

DATE

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

८१

७३३६७

श्रीमदनन्तभट्टविरचितं .

चम्पूभारतम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीटीकोपेतम्

टीकाकारः

न्याय-व्याकरण-वेदान्त-साहित्याचार्य—

आचार्य श्रीरामचन्द्र मिश्रः

(प्राध्यापक, राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, रांची)

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221002

१९७८

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

घोक, (बनारस स्टेट बैंक नवेल के पीछे)

पो० बा० ६६, वाराणसी-२२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

द्वितीय संस्करण १९७८

~~२२१००१~~

अन्य-प्राहित्यात—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. ३७/११७, गोपालमन्दिर सेत, पो० बा० नं० १२१,

वाराणसी-२२१००१

मुद्रक—

श्रीजी मृदणालय

वाराणसी-२२१००१

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA
31

CAMPŪBHĀRATA
OF
ANANTA BHATTĀ

With

'Prakasha' Sanskrit and Hindi Commentaries

By

Acharya Sri Ramchandra Misra

(Professor, Govt. Sanskrit College, Ranchi)

THE

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

1978

© The Chowkhamba Vidyabhawan
(Publishers & Oriental Book-Sellers)
Box 69 (Behind The Benares State Bank Building),
Chowk, Varanasi-221001
Phone : 63076

Second Edition

~~Price Rs. 20.00~~

1978

Also can be had of

The Chaukhamba Surabharati Prakashan

Post Box No. 129

K. 37/117, Gopal Mandir Lane, Varanasi.

अवतारणी

अथायमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं प्रकाशनामकमंस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वितयसमृद्धोऽ-
नन्तकविकुञ्जरकृतयन्मूमारतनामा प्रसिद्धश्चम्पूग्रन्थः । एतद्रचयितुः परिचयादिक-
मप्रेतमेन हिन्दीभाषीसदिवक्षेन प्रस्तावनानामकेन प्रकरणेन ज्ञातव्यम् । अयं
चम्पूग्रन्थः साहित्याध्ययनवद्वादरागानलीविद्भ्यः सरसतया समाधिकृद्दयावर्जको
नह्यमारतकथावोधकतया सुकृतावायव्येति मन्ये मुक्तिमुक्तिहृन् । अत्य ग्रन्थस्य
वाराणसेयराजकीयसंस्कृतपाठशालापरीक्षापाठ्यत्वमपीदानीं गौरवं समेधयति । अतो-
न्मोक्षमनेकं संस्करणं विरादपेक्षतेस्म ।

अस्य चम्पूमारतग्रन्थस्य पट्टीकाः प्रयन्ते, प्रथमा—कुरविरामकृता, द्वितीया—
नारायणमूर्छिता, तृतीया—महाडिलक्ष्मणस्वामिकृता, चतुर्थी—कुमारतन्त्रार्थ-
रचिता, पञ्चमा—सरसिहाचार्यविरचिता, षष्ठी—अज्ञातकर्तृका । आम् कतिम-
दोक्षन्तु श्रुतिमात्रगोचरतां गताः, मया केवलं प्रथमद्वितीययोर्दोषयोगलोचनं कर्तुं
पारितम् । तत्र नारायणमूर्छिता दीक्षासिद्धिः, मूलार्थबोधनविधुरा, कुरविकुञ्ज-
चन्द्ररामकवीन्द्रकृता व्याख्या तु मङ्गलिनार्यातिमनुहरन्ती मङ्गलार्थज्ञापनाय प्रयत्नमात्मा,
सद्यपि यत्र तत्र स्थलने, प्रशंसापात्रमेव, परं नाऽपि केवलसंस्कृतोपनिबद्धतया
छात्रानां साधारणपाठकानां च न तथा हृदयावर्जिकेति प्रयासमावाय मूलग्रन्थं
मंस्कृत्य तत्र संस्कृतहिन्दीभाषाद्वयोपनिबद्धं व्याख्यानद्वयमप्युच्यते ।

अस्यां हि व्याख्यायां संस्कृते सर्वेऽप्यर्था उपपादिताः, कोऽप्यन्वेषोऽलङ्कारसदृश-
श्लोकद्वयोऽपि यथासम्भवं प्रदर्शिताः, ततोऽवशिष्टाऽपेक्षिता च सरलता हिन्दीभाषा-
रुवादेन सद्य एव तदवस्तादुपस्थापितेति मूलग्रन्थलापने किमपि काङ्क्षितं नानुभूयेत ।

आशासे विद्वांसोऽध्यापकादछात्राश्चादस्य प्रयाममिसुपादाय ग्रन्थमिमत्र
मानुस्साहयिष्यन्ति । शमिति ।

विदुषामाश्रवः

रामचन्द्रमिश्रः

जन्माष्टमी
सं० २०१४ }

मुजफ्फरपुरमण्डलान्तर्गतचक्रफतेहाग्रामवासिनां

परमपूजनीयगुरुवर—

पण्डित श्रीक्षिप्रुरक्षाशर्ममहानुभावानां

करकमलयोरेभिः शब्दैः सादरं

समर्पयति—

गुरुदेव,

बाल्यकाले विद्यारसानभिज्ञस्य मम पाठने भवान्यमन्व-
भूक्तलेशभरं, सम्प्रत्यहमनुमिनोमि तस्य परिणतिरियं व्याख्या,
परीक्षारूपेणैमां भवद्भयः समुपहृत्य कामपि निर्वृतिमिव कामय-
मानः—

भवदीयशिष्यान्यतमो

गमचन्द्रमिश्रः

मस्तायक

यह सृष्टि कब प्रारम्भ हुई इस विषयमें कितना भी मतभेद क्यों न हो परन्तु उस विषयपर जब निर्णय होगा, तो समयका मापदण्ड लक्षाब्धमें ही होगा। सृष्टिके आदिमें मानव-सृष्टि इस तरहकी हुई होगी इसपर भी आपत्तियों की जा सकती है, फिर भी मानव-सृष्टि जब इस रूपमें पहुँची तभी सृष्टिका वाथार्थ्य सिद्ध हुआ यह मानना ही पड़ेगा, क्योंकि मानव ही ऐसा जीव है जो अपनी संवेदनाको दूसरों तक पहुँचाना चाहता है, अपनी अनुभूतियोंको दूसरों तक पहुँचाकर उन्हें लाभान्वित करना चाहता है। ऐसे ही प्रयासोंमेंसे एक प्रयासका फल काव्य है-यह निश्चित है। मनुष्यका यह प्रयास नानाप्रकारका तथा नानाप्रकारकी भाषाओं द्वारा हुआ यह भी एक शाश्वत सत्य है। भाषा चाहे जो हो, सर्वत्र प्रेरणा एक ही तरहकी होती रही होगी, इसी बातको ध्यान में रखकर आचार्योंने कहा है—

‘उक्तिविशेषः काव्यं भाषा या भवतु सा भवतु।’

काव्य किसी भी भाषाका क्यों न हो, अपने प्रयोजनके सम्बन्धमें उसे कुछ कहना चाहिये। इस अंशपर विचार करते समय दो शाखाओं पर ध्यान देना होगा, एक यह कि काव्यप्रयोजनसे काव्यनिर्माणका प्रयोजन क्या है यह विचारणीय है, और दूसरी बात यह है कि काव्यज्ञानका प्रयोजन क्या है? इन दोनों प्रश्नोंका संक्षिप्त समाधान इस प्रकार है :—

काव्यप्रयोजन

काव्यके प्रयोजनमें कहा है—

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥’

काव्यके बनाने तथा जाननेसे यश-कोटि प्राप्त होती है, अर्थ-धन मिलता है, व्यवहार-लोकाचारका ज्ञान होता है, शिवेतर-अकल्याणकी क्षति होती है, तत्काल-काव्यनिर्माणकाल तथा काव्यपरिशीलनकालमें एक विलक्षण प्रकारकी आनन्दानुभूति होती है, और कान्तासम्मित रूपमें-अतिहृदयह्रम, मनोभिलषित, नहीं टालने योग्य अनुरोधके रूपमें उपदेश प्राप्त होता है। इन सभी विषयोंके उदाहरण भी काव्यप्रकाश

प्रस्तावना ।

कारने दिये हैं, उदाहरणकी आवश्यकता है भी नहीं क्योंकि इन बातोंकी सत्यता आत्माको स्वतः प्रतीत होती है, इस प्रकार काव्यके प्रयोजन प्रतीत हैं ।

काव्योंमें चम्पूकाव्य

काव्य सामान्यतः दो प्रकारके माने जाते हैं—दृश्य और श्रव्य । श्रव्यकाव्यके भी दो भेद हैं, गद्यकाव्य और पद्यकाव्य । गद्यकाव्यका गौरव उसकी अर्थप्रधानतासे है, क्योंकि पद्यकाव्य कुछ अंशोंमें रागके द्वारा भी श्रोताको आकृष्ट कर सकता है, परन्तु गद्यकाव्यकी तो अपने अर्थगौरवमात्रसे ही श्रोतृजन-हृदय-समावर्जन करना पड़ता है । गद्यकाव्यका अर्थगौरव और पद्यकाव्यका अर्थगौरवोपार्जित रागमयता दोनों एकत्र मिल जाने पर अधिक चमत्कार उत्पन्न कर सकेंगे, इसी बातको ध्यानमें रखकर चम्पूकाव्यकी उद्भावना की गई होगी । चम्पूरामायणके रचयिता धामनगराधीश भोजदेवने भी इस प्रसङ्गमें यही कहा है:—

‘गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्तिर्हृद्या हि वाद्यकलयया कलितेषु गीतिः ।

तस्माद्वाधु कविमार्गजुषां सुखाय चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥’

‘गद्यसम्बन्धके होनेसे पद्यसूक्तियों उसी प्रकार आनन्दप्रद हो जाती हैं जैसे वाद्य-यन्त्रोंकी सहाय्यतासे गानविधा अधिक चमत्कारप्रद हो जाती है, अतः कविमार्गके अनुसरणमें लगे लोगोंकी मानसिक सुख प्रदान करनेकी इच्छासे हमारी रसना चम्पूप्रबन्ध प्रस्तुत करनेका यत्न करेगी ॥’

इस उद्धरण तथा कथनसे यह सिद्ध होता है कि एकमात्र गद्यसे अथवा पद्यसे उतना आनन्द नहीं प्राप्त हो सकता है जितना कि उभयसम्मिश्रणसे, जैसे केवल वाद्य सुनते रहिये तो या केवल मौखिक गीत सुनते रहिये तो उतना आनन्द नहीं आयगा जितना कि नानपूरोंकी आवाजके साथ गीत सुननेमें आता है ।

चम्पूलक्षण

चम्पूकाव्यका लक्षण सबसे पहले आचार्य दण्डीने किया:—

‘गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते’

इसी लक्षणको पाँडेके आचार्योंने जो दुहराया है, किसी किसीने वाणी न कहकर गद्य पद्य । कुछ मौखिक भेद नहीं हुआ । यद्यपि कथा तथा आख्यायिकाएँ—

‘कचिदत्र भवेदायां कचिद्वक्त्रापवक्तृके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टुक्तकीर्तनम् ॥’

इत्यादि लङ्गानुरोधसे गद्यपद्यका मिश्रण होता है फिर भी वहाँ प्राधान्य गद्यका ही होता है। पद्य तो केवल नियमपालनार्थ लिखे जाते हैं। चम्पूमें पद्य और गद्यकी मात्रा लगभग समान ही होती है, यद्यपि व्यङ्ग्यको गिनकर नहीं देखा जाता फिर भी इस बात पर दृष्टि रखनी होती है कि किसी एक पद्यका अधिक प्राबल्य तो नहीं होता जा रहा है।

सामान्यतः कथानिर्वाहके लिये गद्यका प्रयोग करते हैं और किमी वस्तुके वर्णनार्थ पद्यका व्यवहार करते हैं। इस नियमका भी उल्लङ्घन होता ही रहता है। वास्तविकता यह है कि इस विषयमें चम्पूकारोंने पूरी स्वतन्त्रतासे काम लिया है। रीतिकारोंने भी उल्लङ्घनपूर्वक कोई नियम बनानेका प्रयास नहीं किया।

चम्पूकी परम्परा

चम्पूकायिका तीन ज्ञानग्रन्थोंमें पाया जाता है। जातकग्रन्थ १०वीं शतीसे पहले ही लिखे गये हैं। सबसे प्राचीन जो चम्पूग्रन्थ उपलब्ध होता है वह है 'त्रिविक्रममन्दूकन-नटचम्पू' या 'दमवन्दीचम्पू'। त्रिविक्रममन्दूकने राष्ट्रकूटराजा शङ्कर्तृतीयका नौतारी शिलालेख ९१५ ई० में लिखा था, इसीसे उनका समय निश्चित सा है। जैन कवि 'सोमप्रभ' का 'यशस्विलकचम्पू' राष्ट्रकूट राजा कृष्णके समयमें ९५९ ई० में लिखा गया। ये दोनों चम्पूग्रन्थ ही आगे चलकर लिखे गये चम्पूग्रन्थोंके लिये आदर्श बने।

जैनपुराण-'उत्तरपुराण' का आधार बनाकर लिखे गये 'जीवनधरचम्पू' का समय निश्चितरूपसे नहीं कहा जा सकता, इसके रचयिताका नाम हरिचन्द्र है। यह १० उन्नकका एक विशाल ग्रन्थ है। इसके अतिरिक्त और भी बहुतसे चम्पूग्रन्थ इनके ही पद्यचिह्नों पर चलकर बनाये गये; रामायणके आधार पर चम्पूरामायण तथा भारतके आधारपर इस प्रकृत पुस्तककी रचना हुई। 'भागवतचम्पू' नामक तीन ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं जिनके रचयिताओंके नाम ये हैं—१. चिदम्बर २. राममद्र ३. राजनाथ। रामायण तथा भारतके आधारपर कुछ और भी चम्पूग्रन्थ बने हैं, पर उनकी प्रख्याति नहीं हो सकी। अन्धान्ध पुराणोंके आधार पर बने चम्पूग्रन्थोंकी संख्या भी कम नहीं है, 'नृसिंहचम्पू' नामके दो ग्रन्थ मिलते हैं, उनमें एकके रचयिताका नाम है केशवमद्र तथा दूसरे का सङ्कर्षण। इन दोनों ग्रन्थों में प्रह्लादकी कथा वर्णित है। पद्मपुराणकी कथा पर 'आनन्दवृन्दावन' नामक एक विशाल चम्पूग्रन्थकी रचना हुई है। इसके अनन्तर प्रसिद्ध चम्पूकार शेष शंकरुण्ड हय जिनकी कृति 'पारिजातहरणचम्पू' नामसे प्रसिद्ध है। इनका समय १६वीं शतीका उत्तरार्ध माना जाता है। समुद्रमन्थनकी कथाको आधार मानकर नीलकण्ठ कविने 'नीलकण्ठत्रिजय' नामक चम्पूकी रचना १६३७ ई० के लगभग की थी। 'वर्दान्विकापण्डितचम्पू' नामक चम्पूकी रचना श्रीकवि 'दिल्लालाम्बा' द्वारा इसी समयमें की गई थी।

इसके बाद चम्पूकी एकरसता-रसो पौराणिक कथावर्णनपरता-से अस्मृष्ट होकर ननुदुपुद्गवशोक्तिने 'यात्राप्रबन्ध' नामक चम्पूकी रचना की, यह रचना भी १६वीं शतीके अन्तिम भाग की ही है ।

इसके बादने कवियोंने इस ध्यान दिया कि पौराणिक विषयातिरिक्त विषयों पर भी चम्पूकाव्य लिखे जायें । तदनुसार वेङ्कटाध्वराने 'विश्वगुणादर्शचम्पू' की रचना की । इसमें विश्वावल्ल तथा कृष्णानुकी व्योमयात्राका वर्णन है जो काल्पनिक तथा रमणीय है । इसीकी देखादेखी 'अन्त्यार्य' ने 'उत्त्वगुणादर्श' नामक चम्पूकी रचना की ।

इसी परिवर्तमान शैलीको देखकर लोगोंने शास्त्रीयतत्त्वप्रतिपादनार्थ गद्यरघमय कवि 'वामनामकी चम्पूकाव्य' कहना प्रारम्भ कर दिया, जैसे—'वेदान्ताचार्यविवय', 'विद्वानो दमनहिनी' आदि । इन ग्रन्थों को काव्य न कहकर दर्शन कहना ही अधिक युक्तियुक्त होगा :

अनन्तमट्टका परिचय तथा काल

चम्पूभारतके प्रणेता अनन्तमट्टका परिचय तथा काल कुछ स्पष्ट निर्दिष्ट नहीं मिलता । परन्तरया सुना जाता है कि अनन्तमट्ट 'भागवतचम्पूके' निर्माता अमिनव काटिदासके प्रतिस्पर्धी थे, उन्होंनेकी प्रतिस्पर्धामें अनन्तमट्टने भी 'भागवतचम्पू' नामक एक ग्रन्थ लिखा था । इसी परम्पराको आधार मानकर हम कल्पना कर सकते हैं कि अनन्तमट्ट अमिनव काटिदासके साथ ही ग्यारहवीं शताब्दीमें रहे होंगे । अनन्तमट्टकी रचना भारतचम्पूसे मालवार्निवासी नारायणमट्टात्रि नामक विद्वान् ने अपने निबन्धोंमें बहुतसे उद्धरण दिये हैं तथा मानवेद नामक एक शास्त्रिणात्य विद्वान्ने भारतचम्पूपर टीका भी लिखी है । मानवेदका समय १६वीं शताब्दीका अन्त तथा १७वीं शताब्दीका प्रारम्भ काल माना गया है । तदनुसार अनन्तमट्टका समय १६वीं शताब्दीसे पूर्व तथा ग्यारहवीं शताब्दीके बादका मानना पड़ेगा । बर्हिषक ऐतिहासिकोंको श्राद है—अमिनव काटिदास ग्यारहवीं शताब्दीमें सिद्ध होते हैं । फलतः उनके प्रतिस्पर्धी अनन्तमट्ट भी ११वीं शताब्दीमें ही रहे होंगे, यह जानना होगा । इस परम्पराकी पुष्टिके लिये हम अनन्तमट्टकी भाषाओं की प्रमाणाके रूपमें प्रस्तुत कर सकते हैं । अनन्तमट्टकी भाषा इतनी स्वच्छ, स्पष्ट, अलङ्कारमय तथा अनुकरणप्रधान है कि उनका समय बहुत प्राचीन तथा अतिनवीन नहीं बताया जा सकता । अनन्तमट्टने 'पञ्चत', 'धनञ्जय' आदि शब्दोंके साथ ब्रिज प्रकार कल्पनाये की हैं, वे बहुत प्राचीनकालमें प्रचलित नहीं थीं । इसके अतिरिक्त अनन्तमट्टके विषयमें कुछ निश्चितरूपसे नहीं कहा जा सकता, क्योंकि उन्होंने अपने विषयमें कुछ भी नहीं कहा । अन्य इतिहासकारोंने भी उनके ग्रन्थकी चर्चाके अतिरिक्त और विरुद्ध प्रकाश उनके विषयमें नहीं डाला ।

प्रकृत अनन्तमष्टकी रचनाके रूपमें हम केवल दो ही ग्रन्थोंके नाम प्रस्तुत कर सकते हैं—१. 'भारतचम्पू' २. 'भागवतचम्पू' । इनमें द्वितीय ग्रन्थ अब दुर्लभ हो गया है ।

'साहित्यकल्पवल्ली' के निर्माता अनन्त, चन्द्रालोककी व्याख्याके प्रणेता अनन्त तथा 'कामसमूह' नामक ग्रन्थके निर्माता अनन्त प्रस्तुत अनन्तसे भिन्न हैं, अतः उनको इनसे पृथक् करके ही परिचित कराना ठीक है ।

चम्पूभारत ग्रन्थपर पाँच व्याख्याये उपलब्ध होती हैं—१. कुरवि-कुलचन्द्र रामकवीन्द्र-कृत २. मल्लाड़ी लक्ष्मणस्वामीकृत ३. नारायणस्वामीकृत ४. कुमारतानार्यकृत ५. अष्टात-कवृत्क ।

चम्पूभारतका स्वरूपनिर्देश

चम्पूभारत एक विशालकाय चम्पूग्रन्थ है, जिसमें महाभारतकी कथा संक्षिप्तरूपमें बारह स्तवकों द्वारा वर्णनात्मक रीतिसे निबद्ध की गई है । इसमें कुल मिलाकर १००० से कुछ अधिक श्लोक तथा मानमें उससे कुछ थोड़ा गद्य है । इस ग्रन्थकी विशेषता पद्योंमें ही है ।

कथासार

प्रथम स्तवक

हस्तिनापुरमें पाण्डुका निवास था। वे अम्बापुत्रिकाके गर्भमें विद्योगडाग व्यासदेवसे उत्पन्न किये गये थे। उनकी दो रानियाँ थीं, कुन्ती तथा माद्री। एक समय पाण्डु शिकार करने गये, और वृष्के जोड़ेमेंसे पुरुषद्वयको मार दिया। वह पुरुषद्वय मारे जानेपर पुम्पका रूप धारणकरके पाण्डुके सामने आया और उसने कहा—'मैं किन्दम नामक एक तपस्वी हूँ, तुमने रिरंसावस्थामें मुझे आहत किया है अतः अभी तुम रतिविराग होगे तभी तुझारे प्राण छूट जायेंगे। इस क्षणसे पाण्डुको बड़ा दुःख हुआ। राजधानी छोड़कर वे वनमें रहने लगे। कुछ दिन बीतनेपर अनपत्यतासे व्यथित होकर पाण्डुने अपने मनोभाव कुन्तीसे कहे। कुन्तीने कुमारीमन्त्रस्थानें प्राप्त करदानकी बात कहकर उन्हें निश्चिन्त किया। पाण्डुकी अनुज्ञासे कुन्ती तथा माद्रीने युधिष्ठिरादि पाण्डवोंको जन्म दिया। वे बालक वनमें ही पाले पोसे गये। एक समय वसन्तकी कानोद्योपकृतासे विह्वल होकर पाण्डुने अपनी छोटी छोटी माद्रीकी रतिके लिये बाध्य किया। रतिके अन्तमें पाण्डु का देहावसान हो गया। माद्रीने सहगमन किया। दोनों पाण्डवों के लाटनपाटनका मार कुन्तीने लिया। पाण्डुकी मृत्युकी बात सुनकर धृतराष्ट्र वनमें आये और बालकोंके साथ कुन्तीको हस्तिनापुर ले गये।

द्वितीय स्तवक

पाण्डव अपनी माता कुन्तीके साथ हस्तिनापुरमें रहने लगे। धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनादिके जन्मकी पड़ती नहीं थी। विशेषकरके भीमके वे बहुत सख्त बन गये थे। भीमके सात रहने पर उन लोगोंके साथसे अट्ठावन, विषमिश्रित मोहन कराकर अनेक भीमकी गद्दांमें फेंक दिया। भीम गद्दापथसे पाताल गये। बाहुभिले उनका बड़ा आदर किया। धीरे-धीरे बड़े होने पर पाण्डव तथा दुर्योधनादि औरव साथ-साथ धनुर्वेद पढ़ने लगे। द्रोण उनके शिक्षक नियुक्त हुए। एक समय अनेक क्षिप्रों के साथ द्रोण गह्वारनाम करने आये थे। आदेशने उन्हें पकड़ लिया। अर्जुन ने आह्वयों मारकर उनके प्राण बचाये। आचार्यद्रोणने कहा कि इन्हीं क्षिप्रों द्वारा अर्हकारी दृष्टिको नोचा दिखलाया जाय। तदनुसार औरव तथा पाण्डवने नियुक्त दृष्टिको नगरकी घेर लिया। वनमें सर्वापेक्षया बोर अर्जुनने दृष्टिको बन्दी बनाया। इसी अपमानसे व्यथित होकर दृष्टिके शत्रुघातन पट किया, जिससे द्रौपदी तथा धृष्टद्युम्न उत्पन्न हुए। शिक्षा समाप्त होनेपर युधिष्ठिरकी वीरराज्य दिया गया। धृतराष्ट्रके आदेशानुसार कुन्तीके साथ पाण्डवगण वारणास्य नामक नगर गये, जहाँ पर उनकी नष्ट कर देनेके लिये लाक्षागृहकी रचना की गई थी। पुरोचनने ले काकर उन्हें लाक्षागृहमें टिकाया। लाक्षागृहमें दोनानुसार आग लगा दी

गई, जिनमें पुरोचन की सपरिवार स्वाहा हुआ, पाण्डवगण तो भीमद्वारा निर्मित सुर-द्रोणमागसे बाहर वनमें निकल गये। वनमें भीमको हिडिम्बासे भेंट हो गई, उसके साथ भीम उसके नाच गये, वहाँ हिडिम्बासुरको मारा, हिडिम्बाको पत्नी बनाया, उसी मार्गमें पाण्डवोंकी व्याससे भेंट हुई। व्याससे उपदेश लेकर पाण्डवगण एक चक्र नगरीमें आ गये। वहाँपर एक वृद्धाके एकमात्र पुत्रकी रक्षार्थ भीमने वकासुरका वध किया। तत्पश्चात् किम्बदन्ती सुनी गई कि द्रुपदपुरमें स्वयंवर होगा, अतः पाण्डव वहाँ चले। वहाँ पहुँचकर पाण्डव एक कुलालके घरमें ठहरे। नियत समयपर अर्जुनने मत्स्ययन्त्रका भेदन करके द्रौपदीका वरण किया। द्रुपदने पाँचों पाण्डवोंके साथ द्रौपदीका विवाह कर दिया। निराश राजगणने द्रुपदके ऊपर आक्रमण किया, जिन्हें पाण्डवोंने मार भगाया।

तृतीय स्तवक

विवाहके बाद पाण्डव कृष्णाके साथ इस्तिनापुर चले आये। कुछ दिनों पश्चात् नारदने पाण्डवोंसे भेंट की और उन्हें असिधाराप्रतिज्ञा ग्रहण कराई। तदनुसार यह निश्चित हुआ कि द्रौपदी नियत समयके लिये एक एक पाण्डवके साथ रहा करेगी, और उस नियत समयके अभ्यन्तर जो दूसरा एकान्तस्थ दम्पतिका अवलोकन भी करेगा, उसे एक वर्षके लिये तीर्थयात्रा करनी होगी। इस तरहकी प्रतिज्ञाके बाद एक दिन एक ब्राह्मण उनके द्वारपर आया। उसके कटु भाषणने अर्जुनको विचलित कर दिया। उन्होंने उस ब्राह्मणके उपकारार्थ सद्यः धनुष लाने उस प्रकोष्ठमें प्रवेश किया, जिसमें द्रौपदी तथा धर्मपुत्र एकासनासीन थे। नियमभङ्गके दण्डस्वरूप अर्जुनको तीर्थयात्रा करनी पड़ी। उसी प्रसङ्गमें गद्धारनान करने हुए अर्जुनको उलूपी नामक नागकन्या नागलोक ले गई, वहाँ अर्जुनने उलूपीसे 'इरावाण्' नामक पुत्र उत्पन्न किया। नागलोकसे आकर अर्जुन हिमालयकी ओर गये और फिर पूर्वदिशामें आये, वहाँ विशाङ्गदा नामक राजकन्यासे उनका प्रेम हुआ और उससे वभृशहन् नामक पुत्र भी हुआ। पूर्वदिशासे चलकर अर्जुन सेतुतीर्थके दर्शनोंसे अपनेको कृतकृत्य करके गोकर्ण क्षेत्र आये। वहाँसे वे प्रभास नामक क्षेत्र आये जहाँ सुभद्रासे भेंट हुई और कपटसन्ध्यासीके रूपमें उन्होंने सुभद्राका हरण किया जिससे अभिमन्युका जन्म हुआ। इसके पश्चात् कृष्ण तथा अर्जुन अपने परिवारके साथ जलकांटा करने गये। क्रीड़ा समाप्त होनेपर अग्निदेवने उनसे खाण्डववनदाहकी प्रार्थना की और अस्त्रादि प्रदान किया। खाण्डववनदाहमें इन्द्रने तक्षकके रक्षार्थ अर्जुनसे युद्ध किया जिसमें इन्द्र सफल नहीं हुए। जलते हुए खाण्डववनसे अर्जुनने मयकी रक्षा की।

चतुर्थ स्तवक

अर्जुन द्वारा बचाये गये मयने प्रत्युपकारकी भावनासे युधिष्ठिरका सभाभवन निर्मित किया। नारदने युधिष्ठिरके पास आकर उन्हें राजसूय यज्ञ करनेका उपदेश

दिया । जरासन्धके साथ लड़ाई हुई और वह मारा गया । सभी दिशाओंको जीतकर पाण्डवोंने कोश इच्छा किया । यज्ञ प्रारम्भ किया गया । यज्ञमें आप हृद नृपोंके सामने भगवान्का विशेष पूजन किया गया जो शिशुपालको बहुत बुरा लगा । फलतः तना-उनी हुई, और वह मार डाला गया । इस प्रकार यज्ञमें पाण्डवोंकी समृद्धि देखकर दुर्यो-धनपक्षगत शकुनि प्रभृतिको बड़ी ईर्ष्या हुई । उन लोगोंने स्थिर किया कि द्यूतमें युधिष्ठिर-का सर्वस्व हरकर उन्हें वनमें भेज दिया जाय । द्यूत का आयोजन हुआ । पाण्डव सबन्धु-बान्धव द्यूतमें सम्मिलित हुए । शकुनिने ऐसे पासे मौजे कि उनकी कनका, हार शोती गई, यहाँ तक कि युधिष्ठिर अपनी खो तक हार बैठे । द्यूतमें जीती गई द्रौपदीको समाने लाकर दुःशासनने विवश करना चाहा, जिस पर कुपित होकर भीमने दुःशासन-बन्धकी प्रतिज्ञा की । अर्जुनने भी कर्णबन्धकी प्रतिज्ञा की । व्यवस्थाके अनुसार पाण्डव वनवासके लिये चले । धर्म द्वारा आराधित भगवान् सूर्यने उन्हें एक ऐसा अन्नपात्र प्रदान किया जो कभी रिक्त न हो सके । पाण्डव क्रान्तिक वनमें रहने लगे, भीमने वहाँ पर किमीर नामक दैत्यका वध किया । तदनन्तर व्यास आये और उन्होंने अर्जुनको प्रतिश्रुति विषाका उपदेश किया । अर्जुन तपःसिद्धिके लिये हिमालय पर गये और वीर तपस्या द्वारा शिवको गुह्र किया । अर्जुनकी भावनाकी परीक्षाके लिये शिवने किरातवेप धारण करके अर्जुनके साथ वीर युद्ध किया, जिससे उनकी पूर्ण सम्मोष हुआ । वे प्रत्यक्ष हृद और अर्जुनकी पाशुपतास्त्र प्रदान किया ।

पञ्चम स्तवक

इसी समय इन्द्रने अर्जुनको स्वर्ग भुला भेजा । स्वर्ग पहुँचकर अर्जुनने गानविषाका अभ्यास किया । उर्वशी अर्जुनपर आकृष्ट हुई । उसने प्रत्याख्यात होकर अर्जुनको नपुंसक हो जानेका श्राप दिया, जिसका फल अर्जुनके अज्ञातवासकालमें दुर्बलारूप हुआ । स्वर्गमें रहकर अर्जुनने 'कालकेय' आदि इन्द्रविरोधी दैत्योंका वध किया । इसी बीच पाण्डव हिमालयके पास आ गये । एक दिन द्रौपदीने भीमसे सौगन्धिक पुष्पकी दाचना की । भीमने सौगन्धिक की खोज करनेके लिये वनराज्यकी यात्रा की । मार्गमें मांझी इनुनाय्के पराक्रमका परिचय मिला । अनन्तर भीम ठल हटने पहुँचे जहाँ सौगन्धिक कमल खिले थे । निवारणपरायण दैत्योंका निराकरण करके भीमने सौगन्धिक हुनन लाकर द्रौपदीका मनोरथ पूर्ण किया । इसी समय अर्जुन भी आ गये । सभी बड़ी प्रसन्नता से रहने लगे । अब वे द्वैतवनमें जाकर रहने लगे । दुर्योधनको पाण्डवोंकी हानिदृशा देखने की इच्छा हुई और वह सैन्य वीरयात्राव्याजसे द्वैतवनमें आया । उसकी सैन्यसंहतिको इन्द्रप्रेरित चित्रसेनने सनाप्त कर दिया । इसी भ्रममें दुर्योधनादिको गन्धर्वोंने बन्दी बना लिया । पीछे दुर्योधनादिकी स्त्रियों द्वारा प्रार्थित होने पर धर्मराजने अपने अनुजों द्वारा दुर्योधनादिको मुक्त करवाया । युधिष्ठिरने दुर्योधनको बहुतसे उपदेश दिये, परन्तु ग्लानिके

कारण दुर्योधन प्राण देनेको उद्यत हो गया । रात्रिमें स्वप्नावस्थामें राक्षसोंकी सहायताका आश्रासन पाकर वह रानधानी छूट आया ।

इसी बीच जयद्रथने सूने आश्रमसे द्रौपदीका हरण कर लिया, वह द्रौपदीको लेकर भागा ही जा रहा था कि सीम आदि ने उसे पकड़ लिया और उसकी खूब मरम्मत की । उसको इससे बड़ा कष्ट हुआ और उसने तपस्या करके युद्धमें पाण्डवोंको राक रखनेकी क्षमता प्राप्त की ।

इधर कर्णके पास आकर सूर्यने समझाया कि यदि कोई मनुष्य तुमसे कवच-कुण्डल मांगने आये तो मत देना, परन्तु महादानों कर्णको यह बात कब स्वीकार्य हो सकती थी । इन्द्रके याचना करने पर उसने अपने कवच-कुण्डल दे ही दिये ।

इस प्रकार समय बीत ही रहा था कि एक दिन एक हरिण आया और पाण्डवोंके प्रतिवेशी किसी ब्राह्मण की 'अरणि' लेकर भागा । उसका पीछा करते हुए पाण्डव एक तालाबके पास पहुँचे । उन्हें प्यास लग रही थी । ज्योंही वे पानी पीने गये त्योंही क्रमसे मूर्च्छित होकर गिरते गये । पीछे उन्हें डूँढ़ते हुए धर्मराज वहाँ पहुँचे । अपने अनुजोंकी दशा देखकर वे बहुत दुखी हुए । इसी समय धर्म प्रकट हुए और उन्होंने कुछ प्रश्न किये जिनका युधिष्ठिरने समुचित उत्तर दिया । धर्मने प्रसन्न होकर दर्शन दिये और सभी जी उठे ।

पष्ठ स्तवक

पूर्वोक्त रीतिसे वनवास समाप्त करके पाण्डवोंने गुप्तवासके लिये विराट्के यहाँ यात्रा की । विराट्पुरके समीप श्मशानभूमिमें शमीवृक्ष पर उन लोगोंने अपने शस्त्र छिपाकर रख दिये और सभी एक एक करके विराट्के घर पहुँचे । कङ्कके वेपमें युधिष्ठिर गये, उन्हें समामें दूत खेत्तनेका काम मिला । नूदके वेपमें भीम गये, अतः वे पाचकवर्गके प्रधान नियुक्त हुए । क्लीव गृहब्रलाके रूपमें उपस्थित अर्जुनको कन्यानृत्यकलोपदेशनका काम मिला । इसी प्रकार नकुलको अश्वशाला एवं सहदेवको गोशालाका प्रधान बनाया गया । द्रौपदी प्रसाविकाके रूपमें विराट्की रानी सुदेष्णाकी सेवामें नियुक्त हुई । एक दिन सुदेष्णाने द्रौपदीको अपने भार्गवकीचकके घरसे मद्यपात्र लानेको भेजा । कीचककी दृष्टि द्रौपदी पर लग गई । उसने द्रौपदीको रति-प्रार्थनासे कलुषित कर दिया । द्रौपदीने उसे बहुत समझाया । अपने गन्धर्वपतिर्योंकी चर्चा करके भय भी दिखलाया, परन्तु कीचकने नहीं माना । अनन्तर द्रौपदीने अपनी सारी दशा भीमसे कह दी । परामर्शानुसार कीचकको नृत्यशाला-रूप सङ्केतगृहमें बुलाया गया, जहाँ पर भीम पहले ही से उपस्थित थे । कीचकके आते ही भीमने उसे उस अन्धकारपूर्ण नृत्यमन्त्रपर समाप्त कर दिया । द्रौपदीने रोना प्रारम्भ किया कि हाय, गन्धर्वोंने कीचकको मार डाला । उसका रोना सुनकर कीचकके भार्गव और सारी विपत्तिकी मूलभूत द्रौपदीको भी कीचक

को साथ चिता पर रखकर ज्वाला होनेकी प्रवृत्ति हो गये। उनके इस भयदूर भाव को देखकर भीम दमश्कानमें पहुँचे, और उन अनुचितकारियोंको गमभीर भेज दिया। तत्पश्चात् बटनाओंकी स्वर सुमचरी द्वारा दुर्योधनको भेज मिली। उसने करने सरस्वती के समानार्थ करके निश्चित किया कि इन सभी बातोंके मूल पाण्डव ही हैं, जो विराट् पर रह रहे हैं। अलीनार्थ विचार करके दुर्योधनने विराट्की गाँधीका हार माननेके सैन्य दुर्योधनको भेजा। विराट्के सैन्य तथा दुर्योधनके सैन्यमें बड़ी लड़ाई हुई। दुर्योधन विराट्की बन्दी बना लिया था, परन्तु बहवत्सुधारी मानने विराट्की छुड़ाकर दुर्योधनको ही बन्दी बना लिया, परन्तु युधिष्ठिरने दुर्योधनको भी मुक्ति दिला दी।

सप्तम स्तवक

मनसु ब्रह्मन्तु सुनकर दुर्योधनने गोहरनके लिये पूरी तैयारीके साथ आक्रमण किया। समाचार सुनकर विराट्के पुत्र उत्तरने अन्तःपुरमें बड़ी हौंस होई। दुर्योधनको सारथ्य करनेके लिये अनुनीत किया और लड़ने चले। बाते समय लड़कियोंने उत्तरने निवेदन किया कि आप कौरवोंके दल हीनकर लेंगे आँखें। उत्तर चले तो ये बड़े उत्साहसे, परन्तु वेते ही उन्होंने कौरवोंकी सेना देखी कि उनकी धैर्य जाड़ा रहा। वे भागनेकी तैयारी करने लगे। रथसे लूटकर भाग ही रहे थे कि दुर्योधनने उन्हें पकड़ कर रथसे बाँध दिया और बहुत समझाया। अन्तमें यहाँ तक कहा कि आप रथ सेनाहिते मैं ही लड़ूँगा। यही निश्चित हुआ। दुर्योधन (अर्जुन) ने करने कुछ निष्ठासे और कौरवोंकी प्रत्यापनाक्ष द्वारा मुक्त करके उनके वर उत्तरवा लिये। वे कौपीन पहनकर अपने ना मुँह लिये राक्षसानीको लौट गये। नगरकी ओर लौटते समय अर्जुनने उत्तरने कहा कि 'यह बात किसी पर प्रकट नहीं होजियेगा, आर्ये, आप रथी बन जाइये और मैं पूर्ववत् सारथी बन जाऊँ हूँ।' नगरमें आनेपर विजेटा उत्तर कुमारकी बड़ी प्रशंसा की गई। दुर्योधन ने कन्याओंने दलका विवरण किया। विराट्ने जब अपने पुत्र उत्तरने पूछा कि 'बिदा! तुमने कौरवोंको किस तरह हराया?' उस उत्तरने उत्पन्नय भाषाने साथी सुदृक्ता बना दी। विराट्को पाण्डवोंकी सारी बातें जान हो गईं, उन्होंने युधिष्ठिरसे सना मींगो और इसी आनन्दोत्सवमें उत्तराके साथ अग्निमन्त्र का विवाह सम्पन्न हुआ। इस प्रकार अज्ञानवाद की अवधि भी समाप्त हुई।

अष्टम स्तवक

अज्ञानवास समाप्त होनेपर युधिष्ठिरने सभी राजाओंको विराटपुरमें आमन्त्रित किया। पाण्डवोंने साठ अश्वारिणों तथा कौरवोंने ग्यारह अश्वारिणों सेना रखी की। अत्यन्त दुर्योधनने थोड़ा देकर अपने पक्षमें कर लिया। अश्वारिणों अपने पक्षमें लानेके लिये अर्जुन दारका गये। दुर्योधन भी पहुँचे। अर्जुन मगवाल्के चरणकी ओर तथा दुर्योधन उनके शिरकी ओर बैठ गये। मगवाल् बर सोकर ठेठे दब उनकी दृष्टि अर्जुनपर ही पड़ी।

अतः उन्होंने निरुद्धमावसे अर्जुनका सारथ्य करना स्वीकार कर लिया। दुर्योधनको भी उन्होंने नवकोटि यादवसेना प्रदान करके सम्मानित किया। भगवान् अर्जुनके साथ विराट्पुर आये। यहाँ आनेपर युधिष्ठिरने उनसे अपने हृदयके भाव प्रकट किये। उनकी बातोंसे प्रभावित होकर भगवान् सन्धिका प्रस्ताव लेकर हस्तिनापुर आये। भगवान् हस्तिनापुरमें विदुरके अतिथि हुए और यथासमय दुर्योधनकी समामें उपस्थित होकर धृतराष्ट्रके सामने सन्धिका प्रस्ताव रखा। धृतराष्ट्रको सन्धि स्वीकर्ष्य थी, परन्तु दुर्योधनने सन्धिकी बात नहीं सुनी। वह सभाभवनसे निकल गया। दुर्योधनने भगवान्को बन्दी बना लेना चाहा। भगवान्ने अपना विराटरूप प्रदर्शित किया। सभी सभासद स्तुति करने लगे। वहाँसे आकर भगवान्ने सारी वात पाण्डवोंसे बता दी। पाण्डवोंका रणोत्साह बढ़ने लगा। इसी समय कुन्तीने कर्णके पास जाकर उससे अपना मातृत्व-मनस्य प्रकट करके युधिष्ठिरका पक्ष ग्रहण करनेका अनुरोध किया। कर्णने उसे औचित्य प्रदानसे निरुत्तर कर दिया। कुन्ती लौट आई।

नवम स्तवक

दोनों पक्षोंमें युद्धकी तैयारी होने लगी। दुर्योधनने भीष्मको सेनापति बनाया और पाण्डवोंकी सेनाके प्रधान धृष्टद्युम्न बनाये गये। भीष्मका सेनापतित्व कर्णको अच्छा नहीं लगा। अतः कर्णने प्रतिष्ठा कर ली कि जब तक भीष्म जीते रहेंगे युद्ध नहीं करूँगा। इधर अर्जुन जब युद्धक्षेत्रमें आये तब उनको मोह हो गया कि अपने ही बान्धवोंपर शस्त्र प्रयोग करना क्या ठीक होगा? भगवान्ने गीताका उपदेश देकर उन्हें प्रकृतिस्थ किया। युद्ध प्रारम्भ हुआ। द्वन्द्वयुद्ध होने लगा। भीष्मने दशसहस्र सैनिकोंका न्हार किया। भीष्मके वाणोंसे लोग क्षण-विक्षण होने लगे। अन्तमें दश दिनों तक युद्ध करके भीष्मने शरशय्या ले ली।

दशम स्तवक

भीष्मके बाद द्रोण सेनापति हुए। द्रोणने दुर्योधनकी प्रार्थनासे युधिष्ठिरको बन्दी बनानेकी भरपूर चेष्टा की। भगवन्त और भीष्मकी बड़ी लड़ाई हुई। भगवन्तने अर्जुनके वधार्थ वैष्णवास्त्रका प्रयोग कर दिया, जिसे भगवान्ने अपने वक्ष पर ले लिया। दूसरे दिन द्रोणने पञ्चव्यूहकी रचना की। उस दिन अर्जुन अनुपस्थित थे, अतः अभिमन्युने व्यूहभेदन करके भीतर प्रवेश किया। जयद्रथने व्यूहका मुख बन्द कर दिया। अकेला अभिमन्यु कर्ण-द्रोण-कृप-अश्वत्थामा आदिसे लड़कर निरुद्ध हो गया और मारा गया। अर्जुनने अभिमन्युके लिये बड़ा विलाप किया और प्रतिष्ठा की कि कल सूर्यास्तके पहले जयद्रथको अवश्य निहत्त करूँगा। दूसरे दिन अर्जुनने घोर संग्राम प्रारम्भ किया। भूरिश्रवाने सात्यकिका वध करना चाहा तभी अर्जुनने भूरिश्रवा का हाथ काट डाला। कृष्णने चक्रसे सूर्यको छिपा लिया। जयद्रथ मारा गया। जयद्रथके

मारे जानेसे क्रोध होकर दुर्योधनने रात्रियुद्ध प्रारम्भ किया । पाण्डवोंकी ओरसे धृष्टकेतुचने भीषण युद्ध प्रारम्भ किया । सभी वीरगण रणस्थल छोड़कर भागने लगे । अन्तमें कर्णने एक वीरव्रती शक्तिसे धृष्टकेतुचका वध कर डाला । द्रुपद तथा विराट् द्रोणाचार्य द्वारा निहत हुए, और अश्वत्थामाकर बैठे हुए द्रोणके मस्तक को धृष्टद्युम्नने काट डाला । अश्वत्थामाने आग्नेयास्त्रका प्रयोग किया, जिसे अर्जुनने नक्षत्र द्वारा निवारित किया ।

एकादश स्तवक

द्रोणाचार्यके अनन्तर कर्ण प्रधान सेनानायक बनाये गये । शल्यको उनका सारथि बनाया गया । कर्णने शल्यकी बड़ी प्रशंसा की, परन्तु अर्जुनको दिये गये वचनके अनुसार शल्य कर्णको भग्नोत्साह ही करता रहा । भीमने दुःशासनपर आक्रमण करके उसका वध कर दिया और उसके शोणिनसे द्रौपदीका वेणीबन्धन किया । कर्णने अर्जुनपर नागास्त्र प्रयोग किया किन्तु कृष्णने अर्जुनके रथको पृथ्वीमें धँसाकर अर्जुनको बचा लिया । अन्तमें अर्जुनके द्वारा कर्ण मारा गया ।

द्वादश स्तवक

कर्णके मारे जाने पर शल्य सेनापति बनाये गये । युधिष्ठिरने शल्यका वध किया । नकुलने शकुनिको यमपुर भेजा । बचे हुए कृपादि युद्धक्षेत्रसे भाग गये । दुर्योधन जलस्तम्भनविधाके द्वारा हृदमें जाकर छिप गया । उसे भीम खोजने चले । भीमके साथ दुर्योधनका गदायुद्ध हुआ । दुर्योधन मारा गया । अश्वत्थामाने धृष्टद्युम्न तथा पाण्डव-शिशुओंका वध कर दिया । अर्जुन आदिने अश्वत्थामाका पीछा किया । अश्वत्थामाके शिरसे मणि निकाल ली । वह इतने तेज होकर चला गया । युधिष्ठिरकी प्रार्थना पर कृष्ण और व्यासने धृतराष्ट्रको सान्त्वना प्रदान की । लौहमूर्तिरूप भीमको चूर्ण करके धृतराष्ट्रने अपना कोप शान्त किया । युद्धमें मारे गये लोगोंका और्ध्वदेहिकसंस्कार सम्पन्न किया गया । युधिष्ठिर हस्तिनापुर आये, राज्यालूट हुए । भीष्मसे युधिष्ठिरने राजनीतिका उपदेश लिया और अश्वमेध यज्ञ किया ।

[यही संक्षिप्त कथा इस चम्पूमारतमें वर्णित हुई है । महाभारत एक विशाल ग्रन्थ है । उसमें अनेक प्रासङ्गिक कथाएँ वर्णित हैं । उसमें वर्णित कथाओंके विषय में व्यासने कहा है—‘यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित्’ तथापि इस काव्यग्रन्थमें उतनी कथाएँ देना संभव नहीं था । अतः आवश्यकतानुसार कथाएँ ली गई हैं, और उनका वर्णनात्मक रूपमें प्रदर्शन किया गया है ।]

समालोचन

चम्पूभारतका साहित्यिक चमत्कार

चम्पूभारतके निर्माता अनन्तभट्ट एक रीतिसम्प्रदायके कवि थे अतः उन्होंने अपने इस ग्रन्थमें प्राचीन परम्पराका पूरा पालन किया। मङ्गलाचरणमें एक ही श्लोक नमस्कारात्मक है, जिसका साहित्यिक गौरव स्तुत्य है। गणेशको पुराण गजके रूपमें वर्णित करके उनसे क्षेमही वाचना की गई है। वर्णनका उदात्तता उसका सर्वत्व है।

मङ्गलाचरणके अनन्तर इस्तितापुरीके वर्णनमें कविने बड़ा कौशल प्रदर्शित किया है, एक श्लोक है—

‘दीर्घरंगारमणिनिर्विषसायमानां निश्चिन्वते मनसि यत्र त्रिंशं युधानः।

कार्त्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय घण्टामणेरभिहतस्य धनारवेण ॥’

वरनें छो हुए रत्नोंकी प्रभासे दिन और रात्रिमें ठनिक भी भेद नहीं रह गया है, रात्रिका ज्ञान करना कठिन हो रहा है, युवकोंको यदि रात्रिका पता नहीं छे तब तो उनकी प्रियतमायें खण्डिता हो जायें, और फिर मानका अपनोदन एक समस्या हो जाय, अतः उन्हें किसी न किसी प्रकार रात्रिका ज्ञान करना ही है और वे घण्टानरके शब्दों पर ध्यान देकर अपना शाव्य समय समझ लिया करते हैं। साहित्यमें प्रकाशा विषयके कारण अमाको पूर्णिमा होते आपने अनेक स्थलोंपर देखा-सुना होगा, किन्तु यहाँनर रात्रिको दिन होते देखिये।

प्रथम स्तवकमें एक प्रकरण आया है पाण्डुके द्वारा उस आखेटका, जिसके प्रसङ्गमें उनके जीवनका दिशा ही बदल जाती है। वे वन में गये, उनके सामने एक नृगयूय प्रकट हुआ, जिसका वर्णन इस प्रकार है—

‘मूसुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्नोऽजमद्रसुतयोर्दक्षिणोमान्।

जैतुकामनिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो नृगयूयम् ॥’

राजाके सम्मुख नृगयूय ऐसे प्रकट हुआ, मानो वह मिल्कर राजाके पास रहनेवाली कुन्ती तथा माद्रीके नयनोंकी परास्त् करना चाहता हो।

यह प्रसङ्ग जब मैंने पढ़ा तब मुझे रघुवंशका दशरथनृगभावर्णन ध्यानरत हो गया, वहाँ पर कालिदासने कहा है—

तस्य स्तनप्रणपिभिर्मुहुरेणद्याहैर्ष्याहृष्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात्।

आविर्दमूष कुलगर्भमुपं मुगाणां यूयं तदप्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥’

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि अनन्तमट्टकी बुद्धिमें कालिदासकी यह कविता उस समय अवश्य नाच रही होगी जब उन्होंने उपर्युक्त पद्य बनाया होगा । यह धारणा तब और दृढ़ हो जाती है जब मैं देखता हूँ कि इसके आगेवाले श्लोकोंमें इससे भी अधिक समता है । देखिये रघुवंश—

‘तद्यार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्घृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥’

अनन्तमट्टने लिखा—

‘घोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं तूणीमुखे पतितपाग्निराकुलेऽस्मिन् ।

घणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां वेणीमिवाश्रितलनैर्विपिने वितेनुः ॥’

राजाके द्वारा बाणग्रहणपूर्वकं लक्ष्य किये गये शृंगगणने अपने कातर तथा श्याम-प्रम दृक्पातसे वनको पूर्ण रूपसे ऐसा श्यामल बना दिया, मानो यमुनाका प्रवाह वनमें बहने लगा हो ।

कालिदासने जहाँ वनमें आर्द्र नीलकमल बिखेर दिये थे, वहाँ अनन्तमट्टने यमुना-को धारा प्रवाहित कर दी है, परन्तु दोनोंकी कविताके प्राणाधायक स्वर एक ही तारनें बंधेसे लगते हैं ।

अनपत्यता बहुत अखरनेवाली बात है । प्रसूतिविकल जनको सन्तानके अभावमें वंशलोपकी बड़ी चिन्ता रहा करती है, कालिदासने शाकुन्तलमें लिखा है—

‘अस्मत्परं वत ययाश्रुति संमृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धीताश्रुसेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥’

इसी तरहकी बात अनन्तमट्टने भी अनपत्य पाण्डुके मुखसे कहलाई है—

‘गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकबन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमथ मन्ये यस्मात् प्रजां न लभसे यदुवीरकन्ये ॥’

वसन्तका उन्मादकर काल उपस्थित हुआ । अनन्तमट्टने उस प्रसङ्गमें एक श्लोक लिखा है—

‘कुरबके रवकेलिमृतः सुधा समधुरं मधुरं मधु पट्पदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥’

इस श्लोकको पढ़िये और मिलाइये कालिदासके इस श्लोकसे—

‘विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥’

नैते कनर जो उदरन दिवै है उनते मेरा प्रयोजन वह सिद्ध करनेका कदापि नहीं है कि अनन्तमदूने काळिदासकी कविताका अर्थतः, भावतः, या शब्दतः अनुकरण किया है । मेरा केवल इतना ही मन्तव्य है कि काळिदासकी कविताका अनन्तमदूने पर्याप्त परिशीलन किया था, और वह उनके लिये अनुकरण नहीं, अनुगमनकी वस्तु बन गई थी ।

व्यासके उपदेशानुसार पाण्डवगण एकत्रकपुरमें रहने आये । वहाँकी एक एकपुत्रा वृद्धादे कष्टका वर्णन बढ़ा ही हृदयग्राही किया गया है—

‘सन्तानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते सर्वर्चकालसहजस्र स राक्षसेन्द्रः ।

संनूयते च समयः क्षयया महत्या सन्तीर्यतां कयमियं सखि मे विपत्तिः ॥’

इस श्लोककी सीधी-सादी भाषासे जननीहृदयकी जो व्याकुलता झलक रही है वह आत्मादकी उल्लेखका विषय है ।

द्रौपदीका स्वयंवर हो रहा है, सभी देशोंके राजागण उचित स्थानोंपर आकर बने हुए हैं । इसी समय द्रौपदी रत्नमञ्जर आती है । उसे कविने लक्ष्मीका रूपक दिया है, परन्तु इन्दीवरने नित्यवाससे वह लक्ष्मी इयाना हो गई है । कमलके अभावमें लक्ष्मीको इन्दीवरने ही वास करना पड़ रहा था, क्योंकि सज्ज दीप्त सोमकवंशी द्रुपदकी कौतिल्य चन्द्रमा तो ढगा ही रहता है, जिसकी अच्छी तुलना है—

‘जाग्रत्सोमदकीर्त्तिर्लामनिमिपस्पद्भावकाशात्ययात्

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासवदितदयानप्रमा श्रीरिव ।

पाशालस्य सुता ततः परिजनैः सार्वं पुरः परयतां

राज्ञां बुद्धिमिवावित्थं शिविकां रत्नस्थलीं प्राविशत् ॥’

इस पद्यमें एक और बात ध्यान देने योग्य है । द्रौपदी सभी राजाओंकी बुद्धिमें आलूढ़ थी । उसी समय वह शिविका पर आलूढ़ होकर वहाँ सेते आईं । सभी राजाओंकी बुद्धियाँ ही शिविकार्य बन गईं । शिविका जब चली है तो खोली रहती है, उसी प्रकार राजागणकी बुद्धियाँ भी प्रचलित हो रही थीं, उन्हें मय लग रहा था कि क्या जाने किसे यह राजकन्या वरेगी ।

द्रौपदीका विवाह हो रहा है । सखियों उसे सजा रही हैं । उस समयका एक श्लोक बड़ा सुन्दर बना है । सारे अङ्ग सजा दिये गये, काशी पहनाना शेष है, सखी हाथोंमें काशों लिये खड़ी है । कमर मिटे तो पहनाई जाय, परन्तु कमर इतनी पतली है कि दीर्घनयना सखी भी उसे नहीं देख पा रही है । लघुनयना होती तो कदाचित् वह भी कहा जाता कि तुम्हारी आँखें सूझ कटिकी नहीं देख पा रही हैं, परन्तु दीर्घनयना होकर भी जिसे नहीं देख रही है वह कमर मठा कितनी पतली है—

‘सकलमपि वपुर्विमूष्य तन्म्याः सपदि सखी विपुलेषणाम्बुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यर्थाष्टिं करद्वतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्यौ ॥’

अग्निद्वारा प्रार्थित होकर अर्जुनने खाण्डववनका दाह करना प्रारम्भ किया । धूमलेखा आकाशको चूमने लगी । उसका वर्णन कविने यों किया—

‘हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कदरीव श्लया वेगात् कापि धूम्या स्वमानशे ॥’

इस श्लोकको देखते ही मुझे नैपथका यह श्लोक स्मरण आ जाता है—

‘पतध्रिणा तद्गुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पक्वलम् ।

चलत्पदाम्भोरुहन्पुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥’

कविताकी सफलता अलङ्कारोंकी सजावटसे जितनी होती है उससे अधिक भावसृष्टि होती है । जिस कविको अपनी कवितामें समय-समयपर भावसृष्टि करनेका जितना अधिक क्रम ज्ञात रहता है उसे हम उतना अधिक सफल कवि मानते हैं । अनन्तमनने अलङ्कारोंकी सजावटके साथ ही भावसृष्टिका भी अधिक ध्यान रखा है । व्यासदेवके परामर्शानुसार वनवासकालमें अर्जुन हिमालयके परिसरमें तपस्या कर रहे हैं । उनकी तपस्यासे सन्तुष्ट होकर शिवजी उनकी परीक्षा लेने आये हैं । किरातके वेषमें आये हुए शिवजी तथा अर्जुनमें एक शूकरके लिये विवाद उठ खड़ा हुआ है । दोनोंमें युद्ध हो रहा है । शिवके साथ पार्वती भी आई हैं जो अलग खड़ी होकर युद्ध देख रही हैं । अर्जुनके प्रहारोंसे शिवका शरीर क्षत-विक्षत हो रहा है । नन्दादेवके मनमें अर्जुनके प्रति सन्तोष है । तथापि कृतक कोप करके वे अपना धनुष तानकर उसपर बाणसन्धान कर बैठते हैं । पार्वतीको भय हो जाता है कि कहीं शङ्कर तत्त्वमुच बाण न छोड़ दें । वे ठहरीं नाता, उनका हृदय भावी अनिष्टकी शङ्कासे व्याकुल हो उठता है, वे अर्जुनको रक्षाके लिये व्यग्र हो उठती हैं । शिवके समीप जाकर उनके हाथ पकड़ लेनेका समय नहीं है । तब-तक तो सारा खेल बिगड़ जा सकता है, अतः उन्होंने अव्यर्थ मन्त्रजपसे अर्जुनकी रक्षाका प्रयत्न किया । इस प्रसङ्गमें कविने कहा है—

‘सरूपीव हरे विकृष्टचापे सहसा शैलसुतापि जातशङ्का ।

मववत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यात ह्युः श्रुतिं जजाप ॥’

गोधनापहरणके लिये आये हुए मुशर्माकी हारसे कुपित होकर कौरवोंने विराट्पर चढ़ाई कर दी है । बड़ी भारी सेना दड़ती चली आ रही है । विराट्के पुत्र उत्तरने बड़ी-बड़ी बातें कीं, दृढब्रजको सारथि बनाया, युद्धक्षेत्रकी ओर चले, परन्तु सैन्यदर्शनमात्रसे ही उनका बीरत्व ह्रास हो गया, वे रथसे उतरकर भागनेकी चेष्टा करने लगे । उस समय

उनकी उक्तिमें जो स्वामाविक कृपणता वर्णित हुई है वह भावामिव्यक्तिका एक सुन्दर निदर्शन है—

‘गाः कालयन्तु सह वरसकुलैरशेषैः

घोयान्दहन्तु क्रूरवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव दैति

प्राणेषु क्षिप्रिदपि मे गुह्यतां न वेत्सि ॥’

‘मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविधं कृपालो ।’

चम्पूभारत एक वीरगाथाकाव्य ही माना जायगा, क्योंकि यह महाभारतके पदव्यासों-पर चढ़ता है। वीरगाथाकाव्यको काव्यान्तरसाधारण्य प्रदान करनेका प्रयास किया गया है जो बहुत अंशोंमें सफल भी हुआ है, परन्तु चरम दृश्य तो वीररसकी पर्यन्त विश्रान्ति ही है। इस प्रसङ्गमें यह भी देख लेना है कि प्रारम्भसे ही कविने वीररसके परिपोषका पर्याप्त प्रवन्ध कर रखा है। जब-जब अवसर आता गया है, कविने वीररसका पर्याप्त वर्णन किया है। युद्धारम्भके पूर्वमें किया गया सन्धिप्रयास उस वीररसको ही पुष्ट करनेके लिये किया गया है। भगवान् जब दूत बनकर गये हैं उस प्रसङ्गमें अनन्तमदृष्टने जो दशावतार-स्तुति कराई है वह बड़ी ही हृदयग्राहिणी है। आरम्भ के—

‘दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेव भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्वे ॥’

इस श्लोकमें मत्स्यरूपधारणका कारण कितना सरस है ?

‘श्वश्रूम्नेरजनि यस्य पदाञ्जधूलिः’ पढ़कर ऐसा लगता है मानो कविने रामा-वतारमें किये गये अदृश्योद्धारको नया जीवन प्रदान किया हो।

इसके बाद आपकी भीष्मके सेनापतित्वमें होनेवाले भीषण युद्धका सरस वर्णन पढ़ने-को मिलेगा, जिसमें अलङ्कारों द्वारा अर्थोक्ती सजावट कविताकी अनुप्राणित-सी करती हुई मिलेगी। उद्धरणों द्वारा उनका आस्वादन कराना यहाँ सम्भव नहीं है। एक वस्तुमात्रका निदर्शन कराया जा सकता है।

दश दिनों तक अविराम युद्ध करनेके कारण भीष्मने देवोंको सन्तुष्ट कर दिया। देवगण प्रसन्न होकर भीष्मके ऊपर कल्पवृक्षके फूल गिराने लगे। सन्तान (कल्पवृक्ष) पुष्पका लाम

ही उन भीष्मके लिये सन्तानलाभ हुआ, जो आजन्म कुमार ही बने रहे। यह तो बड़े आश्चर्यकी बात हुई कि भीष्मको बिना विवाहके सन्तान-लाभ हुआ—

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुदे त्यक्तवतोऽपि तस्य ।

सङ्गात्सुराणां सति पुष्पवर्षे सन्तानलाभोऽजनि तद्विचित्रम् ॥

असाधारण युद्ध करके भीष्मपितामह शरशय्यापर पड़ गये। वे जबतक लड़ते रहे, उनके बागोंसे मर-मरकर अनेक बीर देवाङ्गनाओंकी मनोरथपूर्तिके सहायक बनते रहे। अब उनके रणनिवृत्त होनेसे देववालाओंकी बड़ा दुःख हुआ कि अब उन्हें नये-नये वर नहीं मिलेंगे। उन्हें ऐसा लगा मानो उनके स्वशुरका देहान्त हो गया हो। पतिप्रदाता ही तो स्वशुर होता है, भीष्मने उन्हें पति दिये। वे उनके मरणकी यदि स्वशुरमरणके रूपमें लें, तो यह उचित ही कहा जायगा—

‘मगति विनुतकीर्त्ती जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्म प्रपन्ने ।

बहुसुरवरलाभाद्दकामोस्तवानां

स्वशुरमरणदुःखं स्ववर्धूनां बभूव ॥’

इस प्रकार युद्धमें वीरगगन मारे जाते रहे, द्रोणके मारे जानेपर कर्ण सेनापति हुए। कर्णने अपना सारा युद्धकौशल प्रकट किया परन्तु भवितव्यता उनके विरुद्ध थी। वे अर्जुनद्वारा निहत हुए। उनके निधनके पश्चात् होनेवाले सूर्यास्तके वर्गनमें कविने बड़ी अच्छी कलरना की हैः—

‘ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य दधाग्जले स्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानधुतिमालभारी मरीचिमाली सं ममज्ज सिन्धौ ॥’

कर्णके मारे जानेके अनंतर सूर्य समुद्रमें ऐसे डूब गये, मानो वे पुत्रका तिलतोयाञ्जलि देनेके लिये स्नान करना चाहते हों।

‘कर्णके मारे जानेके पश्चात् महाभारतका युद्ध निर्वीर्य-सा हो गया है, अनन्तमदृते उधरकी कथाकी अतिसंक्षिप्त रूपमें कहकर ग्रन्थसमाप्ति कर दी है।

महामातृका जितना कथामाग इस ग्रन्थमें लिया गया है उसे अलङ्कृत करके रखनेका प्रयत्न प्रयत्न किया गया है। इसी विषयको निदर्शनके रूपमें दिखलानेके लिये मैंने कतिपय उद्धरण दिये हैं। ऊपर जो उद्धरण दिये गये हैं वे पद्यभागके हैं। गद्यभाग भी बड़ा अच्छा बना है।

व्यासके उपदेशानुसार पाण्डवगण एकचक्रा नगरमें आकर ठहरे, वही नगरीका अनिलपुवर्गन अनन्तने दिया है। देखिये, कितना सुन्दर श्लोक है—

‘प्राङ्मुपमिव बकुललकान्तां, पातालनगरीमिव प्रस्यहं वर्धमानवलिशोकाम्,
अङ्गराज्यसीमाम् इव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठाम्, रविरयाच्युरमिवैकचक्राम्’ ।

गद्यके निर्माणमें स्वातकीर्ति वागमद्वने विरोधाभासके द्वारा गद्यका बढ़ा गौरव बढ़ाया है, वस्तु विरोधाभासका एक दृष्टान्त इस चम्पूभारतमें भी देखिये—

‘विशृङ्खलहर्षितगिरिव्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीमृकुलम्, जराघटिवदेह-
मपि देदीप्यमानबलसम्पदम्, आशाजेतारमपि पदार्थापहारलागरितारम्, मागध-
मपि विगीतव्यापारम् ।’

गिरिव्रज, जरा, मागध आदि पदोंका इलेख इस विरोधाभासको चमका रहा है ।

इसी तरह अन्य अलङ्कारोंका भी यथोचित समावेश किया गया है । यद्यपि इस चम्पू-
काव्यमें गद्यकी मात्रा कुछ कम है, केवल कथामागकी जोड़नेकी कड़ीका काम गद्य
खण्डोंसे लिया गया है, फिर भी कथानकके विपुलताकृत वैचित्र्यके चलते पाठकको हृदयो-
द्बेग नहीं हो पाता ।

ऊपर दिये गये उद्धरणोंसे स्थालीपुलाकन्यायद्वारा आपको इस चम्पू ग्रन्थके साहित्य-
चमत्कारकी झोंकी मिल गई होगी विशेष इस ग्रन्थमें ही देखें ।

पात्रालोचन

इस ग्रन्थमें पात्रोंको नया रूप नहीं दिया गया है । महाभारतके पात्र अपने-अपने
रूपमें ही उपस्थित किये गये हैं । महाभारतके पात्र इतने प्रसिद्ध हैं कि उनकी आलोचना
अनावश्यक है । इस सन्दर्भमें इतना और जान लेना चाहिये कि जब कवि रसप्रकर्षसृष्टिके
लिये कथामें भेद उत्पन्न करते हैं उस समय कविकल्पित पात्रचरित्रका आलोचन कवि-
सम्पादित चमत्कारातिशयकी दृष्टिसे आवश्यक हो जाता है । चम्पूभारतके पात्रोंके चरित्रमें
कोई मौलिक परिवर्तन नहीं किया गया है । महाभारतमें उनके चरित्रमें जो न्यूनाधिक्य
है उसे व्योका व्यो रख दिया गया है । इसलिये यहाँ पात्रोंको आलोचना नहीं दी
जा रही है ।

चम्पूभारत की टीका

चम्पूभारतकी दो टीकायें मुझे पढ़नेकी मिल सकीं—१. कुरविकुलचन्द्र रामकवीन्द्र-
कृत टीका तथा—२. नारायण श्रीखण्डेकृत टीका । इनमें दूसरी टीका अतिसंक्षिप्त है ।
पहली टीकामें जो त्रुटियाँ मुझे दीख पड़ीं, वे नीचे दी जा रही हैं—

१—पाठ सुधारनेका यत्न न करके जो पाठ जैसा देखा उसीकी टीका करनेके लिये
बलाव प्रयत्न किया गया है ।

२—टीकामें कुछ ऐसी आमक बातें लिखी गई हैं, जिन्हें साधारण पाठक ही नहीं, विद्वान् भी अममें पढ़ सकते हैं ।

पाठभेद

मूलग्रन्थके पाठको ठीक करनेका प्रयास कभी नहीं किया गया था । यद्यपि निर्णय-सागरके नवीन संस्करणमें छानवीन करके टिप्पणीमें पाठभेद दिये गये हैं, परन्तु मूलमें लगाये जानेवाले पाठोंपर किसीने कुछ ध्यान नहीं दिया । फलतः पाठकी भ्रष्टि बहुत अखरती थी ।

प्रस्तुत टीका

मैंने यथामति विचारकर 'प्रकाश' नामक यह संस्कृत-हिन्दी टीका प्रस्तुत की है । इसमें पाठको यथाशक्ति ठीक करके तदनुसार टीका लिखनेका प्रयास किया गया है । हो सकता है कि सर्वत्र मेरी कल्पना ठीक न हुई हो । किन्तु साथ ही मुझे विश्वास है कि मेरे द्वारा किये गये पाठशोधनसे कविकी आत्माकी चोट नहीं पहुँची होगी, क्योंकि कविताकी दृष्टिसे उपयुक्त तथा संभवी पाठोंको ही मैंने स्थिर किया है । पाठकगण अन्यान्य पुस्तकोंसे मिलाकर देख लें कि मेरे द्वारा स्थिरीकृत पाठोंमें पुराने पाठोंकी अपेक्षा क्या प्रागुण्य है ।

अन्तमें मैं रामकवीन्द्रकी टीकाके प्रति आभार प्रदर्शित करना अपना कर्त्तव्य समझता हूँ जिसने मुझे इस टीकाको प्रस्तुत करनेमें बड़ी सहायता दी है ।

आशा है इस प्रकार प्रस्तुत की गई इस टीकासे लाभ उठाकर पाठकगण मुझे सफलभ्रम बनावेंगे ।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी }
२०१४ संवत्

बिनयावनत
रामचन्द्र मिश्र

हसितसुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाल्या

रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरुणाम् ॥ २ ॥

तुहिनकिरणेति । तुहिनकिरणस्य चन्द्रमसो वंशः कुलमेव वंशः वेषुस्तस्य तत्सम्बन्धीनि स्थूलानि बृहन्ति यानि मुक्ताफलानि तेषाम् चन्द्रवंशोत्पन्नानामिति विवक्षितोऽर्थः । वंशस्य मुक्ताफलजनकतया प्रसिद्धेः कुलस्य तत्वेनाध्यवसायः । वंशमुक्ताफलानामिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । विपुलयोः विशालयोः भुजयोः बाह्वोः विराजन् शोभमानः धीरलक्ष्म्याः शौर्यसम्पदः विभूना बाहुल्यं येषां तयोक्तानाम् भुजवीर्याधिगतशौर्यप्रसिद्धीनामित्यर्थः, कुरुणाम् नाम राजविशेषाणां तदाख्याप्रयितानाम्, हसितसुरपुरश्रीः उपहसितदेवनगरीवैभवा रिपुजनदुरवापा शत्रुभिरघ्न्या सा प्रसिद्धा हस्तिनाल्या हस्तिनापुराभिधाना राजधानी प्रधाननगरी राजानावासनृमिमृता अस्ति । 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति शब्दार्णवे । मालिनीवृक्षम्, तल्लक्षणं यया—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥ २ ॥

चन्द्रनाके वंश रूप वंशके स्थूल मुक्ताफलस्वरूप (जैत्रे वंशदण्डमें मुक्ताफल सारभूत होता है वृत्तां तरह चन्द्रवंशके प्रधानभूत) तथा विशाल भुजाओंमें धीर-लक्ष्मीके उत्कर्षते शोभित कुरवशी नृपोंकी हस्तिनापुरी नानक एक प्रसिद्ध राजधानी थी, जो अपनी सुन्दरतासे देवपुरीको भी हँसती थी तथा जिसपर शत्रुओंका आक्रमण कठिन था ॥ २ ॥

यस्यामुदग्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-

वातायने गतिवशाद्वपुषि प्रसक्ताम् ।

दीपाग्रधूममपिकां शिशिरांशुबन्धे

मोहात्कुरङ्ग इति मुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

यस्यानिनि । यस्यां हस्तिनापुर्यां नाम चन्द्रवंशिनृपतिराजधान्याम् उदग्रायाः उन्नताया विशालाया इत्यर्थः । नृपमन्दिरचन्द्रशालायाः राजभवनशिरोगृहस्य (सौधशिखरस्थभवनस्य) वातायने गवाच्चे गतिवशात् गमनात्कारणमृताव वपुषि (चन्द्रमसः) काये प्रसक्ताम् लग्नाम् शिशिरांशुबन्धे चन्द्रमण्डले दीपाग्रधूममपिकाम् गृहान्तर्वर्त्तिदीपधूमकृतकजलम् मुग्धजनाः पामराः पुरुषाः मोहात् ज्ञानवशात् 'कुरङ्गः मृग' इति वदन्ति कथयन्ति । चन्द्रमसि श्यामतया प्रति-
समानं वस्तुविशेषं ये लोकाः कुरङ्गमाख्यान्ति ते न भूतार्थविद्ः, सत्यत्वे स्वसौ-
गन्धरोक्षप्रासादवर्त्तिदीपनिर्गतधूमकालिमा, यो वियति विसर्पतश्चन्द्रस्य तत्राग-
सति तद्वपुषि प्रसक्त इत्यर्थः । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्'—'वातायनं गवाच्चे' इत्यु-
त्राप्यमरः । अत्र चन्द्रस्य तादृशमप्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिश-

योक्तिः, कुरङ्गत्वं निषिध्य मपीत्वारोपरूपोऽपह्ववश्रेत्यपह्वतिरचेति तयोः सङ्करः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम्—उक्तं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः इति च तल्लक्षणम् ॥३॥

जिस हस्तिनापुरीमें जंजी अट्टालिकाओंके गवाक्ष-भागोंसे निकलती हुई दीपधूनकी
कालिख पानसे गुजरने वाले चन्द्रमाकी देह में लग गई है, उसी काली सी चीन्नी
साधारण लोग कुरङ्ग कहा करते हैं यह कहना उनका अज्ञानजन है ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेऽपि शीतकरकान्तकृतोदरासु यद्गोपुराग्रिमदरीषु पथागतस्य ।

विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु चिह्नं तदीयदिनसंततिदीर्घभावः ॥४॥

ग्रीष्मेऽपि च । शीतकरकान्तेः चन्द्रकान्तमणिभिः कृतमुदरं मध्यभागो यासा-
न्तासु चन्द्रकान्तमणिनिर्मिताम्यन्तरभूमिषु यस्याः हस्तिनापुर्याः गोपुरस्य पुर-
द्वारस्य अग्रिमदरीषु ऊर्ध्वद्वारेषु यः पन्थाः सूर्यनिर्गममार्गः तेन पथा मार्गेण ग्रीष्मेऽपि
तपर्तुषु आगतस्य हरिहयस्य सूर्याश्वस्य विश्राम्यतः विश्रामं कुर्वतः सतः विल-
म्बनेषु कालक्षेपेषु तदीयानां ग्रीष्मर्तुनां दिनसन्ततेः दिवससमूहस्य दीर्घभावः
आयामवत्त्वम् लिङ्गम् प्रमाणभूतम् । एनस्या हस्तिनापुर्या गोपुरद्वाराणि विशाला-
नि चन्द्रकान्तमणिनिर्मितान्यत एव शीतलतराणि च सन्ति, विशालतया सूर्योऽ-
पि तेन पथैवात्मनो यात्रां निर्वर्त्तयति, तत्रागतस्य ध्रान्ता अश्वास्तत्र गोपुरद्वारे
विश्राम्यन्ति, तेन चाहानि वर्धन्ते, तद्दिनवृद्धया हेतुना स्फुटानुमेयो हर्यश्वकृतो वि-
श्रान इति पिण्डार्थः । अत्र गोपुरोपरिगृहाणाभादित्याश्वविश्रान्तिस्थानत्वासम्ब-
न्धेऽपि तल्लम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः, गृहाणां चन्द्रकान्तमणिमयत्वकथनादुदा-
त्तालङ्कारश्चेति तयोः संसृष्टिः । रथ्यश्वविश्रान्तिस्थानतया वर्णितस्य गोपुरद्वार-
स्योच्चतया चन्द्रकान्तमणिनिर्मितत्वेन च समृद्धिमत्त्वं पुर्या व्यज्यते । पूर्वोक्तमेव
वृत्तम् ॥ ४ ॥

हस्तिनापुरीके गोपुर-शिखर-भवन चन्द्रकान्तमणिके बने होनेके कारण अतिशीतल है,
ग्रीष्म श्रुतमें नूर्यके अश्व जब उस विशाल गोपुरके बीचमें से गुजरने लगते हैं तब
अपनी सन्तप्त देहकी शीतल करनेकी इच्छासे वहाँ विश्रान करने लगते हैं, इससे उन्हें
गन्धर्व रथ्य तक पहुँचनेमें अधिक समय लग जाता है और इसीलिये ग्रीष्मके दिन
लम्बे-लम्बे हुआ करते हैं ॥ ४ ॥

यत्राङ्गनावदनयामुवतीशिहृष्यचन्द्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।

वृन्दारकेन्द्रनगरीवृहदुत्सवाय मन्दाकिनीति लभते महतीमभिल्याम् ॥५॥

यत्राङ्गनेति । यत्र यस्यां नगर्याम् अङ्गनानां वनितानाम् वदनेन मुखेन
यामवतीशेन निशानायेन हृष्यद्भ्यः स्रवद्भ्यः चन्द्राश्मगृहेभ्यः चन्द्रका-
शिलाशकलैर्निमितेभ्यो गृहभ्यः सौधेभ्यः गलितः च्युतः प्रवाहः जलपूरः वृन्दा

देवाः तेषाम् इन्द्रः स्वामी देवराट् तस्य नगर्याः स्वर्गस्य बृहदुत्सवाय महते प्रमोदाय मन्दाकिनी वियद्गङ्गा इति महतीम् श्लाघनीयाम् अभिल्याम् प्रतिष्ठाम् लभते प्राप्नोति । अयमाशयः—अस्या नगर्याः सौधानि चन्द्रकान्तमणिरचिता वि सन्ति, तेषु वसन्तीनां वनितानां सुखानि चन्द्रास्तत्सम्पर्काच्च्यवमानानि चन्द्रकान्तमणिगृहाणि पयःपूरं प्रवाहयन्ति, तेनैव पयोराशिना वियद्गङ्गात्पद्यमाना दिविपदां प्रमोदाय जायते इति । अत्र वास्तविक्या आकाशगङ्गायास्तत्त्वं प्रतिपिब्य वदनचन्द्रद्रुतचन्द्रकान्तमणिसौधसम्बन्धि-पयःपूररूपत्वमुपन्यस्यत इति प्रकृतप्रतिपेधपूर्वकान्यस्यापन्नरूपापहृतिरलङ्कारः । स्वर्गङ्गाप्रवाह-पूरकजलस्त्राविशितरवसौधसम्पन्नत्वेनास्या नगर्या विशालभवनवत्ताभिधानद्वारा समृद्धिशालित्वध्वनिश्च । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ५ ॥

हस्तिनापुरी की विशाल अट्टालिकायें चन्द्रकान्तमणि की बनी हैं, उसने रहने वाली कियोंके मुखरूप चन्द्रसे वह अट्टालिका पर्तीजती है, उससे च्युत जलराशि जमा होकर आकाशगङ्गाका प्रतिद्व नाम धारण करता है, जो आकाशगङ्गा देवोंके बड़े आनन्दका कारण है ॥ ५ ॥

दीपैरगारमणिभिर्दिवसायमानां निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।
कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय घण्टामणेरभिहतस्य घनारवेण ॥ ६ ॥

दीपैरिति । यत्र हस्तिनापुर्याम् युवानः युवकाः युवत्यश्च दीपैः प्रकाशमानैः अगारमणिभिः गृहखचितरत्ननिबहैः दिवसायमानां प्रकाशातिशयसहिन्ना दिनचदाचरन्तीं निशाम् रात्रिम् अखिलकालनिवेदनाय सर्वेषां कालवृण्डानां प्रातर्मध्याह्नसायंसमयादिसूचनाकृते कार्तान्तिकैः मौहूर्त्तिकैः अभिहतस्य आहतस्य चादितस्य घण्टामणेः कांत्ययन्त्रस्य घनारवेण दीर्घध्वानेन मनसि निश्चिन्वते रात्रित्वेन जानते । गृहखचितमणिप्रभाभिर्निशापि दिवेव प्रतीयमाना मौहूर्त्तिकाहतघण्टाशब्देनैव युवभिर्निशात्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । 'स्युर्मौहूर्त्तिकामौहूर्त्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि' इत्यमरः । दिनत्वसंपादकप्रभावन्मणिखचितगृहशालित्वेन गृहाभिरामताकृतो नगर्या उत्कर्षातिशयो व्यज्यते ॥ ६ ॥

घरमें खचित चमकदार मणिओंकी किरणोंसे रात दिन बन जाती है—रातको इयामता भिन्न जाने पर वह दिन मालूम पड़ने लगती है, उस समय युवकवर्गको यह नहीं प्रतीत होता है कि रात है या दिन, ऐसी स्थिति में उन्हें समय-ज्ञान करानेवालों द्वारा आहत घण्टाके नादसे ही दिन-रात्रिका निश्चय करना पड़ता है, ऐसी यह समृद्ध नगरी है ॥ ६ ॥

वक्त्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।
आदर्शविम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा तस्येति तादृशधियं विनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

वक्त्रं विलासेति । यस्यां हस्तिनापुर्याम् वामाः सुन्दर्यः विलासमणिदर्पणधार्य-
माणम् क्रीडार्यमवस्थापिते मणिदर्पणे प्रतिविम्बितं वक्त्रम् स्वं मुखम् 'अयम् दृश्य-
मानमुखरूपः सुघांशुः चन्द्रः' इत्यवधार्य संशय्य तस्य चन्द्रमसः आदर्शविम्बधृतिः
आदर्श दर्श यावत् अमावास्यापर्यन्तम् विम्बधृतिः पूर्णमण्डलता अश्रुतदृष्टपूर्वा न
पूर्वं श्रुता नापि दृष्टा इति (विचार्य) तादृशधियम् प्रागुत्पन्नं भ्रमम् विनिर्वर्तयन्ति
निवारयन्ति । मणिदर्पणे प्रतिविम्बितं स्वीयं मुखं चन्द्रत्वेन प्रतिपद्यमाना हस्तिना-
पुरललनाः—अमावास्यापर्यन्तं चन्द्रस्य विम्बधारणं कथं सम्भवेत्, अतो नायं
चन्द्रः किन्तु मुखमेवेति निश्चयं कुर्वन्तीत्यर्थः । निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ ७ ॥

जित हस्तिनापुरीमें पहले विलासमणि-दर्पण-प्रतिविम्बित-अपने मुखोंको बदलायें
चन्द्रमा समक्षने लगती हैं, पीछे जब उन्हें यह बात याद आती है कि चन्द्रमण्डल तो
अमावास्या तक अखण्ड नहीं रहा करता है तब उनका वह शान चला जाता है, अर्थात्
उनका उन विलासमणिदर्पणोंमें प्रतिविम्बित होनेवाले अपने मुखोंमें चन्द्रत्व-प्रकारक भ्रम
दूर हो जाता है, वे समझ जाती हैं कि यह चन्द्र नहीं मुख है, अमावास्याके दिनोंमें चन्द्र-
मण्डल कैसे होगा यह शान उन्हें गतभ्रम बना देता है ॥ ७ ॥ १६२० = ६०

आलापकालसमपल्लविताङ्कवीणा-

सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य ।

तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वनस्य

जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

आलापेति । यत्र यस्यां हस्तिनापुर्याम् आलापकाले वीणावादनसमये, पल्ल-
वितायाः सजातपल्लवायाः (वसन्तरागे गीयमाने शुष्ककाष्ठेऽपि पुष्पाणि पल्लवाश्च
जायन्त इति सङ्गीतविद्या-प्रसिद्धिमनुरुध्येत्यमुच्यते) अङ्कवीणायाः क्रोडावस्था-
पितवाद्ययन्त्रप्रमेदस्य सौरभ्येण सुगन्धेन पातिनां पातुकानां मधुपानां भ्रमराणाम्
आरवेण स्वनेन सङ्कुलस्य मिलितस्य तन्त्रीस्वनस्य वीणानादस्य तरुणीस्वनस्य च
समितौ सभासु वीणावादनादिगोष्ठीषु चतुरः निपुणः अपि तारतम्यम् मेदुम् न
जानाति अवगच्छति । अङ्के वीणामवस्थाप्य वसन्तरागे गीयमाने तत्काले वीणादण्डः
पल्लवानुद्भावयति, तत्सौरभ्यपातिनो भ्रमराश्चागत्य तत्र झङ्कुर्वते, तदयं तेषां
झङ्कारो युवतिजनवचनैर्मिश्रितः सन् पृथक्त्वेनावधारयितुं न शक्यते चतुरैरपीति-
मावार्थः । 'समितिः संगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्वः ॥ ८ ॥

जिस हस्तिनापुरीमें गोदमें रखकर बीणा पर जब वसन्तराग बजाया-गाया जाता है तब उस बीणाके नये पुष्प-पल्लव उग आते हैं, उसकी सुगन्धसे आकृष्ट होकर भ्रमर वहाँ धाकर गुंजार करने लगते हैं, उस समय चतुरोंके लिये भी बीणास्वर और तरुणी स्वरका भेद समझ सकना कठिन हो जाता है ॥ ८ ॥

शालीनतामविगण्य सखीसमाजे

पश्चात्कृतस्य कमितुः प्रणयप्रकोपात् ।

मुग्धाः समीक्ष्य मुकुरायितरत्नभित्तौ

छायां क्षणानुत्पन्नं शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥

शालीनतामिति । यस्यां पुर्याम् मुग्धाः नवोदाः स्त्रियः प्रणयप्रकोपात् मानव-
शात् सखीनां समाजे सखीजनसमक्षम् शालीनताम् कोमलभावम् (लज्जातिकृतं
मार्दवम्) अविगण्य अनादृत्य विहाय पश्चात् कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य कमितुः
प्रियतमस्य छायां प्रतिविम्बं मुकुरायितरत्नभित्तौ दर्पणवदतिस्वच्छे प्रतिविम्ब-
ग्राहिणि च रत्नकृतकुड्ये समीक्ष्य दृष्ट्वा क्षणानुत्पन्नं किञ्चित्कालकृतं पश्चात्तापं
शमयन्ति शमयन्ति जहति । सम्मुखगतान् प्रियान् मानाधीनाः प्रेयस्यो नाद्वि-
यन्ते स्वाभाविककौटिल्यात्, पश्चात्पराङ्मुखेषु च तेषु दृश्यैव पराङ्मुखीकृतः
प्रिय इति पश्चात्तपन्ति च ताः । अत्र पुर्यां तु पराङ्मुखीकृतानां नायकानां प्रतिवि-
म्बानि रत्नमयभित्तिषु प्रतिफलन्ति सन्ति प्रेयसीनां सम्मुखीनान्येव जायन्त इति
तासां पश्चात्तापस्य शमनं जायत इति तात्पर्यार्थः । 'स्याददृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः ।
अत्र सम्मुखप्रतिविम्बावलोकनस्य पश्चात्तापशमनहेतुकतया वर्णनात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ ९ ॥

प्रणयप्रकोपसे मुग्धा ललनायें अपने प्रियतमोंको जब पराङ्मुख कर देती हैं, और
पराङ्मुख होते प्रियतमोंको देखकर स्त्रियोंके हृदयमें थोड़ा पश्चात्ताप होता है, परन्तु वे
स्त्रियाँ जब रत्नमय भित्तिपर प्रतिविम्बित रूप अपने प्रियतमोंको सम्मुख देखती हैं तब
उनका पश्चात्ताप कम हो जाता है । पराङ्मुख प्रियतमके प्रतिविम्बको सम्मुख होना ही है ॥

चित्रं दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्यां

मध्यं विनैव विधिना महिलाजनस्य ।

अङ्गं नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-

स्तुङ्गं कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥

चित्रमिति । यत्र चित्रम् आश्चर्यजनकं वस्तु दिदर्शयिषुणा दर्शयितुं कामयमानेन
विधिना ब्रह्मणा मध्यम् कटिभागं विनैव अन्तरैव जनितस्य सृष्टस्य महिलाजनस्य
नितम्बजघनादि श्रोणीजङ्घाप्रभृति अधः नीचैःस्थम् अङ्गं यतो यतो याति येन-

वर्त्मना गच्छति, ततस्ततः तेन वर्त्मना नुदगं विद्यालम् कुचादि स्वनप्रवृत्ति ऊर्ध्वम् उपरितनम् अङ्गम् अनुकूलम् अधोऽङ्गानुवृत्ति मन यानि गच्छति । यस्यां हस्तिनापुर्यां म्रियाम् कटिभागो नैवान्ति । आश्चर्यवन्तु दृश्यनुक्रमां विधाता तासां मध्यं नैव सृष्टवान्, विधानुगदयैव च कटिम्नरैव सृष्टानां म्रोगामधोभाग- तथा प्रसिद्धानि तानि तानि निनम्यजयनादीन्यङ्गानि यथा दिशा गच्छति, तदनु- गमितया तामामुपरितनाङ्गानि कुचादीन्यपि गच्छन्तानि भावः । मध्यमोर्ध्वा- धोऽङ्गयोजनद्वारतया प्रसिद्धस्य अङ्गान्याभावेऽपि येन पथाऽङ्गोऽङ्गं यानि तेनैव पथोर्ध्वाङ्गमपि प्रयातीति वस्तुस्थितिं ग्रन्थगन्तादङ्गभुतवस्तुदिदृशयिषैव कार- णीभवतीति तात्पर्यम् ॥ स्त्रीणां मध्यं विना गननासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधाना- दतिशयोक्तिः । तथा च सौन्दर्यातिशयध्वनिः ॥ ५० ॥

जिस हस्तिनापुरीमें विधानाने आश्चर्य वस्तु दिगन्तनेको रङ्गासे विशेषो कटिभागे विना ही पैदा किया, उनके नीचे वाले अङ्ग निमज्ज जपन आदि जिर नाते है, अङ्गारी रङ्गासे उनके ऊपर वाले अङ्ग कुच आदि भी उनके साथ-साथ उधर ही जाया वरते हैं । अर्थात् वहाँकी स्त्रियाँ इनकी कृपामध्या है कि उनके देगनेसे रमा मानस पटना है मानी ग्रहाने उन्हें विना मध्यके ही बनाया हो, और भी इच्छासे ही उनके अंग भाग और ऊर्ध्वभाग साथ-साथ चल रहे हों. उनके बीचमें निरामल-योक्तक मध्यमागका निरान्न अभाव हो ॥ ५० ॥

पङ्केरुहाणि परित्खामवतीर्य यस्यां

प्राकारभित्तिमभितः परिवेष्टयन्ति ।

अन्तःस्थितं विद्वतामवलज्जनाना-

मास्थानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ५१ ॥

पङ्केरुहाणि । यस्यां हस्तिनापुर्याम् पङ्केरुहाणि कमलानि कर्तुणि आत्मभासा स्वसौन्दर्येण अन्तःस्थितम् अन्यन्तरभागे प्राकरपरिवृतेऽन्तःपुरे वामम् विद्व- ताम् कुर्वताम् अवलज्जनानाम् स्त्रीणाम् अखिलानि सकलानि आस्थानि मुखानि जेतुम् परित्खामवतीर्य परितः स्नातायां भूमौ समागत्य अभिनः समन्ततः प्राकार- भित्तिं वरणकुल्यम् परिवेष्टयन्ति आवृण्वन्ति । यथा कश्चिदग्निः स्वराष्ट्रे प्राकारे- निलीय स्थितं जेतुं तत्परिक्षायामवतीर्य पग्वृणोति तथैव कमलानि मुखैः सह यद्वैराणि सन्ति शुद्धान्तवासिललनाजनमुखविजिगीषया परिस्वास्ववर्तार्य समन्ततः प्राकारान्तर्वासिबनिताजनमुखानि परिवृण्वन्ति निवृण्वन्ति भावः । परित्खामु विक- सितानां कमलानामन्तरवसितललनाजनमुखविजिगीषाशालित्वोत्प्रेक्षाब्रालङ्कारः ।

‘अभितः परितः समयानिकपाहाप्रतियोगेऽपि’ इति ‘प्राकारभित्तिम्’ इत्यत्र द्वितीया ॥ ११ ॥

जिस हस्तिनापुरीकी परिखाओंमें विकसित कमल ऐसे लगते हैं मानों प्राकारके अभ्यन्तर भागमें वर्तमान स्त्रियोंके मुखोंको जीतनेके लिये ही समस्त दल लेकर वह वहाँ उपस्थित होकर प्राकारको चारो ओरसे घेरकर खड़े हुए हों ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराधसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायुधेन हठात्कर्षणशिक्षया समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा तदीयभुवनभूषणायमानां भोगवतीमात्मना विजेतुं किल भागीरथीपाथःपथेनावतीर्य कृतप्रस्थानेवाद्यापि परिदृश्यते ।

या खलु पुरेति । या हस्तिनाख्या पुरो पुरा पूर्वस्मिन्समये कुरुधराधिपस्य कुरुदेशस्वामिनो दुर्योधनस्यअपराधेन दोषेण पुत्रीहरणसाम्बन्धनात्मकेनसमेधितक्रोधेन प्रज्वलितकोपेन हलधरेण बलरामेण निजायुधेन स्वास्त्रभूतेन हलेन हठात्कर्षणशिक्षया बलपूर्वककर्षणेन समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा समुद्धतदक्षिणभूभागादक्षिणस्यादिश उत्थापिता सती तदीयं बलरामीयं यद्भुवनं लोकः पातालम् (बलरामस्य शेषावतारतया पातालमत्र तद्भुवनमुक्तम्) तस्य भूषणायमानाम् अलङ्कारभूताम् भोगवतीम् नाम नगरीम् आत्मना स्वस्वरूपेण विजेतुं पराभवितुम् भागीरथीपाथःपथेन गङ्गाजलवर्त्मना अवतीर्य कृतप्रस्थाना चलिता इव अद्यापि अधुनापि परिदृश्यते ज्ञायते किलेति प्रसिद्धौ । पुरा दुर्योधनाय कुपितो बलरामो हलेन तद्राजधानीमुत्पाटयितुमैच्छत्, अत एव तस्या दक्षिणो भागोऽंशत उद्धृत इव भाति, अनेनेव च निकारेण्यं पुरी गङ्गावर्त्मना पातालं गत्वा शेषांशस्य बलरामस्य पुरीं भोगवतीं जिगीपुरिव प्रतीयत इत्याशयः । दक्षिणे उद्धृता, उत्तरतो गङ्गायां प्रविश्य पातालं प्रस्थितेवेयं पुरी पातालस्थभोगवतीजिगीपाशालितयोधेक्ष्यते । अत्र बलरामकृतापराधायाः पुर्यास्तं जेतुमशक्तायास्तदीयपुरीजयोद्योगकथनात् प्रत्यनीकमलङ्कारः ॥

जो हस्तिनापुरी ऐसी प्रतीत होना है मानों—दुर्योधन द्वारा किये गये पुत्रीहरण एवं साम्बन्धन रूप अपराधसे दुर्योधन पर कुपित होकर बलरामजीने अपने अस्त्र हलसे बलपूर्वक उठाड़ कर इसके दक्षिण भागको थोड़ा ऊंचा कर दिया हो, इसपर कुपित होकर यह नगरी बलरामजी (शेषांश) के लोक-पातालके अलङ्कार स्वरूप भोगवती नामक नगरीको जीतनेके लिये गङ्गारूप जलमार्गसे प्रस्थित हो चुकी हो । बलरामने इस नगरीको

१. ‘क्षणेन’, ‘तत्क्षणं च’ ।

२. ‘भागतया’ ।

३. ‘भोगवतीम्’ ।

४. ‘विजेतुं भागीरथी’ ।

५. ‘दृश्यते’ । इति पा० ।

कष्ट पहुँचाया, उसका बदला लेनेके लिये यह नगरी गङ्गास्य ऋक्षमार्गसे पातालमें पहुँचकर
उन्की नगरी भोगवती को जीतना चाह रही हो-देता मालूम पड़ता है ॥

उपेत्य तां पाण्डुरदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

उपेत्येति । ताम् पूर्वोक्तप्रकाराम् हस्तिनापुरीम् उपेत्य प्राप्य राजधानीभावेना-
साद्य प्रशासनात् समुचितरूपेण पालनात् प्रजामनः पल्लवयन् उदारविक्रमः मह-
नीयविक्रमः पाण्डुनाम राजा यमुनायाः सखी गङ्गा तस्याः सखायः सदृशाः
गङ्गाप्रवाहधवलस्तैस्तयोक्तैः यशःप्रकाशैः स्वकीर्त्तिप्रकाशैः लोकं भुवनं निज-
नामवाच्यताम् स्ववाचकामिधानभूतपाण्डुपदवाच्यताम् शुक्लतामित्यर्थः । निनाय
प्रापितवान् । तस्य पाण्डोर्यशसा धरणी धवलतां गमितेति भावः । तद्गुणालङ्कारः-
'तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः' इति तत्तद्वचनम् । वंशस्यं वृत्तम् ॥ १२ ॥

उक्त नगरीको राजधानी बनाकर नहनोंय पराक्रम युक्त पाण्डु नामक राजाने अपने
प्रशंसनीय शासन द्वारा प्रजाके हृदयको प्रसन्न करते हुए गङ्गाप्रवाह की तरह धवलवर्ण
अपने यशके प्रकाशसे इस संसारको अपने नाम-पाण्डु शब्दका वाच्यत्व प्राप्त करा
दिया, अर्थात् उन्होंने अपने यशसे संसारको उज्जल किया ॥ १२ ॥

यं किल पराशरसुतो निखिलावनीदेशावनाय निजजननीनिदेशा-
वनन्नमना मनागितराश्रयतपश्चर्यालंकर्मीणः समानोदर्वस्य विचित्रवी-
र्यस्य कुटुम्बिन्यामन्त्रालिकायां संपादयामास ।

यं किलेति । यम् पाण्डुम् नाम नृपम् इतराश्रयतपश्चर्यालङ्कर्मणिः इतरेषाम्
अन्यजनानाम् आश्रयाय विस्मयाय या तपश्चर्या तपस्या तस्याम् अलङ्कर्मणिः
दक्षः 'कर्मक्षमोऽलङ्कर्मणिः' इत्यमरः । पराशरसुतः व्यासः निखिलावनीदेशावनाय
समस्तभुवनपालनाय मनाक् स्वल्पम् निजजननीनिदेशावनन्नमनाः निजजनन्याः
स्वमानुः सत्यवत्याः निदेशेन आज्ञया अवनन्नम् नियोगाभिमुखम् मनो यस्य
तयोक्तः सन् समानोदर्वस्य समानगर्भजातस्य भ्रातुः विचित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्याम्
भार्यायाम् अन्त्रालिकायाम् जनयामास उत्पादितवान् । पुरा किल पराशरः कुमार्यां
सत्यवत्यां व्यासमजनयत्, परतश्च सा शन्तनुनोडा सती विचित्रवीर्यमसूतेति कथा-
ब्रानुसन्धेया ।

जिस पाण्डुको आश्रयजनक तपस्यामें दक्ष पराशरसुत व्यासने माता सत्यवतीकी
आज्ञासे नियोगके लिये तत्पर होकर अपने सोदर-विचित्र वीर्यकी कन्या अन्त्रालिकामें जन्म
दिया था ।

चित्रं चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

चित्रमिति । चित्रम् विस्मयावहम् अस्य पाण्डोर्नाम नृपस्य चरितम् जगतीतले संसारे को वा नरः कः पुरुषः न श्लाघयामास प्रशंसितवान् ? सर्वोऽपि प्रशंसित-
वानित्यर्थः । यत् यस्मात् स स्वयम् आत्मना पाण्डुः तदाख्यः धवलश्च यशसा
सद्यपि स्वकेन निजेन गुणेन शौर्यैर्दार्यप्रजानुरञ्जनादिना समस्तान् निखिलान्
मानवान् रक्तान् अनुरक्तान् अरुगवर्णांश्च अकरोत् । पाण्डो रक्तत्वकरणं विरुद्ध-
मिति प्रथमं विरोधाभासः, गुणिनो राज्ञः पाण्डुसंज्ञस्य प्रजानुरक्तिरत्वमिति तत्परि-
हारश्च । अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः, 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते'
इति लक्षणात् । उपेन्द्रवज्रयोर्मिश्रणादुपजातिवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'उपेन्द्रवज्रा-
जतजास्ततो गौ' 'स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः'—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १३ ॥

इस राजा पाण्डुके आश्चर्यजनक चरित्र की प्रशंसा इस भूमण्डल पर कौन आदमी
नहीं करता था, अर्थात् सभी आदमी इस राजा पाण्डु के आश्चर्यजनक चरित्रकी प्रशंसा
करते थे, उस पाण्डुने स्वयम् नामसे पाण्डु (यशसे धवल-यह भी प्रतीत होता है)
होकर भी अपने (दया-द्राक्षिण्य-शौर्य-औदार्य) गुणोंसे सबको रक्त (लाल) अनुरक्त
कर दिया था ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृपाऽयमन्वेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

अन्तरिति । धात्रा द्रष्टव्या अन्तर्भवन् मध्येवर्त्तमानः कृष्णमृगस्य मृगविशेषस्य
अजिनं चर्म (तदुपायतया वधश्चाजिनम्) तद्रूपः अङ्कः कलङ्कः येषु तैः सुतरां
निर्मलैः अमुष्य राज्ञः पाण्डोः षोडशसङ्ख्यकानां दानानां तुलदान-रत्नदान-धेनुदान-
मृगचर्मदानादीनाम् कीर्तैः खण्डैः इन्दुः चन्द्रः अकारि निर्मितः, अयम् इन्दुः
अब्धेः समुद्रात् अजनि जात इति वार्त्ता मृपा मिथ्या । षोडशमहादानेषु कृष्णमृगा-
जिनदानमपि वर्त्तते, तद्दानस्य मृगवधसाध्यतया पापरूपत्वं तत्त्वेन च कलङ्कत्वो-
पचारः, षड्नामन्वेषां दानानां मध्येऽस्यान्तर्भूतत्वं मन्दप्रभतया, समेषां दानकीर्त्ति-
खण्डानां धवलत्वेनान्तर्भूतमृगचर्मदानाङ्कत्वेन च चन्द्रोपादानत्वं सूचयते । तदय-
माशयः—राज्ञा पाण्डुना यद्वनि षोडशप्रकाराणि दानानि कृतानि तैश्च प्रत्येकं कीर्त्ति-
खण्डानि जन्यन्ते स्म, तत्रैकं खण्डं मृगचर्मदानजन्यं वधसाध्यतया पापसङ्कलमिति
तस्य कलङ्करूपत्वमुक्तम्, समस्तैश्चैभिः षोडशभिरपि खण्डैरिन्दुरजनीति वस्तु
स्थितिः, समुद्राच्चन्द्रो जात इति तु मिथ्या कथेति । 'अजिनं वधचर्मणो' इति रत्न-
कोशः । अत्र चन्द्रमसः समुद्रजातत्वमपोद्य कीर्त्तिखण्डजातत्वमास्वीयते इति

‘प्रकृतं प्रतिपिधान्यस्थापनम्’ इति लक्षिताऽपहुतिरलङ्कारः ॥ १४ ॥

राजा पाण्डुने नाना प्रकारके दान क्रिये थे, जैसे तुलादान, धेनुदान, अजिनदान आदि. उन प्रत्येक दानोंसे उनकी कीर्तियाँ उत्पन्न हुई थीं, उनमें नृगवर्मदानजन्य कीर्ति बधस्ताध्वनया इयामल वर्ण होनेके कारण बलवद् रूपसे नान ली गई और कीर्तिलब्ध धवल थे, उन्हीं पोटश कीर्ति लपटोंसे ब्रह्माने चन्द्रमाका निर्माण किया है, चन्द्रमा समुद्रसे उत्पन्न हुआ यह वान तो झूठा है ॥ १४ ॥

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां करैः कराग्रेण करेणुचङ्क्रमः ।

कुन्ती शकुन्तेशरथो यथा रमां समुद्रकाञ्चीं च समद्रकन्यकाम् ॥ १५ ॥

जग्राहेति । करैः राजदेयभागभूतैः परश्रियाम् परकीयसम्पदाम् शत्रुविम-
वानामित्यर्थः, निग्रहपरः स्वीकारपरायणः, करेणुचङ्क्रमः गज इव मन्दगामी स
राजा पाण्डुः शकुन्ताः पद्मिणस्तेपामीशो गरुडः रथो वाहनं यस्य स तथोक्तः विष्णु-
र्यथा रमाम् लक्ष्मीम् (गृह्णाति-पत्नीत्वेन स्वीकरोति) तथा कुन्तीम्, समद्रकन्य-
काम् माद्रीम् समुद्रकाञ्चीम् समुद्रवसनाम् उर्वाम् च कराग्रेण हस्ताग्रभागेन
जग्राह । यथा विष्णुः रमायाः पतिस्तथा करदीकृतभूपालतया निश्चिन्तः पाण्डुः
कुन्तीं माद्रीं समुद्ररानां धरित्रीं च स्वायत्तीचकरेत्यर्थः । वृत्त्यनुप्राससहचर्य-
पमाञ्जालङ्कारः ॥ १५ ॥

कर्मभाते नमस्त शत्रुओंकी धनराशिमें अपने वशमें कर देने वाला तथा गजगामी
राजा पाण्डुने कुन्ती, माद्री, एवं समुद्रपरिहृता पृथ्वीको पत्नीरूपमें ग्रहण किया है
शकुन्तेश-गन्धवाहन भगवान् विष्णुने लक्ष्मीको ग्रहण किया था ॥ १५ ॥

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितहृदयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्वेनरोचिषि
विश्वतिशाग्निनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोहः पार्श्वधृतविश्वकद्रुभि-
रनेकवारुणराद्युपकरणैर्यौधैरनुद्रुता मृदुभद्रविनयाभ्यां यदुमद्रतनयाभ्या-
मनुविद्धः सिद्धगणनगनीयमहिमवतो हिमवतो जङ्गाहे महतीमदवीतट-
वीथिकाम् ।

अधेनि । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयनानन्तरम् कदाचिन् जानु मृगयोपलालित-
हृदयः आनेटानुरत्नितहृदयः (आनेटग्रस्तनमनाः) अयम् नरेश्वरः नृपो राजा-
पाण्डुः शशिश्वेनरोचिषि चन्द्रकिरणधवलकान्तौ विश्वानिशाग्निनि संभारजयिनि
सर्वत उत्कृष्टे विजितमातरिश्वनि वेगगौरवेण जितवार्यौ (वार्योरपि गतिवेगं

१. ‘करैः’ ।

२. ‘शकुन्तैः’ ।

३. ‘कदाचन’ ।

४. ‘वेजसि’ ।

५. ‘रदविजि’ ।

६. ‘वार्योरपकरणानुरोधैर्यौधैः’ ।

७. ‘अवजगाहे’ । इति पा० ।

स्वगतिवेगेनाधरोकुर्वाणे) कृताधिरोहः आरूढः, पार्श्वद्वयविश्वकदुभिः वामदक्षि-
णनागयोरवस्थापितमृगयाकुशलशुनकैः अनेकवागुराद्युपकरणैः नानाप्रकारकजा-
लादिमृगयोपयुक्तोपकरणसमेतैः योर्ध्वः शूरैराटविकैः अनुदुतः अनुयातः सन्, मृदुः
कोमलः अकटोरः, भद्रः कल्याणकरश्च विनयः प्रथमो ययोस्ताभ्याम् तथोक्ताभ्याम्
यदुतनया कुन्ती मद्रतनया माद्री ताभ्याम् अनुविद्धः अन्विताः, मिद्वगणैः योगिभिः
गगनीयः परिसङ्ख्यातुं शक्यो महिमा यस्य तादृशस्य हिमवतः हिमालयस्य मह-
तीम् विनालाम् अटवीतटवीधिकाम वनपरम्पराम् जगाहे प्रविष्टः । मृगयाकृष्ट-
चित्तो धवले तीव्रगतौ चारुवे आरूढः पाण्डुः पार्श्वयोः शुनो धारयद्विजालादियुक्तैश्च
वीरसहचरैरनुगतः कुन्तीं माद्रीं चापि विनोदनाय सह नयन् सिद्धैरेव ज्ञातमह-
त्त्वस्य हिमालयस्य विस्तीर्णा वनपरम्परां प्रविष्टवानिति वक्तव्यसारः । 'मृगव्यं
स्याद्राज्येते मृगया त्रियाम्' इति, 'श्वा विश्वकदुर्मृगयाकुशलः' इति चामरः ।
वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।

एक नयन शिकारके प्रति आकृष्ट होकर यह राजा पाण्डुने चन्द्रमाकी तरह स्वच्छ
कान्तिगाने तथा सर्वोत्कृष्ट वेगसे वायुको भी परास्त करनेवाले अश्वपर आरूढ़ होकर पासमें
अनेक शिकारी कुर्चोंको रखनेवाले, नाना प्रकारके जाल आदि शिकारके योग्य उपकरणोंसे
सज्जद वीरोंको साथ लेकर कोनठ तथा कल्याणमय विनय वाली कुन्ती तथा माद्री नामकी
अपनी रानियोंको सहनै लेकर सिद्धगगन जिसको महिमाको जानते हैं ऐसे हिमालय पर्वत
की विस्तीर्ण वन-परम्परामें प्रवेश किया ॥

तत्र स तावदतिवृत्तकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेल्लितधूमिलोऽवलग्नद-
लम्रकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निपङ्गानुपङ्गमांसलिततमांसललितः पर-
निरासनपरं शरासनवरं करो कुर्वाणो गीर्वाणचक्रवर्तिविक्रमः क्रमेण विवि-
धमृगवधं विधातुमुपचक्रमे ।

तत्रेति । तत्र हिमालयवनपरम्परायाम्, तावदिति वाक्यालङ्कारेऽप्ययम्, अति-
वृत्तकाभिः स्वराभिः वनमल्लिकामतल्लिकाभिः प्रशंसनीयाभिः अरण्यमल्लि-
कालताभिः उद्वेल्लितः आकृष्योपरि नीतः धूमिलः कचभरो यस्य स तथोक्तः,
अवलग्ने मध्यतनुभागे कटिदेश इत्यर्थः, दडलग्नः बलवद्बद्धः यः कच्छपुटः मध्य-
भागवन्धनपटान्तरम् तत्र विच्छुरिता प्रविष्टा क्षुरिका लघुत्तद्गो यस्य तादृशः,
निपङ्गयोः तूणीरयोरनुपद्वेण धारणेन मांसलिततमाभ्याम् पृरिताभ्यामुच्छि-
ताभ्यां पुष्टाभ्याञ्च अंताभ्याम् स्कन्वाभ्यां ललितः रमणीयः सः पाण्डुः परनिरासन-

१. 'मांसलतमान्' 'मांसलिनमान्' ।

२. 'निरासपरम्' ।

३. 'गीर्वाणगगचक्र' ।

४. 'मृगचक्रवधम्' । इति पा० ।

परम् शत्रुपराजयप्रवणम् शरासनवरम् महत् धनुः करे कुर्वाणः हस्तेन दधानः
गीवार्णा देवास्तेषां गणस्य समुदयस्य चक्रवर्ती शक्रः तस्येव विक्रमः पराक्रमो यस्य
तथोक्तः इन्द्रसमानसारश्च क्रमेण शनैः शनैः विविधमृगवधम् नानाप्रकारकहरिण-
मारणम् विधातुम् कर्तुम् उपचक्रमे प्रारब्धवान् । हिमशैलवनोद्देशे भ्राम्यता
मल्लीलताकृष्टकचेन कटिबन्धनपटनिविष्टतीक्ष्णच्युरिकेण तूणीरद्वयवहनमांसलां-
सयुगेन धनुर्दधता शक्रपराक्रमेण च तेन पाण्डुना नानाप्रकारकमृगवधः प्रारभ्य-
तेति भावः । 'मतस्त्रिका मचर्चिका' इत्यादयः प्रशंसावचनाः । 'धम्मिहः संयताः
कचाः' इत्यमरः । 'कच्छो जलप्रायदेशे मध्यबन्धनपटके' इति विश्वश्च ॥

उस हिमालयवर्ती वनमें पाण्डु जब धूम रहे थे तब छोटी-छोटी वनमल्लिका लतायें
उनके बालोंको लपेट लेती थीं, उनकी कमरमें बंधे कमर पैंचमें छुरी चमक रही थी,
तरकसके बांधनेसे उनके कंधे चढ़े हुए तथा सुन्दर प्रतीत होते थे, शत्रुओंको मार मगाने
वाले धनुषसे उनका हाथ युक्त था, वह देवराजके समान पराक्रमी राजा पाण्डु क्रमशः
नाना प्रकारके मृगोंको मारना प्रारम्भ किया ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयोद्देशि शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

भूभुज इति । मृगाणां यूथम् समुदायः अस्य भूभुजः राज्ञः पाण्डोः सविधे
समीपे विचरन्त्योः विहारं कुर्वन्त्योः भोजमद्रसुतयोः कुन्तीमाद्रयोः नाम तद्व-
नयोः इति चक्षुषि शोभाम् विपुलत्वस्वच्छत्वचापत्यादिकृतं रामणीयकातिशयम्
सर्वेषाम् मृगाणां समष्ट्या सम्मेलनेन जेतुकामम् इव पराजितां कर्तुमिच्छयेव पुरतः
राज्ञः समीपे प्रादुरास प्रकटीवभूव । राज्ञः समीपे स्थितयोः कुन्तीमाद्रयोरन्यनशो-
भाया विजयस्येच्छयैव मृगयूथं पाण्डोरग्रत आत्मानमदर्शयत्, मृगैः प्रत्येकं तद्व-
नितानयनशोभाविजयस्याशक्यत्वात्सर्वसमष्ट्या जेतुकाममिवेत्युक्तम् । अत्र मृग-
समष्ट्या जेतुमिष्यमाणतया राज्ञ्योरन्यनशोभाया अत्यन्तरमणीयतोक्ता । अत्र
सर्वे मृगा एकीभूय नेशोभाजयेच्छया किमागता इति हेतुल्लेखेऽलङ्कारः ॥ १६ ॥

राजा पाण्डुके समीपमें धूमती हुई कुन्ती तथा माद्री नामक रानियोंकी नयन-शोभाकी
जीतनेकी इच्छासी करके मृगोंका दल पाण्डुके आगे प्रकट हुआ । एक-एक कर वह
मृग रानीकी नयन शोभाको नहीं जीत सकता था इसीलिये उन लोगोंने मिलकर जीतनेकी
मातृनासे राजाके सामने अपनेको प्रकट किया ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं तूणीमुखे पतितपाणिनखाङ्कुरेऽस्मिन् ।
एणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेनुः ॥ १७ ॥

क्षोणीपताविनि । क्षोण्याः पृथ्व्याः पतौ स्वामिनि ॥ ३ ॥
 राजनि मदकलं मत्तं प्रियासाहचर्यलाभेन प्रसन्नान्तरङ्गमि
 जातिविशेषं प्रति उद्दिश्य तूणीमुखे तूणीराग्रभागे पतितपा-
 ग्रहस्ततया स्वनखभासा तूणीरपुरोभागं रञ्जयति सति वाणमा-
 इत्याशयः, पुणीकुलानि कर्तृणि मृगीसमूहाः विपिने तत्र वने तरलैः अश्विनलनैः
 नयनसञ्चारैः यमुनाजलानां वेणीम् प्रवाहमिव वितेनुः कृतवन्ति । अयमाशयः—
 प्रियाभिः सह विहरन्तं कृष्णसारमुद्दिश्य वाणमाक्रष्टुकामे राजनि पाण्डौ तूणीराग्र-
 स्थापितहस्तप्रभया तूणीराग्रप्रदेशं प्रकाशयति सति तदभिप्रायं ज्ञात्वा सम्भ्रान्ता-
 भिर्हरिणीभिः स्वप्रियतमप्राणापहारसंभावनया कातरनयनसञ्चारद्वारकनीलकान्ति-
 प्रसारविधया विपिने यमुनेव प्रावाह्यतेति । हरिण्यश्रुकिताः सर्वासु दिक्षु दृशो
 व्यापारयन्निति यावत् । अत्रातिनैल्यात्कटाक्षाणां यामुनजलपूरत्वेनोत्प्रेक्षणमिति
 बोध्यम् ॥ १७ ॥

मतवाले कृष्णसार मृगको लक्ष्य बनानेकी इच्छासे राजा पाण्डुने जमी अपने निपङ्गके
 अग्रभागको अपने नलोंकी प्रभासे चमकाया—अपने निपङ्ग पर हाथ रखा, तभी
 हरिणियोंने अपनी भयचकित आँखोंके सञ्चारसे उस वने यमुनाके प्रवाहको फैलासा दिया,
 उनके भीतनयन-सञ्चारसे फैलती हुई नीलकान्ति की राशि यमुनाके प्रवाहकी तरह
 मादल पड़ती थी ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूनां कुरुते स्म भीतिं गुरोः कुलस्यामृतदीधितेनः ।

सजातिरेषां तनुते कलङ्कमितीव रोपादिपुभिः स पाण्डुः ॥ १८ ॥

कुरङ्गयूनामिति । एषाम् पुरोद्दिश्यमानानां कुरङ्गयूनाम् युवमृगाणाम् सजातिः
 समानवंशजः कुरङ्ग इत्यर्थः । नः अस्माकं चन्द्रवंश्यानां कुलस्य गुरोः अन्ववाय-
 प्रवर्तकस्य चन्द्रमसः कलङ्कम् मृगालान्धनत्वं कुरुतेस्म प्रथयतिस्मेति रोपात् कोपा-
 दिव स चन्द्रवंशोद्भवो राजा पाण्डुः कुरङ्गयूनाम् तरुणमृगाणाम् भीतिम् मार-
 णाय संहितशरतया प्राणवाधाजन्यं भयं कुरुतेस्म उत्पादयतिस्म । समानवंशजा-
 तस्य हरिणस्यापराधेनान्ये हरिणा अपि राज्ञा हन्तुमुद्दिश्यन्तेस्मेति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

इत हरिणोंके वंशमें उत्पन्न किसी हरिण विशेषने ही हमारे कुलके प्रवर्तक चन्द्रमाको
 कलङ्क लगाया था, इसी कोपसे मानो राजा पाण्डुने वाण-सन्धान द्वारा हरिणोंको भय
 प्रदान किया ॥ १८ ॥

प्रजयं हयं गमयते ततस्ततः पतिता नृपाय शलकीशलाकिकाः ।

गहने वनेऽपि पिशुनत्वमाचरन्ग्रहणे वराहकुलवर्तनी भुवाम् ॥ १९ ॥

प्रज्वलिनि । प्रहृष्टः अरवान्तरविलङ्गो जवो गतिवेगो यस्य तं प्रज्वं हयं
वाहनारवम् गमयते बाह्यते नृपाय पाण्डवे ततस्ततः यत्र तत्र पतिताः विकीर्णाः
शलकीशलाकिकाः शल्यमृगरोमाणि कण्टकाङ्गुलीनि कर्तुं गि गहने जनसञ्चार-
वर्जितेऽपि वने कानने वराहकुलवर्त्तनीमुवाम् शूकरकुलसागंमूमीनाम् ग्रहणे नानि
अवलम्बने वा पिशुनत्वं सूचकत्वं वाचरन् अकुर्वन् । अयमेतदभिप्रायः—वराहाः
शलकीरनुधाव्रितवन्तो वराहैरनुयाताः शल्यक्यो येन वर्त्मना गतास्तत्र वर्त्मनि
तासां कण्टकरोमाणि पतितानि, तानि राक्षे वनेऽपि वराहगमनपथं सूचयन्ति सन्ति
पिशुनत्वं व्यापयन्ति । वराहानुगतशलकीसम्यन्धिकण्टकदर्शनादुन्नीयतेस्म वरा-
हगमनमार्ग इत्यर्थः । 'श्वाविषु शल्यस्तल्लोमि शलली शल्लं शलम्' इत्यमरः ।
'नृपाय' इति पदे क्रियाग्रहणात्सम्प्रदानत्वम् । अत्रेना वराहकुलवर्त्तन्यः शलली-
शालिन्वाद्' इति दृश्यमानाभिः शललीभिर्वराहमार्गानुमानादनुमानालङ्कारः ।
मञ्जुभाषिणी वृत्तम्,—'सज्जसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

कल्पन्त तत्र घोटकी सवारी करनेवाले राजा पाण्डुको इधर-उधर बिखरे हुए शाईके
कण्टकोने उस घोर वनमें भी शूकोके बातायात मार्गकी सूचना दे दी । राजधानीमें रहने
पर नृपक लोग कैसे संसारकी गति-विधिकी सूचना दिया करते थे उसी तरह इन कण्टकोने
भी राजाको वराहके मार्गकी सूचना देकर अपना पिशुनभाव बाहिर किया ॥ १९ ॥

वैशन्तपङ्कविद्वतेर्विनिवृत्य सद्यः प्रत्युद्यतां ध्वनिषु मत्सरिणां ह्यस्य ।
भृदार एष वनपोत्रवतामतानीद्भृदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥ २० ॥

वेगन्तेन । भृदारः भृदाराः यस्यासीत् भूपतिः एषः पाण्डुः हयस्य पाण्डुवाहन-
भृताश्वस्य ध्वनिषु हेपितेषु मत्सरिणां घृतहेपागान् अत एव च सद्यस्तद्वेपाश्रवण-
समकालम् एव वेगन्तः पल्लवस्तस्य पङ्के कर्दमे या विहतिः उत्क्रातकैलिः तस्याः
प्रतिनिवृत्य पराधुनीभूय क्रीडां परित्यज्येत्यर्थः, प्रत्युद्यताम् (अश्वम् नारयितुम्)
सन्मुखमगच्छताम् एषाम् पोत्रवताम् शूकरागान् भृदारशब्दम् (भृदारो राजा
भृदारः शूकरश्चेति राजा शूकराणां स्ववाचकपदानिलप्यत्वमन्तमगः) भृदार-
शब्दाभिधेयत्वम् असहिष्णुः अनृप्यमाण इव अन्तम् विनाशम् अतानीद् कृत-
वान् । भृदारोऽयं राजा स्वकीयाश्वशब्दश्रवणात् घृतमत्सरं पल्लवविहतिं विहाय
जम्बुवनमिवावन्तं भृदारपदामिलप्यं पोत्रिणं तेषां भृदारशब्दामिलप्यत्वान्नहन-
तयेव न्यवचीदित्यर्थः । 'नानामिजागानि सर्भं यदीयं तेजस्विनस्त्वं कतमे इमन्ते,
इत्याशयः । अत्रासहनकारणं भृदारनामकत्वं तच्च श्लिष्टं विदोषणं राजशूकरयोर्वी-
ध्यम् । श्लेषसङ्कीर्णोऽयेश्लङ्कारः ॥ २० ॥

राजाके घोटकी हिनहिनाहट हुनकर अनर्थमें भरे हुए शूकर—वो पानीमें डींचने
मिहार कर रहे थे—पल्लवके निकलकर राजाके ध्वनिमुख चर पङ्के, राजाने वन शूकोके

‘मूढार’ शब्दसे पुकारे जानेकी हिमायतकी नहीं सह सकनेके कारण उनका वध कर दिया । ‘मूढाराः वत्स सः मूढारः’ ऐसा विग्रह करके मूढार शब्द रामवाचक है, और ‘सुर्व शायतीति मूढारः’ ऐसा विग्रह करने से मूढार शब्द का अर्थ शूकर होगा । राजाने देखा कि जिस शयनमें हम समझे जाते हैं उसी शब्दसे इस नीच शूकर को पुकारा जाय वह मेरा अपमान होगा, मानो इसी द्वेष से राजा ने शूकरोंको मार भगाया ॥ २० ॥

तूष्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ पाण्डुः कुलं परिवारं लुलाययूनाम् ।
अग्रे विशालकरधूननदुर्विधत्वात्सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥

तूष्णिनि । असौ पाण्डुः स्वयम् आत्मनैव अश्वम् स्वं वाहनम् अन्यतः अन्यस्यां दिशि प्रधाव्य चालयित्वा अग्रे पुरोदंशे विशालकरधूननदुर्विधत्वात् महतः शुण्डादण्डस्य चालने क्लमत्वात्सत्त्वान् सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् प्रमापितहस्ति-भावराहिन्यानाम् लुलाययूनाम् तत्पुत्रवनमहिषाणां कुलं समूहं परिवारपरिवृ-जोतिस्म । वनमहिषा विनालतया श्यामतया बलशालितया च यद्यपि राजा इव प्रतिभान्ति, न तथापि ते राजा इव शुण्डादण्डान् धारयन्ति, येनाक्रान्तास्सन्तो निजरक्षायं तान् घूर्णादुरतेन च शुण्डादण्डवूननासमर्थत्वेन ते महिषा आत्मनो हस्तिनो मिश्रणां कण्ठरवेणैवाहुरीदृशान्त्वन्नवनमहिषान् राजा पाण्डुः परिवृतवान् इति भावार्थः । ‘लुलायो महिषो वन्यः’-‘निःस्वस्त्व दुर्विधो दीनो दरिद्रः’ इति च हारलनानरौ ॥ २१ ॥

राजा पाण्डुने छोड़के दूसरी ओर दौड़ाकर तब वनमहिषोंको घेर लिया, वे वन महिष आगेकी ओर उल्टे शुण्डादण्डोंको चला देने में अक्षम होनेके कारण अपनेकी हाथीने मित्र सिद्ध कर रहे थे । यद्यपि विशालता, बलवत्ता, श्यामता आदिमें वनमहिष हाथियोंके समान थे, फिर भी इनके शुण्डादण्ड नहीं थे कि उन्हें वह बलकर अपनी रक्षा कर सकें और इसी अममर्थतासे वह अपना हाथी नहीं होना सिद्ध कर रहे थे ॥ २१ ॥

आकर्ण्य क्षितिपहयारवान्सह्यानामूलं कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।

व्यावृयान्तिकतरुषु क्षणाच्चैस्त्वय्यक्रियुं पुनरथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २ ॥

आकर्ष्येति । असह्यान् मर्यायितुमशक्यान् क्षितिपस्य राज्ञः पाण्डोर्हयस्य वाहन-भूताश्वस्य आरवान् हेपागण्डान् आकर्ण्य कुपितधियः सज्जानक्रोधबुद्धयो वनमहिषाः विषाणम् शृङ्गम् (जानिकृनमेकत्वम्) निरौ व्यावृय चालयित्वा क्षणात् त्वरितम् अन्तिकतरुषु समीपवर्त्तिवृक्षेषु (तत् शृङ्गम्) आमूलम् शृङ्गस्यादिनं भागम् यावत्समग्रं शृङ्गमित्यर्थः, निचस्नुः निष्ठातवन्तः, अथ पुनः शृङ्गस्य तर्जवच्छेदेन निवननानन्तरम् त एव वनमहिषाः चिरात् चिरं प्रयस्यापि तत् निष्ठातपूर्वं निजं

वनम्' इति च । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना सितच्छत्रे सिताम्बुजे' इत्यमरः ॥ रथो-
द्धताच्छदः—'स्यान्नराविह रथोद्धता लग्नी' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

यह कोई आश्चर्यकी वान नहीं हुई कि राजा पाण्डुके चन्द्रहासके पतनसे वनमें रहनेसे
पोषित पुण्डरीकों (व्याघ्रों)की मृत्यु हुई, (चन्द्रमाकी ज्योतिसे पानीमें पोषित कमलोंकी सङ्कोच
दशा मुकुलितता हो गई) इस श्लोकमें चन्द्रहास, वन, पुण्डरीक, निमीलन शब्द शिल्लिष्ट हैं,
व्याघ्रपक्षमें चन्द्रहास—खड्ग, वन—जङ्गल, पुण्डरीक—व्याघ्र, मीलन—मृत्यु । कमलपक्षमें—
चन्द्रहास—चाँदकी ज्योति, वन—पानी, पुण्डरीक—इवेतकमल, मीलन—मुरझाना ॥ २४ ॥

गहनमस्तेशारामृगग्रजं कृतवताऽप्यमुना जविवाजिना ।

ममृगिरे हरयो मदशालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशयाः ॥ २५ ॥

गहनमिति । जवः अस्ति अस्येति जवी वेगवान् वाजी अश्वो यस्यासौ जविवाजी-
तेन जविवाजिना नीत्रगामिबोटकारुदेन अमुना राज्ञा पाण्डुना गहनम् वनम्
अस्तशारामृगग्रजम् अस्ताः हिंसाः मारिताः शारारूपां घातकानां व्याघ्रादीनां
मृगाणां हरिणानां च व्रजो यत्र तादृशम् मारितकूरसत्त्वहरिणादिवर्गम् कृतवता
विहितवता अपि अमुना मनुजपेन राज्ञा गिरीशदरीशयाः पर्वतगुहानिलीनाः
मदशालिनो मत्ताः हरयः सिंहाः ममृगिरे अन्विष्यन्तेस्म । अयमाशयः—द्रुतगामिनं
हयमारुढोऽयं राजा प्राग् हिंसकसत्त्वभूतान् व्याघ्रादीन् मृगांश्चावधीतावताऽप्य-
पूर्णमृगयारसश्च भीतान्पर्वतकन्दरांनिलीनान् सिंहानन्वेपयामासेति । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति तल्लक्षणात् ॥ २५ ॥

तेज चलनेवाले अश्व पर आरुढ नरदेव राजा पाण्डुने पहले वनको हिंसक प्राणी
व्याघ्र आदि तथा मृग समुदायसे शून्य बना करके राजाके भयसे पर्वत-गुहाओंमें छिपे हुए
सिंहोंका अन्वेषण करना प्रारम्भ किया ॥ २५ ॥

विस्फारयोपमवकर्ण्य विनिर्गतानां

हुंकुर्वतां तरुणकेसरिणां गुहाभ्यः ।

या केवलं प्रथममानन एव भल्लैः

स्तां पञ्चतां स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

विस्फारेति । विस्फारवोपमम् धनुरास्फालनशब्दम् अवकर्ण्य श्रुत्वा गुहाभ्यः
पर्वतकन्दराभ्यो विनिर्गतानां हुंकुर्वताम् दर्पण हुंशब्दं विदधताम् तरुणकेसरिणाम्
युवकसिंहानाम् या पञ्चता प्रथमं पूर्वम् केवलम् आनने मुख एव आसीत्, स राजा,
पाण्डुः भल्लैः अश्वमेदैः तां पञ्चताम् मृत्तिं सकले समग्रे देहे अपि विदधे कृतवान् ।

अत्र सिंहाणां पञ्चास्यतया केवलमुखस्थितायाः पञ्चतायाः समीरशरीरसम्बन्धकरणं चमत्कारजनकम् । सिंहाणवधीदिति तु परमार्थः । पञ्चतापदे श्लेषः, 'संख्यामेदं विशालत्वं पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः । भल्लैः सकले देहे सुखमात्रस्यां पञ्च-
तामानयदिति भङ्गयन्तरेण मृतिप्रतिपादनात् पर्यायोक्तं नामालङ्कारः ॥ २६ ॥

पाण्डु द्वारा किये गये धनुष्टकारको सुनकर पर्वतोंकी कन्दराओंसे निकलकर हड्डार करनेवाले सिंहोंके मुखमाथेन जो पञ्चता यों, वहे पाण्डुने अपने माले द्वारा उनके सम्पूर्ण शरीरव्यापी बना दिया, अर्थात् उन्हें पञ्चत्व-नीति प्राप्त करा दिया ॥ २६ ॥

एवमश्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकितफाल-
मूलमोतेनिरुतमाश्रयानु तुहिनगिरिदेश्या वन्दनीयमन्दिमानो मानससरोऽ-
रविन्दमकरन्दसौरभपारदृशानो मातरिश्वानः ।

एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण अश्रान्तमृगयापरिश्रान्तम् अनवरताखंडक्रिया-
जानघ्नम् अपरिमितेन बहुना स्वेदशीकरनिकरेण धर्मविन्दुजालकेन कोरकितम्
फालमूलम् ललाटदेशे यस्य तं तथोक्तं श्रमविन्दुव्याप्तकपालदेशमित्याशयः, तम्
पाण्डुम् तुहिनगिरिः हिमालयः, तद्देशः तदश्रान्तः तत्र भवाः तुहिनगिरिदेश्याः
हिमगिरिपरिसरप्रवाहिणः वन्दनीयमन्दिमानः प्रशंसनीयमन्दगतयः मन्दं बहन्त
इत्थिर्यः, मानसं नाम सरस्तत्र यानि अरविन्दाणि कमलानि तेषां मकरन्दः पुष्प-
रसस्तस्य यत्सौरभं सुगन्धस्तस्य पारदरवानः पारगाः मानसविकासिसरोजसौरभ्य-
शालिन इति भावः । मातरिश्वानः वायवः आश्रयानम् शीतलम् अपगतक्लमम्
आतेनिरुतवन्तः । मृगयाश्रान्तस्य स्वेदाचितवपुषश्च तस्य कार्यं हिमगिरिजान-
त्वेन शीतला मन्दा मानससरोजसौरभ्ययुताश्च वायवोऽशिशिरयन्त्रित्यर्थः । 'मात-
रिश्वा सदागतिः' इति वायुपर्यायध्वमरः ॥

इस प्रकार बराबर शिकार खेलते रहनेके कारण पाण्डु थक गये, कठोर परिश्रमके कारण उनके ललाट पर पसीनेकी सूई प्रकट हो आई, वन दिग्गलय प्रदेशकी मन्द मन्द बहनेवाली तथा मानससरोवरके कमलोंकी सुगन्धसे परिचिन वायुने उन्हें ठण्ढा किया ताकता पहुंचाई ॥

तदनन्तरमसौ परतपः समन्ततः शङ्खन्तरवनिरन्तरदिगन्तरादखिल-
मृगकुलशरण्यादरण्यादुत्पन्नवमानस्य कस्यचिदनुपलवमन्दीभूतजवचमुरो-
ऽश्रमुरोः सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूहचित्रविन्दुनिकरैरिव गैगनमुत्प-

१. 'मानससरोरविन्दः कन्दुमन्दोदसौरभमानदृशानी' ।

२. 'सौरभीः सौरभ्यः' ।

३. 'अनन्तरमसौ' । ४. 'मन्दितजवि' । ५. 'चित्रैर्गगनं समुत्पतद्भिः' । इति पा० ।

तद्भिः खुररजोभिरनुमीयमाननुरगगतिः सुदूरमनुपपात ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं तत्परतः विध्रामानन्तरमित्यर्थः । असौ परन्तपः शत्रु-
विजयी समन्ततः सर्वासु दिक्षु शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तरात् पश्चिमपूर्णदिगन्तरा-
लात् पश्चिमां कृजितेन मुखरितदिश इत्यर्थः, अखिलमृगाकुलशरण्यात् सकलहरि-
णगणाश्रयभूतात् अरण्यात् वनभागात् उत्प्लवमानस्य पलायमानस्य अनुप्लवने
अनुधावने मन्दीभूतोऽतिशिथिलतां गतो जवः वेगो ययोस्तौ तथोक्तौ अनुप्लवनमन्दी-
भूतजवौ चम्बाः सेनायाः ऊरु यत्र तस्य अनुसरणे परासितसेनागतेरित्यर्थः । कस्य-
चिच्चमूरोः हरिणविशेषस्य सरणिम् पन्थानम् अनुसरमाणः अनुगच्छन्, तदी-
यानां लक्ष्यीकृतहरिणसम्बन्धितां तनुरुहाणां केशानां चित्रविन्दूनां शबलवर्ण-
लोमसंस्थानविशेषागाम् निकरैः पुञ्जैः इव गगनमुपतद्भिः आकाशादिशि उत्पतद्भिः
खुररजोभिः गत्युत्थापितधूलिभिः अनुमीयमाननुरगगतिः ऊह्यमानाश्चगमनः
सुदूरम् बहुदूरं यावत् अनुपपात अनुजगाम । अयमभिसन्धिः—जाते श्रमापनयने
शत्रुविजयी स पाण्डुः पश्चिमकृजितमुखरितदिगवकाशात् सकलहरिणगणाध्युपिता-
त्तस्मादरण्यात् पलायमानस्य कस्यचिदेकस्य मृगस्य पदवीमनुससार, यो हि मृगो
निजानुसारिणां संन्यानां वेगं (तीव्रगतिकतया स्वस्यानुसरणेऽसमर्थतामापाद्य)
मन्दमिव कृतवान्, तादृशं मृगमनुसरनश्च तस्याश्वेनोद्गमितो धातुविमिश्रो भूरेणु-
स्तुन्नियमाणमृगचित्ररेणुराजिरिव वज्राजे, दृश्यमानो रेणुरेव तदीयस्याश्वस्य गति-
मागयत, तदेवमनुसरन्मृगं म राजा दूरमुपयात इति ।

इसके बाद शत्रुविजयी पाण्डुने चारों ओर पक्षियोंके कलरवसे दिगन्तरालको मुखरित
करनेवाले तथा सकल मृगगणके आश्रयभूत उन वनसे भागनेवाले और अपनी क्षिप्रगामिताके
द्वारा पीछा करनेवाले मैनिर्झोंकी गनिको मन्द सिद्ध करनेवाले एक भृगके पीछे घोंटा
दौड़ाया, आसमानमें उड़ती हुई धूलिमें घोंटेका दौड़नेका अनुमान होता था, उड़ती हुई
चित्र वग धूलि ऐसी लगती थी मानो उन मृगके चित्रवर्ण रोम ही आकाशमें उड़ रहे हों,
इस प्रकार उस भागते हुए मृगका पीछा करनेवाले पाण्डु बहुत दूर निकल आये ।

तत्र तावत्कस्मिंश्चित् लतागुल्मपरिमरे म नरनाथः परिकथितनृगुणिसु-
प्रथितकलेवरमशिथिलरतिमुखमनाथं हरिणमिधुनं नयनपथस्यानिधी-
चकार ।

तत्र तावदिति । तत्र सुदूरदेशे कस्यचित् लतागुल्मस्य कुञ्जस्य परिसरे प्रान्ते
म नरनाथः राजा पाण्डुः परिकथितेन दृश्यमानेन तर्गुणिना प्रथितं युक्तं कलेवरं
वपुर्यस्य तं तथोक्तं युवानमित्यर्थः, अशिथिलरतिसुखसनाथम गाढसुरतक्रीडा-

तत्परम् हरिणमिधुनम् सस्त्रीकं हरिणम् नयनपथातिथीचकार दृष्टवान् ।

उस दूर देशमें पहुँचकर राजा पाण्डुने दृश्यमान यौवनसे सुन्दरबाय तथा गाढ़-
भुरत क्रीड़ा परायण किसी हरिण जोड़ेको अपने नयन मार्गका वतिथि बनाया (देखा) ॥

तिग्मेन बाणेन जघान तस्मिन्युगमे नराणामधिपः पुमांसम् ।

वातायुराकारमसौ महर्षेर्जातौयुरन्तः सहसा ललम्बे ॥ २७ ॥

तिग्मेनेति । नराणाम् अधिपः पाण्डुः तस्मिन् युगमे हरिणमिधुने पुमांसम्
पुरुषं मृगं तिग्मेन तीक्ष्णेन बाणेन जघान हतवान् । असौ पाण्डुना निहतो वातायुः
मृगः जातः आयुषोऽन्तः समाप्तिर्यस्य सः मृतः सन्नित्यर्थः, महर्षेः आकारम् मुनि-
वेषम् सहसा हठात् आललम्बे । बाणनिहतस्य तस्य गतायुषो मृगस्य स्थाने सहसा
मुनिरेकः प्रादुर्भूय स्थित इति भावः । 'मृगे कुरङ्गचातग्युहरिणाः' इत्यमरः ॥ २७ ॥

राजा पाण्डुने उस हरिण मिधुनमें से पुरुष मृगको तीक्ष्ण बाणसे आहत कर दिया,
आहत होनेके कारण उस मृगकी आयुका अन्त हो गया, और उसको जगह पर सहसा
एक मुनि प्रकट हुए (उस मरे हुए मृगने मुनिका वेष धारण कर लिया) ॥ २७ ॥

ततः कृपामन्दमनाः किंदमनामधेयः संदरिततनुस्यन्दमानरुधिरेण
महारूपा कल्परविकल्पमहा रूपा तस्मिन्महीभृति संभोगसंभेदकमम्भो-
जदृशां दम्भोलिमिव सहस्रक्षः शापमुदस्त्राक्षीत् ।

ततः कृपेन । ततः हतस्य मृगस्य मुनिरूपधारणात् परतः कृपया दयया मन्दं
शून्यं मनो यस्य स तयोक्तः निर्दय इत्यर्थः, किंदमनामकः तपस्वी संदरितायाः
बाणभिन्नायास्तनोः शरीरात् स्यन्दमानं प्रवहत् रुधिरं शोणितं यत्र तयोक्तेन
महता अरूपा व्रणेन हेतुना कल्परविकल्पमहाः प्रलयकालिकसूर्यसमतोजस्कः
रूपा कोपेन तस्मिन् महीभृति राजनि पाण्डौ महीभृति पर्वते सहस्राक्षः इन्द्रः
दम्भोलिम् वज्रम् इव अम्भोजदृशाम् कमलनयनानाम् रमणीनां सम्भोगभेदकम्
सुरतस्य नाशकम् शापम् उदस्त्राक्षीत् दत्तवान् । यथा इन्द्रः पर्वतानामुपरि वज्रं
प्रहृतवान् तथैव स्त्रीसम्भोगप्रतिषेधकं शापमसौ मुनिः पाण्डुनृपे दत्तवान् इत्यर्थः,
यथा स्वस्त्रिया सह रममाणोऽहं त्वया मारितः, तथा त्वमपि स्त्रियं रतये गत्वा
मरिष्यसीति तच्छ्लापाकार ऊहनीयः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः ॥

इसके बाद बाणाहत होनेसे निर्दय-हृदय किन्दम नामक मुनिने बाण-मित्र अश्वसे
रुधिरके बहनेके कारण भयङ्कर व्रणसे कुपित हो प्रलयकालिक सूर्यके समान कठोर तेज

धारण करके उस राजाको खिर्बोंके साथ संभोगका प्रतिषेध करनेवाला शाप दिया, जैसे इन्द्रने पर्वतोंके ऊपर वज्र-प्रहार किया था ॥

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चतुरङ्गबलमिव संप्राङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत ।

तदन्वति । तदनु ततः पश्चाद् विरचितमनस्तापेन चित्तखेदप्रदं तापसशापेन मुनिप्रदत्तेनाभिशापेन हेतुना तेन भूपेन राज्ञा पाण्डुना चतुरङ्गं बलम् हस्त्यश्वरथ-पादातरूपं सैन्यम् इव सप्ताङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलात्मकाङ्गसप्तको-पेनम् राज्यम् अपि व्यसृज्यत अत्यज्यत, भोगस्य स्त्रीसुखसारतया सुरतस्य च शापप्रतिबद्धतया भोगाभावे राज्यस्य श्रममात्रसारतया राज्यं त्यज्यतेस्म, तद्रक्षा-साधनं बलमपि राज्यत्यागे वृधात्वेनात्यज्यतेति बोध्यम् । अत्र बलराज्ययोः प्रकृत-योरैकत्र त्यागक्रियायामन्वयात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

इसके बाद उस तपस्वी किंदम मुनिके शापसे मनमें सन्तप्त होकर उस राजा पाण्डुने सैन्यबलके साथ-साथ सप्ताङ्ग राज्यका भी त्याग कर दिया । राज्यके सात अङ्ग हैं—स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग, बल । सेनाके चार अङ्ग होते हैं—हाथी, घोड़ा, रथ, पदाति ।

अष्टाङ्गयोगानुवतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नमासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे ॥ २८ ॥

अष्टाङ्गेति । अष्टाङ्गयोगाः यत्र नियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमा-धयो नाम योगशास्त्रप्रसिद्धाः, तान् अष्टाङ्गयोगान् अनुवतः पालयतोऽनुतिष्ठत-इत्यर्थः, अस्य राज्ञः पाण्डोः मृदु सुकोमलम् कन्दमूलम् मिष्टम् पदसम् अन्नम् भोजनम् आसीत्, वनस्य गर्भः अम्यन्तरभागः केलिसौधः क्रीडाहर्म्यम् अजनि अजायत, अपि किञ्च दर्भः कुशः सिंहासनताम् राजाधिष्ठेयासनत्वम् जगाहे प्राप्तवान् । मुनिना शप्तः पाण्डुः स्त्रीसुखनिवृत्तो राज्यं विहायवनेऽवात्सीत्तत्र कन्द-मूलमशनं वनमध्येवासं कुशोपरिशयनं चारेभ इत्यर्थः । एतैर्विशेषकथनैस्तस्य निवृत्त्यनुसृज्यतया निवेदिता भवति ॥ २८ ॥

यम नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि नाम आठ अङ्गों वाले योगमें लगे राजा पाण्डुने कन्द-मूलको अपना आहार, वनके मध्यभागको अपना क्रीडा-भवन तथा कुशास्तरणको सिंहासन समझा ॥ २८ ॥

अहो नरपतितापसयोः समानरूपं फलमिदमाचरितम् ।

अहो इति । अहो इति आश्चर्यद्योतकमव्ययम् , नरपतिः राजा पाण्डुः तापसो-
मुनिः किन्दमस्तयोः फलं बाणशापप्रयोगजन्यम् समानरूपम् एकविधम् आच-
रितम् अजायत । शापग्रस्तस्य पाण्डोर्या स्थितिः सैव बाणाहतस्य मुनेरपि स्थिति-
रिति कारणभेदेऽपि कार्यतुल्यत्वमाश्चर्यजनकमित्यर्थः । अत्र फलस्य भिन्नत्वेऽपि
समानशब्दाभिलष्यतामुपादाय तुल्यत्वमुक्तं बोध्यम् ॥

यद् आश्चर्यजनकं वातं हुई किं शापग्रस्त राजा पाण्डु तथा बाणाहत किन्दम मुनि
दोनोंको एक ही तरहकी दशा हुई ।

तथा हि—

बाणशापप्रयोगाभ्यां बाधितौ तावुभावपि ।

तपस्वितां यतः सद्यस्तादृशीमुपजग्मतुः ॥ २६ ॥

बाणशापेति । यतः यस्मात् तौ उभौ द्वौ अपि किन्दमपाण्डु (बाणप्रयोगेण शाप-
प्रयोगेण चेति क्रमान्वयविचित्रा) बाणशापप्रयोगाभ्याम् (अन्योन्यकृताभ्याम्)
बाधितौ पीडितौ सन्तौ सद्यः तत्कालमेव तादृशीम् अवर्णनीयाम् तपस्विताम् शोच्यां
दशां मुनिवृत्तिं च उपजग्मतुः । बाणेनाहतो मुनिर्मृगारूपं विहाय तपः प्रारंभे, शापे-
नाहतश्च पाण्डुः प्राक्तनं विलासं विसृज्य तपस्तप्तुमारंभे, शोच्यां स्थितिं वाऽनुप्रपन्न
इत्याशयः । एकस्य बाणेनाहनिरपरस्य शापेनाहतिरिति कारणभेदे सत्यपि तप-
स्वितारूपफलाभेदे विस्मयमावहतीति तात्पर्यम् । 'तपस्वी तापसे शोच्यं' इति
विश्वः ॥ २९ ॥

बाण तथा शापके प्रयोगसे बाधित होकर वह दोनों किन्दम मुनि तथा राजा पाण्डु
मद्यः उस प्रकारकी नरस्त्रिणाको प्राप्त कर लिया । बाणसे आहत होकर किन्दमने मृग
शरीर त्याग करके तपस्विका जीवन अपनाया और शापसे आहत होकर पाण्डुने भी
विलासमय जीवन छोड़कर शोच्यदशा प्राप्त की, यही भाव है ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगुणदात्रे गणरात्रे—

क्रमादिति । क्रमात् एवं क्रमशः अवरोधवधूजनस्य अन्तःपुरवत्तिव्रजितालो-
कस्य योऽनुरोधगुणः अनुसरणरूपः गुणः रज्जुः तस्य दात्रे छेदके गन्धर्विशेषरूपे
गणरात्रे बहुपु रात्रिषु अतिपतिते व्यतीते सति । यदा बह्वीष्वपि नि-न्तु स्त्रीणा-
मनुरोधो रतिप्रार्थनादिक्रः कामव्यापारो न प्रावृत्तत तदेति भावः । 'गणरात्रं
निशा बह्वयः' इत्यमरः ॥

अनन्तर क्रमशः अन्तःपुरवासिनी ललनाओंसे दिये गये अनुरोध रूप रज्जुके काटने
वाले रात्रि समूहके बीतते जानेपर, अर्थात् जब काम-व्यापारसे शून्य बहुत दिन बीत
गये तब— ॥

अपाकरिष्यन्ननपत्यभावमपत्यभावं भुवनं करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचितं स पाण्डुरूपहरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

अपाकरिष्यन्निति । जातु चित् कदाचित् ऊहदक्षः पूर्वापरचिन्ताचतुरः सः पाण्डुः (आत्मनः), अनपत्यभावम् सन्तानराहित्यम् अपाकरिष्यन् दूरीकर्तुम् इच्छन् भुवनं लोकञ्च अपत्यभावं न विद्यते पत्यभावः स्वामिराहित्यं यस्य तादृशं सस्वामिकमित्यर्थः । करिष्यन् कर्तुकामः सन् उपहरे एकान्ते देवीम् कुन्तीम् उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवानिति यावत् ॥ ३० ॥

पूर्वापर-विचारणे दिपुत्र राजा पाण्डुने किसी समय एकान्तमें अपनी अपत्यशून्यताको दूर करने तथा संतानको स्वामीने युक्त करनेके लिये देवी कुन्तीको निम्नलिखित प्रकारकी बातें कहीं ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गतेः ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

परिपालयत इति । मे मम पाण्डोः महीम् समस्तां जितिम् परिपालयतः रक्षतः अपि एकान्तपत्रं राज्यमुपभुञ्जानस्यापीत्यर्थः । तनूजदुर्गतेः अपत्यद्वारिद्र्यात् हेतोः परिपूर्तिः पूर्णता वृत्तिर्नास्ति, नन्यपि राज्यसुखावाप्तिं सन्तत्यभावेनाहं सन्नुष्टो नास्तीत्यर्थः । तथामावस्यौचित्यं समर्थयान्-प्रजया हीति । प्रजया सन्तत्या मनुष्य इत्यसौ पुतादृशी श्रुतिवर्णपद्धतिः वेदाक्षरपद्धिः प्रथते प्रसिध्यति हि । 'प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः' इत्येवंरूपा श्रुतिः प्रसिद्धा विद्यत इत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्याशक्या-पलापनया तदुद्दिनायै नन्देहस्याभावेनापत्यस्याभावान्मम जन्म निरर्थकमिति भावः ॥ वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वैतालीयं वृत्तम्, तद्वृत्तं यथा—पडविपमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च न्युतां निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैताली-येन्ते रली गुरुः ॥ ३१ ॥

यद्यपि मैं सारी पृथ्वीपर आधिपत्यवादी हूँ तथापि मुझे अपनेने पूर्णताका ज्ञान नहीं हो रहा है, क्योंकि मनुष्य प्रजासे पूर्णताको प्राप्त होता है ऐसी बात वेदके अक्षरोंसे पनामित होनी है । ३१ ॥

गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकवन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमव मन्ये यस्मान्प्रजां न लभसे यदुदीरकन्ये ! ॥

गात्रमिति । तत्र भवतः सर्वपूज्यस्य कुमुदैकवन्धोः कुमुदानां प्रसिद्धस्य सुहृदः चन्द्रस्य अशेषबुधोपलाल्यम् अमृतमयतया सकलदेवगणोपभोज्यम् गात्रं वपुः

शरीरमेव आपाण्डु सर्वथा शुक्लम् वर्त्तते इति । किन्तु (कुमुदैकबन्धोः) गोत्रं वंशपरम्परा अपि अशेषबन्धोपलब्धं सकलविद्वज्जनप्रशस्यं सत्, आपाण्डु पाण्डुना-मकराजपर्यन्तमेव वर्त्तते इति अहम् स्वयम् मन्ये, यतः हे यदुवीरकन्ये ! यदुवंश-पुत्रि ! त्वं प्रजां तनयं न लभसे । त्वय्यनपत्यायां पाण्डुपर्यन्तमेव चन्द्रवंश इति जायते स्थितिः । आपाण्डु शब्दस्यार्थद्वयम्, गात्रपक्षे—आ समन्तात् पाण्डु श्वेतम्, गोत्रपक्षे—आपाण्डु पाण्डुपर्यन्तम्, अत्र चन्द्रवंशस्यापाण्डुस्थितिरूपपूर्ववाक्यार्थं प्रति कुन्तीकर्तृकापत्या लाभरूपोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥

अमृतमय होनेके कारण सकल देवगण द्वारा उपभोग्य—पूजनीय तथा कुमुदकुल-बन्धु चन्द्रदेवका गात्र ही आपाण्डु सर्वतः श्वेत नहीं है, सकल पण्डित प्रशस्य निर्दोष चन्द्र-देवका वंश भी आपाण्डु पाण्डु राजा तक ही है क्योंकि हे यदुवंशपुत्रि, तुम्हो सन्तान तो है नहीं ॥ ३२ ॥

न ह्यतीव विधिरप्यसुतानां नश्यते फलमिति श्रुतिसिद्धेः ।

जीवतो मम यथाहवसाध्यो मीलतोऽपि न तथा परलोकः ॥ ३३ ॥

नहीति । विधिः श्रुतिस्मृतिविहितकर्म अपि असुतानाम् पुमपत्यरहितानाम् अतीव फलम् आत्यन्तिकं फलम् स्वर्गापवर्गादिरूपम् नहि नश्यते न ददाति, 'नापुत्रस्य स्वर्गलोकोऽस्ति' इत्यादिश्रुत्या पुत्ररहितानां स्वर्गसाधनाशक्यत्वात् । एवञ्च पर-लोकः स्वर्गः मम जीवतः प्राणतः यथा आहवेन यज्ञेन साध्यस्तथा मीलतः प्राण-त्यागं कुर्वतः सतः साध्यः सम्पाद्यो न भवति, (मरणानन्तरं शरीराभावात्—पुत्राभावाच्च तत्कृतिफलभाक्त्वस्याशंसितुमशक्यत्वात्) अथ च परलोकः शत्रुजनः जीवतः सतः यथाऽऽहवेन युद्धेन साध्यस्तथा मीलतो त्रियमाणस्य साध्यो वशीकर-णीयो न भवति, मरणानन्तर युद्धाभावात्, पुत्रसन्तत्यभावेन तद्द्वारकशत्रुवशी-कारन्याप्यनाशंस्यत्वादिति भावः । 'आहवः समरे यज्ञे' इति हेमचन्द्रः ॥ ३३ ॥

पुत्रहीन व्यक्ति द्वारा अनुष्ठित श्रौत—स्मात्त विधि फलप्रद नहीं होते हे ऐसा बात श्रुति-सिद्ध है, अतएव जैसे जीवनावस्थामें मैं परलोकका साधन यज्ञ द्वारा कर सकता हूँ वैसे मरने पर नहीं कर सकता, (क्योंकि मरनेके उपरान्त मैं शरीर नहीं होनेसे यज्ञ कर नहीं सकता और सन्तान है नहीं जो मेरे स्वर्गलोकके लिये यज्ञादि करेगा) दूसरा अर्थ यह भी किया जा सकता है कि जैसे मैं जीवनावस्थामें आहव-युद्ध द्वारा परलोक शत्रुको साध्य-वशीभूत कर सकता हूँ वैसे मरकर नहीं कर सकता, क्योंकि मरणोत्तर शरीर तो रहेगा नहीं, युद्ध किया कैसे जायगा, और सन्तानके नहीं होनेसे उनका आधीन्य भविष्यमें भी संभव नहीं । इस श्लोकके परलोक तथा आहव शब्द दिलष्ट हैं, पर-लोक स्वर्ग तथा शत्रु, आहव यज्ञ या युद्ध ॥ ३३ ॥

अहं किमम्वा किमर्भोष्टतापदे तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं मुदा हसञ्जिघ्रति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥ ३४ ॥

अहमिति । हे बालक, तव अर्भोष्टतापदे प्रेमस्थाने अहम् किम् ? उत अम्वा माता किम् ? त्वं मात्रे मह्यं वाऽधिकं स्निह्यसीति मातुः जनन्याः धुरि पुरतः तात-पृच्छया पितुः प्रश्नेन प्रलोभतुल्यं यस्य हस्ते यावत्लोभनीयं वस्तु क्रीडनकादि-तत्तुल्यं तत्तारतम्येन तातं मातरं वा प्रीतिपात्रत्वेन प्रवदन्तम् अर्भकम् मुदा प्रस-न्नतया हसन् पुण्यभाक् तादृशसन्ततिशालितया पुण्ययुतः जनः मूर्ध्नि शिरसि जिघ्रति । समीपे स्थितं पुत्रं पिता पृच्छति अर्भक ! ब्रूहि, तवाहं प्रियस्तव माता वा ? स च बालको यस्य हस्ते प्रलोभ्यवस्तु यावत्पश्यति तमेव प्रीतिपात्रं प्राह, यदि पितुर्हस्ते बहुसुन्दरं क्रीडनकं पश्यति तदा तम्, इतरथा मातरं प्रीतिपा-माह, स्थितावस्थां हर्षेण हसन् पिता पुत्रं शिरसि जिघ्रतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अजी बालक, तुम मुझको अधिक प्यार करता है अथवा अपनी माताको ? पिता द्वारा माताके सामने इस प्रकार पूछे जाने पर लड़का जिसके हाथमें अधिक लुभावना पदार्थ देखता है उसीके विषयमें अपना मन्तव्य प्रकट करता है, इस पर दैसता हुआ पुण्यात्मा पिता अपने पुत्रका शिर सूँवकर अपना प्रेम प्रकट करता है । ऐसा पिता धन्य है ॥ ३४ ॥

निन्द्यते पितृभिस्तत्रैर्निरपत्यधनः पुमान् ।

अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादपः ॥ ३५ ॥

निन्द्यते इति । तस्यैः लुप्तपिण्डोदकक्रियतया तस्यैः सन्तप्तैः पितृभिः निरपत्यधनः अपत्यं सन्ततिस्तेन धनेन रहितः पुमान् अतिश्रान्तैः मार्गचलनश्रमपीडितैः अध्व-नीनैः पान्यैः अवकेशी वन्ध्यः पादपः वृक्ष इव । यथा पत्र-फलरहितो वृक्षोऽध्वनीन-विश्रमानुपयुक्ततयाऽध्वनीनैर्निन्द्यते, तथा पितृभिरपि निरपत्यः पुमान् निन्द्यते, तस्यापि पिण्डपातानुवृत्तिकर्मानुपयुक्तत्वादित्यर्थः । ‘अवकेशी तत्सर्ववन्ध्यः’ इत्य-मरः । ‘एष वा अनृणो यः पुत्री’ इति धृतिवचनेन पुत्रवत्ताप्रशंसा ज्ञाप्यते तदनु-रोधिनीयमुक्तिः ॥ ३५ ॥

वितरलोक्त अपत्य-धनरहितोंको निन्दा किया करते हैं, (क्योंकि उसको सन्ततिके नहीं होनेसे आगेकी पिण्डोदक क्रिया लुप्त हो जाती है) (जैने अनिश्रान्त पथिक शाखा-पत्र-फलशून्य वृक्षको निन्दा करते हैं ॥ ३५ ॥

कदापि तातशब्दस्य कल्पभूमिरुहामिव ।

नार्थीभवितुमर्हामि नरवाहनसंनिभः ॥ ३६ ॥

कदापि । नरवाहनेन कुत्रेण सन्निभस्तुल्योऽहं पाण्डुः तातशब्दस्य ‘तात’

इति पितृपर्यायशब्दस्य कल्पनूमिरुहाम् कल्पवृक्षाणाम् इव कदाऽपि अर्थाभिवितुं
अर्थत्वमुपैतुं वाचकरत्वं वोपैतुं न अर्हामि । यथाऽहं प्रभूतसम्पत्तिकतया कल्पवृक्षाणां
पुरोऽर्थित्वमुपगन्तुं नार्हामि तथैव तातशब्दस्याभिधेयोऽपि न भवितुमर्हामीति-
शोच्योऽस्मीत्यर्थः । अर्थाभिवितुमर्हामीति वाक्ये अर्थशब्दाच्चिप्रत्यये अर्थिन् शब्दाच्च
चिप्रत्यये अर्थाभिवितुमिति पदं सिध्यति । अर्थः वाच्य इत्यपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

प्रभूतसम्पत्तिशाली होनेके कारण कुवेरतुल्य मैं जिस प्रकार कमी भी कल्पवृक्षके
आगे याचक नहीं हो सकता हूँ, उसी प्रकार 'तात' शब्दसे पुकारा भी नहीं जा सकता
हूँ । मुझे आपकी सत्यताके कारण मुझे सम्मान होगी ही नहीं, फिर मुझे तान शब्दके
अर्थ होनेका सौभाग्य कैसे प्राप्त हो सकेगा ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयशःश्रितिजीवितार्थैरन्मोरुहाक्षि ! नियमैरनघैस्त्वमेव ।
शापातिरेकद्वयपावकशायिनो मे तापापनोदविधये तनयं प्रसुष्व ॥ ३७ ॥

किं भोगेति । भोगः तत्त्वचन्दनवनिताद्युपभोगः, वैभवम् ऐश्वर्यम्, यशो दान-
जन्या कीर्तिः श्रितिः भूः राज्यमित्यर्थः, जीवितम् प्राणधारणं तदाद्यैस्तत्त्वचन्दनवृत्तिभिर्मन-
किम् ? नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, सन्तत्यभावे सर्वाण्यपीमानि भारायमाणानी-
त्याशयः । हे अन्मोरुहाक्षि ! कमलनयने ! कुन्ति ! अनघैः सर्वत्रनुज्ञानतया दोषशून्यैः
नियमैः व्रतोपवासादिभिः नियोगादिभिर्वा त्वम् एवं शापस्य किन्दमदत्त-स्त्रीप्रसङ्ग-
प्रतिषेधकाभिशापस्य योऽतिरेकः अतिशयः प्रकर्षस्त एव द्वयपावको बलाग्निस्तत्र
गते यस्तस्य किन्दमप्रदत्तशापाग्निदह्यमानस्येत्यर्थः मे मम पाण्डोः तापापनोद-
विधये अनपत्यताजनितमनःखेदशान्तये तनयं पुत्रं प्रसुष्व जनय । 'अपत्यशून्य-
तयाऽहमिमानि भोगवैभवयशःश्रितिजीवितानि ब्रूया मन्ये, सन्तनिताभरण-
च स्त्रीप्रसङ्गमात्रसाधनतया किन्दमशापेन तस्य कर्तुमशक्यतया च तप्येऽनो नदी-
यानुमत्या त्वं व्रतोपवासादिना नियमेन, नियोगेन वा पुत्रं प्रसुष्व, येन चैत्रजाप-
त्यमाप्याहं निर्द्विनिमासादयंयमिति ताप्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे कमलनयने, मेरे लिये सक्चन्दनवनितादिभोग, धन, यश, राज्य, जीवन यह
किस कामके हैं, मैं किन्दनपुनिके शापस्व बनबहिनें हुलस रहा हूँ, जनः मेरे सम्ताप
(अनपत्यदाखेद) को दूर करनेके लिये तुम हमारी अनुज्ञा होनेके कारण निर्दोष व्रतो
पवानाद्युक्त अथवा नियोगसे सम्मान उत्पन्न करो, जिससे क्षेत्रजनन्ति प्राप्त करके मैं
अनपत्यतासे अग्नी रक्षा कर सकूँ ॥ ३७ ॥

इत्यसंकोचतः शोचतः पत्युरप्रभुवि सप्तममन्दाक्षरमणीयं मन्दाक्षर-
मणीयन्त्रितमिदं वचनं पृथापि कथयामास ।

तीति । इति एवमुक्तप्रकारेण असङ्कोचतः निर्लज्जभावेन शोचतः चिन्तयतः पत्युः स्वामिनः पाण्डोः अग्रभुवि पुरोदेशे समग्रेण महता मन्दाहोण लज्जया रमणीयं मुन्द्रं यथा स्यात्तथा मन्दाः परिमिताः अक्षराणि मणय इव तैर्यन्त्रितं गुम्फितमिदं वक्ष्यमाणलक्षणं वचनम् पृथा कुन्ती अपि कथयामास । एवं स्फुटमुक्तवतः पत्युः पुरतः पृथाऽपि मन्दस्वरेण लज्जामभोजिमिदमूच इत्यर्थः ।

इस प्रकार असङ्कोचित रूपसे दुःख प्रकट करते हुए पतिदेवके आगे प्रभूत लज्जासे सुन्दर तथा मन्द मन्द कहे गये अक्षररूप मणिओंसे गुम्फित निम्नोक्त वचन पृथाने कहे ।

राजन् ! खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिवसतः कृशां तनुलतां तपसा बहूतोऽपि दिशां ततिषु निशान्तरविकान्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरूचां तरंगपरंपरां तरलयतोऽशान्तमनसो मुनेरुपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामकरोत् ।

राजत्रिति । राजन्, महाराज, पुरा पूर्वसमये मम पिता जनकः कुन्तिभोजो नाम पितामहसमानस्य अतिवृद्धस्य ब्रह्मणा वा तुल्यस्य निशान्तम् अन्तः पुरम् अधिवसतः गृहागतस्य तपसा ब्रतोपवासादिना कायक्लेशकारिणा नियमेन कृशाम् दुर्बलाम् तनुलताम् काययष्टिम् बहूतः धारयतः अपि तपःकृशस्यापीत्यर्थः । दिशां प्राच्यादीनां दिशां ततिषु समुदायेषु निशान्तरवेर्वालसूर्यस्य भृशम् अन्तरङ्गाणाम् आत्मीयानाम् बालरविप्रभाभासमानानाम् अङ्गरूचाम् तनुकान्तीनाम् तरङ्गपरम्परां वीचीनिचयं तरलयतः प्रसारयतः सर्वासु दिशासु तेजस्विनीं देहकान्तिं प्रसारयतः अशान्तमनसः क्रोधनस्वभावस्य मुनेः ऋषेः दुर्वाससः उपान्ते समीपे परिचरणाय सेवार्थं अनुशासितं पालितं शैशवं वास्यमेव राज्यं यथा ताम् बालिकाम् अपि नियोज्याम् परिचारिकाम् अकरोत् । पुराकाले मम गृहागतस्य दुर्बलतनोः सर्वदिगवच्छेदेन बालसूर्यप्रभामिव स्वां तनुकान्तिं विकिरतः क्रोधनस्वभावस्य दुर्वाससो बालामपि मां सेवायां न्ययुक्त इत्यर्थः ।

हे राजन् ! पुराने समयमें मेरे पिता कुन्तिभोजने मुझ बालिकाको दुर्वासा ऋषिकी परिचर्यामें नियुक्त किया था, जो दुर्वासा ऋषि, ब्रह्माके समान, हमारे घरमें वास करने-वाले, तपस्याके कारण कृशशरीर, बालरविकी कान्तिके समान शरीरकान्तिकी दिशाओंमें प्रक्षारित करनेवाले एवं नितान्त क्रोधी स्वभावके थे । (अनुशासितशैशवराज्याम्—बाल्यावस्थालेप राज्यपर शासन करनेवाली बालिका) ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धुं मया महायन्त्रजुषा महर्षेः ।
आरामवल्लीरपहाय तस्य भ्रूल्लिमेव प्रतिपाल्य तस्थे ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः आत्मनो दुर्वाससः परिचर्यायां नियुक्तेरनन्तरम् समयेषु स्नान-
पूजाद्यवसरेषु महर्षेः दुर्वाससः नियोगान् जलाहरणाद्यर्मादेशान् लब्धुम् आसाद-
यितुं महायन्त्रजुषा सातिशयं यत्नं धारयन्त्या कथमयं मां पानीयपुष्पादि समाहृतुं-
माज्ञापयिष्यतीति सततसतर्कयत्यर्थः मया कुन्त्या आरामवल्लीः उद्यानस्थिताः लताः
अपहाय प्रविहाय बाल्योचितपुष्पावचयादिवैयग्र्यं त्यक्त्वेत्याशयः, तस्य महर्षेर्दुर्वा-
ससः भ्रूल्लिम् भ्रूलताम् एव प्रतिपाल्य उत्सुकभावेन निरीक्ष्य तस्थे स्थितम् ।
सेवायां लग्नैर्जनैः सेव्यः कदा किमाज्ञापयेदेतदर्थमनन्यासक्तचित्ततया सदा स्थात-
व्यमिति ध्यानं महान् गुणः सेवकस्येति स एव गुणोऽत्र कुन्त्या निरहङ्कारभावेनोप-
निबद्धो वेदितव्यः ॥ ३८ ॥

इसके बाद समय-समय पर मुनिकी आज्ञाओंको पानेके लिये अनवरत प्रयत्नशील
रहनेवाली मैंने पुष्पोद्यानवर्तिनी लताओंको छोड़कर मुनिकी भ्रूलता ही देखकर बैठना
पसन्द किया । मैं बालत्वमावलिद्ध पुष्पचयन-प्रवृत्तिको छोड़कर उनकी आज्ञाकी प्रतीक्षामें
उनकी भ्रूलता—आखकी ओर देखती हुई बैठी रहने लगी ॥ ३८ ॥

यथा यथा सेवनयन्त्रजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।

तथा तथा वर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवह्वरी ॥ ३९ ॥

यथा यथेति । सेवने मुनिपरिचरणे यो यत्नः प्रमासातिशयस्ततो जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तादृशेन मुनिपरिचर्याप्रमासप्रभवेणेत्यर्थः, निदाघतोयेन घर्माग्भसा यथा
यथा यावतांशेन मम कुन्त्याः अङ्गकम् अल्पमङ्गम् शरीराद्यवयवः निषिक्तम् सिक्तम्
आर्द्रम् अभवदिति शेषः, तथा तथा तावतांशेन मम भक्तिवह्वरी श्रद्धालता
तापसान्तिके मुनिविषयेऽवर्द्धत वृद्धिममजत् । यथा यथाऽहं मुनिपरिचरणजन्य-
श्रमाग्भसाऽस्तेष्वपि तथा तथा मम भक्तिलता मुनिपर्युपासने वृद्धिमापदिति
भावः । अत्र सिच्यते कायः, वर्द्धते भक्तिलतेति विषमं नामालङ्कारः । अङ्गकमि-
त्युत्पार्थं कम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

सेवाविषयक प्रयासोंसे पैदा होनेवाले पत्तीनेकी बूंदोंसे जैसे-जैसे मेरे छोटे-छोटे
अङ्ग भीगते थे वैसे-वैसे मुनिपर आश्रित हमारी भक्तिरूपिणी लता बढ़ती जाती थी ।
परिश्रमके पत्तीनेसे ज्यों-ज्यों हमारे अङ्ग भीगते थे त्यों-त्यों हमारी श्रद्धा मुनिपर बढ़ती
जाती थी ॥ ३९ ॥

तपस्विनस्तस्य तपःकृशस्य सरूपतामात्रमिवाश्रयद्भिः ।
दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशोषैरतिकाश्यमापे ॥ ४० ॥

नपस्विन इति । तपःकृशस्य तपस्याद्भूतव्रतोपवासादिना दुर्बलदेहस्य तप-
स्विनः मुनेः तस्य दुर्वाससः सारूप्यम् कार्यकृतं सादृश्यम् आसुमिव अधिगन्तुम्
इव आश्रयद्भिः कार्यं भजद्भिः दयनीयरूपैः कारण्यास्पदाकृतिभिः मम अशोषैरङ्गैः
सकलैर्देहावयवैः दिने दिने अतिकाश्यम् सातिशयं दीर्घत्वम् आपे प्राप्तम् । सेव्य-
मानस्य मुनेः कार्येनोपमितं कार्यमिवाधिगन्तुं दयनीयावस्थानि मगाङ्गानि परि-
व्यापिपरिश्रमेण दुर्बलान्यभवन्निति तात्पर्यम् । सारूप्यमधिगन्तुमिवेति हेतूत्येजा ॥

अति दुर्बलकाय तपस्वी दुर्वासाको कृशताके मगान कृशता प्राप्त करनेके लिये हमारे
दयनीय रूपवाले अङ्गोंने दिनानुदिन कृश होना प्रारम्भ कर दिया ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारामभ्यर्चनामुमनसामपि तापसेन्द्रः ।
मय्येव शिष्यजनताम् मितां वितन्वन्नन्ते वसन्तमपि कोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

आगदनेनेति । तापसेन्द्रः तपस्विकुलश्रेष्ठो दुर्वासाः समिधाम् ह्योमोपक-
रणकाष्ठानाम् अभिषेकवाराम स्नानार्थमपेक्षितानां जलानाम् अभ्यर्चनामुमन-
साम् पूजार्थकुसुमानाम् अपि आपादनेन सम्पादनेन (मयाऽनुष्ठितेन) मयि
कुन्त्याम् एव अमितां समग्राम् शिष्यजननाम् शिष्यजनभावम् वितन्वन् कुर्वन्
सन् अन्तेवसन्तम् सदा समीपवर्त्तिनं कोपम अपि अपाचकार दूरीकृतवान् । (यथा
कोऽपि गुरुः कुत्राप्येकत्र शिष्यं सर्वां ममतां निधाय तदितरं विद्यार्थिनं गम-
यति, तथा) मयि शिष्यभावं विभ्रदयं दुर्वासाः स्वाभाविकतया सदा समीप-
वर्त्तिनमपि कोपमहासीदित्यर्थः । 'अन्तेवसन् विद्यार्थी समीपस्थश्चेति श्लेषोऽत्र
चमत्कारभूमिः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इति कोशः ॥ ४१ ॥

तापसश्रेष्ठ दुर्वासाने—होमको लकड़ा, स्नानार्थ जल, पूजाके लिये अपेक्षित फूल
आदि जुटा देनेवाली मूल कुन्तीपर सारी शिष्यजन-भावनाको केन्द्रित करके 'अन्तेवसन्'
विद्यार्थी तथा सदा सन्निहित कोपको भी दूर बना दिया । (जैसे किसी एक ही विद्यार्थी
द्वारा सारी व्यवस्थाके सम्पादनके भारके डठा लिये जाने पर गुरुदेव और विद्यार्थियोंको
उस भारसे मुक्त कर देने हैं उसी तरह) मेरी सेवासे प्रसन्न होकर दुर्वासाने अपना
कोप छोड़ दिया ॥ ४१ ॥

५. एकां समां तत्र वसन्कदाचिदेकां स मां पार्श्वगतामवेक्ष्य ।
समाधिवृत्त्या सह मौनमुद्रां समापयामास तपोधनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

एकामिति । सः तपोधनेन्द्रः तपस्विश्रेष्ठो दुर्वासा नाम मुनिः तत्र मदगृहे एकां
 वामां संवत्सरं तिष्ठन् स्थितः सन् कदाचित् माम् एकाम् सखीजनविरहिताम्
 शार्ङ्गगताम् मुनेः समीपे वर्तमानाम् अवक्ष्य विलोक्य समाधिवृत्त्या प्रणिधान-
 त्यापारेण सह सहैव मौनमुद्राम् मौनावस्थाम् समापयामास अवसायितवान् । मम
 गृहे वर्षं यावदास्थितो मुनिवरोऽसौ कदाचिदेकाकिनीं स्वसमीपेऽवस्थितां माम-
 विलोक्य समाधिं विमृज्य वक्तुमारभतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वे तपस्विवर दुर्वासा मुनि एक वर्ष तक हमारे गृह पर रहे, एक समय जब उन्होंने
 मुझे अपने पास अकेली देखा, तब समाधि त्याग करके मौन भङ्ग किया, अर्थात् निम्न
 लिखित वचन कहा ॥ ४२ ॥

‘वत्से ! भवत्सेवासंप्रदायेन संप्रति भृशं प्रसीदामि’ इति व्याहृत्य
 म मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थमभीप्सितार्थसमर्थापनपरतन्त्रं कमपि
 मन्त्रमुपादिक्षत् ।

वत्से इति । वत्से ! पुत्रि ! कुन्ति ! भवत्याः सेवायाः त्वया कृतायाः मम परिच-
 र्यायाः सम्प्रदायेन क्रमेण सम्प्रति इदानीं भृशम् अत्यर्थं प्रसीदामि, इति एवम्
 व्याहृत्य उक्त्वा स मुनिर्दुर्वासाः अनुकम्पितचेताः दयमानमनाः भूत्वा मह्यम्
 कुन्त्यै अत्यर्थम् भृशम् अभीप्सितस्य कान्यमानस्य अर्थस्य वस्तुनः समर्थापने
 सन्पादने परतन्त्रं वशगम् अभीष्टार्थसम्पादकम् कमपि मन्त्रम् उपादिक्षत् उप-
 दिष्टवान् । मन्त्रानुक्तिर्गोप्यतया ॥

‘वत्से ! कुन्ति ! तुम्हारी सेवाके कमसे इत समय मैं अत्यन्त प्रसन्न हूँ’ ऐसा कहकर
 दयायुक्त हृदयवाले दुर्वासा मुनिने मुझे सर्वथा अभीष्ट वस्तु-प्रदानमें समर्थ एक मन्त्र
 बोलवाया ॥

अपि क्रुधामावसंतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्वं वरमन्त्रलाभे ।

अपुष्पवत्यामपि मे दशायामामोदभारोऽधिकमाविरासीत् ॥ ४३ ॥

अपि क्रुधानिति । क्रुधाम् कोपानाम् आवसतेः निवासभूतात् अपि अमुष्मात्
 दुर्वाससः वरमन्त्रलाभे अभीष्टफलदातृतयाऽभीष्टमन्त्रलाभे गुरुत्वं गौरवं भाग्यशालि-
 त्वमान्मनो मत्वा विज्ञाय अपुष्पवत्याम् रजोयोगरहितायाम् बाल्यरूपायामित्यर्थः ।
 दशायाम् मम अधिकम् महान् आमोदभारः प्रमोदः आविरासीत् अजायत ।
 पुष्पे सति लतास्वामोदः सुगन्धः प्रादुर्भवतीति प्रसिद्धिः सैवात्र व्यतिरेककोटी-
 कृता । लताः पुष्पिताः सत्य आमोदभारमादधतेऽहं त्वपुष्पवत्यपि महान्तमानन्द-
 मविन्दमिति भावः ॥ ४३ ॥

क्रोधके आश्रयभूत दुर्वासा मुनिसे इष्टफलद मन्त्रका मैं लाभ कर सकी इस गौरवको प्राप्त करके पुष्पवती नहीं होने पर भी मुझे महान् आमोद हुआ । साधारणतः लतयें फूलनेके बाद ही आमोद-सुगन्धसे युक्त होती हैं, लेकिन मैं पुष्पवती रजोधर्मिणी होनेके पहले ही उस ऋषिके वन्दनको प्राप्त करके बहुत प्रसन्न हुई ॥ ४३ ॥ ५१५२८

अधुना तस्य प्रभावेण शतमखमुखासु निखिलासु लेखरेखासु^{५२९} ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसांनिध्याः स्वानुगुणगुणगणविभवानात्मभवा-
न्मयि विकसदनुकम्पाः संपादयिष्यन्ति ।

अधुनेति । अधुना सम्प्रति तस्य महर्षेर्दुर्वाससो मन्त्रस्य प्रभावेण सामर्थ्येन शतमखमुखासु इन्द्रमुखासु निखिलासु सकलासु लेखरेखासु देवसमुदयेषु ये ये परार्ध्याः श्रेष्ठाः ते ते देवाः रहसि एकान्ते कृतसांनिध्याः (मयाऽऽहूताः सन्तो मम) समीपमुपगताः स्वानुगुणः स्वरूपोचितः यो गुणगणः शौर्यसामर्थ्यसम्पन्न-
तादिः स एव विभवः सम्पत्तिः येषाम् तान् स्वसदृशगुणगणसंयुक्तान् आत्म-
भवान् पुत्रान् मयि मद्विषये विकसदनुकम्पाः जायमानानुग्रहाः संपादयिष्यन्ति
जनयिष्यन्ति । तस्य दुर्वासोदत्तस्य मन्त्रस्य प्रभावेण मया ध्यायमानाः केषुपि
शक्रप्रभृतयो देवा मयि स्वसदृशशौर्यादिगुणशालिनः पुत्रान्मयि जनयितुमवश्यं
दयिष्यन्त इत्याशयः ॥

इस समय दुर्वासा द्वारा उपदिष्ट उस मन्त्रके प्रभावसे इन्द्र प्रभृति देवगणमें जो प्रधान हैं वे सभी एकान्तमें (मेरे बुलाने पर) उपस्थित होकर मुझमें अपने समान शौर्यादि गुण गणोंपेत् पुत्रोंको उत्पन्न करनेका कृपा कर सकते हैं । (मैं जिस देवताको चाहू उन्हें अपने पास एकान्तमें बुलाकर उनके समान पुत्रको अपनेमें उनसे उत्पन्न करवा सकती हूँ) ॥

इति नृपाय कृपायतचेतसे यदुसुता मुनिनेतुरनुग्रहम् । रतिः^{५३०}
अदृशनव्रणपीडमहर्षतेरभिदधे रतं संगमूर्तं विना ॥ ४४ ॥

इति नृपार्थेति । इति एवं प्रकारेण कृपायतचेतसे दयावशीभूतहृदयाय नृपाय राज्ञे पाण्डवे मुनिनेतुर्मुनिश्रेष्ठस्य दुर्वाससः अनुग्रहं वरप्रदानलक्षणां कृपाम् यदुसुता यदोः कुन्तिभोजस्य नाम्नो यदुर्वंशिनः पुत्री कुन्ती अहर्षतेः सूर्यस्य अदृशनव्रणपीडम् दन्तक्षतजन्यकष्टरहितम् रतसङ्गमनं सुरतप्रापणं विना विहाय अभिदधे । एवं दयमानमानसाय पाण्डवे कुन्ती दुर्वासोवरप्रदानकृपा-
वृत्तं सर्वमात्यक्वेवलं सा मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय वाल्ये सूर्येण सह रतवतीति

१. 'लेखरेखासु' : २. 'प्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' । ३. 'स्वस्वानुरूपगुणविभवान्' ।

४. 'रतिः' । इति पा० ।

नोवाच, तस्य चौर्यरतरूपत्वेन कुलद्वयनिन्द्यत्वादिति । अत्रार्हर्षतेः सूर्यस्य रते
'अदशनघ्नणपीड'मिति विशेषणं चौर्यरते दशनच्छदघ्नणविधानमयुक्तं बोधयत्का-
मशास्त्रस्थितिं परिचययति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इस प्रकार कृपा करनेवाले राजा पाण्डुसे कुन्तीने सुनिश्चये दुर्वासाके वर-प्रदानकी
सारी बातें बता दी, केवल मन्त्रपरीक्षाके लिये उसने सूर्यका आवाहन किया था और
उसने उनके साथ (दन्तक्षत्र वज्रित-चौर्यरत) सम्भोग भी किया था इस बातकी छिपा
लिया । चौर्यरत दोनों कुलके लिये अवश्याकर होगा इसलिये उस अंशकी प्रकाशित
नहीं किया ॥ ४४ ॥

इति वचनमयीं सुधां किरन्तीं यदुनृपतेस्तनूयां प्रशंसमानः ।

पतिरनुमनुते स्म पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

इति वचनमयीमिति । इति प्रागुक्तस्वरूपां वचनमयीं वागात्मिकां सुधाम्
अमृतं किरन्तीं वर्षन्तीं यदुनृपतेः कुन्तिभोजस्य तनयां पुत्रीं कुन्तीं प्रशंसमानः
हृदयेनाभिनन्दयन् पौरवाणां पतिः पाण्डुः प्रकृतस्य प्रारब्धस्य महोत्सवस्य
वरमन्त्रलाभात्मकस्य पारम् अन्तः तद्द्वारकपुत्रलाभरूपः तस्य दर्शनाय
अनुमनुतेस्म अनुज्ञां ददातिस्म । एवममृतमयं वरमन्त्रलाभरहस्यमभिदधत्यै
कुन्त्यै पौरववंशप्रधानः पाण्डुः प्राप्तेन मन्त्रेण साध्यं पुत्रलाभरूपं महोत्सवं
कर्तुमनुज्ञामदादिति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम्, 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति च तल्लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इस प्रकार वचनरूप अमृत वरसाने वाली कुन्तीकी हृदयसे प्रशंसा करते हुए पौरव-
वंशके प्रधानभूत राजा पाण्डुने उसे इस प्रारब्ध उत्सव-मन्त्र लाभके पार पानेकी अनु-
मति दे दी, पाण्डुने अनुमति दे दी कि तुमने मन्त्र पाकर जिस उत्सवका प्रारम्भ किया
है उसका अन्न भी देख लो, अर्थात् मन्त्र द्वारा देवोंकी आहूत करके उनसे पुत्र
उत्पन्न करो ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो भीमं च भीमं द्विषां

जिष्णां जिष्णुमतीव धृष्णुमनघा कुन्ती मुनेर्विद्यया

अन्या सापि तथैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्पतेः

सख्यात्रं सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्निकात् ॥ ४६ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् पत्युर्नियोगाज्ञाप्राप्तेः परतः । धर्मादिति । अनघा

पत्युरनुशामासाद्य प्रवृत्ततया पापास्पृष्टा कुन्ती मुनेः दुर्वाससः विद्यया मन्त्रेण धर्मात् यमराजात् युधिष्ठिरं नाम पुत्रं प्राप, पवनतो वायोः द्विषां शत्रूणां भीमं भयङ्करं भीमं नाम पुत्रं प्राप जनयामास, जिष्णोः इन्द्रात् अतीव धृष्णुम् अत्यन्त-गम्भीरं जिष्णुं नामार्जुनं प्राप जनयामास । तदेव कुन्त्या धर्मवायुशक्रभ्यो देवेभ्यो युधिष्ठिरभीमार्जुना नाम त्रयः पुत्रा अजायन्तेति पादद्वयार्थः । अन्या द्वितीया सा माद्री अपि तथैव मुनिद्वारोपदिष्टया कुन्त्या माद्रथै कथितया विद्यया मन्त्ररूपया नामत्ययोः स्ववैद्ययोः अश्विनीकुमारयोः अन्तिकात् सकाशात् तत्प्रसङ्गात् तत्र तस्मिन्समये रूपास्पदसौन्दर्यनिधानम् नकुलं नाम गीष्पतेः बृहस्पतेः सच्छात्रं सदृशं तमिव विद्याबुद्धिसम्पन्नं सहदेवम् अपि अजनयत् उदपादयदित्यर्थः । अश्विनीकुमारयोर्द्वित्वनित्यसम्बद्धतया तयोः प्रसङ्गेन माद्रथाः नकुलसहदेव-नामकौ पुत्रावजनिपातामिति स्फुटाशयः । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे' इति- 'नासत्या-वश्विनौ दत्तौ' इति चामरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्- 'सूर्यारश्मैर्मसजस्तताः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति च तत्त्वचणम् ॥ ४६ ॥

पतिर्का आज्ञा पालनेके कारण नियोजन्य पापरो अस्पृष्टा कुन्तीने दुर्वासा द्वारा उद्दिष्ट मन्त्रके प्रभावसे धर्मराजके साथ प्रसङ्ग करके धर्मराजको, और वायुके साथ प्रसङ्ग करके शत्रु-भयङ्कर भीमसेनको श्व इन्द्रके साथ प्रसङ्ग करके अतिधीर अर्जुनको जन्म दिया । पाण्डुकी दूसरी रानी माद्रोने भी कुन्ती द्वारा बनाये गये उसी मन्त्रके द्वारा अश्विनीकुमारको बुलाकर उनके साथ प्रसङ्ग किया जिससे उसके अति सुन्दर तथा बुद्धिमानके ममान बुद्धिमान नकुल और सहदेव नामके दो पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ४६ ॥

तदनु वासवमन्दनसंभृताः स पटुगीतिरवप्रमदालयः । सुमनसस्तु यथाचितमाचरन्निपतनं भुवि नृत्यविधिं दिवि ॥ ४७ ॥

उदन्तिपित । तदनु युधिष्ठिरादिजन्मानन्तरम् वासवस्य इन्द्रस्य नन्दने प्रसा-दने सम्भृताः वायवस्य नन्दने तदारये वने च सम्भृताः सम्पादिताः पटुगीतिर-वेण मनोहरगीतशब्देन सहितानां प्रमदानामप्सरसामालयः समूहा यत्र तथा विधाः सुमनसो देवाः, पटुगीतिरवेण प्रमदैः सानन्दैरलिभिः सहिताः सुमनसः पुष्पाणि च यथाचितम् यथायोग्यतं भुवि निपतनं (पुष्पाणि) दिवि स्वर्ग-नृत्यविधिम् (देवाः) आचरन् कृतवन्तः । अयमाशयः—युधिष्ठिरादिपूतपन्नेषु वासवस्य हर्षेण नियुक्ता गायन्तीभिः सुस्वराभिरप्सरोभिः सहिता देवमहा दिवि ननृतुः, इन्द्रस्य नन्दनालये वने सम्पादिताः मयुरं कूजदिभ्रमरैः सहिताः सुमनसः (पुष्पाणि) च भुवि निपेतुः । अत्र नन्दन, संभृत, प्रमदालि, सुमनः शब्दाः श्लिष्टाः । श्लेषसङ्कीर्णं यथासङ्ग्यन्नामालङ्कारः । 'सुमनाः मालतीपुष्प-पण्डितेषु सुरेषु च'—'त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति च विश्वामरौ ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर आदिके जन्म ले लेने पर इन्द्रको प्रसन्नतासे प्रेरित होकर मधुर गीत गाने वाली अम्भराओंको साथ लेकर देवतागण स्वर्गमें नृत्य करने लगे, एवं इन्द्रके उषान नन्दनवनमें सम्पन्न तथा मधुर शब्द करनेवाले मतवाले अमरोंसे युक्त फूल पृथ्वी पर गिरने लगे । इन्द्र आदि देवोंने खुशियों मनाई और आकाशसे पुष्पवृष्टि भी हुई ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सवो महानेपां जलमत्यच्छमावहन् । ४७ ॥

विद्यामनन्यसामान्यां त्रीडां कुम्भभुवोऽनयन् ॥ ४८ ॥

जन्मोत्सव इति । एषां युधिष्ठिरादीनाम् महान् अभूतपूर्वः जन्मोत्सवः प्रादुर्भाव-
प्रभवः प्रमोदः जलम् सर्वमपि वारि अत्यच्छम् अतिस्वच्छम् आवहन् कुर्वन् सन्
कुम्भभुवः अगस्त्यस्य मुनेः अनन्यसामान्याम् अनितरसाधारणीम् विद्यां जल-
स्वच्छीकरणात्मिकाम् त्रीडाम् अनयत् लज्जितवान् । 'अगस्त्योदये जलशुद्धिः'
इति प्रथिताभाणकेनागस्त्यस्य जलशोधकत्वमभिधीयते, इतः पूर्वमियं जलशो-
धनकलाजास्यमात्रवृत्तिरासीत्, अधुनैषां जन्मना जले प्रसन्नतां गते सति सा
तदीया विद्या लज्जितेवाजायत, अनन्यसामान्यताव्यावृत्तेः, अधुनावधि परासाध्य-
तया मता जलशुद्धिर्जन्मोत्सवेन कृतेति मुनेर्विद्या लज्जितेव जातेति भावः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर आदिके जन्मसे होनेवाले महान उत्सवने जलको अतिशय स्वच्छ बनाकर
दूमर्गमें नहीं रहनेवाली अगस्त्यकी जलशोधन विद्याको लज्जित सा कर दिया । अब तक
'अगस्त्योदये जलशुद्धिः' की प्रथा थी, परन्तु इनके जन्मसे जब पानी आपसे आप साफ
हो गया तब अगस्त्यकी जलशोधन विद्या लजा भी गई ॥ ४८ ॥

स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव

जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्वपावकाः ॥ ४९ ॥

स्वत्येति । यज्वनां यज्ञं कुर्वताम् पावकाः पवित्रतासम्पादकाः त्रेताग्नयः स्वस्य
सख्युः मित्रस्य वायोः चक्रगतिम् चक्राकारभ्रमणलक्षणं गतिम् आश्रिताः प्राप्त-
वन्त इव स्वयम् अपि आत्मनाऽपि जवात् वेगात् प्रदक्षिणज्वालाः सख्यभागागमि-
शिखाशालिनः सन्तः जज्वलुः दिदीपिरे । अग्नयो दक्षिणावर्त्ताः सन्तो वेगेन दिदी-
पिरे, ते स्वसुहृदो वायोश्चक्राकारचलनविद्यां स्वमप्यभ्यास्यन्निति भावः ॥ ४९ ॥

याज्ञिकोंको पवित्र करनेवाली त्रेताग्नियों दक्षिणावर्त्त ज्वालासे पूर्ण होकर वेगसे
धधकने लगीं, मानों उन अग्नियोंने अपने प्रिय मित्र वायुको चक्राकार गति अपना ली हो ॥

सामोदो भीमसंभूतिसंभूताशौचवत्तया ।

संकुचन्निव संस्पर्शं समीरो मन्दमावर्त्ता ॥ ५० ॥

सामोद इति । सामोदः सुगन्धयुक्तः हर्षपूर्णश्च समीरो वायुः भीमस्य द्वितीय-
पाण्डवस्य संभूत्या जन्मना सम्भूतम् जनितं यत् अशौचम् अपवित्रभावस्तद्वत्तया
तद्युक्तत्वेन संस्पर्शं पराङ्गस्पर्शं सङ्कुचन् सङ्कोचं धारयन्निव मन्दम् शनैः आववौ
वातिस्म । जाते पुत्रे पितुः कतिपयदिनव्यापकमशौचं सम्पद्यत इति स्मार्त्तसम्प्र-
दायः, तेन वायुः स्वात्मजस्य भीमस्य जन्मनाऽधिगताशौचं इव पराङ्गस्पर्शं वार-
यितुकामः सन् सुगन्धपूर्णः सहर्षश्च भूत्वाऽपि शनैर्ववौ इति भावः । ववौ इति
वातेः कर्त्तरि लिट् ॥ ५० ॥

भीमके जन्म लेनेके कारण होनेवाले अशौचसे युक्त होकर वायु सुगन्धपूर्ण तथा
प्रसन्न होकर भी दूसरोंके शरीर स्पर्शको बचाती सी हुई धीरे धीरे बहती थी । जिसको
सन्तान होती है उसे कुछ दिनों तक अशौच मनाना होता है, इस स्मार्त्त नियमका
पालन करनेवाला भीमका पिता पवन भीमके जन्म लेने पर दूसरोंके स्पर्शसे बच बच कर
धीरे धीरे बहता था ॥ ५० ॥

कन्यकात्वेऽपि मय्येपा कामुकीति स्मरन्निव ।

प्रसूतिदिवसं कुन्त्याः प्रादिद्युतदहस्करः ॥ ५१ ॥

कन्यकात्वेऽपीति । एषा कन्यकात्वेऽपि अनूढशायाम् अपि मयि मद्भिषये
कामुकी रिरंसुः अभूत् अजनि इनि स्मरन्निव अहस्करः भास्करः कुन्त्याः प्रसूति-
दिवसं युधिष्ठिरादिजन्मवासरं प्रादिद्युतत् समधिकं प्रकाशयामास । कन्यकात्वेऽ-
पीत्यपिनाऽनुपभुक्त्यौवनोपभोगप्रदायित्वेन कुन्त्यां रवेः प्रेमप्रकर्षो व्यज्यते, स
एव चाधिप्रसूतिदिवसं प्रकाशातिशयसम्पादनेन पुरस्कृतो वेद्यः ॥ ५१ ॥

यह कुन्ती जब कन्या थी, तभी इसने हमारे प्रति रतिकी इच्छा प्रकटकी थी, उसके
इस प्रेमको याद सा करके सूर्यने उसके प्रसूतिदिवस-युधिष्ठिरादि जन्म दिनको खूब
प्रकाशित कर दिया, सूर्यने युधिष्ठिर आदिके जन्मके दिन अपना प्रकाश खूब फैलाया ॥ ५१ ॥

पुष्पात्प्रागेव सुपुत्रे पुत्रमेवेति वीरुधः । ५२ ॥

फलेग्रहय एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

पुष्पात्प्रागेति । एषा कुन्ती पुष्पात् रजोयोगात् प्राक् पूर्वम् चात्त्य एव पुत्रं कर्णं
नाम सुपुत्रे उत्पादयाञ्चकार इति मत्वा मनसिकृत्य इव पृथाया वने कुन्त्यावास-
समीपोद्याने वीरुधः लताः प्रसूनात् कुसुमदर्शनात् प्राक् पूर्वम् एव फलेग्रहयः फल-
धारिण्यः आसन् 'पुष्पमग्रे कृत्वा फलानि जायन्त' इति प्रसिद्धं तदेवात्र पुष्पा-
त्प्राक् फलधारणं लताभिः कुन्तीस्पर्द्धयेव कृतं वर्ण्यते । 'स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवम्'
'स्याद्वन्यः फलेग्रहिः' इत्युभयत्रामरः ॥ ५२ ॥

इस कुन्तीने पुष्प-रजोयमसे पहले ही प्रसव (कर्ण जन्म) कर चुकी है, इस लिये

(स्पर्धांते) कुन्तीके उद्यानकी लनाब्रोंने भी फूलसे पहले फलोंकी धारण करना पसन्द किया । जब फल लगते हैं तब लनाके निकटमें फल होता है बादमें उसके आगे फूल होता है, इसी वस्तु स्थिति पर यह उत्प्रेक्षा आधारित है कि लनाब्रोंने भी कुन्तीकी देखा-देखी फूलके पहले फलोंका धारण करना पसन्द किया ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभंयुताविकासमये समये—

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् गुणगणैश्चन्द्रतारादिभिः अभङ्गुरायाः पर्याप्तायाः अस्तीप्तायाः शुभंयुतायाः शुभफलाधायकयोगस्य विकासमये वृद्धिजनके समये काले प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

इसके बाद किमी मङ्गलनय सनयमें जब चन्द्रमा-नारा आदि शुभ फलप्रद वन रहे थे, तब—

६ प्रजाधिपोऽसौ प्रथमं युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चषु ।

प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते व्यापारयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥

प्रजाधिपोऽसौ इति । असौ प्रजाधिपो राजा पाण्डुः तेजस्विषु स्वभावतस्तेजः सहितेषु तेषु पञ्चसु सुतेषु युधिष्ठिरादिषु पञ्चत्वात्मनः पुत्रेषु मध्ये उन्नते विशालकाये ज्येष्ठत्वाद्यासकायवृद्धिप्रकर्षे युधिष्ठिरे पञ्चतपाः पञ्चाग्निमध्ये तपस्यापरायणो जनः प्रभाकरे सूर्ये इव विलोचनद्वयम् निजं नयनयुगलम् व्यापारयामास अर्पितवान् । पाण्डुः शुभे समये प्रथमं युधिष्ठिरमपश्यत्यथा पञ्चाग्निव्रती प्रथमं प्रभाकरमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

राजा पाण्डुने पाँचों पुत्रोंमें सबसे (ज्येष्ठ होनेके कारण बड़े) युधिष्ठिर पर सर्वप्रथम अपनी नजर डाली, उन्होंने सबसे पहले युधिष्ठिरकी देखा, जैसा पञ्चाग्नि व्रत करनेवाला तपस्वी पहले सूर्यपर अपनी दृष्टि डालता है । पञ्चाग्नि व्रत बड़ा होता है जिसमें तपस्वी अपनी आगे तरफ आग बला लेता है और ऊपरमें सूरज तपते रहते हैं, उसी समझमें बैठा हुआ ब्रवी ध्यान लगाता है । इस व्रतका उल्लेख कालिदास तथा नाबने भी अपने काव्योंमें किया है—‘शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्तिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रमाननन्ददृष्टिः सविताऽर्जुनः ॥’ ५म सर्ग कुमारसम्भव । माथमें—‘तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते । पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदस्तान्’ ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनां स्तनपायिनस्ते दूरकणत्कीचकदत्तकर्णाः ।

वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा बल्केषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

तपस्विनीनामिति । ते युधिष्ठिरादयः पञ्च वसुधेन्द्रपुत्राः राजसुताः वने पाण्डु-

नाऽप्युपिते कानने तपस्विनीनां प्रतिवेशस्थितानामृषिपत्नीनां स्ननपायिनः स्तन्यरसं पिबन्तः, द्रुम् ईषत् क्षणत्सु शब्दायमानेषु कीचकेषु वेणुषु—‘कीचका वेणु-
वस्तेत्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्गताः’ इति परिभाषितेषु दत्तकर्णाः अर्पितश्रुतयः वेणु-
शब्दान् शृण्वन्त इत्यर्थः, दिनान्ते सन्ध्यासमये वल्केषु वल्कलेषु निद्रासुखम्
शयनम् अन्वभूवन् अनुभूतवन्तः । वने घात्रीस्थाने ऋषिस्त्रियः, गानस्थाने वेणु-
स्वनः, दोलाशयनस्थाने वल्कलशयनं च तानुपाचरन्तित्याशयः ॥ ५३ ॥

वह युधिष्ठिर आदि पाँचों राजकुमार वनके पड़ोसकी ऋषिपत्नियोंके दूध पीते, मधुर
मधुर शब्द करनेवाले वेणुओंको ध्वनिकी सुनने एवं सन्ध्या समयमें वल्कल पर सोते थे,
उन लोगोंको परिचर्यामें धार्ये नहीं थी, बाजे नहीं बजते थे और उन्हें सुलानेके लिये
दोल नहीं लगाये गये थे, क्योंकि वनमें इनका प्रबन्ध कहाँसे हो सकता था ? वहाँको परि-
स्थितिके अनुसार हो उनका लायन-पालन संभव हुआ ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलहं शिशूनां

कुन्ती तदा शमयितुं कुचकुम्भयुग्मे ।

एकं युधिष्ठिरघनञ्जययोश्च भाग-

मेकं समीरणसुतस्य च संविभेजे ॥ ५५ ॥

क्षुत्पीडयेति । कुन्ती क्षुत्पीडया बुभुक्षाकष्टेन स्तनरसे स्तन्ये विषये शिशूनाम्
कलहं विवादं शमयितुं निवारयितुम् तदा तत्र काले कुचकुम्भयुग्मे स्तनरूपकलश-
द्वये एकं कुचकुम्भम् युधिष्ठिरघनञ्जययोः धर्मपुत्रार्जुननामकयोः प्रथमनृतीयपुत्रयोः
एकञ्च समीरणसुतस्य वायुजातस्य भीमस्य संविभेजे विभज्य दत्तवती । बुभुक्षा-
पीडयाऽस्मी त्रयोऽपि कुन्तीपुत्रा यदा स्तन्यपानविषयेऽहमहमिह्रतयाऽकलहायन्त
तदा तेषां कलहं निवारयितुकामा कुन्ती द्वयोरात्मनः स्तनयोरेकं युधिष्ठिरघन-
ञ्जययोर्भागमकल्पयदेकञ्चापरं स्तनं भीमस्य भागं कृतवती, तस्य चह्वाशित्वेन
ममेनांशेनोदरपूर्तरसंभवात्तया सति कलहकारणस्यानपनेयत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

कुन्तीके तीनों लहके जब भूमकी पीटाते स्नन-पानमें झगड़ने लगे तब कुन्तीने अपने
दोनों स्तनोंका बट्वाग करके उनका झगड़ना छुड़ाया, उसने दोनों बड़े और छोटे
युधिष्ठिर तथा अर्जुनके लिये एक स्तन दिया और पूरा एक स्तन भीमके हिस्सेमें जाने
दिया, क्योंकि भीमकी भूख वहाँ थी, यदि उसे अधिक भाग नहीं मिलता तो कलह शान्त
नहीं हो सकता ॥ ५५ ॥

निशाचरैः समं वान्ये नियोद्धुमिव क्रौतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रां मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

निशाचरंनि । मरुतो वायोरपन्यं मारुतिः भीमः राक्षसैः समं सह वाल्ये

बालकावस्थायाम् एव नियोद्धुम् बाहुयुद्धं कर्तुं कौतुकी कुतूहलवानिव उत्तान-
शयने ऊर्ध्वमुखशयनावस्थायाम् उदग्राम् उपरिकृताम् मुष्टिम् मुकुलिताङ्गुलि-
करदशाम् दधौ । उत्तानशयो बालो भीमो यदुदग्रां मुष्टिं बबन्ध तत्तस्य भाविनो
राक्षसैः सह बाहुयुद्धस्य विषये उत्कण्ठाभिव प्राकटयदित्याशयः ॥ ५६ ॥

बालक भीम शय्या पर चित लेटा हुआ है, उसकी मुट्ठियां बंधीं तथा ऊपरकी ओर
उठी हुई हैं, वह ऐसी लगता है मानो वह राक्षसोंके साथ युद्धके लिये इस बाल्यावस्थामें
उत्कण्ठित हो, वह मुट्ठी बांधकर राक्षसोंको डरवा रहा हो ॥ ५६ ॥

ततः क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु—

तत इति । ततः तदनन्तरम्, क्रमेण कतिपयेषु कतिपु चन वासरेषु दिनेषु
गतेषु अतीतेषु सत्सु ।

पद्मिरात्मपितृयोपिति भूमौ स्पर्शनं परिहरन्त इवैते ।

जानुभिः करसरोजसहायैश्चङ्क्रमं चमदकुर्वत बालाः ॥ ५७ ॥

पद्मिरिति । एते बालाः युधिष्ठिरादयः आत्मनः स्वस्य पितुः पाण्डुर्योपिति
पत्न्याम् (राज्ञो भूपतित्वेन भुवस्तत्पत्नीत्वं बोध्यम्) भूमौ (पितुः पत्न्या मातृ-
त्वेन भूमौ मातृत्वमवगत्य तस्यां पादन्यासस्य मातुः काये पादन्यासवत् परिहर-
णीयतया) पद्भिः चरणैः स्पर्शनम् स्पर्शं परिहरन्तः त्यजन्तः इव करसरोजसहायैः
कमलोपमकरसहकृतैः जानुभिः चङ्क्रमम् संचारं चमदकुर्वत चमत्कृतवन्तः, जानु-
चरणं चक्रुरित्यर्थः । बालाः प्रथमं हस्ताभ्यां जानुभ्यां च भुवि चरन्तीनि
स्वभावसिद्धं तदनुसारेण पञ्चापीमे पाण्डुपुत्रा हस्ताभ्यां जानुभ्यां च संचरमाणाः
लोकानानन्दयामासुः, तेषां तथाचरणं मातृस्थानीयायाः पृथिव्याः पादेन स्पर्शस्य
परिजिहीर्षामूलकत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हृदयम् । स्वागतावृत्तम् ॥ ५७ ॥

इसके बाद क्रमशः कुछ दिन बातने पर, मानों पाण्डुके लड़के युधिष्ठिरादि अपने
पिता-पाण्डुकी स्त्री-पृथ्वीको अपने पैरोंसे नहीं छूना चाहते हों इसीलिये वे हाथ तथा
जानुकी सहायतासे चलते थे, जो लोगोंको चमत्कृत करता था । ज्ञान-सम्पन्न जन अपने
पूज्य वर्गकी अपना पैर छुलाना नहीं चाहते हैं, पृथ्वी पाण्डुसंग्या होनेके कारण पाण्डुकी
स्त्री हुई, इसीलिये उनके लड़के युधिष्ठिर आदिके लिये वह मां हुई, उसे ये लड़के अपने
पैरोंके मानों स्पर्शसे बचाना चाहते थे, इसीलिये केवल हाथ तथा जानुओंसे ही चलते
थे । लड़कपनमें जो लड़कोंका हाथ-जानुसे चलना होता है, उसीको कविने पृथिवी स्पर्श-
परिजिहीर्षामूलक बताया है । यहाँ हेतुत्वैकाग्र्य स्पष्ट है ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमांसलमुत्तमाङ्गेऽप्यग्निाय जानुकृतचङ्क्रममाश्रमान्ते ।

बाह्यालतैव वेहनाद्विरराम शश्वत्कौतूहलं न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

आदावेति । आश्रमान्ते आश्रमस्य समीपे जानुकृतचङ्क्रमम् जानुभ्यां चलन्तम् अतिमांसलम् अतिस्थूलवपुष्कम् बलवन्तं च भीमम् भीमसेनन्नाम द्वितीयं पाण्डुपुत्रम् आदाय गृहीत्वा अङ्गे कृत्वेत्यर्थः । अपि किञ्च शिरसि आघ्राय तापसीनाम् मुनिस्त्रियाम् बाहालता भुजवल्ली एव वहनात् भीमस्योत्थापनपूर्वकात् धारणात् विरराम निवृत्ता, (मांसलस्थूलतनोस्तद्वहनस्य श्रमसाध्यतया तासां हस्तास्तद्वहनान्निवृत्ताः) शश्वत् पुनः (तासां तापसीनाम्) कौतूहलं वहनोक्तत्वं तु न विरराम समाप्तिं न गतम् । भीमं वहन्त्यः शिरसि जिघ्रन्त्यश्च मुनिललनास्तद्भारस्यासह्यतया श्रान्तभुजा अपि प्रसन्नमुखकान्तेस्तस्य वहनान्नातृप्यन्निति तात्पर्यम् । 'बलवान्मांसलोऽसलः'—'भुजा बाहा च बाहौ स्या'दिति च त्रिकाण्डशेषः ॥ ५८ ॥

तापस ललनायें भामको जो बड़ा स्थूल तथा बलवान् लड़का था, गोदमें लेती थीं, उसका शिर चूमती थीं, ऐसा करनेमें उन तापम-स्त्रियोंके हाथ (गोद लेनेमें बोजिल भीमके भारसे) भले ही थक जाते थे, परन्तु उस दुधर बालकको गोद लेनेसे उनका मन नहीं भरता था ॥ ५८ ॥

बृद्धतापसपुरःप्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भावयन्निव गदापरिग्रहं भाविनं पवनभूश्चचार मः ॥ ५९ ॥

बृद्धतापनेति । मः पवनभूः वायुपुत्रः भीमः शैशवे बाल्यावस्थायाम् बृद्धतापसेन केन चिद् बृद्धेन तपस्विना पुरः भीमस्याग्रे प्रसारितं स्थापितं वेणुदण्डम् वंशयष्टिम् अवलम्ब्य गृहीत्वा भाविनं स्वेन करिष्यमाणं गदापरिग्रहम् गदास्वीकारम् भावयन् सूचयन्, इव चचार । यदैव भीमो बृद्धतापसावस्थापितं दण्डमादाय चचार तदैव लोका अन्वमासिपुर्यदयं बालो गदाग्रहणं करिष्यतीति भावः ॥ ५९ ॥

बूढ़े तपस्वियों द्वारा अपने आगेमें रखी गई बांसकी लाठी धानकर जब वायुपुत्र भीम अपनी बाल्यावस्थामें चलते थे तब ऐसा प्रतीत होता था मानों वह लोगोंको सूचना दे रहे हों कि मैं कभी गदाका ग्रहण करनेवाला हूँगा । बूढ़ोंकी लाठी पकड़कर भीमके चलनेसे लोग उनके गदाकुशल होनेकी उम्मीद करने थे ॥ ५९ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिपु ।

मलिनतामनयन्त कलेवरं मदकलाः कलभा इव धूलिभिः ॥ ६० ॥

मुनिसुतैरिति । वने कानने मुनिसुतैः तत्रत्यमुनिबालकैः अविशेषजुषः अव्यतिरिक्तव्यवहाराः समानवृत्तयः अमी युधिष्ठिरादयः कुमाराः बालाः पाण्डुराजपुत्राः नवासु नूतनासु शैशवकेलिपु बाल्योचितक्रीडासु मदकलाः मत्ताः कलभाः करि-

शावकाः इव धूलिभिः रजोभिः कलेवरं वपुः मलिनताम् भूसरत्वम् अनयन्त
प्रापितवन्तः, मुनिशिषुवद् व्यवहरन्तोऽमी युधिष्ठिरादयो गजशावका इव स्वं स्वं
देहं रजसा मलिनं कुर्वन्तिस्मेति भावः ॥ ६० ॥

सर्वशर्म मुनिपुत्रोंके सनान के पांचो पाण्डव वाल्योचित नये नये खेलोंके प्रसङ्गमें
धूलिसे अपने कायको मलिन बना लिया करते थे, जैसे मल हाथोंके बालक अपनी देह
पर धूल उछाल लिया करते हैं ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपांसुषु पाण्डोः पुत्रपादतलविन्यसनेन ।

छत्रकेतुकुलिशैः स्फुटरेखाश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमिः ॥ ६१ ॥

तत्र तत्रेति । पाण्डोः आश्रमभूमिः पाण्डुनाऽधिष्ठित आश्रमप्रदेशः तत्र तत्र
सर्वत्रेत्यर्थः, पुत्राणां पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां मृदुपांसुषु सूक्ष्मरजस्सु पाद-
तलविन्यसनेन चरणन्यासेन स्फुटाः स्पष्टाः सुपरिचयाः रेखाः आकारविशेषाः
येषां तैस्तथोक्तैः छत्रकेतुकुलिशैः आतपत्रध्वजवज्रैः चित्रवती सचित्रा अभवत् ।
पाण्डोराश्रमे यत्र यत्र तदर्मकाः कोमलधूलिषु चेदस्तत्र तत्र तच्चरणन्यासेन छत्रस्य
ध्वजस्य वज्रस्य च स्फुटा रेखा अङ्किता अभूवस्ताभिश्च रेखाभिस्तस्याश्रमस्य
भूमिः सचित्रेव व्यधीयतेति तात्पर्यम् । एतेन ध्वजादिरेखाङ्कितचरणशालितया
साम्राज्यलक्षणं व्यञ्जितम् ॥ ६१ ॥

पाण्डुके आश्रममें कोमल धूल पर उनके लङ्के युधिष्ठिरादि बालवृन्द जहाँ जहाँ
चरण रखते थे वहाँ वहाँ उनके चरणोंमें वर्तमान स्पष्ट रेखावाले ध्वज, छत्र एवं वज्रके
चिह्न साफ साफ बनते जाते थे, जिनसे समूची आश्रमभूमि ही सचित्र सी लगती थी ।
इनका तात्पर्य यह हुआ कि उनके चरणोंमें ध्वज आदि की साम्राज्यमूचक रेखाएँ वर्तमान
थीं, जिनका चित्र धूलमें बन जाँदा करता था ॥ ६१ ॥

लीलास्मितैः सुकिंयुगाद्गलङ्गिर्लालाजलानां प्रपतैर्बृहद्भिः ।

बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकानां माला धृतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राः ॥ ६२ ॥

लीलास्मिनैरिति । ते बालाः युधिष्ठिरादयः पाण्डुसुताः सुकिणोः ओष्ठप्रान्तयोः
युगान् गलङ्गिः कान्त्याकारेण पनङ्गिः लीलास्मितैः सलीलहासैः लालाजलानां
बृहद्भिः प्रधुभिः प्रपतैश्च बिन्दुभिरपि धृतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राः शाणवर्गगच्छिद्-
सूत्रविरहिनाः मौक्तिकानां मालाः मुक्तावजो दधुः धारयन्तिम् । मुक्तावजो हि
सामान्यतः शाणोत्तेजनरन्ध्रसूत्रयुगा एव भवन्ति परमसी बाला यदोष्ठपुटयुगान्
स्मितकान्तीर्विकिरन्ति यच्च लालामांकरान् पातयन्ति मय्य नाः शाणोत्तेजनद्विद्-

करणसूत्रगुम्फनादिरहिता मुक्तामाला एव जायन्त इति । 'प्रान्तावोष्टस्य सुक्किणी'
'सुगिका स्यन्दिनी लाला'—'पृथन्ति विन्दुपृथनौ' इति सर्वत्रामरः ॥ ६२ ॥

उन पाण्डुपुत्रोंके मुखोंसे ओठोंके बीच हेकर अति मात्र मन्द मन्द मुसकान निकलती थीं, साथ ही उनके लेर भी गिरा करने थे, दोनों मिलकर ऐसे प्रतीत होते थे, मानों उन बालकोंने बिना नगड़े एवं सूत्र तथा धिद्रसे बजित मोतियोंकी मालाएं पहन रखी हों । लेरकी वूँटें मोतीके समान गोल गोल थीं, हंसीकी कान्तियोंने उन मोतियोंमें कात्र पैदा कर दिया होगा, इस प्रकार दोनोंका सङ्गम मालाकार प्रतीत होने लगा होगा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तबाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिभिराह्वयत्सु ।

स भीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेध्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

अत्यनेति । अत्यन्तबाल्याद् अतिबालभावाद् हेतुभूतात् अमृतायिताभिः
सुधावदाचरन्तीभिः तद्वन्मथुराभिरित्यर्थः, अर्धोक्तिभिः अस्फुटोक्तिभिर्बालोक्तितया
अप्रकटवर्णाभिरुक्तिभिः पाण्डुपुत्रेषु युधिष्ठिरादिषु अन्योन्यमाह्वयत्सु परस्परमा-
ह्वानं कुर्वत्सु सत्सु स भीमसेनो नाम द्वितीयः पाण्डुपुत्रः अर्धोक्तनामा अपि उक्त-
नामार्धः अपि पूर्णनामा सम्पूर्णाभिधानः अजनि जातः । बाल्यात्ते पाण्डुपुत्राः
मथुराभिरस्फुटाभिश्च वाग्विरन्योन्यमाह्वयन्ति, ते च पूर्णनामोच्चारयितुमपारय-
न्तोऽर्धनामैवोच्चार्य विरमन्ति, तावत्तैव च वक्तव्यसमाप्तिं प्रतियन्ति, स्थिता-
वस्यां युधिष्ठिरार्जुनादयोऽपूर्णनामान एव तिष्ठन्ति, परं भीमसेनस्य नामनि
अर्धोच्चारितेऽपि सति स पूर्णनामा जायते, तावतापि तस्य संप्रतिपत्तेस्तावतोऽप्यं-
शस्यार्थसमाप्तत्वात्, युधिष्ठिरार्जुनादीनां नामस्वर्धोच्चारितेषु तु तथात्वं नोपपद्यत
इत्याशयः ॥ ६३ ॥

अतिबालक होनेके कारण पाण्डुके पुत्रगण अमृतोपम तुतली बोलियोंसे एक दूसरेको
पुकारते हैं, इस स्थितिमें उनके द्वारा पूरा नाम उच्चारित नहीं होता है, तब औरोंके
नाम तो अधूरे ही रह जाते हैं, परन्तु भीमसेनका नाम अर्धोच्चारित होने पर भी पूरा
हो जाता है । भीमसेनका नाम यदि आधा भी कहा जाता है तथापि उसका आधा
'भीम' एक नाम बन जाता है, क्योंकि वह भी एक सार्थकपद है, औरों के नामकी
स्थिति भिन्न है, क्योंकि उनका आधा पूरा पद नहीं होता है ॥ ६३ ॥

तदानीमयमम्बालिकासूनुरविलम्बितं संक्रन्दन् इव पञ्चनन्दनागम-
संपदा तथा मुदममितिपचां वभार ।

तदानोमिति । तदानीं बालेषु बाललीलापरेषु सत्सु अयम् अम्बालिकासुतुः पाण्डुः सङ्क्रन्दन् इन्द्र इव तथा पञ्चानां तत्सङ्ख्याकानाम् नन्दनानां पुत्राणाम् आगम-
रूपया सम्पदा लाभरूपेणैश्वर्येण, इन्द्रपदे—पञ्चानां नन्दने वने अगमानां पारिजा-
तादितरूणां सम्पदा समृद्धया, अमितपञ्चाम् अनल्पाम् सुदम् हर्षं वमार प्राप्त-
वान् । यथेन्द्रस्य पारिजाततरुसमृद्धया महानानन्दो जायते तथा पाण्डुरपि पञ्चा-
नाममीषां पुत्राणां लाभेन महान्तमानन्दमविन्दतेति भावः । 'सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवन-
त्तरापाण् सेववाहनः'—'पलाशी दुद्रुमागमाः' इत्युभयव्रामरः ।

उक्त समय अम्बालिकाके पुत्र पाण्डुने पांचों पुत्रोंके लाभरूप सद्बुद्धिसे महान् आनन्द प्राप्त किया जैसे इन्द्र अपने नन्दनवनमें पांच पारिजातादि वृक्षोंके लाभरूप सद्बुद्धिसे महान् आनन्द प्राप्त करते हैं ॥

पुत्रेषु तेषु कमपोषितेषु विलोकयन्त्या विहरत्सु कुन्त्याः ।
आप्याययामासतुरन्तरङ्गं प्राप्यापि माद्रीतनयौ यमत्वम् ॥ ६४ ॥

पुत्रेभित्ति । क्रमात् क्रमशः पोषितेषु यथोचितलालनपालनादिना पुष्टिं गमितेषु तेषु युधिष्ठिरादिषु पुत्रेषु विहरत्सु सानन्दं क्रीडत्सु सत्सु विलोकयन्त्याः विहरत-
स्तान् पुत्रान् पर्ययन्त्याः कुन्त्याः माद्रीतनयौ नकुलसहदेवौ यमत्वं युग्मजातत्वं प्राप्यापि यमजौ सन्तावपि (कुन्त्याः) अन्तरङ्गं अन्तःकरणं हृदयम् आप्याय-
यामासतुः आनन्दं प्रापयामासतुः । सामान्यतो यमं हृद्वा लोको विभेति, परं यमौ—यमलौ सन्तावपि माद्रीपुत्रौ कुन्त्या हृदयमानन्दयामासतुः, तयोर्मृतमातृ-
कतया कुन्त्याः समधिकवात्सल्यमाजन्वादित्यर्थः । यमत्वं प्राप्यापि कुन्त्या हृदयमानन्दयामासतुरिति विरोधः, यमत्वं युग्मत्वमिति च तत्परिहारः । विरो-
धामासोऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

पाण्डुके पांचों पुत्र जब क्रम-क्रमसे पुष्ट होकर विहार करने लगे, तब उन्हें देखनां हुई कुन्तीके हृदयको माद्रीके पुत्र नकुल तथा सहदेव यमत्वशाली होकर नौ आनन्दित करते थे, यमत्व शब्दका साधारणतः 'यमका भाव' यह अर्थ प्रतीय होता है, इन अर्थमें विरोध है, क्योंकि जो यमत्व प्राप्त करेगा वह कितनीकी आनन्दित कैसे करेगा, उससे नौ सनी टरेगे, परन्तु यमत्वका अर्थ जब युग्मजातत्व—जुड़भावन किया जायगा तब विरोध दूर जायगा । यही निगोशामास यहाँ पर है ॥ ६४ ॥

तैरादराद्वनलतासु दृढीकृतासु दोर्लाविधेः परिचितस्य सहर्षिपुत्रैः ।
पययिलक्ष्ममसकृत्पवमाननूनोरारोहणं द्रुतमभूद्वसानभूमिः ॥ ६५ ॥

तैरादरादिति । तैः युधिष्ठिरादिभिः पाण्डुपुत्रैः ऋषिपुत्रैः तपस्वितनयैः सह दृढी-
कृतासु त्रिचतुरादिलतातन्तुमेलनेन सबलत्वं गमितासु वनलतासु वनलतारूप-
रञ्जुषु आदरात् सातिशयस्नेहवशात् परिचितस्य कृतस्य दोलावित्रेः दोलारोह-
णस्य पर्यायलब्धं क्रमप्राप्तं पवमानसूनोः वायुपुत्रस्य भीमस्य आरोहणम् असकृत्
अनेकधा द्रुतम् आशु अवसानभूमिः अभूत् अजायत । अयमर्थः—दोलारोहणं
कामयमानाः पाण्डुपुत्राः सबयोभिर्ऋषिपुत्रैः सह लतातन्तुस्त्रिचतुर्वारमावर्त्य
रञ्जुतां नीत्वा दोलामारोहन्ते पर्यायेणारोहन्ति च परं पर्यायक्रमेण यदैव भीम-
स्यारोहणस्यावसर आयाति तदैव सा दोला द्रुतं भज्यते, न काकतालीयेनेदं
भवति किं त्वसकृदिदं दृष्टमित्यर्थः । एतेन भीमस्य समधिकसारवत्ताकृता
भारवत्ता व्यञ्जिता ॥ ६५ ॥

मुनिपुत्रोके साथ मिलकर पाण्डुपुत्रोंने लताओंको तीन-चार बार लपेट कर उसीका
झूला बनाकर क्रम क्रमसे उस पर चढ़कर बड़े शौकसे झूलने थे, क्रमशः जब भीमका
पर्याय आता, तब उसके चढ़ते ही वह झूला दृढ़ जाता, ऐसा अनेक बार होता था ।
उनके भारको वह लताओंका झूला बर्दास्त नहीं कर पाता था ॥ ६५ ॥

भीमेन दन्तयुगले विधृतं यमन्ये वन्येभमारुहुरद्रिनिभं सगर्भ्याः ।
शुण्डां प्रगृह्य विजयः स्वयमेव मानी तं लीलया रदपथेन समारोह ॥ ६६ ॥

भीमेनेति । अन्ये अर्जुनातिरिक्ताः भीमस्य सगर्भ्या आतरो युधिष्ठिरनकुल-
सहदेवाः भीमेन दन्तयुगले उभयदन्तदेशे विधृतम् धृत्वा निश्चलतामापादितम्
यम् अद्रिनिभम् पर्वततुल्यम् उन्नतं वन्येभम् अरण्यचरं गजम् आरुह्य, मानी
अभिमानशाली विजयोर्जुनः स्वयम् आत्मना एव शुण्डां प्रगृह्य रदपथेन दन्त-
मार्गेण (तं वन्येभम्) आरोह । मानिनो नान्यस्योपकृतिं मर्पयन्तीत्याशयः ॥ ६६ ॥

अर्जुनको छोड़कर और युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव, भीमके द्वारा दान पकड़ करके
खड़ा किये गये जित वनगजपर चढ़ते थे, उसी हाथीपर अभिमानी अर्जुन बिना भीम की
सहायताके ही उन हाथीकी शुण्डाको पकड़कर दानके मार्गसे चढ़ जाना था ॥ ६६ ॥

तदनु विधिवदुपनीतानां क्रमेण मधुरेण वयसा शिरसा च विधृत-
वपुषां विनयगौरवपुषां सकलासु कलासु कौशलमुन्मीलयतां तेषां
यशांसि बलभेदनमदायलस्य धाम्ना युगलमपि युगपदुल्लङ्घयामासुः ।

नदन्विनि । तदनु तदनन्तरम् विधिवत् यथाशास्त्रमर्यादम् उपनीतानाम् उपनी-
यनानाम् कृतयज्ञोपवीतसंस्काराणाम् क्रमेण मधुरेण रमणीयेन वयसा वाल्यात्परेण

यौवनेन विधत्तवपुषाम् आश्रितशरीराणाम् शिरसा मस्तकेन च विनयगौरवपुषाम्
विनयेन व्यवहारं कुर्वताम् विनीतानामित्यर्थः, सकलासु कलासु तत्तद्विद्याविगेषेषु
कौशलम् दक्षताम् उन्मीलयतां प्रकटीकुर्वताम् तेषां पाण्डुपुत्राणां यशसि नम्रता-
जन्याश्च कीर्तयः बलमेदन इन्द्रस्तन्मदावलस्य हस्तिन ऐरावतस्य धाम्नी युगलम्
आवासस्थानद्वयम् सागरं स्वर्गं च युगपत् संहव उल्लङ्घयामासुः । तेषां कीर्तयः
सागरं तीर्त्वा स्वर्गं चातिक्रम्य प्रासरन्नित्यर्थः । ऐरावतस्य जन्मस्थानं सागरः,
स्थितित्थानं स्वर्गः, तदुभयमत्र धामयुगलपदार्थः ।

इमके बाद यथाशाल्मल वन वालकोंका यशोवतीन संस्कार हुआ, उनका शरीर रमणीय
यौवनसे पूर्ण हुआ और उनका शिर विनयसे नम्र हुआ, उन्होंने मारी कलाओंमें कौशल
प्राप्त किया, इन सभी कारणोंसे उन पाण्डुपुत्रोंका यश इन्द्रके हाथी ऐरावतके दोनों
स्थानों—सागर तथा स्वर्गको साथ साथ पार कर गया । अर्थात् उनका यश सागरके
पारमें और स्वर्गके भी ऊपर फैल गया ।

नवतरुणिमलदमीनन्दनीयं शरीरं

कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम् ।

मुनिततिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः

स्वविशिख इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाऽभूत् ॥ ६७ ॥

नवनमूषिनेति । मुनीनां ततिः समुदायः नवस्य नूतनस्य सद्य उद्भिन्नस्य तरु-
णिम्नो यौवनस्य लक्ष्या शोभया नन्दनीयं प्रशंसनीयं लोभनीयं च कुरुवृषभ-
सुतानां पाण्डुपुत्राणां शरीरं वपुः नेत्रपात्रं चक्षुर्विषयं कुर्वती सती त्रिलोक्याः
लोकत्रयस्य मोहनाय वशीकरणाय सः प्रसिद्धपराक्रमः कामः कन्दर्पः अपि स्वस्या-
त्मनः कामस्य विशिखो वाणः (पुष्पम्) इव पञ्चधा पञ्चप्रकारकः अभूत् किम्
इति मेने मन्यतेस्म । अयमाशयः—अतिसुन्दर-यौवनशोभा-सम्पन्नान् पुत्रान्
पाण्डुपुत्रान् दृष्ट्वा मुनयः स्वचेतसि सम्भावयन्ति 'किं लोकत्रयं वशीकर्तुं कामो-
ऽपि स्वविशिखवत् पञ्चधा जात' इति । तद्विशिखस्य पञ्चप्रकारकत्वं प्रसिद्धमेव ।
उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

नवयौवनकी शोभासे युक्त इन पाण्डुपुत्रोंको देखकी देखकर मुनियोंकी मण्डली वेत्ता
समझती थी कि क्या संसारकी अपने वशमें करनेके लिये कामदेवने अपने वाणों (फूलों) को
तर्ह पांच प्रकारका रूप धारण किया है ? कामके पांच वाण प्रसिद्ध हैं, उन्हींकी तरह
स्वयं कामदेवभी पांच ठीक दन गया है क्या ? ॥ ६७ ॥

अथ कदाचिदखिलहरिदन्तरनिरन्तरबलमानमलयपयमानकम्पित-
चम्पकसंपादितसौरभसंपद्नुकम्पितनिलिम्पयथाः केसरकुसुमकेसरशिख-

रभासुरधूलीधूसरदिशो मनसिजविजयसहकारचतुरसहकारपल्लवतल्लजपरिचर्वणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपथिकजनसंदोहजीवितसंदेहा वनदेवतावदनतिलकायमानतिलककलिकावलिपलितंभावुकनभोविभागा मदनहुतमुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गारुमधुरसासङ्गारचितमदभृङ्गारवविभवतुङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसाः समुन्मिषद्वासन्तिकामिषेण सीमन्तिनीरतेन्दुन्तं दुरन्तं विचिन्त्य रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दं मन्दमरण्याङ्गधरण्यां कमपि विकासमापादयामासुः ॥

अथ कदाचिदिति । अथ कदाचित् अनन्तरं कस्मिंश्चित्काले वसन्तोदयवासराः वसन्ताख्यस्यर्त्ताः उदयस्य आविर्भावस्य वासराः दिवसाः मन् मन्दम् लघु लघु शनैःशनैरित्यर्थः, अरण्याङ्गधरण्याम् वनावयवभूमौ पाण्डुसेवितवनभूमावित्यर्थः, कमपि वर्णयितुमशक्यं विकासम् उद्रेकम् आपादयामासुः । वसन्तदिवसाः कदाचित्तस्य वनविभागस्य महान्तं विकासं चकुरित्यर्थः । ते वसन्तदिवसाः कीदृशा इत्यपेक्षायामाह—अखिलेत्यादि । अखिलेषु सर्वेषु हरिताम् दिशाम् अन्तरेषु मध्यभागेषु निरन्तरम् सततं चलमानैः चलद्भिः पवमानैः वायुभिः कम्पिताः चालिताः ये चम्पकाः चम्पकाख्यकुसुमतरवः तैः मग्नादितया वसन्तागमसमये लब्धया सौरभसम्पदा सुगन्धसम्पत्त्या अनुकम्पितः अनुगृहीतः निखिलः निलिम्पपथः देवमार्गा आकाशो येषु तादृशास्तथोक्ताः, सर्वासु दिशासु सततं वहद्भिर्मल्लयानिलैः कम्पितानां चम्पकवृक्षाणां सुगन्धेन वियद्योजयन्त इति विशेषणार्थः । केसरकुसुमानां वकुलपुष्पाणां ये केसराः किञ्चलकास्तच्छिखरेष्वग्रभागेषु भासुराभिः स्थित्वा प्रकाशमानाभिः धूलीभिः पुष्पपरार्गैः धूमराः नलिनाः दिशो येषु तथोक्ताः, वकुलधूलिमलिनीकृतदिशावकाशा इत्येतद्विशेषणार्थः । मनसिजस्य कामदेवस्य विजये सकलपराभवे सहकारः सहायता तत्र चतुरस्य दत्तस्य सहकारस्यात्रतरोर्यं पल्लवतल्लजाः प्रशंसनीयाः पल्लवास्तेषां परिचर्वणेन आस्वादनेन गर्वायमाणः सगर्वः कलकण्ठयुवा युवककोकिलस्तस्य कण्ठेनोक्तः म्पष्टमभिहितः पथिकजनसन्दोहस्य पान्थकुलस्य जीवितमन्देहो येषु तथोक्ताः, कामस्य लोकविजये सहायभूतानां चूनवृक्षाणां नवपल्लवास्वादानेन सगर्वाणां कोकिलयूनां कण्ठेन स्फुटामिधीयमानपथिककुलप्राणसंशया इत्यर्थः । वनदेवतानां वनाधिष्ठात्रीणां देवतानां वदनेषु मुखेषु निलकायमानाः चन्दनविन्दुवदवभासमानानि यानि तिलकानि पुष्पमेदास्तेषामंकलिकानां कुड्मलानां वलिभिः समुद्रायैः पलितंभावुकः नभोविभागः

१. 'नृद्धार' ।

२. 'मनसि विचिन्त्य' ।

३. 'अरण्याङ्गधरण्याम्' इति पा० ।

आकाशदेशो येषु तयोक्ताः, विकसितानि तिलकुसुमानि वनदेवताहृद्यतिलका-
नीव प्रतिभान्ति, नैश्च ध्रुवलिन आकाशदेशो रवेतकेशो बृद्ध इव येषु दिनेषु प्रती-
यते तादृशा इत्याशयः । मदनः काम एव हुतमुगनिः तदङ्गारसदृशानि यानि कम-
लानि तान्येव नृङ्गारवः 'सुराही' शब्दस्थानानि सूक्ष्ममुत्तानि मद्यपात्राणि तेषु
यो मधुरसः परागः स एव मधुरसो मद्यम् तदासङ्गेन तदासेवनेन रचितो
जनितो मदः मत्तता येषां तेषां नृङ्गाणां भ्रमराणामारवाः गुञ्जितानि तेषां विमवेन
ममृङ्गया नृङ्गः विशालः अरहितानाम् अवियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां यूनां
नृङ्गारसः संभोगसुखं येषु ते तयोक्ताः, कमलानि रक्तमतया कामहुतमुगङ्गारा-
कृतीनि, तान्येव सूक्ष्ममुत्त सीधुभाण्डानि तेषु वर्तमानो यो मधुरसो मद्यं परागश्च
तदास्यादनेन मत्ता भ्रमराः शब्दायन्ते, तदुत्थनिसमेधितमदनाश्च युवानो
महत्संभोगसुखमनुभवन्ति येषु तादृशा इत्येतदर्थः । समुन्मिषन्त्यः विकसन्त्यो
या वासन्तिका माधवीकुसुमानि तासां मिषेण छलेन तं नृपं पाण्डुं हसन्तः उप-
हसन्तः, कीदृशम् पाण्डुम् ? इत्यपेक्षायाम्—स्त्रीमन्तिनीरतेः स्त्रीसंभोगस्य उद-
न्तम् वृत्तं दुरन्तम् किन्दमशापस्यावध्यतया, मृत्युपर्यवसायिनं विचिन्त्य विभाव्य
गृह्णन्ति एकान्ते वहीपकवस्तुवर्जिते वसन्तम्, इति विगेषणं बोध्यम् । उपमा-
रूपकोट्येवानुप्रासानां संवृष्टिः ॥

इतरे वाट समा दिशाओंमें निरन्तर बहती हुई हवासे कांपते हुए चम्पक द्वारा
प्रकटित सुगन्धमे आकाशको डुल करनेवाले, कुरबक हृत्के विश्लक्ष्णी धूलसे दिशाओंको
मलिन करनेवाले, कामकी दिग्विजयमें रुहायता-दक्ष कामके प्रशस्तताए पल्लवोंके आत्मा-
वनसे मगवै कोकिल युवा द्वारा रसद जण्टसे बड़ा गया है अधिकजनोंके जीवनमें मन्दहृदिन
दिनोंमें ऐसे, वनदेवताके मुखके तिलरुकां तण्डु लगनेवाले त्रिपक प्रमूनकोंकडियोंके मन्दहृत्से
स्वेतमस्तकबान्ता बृद्ध बन गया है आसमान जिनमें ऐसे, कामदेवस्व आगके अक्षरोंके समान
प्रतीत होनेवाले कमलदेव सुराही (मद्यपात्र)में स्थानि पुष्परसस्वर मदिराके सेवनसे मगवाले
धनरोंको नृङ्गार-ममृङ्गिसे विगत हो गया है संयुक्त सुदलेका संभोग मुख जिन दिनोंमें
रताइश, कीर्तनीगका इत्तान्-मृत्युपर्यवसायी होगा ऐसा सोचकर एकान्तमें बैठे हुए
गजा पण्डुको किलकी हुई माधवीके वशनेसे ईमाने हुए, वसन्त श्रुतके दिन धनि गंडम
पतनी ललकी भूमिमें अवर्गनीय विवासको प्राप्त हुए ॥

किं शुकस्य वदने रुचिरत्वं किं शुकस्य हृदयेऽपि चरित्वम् ।

किंशुकस्य कुमुमेषु नदन्ती शंसति स्म मधुपातिरितीव ॥ ६८ ॥

किं शुनत्वेति । शुकस्य पत्रिविगेषस्य वदने अर्धौ रुचिरत्वं सौन्दर्यं किं कीदृ-
शम् ? पलाशपुष्पममर्षं रक्तिमवकिनादिकृतं शुकवदनस्य सौन्दर्यं न गण्य-
मिन्पर्यः, शुकस्य हृदये व्यासपुत्रस्य चित्तेऽपि कीदृशं वसित्वं जितेन्द्रियत्वम्,

तदपि न प्रशंस्यम्, कामोत्तेजकपलाशकुसुमदर्शनेन तस्याप्यपनेयत्वादिति भावः । किञ्चुकस्य पलाशस्य कुसुमेषु नदन्ती शब्दापमाना मधुपालिः अमरमाला इतीव शंसतिस्म कथयतिस्म । शुक्रमुखानानि पलाशपुष्पाणि मुनीनामपि मोह-
कराण्याविरासन्मित्यर्थः ॥ ६८ ॥

पलाशके फूलोंपर गुबार करती हुई अमरमाला नानों कइ रही थी शुक्रकी चोंचकी लाटिना क्या है ? और शुक्रदेवमुक्तिके हृदयका वक्षित्वनी क्या है ? इस पलाश-पुष्पके समान शुक्रवदननी पराबिन्द है और इसकी देखकर शुक्लुनिमी अपना वक्षित्व छोड़ेंगे ॥ ६९ ॥

कुरवके रवकेलिभृतः सुधासमधुरं मधुरं मधु षट्पदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६६ ॥

कुरवक इति । पवनेरितपादपे वायुकन्धितदुमे अत्र नृपवने पाण्डोराश्रमवर्तिनि कानने कुरवके तदात्यकुसुममेदे रवान् गुञ्जितानि केलीः क्रीडाश्च विभ्रति ये ते तथा रवकेलिभृतः षट्पदाः अमराः सुधासमधुरं सुधोपमम् मधुरं हृद्यत्वादनं नष्ट पुष्परसं पपुरात्वादयानामसुरपि च अवार्यं दुर्वारम् अतिप्रबलम् स्मयम् नदन् अवापुः प्राप्तवन्तः । वातकन्धितवृष्टे पाण्डोराश्रमे अमराः पुष्परसं पीत्वा मत्ता अजायन्तेत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमनुप्रासश्च ॥ ६९ ॥

इवाते झूठे हुए वृक्षोंके नरे उस पाण्डुनृपके आश्रमस्थ वनमें कुरवकके झड़ोंपर गुबार तथा क्रीडा करनेवाले मौरि अदृष्टजन स्वादु मधुर पुष्परस पीकर स्वयः अपरिहार्य नदने नच हो रहे थे ॥ ६९ ॥

अथास्मिन्नमुता तपोवनपरिसरे पटीरगिरिवन्धुना गन्धवहस्तनन्धयेन संनिधिं नीयमानो मद्रजः परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्तः कं परिताप-
संपदा न लिप्तेदित्यर्थान्तरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव वनवासन्त्यामयं क्षणादेव क्षितिपतिरिच्छुधन्वो लज्यतामध्यरुक्षन् ।

अथेति । अयं एतदनन्तरम् वासन्त्यान् माधवीलतायाम् इति वक्ष्यमाणप्रकारकम् अर्थान्तरम् अन्यमर्थम् रिष्टं वाक्यमित्यर्थः, अपि अलिगिरा अमरशब्देन बोधयन्त्याम् प्रतिपादयन्त्याम् इव अयम् क्षितिपतिः राजा पाण्डुः जगात् झटिति इषुधन्वनः कामदेवस्य शरव्यतां लज्यत्वम् अध्यरुक्षत् आरुढः कामातुरो जात इत्यर्थः । वासन्त्या किमुकमित्यपेक्षायामाह—अस्मिन्निति । अस्मिन् अत्र कुटीर-परिसरे पर्णशालातविधे अमुना एतेन पटीरगिरिवन्धुना मलयाचलसन्धन्विना गन्धवहस्तनन्धयेन बालपवनेन मन्दानिलेनेत्यर्थः, सन्निधिं नीयमानो समीप-
स्थाप्यमाणः मद्रजः परिग्रहः नम वासन्त्याः रजसः परागत्य परिग्रहः संपर्कः,

१. 'तपोवनकुटीरपरिसरे' । २. 'मद्रजापरिग्रह' । ३. 'वासन्त्यामियन्' । इति पा० ।

(अर्यान्तरे-मद्रजः मद्रदेशोद्भवः परिग्रहः स्त्री माद्रीरूपा ललना) तपस्यन्तम् तपस्यासंलग्नम् अपि कम् अन्तः मनसि चित्ते परितापसम्पदा न लिम्पेत् परितप्तं न कुर्यात् । सर्वोऽप्यस्मिन् समये वासन्तीपुष्परजसा सम्पर्कमवाप्य तपस्यापरायणः सद्यपि मनसि कामविकारं लभेतेति सर्वसाधारणी कामविकृतिरुक्ता, मद्रजा तत्पत्नी समीपस्था चेत् पाण्डुस्तपस्यद्यपि कामविकृतचेता जात इति पाण्डुपत्नीयोऽर्थः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः ॥

इसके बाद इस पर्णशालाके पासमें बहनेवाले इस मलयाचल-सम्बन्धी बालक पवन-मन्दानिलके द्वारा समीप लाये गये वासन्ती परागके (माद्री-स्त्रीके) सम्पर्कमें आकर तपस्यामें निरत रहने वाला भी कौन जन अन्तश्चित्तमें कामविकारजन्य परितापको नहीं प्राप्त करेगा इस द्वयर्थक वाक्यको अमरके शब्दोंसे जब वनकी माधवीलता कहने लग गई तब-तुरन्त-यह राजा पाण्डु कामदेवके शाणका लक्ष्य बन गया, पाण्डुका हृदय काम पीडित हो गया ॥ ६९ ॥

परिहृत्य तनुं चित्ते वाणं कामो मुमोच यत् ।

अन्तरेवातिरक्तोऽभूदग्रणस्तद्वहिर्नृपः ॥ ७० ॥

परिहृत्येति यत् यस्मात् कारणात् कामः कामदेवः तनुं शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते हृदये वाणं निजं शरं मुमोच त्यक्तवान् प्राहरदित्यर्थः, तत् तस्मात् नृपः पाण्डुः अन्तः चित्ते एव अतिरक्तः सातिशयकामासक्तः बहिः शरीरे अग्रणः अभूत् । यत्र प्रहास्तत्रैव अणोदयस्तद्देश एव रक्तनिर्गमेन रागश्च भवति, अत एव कामेन हृदयेऽतिप्रहतः पाण्डुर्वहिरग्रणो हृदये रक्तः सातिशयोद्रिक्तकामवासनश्चाजायते-त्याशयः ॥ ७० ॥

कामदेवने शरीर छोड़कर हृदय पर ही प्रहार किया था, अतएव राजा पाण्डु बाहरसे बिल्कुल अग्रण-गरहित होकर भी भीतर हृदयमें अतिरक्त (खूनसे रंगा-सातिशयकामी) हो बैठे ॥ ७० ॥

कं केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-

त्कङ्कलिसंचलनकल्पितचित्रशोभम् ।

माद्रथा करेणुरिव साकमसौ करेण्वा

गूढं ययौ कुरबकद्रुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

कं केलिदेशमिति । असौ नृपो राजा पाण्डुः तावत् आदौ अधुना कं केलिवेशम् स्त्रीहोपयुक्तं स्थानं रतियोग्यं निवृत्तं स्थलमित्यर्थः, उपयामि ? इति (विभाष्य) करेण्वा गजस्त्रिया साकं सह करेणुरज इव तथा सञ्चिह्नितया माद्रथा साकं कङ्कलिवेशस्य कुरबकस्य संबलनेन मिलनेन कल्पिता स्या चित्रा आश्चर्यजननी

शोभा यस्य तादृशम् कुरवकद्रोः कुरवकवृक्षस्य लतानिकुक्षं लतापिहितं स्थानं ययौ गत्वान् । माद्रीमादाय लतागृहं प्रविष्ट इत्यर्थः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । गजोपमया मदमत्ततोक्ता सती रतिप्रवृत्तौ प्रयोजिका व्यक्ता ॥ ७१ ॥

कामवासनासे पीडित होकर राजापाण्डुने पहले यह चिन्ताकी कि किस कीड़ामवनमें प्रवेश करें, इस प्रकार विचार करके वह मतवाला हाथी जैसे हथिनीको साथ ले उसी तरह माद्रीके साथ कट्फेलि वृक्षका साहचर्य होनेसे जिसकी शोभा आश्चर्यजनक रूपमें बढ़ गई है ऐसे कुरवक वृक्षके निकुञ्जमें प्रवेश कर गये ॥ ७१ ॥

शापं च मृत्युप्रदमप्रजातेस्तापं च पत्युः स्मरजं निरीक्ष्य ।

दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या दोलौयमानं हृदयं तदासीत् ॥ ७२ ॥

शापमिति । अग्रजातेः ब्राह्मणस्य किन्दमाख्यमुनेः मृत्युप्रदम् मरणपर्यवसायिनं शापम्, पत्युः पाण्डोः स्मरजं कामवासनोद्रेकजनितं तापम् वेदनाञ्च निरीक्ष्य दृष्ट्वा सुरते रतिकेलौ दूरेतरस्मिन् अत्यन्तसन्निहिते सत्यपि (कामी यतिः कामिन्या प्रौढया च स्त्रिया समेतो रहसि स्थितः कालश्च वसन्त इत्येवमुन्मादकारणसमवधाने सत्यपीत्यर्थः) तदा तस्मिन्नवसरे देव्याः मादृधाः तत् हृदयम् (यत्रैकत्र कामवासनया समं पत्युः कामवेदनाज्ञानं, परतश्च पत्युर्मरणज्ञानं विद्यते) दोलायमानम् कम्पमानम् किङ्कर्तव्यविमूढम् आसीत् अजायत । सा रमेय रतिं प्रार्थयमानं प्रियं निवारयेयं वे'ति निर्णेतुं न समर्याऽऽसीदित्याशयः ॥ ७२ ॥

मृत्यु देनेवाले किन्दम मुनिके द्वारा दिये गये शापको और अपन प्रियतम राजा पाण्डु के हृदयमें लगी कामवासनारूप आगको देखती हुई माद्रीका हृदय उस समय अति सन्निहित रतिक्रीड़ाके विषयमें अति किङ्कर्तव्य विमूढ हो रहा था, वह कर्त्तव्यका निर्णय नहीं कर पा रही थी ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुरः स पाण्डुः प्रसूनतल्पे प्रविवेशितायाः ।

क्षौमं विभेद स्मरैराजधानीक्षौमं करम्भोजदलेन तस्याः ॥ ७३ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटूनां प्रियमधुरवाक्यावलीनां प्रयोगे व्यवहारे कुशलः निपुणः प्रियालुनयनप्रवीण इत्यर्थः, स पाण्डुः प्रसूनतल्पे पुष्पनिर्मिते शयनीये प्रविवेशितायाः शायितायाः तस्याः मादृधाः स्मरराजधान्याः कामनिवासभूतेर्चराङ्गस्य क्षौमं प्राकारभूतम् आवरकम् क्षौमम् वस्त्रम् करम्भोजदलेन कररूपेण कमलपत्रेण विभेद शिथिलीचकार । अत्र कामराजधानीप्राकारस्य कमलदलकरणकं भेदनं निवध्यमानं विरोधमाभासयति वस्तुस्तु वस्त्रपर्यवसायित्वेन न विरोधः । 'क्षौमं हुक्के प्राकारे' इति विश्वः ॥ ७३ ॥

प्रियाकी खुशामद करनेमें अनुनयनमें-निपुण उस राजा पाण्डुने फूलकी सेज पर सुलाई गई माद्रीके स्मरराजधानी-वराङ्गके प्राकाररूप वस्त्रको अपने कमलदलरूप हाथसे ढीलाकर दिया-खोल दिया ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापबलपरिचिचीपयेव मुहुरंभङ्गुरालिङ्गन-
मङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसंभृतधर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिपेकमधरित-
मधुरसमधुरिमाधरविम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनमतिजवपम्फुल्य-
मानधम्मिल्लविगलदविरलवकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्पम् विगणितवीणागु-
णकणितमणितमसृणितमतिचिरप्रमुपितमसमशरसमरमुन्मीलयामासतुः ।

नवैति । तत्र पुष्पशय्यायाम् तौ राजदम्पती माद्रीपाण्डु मुनिशापस्य किन्दम-
प्रदत्तस्य 'रत्यन्तं जीवनं पाण्डोरितिशापस्य बलं सामर्थ्यम् तस्य परिचिचीया
परिचेतुमिच्छा 'सत्योऽसत्यो वाजसावि'ति जिज्ञासा तथा इव मुहुः वारंवारम् अभ-
ङ्गुरेण अतिदृढेन आलिङ्गनमङ्गलेन आरलेपसुखेन तरङ्गितौ पूर्णौ यौ कुचकुम्भौ
ताभ्यां सम्भृतः सम्पादितः धर्मजलनिर्मितः स्वेदविन्दुकृतः मदनयौवराज्याभि-
पेको यत्र कर्मणि तत्तथा, आलिङ्गिताभ्यां सुखिताभ्यां च स्तनाभ्यां सवता वर्म-
जलेन कृतकन्दर्पराज्याभिपेकमित्येतत्क्रियाविशेषणपदार्थः । अधरितस्तुच्छीकृतौ
मधुरसस्य मधुनः स्वादस्य मधुरिमा माधुर्यं येन तेन विम्बेनेव अधरेण विड-
म्बितम् अनुकृतम् अम्बरचरकुटुम्बिनां देवानाम् जीवनम् अमृतं यत्र तत्तथा,
मधुरसातिशायिमाधुर्यशालिविम्बोपमाधरानुकृतमित्येतदर्थः । अतिजवेन अति-
वेगेन पम्फुल्यमानात् शिथिलीभवतः धम्मिल्लात् विगलङ्गः पतङ्गिः अविरलैः
व्यापकीभवद्भिर्वहुभिरित्यर्थः, वकुलमुकुलैः अशोकपुष्पैः पुनरुक्तं द्विगुणीकृतं पुष्प-
तल्पं यत्र तत्तथा । रतस्यातिशयवेगप्रवृत्ततया चलितादम्मिल्लात्त्रिपतद्भिर्वहुभिः
कुसुमैर्यत्र पुष्पशयनं द्विगुणीभूतपुष्पं जायते तथेति भावः । अवगणितं तुच्छतां
गमितं वीणाया गुणस्य तन्म्याः कणितं शब्दो येन तादृशेन मणितेन रतिकृजितेन
मसृणितं निविड्डीकृतम् । एतच्च रतविशेषणम्, एवमप्रेतनमपि । अतिचिरप्रमु-
पितम् बहोः कालाव्यतिवद्धम्, असमशरस्य कामदेवस्य समरं युद्धम् सुरतमि-
त्यर्थः, उन्मीलयामासतुः प्रकटीचक्रतुः ।

उस पुष्पशय्या पर पाण्डु तथा माद्रीन कामयुद्ध-सुरत क्रीडा प्रकट किया, मानो वह
दोनों किन्दम मुनि द्वारा दिये गये शपके बलकी परीक्षा कर रहे हों उस रतिमें बारबार
किये गये आलिङ्गनवनिता मुखके होनेसे तरंगित कुचरूप कुम्भसे वर्म जल (स्वेद) चू रहा था
मानो कामदेवका यौवराज्याभिपेक हो रहा था, मधुके रसकी तुच्छ करनेवाले ओष्ठ विम्बसे

अपने माधुर्यके द्वारा अम्बुचारी देवोंके जीवनधार अनृतका अनुकरण किया जा रहा था, रतिरमसमें सबेग प्रवृत्त होनेके कारण खुले हुए केशपाशसे गिरनेवाले फूल उन दोनों की पुष्पशय्याको द्विगुणित बना रहे थे, बीणाके तारकी झङ्कारकी मात करनेवाले रतिकालिक श्रद्धसे वो रतिक्रीड़ा युक्त थी और निश्चय रतिका भोग उन दोनोंने बहुत दिनोंसे छोड़ दिया था ॥ ७३ ॥

आयुषः संतति दीर्घाभावहन्नपि पौरवः ।

आयुषः संततेरन्तर्माजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

आयुः इति । पौरवः पाण्डुः आयुषः तन्नामकस्य स्ववंशपूर्वपुरुषस्य दीर्घा चिरानुवर्तिनीम् सन्ततिम् परम्पराम् आवहन्नपि सन्तानोत्पादनद्वारा कुर्वन्नपि (आयुषो जीवनादृष्टस्य दीर्घा सन्ततिम् अनुवृत्तिम् आवहन् धारयन्नपि, आयुषा युज्यमानोऽपीत्यर्थोऽपि प्रतिभासते) आयुषः सन्ततेः जीवनानुवृत्तेः अन्तं समाप्तिरतेः स्त्रीसुखस्यान्तमिव आजगाम प्राप, समाप्तयामेव रतिक्रीडायां पाण्डुर्गतासुरभवदिति भावः । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

पुरुवंश प्रदीप्त राजा पाण्डु आयु नामक अपने पूर्वपुरुषकी वंश-परम्पराको सन्तानजनन द्वारा लम्बी बनाते हुए भी (जीवनादृष्टकी विशालताकी धारण करते हुए भी) आयुके अवसानकी रतिके अवसानके समान ही प्राप्त हुए, अर्थात् रतिके समाप्त होते ही पाण्डुकी जीवन यात्रा समाप्त हो गई । आयु-नामक पुरुषवा और स्वशीके पुत्र एक राजा हो गये हैं, वह चन्द्रवंशके प्रधान पुरुष थे ॥ ७४ ॥

नृपस्य दूरीकृतपाशसंगमं यमं विहायैकमुपेयुषो बधूम् ।

अजन्मदूरीकृतपाशसंगमो यमोऽपरः संनिदधे लतागृहे ॥ ७५ ॥

नृपत्येति । एकं दूरीकृतः त्यक्तः पाशस्य संसारस्य बन्धनरूपस्य संगमः यत्र तादृशं त्यक्तविषयवासनं यमम् निगृहीतेन्द्रियगणतयाज्वस्थानं विहाय त्यक्त्वा बधूम् स्वस्वियं माद्रीम् उपेयुषः रतिसंगमेन प्राप्तवतो नृपस्य पाण्डोः अजन्म संततम् उरीकृतः स्वीकृतः पाशसंगमः पाशाख्यबन्धनसाधनं येन तादृशोऽयम् अपरो यमः (निग्रहातिरिक्तः) यमराजः लतागृहे संनिदधे समीपमागतः । इन्द्रियनिग्रहं त्यक्त्वा स्त्रिया सह कृतरतेः पाण्डोः समीपे यम आगत इत्याशयः । एकं यमं त्यक्तवतः समीपमन्यो यम आगत इति वृश्चिकमिया पलायमानस्याशीविषमुन्ने विनिपातो जात इति बोध्यम् । अत्रेष्टार्थोऽप्यमादनिष्टावाप्तिरूपो विषमालङ्कारमेदः । वंशस्यं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

सांसारिक बन्धनरूप पाशके संसर्गसे रहित एक यम-इन्द्रिय निग्रहरूपको छोड़कर अपनी

कीके साथ संयोग करनेवाले राजा पाण्डुके समीप लगावृहमे नित्य पाशधारण करनेवाला दूसरा यम-यमराज आकर उपस्थित हो गया ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणैक्षणाना-

मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।

तन्मध्यभागपि तथा स कथं नु पाण्डु-

रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधि प्रपेदे ॥ ७६ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्वः एव कुरवः कुरवकवृक्षः हरिणैक्षणानाम् मृगनयनानाम् आलिङ्गनेन हस्ताभ्यामुपगृह्णनेन आमोदस्य सुगन्धस्य गौरवेण आधिभ्येन मृतः पूर्णः भवतीति शेषः, यथोक्तम्—‘पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति वकुलो मुलसीशुसिक्तः । आलिङ्गितः कुरवकः कुलते विकास-मालोकितस्तिलक उत्कलिको विभाति’ इति । अपि च सर्वे एव कुरवः कुरुवंशया राजानः हरिणैक्षणानाम् स्वप्रियागां सुन्दरीणाम् आलिङ्गनेन गाढारलेपेण आमोदगौरवभृतः प्रभूतानन्दाः आसन्नित्यर्थः, तन्मध्यभाक् कुरवकवृक्षान्तर्गतः स पाण्डुः अपि (कुरुवंशमध्यगश्च) तदा मद्रतनयाम् माद्रीं नाम प्रियाम् आलिङ्ग्य अवधिम् जीवनधारणावधिम् मृत्युम् कथन्तु प्रपेदे प्राप्तः । तरुण्यालिङ्गितः कुरवोऽधिकं सुगन्धं वहति) कुरवश्च प्रियालिङ्गिताः प्रमोदमेवाभजन्त, परमिदं तु तर्कणीयं यदयं पाण्डुः कुरुमध्यगः कुरवकमध्यगश्च भूत्वापि प्रियामालिङ्ग्य कथं मृत इति भावः । ‘कुरवः’ इत्यस्य कुरवक इत्यर्थे करणीये चवयोरभेद आस्येयो भवति । अत्रापि विषमभेदोऽलङ्कारः, स्पष्टमन्यद् । वसन्ततिलकं वृत्तम्—उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’ ॥ ७६ ॥

समी कुरवक वृक्ष मृगनयनियोंके आलिङ्गनसे अधिक सुगन्ध (पुष्पोद्गम द्वारा) पाते हैं, समी कुरुवंशी राजगण प्रियतमाके आलिङ्गनके आनन्दको पाते रहे हैं, यह पाण्डु भी वन्हीं कुरवक वृक्षोंके बीचमें स्थित थे, वन्हीं कुरुवंशकी विचली सन्तानोंमेंसे थे, फिर मैं न जानें, क्यों प्रयत्नोंके आलिङ्गनसे उनकी जीवनावधिका ही अन्त हो गया ? ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलितं मृतेर्मुद्रया निजमुदीच्य वल्लभम् ।

उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया माद्री निद्रया किल संभावनायाम् निद्रात्वेन संभाव्यया मृतेः मरणस्य चेष्टया निमीलितं मुकुलितार्चं पिहितनयनं निजं वल्लभं प्राणनाथम् उदीच्य दृष्ट्वा (पूर्वं निद्रात्वेन प्रतीतयाऽपि पश्चादस्तचेतनया मरणलिङ्गत्वेन ज्ञातया हतचेष्टया निमीलितमस्तसर्वचेष्टं प्रियम्पर्यवन्ती माद्री)

विह्वला संभ्रान्तचित्ता सती करम् हस्तमुवस्य उत्क्षिप्य उद्रवा उच्चैः शब्दं कुर्वती
रूरोद चक्रन्द । रथोद्धता वृत्तम्—स्याबराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥७७॥

। नद्राकी तरह प्रतीत होनेवाली मृत्यु-मुद्रासे अस्त-समस्त-चेष्ट अने प्रियतम पाण्डुको
देखकर माद्री हाथ उठाकर शब्द करती हुई विह्वल भावसे रोने लगी ॥ ७७ ॥

तन्निशम्य सममेत्य कुमारैस्तादृशं पतिमवेक्ष्य रुदन्त्याः ।

भोजपुंगवभुवोऽश्रुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

तन्निशम्येति । तत् माद्रीकृतं क्रन्दनं निशम्य श्रुत्वा कुमारैः युधिष्ठिरादिभिः
पञ्चभिः पुत्रैः समम् सह एव पाण्डुमाद्रीयुतं लताकुञ्जमागत्य तादृशम् मृतं
पतिम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा रुदन्त्याः भोजपुङ्गवभुवः भोजधिपकुमार्याः कुन्त्याः अश्रु-
निपातैः बाष्पवर्षैः भूः पृथिवी अपि (राजभार्यात्वेन एकस्यां राजभार्यायां रुदन्त्यां
सत्यामन्यस्या राजभार्याया अपि रोदितुमुचितत्वात्) स्वयम् आत्मनैव बाष्पम्
अश्रु अमुञ्चत अरोदीदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

माद्रीका उस प्रकार रोना सुनकर युधिष्ठिरादि पांचों राजकुमारोंके साथ कुन्ती वहाँ
लताभवनमें आई, वहाँ आकर जब उसने पतिको उस दशमें देखा तो वह रोने लगी,
उसके रोनेसे मानों पृथ्वी भी रोने लगी, (पृथ्वी भी राजभार्या होनेके कारण उसका रोना
देखकर उसके साथ रोने लगी ॥ ७८ ॥

माद्रथा तैयाऽनुमृतया महितस्य राज्ञो

निर्वर्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।

भूयोऽपि तौ सुमनसां पुरतः प्रकाशं

जायापती तु सुरतोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७९ ॥

माद्रथेति । तया स्वसंगमेन राजमरणप्रयोजिकया अनुमृतया सहमरणं सती-
भावात्मकं प्राप्तया माद्रथा सह महितस्य लोकपूजितस्य राज्ञः पाण्डोः तनयैः
पुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिः निखिलक्रियासु श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककर्मसु निर्वर्तितासु कृतासु
सतीषु तौ जायापती माद्रीपाण्डू प्रकाशम् स्वर्गोत्थमरणधर्मशरीरलाभेनोज्ज्वलम्
सुरतोत्सवं संभोगसुखम् देवत्वप्राप्तिजनितमानन्दञ्च भूयः पुनरपि सुमनसां देवानां
पुरतोऽग्रे अन्वभूताम् अनुमृतवन्तौ । 'सुरतोत्सव' शब्दे सुरतमेवोत्सव इति
सुरता देवत्वम् तदुत्सव इति च द्विधाच्छेदेनार्थद्वयप्रतीतिः, 'सुरतं मैथुनेऽपि
स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ ७९ ॥

माद्रीके साथ मरे हुए तथा लोकपूजित राजा पाण्डुकी और्ध्वदेहिक क्रिया उनके पुत्रों
द्वारा पूर्णरूपमें की गई, फिर वह दोनों माद्री और राजा पाण्डु दम्पती देवोंके सामने

फिरसे सुरतोत्सव-एतिमुत्सव या देवत्व-प्राप्तिजनित सुखका अनुभव करने लगे ॥ ७९ ॥

तदनु नव्यवैधव्यवर्द्धुव्यथायाः पृथायाः पुरतो निर्मर्यादपितृशोकवि-
दौर्यमाणधैर्यं सोदर्यजनपरिवार्यमाणाया हृदि विदितनिखिलधर्मजाताय
धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्यां वैर्यात्येन भवितव्यमिति राजनयनिग-
माङ्कुरं प्रकाश्य काश्यपादयो दयोपेताः शतशृङ्गमुनिपुंगवास्तुङ्गमणिसौ-
धशृङ्गं कुलक्रमागतं कुरुनगरमेतानवतारयामासुः ।

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् नव्यवैधव्येन नवीनेन पत्युर्मरणेन बहुव्यथायाः
अनन्तदुःखायाः पृथायाः कुन्त्याः पुरतः अग्रे निर्मर्यादेन अपारेण पितृशोकेन पितृ-
मरणजदुःखेन विदार्यमाणधैर्यं मित्रघृतिभिः अधीरैरित्यर्थः, सोदर्यजनैः सहोदर-
भ्रातृभिः मीमादिभिः परिवार्यमाणाया परिवृताया सहितायेत्यर्थः, हृदि हृदये विदित-
निखिलधर्मजाताया ज्ञातसमस्तकर्त्तव्यकलापाय धर्मजाताया यमपुत्राय युधि-
ष्ठिराय महत्याम् गभीरायाम् अपि विपत्त्याम् आपत्तौ वैर्यात्येन धैर्येण भवितव्यम्
'न संश्रमः कार्यः' इति उक्तप्रकारम् राजनयनिगमाङ्कुरं राजनीतिशास्त्रसारम्
प्रकाश्य उपदिश्य दयोपेताः पाण्डवेषु दयालवः शतशृङ्गमुनिपुङ्गवाः शतशृङ्गाख्य-
पर्वतवासिमुनिजनश्रेष्ठाः काश्यपादयः काश्यपप्रभृतयः पुतान् युधिष्ठिरादीन्
पाण्डुपुत्रान् तुङ्गानि उन्नतानि मणिसौधानां रत्ननिर्भितभवनानां शृङ्गानि
शिखराणि यत्र तादृशम् कुलक्रमागतम् वंशानुपूर्व्यां प्राप्तं कुरुनगरम् हस्तिना-
पुरम् अवतारयामासुः प्रापयामासुः । मृते पाण्डौ सद्यो वैधव्यनातिपीडितायाः
पृथायाः पुरतः पितृशोककदर्थितसोदरजनयुताया निखिलधर्मरहस्यवेदिने युधि-
ष्ठिराय महत्यपि दुःखेऽधीरता नावलम्बनीयेति राजनीतिरहस्यं बोधयित्वा शत-
शृङ्गवासिमुनिमुत्थाः काश्यपादयो युधिष्ठिरादीन् उच्चप्रासादपरिवृतं वंशानुक्रमा-
गतं हस्तिनापुरमानीतवन्त इत्यर्थः ॥

इसके बाद नवीन वैधव्य दुःखसे अतिपीडित। कुन्तीके आगे अपार पितृशोकसे
जिनके धैर्य टूट रहे हैं, ऐसे सोदरोंसे परिवृत एवं हृदयमें सभी प्रकारके धर्मरहस्योंको
जाननेवाले धर्मराजको 'बड़ी विपत्तिके आने पर धीरता बनाये रखना चाहिये' इस प्रकार
का राजनीति शास्त्रके रहस्यका उपदेश देकर शनश्रंग पर्वतपर रहनेवाले ऋषियोंमें प्रधान
तथा दयालु काश्यप आदि ऋषिगण इन युधिष्ठिरादि पाण्डुपुत्रोंको हस्तिनापुर ले आये,
जो उच्च रत्नभवनोंसे युक्त तथा पाण्डवोंके कुलक्रमसे आती हुई राजधानी थी ॥

१. 'बहुविध' । २. 'विदीर्यमाण' । ३. 'धैर्याय सोदर्य' ।
४. 'धर्मजाय' । ५. 'सत्यां वैर्यात्येन' । ६. 'नयनाकुशम्', 'नियमाकुशम्' ।
७. 'शृङ्गसंकुशम्' । इति पा० ।

मन्दं मन्दमुपेत्य तत्र सँदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः

केति प्रेमपुरःप्रसारितकरः कुर्वन्ट्डालिङ्गनम् ।

स्पर्शं स्पर्शमिमाम्निजाङ्गमितान्भ्रातुः स्मरन्कौरवः

अथोत्तद्भिर्नयनान्मुभिः स विदधे शोकं नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

मन्दं मन्दमिति । तत्र तस्मिन्नवसरे पाण्डवेषु हस्तिनापुरमायातेष्वित्यर्थः, सः प्रसिद्धः कौरवो धृतराष्ट्रः सदसः सभामवनात् मन्दं मन्दं शनैः शनैरेत्य आगत्य मम पाण्डोः पुत्राः अङ्कुरा इव मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः क कुत्र सन्ति ? इति (वदन्) प्रेमपुरःप्रसारितकरः स्नेहेन हस्तौ अग्रे प्रसारयन् ट्डालिङ्गनम् प्रेम्णा गाढालिङ्गनं (युधिष्ठिरादीनाम्) कुर्वन् इमान् अङ्गमितान् क्रोडे कृतान् पाण्डुपुत्रान्युधिष्ठिरादीन् स्पर्शं स्पर्शं भूयो भूयः स्पृष्ट्वा भ्रातुः स्मरन् पाण्डुं ध्यायन् सन् शन्योतद्भिः प्रवहद्भिः नयनान्मुभिः शोकम् नदीमातृकम् नदी माता वर्द्धयित्री यस्य तथोक्तं चक्रे । तदीयः शोकोऽश्रुपयसा प्लावित इवाजायतेत्यर्थः । युधिष्ठिरादीनां हस्तिनापुरप्रवेशवृत्तमाकर्ण्य सभामण्डपाच्चलितो धृतराष्ट्रो मन्दं मन्दं तद्वन्तिकमागत्य प्रेम्णा करौ प्रसार्य तानालिङ्ग्य च तत्स्पर्शवशादेकसम्बन्धिविशानस्याप्रसम्बन्धिस्मारकतया पाण्डोः स्मरणं कुर्वन् प्रवहमाणेनाश्रुणा शोकं जलाप्लुतं चकारेति तात्पर्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् 'सूर्याश्वमेधसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ८० ॥

युधिष्ठिरादि पाण्डुपुत्र जब हस्तिनापुर आ गये तब यह समाचार धृतराष्ट्रने सुना, और वह समामण्डपसे चलकर धीरे धीरे उनके पास पहुँचे, हमारे पाण्डुके वशके अङ्कुर कहां हैं ? ऐसा कहकर उन्होंने हाथ फैलाकर उन जालकोंको प्रेमसे गले लगाया, उनके पीरोंका स्पर्श करते ही धृतराष्ट्रको अपने भाई पाण्डुको याद आ गई, और पाण्डुकी वृत्तिमें बहनेवाले अश्रुप्रवाहने धृतराष्ट्रके शोकको नदीमातृक-आप्लावित कर दिया ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतनुसंपदियत्ताम् ।

स्पर्शनं विदधतैव दृशाऽन्धः पाणिना परिममौ धृतराष्ट्रः ॥ ८१ ॥

पाण्डवेष्विति । दृशाऽन्धः नयनरहितः स धृतराष्ट्रः पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु वा दृढता कायिकी शक्तिः, परिणाहो दैहिकी विशालता, तयोः प्रायो बाहुल्यम् रूपतनुसम्पदः सौन्दर्यस्य इत्यत्ताम् एतावत्त्वं स्पर्शनं विदधता स्पृशता पाणिना हस्तेनैव परिममौ ज्ञातवान् । प्रज्ञाचक्षुषो हि स्पर्शेनैव दृढतां विशालतां सौन्दर्यं वा जानन्तीति धृतराष्ट्रोऽपि स्पृष्ट्वैव सर्वं ज्ञातवान्, तस्याप्यन्धत्वादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

आँखके अन्धे धृतराष्ट्रने पाण्डवोंमें कितनी कायिक दृढता तथा विशालता है, कितनी

सौन्दर्यं सन्नति हे ! इन बातोंको केवल स्वयं करनेवाले हाथके द्वारा ही अन्दाज कर दिया । लम्बे कानदोनों स्वयं शक्ति कुछ विवक्ष्यन् होती है इसीसे छूकर ही वह भारी भारों बान गया ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तत्तद्व्यत्यहं यद्यदिष्टं यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डोः पुत्रेष्वन्विकासुनुरेतेष्वेकैस्मिन्प्रेम तावद्व्यवन्ध ॥ ८२ ॥

दत्तेन । अन्विकासुनुः धृतराष्ट्रः प्रत्यहं प्रतिदिनं यत् यत् वस्तु इष्टम् प्रियम् तत् तत् इष्टम् अन्नान-वस्त्रादिकं दत्त्वा प्रदाय स्वेषाम् आत्मीयानाम् आत्मजानां पुत्राणां शतेऽपि यावत् यत्परिमाणं प्रेम आसीत् तावत् प्रेम एतेषु सुविचित्रादिषु एकैस्मिन् प्रत्येकव्यवन्ध एतवान् । स्वपुत्रापेक्षयाऽधिकं तेष्वस्मिन् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

धृतराष्ट्र प्रतिदिन जो वस्तु इन पाण्डुपुत्रोंको द्रिद होती भी वह दिया करते थे, और उनके करने की पुत्रों पर बिजता प्रेम था, उनका प्रेम वह प्रत्येक पाण्डव पर रखते थे ॥ ८२ ॥

एवं वत्समावेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतानसकृत्सर्मान्ध नत्तरेण दुर्नमायमानो हृदयालवाले सुयोधनो रावेयप्रवानदुर्वोच-मेवो-त्तेवसविषयवरेणीरुहमविरुढामकुतोरोवां विरोधविषवीरुयमेवांचक्रे ।

स्वनिनि । एवम् अनेन प्रकारेणैवस्तुप्रदानकृपया वत्समावे वत्स्ये अपि भक्तिमत्सु गुरुवने धृतराष्ट्रद्वौ ययोचितां श्रद्धानावहस्तु तेषु सुविचित्रादिषु पाण्ड-वेषु निजस्य पितुः धृतराष्ट्रस्य वत्सलत्वान् प्रेमातिशयम् असकृत् अनेकधा समीक्ष्य इष्टा नत्तरेण अन्यशुनद्वेपेण दुर्नमायमानः (विद्यमानः) सुयोधनः हृदयरूपे बालवाले पयोदानाय निर्मिते वृथाघोगर्भे जलाघाते रावेयप्रवानाः कर्मप्रभृतयो ये दुर्वोधाः दुष्टबुद्धयः तेषां मेवोत्तेवः बुद्धिपुत्रतिरेव सविषयवरेणीरुहः समीपवर्ती बृहत्स्वमविरुढान् आश्रितान् कुकुतोरोवान् न विद्यते कुतोऽपि रोधो निवारणं यत्नास्त्रादृशीन् विरोधविषवीरुधन् विरोधरूपां विपलत्वान् एषाञ्चके वर्धना-नास । पृथतेरन्तर्भावितव्यर्थताञ्च बोध्या । अन्याऽपि लता कचनालवाले रोप्यते, तदाधारमूतः समीपे कोऽपि वृक्षोऽपेक्ष्यते, तस्या निरोधश्च प्रतिवर्ष्यते, इयं हि विरोधविपलता दुर्योधनस्य हृदयरूप बालवाले प्रसूता कर्णादीनां दुर्विद्विरूपं तस्माश्रिता, कोऽपि रोधकश्च नैवानूदतिदुर्ललितत्वात्स्येति तात्पर्यम् । 'मत्सरोऽन्यशुनद्वेपे' इत्यन्तरः ॥

इत उरह बाल्यावत्पाने नी गुरुवन पर अद्या रखनेवाले उन पाण्डुपुत्रों पर अपने

१. 'वेवान्' । २. 'दुर्नमायमानो दुर्योधनो' । ३. 'दुर्योधनो' । ४. 'दुर्वोचमेवो' ।
५. 'अकुतोरोवान्' । इति पा० ।

पिताके प्रेमको बारबार देखकर बाइसे जलते हुए दुर्योधनने अपने हृदय
कर्ण-शकुनि आदियोंकी बढ़ी हुई दुर्बुद्धिरूप वृक्षपर अवलम्बित, किसी प्रका-
रहित, विरोधरूप विषलताको बढ़ाना प्रारम्भ किया ॥

तीव्रोदयानविनयान्दधतां क्रमेण दुर्योधनाद्यसुहृदां दुरहंकृतीनाम् ।
पट्टाभिपेकमभिलष्यति फालदेशे कुट्टाकभावकुतुकं कुरुते स्म भीमः ॥८३॥

तीव्रोदयानिति । क्रमेण तीव्रः दारुणः उदयः प्रकटीभावो येषां तांस्तथोक्तान्
अविनयान् दुष्टचेष्टितानि दधताम् कुर्वताम् दुरहङ्कृतीनां निर्मूलाहङ्कारपूर्णानाम्
दुर्योधनाद्यसुहृदान् दुर्योधनादिशत्रूणाम् पट्टाभिपेकम् यौवराज्याभिपेकम् अभि-
लष्यति कामयमाने फालदेशे ललाटे भीमः कुट्टाकमुष्टिकुट्टने ताडने कुतुकम् कौत्स-
हलं कुल्लेस्म । कुट्टपाकानविनयान्धारयतां निर्मूलान्बालशालिनां तेषां दुर्योधनादि-
शत्रूणां ललाटे यौवराज्यमिच्छति सति भीमस्तदुपरिप्रहारं कर्तुमैच्छत्, भीमो न
नृप्यतीति चिन्तया ते यौवराज्याधिराशा अजायन्तेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

क्रम क्रमसे कठोर अविनयोंको प्रकटित करने वाले एवं मिथ्या अहङ्कारसे भरे हुए
दुर्योधनादि रिपुगणके ललाट जब यौवराज्याभिपेक होनेकी इच्छा करने लगे तब भीमने
उन पर घूँसा ताननेका कौतुक किया । अर्थात् भीम नहीं सहन करेगा इसी भयसे
दुर्योधनादि पाण्डव-शत्रुओंको यौवराज्यसे निराश हो जाना पड़ा ॥ ८३ ॥

पञ्चधा प्रवहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोधसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते प्रथमः स्तवकः ।

पञ्चधेति । सः प्रसिद्धपराक्रमो यतोऽस्तौ पवनात्मजः वायुतनयः भीमः एव
पञ्चधा पञ्चसु शाखासु युधिष्ठिरादिषु विभिन्न प्रवहन्तीनां स्यन्दमानानां क्रोधसि-
न्धूनां कोपनदीनां सङ्गमभूः सम्मेलनभूमिः अभूत् । यद्यपि दुर्योधनादीनां धार्त्त-
राष्ट्राणां कोपस्य पञ्चापि भ्रातरः पात्राणि, तेषां कोपनदीप्रवाहः पञ्चधाऽपि वहति,
तथापि भीमबलाश्रयतया युधिष्ठिरादीनां धार्त्तराष्ट्रास्तस्मै एव समधिकमकुप्यन्निति
मन्ये भीमे सर्वेऽपि कोपनदीप्रवाहाः समगंसतेति भावः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरादि पांच पाण्डवों पर होनेके कारण यद्यपि दुर्योधनादिकां कोपरूप नदी
पांच मार्गोंसे बहती थी, तथापि उन नदियोंके सङ्गमका स्थान वायुपुत्र भीम ही थे ।
भीमके बल पर युधिष्ठिरादि निर्भर थे, अतः सर्वाधिक कोप उसी पर केन्द्रित हुआ था ॥

इति मैथिलपण्डित-श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत-‘प्रकाशे’

प्रथमस्तवक ‘प्रकाशः’ ॥

द्वितीयः स्तवकः

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरितः सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा वीचीमिर-
नीचीमिरत्कूलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनोहरान्वरपटीर-
हाराभ्यवहाराः कुमाराः कुशालकुशीलवकुलशीलितविचित्रवादित्रकलशी-
रवविवशीकृतमनैः सुखमासामासुः ।

इति । एकदा एकस्मिन् कस्मिंश्चित् समये ते सर्वे कुमाराः राजपुत्राः कौर-
वाश्च सुपर्वणां देवानां सरितो गङ्गायाः सलिलेषु जलेषु विहृत्य जलक्रीडापूर्वकं स्नानं
कृत्वा समुत्तीर्णाः तदमुवमायाताः सन्तः जनोचीभिः उद्गतानिः वीचीभिः तरङ्गैः
उत्कूलितेषु तटदेशे प्रापितेषु फेनपटलेषु गाङ्गपयःफेनराशिष्विव स्थितेषु पटगृह-
वाटेषु वस्त्रनिर्मितगृहकष्यान्तरेषु परिगृहीताः आसादिताः—मनोहरम् अम्बरं
वस्त्रम्, पटीरः चन्द्रनलेपः, हारो मणिमाला, अभ्यवहारः भोजनम्—मनोहरान्वर-
पटीरहाराम्यवहारायैस्ते तयोक्ताः सन्तः कुशालानां गानविद्यानिपुणानां कुशील-
वानां गायकानां कुलेन समुद्रायेन शीलितानां वाद्यमानानां विचित्रवादित्राणाम्
नानाविधवाद्यानाम् कलशीनां घटवाद्यानां च रवैः शब्दैः वशीकृतानि आकृष्टानि
मनांसि येषां ते तयोक्ताः सुखम् अकलेक्षम् आसामासुः अवर्तन्त । 'गायकास्तु
कुशीलवाः' इत्यनरः ॥

एक समये सभी राजकुमार कौरव तथा पाण्डव देवसरित गङ्गाके जलमें विहार करते
तट पर आये, पवननिर्मित छोट्टारियोंमें—जो ऐसी प्रतीत होती थीं, मानों बड़ी बड़ी तरङ्गोंने
फेनोंको राशि लाकर छिनारे रख दी हो—तात्त सुन्दर बत्त पड़ने, चन्दन लगाया, मणि-
माला धारण किये, भोजन किया, छिन्न अच्छे अच्छे गायकों द्वारा बजाये गये नाना प्रकारके
बाजे तथा कुलशीवाद्यके शृङ्खले दत्तका मनोविनोद किया—इस प्रकार वे मुहूर्ते रहते थे ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककपे

दिनविरतिसमीरैः सेव्यमानः स भीमः ।

तटमुवि कुसुमानां तादृशैर्गन्धपूरै-

रविकमलसताया हानिदद्रौ निद्रौ ॥ १ ॥

रहस्येति । कुसुमानां पुष्पाणां तादृशैः वचसाऽप्यकार्यैः गन्धपूरैः सुगन्धैः अल-
सताया निद्रायाः अनुष्ठाने आलस्यस्य हानिदाः शसिकराः श्रवः वृष्टा वस्त्यां
तादृश्यां तयोक्त्यायाम् तटमुवि गङ्गातटभूमौ दिनविरतिसमीरैः सायंकालिक-

१. 'सर्वेभ्यः' । २. 'विरं विहृत्य' । ३. 'वाटीषु' । ४. 'कुशलकुशीलव-
वाङ्मकुलपरिशीलित' । ५. 'मानसा' ।

वायुमिः सेव्यमानः आराध्यमानः सः प्रसिद्धपराक्रमो भीमः द्वितीयपाण्डुः रहसि
एकान्ते रत्नपर्यङ्ककल्पे रत्ननिर्मितसद्वोपमेये नलिनतल्पे कमलद्रुलशयनीये अधिकं
गाढं निद्रौ सुप्ताप । यत्र वृद्धाः स्वसुप्तैः प्रसारितैः सुगन्धैर्निद्रामाह्वयन्तीव
तादृशी या जाह्नवीतटभूमिस्तस्यां कचनैकान्तभागे भीमो नलिनद्रुलतल्पमास्तीर्य
सुप्तमस्त्राप्सीदित्यर्थः ॥ १ ॥

दूतोंकी प्रखर गन्धसे निद्रा-सेवनके सम्बन्धमें आलस्यको दूर करनेवाले वृक्षोंसे युक्त
गङ्गाके तट पर कहीं एकान्तमें सायङ्कालिक वायुसे सेवित भीम रत्ननिर्मित पर्यङ्ककी तुलना
करनेवाले कमल-द्रुलकी तेज पर गाढ़ निद्रामें सो गये ॥ १ ॥

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिवांसया कुत्नरेन्द्रनन्दनेन चोदि-
तैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव ऋदिति निर्भूतं समुद्रादितेषु नियन्त्रणपेटकेषु—

अथेति । अथ भीमे निद्रामग्नौ सति निशीथे अर्धरात्रे तथाभूतस्य गाढसुप्तस्य
भीमस्य जिवांसया हन्तुमिच्छया कुत्नरेन्द्रस्य घृतराष्ट्रस्य नन्दनेन पुत्रेण दुर्योधनेन
चोदितैः भीमवधार्थमादिष्टैः नरेन्द्रैः मान्त्रिकैर्विषवैद्यैः (ये मन्त्रद्वारा वशगान्
सर्पान्पालयन्ति, ययोपयोगं तान् व्यापारयन्ति च तैः) उपेत्य भीमसकाशनागत्य
युगपत् सदैव ऋदिति शीघ्रं निश्चितं प्रच्छन्नभावेन नियन्त्रणपेटकेषु सर्पधारण-
मञ्चूपासु समुद्रादितेषु विवृतमुखेषु कृतेषु, (सर्पा बहिरेत्य जिह्वाप्रसारान् वितेनु-
रिति वक्ष्यमाणेन वाक्यवृत्तिः । दुर्योधनादिषां विषवैद्याः भीमस्य दंशनाय बहु-
न्सर्पान् युगपदेव व्यापारयामासुरित्यर्थः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति विश्वः ॥

भीमके सो जाने पर अर्धरात्रमें सोये हुए भीमकी मरवा देनेकी इच्छासे घृतराष्ट्रके
पुत्र दुर्योधन द्वारा प्रेरित विषवैद्योंने भीमके पात जाकर एक ही साथ शटसे छिपकर अपनी
अपनी पिदारियोंका मुख खोल दिया : (जो लोग मन्त्र द्वारा सर्पोंको अर्बान करके
रुद्धते हैं व-हैं विषवैद्य कइ बाता था, आजकल व-हैं 'संपेरा' कइ सकते हैं, नियन्त्रण
पेटक उस पेटारोंकी कहते हैं जिसमें सर्प रखे जाते हैं) ॥

सुते पितृत्वादिमसंप्रदायशुश्रुत्सद्येव श्वसनाशनेन्द्राः ।

समीरसूनुं समुपेत्य जिह्वावहिःप्रसारान्वहुशो वितेनुः ॥ २ ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनं भक्ष्यं येषां ते श्वसनाशनाः सर्पास्तेषामिन्द्राः
प्रधानसर्पाः सुते (वायोरिति शेषः) भीमे पितरि वायौ यः स्वादिमा स्वादः
(सर्पैर्भक्ष्यमाणे वायौ यः स्वादः) तस्य यः सम्प्रदायः परम्परानुवृत्तिः पितुः पुत्रे
सद्वृत्तः तस्य शुश्रुत्सा शोधनेच्छा परीक्षाकामना तथा इव समीरसूनुं भीमम्
समुपेत्य बहुशः अधिकम् बहिःजिह्वाप्रसारान् रसनावहिष्करणव्यापारान् वितेनुः

चक्रुः । सर्पमुख्या भीमस्य समीपमागत्य स्वीया रसना बहिः प्रसारयामासुः, मन्ये ते परीक्षितुमिच्छन्ति यदस्मानिर्महितपूर्वं वायौ यः स्वाद आसीत् सः स्वादो वायु-
सुते भीमे विधत्ते न वेति । उपजातिवृत्तम् , हेतुव्येष्टाऽलङ्कारश्च ॥ २ ॥

सर्पेण द्वारा छोड़े गये सर्पगण भीमके पास आकर अपनी अपनी जीमवी व्यादा बाहर निकालने लगे, उनका यह व्यापार ऐसा लगता था मानों वे इस बातकी परीक्षा लेना चाह रहे थे कि भीमके पिता वायुमें जो स्वाद है वह पुत्र भीममें परम्परा-क्रमसे आया है अथवा नहीं । सांप वायुमक्षा होनेके कारण वायुके स्वादको पहचानते हैं, इस समय भीमके स्वादकी जानकारीके लिये वह जीम फैला रहे हैं ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनमृत्युमुक्ता

वाताशनाश्च सकला वनदेवताश्च ।

आशीर्द्वयं वपुषि चायुषि च प्रतेनुः

पूर्वा न तत्र चरमैव पुषोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

सुप्तस्येति । दुर्योधनमृत्युमुक्ताः दुर्योधनविपवैद्यधेरिताः वाताशनाः सर्पाः च सकलाः वनदेवताश्च तस्य सुप्तस्य भीमस्य वपुषि काये आयुषि जीवनादृष्टे च आशीर्द्वयम् द्विविधाः आशिषः दंष्ट्राव्यापारान् शुभकामनाश्च 'आशीः शुभाशंसाऽहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । चक्रुः । तत्र द्वयोराशिषोर्मध्ये पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्राव्यापृतिरूपाऽऽशीः वीर्यं भीमप्राणहरणसामर्थ्यम् न पुषोष न चरितार्थवती, चरमा वनदेवताकृता भीमशुभाशंसैव वीर्यं भीमरक्षणरूपं सामर्थ्यं पुषोष कृतवतीत्यर्थः । सर्पैः कृतेऽपि शतशो दंष्ट्राव्यापारे वनदेवताप्रसादाद् भीमो नाश्रियतेति तात्पर्यम् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

दुर्योधनके मृत्यों द्वारा भीमको मारनेके लिये छोड़े गये सर्पोंने आशीः—दंष्ट्राव्यापार किया और सारे वन-देवताओंने आशीः—शुभकामना की, आशीर्द्वयका प्रयोग एक ही साथ किया गया, इन दोनोंमें एक प्रथम आशीः भीमके शरीर पर तथा दूसरी आशीः भीमके आयु पर प्रयुक्त हुई । इन दोनों आशिषोंमें शरीर वाला आशीःका कुछ फल नहीं हुआ, केवल आयुवाली आशीःने ही अपना वीर्य दिखलया । सर्पोंके काटते रहने पर भी वन-देवताओंके आशीर्वादसे भीम नहीं मरे ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदर्शना मुजङ्गमा मारुतेर्वपुषि सुप्तिभूरुहः ।

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव बहिर्विनिर्गताः ॥ ४ ॥

मर्मैति । मुजङ्गमाः सर्पाः मारुतेः वायुसुतस्य भीमस्य वपुषि शरीरे मर्मसु हृदयादिमर्मस्थानेषु दत्तदर्शनाः प्रयोजितदंष्ट्राः सन्तः बहिर्विनिर्गताः भूमेः बहिर्नि-

सृताः मुष्टिमेयतनवः समाहताङ्गुलिः करो मुष्टिस्तेन मेया परिच्छेद्या तनुः येपां तादृशाः सर्पा मूलिकाश्च ते तथोक्ताः सर्पाः सुप्तिभूरुहः शयनतरोः मूलिकाः मूलानीव विरेजिरे । भीमे कृतदशनप्रहाराः सर्वात्मनोऽस्थितवपुषश्च ते सर्पाः शयनतरोर्मूलानीव प्रति-
चमासिरे इत्याशयः । उक्त्याऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

दुर्योधन द्वारा छुड़वाये गये सर्पोंने भीमकी देहको मर्म-स्थानों पर अपने दाँत गड़ा कर लटक गये, उनकी देह मुष्टिमेय प्रतीत होती थी, वह सर्प ऐसे प्रतीत होते थे मानों शयनरूपी वृक्षकी जड़ें बाहर निकल आयी हों ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्तं निद्रारुणनयनराजीवं तं स मुग्धधीः स्निग्ध इव सज्जिगधकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितकरालगरलविह्वलं प्रलम्बितशिरसं रज्जुभिः परिणाह्य परिणाहिनीभिरसुहृदां हृदयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विसर्जयामास ।

अन्येथरिति । मुग्धा अज्ञानोपहता धीर्यस्य सः मुग्धधीः सः दुर्योधनः स्निग्धः प्रेमयुतः सुहृत् मित्रमित्र (कपटमित्रम्) अन्येद्युः परस्मिन् वासरे (सर्पदंशतोऽप्यमृते भीमे) आजीवन्तं प्राणान् धारयन्तं निद्रया अरुणे रक्तामे नयने एव राजीवे रक्तकमले यस्य तं तथोक्तम् भीमम् पुनः भूयः सज्जिगधकेलिकायाम् सहभोजनक्रीडा-प्रसङ्गे आरालिकैः पाचकैः (कर्तृभिः प्रयोज्यभूतैः) दापितैः कवलैर्वासैः निचोलितेन अन्तर्हितेन करालेन गरलेन भीषणविषेण विह्वलम् मूर्च्छितम् अतएव प्रलम्बितशिरसम् अस्तचैतन्यतया स्थिरोर्ध्वमस्तकम् विषवेगवशेनोत्थितकचकलापं वा परिणाहिनीभिः विशालाभिः रज्जुभिः परिणाह्य बन्धयित्वा (भीममिव) असुहृदाम् अमित्राणाम् दुर्योधनादीनाम् हृदयशूलम् मनोदुःखम् अपि शूलकीलिते स्थूणाभिव्यसि निर्जरसरितः गङ्गाया अन्तर्जले पयसि विसर्जयामास पातितवान् । पुनरपरस्मिन्नहनि यदा दुर्योधनो भीमं सर्पदंशितमपि यदा जीवन्तं निद्रारक्तनयनं चापश्यत्तदा स तं सहभोजनाय न्यमन्त्रयत्तत्र च तस्मै सूदृढाया प्रच्छाद्य विषम-दापयत्तद्देगविह्वलं घूर्णमानशिरसं च तं गङ्गाजले पातयामास, यत्र जले प्रागेव तद्गुप्फोऽवहिर्भावाय स्थूणा निस्त्राता आसन्, तद्विसर्जनेन च दुर्योधनः स्वं हृदय-शूलमपि विसर्जितममंस्तेत्याशयः । 'आरालिका आन्धसिकाः' इति पाचक-पर्यायेष्वमरः ।

दूसरे दिन भी जब फिर भीम जीता ही देखा गया, उसकी आँखें सोते रहनेसे लाल कमलतुल्य हो रही थीं, तब दुर्योधन मुग्ध हो गया, उसने भीमको सहभोजन केलिके लिये निमन्त्रित किया, और कपट मित्र बनकर पाचकोंके द्वारा दिये गये आहारमें विषा

१. 'अपरेद्युः । २. 'सग्धि', 'अग्धि', । ३. 'आरालिककरदापित' ।

४. 'लम्बिशिरसम्' । ५. 'हृदि शूलम्' । इति पा० ।

कर मयङ्कर विष दिलवा दिया, उस विषके वेगसे भीम विह्वल हो गये, उनका शिर उटक गया, तब उनको दुर्योधनने लम्बी-लम्बी रस्तियोंमें बंधवाकर शृङ्गओंके हृदय-शूलके साथ साथ गङ्गाके गर्भमें फेंकवा दिया जहाँ पर पड़े ही से कीलें गाढ़ कर रखी गई थीं कि भीमका शरीर कहीं ऊपर तैरने न लग जाय ॥

तेषां तदानीं धृतराष्ट्रजानां तीरे च नीरे दिविषत्तटिन्याः ।

मरुत्सुतं मारयितुं प्रवीरं सारा गुणाः साधनतामवापुः ॥ ५ ॥

नैषानिति । तदानीं तस्मिन्काले तेषां धृतराष्ट्रजानां दुर्योधनादीनां दिविषदो देवाः तेषां तटिनी नदी गङ्गा तस्याः तीरे तटप्रदेशे नीरे जले च प्रवीरम् महाशूरं भीमं मारयितुं हन्तुं साराः सूदाः गुणाः रज्जवश्च साधनताम् प्रयोजकत्वम् अवापुः प्राप्ताः । सूदास्तटे विषं दत्त्वा रज्जवश्च नीरे तं बद्ध्वा दुर्योधनस्य साहाय्यं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्वा सारा गुणाः भीमगताः घेष्टा बलादयः साधनतां प्राप्नुस्तैरेव सङ्गिर्भीमस्य द्वेष्यतया वध्यत्वेनावधारणात् । ‘गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौन्या-सुदे वृकोदरे’ इति विश्वः । अत्र भीमगतगुणानामेव तन्मरणसाधनतया वर्णना-ल्लेशो नामालङ्कारः, ‘लेशः स्यादोपगुणयोगणदोषत्वकल्पनम्’ इति तट्टलङ्घणात् ॥ ५ ॥

उस समय दुर्योधनादि द्वारा बहादुर भीमको मारनेकी जो चेष्टायें गङ्गाके तट पर या जलमें की जा रही थीं, उतनें भीमके गुण बोरत्व आदि ही कारण बन गये थे, अथवा गुण-भञ्जक, सार-विषदेनेवाले ही भीमके मरणमें साधन बन रहे थे ॥ ५ ॥

ततः पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना संमानितः स घृति-मानितस्ततोऽग्रासु दिशासु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणमत्ययशङ्किभिरि-तरैरपत्यैः सह विचित्य ‘हो वत्स ! रिपुमर्त्सन भीम ! कवा निपीदसि ?’ इति विपीदन्त्याः कुन्त्या नवममपि वासरमनवममेव संजनयन् प्रमञ्जन-भूरभृताञ्जनैरिव दृशां रञ्जयामास ।

तत इति । ततः भीमस्य जले निपातनात् परतः पातालभुवि नागलोके तदा-गमनकौतुकिना भीमागमनजन्याश्चर्ययुतेन कुतोऽयमागत इति संभ्रान्तेन वासु-किना नागलोकाधिपेन संमानितः कृतातिथ्यः सः घृतिमान् गंभीरः भीमः इवस्ततः समन्ततः अग्रासु दिशासु पूर्वादिषु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणं दिक्संख्यासमान-सङ्ख्यकम् अष्टौ वासरानित्यर्थः, अत्ययशङ्किभिः भीमापायशङ्कायुतैः अपत्यैः युधि-ष्ठिरादिभिः स्वपुत्रैः सह साकं विचित्य अन्विष्य ‘हो वत्स पुत्र, रिपुमर्त्सन शत्रु-मर्दन, भीम, क्व वा कुत्र निपीदसि तिष्ठसि ?’ इति एवं प्रकारेण विपीदन्त्याः खेदमनुभवन्त्याः कुन्त्याः नवमम् अपि वासरम् दिनम् अनवमम् (नवममिन्त-

मिति विरोधप्रतिभासः, न अवमम् शून्यमनवमम् अशून्यम् इति परिहारः) अशून्यम् एव सञ्जनयन् कुर्वन् प्रभञ्जनसूनुः वायुसुतः भीमः अमृताञ्जनैरिव सुधानिर्मितचक्षुःप्रसाधनद्रव्यैरिव कुन्त्याः दृशौ रञ्जयामास स्वागमनेन प्रसादं गमयामास । भीमः पाताले तदागमनमाश्चर्यकरमिति चकितेन वासुकिनागेन सन्तुष्टः, तत्राद्यौ दिवसाननैपीत्तावदमी तदभ्रातरो युधिष्ठिरादयोऽष्टासु दिशासु तमन्विष्टवन्तः, अमिलिते च तस्मिन् कुन्ती शृशं विलपितवती, नवमे चाहनि भीमो-मातुः पुर उपस्थाय तस्या दृशौ प्रसन्ने चकारेत्यर्थः ।

इमके बाद भीमके पातालमें पहुँच जानेसे वासुकि नागको बड़ा आश्चर्य हुआ, उन्होंने भीमका सत्कार किया, इतर आठ दिशाओंमें उनकी संख्याके बराबर आठ दिनों तक कुन्ती अपने पुत्रों युधिष्ठिरादिकोंके साथ भीमको खोजकर—हाथ बेड़ा शत्रुमर्दन भीम तू कहाँ जाकर बैठ रहा है ! इस प्रकार विलाप करने लगी, उसके नवम दिनको भीमने मूना नहीं जाने दिया, वह वायुपुत्र आकर कुन्तीकी आँखोंको शीतल कर दिया मानों उसने कुन्तीकी आँखोंमें अमृतका अञ्जन लगा दिया हो ॥

आगतस्य तस्य मदावलायुतवलावहानां पृदाकुपरिषदुपदापितदश-कलशपीयूषाणां निषेवणेन विशेषितपरिपोषगात्रं सवित्रीभुजान्तर ईव सोदरकौरवहृदयेऽपि मोदविषादसंपदौ न ममतुः ।

आगतः येन । आगतस्य पाताललोकात् समायातस्य तस्य भीमस्य—मदावलाः हस्तिनः अयुतम् दशसहस्राणि तेषां बलमावहन्ति प्रापयन्ति ये तेषाम् दश-सहस्रकरिवलसमवलप्रदायिनाम् पृदाकुपरिषदा सर्पसमाजेन उपदापितानाम् उपहतानाम् दशकलशपीयूषाणां कलशीभिर्घटैः परिमितानाम् अमृतानां निषेवणेन पानेन विशेषितं परिपोषं समधिकपुष्टं गात्रं वपुर्यस्य तादृशम्, (गात्रमिति विशेष्यं दृश्यक्कल्पनीयम्) सवित्र्याः जनन्याः मातुः कुन्त्याः भुजान्तरे बाहुयुगलमध्यभागे न ममौ इति क्रियाध्याहारः कर्त्तव्यः । मोदविषादयोः हर्षशोकयोः सम्पदौ संवृद्धौ च क्रमशः सोदरकौरवयोः हृदये अपि न ममतुः । कुन्ती तमालिङ्ग्य क्रोडे उपवेशयितुं कामयमाना अपि स्थूलीभूततया तस्य तथा कर्त्तुं नापारयदिति स तदभु-जान्तराले न ममौ, युधिष्ठिरादिसोदरा हृदयेऽभिमानमानन्दं कौरवाश्चापरिमितं शोकमासादयामासुरिति भावः ॥

भीमके जाने पर दश हजार हाथियोंके बलसे देनेवाले नर्पसमाजसे उपहन दशघटोंमें भरे अमृतको पीकर मोटा हुआ उसका शरीर उसकी माता कुन्तीकी अँकपाली (अंक-

५. 'पृदाकुपरिवृद्धापित' । २. 'पानाद्विशेष' । ३. 'परिपोषपात्रं गात्र' ।

४. 'एव कौरवहृदयेऽपि' । इति पा० ।

मापादयितुं दिशि दिशि ख्यातविद्यागुणं पौत्रगणं महताऽर्थराशिनो सह द्रोणाय समर्पितवानित्याशयः । 'आपगस्तु निषद्यायाम्' इति—'उपायनोपहारोपदापदानि समानार्थानांति च कोपरसिकाः ॥

कर्त्तव्य जाननेवालोंमें श्रेष्ठ भाग्यपितामहने दूसरे स्कन्दके सदृश जलज तथा अनि जगत्पुत्रस्यार्थके द्वारा अनिन्दनीय वीर्यशक्ता आश्रयभूत धनुर्विद्याकी शिक्षा दिला करके भी उनकी धनुर्विद्याकी और अधिक दृढ़ करनेके लिये दिशाओंमें विदित-पराक्रम वाले अपने पौत्रोंको पूर्ण अर्थराशिके साथ नाना प्रकारके धनुर्वेदके रहस्यश द्रोणके चरणोंमें नौन दिया ॥

सिन्धुजातकलशीभुयोस्तयोः स्निग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।

तत्र पौरनिकरः समाचरच्चित्रपूरजठरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

सिन्धुजातेति । तयोः सिन्धुजातः गाढोयो भीष्मः, कलशीभूः द्रोणः, तयोः तादृशं स्निग्धभावं अन्योन्यानुरागम् अवलोक्य दृष्ट्वा तत्र हस्तिनापुरे पौर-निकरः नगरवर्ती लोकः चित्रपूरस्य आश्चर्यरसस्य जठरे मध्ये निमज्जनं समा-चरत् । समानविद्यानां परस्परयशःपुरोभागितानियमेषु भीष्मेण सह द्रोणस्य तादृशं प्रेमागमालोक्य हस्तिनापुरवासिनो महति विस्मये निपेतुरित्याशयः । सिन्धुजातं समुद्रचयः कलशीभूश्चागस्यस्तयोः प्रेम विस्मयावहं भवेदेवेति चम-त्कारः । अनन्तकविरयं द्रोणं कलशभुवमनेकघोक्तवानिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

सिन्धुजात-गाढासुत भाग्यपितामह तथा कलशीभू-द्रोणमें इस तरहकी गाढ़ी प्रीतिकी देखने वाले पुरवासीजन आश्चर्य-रसके मध्यमें डूब गये । सिन्धुजात-समुद्र समूह, कलशीभू-बड़ोद्भव अगस्त्य इनमें प्रेमका होना आश्चर्यकी बात है ही, परन्तु सिन्धुजातका अर्थ भीष्म एवं कलशीभूका द्रोण लिया जायगा नव प्रसन्नका अर्थ सात हो जायगा ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुक्षन् कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।

कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कुमारा इति । गुणिनः शौर्यादिगुणसम्पन्नाः कुमाराः युधिष्ठिरादयो दुर्योधना-द्यश्च कुम्भयोनेर्द्रोणस्य अनुग्रहात् कृपावशात् कोदण्डसारस्य धनुर्विद्यानैपुण्यस्य कोटिम् उत्कर्षं परां काष्ठां कोदण्डसारस्य धनुःश्रेष्ठस्य गुणाः मौर्वीसृत्राणि कोटिभूतद्वयमिव तूर्णम् आरुक्षन् आरूढाः, यथोत्तमस्य धनुषो गुणो नम्यमानः सन् शीघ्रमेव कोदिमादीकते, तथैव द्रोणानुग्रहवाद्युधिष्ठिरादयस्त्वरितमेव धनुर्वि-द्यायां नैपुण्यमलभन्तेत्याशयः ॥ ८ ॥

वित्त प्रकारसे धनुषी प्रत्यक्षा अच्छे धनुष पर झटसे अग्रदेशमें पहुँच जाती है, उसी

प्रकार वे युधिष्ठिरादि राजकुमार द्रोणाचार्यके अनुग्रहसे शीघ्र ही धनुर्वेदकी कोटि पर-
रहस्य पर पहुँच गये ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुसुतसदसः कुम्भयोनेः कदाचि-
त्लातुं मध्ये जलानां चिरकृतवसतेः सिन्धुभूवर्धमानः ।
आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्त्वं

ग्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमान्तं महान्तम् ॥ ९ ॥

कूलस्थस्येति । कदाचित् कूलस्थस्य गङ्गातटस्थितस्य कुरुसुतसदसः धर्मराजादि-
शिष्यमण्डलस्य अनुकुर्वन् अनुकरणपरः सिन्धुभूवर्धमानः गङ्गानदीरूपभूमौ प्रवृद्धः
कश्चिद् ग्राहः नम्रः जलान्तं मध्येऽन्तः पयसि स्नातुं स्नानाय चिरकृतवसतेः
जधिककालपर्यन्तं स्थितवतः तस्य कुम्भयोनेः द्रोणस्य स्फुटकमलरुचौ पादौ चरणौ
निपीड्य नितरां पीडयित्वा अन्तेवसत्त्वं समीपस्थत्वं च विभ्रत् सन् स्वयमपि
विजयास्त्रागमेन अर्जुनास्त्रप्रहारेण महान्तम् भीषणमन्तमवलानं जग्राह प्राप ।
अत्र—गङ्गातटवर्ति—युधिष्ठिरादयो यथा द्रोणशिष्यास्तथैव तच्छिष्यतां कामय-
मानः ताननुकुर्वन् कश्चिद् ग्राहः चिराय जले स्नानं कुर्वतो द्रोणस्य समीपमेत्य
तत्पादौ निपीड्य वन्दित्वा च जयप्रदास्त्रवेदस्यान्तं प्रापेत्पर्यो ध्वन्यते । अत्रार्थं
सिन्धुमुवा गाङ्गोयेन वर्धमानस्य पोषितस्येत्येवं विभक्तिं विपरिणमस्य कुरुसुत-
सदोपि विशेषणीयम् । कदाचित्स्नातुं गङ्गामवतीर्णस्य द्रोणस्य चरणग्राही कश्चिन्म-
करोऽर्जुनेन वाणद्वारा हत इति पौराणिकी कथाऽत्र ध्यातव्या । नृगधरावृत्तम्—
'त्रस्मैर्पातां त्रयेण त्रिमुनियतियुता नृगधरा कीर्तितेयम्' ॥ ९ ॥

एक समय युधिष्ठिरादि कुरुवंशीय तट पर बैठे थे, द्रोणाचार्य स्नान करनेके लिये
गङ्गास्नाने उतरे और देर तक स्नान करने रहे, इनने एक ग्राह समीप आकर उनके
चरणको जोरसे पकड़ लिया, जो उनके चरण विकसित कमलकी तरह थे, और स्वयं भी
अर्जुनके वाणके आनेसे भीषण अन्तको प्राप्त हुआ । वह ग्राह मानों तट पर बैठे युधिष्ठि-
रदिनों देखा देगो द्रोणका अन्तेवसत्त्वात् वन गया, उनके चरण छुद, और विजयप्रद
धनुर्विद्याकी शिक्षा ली यह भी अर्थ जनीत होता है ॥ ९ ॥

ततस्तौ सर्वोत्तरा अपि शैरासनेषु दक्षिणाः 'गुरुदक्षिणां कुरुत मह्यं
द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्गृहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिताः
सर्वेऽप्यहर्पूर्विकया कयापि विमतेषु कृतावद्वसेनं याज्ञसेनं पुरं निरुध्य
चिरमनुध्यन्त ।

ततस्तौ इति । ततः तदनन्तरम् तौ युधिष्ठिरादयः सर्वोत्तराः सर्वविधधनुर्वेद-

१. 'शरासनेषु' । २. पूर्विकया विनष्टेयु' इति पा० ।

पारगाः अपि शरासनेषु बाणनिक्षेपेषु दक्षिणाः कुशलाः (उत्तराः दक्षिणाः इति विरोधः, परिहारस्तूक्त एव) द्रुह्यतः प्रतिज्ञाभङ्गद्वारा द्रोहं कुर्वतः द्रुपदस्य तदाख्यस्य राज्ञो युधि युद्धे बलाद् गृहीतस्य द्रुपदस्य समर्पणम् मह्यम् अर्पणम् गुरु-दक्षिणां कुरुत, (अधुना यावत् यद् भवन्तो मयाऽस्त्रवेदमध्यापितास्तद्विज्ञायां द्रुपदं गृहीत्वा मह्यमर्पयत, यतोऽसौ प्रतिज्ञाभङ्गेन मम द्रोही वर्तते) इति एवं गुरुणा द्रोणेन चोदिताः आदिष्टाः सर्वे युधिष्ठिरादि-दुर्योधनादयः कयाऽपि अहंपूर्विकया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति प्रतिस्पर्द्धया विमतेषु शत्रुषु कृतावज्ञसेनम् तिरस्कार-परायणसेनासहितम् याज्ञसेनं पुरम् द्रुपदनगरं निरुध्य समन्ततः परिवार्य चिरं बहुकालपर्यन्तम् अयुध्यन्त युद्धं कृतवन्तः ।

सर्मा धनुर्धारियोमं श्रष्ट कुमारगण जव बाण चलानेमं निपुण हो गये तव गुरु द्रोणेन उन लीगोते एक समय कहा कि—मेरे द्रोही द्रुपदको युद्धमें बलपूर्वक पकड़ कर लाओ, यही हमारी गुरु दक्षिणा होगी, इस पर सर्मा कुमार इन-हम करके शत्रुओं पर तिरस्कार दृष्टि रखनेवाली सेनासे युक्त याज्ञसेनपुर (द्रुपदपुर) को घेर कर बहुत काल तक लड़ते रहे ॥

कृत्ते भल्लैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-

ग्राहे बाहाञ्चलपरिचलत्खड्गवल्लीसहायः ।

पुत्रावल्यां सुबलदुहितुः पूर्वपक्षी भवन्त्यां

सिद्धान्तोऽभूदिवि भुवि बुधैः श्लाघितः सव्यसाची ॥१०॥

कृत इति । गुरवे द्रोणाय द्रुह्यति प्रतिज्ञाभङ्गकरणेन अपराध्यति स गुरुद्रोही द्रुपदस्तस्य भल्लैः बाणभेदैः धनुषि शरासने कृत्ते सति (द्रुपदेन बाणप्रहारेण च्छिन्ने धनुषि) सुबलदुहितुः गान्धारायाः पुत्रसमुदाये पूर्वपक्षीभवन्त्याम् पूर्वपक्ष-रूपतामाश्रयन्त्याम् सत्याम् तस्य जीवग्राहे द्रुपदस्य जीवतो ग्रहणे बाहायाः भुजस्य अञ्चलेऽग्रभागे परिचलन्ती भ्राम्यन्ती खड्गलता एव सहायो यस्य तथोक्तः केवलखड्गसाधन इत्यर्थः, द्विवि स्वर्गे बुधैः देवैः भुवि पृथिव्यां बुधैः पण्डितैश्च श्लाघितः प्रशंसितः सव्यसाची अर्जुनः सिद्धान्तः सिद्धान्तोत्तरसमानः अभूत् अजायत । यथा क्वचित्पण्डितसभायां शास्त्रार्थे कतिचन पूर्वपक्षमातिष्ठन्ते, तत्रैकोऽपरः सिद्धान्तं व्यवस्थापयति, तथैवात्र युद्धे दुर्योधनादिषु गान्धारीतनयेषु द्रुपदस्य जीवग्राहे किञ्चिद् व्यापृत्य कृतप्रारम्भेषु सत्सु खड्गसहायोऽर्जुनस्तं तथा गृहीत्वा उत्तरपक्षरूपां युद्धसमाप्तिं कृतवानित्यर्थः । 'ज्ञानिचान्द्रिसुरा बुधाः' इत्यमरः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—तल्लक्षणं यथा 'मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्गौर्भौ नतां तादगुरुचेत्' इति । अयं श्लोको नैपथीयचरितवृत्तीयसर्गस्थस्य श्लोकस्यास्य-च्छायासमुहरति—'अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् । सुवसु व्यप-नेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम्' इति ॥ १० ॥

द्रोणाचार्यके द्रोही द्रुपदके द्वारा गान्धारी-तनय दुर्योधनादिके धनुष जब बाग द्वारा काट दिये गये, और इस प्रकार वे पूर्वपक्ष मात्र (युद्ध प्रारम्भ करनेवाले मात्र) रह गये तब हाथके अग्रभागमें तलवारको घुमानेवाले एवं स्वर्गमें देवों द्वारा तथा पृथिवी पर पण्डितों द्वारा प्रशंसित अर्जुन जीवित द्रुपदको पकड़कर ले आनेमें सिद्धान्त (युद्ध-समाप्ति कर) बन गये ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु संनिधौ गुरोः ।

भक्तिभिर्व्यनमयन्निजं शिरः पार्षतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

पार्थमेवेति । तदनु ते युधिष्ठिरादयो दुर्योधनादयः कौरवाः कुरुवंश्याः अस्मिन् युद्धे विजृम्भिता पार्थम् अर्जुनम् एव पुरो निधाय अग्रे कृत्वा गुरोः सविधे द्रोणान्तिके भक्तिभिः श्रद्धाभावैः निजं शिरः स्वमस्तकम् अनमयन् नतं कृतवन्तः, पार्षतः द्रुपदस्तु परिभूतिलज्जया पराजयजनितया त्रपया निजं शिरः अनमयद्विति वचनविपरिणामेनान्वयः । द्रुपदे गृहीते सति सर्वे कुमाराः अर्जुनं प्रधानमग्रे कृत्वा भक्त्या गुरु प्राणमन्, द्रुपदोऽपि तैरानीतो लज्जाऽधोमुखस्तथावित्यर्थः ॥ अत्र प्रस्तुतानां शिष्याणां प्रस्तुतस्य द्रुपदस्य चैकत्र शिरोनमनक्रियायामन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, 'प्रस्तुतानां पदार्थानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभि-सम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता' इति ॥ ११ ॥

इसके बाद सभी कुरुवंशी कुमारोंने पार्थको (जिसने युद्ध जीता था) आगे करके श्रद्धा भक्तिके साथ अपने आचार्य द्रोणके चरणोंमें शिर झुकाया, और द्रुपदने भी अपना शिर हारकी लाजसे झुका लिया ॥ ११ ॥

अथो गुरुर्नीतमधिज्यधन्वना पुरःप्रदेशं पुरुहूतसूनुना ।

तरङ्गितार्क्षं तमवेक्ष्य विद्विषं वचो गभीरं वदति स्म सस्मितम् ॥ १२ ॥

अथो गुरुरिति । अथो एतदनन्तरं द्रुपदे जीवग्राहं गृहीते सति अधिज्यधन्वना आरोपितमौर्वीकधनुर्धारिणा पुरुहूतसूनुना इन्द्रात्मजेनार्जुनेन पुरः प्रदेशं नीतम् अग्रे समानीय स्थापि द्रुपदं तरङ्गितार्क्षम् अर्धचकितलोचनं लज्जया साश्रु-नयनं वा अवेक्ष्य सस्मितं किञ्चिद् हासपूर्वकं गभीरम् सार्थगौरवं मर्मभेदि वचनं वदन्तिस्म उवाच ॥ १२ ॥

इसके बाद जब द्रुपद पकड़कर धनुर्धारी अर्जुन द्वारा आचार्य द्रोणके आगे उपस्थित किये गये तब आचार्य द्रोण भय-चञ्चल-नयन द्रुपदको ओर देखकर निम्नलिखित गभीर वचन सुन्दरता कर कहे ॥ १२ ॥

‘अरे शत्रुत्रयसत्तम ! पुरा महत्तरमभिदेश्यमग्निवेश्यं नाम मुनिमल-

परिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूपमाणस्त्वं मत्कृते पितुरनन्तरं ममाधिराज्य-
पदस्य प्रथममर्थं भवते वितीर्य ततः परमर्थमहमनुभविष्यामीति यद्यथा
प्रत्यश्रुणुयास्तत्तथा निर्वर्तितं खलु धिग्विप्रमिति क्षुरप्रायेण विप्रियवच-
नेन प्रतीयसीं मनसि व्यथां मम वितीर्णवता महार्णवपरिधानवतीं वसु-
मतीं स्वयमेवा भवता नन भवता ।

अरे क्षत्रियसत्तमेति । अरे क्षत्रियश्रेष्ठ, रे अरे इति नीचता-
व्यञ्जकं सम्बोधनमाहतुः । क्षत्रियसत्तमेति क्षत्रियाधमतापर्यवसायि, अस्य सन्द-
र्भस्य व्याजस्तुतिरूपत्वात् । पुरा पूर्वकाले अग्निदेश्यम् प्रभावेणाग्नितुल्यम्
अग्निवेश्यं नाम तदाख्याप्रसिद्धम् अस्त्रपरिश्रमाय अस्त्रविद्यामधिगन्तुम् प्रश्रयेण
नम्रभावेन सह शुश्रूपमाणः परिचरन् त्वं द्रुपदः मत्कृते मम द्रोणस्यार्थं पितुः
(द्रुपद) जनकस्य अनन्तरं वानप्रस्थग्रहणात् परतः मम द्रुपदस्य अधिराज्यपदस्य
राज्यस्य अर्थम् समांगम् आदौ प्रथमम् भवते द्रोणाय वितीर्य दत्त्वा ततः परम्
तुभ्यं दीयमानादर्थोद्वशिष्टमर्थम् अहम् द्रुपदोऽनुभविष्यामि भोक्ष्ये इति यत्
यथा येन प्रकारेण प्रत्यश्रुण्याः प्रतिज्ञातवानासीः तत्तथा निर्वर्तितम् पूरितम्,
खलु पदमिहोपहासे, (प्रतिज्ञातदानस्य राज्याधेयस्य ग्रहणायोपस्थितं मां द्रोणं
प्रति) 'धिग् विप्रं ब्राह्मणम्' इति क्षुरप्रायेण क्षुरवत्तीक्ष्णेन विप्रियवचनेन कट्टक्या
मम द्रोणस्य मनसि व्यथां मानहानिभवं कष्टं वितीर्णवता दत्तवता महार्णवरशना-
वतीं समुद्रकाञ्चीं (समग्राम्) वसुमतीं पृथ्वीम् स्वयम् आत्मना एवं अनुभवता
भुज्जानेन भवता द्रुपदेन । अयमर्थः—पुराऽग्निवेश्याश्रमेऽधीयानेन त्वयाऽहमुक्तो
यद्यदा पितुरनन्तरं मम राज्यकाल उपस्थास्यते तदा पूर्वं तुभ्यमहं राज्यार्थं
प्रदाय शेषमर्थमहं भोक्ष्ये, तत्तु भवता तद्ग्रहणायोपस्थितं मां धिग्विप्रमिति धि-
क्कृत्य समस्तां महीं भुज्जानेन साधु निरुद्धमित्यर्थः । अत्र व्याजस्तुत्या मिथ्या-
भाषित्वेनाधिष्ठेप्रत्ययः ॥

अर क्षत्रिय श्रेष्ठ, पुराने कालमें अग्निके समान प्रतापी महात्मा अग्निवेश्य नामक
मुनिसे नम्रतापूर्वक जव तुम धनुर्विद्याका अभ्यास कर रहे थे, तब तुमने हमसे प्रतिश्रावो
था कि जव पिताजीक बाद मैं राज्य प्राप्त करूँगा तब आधा राज्य तुमको देकर शेष राज्यार्थ-
का स्वयं उपभोग करूँगा, उस अपना प्रतिश्रावका पालन तो तुमने खूब किया, जब हम
प्रतिश्राव राज्यार्थ ग्रहणका कामनासे तुम्हारे पास गये तब छुरेकी तरह तीसे वचनोंसे
मुझे धिक्कार कर समुद्र-वेष्टित इस पूरी पृथ्वीका उपभोग करके तुमने अपना वचन
खूब न्या ॥ ॥

१. 'क्षुरप्रवरप्रायेण' ।
२. 'मम मनसि व्यथा वितार्णवताऽर्णवरशनावतीम्' ।
३. 'स्वयमेवानुभवता भवता' ।

आबालवृद्धं जलसक्तमेव जनाः समस्ता द्रुपदं यदाहुः ।

तस्मात्त्वयि स्वीकृततादृशाख्ये कथं नु भज्येत न मित्रतेजः ॥ १३ ॥

आबालवृद्धमिति । यद् यस्मात् आबालवृद्धम् बालान् वृद्धांश्चाभिधाय सर्व-
बाला वृद्धाश्चेत्यर्थः, जनाः लोकाः द्रुपदं द्रौघ्यस्य पदं मूलम् जलसक्तम् पृथ्वीगर्भ-
वर्त्तिरसमग्रम् (हलयोरनेदात्) द्रुपदं तन्नामानं त्वाम् जलसक्तम् मूर्खसहचरम्
आहुः । तस्मात् स्वीकृततादृशाख्ये गृहीततन्नामके त्वयि द्रुपदे मित्रतेजः सूर्यरश्मिः
सुहृद्यभावश्च कथं न भज्येत विनश्येत् नु यथा जलसक्तमूले वृक्षे सूर्यतेजोऽकि-
ञ्चित्करं भवति, तथैव मूर्खवेष्टिते त्वयि ममप्रभावस्तत्र राज्यप्रार्थनाकाले नापस्त-
दिति भावः । अत्र 'द्रुपद' पदनिस्तुत्यार्थस्य समर्थनात् निरुक्तिर्नामालङ्कारः, तदु-
क्तम्—'निरुक्त्यौगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्' इति ॥ १३ ॥

बालकौसे लेकर बूढ़ों तक सभी आदमी द्रुपद-वृक्ष मूलको जल सक्त-पानीसे भींगा
कहा करते हैं, तुम भी द्रुपद नोनपारी होनेके कारण जल सक्त-ड-लमें अभेद होनेके कारण
मूखे जनावृत रहे, ऐसी स्थितिमें जैसे वृक्षों पर सूर्यका तेज अपना प्रभाव नहीं दिखलाते
हैं, क्योंकि उसकी जड़ें पानीमें भीगी रहती हैं, उमी नरह मूर्खावृत होनेके कारण द्रुपद
तुल्य पर भी मेरे सदृश मित्रका कुछ नहीं प्रभाव पड़ा, अर्थात् तुमने मित्रके प्रति किये
गये वादेकी पूर्ण नहीं किया ॥ १३ ॥

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रधर्षितः पार्षत-
स्तेन सार्धमर्षराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदां ककुदस्तौ जम्भ-
रिपुकुम्भसंभावानुभावप्युपयमं प्रवर्त्तयितुं कृतक्रतुनिर्वर्तनः सोमकान्तिको-
पास्यौ पुत्रौ भागीरथीविनावसथस्य याजस्य मुनिराजस्य याजनानुग्रहेण
परिजग्राह ।

इति व्याजेति । इति उक्तप्रकारकेण व्याजस्तुतिवचनेन निन्दापर्यवसायिन्या
स्तुतिवाचा पौरवान्ते पौरवकुमारगणसमग्रम् भार्गवान्तेवसता परशुरामशिष्येण
प्रधर्षितः कृतमर्त्सनः निन्दितः पार्षतः द्रुपदः कृत्यविदाम् कर्त्तव्यार्थज्ञानशालिनां
ककुदः श्रेष्ठः सन् तेन परशुरामशिष्येण द्रोणेन समम् सह अर्धराज्यपरिवर्त्तनम्
'गृहाणार्थं राज्यस्ये'ति दानरूपम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्यजम्भरिपुरिन्द्रस्तत्सम्भवम-
र्जुनम् कुम्भसम्भवं द्रोणं तावुभावपि उपयमम् विवाहम् (अर्जुनसम्यग्न्ये) उप-
यमम् यमान्तिकम् (द्रोणपत्नौ) प्रवर्त्तयितुम् प्रापयितुम् कृतक्रतुनिर्वर्तनः कृत-

१. 'जड' ।

२. 'पौरवान्ते वसता' । ३. 'पार्षदः' ।

४. 'परिवर्त्तनेन परमङ्गीकृत्य' । ५. 'उपयममेव' । ६. 'कृतक्रतुनिर्वर्तनः' ।

७. 'तद्वचन' ।

८. 'परिजग्राह । तातोऽपि । इति पा० ।

यज्ञः सोमश्चन्द्रस्तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत् सोमकान्तिकम् आस्यम् सुखम्,
उभया सहितः सोमः शिवः तस्येव कोपो यत्र तादृशम्, सोमकान्तिकास्यां
पुत्रीम् चन्द्रमुखीं तनयां महादेवकोपनं च पुत्रम् पुत्री पुत्री च पुत्रश्चेति पुत्री
(द्रौपदीष्टद्युम्नौ; (द्रौपद्योपयमोऽर्जुनस्य, दृष्टद्युम्नद्वारको वधश्च द्रोणस्येति
कामनया कृतयज्ञो द्रुपदः) भार्गीरयीवनावसयस्य भार्गीरयीतटस्थवनवासिनः
याजस्य याजनामकस्य मुनिराजस्य ऋषिप्रवरस्य याजनानुग्रहेण यज्ञसम्पादन-
कृपया परिजग्राह वृत्तवान् । द्रोणेन निन्दितो द्रुपदोऽर्धराज्यं तस्मै प्रदायापि मन-
सा दुःखितो याजनामकस्य मुनेः प्राधान्ये यज्ञं कृतवान् यत्र अर्जुनपरिणेषां द्रौपदीं
नाम चन्द्रमुखीं तनयां शिववत्कोपनं द्रोणवातिनं दृष्टद्युम्ननामकं च पुत्रं ववे इत्या-
शयः ॥ पुत्री च पुत्रश्चेति पुत्री, 'पुमान् खिया' (पा० १।२।६७) इत्येकशेषः ॥

इस प्रकार पौरवोंके सामने मार्गवक्षिष्य द्रोणके व्याज-स्तुति वाले वचनोंसे लजवाये
गये द्रुपदने आधा राज्य देनेका वादा करके कर्त्तव्य निर्णय कर लिया, और इन्द्रपुत्र अर्जुन
एवं द्रोणको क्रमशः (उपयम-विवाह, उपयम-यनके समीप) पहुँचानेके लिये यज्ञ किया,
जिस यज्ञके प्रधान आचार्य गङ्गातीरवर्त्ती वनमें रहनेवाले याज-नामक मुनि थे, और
उस यज्ञमें उन्होंने चन्द्रमुखी कन्या द्रौपदी, एवं महादेवकी तरह कोपनत्वभाव पुत्र दृष्ट-
द्युम्नका वर मांगा ।

तातोऽपि धर्मतनयं तपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममुं तपोभिः ।

आवर्जितैः कलशवारिभिरभ्यपिञ्च-

दानन्दवाप्सलिलैरैवनीं च पौराः ॥ १४ ॥

तातोऽपीति । तातः धृतराष्ट्रः अपि तपोभिः तपस्याभिः स्वाचरितैर्ब्रह्मतपोवासा-
दिभिरित्यर्थः, लब्धं पुनरासादितं चक्षुः नेत्रमिव (अन्धस्य पुनर्नेत्रलाभो यथाऽऽ-
नन्दजनकस्तथाऽऽनन्दजनकमित्याशयः) धर्मतनयम् युधिष्ठिरं तपनीयपीठम्
कनकासनम् आरोप्य उपवेश्य आवर्जितैः नानातीर्थोपहृतैः कलशवारिभिः घट-
स्थितजलैः अभ्यपिञ्चत् अभिषिक्तवान्, याँधराज्यं प्रदत्तवानित्यर्थः, पौराश्च आन-
न्दवाप्सलिलैः हर्षांशुप्रवाहैः अवनीम् पृथ्वीम् अभ्यपिञ्चन्, 'राज्ञोऽभिषेकं तद्व-
धूरन्यभिषिच्यत' इति सम्प्रदायानुसारण्यमुक्तिः । अयं श्लोकः चम्पूरामायणी-
यस्यास्य श्लोकस्य च्छायां अनुहरति—'अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुखा ।
अभिषेक्तुं स्थिता मेवास्तन्महीं महिषीमिव' ॥ उन्नेजा व्यज्यते ॥ १४ ॥

इत्थे वाद तात धृतराष्ट्रे तपस्याओंके द्वारा दुवारा पाई गई आंखके समान प्यारे

युधिष्ठिरको स्वर्ण सिंहासन पर बैठा करके नाना तीर्थों से लाये गये जलसे पूर्ण घटों द्वारा अभिषेक प्रदान किया, और पौरजनने अपने अपने आनन्दाद्य-प्रवाहसे (उत्त अभिषिच्यमान राजाकी खोके समान) पृथ्वीको अभिषिक्त किया । राज्याभिषेकमें राजा-रानी दोनोंका अभिषेक किया जाता है, युधिष्ठिरका अभिषेक धृतराष्ट्रने किया, और उनकी भोग्या पृथ्वीका अभिषेक लोगोंने किया ॥ १४ ॥

आविभ्रतो धरणिमद्भदनिर्विशेषं

नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभिः ।

पस्यं समस्तमपि वासवसंनिभस्य

कोशीवभूव कुतुकैः सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥

आविभ्रत इति । धरणिम् अखिलं महीम् अद्भदनिर्विशेषम् केयूरवत् (अनायासम्) आविभ्रतः धारयतः वासवसन्निभस्य इन्द्रनुत्पस्य अस्य युधिष्ठिरस्य जयेन पष्ठांशभागग्रहणात्मकेन उदिताभिः सञ्जाताभिः नानाधनायतिभिः नाना-प्रकारकसमृद्धीनामात्मैः समस्तम् अपि पस्यम् भवनम् कौरवाणां दुर्योधनादीनाम् कुतुकैः कुतूहलैः सह कोशीवभूव कोशागारत्वमाप मुकुलीवभूव च । अयमाशयः-विनैवायासं भुवं पालयतो महेन्द्रपराक्रमस्य युधिष्ठिरस्य कर्ग्रहणेन सम्पदतितरां वबुधे येन तदीयं सर्वमपि भवनं कोशागारभावमापन्नं, दुर्योधनादीनां च कुतुकं-राज्यमासाद्य कान्दशामयमनुभवतीत्येवंरूपं कुतूहलं शाम्यति-स्मेति, महतामभ्युदयेन खलानां तादृशाचरणस्य स्वाभाविकत्वादिति 'निशात-पस्यसदनभवनागारमन्दिरम्' इति-'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने धनवे-श्मनि' इति चामरविश्वी । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥

राजा युधिष्ठिरने समूर्चा पृथ्वीको केयूरका तरह अपने हाथसे अनायास धारण कर लिया, नयपष्ठांश भाग ग्रहरूप करके बढ़ते रहनेसे उनका सारा राजप्रासाद ही कोशागार बन गया, और दुर्योधनादिके कुतूहल मुकुलित हो गये, जब युधिष्ठिर राजा हुए तब उनके विरोधी दुर्योधनादिके हृदयोंमें बड़ा कुतूहल था कि देखें इनका राज्य कैसे चलता है, जब उनका राज्य ठीकसे चलने लगा तब उनकी वह दुष्टभावना मुकुलित हो गई, वह फूल-फल नहीं सती ॥ १५ ॥

पारेसिन्धु प्रथितं ममितं प्रत्यहं वर्षमान

सोढुं पार्थाभ्युदयमपटोः स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

प्रीतो राजाऽप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातुं

मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

पारेन्निन्धिनि । राजा धृतराष्ट्रः प्रीतः युधिष्ठिरप्राप्तप्रजापालनजन्य-
कीर्त्तिधनागमादिभिः प्रसन्नः अपि पारेसिन्धु समुद्रस्य पारे प्रथितम् विस्तृतं
ख्यातञ्च, अमितम् अनल्पम्, प्रत्यहम् प्रतिदिनम् वर्धमानम् पार्थाभ्युदयम्
युधिष्ठिरस्य प्रतापम् सोढुम् मर्षयितुम् अपटोः असमर्थस्य स्वात्मजस्य दुर्योधनस्य
अनुरोधात् आग्रहानुसरणात् अनुजतनयस्य भ्रातृपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य प्रेममार्गे
स्नेहवर्त्मनि प्रयातुं चलिनुम् मातुः अम्बिकायाः दोषात् अग्निनिमीलनरूपात्
बहिः बाह्यनेत्रविषये इव अन्तरपि हृदयनेत्रविषयेऽपि अन्धभावम् अन्धत्वम्
अगात् प्राप्तः । युधिष्ठिरे धृतप्रेमापि धृतराष्ट्रो दुर्योधनानुरोधाद्युधिष्ठिरप्रेममा-
गानुसरणे चेतसाऽन्धो जातो यथाऽसौ मातुर्दोषाद्बाह्यनेत्ररहित आसीत्तथेति
बोध्यम् । पुरा सत्यवत्यानुया व्यासेन सह सङ्गताऽम्बिका, तद्रूपं दृष्ट्वा सा भयं
जुगुप्सां च भजमाना नयने प्यधत्त, अतएव च तद्भर्तुः धृतराष्ट्रोऽन्धो जात इति
कथा भारते । मातुर्दोषाद्बहिर्नेत्रशून्यः पुत्रानुरोधाच्चान्तर्नेत्रशून्यो जातो राजा
युधिष्ठिरं न्यूनप्रेमा जात इत्याशयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजा धृतराष्ट्रः यद्यपि युधिष्ठिरके प्रजापालनजन्य यश, धनागन, आदिसे प्रसन्न
थे, फिर भी समुद्रके पर पार तक फैले हुए, अनन्त, दिनों दिन बढ़ने वाले युधिष्ठिराभ्यु-
दयको नहीं सह सकने वाले अपने पुत्रके अनुरोधसे भतीजा युधिष्ठिरके ऊपर प्रेम करनेमें
अन्तः अन्ध हो गये, उनकी ज्ञानशक्ति लुप्त हो गई, जिससे वह युधिष्ठिरके प्रेम मार्ग पर
नहीं चले, जैसे वह मानाकी गलतीसे बाह्य चक्षुहानि हो गये थे । माताके दोषसे बाह्यान्ध
धृतराष्ट्र पुत्रके दोषसे अन्तरन्ध हो गये, और युधिष्ठिरसे प्रेम करना छोड़ दिया ॥ १६ ॥

तदनु सौबलीजानिरसौ बलीयसाऽमर्षेण धर्षितः सहजविनयं धर्म-
तनयमाहूय कृतावहित्थो गिरमित्थमुत्थापयामास ।

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादिविषये प्रेमत्यागात्परः सौबली गान्धारी जाया
यस्यासौ सौबलीजानिः धृतराष्ट्रः बलीयसा महता अमर्षेण द्वेषेण धर्षितः
पीडितः सन् सहजविनयं स्वाभाविकनम्रतोपेतं धर्मतनयं युधिष्ठिरं नाम पाण्डु-
तनयप्रथमम् आहूय आकार्य कृतावहित्थः विहिताकारगोपनः (द्वेषं प्रच्छादय-
न्तिन्त्यर्थः) इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचमुत्थापयामास प्रारम्भे ॥

इसके बाद गान्धारीके पति धृतराष्ट्र हृदयमें ज्वरेस्त द्वेष धारण करके स्वाभाविक
नम्रताके पात्र युधिष्ठिरको बुलाकर (अपने द्वेषको छिपाते हुए) इस प्रकार कहना
प्रारम्भ किया ॥

‘वत्स ! संप्रति वारणावतं पुरमुपेत्य वारणाननगुरोक्तसवं वारणाय
विपदां निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपौरजनभव्यया गिरा स्तव्यो निर-

अधिसुखामनुशाधि वसुधाम्' इति ।

वत्सेति । वत्सेति प्रीतिसम्योधनं बालेषु, सम्प्रति अद्युना वारणावतं नाम पुरं नगरमुपेत्य गन्वा विपदां सम्भाव्यमानानामापदां वारणाय दूरीकरणाय वारणाननः गणेशः तद्गुरोः पितुः शिवस्य उल्लसवं नैमित्तिकं पात्रिकादिकं पूजा-सन्भारम् निषेव्य अनुष्ठाय तत्र वारणावतपुरे वास्तव्याः वासिनो ये पौरजना स्तेषां भव्यया कुशलयुतया गिरा वाचा सह अनुजैः भ्रातृगणसहितः स्वव्यः प्रशंसनीयः सन् निरवधि मर्यादारहितं कालं यावत् सुखम् आनन्दो यस्यां तादृ-शीम्, अनन्तसुखसम्पन्नाम् इति वाऽर्थः, वसुधां पृथ्वीम् अनुशाधि पालय । अत्रापि गद्यभागे नैपथीयकाव्यस्यावस्तनश्लोकस्य च्छाया दृश्यते 'धां प्रशाधि-गलितावधिकाळं साधु साधु विजयस्व विडौजः' ॥

बेटा, इस समय तुम वारणावत नगरमें जाकरके विपत्ति दूर करनेवाले महादेवके उल्लसने भाग लो, और वहाँ रहनेवाले पुरवासियोंकी कुशलिनी वाणीसे स्तुत होकर माइयोंके साथ वहाँ पर अनन्त सुख-समृद्धिसे भरी इत वसुधाका पालन करो ॥

तस्याशयं हृदि विदन्नपि धर्मसूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु

कुलंकपं गुणगणेन कुलं हि पुरोः ॥ १७ ॥

तस्याशयमिति । तस्य एतराष्टस्य आशयम् 'केनापि प्रकारेण पाण्डवाः पुरान्तरं स्थापनीया' इति गृहमभिप्रायं हृदि स्वचित्ते विदन् जानन् अपि धर्मसूनुः युधि-ष्ठिरः तातस्य पितृव्यस्य वाचम् वारणावतपुरप्रस्थानाज्ञां तथा मन्ददुर्कं तथास्तु इति पत्रम् अविलम्ब्य शीघ्रम् अगृह्णात् स्वीचकार । तत्रार्थान्तरन्यासमाह— तत्तादृशेष्विति । तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु श्रेष्ठजनाज्ञास्वीकरणेषु तत् प्रसिद्धं पुरोः कुलं पुरुवंशः गुणगणेन स्वगुणगणिना कूलङ्कपम् परिपूर्णम् । पूर्वो हि गुणादेशपालने प्रसिद्धः, पूर्वनाम पुत्रः पित्रे ययातये यौवनं ददाविति कथाऽत्र भित्तिनूतिः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तत्कलङ्कणं यथा— 'उत्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्रके गृह आशय—'कित्ती प्रकार पाण्डवोंको हस्तिनापुरसे हटावे' इस प्रकार के अभिप्रायको अपने मनमें समझने हुए भी स्वभाविक नरनाशाली युधिष्ठिरने क्यास्तु कह कर उनकी आज्ञा स्वीकार कर ली, क्योंकि उस प्रकारके आज्ञा-पालन-कार्यमें पूर्व-वंशके लोक अपने गुणोंसे परिपूर्ण होते आये हैं । 'तनय ययानिहि यौवन ददञ्च, धिनु

आज्ञा अथ अयज्ञ न मयज्ञ' वाली कथाको इष्टिमें रखकर पूर्ववंशको गुरुजनकी आज्ञाके पालनमें सदा तत्पर कहा गया है ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजैः साकं तद्गिरा तत्पुर ययौ ।

कर्मचोदनया जीवः कायमन्यमिवेन्द्रियैः ॥ १८ ॥

धर्मभूरिति । जीवः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चप्राणाः, मनः, एतत्सप्तदशपदार्थ-समष्टिरूपलिङ्गदेहो जीवः, स यथा इन्द्रियैः सह कर्मणः पापपुण्यरूपस्या-चरितस्य (धर्मस्य पापस्य वा) चोदनया प्रेरणया अन्यं कार्यं शरीरं याति तथैव धर्मनूः युधिष्ठिरः अनुजैः भ्रातृभिः सह तद्गिरा धृतराष्ट्रवाचा (चोदितः) तत् चारणावतं नाम पुरं ययौ ॥ १८ ॥

जैसे जीव इन्द्रियोंके साथ धर्म-अधर्म रूप अपने कर्मका प्रेरणासे शरीर-त्यागके बाद पुनः दूसरा शरीर ग्रहण करता है उसी तरह युधिष्ठिर अपने अनुजोंके साथ धृतराष्ट्रकी आज्ञासे उस चारणावत पुरको चले गये ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शितं महीयः सचिववरेण पुरोचनेन शत्रोः ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिव नृत्नमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

सविनयमिति । अथ पार्थाः पृथापुत्रा युधिष्ठिरादयः शत्रोः दुर्योधनस्य सचिव-वरेण प्रधानामात्येन पुरोचनेन तन्नामकेन दर्शितम् नयनगोचरतां नीयमानम् महीयः अतिदीर्घपरिणाहम् अशेषवस्तुभिः सकलैः पदार्थैः अशनवसनशयना-सनादिभिः पूर्णम् जतुगृहम् लाक्षानिर्मितं भवनम् नृत्नं नवीनं जगत् भुवनम् इव अभजन्त प्राप्तवन्तः । यथा जगति सर्वं वस्तु विततं तथा तत्र लाक्षाभवनेऽपि सर्वं वस्तु विततमासीदिति सारांशः ॥ १९ ॥

इसके बाद पृथाके पुत्र युधिष्ठिरादि पाण्डव दुर्योधनके प्रधान सचिव पुरोचन द्वारा दिव्यकाये गये उस अतिविशाल लाक्षागृहका आश्रय लिया जो नये लोकको तरह सभी प्रकारकी वस्तुओंसे पूर्ण था ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितैः सौवलेयशतमन्युहेतुना ।

पञ्चतामपि परां धनंजयप्रापणेन जतुधाम्नि मेनिरे ॥ २० ॥

तत्र त इति । ते पार्थाः तत्र जतुधाम्नि लाक्षागृहे विदुरभृत्यभाषितैः विदुर-रूपेण तसुरङ्गाखनकद्रुतोक्तिभिः सौवलेयशतस्य गान्धारीपुत्राणां शतसङ्ख्यानां दुर्योधनादीनां मन्युः पाण्डवानां विषये क्रोधः हेतुर्यस्य तेन सौवलेयशतमन्यु-हेतुना धनञ्जयप्रापणेन वह्निसंयोगेन (सुवलायाः देवमातुः अपत्यं पुमान् सौ वलेयः स चासौ शतमन्युः इन्द्रः स हेतुर्जनको यस्य तादृशेन धनञ्जयप्रापणेन अर्जुनसंगमेन) पराम् अपरां पञ्चताम् पञ्चत्वम् मरणम् (एका पञ्चता पञ्चसंख्या-

वत्ता यथाऽर्जुनसङ्घमेन जाता तथाऽपरा पञ्चता मरणम् अग्निसंयोगेन भाविनीति) मेनिरे तर्कितवन्तः । पाण्डवा यथा वयमर्जुनासादितेन पञ्चसङ्घयाका जातास्तथैवात्र लाक्षागृहे वह्निसंयोगेन पञ्चत्वं प्राप्स्याम इति दुर्योधनदुश्चिकीर्षितं विदुरमृत्यवाचा प्रतीचवन्त इत्यर्थः । अत्र श्लोके 'सौत्रलेयशतमन्युहेतुना' 'धनञ्जयप्रापणेन' इति पदद्वयं श्लिष्टं, तत्रार्थभेद उक्त एव पूर्वमिति बोध्यम् । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः'—'धनञ्जयोऽर्जुने बहौ'—'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इत्यमरविश्वौ ॥ २० ॥

युधिष्ठिर आदि पाण्डवोंने विदुर-मृत्युके कहनेसे समझ लिया कि इस लाक्षागृहमें गान्धारीके पुत्र शतसङ्घथक कौरवोंके कोपसे लगायी जानेवाली आगके द्वारा हम लोग दूसरा पञ्चत्व प्राप्त करेंगे, एक बार तो देवमाताके पुत्र इन्द्रके द्वारा उत्पादित अर्जुनके मिलनेसे हमने पञ्चता पञ्चसङ्घयकता प्राप्तकी थी । इस श्लोकमें सौत्रलेय-शतमन्यु, धनञ्जय वह दो शब्द तथा पञ्चता शब्द-श्लिष्ट हैं, सौत्रलेय-गान्धारीपुत्र, शत-सौ, मन्यु-कोप, धनञ्जय-आग, यह अर्थ पञ्चता-मृत्युमें, और पञ्चता—पञ्चसंख्यावाले अर्थ पक्षमें सौत्रलेय याने देवमाताके अपत्य, शतमन्यु-इन्द्र, (हेतु-जनक) धनञ्जय अर्जुन ॥ २० ॥

शिशमयिपुरपि द्विषां स मन्त्री निभृतशरारुरिमान्निगूढभावान् ।

अवसरमनलावृते निकेते प्रतिदिनमेधयितुं प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

शिशमयिपुरिति । निभृतः प्रच्छन्नः शरारुः घातको द्विषां पाण्डवदुष्टां मन्त्री स पुरोचनः निगूढः प्रच्छन्नो भावो येषां तान् निगूढभावान् विदुरमृत्योक्तं रहस्यं गोपयतः इमान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् अग्न्यावृते अग्निदग्धे निकेते जतुगृहे शिशमयिपुः शमं विनाशं प्रापयितुरपि, प्रतिदिनम् अहन्यहनि एधयितुं वर्धयितुं पोषयितुम्, (इति विरोधः) एधयितुम् एधभावं नेतुं ज्वलनेन्धनभावं गमयितुम् अवसरं योग्यं समयं प्रतीक्षतेस्म प्रतिपालयतिस्म । पुरोचनो नाम दुर्योधनमन्त्री प्रकटं पाण्डवानाराधयन्नपि तान्द्राहयितुमवसरं प्रतीक्षमाणस्तथावित्याशयः । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥ २१ ॥

प्रच्छन्न होकर पाण्डवोंके घातमें रहनेवाला वह शत्रु-मन्त्री पुरोचन-अपनी रहस्यता को छिपाकर रखनेवाले इन पाण्डवोंको आग लगाकर जला टालनेकी दृष्ट्या रन्ते हुए भी प्रतिदिन इनको (एधयितुं) दड़ानेके लिये (या-एधयितुं-आगमें एध-इन्धन बनानेके लिये) अवसरकी प्रतीक्षा करता था ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्यैः सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिपादमीपार्मामिपफलेषु विपं निनीपन्त्या निपादयोपित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राघिमाणं दातुकामेन तत्र सद्यनि क्षणदायामाशुशुक्षणि क्षणान्निक्षिप्य जननीसोदर-

जननीचेतरसंवेशसुखमणिमञ्चायमानमुजशिखरसीमेन 'भीमेन तस्माद्-
गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जग्मे ।

जातुचिदिति । जातुचित् कदाचित् अपत्यैः पुत्रैः (पञ्चभिः) सह-पञ्चपुत्रा,
मृत्युभावमिषात् सेवकत्वव्याजात् अमीषां युधिष्ठिरादीनाम् आमिषफलेषु मांसेषु
फलेषु भक्ष्यफलेषु वा विषं गरलं निनीयन्ती प्रापयितुकामा या (मांसे फले वा-
विषं प्रदाय गुप्तरूपेण पाण्डवान्मारयितुं दुर्योधनेनादिष्टा धृतसेवकरूपा) निषाद-
योपित् किराती तस्याः इव पुरोचनस्य शत्रुमन्त्रिणः (अपि) निद्रायां द्राविमाणं
चिरस्यायित्वं दातुकामेन आनेतुमिच्छता (विषप्रदानाय चेष्टमानां सपञ्चपुत्रां
किरातीं पुरोचनं च दार्धनिद्रां मृत्युं प्रापयितुमिच्छता) तत्र सद्गनि लाक्षा-
गृहे चणदायां निशि क्षणात् क्षटिति आशुशुचणिं वह्निं निहिष्य प्रज्वाल्य
जनन्याः मातुः कुन्त्याः सोदरजनस्य भ्रातृवर्गस्य च नीचेतरत् विपुलवत् संवेश-
सुखम् निर्भरनिद्राऽऽनन्दस्तत्र मणिमञ्चायमाना मणिनिर्मितमञ्चसमाना भुज-
शिखरसीमा स्कन्धाग्रदेशो यस्य तादृशेन तथोक्तेन भीमेन विदुरकिङ्करकृत-
लिङ्गया विदुरप्रेषितमृत्युविहितविह्वया सुरङ्गया अन्तर्भूमिपथेन निर्जग्मे वहि-
रायातम् । पञ्चभिः पुत्रैः सह सेवकतामिषेण पाण्डवेभ्यो मांसे भक्ष्ये फले वा
गोपयित्वा विषं दातुमिच्छन्त्या किरात्या सहैव पुरोचनमपि मारयितुमेकस्यां
निशि तत्र जतुगृहे वह्निं निहिष्य स्वस्कन्धयोर्मातरं भ्रातृं च निर्भरं शाययन् भीमो
विदुरमृत्यवोपधितसुरङ्गावर्त्मना तस्मात्स्थानान्तरमयासीदित्यर्थः । 'आमिषं पल्ले
वलीये त्रिषु स्याद् भोग्यवस्तुनि' इति 'शिखावानाशुशुचणिः' इति च विश्वामरौ ।

किंती समय पांचपुत्रोंके साथ मृत्युभावनें नियुक्त होकर भक्ष्यफल अथवा मांसमें
क्षिपाकर पाण्डवोंको विष देना चाहनेवाली पञ्चपुत्रा निषादीको ही भांति पुरोचनको
नीच निद्रा प्रदान करनेकी इच्छासे रातमें उस लाक्षागृहमें आग लगाकर-माना तथा
मांसोंकी सुख-निद्रामें मणिमय मञ्चका काम करती है जिसकी स्कन्धद्वयी-ऐसे भीम
विदुर-मृत्यु द्वारा संकेतित सुरङ्गकी राहसे उस घरसे बाहर निकल गये ॥

पार्यद्विषां विग्रहमेकमेकं विभज्य सप्तापि शिखाः कृशानोः ।

स्वीकृत्य तृषाः स्वशिरःप्रकम्पैः शंश्लाधिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥ २२ ॥

पार्यद्विषामिति । तत्र भीमकृताग्निक्षेपेण ज्वलति लाक्षागृहे कृशानोः अग्नेः
सप्तापि शिखाः पार्यद्विषाम् पाण्डवशुभमनिच्छतां किराती-तत्पुत्रपञ्चक-पुरोचना-
नाम् एकम् एकम् एकैकम् (सप्तानां शिखानां भागेष्वेकमेकं त्रिषुः स्यात्तेषामपि
सप्तत्वात्) विग्रहम् शरीरम् विभज्य विभागं कृत्वा स्वीकृत्य आस्त्राद्य च तृषाः
तृषाः सत्यः स्वशिरःप्रकम्पैः शिखाग्रभागधूननैः समीरपुत्रं भीमं दशलाविरे

प्रशंसुः । अग्नेः सप्तापि शिखाः सप्तापि तेषां शरीराणि विभज्यात्वाद्य तादृश-
शरीरात्वाद्भावसरप्रदायिनः (स्वमुद्बो वायोः पुत्रस्य च) भीमस्य प्रशंसामिव
शिखाप्रमाणरूपशिरःक्रमेण सम्पादयामासुरित्याशयः । गम्योत्प्रेक्षाज्जलङ्कारः ॥२२॥

उक्त समयमें पाण्डवके शत्रुमृत पञ्चपुत्रा निपादी और पुरोचनके सात शरीरों
को एकएक करके बाँटकर आत्मादन करनेवाली आगकी सात शिखारोंने अपने शिरोंकी
जंवा कंपाकर पञ्चपुत्र भीमकी प्रशंसाकी ॥ २२ ॥

प्रपश्यतां पौरवृणां प्रमाते सांक्रामिकं रोगमिवाधितापम् ।

आविश्रतामश्रुभिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियायाः ॥ २३ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रमाते प्रातःकाले (ज्वलत्तलाज्ञागृहम्) प्रपश्यताम् बीज-
मागानाम् (अतएव) सांक्रामिकम् एकस्य शरीरादन्यस्य शरीरे सङ्क्रमण-
शीलम् खर्जनप्रभृतिरोगमिव अधितापम् बह्विहाहम् आविश्रताम् धारयताम् (गृहे
स्थितोऽग्नितापो मन्ये सङ्क्रान्त्येव दर्शकेषु गतः) पौरवृणां पुरवासिमनुष्यागाम्
अश्रुभिः नेत्राश्रुभिः एव तत्र लाजामवने अग्निहठात्क्रियायाः बह्विहृतस्य बला-
हाहनस्य शान्तिः समाप्तिरापादि । पौरजनैः प्रज्वलत्तलाज्ञागृहमवेक्ष्य रुद्रभिः स्वाश्रु-
भिरेव (उपायान्तराभावात्) स बहिरुपशमित इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रातःकालमें जिन लोगोंने जलते हुए लाजागृहको देखा, वे लोगोंमें सन्तप्त होगये,
नानों लाजागृहमें वर्तमान अग्निताप संक्रामक रोगकी तरह दर्शकोंमें चला गया हो और
सन्तप्तसे रोते हुए पौरजनोंने अपने अश्रुप्रवाहसे ही उस आगको शान्त किया (क्योंकि
दुस्तर कोई उपाय संभव नहीं था) ॥ २३ ॥

तत्रालये दग्धतनूयैतान्निश्चित्य पार्यान्निजचारवाचा ।

दुःखापदेशेन सुयोधनाद्याः संमोदवाप्यं सस्रजुः समायाम् ॥ २४ ॥

तत्रालय इति । अथ लाजागृहदाहात्परतः निजचारवाचा स्वीयगुप्तचरमापि-
तेन तत्रालये तस्मिन् लाजागृहे पुनान् पार्यान् दग्धतनून् भस्मीभूतशरीरान्
निश्चित्य दुयोधनाद्याः सर्वे त्रातरः दुःखापदेशेन पाण्डुपुत्राणां मरणमुद्दिश्य रोदनं
क्रियत इत्यपदिश्य समयां निजपरिषदि संमोदवाप्यम् हर्षांशु सस्रजुः विस्मृ-
वन्तः । चारनुखैतेषां पाण्डवानां भस्मीभावमाकर्ष्य मुदिताः कौरवाः पाण्डव-
मरणजन्यं दुःखं नाटयन्तो वस्तुतो जहपूरित्याशयः ॥ २४ ॥

इसके बाद 'लाजागृहमें वे सभी गण्टक अपनी जाना कुत्तोंके साथ जल गये' वह
मनाचार जब सुनचरों द्वारा दुयोधनादि कौरवोंको मिला तब वे क्रूर क्रूरसे समाने
पाण्डवोंके लिये रोते थे, परन्तु वस्तुतः वह उनकी दुःखाश्रु नहीं था, वह उनकी आनन्दाश्रु
वह नहीं था, उनकी 'पाण्डवोंके मर जानेसे अब हमारा राज्य एकण्टक हो गया' वह
सन्तप्त सुनी हो रही थी ॥ २४ ॥

तावत्सोऽपि गन्धवहसुनुरन्वतमसर्वन्धुरं सक्थिजवसमुत्थितमरुदु-
त्पाटिततरुविटपैवसतिविघटनसमुद्भ्रान्तशकुन्तकुलनिबद्धनिध्वानमध्वानं
विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसरमेतानवतार्य तदीयपरि-
रक्षणविचक्षणः क्षणमवतस्ये ।

तावदिति । तवत् सुरङ्गाद्वारा निर्गमसमये सः प्रतिद्वपराक्रमो (भीमः)
गन्धवहसुनुः वायुसुतः अन्वतमसेन गाढान्धकारेण बन्धुरं निविडं व्याप्तम् ,
सक्योः ऊर्वोः जवेन वेगेन समुत्थितः उदगतो यो मरुत् वायुः तेन मरुता
उत्पाटितानामुन्मूलितानां तरूणां वृक्षाणां विटपेषु शाखासु याः वसतयः पक्षिणां
कुलायास्तेषां विघटनेन विध्वंसेन समुद्भ्रान्तानां भयचकितानां शकुन्तानां
पक्षिणां कुलेन निबद्धः कृतो निध्वानः शब्दो यत्र तादृशम् , अध्वानं मार्गं विलङ्घ्य
अतिश्रम्य कस्यचित् काननकासारतीरतरोः वनवर्त्तिसरोवरतटविटपिनः अधिपरि-
सरं समीपे एताम् आतृन् मातरं च अवतार्य स्कन्धदेशादवरोप्य तदीयपरि-
रक्षणविचक्षणः समातृकाणां आतृणां रक्षायां निपुणः (भीमः) क्षणम् किञ्चित्
कालम् अवतस्ये विश्रामाय स्थित इति । सुरङ्ग्या प्रस्थितोऽसौ निविडतमसा
व्याप्तं भीमस्य वेगेन वृक्षाणां पतनेन अष्टनीडानां पतनानां कोलाहलेन मुखरितं
कञ्चन पन्न्यानमतिश्रम्य कस्यचित् वनसरस्तटस्थितस्य तरोः समीपे तान्स्कन्धादव-
तार्य विश्राम्यतिस्म भीम इत्यर्थः ॥

सुरङ्गके मार्गसे चलकर भीमने गाढ अन्धकारसे आच्छन्न, एवं भीमके जोरसे चलने
के वेगसे उत्पन्न वायु द्वारा उखाड़े गये वृक्षोंकी शाखाओंके विघटनसे टूटे हुए बोललोंके
भयचकित पक्षियों द्वारा किया जा रहा है शब्द जिसमें ऐसे-मार्गको तय करके किसी
वनवर्त्ती तालाबके तटस्थ वृक्षके पास अपने भार्यों और माताको अपने कन्धों परसे
उतार कर रख दिया और उनकी रक्षामें सावधान रहकर कुछ देर तक विश्राम किया ॥

तत्र कापि तरुणी तडिदामा तं ययौ जतुगृहे सुहितेन ।

चूपणाय तमसां वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

तत्र कापीति । तत्र वनतटागतस्तले तडिदामा विधुदिव तरला प्रकाशशालि-
नी च जतुगृहे लाक्षागृहे सुहितेन (किरातीतत्पुत्रपञ्चपुरोचनानां स्वादुपदा-
र्थानां भक्षणेन) नृत्नेन हुतवहेन अग्निना प्रेरिता वनमार्गे भीमगन्तव्यकानन-
वर्त्मनि तमसां चूपणाय अन्धकारदूरीकरणाय चोदिता आदिष्टा (वह्नि) शिखा

१. 'धुरंपर' । २. 'विटपविघटन' । ३. 'विघटन' । ४. 'कुलवद्' ।

५. 'जागरविचक्षणः'; 'विचक्षणजागरः'; 'विचक्षणजागरूकः' । ६. 'सुहितेन' । इति पा० ।

ज्वाला इव स्थिता कापि तस्मीं तं भीमं ययौ प्राप । तत्र तरुमूले काचिदति-
प्रकाशा तरुगी तं प्राप, सा भीमेन जतुगृहे वह्नये यो नरवलिः प्रदत्तस्तनूमेन
वह्निना तन्मार्गतमोदूरीकरणाय प्रेरिता वह्निश्चिन्नेव प्रतीयतेस्म, इत्याशयः ।
जतुगृहसु/वपदार्थवृत्तत्वं वह्नेः स्वशिखाप्रेषणे कारणत्वेनोपनिबद्धमिति काव्य-
लिङ्गम्, शिखारूपतोऽप्येता, तडिदामा इत्युपमा चेत्यमीषां सङ्करः । स्वागता
वृत्तम् ॥ २५ ॥

उम न्यान पर एक विजलीकी तरह चमक वाली औरत भीमके तानने आई, वह
ऐसी लगती थी, मानो लक्ष्मणहमें भीमके द्वारा प्रस्तुत बिराती आदिके शरीररूप
उत्तम पदार्थके आत्वादनसे सन्तुष्ट होकर अग्निदेव द्वारा आदिष्ट भीमके मार्गमें वर्तमान
अन्धकारको चुननेमें नत्पर अग्निशिखा हो ॥ २५ ॥

अधरोष्टविभागरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

इति सा हृदि तस्य संशयं परिमापु किल मौनमत्यजत् ॥ २६ ॥

अधरोष्ठेति । अस्याः भीमसमीपमायातायाः सुदृशः सुन्दर्याः वदने मुखे
अधरस्य ओष्ठस्य च विभागरेखिका स्वल्पा भेदकरी कापि रेखा अस्ति वा नास्ति
वा ? इति एवं लक्षणं तस्य भीमस्य हृदि चित्ते नन्तं संशयं संदेहं परिमापु दूरी-
कर्तुं सा सुन्दरी मौनमत्यजत् जहाँ । तडिदामा सा सुन्दरी—अस्याः सुन्दरतनो-
मुखं निम्नोष्ठोर्ध्वोष्ठयोर्मध्ये विभेदरेखा विद्यते न वेति सन्देहमिव भीमस्य दूरीकर्तुं
तं व्याजहार, येन रेखासंघासत्त्वविषयः संशयः स्वयमेव दूरीभूत इति भावः ।
उपेक्षा स्फुटा ॥ २६ ॥

इम तरुणाके मुखमें नीचे—ऊपरके ओठोंके बीचमें विभाग रेखा है कि नहीं है ? इम
प्रकार सन्देहमें पड़े हुए भीमके सन्देहको दूर करनेके लिये उस तरुणीने मौनत्याग किया ।
उसके बोलनेसे भीमके हृदयका वह संशय मिट गया ॥ २६ ॥

एतां प्रशान्ति भुजया वनराज्यसीमामेकः स्वयं नरभुजानृपभो हिडिम्बः ।
अर्धाशभागजनवधे सममन्तकेन तुल्याभिधानपद्या स्वस्मृमान्मया यः ॥ २७ ॥

एताभिनि । नरभुजाम् मनुष्यमनुकङ्गाणाम् ऋषभः प्रधानभूतः, अतएव च
जनवधे लोकानां मारणे अन्तर्केन यमेन समम् अर्धाशमाक् सप्तशंभारी (याचन्तो
जना यमेन हन्यन्ते तावतां हन्तेत्यर्थः) हिडिम्बः नाम राक्षसः स्वयमेकः सहाय-
कान्तरनिरपेक्षः भुजया बाहुबलेन एतां वनराज्यसीमाम् वनराज्यपर्यन्तमुखं
शान्ति नियन्त्रयति, यो हिडिम्बः तुल्याभिधानपदा समाननामधारिण्या मया

हिडिम्बया स्वसृमान् भगिनीयुक्तः, अस्तीति शेषः । इमान् वनमुवं मम भ्राता
राक्षसराजो मानववधे यमेन सदृशश्च हिडिम्बः स्वयं शास्ति, तस्य हिडिम्बाना-
मिकाऽनुजाऽहमस्मीति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

नरभोजियो-राक्षसोमै प्रधान, नरसंहारमै यनके साथ समान भाग रखनेवाला मेरा
भाई हिडिम्ब अकेले स्वयं इस वनभूमिका शासन करता है, और मैं उसीके नामके तुल्य
नामवाला हिडिम्बा उसकी बहन हूँ ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठतः कीदृशं ककुदमित्ययं मम ।

चित्तरङ्गभुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासकः ॥ २८ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बाधीनेऽपि कानने अद्य सम्प्रति वीतशङ्कं
निर्मयभावेन तिष्ठतः वर्त्तमानस्य ककुदं धैर्यं कीदृशम् ? इति एवंविधम् यत्
चित्रं विस्मयः स एवं लासको नृत्यकुशलो नटो मम चित्तरङ्गभुवि हृदयरूप-
रङ्गशालापाम् नृत्तं कौशलीम् स्वीयनर्तनक्रियावैदग्धीम् उत्तरङ्गयति प्रकटी-
करोति । अत्र हिडिम्बशास्तिरेतितरां भयङ्करेऽपि वने निर्मयतयाऽवस्थितस्य तय
हृदये कीदृशं विलक्षणं धैर्यमिति विस्मयरूपो नर्तको मम हृदयरूपे मञ्चे स्वं
कौशलं प्रकाशयति, त्वामत्रैवं दृष्ट्वा तव हृदयस्थितेन धैर्येणाहमिति विस्मिताऽस्मी-
त्वाशयः । साध्नां रूपकम् ॥ २८ ॥

आज इस काननमें निर्मयभावसे बैठे हुए तुम्हारे हृदयमें कितना धैर्य है ? यह
विस्मयरूप नर्तक हमारे चित्तरूप रङ्गभूमिमें अपना नृत्तकौशल दिखला रहा है । हमारा
हृदय आश्चर्य विभोर हो रहा है कि तुम्हारे कलेजे में कितनी जीवट है कि तुम यमपुरी
समान हिडिम्ब-वनमें आकर भी निश्चिन्तभावसे बैठे हो ! ॥ २८ ॥

रुधिरं पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अधरं पातुकामाऽहमस्मि ते रूपसपदा ॥ २९ ॥

रुधिरनिनि । रुधिरम् युष्माकं रक्तं पातुकामेन आस्वादयितुमिच्छता तेन यम-
कल्पेनैतद्वनस्यामिता हिडिम्बेन वः युष्मान् हन्तुं व्यापादयितुम् ईरिता उक्ता अहम्
हिडिम्बा ते तव भीमस्य रूपसम्पदा सौन्दर्येण तव अधरं पातुकामाऽस्मि, स्वदीय
रूपसम्पदाकृष्टा त्वया सह रन्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

उस हिडिम्बने हमको तुम्हें मारनेके लिये प्रेरित किया है क्योंकि वह तुम्हारा रक्त
पीना चाहता है, परन्तु रूप-दान्यन्तिसे मोहित होकर मैं तुम्हारा अधर चूमना चाहती हूँ,
तुम्हारे रूपपर लड़ूँ होकर मैं तुम्हारी रक्तिका निखा चाहती हूँ ॥ २९ ॥

अद्य ते सविधमापनेदसौ हृद्यमेतदुचितं वचः शृणु ।

मारणं रिपु तन्वताऽमुना मा रणं कुरु महान्वलेन सः ॥ ३० ॥

अथ त इति । अथ सम्प्रति असौ हिडिम्बः तव सविधं समीपम् आपतेत् आगच्छेत्, संभाव्यते तस्यान्नागमनम् इत्यर्थः, अतः ह्यद्य मनोहरमथ च उचितम् योग्यम् एतत् वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम् मम कथनं शृणु आकर्ण्य, रिपुषु शत्रुषु विषये मारणं वधं तन्वता विदधताऽमुना हिडिम्बेन सह रणं युद्धं मा कुरु मा कृयाः, सः हिडिम्बः यत्नेन महान् अतिशयितसामर्थ्यशाली, अतस्तेन युद्धं मरणनिमन्त्रणमित्याशयः ॥ ३० ॥

इसी समय वह हिटिन्व तुम्हारे समीप आ सकता है, इसलिये हमारा यह मनोहर एवं उचित कथन सुनो, शत्रुओंके संहारमें निपुण उस हिटिन्वके साथ तुम युद्ध मत करो, क्योंकि वह बलमें महान् है ॥ ३० ॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशराः शरारवः ।

दिवि वा भुवि वाऽथ दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रंहसा ॥ ३१ ॥

उपयानेति । (हे धीर,) मे मम हिडिम्बाया रतिं प्रार्थयमानाया उपयामविधौ पाणिग्रहणकर्मणि कृपया त्वरस्व शीघ्रतां कुरु, तत्र कारणमाह—मारशरा इति । यतो मारशराः (मम विषये) कामवाणाः शरारवः घातकाः, कामो मामत्यर्थं पीडयति, विवाहेन न मम केवलं त्राणम्परं वः प्राणरक्षापि, यतः मारस्य शत्रोर्हिडिम्बस्य शराः शरारवः घातकाः, अतो निजान्प्राणान् रक्षितुमपि मम पाणिग्रहणाविषये त्वया त्वरणीयमित्याशयः । ननु तव पाणिग्रहणं कथन्नो रक्षायै जायेतेत्यपेक्षायामाह—दिवीति । दिवि स्वर्गे भुवि पृथिव्यां वा दिक्षु दूरदेशे वा रंहसा वेगेन त्वाम् उपनीय नीत्वा रमये क्रीडयामि । एवं मम पाणिग्रहणं तव कृते प्राणरक्षया समं सुन्दरीविहारप्रदमपीति तत्र शीघ्रताया औचित्यं व्यक्तीकृतम् ॥ ३१ ॥

कृपया तुम हमारे साथ विवाह करनेमें शीघ्रता करो क्योंकि कन्दर्पके बाण बढ़े घातक हैं, अथवा हिडिम्बके बाण बढ़े घातक हैं और विवाह हो जाने पर तो मैं तुमको स्वर्गमें या भूलोकमें कहीं भी वेगसे उड़ा कर ले जाऊँगी और तुम्हारे साथ निर्भर विहार करूँगी ॥ ३१ ॥

इत्येनां भाषमाणां रजनिचरपतिः क्रोधलिङ्गैः स्फुलिङ्गैः-

दग्ध्वैर्वाद्गोरभीक्ष्णं स्फुटघटितभुजास्फोटवाचादिताशः ।

विभ्राणो बभ्रुकैश्यं त्वमिह वससि को मृत्युवक्त्रार्थजग्धो

दुर्बुद्धे ! तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुरः प्रादुरासीत् ॥ ३२ ॥

इत्येनां भाषमाणामिति । अभीक्ष्णम् वारं वारम् स्फुटम् प्रकटम् घटिताः कृताः ये भुजास्फोटाः भुजताडनानि तैः वाचादिताः मुखरीकृताः आशाः दिशो येन स

तयोक्तः, एवम् वञ्चु निहलवर्गं कैश्यम् असंयतकं गराशिमं विज्राणः धारयन् रज-
निचरपतिः राजसमुदयो हिडिन्वः, इति उक्तप्रकारं वचनं (भीमं प्रति) भाष-
माणाम् पुनराम् हिडिन्वां नाम त्वसारं क्रोवलिङ्गैः किमर्थमियमेभिः सह सस्तेहं
संलपति ? किमर्थं वा नैनामाशु व्यापादयति ? इतिमूलकं कोपं प्रकाशयद्भिः
अशोः स्फुलिङ्गैः क्रोधाग्निकणैः दग्ध्वा इव स्थितः (हिडिन्वां प्रति रक्षाक्षाम्या-
निव नयनान्यां परयन् स्थित इत्यर्थः) हे दुर्बुद्धे मूढमते, नृत्यमुक्ते नृत्यमुखे इह वने
अर्धजगत्तः अर्धमद्वितः नृत्यमुखपतितः त्वं को वससि वासं करोषि ? तिष्ठ पुनः, क यासि
गच्छसि ? इति गिरा वाचा नेदुरः युक्तः प्रादुरासीत् प्रकटीभूतः । अयमाशयः—
हविरं पातुमज्जतायां हिडिन्वायां भीमस्य रूपसम्पदाऽऽकृष्टायां तद्वरपानं काम-
यमानायां सत्यां स्वाज्ञापालने विलम्बमसहमानो हिडिन्वः कुपितो भुजास्फोटेन
दिशो मुखरयन् प्रादुर्भूतः सन् भीमं प्रति—अरे दुर्बुद्धे कोऽसि त्वं योऽत्र नृत्योर्भुल इव
वने वससि ? क यासि ? तिष्ठ, सद्योऽहमशुना त्वां यमपुरं नयामीति भाषमाणो
भीमं तर्जयितुमाश्रयति इति ॥ ३२ ॥

इतः प्रकारं कर्तुं हुदं इतः हिडिन्वाको क्रोवते भरी आंखोंसे निगलता सा हुआ बार-
बार दाढ़ ठोकनेकी आवाजसे दिशाओंको गुजाना हुआ, पिङ्गलवर्ण-केशों वाला, अरे
मूढ़, नृत्यमुखके सनान इस वनमें वास करनेवाले तूने कौन हो ? जाते कहाँ हो ?
ठहरो, इस तरहके अशोक केवल करकेवाला वह हिडिन्व वहाँ प्रकट हुआ ॥ ३२ ॥

तस्मिन् रक्षसि नेदिष्ठे तादृक्परुषाक्षरे ।

अपमृत्युरिवोदस्यादनिलस्यात्मसंभवः ॥ ३३ ॥

तस्मिन् रक्षसि इति । तादृक्वाणि श्रुतिमात्रानुनेयकठोरभावानि परुषाणि कठो-
राणि वचनानि यस्य तस्मिन् तादृक्परुषाक्षरं तस्मिन् रक्षसि हिडिन्वे नेदिष्ठे
समीपवर्तिनि सति अनिलस्यात्मसंभवो वायुपुत्रो भीमः अपमृत्युः अस्मामपिकमर-
णम् इव उदस्याद् आसनं विहाय उदस्याद् उर्यितः । अत्रोपमया हिडिन्ववधो
व्यज्यते ॥ ३३ ॥

इतः तरह कठोर वचन उच्चारण करनेवाला वह राक्षस हिडिन्व अब अति समीप
आ पहुँचा अब वायुनन्दन भीम अपने स्थानसे उठकर खड़े हो गये ॥ ३३ ॥

वृक्षेण वृक्षं गिरिणा गिरिन्द्रं हस्तेन हस्तं वचसा वचश्च ।

परस्परं प्रतिरुध्य घोरं समीकमेतौ सममादधाते ॥ ३४ ॥

वृक्षेणेति । एतौ भीमहिडिन्वौ वृक्षेण वृक्षम्, गिरिणा पर्वतेन गिरिन्द्रम्
पर्वतप्रेष्ठं, हस्तेन मुञ्जेन हस्तं मुञ्जं, वचसा वचश्च प्रतिरोध्य वारयित्वा समम्
एकसमानम् घोरं दालगञ्ज समीकम् युद्धम् आदधाते चक्राते । भीमहिडिन्वौ वृक्ष-
प्रहारे एकत्र कृते वृक्षेणैव तं वारयत एवमेव गिरिणा प्रहारे कृते तं गिरिणैव वारयतः,

तदेवं तपोः समबलं भीषणं युद्धं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

वे भीम और हिडिम्ब समान भावनें भीषण युद्ध करने लगे, एक ओरसे वृक्ष द्वारा प्रहार किये जाने पर दूसरा योद्धा उस प्रहारको वृक्षसे ही बचाता था, पर्वत-प्रहारको पर्वतसे, हस्त-प्रहारको हाथसे और तालिखे वचनोंका उत्तर तालिखे वचनोंसे देता था ॥ ३४ ॥

स्वसुः समक्षं स्वयमेव मुष्ट्या बलं विदौजा इव वज्रसख्या ।

हिडिम्बमेनं यमराजधानीकुटुम्बमुख्यं कुरुते स्म भीमः ॥ ३५ ॥

त्वसुनिनि । सः भीमः स्वयम् आत्मना वज्रसख्या अशनिवत् कठोरया मुष्ट्या मुष्टिप्रहारेण स्वसुः भगिन्याः हिडिम्बायाः समक्षम् पुरतः पुनर्न हिडिम्बं नाम राक्षसं विदौजाः इन्द्रः बलं बलासुरम् इव यमराजधान्यां ये कुटुम्बिनः वासिनस्तेषां मुख्यं प्रधानम् कुरुते स्म । पश्यन्त्यामेव हिडिम्बायां भीमो हिडिम्बं न्यवधीदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इन्द्रेने जैसे बलासुरको अपने वज्रसे मारकर यमपुर भेज दिया था, उसी प्रकार वज्रके समान बलवाली मुष्टिके प्रहारसे भीमने हिडिम्बको हिडिम्बाके सामने ही यमपुर निवासियोंका प्रधान बना दिया, अर्थात् नार करके वनलोके भेज दिया ॥ ३५ ॥

तदनु तिमिरकदम्बेन हिडिम्बेन निर्मुक्तात्तस्मादहर्मुखादिव वनारसं-
ध्यवेव सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनभानव इव राजसूनवस्ते
निष्क्रम्य शालिहोत्रमुनेः सरसि वीतिहोत्रभास व्यासं भगवन्तमासेव्य
तत्र तन्निदेशादहानि कतिचिदतिवाह्यांचक्रुः ।

नदन्विति । तदनु हिडिम्बवधानन्तरम् तिमिरकदम्बेन तमःसमूहेन इव हिडिम्बेन तन्नामकरक्षता निर्मुक्तात् रहितात् तस्मात् अहर्मुखात् प्रातःकालात् प्रत्युपात् इव वनात् काननात् सरागया लौहित्ययुक्तया प्रेमपूर्णया च कमलपालि-
कया कमलमालया हिडिम्बया सह सन्ध्यया सह तपनभानवः सूर्यकरा इव ते राजसूनवः राजपुत्राः पाण्डवा निष्क्रम्य वहिर्भूय शालिहोत्रमुनेः सरसि सरस-
स्तीरे वीतिहोत्रो वह्निस्तस्य भा इव भाः कान्तितर्यस्य तं तथोक्तम् वह्निप्रभं भगवन्तं सर्वसामर्थ्यशालिनं व्यासं नाम मुनिम् आसेव्य अभ्यर्थनादिना सत्कृत्य तत्र सर-
स्तीरे तन्निदेशात् भगवतो व्यासस्य वचनात् कति चिदहानि कानि चन दिनानि अनिवाह्यावभूयुः गमयामासुः । यथा तमःसमूहात् निर्गताः सन्ध्यया सरागया युक्ताः सूर्यकरा भवेयुस्तथा पूर्णानुरागया हिडिम्बया सह तस्मादहानिर्गताः पाण्डवाः शालिहोत्राख्यमुनिस्वामिकस्य सरसस्तीरे स्थितं वह्निसमानभासं व्यासं समभ्यर्च्य च तदादेशादरेण तत्र कतिचिनाहानि न्यवान्सुरिति भावः । 'वीति-

क्षेत्रो घनक्षयः', 'क्षीयत्योनिर्ज्वलनः' इत्यग्निपर्यायेष्वमरः । तिमिरसमूहेन हिदिम्बस्य सन्वया हिदिम्बायाः, अहर्मुत्वेन वनस्य, तगनभानुमिश्र पाण्डवानाः सुपमेयोपमानसावः कल्पितः ॥

इतके बाद तिमिर रात्रि सङ्घट्ट उक्त हिदिम्बसे गहिन अहर्मुत्-प्रात्यूपके मनान उम वन्ते बाह्य निरालम्बर सन्वयादी तग्न सगग (लौहित्ययुक्त एव प्रेमपूर्ण) उम कमल वनगल्फ्या हिदिम्बाके साथ सूर्यकरके समान वे पाण्डुपुत्र शालिहोत्र-नामक मुनिके नगोवरके तट पर अवस्थित आगदी तरह देशीयमान पत्र सर्वसामर्थ्यशाली भगवान् श्यास मुनिकी अन्यर्थना करके उनके आदेशानुसार कुछ दिन वहाँ पर ठहर गये ॥

पुत्रं तत्र घटोत्कचं पवनमृसङ्गादनङ्गातुरा

प्रात्रं सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्राप्तं नक्तंचरी ।

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरः शक्तेरपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलषितं युक्तस्तथा निर्यया ॥ ३६ ॥

पुत्रं तत्रेति ॥ तत्र शालिहोत्रमुनिसंस्तटे अनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तञ्चरी राक्षसी हिदिम्बा पवनमुत्रः भीमस्य सङ्गातु संभोगात् सर्वगुणैः सर्वैः शौर्यादिगुण-गणैः मनोजवसतां प्राप्तं पितृसादृश्यमाप्तवन्तम् घटोत्कच नाम पुत्रं प्राप्तं जनयामास, सः जातो भीमपुत्रो घटोत्कचः—वः युष्माकम् पितृणां कर्मसु उप-युक्तकार्यावसरेषु स्मृतः एव स्मृतिमात्रेण सन्निहितः सन् हरः इन्द्रस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य अपि न संसनां निष्फलं कुर्यान् विद्वान् इति उक्तप्रकारेण पितॄन् युधिष्ठिरादीन् उक्त्वा तथा हिदिम्बया युक्तः सहितः यथाभिलषितं स्वेच्छया ययौ गतः । तत्र सरस्तटे भीमेन मिथुनीभूय हिदिम्बा भीमसमं घटोत्कचं नामतनय-मजनयद्यस्य च पुत्रो-यदा क्वचन कर्मणि भवन्तो मांस्मरेयुस्तदा स्मरणमात्रेण सन्नि-हितोऽहमिन्द्रस्यापि शक्तिं विफलं कुर्यामिति युधिष्ठिरादीनभिधाय मात्रा हिदि-म्बया सह यथाभिमनदेशं यथाविन्यर्थः । 'अथ मनोजवसः पितृसन्निभः' इत्यमरः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

उम सरोवरके तट पर भीमके संगेसे कामातुरा उम गङ्गामां हिदिम्बाने सभी गुणगणोंसे भीम-समान घटोत्कच नामके पुत्रको जन्म दिया । उम लटकने-जब कभी मौना पड़ने पर आप मुझे स्मरण करेंगे, तब आपके स्मरण करने मात्रसे उपस्थित होऊँ मैं (आपके विरोधमें गर्दी) इन्द्रशक्तिको भी व्यर्थ कर दूँगा, इस प्रकारकी बातें अपने बाप तथा चचा लोगोंसे कहकर अपनी माता हिदिम्बाके साथ यथेच्छ स्थानकी यात्राकी ॥ ३६ ॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवमुद्यामुद्याशनाकृतयः प्रावृषमिव वक-

वलाकान्तां पातालमुर्वमिव प्रत्यहं वर्धमानबलिशोकमङ्गराज्यसीमामिव
सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठां रविरथाक्षधुरमिवैकचक्रं पुरीं क्रमादाक्रम्य कस्य-
चिद्गृहमेधिनो गृहमध्यमेत्यै सुखमध्यवात्सुः ।

तत इति । ततः घटोत्कचे मात्रा सह प्रयाते सति, वन्याशनैः वनमवकन्द-
मूलाद्याहारैः धन्यास्तुष्टाः श्लाघ्याश्च, वारिताः-चमुधा-पृथ्वी सुधाशनाः-
अमृतभुजो देवाः भूदेवाः ब्राह्मणास्तेषामाकृतयो रूपाणि यैस्ते ब्राह्मणरूपधारिणः
ते पाण्डुतनयाः, प्रावृषम् वर्षाकालमिव वक्रवलेन वक्राख्यदानवसैन्येन वक्रपद्मि-
समूहेन च आक्रान्ताम् परिवृताम्, पातालमुवम् पाताललोकम् इव प्रत्यहं
वर्धमानः दिनानुदिनमेधमानो बलिना प्रबलेन वक्राख्यदानवेन हेतुभूतेन शोकः
कष्टं यस्यास्ताम्, वर्धमानः बलेर्वैरोचनस्य शोको (पाताले बलिर्विष्णुना नाग-
पाशैर्वद्ध इति तद्व्यभवः) यस्यां तां च अङ्गराज्यसीमाम् अङ्गाख्यदेशपर्यन्तमुव-
मिव सूर्यतनयायाः चमुनायाः अनुकूलं तटे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्तां, सूर्यतनयेन
कर्णेन पालकेन अनुकूला उचिता प्रतिष्ठा प्रशस्तिर्यस्यास्तां च, रविरथस्य सूर्य-
स्यन्दनस्य अक्षधुरं चक्रावलम्बितिर्यग्दाहमेधमिव एकचक्रं केवलैकचक्रयुताम्
तदाख्यां च एकचक्रां नाम पुरीम् क्रमात् क्रमेण आक्रम्य अग्निमित्य कस्यचित्
गृहमेधिनो गृहस्थस्य गृहमध्यम् गृहम् एव प्राप्य सुखम् अक्लेशम् अभ्यवात्सुः
अवसन् ॥

इसके बाद वनमें मिलनेवाले कन्द-मूल-फल आदिके आहारसे सन्तुष्ट तथा ब्राह्मणकी
आहुति धारण करनेवाले वे पाण्डव-वर्षा ऋतुकी तरह बगलेकी पाँतसे युक्त एवं वक्राक्षरके
सैन्यसे घिरो, पाताललोककी तरह दिनोंदिन बढ़ रहा है बलिका शोक जिसमें ऐसी,
और दिनों दिन बढ़ रहा है बलवान् वक्राक्षरके कारण लोगोंका शोक जहाँ पर ऐसी,
अङ्गराज्यकी सीमाकी तरह-कर्णके द्वारा पालित होनेसे जित्ने उचित संमान प्राप्त है ऐसी
तथा यमुनाके किनारे अवस्थित, सूर्यके रथकी धुरीकी तरह एक चक्के वाली तथा एक
चक्रा नामकी नगरीमें आकर किसी गृहस्थके घर आकर झुलसे रहने लगे ॥

भिक्षामटद्विरथ तत्र पृथाकुमारैर्यं विभज्य पृथगर्पितमैत्रराशिम् ।

आकण्ठमभ्यवहरन्निखिलैः प्रतीकैः पुत्रो बभूव मरुतः पुनरुक्तपोषः ॥३७॥

भिक्षामिति । अथ तत्र एकचक्रानामपुरे भिक्षाम् अटद्भिः आहरद्भिः पृथाकुमारैः
युधिष्ठिरादिभिः पृथक् प्रत्येकम् अर्घं विभज्य समांशविभागं कृत्वा अर्पितं दत्तम्
अन्नराशिम् अन्नपूरम् आकण्ठं यावत्तृप्ति अभ्यवहरन् सुज्ञानः मरुतः पुत्रो वायु-

१. 'जगतीमिव' 'नगरैमिव' ।

२. 'गृहम्' ।

३. 'उपेत्य' ।

४. 'तनूजैः' ।

५. 'अन्नराशेः' । इति पा० ।

सन्तुर्नामः निखिलैः सर्वैः प्रतीकैः अवयवैः पुनरुक्तपोषः द्विगुणितपुष्टिः बभूव जावः ॥ ३३ ॥
 वत्त एकचक्रापुरीने सनी पाण्डव भोख नांगकर लाये गये अन्ननेते बल्ला करके
 जाधा-जाधा अन्न नीमको देते थे, वत्ते यावत् वृत्ति खाता हुआ नीम सनी अन्नमें दुगुना
 मुष्ट हो गया ॥ ३३ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथामुवाप् ।

इत्युचुर्यमत्रैव विद्वस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३४ ॥

तत्र तत्रैति । एते पाण्डुसुताः युधिष्ठिरादयः तत्र तत्र यत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैः
 पृथामुवां युधिष्ठिरादीनां नाशं दाहजन्यं मरणं पृष्टाः सन्तो 'वयम् अत्र 'एकचक्रा'
 पुर्याम् एव तेषां पाण्डवानां संस्थितिम् मरणं विद्वः जानीमः' इति ऊचुः । अर्थात्
 'ते मृताः' इत्यत्रैवास्माभिः श्रूयतेऽतो नास्ति सत्सत्यताविषयेऽस्माकं किमपि
 वक्तव्यमित्यर्थः । 'वयमत्रैव तेषां संस्थितिमवस्थानं जानीमः' इत्यपि सत्यमत्र
 प्रच्छाद्योच्यमानं बोध्यम् ॥ ३४ ॥

जहाँ तहाँ गोष्ठियोंमें जब एकचक्राके रहनेवाले ब्राह्मण इन पाण्डुपुत्रोंसे लाक्षागृहमें
 आग लगनेसे पाण्डवोंके मरणके विषयमें पूछते थे, तब वे लोग यहीं कहते थे कि हम तो
 उनके विषयमें मरनेको बात यहीं पर सुन रहे हैं, (इन तो उनका यहाँ रहना जानते
 हैं, वह कथं नो वतमें छिपा है, जो सत्य है) संस्थितिका अर्थ मरण भी है और रहना
 भी, इस प्रकार सत्य-प्रकाशन और आकारगोपन दोनों ही इस श्लोक में किया गया है ॥

यज्ञेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकृतगर्भं हसितं सगर्भ्याश्चकूर्मुखं वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३५ ॥

यज्ञेनाति । केनापि अज्ञातविशेषपरिचयेन यज्ञेण हिडिम्बो हतः मारितः इति
 नियः परस्परं ब्रुवाणेषु द्विजेषु ब्राह्मणेषु सत्सु सगर्भ्याः सोदराः युधिष्ठिरादयः
 समीरसूनोः वायुसुतस्य नीमस्य मुखम् वीक्ष्य दृष्ट्वा आकृतगर्भं सामिप्रायम्
 (अयमेव हिडिम्बहन्ता, यमत्रत्या अज्ञातपरिचयं यज्ञमाचक्षते) हसितं स्मितं
 चक्षुः । अत्रत्यद्विजानां हिडिम्बहन्तुर्विषयेऽज्ञानं लक्ष्यकृत्य जहसुरित्याशयः ॥ ३५ ॥

एकचक्रापुरीके ब्राह्मणगण जब आपसमें कहते थे कि हिडिम्बको किसी यज्ञने मार
 दिया तब सोदरगण भाँनके मुखको ओर देखकर अभिप्राय-सूचक दङ्गसे हँता करते थे ।
 उनके वत्त प्रकार हँसनेका यह अभिप्राय होता था कि जिसे यह ब्राह्मण लोग यज्ञ कह
 रहे हैं वह तो यही है ॥ ३५ ॥

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्वाग्धैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गमपत्य-
 मुत्तङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापरावभयानुरोधेन मन्दितं कन्दितमुत्स-

जन्ती कुन्ती समुपसृत्य विपादनिदानं विप्रायताक्षीमप्राक्षीत् ।

एतदेति । एकदा एकस्मिन्समये सायंकाले अन्तर्गृहे गृहान्तरं निरवग्रहम् अनिवारितरूपेण निष्पतद्भिः स्रवद्भिः वाय्वैः अश्रुभिः तरद्भिस्तमाङ्गं सिक्नुमत्सु अपत्यं बालकमुत्सृज्य मुवि क्रोददेशं पुरोधाया निधाय स्थापयित्वा यानुधानस्य रक्षसोऽपराधः जानामङ्गरूपस्ततो मयं तदनुरोधेन (स्फुटदृष्टितेन वक्रो नाम राक्षसो नाप्रसन्नो भवेदिति मयेनेत्यर्थः) मन्दितं मन्दीकृतं क्रन्दितं रोदनमुत्सृजन्ती कुर्वती विप्रायताक्षीम् ब्राह्मणरमणीम् समुपसृत्य उपेत्य कुन्ती विपादनिदानं दुःखहेतुम् अप्राक्षीत् तदुदितकारणं जिज्ञासितवती । रुदन्तं बालकमङ्गे कृत्वा रुदतीं ब्राह्मणीमुपेत्य कुन्ती तदुदितकारणं पृष्टवतीत्यर्थः ।

एक समय संघ्याकालमें घरके भीतर धारा-प्रवाहस्वरमें बहते हुए बाँझुओंके मीगा हुआ है सिर जिसका ऐसे बालकको गोदमें लेकर वह नामक राक्षसके रंज हो जानेके मयसे कोरते न रोकर धीरे-धीरे रोती हुई ब्राह्मणकी कान्के समीप जाकर कुन्तीने उससे रोनेका कारण पूछा ॥

साऽपि तां कृपालुतया हृदि लगद्गद्गं गद्गदाश्रमाचचचे ।

साश्रोति । सा विप्रस्र्वा अपि कृपालुतया कृपालुमानसतया हृदि हृदये लगा गद्गदः पतितापो यस्यास्ताम् मनसि खेदनावहन्तीम् तां कुन्तीम् गद्गदाश्रमं दुःखास्तुदशब्दम् आचचचे ऊचे । ब्राह्मणी कुन्त्याः सहानुभूतिं दृष्ट्वा दुःखेन गद्गदस्वरेणोवाचेति ॥

उक्त ब्राह्मणीने देखा कि क्याके कारण कुन्तीने हृदयमें हनारें डल्ले सन्दाप हो रहा है तब उसने गद्गद स्वरमें कहा—

सावयेयमिति धर्मसंग्रहं संदधाति मिथुनं परस्परम् ।

आवये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसंग्रहः ॥ ४० ॥

साधयेयमिति । धर्मः पितृणापाकण्यरूपः संगृह्यते साध्यते अनेनेति धर्मसंग्रहः पुत्रस्तं सावयेयम् उत्पादयेयम् इति हेतोः मिथुनम् अन्यती परस्परं सन्दधाति संयुज्यते, पितृणामृणं येन शुद्ध्यति तादृशं धर्म्यं पुत्रमुत्पादयितुमेव स्त्रीपुरुषौ परस्परं संयुज्यते इत्यर्थः, 'जायमानो ह वै त्रिमिर्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्यायैर्नपिन्धः प्रजया पितृभ्यो यजेन देवेभ्यः, प्रजान्धः पितृभ्य एष वा अन्धो यः पुत्री' इति श्रुत्या पुत्रोत्पादनं धर्मं ज्ञात्वा अन्यती परस्परं मिलित्वा संयोगेन पुत्रमुत्पादयत इति प्रथमपादद्वयस्यार्थः । परं किन्तु अनेकानि बहुनि जन्मानि ययोस्तयोरनेकजन्मनोः बहूनि जन्मानि प्राप्तवन्तोरावयोः आवये मानस्यैव्यधायै पापसङ्ग्रहः दुःखसङ्ख्यः अजनि जातः, अनेनाल्पायुषा पुत्रेण विद्यमानयोरावयोः पापसङ्ख्य एवावयं परिगतः, अयं पुत्रो धर्मसङ्ख्यस्याने दुःखप्रदत्वेन पापसङ्ख्य-

रूपो जात इत्यर्थः । अस्य पुत्रस्य निधनेन खेदमात्रफलको दम्पत्योरावयोः सङ्गमो जात इति भावः ॥ ४० ॥

पितृ ऋण चुकानेके लिये पुत्रोत्पादनके ख्यालसे ही दम्बति परस्पर संयोग करते हैं, यह कार्य उनका धर्म-संग्रह माना जाता है, परन्तु हम दोनों प्राणियोंके लिये यह पुत्ररूप धर्मसंग्रह पापसंग्रह होने जा रहा है, क्योंकि यह लड़का नहीं रहेगा, हम दुःखमें ब्रला करेंगे ॥ ४० ॥

अयि ! किं ब्रवीमि परिपाकमंहसामतिभीषणो वक इति क्षपाचरः ।

स्यसुरादरात्स्वयमिवौगतो यमो यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

अयि किमिति । अयीति मस्नेहं मग्बोधनम् अयि, अंहसाम स्वपापानां परिपाकं दुःखात्मना परिणतिं किं ब्रवीमि केन प्रकारेण प्रकाशयामि ? अकथनीयो मम दुःखपरिपाक इत्यर्थः, अतिदारुणः अतिभयङ्करः वक इति वकसंज्ञः क्षपाचरो राक्षसः स्वसुः यमुनायाः आदरात् स्नेहप्रकर्षात् स्वयम् अनाहृत एवागतो यम इव यमुनावनान्तम् तत्तीरवर्त्तिकाननप्रान्तम् अवलम्ब्य आश्रित्य वर्तते अस्ति । यमुनातीरकानने वक्रो नाम राक्षस एको वसति यः स्वसुर्यमुनायाः स्नेहादागतो यम इव प्रतीयत इत्यर्थः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अर्ज, अपने पापोंका परिणाम कहाँ तक बनाऊँ ? हमारा दुःख अवर्णनीय है, क्योंकि वक नामक अतिदारुण राक्षस यमुना-तटस्थ वनप्रान्तमें रहता है जो ऐसा मालूम पड़ता है मानो अपनी बहन यमुनाके प्रति स्नेह होनेके कारण स्वयं यमराज आया हो ॥ ४१ ॥

मा भूनाशो युगपदिति नो भीरुभिर्जालु पौरैः

पूर्वैर्लब्ध्वाऽवसरमसकृत्प्रार्थनाभिः प्रकृतप्रम्

एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेकं पुमांसं

नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

मा भूदिति । नः अस्माकं सर्वेषां पुरवासिनाम् युगपत् सहैव नाशः वधः मा भूत् न जायताम् इति हेतोः भीरुभिः स्वस्वप्राणाल्ययशस्त्रिभिः पूर्वैः प्राक्तनैः पौरैः पुरवासिभिः जालु कदाचित् अवसर वकाय प्रार्थनायाः समर्थं लब्ध्वा प्रार्थनाभिः अनेकधाऽनुनयैः प्रकृतप्रम् निश्चितम् एकैकस्मिन्नहनि प्रतिवासरम् एकमेकम् पुमांसं पुरुषं तुङ्गम् महोन्नतम् अन्नस्य राशि च जनः एतत्पुरवासिलोकः इह नित्यं सदा तस्मै वकाय बलिम् वितरति ददाति । सर्वेषां जनानां युगपदेव विनाशो मा भूदिति पौरास्तत्समीपं गत्वा प्रार्थनाभिस्तमनुनीय च निश्चितं चक्षुर्यदेकः पुमान् महोन्नतमन्नराशिः प्रत्यहं तत्र बलिरूपेणानामिष्यति मा वृथा

पुरजनकवर्नं कृथास्तदनुसारेण प्रत्यहं महताऽन्नराशिना सममेकं पुमांसमुपहरन्त्य-
त्रत्या जना वकाय बलिरूपेणेत्याशयः ॥ मन्दाक्रान्ता बृहस्प, लक्षणमन्य-
त्रोक्तम् ॥ ४२ ॥

समूचे गाँवका एक साथ ही नाश न हो जाय इसलिये डरकर इस गाँव के पुराने
वासिन्द्रोंने अवसर पाकर नानाप्रकारसे भित्रतें करके तय कर दिया कि प्रतिदिन एक एक
पुरुष तथा बड़ी सी अन्न राशि बलिके रूपमें दिया करेंगे, और उसी तरह प्रतिदिन दिया
करते हैं ॥ ४२ ॥

तादृशः प्रलयकालकठोरो वासरः स तु ममालयभूमेः ।

द्वारि तिष्ठति वकात्परितुष्टात्पारितोपिकमिवाद्य जिघृक्षुः ॥ ४३ ॥

तादृश इति । तादृशः वक्तुमशक्यः क्रमप्राप्तश्च प्रलयकालकठोरः प्रलयसमय-
समरौद्रः सः वासरः तु ममालयभूमेः मद्गृहस्थलस्य द्वारि अनतिदूरे तिष्ठति,
यस्मिन्नहनि मद्गृहात् बलिर्देयः स वासरोऽतिसन्निहितः इत्यर्थः । अद्य परि-
तुष्टात् मया दत्तेन बलिना परितुष्टात् वकात् पारितोपिकं सन्तोषसूचकमुपहारं
जिघृक्षुरिव, मन्ये स वासरो मद्गृहमुपेत्य मया दीयमानं बलिं वकाय समर्प्य च
ततः किमपि लिप्समान इवास्ति, अत एवासी स्वार्थवशेन मद्गृहसमीपमागत
इत्याशयः ॥ ४३ ॥

उस तरहका क्रम-प्राप्त एवं प्रलयकालके समान कठोर वासर हमारे नरके दरवाजे पर
पहुँच गया है, ऐसा लगता है किावह हमारे द्वारा दिये गये बलिसे परितोषित वक्ते कुछ
इनाम लेना चाह रहा हो । ऐसा होता है कि जिसे आप कुछ दिला दोजियेगा वह आप
पर खुश होकर आपको कुछ पारितोपिक प्रदान करेगा, अतः जल्दी करके यह दुष्ट वासर
हमारे घर पर आगया है, हम जो बलि देंगे, वह वक्को प्राप्त कराकर यह वासर उससे
कमोशनकी तरह कुछ पारितोपिक लेलेगा ॥ ४३ ॥

बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽयं

मुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाकः ।

बालेन भाव्यमिति तद्वलिपु व्यवस्था

कण्ठे पुनः कलयति ककचस्य घाटीम् ॥ ४४ ॥

बालनिवेति । अयं नराशनः नरभोजी वक्कः बालान् इव प्रवयसः वृद्धानपि
चेत् मुञ्जीत भक्षयेत्, तर्हि स एव (वक्कृतं वृद्धभक्षणम्) मम पुण्यपाकः पुण्य-
फलोदयः सुखावहः स्यात् । यदि स बालानिव वृद्धानपि भक्षयेत्तदास्मानमेवोप-
इत्यास्मात्कष्टात् मुक्तिं लभेय तदेव नोपपद्यते इत्याह—।।लेनेति । वक्कस्य बलिना

बालेन भाव्यमिति तद्वलिषु तद्भक्ष्येषु व्यवस्थानिर्णयः, तदियं विषमा व्यवस्था पुनः मम कण्ठे क्लृप्त्य करपत्रस्य धाटीं शैलीं तुलनां करोति । तदीया बालभक्षण-व्यवस्था मामतिशयेन खेदयतीति भावः ॥ ४४ ॥

बालकोंकी तरह बूड़ोंको भी अगर वह नरभोजी बक खा जाता तब तो मेरे पण्यका चंदय ही हो जाता, क्यों कि तब तो मैं अपनी बलि देकर इस कष्टसे छूट जाती, परन्तु उसने तो नियम बना रखा है कि बलिमें आया हुआ मनुष्य बच्चा ही होना चाहिये, उसका यह नियम हमारे गले पर आरे की भाँति चल रहा है, जैसे आरासे कोई मुलायम चीज कष्टसे कटती है, उसी तरह हमारा गला रेंता जारहा है ॥ ४४ ॥

सन्तानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते

संवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्रः ।

संभूयते च समयः क्षपया महत्या

सन्तीर्यतां कथमियं सखि ! मे विपत्तिः ॥ ४५ ॥

सन्तानमूलमिति । सन्तानस्य वंशपरम्परायाः मूलं कारणभूतम् इदं क्रोडे रुद्धं एवं सजातीयरहितम् अपत्यम् पुत्ररूपम् आस्ते, तद्वा न वंशोच्छेदे परिणमेदित्यर्थः, ननु दयया कदाचिद्वको मुञ्चेदित् तवापत्यमिति चेत्तन्नाह—संवर्तते । सः प्रसिद्ध-मूरभावः राक्षसेन्द्रः राक्षसराजः वकः संवर्तकालसहजः प्रलयकालतुल्यः, ननु कालान्तरे भावि दुःखमिति चिन्ता न कार्या, तन्नाह—संभूयते इति । महत्या दुःखदुर्याप्यया क्षपया एकयैव रात्र्या समयो बलिप्रदानकालः संभूयते प्राप्यते (भूभ्राष्ट्रावात्मनेपदी), एकस्यां दुःक्षयायां क्षपायां वीतायामेव मम बलिप्रदान-स्यावसरः प्राप्तो भवतीति दुःखमतिसन्निहितमित्यर्थः । इयम् उक्तप्रकारा मे मम विपत्तिः हे सखि, कथं केन प्रकारेण सन्तीर्यताम् अतिक्रम्यताम् । एतादृशीं विपद-महं कथं ह्यारमुत्तराणीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

हमारे वंशको कायम रख सकने वाला यह एकमात्र पुत्र है, और यह राक्षस प्रलय-कालके समान निर्दय है । एक भयङ्कर रातभरके बाद बलि पहुँचानेका समय हो जायगा, यहाँ हमारी विपत्ति है, सखी, बताओ किस प्रकार इस विपत्तिको पार करूँ ? ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलितं शोकसरःपूरमिव नयन-सलिलं विशृङ्खलं खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीयः समरेष्वद्वितीयः सुतः सखि ! ते' दीयते । स एव तत्प्राणनाशने बली भविष्यति । मा भैषीः' इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रूयोत् ।

इत्युदीर्येति । इति उक्तप्रकारेण उदीर्य कथयित्वा सरभसं सवेगं यथा तथा अव-

गाहनं शोकसरसि। मञ्जन तेन हृदयात् समुत्कूलितं तटं प्रापितम् उपरि क्षिप्तमिति वा शोकसरसः खेदसरोवरस्य पूरं प्रवाहमिव नयनसलिलम् अथु विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं खेलयन्त्यै पातयन्त्यै तस्यै ब्राह्मणभार्यायै—हे सन्नि, तनयेषु मम पञ्चसु पुत्रेषु द्वितीयः समरेषु युद्धेषु अद्वितीयः अप्रतिद्वन्द्वो मुतः स्वपुत्रो भीमः ते तुभ्यं दीयते, (स एव त्वया स्वसुतस्य परिवर्त्तं वक्राय बलिरूपेण प्रेष्यताम्) सः मम द्वितीयः पुत्र एव तद्यागनाशने तस्य वक्रस्य प्राणानां नाशने हरणे बली भविष्यति सामर्थ्यवान् भविष्यति, तस्य वक्रस्य प्राणानं जीवनरक्षाकरं यदशनं तत्र बलीभविष्यति अबलिभूतोऽपि बलिरूपेणोपस्थास्यत इत्यप्यर्थः। सा भैषोः वंशलोपमुख्येचय भयं सा कृधाः, इति एवं सा नरदेवमहिषी राजपत्नी कुन्ती प्रत्यश्चोषीव—ब्राह्मणीपुत्रस्य स्थाने भीमस्य बलिरूपेण प्रेषणं प्रतिज्ञातवतीत्यर्थः।

इस प्रकार कहकर वेगपूर्वक उत्त ब्राह्मणाका हृदय शोक सरोवर में डूब गया, उसके डूबनेसे शोक-प्रवाह किनारेकी ओर ढकेल दिया गया हो, ऐसा लगनेवाला जो अथु था, उसको अप्रतिहत भावसे वगनाती हुई उस ब्राह्मण-छांसे राजपत्नी कुन्तीने कहा—दे सखि, हमारा जो दूसरा लड़का है वह युद्धमें देजोड़ है, मैं उसे तुन्हें दे रही हूँ, वही उस दुष्ट वक्र की जीवनोपयोगी बलि बन जायगा (या—उसके प्रागसंहारमें बलशाली होगा) तुम डरो मत, इस प्रकार कुन्तीने अपना प्रतिज्ञा मुना दा ॥

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतोः शुचः पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

अनयोरिति ॥ अथ कुन्ती प्रतिज्ञाघोषगानन्तरम् अनयोः दम्पत्योः ब्राह्मण्याः ब्राह्मणस्य च अश्रुहेतोः रोदनप्रवर्त्तकस्य शुचः खेदस्य पदे स्थाने तत्क्षणम् प्रतिज्ञाकर्गनकाल एव आनन्दस्य अतिरेकः समृद्धिः आदेशः इव अभूत् अजायत । व्याकरणशास्त्रे यथा—शपि सति 'पा' धातोः स्थाने 'पिब' आदेशो भवति, तथैव शुचः स्थानमानन्दातिशयो गृह्णातवान्, शोकाश्रुणि हर्षाश्रुभावेन परिणतानि जातानीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इन दोनों—ब्राह्मणी और ब्राह्मणके हृदयमें जो शोक था, उसको जगहमें नत्काल ही आनन्दानिरेक-प्रचुर आनन्द आदेशके तामें आगया । जर्षाई जैसे आदेश होने पर प्रकृतिकी निवृत्ति हो जाती है, उसी तरह जोक हट गया और उसको जगह आनन्दने ले ली ॥ ४६ ॥

तमिमं प्रसुवा रहस्युदन्तं गदितो वायुमुतो बलावलेपान् ।

मनसा न वक्रं लिनेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥ ४७ ॥

तमिममिति । वायुमुतो भीमस्तमुक्तप्रकारकप्रतिज्ञाघोषगारूपम् उदन्तं वृत्तान्तं प्रसूः माता तथा प्रसुवा कुन्त्या रहसि एकान्ते गदितः उक्तः सन् बला-

वलेपात् शौर्यगर्वनः रात्र्यां तस्यां निशि वक्रं नाम तमसुरं भगसा न लिलेह
न स्पृष्टवान् सकृदपि तद्विषये न ध्यातवान्, शौर्येण स्वविजये विरवासशालितया
वक्रस्य विषये किमपि न चिन्तितवान्, अनसा शकटेन धारितम् वक्रायोपहर्तुं
शकटोपरिस्थापितम् अन्नराशिम् एव लिलेह ध्यानेनास्त्रादयामास, श्रोऽप्रमाणे-
नान्नराशिना प्रभूत आहारो भवेदित्येतन्मात्रमचिन्तयदित्यर्थः । अनः शकटं तया
च नलोदये प्रयोगः—‘यदरिषु सन्नामानस्थितयो यन्नुन्नमुदलसन्नामानः’ ॥
औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

भीमको जब माता कुन्तीने अपनी उक्त-प्रकारक प्रतिशका समाचार एकान्तमें कहा तब
उस वायुपुत्र भीमने अपने बाहुबलके गर्वके कारण रातमें एक बार भी मनमें उस वक्रासुरके
बारेमें नहीं सोचा, उसने केवल गादी पर लदो हुई उस अन्नराशिका (मनमें)
आस्वादन किया, उसने केवल यही भर सोचा कि कल इस अन्नका प्रभूत भक्षण करूंगा ॥

अपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुलमवस्क-
न्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरुढे,—

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्नहनि निखिलजनानन्दकरे सकललोकहर्षका-
रिणि दृष्टिदूषकतिमिरापाकरणद्वारा समस्तजनहर्षकरे भगवति सर्वसामर्थ्यशालिनि
दिनकरे सूर्य अपि मन्देहकुलम् मन्देहानां नाम रक्षसां समूहम् अवस्कन्दितुं नाश-
यितुम् उदयगिरिशिखरम् अधिरुढे उदयाचलमागते सति, सूर्योदये सतीत्यर्थः,
‘मन्देहा नाम राक्षसाः सूर्योदयं प्रतिबन्धन्ते ब्राह्मणदीयमानजलाञ्जलिवलेन
सूर्येण निहन्यन्ते’ इति कथात्र ध्यातव्या ॥

दूसरे दिन अन्धकारको दूर करके सभीको आँखोंको रूपग्रहण-समर्थ बनाकर समस्त
जन्ताको आनन्दित करनेवाले भगवान् सूर्य मन्देह नामक राक्षसोंके समुदायको मारनेके
लिये जब उदयाचलकी चोटी पर चढ़ आये, तब—जब सूर्योदय होगया—तब ॥

स शकटमधिरुह्य भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरैन्नराशिम् ।

वक्रभयनवनं त्रिवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्याः ॥ ४८ ॥

स शकटमिति । सः मात्रा विज्ञापितोऽधिकान्नलाभसंभवेनानन्दंश्च भीमः
दधिकलशीनां दधिकुम्भानां कुलम् समूहः तमश्नुते व्याप्नोतीति कुलशी (शक-
न्धादित्वात्पररूपेण दीर्घविरहः पिप्पल्यादित्वान्डीप् च) पङ्क्तिः, तां भरतीति
दधिकलशीकुलशीभरः अन्नराशिर्यत्र तादृशं दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम् दधि-
कुम्भसंसृतम् शकटम् वृषभयानम् अधिरुह्य अधिष्ठाय अन्तकवीरस्य यमस्य या

राजधानी संयमनीपुरी तस्याः शाखानगरम् उपपट्टनम् इव वकभवनवने विवेश
प्रविष्टवान् । दधिकलशिकुलेषु अञ्चानि स्थापयित्वा पूरितं शकटमधिस्थाय यमराज-
राजधान्याः शाखानगरमिव वकाधिष्ठितं वनं भीमः प्राविशदित्यर्थः । 'यन्मूल
नगरात्परं तच्छाखानगरम्' इत्यमरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दहीके मट्कोकी पट्टिमें भरकर रखे गये अत्रसे पूर्ण उस गाड़ी पर बैठकर वह भीम-
सेन वकके घरवाले वनमें पैठा, वह वन ऐसा लगता था मानो वह यमराजकी राजधानी
संयमनीका शाखा नगर-एक डोला-हो ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिषश्वासोग्रचक्रानिले ।

गृध्रध्वाङ्गशृगालघोषविकसद्रक्षोपदानस्तवे

भुञ्जानः शकटस्थ एवं स तदा चक्रे महत्द्वेलितम् ॥४९॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशल्यानाम् उच्चयेन समूहेन कल्पितः रचितः
अन्तकचम्बाः यमसेनायाः शाटीकुटीविभ्रमः पटमण्डपसादृश्यं यत्र तादृशे
(यत्र नराणां प्रत्यहं भक्ष्यमाणानां सक्थीनि यमसेनापटमण्डपवत्प्रतिभ्रान्ति
तत्र) क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महिषस्य श्वासवदुग्रः भयङ्कर-
श्चक्रानिलः आवर्तवायुर्यत्र तादृशे, (यत्रावर्तवायुः कुपितयममहिषश्वाससाद-
ृश्यमावहति तत्र,) गृध्राः कंकाः, ध्वाङ्गाः काकाः, शृगालाश्च तेषां घोषैः शब्दैः
विकसन् प्रकटन् राक्षसः वकस्य अपदानस्तवः यशःस्तुतिः यत्र तादृशे, (यत्र
वकमक्षितशेषं प्राणिमांसमश्नन्तो गृध्राः काकाः शृगालाश्च तदीयं विलुप्तमिव स्तु-
वन्ति, तत्र) वकभवनवने शकटस्थः यानारूढः एवं भुञ्जानः शकटस्थितं वलि-
वल्गुसमन्तं भक्ष्यन् स भीमो महत् घोरं द्वेलितम् सिंहनादं चक्रे । अत्र तद्वने
वलिरूपान्तमक्षणसिंहनादाभ्यां भीमस्य निर्भयत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

जहाँ पर राक्षस-मक्षित नरकङ्कालों के यमसेनाके पटमण्डपकी तरह प्रतीत हो
रही थी, जहाँ पर जोरसे चलती हुई आवर्तवायु कुपित यममहिष-श्वात-वायुकी तरह
उग्र या आर जहाँ गृध्र, काक एवं शृगाल अपने शब्दोंसे वकालुरका कीर्त्तन कर रहे थे,
(वे राक्षसमक्षित-शेषमांस खाते हैं अतः उसकी कीर्त्ति कृतश्रुति गते हैं) ऐसे उस
वकभवन-वनमें गाड़ीपर बैठे बैठे ही गाड़ी पर रखे हुए अन्नराशिको खाते हुये भीमने
जोरसे सिंहनाद किया ॥ ४९ ॥

सोऽपि तदिदं निशम्य वलिपुरुषविशेषमैन्दितशकटागमनेन प्रथममेव

कृतोन्मेषं रोषं द्विगुणयन् गिरिकंदरमन्दिरमुखात्सरभसं विनिर्गत्य,—

नोऽपीति । सः बकासुरोऽपि तत् इदं भीमस्य गर्जितं निशम्य श्रुत्वा बलिना बलिरूपेण अन्नेन पुरुषेण च (बलवता पुरुषेण भीमेन चेत्यप्यर्थः) विशेषेण अति-तरां मन्दितं स्वल्पवेगीकृतं यच्छृङ्खटागमनं यान्तोपस्थानं तेन प्रथमम् भीमसिंह-नादश्रवणात् पूर्वत एव कृतोन्मेषम् जातोदयं रोषं क्रोधं द्विगुणयन् समेधयन् गिरि-कन्दरम् मन्दिरं वासगृहं तस्य मुखात् द्वारदेशात् सम्भसं वेगेन विनिर्गत्य— (प्राद्रवदिति वक्ष्यमाणक्रियया वाक्यपूर्तिर्बोध्या) अयमेतदाशयः—भीमस्य गर्जितं निशम्य बकासुरो द्विगुणं कुप्यतिस्म, यतोऽसौ बलिपुरुषभारेण मन्दमाग-च्छतः शकटस्य विलम्बोपस्थित्या पूर्वत एव कुपित आसीत्तदेवमतिकुपितोऽसौ-कन्दराद्वाराद्वहिरेत्य वेगेनाधावदिति ॥

उक्त बकासुरे नीं जव नीन का सिंहनाद सुना तो उक्तका क्रोध दुगुना होगया, क्योंकि बलिभूत पुरुष (या बलवान् पुरुष) के भारसे गाड़ी कुछ अधिक विलम्बसे आई थी, इस प्रकार अति कुपित वह राक्षस कन्दरारूप अपने मन्दिरके दरवाजेसे वेगपूर्वक बाहर निकल्यर ('दौड़ा' यह क्रिया आगे है) ॥

एवं को वाऽपराधोऽत्यमुसविगणयन्वाहुमत्रेति धुप्यन्
व्यक्तोरोरक्तेखाकृतविरुदजगद्वातुकत्वप्रशस्तिः ।

क्रोशन्मर्त्याङ्गनादत्वरणपरिचलत्सृङ्खलप्रास्थिदण्ड-

स्थूले दंष्ट्रे दधानः पवनभुवमभि प्राद्रवद्यातुधानः ॥ ५० ॥

एवमिति । व्यक्ताभिः स्फुटदद्याभिः उरसि बसोदेशे रक्तेखाभिः रुधिरलेप-धाराभिः कृतानि रचितानि विरुदानि विजयचिह्नानि यस्यास्तादृशी जगतो मूलो-क्तस्य धातुकत्वेन वर्धनं प्रशस्तिः श्लावा यस्य तादृशस्तयोक्तः, (उरसि कृतेन रुधिरलेपेन विजयचिह्नधारिणीं भुवनसंहारकत्वप्रशस्तिं विभ्राणः) क्रोशतां कष्टवशेन रुदतां मर्त्यानां बलित्वेनागतानां मानवानामङ्गानां शरीरावयवकरपादा-दीनां खादने भक्षणं त्वरणेन शीघ्रतया परिचलतो. सृक्कणोरोष्ठप्रान्तयोः लग्नौ अस्थिदण्डाविव स्थूले विशालस्थूले दंष्ट्रे दन्तौ दधानः धारयन्, (भक्षणकाले रुदतां मानवानां शरीरावयवानां निगलन् तदस्थिखण्डतुल्ये विशाले दंष्ट्रे कल-यन्) अत्र मदीये दने अमुं सकलसंहारकतया प्रसिद्धं मदीयं बाहुम् अविगणयन् अनाद्रियमाणः (अस्मादप्यविन्यत्) एवम् उक्तप्रकारेण सिंहगर्जनादिना को वाऽ-पराधोऽति स्वापराधं प्रकाशयतीति धुप्यन् सचीत्कारं ब्रुवन् यातुधानः, रापसो वकः पवनभुवं भीममभिलक्ष्यीकृत्य प्राद्रवत् धावतिस्म ॥ ५० ॥

स्फुट दृश्यमान छातीपर खिची रुधिरभारा रूप विजय-चिह्नोत्ते जिसकी भुवनसंहार लीलाकी प्रशस्ति लिखी है, चिल्लाते हुए मानवोंके शरीरावयवोंके भक्षणमें जल्दी करनेके कारण ओष्ठप्रान्तेमें चुभी हुई हड्डियोंकी तरह प्रतीत होनेवाले बड़े बड़े दांतोंको धारण करनेवाला, एवम् हमारे इस भवन-वनमें हमारे इस भुवनविजयी हाथसे भी नहीं ढरनेवाला कौन आदमी इस प्रकारका अपराध कर रहा है, इस प्रकार चिल्लाकर कहता हुआ वह राक्षस बक पवनपुत्र भीमकी ओर दौड़ा ॥ ५० ॥

निजभुजयुगलीनियन्त्रणाभिर्नियमितयन्त्रपरस्परावुभौ तौ ।

निगडितनयनं निलिम्पपङ्क्तेर्निरवहतां निपुणं नियुद्धशिल्पम् ॥ ५१ ॥

निजेति । तौ उभौ द्वौ भीमबकासुरौ निजाम्यां स्वीयाम्यां भुजयोर्हस्तयोर्युग-
लाम्यां द्वयाम्यां नियमितः निरुद्धप्रसरः यत्नः परप्रहारप्रयासः यस्य तादृशं
परस्परम् इतरेतरं ययोस्तौ तयोक्तौ सन्तौ (परस्परं भुजवन्देन व्यर्थीकृतपर-
स्परप्रहारचेष्टौ इत्यर्थः) निलिम्पपङ्क्तेः देवसङ्घस्य निगडितनयनम् आश्चर्यरस-
स्तिमितनेत्रम् (आश्चर्याधानेन देवानां नयनानि स्थिराणि कुर्वन्तावित्येवं तयो-
र्विशेषणं फलति) निपुणं प्रबलतरं नियुद्धशिल्पं युद्धकौशलं निरवहताम् कृतवन्तौ
तयोर्भीषणं युद्धं साक्षर्या देवा अप्यपर्यन्नित्याश्रयः ॥ ५१ ॥

अपनी भुजामोत्ते प्रतिदम्भीकी भुजामोको नियन्त्रित करने के एक दूसरेके मारक प्रयत्नों को विफल कर दिया करते थे, इस प्रकार यह भीम तथा बकासुर अपनी युद्धविद्या निपुणताका प्रदर्शन ही कर रहे थे कि देवगण आश्चर्यसे स्तिमितनेत्र होकर इनकी छद्मदर्शका अवलोकन करने लगे ॥ ५१ ॥

ततः,—

पुत्रस्य वायोर्मुजदौर्ललित्यं बकं वने तत्र चिरं चरन्तम् ।

निन्ये दशां कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तुविलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥

ततः पुत्रत्येति । ततो युद्धकौशलप्रदर्शनानन्तरम् वायोः पुत्रस्य भीमस्य भुज-
योर्दौर्ललित्यं दर्पः तत्र वने चरन्तं चिरात्तत्र स्वेच्छया भ्रमन्तं (चर-गतिभक्षणयोः)
सत्त्वानि भुजानां च राक्षसस्त्रियाम् निशाचरीणाम् नेत्राण्येवाभ्राणि मेघास्तेषां वर्षर्तौः
वर्षाकालस्य यो विलासः धाराप्रवाहवृष्टिरूपः तद्योग्यां तदुचितां कामपि दशां
निन्ये अवर्णनीयां स्थितिं प्रापयामासेत्याशयः । भीमभुजदर्पो राक्षसस्त्रीनेत्रमेघेषु
वर्षर्तुमध्यवासयत्, ता अरुदन्, एतेन बकस्य मरणं पर्यायोक्तालङ्कारविषयः ।
अत्रोपजातिरङ्गन्तुः ॥ ५२ ॥

पवनपुत्र भीमके भुजदर्पने उस वनमें विहार करनेवाले बकासुरको राक्षसोंकी स्त्रियोंके

नयनरूप मेघकी वर्षाऋतु विलासके योग्य दशाको प्राप्त करा दिया, अर्थात् वकासुरकी वह दशा हो गई जिससे राक्षसियोंके नयनरूप मेघकी वर्षाऋतु आ गई, फलतः वकासुर मारा गया, उसके मग्नेपर राक्षसियों रोने लगीं, यह अर्थ प्रतीत होता है, यहां पर्यायोक्ता-लङ्कार है, पर्यायोक्तमें वक्तव्य अर्थ घुमानफिराकर ही कहा जाता है, यही उसका लक्षण है—
'पर्यायोक्तं यदा भङ्गया गम्यमेवामिधीयते' ॥ ५२ ॥

तं विकृष्य पुरसीन्नि निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।

मार्दुकाम इव मारुतसूनुर्मालुरक्षिग्रमुपसेवितुमागान् ॥ ५३ ॥

तं विकृष्येति । मारुतसूनुः भीमः तं वकासुरम् (शवरूपम्) निशीथे रात्रौ पुर-
सीग्नि ग्रामस्य सीमायां समीपे विकृष्य आकृष्य नीत्वा तत्क्षणान् तत्काल एव
कुणपमर्शनदोषम् राक्षसस्पर्शजनितं पापम् मार्दुकामः प्रक्षालयितुमिच्छुरिव मातुः
कुन्त्याः अङ्घ्रिघ्नम् चरणम् उपसेवितुम् वन्दितुमागात् आयातः, 'न मातुर्देवतं परम्'
इति स्मरणान्मातृपादवन्दनायाः सकलपापापनोदकतया स्वकृतराक्षसशवस्पर्श-
जनितपापापनुशस्येव भीमो मातरं नमस्कृतुं तदैवायात इत्यर्थः । हेतूष्येष्टाऽ-
लङ्कारः । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आसरः' इति 'पदङ्घ्रिश्चरणो-
ऽखियाम्' इति चामरः ॥ ५३ ॥

उस वकासुरकी लाशको रातमें रातमें ही गांवकी सीमामें लाकर भीमने राक्षस-शव-
स्पर्शजन्य पापका प्रायश्चित्त सा करनेके लिये माताकें चरणोंमें प्रणाम करनेके लिये
आगमन किया । मातासे बढ़कर कोई देवता नहीं है और मातृदेवता के प्रणामसे सभी
पापोंके नष्ट हो जाने की पूरी आशा है ॥ ५३ ॥

आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेतः ।

आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरङ्गपरम्पराभिः ॥ ५४ ॥

आलोक्येति । अहोमुखे प्रातःकाले अशेषपौरैः सर्वैर्नगरवासिभिः एतत् यातु-
शवम् राक्षसस्य चकस्य मृतशरीरम् आलोक्य दृष्ट्वा चेतः स्वहृदयम् आश्चर्यपूरस्य
विस्मयरसप्रवाहस्य परिमेलनेन सङ्गमेन फेनिलाभिः सफेनाभिः आनन्दसागर-
तरङ्गपरम्पराभिः हर्षाम्बुधिवीचिमालाभिः परवशीक्रियतेस्म अधीनतां नीयतेस्म ।
तादृशस्य दुर्घर्षस्य वकाख्यराक्षसस्य मृतं शरीरं दृष्टवतां पौराणां चेतांसि साश्चर्या-
नन्दसागरे निमग्नानि जातानीति भावः ॥ ५४ ॥

प्रातःकाल जब सभी पुरवासियोंने उस शवको देखा तो उनके हृदय आश्चर्य-रस-
प्रवाहके मिलनेसे फेनायमान आनन्दसागरकी लहरोंसे पराधीन होने लगे, अर्थात् उनके
हृदयमें आश्चर्य और आनन्द दोनों उमड़ पड़े । आश्चर्य इसलिये हुआ कि इस दुर्घर्ष
राक्षसको मारनेवाला कौन है और वह कहाँ है, आनन्द इसलिये हुआ कि अब इसने
द्वारा किये जाने वाले उद्घर्वोंसे मुक्ति मिली ॥ ५४ ॥

भवनमेत्य तदा गृहमेधिनः पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।

प्रयुयुजे सममाशिषमक्षतैः प्रमुदितः पुरि तत्र महाजनः ॥ ५५ ॥

भवनमेत्येति । तत्र पुरि तदा प्रातःकाले गृहमेधिनः पाण्डवातिथेयस्य गृह-
स्थस्य भवनम् तदा पाण्डवावासभूतं गृहम् उपेत्य आगत्य प्रमुदितः दुरन्तदैत्य-
वधेन हृष्टः महाजनः तन्नगरवासि मुख्यजनः प्रवणीकृतमूर्धनि नम्रतया नतशिरसि
पवनजे भीमे (विषये) अक्षतैः मङ्गलसूचकश्चेततण्डुलैः समम् सह आशिषः
शुभेच्छाप्रकाशकवचांसि प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । दैत्यवधानन्तरं पुरमुख्या भीमस्य
गृहमागत्य तमाशीभिर्मरम्यर्चयद्विति भावः ॥ ५५ ॥

उक्त समयमें जिसके घरमें पाण्डव टिके थे उक्त गृहस्थके घरपर आकर गांवके प्रधान
लोगोंने नम्रतासे नत भीमके ऊपर प्रसन्न हृदयसे अक्षत तथा आशीर्वादकी वृष्टि की ॥ ५५ ॥

निशि जातु निकेतवेदिकाया निकटे सुप्तिमुखं निषेव्य पार्थान् ।

पथिकोऽपररात्रजागरूकः प्रवभापे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

निशांति । जातु कदाचित् पथिकः कश्चनाध्वनीनः निशि रात्रौ निकेतवेदिकायाः
पाण्डवाद्युपितभवनप्राङ्गणवेदिकायाः निकटे समीपे सुप्तिमुखं निद्राजन्यमानन्दं
निषेव्य उपमुज्य अपररात्रजागरूकः अद्गोदयवेलायां प्रबुद्धः सन् प्रसङ्गात् कथा-
प्रस्तावात् पार्थान् युधिष्ठिरान् पञ्चापि कुन्तीसुतान् ईदृशीम् वक्ष्यमाणलक्षणां
गिरं वभापे उवाच । कश्चित् पान्यो निशि पाण्डवगृहवेदिकासमये सुखं सुप्त्वा
प्रातर्लयाय पाण्डवैः सह वार्त्तालापस्य प्रसङ्गेन तान् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाचेत्यर्थः ।
औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

किसी समय रातमें पाण्डवोंके रहनेके घरकी वेदिकाके पास सानन्द शयन करके
प्रातःकाल उठे हुए एक ब्राह्मणेने कथाप्रसङ्गमें इस प्रकारकी बात पाण्डवोंसे कही ॥ ५६ ॥

‘पाञ्चालिकां युवमनोरथसौधरत्न-

पाञ्चालिकां हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अद्य स्वयंवरमहाय नृपाः प्रयान्ति

दूतैः समं द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

पाञ्चालिकानिति । युवमनोरथाः युवकानामनिलापाः एव सौधानि भवनानि
तेषां रत्नपाञ्चालिकाम् रत्ननिर्मितां पुत्तलिकाम् सर्वैर्युवभिरभिलाषविषयत्वेन
मनसि नीताम् (सर्वेषां यूनां हृदयेषु भवनेषु रत्नप्रतिमाभावेन वसन्तीम्) पाञ्चा-
लिकाम् द्रुपदात्मजाम् ममेति ममेयं स्यादिति ममेति ममेयं स्यादिति कृत्वा अद्य
सम्प्रति नृपाः सर्वे भूपालाः दूतैः समं राजानाद्धानाय द्रुपदप्रेषितैः दूतैः सहैव

स्वयंवरमहाय स्वयंवररूपायोल्लवाय द्रुपदमूपतिराजधानीम् द्रुपदाख्यनृपतिपुरीम्
प्रयान्ति । अद्य सर्वे राजानो द्रौपद्यास्तस्याः स्वयंवरे सङ्गन्तुं त्वरमाणाः सर्वा-
भ्यो दिशाम्यः समायान्ति, या द्रौपदी सर्वेषां यूनां हृदि वसतीवेत्यर्थः । 'पाञ्चा-
लिका पुत्रिका स्याद् वञ्चदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । 'सौधरत्नपाञ्चालिका' इति
केवलपरम्परितरूपकमलङ्कारः । वसन्तविलकं वृक्षम् , तदन्यत्र ललितपूर्वम् ॥५७॥

युवकोंके हृदयरूप प्राप्तादर्थे रत्नप्रतिमाकी तरह अवस्थित द्रौपदीके विषयमें वह
द्रौपदी इनको मिल जाय, इस प्रकारके भाव हृदयोंमें रखनेवाले राजगण आज द्रुपद
द्वारा उन्हें डुलानेके लिये भेजे गये दूतोंके साथ ही स्वयंवर रूप उत्सवमें सम्मिलित होनेके
लिये राजा द्रुपदकी राजधानी को जा रहे हैं ॥ ५७ ॥

भोक्तुमन्नमपि सूपसमग्रं दोग्धुमप्यभिनवप्रसवा गाः ।

लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलाद्दुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥

भोक्तुमिति । द्विजानां ब्राह्मणानां गणः समुदयः अपि भोक्तुम् सूपेन द्विदलेन
समग्रं धृतम् अन्नम् तण्डुलादि, दोग्धुम् अपि अभिनवप्रसवाः अचिरप्रसूताः
गाः धेनूः, तस्माद् दानितया प्रथिताद् द्रुपदाद् नाम राज्ञः द्रुहितुवत्सलाद्
कन्यायां स्निह्यतो दुहितुः सुतायाः द्रौपद्याः उत्सवकाले स्वयंवरमहावसरे लप्स्यते
प्राप्स्यति, स हि राजा कन्यावत्सलः, अतस्तत्स्वयंवरावसरे तन्निर्विघ्नतासम्प-
त्त्येऽवदयं ब्राह्मणेभ्यो भोक्तुं ससूपमन्नं गाश्च दोग्धुं प्रदास्यति, एतेनात्माकं ब्राह्म-
णानामपि तत्र गमनं न निष्फलमित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

राजा द्रुपद अपनी कन्याको बहुत अधिक प्यार करते हैं । वे उसके स्वयंवरोत्सवके
सनय ब्राह्मणोंको खानेके लिये टाल-चावल और दूहनेके लिये हालकी ग्वाई गायें
भी देंगे ॥ ५८ ॥

न हि तत्र भवेदपार्यता विजयः सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।

युगपत्सुखमस्तु वो महद्रुतमागच्छत तन्महौजसः ! ॥ ५९ ॥

न हि तत्रेति । तत्र द्रौपदीस्वयंवरे अपार्यता गमनवैयर्थ्यं न हि भवेत्, विजयः
अस्माकं प्रस्थानम् साफल्यम् सूपोपहितान्नलाभाद्, इति स्फुटं स्पष्टम्, अंतः
हे महौजसः प्रकृष्टतेजःशालिनः, वः युष्माकं पञ्चानामपि युगपद् एकदैव महत्सुखं
प्रमृत्तान्नगवादिलभतः अस्तु जायतान्, (तस्माद् यूयं) द्रुतम् शीघ्रम् आगच्छ-
तेति अभिधार्यः । तत्र द्रौपदीस्वयंवरे अपार्यता—पार्यस्य विरहः न हि भवेत्,
विजयः—अर्जुनः, सिद्धिम्—सफलतां मत्स्ययन्त्रमेदनेन द्रौपदीवरणरूपम्, वः
युष्माकं युगपन्महत्सुखम्—पञ्चानामपि द्रौपद्या परिणयरूपम् । इत्यप्यर्थोऽनुरागा-
भोज्यभासते इति बोध्यम् ॥ ५९ ॥

द्रौपदी-स्वयंवरमें जाना व्यर्थ नहीं होगा, हम लोगोंकी यात्रा सूप-तण्डुल एवं धेनु लाभसे अवश्य सफल होगी, आप लोगों को इकट्ठे बहुत सुख मिल जायगा (क्योंकि आप पाँच रहेंगे) इसलिये हे तेजस्विवर, आप लोग शीघ्र आवें । द्रौपदीका स्वयंवर पार्थके बिना नहीं होगा, विजय-अर्जुनको मत्स्य-यन्त्र-भेदन द्वारा द्रौपदी लाभरूप सिद्धि अवश्य मिलेगी, आप सभीको एक साथ ही बहुत सुख मिलेगा-पाँचोंका ब्याह एक साथ ही हो जायगा, यह अर्थ भी झलकता है ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुतिं द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मितां ताम् ।

पथि भूसुरसंधर्ममध्यभाजः प्रति पाञ्चालपुरं प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

इति वाचमिति । इति उक्तरूपाम् उपश्रुतिम् भविष्यतोऽर्थस्य सूचयित्रीम् सुधयेव अमृतेनेव निर्मिताम् ताम् अनुभवैकवेद्यत्वादां द्विजातेः ब्राह्मणस्य वाचं वाणीम् हृदि कृत्वा अभ्युपेत्य (मत्वा) ते पाण्डवाः पथि मार्गे भूसुरसङ्घमध्यभाजः ब्राह्मणसमूहमध्यगताः सन्तः पाञ्चालपुरं द्रुपदनगरं प्रति प्रतस्थिरे चलिताः । रात्रिचरमयामोक्तया सत्यमिदं ब्राह्मणवचनं भवेदिति मनसि कृत्वा ब्राह्मणैः सह पाण्डवा द्रुपदनगरं प्रति चेलुरित्याशयः । उपश्रुतिपरिभाषा यथा हारावल्याम्— 'नक्तं निर्गत्य यात्कञ्चित् शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्' इति ॥ ६० ॥

इस प्रकारकी सत्यत्वेन संभावित अतएव अमृतसे सनी हुई सी उत ब्राह्मणकी वाणीको हृदयमें रखकर वे पाण्डव ब्राह्मणोंके समुदायके बीचमें मिलकर द्रुपदपुर के लिये चल पड़े ॥ ६० ॥

ते पुनरप्यनेकदिननीतजनपदवनसीमानः पथि कृतोदयेन भगवता पराशरदायादेन 'जतुर्भवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्षः पार्षतस्य समुन्मिपति' इति गिरानुगृहीताः साक्षात्प्ररोहता भुजप्रतापानलेनेव फल्लुनकरवे-ल्लितेन महताऽलाततेजसा निशि नितान्तसीमान्ततसंतमसया पदव्या त्रिविष्टपतदिनीं समया प्राविक्षन् ।

ते पुनरपीति । ते पाण्डवाः अनेकैः दिनैः बहुभिर्वासरैः नीताः अतिक्रान्ता जनपदस्य वनस्य च सीमानोऽवधयो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः पुनरपि भूयोऽपि पथि कृतोदयेन मार्गे प्रकाशितस्वस्वरूपेण (पूर्वं शालिहोत्रमुनिसरस्तटे व्यासस्य मिलितत्वेनेह पुनरुदयः प्रोक्तः) पराशरदायादेन पराशरात्मजेन व्यासेन—चः युष्माकं पाण्डवानां जतुभवनात् लाक्षागृहात् पावकदह्यमानात् परिच्यवनेन नि-

१. 'युय' ।

२. 'ते पुनरनेक' ।

३. 'सदन' ।

४. 'फाल्गुनकरवलितातेन' ।

५. 'तेजसो नितान्त' । ६. 'तदिनीं प्राविक्षत्' । ७. 'प्राविक्षन्' । इन्दीवरात्— इति पा० ।

विघ्नं निर्गमनेन पार्यतस्य द्रुपदस्य नवो नूतनो विलक्षणो हर्षः आनन्दः समुन्मि-
पति जायते, द्रुपदो भवतां जतुगृहे दहमानेऽपि जीवितत्वं निशम्य विलक्षणमानन्द-
मनुभवतीत्यर्थः, इति एवंभूतया गिरा वाचा अनुगृहीताः अनुकम्पिताः सन्तः
साक्षात् तुल्यकालं प्ररोहता संजायमानेन भुजप्रतापानलेन बाहुपराक्रमतेजसा
इव फल्गुन-करवेल्लितेन अर्जुनबाहुद्वये भ्रमता महता दूरगामिना अलाततेजसा
उल्मुकतेजसा निशि रात्रौ नितान्तं साधु सोमन्तितं द्विधा विभज्य पार्श्वयोरव-
स्थापितं सन्तमसं गाढान्धकारो यत्र तादृश्या पदव्या मार्गेण त्रिविष्टपतटिनीं गङ्गां
समया समीपे प्राविष्टन् प्रविष्टाः । चलितेषु तेषु बहुभिर्दिवसैर्जनपदवनसीमा-
नमतिक्रान्तवत्सु च पुनरपि न्यासः समुपस्थाय नेपां जतुगृहाद्रक्षया द्रुपदस्य
महान्तं हर्षमावेदितवाननन्तरं च तेऽर्जुनकरघृतालाततेजसा दूरीकृताध्ववर्षित-
मसो गङ्गातटमवापुरित्यर्थः । 'दायादौ सुतवान्धवौ' 'अलातमुल्मुकं च' इति
विश्वः । 'त्रिविष्टपतटिनीं समया' इत्यत्र 'अमितः परितः समया निकषा हाप्रतियोगे-
ऽपी'ति द्वितीया ॥

पाण्डवोंने कुछ दिनोंमें जब देशों तथा वनोंकी सीमायें पार कर लीं, तब फिर उनको
भगवान् पराशरसुत व्यास मिले, और कृपा करके उन्होंने बताया कि लाक्षागृहके जल
जानेपर भी पाण्डवोंके बालबाल बच जानेसे द्रुपद विलक्षण आनन्दका अनुभव करते हैं ।
इसके बाद अर्जुनने अपने हाथोंमें मशाल लिया, वह मशाल ऐसा प्रतीत हो रहा था
मानो अर्जुनके बाहुका प्रताप चमक रहा हो, उस मशालने रास्तेके अन्धकारको चीरकर
अलग कर दिया और उसी प्रकाशके मार्गसे वे लोग गङ्गातटके पास पहुँच गये ॥

तत्र खलु,—

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-

र्विम्बैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बैः !

क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान् रुरोध कुपितः प्रधनं चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

तत्र खलु = तस्मिन् गङ्गातटे ।

इन्दीवरादिति । इन्दीवरात् लक्ष्म्या आवासमूतात् नीलकमलात् प्रतितरङ्गान्
प्रतिव्रीचि अनुप्रविष्टैः आयातैः अब्धिदुहितुः समुद्रतनयायाः विम्बैः प्रतिविम्बैरिव
तरुणीकदम्बैः युवतिभिः समं सह पयसि क्रीडन् जलविहारमनुभवन् चित्ररथः
पार्थान् (तत्र रहः केलिस्थाने आगतान्) पाण्डवान् विलोक्य प्रधनं चिकीर्षुः
चित्ररथो नाम यक्षः तान् जिवांसुः (पार्थान्) रुरोध निवारितवान् कथमत्रायासीति
निवार्य स्थित इत्यर्थः । गङ्गायाः पयसि स्थितानां कमलानां मध्ये वसन्त्याः लक्ष्म्याः
प्रतिविम्बानीव, स्त्रियो वहिर्भूताः चित्ररथस्य रमण्य आसन्, ताभिश्च सह जल-

वेदिप्रवृत्तचित्ररथः पार्थोनागच्छतस्तत्र वीक्ष्य स्वरहस्यविमलमुन्नेयमागताम्
हनुमिच्छया स्तोषेति भावः । पूर्वार्धे स्वरूपोत्प्रेक्षा, उत्तरार्धे काव्यलिङ्गबालङ्कारः ॥

एतत्त गद्यादपर—

एकमात्रे आवासगृहस्य कमलौटे हर वररुने एक एक करके निकली हुई एकमात्रों
मतिमूर्त्तियोंकी तरह अति सुन्दरों स्त्रियोंके साथ चन्देलिन निर्दल चित्ररथने आते हुए
प्राप्तवर्णों देखकर (हमारे इस गुमस्त्रीदास्यजन के क्यों चले आये अतः) रक्ष कोषते उन्हें
नारनेके लिये धर लिया ॥ ६१ ॥

अन्नमात्मसमनामदैवतं संप्रयुज्य समरे धनंजयः ।

तत्र तस्य रथमग्रवर्तिनं जातुपालयसहायमावतनोत् ॥ ६२ ॥

कल्पमिति । धनञ्जयः अर्जुनः सामसमनामदैवतम् स्वनामाननामकम् स्वना-
मसमदैवतञ्च धनञ्जयनामकम् धनञ्जयदैवतं च, आग्नेयान्नमित्यर्थः समरे चित्र-
रथेन सह युद्धे सम्प्रयुज्य व्यवहृत्य तत्र युद्धे तस्य चित्ररथस्य रथं स्यन्दनम् जातु-
पालयस्य दासपूर्वस्य लाक्षागृहस्य सहायं सत्पापम् सदृशम् आवतनोत् कृतवान् ।
अर्जुनस्तत्र युद्धे चित्ररथस्य यानं धनञ्जयास्त्रेण लाक्षागृहमिव दादितवानिति भावः ।
(‘धनञ्जयोर्जुने बहौ’ इति विश्वः) ॥ ६२ ॥

अर्जुनने एत युद्धने अपने नामके समान नाम तथा दैवतावाले-धनञ्जय नामक
अग्निदैवत अलक्षा प्रयोग करके चित्ररथके रथो लाक्षागृहना साथी बना हावा, जिस
प्रकार लाक्षागृह जल गया था, वही प्रकार चित्ररथका रथ भी अर्जुनके द्वारा चलाये गये
आग्नेयालते जल गया ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणां पत्युर्गन्धर्वजुषः सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

पायसि भङ्गः शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु वापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

गन्धर्वांगानिति । गन्धर्वजुषः अहङ्कारमालिनः गन्धर्वाणां पत्युर्गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य तस्मिन् सुरसिन्धोः गङ्गाया इदम् सौरसैन्धवं तत्र सौरसैन्धवे गाढे
पायसि जले भङ्गः तरङ्गः शिशिरः शीतलः सुखावहः अनूत्, परन्तु रोधसि
तस्या एव गङ्गायास्तटे भङ्गः अर्जुनकृतपराजयः वापहेतुः सन्तापकरः अनूत्
अजायत । अर्जुनैव भङ्गद्वयस्य तरङ्गपराभवो नपार्यकृतया चमत्कारः, जले
भङ्गः शीतलतया सुखावहस्तटे-भङ्गस्त्रापहेतुरिति भावः । गीतिरायामेदो वृत्तम्-
‘आर्या प्रयमद्लोके यदि कथमपि लक्षणं नवेदुमयोः । इत्योः कृतयति शोभां
तां गीतिं गीतवान् सुजङ्गमा’ इति ॥ ६३ ॥

एत गरी गन्धर्वराजके लिये गङ्गाके पानीमेंका भङ्ग-तरङ्ग को शीतल-सुखावह रहा,
परन्तु दृष्टकरका भङ्ग-पराजय वापका कारण हुआ । अर्जुन द्वारा किया गया पराजय
बड़ा सन्तानन्द हुआ ॥ ६३ ॥

सख्यस्य लाभत्सपदि ग्रहप्यन्कुशीलवेन्द्रः कुरुनन्दनानाम् ।

प्रादर्शयत्स्वां प्रथमं विनीतिं पश्चादमीपां पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

सख्येत्येति । सपदि समये तस्मिन् कुशीलवानां गानदक्षाणां गन्धर्वाणामिन्द्रो राजा गन्धर्वराजः चित्ररथः सख्यस्य पाण्डवैः सह मैत्र्याः लाभत् ग्रहप्यन् आनन्द-मनुभवन्तस्त्वं प्रथमम् आदौ कुरुनन्दनानां युधिष्ठिरादीनां पञ्चानां पाण्डवानाम् (पुरत इति ज्ञेयः) रम्याम् रमणीयां स्वां विनीतिं विनयं नम्रताम् विनिष्ठां नीतिं पुरोहितेन सह राज्ञा गन्तव्यमिन्युपदेशरूपाम्, पश्चात् विनीतिप्रदर्शनानन्तरम् अमीपां पाण्डवानां रम्यां स्वल्पकष्टां पदवीं पन्थानं च प्रादर्शयत् दर्शितवान् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६४ ॥

उक्त समय गन्धर्वराज चित्ररथने पाण्डवोंके साथ मित्रता प्राप्त कर प्रसन्न होकर पहले अपनी नम्रता या राजाको पुरोहितके साथ जाना चाहिये इस प्रकारकी अपनी रमणीय नीति और पीछे सुन्दर मार्गका प्रदर्शन कर दिया ॥ ६४ ॥

धर्मभूरथ सहोदरैः समं धौम्यमध्वनि समीक्ष्य विश्रुतम् ।

प्राणिनामयमर्हिसकोऽपि सन्पादपीडनममुष्य क्लृप्तवान् ॥ ६५ ॥

धर्मभूरिति । अय मार्गद्वये चित्ररथेन प्रदर्शिते सति धर्मन्तः धर्मसुतो युधिष्ठिरः विश्रुतं ज्ञानविज्ञानसम्पन्नतया प्रत्यातं धौम्यं नाम ब्राह्मणम् अध्वनि मार्गे समीक्ष्य विलोक्य प्राणिनां सकलसत्त्वानाम् अर्हिसकः अमारकः अनुपद्रावकः अपि अयम् युधिष्ठिरः सहोदरैः समम् भ्रातृभिः भीमादिभिः सह अस्य धौम्यस्य पादपीडनं (चरणपीडाम्) पादवन्दनं च क्लृप्तवान् विहितवान् । अत्र यः प्राणिमात्रस्यानुपद्रावकः स कथं-मुनेः पादौ पीडयेदिति विरोध आपातप्रत्येयः, पादपीडनशब्दस्य प्रणामपरत्वेन तत्परिहारः । विरोधाभासोऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६५ ॥

चित्ररथके द्वारा नम्रता तथा पुरोहित रखनेका विचार, एवं सुन्दर मार्गरूप जो रान्नों के बता दिये जानेके बाद धर्मपुत्र मार्गमें ज्ञान-विज्ञाननिधिके रूपमें संसारमें प्रसिद्ध धौम्यमुनिको देखकर, किसी भी प्राणीके कपर हिंसा, द्वेष, उपद्रव आदि बुरे भाव नहीं रखनेवाले युधिष्ठिरने भी धौम्यके (चरणोंको पीड़ित किया) चरणोंमें भाद्योंके साथ प्रणाम किया । इस श्लोकमें 'पादपीडन' शब्दका चरणपीड़ा अर्थ करनेपर विरोध मालूम पड़ता है परन्तु पादपीडनका अर्थ प्रणाम करनेपर विरोध छूट जाता है ॥ ६५ ॥

यथाऽऽतिथ्यविधौ प्रीतः स पुरस्कुरुते स्म तान् ।

तथाऽध्वगमने तेऽपि तं प्रश्रयवशंवदाः ॥ ६६ ॥

यथाऽऽतिथ्येति । सः धौम्यः प्रीतः पुरोहितपदप्राप्तेन सन्तुष्टः आतिथ्यविधौ अतिथिसत्कारकर्मणि यथा तान् पाण्डवान् पुरस्कृतेष्वेव सममानयत्, प्रश्रयवशं-

वदाः नम्रतावशीभूतास्ते पाण्डवा अपि तथा तं धौम्यं नाममुनिम् अध्वगमने मार्ग-
चलने पुरस्कृतस्तेति वचनविपरिणामेनान्वयः । धौम्यं पुरोहितपदे प्रतिष्ठाप्य
तत्कृतातिथ्यसत्कृता इमे पाण्डवास्तं धौम्यमग्रे कृत्वा पथि चेलुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

पौरोहित्य पदपर प्रतिष्ठित किये जानेसे सन्तुष्ट धौम्यमुनिने जिस प्रकार पाण्डवोंका
आतिथ्य सत्कार करके उन्हें सम्मानित किया, पाण्डवोंने भी उसी प्रकार नम्रता-वशी-
भूत होकर राह चलनेमें धौम्यको आगे कर लिया । पुरस्कृतेका अर्थ सम्मानित करना
तथा आगे करना दोनों होते हैं, इसीसे यहाँ चमत्कार आ गया है ॥ ६६ ॥

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरेयीभिः स्वयंवरकथाभिः ।

द्रुपदपुरसरणिरेषां द्वित्राण्यभयत्पदानीव ॥ ६७ ॥

धौम्यस्येति । सुधायाः अमृतस्य मधुरिमा माधुर्यं तस्य धौरेयीभिः धुरन्धराभिः
धौम्यस्य मुनेः स्वयंवरकथाभिः स्वयंवरविषयकवाक्ताभिः एषां पाण्डवानां
द्रुपदपुरसरणिः द्रुपदराजधानीमार्गः द्वित्राणि पदानि इव अभवत् । धौम्येन
प्रस्तुताभिरतिमधुरसरसाभिः स्वयंवरकथामिरादृष्टचित्ता इमे पाण्डवाः पथि ध्रमं
नान्वभूवन्नित्याशयः । आर्यावृत्तम् 'लक्ष्मैतत्सप्तगणाः गोपेता भवति नेह विष-
मेजः । पष्ठोऽयं सलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः । पष्ठे द्वितीयलान्ते परके
मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति पष्ठो लः ।' इति
तत्त्वज्ञानम् ॥ ६७ ॥

अमृतकी मधुरताके भारकी दोनेवाली, (अमृत समान सरस मधुर) धौम्यमुनिके
द्वारा प्रस्तुत स्वयंवरकी कथाओंसे पाण्डवोंका द्रुपदपुर मार्ग दो-तीन पगके समान हो गया,
अर्थात् धौम्यद्वारा वर्णित अनृतोपम मधुररसपूर्ण स्वयंवरकी कथाएं मुनिके-मुनिके वे पाण्डव
दिना थकानके द्रुपदपुर मार्गकी तय कर गये ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वतिनिविडेपु मध्यभाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथ्यासुतानाम् ।

पुस्फोर द्रुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्त्राब्जे सरभसमक्षि दक्षिणं च ॥ ६८ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिविडेपु घनेषु बहुतयाऽत्यन्तव्याप्तेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु
मध्यभाजां मध्यगतानाम् पञ्चानामपि पृथ्यासुतानां कुन्तीतनयानां युधिष्ठिरादी-
नाम् पुरःप्रदेशे अग्रे युगपत् संहैव तुल्यकालम् द्रुपदपुरम् द्रुपदपराजधानी
पुस्फोर प्रकटीभवूव, पञ्चानामपि तेषां वक्त्राब्जेपु मुखकमलेषु दक्षिणं वामेतरत्
नयनं च सरभसं पुस्फोर चचाल, ते संहैव द्रुपदराजधानीं द्रशुः, तेषां दक्षिण-
नेत्राण्यपि शुभव्यञ्जकानि संहैवास्फुरन्निति भावः, अत्र द्रुपदपुरदृग्विषयी-
भावाच्चिचलनयोः समानपदोपात्तयोर्योगपद्यात्समुच्चयो नामालङ्कारः । प्रहर्षिणी-
वृत्तं, तत्त्वज्ञानं यथा—'प्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ६८ ॥

नयन पातमें चलते हुए ब्राह्मणोंके बीचमें वर्तमान इन पाण्डवोंके सामने एक ही

साथ द्रुपदपुर स्तव प्रकट हुआ; और उनके सुलाभमें दक्षिण नयन भी एक साथ ही फटका उठे ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिर्वीक्षितुम् ।

कुल्लहास्तत्र पुरे कुतूहलाकुलालगेहं प्रथमं समाविशन् ॥ ६९ ॥

कुमारिकाया इति । द्रुपदस्य भूपतेः राज्ञः कुमारिकायाः न्वयंवराया द्रौपद्याः कुचोपमाद्रव्यम् स्तनोपमानपदार्थं घटम् अभिर्वीक्षितुमिव द्रुपुम् इव ते कुल्लहाः कुल्लहास्तत्रेष्टाः पाण्डवाः तत्र पुरे द्रुपदनगरे कुतूहलात् घटदर्शनोत्कण्ठापारतन्म्यात् प्रयत्नम् प्राक् कुलालगेहं समाविशन् प्रविष्टवन्तः, तत्रैव द्रुपदपुत्रीस्तनोपमानभूत-वटदर्शनस्यायत्नसम्पाद्यतया प्राक्तनैव जग्मुरिति भावः । कुतूहलवशेन द्रौपदी-दर्शनादपि प्राक् तत्कुचोपमानभूतं घटमेव द्रुपदमचेष्टन्तेति बोध्यम् । अभिर्वीक्षितु-मिवेति हेतुस्तेषां श्लङ्कारः ॥ ६९ ॥

उक्त नगरमें आनेपर पाण्डवोंने सबसे पहले कुन्दारके घरमें प्रवेश किया, मारों वे कुतूहलवश राजा द्रुपदकी कन्याके स्तनोंके उपमानभूत घटको देखना चाहते हैं ॥ ६९ ॥

तानागमन्नथ पुरीं शतशः ससैन्याः

स्मारं युगोदयमिवाद्भुतमावहन्तः ।

भूपाः स्तुता भुजमुदस्य पठद्भिरग्रे

पथं निवद्धविरुदं पटुवन्दिवृन्दैः ॥ ७० ॥

तानागमन्निति । अथ एतदनन्तरम् अद्भुतम् आश्चर्यकरम् स्मारं कामसम्बन्धिनम् युगोदयम् कालप्रवृत्तिम् (यत्र धर्मयुगोदयस्तत्र सर्वे धर्मपरा एवं यत्र कामयुगोदयस्तत्र सर्वे कामप्रवृत्ताः सकामाः, तथा च) (आश्चर्यकरं कामयुगम्) आवहन्तः दधानाः प्रवर्तयन्तो वा कामातुरा इति भावाः ससैन्याः सेनासहिता दक्षिणं सन्त्येतरं भुजं बाहुम् उदस्य उत्थाप्य निवद्धविरुदं यशोरागिमधिकृत्य प्रवद्धं राज्ञां दानस्य शौर्यस्य च वर्जनाय अयितं पथम् अग्रे तेषां पुरः पठद्भिः गायद्भिः पटुवन्दिवृन्दैः चतुरवैतालिकसमुदयैः स्तुताः शतशः शतम् भूपाः राजानः तां पुरीम् द्रुपदनगरीम् आगमन् आयाताः । अथ बहवो मृताः सेनानिः सह तां पुरमुत्तेता यैः सह सैन्यानि वमूवुः, ये वन्दिभिः स्तूयमाना आसन्, ये चाश्चर्यजनकरूपेण कामयुताश्चामन् इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ ७० ॥

इसके बाद आश्चर्यजनक कामयुगके उदयको धारण करनेवाले, (अर्थात् जिनके मनमें अद्भुत कामवासनाका भावबोध हो रहा था—देखें) सेनाओंसे युक्त, आगे आगे यशो-रागिकों प्रदर्शित करनेवाले पक्षोंकी पढ़ने हुए चतुर वन्दिवाँसे स्तूयमान सैकड़ों राजा उस नगरमें आये ॥ ७० ॥

धावाभूमी निरुन्धन् यदुवलरजसां श्रेणिभिः सीरपाणि-
वेगादागात्स वीरः स्वविनयगुरुणा शौरिणाऽन्वीयमानः ।

आहारश्चायुधं च द्विपदवमतये येन संसेव्यमाने

ते द्वे हालाहलत्वं रणभुवि वहतो नामतः कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥

धावाभूमी इति । यदुवलरजसां यादवसैन्योद्धतधूलीनां श्रेणिभिः समुदयैः
धावाभूमी आकाशमवर्णी च निरुन्धन् व्याप्नुवन् वीरः शूरः सीरपाणिः बलरामः
स्वविनयगुरुणा स्वीयनम्रतारुण्यगुणेन श्रेष्ठत्वं धारयता अतिविनीतेन शौरिणा
श्रीकृष्णेन अन्वीयमानः युक्तः सन् वेगात् द्रुतम् द्रुपदपुरमायातः । येन सीर-
पाणिना द्विपदवमतये शत्रुपरामवाय संसेव्यमाने भक्षणद्वारा धारणविधया च
स्वीक्रियमाणे आहारः भक्ष्यं हाला, आयुधमस्त्रं हलं च द्वे अपि रणभुवि युद्धस्थले
नामतः कृत्यतश्च हालाहलत्वं विपरुषत्वं वहतः धारयतः । कृष्णानुतो बलरामो
यो हालां पिबति हलं च धारयति, ये द्वे अपि मिलति सती युद्धे शत्रूणां कृते
नाम्ना हालाहलभावं कर्मणापि विपरुषत्वं धारयत इत्यर्थः । 'सुरा हलिप्रिया
हाला' 'कृषको लाङ्गलं हलम्' 'हालाहलः कालकृतो गरलं विपमित्यपि' इति सर्व-
त्राभिधानरत्नमाला । स्रग्धरावृत्तम्, त्रन्मैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा
कीर्तितेयम्' इति च तल्लक्षणम् ॥ ७१ ॥

यादव सेना द्वारा उड़ाई गई धूलिराशिते गृध्रां तथा आकाशको आवृत करते हुए
एवं अपनी नम्रताके कारण श्रेष्ठता धारण करनेवाले बलरामजी वेगसे उस नगरीमें
आ गये, जिनका आहार हाला, और अस्त्र हल, केवल शत्रुके परामवके लिये ही सेवित
होते हैं, और उनके आहार और अस्त्ररूप हाला एवं हल मिलकर युद्धमें वस्तुतः नामनें
और काममें दोनों तरहसे हालाहल-विपरुष बन जाते हैं ॥ ७१ ॥

विभ्राणो मणिदीर्घकुण्डलभरं कर्णत्रयं पार्श्वयो-

रग्रे चातिमनोहररूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधनः ।

सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभाः स्वस्यानुविम्बायितै-

रासीदत्स नवाधिकैः परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजैः ॥ ७२ ॥

विभ्राण इति । मणिभिर्दीर्घाणि खचितैः रत्नैः प्रकाशशालीनि यानि कुण्डलानि
तेषां भरः समुदयो यत्र तादृशम् (कर्णयोः कुण्डलानां रत्नखचितान्त्रं, राधेयस्य
कर्णस्य तु रविप्रदत्ते कुण्डले स्वत एव भास्वरवर्णं, उभयत्रापि मणिभिर्दीर्घत्वं मणि-
वद्दीप्तत्वं चेति समासभेदेनान्वयः) कर्णत्रयं श्रुती द्वे एकं च राधेयम् पार्श्वयोः
अग्रे च (पार्श्वयोः श्रुती अग्रे चातिप्रीतिपात्रं कर्णाः) अखिलेषु च अङ्गेषु शरीरा-

वयवेषु अतिमनोज्ञम् अत्यन्तसुन्दरं रूपं सौन्दर्यं विभ्राणः धारयन्, सेनानां दुन्दुभिनादेन तुन्दिलं पूरितं नभो व्योम येन तादृशः, स्वस्य अनुविम्व्याधितैः प्रति-
विम्ववत् प्रतीयमानैः नवाधिकैः नवत्या नवनवत्या अनुजैः कनिष्ठभ्रातृभः
परिवृतप्रान्तः वेष्टितः सः प्रसिद्धः दुर्योधनः प्रत्यासीदत् समायातः । द्रुपदपुरमायात
इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दोनो पादवोमै मणिखचितकुण्डलधारी दो कर्ण-कान, एव आगे भी मणिकी तरह
चमकनेवाले सूर्यदत्त कुण्डलधारी राधेय-कर्ण, इस प्रकार तीन कर्णोंको एवं सकल अर्धों
में रमणीय रूपको धारण करनेवाला, सेनाके दुन्दुभि शब्दसे आकाशको गुँजा देनेवाला,
और निन्यानवे अनुजोंसे वेष्टित वह दुर्योधन भी द्रुपदनगरीमें पहुँच गया ॥

तदनु परितः कीर्णैः पुष्पैस्तरंगितसौरभं
सणिमयमहामञ्ज्वालान्दीन्द्रपरम्परम् ।
अगुरुजनिताैर्धूपैरालिङ्गमानवितानकं

स्वनितपटहं प्रापुः पार्थाः स्वयंवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु वर्णितराजागमनात्परतः पार्थाः युधिष्ठिरादयः कुन्तीनन्दनाः
परितः कीर्णैः समन्ततोऽलङ्कारादिद्रुपयुक्तया व्याप्तैः पुष्पैस्तरङ्गितसौरभं समे-
धितसुगन्धं, मणिमयमहामञ्ज्वेषु रत्ननिर्मितविशालसिंहासनेषु आरुढाः स्थिताः
अवनीन्द्रपरम्पराः राजगणा यत्र तादृशम्, अगुरुजनिताैः अगुरुस्थैः धूपैः सुगन्ध-
द्रव्यधूमैः आलिङ्गमानवितानकम् व्याप्तपटवितानम् स्वनितपटहं बाधमानबाधम्
स्वयंवरमण्डपम् स्वयंवरार्थं कल्पितं सभास्थानं प्रापुः आगताः । सर्वेषु राज्ञ्सु
समायातेषु व्याकीर्णसुमनःसुगन्धियुक्तं मणिमयासनोपविष्टराजकं धूपव्याप्तविता-
नञ्च स्वयंवरमण्डपं पार्थाः समायाता इत्यर्थः । हरिणीवृत्तं, तल्लक्षणं यथा—
'रसयुगं ह्यैस्तौ त्रौस्तौ गोपदा हरिणी तदा' ॥ ७३ ॥

इसके बाद पार्थगणने चारों ओर बिखरे हुए फूलोंकी सुगन्धसे युक्त, मणिमय मञ्चों
पर बैठे हुए राजाओंसे वेष्टित, अगरके धूमसे व्याप्त हो रहा है जहाँका चंदोवा (पटावरण)
ऐसे उस स्वयंवर-मण्डपमें प्रवेश किया ॥ ७३ ॥

जाग्रत्सोमकीर्तिसोमनिमिपत्पद्मावकाशौत्यय-
प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभा श्रीरिव ।

पाञ्चालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञां बुद्धिमिवाधिरूढा शिविकां रत्नस्थलीं प्राविशत् ॥ ७४ ॥

जाग्रत्सोमकेति । जाग्रत् सदा दांप्यमानः यः सोमकानां पाञ्चालानां कीर्ति-

सोमो यशश्चन्द्रः तेन निमिषद्भिः सङ्कुचद्भिः पद्मैः कमलैः अवकाशस्य ससुख-
निवासस्य अत्ययेन नाशेन प्राप्तः अगत्याऽङ्गीकृतः इन्दीवरेषु नीलकमलेषु
नित्यवासः सदास्थितिः तेन घटिता अनिता श्यामा प्रभा कान्तिर्यस्यास्तादृशी
श्रीः लक्ष्मीरिव पाञ्चालस्य द्रुपदराजस्य सुता कन्या द्रौपदी परिजनैः सर्वाभिः
सार्धम् पुरः अग्रे पश्यतां दत्तदृष्टीनां राज्ञां बुद्धिमिव शिविकां नरवाहं यानमा-
रुह्य रङ्गस्थलीं समामण्डपं प्राविशत् आगता । पाञ्चालानां निस्तन्द्रेण यशश्चन्द्रेण
सर्वाणि कमलानि सङ्कुचितानि, तेन लक्ष्म्या वासस्थानानि नष्टानि, अतः सा
केवले नीलकमले सततवासेन श्यामतां प्राप्ता, (सर्वेषु कमलेषु ससु त्व सर्वत्रवासेन
तद्रूपं स्वच्छं तिष्ठतिस्म) तादृशी श्रीरिवेयं राजसुता राज्ञां बुद्धीरिवारुह्य शिविकां
स्वयंवरमण्डपमापदित्यर्थः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

पाञ्चालराजाओंका कीर्तिचन्द्र सदा चमका करता है, जिससे सभी कमल मुकुलित
हो गये, लक्ष्मीके वासका नाश हो गया, अब लक्ष्मीकी केवल नीलकमलमें ही बाध्य होकर
रहना पड़ रहा है, इसीसे वह काठी पड़ गई है, ऐसी लक्ष्मीकी तरह वह द्रुपदराजपुत्री
अपनी सखियोंके साथ राजाओंकी बुद्धिमें और शिविका-होलीमें चढ़कर स्वयंवर-मण्डपमें
आई ॥ ७४ ॥

द्रौपदीमुखरारिशुविसंपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।

पद्मचक्रयुगलं नृपतीनां तत्क्षणं विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षणं द्रौपद्याः स्वयंवरमण्डपे प्रवेशकाले रङ्गः समामण्डप एव
तटाकः जलाशयस्तत्र द्रौपद्या मुखमेव शशी चन्द्रस्तस्य या शुतिसम्पत् कान्तिसमूहः
सैव कौमुदी चन्द्रिका तथा महति सुन्दरे मनोज्ञे सति (द्रौपद्याः मुखशशिनः
प्रभया कौमुद्या समामण्डपे प्रकाशिते सति) नृपतीनां राज्ञां पद्मचक्रयुगलं
पद्मरूपं चक्रवाकयुगलं बहुदूरं विजघटे विपुलमभूत्, सर्वेऽपि राजानो निनिमेष-
दृष्ट्या तामपश्यन्नित्यर्थः । चन्द्रिकायां चक्रवाका विवदन्ते, द्रौपदीरूपकान्ति-
चन्द्रिकायां राज्ञामपिपद्मरूपं चक्रवाकयुगलं विषटितं, सर्वे निर्निमेषा अभूवन्नि-
त्यर्थः । भावयत्वं रूपकमलङ्कारः ॥ ७५ ॥

उस समय समामण्डपरूप तालाबमें द्रौपदीके मुखरूप चन्द्रमाकी कान्तिरूप
चन्द्रिकाके फूल जानेपर राजगणकी वरनीरूप चक्रवाकयुगल दूर-विपुल हो गये । चक्र-
वाकके जोड़े चांदनीमें विस्फुट जाते हैं, राजाओंकी आँखें निर्निमेष होकर द्रौपदीको देखने
लगीं, यही सारांश है ॥ ७५ ॥

तां पश्यतः सदसि तस्य महीसुराणां वामेवरे महति वासवनन्दनस्य ।

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूषोरुद्वल्लग्नं किल भुजे स्फुरणं वभूव ॥ ७६ ॥

तां पश्यत इति । महीसुराणां बाष्पणानां सदसि मण्डले (स्थित्वा) तां द्रुपद-

पुत्रीं परयतः साक्षात्कुर्वतः तस्य वासवनन्दनस्य अर्जुनस्य महती श्लाघनीये
वामतरे दक्षिणे भुजे बाहौ सपदि तत्काले प्रकटीभूयोः प्रकाशमासादयितुमिच्छतः
अन्तर्बलस्य सारवत्तायाः उद्दलनम् सञ्चरणं नाम स्फुरणं सञ्चलनं वभूव ।
ब्राह्मणगोष्ठ्यां स्थितोऽर्जुनो यदा द्रौपदीमैत्रत तदा तस्य दक्षिणो बाहुः स्फुरतिस्म,
मन्ये तदीयमन्तर्बलं प्रकाशमासादयितुमन्तर्व्यापारमिव व्यधत्तेति । उपेक्षा
स्फुटा । 'दक्षिणास्त्रिपरित्यन्दः दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य प्रसादश्च सद्यः
संसिद्धिसूचकाः' इति शाकुनाः ॥ ७६ ॥

ब्राह्मणोंकां मण्डलीके बीचमेंसे अर्जुनने जब बाजपुत्री द्रौपदीको देखा तब उनका
दायाँ हाथ देहा फट्कने लगा जानो उनका आन्तरिक पराक्रम प्रकट होनेकी इच्छासे छट-
पटा रहा हो ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमनाः प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्नः सायकैः
साकं सकाशमुपनीतं स्वयंवरदिदृक्ष्या सपरिवारं प्रत्यासन्नमिव पन्नगपतिं
चापं पुरस्कृत्य कन्यावलोकनघन्यान् राजन्यानेवमवादीन्—

तावदिति । तावत् तस्मिन्वसरे सरभसम् इदिति उपेत्य समाभवनमभ्यमाप्य
साक्षात् सद्यः उपदेष्टुमनाः स्वाभिप्रायप्रकाशनेच्छुः प्रद्युम्नः कामदेव इव धृष्टद्युम्नः
द्रुपदसुतः सायकैः साकम् वाणैः सह सकाशमुपनीतं समीपे स्थापितं स्वयंवर-
दिदृक्ष्या आगतं सपरिवारं सपरिजनं पन्नगपतिं शेषनागमिव चापं धनुः पुरस्कृत्य
अग्रे स्थापयित्वा कन्यावलोकनघन्यान् द्रौपदीदर्शनकृतार्यान् राजन्यान् चत्रियान्
एवं वक्ष्यमाणप्रकारम् अवादीत् उक्तवान् । धृष्टद्युम्नः साक्षात्काम इव, (सायकाः
सर्पा इव चापः सर्पराज इव,) सपरिवारं पन्नगराजमिव चापमग्रे निधाय राज्ञो
वक्ष्यमाणं वचनमूचे इत्यर्थः ॥

तबतक त्वयन् उपदेश प्रदान करनेके लिये आये हुए कन्दर्पके सदृश धृष्टद्युम्नने
बाणोंके साथ समीप लाये गये-स्वयंवर देखनेकी अभिलाषासे परिजनके साथ आये
हुए शेषनागके समान चापको आगे रखकर द्रौपदीके दर्शनोंसे कृतार्थ राजाओंसे इस
प्रकार कहा ॥

‘बाणेन संप्रति नृपा ! दिवि लक्ष्यमेत-

त्तच्छ्रायवद्भुवि निपातयितुं पदुर्यः ।

मौर्वीमिमामिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

बाणेनेति । हे नृपाः, सम्प्रति अधुना यः कोऽपि दिवि आकाशे स्थितम् पतत

लक्ष्यं यन्त्ररूपम् तच्छाद्यवत् (यन्त्रच्छायातुल्यम्) बाणेन भुवि निपातयितुं
 अंशयितुं पटुः दधः स्यात्, सः दक्षिणे पाणौ हस्ते इमां मौर्वीम् इव स्वसारम्
 निजपराक्रमम् अभिदर्श्य प्रदर्श्य मम दृष्टद्युम्नस्य स्वसारं भगिनीन् द्रौपदीम् अपि
 दक्षिणे पाणौ कुर्यात् परिणयेतेत्यर्थः । अये राजानः, यथाऽऽक्रान्ते दृश्यमानस्यास्य
 यन्त्रस्यच्छाया भुवि पतति, तथा यो वीरो बाणेन यन्त्रमिदं विद्ध्वा भुवि पात-
 यितुं पटुर्भविष्यति, न दक्षिणे पाणौ यथा मौर्वी धारयन् भविष्यति तथैव तेन
 हस्तेन द्रौपदीमपि पत्नीत्वेन ग्रहीष्यतीति वीर्यशुल्केयं राजपुत्री न कुलघनादि-
 शुल्का, तत्प्रदर्शयत् पराक्रमित्यर्थः । अत्र द्रौपदीमौर्व्योः पाणिग्रहणरूपैकधर्म-
 सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ७५ ॥

हे राजगण, आकाशमें दोखनेवाले इस यन्त्रकी छाया जैसे जमीनपर, पट रही है,
 उन्ना तरह जो इस यन्त्रको जमीनपर गिरानेमें पटु हो सकेगा, वही अपना पराक्रम
 दिखलाकर दायें हाथमें मौर्वीकी तरह हमारी वहनको ग्रहण कर सकेगा अर्थात् उसीके
 साथ इनारी यह वहन व्याह दो जायगी ॥ ७५ ॥

इत्थं प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्थाय चापमुपनृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयन्त्रमनैपुरार्तिं

मौर्वीलतां न तु महीपतिपङ्क्त्यस्ताः ॥ ७६ ॥

इतिमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण प्रगल्भम् प्रौढभावेन उदिताः दृष्टद्युम्नेनोक्ताः ताः
 तत्र स्थिताः महीपतिपङ्क्त्यः राजसहाः रभसेन वेगेन पीठात् स्वासनात् उत्थाय
 चापमुपनृत्य चापस्य समीपे गत्वा करे अपि कृत्वा चापं गृह्णत्वा च कृतयन्त्रम्
 विहितप्रयासम् आत्मानम् स्वम् एव आर्त्तिं पीढाम् अनैषुः प्रापयामाधुः मौर्वीलतां
 धनुःप्रत्यङ्गां तु आर्त्तिं धनुष्कोटिं नानैषुः धनुस्तु नारोपितवत्य इत्यर्थः । राजान
 उत्थाय धनुःसमीपं गत्वा धनुःस्याप्यापि च तावता श्रमेणात्मानमेव पीढामलम्भ-
 यन्, मौर्वी तु तैः धनुष्कोटावारोपयितुं नाशक्यतेति भावः । 'आर्त्तिः पीढा धनु-
 ष्कोट्योः' इति विश्वः । परिसंख्याऽलङ्कारः ॥ ७६ ॥

इत प्रकार धृष्टद्युम्न द्वारा लङ्कार करके कहे गये राजगण तेजीके साथ अपने
 आसनसे उठे, धनुषके पास गये, उठे उठाया, परन्तु इन प्रयासोंसे उन्होंने अपनेको
 ही आर्त्ति—पीढ़ा पहुँचाई, मौर्वीलता—प्रत्यङ्गाको आर्त्ति—धनुष्कोटि तक नहीं पहुँचा सके,
 उनके द्वारा धनुष नहीं बढ़ा, खुद थककर बैठ गये ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा राजकमिदं द्विर्जसंधमध्याग्निर्गत्य संसदि निलिम्पयतेः कुमारः ।

चापे शरं करयते समधत्त लज्जां भूपेषु भूरि कुतुकं वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥७६॥

दृष्टायति । वयं निलिम्पपतेः देवेन्द्रस्य कुमारः पुत्रोऽर्जुनः इदं धनुरारोपयितुं मन्थशकं राजकं राजसमूहं दृष्ट्वा द्विजसङ्घमध्यात् ब्राह्मणमण्डलात् सदसि स्वयंवर-मण्डपे निर्गत्य निःसृत्य करयते हस्तेकृते चापे धनुषि शरं बाण समधत्त योजित-वान्, भूपेषु तथाकर्तुमशक्येषु राजसु भूरि प्रचुरमात्रया लज्जां समधत्त ताँहज्जया-मास, वसुधेन्द्रपुत्र्यां राजकुमार्यां द्रौपद्यां च कुतुकं कौतूहलं (किमयमेव मां वरीता ? इत्येवं रूपम्) समधत्त प्रकटी कृतवान् । अत्रैकेन शरसन्धान व्यापारेण राजसुलज्जासन्धानस्य द्रौपद्यां कौतुकाधानस्य च व्यापारद्वयस्य वर्णनाद्विशेषा-लङ्कारः ॥ ७९ ॥

अर्जुनेन जव पृथ्वीपतियोगे धनुष चढ़ानेमें भी असमर्थ देख्य तब वे ब्राह्मणमण्डलसे निकलकर समानमण्डपमें आये, धनुष उठाकर उत्तर बाग चढ़ाया, शरोंके साथ उन्होंने राजाओंको अभिशन ललितन तथा राजपुत्रोंको कुतूहलयुक्त भी कर दिया ॥ ७९ ॥

वीरेण तेन विशिखेन विल्लनमूलं

चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।

अस्मिन्समाजवलये त्वयमेव दोष्मा-

नित्याहिताभिनयलीलमिवावभासे ॥ ८० ॥

वीरेणेति । तदा तेन वीरेण अर्जुनेन विशिखेन बाणद्वारा विल्लनमूलम् छिन्ना-धारं चक्रभ्रमेण चक्राकारभ्रमणेन चक्रवद् भ्रान्त्वा पतयालु पतत् शरव्यम् लक्ष्य-त्वेन कल्पितं शरव्यं यन्त्रम्, अस्मिन् समाजवलये क्षत्रियब्राह्मणमण्डले तु अयम् अर्जुन एव दोष्मान् प्रशंसनीय बाहुशाली इति बाहिताभिनयलीलम् घनचेष्टा विशेषम् इव आवभासे रराज । यदार्जुनः स्वबाणेन लक्ष्यतया कल्पितस्य यन्त्रस्य मूलाधारमच्छेत्सीत् तदा चक्रवद्भ्रान्त्वा तद्यन्त्रमयतन्मन्यं तद्यन्त्रं नृत्या-भिनयेनात्रसमाजेऽर्जुन एव प्रशंसनीय भुजशालीत्युच्य इवेति भावः । 'पतयालुत् पातुकं' इत्यमरः ॥ ८० ॥

वीर अर्जुनेने बाणसे जव उक्त यन्त्रका मूल छिन्न कर दिया तब वह यन्त्र चक्रवीर तरह नाचकर भूमिपर गिर पड़ा, उसका वह नाचना ऐसा लगा मानो वह कम्बिनके द्वारा यह बना रहा हो कि इस ब्राह्मणों तथा क्षत्रियोंके समाजमें तो वही अर्जुन प्रशंसनीय भुजशाली है ॥ ८० ॥

तदानीम्—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभितः कुरुवीरम् ।

१. 'पुष्पेन्द्र' इति पा० ।

= च० भा०

मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्याः संदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

निष्पतति । तदानीम् तस्मिन् यन्त्रे छिद्यमाने सुरकराञ्जलिपुञ्जात् देवकर-
पुरसमुद्रयात् कुरुवीरम् अर्जुनम् अभितः सर्वतः पतत् स्रसमानं पुष्पवर्षं सुमनो-
वृष्टिः विक्रमलक्ष्म्याः पराक्रमश्रियः मन्दहासः स्मितम् इति बुद्धिं ज्ञानं सकल-
चेतसि सर्वेषां हृदये संदधे जनयामास । अर्जुनेन छिन्ने मत्स्ययन्त्रे देवैः कीर्णं
पुष्पन्तर्दमितः पपात, पतञ्च तत्पुष्पं पराक्रमश्रियोमन्दहासत्वेन लोकोऽबुध्यत
सकल इत्यर्थः ॥ स्वागता वृत्तम् ॥ ८१ ॥

वीर अर्जुनने जब अपने बाणसे उस मत्स्य यन्त्रको काट गिराया तब अमरोंने अपनी-
अपनी अञ्जलियोंसे अर्जुनकी चारों ओर फूलोंकी वृष्टि की, वे गिरते हुए फूल लोगोंको
ऐसे प्रतीत होते थे, मानों वीर लक्ष्मी उस वीर अर्जुनको देखकर मन्दहास विलेख रही हो ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिताः कटाक्षाः पाण्डोस्तनूजं परितो बबलुः ।

माङ्गल्यमालाऽवतरेदिहेति माध्वीलिहः पूर्वमिवोपयाताः ॥ ८२ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूजं पुत्रमर्जुनं परितः समन्तात् पाञ्चाल पुत्री प्रहिताः
द्रौपदी हिताः कटाक्षत्रिभागद्वयाः—इह अत्रार्जुने माङ्गल्यमाला शुभाशंसिनी
स्वयंवरस्रक् अवतरेत् आगच्छेत् (इति संभाव्य) पूर्वं माङ्गल्यमालावतरणात्
प्राक् उपयाताः आगताः माध्वीलिहो भ्रमराः इव बबलुः परिवारितवन्तः । अत्रा-
र्जुने स्वयंवरस्रगागच्छेदिति संभाव्य पूर्वमेव पतिता भ्रमरावलीव द्रौपदीक्षिप्त
कटाक्षावली सर्वतोऽर्जुनं पर्यवेष्टयन्नित्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८२ ॥

द्रौपदीके द्वारा चलाये गये जो कटाक्ष अर्जुनको चारों ओरसे परिवृत करने लगे, वे ऐसे
लगते थे मानों यहाँ पर स्वयंवर माला आवेगी इस संभावनासे पहलेही आये हुए भ्रमर
हैं । जब अर्जुनने यन्त्र भेदन किया तब द्रौपदीने कनखियोंसे उसकी ओर देखा, उसीकी
यह उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ८२ ॥

जननान्तरनेत्रवारिस्त्रयपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठं वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥ ८३ ॥

जननान्तरंति । तथा द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वस्मिन् जन्मनि नेत्रवारिभिः अश्रुभिः
सृष्टानि रक्षितानि यानि त्रिपथाहेमपयोजानि गङ्गासुवर्णकमलानि तैः गुम्फिता
प्रथिता इव चम्पकमालिका चम्पकपुष्पस्रक् वरणे पतित्वेन वरणार्थम् बलवैरिणः
शक्रादृभूरूपस्तिर्यस्य तस्यार्जुनस्य अधिकण्ठं कण्ठे वितेने न्यन्ता । तद्वा द्रौपदी
पार्थ पतित्वेन वरीतुमात्मनोहस्ते स्थितां चम्पकमालां तस्य कण्ठे निहितवती,
पीतवर्णा सा चम्पकमाला द्रौपद्याः पूर्वजन्मनि तयाऽश्रुभिर्गङ्गापयसि सृष्टैः कनक
कमलैर्प्रथितेव प्रतीयतेस्मैत्यर्थः । पुरा जन्मनि नालायनी (यात्रजन्मनि द्रौपदी)
एत्यर्थं तपस्यन्ती तुष्टेन शिवेन महेंद्राह्वनाय प्रेरिता सतीन्द्रागमने विलम्बेन

गङ्गापयसि निजाश्रूणि विस्मृत्य तैरश्रुभिः कनककमलानि जनयामासेति महाभार-
तीया कथात्र व्याख्या ॥ ८३ ॥

पूर्व जन्ममें अपने नेत्रवत्-अश्रुसे पैदा किये गये गङ्गाके स्वर्गकमलोंसे विरचितां
चम्पकमाला इन्द्रके पुत्र अर्जुनके कण्ठमें पतित्वेन वरणके निमित्त दाल दी गई, द्रौपदीके
पादके रूपसे वरण करनेके लिये अर्जुनके गलेमें चम्पक माना दाल दी। वह चम्पकमाला
पानवर्ग होनेके कारण ऐसी प्रतीत होती थी मानो द्रौपदीने नालादनी नामक अपने पूर्व
जन्ममें अपने कान्तिशोभे गङ्गाके प्रवाहमें जिन कनक कमलोंकी सृष्टि की थी, उन्हीं कनक-
कमलोंसे रची गई हो ॥ ८३ ॥

तदनु स महावीराग्रेसरः नमःप्रगुणशेखरितां नरपतिसुतामिव शरा-
सनलतामुद्रहृत्तां बलमवजाय नभाङ्गपाल्लणाभिश्चक्राम ।

नदन्विने । तदनु द्रौपद्या कष्टे मालाग्रामार्मन्त्रितायाम् महावीरागाम् शूरा-
णामग्रेसरः प्रथमः सोऽर्जुनः नमःप्रगुणैः सौन्दर्य चारित्रादिभिः शङ्खरितान् भूयि-
तान् (नमःप्रेम अन्वष्टेन गुणेन सौन्दर्या च शङ्खरितान् सनाथांचेति धनुर्लता
पदे) नरपति सुताम् राजपुत्रीम् द्रौपदीम् इव शरामन लतां चापवह्नीम् उद्रहन्
धारयन् राज्ञां इत्रियागां बलं सामर्थ्यं सैन्यञ्च अवजाय निरन्कृत्य किमसी करि-
ष्यन्मीति तानविगमयन् इव नभाङ्गमात् न्दयवग्मङ्गपात् कणात् तन्काल एव
निश्चक्राम निरयाम्नीम् ।

जन्के शर शूराग्रगण्य अर्जुन नमःप्रगुणैः सौन्दर्य चारित्र्यादिभिः शङ्खरितान् भूयि-
तान् (नमःप्रेम अन्वष्टेन गुणेन सौन्दर्या च शङ्खरितान् सनाथांचेति धनुर्लता
पदे) नरपति सुताम् राजपुत्रीम् द्रौपदीम् इव शरामन लतां चापवह्नीम् उद्रहन्
धारयन् राज्ञां इत्रियागां बलं सामर्थ्यं सैन्यञ्च अवजाय निरन्कृत्य किमसी करि-
ष्यन्मीति तानविगमयन् इव नभाङ्गमात् न्दयवग्मङ्गपात् कणात् तन्काल एव
निश्चक्राम निरयाम्नीम् ।

तदात्र एव खलु खलोऽयमखिलानस्मान्निस्मयेन विस्मरन्कस्मैचि-
द्बुद्धितरं विप्राय प्रायच्छदिनि द्रुतं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः कतिचन राज-
न्याङ्गन्याभिमुखान्प्रति सुलभेन्नेयेण रोयेण, मरभसं भुजोन्नीतैरुपवीतैः
कण्ठमावेष्ट्य समायं ग्रेष्टेर्मायं जिष्टस्य लज्जयमिति वचनन चातिचापलं
कुर्वाणान्वगणिर्गार्वाणान् भवतां पुनराशीरेव जयराशीकरणायालमिति म-
स्मितं निवर्तयन्नमस्यपतिर्कुमारो युधि नमारोपितधनुर्गुणानिरगलनिर्गलि-
नेन शरानिकरेण तेषां परेषामधिकं दिशि दिशि कान्दिशीकतां दिदेश ।

नदात्र एति । तदात्र तन्काले एव अर्जुने निश्चक्राम निरयाम्नीम्, अयम् पुणे-
र्ययमानः गङ्गाः द्रुष्टुः द्रुपदः कतिन्मयेन महतः गर्वेण अस्मान् राजन्यान् विस्मरन्

१. 'नमःप्रगुणैः शङ्खरितान्' ।

२. 'नमःप्रेम अन्वष्टेन' ।

३. 'सुलभेन्नेयेण सस्मितः' ।

४. 'निर्गलिनेन शरानिकरेण' ।

५. 'कुमारोऽपि समां' । इति पाठः ।

उपेक्षमाणः कस्मैचित् अज्ञातनामगोत्राय विप्राय ब्राह्मणाय दुहितरं स्वां कुमारीं
द्रौपदीं प्रायच्छत दत्तवान् इति एवम् द्रुतं शीघ्रं द्रुपदाय तदाख्याय राज्ञे द्रोह-
मुन्निद्रयतः द्वेषं जागरयतः द्विपतः कतिचन कतिपयान् राजन्यान् सत्रियान्
जन्याभिमुखान् युद्धार्थमुद्यतान् प्रति सुलभोन्मेषेण आशुभाविना रोषेण कोपेन
सरभसं वेगेन भुजोन्नीतैः करधृतैः उपवीतैः यज्ञसूत्रैः कण्टमावेष्ट्य आवृत्य मम
अयं यष्टेर्लक्ष्यम् अहन्सुं लगुडेन हन्मि, ममायं विष्टस्य महिमं स्वासनेन ताड-
यामीति वचनेन च अतिचापलं कुर्वाणान् अतिचाञ्चल्यं नाटयतः धरणीगीर्वाणान्
भूदेवान्, भवतां ब्राह्मणानाम् पुनः आशीः शुभाशंसा जयराशी करणाय विज-
यानां समाहाराय अलम् पर्याप्ता, इति एवं सस्मितं सेपद्मासं निवर्त्तयन् निषेधयन्
अमर्त्यपतिकुमार इन्द्रात्मजोर्जुनो युधि समारोपितः धनुषि स्थापितो यो गुणः
प्रत्यङ्मा ततो निरर्गलमप्रतिहतभावेन निर्गलितेन निष्क्रान्तेन शरनिकरणेन बाण
राशिना तेषाम् परेषाम् शत्रुभूतानां राज्ञाम् दिशिदिशि कान्दिशीकताम् भयेन
पलायमानताम् दिदेश विहितवान् । अयमेतदभिप्रायः—यदा द्रौपदी अर्जुनस्य
गले स्वयंवर माल्यमर्पितवती तदा राजानो द्रुपदाया द्रुह्यन्यदयमस्मान्नाट्य
कस्मैचिद्ब्राह्मणाय कन्यामदादिति, तेषां द्रोहमिममनुचितं मन्यमाना विप्रास्तान्
राज्ञो दण्डेन विष्टरेण च मारयितुं प्रायतन्त, तथा चेष्टमानांश्च विप्रान् भवदाशीरेव
समजयं साधयिष्यति मा वृथा एतान्भवन्तो वधिपुरिति सस्मितं निवर्त्त्य धनुष्या
रोप्यमूर्ध्वां ततोऽबाधभावेन बाणान् वर्षन्ऋजुनः सर्वान् राज्ञो भयद्रुता नकरोदिति ।
'कान्दिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः ।

उस द्रौपदीने जब अर्जुनके गलेमें जयमाला डाल दी तब राजा लोग विगड़ पड़े,
उन्होंने यह कहकर द्रुपदने द्वेष करना प्रारम्भ किया कि इस द्रुपदने हम लोगोंका अपमान
नरके एक ब्राह्मणको अपनी कन्या दे दी । उनके इस प्रकार कहनेसे ब्राह्मणोंको क्रोध हो
जाया, उन लोगोंने क्रोधसे जनेऊको हाथसे लेकर गलेमें लपेट लिया, अर्थात् मैं इसको लाठीका
तड़क बनाता हूँ, मैं इसको आसनका लक्ष्य बनाता हूँ इस प्रकार जल्दबाजी करते हुए
ब्राह्मणोंको अर्जुनने यह कहकर हँसते हुए मना किया कि आपके आशीर्वाद ही हमारी
विजयराशिके लिये पर्याप्त हैं । ब्राह्मणोंको इस प्रकार रोककर अर्जुनने अपने धनुष पर
प्रत्यङ्गा चढ़ाई और अबाध रूपमें बाणवृष्टि करने लगे, उनके बाणोंसे राजागण चारों
ओर भयसे तितर-बितर हो गये ।

तावदस्य राजसंघस्य जङ्घालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्थद्विरपरार्णवाभ्य-
र्णमवतीर्णयति तूर्णमर्णोजवन्धौ तेन निहिता दीप्तिर्मपरामिव तां दयिता-
मनुरञ्जयन्नयमपि धनंजयस्तामेव वासभुवमाससाद् ।

नानदिति । नावत् तदा कस्य भयेन पलायमानस्य राजसंवन्धस्य राजगणस्य जहालनात् क्षतिद्रुतगमिचस्य अनुकुर्वद्भिः अनुराद्भिः इव स्याद्भिः स्ययां जिते स्यैः अपरान्वात्येणम् पश्चिमपयोविमर्मापम् तूर्णम् शीघ्रम् अवतीर्णवन्ति आयाते अग्रेः जलं तत्र ज्ञातम् जगोज्ज्वलं तद्वन्वां सूर्यं तेन निहिताम् स्थापिताम् अपरां द्वितीयां दासिं प्रमानिव तां दयितां प्रेम्णोन्मत्तं द्रौपदीम् अनुरज्यन् प्रीणयन् अयं धनञ्जयोऽर्जुनोऽपि तानेव प्राचीनां वासमुवम् आवामत्यलं कुलालगृहम्-
ममाद् प्रतः । राज्ञः पलायमानान् दृष्ट्वा ताननुकुर्वन्तः सूर्याश्च अपि पलायितुं मारयन्तः, तेन ते शीघ्रमेव कमलवन्दुमररमागरमर्मापं प्रापयन्, सूर्येण निहि-
स्त्रमेकावद्वां जिह्वये, नदिप्रं द्रौपदीं द्वितीयां प्रमेव तस्य धनञ्जये जिह्वा, बहिः सूर्यस्य प्रभां रागं प्रापयन्, द्रौपदीमपि धनञ्जयोऽनुरज्यति, धनञ्जयपदस्य बहिरक्षुण्ठार्थ इति बोध्यम् ॥

उक्तं मनस्य भगवन्वाले राजगणको द्रुतगमिनाम् अनुकरणं करनेवाले स्यमं जुने सूर्यके बोधे भी तेजसे मानने लगे जिनसे भगवान् सूर्य भी शीघ्र ही पश्चिमतागरे के समान आ गये, और सूर्यके द्वारा छोड़ी गई द्रुती प्रभाती तरह दीखनेवाली द्रौपदीका अनुरक्षण करता हुआ अर्जुन अपने वामनरूपमें आ गये ।

स्वेदान्धुभिर्निटिलजैः पदयोः सवित्री-

मार्द्राचकार स तथा सह चापपाणिः ।

मोदान्धुभिर्नयनजैस्तमियं च मौलौ

विस्मरेचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

स्वेदान्धुभिः धमंजलैः सवित्रीं मातरं कुन्तीं तथा द्रौपद्या सह सहितः पदयोः चरणावच्छेदेन मार्द्रा चकार द्रौपद्युपेतोऽर्जुनः कुन्त्याक्षरणौ वचन्दं, तद्वन्दनेन तच्छिरः सम्भूतस्वेदजलेन कुन्तीचरणौ क्लिन्नीं वनवृत्तुरित्यर्थः । इयं कुन्ती च विस्मरेचेतसि राजपुत्रीमहितार्जुनदर्शनेन चकितचित्ते कुलालवधूसमाजे तम् अर्जुनम् मौलौ शिरोदेशे मोदान्धुभिः हर्षाश्रुविन्दुभिः मार्द्रा चकार, प्रणमतोऽर्जुनस्य मस्तकमाजिघ्रन्तीकुन्ती स्वहर्षाश्रुप्रवाहेण तन्मौलिमार्द्रकृतवतीति च वात्पर्यम् ॥ ८४ ॥

द्रौपदीने साथ आकर धनुषारी अर्जुनने छलाटोलन पसीनेसे अपनी नाँके नरन निगये दिये, मानाने आश्चर्यचकित कुलालरमणियोंके समाजमें अर्जुनका माथा नूँचा, जितसे कुन्तीके अलन्दाइसे उनकी सिर नाँग गया ॥ ८४ ॥

कुललयहराः कुम्भं जिग्युः कुचैरिति भाषिते

करिवरशिरः कर्मेत्येवं प्रहृष्टमनाश्विरम् ।

द्रुपददुहितुर्दृष्टुः तुङ्गा कुलालपतिः कुचौ

निजमपि घटं निश्चित्वैवं नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

कुवलयदृश इति । कुवलयं नीलकमले इव दृशो यासां ताः कुवलयदृशोवनिताः कुचैः स्वीयैः स्तनैः कुम्भं जिग्युजितवत्य इति भाषिते उक्ते सति (सत्रत्यस्य जयते) करिवरशिरः करिमस्तकम् एव कर्म (प्रोक्तवाक्ये कुम्भशब्दस्य गजशिरः परत्वम्) इति हेतोः चिरंवहुकालपर्यन्तं प्रहृष्टमनाः प्रसन्नहृदयः कुलालपतिः कुलालमुत्पन्नः द्रुपददुहितुः द्रौपद्याः तुङ्गा विशालौ कुचौ दृष्ट्वा निजमपि घटम् एव विजितं निश्चित्य अवधार्य नितान्तम् अन्यर्थम् अलज्जत लज्जामनुवभूव । अयमाशयः—स्त्रीणां कुचैः कुम्भोजित इति श्रुत्वा तत्रत्यकुम्भशब्दस्य गजशिरः परत्वमेव न घटपरत्वमिति संभावयन् कुलालपतिः पूर्वं स्वीयं घटमपराजितं मत्वा महान्तमानन्दमन्वभूत्परं द्रौपद्याः स्तनौ पश्यन्स्तस्य मनसि स्वघटस्यापि पराजयं मत्वा लज्जोदिता, स्वस्येव स्वीयपराजयस्यापि त्रपाकरत्वादिति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८५ ॥

रमणीके स्तनौने कुम्भो विशाफ्ताने परान्न कर दिया, ऐसा सुनकर कुलालराजने समझा कि वहाँ कुम्भसे मनन्द है शार्धाने मस्तकने. और इन प्रकार सोचकर वह बहुत समय तक गूढ़ हुआ रहा, परन्तु वह उसने द्रौपदीने स्तन देखे वह उने अपने घटोंकी भी पराजयका निश्चय हो गया. और इन प्रकार वह लज्जित हो गया ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितांस्तान्

व्यासोक्त्या विदितवरः पुरामरातेः ।

पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्सुतायाः

पाञ्चालो निशि परिणीतयेऽनुमेने ॥ ८६ ॥

अन्येद्युर्गति । अन्येद्युः ततः परस्मिन्नहनि पाञ्चालो राजा द्रुपदः व्यासोक्त्या व्यासस्य कथनेन पुरामरातेः शिवस्य विदितवरः ज्ञातवरदानः द्रौपद्या नालायनी-जन्मनि पतिपञ्चकलाभात्मकवरदानविषयकज्ञानवान् सन्नित्यर्थः, तान् पञ्चापि क्षिति-पतिनन्दनान् पाण्डवान्युधिष्ठिरादीन् पूजितान् सत्कृतान् निशि रात्रौ गृहमुपनीय स्वभवनं प्रापत्य सुतायाः द्रौपद्याख्यस्वकन्यायाः परिणीतये विवाहाय अनुमेने पञ्चभिरपि समं स्वपुत्र्याः पाणिग्रहणं स्वीकृतवानित्यर्थः । इयं तव कन्या पूर्वस्मिन् जन्मनि नालायनी नाम, भर्त्र्य तपस्यया शिवं प्रमादितवती, तेन च वरं वरी तुमादिष्टा 'पतिं मे देहि' इति पञ्चकृत्वो व्याहनवती, शिवोऽपि पञ्चपतींस्तमस्वेति

स्वीकृतवान् । तद्वरप्रभावेणात्र जन्मनि पञ्चपतिलाभोऽस्या जायते इति व्यामस्य कथनं तर्क्यम् ॥ ८६ ॥

दूसरे दिन व्यासके कहनेसे जब द्रुपदको मालूम हो गया कि उनकी कन्याको पूर्व-जन्ममें महादेवने पांच पति पानेका वरदान दिया था, तब उन्होंने युधिष्ठिरादि पांचों राजकुमारोंको सत्कार करके अपने घर बुलाकर सभीके साथ अपनी लड़कीका विवाह स्वीकार किया ॥ ८६ ॥

ततः परमीदृशोत्सवश्रवणात्परमानन्दमनुभवन्तीभिरन्तःपुरिकाभिः परिवृतां तां सखीजना मण्डनमण्डपिकामुपनीय प्रसाधयितुमारभन्त ।

ततः परमिति । ततः परं राज्ञा कन्यादानं स्वीकृत्य प्रारब्धे तत्पंभारे सति ईदृशोत्सवश्रवणात् द्रौपदीं घर्म्यं पतिपञ्चकं प्राप्नोतीति हर्षविषयं निश्चय्य परमानन्दम् उत्कटकोटिकं हर्षम् अनुभवन्तीभिः अन्तःपुरिकाभिः अवरोधजनैः परिवृतां वेष्टितां तां द्रौपदीम् सखीजनाः वयस्याः मण्डनमण्डपिकाम् मण्डनार्थं कल्पितां शालाम् उपनीय प्राप्य प्रसाधयितुम् उद्धर्त्तनशिरोजसंयमनालङ्कारपरिधापनादिना सज्जयितुम् आरभन्त प्रारब्धवयः ॥

इसके बाद जब राजाने पांचों पाण्डवोंके साथ द्रौपदीका विवाह मञ्जूर कर लिया तब यह सुनकर अन्तःपुरवासिनी स्त्रियोंको बड़ा आनन्द हुआ, वे द्रौपदीको सुवारकवादी देनेके लिये आर्द्र और उन्ने धेरकर बैठ गई, तथा सखियोंने उसे मण्डनशालामें ले आकर सवारना प्रारम्भ कर दिया ॥

द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिमिवोत्सुका ।

सीमन्तशिल्पव्याजेन शिरोजान्वयभजत्सखी ॥ ८७ ॥

द्रौपद्या इति । सर्वा काचन वयस्या द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे पञ्चभिः परिणेत्यत्वे विषये लिपिं ब्रह्मगो लिखितं द्रष्टुं साक्षाद्विलोकयितुम् उत्सुका उत्कण्ठमाना इव सीमन्तशिल्पव्याजेन केशप्रसाधनकलाप्रदर्शनच्छलेन शिरोजान् व्यभजत् केशान् द्विधा विभक्तवती । इयं द्रौपदी पञ्चभिः परिणेत्यते, अयं विषयोऽस्याः कपाले ब्रह्मणा कुत्र लिखित इति मार्गमागेव काचन सखी द्रौपद्याः शिरोजानां प्रसाधनं व्याजीकृत्य तान्निभज्य स्थापितवती, (येन ब्रह्मलिपिर्द्रष्टुं शक्येत इत्याशयः । उद्येन्नालङ्कारः ॥ ८७ ॥

किन्तु सखीने—द्रौपदीके पांच पति होंगे, यह वान उसके कपालमें कहाँपर लिखी है, इसका पता लगानेके लिये उसने शिरके बालोंको वार्दीकी साथ सवारनेके छलसे उत्कट बालोंको बाँटकर दो भागोंमें कर दिया (जिससे मांगवाली जगहपर प्रह्लाकी लिखावट पढ़ी जा सके) ॥ ८७ ॥

मृगमदतिलकं रराज तन्व्या मुखशशिना महसा बलाहतायाः ।

चिकुरमिपजुषोऽपराधशान्त्यै नमितमपत्यमिवान्धकारवन्द्याः ॥ ८८ ॥

मृगमदेति । तन्व्याः कृशाद्रथाः द्रौपद्याः मृगमदतिलकं कस्तूरीकृतो ललाटस्य-
विन्दुः मुखशशिना मुखरूपेण चन्द्रमसा महसा स्वतेजो द्वारा बलात् हठात् आह-
तायाः आनीतायाः चिकुरमिपजुषः केशपाशव्याजमाश्रितायाः अन्धकारवन्द्याः
अन्धतमसरूपायाः चन्द्रोभूतायाः कस्याश्चित् स्त्रियाः अपराधशान्त्यै नातृकृताप-
राधक्षमापणाय नमितं प्रणतीकृतम् अपत्यम् सन्ततिरिव रराज शुशुभे, अय-
मर्थः—मुखरूपः शशी राजा, स स्वप्रतापेनान्धरूपां काञ्चन स्त्रियं चन्दी चकार,
या चिकुरव्याजमुपेत्य मुखशशिनः समीपे तिष्ठति, सा स्वापत्यमिव मृगमद-
तिलकं नमितं कृत्वा चन्द्रेण स्वापराध क्षमापयतीति व्यवहारानुरोधिनीयमुत्प्रेक्षा बोध्या ॥ ८८ ॥

कृशाद्री द्रौपदीके मुखमें लगाया गया कस्तूरी-तिलक ऐसा लगता था नानो मुख रूप
चन्द्रमाद्वारा बलपूर्वक वन्दी की गई—और केशपाशके रूपमें उसके पास वर्तमान अन्धकार
रूप वन्दीका वच्चा (मृगमदतिलक) प्रणाम करके अपनी माताके अपराधकी क्षमा-
चाचना कर रहा हो ॥ ८८ ॥

अधिनासिकाशिखरमाकलितं नवमौक्तिकं नरपतेर्दुहितुः ।

शुशुभे मुखान्मुरुहमध्यचरस्मितहंसिकाजनितमण्डमिव ॥ ८९ ॥

अधिनासिकेति । नरपतेः राज्ञो द्रुपदस्य दुहितुः पुन्याः द्रौपद्याः अधिनासा-
शिखर नासाग्रे आकलितं योजितं नवमौक्तिकम्—मुखान्मुरुहस्य मुखकमलस्य
मध्यचरी अभ्यन्तरचारिणी या स्मितहंसिका ईपद्मासरूपा हंसी तथा जनितम्
उत्पादितम् अण्डम् कोशमिव शुशुभे रराज । द्रौपद्या नासाग्रे समासज्यमानं
मौक्तिकं मुखान्मुरुहमध्यचारिस्मितहंसीप्रसूतमण्डमिव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः । अत्र
मौक्तिकं धावत्यवर्तुलवादिकृताऽण्डत्वोत्प्रेक्षारूपकं चालङ्कारौ ॥ ८९ ॥

राजकन्या द्रौपदी की नासाके आगे लगाया गया मौक्तिक ऐसा प्रतीत होता है
नानो मुखकमलमें प्रनग करनेवाली हंसीने अण्डा दिया हो, हंसीका अण्डा गोठ चमक-
ता होना है, इसीसे मोतीमें उसकी उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ८९ ॥

सुतरां जनमोदमादधाते सुतनोमौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवां परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥ ९० ॥

सुतनमिति । सुतनोः सुन्दर्या अस्या द्रौपद्याः कर्णपत्रे कर्णिकानामके कर्णभूषणे
दे आननस्य द्रौपदीमुखस्येव इन्द्रोः चन्द्रस्य सेवां परिचर्याम् परिचेतुम् अभ्यसि-

तुम् समीपभागौ मुखेन्दुसकाशमुपेतौ परिवेषस्य परिधेः शिष्टं बालकाविव सुत-
राम् अत्यन्तं जनमोदम् लोकानामानन्दमादधाते सम्पादयतः । लोका द्रौपद्या
वर्तुलधवले ते कर्णभूषणे दृष्टाः प्रमोदमायान्ति ये चन्द्रसेवामभ्यसितुं तत्समीपागतौ
परिवेषस्य शिष्टं इव प्रतीयते इत्यर्थः । उक्तेषाऽलङ्कारः । 'परिवेषस्तु परिधिरुप-
सूर्येन्दुमण्डलम्' इत्यमरः ॥ ९० ॥

सुन्दरा द्रौपदीक कानोंमें पहनाये गये कणिका नामक कर्णभरण लोगोंको आनन्द
देते थे, वे कर्णभरण ऐसे मान्न पड़ते थे मानो परिवेषके वच्चे चन्द्रनाम्न मुखकी सेवाका
अन्यास करनेके लिये चन्द्रमाके पास आये हों । परिवेष कहलाना है—चन्द्रमा या सूर्यके
दिश्वके चारों ओर कभी-कभी दीखनेवाला मण्डल, जिसे लोग 'नभा' कहते हैं ॥ ९० ॥

तादृक्के तरलमणिप्रभातरङ्गे तन्वङ्ग-या मुखमभितस्तदा व्यभाताम् ।

मूर्तत्वं प्रकटमुपेत्य जागरूके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्ते ॥ ९१ ॥

तादृक्के इति । तदा तरलाः चलाः नगीनां स्वचित्ररत्नानां प्रभातरङ्गाः कान्ति-
प्रवाहाः ययोस्तादृगे तादृक्के कर्णभूषणे तन्वङ्ग-याः द्रौपद्याः मुखमभितः मुखस्य
पार्श्वदेशयोः—नयनविपाठयोः नेत्ररूपवागयोरन्ते अवसानभागे मूर्तत्वम् शरीर-
धारित्वमुपेत्य प्राप्य जागरूके विद्यमाने तयोर्विपाठयोरन्ते चरमेवर्णं ठकारौ इव
व्यभाताम् प्रतीयतेस्म । द्रौपद्याः कर्णयोः स्थितौ वर्तुलौ मध्यस्वचितश्यामलरत्नौ
च तादृक्कां (नयनशरयो) नेत्रविपाठयोः अन्तिमौवर्णाविवमूर्तिमन्तौ प्रतीयतेस्म,
तौ हि वर्तुलाकारौ मध्यविन्दुवदितौ च लिख्येते देशविशेषे, तदाधारेणैवेयमुक्तेषा ।
'तादृक्कः कर्णभूषणम्' 'स्थलध्वेदो विपाठश्च चित्रपुङ्ख शरः मरः' इति त्रिकाण्ड शेषः ॥
प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ९१ ॥

जिनसे कान्तिका तरङ्गे उठा करती हैं ऐसे तादृक्-कर्णभूषण-द्रौपदीके मुखके दोनों
ओर ऐसे दीख पड़ते थे, मानो उत्तरी दोनों आँखोंमें वर्तमान (कन्दर्पके) विपाठ-शर
के अग्नि दो वर्ण हों । कर्नाट लिपिमें लिखा जाता है गोल तथा मध्यमें बिन्दु देकर ।
उसीके आधारपर यह उक्तेषा की गई है । तादृक् भी गोल और मध्यमें श्यामरत्नसे
सचित्र होता है, वह ऐसा लगता है मानो दोट लिखे हों ॥ ९१ ॥

सख्याः करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटुः श्रममानशे यः ।

रेखावधेरनवगामितया दृगङ्गं

पूर्वाक्तमेव स पुनः पुनराललम्बे ॥ ९२ ॥

सख्या इति । सख्याः द्रौपदीप्रसाधनपरायाः कस्याश्चिद्व्यस्याया यः करो हस्तः

अञ्जनविधौ द्रौपद्या नेत्रयोरञ्जनकर्मणि अपाङ्गभागम् नेत्रान्तर्पर्यन्तम् सकृत् एकवारम् एव गन्तुम् प्राप्तुम् अपटुः अममर्थः सन् ध्रमम् व्यापारबहुल्यकृतं-
स्नेदम् आनशे प्राप, सः करो रेखावधेः नेत्रविभाजकरेखारूपस्यावधेः अनवगामि-
तया अज्ञातृतया पूर्वाक्तम् पूर्वं न्यस्ताञ्जनम् एव दृग्गम् नयनं पुनः आललम्बे
आशिथ्रिये, पुनरञ्जयितुमिति शेषः । नेत्रे अञ्जयन्ती सखी विशालस्य नेत्रस्या-
पाङ्गमेव गत्वा श्रान्ता सर्ता रेखाया अपरिचयेन पारं प्राप्तमसंभावयन्ती पुनस्तद-
क्तमेवाक्षि-पुनराश्रितवत्यञ्जयितुमित्यर्थः । अत्र नयनयोस्तादृग्दैर्घ्यासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धाभिधानरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ९२ ॥

द्रौपदीका प्रसाधनार्थं लगाई हुई सखीका जो हाथ अञ्जन लगानेमें अपाङ्ग तक पहुँचकर
एक बारमें ही रेखावटका अनुभव करने लगा, उस हाथको नेत्रविभागकारिणी रेखाका
ज्ञान नहीं हो सका, अतः उस हाथने उस अञ्जित नेत्रको ही पुनः अञ्जन लगानेके लिये
अवलम्बित किया । आँखोंकी विशालतासे सखीके हाथको थककर पुनः अञ्जित नेत्रमें ही
अञ्जन लगानेके लिये वाध्य होकर लौट आना पड़ा ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुवभूष्य तन्व्याः सपदि सखी विपुलेक्षणांभुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेशं करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्यौ ॥ ९३ ॥

सकलमर्पाणि । तन्व्याः कृशाङ्गयाः द्रौपद्याः सकलम् समग्रम् वपुः शरीरं
विभूष्य यथोचितालङ्कारादिना प्रमाध्यापि विपुलेक्षणांभुजा विशालाक्षी अपि
सखी द्रौपदीवयस्या सपदि तत्काले मध्यदेशं कटिभागम् अनवेक्ष्य अनवलोक्य
चिरतरं बहुकालपर्यन्तं करधृतकाञ्चनकाञ्चिः हस्तन्यस्तसुवर्णरशना एव तस्यौ
स्थिता, क काञ्चीमिमां न्यस्येयमिति विभावयन्त्येवातिष्ठत्, इत्यर्थः । अत्र द्रौपदी-
मध्यभागस्यावलोकनसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, एवं सख्या
नेत्रयोर्विशालतारूपदर्शनसामग्रीसत्त्वेऽपि दर्शनरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिश्चेत्यनयोः
सङ्करः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ९३ ॥

सखीने द्रौपदीका सारा शरीर अलङ्कृत करके जब काञ्ची पहनाना चाहा तब उसे
विशाल आँखोंसे भी द्रौपदीका मध्यभाग नहीं देख पड़ा, और इसलिये वह बहुत देर
तक हाथोंमें सोनेकी बनी काञ्ची लिये गयी ही रह गई, कहाँ पहनाने यह नहीं समझ
सकी ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमणिविम्बितपार्श्वयोपि-

त्कौशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रसुता वभासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्नं

वासः शतं जनदृशामिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

काञ्चीकलापेति । काञ्चीकलापे काञ्चीदामनि ये मणयो रत्नानि तेषु प्रतिविम्बिताः प्रतिफलितकृतयः पार्श्वयोपितां समीपस्थरमणीनां कौशेयपङ्क्तिः पट्टवस्त्रमाला यस्याः सा तथोक्ता काञ्चीमणिप्रतिफलितसमीपस्थवनिताद्यतकौशेयपरिधान-सन्ततिः साऽवनीन्द्रसुता अधिगोष्ठि चतसभायां (दुःशासनकृतवस्त्रापहरणवेला-याम्) आविर्भवविष्यत् प्रकाशमासादविष्यत् वासःशतम् अनन्तवाससि कटी-निमग्नम् श्रोणीदेशेऽवस्थितं सूचयन्ती ज्ञापयन्ती वभासं दिदीपे । अयमाशयः— द्रौपद्याः काञ्चीमणिषु प्रतिविम्बितानि समीपस्थीणां वासांसि दुःशासनकृतवस्त्रा-पहारसमये प्रकटीभवविष्यन्ति वाससां शतानीव प्रच्छन्नानि स्थितानि प्रतीयन्ते-स्मेति । उक्तेच्छाऽलङ्कारः ॥ ९४ ॥

द्रौपदीका काञ्चीमें खनिन मणियोंमें प्रतिविम्बित होनेवाले समीपस्थ औरतोंके वस्त्र ऐसे मालूम पड़ते थे मानों द्रौपदीने कभी आगे चलकर द्यूतसमामें प्रकट होनेवाले अपने विशाल वस्त्रपुञ्ज कटिप्रदेशमें छिपाकर रख लिये हैं, उसीको लोगोंको बता रही हो कि देख लो हमने पहले ही इनने वस्त्र संचित कर रखे हैं, द्यूतसमामें हमारी लाज नहीं जा सकेगी ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामददां पुराऽहमस्यास्तदा भाविषु वल्लभेषु ।

एवं विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृतं धाम पपात तन्व्याः ॥ ९५ ॥

आतङ्केति । अहं लाक्षागृहं कर्तुं पुरावारणावतपुरनिवासावसरे अस्याः द्रुपद-सुतायाः भाविषु भविष्यत्सु वल्लभेषु स्वामिषु आतङ्कपीडाम् शङ्काकृतं दुःखम् 'कदाचिद्वयमत्र दह्येमहि' इति संभावनया मनःकष्टम् अददां दत्तवत्, एवम् अनेन प्रकारेण विचिन्त्य स्मृत्वा स्वापराध विभाव्य भयेनेव तदा सखीकृतद्रुपदतनया प्रसाधनकाले लाक्षाकृतं धाम अलक्तकोपपादितं तेजः (लाक्षारचितं गृहम् च) तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः पादे चरणप्रान्ते पपात निपतितम् । लाक्षाधाम्ना (नामसाङ्ग्यात्लाक्षागृहेण) चिन्तितं यदहमस्याः द्रौपद्या भाविनः पतीम् पाण्ड-वान् वारणावतपुराधिकरणकवाससमये दाहशङ्कया व्यथामदामिति तद्गयाकुलम् भूत्वा लाक्षाधाम-अलक्तकृतं रक्ताभ तेजोऽस्याश्चरणमशिश्रियत्स्वापराधक्षमापणप्रती-कारभूतत्वात् पादपतनस्येत्याशयः । लाक्षाधाम्नो लाक्षाधामत्वेन रूपणमुत्प्रेक्षा च ॥

लाक्षाधाम शब्दके दो अर्थ हैं, लाक्षासे बना घर और लाक्षा द्वारा प्रस्तुत तेजकान्ति, दोनों एक ही शब्दसे कहे जाते हैं, अतएव एक है, लाक्षाधाम-लाक्षागृहने सोचा कि मैंने उस समय, जब पाण्डव वारणावत पुरमें रहते थे, तब उनके हृदयमें दाहकी शङ्का उत्पन्न करके द्रौपदीके भावी पतियोंको मानसिक कष्ट दिया था, इसी बातको याद करनेसे टरकर

वह लाक्षाधाम—लाम्राकृत तेज इत समय कृयाज्ञां द्रौपदीके चरणोंमें गिर रहा है । (अपना अपराध क्षमा करानेके लिये) ॥ ९५ ॥

तस्याः सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्गं
वेगादिभूपितवतीषु विवाहवैपैः ।

कालक्षयासहनवृद्धपुरोहितानां

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ ९६ ॥

तस्याः सखीभिः । सकलासु सर्वासु कलावित्सु च सखीषु तद्वयस्यासु तस्याः द्रौपद्याः तत्तदङ्गं करपादादि वेगात् शीघ्रतया विभूषितवतीषु वैवाहिकोपयुक्ता-लङ्कारादिना सजीकृतवतीषु अपि कुचशिल्पकर्त्री स्तनयोश्चित्रादिनिर्माणपरा सखी कालक्षयं शुभमुहूर्त्तापगमं न सहन्ते ते कालक्षयासहनास्तादृशानां वृद्ध-पुरोहितानां कोपस्य पात्रं क्रोधगोचरः अभूत् । सर्वास्तस्यस्तत्तदङ्गं प्रसाध्य निवृत्तकायाः, परं विशालयोः कुचयोश्चिरप्रसाध्यतया तत्र विलम्बमादधत्यै सख्यै शुभमुहूर्त्तव्यतिगममसहमाना वृद्धाः पुरोधसः कोपं प्रकाशयामासुः इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९६ ॥

द्रौपदीकी सभी अन्य सखियाँ सभी और अङ्गोंको वैवाहिक अलङ्कारोंसे वेगपूर्वक अलङ्कृत कर चुकीं, फिर भी विशाल कुचोंपर चित्रादि बनाने वाली सखीका कार्य तन्मग्न नहीं हो सका था, इसी समय शुभ मुहूर्त्तके बीतनेको नहीं बर्दास्त करनेवाले वृद्ध पुरोहित उस कुचचित्रकारी सखीपर दिग्भ्रष्ट पड़े कि यह व्यर्थ देर करती है, शुभ समय बीत जायगा ॥ ९६ ॥

एवमलंकृतामेनामालोक्य स्वयमपि संध्यारुणिमसंपादितलाक्षाकृत्या-
मञ्जनतिलकरञ्जितमुखभागं परिणेतुमिव प्रतीचीं दिशमुपगतवति भग-
वति भासांनिधौ,—

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण अलङ्कृतां सखीभिः भूषिताम् एनाम् द्रौपदी-मालोक्य दृष्ट्वा स्वयम् आत्मना अपि—सन्ध्यारुणिम्ना सायन्तनरागेण संपादितं विहितं लाक्षाकृत्यं यावककार्यं यस्यास्तां तथोक्तम्, अञ्जनतिलकेन कञ्चल-विन्दुना (अञ्जनतिलकाल्याभ्यां वृक्षाभ्याम्) रञ्जितो भूषितो मुखभागो मुख-देशो यस्यास्तां तथोक्तम्, प्रतीचीम् पश्चिमामाशाम् परिणेतुं वोढुमिव उपगत-वति भगवति भासांनिधौ सूर्यं, सूर्येऽपि प्रतीच्या दिशया विवाहं कर्तुमिव तस्मिन्मुपार्च्छति सति, सूर्येऽस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः ।

द्रौपदीको इन प्रकार मजी देखकर—खुद भी—सायंरागसे जिमने अलङ्कृत कार्यं

लिया है और अञ्जनतिलक नांमक वृक्षरूप कज्जलविन्दुसे जो शोभित है ऐसी प्रतीची दिशाके साथ विवाह सा सम्यग्र करनेके लिये जब भगवान् सूर्य प्रतीचीके समीप चले गये, तब—

तस्यामेव क्षपायां सपदि निजकुलोत्तंसपार्थोत्सवाना-

मालोकायेव साश्चाद्विशति हिमन्त्रौ द्यां शुभंयौ मुहूर्त ।

सोपानैरध्यरुक्षन्मरकतखचितैर्वेदिभेदे कुमारः

सालंकाराः पुरोधःसरमसनिहितैः संविधानैः समग्राम् ॥६७॥

तस्यामेवेति । तस्यामेव क्षपायां रात्रौ सपदि सद्यः निजकुलोत्तंसाः चन्द्रवंशा-
लङ्काराः ये पार्थाः कुन्तीपुत्राः युधिष्ठिरादयस्तेषाम् ये उत्सवाः विवाहमङ्गलानि
तेषाम् आलोकाय प्रत्यक्षीकरणाय इव हिमरुचौ चन्द्रे साक्षात् स्वर्यं द्याम् आकाशं
विशति आगच्छति सति, शुभंयौ शुभान्विते मुहूर्तं समये सालङ्काराः गृहीत-
वैवाहिकवस्त्राभरणाः एते युधिष्ठिरादयः कुमारः राजपुत्राः पुरोधोभिः पुरोहितैः
सरमसंवेगेन निहितैः स्थापितैः संविधानैः उपकरणैः कुशपल्लवपुष्पादिभिः समग्राम्
युक्ताम् वेदिम् वैवाहिकं मण्डपं मरकतखचितैः हरिन्मणिवद्भिः सोपानैः अध्यरुक्षन्
आलुढवन्तः । जाते चन्द्रोदये युधिष्ठिरादयो वेदीमायाता इत्यर्थः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥

उसी रातमें चन्द्रमा जब अपने वशभूषण पार्थों के वैवाहिक उत्सवको देखनेके लिये
सुद आकाशमें चढ़ गये, तब शुभ मुहूर्तमें युधिष्ठिर आदि राजकुमार-पुरोहितों द्वारा
शीघ्रतासे रखे गये कुशादि साधनोंसे भरी वेदी पर नीलमसे बनी सौंदर्योंके सहारे
आलुढ़ हुए ॥ ९७ ॥

तत्र मुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदां वदनेष्विव
शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिकाः कमनीयमणिकोरकितैः कनकभूषणैरपि-
कृतसहजरामणीयकां कन्यकाममीपां सकाशे निवेशयामासुः ।

तत्रेति । तत्र विवाहमण्डपवेद्याम् मुहूर्तगणेषु वैवाहिकलयनेषु इव समन्तात्
सर्वतः ओजायमानेषु ओजोवद्भासमानेषु प्रकाशशालिष्वित्यर्थः । मन्त्रविदाम्
मन्त्रोच्चारणाचरतां वेदिकानां वदनेषु मुखेषु इव वाद्येषु मङ्गलसूचकपटहादिषु
शब्दायमानेषु शब्दं कुर्वणेषु, कुलपालिकाः प्रसिद्धाः पतिव्रताः स्त्रियः कमनीय-
मणिकोरकितैः सुन्दररत्नराशिखचितैः कनकभूषणैः स्वर्णालङ्कारैः अलङ्कृतसहज-
रामणीयकाम् अक्षुण्णस्वाभाविकसौन्दर्यां कन्यकां कुमारीं द्रौपदीम् अनीपां
पाण्डवानां सकाशे पार्श्वे निवेशयामासुः स्थापितवत्यः । शुभमुहूर्तं वाद्येषु सश-
ब्देषु वेदिकेषु मन्त्रानुच्चारयन्सु च कुलस्त्रियः कन्यां वेदीस्थितानां पाण्डवानां समीपे

सतानिभ्युरित्याशयः । ओजःशब्दात्पयडि कर्तुः क्यङ् सलोपरदेति सलोपे
‘अकृत्तावधानुक्तयोः’ इति दीर्घः, ततः ‘मानवि’ ‘ओजायमानेषु’ इति रूपम् । अत्र
सुहृत्तगगनां दीर्घः सन्धविदां वाद्यैश्च साम्यप्रतीतिस्तुल्ययोगितालङ्कारं दधति ॥

वेदोक्ते कनर दोन लर रह ये, मानो वे दोन सुहृत्तं यो तरह अपनां ओजगुन प्रजागित
कर रहे हो, मन्त्र बोधनेकते पणित्व मन्त्र बोध रहे ये, वाजे नौ बज रहे ये, ऐसे ही
जनयने सुन्दर रत्नोक्ते शोभित स्वर्गामरगोष्ठे क्यङ्कृत होने पर नौ विसर्ग सामाविक
गनगोष्ठामे कुछ विचार नहीं पैदा हुआ है-ऐसी कुमारी शौन्दर्यो सुहागिनोने इन सान्दर्भों
के नात लक्ष्य दिष्टा प्रिया ॥

पूतपार्थ्वं कुशाङ्कुरैः पुरस्तान्मणिजुष्टिने ।

प्राञ्जलतल्य धौन्यस्य प्रतिविम्बं इवानलः ॥ ९८ ॥

पूतपार्थ्वं इति । कुशाङ्कुरैः अनितवहुतैः पूतपार्थ्वं पवित्रसर्वनागे मणिजुष्टिने
मणिमयवेदिकायां पुरस्ताद् अग्रभागो तस्य पुरोहितत्वेन वृत्तस्य प्रस्थावस्य च
धौन्यस्य तदस्यस्य सुतेः प्रतिविम्बः प्रतिवृत्तिरिव अनलः वह्निः प्राञ्जल्य । कुनैरा-
स्त्यर्थमागे पवित्रिनसर्वनागे तत्र मणिमयजुष्टिने वह्निः प्रादुरासीत्, मन्त्रे
त धौन्यस्य वैजस्वितः प्रतिविम्बः स्यादित्यर्थः । पुरोहितां वेद्यामनित्यापनाङ्गमूर्तं
कुशास्तरणं कृत्वाग्निं स्थापितवान् इति कथानताः । दग्धेदाष्टलङ्कारः ॥ ९८ ॥

कुशोक्ते नविशोक्त सर्वनागा उक्त मणिमय वेदोपर कर्तने अग्नि प्रकटं हुई, वह ऐसी
काठी थी मनी दैवतो धौन्यको प्रतिच्छाया हो ॥ ९८ ॥

वर्मान्प्रजाश्च बहु मंचिनुतानयेति

शान्यत्तमिषद्वचदाहृतिमिर्ब्रुवाणः ।

नामात्मजां द्रुपदराज इवानलोऽपि

प्रादादिवेत्तनगिन्वाप्रकरणे तेभ्यः ॥ ९९ ॥

वर्मान्निष्ठे । युयन् पाण्डवाः जनया दौनया सह वर्मान् श्रौतान्मातांश्च विधीन्
प्रजाः मन्तनीश्च बहु प्रवृत्तं यथास्त्याप्तया मंचिनुत सम्पादयन्, इति शान्यमन्तीनाम्
बहो दहमानानां मन्त्रिणां काथानां चद्वचदाहृतिभिः चद्वचदाहृजैः इति प्रोक्त-
प्रकारं वक्तुं द्रुवाणः पार्थानुद्दिष्टानिद्वानः अनलः वह्निः अपि द्रुपदराज इव
तान् नामात्मजां पुत्रान् (दौनया यावत्कृतं यज्ञस्तन्मन्त्रेनाग्निपुत्रात्मनि सृष्ट-
पदम्) उक्तानां समेषिणां शिवानामग्रेण कर्षमाणेन करेण तेभ्यः पाण्डवेभ्यः
प्रादात् सन्प्रदत्तवान् इव । अग्निदौनया जनकः स हि तां पाण्डवेभ्यः सन्प्रददाति,
तस्य गिन्वाप्र पुत्र करः, मनिहिद्वयमानाभिः कृतश्चद्वचदा अज्द पुत्र दानवाक्या-

वलिः, इति चमत्कारकरोमित्रावः, द्रुपदो यथा स्वहस्तेन तां पाण्डवेभ्यो वर्म-
नायामावेन ददौ तथा वह्निरपि ददातिवैद्युजेहा । वसन्तनिलकं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

अत्र लोभ इति द्रौपदीके साय वस्त्रमग्रह और पुत्रोत्पन्न कर देता कहकर द्रुपदने
द्रौपदी नामक अपनी कन्या उन्हें दे दी और अग्निदेवने भी उन्हें वायुको जलनी
दुर्योधनको चक्रवाहक इन्द्रने दुहगक शिखरक कर्णने द्रौपदीको पाण्डवोंको दे
दिया ॥ ९९ ॥

अथ जातुयालयसमर्पणादृतं

परिपोषमस्य वपुषोऽभिर्वाक्षितुम् ।

सृष्ट्यालवः कित प्रथामुताः क्रमा-

त्यरिचक्रसुहृत्सुज वयूमखाः ॥ १०० ॥

अथ जानुयेति । अथ पानिग्रहणानन्तरम् प्रथामुता युधिष्ठिरादयः पञ्च त्रातरः
वयूमखाः बध्वा द्रौपद्या सहिताः जातुयालयसमर्पणात् लाक्षागृहलपस्वादुमध्य-
ग्रदानाद् कृत जनितम् अस्य बह्वैः वपुषः कायस्य परिपोषम् पुष्टिम् अभिर्वाक्षितुम्
समन्ततो विलोकयितुम् सृष्ट्यालवः काङ्क्षन्तः क्रमशः पूर्वदिक्क्रमेण हुतमुजं
वह्निम् परिचक्रुः प्रदक्षिणीकृतवन्तः । अस्मानिरस्ते बह्वे जातुयालयो मध्यतया
द्रुपः सोऽयं वपुषा क्रियतां पुष्टिमधिगतवानिति समन्ततो द्रष्टुं कामयमाना इव
पाण्डवा द्रौपद्या सहान्नि परितो वज्रसुरित्थयः, वैवाहिकविष्यम्भूताग्निरिक्रम-
णस्य पुष्टिदर्शनवन्तोऽप्येकनाहुत्येकाऽलङ्कारः । 'जातुग्रप्रविकारे तु जातुपं त्रादुप त्रिषु'
इत्यमरः ॥ १०० ॥

पाण्डवोंने अगको समूचा वाक्षागृह मोलके करने दिया था, उसे वा लेनेसे
अगकी देवने जितनी छुट्टि दुर्योधन है इसी करने का अंगसे खूब अच्छी तरह देखनेकी
इच्छा की, रत्नेवाले दुर्गद्विगडि पाण्डवोंने उस समय वधू द्रौपदीके साथ अंगिकी
प्रदक्षिण की, वे इनके जाने लगने दूरे १०० ॥

कठिनत्वसंपदवलेपनराखुचकुड्मलस्य कुर्वारवधूः ।

कृतनिर्जयेव पनिपाणिद्वृतं पदमरमनः शिरसि मा निद्वे ॥ १०१ ॥

कठिनत्वेति । सा कुर्वारवधूः द्रौपदी कुचः स्तनः कुड्मलः मुकुल इव तस्य
कठिनत्वसम्पद् कठोरतात्वा सञ्चक्षितानेऽवलेपनः सर्वादिभयम्भूतात् कारण-
भूताद् कृतो विहितो निर्जयः पराजयो यथा मा नयौका इव अरमनः शिला-
वन्डस्य शिरसि उपरि पनिपाणिद्वृतम् पनिभिः स्पर्धन्मैर्धार्यमाणं पदम् स्वचरणं
निद्वे दत्तवती । अस्मोपरि चरणधारणं वैवाहिको विधिः, तत्र वधूः पनिद्वृतं

स्वपादमरमनि दधाति, तत्रोल्लेखते-मन्ये स्वकुचकाटिन्यद्वारा द्रौपदी अरमनः काटिन्यं जितवती, जितकाटिन्यमरमानं पराजयसूचकेन शिरसि चरणन्यासेनाभिभवति चेति । 'कुचकुङ्कुमल' शब्देनोपमा । प्रमितावरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

एत कुम्हार बड़े द्रौपदीने अपने कुटुम्बालार स्तनोंकी कठोरतासे पत्थरकी कठोरता जित ली है, इसीलिये वह नानो पत्थरके निरपर अपना बड़ बरपर रख रही थी जिसे वस्त्रके पनि पकड़े हुए थे । नववधू लज्जाने स्वयं पत्थरपर पैर नहीं रखती हैं, उस कार्यमें पतिदेव उसका चरण पकड़कर उसे पत्थरपर रखवा देते हैं, यही कठानेके लिये 'पति पणिधृत' कहा है ॥ १०१ ॥

कन्ययाभ्युपहृता विधिलाजाः कन्दलत्पनलरोचिपि पेतुः ।

पञ्चवल्गभकराग्रिमिर्दग्धाहुयंशगलिता इव मुक्ताः ॥ १०२ ॥

कन्येति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपहृताः त्यक्ताः विधिलाजाः लाजहोमाद्य-विवाहविष्यङ्गभूता लाजाः पञ्चानां सुविष्टिरादीनां बहूनानां पत्नीनां कराग्रैः हस्ताग्रभागैः विमर्दान् पांडनात् हेनो बाहुवंशान् द्रौपदीकररूपवंशात् गलिताः पतिताः मुक्ता इव कन्दलति ज्वलति अमलरोचिपि वह्नितेजसि पेतुः पतन्ति स्म । अयमाशयः—द्रौपदी लाजहोमिकर्मणि पतिभिर्यतः बाहुः बहूनां लाजान् विमृजति, तत्काले तस्मात् पतन्तां लाजाः पतिपञ्चकरीडिततद्गतवंगपतितानि मौक्तिकानीव प्रतिभान्तिस्मेति । वंशानो मौक्तिकमुपयत इति प्रसिद्धिमनुसृत्य हस्त-पतितलाजानां वंगपतिनमुक्ताभावेनोद्देष्टव्यं कृतम् । लाजानां धावत्यान्मुक्तान् हस्तयोश्च वर्तुलस्वलम्बत्वाभ्यां वंगता संभाव्यते । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

कन्या द्रौपदी द्वारा गिराये गये पत्थर, कन्दो हुट् आगने गिर रहे थे, वे ऐसे लगने थे मानों पाँचों पतिवों द्वारा पीटिन-धृत द्रौपदीके हाथ रुद्र बंदूके मोती गिर रहे हों । वीर हथ-लाग मोतीकी तुलना व्यंजना फल है ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरितः स्फुरत्प्रतिकृतैश्च सुभुवः ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधसः स्वलनं बभूव न तु मन्त्रतन्त्रयोः ॥ १०३ ॥

विधिचोदनास्त्विति । विधिचोदनासु वैवाहिककर्मरूपहोमादिविधौ प्रेरणानु इदं कुरु इदं कुरु इत्येवंरूपासु प्रक्रान्तानु—मणिदीपयष्टिका परितः स्फुरत्प्रतिकृतैः मणिमयदीपाधारप्रतिविम्बितद्रौपदीप्रतिकृतैः सुभुवः यथार्थद्रौपद्याश्च (मन्ये) उभयोः प्रतिकृतितन्त्रद्रौपद्याः विवेचनविधौ यथार्थं ज्ञानकर्मणि पुरोधसो धौम्यस्य पुरोहितस्य स्वरूपं अमः बभूव, मन्त्रतन्त्रयोः मन्त्रपठनतदनुष्ठानयोस्तु स्वरूपं अनोनामूत् । अयमाशयः—द्रौपदी वेशां स्वयं स्थिता, मणिमयदीपाधारे प्रति-

विम्बिता तत्तनुश्च, अनयोः सादृश्यातिशयेन धौम्यो यदा कदाचित् कर्मोपदेशकाले द्रौपदीं विहाय तत्प्रतिकृतिमेवादिशति, सोऽयमेव अमस्तस्य जातो न मन्त्रतन्त्रयो-
र्भ्रमो विस्मरणादिरूपो जात इति । परिसङ्ख्यालङ्कारः, अमस्य मन्त्रतन्त्रविषयकत्व-
परिहारेण द्रौपदी तत्प्रतिकृतिविवेचनविषयकतया व्यवस्थापनात् ॥ १०३ ॥

द्रौपदी स्वयं भी वेदीपर बैठी थी, और वहाँ रखे गये मणिनिर्मित दीपाधारमें उसकी पड़ती हुई प्रतिमूर्तिरूपा दूसरी द्रौपदी भी वहाँ बैठी थी, ऐसी स्थितिमें धौम्य-पुरोहित को विधियाँ करवानेमें धोखा हो जाता था, कि कौन सच्ची द्रौपदी है और कौन प्रति-
मूर्ति है, परन्तु मन्त्र-तन्त्रमें धोखा नहीं होता था ॥ १०३ ॥

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे
सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्याः ।

काङ्क्षासमं क्रमश एव करं गृहीत्वा
हर्षेण वृद्धिमभजन्नवनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥

बाहुप्रताप इति । अवनीन्द्रपुत्राः पाण्डुराजपुत्राः युधिष्ठिरादयः बाहुप्रतापे
भुजवीर्ये इव हव्यवाहे वह्नौ साक्षिणि सति सामन्तराजधरणेः शत्रुनृपराज्यस्य
इव याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः काङ्क्षासमम् इच्छासमकालम् एव क्रमशः ज्येष्ठानुपूर्व्येण
क्रमेण च करं राजप्राप्यं भागं हस्तं च गृहीत्वा हर्षेण वृद्धिम् अभजन् समृद्धा
जाताः । यथाऽभी राजकुमाराः स्वभुजवीर्यं साक्षीकृत्य करदराजभूरेयथेच्छं कर
क्रमशो गृहीत्वा प्रसन्नतां यातास्तथैव वह्नि साक्षीकृत्येच्छासमकालम् ज्येष्ठानुक्रमेण
द्रौपद्याः पाणिं गृहीत्वा हर्षेण पूर्णा जाता इत्यर्थः । नुत्ययोगिताकाव्यलिङ्गा-
लङ्कारयोः सङ्करः ॥ १०४ ॥

जिस प्रकार इन राजकुमारोंने अपने भुजवीर्यको साक्षी बनाकर सामन्त राजगणसे
उनकी भूमिका कर-राजदेय भाग एक क्रमसे यथेच्छ लेकर वृद्धि प्राप्त की, उसी प्रकार
वे अग्निको साक्षी बनाकर इच्छाकालमें ही ज्येष्ठक्रमानुसार राजकुमारी द्रौपदीका
पाणिग्रहण करके भी हर्षसे पूर्ण हुए ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुण्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यंभविष्णुत्वमकिचनत्वं व्यत्यस्यतां ताविव यौतकैस्तैः ॥ १०५ ॥

पाञ्चाल राजश्चेति । पूजकः सत्कारकर्त्ता पूज्यः पूजायोग्यश्च, तयोर्भावम् स्वरूपम्
पुण्यत्तमौ अतिशयेनधारयन्तौ सः पाञ्चालराजः द्रुपदः, पाण्डवो युधिष्ठिरश्च तौ
तैः रत्नहस्त्यश्वादिभिर्नानाविधैः यौतुकैः विवाहावसरप्रदेयैः आढ्यंभविष्णुत्वं धनि-
कत्वम् अकिञ्चनत्वं दारिद्र्यं च व्यत्यास्यताम् परिवर्तितवन्तौ इव । अयमाशयः—

विवाहादस्तात्पूर्वं द्रुपदः आढ्यतमो युधिष्ठिरश्च दरिद्र आस्तां परं विवाहे द्रुपदस्ता-
वन्ति यौतुकानि दत्तवान् वैदीयमानैः सः दरिद्रः कृतः, युधिष्ठिरश्च तैलम्यमानैराज्यः
सज्जातो मन्ये तदा तौ स्वं स्वं धनिकत्वं दरिद्र्यं च परिवर्तितवन्तौ इति । 'आढ्यं
भविष्युः' इत्यत्र 'कर्चरिमुक्' इतीप्पुब्, अनाज्यः आढ्यो भवतीत्याढ्यं भविष्युः,
नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ १०५ ॥

सत्कार करनेवाला राजा द्रुपद एवं सत्कार पाने वाला युधिष्ठिर उक्त समय दिने एवं
पाये गये दहेजके कारण ऐसे रगते थे मानों वे दोनों अपनी धनिकता तथा गरीबी आपसमें
परिवर्तित कर रहे हों । द्रुपद धनी थे वह पूजक थे, उन्होंने पूजनीय एवं दरिद्र जामावा
युधिष्ठिरको बहुत सन्पत्ति दहेजमें दे दी, जिससे द्रुपद दरिद्र हो गये और युधिष्ठिर धनी
हो गये, ऐसा नाछम पड़ा मानों यह दोनों आपसमें धनिकत्व एवं गरीबीका बदला-
बदल कर रहे हों ॥ १०५ ॥

एवमन्तरिक्षनिक्षिप्तलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुक्लनिष्केण निजकण्ठनि-
ष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहंतारोपितनिवर्त-
नमतयो विकर्तनतनयोपायविधेयैः सहायैः सह संमन्य समारब्धपूर्वस्य
युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छिन्ति परिजिहीर्षमाणा इव शकु-
निभागिनेयाः सेनापुरःसरनिःसाणनिःसारितनिःस्वानलालितैः दवेलितैः
क्षालितगवाक्षमौनरीक्ष्यं द्रुपदपुरं पुनरपि निरुद्धं निरुच्छ्वासयांचक्रुः ।

एवमिति । एवम् अनेन विवाहप्रकारेण अन्तरिक्षे आकाशे निहितं यत् लक्ष्यं
मत्स्यरूपं तस्य वेधनम् वागेन मेदनं तल्लक्षणेन तत्स्वरूपेण शुक्लनिष्केण
कन्यामूल्यतया देयधनेन हेतुना निजकण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतान् स्वकण्ठा-
वस्थापितद्रौपदीबाहुन् (आकाशस्थापितमत्स्य यन्त्रमेदनरूपं कन्यामूल्यं प्रदाय
तां परिणीय च तद्बाहुपाशालिङ्गित कण्ठान्) एतान् पञ्चवरान् पथि मार्गे पाथान्
युधिष्ठिरादीन् पाण्डवान् अवगन्तारः जानन्तः (एते पाथा एव कन्यां लब्धवन्त
इति ज्ञात्वा) दुरहन्तया दुरहङ्करेण आरोपिता जनिता (पाथानां) निवर्तने
द्रुपदान्तःपुरप्रवेशाद्वारणेमति र्येषां ते तयोक्ताः शकुनिभागिनेयाः (गान्धार्या-
भ्राताशकुनिरतिदुर्मतिस्तद्वहैरात्म्यं सूचयितुमिदं नाम) दुर्योधनादयः विकर्तन-
तनयः सूर्यसुतः कर्णस्तस्योपायाः सामाद्यस्तद्विधेयैः वरयैः सहायैः दुःशासन-
दिभिः सह संमन्य विचार्य—समारब्धपूर्वस्य पूर्वमारब्धस्य युद्धापलायनरूप-
स्याध्ययनस्य पाठस्य द्वितीयावृत्तिविच्छिन्ति पुनरावृत्तिराहित्यम् परिविहीर्ष-

१. 'विध' । २. 'इव ते' । ३. 'ललितैः' । ४. 'क्षेपितैः' । ५. 'रीत्यम्' ।

६. 'नगरम्' । ७. 'निवार्य' ; 'निर्वाच' । इति पा० ।

भागाः परिहर्तुमिच्छन्त इव (यदधीयते तद्विराकर्ष्यते, तेन तदधीतं स्थिरं भवति, एनिरपि दुर्योधनादिभिः पाण्डवैस्सह युद्धे पलायनमधीतं तन्मा विस्मारीति बुध्पेव पुनर्युद्धनारम्भ्य पलायनं कृत्वा तद्वद्वतीकर्तुं कामयमाना इवेत्यर्थः) सेनायाः पुरस्सरः चम्रदेशे स्थितो यो निस्सारणो दुन्दुभिस्ततो निस्सारितः प्रकटी कृतो यो निःस्वानः शब्दस्तेन लालितैः पुष्टतां लम्बितैः (दीर्घतां गमितैः) खेलितैः स्व-
सिंहगजितैः फालित दूरी कृतं गवाक्षाणां भवनवातायनानां मौनं निःशब्दत्वमेव
हैर्ह्ययत्र वाद्यशम् (शब्दपूरितेषु गवाक्षेषु तेषां मौनं फालितं भवेत्) द्रुपद-
नगरस्य पुनः अपि (एकदा द्रोणाज्ञया सपाण्डवाः कौरवाः पूर्वमपि द्रुपदपुरं निरुद्ध-
वन्तोऽन्तोऽगुनातनं निरोधनं पुनरपीति विशेषितम्) निरुद्धासयाञ्जुः (तत्र-
स्थम्राणिनां बहिर्निर्गमनादि प्रतिबन्धं कृत्वा) निरुद्धासं चक्रुः परितोऽवरद्धवन्त
इत्यर्थः । 'समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिं परिच्छिन्ति परि-
च्छिहीर्षमाणा इव' इत्युपेक्षा । 'विकर्त्तनार्कं मार्त्तण्ड' इति 'विधेयोविनयग्राही
वचनेत्यत्र आश्रयः' इति चामरः ॥

इत प्रकार आकाशमें रखे गये लक्ष्मका व धन रूप कीमत चुकाकर अपने गलेमें नववधूकी मुजलवा डाले हुए वरोंको पार्थ जानकर दुर्योधनादिने दुरहङ्कारवश सोचा कि इन्हें लौटा दें, अर्थात् शेष वैवाहिक विधिके लिये जानें न दें, अनन्तर शत्रुनिके भाव्हे दुर्भोजनादिने कर्गकी होशियारीसे अधीन रहनेवाले अपने साथियोंसे परामर्श करके द्रुपदके नगरको घेर कर निरुद्धवास कर दिया, वहाँके वासियोंके लिये सांत लेना भी कठिन कर दिया, मानों दुर्योधनादियोंने पाण्डवके साथ युद्धमें भागनेका जो पाठ पढ़ा था उसकी पुनरावृत्ति विच्छेदको वे बचाना चाहते थे, उन लोगोंने उस द्रुपद नगरको घेरा जिसके भवनकी खिड़कियों सेनाके आगेमें बजती हुई दुन्दुभिके शब्दसे परिवर्धित दुर्योध-
नादि सिंह गर्जनोसे अपने मौनका भङ्ग कर रही हैं, अर्थात् जहाँ पर इनका मयङ्कर गर्जन तथा दुन्दुभिनाद घर घर व्याप्त हो रहा है ॥

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गते^१षु विविधैरायुधैरशून्येषु द्रुपदसैन्येषु ।

तत्क्षणमेवेति । तत्क्षणम् पुरनिरोध समकालम् एव विविधैः खड्गगदादिभिर्नाना-
प्रकारकैः वायुधैः प्रहरणैः उपेतेषु युक्तेषु द्रुपदसैन्येषु द्रुपदसैनिकेषु (युद्धार्थं)
सत्वरं निर्गतेषु शीघ्रं पुराद्वहिरायातेषु सत्सु 'ते पृथासुता अपि पुरान्निरीयुः'
इति वक्ष्यमाणेन वाक्यपूर्त्तिः ॥

तत्काल ही नाना प्रकारके शस्त्र अस्त्रोंसे सज्जित द्रुपद सैनिक दृष्ट जब गांवके बाहर
छडनेके लिये निकल पड़े तब— ॥

पृथासुतास्तेऽपि रथाधिखडा द्विधा विचार्येवं पुपञ्जिरीयुः ।

शरैर्विधातुं द्विपतोऽपि चूर्णास्तत्सुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥

पृथासुता इति । ते युधिष्ठिरादयः पृथासुताः पार्था अपि रथाधिष्ठिताः रथेषूप-
विष्टाः सन्तः शरैर्बाणैः द्विपतः शत्रून् दुर्योधनादीन् चूर्णान् खण्डशः कृतान् ;
तेषां द्विपतां सुभ्रुवां स्त्रीणाम् अलकान् केशान् अपि अचूर्णान् कुङ्कुमादि प्रसाधन
चूर्णरहितांश्च विधानुं कर्तुम् द्विधा उभयथा विचार्य इव पुरात् द्रुपदनगरात्
निरीयुः निर्याताः । युधिष्ठिरादयः पाण्डवा अपि रथानधिष्ठाय शत्रून्मारयितुं तेषां
वधूनां वैधव्यकृतं केशेष्वनंस्कारं च मम्पादयितुं विचार्यैव नगराद्विर्याताः इत्यर्थः ॥

युधिष्ठिर आदि लुन्तीके पुत्र भी रथों पर बैठकर अपने शरोंसे शत्रुओंको चूर्ण करने
एवं उनके नारे जानेके कारण उनकी स्त्रियोंके बालोंमें कुङ्कुमादिप्रसाधनचूर्णका राहिल्य
करनेके लिये विचार करके ही नानों निकल पड़े ॥ १०६ ॥

शङ्खान्दध्मुस्ताडयन्ति त्म भेरीश्चक्रुः श्वेलाश्चापनौदान्विवन्तुः ।

सिद्धादीनां द्योसदां लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीराः ॥ १०७ ॥

शङ्खनेति । ते द्वये प्रकारद्वैविध्येन प्रत्याताः पाञ्चालाः कौरवाश्च प्रवीराः योद्धारः
दिवि न्वर्गे सीदन्ति तिष्ठन्ति ये ते द्योसदः आकाशचारिणः स्वर्गस्थाश्च तेषां द्योसदां
सिद्धादीनाम् नारदादि मुनीनां सिद्धचारणादीनां च लालनीये प्रशंसनीये युद्धारम्भे
युद्धाद्यङ्गणे शङ्खान् दध्मुः अवाद्यन्, भेरीः ताडयन्ति त्म, श्वेलाः सिंहनादान्
चक्रुः विहितवन्तः, चापनादान् धनुष्टङ्कारान् विवन्तुः प्रकटी कृतवन्तः । द्वयोरपि
पक्षयोर्वीरार्युद्धोपक्रमकरणीय शङ्खवादनभेरीताडनसिंहनाद्यधनुष्टङ्कारान् प्रारब्ध-
वन्त इति भावः । शालिनी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘शालिन्युक्ता स्तौतगौ
गोऽन्विलोकैः’ इति ॥ १०७ ॥

पाञ्चाल तथा कौरव उभय पक्षके वीरोंने आकाशचारी सिद्धादि द्वारा प्रशंसित उन
युद्धके आरम्भमें शङ्ख फूँके, भेरियों बजाई, सिंहनाद किये और अपने धनुषोंको टंकारित
किया ॥ १०७ ॥

अनयोर्वलयोर्महारथानामवलोकाय नमोजुषां सुरीणाम् ।

मुद्गशां च पुरस्य सौधभाजां वरणस्त्रिधृतैव भेदिकाभूत् ॥ १०८ ॥

अनयोर्वलित । अनयोःवलयोः कौरवपाञ्चालसैन्ययोः महारथानाम् प्रसिद्धयो-
द्धृगाम् अवलोकाय दर्शनाय नमोजुषाम् आकाशसमवस्थितानां सुरीणाम् देवाङ्ग-
नानां सौधभाजां ग्रामादिगिर्यमारुटानाम् पुरस्य द्रुपदनगरस्य वनितानां च
भेदिका पार्थक्येन ज्ञापनकरी विष्टना करस्थिता वरणस्त्रक् युद्धे मृदानां वीराणां
पनिवने वरणार्थं रजिना माला एव अभूत्, अयमर्थः—प्रवर्त्तमाने युद्धे महारथा-

नवलोकयितुं नृपदपुरललनाः प्रासादमारुहन् देवाङ्गना अपि नभसि समायाताः
तत्र तयोरतिशयितसाम्येन का देव्यः काश्चैतत् पुरवनिता इति ज्ञानं नाभविष्यत्परं
देववाला युधि सृताद् वरीतुं चजोहस्ते घृतवत्य आसन्निति सत्यपि भेदकान्तरा-
भावे माला एव भेदं बोधयितुमलमभवन्निति । पौराङ्गनानां सौन्दर्यातिशयो-
च्यङ्गयः ॥ १०८ ॥

इन दोनों-(पाञ्चाल मेन्य-औरव सैन्य) सैन्योंमें वर्तमान महारथियोंको देखनके
लिये आकाशमें आयी हुई देववालाओं तथा प्रासाद शिखरोंपर आई हुई पुर ललनाओंमें
भेद इतना हो रहा कि देववालाओंके हाथोंमें वरणमालाएँ थीं और पुरललनाओंके हाथोंमें
नहीं थीं । (देवललनायें युद्धमें मृत वीरोंके वरणार्थ माला लिये हुई थीं) ॥ १०८ ॥

आसीदतामाशु धनुर्घराणामासीदतान्यत्करकौशलानाम् ।

क्षणं मियो वाणगणोपरोधाद्ब्रणं न कस्यापि रणं नवं यत् ॥ १०९ ॥

आसीदतामिति । आशु त्वरया आसीदताम् अन्योन्यसमीपमागच्छताम् अता-
स्यत् करकौशलानाम् अश्रुटितहस्तलाघवानाम् (धनुर्ग्रहणशरसन्धानादिषु अवि-
च्छिद्ययत्नकरजुषाम्) धनुर्घराणाम् मियः परस्परम् वाणगणोपरोधात् शर
निकरवारणात् (ईतोः) कस्यापि धनुर्घरस्य ब्रणं क्षतं नाभूत्, यत् यस्मात् रणं
युद्धं नवम् नूतनम्, अथ च वकार शून्यम्, ब्रणशब्दे वकारच्युतौ रणशब्दः
फलति, तदेवात्र चमत्कारकतया निबद्धम् । परस्परं सम्मिलितानां शरसन्धानादि
व्यापृतकराणामपि तेषां धनुर्घराणां परस्परशरोवरोधव्याप्तत्वेन क्षतस्यावसरो
नूतने तत्र रणे नायासीदिति भावः ॥ १०९ ॥

वे धनुर्घर एक दूसरेके समीप पहुँचकर अपने हाथका कौशल शरसन्धान आदिमें दिख-
लाने लगे, परन्तु वे एक दूसरे के बाणाँके इस खूँतीसे रोक रहे थे कि किसीको ब्रण घाव
नहीं लगा, वह युद्ध नया जो था ॥ १०९ ॥

द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगो रथिकं रथिकः पदगं पदगः ।

इतरेतरमेत्य रणं विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरम् ॥ ११० ॥

द्विरदमिति । द्विरदः हस्त्यारूढोयोद्धा द्विरदं स्वसमानं हस्त्यारूढं योद्धारम्,
तुरगः अश्वारोही तुरगम् अश्वारोहिणम्, रथिकः रथी रथिकं रथस्थम्, पदगः
पदातिः पदगम् पादचारिणम्, (इत्येवं प्रकारेण) इतरेतरम् अन्योन्यम् एत-
संयुज्य दिवि स्वर्गे नारदस्य यो विस्मयः आश्चर्यरसस्तस्य नाकतरम् कल्पवृक्षम्
(बह्माश्चर्यप्रदमित्यर्थः) रणं युद्धं विदधे ॥ ११० ॥

१. 'वाणगण निरद्वय ब्रणं विना तत्र रणं महीयः ।
द्विरदस्तुरगं तुरगः' ।

३. 'विदधौ' । इति पा० ।

२. 'रथिकं रथिको द्विरदं

हाथी पर बैठा हुआ हाथी वालेसे, घुड़सवार घुड़सवारसे, रथस्थ रथीसे एवं पैदल सेना पैदल सेनासे परस्पर मिट्टकर स्वर्गस्थ नारदको आश्चर्यचकित कर देनेवाला युद्ध करने लगे । (नारदको आश्चर्य देनेमें कल्पवृक्ष अति आश्चर्यप्रदाता, जैसे कल्पवृक्ष स्वप्न देता है, वसी तरह जब आश्चर्य देनेवाला युद्ध होने लगा) ॥ ११० ॥

रजोऽन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करैः करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।

परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्राः परस्परं पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥

रजोऽन्धकारेष्विति । रजसा सेनोद्धतधूलिभरणं जनितेषु अन्धकारेषु तमस्य दृशः नेत्राणि अन्धयत्सु सत्सु कौतुकसूत्रचिह्नान् प्रतिसरयुक्तान् करान् हस्तान् करैः परामृशन्तः स्पर्शान्तः पाण्डुपुत्राः युधिष्ठिराद्याः परस्परम् अन्योन्यम् प्रहारान् आघातान् पर्यहरम् अवारयन् । अयमर्थः—सेनाभिरुद्ध तेन रजसाऽन्धकारे दग्नि-रन्योन्यमीक्षितुमशक्ताः पाण्डवाः परस्परं प्रहारोमाकारीति प्राक् कौतुकसूत्रयुक्तान् करान् परामृश्य सद्योजातविवाहतया कौतुकसूत्रयुक्तकरावयमेवेति प्रतीत्य च तादृशोत्तरकरणेनैव प्राहार्युरिति ॥ १११ ॥

सेना द्वारा उद्धृत धूलिसे हुए अन्धकारमें आँखोंकी शक्तिके अकार्यके हो जानेपर पाण्डवोंने हाथद्वारा कंगनवाले हाथोंका स्पर्श करके परस्पर प्रहारको बचा लिया । पाण्डवोंने देखा कि कहीं ऐसा न हो कि हम एका दूसरे भाई पर ही प्रहार करने लग जायें, अतः उन्होंने एक तरकीब निकाली हाथसे हाथ छूकर देख लेते थे कि इतके हाथमें घंगन है कि नहीं ? कंगन रहने पर समझ जाते थे कि यह हमारे ही भाई हैं क्योंकि इनका अमो व्याह हुआ है, इस प्रकार वे अपने भाइयों पर प्रहार बचाते थे ॥ ११२ ॥

सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनोः शितैः शरैः ।

कूजयामास कोदण्डं कुलिशायुधनन्दनः ॥ ११२ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनोः कर्णस्य शितैः तीक्ष्णैः शरैः याणैः सोमकेषु पाञ्चालेषु अपसर्पत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिशं वज्रमायुधं प्रहरणं यस्मात्सौ कुलिशायुध इन्द्रस्तस्य नन्दनः पुत्रः अर्जुनः कोदण्डं स्वशरासनं कूजयामास गुणार्कषणेन ध्वनयतिस्म । कर्णप्रेरितवार्षाभिर्निघर्षैर्येषु पाञ्चालेषु पलायमानेष्वर्जुनः कर्णेन सह प्रति-योद्धुं स्वं धनुषद्वृत्तवानित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सूर्य पुत्र कर्ण द्वारा चलाये गये तीक्ष्ण वार्षाके आघातसे जब पाञ्चाल-सैनिक भाग सड़े होने लगे तब वज्रायुध-इन्द्रके तनय अर्जुनने अपने धनुषका टङ्कार किया ॥ ११२ ॥

तेन जनन इव प्रघनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन फरोदरपरिकर्माकृतस्य कार्मुकस्य धर्मनिर्माथिभिः शरोर्मिभिर्निर्कृतमर्माणो भयविसारिभिः स्वेद-

वारिभिः स्वर्पदान्येव यानपदेऽभिषिञ्चन्तः समराजिरकन्दलितपार्थयशश्च
दुर्योधनश्चक्रावलोकनं परिहर्तुमिव सुखं निवर्त्य सौत्रलेयाः केवलैरेव
बाहुभिः कुरुपुटभेदनं प्रति पलायाम्बुदुः ।

तेन जनन इवेति । जनने जन्मनि इव प्रधने युद्धे अपि वृकोदरद्वितीयेन (जन्म-
नि वृकोदरपश्चाज्जाततया पार्थस्य वृकोदर द्वितीयत्वं प्रधने तु वृकोदरो द्वितीयोऽ-
नुगन्तासहायो यस्य तत्त्वेन) तेन पार्थेन करोदरे बाहुभ्यां परिकर्माकृतस्या-
लङ्कारभावं प्रापितस्य (हस्त पदस्य) कर्तुं कस्य चतुषः वर्मनिर्मायिभिः कवच-
भेदिभिः शरोर्निभिः बाणगणैः निकृष्टसर्माणाः निश्चान्तराः सौत्रलेयाः दुर्योधनादयः
नयविस्तारिभिः नयेन समुत्पादितैः स्वदेवारिभिः धर्मतोयैः स्वपदानि निजपादान्
पुनं यानपदे बाह्वनस्यानेऽभिषिञ्चन्तः समारोपयन्तः (नयेन हेतुना जनितैः स्वदे-
वारिभिः स्वीयपादानेव यानपदं छन्मयन्तः, पादचारिणः) समराजिरे रणाङ्गो
कन्दलितस्य प्ररोहतः पार्थयशश्चतुर्योचन्द्रस्य अर्जुनकीर्तिरूपचतुर्योचन्द्रमसः कला-
याः अबलोकनं दर्शनम् परिहर्तुं वर्जयितुमिव (यथा चतुर्योचन्द्रदर्शनं
लोकाः कलङ्कमीत्यावर्जयितुं सुखं परावर्त्तयन्ति तथैव दुर्योधनादयोऽपि पार्थस्य
यशसं दर्शनं वारयितुम् इव) सुखं निवर्त्य परावर्त्य केवलैः निरायुधैरेव बाहुभिः
कुरुपुटभेदनम् कुरुताजघानीं हस्तिनापुरीं प्रति पलायाम्बुदुः पलायन्तः ।

जन्मना वृकोदर द्वितीय तया युद्धे नो वृकोदरसे सहजं पार्थने हायने चतुषको
अन्धकार की तरह धारण करके शत्रुओंके कवचोंको फाड़ देनेवाले बाणोंसे दुर्योधनादिके
शरीरोंको क्षत विक्षत कर दिया तब मयसे बहते हुए पसीनेसे अपने चरणोंको ही सवारीके
आसनपर प्रतिष्ठित करके वे दुर्योधनादि खाली हाथ युद्ध भूमिसे हस्तिनापुर भाग चले,
उनका भागला देखा लगा नानो वे रणाङ्गनमें फैलते हुए कर्तुनके यशरूप चतुर्योचन्द्रके
कवचोत्तनको बचानेके लिये मुँह डुना रहे हो ॥

वीमत्सुचापविवृतेषु महत्सु कर्मस्वेकं दृढं जगृहिरे युधि धार्तराष्ट्राः ।

वीद्ध्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीवं पृष्ठ प्रकाश्य गमनं पृथुना जवेन ॥११३॥

वीमत्सुचापेति । युधि धार्तराष्ट्राः दुर्योधनादयः वीमत्सोरर्जुनस्य चापेन चतुषा
विवृतेषु प्रकटीकृतेषु महत्सु शलाघ्येषु कर्मसु व्यापारिषु एकम् कर्म दृढं जगृहिरे
शिवितवन्तः, यद्यपि युद्धेऽर्जुनचापेन तानि तानि बहुनिकर्माणि प्रकटीकृतानि
परन्तेषु मध्ये दुर्योधनादयः केवलमेकं कर्मैव शिवितुमशक्नुवन्, यथा गुरुर्या
बहुषुविषयेषु पाठितेषु मन्दरद्वाजः कमप्येकं जातुं प्रसुमभवति तद्वदित्यर्थः । दुर्योव-
नादिभिः किङ्कर्मगृहीतमित्याह— इत्येति । विमतेषु शत्रुषु स्थितेषु विलोलजीवं

चलं जीवनं वीक्ष्य मरणमुद्येक्ष्य पृष्ठं प्रकाश्य दर्शयित्वा पृथुनाजवेन महतावेगेन गमनं पलायनम् । धनुषि शत्रुषु स्थितेषु वीक्ष्य मान् विलोलजीवं चलत्प्रत्यम्बं पृष्ठं स्वपश्चाद् भागं प्रकाश्य महतावेगेन गमनं चलनं करोति, ततो गृहीतं शिक्षा इवामी गमनं चकुरिति भावः । गम्योद्येक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

युद्धक्षेत्रमें अर्जुनके चापने बहुतसे कार्य दिखलये परन्तु दुर्वाधनादिने उनमेंसे केवल एक ही कार्य सोचा कि शत्रु सामने खड़े हो, उन्हें देखकर जीवनकी चलायमानता सोचकर पीठ दिग्गजकर बढ़ी तेजासे चल दिये, धनुष भी शत्रुओंको देखकर अपनी प्रत्यक्षा (जाँबा) को चलायमान करके और पीठ सामने करके बढ़ी तेजासे चलना प्रारम्भ कर दिया, उसीकी शिक्षासे दुर्वाधनादि भी चल पड़े यह उल्लेखा की गई है ॥ ११३ ॥

विजयात्परमेतेषामृजवोऽप्यतिभीषणाः ।

सद्यो गुणाः समुन्नेमुखनेमुस्तु^१ धन्विनाम् ॥ ११४ ॥

विजयादिति । एतेषां पाण्डवानां गुणाः शौर्यधैर्यादयः विजयात् परम्-तत्रत्य विजयात्परतः ऋजवः विनयान्विततया सृदवः सन्तोऽपि अतिभीषणाः शत्रुभयदाः सद्यः तत्कालपत्र समुन्नेसुः परमप्रकर्षमभजन्, धन्विनां परेषां धनुर्धराणाम् दुर्योधनादीनाम् गुणाः चापगताः प्रत्यक्षाः शौर्यादयो वा अवनेसुः अनमन्, परामवकृतां ग्लानिं नामाघनतिमवाप्ता इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

इन पाण्डवोंके शाय आदि गुण विनयान्वित होनेके कारण ऋतु होकर भी उक्त विजयके बाद परम प्रकर्षको प्राप्त हुए, और दूसरे धनुर्धरोंके गुण (प्रत्यक्षा वा शौर्यादि) अवनति-पराजय कृत ग्लानिको प्राप्त हुए ॥ ११४ ॥

ते निवृत्य नगरं सैमावसंस्तोषिता द्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुपा समम् ॥ ११५ ॥

ते निवृत्त्येति । ते पाण्डवाः नगरं नृपतेर्द्रुपदस्य राजधानीं निवृत्य युद्धस्थलाद् पुनरागत्य अशेषजनकेन सकलवृष्टिकर्त्रा अपि जन्यभावम् चराणां सख्यम् उपजग्मुपा प्राप्तेन शौरिणा कृष्णेन समं द्रुपदराजपूजया द्रुपदकृतसत्कारविशेषेण तोषिताः प्रसन्नाः समावसन् अधिश्रिताः । युद्धात्परावृत्तास्ते द्रुपदपुरे कृष्णेन सह द्रुपदकर्ता सपर्यामुपभुजानाः सुखमासामासुरिति भावः । जनकस्य जन्यत्वं विरोधं प्रतिभासयति, जन्यशब्दस्य वरसहचरत्वरूपार्थत्वेन तत्परिहारश्च । 'जन्याः स्निग्धावरस्य ये' इत्यमरः ॥ ११५ ॥

वे पाण्डव युद्धस्थलसे लौटनेपर द्रुपदराज द्वारा किये गये सत्कारका सकल लोकका

१. 'अरिभीषणाः' । २. 'च' । ३. 'धन्वनाम्' । ४. 'समाविशन्मूषिता' ।

५. 'वन्वशेष' । इति पा० ।

जनक शोकर भी (जन्मभाव-उत्पद्यमानता, एवं बरोंका सहचरत्व) जन्मभावको प्राप्त करनेवाले कृष्णके साथ भोग करते हुए द्रुपदपुरीमें आनन्दसे रहे ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बलं श्रुतवत्याः ।

अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकांशमिव राजसुतायाः ॥ ११६ ॥

पार्थएवेति । अखिलेषु सहजेषु आतृणां मध्ये पार्थ एव अर्जुन एव युद्धे समरे बलम् अर्जुनस्य पराक्रमप्रकर्षं श्रुतवत्याः आकर्णितवत्याः राजसुतायाः द्रौपद्यः अर्जकः अर्जुनकर्त्ता अधिकं स्वेतरात्राप्यभागादधिकम् अंशम् भागम् इव अधिकं भूयसा ईक्षणवृष्टीः अपाङ्ग वीक्षितानि अन्वभूत्, यथा सम्पत्तेरर्जकोऽधिकं भागमाप्नोति, तथैव पराक्रमाकृष्टा द्रौपद्यर्जुनायाधिकं स्निह्यन्ती तथीतयोऽधिकं तमै-
क्षतेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

द्रौपदीने पार्थका पराक्रम सुना, उसके हृदयमें पार्थके लिये अधिक स्नेह जगा, उसने पाण्डवोंके बीचमें अर्जुनकी ओर अधिक दृष्टि वर्षाकी, सस्पृह नयनोंसे उनकी ओर ज्यादा देखा, यह ऐसा प्रतीत हुआ मानों उपार्जन करनेवालेको कुछ ज्यादा भाग मिल रहा हो ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्धः क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातैः ।

धर्मात्मजाय धुरि कंसमिदोऽर्थमौवादन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्नः ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्रं एवम् उपरिवर्णितप्रकारम् लाक्षा-
गृहाधिर्गमादारभ्य द्रुपदपुरे दुर्योधनादि पराजयान्तं वृत्तान्तम् समाचारम् अव-
कर्ण्य श्रुत्वा हृष्टा विदुरेण (द्वारा) अनुजातैः अनुजैर्भौमादिभिः सह (धर्मराजं)
सकाशम् स्वसमीपम् उपनाय्य आचार्यं कंसमिदः कृष्णस्य धुरि अग्रे (तं
साक्षिणं कृत्वा) धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्ना 'धृतराष्ट्र' इति संज्ञायाः
अन्वर्थताम् राज्यधारणम् समांशेन विभज्य द्विधा विधाय इव ददौ । पाण्डवा-
नामीदृशं पराक्रमं श्रुत्वा विदुरद्वारा तानाह्वय च कृष्णस्याग्रे धृतराष्ट्रो युधिष्ठि-
राय स्वराज्यस्यार्थं भागं दत्तवान् मन्ये स स्वांसंज्ञामेवान्वर्यां राज्यधारित्वार्थिकां
तस्मै विभज्यददावित्यर्थः ॥ ११७ ॥

बूढ़े राजा धृतराष्ट्रने जब पाण्डवोंका लाक्षागृहसे निकल भागना, स्वयं वरीत्तर युद्ध
विजय आदि वार्त्ता सुनी तब विदुरके द्वारा भाइयों सहित धर्मराजको बुलाया और भगवान्
कंसहन्ता श्रीकृष्णके आगेमें अपना आधा राज्य धर्मराजको दे दिया, मानो उसने अपनी
अन्वर्था-राष्ट्रधारण कर्त्तृत्वरूप अर्धयुक्त धृतराष्ट्र इस संज्ञाका हो आधा विभाग करके
दे दिया हो ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्याभिषिक्ते सति
 स्वान्वक्षीणि द्युर्घदम्बु शिशिरं लिप्ताङ्गके कुङ्कुमैः ।
 रागं यद्विभरां वभूवुरवहन्यद्वर्णिते वन्दिभि-
 निष्पन्दत्वमतः स्वदृष्टिरिति तं पौरा विवधुः स्फुटम् ॥११८॥
 इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वितीयः स्तवकः ।

तस्मिन्निति । आहितानि स्थितानि लक्षणाणि राजत्वं प्रापक विशालबाहुत्व
 करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रचिह्नत्वादीनि यस्मिंस्तस्मिन् नृपसुते पाण्डुपुत्रे युधि-
 धिरे राज्याभिषिक्ते कृतराज्याभिषेके सति-यत् यतः स्वानि लोकानाम् संब-
 न्धीनि अक्षीणि नेत्राणि शिशिरम् आनन्दजन्यं शीतलम् अम्बु हर्षांश्च दधुः धारि-
 तवन्ति, (नृपसुते च) कुङ्कुमैः काश्मीरजैः लिप्ताङ्गके चर्चितवपुषि सति रागं
 प्रेमरक्तत्वं च यत् विभरां वभूवुः, वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः वर्णिते स्तुते सति निःस्प-
 न्दत्वम् स्तब्धत्वम् अवहन् प्रापुः, अतः पौराः पुरवासिनः तं नृपसुतं स्वदृष्टिः
 निजं नयनमिति विवधुः प्रकाशयामासुः । युधिधिरं पौराः स्वनेत्रं मन्यन्तेस्म,
 यतस्तस्मिन्नभिषिच्यमाने तद्वदेव पौराणां नेत्राण्यपि हर्षांश्च शीतलमधारयन्,
 तस्मिंश्च कुङ्कुमलिप्त शिरसि यथा स रक्ताङ्गः समजनि तथैव पौरनेत्राण्यपि सरा-
 गाणि प्रेमपूर्णान्यजायन्त, वन्दिभिः स्तुते च तस्मिन् यथा राज्ञा स्तब्धः समजायत
 तथा तेषां नयनान्यपि स्तब्धान्यभूवन्नतः सर्वगुणसाम्याद्राजानमपि तेस्वनेत्र-
 मिति प्रकारेण प्रकाशयामासुः । अति लोकानुरञ्जकोऽभूद्युधिष्ठिर इति भावः ।
 उद्येच्चा काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ । वृत्त शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११८ ॥

सभी सुलक्ष्णोंसे युक्त पाण्डुपुत्रके अभिषिक्त होनेपर पुरजनोंकी आँखें भी शीतल
 आनन्द वारिते मींग गई, फिर उनके सिरपर जब कुङ्कुम लेप किया गया तब जिस प्रकार
 युधिष्ठिर रक्त हुए उसी तरह पुरजनोंकी आँखें भी अनुरक्तरागपूर्ण हुई, एवं जैसे वन्दियों
 द्वारा उनकी स्तुतिकी जानेपर वह स्तब्ध बैठे रहे उसी तरह पुरजन नयन भी स्तब्ध बैठे
 रहे, इन समताओंके कारण पुरजनोंने युधिष्ठिरको भी अपना नेत्र ही प्रकाशित किया,
 उनके आचरणमें युधिष्ठिर उनकी पुनलीसे बन गये ॥ ११८ ॥

इति नैयिलपण्टित श्रीरामचन्द्र मिश्र प्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे'
 द्वितीयस्तवक 'प्रकाशः' ॥

तृतीयः स्तवकः

पितृव्यवाचाय पृथातनूजो हरिं पुरोधाय समं बलौघैः ।

परस्परस्नेहमिवैव मातुं प्रस्थं ययौ स्वाण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

पितृव्येति । अथ राव्याभिप्रेकात्परतः एषः पृथातनूजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः पितृव्यस्य स्वपितृव्यातुर्धृतराष्ट्रस्य वाचा वचनेनाज्ञया परस्परस्य अन्योन्यस्य (स्वपत्न्य-दुर्योधनादेश्च) स्नेहं सौहार्दं मातुं प्रमापयितुम् इव स्वाण्डवशब्दपूर्वम् इन्द्रशब्दोपपदम् प्रस्थं तन्नामकमिन्द्रप्रस्थं हरिं श्रीकृष्णं पुरोधाय अग्रे कृत्वा बलौघैः सह ययौ । यया कोऽपि किमपि मातुमिच्छुः सन् प्रस्थं नाम मानसाधनं समासादयति तयैवायमपि धर्मराजो धृतराष्ट्रस्याज्ञामुरीकृत्य दुर्योधनादिभिः सह स्वपत्न्य सौहार्दं मातुमिवेन्द्रप्रस्थमभिधे नगरे भगवता सह गतवानित्यर्थः । अत्र प्रस्थ शब्दशक्तिमूलको वस्तु ध्वनिः । 'स्वाण्डवो बलसूदनः' 'कुडचः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्' इत्युभयत्रामरः । उपजातिवृत्तम्, तद्वृत्तमुक्तमन्यत्रेति ॥१॥

इत्येके वाद अपने चाचा धृतराष्ट्री वात मानकर धर्मराज अपनी सेनाके साथ भगवानको आगे लेकर इन्द्र प्रस्थ नामक नगरमें आ गये, मानों वह दुर्योधनादिके अपने पक्षके स्नेहका परिमाण करना चाहते हों । 'प्रस्थ' एक प्रकारका 'बदखरा' होता है, जिससे किसी वस्तुको तोला जाता है, धर्मराजने इन्द्रप्रस्थका आशय लिया, इस वाक्यमें प्रस्थ शब्द शक्त्या मान करना अनिवार्य होता है ॥ १ ॥

तत्र वर्नीभवति वर्नीयकजनमनीषितपूरकपुरुकुलावनीपसुरसुरभिगोष्ठी-
गौष्ठीने देशे स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन सकलशिल्पपौरदृष्ट्या विश्वक-
र्मणा स्वकर्मणा निर्मापितं रामणीयकावलोकनसुलभविस्मयभारगुरुतरा-
नमरान्वोदुमश्रमतया दमौतलमवलम्बमानैविमानैरिर्वाभ्रलिहं कुरुविन्दम-
णिसन्दिरेर्जमरिपुनिदेशेन लम्बिततन्नामोपपदमिन्द्रं प्रस्थं मधिष्ठिताय
युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरेऽपि सुपमाभीदृशी परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदु-
नन्दनेन प्रयये ।

तत्र वर्नीभवतीति । वर्नीयकजनानां याचकानां मनीषितानि अभीष्टानि तेषां पूरकाः सामग्र्येण दातारः ये पुरुकुलावनीयाः पुरुवंश्याः पृथ्वीभुजः ते एवं सुर-
सुरभयः कामधेनवः तासां गोष्ठ्याः समूहस्य गौष्ठीने प्राक्तने स्थाने (यत्र याचका-

१. 'वर्नीभवती' । २. 'देशे प्रविश्य' । ३. 'नयनपात्रेण' । ४. 'पारदृशकर्मणा' ।
५. 'विश्वकर्मणा निर्मापितं' । ६. 'काननीयकविलोकन' । ७. 'क्षनातलम्' । ८. 'कुरु-
विन्दमणिसन्दिरेर्जलिहन्' । ९. 'तत्रानो' । १०. 'पदं हरिप्रस्थम्' । ११. 'अधिष्ठाय' ।
१२. 'विनिवेद्य' । इति पा० ।

भिलापपूरकाः पौरवा राजानः पूर्वं न्यवसन् तत्रेत्यर्थः) तत्र देशे इन्द्रप्रस्थतया पश्चात्ख्यातिगते तस्मिन् स्थाने वनी भवति लोकानघ्युषिततयाऽसंस्कारवशान् काननभावं प्राप्ते स्मरणमात्रकृतसन्निधानेन स्मरणमात्रोपस्थितेन सकलशिल्प पारद्वयना समस्तगृहनिर्माणादिकलानिपुणेन विश्वकर्मणा देवशिल्पिना स्वकर्मणा स्वीयेन यत्नेन निर्मापितं विरचितं, रामणीयकस्य सौन्दर्यस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुलभः यः विस्मयभारः आश्चर्यगौरवम् (तत्पुरवीक्षणजनितं देवानां हृदये जायमानं यदाश्चर्यं तेन तेषां गुरुभूतत्वमत्रोत्प्रेक्षितं बोध्यम्) तेन गुल्तरान् वृद्ध-
मारान् अमरान् देवान् वोढुम् अक्षमतया अशक्ततया क्षमातलम् भूतलम् अवलम्ब-
मानैः आश्रयद्भिः विमानैः सुरयानैरिव कुरुविन्दमणि मन्दिरैः पद्मरागमणिनिर्मितैः
गृहैः अग्रंलिह्यम् आकाशचुम्बि, (तत्रपुरे पद्मरागमणिनिर्मितानि गृहाणि विमा-
नानीव प्रतीयन्ते, तानि विमानानि देवान् वोढुमशक्तानि सन्ति भूमिमाश्रिता-
नीति क्रियोत्प्रेक्ष्यते) जम्भरिपुनिदेशेन इन्द्रस्याज्ञया लम्बिततन्नामोपपदम्
इन्द्रशब्देन चिह्नितपूर्वभाग संज्ञायामिन्द्रशब्दसङ्घटितम् इत्यर्थः । इन्द्रप्रस्थम्
नाम नगरम् अधिष्ठिताय आश्रितवते युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गन्तुमिच्छामीति
निवेद्य स्वपुरे द्वारकायाम् अपि ईदृशीम् इन्द्रप्रस्थवर्त्तिसुपमासा दृशीम् सुपमां
परां शोभां परीक्षितुं ज्ञातुम् इव यदुनन्दनेन श्रीकृष्णेन स्यान्दनेन रयेन प्रयये
प्रसृत्ये चलितम् । श्रीकृष्णो मम पुरे शोभैतादृशी विद्यते न वेति ज्ञातुमिवेन्द्रप्रस्थात्
द्वारकां गत इत्यर्थः । 'वनीयको याचनकः' 'गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्व-
कम्' 'कुरुविन्दः पद्मरागः' इति सर्वत्रामरः ॥

इन्द्रप्रस्थ नामक स्थान पुराने समयमें याचकोंकी कामना पूर्ण करनेमें कामधेनुमृत
पुरुवंशी राजाओंका पूर्वतन स्थान था, फिर भी समयक्रमसे वह वन हो गया था, वहाँ
स्मरणमात्र करनेसे विद्वकर्मों आकर उपस्थित हुए, वे सभी प्रकारके शिल्पोंके ज्ञाता थे
ही, उन्होंने फिरसे अपने प्रयाससे वहाँ नगर निर्माण किया, उस नगरमें निर्मित नगर
ऐसे लगते थे मानों उस नगरकी देखनेसे देवोंको बड़ा अचम्भा हुआ, उस आश्चर्यभारसे
वे मारों हो गये, अतः उन्हें नहीं बहन कर सकनेके कारण यह विमान भूधरीपर आ गये
हैं, ऐसे वहाँके पद्मराग नणिके बने मकान थे जो आकाशको छू रहे थे, इन्द्रकी आज्ञासे
उस नगरके नामके पूर्वमें इन्द्रशब्द लगा दिया गया, इस तरह वह इन्द्रप्रस्थ नगर बसाया
गया, वहाँ जब युधिष्ठिर प्रतिष्ठित हो गये तब भगवान् कृष्ण रथ पर आरुढ़ अपने नगर
द्वारकाको चले गये, जानेके समय उन्होंने युधिष्ठिरने अनुमति ले ली, वे इसलिये द्वारका
गये कि देखें—इन्द्रप्रस्थकी सी शोभा द्वारकामें है या नहीं ? ॥

प्राणायमानमहिलानय पाण्डुपुत्रान्क्षोणाविमाननुजिघृक्षुर्द्वारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो वीणाविनोदरसिको मुनिराविरासीत् ॥ २ ॥

प्राणायमानेति । अथ कृष्णे द्वारकां प्रयाते सति उदारभूमा महाप्रभावोपपन्नः
एणाजिनेन मृगचर्मणा घटितम् सम्पादितम् उद्गमनीयकृत्यम् उत्तरीयान्तरीय-
रूपवस्त्रद्वयकार्यं येन तथोक्तः वीणाविनोदरसिकः वीणावादनव्यसनी मुनिः नारदः
प्राणायमाना अतिप्रियतया प्राणवदाचरन्ती महिला भार्या द्रौपदी येषां तान्
प्राणायमानमहिलान् इमान् युधिष्ठिरादीन् पाण्डुपुत्रान् अनुजिघृक्षुः दर्शनदाने-
नानुकम्पयितुकामः क्षोणौ भुवि आविरासीत् प्रकटीवभूव । इमान् पाण्डुपुत्रा-
न्दर्शनप्रदानेनानुग्रहीतुकामो नारदो मृगचर्मणी वसानः पृथ्व्यामायात इत्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

कृष्णके चले जानेके बाद उदार प्रभाववाले मृगचर्मको पहने हुए एवं वीणा वजाने
वाले महर्षि नारद प्राणकी तरह अपनी स्त्री द्रौपदीसे प्रेम रखनेवाले पाण्डुपुत्रोंको दर्शन
प्रदान करके अनुकम्पित करनेके लिये पृथ्वी पर उतरे ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्यः सभा विभोः स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवालुदुतभृङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुखाभूत् ॥ ३ ॥

तपोनिधेरिति । विभोः प्रभोधर्मराजस्य सभा तपोनिधेः तपस्विनो नारदस्य
आगमनेन उपस्थित्या सद्यः तत्कालम् स्तब्धजनारवा शान्तलोकसञ्चारभाषणादि-
शब्दाऽपि वीणायाः नारदसम्बन्धिन्या महत्यानाम वीणायाः रवान् तन्त्रीनादान्
अलुदुतायाः अलुगच्छन्त्याः भृङ्गमालायाः भ्रमरततेः कोलाहलैः झङ्कारैः घोषितानि
मुखराणि दिङ्मुखानि दिग्वक्त्राः यस्यां तादृशी अभूत् । यद्यपि तपस्विनो
नारदस्यागमनेन तत्रत्याः लोकाः स्तब्धा मूकाश्चाजायन्त तथापि नारदकरस्थवीणा-
लुगतभ्रमरझङ्कारैर्दिशो मुखरीवभूषुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

यद्यपि नारदके आनेसे धर्मराजकी सभा स्तब्ध होकर निःशब्द हो गई, फिर भी
नारदकी वीणाके शब्दका अनुगमन करनेवाले भ्रमरोंके झंकार-कोलाहलसे दिशायें मुखरित
हो उठीं ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं धिनीतो मौलिस्रजां धूलिमधूलिवृन्दैः ।

सपङ्कमाधाय तदङ्घ्रियुग्मं विपङ्कमात्मानमयं व्यतानीत् ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेति । अयं नृपो युधिष्ठिरः देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य धिनीतो नम्रः
सन् मौलीं स्वशिरसि (स्थितानां) स्रजां पुष्पमालानां धूलयः परागाः मधूलयः
मकरन्दाश्च तेषां वृन्दैः समुदयैः तस्य देवमुनेनारदस्य अङ्घ्रियुग्मं पादयुगलं स-
पङ्कं कर्दमयुतम् आधाय कृत्वा आत्मानं स्वं विपङ्कं निष्पापम् व्यतानीत् कृतवान् ।

आगतस्य नारदस्य चरणौ नत्वा युधिष्ठिरः स्वं पापं प्राणुददित्यर्थः । अत्र नारद-
चरणयोस्सपङ्क्तचसत्प्यादनमुदया स्वीयपङ्गापनोदनं चमत्कारप्रदं वर्णितम् । उप-
जातिरेव वृत्तम् ॥ १ ॥

धर्मराजने नारदको देखकर अपने शिरकी मालाके पराग तथा मकरन्दसे उनके
चरणोंको पङ्कयुक्त बनाकर अपने सारे पाप पङ्क धो दिवे । नारदके चरणोंमें धर्मराजने
शुककर प्रणाम किया, उनके शिरपर वर्तमान पुष्पमालाकी धूलि तथा मकरन्दसे नारदका
चरण मलिन हो गया, और नारदको प्रणाम करनेके कारण धर्मराजके सभी पाप भुट
गये ॥ ४ ॥

मेध्यां वृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनोरास्थाय संविधिमुदारमुदां कुरुणाम् ।
तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदायां चित्तानि दूरपथवर्तनतामवापुः ॥ ५ ॥

मेध्यामिति । मेध्याम् पवित्राम् वृसीम् व्रतिजनोचितमासनम् अधिगतस्य
प्राप्तवतः तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः, विरिञ्चिसूनोः ब्रह्मात्मजस्य नारदस्य सञ्चिधिं सामी-
प्यावस्थानं प्राप्य लब्ध्वा उदारमुदाम् प्रवृद्धहर्षाणां कुरुणाम् युधिष्ठिरादीनां
चित्तानि हृदयानि तस्य नारदस्य अद्भुतम् आश्चर्यकरं यदागमनम् अकस्मादुप-
स्थानं तस्य हेतोः कारणस्य परिच्छिदायां विभावेन किमर्थमयमायात इति विचारे
दूरपथवर्तनताम् सुदीर्घाध्वस्थितिम् दीर्घालोचनपरायणत्वम् अवापुः प्राप्तानि,
नारदस्य समीपे स्थित्वा तत्सङ्गसुखमनुभवन्तो युधिष्ठिरादयः किमर्थमयमायात
इति विषये दूरविभावनासक्तचित्ता अभूवन्नित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

ब्रह्माके पुत्र नारदजी पवित्र व्रतिजनोचित आसनपर बैठ गये, उनके समीपमें आकर
बैठे हुए कुरु-युधिष्ठिरादिको अपार आनन्द हुआ, उनके चित्त दीर्घ भावनामें पड़ गये
कि ये नारदजी अकस्मात् आये किस्त उद्देश्यते हैं ? उन लोगोंने इस विषयमें बड़ी-
बड़ी भावनार्थ करना प्रारम्भ कर दिया कि आखिर इनका यहाँ आना किस्त अभिप्रायसे
हुआ है ? ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्गे विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्थौ

पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चिते संकोचिते (अप्रसारिते) निजाङ्गे स्वीये क्रोडे तेन
नारदेन धृता विपञ्चिका वीणा पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः या वन्दनवादशैली प्रणा-
मावेदनप्रकारस्तस्याः साधुर्यम् आकर्ण्य श्रुत्वा विलज्जिता वीणा इव मौनमवाप्य
मूकीभूय इव तस्थौ । अयमाशयः—उपविष्टो नारदो वीणां स्वाङ्गे निधाय युधिष्ठी-
रादिभिः सह संलिलपिपया तद्वादनान्मयवर्तत, तेन सूका वीणा द्रौपद्या नारदो-

देश्यकप्रगामावेदने यत्स्वरमायुषं तदाकर्णतेनैव मूकीभूय स्थितेत्युत्प्रेष्यते । हेतुवे-
द्यास्तुष्टोऽलङ्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

नारद पृथ्वी नारकर बैठ गये, नरकी सिमटी हुई गोदमें बीणा मौन होकर पड़ी
दी स्थिति के वे युधिष्ठिरादिके साथ बात करनेके अभिप्रावसे बीणा बजना छोड़ चुके
थे, उस सनव वर बीणा ऐसी लगती थी मानो दौपदीने जो अपना प्रगाम नारदसे
निवेदित किया उसमें उसका स्वरमायुषं सुनकर वह बीणा लज्जित हो गई हो ॥ ६ ॥

राक्षामुना समुचितेषु समाजनेषु पात्रैश्च पाणिनिवृत्तैः प्रचलैश्च वेत्रैः ।
निर्वर्तितेषु रभसेन निर्वर्तितेषु स्मित्वा मियो गिरममापत धावृत्तुः ॥ ७ ॥

राक्षानुनेति । धावृत्तुः ग्रहणः पुत्रो नारदः अमना राज्ञा युधिष्ठिरेण पाणिनि-
वृत्तः परिजनकरगृहीतैः पात्रैः पूजोपकरणधारकस्यात्यादिभिः समाजनेषु सत्कार-
पूजनेषु निर्वर्तितेषु सत्सु प्रचलैः प्रसरद्भिः लोकाशिवारयितुं चलद्भिः वेत्रैः वेत्र-
दण्डैश्च समाजनेषु समास्थितलोकेषु रभसेन हठेन निर्वर्तितेषु दूरीकृतेषु सत्सु च
मियो रहसि एकान्ते स्मित्वा हासपूर्वकं गिरं वक्ष्यमाणलक्ष्णां वाचममापत, यदा
युधिष्ठिरो नृत्यपात्रत्यतैः पात्रैर्नारदस्य पूजां समपाद्यद्यदा च वेत्रदण्डैस्ततः
स्थानात् जनतां दूरीकृतवांस्तदा एकान्ते जाते नारदः स्मयमानः सन् वक्ष्यमाण-
प्रकारेणोक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

जब राजा युधिष्ठिरने परिजनहस्तस्थित पात्रोंसे नारदकी पूजा सम्यक् कर दी, और
तन्त्रुकिइत्यावस्थित वेत्रदण्डों द्वारा समाने वर्तमान जनसमुदायको वहाँसे हटा दिया,
तब एकान्तमें नारदने सुकुुराते हुए इस प्रकार कहना प्रारम्भ किया ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यदध्यावि साक्षादिव रतिः प्रिया ।

यद्व्यवाहिं च युष्माभिस्तद्व्ययं हि सतां मुदे ॥ ८ ॥

लाक्षागृहादिति । (हे कुरवः, युष्माभिः) लाक्षागृहात् लाक्षागृहदाहजन्य
संभावितदाहात् यद् अध्यावि च्युतम् निस्सृतम् (आत्मानो गोपायिताः) यद्
(च) साक्षात् रतिः रतितुल्या सुन्दरी प्रिया द्रौपदी व्यवाहिं परिणयविधिना
प्राप्ता तत् द्वयम् हि सतान् सज्जनानां मुदे हर्षाय जातमिति शेषः । परापञ्चिबृत्तेः
परकीयशुभसम्पदश्च सज्जनानन्दहेतुतया भवत्सु लाक्षागृहसम्भविताग्निदाहविषदो
निवृत्तेषु सत्सु द्रौपदीस्वरूपस्त्रीरत्नलाभेन समृद्धयत्सु च सत्सु सतामानन्दः समधि-
कनपुण्यदित्यर्थः ॥ ८ ॥

आप लोग जो लाक्षागृहसे बच गये, और आपने जो साक्षात् रति सृष्टी प्रिया द्रौपदी
का पाणिग्रहण कर दिया इन दोनों बातोंसे सज्जनोको आनन्द हुआ, फलतः हम भी
आपके इन बन्धुदर्योसे प्रसन्न हैं ॥ ८ ॥

स्वतोभातमतीनां वः कुतो वाऽन्यानुशासनम् ।

मौनं तु सुहृदाख्येये दूनं वक्तारमौदिशेत् ॥ ६ ॥

स्वतोभातेति । स्वतः आत्मना भाताः प्रकाशिताः मतयः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबुद्ध्यो
येषां तादृशानाम् भवतां पाण्डवानाम् अन्यानुशासनम् परकृतं हिताहितोपदेश-
नम् कुतः ? नोपपद्यत इत्यर्थः । किन्तु सुहृदाख्येये मित्रवाच्ये विषये मौनम्
मृकीभूयावस्थानम् वक्तारम् वचनसमर्थम् जनम् दूनम् सन्तप्तम् आदिशेत्,
यदि वक्तुमीशः स्वतोभातमतीनामपि हिताहितं न ब्रूयात्तदासौ कदाचित्तापमनु-
भवेदिति बुद्ध्वा स्वतो विवेकिनोऽपि भवतः किञ्चिदुपदिशामीत्याशयः ॥ ९ ॥

यद्यपि आप स्वयं हिताहितज्ञानसम्पन्न हैं, आपको दूसरोंके उपदेशकी आवश्यकता
नहीं है, परन्तु मित्रोंको जो बात कहनी चाहिये उस बात में चुप्पी लगा जाना कमी
सन्तापप्रद हो जाया करता है, इसलिये आपसे कुछ कहना चाहता हूँ ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरियं भाति याजमखवेदिवर्हिषः ।

यूयमभ्रसरिता वृतान्वयाः पावनः खलु भवत्समागमः ॥ १० ॥

अष्टमीति । इयम् प्रत्यक्षदृश्या वधूः द्रौपदी याजमखवेदिवर्हिषः याजनामक-
मुनेः मन्त्रे पुत्रेष्टियागो याः वेदयस्तासु स्थितस्य वर्हिषः अग्नेः अष्टमी सप्ताधिका
शिखा ज्वाला (इव अतिप्रकृष्टप्रकाशा पूता च) अस्तीति शेषः, यूयम् पाण्डवाश्च
अभ्रसरिता गङ्गया वृतः स्वपरिणेत्यत्वेन स्वीकृतोऽन्वयः वंशो येषां तादृशः, भवतां
द्रौपद्या युष्माकं च समागमः दाम्पत्यलक्षणः सम्बन्धः पावनः अतितरां पवित्रः,
पुरा द्रुपदो याजं पुरोधसं कृत्वा पुत्रीयामिष्टिमकृतेति तत एव च द्रौपदी जातेति
तस्यास्तन्मखवेदिवर्हिषशिखात्वमुक्तं तेन तस्याः कुलशुद्धिरभिधीयते, भवतां च
वंशो गङ्गया वृतस्तद्युष्माकं समागमोऽतितरां पवित्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपकी वधू द्रौपदी क्या है, याज नामक ऋषि द्वारा सम्पादित पुत्रीवेष्टि यागकी
वेष्टीमें अवस्थित बहिरा आठवीं शिखा है, और आपके वंशको स्वयं गङ्गाने (शान्तनुके
साथ विवाह करके) वरण किया था, अतः आप लोगोंका यह विवाहसम्बन्ध अतीव
पवित्र है ॥ १० ॥

जायया च पतिमिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्दः ।

अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्यामर्थंतामनुभवन्ति भवन्तः ॥ ११ ॥

जाययेति । जायया भार्यया (एकस्या भार्याया व्यञ्जनार्थैकवचनम्) पतिभिः
स्वामिभिः बहुभिः (बहुवचनमत्रापि सामिप्रायम्) दम्पतिशब्दः कदाचिदपि
नहि जायतेस्म भवतिस्म एका भार्या पतिश्चैक एतद्बोधयितुमेव दम्पतिशब्दः

न तु बहवः पतयः पत्नी चैकेति बोधयितुम् । जाया च पतिश्चेति विग्रहे
स्य दम्भात्रो निपात्यते, तदा दम्पतिशब्दसिद्धिः न च दम्पतिशब्दः स्व-
भावतो जायामेकां तत्पतिश्चैकमभिधत्ते, नत्वेकाधिकपतिसहचरितामेकां भार्यामा-
हेत्यर्थः । यूयम् पाण्डवाः द्रौपदी च अदभुतस्य आश्चर्यकरस्य तस्य दम्पती शब्दस्य
अर्थताम् वाच्यत्वम् अनुभवन्ति । एका द्रौपदी भार्या भवन्तश्च पञ्चपाण्डवाः पतयः
इति न श्रुतं पूर्वमित्याश्चर्यं जनयति लोकानामित्याशयः । स्वागतावृत्तम् ॥ ११ ॥

जाया—सौ एक हो और पति बहुतसे हों, इस अर्थमें दम्पति शब्दका प्रयोग कभी भी
नहीं हुआ था, यह आश्चर्यकी बात है कि आप पाण्डव तथा द्रौपदी उसी दम्पति शब्दने
कहे जाते हैं । अर्थात् आप पाँचों पाण्डव द्रौपदीरूप एक पत्नीसे दम्पति कहे जाते हैं वर
अदभुत बात है ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्थमेव ब्रुवते कलहं निधनावधिम् ॥ १२ ॥

एकस्मै इति । एकस्मै इष्टाय अभिलषितवस्तुने स्पृहयालूनाम् कामनाशालिनां
सुधियां कर्तव्यज्ञानवताम् अपि निधनावधिम् मरणान्तम् कलहं विरोधम् कर-
स्थम् हस्तगतम् अनायासलभ्यम् एव ब्रुवते वदन्ति नीतिविद इति शेषः । एक-
मेव वस्तु कामयमानाः सुधियोऽपि विरुध्य मरणान्तं तत्फलमाप्नुवन्तीति नीति-
कुशला वदन्तीति भावः । तथोक्तं प्रसन्नरावदे—‘एकामिषाभिलाषो हि मूलं वैर-
महातरोः’ इति ॥ १२ ॥

एक ही वस्तु की कामना करनेवाले सुधीजन भी मरणान्तिक परस्पर वैरकी अनायास
ही प्राप्त कर लेते हैं, ऐसा नीतिज्ञोंका कथन है । यदि एक ही वस्तु की कामना दो व्यक्ति
करने लगे तो वे कितने भी बुद्धिमान् क्यों न हों, उनमें मरणान्त विरोध अनायास
उत्पन्न हो जाता है ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावभीकौ सुरेखिव कापि सुराङ्गनायाम् ।

अन्योन्यमाहत्य पुरा यमस्य मनोभवेषोरिव लक्ष्यमास्ताम् ॥ १३ ॥

सुन्दोपसुन्दौ इति । पुरा पूर्वसमये सुन्दोपसुन्दौ नाम नहजौ सोदरौ भ्रान्तौ
सुरेषु देवेषु (अभीकौ-निर्मयौ) इव क्वापि सुराङ्गनायाम् तिलोत्तमाख्यायां देव-
ललनायां विषये अभीकौ कामुकौ सन्तौ अन्योन्यम् परस्परम् आहत्य प्रहार
कृत्वा मनोभवेपोः कामबाणस्य इव यमस्य लक्ष्यम् चक्षुर्विषयः वेध्यश्च वास्ताम् ।
सुन्दोपसुन्दौ नाम सोदरौ राजसौ तिलोत्तमां कामयमानौ परस्परप्रहारेण मृता-
विति पौराणिकी कथा । तौ हि देवेष्वभीकौ निर्मयौ तिलोत्तमायाश्चाभीकौ कामु-
का—‘अभीकः कामुकं ऋगे शंभौ च भयवर्जिते’ इत्यमरः । यथा च तौ कामबाणाता

लक्ष्यौ वेध्यौ जातौ तथैव यमस्यापि लक्ष्यौ दर्शनविपर्यौ जातवः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

पुराणे जमानेनै न्युन्द उपसुन्द नामक सोदर भ्राता दो राक्षस दुष्टे, व दवोंसे जिस प्रकार अभीष्ट (निर्मय) थे उसी प्रकार तिलोत्तमाके विषयमें अभीष्ट-कामुक थे, फलतः एकने दूसरे पर प्रहार किया और जिस प्रकार वे कामदेवके वागोंके लक्ष्य-वेध्य हुए थे उसीप्रकार यमके लक्ष्य-दृग्गोचर बने, यमपुर गये । इस श्लोकमें-अभीष्ट-निर्मय एवं कामुक, लक्ष्य-वेध्य एवं द्रष्टव्य यही श्लेष चमत्कार उत्पन्न करता है ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशारव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां मारचापेषू भवतां मा वधूकृते ॥ १४ ॥

तदिति । तत् एकपत्नीविषये बहुनामनुरागस्य विपदाघापकत्वस्य दृष्ट्वा-
द्देनोः भवतां पाण्डवानां सौभ्रात्रं भ्रातृस्नेह एव शारव्यं लक्ष्यं तस्य द्वैधीकरणं
भेदनम् एव केलिः तस्मै मारचापेषू कामस्य धनुर्बाणौ वधू कृते द्रौपदीं निमित्ती
कृत्य मा भवताम् न जायेताम् । अयमाशयः—एकस्याः कामिन्या विषये एकाधि-
कासक्तेर्भयावहत्वस्य दृष्टान्तैः प्रमितत्वेन सम्भवति भवतामपि सौभ्रात्रं कामस्य
चारुवागीं छिन्द्यातां तन्मास्तु, अतः पूर्वत एव तद्विषये भवद्भिर्भवितव्यं दत्ताव-
धानैरित्याशयः ॥ १४ ॥

ऐसा न हो कि कामदेवके धनुषबाण द्रौपदीके निमित्त आप लोगोंके भ्रातृस्नेहको
लक्ष्य बनाकर उसके भेदनकी केलि करने लगे, अर्थात् द्रौपदी विषयक कामवासनासे
प्रेरित होकर आप लोग भाई-भाई में कहीं लड़ न जाये ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभदं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव सम-
क्षमसिधारासगन्धां संधामिमामावबन्धुः ।

इतीति । इति प्रोक्तप्रकारकं रहस्यं गोप्यं तपस्विनिदेशं महर्षेनारदस्याज्ञां
शुभोदकं कल्याणोपपादकं तर्कयन्तः भावयन्तः, तपस्विनोऽमुनानिदेशेन कल्याण-
मस्माकं जायेतेति परामृशन्तस्ते युधिष्ठिरादयः कौन्तेयाः कुन्तीपुत्राः तस्य नारदस्य
समक्षम् पुरत एव असिधारासगन्धाम् चङ्गधारासदृशीं दुर्लब्धयाम् इमाम् वक्ष्य-
माणप्रकारान् सन्धाम् प्रतिज्ञां नियमम् आवबन्धुः कृतवन्तः । 'सन्धा प्रतिज्ञा
पर्यादा' इत्यमरः ।

इत प्रकारका रहस्यभूत महर्षि नारदका वचन कल्याण कर समझते हुए पाण्डवोंने
नारदके सामने ही यह असिधारा सन्धान दुर्लब्धय प्रतिज्ञा की वही ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया सममनया
मुखेन वत्स्यामः ।

एते इति । एते वयं पाण्डवाः (पञ्चापि भार्यया एकया कृतविवाहाः) चातकाः पक्षिभेदाः इव जीवनमयम् विरोधनिरोधद्वारा जीवनप्रदम् एकैकं वर्षम् सग्वत्सरं वृष्टिं च अवलम्ब्य अनया प्रियया द्रौपद्या समं सुखेन आनन्देन वत्स्यामः स्यास्यामः । यथा चातका जीवनप्रदं जलवर्षमेकमादाय सुखं जीवन्ति तथा वयमपि मियोविरोधपरिहारेण प्राणरक्षोपायं सग्वत्सरमेकमवलम्ब्य प्रिययाऽनया सहसुखं वत्स्याम इत्यर्थः । अत्र गद्यसूत्रे जीवनमयम् इत्यत्र जीवनमयम् इत्यस्य जलरूपं वर्षमिति चातकपक्षे पाण्डवपक्षे च जीवन प्रदम् वर्षम् कालपरिमाणभेदः मित्यर्थभेदः । स्पष्टमन्यत् ।

हम पाण्डव एक वषका नियम बाध लेते हैं, जिससे परस्पर विरोध छूट जायगा हमारे जीवनकी रक्षा होगी, और प्रिया द्रौपदीके साथ मानन्द रहेंगे, जैसे चातक एक वृष्टि जलको पाकर अपनी प्रियाके साथ मानन्द रहता है । नियम ऐसा होगा कि उसे कोई गंवनेका साहम नहीं करेगा, वह हमारे जीवनमें नज़्वाग्वी धारणी तरह रहेगा ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरिमृष्टास्वष्टासु दिक्षु तत्त्रिगुणसंख्यान्पश्चान्क्षान्क्षेपयेदिति ।

तथाभूतं विवर्ति । तथाभूतेषु वक्षस्येषु एकं वर्षमनया सहामुकस्तिष्ठेदिति कृतनियमेष्वस्मासु पाण्डुपुत्रेषु सत्सु योऽन्यतम पाण्डवः मिथुनकृतोपवेशे सभायेण पाण्डवान्यतमेनाध्युषिते देशे स्थाने दृशाऽपि (किमुतकायेन) प्रविशेत् सोऽयं वृजिनं विहातुं पापं परिमार्जयितुम् अजिनं चर्म परिधाय वसित्वा सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरिमृष्टासु पुण्यराशिजनक तत्तत्तीर्थयुतासु अष्टासु दिक्षु तद्विगुणसंख्यान् चतुर्विंशतिम् पक्षान् पञ्चदशदिग्ब्रह्मात्मककालान् क्षपयेत् गमयेत् । यत्र द्रौपद्या सह स्थानुं निर्धारितपर्यायः कश्चिदस्मासु तिष्ठेत्तत्र स्थाने यदि तदितरः कश्चनास्मासु प्रविशेत् तदा कृतनियमभङ्गः सः नियमभङ्गनरूपं पापं प्रक्षालयितुं यततपस्विषेपः सन् पुण्यप्रदतीर्थयुतास्वष्टासु दिक्षु आगम्यन् दिक्संख्यात्रिगुणसंख्यान् पक्षान् व्यतियापयेत्, वर्षमेकं गमयेदित्यर्थः । 'कलुषं वृजिनं नोऽयम्' इत्यमरः ।

नियम बाध लेने पर एक आठनीके साथ जहाँ पर द्रौपदी बठी सोई रहेंगी वहाँ कोई दूसरा पाण्डव नया जायगा तो वह नियम भङ्गजन्य पापके प्रक्षालनके लिये चर्म पहनकर (नपस्वी वेष धारण करके) पुण्य राशि प्रदान करनेवाले तीर्थोंमें युक्त आठों दिशाओंमें चौबीस पक्ष (एक वर्ष) बितावे ।

राजा निदेशकृदभूदिति धातुसूतोरन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।

यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीतेवीणागुणे विवशरिङ्गणमद्गुलीनाम् ॥१५॥

राजेति । मृदुकण्ठगीतेः मधुरकण्ठध्वनेः घातसूनोः नारदस्य पाणिः करः वीणागुणे वीणोपरि अद्गुलीनां करजानां विवशरिङ्गणम् अन्वायत्तं चलनमकरोत् (स्वतोऽद्गुलयः पन्चिलिताः) इति अद्गुलीनां स्वतः सञ्चारः—राजायुधधिरः निदेश-
कृत् उक्तपालनकरः अभूत् इति कण्ठात् निरवधेः अनन्तायाः अन्तर्मुदः आन्तरि-
कानन्दस्य चिह्नम् आस बभूव । युधिष्ठिरे नारदोक्तमर्थं स्वीकृतवति सति यन्नारदस्य
करो वीणागुणोपरि भ्रमणं चक्रे, तेन नारदस्य हृदये राज्ञा आज्ञापालकत्वं प्रतीयो-
त्पद्यमानस्य महान् आनन्दस्यानुमानमजायतेत्यर्थः । अत्र विवशाद्गुलीस्त्रलनेना-
न्तर्मुदोऽनुमानालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

नष्टं कण्ठं खनि धाते नादं । अद्गुलियो यवदश वीणाके तारोपर नांचने लगीं ।
हसीने वह प्रकट होना था कि कण्ठाके पुत्र नारदके हृदयमें युधिष्ठिर द्वारा अपनी अज्ञाके
मान लिये जानेसे अनाम आनन्द हो रहा है ॥ १५ ॥

तस्मिन्नभःसरणिमुत्पत्तिने मुनीन्द्रे सा तेषु पञ्चसु समं बधूते मृगाक्षी ।
सांक्रन्दनेषु विटपध्विव दानलक्ष्मीर्मानोभवेषु जयमिद्धिरिवाशुनेषु ॥ १६ ॥

तस्मिन्ना न । तस्मिन्दुर्नीन्द्रे नारदं नभः सरणिम् आकाशमार्गं प्रत्युत्पत्तिने
उद्भूते सति सा मृगाक्षी हरिणनेत्रा द्रौपदी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु पञ्चसु
मादृक्क्रन्दनेषु इन्द्रस्वामिकेषु पारिजातादिषु विदपिषु तरुषु दानसगपदिव वितरण
समृद्धिगिव पञ्चसु मानोभवेषु कामसन्धन्विषु आशुनेषु वाणेषु सिद्धिः सर्वलोक
जय इव समं नुक्त्यालुराग बधूते स्थिता । अयमाशयः—नारदे वक्तव्यमुक्त्वा स्वर्ग-
मार्गं प्रत्युत्पत्तिने सति सा द्रौपदी पञ्चापि पाण्डवान् समेनालुरागेण प्रसादयामास,
यथा पञ्चस्वपि सुरतरुषु समानैव दानलक्ष्मीर्यथा वा पञ्चस्वपि कामवाणेषु समैव
त्रिजयशक्तिरिति । मालोपमाञ्जलकारः, 'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते'
इति लङ्गणान् ॥ १६ ॥

नारद जब आकाशमार्गसे ऊपर उड़ गये तब वह मृगाक्षी द्रौपदी पांचो पाण्डवों पर
समान मात्रासे क्रन्दने लगी, वैसे पांचों सुरतरुओंपर दानशक्ति समान रहती है और
कन्दारों पे पांचो वाणों पर मा लगेन विजयशक्ति नुक्त हो गयी है ॥ १६ ॥

यिप्रः कश्चन तत्र जावय भुजाबुद्धृत्य चौरैर्हृता

गावो मे निखिला हतोऽस्मि विविना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।

राजन् ! राज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शास्मीति सर्वान्द्रुपा-

क्तिव्वा हामयमीति रोपकदुःखद्वार ययौ मूपतेः ॥ १७ ॥

विप्रः कश्चनेति । नत्र इन्द्रप्रस्थपुरि जातु कदाचित्—‘निखिलाः सर्वाः मे गावः, चौरः तस्करैः हताः चौर्येणनीताः विधिना भाग्येन हतोऽस्मि मृतोऽस्मि, वत्सोऽपि एकोऽपि वत्सो न शिष्यते न त्यक्तः, हे राजन् युधिष्ठिर, इदं (यत्र ब्राह्मणस्वमपि न सुरक्षितं तादृशमुपद्रवभूयिष्ठं) राज्यम् विमुञ्च त्यज, अहं तव स्थाने वसुधां शास्मि, पालयामि (मयि पालयति च नोपद्रवाः स्युरिति व्यङ्ग्यम्) । इति एवम्, सर्वान् नृपान् किं हासयसि ? सर्वेऽपि राजन् ईदृशा एव क्लीवाः सज्जाना यैर्ब्राह्मण रक्षाऽपि न कर्तुं पार्यते इति किमुपहासस्य पात्राणि करोषि ? इति एवञ्च रोषकटुवाक् कोपकठोरवचनः कश्चन विप्रो ब्राह्मणः भुजाबुद्धयः हस्ताबुद्ध्याप्य (आक्रोशन्) भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं ययौ प्राप्तः । कदाचिदेको ब्राह्मणो युधिष्ठिरस्य द्वारमायातः सन् आक्रोशद्यत् मम गावश्चौरैर्हताः, त्वं भुञ्जस्व राज्यं तव राज्यस्थितिर्नोपयुक्ता, त्वया राज्ञा सर्वेषां राज्ञामुपहासा भवतीति कथितवांश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किंसा समय एक ब्राह्मण युधिष्ठिरके दरवाजे पर आया, वह दोनों हाथ उठाकर क्रोधके मारे कड़वी बातें कह रहा था कि—हमारी सारी गावें चौरोंने हरली है, भाग्यने मुझे मार दिया, एक बछड़ा भी नहीं बचा है, महागज, आप राज्य त्याग कर दें, मैं इस राज्यका शासन करूंगा (जिससे अपराधीको दण्ड दिया जा सके) आप क्यों अपनी अकर्मण्यतासे सभी राजाओंका उपहास करवा रहे हैं ? ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा त मधुरस्मितोऽथ विजयः कृत्वासनादुत्थितिं

नत्वाङ्घ्रौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मां ब्रह्मन् ! सहस्रं क्षणम् ।

गावस्ते स्वयमाव्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्यून्पुरः

प्राविक्षन्मनसा ततस्तु नृपतेः शस्त्राय गेहं स्वयम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा नमिति । अथ विप्रकृताक्रोशश्रवणानन्तरम् मधुरस्मितः मिष्टहासो विजयः अर्जुनः तं विप्रम् दृष्ट्वा पुरोवीक्ष्य आसनात् उत्थितिं कृत्वा ब्राह्मणस्य सत्काराय त्वमासनं विहायोत्थाय अङ्घ्रौ ब्राह्मणस्य चरणदेगे नत्वा प्रणम्य हे ब्रह्मन्, मां भृत्यं स्वसेवकं समवेक्ष्य मत्वा क्षणं सहस्रं तिष्ठ दासे मयि दयां कृत्वाऽत्र मां प्रतीक्षस्वेत्यर्थः । अधुना सम्प्रति ते तव ब्राह्मणस्य गावः चौरापहता धेनवः स्वयम् धात्मनैव आव्रजेयुः परावृत्त्यागच्छेयुस्तत्राधिकस्य प्रयासस्यावश्यकतानास्तीत्यर्थः । इति एवं प्रकारेण (तं ब्राह्मणम्) आश्वास्य धैर्यं लभयित्वा पुरः प्रथमं मनसा दस्यून् विप्रगवापहारकान् चौरान् प्राविक्षत् प्रविष्टः तान्भ्यातवान्, कथमे स्युरमीचौरा इति चिन्तितवान्, परतश्च ततः शस्त्राय शस्त्रमासादयितुं नृपतेः धर्मराजस्य गेहं विश्रामागारं प्राविक्षत् प्रविष्टवान् । अत्र प्राविक्षत् इत्यस्य मनसेतिकरणयोरो चिन्तनार्थता, निरूपपदकत्वे तु स्वार्थपरतेति बोध्यम् ॥ १८ ॥

उस आक्रोशपरायण ब्राह्मणको देखकर अर्जुन आसन छोड़कर खड़े हो गये, उसके

चरणोंमें शिर नवावा । आप मुझे अपना दास समझकर कुछ देरके लिये यहाँ प्रतीक्षा करें।
आपकी गाँवें खुद लौट आँगी, इस प्रकार ब्राह्मणजी आश्वासित करके अर्जुनने पढ़ते
मनसे चोरोका विचार किया,—सोचा कि ब्राह्मणजी गाँवोंका सुगमवापस होन ही नकत
है ? इसके बाद मूढ़ शरीरसे धर्मगुरुके विश्रामागारमेंसे शुरु लेनेके लिये उन्नमें पैठ गये ॥

तत्र तेन जगृहे तगस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनात्सवः ।

पाणिना च सशर शरासनं पूर्त्ये सपदि विप्रवासयोः ॥ १६ ॥

तत्र तेनेति । तत्र नृपतेर्भवने तरस्विना बलवता वेगवता च तेन अर्जुनेन अङ्गना-
सवः स्त्रीद्वितीयः द्रौपद्या युक्तः नृपतिः युधिष्ठिरः चक्षुषा नयनेन सशरं बाणयुतं
शरासनञ्च पाणिना हस्तेन सपदि तत्काले विप्रवासयोः विप्रगृहविद्योगयोः पूर्त्ये
भरणाय संगमाय च जगृहे दृष्टः उपादीयत च । अयमाशयः—तस्मिन् भवनेऽर्जुनो
राजानं द्रौपद्या सह शयनं दृष्टवान् येन पूर्वोक्तप्रतिज्ञालुसारं तेन विप्रवासः—
चतुर्विंशतिं पञ्चान् यावत् तीर्थप्रवासः पूरणीय आपतितः, तत्रैव गृहे चासौ शर-
युतं स्वं धनुर्गृहीतवान्यनासौ चौरैरपहता गाः प्रत्यानीय ब्राह्मणस्य वासं गृहं
पूरयिष्यतीति ॥ १६ ॥

राजाके कर्ने आकर अर्जुनने अपने नेत्रसे द्रौपदीके साथ वर्त्तमान युधिष्ठिरको देखा,
जिसने उनकी नारदके सामने किये गये नियमके अनुसार तीर्थप्रवास करना पड़ना और
हाथसे धनुषबाण उठाया, जिसके बाग वे हरी गई गाँवें लौटा कर ब्राह्मणके घर-
विप्रवास—को गोधनते पूर्ण करेंगे ॥ १६ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिलानिव स्वकान् विमुक्तजीवान्विरचय्य तत्करान् ।

नितान्तवेगामिव गोपरम्परां निवर्तयामास शुचं द्विजन्मतः ॥ २० ॥

विनिर्गत इति । असौ गृहीतशरासनः श्वचापोऽर्जुनः विनिर्गतः स्वपुरादिप्रकान्तः
सन् स्वन् स्वीयान् निजान् विशिखान् बाणानिव तत्करान् चौरान् विमुक्तजीवान्
त्यक्तप्रत्यङ्गान् मुक्तप्राणांश्च विरचय्य कृत्वा नितान्तवेगाम् अनिवेगेन प्रधावन्तीम्
गोपरम्पराम् इव नितान्तवेगान् अतिप्रवृद्धां द्विजन्मतो ब्राह्मणस्य शुचम् शोकम्
निवर्तयाम गृहं प्रत्यावर्तयामास समापयामास च । अयमर्थः—चापमादाय चलि-
तोऽर्जुनः स्वधनुःप्रत्यङ्गतो बाणान् विमुच्य तत्करान् गतजीविनांश्च विधाय
गृहाभिमुखधावितया सान्निध्यवेगामित्र ब्राह्मणस्य गां तदीयां प्रवृद्धां शुचम्
अपि निवृत्तां चकार । अत्र जीवाशब्दस्य प्रत्यङ्गा जीवितं चार्थः—तथा चामरः—
'जीवा जीवन्तिका भूमिर्माँर्वी जीवितवृत्तिषु' इति । अत्र नुत्ययोगिता द्वयम् ॥२०॥

अर्जुन जान बैकर गादसे बाहर हुए, बाणोंको प्रत्यङ्गसे छोड़ा और दन्त्युगणकी
जीवनश्रीया समाप्त हुई, अनन्तर मुक्त हुई गाँवें वेगके साथ ब्राह्मणके घर लौट आई थीं
मायनका बड़ा हुआ शोक निवृत्त हो गया ॥ २० ॥

प्रयाणनन्त्रे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिपेकः ।

प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्वाघ्वैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरोः ॥ २१ ॥

प्रयाणनन्त्र इति । तदनु ब्रह्मणमन्वन्धगर्वीप्रत्यावर्त्तनानन्तरम् प्रयाणनन्त्रे तीर्थ-
यात्रार्थं युधिष्ठिराज्ञामाप्त्वा द्युनिं तच्चरणप्रणते पार्थस्य स्वमौलौ निजमन्त्रके वियोग-
भीरोः अर्जुनवियोगाद्भीतस्य नरेन्द्रस्य राज्ञोयुधिष्ठिरस्य वाघैः अधुनिः तीर्थो-
पगमान् तत्तत्तीर्थप्राप्तं पूर्वमेव नियमाभिपेकः व्रतस्नानम् जज्ञे अजायत । अय-
माशयः—ब्राह्मणस्य गाः प्रत्यावर्त्त्य नियमरक्षार्थं तीर्थभ्रमणायोद्यतोऽर्जुनो गजध-
रणयोः प्रणतस्तन्म्यां स्थितौ तद्वियोगभीतस्य राज्ञो नयनाभ्यां प्रवहमानोऽश्व-
भरोऽर्जुनस्य शिरसि पतिन्वा तं स्नपयामास, मन्येऽर्जुनस्तीर्थ प्राप्तेः पूर्वमेव निय-
माभिपेकं प्राप्तवानिति । अत्र गम्योत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २१ ॥

प्राप्त्यङ्गी गार्वाङ्गी लौटा कर अर्जुनने नारदके सामने की गः प्रविष्टाके पालनाय
तीर्थयात्राको तैवारी करके राजाको आज्ञा प्राप्त करनेके लिये उनके चरणों पर शिर रखा,
अर्जुनके मावी वियोगसे दुःखी युधिष्ठिरकी आँखोंसे आँसूका प्रवाह बह रहा, उससे
उनका शिर झीग गया, ऐसा लगता था मानों अर्जुनको तान्त्रिकोंमें पहुँचनेसे पूर्व ही नियम-
स्नान प्राप्त हो रहा हो ॥ २० ॥

स धीरधीरत्युच्छिन्नेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो बलकलं घनं घना-
घलङ्घनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वर्ती काष्ठां प्रति-
ष्ठमानस्तपःप्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षात्कृपामिव भगी-
रथरथपथानुसारिणीं तरङ्गिणीमुपगम्य तत्र पवित्रासु वीचिषु ग्रायंतननि-
यमाय ऋचोऽधमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

स धीरधीरिति । धीःधीः । गर्भीररथस्यः सोऽर्जुनः अत्युच्छिन्नेन अनिप्रवृत्तेन
कृच्छ्रेण अर्जुनवियोगकष्टेन राज्ञा युधिष्ठिरं कृताभ्यनुज्ञः गन्तुमनुमतः सन् घना-
घलङ्घनाय ईपद्मयुक्त युधिष्ठिरदर्शनजन्यनियमभङ्गकृतमहापातकक्षपणाय घनं
सान्द्रं बलकलं तच्छब्दं परिधाय बन्धिन्वा मलयानिलः दक्षिणपवन इव मनुष्य-
धर्मणा कुंवरेण राजन्वर्ती शोभनराजयुक्ताम् काष्ठासुत्तरां दिशं प्रतिष्ठमानश्चलितः
सन्, तपः प्रसादितस्य तपस्यया तोषितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य शिवस्य
साक्षात् कृपाम् भगीरथेऽनुग्रहमिव भगीरथरथपथानुसारिणीम् यथा दिग्भा भगी-
रथस्य रथगतस्तथा दिशागतां तरङ्गिणीं नदीं गङ्गाम् उपगम्य प्राप्य तत्र गङ्गायां
पवित्रासु स्वभावपृतासु वीचिषु तत्तरङ्गेषु ग्रायंतन नियमाय मायङ्कालिककर्मव्य-
भूतसन्ध्याविधिपूर्तये अधमर्षणीः पापापनोदिनीः ऋचः मन्त्रान् जपन् सावर्त्तयन्
मज्जनम् स्नानम् अकार्षीत् ॥

१. 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' । २. 'कल्कलङ्घनाय' । ३. 'रथानुसारिणीम्' । इति पा० ।

गम्भीरा दृष्टिः कर्जुनको मगगज युधिष्ठिरने वड़े कष्टसे तीर्थयात्राकी अनुमति दी, अनुमति प्राप्त करके कर्जुनने उस नियमनहान्य महात् पापके प्रक्षालनार्थ गाढ़ा बल्कल धाग्य कर दिया, इसके बाद वह मत्स्याक्षर जैसे उत्तरकी ओर चला ही उसी तरह कुबेर द्वारा मुगज प्राप्तिनै (कुबेर प्राप्तिना) दिशा उत्तर दिशाकी पस्थित हुए, मार्गमें उनको तपस्या द्वारा प्रमत्त छिये गये भगवान् शङ्करकी कृपा पुण्य, मगोरथ रथ पथका अनुगमन करनेवाया गङ्गा नदी प्राप्त हुई, उनके पवित्र जलमें स्नान करके त्राप समय प्राप्त सगंध्याके प्रसन्नने पान नाशक नन्दवा लय छिया ॥

नालीकाश्रुत्यनयनं तत्र स्त्रलित्वा मग्राऽथः पयसि रमेव तत्र काचित् ।
नं दृष्ट्वा भुजगमुता मिथो रिरंसुः संतुष्टा हृदयमिवानयस्त्वगेहम् ॥ २२ ॥

नालीकाश्रिति । तत्र गङ्गायाम् (नायङ्गाले) नालीकात् कमलात् कुबलयः यः सहकनः दम्पत्युपगमनं तत्र स्त्रलित्वा जवः पयसि जलान्तः मगना रमा लक्ष्मीरिव स्थिता काचित् भुजगमुता नागकन्या उल्लसीनाम तम् कर्जुनम् दृष्ट्वा अवलोक्य सन्तुष्टा आकृष्टा मती मिथः एकान्ते रिरंसुः तेन सह विहचुक्तामा सती हृदयम् स्वचित्तम् इव गेहम् निजभक्तनम् आनयन् । सा तं पूर्वं यथा हृदये कृतवती तथैव स्रगृहमप्यानीतवतीत्यर्थः । लक्ष्मीः कमलवासिनी, सा हि सायं न्वावासकमले सङ्कुचनि सति चन्द्रविकासि कमलं कुबलयमुत्प्लुत्यगच्छन्ती पयसि पतिताऽथो निमगना, मेव प्रतीयमाना काचनोल्लसीनाम् नागकन्या पयसि स्नान्तमर्जुनं दृष्ट्वाऽऽकृष्टचित्ता नं पूर्वं हृदये स्थापितवती पश्चाच्च स्वगृहं प्रापितवतीत्यर्थः । अत्र रमोपमयोल्लस्या अलौकिक सौन्दर्यसम्पन्नं चोच्यते ॥ २२ ॥

कमलमें बान करनेवाली लक्ष्मी एक दिन सार्वकालमें मुँदने हुए कमलसे कूट कर कुबलयमें जा रही थी, कृष्ण प्रान्तने गिर गई, उसीके समान प्रतीत होनेवाली कोई उल्लसी नानकी नागकन्या, जो उस गङ्गाके जलमें बास करती थी, कर्जुनको देख कर आकृष्ट हो गई और एकान्तमें उनके साथ रमय करनेकी इच्छासे जैसे पहले उसको अपने हृदयमें प्रवेश कराया, उसी तरह उन्हें अपने घर ले गई ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्यं फणिनां रतैः ।

संतर्पयितुर्नारिभे कंदर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

प्रहृष्येति । तत्र गङ्गायाम् अवस्थिते स्वगृहे एषा उल्लसी हृदि मनसि प्रहृष्य तादृगनोग्य पुहृषलमेव सन्तुष्य कन्दर्पसमं कामसमानसौन्दर्यं मनुष्यम् मानव-वंशोद्भवं तमर्जुनं फणिनां रतैः नागलोकोचितैः रत्नप्रकारैः सन्तर्पयितुं प्रसादयितु-मार्गसे उपचक्रमे । दुर्लभसमागमं नरं रत्नयितुं तदननुनूतनागलोकोचित रत्नानि प्रकाशयितुं विनोदित वतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्जुनको प्राप्त करके उल्लूही हृदयमें बहुत प्रसन्न हुई, मनुष्य योनिमें उत्पन्न अर्जुनको, जो रूपमें कन्दर्पके समान थे—प्रसन्न करनेके लिये उसने नागोचित रतिका प्रयोग करना प्रारम्भ किया ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्याः फूत्कार एव स्फुटसीक्रियासीत् ।

कस्तूरिकाङ्कोऽजनि कण्ठनैल्यं फणामणिः पल्लवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

भोगायेति । तस्याः भुजगेन्द्र पुत्र्याः नागराज कन्यायाः उल्लूच्याः भोगाय रति-
सुखाय फूत्कारः सर्पजातीयश्वासः एव स्फुटसीक्रिया प्रकटः सीत्कारः अभूत्,
कण्ठनैल्यम् सर्पजातिस्वभावसिद्धं कण्ठे नीलत्वं कस्तूरिकाङ्कः मृगमदलेपः अजनि
जातः, फणामणिः फणस्थितं रत्नं च पल्लवशेखरः शिरोभूषणमभूत् । स्त्रियो हि
पत्ये कामयमानाः संभोगसुखाभिव्यञ्जकं सीत्कारं कुर्वन्ते, मृगमदं लिङ्गयन्ति, शिरसि
भूषणं च धारयन्ति, अर्जुनाय स्निह्यन्ती सोल्लूपी स्वजाति सिद्धं फूत्कारमेव सीत्का-
रम्प्राकटयत्, कण्ठनैल्यमेव मृगमदलेपमविभः, फणामणिमेव च मस्तक भूषणम-
धारयदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

सर्पराजन्या उत्त उल्लूपीने संभोग सुखानुभवार्थं स्निह्यानिमित्तं फूत्कारको ही सीत्कार
बनाया, गल्लकी अपनी कालिकाको ही कस्तूरीपङ्कलेप बनाया और उनके फणपर वर्तमान
नणिते ही शिरोभूषणका कार्य चला ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाटिन्यं तस्य तङ्कुचमर्दने ।

तस्याश्च तन्मुखास्वादे फलायाभूद्द्विजिह्वता ॥ २५ ॥

पाण्योरिति । तस्य अर्जुनस्य पाण्योः करयोः ज्यामर्शेन ग्रन्थिजावर्पणेन यत्का-
टिन्यम् कठोरत्वम् तत् तस्याः उल्लूपिकायाः कुचयोर्मर्दने विषये, तस्याः उल्लूपि-
कायाः द्विजिह्वता च तन्मुखास्वादे अर्जुनेमुखचुम्बने विषये फलाय उपकाराय
अभूत् । अर्जुनः सततं ज्याया आमर्शेन यत्करस्य काटिन्यमार्जितत् तदुल्लूपी कठोर-
स्तनमर्दनकाले उपकारायाजायतेवं सोल्लूप्यपि यदिद्वितयं जिह्वाया अभृत तदर्जुना-
धरपाने तदुपकारकमभूदिति भावः । अत्रोल्लूपास्तनस्य मातिशय कठोरकरमृद्य-
तया कठोरतातिशयः, अर्जुनाधरस्य च जिह्वाद्वया स्वाधरसतया सरसतातिशयः
ध्वन्यते ॥ २५ ॥

धनुषको प्रत्यङ्गाका बराबर आनर्शन करते रहनेसे अर्जुनके हाथमें जो कठोरता आ
गई थी, वह उसके द्वारा किये गये उल्लूपी कुचमर्दन कार्यमें उपकारी सिद्ध हुआ, इसी तरह
उल्लूपीकी द्विजिह्वता उसके द्वारा विहित अर्जुनाधरपानमें उपकारिका साबित हुई ॥ २५ ॥

सुखाच्चक्षुःश्रवस्तन्त्र्याः सुरते मीलनं दृशोः ।

चक्रे मणितवैदग्ध्यं तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥

सुखादिति । चक्षुः श्रवाः सर्पस्तत्तन्व्याः नागसुन्दर्यास्तस्या उल्लप्स्याः दृशोः नयनयोः सुरते रतिकाले (आनन्दानुभवान्) मीलनं पिधानं तस्य अर्जुनस्य मणितवैदग्ध्यं रतिकूजितवैदुष्यम् काननकौमुदीम् अरण्यचन्द्रिकां चक्रे विदधे । यथाऽरण्ये चन्द्रिका व्यर्था नद्रुपभोगक्षमजनदौर्लभ्यात्, तद्वदर्जुनस्यापि रतिकूजितपाण्डित्यं व्यर्थमजायन, तेन सह रममाणाया उल्लप्स्याः चक्षुः श्रवस्तथा चक्षुर्मिलने श्रवसोऽपि मीलितस्वेनार्जुनकृतरतिकूजितपाण्डित्यप्रदर्शनस्य श्रोत्रभावेन नैयर्थ्यादिति भावः । 'चक्षुः श्रवाः काकोदरः फणी' 'मणितं रतिकूजितम्' इत्युभयत्रामरः ॥ २६ ॥

नागसुन्दरी उल्लप्सने जब सुरतमं मजा आनेपर अपनी आँखें मूँद लेती थी, तब (चक्षुःश्रवा होनेके कारण उसके कान भी मुँद जाते थे) । अर्जुनके द्वारा प्रकटीकृत रति कूजित पाण्डित्य जंगलकी चन्द्रिका बन जाते थे, जैसे जंगलमें बिखरी चांदनीका कोई उपभोक्ता नहीं होनेसे वह व्यर्थ जाती है, उसी तरह अर्जुन द्वारा प्रकटीकृत रति कूजित पाण्डित्य व्यर्थ जा रहा था, क्योंकि उल्लप्सने आनन्दान्तरेकसे आँखें मूँद ली थी उससे उसके कान भी मुँद गये थे, वह सुनती ही नहीं थी ॥ २६ ॥

श्लाघाकम्पात्प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथाद्धः ।

च्युतो मणिरिवेरावान्सुपुत्रे तनयस्तथा ॥ २७ ॥

श्लाघाकम्पादिति । तथा उल्लपिकया प्रियरतेः अर्जुनकृत सुरतव्यापारस्य श्लाघायाम् अभिनन्दने कम्पात् चलनात् शिरसः मस्तकात् अन्तःपथात् अभ्यन्तरमार्गात् च्युतः मणिः मस्तकस्थं रत्नम् इव तनयः पुत्र इरावान् नाम सुपुत्रे प्रासूयत । अयमाशयः—उत्पत्ती अर्जुनकृतं रतं प्रशंसन्ती यन्मस्तकमकम्पयत्तेन शिरसि स्थितं तन्मस्तकरत्नमभ्यन्तरमार्गात् च्युतं तदिव प्रकाशमानता शालीरावान् नाम पुत्रस्तथाऽजन्मनेति । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

अर्जुन द्वारा की गई रति की प्रशंसामें उल्लप्सने शिर कँपाया, उसके मस्तकका रत्न च्युत हुआ, मानो वही भीतरके मार्गसे निकल आया हो ऐसे इरावान् नामक पुत्रको उल्लप्सने जन्म दिया ॥ २७ ॥

इत्येकिकां स रजनीमपनीय तत्र श्वासैः समं स्वकुलसंभवपृष्ठमित्रैः ।

मुक्तस्तथा तटगतोऽनुचरान्द्रिजातीनन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

इत्येकिकामिति । इति प्रोक्तप्रकारेण तत्र उल्लप्सी भवने सः अर्जुनः एकाम् एवं एकिकाम् रजनीं रात्रिम् अपनीय गमयित्वा स्वकुलसंभवाः नागवंश्याः नागाः

तेषां पृष्ठस्य मित्रैः (सर्पपर्यायै 'दीर्घदृष्ट' शब्दः, अतश्च स्वकुलसंभवपृष्ठतुल्यैः)
विशालैः दीर्घैः श्वासैः समं सह तया उल्छपिकाया युक्तः गन्तुमनुमतः सन् तदगतः
गङ्गातीरमायातः अनुचरान् महयात्रिजान् त्रिजानीन् ब्राह्मणान् स्ववृत्त्या निज-
वृत्तान्तेन अद्भुतरसैः आधर्यैः अन्तर्वतः (गम्यमान-मदितान्) युक्तान् अत-
नोत् कृतवान् । उक्तप्रकारेणोत्पा भवने निराशेकामनिवाह्य दीर्घैः श्वासैः समं
तया गन्तुमनुमतोऽर्जुनो गङ्गातीरमागम्य तत्र तदागमन प्रतीक्षमाणान् स्वसहयात्रि-
कान् ब्राह्मणान् स्ववृत्तश्रावणद्वारा साश्चर्यानकृत्यैवार्थः । 'अन्तर्वत्नीनु गभिणी'
इत्यमरः, तेन अन्तर्वत् पदस्य युक्तत्वमर्थः फलतीति बोध्यम् ॥ २८ ॥

इस प्रकार उल्छपिके साथ एक रात बिताकर अर्जुन उल्छपिके विदा हुए, उसने दीर्घ
श्वासके साथ उन्हें विदा किया। वह गङ्गातट पर आये और वहाँ पर उनकी प्रतीक्षामें
बैठे हुए सहयात्री ब्राह्मणोंको अपना साग वृत्तान्त सुनाकर आश्चर्य चकित कर दिया ॥२८॥

उल्छपिकाया रतिदंशनैस्तेरन्मस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदग्रवीर्यौषधिजन्मभूमिमुमागुरुं शैलमयं प्रपेदे ॥ २९ ॥

उल्छपिकाया ऽति । अयम् अर्जुनः उल्छपिकायाः स्वेन रमिताया एतन्नामिकाया
नागकन्यायाः नैः प्रमिद्वैरनुभूतैश्च रतिदंशनैः सुगनकालिकदन्तजतैः उन्मस्तकम्
उत्थापितशिरस्कम् उदितम् इत्यर्थः मोहम् विपविदारजां मूर्च्छाम् अपनेतुं दूरी-
कर्तुमिव उदग्रवीर्याणां विपशमने महाप्रभावाणा पुलिकादिकानाम् औपधीनाम्
जन्मभूमिम् उत्पत्तिस्थानम् उमागुरुम् पार्वतीजनकतया प्रथितं शैलं पर्वतं हिम-
वन्तं प्रपेदं गतः । अयमर्जुनो हिमवन्तं नाम पर्वतं गतो यत्र महाप्रभावा औपधयः
प्रादुर्भवन्ति, मन्यं स त्वेन रमिताया उल्छपिनामकनागकन्यायाः (विपधरवंश-
जातत्वेन तस्या अपि सविपतया) दन्तजतैः मूर्च्छक्रान्तमान्नि विपवेगं शमयितु-
मौषधिविशेषमन्विष्यतीत्यर्थः । फलार्थेऽहोऽलङ्कारः ॥ २९ ॥

उल्छपिके द्वारा क्रिये गये सुरतकालिक दन्तजतसे अपने उपर होनेवाली विपविदा-
मूर्च्छाको मानो दूर करना चाहते हुए अर्जुन महाप्रभाव औषधियोंके जन्मस्थान रूप
पार्वतीके जनक शैल-हिमालय पर गये ॥ २९ ॥

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते हासस्य दानवपुरेऽप्यलोकनस्य ।

शम्वायुधे पशुपतेरपदानपद्यं गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

फालस्येति । तस्मिन् हिमालये नाम पर्वते मोऽर्जुनः पशुपतेः शिवस्य फालस्य
शिरसः पञ्चविशिखे पञ्चवाणे कामदेवे, (जिवेन शिरोऽव्ययभूतललाटस्थितेन
वह्निना कामो दग्धः, तेन कामदेवे विषये तत्फालस्यापदानम् यशस्करं वृत्तं कर्म)

पदयोः शिवस्य चरगयोः कृतान्ते यमराजे, (पुरा शिवमक्तस्य माकण्डेयस्य प्रागानाहसुमागतो यमः शिवेन पादाभ्यां ग्रहत इति शिवपादयोर्मयविषयेऽपादानम्) (शिवमन्वन्धिनः) हासस्य दानवपुरेषु त्रिगुसुरगणेषु, (रथः जैर्णी, यन्ता घनघृतिः, वासुकिर्धनुः, रथोऽत्रे चन्द्रार्कौ, एवमादियुद्धमाधनं सम्पाद्य योद्धुं गतेन शिवेन त्रिपुरात्मकं रिपुं तुच्छं दृष्ट्वा हानः कृतः, इति शिवहासस्य दानवपुर-विषयेऽपदानम्) अवलोकनस्य दृष्टान्तस्य शम्बायुधे वज्रायुधे इन्द्रे विषये, (इन्द्रः कदाचिच्छिवमाज्ञात्काराय कैलाशं गतस्तत्र द्वारि रूपान्तरणं न्यितं शिवमना-दित्यान्तः प्रविशन् इन्द्रस्तेन रूपान्तरयता शिवेन निषिद्धत्वं हन्तुम् वज्रमुद्यतवान् ततः शिवमन्मवलोकनमात्रेण स्तब्धमवावयवं कृतवानिति शिवविलोकनस्येन्द्रेऽपदानम्) एवमपदानपद्यम् एतादृशवृत्तकर्मन्तुनिच्छन्दः गायन्ति गानकमीकुर्वन्ति सिद्धमिथुनानि विद्याधरयुगलानि अन्यगोत् । म तत्र हिमालये सिद्धदम्पतिभिर्गीत-मानं शिवस्य तत्कर्म यशस्करमाकर्गितवानित्याशयः । अत्र विद्याधरमिथुनान्य-शृगोत् इति वाक्यं धर्मधर्मिगोरमन्दोपचारेणैव विद्याधरमिथुनानां शृगोतिकर्म-तोपपाद्या, प्रयुज्जते एवं कवयः—अथा वाग्मीकिः—शृती गजमीरशृगोत् कपिः, वागश्च—‘विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषन्’ इति । एवं च गायन्ति सिद्धमिथुनान्य-शृगोदित्यस्य सिद्धमिथुनकृतानि अपदानगीतानि अन्यगोदित्यर्थः पञ्चस्यपि, एवं-मेव ‘न्दनी राक्षमीरशृगोत् कपि’ इत्यस्य गजमीनां राक्षसमशृगोदिति ‘विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषन्’ इत्यस्य च कपिञ्जलविलासमश्रौषमित्यर्थो वाक्यः, स्पष्ट-मन्यत् ॥ ३० ॥

हिमालय पर शङ्खकाष्ठे सिद्धोके जेहे मन्दादेवके लखवर्ष कामविषयक शृगोपाधः, कनके कर्णोष्ठी मन्दिबन्धक यशोभगः, उदके हासका दानवपुरविषयक यशोभा, और कनके देवतेकी इन्द्रविषयक यशोभाया ग रहे हैं, उसे अर्जुनने सुना । ३०-इ-मन्दादेवके मान्देदणः जेहेके कामदेवको मन्म का दिया, मन्दादेवके कर्णेने मन्मकेदशगान-इसके-छत यमराजके ऊपर प्रहार किया, त्रिगुसुरके सग अश्वमार करनेके लिये जब मन्दादेव सज्जर दानवपुरमें पहुँचे तब अग्ने दुम्नसकी तुच्छता देखकर हँसने लगा, इन्द्रने जब रूपान्तर स्थित शिवका करमान किया तब शिवजीने दर्शनमात्रसे इन्द्रको मन्मगाव का दिया, इस प्रकारकी शिवकी कीर्तियोंका सिद्ध लोग वर्णन कर रहे हैं उसे अर्जुनने सुना ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य स्वरन्तुःपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकिरितवतार-पथैरपि रोमन्थफेनशकनवारकितैः प्रतीरनमेखतलोपवेशैरप्यनुमेयहरवृषभ-स्त्रैरविहारानु कटकमरसीषु श्रुजितानि विशोष्य वनमदावलकलमविदलि-

तत्सरलद्रुमप्रवालपरिमलसुरभिलेनोपत्यकावर्त्मना दिवि भुवि भरणकुश-
लाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितमवजगाहे ।

नत्र नत्येति । सः पार्थः तत्र हिमालयं तथ्य हिमाचलस्य हिमालयस्य खरै
तीष्णाग्रभागैः स्फुरपुष्टैः विनिमयेन वारंवारनिक्षेपेण चन्द्रकितैः अर्धचन्द्राकृति
रेन्वायुक्तोद्गमैः अवतारपथैः अलपर्यन्तावरोहणवर्त्मभिः, रोमन्धेन चर्वितस्याकृष्ट-
पुनश्चर्वणं रोमन्धस्तेन यत् फेनशकलं फेनखण्डं तेन तारकितैः सज्जाततारोपम-
रवंतखण्डयुतैः, प्रतीरनमेरुनलोपवेशैः तटस्थितच्छायाद्रुमतलावस्थानैः अनुमेयाः
प्रतीतिपथागामिनः हरवृषभस्य शिववाहनवृषस्य स्वैरविहारा यथेच्छविहृतयो
यासु तादृशीषु कटकसरसीषु हिमगिरिनितम्बवर्त्ति सरस्सु (स्नानादिना) वृजि-
नानि पापानि विशोध्य अपसुद्य वनमदावलकलभैः अरण्यगजवालकैः विदलितानां
भक्षितानां मरलद्रुमप्रवालानाम् देवदारुवृक्षसिलयानाम् परिमलैः सुगन्धैः
सुगन्धिलेन सुरभीकृतेन उपत्यकावर्त्मना उपत्यकास्थिताध्वना दिवि स्वर्गे भुवि
मर्त्यलोके च भरणकुशलाम्याम् (दिवि भरणकुशलः पालनदत्तो महेन्द्रः शक्रः,
भुवि भरणकुशलः धारणक्षमो महेन्द्रो नाम पर्वतस्ताभ्याम्) महेन्द्राभ्याम् शक्र-
पर्वत विशेषाभ्याम् परिगृहीताम् अवलम्बिताम् हरितम् दिशम् अवजगाहे प्राचीं
गत इत्यर्थः । हिमालयं गतोऽर्जुनस्तत्रस्थितासु सरसीषु स्नातवान्, यासां सर-
सीनामवतारपथाः हरवृषगुरपातैश्चन्द्राकारचिह्नयुक्तीकृताः, तद्द्रुमाश्च तद्रोम-
न्धक्रियाच्युतफेनखण्डैस्तारकितमूलाः, तासु सरसीषु स्नानेन शोधितपापोऽन्वाव-
र्जुनः अरण्यगजशावकभक्षितदेवदारुपल्लवसुरभिलेनोपत्यकापथेन प्रस्थितः प्राचीं
दिशं ययौ यत्र महेन्द्रः पर्वतो वर्त्तते, यस्याश्च पतिरिन्द्रः, ययोर्महेन्द्रः पर्वतो भुवं
धत्ते, महेन्द्रश्च शक्रो दिवमवतीत्यर्थः ॥

उस हिमालयपर तांष्ण पुराके पटकनेसे चन्द्राकार चिह्नयुक्त कर दिवे गये हैं
घाटके मार्ग जिसके और रोमन्ध क्रिया द्वारा च्युत फेनसे तारकायुक्त बना टाले गये हैं
वृक्षमूल—इन हेतुओंसे अनुमान किया जाना है कि शिवजीके वृषभका स्वर विहार जहाँ पर
ऐसी नितम्बदेशस्थित सरसीमें स्नान करके अर्जुनने अपने पाप धो दिये, और वे वन
गजके वच्चों द्वारा तोड़े गये देवदारु द्रुम पल्लवोंसे सुगन्धित हिमालयोपत्यका मार्गसे
प्राची दिशाको गये, जहाँपर स्वर्गके पालन करनेवाले महेन्द्र-इन्द्र और पृथ्वीको धारण
करनेवाले महेन्द्र पर्वत, दोनों महेन्द्र वास करते हैं । इन्द्र प्राचीदिशाके स्वामी हैं, अतः
उनका वहाँ रहना वर्गित होता है ॥

संपुल्यमाननवकेतकपांसुगमैः

पर्यन्तनिर्भरजलैः फलिताभिपेकः ।

पार्थः स तत्र जनकाभिधयेव हृष्टः

पादे चिरं परिचचार गिरिं महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥

संकुल्यमानेति । संकुल्यमानानि सातिशयविकासशालीनि यानि नवानि प्रत्यग्र-
प्ररूढानि केतकानि केतकीकुसुमानि तेषां परागाः धूलयो गर्भे अभ्यन्तरे येषां तैः
तादृशैः पर्यन्तनिर्झराणाम् प्रान्तपातिजलप्रपातानां जलैः पानीयैः फलिताभिपेकः
जातस्तानः सः पार्थः अर्जुनः तत्र पूर्वस्यां दिशि जनकस्य स्वपितुरिन्द्रस्य अभिधया
नाममात्रेण तन्मात्रसाम्येनेत्यर्थः हृष्टः प्रसन्नः महेन्द्रं नाम गिरिं पादे चरणे प्रत्यन्त-
भागे च चिरं बहुकालपर्यन्तं परिचचार पूजयामास सितेव वभ्राम च । अयमाशयः-
प्राचीं दिशमुपेतोऽर्जुनो महेन्द्रस्य पर्वतस्य प्रत्यन्तभागे नवविकसितकेतकीपराग-
पूर्णनिर्झरजलैः सम्पादितस्तानः सन् स्वपितुर्नाम्ना समाननामानं महेन्द्रं चरणे
चिरं परिचचार सितेव वभ्राम चेति भावः । अत्र महेन्द्रप्रत्यन्तभागे भ्रमणमेव
महेन्द्रपादपरिचरणरूपेण वर्ण्यते ॥ ३१ ॥

फूले हृष्ट नर्तन केतकीपुष्पाके परागसे युक्त पर्यन्तपाती निर्झरजलसे सम्पादित
स्तानकार्ये उस अर्जुनने अपने पिताके नाम मात्र सादृश्यसे युक्त महेन्द्र पर्वतको पाकर
अति प्रसन्न हो महेन्द्रके पादमें परिचरण किया, उसकी उत्पत्तीकाओंमें भ्रमण किया; उसकी
चरणसेवा की यह अर्थ भी ध्वनित होता है ॥ ३१ ॥

निजनगरनिरीतो वासविर्दिक्षु सर्वा-

स्वपि परिणयहेतोः कापि वात्रामुहूर्ते ।

जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्यां

कथमपि न स जातां कन्यकां पर्यणैषीत् ॥ ३२ ॥

निजनगरनिरीत इति । वासवस्याख्यं पुमान् वासविः अर्जुनः सर्वासु प्राच्यादिषु
चतसृष्वपि दिक्षु परिणयस्य विवाहस्य हेतोः कारणीभूते कापि अनिर्वाच्यशुभ-
योगयुक्ते मुहूर्ते निजनगरनिरीतः स्वयामग्रामादिन्द्रप्रस्थाध्विरतः अपि सा प्राची
दिक् जनकेन स्वपित्रा शक्रेण परिगृहीता उटा इत्येव हेतोः तस्यां दिशि प्राच्यां
जातां कन्यकां (स्वसृभावात्तस्याः) न पर्यणैषीत् न परिणीतवान् । अयमाशयः-
अर्जुनो यास्मिन् शुभमयमे गृहान् प्रस्थितस्तन्मिन् समये एतादृशो योग आसीद्य-
त्रप्रस्थितस्य सर्वास्वपि दिशासु परिणयः सज्जायेत, परं स प्राच्यां जातां कन्यकां
न परिणीतवान्यतः प्राची तत्पित्रा शक्रेण परिगृहीता, तस्यां जाता च कन्यातस्य
भगिनीत्वाद्गम्येति ॥ ३२ ॥

अर्जुन किसी ऐसे शुभ मुहूर्तमें अपने गांव इन्द्रप्रस्थसे निकले थे कि सभी दिशाओंमें
उनका विवाह हो जाय । परन्तु प्राची दिशा उनके पिता इन्द्रद्वारा परिणीत थी, प्राची-
दिशामें उत्पन्न कन्याएँ सौतेली बहन होनेके कारण उनके लिये अगम्य थीं, अतः अर्जुनने

आर्चां दिशांकी कन्द्य।ओंमें दिग्मीका पणियरुण नहीं किया ॥ ३२ ॥

जलधितटपदव्या नर्मरैश्चरिशब्दै-

रवमयमनुकुर्वन् राजतालीवनानाम् ।

रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लाञ्छितायां

दिशि विविधतटिन्यां दत्तचक्षुः प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

जलधितटेति । अयम् अर्जुनः रतिपतेः भदनस्य रथम् वाहनभूतं मलयानिलं करोति तेन तथाभूतेन अद्रिणा मलयाचलेन लाञ्छितायां युक्तायां विविधतटिन्यां बहुनद्यां दिशि दक्षिणदिशायां दत्तचक्षुः जितनयनः, (तां दिशं पश्यन्) शशरैः शीरशब्दैः परिहितवल्कलभवशब्दैः राजतालीवनानाम् तालवृक्षपत्राणाम् रवम् ध्वनिम् अनुकुर्वन् अनुहरन् जलधितटपदव्या समुद्रतीरस्यमार्गेण प्रतस्थे चलितः । अयमाशयः—‘मलयमलदायोधनरथः’ इति शङ्करभगवत्पादोक्तदिशा मलयपवनस्य कामरथत्वप्रसिद्ध्या तादृशरथनिर्मात्रा मलयाद्रिणा युक्तायां दिशि दत्तदृष्टिः स्वशरीरवृत्तवल्कलोत्थरवेणतालतरूपपत्रध्वनिमनुकुर्वन् दक्षिणदिशो निम्नतया नानानदी-प्रवाहस्थलतां पर्यञ्चयामर्जुनो जलधितटगामिनाध्वना चचालेति । मालिनी-वृत्तम् ॥ ३३ ॥

इत्थं वाद कन्दर्पके रथको—दक्षिणान्तिक्को प्रन्तुन करनेवाले मलय पर्वतसे युक्ता एवं नानाविध नदियांते नदी हुट्टे दक्षिण दिशाको देखते हुए, अपने वल्कलके शब्दसे ताल वृक्षके शब्दोंका अनुकरण करनेवाले अर्जुनने दक्षिण दिशामें ले जानेवाले समुद्रतटवर्ती मार्गमें प्रस्थान किया ॥ ३३ ॥

अङ्गां प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।

तटेन गच्छंस्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

अङ्गानिति । असौ समुद्रतटगामिनाध्वना प्रस्थितोऽर्जुनः अङ्गां प्रचारात् दृष्टि-विषयात् अतिवर्तमानम् अतिक्रम्य स्थितम् (दूरप्रसृततया इग्विषयवहर्भूतम्) पयोधिं सागरम् आलोकम् आलोकम् दृष्ट्वा दृष्ट्वा (आर्भाचन्ये णमुलो द्विरुक्तिः) तटेन समुद्रतटवर्त्मना तरन्ना वेगेन गच्छन् चोलीनां चोलदेशाङ्गनानां सम्बन्धिन्यो या हरिद्राः सुखकुचादिलिप्तास्ताभिः सुरभीन् शोभनगन्धपूर्यान् समीरान् वायून् उपलेभे प्राप्तवान् दृग्गोचरातिशायिनं पयोधिं पश्यन्अर्जुनो वेगेन गत्वा चोलदेशे तद्देशस्थिताभिर्बनिताभिः स्वीयसुखकुचादिषु लिप्यमानाभिर्हरिद्राभिः सुगन्धपूर्यान् वायून्नुबन्धूवेत्यर्थः । चोलदेशाङ्गनानां हरिद्रालेपः प्रसिद्धस्तदुत्तरोधेनेयमुक्तिः ॥३४॥

दृष्टि विषयको पार करके वचनान सागरको देखते—देखते समुद्र—तट—मार्गसे वेगपूर्वक जाते हुए अर्जुनने चोलदेशकी स्त्रियों द्वारा अपने अङ्गोंमें लेप की गई इत्थंसे लुगणित वायुका अनुभव किया ॥ ३४ ॥

शैलो गर्भे शिशुरिव भुवः शासनायस्य शेते
वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।
क्षोणीनग्नकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-

स्तस्यावासं दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनः ॥ ३५ ॥

शैल इति । इन्द्रमूलः अर्जुनः यम्य मुनेरगस्त्यस्य शासनात् शैलो विन्ध्यपर्वतः
शिशुः बालक इव (आज्ञावशंवदः मन्) भुवः पृथिव्याः गर्भे कुक्षौ शेते निलीयते,
योऽगस्त्यः वातापि नाम दानवं जठरदहने जाठराग्नौ हव्यं हविः कल्पयामास,
यदीयः यस्यागस्त्यस्य कोपलेशः क्रोधलवः क्षोणीनग्नकरणमहिमा समुद्रशोषण-
द्वारा समुद्रवसनाया धराया नग्नतासम्पादकेन सामर्थ्येनोपपन्नः तस्य तापसस्य
तपस्विनो मुनेरगस्त्यस्य आवासं निवासस्यलतां गतां दिशम् अभिययौ प्राप्तः ।
पुरा सूर्यमार्गावरोधायोद्यन्तं विन्ध्यं तत्समीपगतोऽगस्त्यः पादप्रणताय विन्ध्याय
यावद्रहं दक्षिणस्या दिशो न परावर्त्तं, तावदेवमेव स्थेयमित्युदीर्य तं भूमौ निलायया-
मास, तेन तदीयशासनाद्विन्ध्यस्य शिशोरिव धराशायित्वमुच्यते, ग्राहणवधव्यस-
निनं च वातापिभगस्त्यो निर्गीर्य पाचयामासेति तस्य तज्जठरानलहव्यरूपतोक्ता-
समुद्रशोषणाच्च धरानग्नतासम्पादकसामर्थ्यशीलत्वमुपनिबद्धमिति बोध्यम् । पर्या-
योक्तमलङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३५ ॥

जिसके प्रभावसे आज्ञा मानकर विन्ध्याचल पर्वत पृथ्वीकी गोदमें बच्चेकी तरह दुबका
पड़ा है, जिसने वातापि नामक ब्राह्मण भक्षी राक्षसको अपनी जठराग्निमें हव्यका रूप
दे दिया, जिसके थोड़ेसे कोपने (समुद्रपान द्वारा) समूची पृथ्वीको नग्न बना दिया था:
ऐसे तपस्वी अगस्त्य मुनिके आवास कहला सकनेके गौरवसे युक्त दक्षिण दिशामें अर्जुन
गये ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः
साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रसरिद्गुणौघैः ।
अभ्रंलिहैर्निविडितां तटनारिकेलै-

रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दन्* ॥ ३६ ॥

धृत्वेति । अयम् अर्जुनः कवेरजायाः कावेर्याः सलिलानि जलानि फलेषु नारि-
केलेषु धृत्वा आदाय अभ्रमरितः आकाशगङ्गायाः गुणौघैः माधुर्यधावल्यादिभिः
साम्यम् कवेरजाजलस्य धावत्यमाधुर्यादीनि तन्माधुर्यादितुल्यानि सन्ति न चेति
तुलनां परीक्षितुम् ज्ञातुम् इव अभ्रंलिहैः आकाशशुक्तिभिः तटनारिकेलैः तीरवर्त्ति-
नारिकेलवृत्तः निविडितां व्याप्तम् चोलवसुधाम् चोलदेशमहीम् आलोक्य अभ्य-

नन्दत् समधिकं सन्तोषमाप्तवान् । यत्र नारिकेलवृक्षाः स्वर्गङ्गाजलगते माधुर्य-
धवलत्वे अत्र कावेरीपर्यसि विद्येते न वेति, परीक्षितुमिव फलेषु जलमादायाकाश-
गङ्गासमीपदेशपर्यन्तं गतास्तां चोलमहीमुपेत्यायमर्जुनोऽतितमामानन्दमविन्द-
दित्यर्थः, अन्योऽपि कस्यचिद्वस्तुनो गुणान् अन्यवस्तुगुणेन सह तुलयितुं स्वीयं
वस्तु तुलनीयगुणवद्वस्तुसमीपं नीत्वा तुलयन्तीति प्रसिद्धं व्यवहारमुपजीव्येयमु-
पेक्षा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कावेरीके जलमें आकाशगङ्गाके जलके समान स्वच्छता-मिठास आदि गुण हैं या
नहीं इसकी तुलना करनेके लिये अपने फलोंमें कावेरीका जल भर करके आकाशगङ्गाके
पास तक पहुँचे हुए नारिकेलके वृक्षोंसे युक्त चोल पृथ्वी (चोल नामक देशकी जमीन)
को देखकर अर्जुन बहुत प्रसन्न हुए ॥ ३६ ॥

कालेन संगततमं कटुतामवेत्य

स्वर्गौकसामथ सुधारसनिःस्पृहाणाम् ।

अभ्रंलिहः फलवतस्तदनारिकेलान्

सह्यात्मजासलिलवैवधिकानमस्त ॥ ३७ ॥

कालेनेति । अथ कालेन बहुना समयेन सङ्गततमाम् अतिशयेन सञ्जातां कटुतां
वैरस्य सहचरं काटवं रसविपर्ययम् अवेत्य ज्ञात्वा । (चिरकालपर्युपितेयं सुधा
कटुवी जातेति) सुधारसनिःस्पृहाणाम् अमृतपानवीतरागाणाम् स्वर्गौकसाम्
देवानाम्—अभ्रंलिहः आकाशचुम्बिनः फलवतः पानीयपूर्णप्रशंसनीयफलयुक्तान्
तदनारिकेलान् तीरवर्त्तिनारिकेलितरून् (असौ अर्जुनः) सह्यात्मजासलिलवैवधि-
कान् कावेरीजलभारवाहकान् अमस्त ज्ञातवान् । नारिकेलवृक्षा जलपूर्णफलानि
घृत्वा आकाशदेशे तिष्ठन्तो देवेभ्यः कावेरीवारि निवेदयितुं भारवाहका इव स्थिताः
ज्ञात्वा अर्जुनेन, देवाश्चिरपर्युपितां सुधां कटुं मन्यमानाः स्पृहयन्ति हि कावेरीजलाय,
तेनामी नारिकेलतरवो भारेषु तदारोप्य तेभ्य उपहर्तुमिव तदावासदेशपर्यन्तं
गता इत्याशयः । 'वार्त्तावहो वैवधिकः' इत्यमरः । विविधः शिष्यद्वयसहितो
दण्डविशेषो भारवहनसाधनं तेन भारं हरतीतिवैवधिकः, 'तेन वहति' इति ठक् ।
उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ ३७ ॥

बहुत समय बीत जानेके कारण अमृत वासी होकर बदमजा-कड़वा-हो गया है, देव-
गण उसे पसन्द नहीं करते हैं, इसलिये ये नारियलके पेड़ अपने फलोंमें कावेरीका
जल भर कर आकाश तक पहुँचा रहे हैं, मानों ये नारियलके वृक्ष देवोंके भरिया हों,
अर्जुनको ऐसा प्रतीत हुआ । अर्जुनने जब नारियलके वृक्षोंको जो आकाशको चूम रहे
ये देखा तो उसे ऐसा लगा मानो यह वृक्षगण देवोंके लिये कावेरीका जल पहुँचा रहे हों ॥

१. 'हन्त महता' । २. 'अपि' । ३. 'अभ्रंलिह' । इति पा० ।

११ च० भा०

वाराशिवासजडमात्मवपुर्विशोष-

मानेतुमातपभरात्तदमुत्तरेण ।

लङ्कामिवागतवती निजपौरवर्ज

पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्तम् ॥ ३८ ॥

वारागीति । (अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं) पार्थोऽर्जुनः वारा राशिवाशिस्तत्र वासेन सततस्थित्या जडम् शीतम् आत्मवपुः स्वाङ्गम् आतपभरात् किरणसम्पर्क-
वशात् शोषम् शुष्कताम् आनेतुम् निजपौरवर्जम् स्वपुरवासिराक्षसपरित्यागपूर्व-
कम् आगतवतीम् लङ्कां नगरीम् इव तदमुत्तरेण तीरस्योत्तरतः पाण्ड्यगुप्तम् मणि-
ल्लूरपुरम् विवेश प्रविष्टः । अथ चोलान् गतस्यार्जुनस्य चिरं जलमध्यवासादार्द्रं स्व-
मङ्गमातपेन शोषयितुमिव (राजसान्विहाय) आयातां लङ्कामिव सर्वथा समृद्धां
मणिल्लूरपुरं नाम पाण्ड्यराजधानीं प्रति गमनमभूदित्यर्थः । 'पुनयाद्वितीया' इति
वार्तिकेन तदमुत्तरेण इत्यत्र द्वितीया ॥ ३८ ॥

चोल देशमें जाकर अर्जुनने पाण्ड्यदेशकी राजधानी मणिल्लूरपुरमें प्रवेश किया, वह
नगरी पेती सर्वथा समृद्ध थी कि उसे देखनेसे लगता था मानो बहुत देर तक जलमें
बास करनेसे मींगे हुए अपने शरीरकी धूपमें सुखानेके लिये अपने बाशिन्दे राजसौकी
छोड़कर लङ्का नगरी ही समुद्रके उत्तरी तट पर आई हो ॥ ३८ ॥

मणिल्लूरपुरे संपद्गुणल्लनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३९ ॥

नगरेति । कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः सम्पद्भिः समृद्धिभिः गुणैः सौन्दर्यादिभिश्च लल-
लितः अपासितोऽल्लकायाः कुवेरवगर्या मदो येन तादृशे तत्र मणिल्लूरपुरे जनदृष्टि-
कृतानन्दः लोकानां दृष्टिम्यः स्वदर्शनावसरप्रदानजन्यमानन्दं वितरन् जगाम
प्रविष्टः, अत्र कुरुकुञ्जरपदस्य कुरुश्रेष्ठ इत्यर्थः, तथाचोक्तम्—'स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-
पुंगववर्षमकुञ्जराः सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । अत्र प्रस-
ङ्गादर्जुनपरत्वं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

इसके बाद कुरुकुञ्जर-कुरुवंश श्रेष्ठ अर्जुनने लोगोंकी दृष्टियोंको अपने दर्शनोंसे आनन्द
प्रदान करते हुए उस मणिल्लूरपुरमें प्रवेश किया, जो पुर अपनी समृद्धि तथा सौन्दर्यादि
गुणोंके द्वारा अलका नामक कुवेरपुरीके गर्वको चूर करता था ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दीहृदातौ च द्रयोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

तत्र चित्राङ्गदेति । तत्र नगर्याम् राजकुमारिका पाण्ड्यराजपुत्री चित्राङ्गदा तेन-

र्जुनेन प्यूडा परिणीता, या द्वयोः अर्जुनस्य स्वस्याश्च कृमणी क्षणेन लघलोकने
अगङ्गा कामवर्धिका, दौहदात्तौ गर्मपीडायां च अनङ्गा अङ्गाप्यभूषणविरहिणी
आसीत् या छरपमात्मात्राऽर्जुनस्य कामं समधुचयत्, स्वयं गर्भिणी भूत्वा च
याऽङ्गदं नाद्रियतेस्म तादृशी चित्राङ्गदानाम पाण्ड्यराजपुत्री तेन परिणीतेत्यर्थः ।
चित्राङ्गदाप्यनङ्गवेति विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूष्ण एव ॥ ४० ॥

उत्त नगरीमें पाण्ड्य राजकुमारी चित्राङ्गदाके साथ अर्जुनने विवाह किया; वह देखने
मरते ही अर्जुनके अनङ्गको बढ़ानेवाली थी, और गर्म पीड़ाके कारण उसे अङ्गद नामक
भूषण भी भार मालुम पड़ता था ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतपिप्पलिकापटीर-

तान्वृतिकाक्रमुकदम्पतिभावरन्ध्याम् ।

उद्यानभूमिमुपगम्य तया स पार्थः

सुख्यन्पितुः पदममन्यत वल्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥

एलावङ्गेति । एला स्त्री लवङ्गः पतिः, पिप्पलिका स्त्री पटीरक्षन्धमक्ष
पतिः, तान्वृतिका रमणी क्रमुकश्च वल्वभस्तदेयां दम्पतिभावेन स्त्रीपुरुषसंबन्धेन
(स्त्रीपुंभावेन मिथुनकृतप्रीत्यतिशयप्रत्ययः) रम्याम् उद्यानभूमिम् पुष्पवाटिका-
स्थलीम् उपगम्य प्राप्य तया चित्राङ्गदया नाम स्वस्त्रिया सुख्यन् आनन्दमनुभवन्
सः पार्थोऽर्जुनः पितुः पदम् इन्द्रभावम् वल्वजेभ्यः तृणविशेषेभ्यः अमन्यत ता-
निव तुच्छं मन्यतेस्म 'वल्वजेभ्यः मन्यतेस्म' इत्यत्र 'मन्यतेस्म' शब्दादरेविमाणा-
प्राणिषु' इति चतुर्थी । 'सुख्यन्' इति 'सुखदुःख तत्क्रियायाम्' इति कण्ठवादि-
पठितघातोर्थगन्ताच्छतरि रूपम् । एतदुद्यानचित्राङ्गदयोः स्वर्गोद्यानतदप्सरौषिक-
रमणीयतात्र व्यज्यते ॥ ४१ ॥

एला-लवङ्ग, पिप्पली-चन्दन, तान्वलीलता-सुपारीके वृक्ष, इनके जोड़ोंसे रमणीय
उद्यानमें प्रियतमा चित्राङ्गदाके साथ सुखानुभव करनेवाले अर्जुनने अपने पिताके पद
इन्द्रत्वको वल्वजल्लोके समान समझा । अर्जुनकी दृष्टिमें बड़ाका उद्यान नन्दनसे उत्तम
और चित्राङ्गदा अप्सराओंसे अधिक सुन्दरी थी, अतः उन्होंने इन्द्रपदको कुछ महत्त्व
प्रदान नहीं किया ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभंयुगुणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवार्तिमती ।

अवतार्य सा भुवि कुमारर्मधादथ वभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥ ४२ ॥

दिवस इति । अथ सा चित्राङ्गदा आर्तिमती गर्मधारिणीसती शुभंयुगुणकोर-
किते शुभप्रदगुणगणशालिनि दिवसे वासरे (प्राप्ते सति) हृदि स्थितं मनसि वर्त्त-

मानं दयितं वल्लभं पार्यन्निव बभ्रुवाहन इतिप्रथितं स्यात् कुमारम् अवतार्य जन-
यित्वा भुवि पृथिव्याम् अघात् स्थापितवती । गर्भधारिणी सा पितुरनु रूपं पुत्रं
बभ्रुवाहनं सुपुत्रं इत्यर्थः । अत्र बभ्रुवाहनेऽर्जुनोपनया तद्गतगुणगणसम्पन्नत्वं
ध्वन्यते । प्रमिताक्षरावृत्तम्, तद्वक्षणं यथा—‘प्रमिताक्षरासञ्जससैक्यिता’ इति ॥४२॥

गर्भमारसे पीडित स्म चित्राङ्गने शुभगुणयुक्त समयके आने पर अपने हृदयने
वर्त्तमान प्रियतम अर्जुनके जनन पुत्र बभ्रुवाहन नामसे स्यात् कुमारको जन्म देकर
पृथ्वी पर रख दिया । (वैसे किताबो जब बार नहीं उठता है तब वह जनन पर रखकर
हृदयी तोस लेता है) ॥ ४२ ॥

अस्तावहंपूर्विकया प्रशंसतां सुतोदयं शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।

ददौ तथा दक्षिणदेशवासिनां तमेव दायदमुदारतल्लजः ॥ ४३ ॥

अस्तावेति । उदारतल्लजः प्रशंसनीयौदार्ययुक्तेऽस्तावर्जुनः बहन्पूर्विकया बहम्
पूर्वमहंपूर्वमितिस्पर्धया शोभन सुतोदयं रमणीयपुत्रजन्मप्रशंसतां स्तुवताम् तथा
ईश्वरार्थिनाम् अस्मभ्यमिमं तनयं राजत्वेन देहीति प्रार्थयमानानां दक्षिणदेश-
वासिनां चोलदेशवासिजनानां तम् बभ्रुवाहनम् एव दायदं स्वांशहरं पुत्रं राज-
मावेन ददौ दत्तवान् यदा बभ्रुवाहनो जातस्तदा सर्वे तद्देश्यास्तदुदयं स्तोतुमहंपूर्व-
मितिस्पर्द्धन्तेऽस्मभ्यं सुन्दरं शासकं देहीति च याचन्तेस्म, तदुत्तरोचाद्द्वाराग्रणी-
रर्जुनस्तं स्वपुत्रमेव तेभ्योराजत्वेन दत्तवानित्यर्थः । उदारतल्लजत्वस्य समयकं पुत्र-
दानमिति सामिप्रायविशेषगत्वात्परिकरोऽलङ्कारः ॥ ४३ ॥

द्वाराग्रगम्य अर्जुनने—मैं पहले स्तुति करूँगा मैं पहले स्तुति करूँगा इस प्रकार
सर्धापूर्वक वस सुन्दर पुत्र जन्मको प्रशंसा करनेवाले, एवं अपने लिये एक योग्यशासकी
याचना करनेवाले दक्षिण देशवासियोंको अपना पुत्र बभ्रुवाहन ही दे डाला ॥ ४३ ॥

इति स तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा प्रयासीति भाषितस्य पद्मावल-
म्बिवाष्पमेवोत्तरयन्तीं प्रेयसीं रहसि दृढालिङ्गनतरंगितवरकलोत्तरीयम-
र्मरसहाय्यायिं सीत्कृतिं पुलकमूर्करैः कपोलवले परिचुम्ब्य तस्याः कथंचि-
दुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रक्षोयोधिभिरिन्द्राक्षुपतिसेनाव्यक्षैरुत्पाटितानां मल-
यदुर्गं रमहेन्द्रपादानां मूलशिलातलपरिदृश्यमानकैराङ्गुलिनखरेखाव्यावर्ति-
तकुलिशमयाक्षलितशैलसंस्थानबुद्धिभिः संनिवेशावटैः स्यपुटितामटवीं
विलङ्घ्य पुत्रीनिकाररूपा पुलस्त्यान्यस्य पुरीमुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो
भुजेनेव सेतुना कृतसीमन्तमुदन्वन्तममजत ।

१. ‘सुतोदयम्’ ।

२. ‘इति तत्र दिनानि कानिचित्’ ।

३. ‘सीत्कारम्’ ।

४. ‘कपोलैः’ ।

५. ‘पुटितमङ्गुलिभिः’ ।

६. ‘उत्कलित’ ।

७. ‘न्यङ्कार’ । इति पा० ।

बोल्ने बालां हस्तोद्गति मकरेहस्ते दूर हो गई है—यह पर्वत इन्द्रके वज्रके मरते भाग गये हैं—ऐसी बुद्धि जिसको ऐसे अर्जुनने समझ लिया कि यह पर्वत उन बानर सेनारक्षियों द्वारा ही उलटते गये हैं दिनके हाथकी बहुलियोंके बिड़ यहाँ वर्तमान हैं, इस प्रकार उन रवे हुए पर्वतमूर्तोंसे निम्नोक्त वननागको पार करके अर्जुनने समुद्रको प्राप्त किया, उसको बौचने बना सेतु ऐसा बना रहा था मनों नाता रूखां बपनों पुत्रों सीताके प्रति रावन द्वारा किये गये अन्यायसे नष्ट होकर रावण— पुरी लूटकी वस्तु कर चेंकहेके लिये हस्त कैलसे हो, इस प्रकारके मेरुसे दिशा विमल उन समुद्रको अर्जुनने प्राप्त किया ॥

समीक्ष्य सेतुं रघुवीरनिर्मितं स चित्रमितीकृतवीरवर्नजयः ।

दिनेशवंशस्य तपोविचारणे विरावकाशं वित्तान चेतसि ॥ ४४ ॥

नमीक्ष्येति । सः समुद्रतीरगः घनज्जयः रघुवीरनिर्मितं रामेण कारितपूर्वम् सेतुं बन्धं समीक्ष्य सादृशालोक्य चित्रस्य आश्चर्यरसस्यैव चित्रस्यालेख्यस्य नितीकृता आश्चर्याकृता धीर्येण सः तपोक्तः आश्चर्यरसयुक्तबुद्धिरित्यर्थः, दिनेशवंशस्य सूर्यकुलस्य तपसः सुकृतस्य विचारणे नावनायाम् चेतनि स्वहृदि विरावकाशं प्रभूतमवकाशं वित्तान वित्तारितवान् । सूर्यवंशेन कीदृशं तपःकृतं येन तत्रेदृशप्रभावः लालारामोऽप्यवतीर्ण इति चिरंभावयामासेत्याशयः ॥ ४४ ॥

राम द्वारा वनबाधे गये सेतुको देखकर आश्चर्यरसे पटु गई है बुद्धि विनकी ऐसे उन घनज्जयने सूर्यवंशी उत्पत्तिके सन्बन्धने नावना करता हुआ उक्त चित्राकारको हृदयने देर तक बनाये रहा । अर्जुनने देर तक यही सोचा कि सूर्य वंशने कौनसे, वन किये बिलसे वनने भगवान् रामने बना लिया, जिसने प्रभावसे यह सेतु बना गया ॥ ४४ ॥

अथौ वानरपातिताचलशिलामङ्गाभियातैश्चिरा-

वृज्जान्वैः कुणिभिः क्रेण च पद्मा खड्गैः पयोमानुषैः ।

बीचीबीयिषु कीर्त्यमानमननयं वृत्तं रघूणां प्रभोः

शायं श्रममत्तौ तदेन हरितं प्राचेतसीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥

अप्यावेति । अतः अर्जुनः अथौ सागरे वानरैर्हन्तृन्मान्त्रवन्नृतिनी रामसेनापतिभिः पातिताः सेतुनिर्माणां न्यस्ताः येऽचलाः पद्माः तेषां शिलामङ्गैः पापान् खड्गैः येऽभिवाताः प्रहाराः तैश्चिरात् बहुकालतः वृज्जा चटुपा वृज्जैः हतरक्षः शिभिः क्रेण कुणिभिः कुक्कैः, पद्मा चरणेन खड्गैः पटुभिः पयोमानुषैः जलमानवैः बीचीबीयिषु तरङ्गरूपरथ्याम् (उपविश्य) कीर्त्यमानं गीयमानं रघूणां प्रभोः राववश्रेष्ठस्य रामस्य अनयं पापप्रहारिवृत्तं चरितं श्लाघं श्लाघं प्रशस्य (धन्यो-रामो यदीयं चरितममी गायन्तीति स्तुत्वा) तदेन समुद्रतीरवर्त्मना प्राचेतसी

वाल्मीकि इति विदुः (प्रतीचर) बन्धुगद । तत्र सेतुस्त्वत्तत्ते वातरजतिर
मिष्टाभादेनैष्टादिनामिनादृष्टा कायान्तरागमत्वा वीर्यवीर्यिभूतविरय रामचरितं
गाम्पि जलनामुपस्थान प्रयत्नवर्धनः समुद्रतटवर्धनः प्रतीचरं विदुः प्रतस्थे
इत्यर्थः । 'अष्टाकाशैः' 'करोत कुपिभिः' इत्यादौ 'विनाशविकारः' इति कृतीया ।
कुरुते विदुः इति वृत्तः ॥ ७५ ॥

तेन बन्धुके सन्त बन्धुगदौ अं पदं ता ता करके समुद्रने डाले, उनके शिलाखण्डोंसे
काट कर कुछ जल नालव बन्दे हो गये, कुछ लड़े तथा लंगड़े हो गये, वे जल
मन्त्र नरकक गतिमें बैठकर नवन् रामके पवन चरित्रोंका गान कर रहे थे,
अर्जुनने जब उनका रान्धसो गान सुना तो वे उसकी प्रशंसा करने लगे, और समुद्र तट
मार्गी अवलम्बन कर बन्धुकी दिशः-गच्छन् चले गये ॥ ७५ ॥

गोकर्णेत्य स कुतश्चिदुताप्रियस्य पुष्पाणि नृपि निद्वे पुच्छतसूनुः ।
आगामिनां निजशरासनताडनानाम्नावकारा इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ७६ ॥

गोकर्णेत्येति । सः कुतश्चिदसूनुः इन्द्रपुत्रः गोकर्णं नाम तीर्थविशेषम् इत्य प्राप्य
कुतश्चिदुता-वर्धनरावर्धुर्वावर्धनी तस्याः प्रियस्य पत्न्युः शिवस्य नृपि शिरसि-जा-
गामिनां नविन्दतां निजशरासनैः स्वगाण्डैवप्रमुखा ताडनानाम् आघातानाम् अत्र
शिवशिरसि अवकाशः स्यान्न इति सूचयता इव प्रकटयता इव दोष्णा बाहुना
पुष्पाणि निद्वे स्थापितवान् । गोकर्णतीर्थेष्वनस्तत्र स्थितस्य शिवस्य शिरसि
पुष्पाणि स्थापितवान् नन्वे संभाविति किंरातुके शिवस्य शिरसि बाणान् बाधयति,
यत्प्रमाणानां बाणानामवकाशोऽस्तीति सामानिकपुनवारणेन सूचितवानिति-
भावः । पुरा क्ति तत्स्यतीर्षुनस्य बलं पराविष्टं शिवस्यैव सुपुत्रे प्रसक्तं चास्त्राणि
वृत्तवानिति प्रदर्शनां कथामुल्लेखमुद्येका । वसन्तविक्रं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

गोकर्णं नाम तीर्थं जाकर अर्जुनने पर्वतरावर्धुने स्वानी शिवजीके मन्त्र पर
पूज चहुये, मन्त्र उनके हाथ बाह रहे थे, कि यहाँ पर नावीपुत्रने गम्भीरने बाणोंके
छिड़े स्थान होता । अर्जुनकी सन् शिवजीका कुछ पुत्र था, जिने किशानपुत्र कहते
हैं, उसने अर्जुनसे शिवजी के मन्त्र पर बाण प्रहार किया था, इस समय जो पूज रहते
थे, मन्त्र यहाँ हमने बाणोंकी कमी स्थान मिलेगा यह बात सूचित कर रहे थे ॥ ७६ ॥

गोवृक्षतमं कुर्यात्तत्तन्महायमन्त्रः सततं दधानः ।

आश्रयमैष्टि तमेव देवं गोकर्णवासं कुर्याजसूनुः ॥ ७७ ॥

गोवृक्षेति । गोवृक्षमन्त्रं वृषमवृक्षेऽस्थितं कुतश्चिदुताप्रियस्य हिमालय-
पर्वतार्थं शिवमन्त्रः स्वइदं सततं दधानः धारयन् (ध्यायन्) कुर्यावसूनुः
अर्जुनः तम् शिवम् एव देवम् गोकर्णवासम् गोः कर्णेऽस्थितमिति विरोधप्रतिपादनं,
गोकर्णमन्त्रकेत्रे स्थितमिति च तत्परिहारः आश्रयम् अस्तिवक्तिम् पश्येत् ।

पृष्ठस्थत्वेन ध्यायमानस्य कर्णस्थत्वेन दर्शनमवश्यमाश्चर्यं प्रयोजयेदिति भावः ॥४०॥

जिस पार्वतीप्रिय शङ्करको अर्जुन गोपृष्ठस्थित मानकर हृदयमें रखते आ रहे थे, उन ही परमेश्वर महादेवको गोकर्ण (गार्ङ्गके कान-अथवा गोकर्ण तीर्थ) में देखकर अर्जुनको आश्चर्यचकित रह जाना पड़ा ॥ ४७ ॥

पापापनुत्तयै परिकल्पितो यः प्रभासतीर्थे प्रथितेऽभिपेकः ।

सेतुं दृशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्यं विना जागरितो बभूव ॥ ४८ ॥

पापापनुत्तयै इति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यदुरितस्य अपनुत्तयै इत्याय प्रथिते पापक्षयकरतया ध्याते प्रभासतीर्थे तन्नामके पुण्यतीर्थविशेषे (अर्जुनेन) यः अभिपेकः स्नानम् परिकल्पितः कृतः, सेतुं सागरबन्धं दृशा स्वेदष्टया दृष्टवतः साक्षात्कृतवतोऽस्यार्जुनस्य सोऽसौ अभिपेकः साध्यं विना (पापक्षयरूपं फलम् पूर्वं सेतुदर्शनेनैव जातमित्यधुना) फलमन्तरैव जागरितः स्थितः बभूव । स हि प्रभासतीर्थाभिपेकस्तस्य भाविने शुभायातिष्ठत्, सम्प्रतितत्साध्यतया सम्भावितस्य पापक्षयस्य सेतुदर्शनेनैवानुष्ठितत्वादितिभावः ॥ ४८ ॥

पाण्डवोंने नारदके स्नाने नियम बनाया था कि हममेंसे जो आदमी द्रौपदीके साथ एकान्तमें केलिरायण स्वेत्तर भाईको देखेगा, वह एक वर्ष तक तीर्थों में घूमा करेगा, अर्जुन के द्वारा वह नियम भङ्ग हो गया, उस पापके प्रक्षालनार्थ वह प्रभासतीर्थमें स्नान करने आये थे, परन्तु प्रभासमें किया गया उनका स्नान फलसे खाली ही रहा, वह आगेके लिये ही सुरक्षित रहा, क्योंकि उनका वह पाप-जिसका क्षय प्रभासतीर्थस्नानसे किया चाहते थे, प्रभासतीर्थ आनेसे पूर्व सेतु दर्शनसे ही नष्ट हो चुका था, कहा है 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां तरन्ति ते' । ब्रह्महत्या पद यहाँ पर सर्वविध पापोंका उपलक्षक है ॥४८॥

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।

प्रभासतीर्थे नियमाभिपेकः पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥

पापापनोदे इति । अर्जुनस्य पापापनोदे दुरितक्षये सेतोः समुद्रबन्धस्य अवलोकनेन प्रागेव प्रभासतीर्थेऽभिपेकतः पूर्वमेव फलिते निष्पन्ने सति पश्चात् उत्तरकालिकः प्रभासतीर्थे नियमाभिपेकः यथाविधिस्नानम् सुभद्रागमहेतुः सुभद्रा-प्राप्तिकारणम् आसीत् अभवत् । सेतुदर्शनादेव क्षीणपापस्यार्जुनस्य प्रभासेऽभिपेकस्तस्य सुभद्राप्राप्तापुपाकरोत्, पुण्यस्य पापक्षयशुभोदयोभयहेतुतया पापक्षयेऽचरितार्थत्वे शुभोदयजननस्वामाख्यादिति भावः ॥ ४९ ॥

अर्जुनके पापका क्षय तो सेतुके दर्शनसे ही हो गया था, फिर प्रभास तीर्थमें किया गया सविधि स्नान उनकी सुभद्रा प्राप्तिमें कारण बना । जिस प्रभासतीर्थसे उन्होंने अपने

पापोंको क्षय करना सोचा था, उक्त कार्य पापक्षय पहले ही कारणान्तरसे सम्भव हो चुका था, अतः वह प्रभास तीर्थस्नान शुभोदयान्तरका कारण बनकर कृतार्थ हुआ ॥ ४९ ॥

ततो घनाविर्भवनाद्वियैव तन्नामलं मानसमस्य भेजे ।

कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकायाः ॥ ५० ॥

ततो वनेति । ततः प्रभासतीर्थे स्नानात्परतः तत्र प्रभासक्षेत्रे घनाविर्भवनात् वर्षाकालोपसर्गणात् भिया भयेन इव यदुकन्यकायाः यादववंशसुतायाः सुमद्रायाः शोभायशोमरालः सौन्दर्यकीर्तिरूपो हंसः कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन कर्णमध्यरूपक्रौञ्चवर्मना अमलं निर्मलम् अस्य अर्जुनस्य मानसं हृदयं भेजे प्राप । यथा वर्षागमनाद्भीतो हंसः क्रौञ्चवर्मना मानसं याति तथैवायं प्रभासे सुमद्रासौन्दर्यकयाः कर्णातिथी चकारेत्यर्थः । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकमलङ्कारः । वर्षाकाले हंसा भारतं वर्षं विहाय मानसं सरो गच्छन्तीति प्रसिद्धिमनुवर्धोक्तिरियम् ॥ ५० ॥

वैते वरसातके आनेसे टरकर हंस क्रौञ्चमार्गसे निर्मल मानस सर चले जाते हैं उसीतरह वर्षाके आगमनके भयसे सुमद्राके सौन्दर्य जन्य यशोरूप हंस कर्णमध्यरूप मार्गसे अर्जुनके निर्मल मानसमें प्रवेश कर गया, अर्थात् अर्जुनने सुमद्राके सौन्दर्य यशका अवग किया ॥ ५० ॥

स्मृतिपथस्थितयापि सुमद्रया जनसमक्षमिवासितुमात्तमीः ।

द्विजकुलानि स तत्र ममत्यजत्सहचराणि रतीशवशंवदः ॥ ५१ ॥

स्मृतिपथेति । अथ सुमद्रासौन्दर्ययशोवार्ताश्रवणानन्तरं स्मृतिपथस्थितया संकल्पगोचरया अपि सुमद्रया (हेतुमूतया) रतीशवशंवदः मन्मथबाधायुक्तः सः अर्जुनः जनसमक्षम् लोकानां समीपे आसितुं स्थानुम् आत्तमीः गृहीतभयः (भीतः) इव सहचराणि सहयात्रिकाणि द्विजकुलानि ब्राह्मणवृन्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् त्यक्तवान् यदा स्मृतमात्रयैव सुमद्रया कानपीडितोऽस्तावर्जुनो लोकसमक्षमवस्थातुं भयमन्वमूतदासीं स्वसहयात्रिकान् ब्राह्मणान्यथेन्द्रं गन्तुं विस्मृतवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ध्यानमें आई हुई सुमद्राके चलते काम पीड़ा युक्त अर्जुनने जब लोकके सामने रहनेमें (रहस्य भेदका) भयका अनुभव किया, तब उन्होंने साथ-साथ चलते ब्राह्मणोंके दम्पती वधेच्छा जानेकी अनुमति प्रदान कर विदा कर दिया ॥ ५१ ॥

पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिनः ।

कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

पयसेति । पाकशासनत्येन्द्रस्यापत्यं पुमान् पाकशामनिः अर्जुनः पथि मार्गे पयसा परिपूरितौ जलपूर्णौ घटौ परिपश्यन् वृद्धमागः कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनी-

यस्याः सवरजायाः सुभद्रायाः कुक्षौ स्तनौ फरस्थितौ हस्तगतौ इव कलशामास
शातवान् । यदार्जुनो मध्येमार्गं जलसंभृतौ कलशावपश्यत्तदैव सुभद्राप्राप्तिविषये
कृतनिश्चयोऽजायत, यात्राकाले जलपूर्णघटदर्शनस्येप्यमाणवस्तु प्रदत्वेनाभ्युपेतत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अर्जुनने जब रास्तेमें जलसे पूर्ण कलश देखे तभी उन्होंने भगवान्की छोटी बहन
सुभद्राके स्तनोंको करगत समझ लिया, अर्थात् उनको सुभद्राकी प्राप्तिमें निश्चय हो गया,
क्योंकि यात्राकालमें जलपूर्ण घटके दर्शनसे कार्य सिद्धिकी आशा इष्ट हो जाती है ॥ ५२ ॥

तदानीं खलु,—

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणैः

पुष्प्यत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पंधयान्धीकृतैः ।

मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेघंकराशामुखैः

पान्थानामपमृत्युभिः कतिपयः प्रादुर्बभूवे दिनैः ॥ ५३ ॥

चक्राङ्गीति । चक्रवाकस्त्रियस्तासां मदो दिने निरन्तरप्रियसहवासदर्प-
स्तस्य पश्यतोहराणि लुम्पकानि चलन्तीनां समुन्मिषन्तीनां शम्पानां समुन्मेषणैः
विलसन्तैः, एवं पुष्प्यतां विकासं प्राप्नुवतां केतकानां गन्ध एव सिन्धुः सागरस्तत्र
विलुठद्भिः सञ्चरद्भिः पुष्पन्धयैर्भ्रमरैः अन्धीकृतैः मलिनत्वं प्रापितैः, तथा मेदस्वी-
कृताः पीनत्वं गमिताः केकिनीनां मयूरीणां कलकलाः कोलाहला यैस्तथाभूतैः,
अपि च मेघङ्कराणि मेघायमानानि आशामुखानि दिग्वकाशा येषु तादृशैः, अथ च
पान्थानामपमृत्युभिः पथिकजनानां वियोगिनां विनैवायुरन्तं मृत्युप्रदैः कतिपयैः
द्वित्रैः वार्षिकैः वर्षर्तुजातैः दिनः प्रादुर्बभूवे जातम् । कतिपयानि प्राकृष्येयानि दि-
नानि प्रादुरासन् यात्राकालसन्ध्याऽऽगमेन दिनावच्छेदेन प्रियसहवाससौभाग्यशालि-
नीनां चक्रवाकोनां गर्वा निर्धूयतेस्म, विद्युतः समुन्मिषन्तिस्म, केतकपुष्पसुगन्धि-
सञ्चारिणोऽभ्रमरा इतस्ततोदिशोऽन्धीकृतवन्तः, मयूरीणां रुतानि बहुलीभूतानि, सर्वा
अपि दिशो मेघायमाना अभवन्, पान्थाश्चाकालिकं मृत्युमापद्यन्तेस्मेत्यर्थः । पश्य-
तोहरः—चौरः, 'पश्यतोऽर्थं हरति यः स चौरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । 'वाग्-
दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति पठ्याः अलुक् । मेघङ्करशब्दे 'मेघर्त्तिभयेषु
कृमः' इति खशि खिच्वान्मुम् ॥ ५३ ॥

चक्रवाकी गणको दिनमें निरन्तर प्रिय सहवासका घमण्ड था, मेघके उमड़ आनेसे
उन्हें अकाल सन्ध्या हो जानेके कारण दिनमें ही प्रियवियुक्त होकर अपना गर्व छोड़ देना
पड़ा, विजलियों चलने लगीं, फूलते हुए केतक पुष्पकी सुगन्ध रूप समुद्रमें सञ्चरण करने

बाले भ्रमरोंने दिशाओंको अन्धी बना दिया, केकिनी-मयूरीका शब्द अधिक हो गया, दिशाओंमें भेध भर गये, पान्योंकी अकाल मृत्युएँ होने लगीं; इस प्रकारके वरसाती दो चार दिन प्रकट हुए ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकाक्षणादीप्तिवर्त्या

संघुक्षितात्सपदि सध्वनिनिःसरद्भिः ।

वर्षाशमसीसगुलिकानिकरैः कठोरैः-

धर्माभियातिमवधीद्वनकालयोधः ॥ ५४ ॥

कालाम्बुदेति । घनकालो वर्षासमयः योधः योद्धा चणदीप्तिः विद्युत् एव वर्तिः अभिमुखीरज्जुस्तया सन्धुचितात् प्रज्वलितात् कालाम्बुदालिः श्यामघनमाला एव नलिकं नालायुधविशेषस्तस्मात् सपदि सद्यः तत्क्षणमेव सध्वनि सतततडाशब्दम् निःसरद्भिः कठोरैः कठिनैः वर्षाशमसीसगुलिकानिकरैः करकारूपसीसगुलिकासमुदायैः धर्माभियातिम् ग्रीष्मकालरूपं शत्रुमवधीत् मारितवान् । यथा कश्चन भटो नलिकास्रं वर्त्या सन्धुच्य ततो निर्गतैः कठोरैश्च सीसगुलिकानिकरैः स्वप्रतिपक्षं वीरं हन्ति, तथाऽयं वर्षासमयो विद्युता वर्त्या सन्धुचिताद्वर्षाकालिकश्यामलघनमालारूपनलिकास्रात् सशब्दं निःसरद्भिः करकारूपगुलिकासमुदायैः ग्रीष्मसमयरूपं स्वशत्रुं पराजितवानिति तात्पर्यम् । समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमप्रा-लङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वर्षाकाल रूप योद्धाने विजली रूप पलीतेते संयोजित भेधमाला रूप मशीनगनसे तड़-तड़ शब्दके साथ निकलनेवाली ओले रूप गोलीयोंसे तुरत हीं ग्रीष्म समय रूप अपने दुश्मनको मार दिया । बन्दूककी नलमें बारूद भरी रहती है, उसमें जब पलीता लगाया जाता है तब उससे गोलियाँ निकलती तथा निगाने पर मार करती हैं, उसी बातको यहाँ भेध तथा ग्रीष्मके युद्धमें बताया गया है । पूरा रूपक मरा है ॥ ५४ ॥

माध्वील्लिहा विरुरुचे मलिनीकृताग्रा

कान्तारसीग्नि नवकेतकवर्हरेखा ।

दग्धाञ्जले स्मरभिया दयिताजनेन

सम्प्रेषिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

माध्वील्लिहेति । माध्वी पुष्पमधु लिङ्गते आस्वाद्यते येन तेन माध्वील्लिहा भ्रमरेण मलिनीकृताग्रा श्यामीभूताप्रदेशा केतकवर्हरेखा । केतकीकुसुमपत्रम् स्मरभिया कामभयेन हेतुना दयिताजनेन प्रियाजनेन पथिकभर्तृषु दूरगतेषु प्रियतमेषु विषये सम्प्रेषिता निष्पृष्टा दग्धाञ्जला अन्ते दग्धा पत्रिका लिपिः इव कान्तारसीग्नि घन-प्रान्ते विरुरुचे प्रचकाशे । आपदि मग्ना गृहिणी पतिं त्वरितमायातमिच्छन्ती

तत्समीपे दग्धैकदेशां पत्रिकां ग्रहिणोति, भ्रमरेणाश्रितैकदेशा केतकी तथैव दृष्टो
इत्याशयः । अत्र पथिकस्त्रीणामापदिमप्रता ध्वन्यते ॥ ५५ ॥

पुष्परस पार्या भ्रमरीसे जिसका आगेका भाग काला पड़ गया है ऐसा केतक पुष्प
वनमें ऐसा प्रतीत होता था मानो वह कन्दर्पभयसे पथिक वधुओं द्वारा अपने पतियोंके
पास भेजी कोर पर जली चिट्ठी हो । जब किसी पर कोई बड़ी मुसीबत आपड़ती है तब
अपने सहायकको शीघ्र बुलानेके लिये जो पत्र भेजा जाता है उसका कोर जला डाला
जाता है, उससे स्थितिकी गंभीरता प्रकट होती है, यहाँ पर प्रोषित पत्रिकाओं पर आपत्ति
आई है, उन्हें कामदेवसे मय है अतः वह अपने पतियोंके पास केतक पुष्प रूप पत्र भेजती
हैं, जिसका अग्रभाग जला हुआ सा लगता है क्योंकि उसपर भ्रमर बैठे हैं ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्विर्सीन्नि धृततादृशशब्दः ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुभृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुभृदनेहसि वर्षासमये अद्विर्सीग्नि पर्वतभूमौ सकलेषु सर्वेषु
अर्जुनेषु तदाख्यवृद्धभेदेषु विकासिषु विकासशालिषु सत्सु धृततादृशशब्दः तत्स-
मानाभिधानाभिधेयः एकः (पार्थरूपोऽर्जुनः) विशेषात् सातिशयं विशुशोष शुष्य-
तिस्म एतत् चित्रम् यस्मिन् वर्षाकाले सर्वेऽर्जुनाः कानने विकसन्ति, तस्मिन्नेव
समये एकोऽर्जुनः पार्थः (सुभद्रावियोगव्यथया) सातिशयं शुष्यतिस्म । सर्व-
विकाससमये एकस्य तज्जातीयस्य शोषो विस्मयमावहतीति भावः ॥ ५६ ॥

बरसातके दिनोंमें पर्वत पर जब कि सभी अर्जुन (वृक्ष) विकसित हो रहे थे, आश्चर्य
की बात है कि एक अर्जुन (पार्थ) विशेषतः सूखता जाता था । सभी अर्जुनके विकास
समयमें एक अर्जुन सूखता जाय यह आश्चर्यकी बात तो है ही ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषासु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिखीन्द्रविनिर्मितायाः ।

तस्या मृगाद्याश्च तडित्तेश्च धनंजयः संविदिदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

वियतीति । वियति आकाशे अशेषासु सकलासु दिक्षु विदिक्षु (दिशः प्राच्यादय-
श्चतस्रः, विदिशश्चैशान्यादयश्चतस्रः, सम्मिलिताश्चता अष्टौ दिशो व्यवहियन्ते) वियो-
गशिखीन्द्रविनिर्मितायाः विरहंरूपेण कारुवरेण चित्रितायाः मृगाद्याः हरिणनेत्रा-
यास्तस्याः सुभद्रायाः तडित्तेश्च विद्युन्मालायाश्च भेदम् पार्थक्यम् धनञ्जयोऽर्जु-
नो न संविदिदे न ज्ञातवान् । 'त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे' इति प्रसिद्धोक्तिः, तद-
नुसारेण वियोगरूपः शिखीपार्थस्य दृष्टेः पुरतः सर्वासु दिक्षु सुभद्रायाश्चित्रं निर्मा-
तिस्म, तच्चित्राणि च विद्युद्भिस्तुलितानि तदङ्गकान्तेर्विद्युत्प्रभत्वादतः सादृश्येन
मिलितासु चित्रितासु सुभद्रामूर्तिषु तडित्तित्यु च भेदं बोद्धुमर्जुनो नाक्षमतेत्या-
शयः, सामान्यं नामालङ्कारः, तत्त्वज्ञानं यथा- 'सामान्यं गुणसाम्येन विशेषो नोप-
लक्ष्यते' इति ॥ ५७ ॥

न वभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मियः ॥ ६० ॥

त्वत्वेति । तत्र तस्मिन् कृष्णप्रादुर्भावसमये मियः परस्परं नयनानन्दिनोः अन्योन्यप्रीतिजनकविलोकनयोः तयोः कृष्णार्जुनयोः स्वस्ववेषाकथानया स्वस्व-
वृत्तान्तकथनरूपया नया द्वितीयर्त्तः ग्रीष्मस्य गुणः सञ्चेषः (शोषरूपः) तज्ज्ञया
तज्ज्ञानशालिन्या न वभूवे न ज्ञाते तयोः परस्परस्नेहिनोरन्योन्यस्य पुरः स्वस्ववृत्ता-
न्तव्याहृतनदी ग्रीष्मर्त्तुगुणं सञ्चेषरूपं न वेत्ति स्म अन्योन्यकथानञ्चेषो नानुदित्यर्थः ।
'लङ्घनतर्कश्रुद्वयान्वमानोस्तस्यैववारे प्रथमं वभूव मघौ' इत्यादिमात्कराचार्योक्ति-
दिशा वसन्ते मृष्टवादिस्तरगेन ग्रीष्मर्त्तौ द्वितीयर्त्तुरूपता बोध्या ॥ ६० ॥

मगवान् तथा अर्जुन एक दूसरेको देखकर खुश हो रहे थे, वे अपनी अपनी क्या
कहते जा रहे थे, कृष्ण की कथा तथा नदी द्वितीय ऋतु-ग्रीष्म ऋतु का गुण शोष या संचिद्र
शेषा नहीं प्रथम कर रही थी, उन दोनोंका प्रोत्साहन शीघ्र समाप्त नहीं हो रहा था । ॥६०॥

विजयो मधुरस्मितस्य भावं विदुषस्तस्य मतेन मिश्रुवेषः ।

कुसुमाक्षमयादिवातिगूढः कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

विजय इति । विजयः अर्जुनः भावं विदुषः अर्जुनमनोभावं जानतस्तस्य मधुर-
स्मितस्य साष्टवमधुरहासनृतः श्रीकृष्णस्य मतेन सम्मत्या मिश्रुवेषः सन्त्यासिवेष-
धारी कुसुमाक्षमयाद् कानगरनीतेरिव अतिगूढः प्रख्युष्टः सत् रैवतकस्य तदाख्य-
पर्वतस्य कुहरे गुहागृहे तिष्ठति स्म । सन्त्यासिवेषधारी विजयो नावं ज्ञात्वा हस्ततो
मगवतः सम्मतिमादाय रैवतकपर्वतस्य कुहरेतिष्ठत्, मन्ये स कामाक्षमयादात्मानं
गोपायितुमिव तां विजयां त्यलीं स्वावासनूमीचकारेत्याक्षयः । उच्छेदा स्फुटा ॥ ६१ ॥

अर्जुनके मनोभावको समझकर जानिप्राय मुकुतराते हुए मगवान् कृष्णकी सम्मतिसे
मिश्रुवेष अर्जुन उक्त रैवतकके कुहर-गुहागृहमें छिपकर रहने लगे, मानों वे कानाखके
नयने छिपकर स्नानमें रहते हों ॥ ६१ ॥

कथं सुमद्राकमनीयतायाः कल्पेत नुत्यै कविरुश्रतोऽपि ।

चतुर्थमप्याश्रममस्य येन तां साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥

कथमिति । उद्यतः स्वकवितागुणेन प्रतिष्ठां प्राप्तोऽपि कविः कवितानिर्माणपरः
सुमद्राकमनीयतायाः सुमद्रासौन्दर्यस्य नुत्यै प्रशंसार्थं कल्पेत हम्नः स्यात्, येन
यतः (आश्रमेषु ब्रह्मचर्यगार्हस्पत्यवानप्रस्थसन्त्यासनामकेषु) चतुर्थम् अपि आश्र-
मम् अस्य अर्जुनस्य साधनीभूय सुमद्राप्राप्त्युपायरूपतामवलम्ब्य तां सुमद्रां
दिदृक्षते स्म द्रष्टुमिच्छति स्म । यस्या दर्शनाय निवृत्तिमिति चतुर्थः सन्त्यासा-
श्रमोऽपि अर्जुनस्य साधनीभूय स्पृहयति तद्रूपप्रशंसादिभिरसम्पदैवेत्यर्थः । अनेन
सन्त्यासाश्रमस्यापि रूपदर्शनस्पृहाकथनेन तत्सौन्दर्यस्यालौकिकत्वं व्यजितम् ।
'आश्रमोऽस्त्री' इति कथनादाश्रमशब्दोऽत्र स्त्रीवत्तया प्रयुक्तो वक्षः ॥ ६२ ॥

स्याति प्रातः कवि भी सुमद्राकां सुन्दरताके वर्णने किं प्रकार समय हो सकता है ? जब कि चतुर्थ आश्रम सन्यास भी अर्जुनका साधन बनकर सुमद्राको देखनेकी इच्छा कर रहा है, जिस रूपका बादू निबन्धिप्रधान सन्यास पर भी चल गया, मला उसके वर्णनेमें कोई कवि किस प्रकार सकलता प्राप्त करेगा ॥ ६२ ॥

वदात्त्व एवाद्रितटात्पतिः त्रियः परिप्लवं तं प्रकृते शुभागमे ।

यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति ब्रुवन्धारवती पुनर्वयौ ॥ ६३ ॥

वदात्त्व इति । त्रियो रुक्मिणीरूपाया लक्ष्म्याः पतिः श्रीकृष्णः प्रकृते तस्मिन् शुभाशये सुमद्रापाणिग्रहणरूपकल्याणाधिगता परिप्लवम् अधीरमानसम् स्याद्वा नत्पद्मद्वितिसन्दिहानमानसमित्यर्थः यत् ते आशये अभिप्राये (मनसि) तत् (सुमद्रारूपं प्रियं वत्) ते तव अर्जुनस्य शयं करे मवेदेवेति ब्रुवन् कथयन् पुनः अद्रितटाद् रैवतकनामकतत्पर्वताद् द्वारवती नाम निजपुरीं वदात्वे तत्काले ययौ गतः । अर्जुनं समाश्रित्य तदिष्टसम्पादनोपयिकं विधिं सम्पादयितुं श्रीकृष्णो द्वारकां प्रस्थित इत्यर्थः । 'द्वन्द्वोऽभिप्राय आशयः' 'पञ्चशास्त्रः शयः पाणिः' इत्युभय-त्रामरः ॥ ६३ ॥

रुक्मिणी रूपा लक्ष्मीके स्वामी भगवान् श्रीकृष्णने सुमद्रा प्रातिके संबन्धमें सन्दिग्ध-चित्त अर्जुनसे कहा कि आपके मनमें जो बात है वह शीघ्र आपके शयमें होगी, अर्थात् आपका इष्ट सिद्ध होगा, ऐसा कहकर वे रैवतकके तटसे उसी समय पुनः द्वारका चले गये ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहा महान्मस्करी रैवतकं गिरिमुपस्कुरुते तस्य नमस्करणमस्माकं श्रेयस्करणमिति पुरोधोजनबोधनात्कृतूहलिना हलिना नगरमानीयमानं यहिरपि ज्वलता विरहानलज्वालेनेव काषाय-वाससावगुण्ठितवपुषं सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्मरवीरेण प्रवासरन्ध्रम-न्वीक्ष्य पन्नगपाण्डययदुकुमारिकाणां कृते पृथगीरितां त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डीं बिभ्राणं निजपल्लवकोमलमनिर्जयशोकादिव शुष्केण पटीरदौ-रुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपादयुगलं तं कुहनाभिभुं संभ्रमेण वन्दमा-नेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि सविनयमुपागतश्चेत्-पूरणावशिष्टैः स्वसोदरीप्रे-मरसैरिव तीर्यजैलैः पिचण्डिलं कमण्डलुं तदीयपाणोरादाय 'भगवन् ! इत् इत् एहि' इति राजमवनमुपनीय कन्यैकान्तःपुरे निवेशयामास ।

१. 'नह' । २. 'रैवतकगिरिः' । ३. 'अन्विष्य' । ४. 'पृथक्पृथक्' । ५. 'तल्ला' । ६. 'युवं' । ७. 'भावनामिभुन्' । ८. 'अवसेषैः' । ९. 'जटैः पूरितं' । १०. 'इत् इत् इति' । ११. 'कन्यान्तःपुरे' । इति पा० ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् हरेर्द्वारकागमनानन्तरम् अहस्करस्य सूर्यस्य यो
मदस्तेजस्वितादपस्तस्य तस्करमपहतमहस्तेजो यस्य तादृशस्तथोक्तः सूर्या-
दप्यधिकतेजाः महान् श्रेष्ठः मस्करोपरिग्राजकः रैवतकं नाम गिरिम् पर्वतम् उप-
स्कृते अलङ्करोति, रैवतकगिरिसमीपे तिष्ठति, तस्य परिग्राजकस्य नमस्करणं
प्रणतिः अस्माकं यादवानाम् श्रेयस्करणम् इष्टसाधनमिति पुरोधोजनबोधनात्
पुरोहितवचनात् कुतूहलिना तत्परिग्राजकनमस्करणादिष्टतोत्कण्ठेन हलिना बल-
रामेण नगरम् द्वारकापुरं नीयमानं प्राप्यमाणम्, बहिरपि (हृदये का
कथा ?) उबलता दीप्यमानेन विरहानलज्वालेन सुभद्रावियोगानलप्रकाशेन इव
कापायवाससा कपायरागरञ्जितसन्न्यासिधार्यवस्त्रेण अवगुण्ठितवपुषम् वैष्टितदे-
हम्, सव्येन साची चाणप्रयोक्ता सव्यसाची स एव शब्दो बोधको यस्य स सव्य-
साची तच्छब्दमत्सरेण तच्छब्दवाच्यताप्रसूतेर्प्यया स्मरवारेण कामदेवेन प्रवास-
न्धम् प्रवासरूपम् ग्रहारावकाशम् अन्वीक्ष्य विचार्यपन्नगकुमारिका उल्लपी, पाण्ड्य-
कुमारिका चित्राद्वा, यदुकुमारिका सुभद्रा तासां कृते तासां विषये पृथक् प्रत्येकम्
ईरितां प्रयुक्तम् त्रिशरकाण्ठीम् चाणकाण्डत्रयीम् इव त्रिदण्डीं वैष्णवयष्टित्रयं
विभ्राणं धारयन्तम्, निजपल्लवस्य चन्दनतरुसिलयस्य यः कोमलिमा मार्दवं
तस्य निर्जयः (अर्जुनपदाकृतः पराजयः) ततः शोकात् खेदात् इव शुष्केण पटी-
रदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय चरणपादुकाभावमवाप्य परिचर्यमाणपादयुग-
लम् चरणयोः सेव्यमानम् तं कुहनाभिषुम् मायांसन्न्यासिनम् अर्जुनम् यदु-
वृन्देषु यादवगणेषु सञ्जमेण त्वरया बन्द्मानेषु नमस्कुर्वन्तु सत्सु सुबुन्दः श्रीकृष्णो-
ऽपि सविनयम् नम्रभावेन उपागतः सन्न्यासिनोऽर्जुनस्य समीपमायातः, चेतः-
पूरणावशिष्टैः हृदयं पूरयित्वोर्वरितैः स्वसोदरीप्रेमरसैः सुभद्राप्रीतिरसै इव तीर्थ-
जलैः तत्तत्तीर्थोपहृताभिरद्भिः पिचण्डिलं पूर्णं कमण्डलुम् तदीयपाणैः अर्जुनकरात्
आदाय गृहीत्वा भगवन्, इत इतः अस्यां दिशि एहि आगच्छ इति एवंप्रकारेण
राजभवनं राजप्रासादम् उपनीय प्रापस्य कन्यकान्तःपुरे कन्यकाध्युषितेऽवरोधे
निवेशयामास प्रवेशं कारितवान् । तदनन्तरं सूर्यादप्यधिकतेजस्वी कोऽपि सन्न्यासी
रैवतके तिष्ठति स प्रणम्य इति पुरोहितोक्तिं प्रमाणीकृत्य तद्दर्शनोत्कण्ठितो बलरा-
मस्तं नगरमनैपीत् तस्य सन्न्यासिनः शरीरे कापायं वसनं वर्त्ततेस्म तदृष्टद्वयेऽभि-
मानो वियोगवह्निज्वाल इव प्रतीयतेस्म, तस्य कोरे दण्डत्रयी तिष्ठतिस्म, मन्ये सा
तस्योपरि प्रहृता उल्लपीचित्राद्वासुभद्राविषये कामस्य शरत्रयी सा, तदीयपादयो-
श्चन्दनकाष्ठपादुकावर्त्तत सा तथा प्रतीयतेस्म यथास्य पादेन कोमलतया चन्दनका-
ष्ठमजीयत, तदेव निजपराजयजनितखेदेन शुष्कीभूयास्य पराजेतुश्चरणीं परिचरति,
तादृशं त कपटसन्न्यासिनमर्जुनं यद्वः प्रणेषुः, तदेव कृष्णस्तत्रागतः, स तदीयक-
रतः कमण्डलुमादात्, स हि हृदयं पूरयित्वाऽवशिष्यमाणैः प्रेमजलैरिव तीर्थसलिलैः

पूर्णः प्रतीयतेस्म, कमण्डलुं स्वकरे गृहीत्वा कृष्णस्तं सन्न्यासिवेमर्जुनं राजप्रासाद-
मार्गाय कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारितवानित्याशयः । उपमा उल्लेखा चालङ्कारौ ॥

इसके बाद मूर्खके तबस्विनागत्रयो दूर करनेवाला-मूर्खसे भी अधिक तेजस्वी एक
सन्न्यासी वहाँ रैवतकके समीपमें रहता है, उनका नमस्कार शितदायक है, वह वान
पुरोहितजनसे मुनकर उन्हें देखनेके लिये उत्तुक बलरामने उनको द्वारकापुरमें बुला
लिया, वह सन्न्यासी कापाय वस्त्रसे शरीरको ढके हुए था, वह ऐसा लगता था, मानो
भीतरकी तरह बाहर भी सुमद्राविरहकी ज्वाला लिपटी हो, उसके हाथमें जो तीन ढण्ट
वर्त्तमान थे, वे ऐसे लगते थे, मानो कन्दर्पने अर्जुनके सन्यसाची शब्दसे पुकारे जानेसे
मत्सर धारण करके इस प्रवासकालको प्रहारोपयुक्त समय जानकर उसके ऊपर उल्लूपी
चित्राङ्गदा और सुमद्राके लिये अपने तीन बाणोंका प्रहार किया है, उसके पैरोंमें चन्दन
की बनी पाइका थी, वह ऐसी लगती थी मानो चरणों द्वारा कोमलतामें पराजित होनेसे
मूखा हुआ चन्दनकाष्ठ उसके चरणोंका शृङ्खला कर रहा हो, ऐसे कपटसन्न्यासीके पास
आकर यादवगण जब उसे प्रणाम कर रहे थे तब भगवान् ने वहाँ आकर अर्जुनके हाथसे
कमण्डलु ले लिया, वह कमण्डलु हृदयमें न समाते हुए सुमद्राप्रीतिरसस्वरूप नीर्यज्जाले
भरा था, कमण्डलुको अपने हाथोंमें लेकर भगवान् ने अर्जुनसे कहा कि आर्य महाराज,
इधर आइए, ऐसा कहकर भगवान् ने उन्हें राजप्रासादमें ले जाकर कन्यान्तःपुरमें प्रवेश
करा दिया ॥

मार्गे शरत्रयममुष्य कृते विमुच्य

शेषं द्वयं पुनरिवोष्मि तुमात्तलोभः ।

शुश्रूषितुं तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्याः स्मरो नयनमेव शरं व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

मार्गे इति । तदनु अर्जुनस्य कन्यान्तःपुरे प्रवेशात् परतः स्मरः कामदेवः मार्गे
तीर्थवर्त्तनि अमुष्यकृते अर्जुनस्य विषये शरत्रयं बाणपञ्चकमप्ये बाणत्रितयं विमुच्य
(उल्लूपीचित्राङ्गदासुमद्रारूपललनात्रयविषयकानुरागजनने) प्रयुज्य शेषं द्वयं
बाणयुगलं पुनः उष्मि तुं मोक्षं मात्तलोभः घृतेच्छ इव शुश्रूषितुं अर्जुनं सन्न्यासिनं
परिव्रित्तम् सोदरचोदितायाः कृष्णेन आदिष्टायाः तन्याः सुन्दर्याः सुमद्राया
नयनं चक्षुरेव शरं बाणं व्यतानीत् कल्पयामास । पञ्चसु बाणेषु त्रीन् बाणान्प्राणान्
प्राक् प्रयुक्त्वतः कामदेवस्य अवशिष्ट बाणद्वयं परिचर्यायै सद्भिहितायाः सुमद्राया
नयनमेवाजायतेत्यर्थः । उल्लेख्या रूपकं सङ्कीर्यते । वसन्तर्तिलक वृत्तम् ॥ ६४ ॥

इसके बाद कामदेवने जो तीर्थयात्रामें उल्लूपी, चित्राङ्गदा एवं सुमद्राके विषयमें अर्जुन
के ऊपर अपने तीन बाणोंका प्रयोग कर चुका था—सम्प्रति अपने सोदर माई भगवान्
कृष्ण द्वारा अर्जुनकी आराधनामें निशुल्ककी गई सुमद्राके नयनकी ही अपना अवशिष्ट

वाग बनाया । पहले तीन वाग छोड़ ही चुका था, शेष दो वागके रूपमें उसने सुमद्राके नयन ही प्रयुक्त किये ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुभ्रुवो धनुषा चित्तमुवञ्च तर्जितः ।

तपनेव दिने दिने तनोस्तनिमानं जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

बुधेति । स मस्करी कपटसन्न्यासी मधुरेण कोमलेन सुभ्रुवः सुन्दर्याः सुम-
द्रायाः वपुषा शरीरेण चित्तमुवः मनोजस्य मधुरेण पुष्पभवत्वात् मधुयुक्तेन धनुषा
च तर्जितः सन्तापितः सन् तपसा तपस्यया इव दिने दिने अनुदिनं तनोस्तनिमानं
कृशानां जगृहे प्राप्तवान् । कामपीडया जायमानं कार्यं तपःप्रभवत्वेनाप्येष्यते ।
तेयं पञ्चमी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता ॥ ६५ ॥

सुमद्राके नधुर-सुन्दर शरीर एवं बानदेवके मधुरसयुक्त पुष्प निर्मित वागसे सन्तापित
वह कपट सन्न्यासी अर्जुन दिनानुदिन दुर्बल हुआ जा रहा था, ऐसा लगता था मानो
वह तपस्या ही से दुर्बल हुआ जा रहा हो ॥ ६५ ॥

प्रतिनिःश्वसिते दीर्घे पाणिना नासिकां स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽयं प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रतीति । अयं पार्थः दीर्घे प्रतिनिःश्वसिते निःश्वासे पाणिना हस्तेन नासिकां
स्पृशन् आनृशन् प्राणायामस्य वायुनिरोधस्य समापनम् अवसानं भावयामास
बोधयामास । सुमद्रावियोगजं निःश्वासमन्योविद्यादिति तं गोपयितुमयं पार्थः
पाणिना नासाग्रं स्पृष्ट्वा प्राणायामसमाप्तौ ममायं श्वासस्त्यज्यते नायं वियोगजो
निश्वास इति लोकान्वञ्चयामासेत्यर्थः । तुलनायं दृश्यतां नैषधीये—‘मृषाविपा-
दाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासतर्ति वियोगजाम्’ इति । अत्र युक्तिर्नामा-
लङ्कारस्तल्लङ्घनमुक्तं यथा—‘युक्तिः परातिसंघानं क्रियया मर्मं गुप्तये’ इति ॥ ६६ ॥

जब अर्जुनको सुमद्रा वियोगमें दीर्घ निःश्वास निकल पड़ता था तब वे हाथसे नाकका
अग्रिम भाग छू कर यह बगानेका प्रयास करने लगते थे कि मैं प्राणायाम समाप्त करके
श्वास छोड़ रहा हूँ, यह निःश्वास नहीं है, इस प्रकारसे वे भाव गोपन करते थे ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुरः प्रसर्पन्प्रबभासे यतिनस्तदाधरोष्ठः ।

मुहुरभ्रगतावतीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्झिह्वानः ॥ ६७ ॥

प्रणवोच्चरण इति । तदा कपटयतिवेषधारणसमये प्रणवोच्चरणे ओष्ठारोच्चरण-
वेलायाम् पुरः प्रसर्पन् यतिनः अर्जुनस्याधरोष्ठः किल अग्रतायाः पुरःस्थितायाः
अवतीन्द्रपुत्र्याः रादकुमार्याः सुमद्रायाः मुखम् आस्वादयितुम् अधरम् पातुम्

१. 'सुभ्रुवा' । २. 'चित्तमुवा' । ३. 'प्रसर्पत्' । ४. 'अधरोष्ठम्' ।
५. 'उज्झिह्वानम्' इति पा० ।

मुहुः मूयोभूयः उज्जिहानः चलन् इव प्रवभासे प्रतीयते स्म । अयमाशयः—यति-
वेपथारी पार्थो यदौङ्कारमुच्चारयति तदौष्ठ्यवर्णोकारोच्चारणकाले तदौष्ठः पुरश्चलति,
मन्ये स सुभद्राधरपिपासयैव परिस्फुरतीति । स्वरूपोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । उत्पूर्वकाज्ज-
हातेः गानञ्चि उज्जिहानपदम् ॥ ६७ ॥

यतिवेपथारी अर्जुन जब ओंकारका उच्चारण करते थे तब ओष्ठ्य वर्ण ओंकारके
उच्चारणमें उनका ओठ आगेकी ओर चलता हुआ सा दीखता था, वह ऐसा लगता था,
मानो आगे में बैठों हुई राजकुमारी सुभद्राके ओठका पान करना चाहता हो ॥ ६७ ॥

कन्याकरे मृद्वति पादपद्मं पुप्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे माधव माधवेति हरिस्मृतेरन्यथयांचकार ॥ ६८ ॥

कन्याकरे इति । सः पार्थः कन्यायाः सुभद्रायाः करे पादयुग्मम् अर्जुनचरणद्वयं
मृद्वति संवाहयति सति (अर्जुनपादयुगलं मर्दयति सति) पुप्यन्ति जायमाणानि
गात्रे स्वदेहे पुलकाङ्कुराणि रोमाञ्चविकारान् हरे हरे माधव माधवेति एवं हरिस्मृतेः
भगवत्स्मरणरूपव्याजात् अन्यथयाञ्चकार गोपयति स्म । अयमाशयः—सुभद्रा यदा-
ऽर्जुनस्य पादौ मर्दयति तदा कपटसंन्यासिनस्तस्य रोमाञ्चा उद्भ्रूल्लन्ति, भवन्तममुं
रोमाञ्चोदयं लोको ज्ञात्वा मां लम्पटं मा ज्ञासीदिति मनसि कृत्यार्जुनस्तदा हरे हरे
माधवेत्युच्चारयन् रोमाञ्चोऽयं भगवत्स्मरणजन्येति गोपनं कृतवान् इति । युक्तिर-
लङ्कारः ॥ ६८ ॥

जब सुभद्रा यतिवेपथारी अर्जुनके चरणोंको दवाने बैठती थी, तब सार्विकभावके
उद्दिन होनेसे अर्जुनके रोमाञ्च हो आये, अर्जुनने देखा कि इन रोमाञ्चोंको देखकर लोग
मुझे लम्पट नहीं कहीं समझने लग जाय, अतः उसने हरे हरे माधव माधव कहकर यह
रोमाञ्च भगवत्स्मरणजन्य है, कामजन्य नहीं यह बताकर अन्यथाभाव द्वारा गोपन कर
दिया ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रत्यवसानकृत्यं प्रतिक्षणमिक्षुचापक्षुरप्रसंतक्षणेन सम-
न्तात्पतितैः सत्त्वगुणशकलैरिव स्वेदविन्दुभिर्व्याकीर्णं चामूर्वीं त्वच-
मध्यास्य विश्राम्यन्तं तं कुहनासंन्यासिनं धवित्रेण वीजयन्ती सुभद्रा
तैस्तैरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्य-
जिज्ञपत् ॥

एतदेति । एकदा एकस्मिन्समये प्रत्यवसानकृत्यम् भोजनरूपं कार्यं निर्वर्त्य

१. 'पुप्यन्त्यु' । २. 'पुलकाङ्कुराणि' । ३. 'प्रसंतक्षणेन' । ४. 'श्वेत' ।

५. 'विश्राम्यन्तं धवित्रेण' । ६. 'तैस्तैरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य' । इति पा० ।

समाप्य प्रतिक्षणं सततं दृष्टुचापपुरप्रसन्नरूपेण कामत्राणकृतभेदनेन समन्तात् पतितैः समन्ततो विकीर्यमाणैः सत्त्वगुणशकलैः सत्त्वगुणस्य त्रण्डैरिव स्वेदविन्दुभिः घर्मजलैः व्याक्रीणां व्यासां चामूरवीं मृगसन्त्यन्धिनीं त्वचं चर्म अध्यास्य उपविश्य विध्राम्यन्तम् ध्रममपनुदन्तं कुहनासन्न्यासिनम् मायायतिवेषधारिणम् तम् नर्जुनम् धवित्रेण मृगचर्मव्यजनेन वीजयन्ती धायुं चालयन्ती सुमद्रा तैस्तैः काम- विक्रियापूर्णैः इक्षितैः अर्जुनस्य चेष्टाभिः (तस्य) यतित्वे संन्यासिभावे संशय्य संदेहमासाद्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया यायार्थं ज्ञातुम् सवितर्य नन्नभावेन अनुरहसि एकान्ते व्यजिज्ञपत् अर्जुनं सूचितवती । एकदाऽर्जुनः कृतभोजनतया स्वस्थो भूत्वा मृगचर्मण्युपविश्य विध्राम्यति स्म, तस्य देहात् स्वेदविन्दवो निपत्य तद्भासने वि- क्रीणां कामेन स्ववाणैर्विदीर्णैर्म्यस्तदङ्गेभ्यः पतिताः सत्त्वगुणकणा इव प्रतीयन्ते स्म । सा तदङ्गितैस्तस्य यतित्वे समदिग्ध, सा तत्त्वं ज्ञातुं तमेकान्तेऽकथयदित्याशयः । 'प्रत्यवसानं भोजनमभ्यवहारश्च जप्तिश्च' इति हलायुधः । 'धवित्रं व्यजनं तद्यद्र- चितं मृगचर्मणा' इत्यमरः ॥

एक सनयनं भोजनादिभृत्य सम्पन्न करके अर्जुनरूप यति मृगचर्मसतपर बैठकर विग्राम कर रहे थे, प्रतिक्षण कानदेवके बाणों द्वारा प्रहारके होते रहनेसे शरीरके छिद्र जानेसे बिखरे हुए सत्त्वगुणतण्डवी तरह पत्तीनेकी बूटें आसनपर बिखरी पड़ी थीं, सुमद्रा मृगचर्मनिमित्तव्यजनेसे धीरे धीरे हवा कर रही थी, सुमद्राको अर्जुनकी कान चेष्टाओंसे सन्देह हुआ कि यह वास्तव सन्यासी नहीं है, उसने यथार्थता ज्ञानकी इच्छासे एकान्तमें अर्जुनसे इत प्रकार निवेदन किया ॥

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा ।

कन्यामौनान्वकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६६ ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन् यतिवर, तवाभ्यागमसंभवा त्वदागमनजन्या मे मम प्रीतिः प्रसन्नता कन्यामौनान्वकीर्णित्वे कन्याजनोचितसंलापनियमनङ्गे कल्प- शाखाशिखायते कल्पतरुशाखाप्रभागवदाचरति बहुसंलापेच्छां जनयति । भवदा- गमनजन्यो हर्षः कन्यामपि मामप्रष्टव्यविषयकप्रश्नकरणे न्यापारयतीत्यर्थः । 'अव- कीर्णीषतव्रतः' इत्यमरः ॥ ६९ ॥

हे यतिवर, आपके आगमनसे मुझे जो आनन्द प्राप्त हुआ है वही मेरे हृदयमें कन्या- जनोचित मौनव्रतको मङ्ग करनेके लिये अधिक इच्छा उत्पन्न कर रहा है । आपके आग- मनसे मुझे इतना अधिक आनन्द प्राप्त हुआ है कि मैं कन्याजनके लिये अपेक्षित मौनका मङ्ग करनेकी इच्छा करने लगी हूँ, कुछ पूछना चाहती हूँ ॥ ६९ ॥

इदानीममी,—

इदानीं इति । इदानीम् भवदागमनसमये, अमी-यादवाः ।

आपके आनेपर यह यादवगण ।

यदवः खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र ! तवाङ्घ्रिसेवनात् ।

शिरसैकमवाप्य यद्वज्रो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यैः ॥ ७० ॥

यदव इति । हे यतिनामिन्द्र यतिश्रेष्ठ, तवाङ्घ्रिसेवनात् भवदीय चरणसेवा-
वसरलाभात् यदवः यादवाः खलु निश्चयेन पुण्यराशयः शरीरिणः पुण्यसङ्घा इव
जाता इत्यर्थः, यत् यस्मात् एकं भवत्पादोत्थं रजः परागम् शिरसा स्वमस्तकेन
अवाप्य प्राप्य यैः यदुभिः अन्यत् स्वहृदयस्थितं रजः वासनासंज्ञातो रजोगुणः
मनसा हृदयेन परिवर्ज्यते त्यज्यते । भवदागमेन भवत्पादभवं रजः शिरसा गृह्णन्तो
निजहृदयगतं रजो जहतोऽस्मीं यादवाः सातिशयपुण्यमाजो जाता इत्याशयः ।
एकं रजोधारणं परं रजो निरासकारणत्वेनोक्तमिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'रजः स्या-
दात्तवै रेणौ परागगुणयोरपि' इति विश्वः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७० ॥

हे यतिवर, आपके चरणोंकी सेवाका अवसर पानेसे यादवगण अतिपुण्यशाली हा
गये हैं, क्योंकि उन लोगोंने एक रज आपका चरणरज पाकर-दूसरा रज-अपने हृदयका
रजोगुणप्रभव कामादिविकार छोड़ दिया है । आपके चरणोंकी वन्दनासे यादवोंका मान-
सिक विकार शान्त होगया है, अतः आपका आगमन उनको पुण्यभागी बना दिया है ॥७०॥

भगवन्नखिलं विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भवद्विधाः प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् सामर्थ्यशालिन्, अखिलम् समस्तम् भूतभविष्यद्वृत्त-
मानरूपं वस्तु विबुध्यसे जानासि, अतः मे मम भावि भविष्यत् शुभं कल्याणं
यथार्थं वस्तुतः सत्यसत्यं वद कथय । हि यतः प्रयताः संयमपरायणाः भवद्विधाः
त्वादृशाः दिव्यदृष्टयो यतयः योगिनः प्रणिधानेन समाधिना दिव्यचक्षुषः व्यवहिता-
व्यवहितजाताजातसकलवस्तुदृष्टनयना भवन्ति । यतो भवादृशायतयः सर्वज्ञा
भवन्ति, अतस्त्वमपि सर्वं वेत्सि, तेन मदीयं भविष्यच्छुभं मह्यं कथयेति भावः ॥७१॥

हे यतिराज, आप भूत, भविष्य, वर्तमान सब जानते हैं, अतः हमारा भविष्य शुभ
यथार्थरूपमें मुझे बता दें, आपके सद्गुरु योगी समाधिके द्वारा दिव्यचक्षु हुआ करते हैं ।
आप समाधिके द्वारा सब जान सकते हैं, अतः कृपा करके मुझे बतावें कि हमारा भविष्य
शुभ क्या कैसा है ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष्ट मीलितः क्षणमद्गोः प्रतिवाचमाददे ।

बहुना किमयि ! स्वकैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योपितां कुले ॥ ७२ ॥

अवकर्ण्येति । एषः कपटसन्न्यास्यर्जुनः तत् सुभद्रावचनम् अवकर्ण्य श्रुत्वा क्षणम्

किञ्चित्कालपर्यन्तम् मीलितः पिहितदृष्टिः (प्रणिधानं करोमीति बोधयितुं मुद्रित-
नयनः) अथि सुभद्रे, बहुना उक्तेन अधिककथनेन किम् ? नास्ति बहुक्तेन फलम्
स्वकैः निजैः गुणैः शीलसौन्दर्यादिभिः योषितां कुले स्त्रीवर्गे विजयं सर्वोत्कर्षं प्राप्स्य-
सि लप्स्यसे । अर्जुनं नाम विजयं प्राप्स्यसीति च ध्वन्यते । 'विजयस्तु पार्थ'
इत्यमरः ॥ ७२ ॥

उस कषटसन्न्यासी अर्जुनने सुभद्राकी वार्ते सुनकर कुछ देरके लिये समाधि करनेका
अभिनय करनेके लिये आखें मूंद लीं, अनन्तर उत्तर दिया कि अथि सुभद्रे, अधिक कहने
की आवश्यकता नहीं है, तुम अपने शीलसौन्दर्यादिगुणोंसे ही स्त्रियोंके बीच विजय
सर्वाधिक उत्कर्ष प्राप्त करोगी, विजय अर्जुनको प्राप्त करोगी यह अर्थ भी ध्वनित
होता है ॥ ७२ ॥

पादाङ्गुष्ठनखं यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्तः सद्यः स्यादामिपं दृशोः ॥ ७३ ॥

पादाङ्गुष्ठेति । यः नरः ते तव सुभद्रायाः पादाङ्गुष्ठनखं चरणाङ्गुष्ठनखरं फाले
स्वशिरसि विशेषकं तिलकं कुर्यात्, यो मनुष्यः प्रणयकुपितायास्तव प्रसादनाय
त्वत्पदयोः प्रणमन् त्वच्चरणनखं स्वशिरसो भूषणभावं प्रापयेत्, सः स्मरेणार्तः काम-
पीडितः नरः पुरुषः (अर्जुनश्च) ते दृशोः नयनयोः सद्यः तत्काल एव आमिपं
भोग्यं विषयः स्यात् भवेत् । यस्ते प्रियस्तव मानमपसारयितुं तव चरणयोः प्रणंस्यति
स नरः शीघ्रमेव त्वया दृश्येत, अचिरेणैव त्वया प्रियः प्राप्येतेत्यर्थः, तव चरणयोः
त्वां प्रसादयितुं कामोऽर्जुनस्त्वयाऽचिरेणैव द्रक्ष्यत इत्यपि ध्वन्यते । 'नरोऽर्जुने
मनुष्येऽपि' इति हलायुधः ॥ ७३ ॥

जो नर मनुष्य (तथा अर्जुन) मानावस्थामें तुम्हारे चरणोंमें प्रणत होकर तुम्हारे
चरणाङ्गुष्ठ नखसे अपने शिरको तिलकित करेगा तुम्हारे चरणोंमें प्रणत होकर तुम्हें
मनावेगा, वह नर (अर्जुन) भी शीघ्र ही तुम्हारी आंखोंके समक्ष उपस्थित होगा, तुम्हारी
आंखोंका आमिप-विषय-भोग्य वस्तु बनेगा ॥ ७३ ॥

इति सा तस्य वकिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विश्रुतपूर्वैस्तैस्तैर्लक्ष्यैः
सोऽयं संक्रन्दननन्दन इति निश्चयमणिं हृदयपेटिकापुटे निधाय 'भग-
वन् ! भवदभिहितयोर्विजय-नरशब्दयोः क्रमेण धर्मिपरता च विशेषना-
मता च तव कृपया भविता' इति तस्मै व्रीडंतरलतरनयनं वदर्नं भवन-
मन्ती तस्थे ॥

१. 'माले' । २. 'निषीतपूर्वः' । ३. 'लक्षणेश्वर' । ४. 'अयं यतिः' । ५. 'पेटक' ।

६. 'शब्दयोर्धर्मिपरता विशेष' । ७. 'नामपरता' । ८. 'भवेत्' । ९. 'तरल नयन' ;
१०. 'अवनमयन्ती' । इति पा० ।

श्रुतिः । इति उक्तप्रकारेण वक्त्रिस्तथा कौटिल्यपूर्णेन तस्य कपटसन्ध्यापि-
नोऽर्जुनस्य वचसा (श्लेषपूर्णेन भाषणेन) श्रवसा कर्णेन विस्तृतपूर्वैः दूतवन्दनी-
खिलुषात् काकनिर्वचरस्तैस्तैर्दिववाहुत्पद्वज्रमयनवसुरेखनुत्वादिमिलैर्बुधैः सा
सुमद्रा सौम्यं संक्रन्दनन्दनः इन्द्रपुत्रः कर्जुन इति निश्चयमग्निं निर्गम्यत्वं मूल्य-
वदत्तं हृदयपेटिकापुटे हृदयरूपमन्त्रूपान्यन्तरे निधाय स्थापयित्वा—भगवन्,
महाराज, भवदग्निहितयोः पूर्वतनपद्यद्वयं भवतोच्चारितयोः विजयनरशब्दयोः
क्रमेण कानुपूर्व्येण धर्म्मिपरता विशिष्टव्यक्तिवाचकता (विजयशब्दस्य धनपरत्वं
विहाय धर्म्मिवोचकता) विशेषानमता (नरशब्दस्य सामान्यपुमात्राभिधायित्व-
स्युदात्ते) विभिन्न्य कस्यापि पुंसो वाचकता च तत्र कृपया भविता भविष्यति
(त्वत्कृतया मनकृते विजयशब्दो व्यक्तिविशेषवाची, नरशब्दोऽपि कस्यचनैकस्य
वाची नग्नस्यते) इति एवं समीक्षितरत्नतरनयनं लज्जया चञ्चलदृष्टिं यथास्याचया
वदन् सुखम् लवनमन्ती नीचैः कुर्वती तस्यै । एवमभिदधाना सा लज्जानतनुखी-
जातेत्यर्थः ।

इतः प्रकारेण धर्मिद्वयं उनके वचनको सुननेसे तथा पहले सुने गये उनके तत्त्वज्ञानसे
मिष्टान केके सुनाने यह वही इन्द्रपुत्र कर्जुन है ऐसा निश्चय कर लिया, इस प्रकारके
निश्चयकरन रत्नको अपने हृदयरूप पेटोके छन्दमें रख लिया, और कहा—महाराज, अपने
जो अपने कथनों विजय और नर शब्द कहे हैं, वे क्रमशः धर्मिवाचक तथा छात्र धर्मिने
वाचक भी मेरे लिये काफ़ी कृपसे हो ही जायेंगे, ऐसा कहकर कर्जुनके मानने लक्ष्म
चत्रन नयन सुख हुआकन बैठो रही ॥

यनेवमुद्दिश्य तवोक्तिमङ्गी स एष दासोऽस्त्यनुकम्पनीयः ।

इति प्रकारं क्षणमर्जुनत्वं चुचुस्व तां चोरयतिः कपोले ॥ ७४ ॥

धर्मिनि । ततः हे सुन्दरि, यन् कर्जुनमुद्दिश्य लक्ष्याकृत्य एवम् उक्तप्रकारा तव
उक्तानां वचनानां मङ्गी प्रकारो रीतिः (प्रकटी भवति, यं लक्ष्याकृत्य त्वमेवं व्यङ्ग्येना-
भिदधासि, सः अनुकम्पनीयः दयनीयः तव दासः सदातुल्लाचारी एषः कर्जुनः
कहमस्ति, इति एवम् कर्जुनत्वं प्रकारं कपटयित्वं निराकृत्य त्वमर्जुनं वीर-
यित्वा चोरयतिः वृद्धसन्ध्यासी सोऽर्जुनस्तां सुमद्रां कपोले गण्डस्थले ब्रजं सहृद-
चुचुस्व सुम्वितवान् । वंशस्थं वृचम् ॥ ७५ ॥

जिन्को लक्ष्य बनाकर तुम इस प्रकार वचनमङ्गीका प्रयोग कर रही हो, वह तुम्हारा
दान मैं कर्जुन यही है । इस तरह अपना कर्जुनरूपत्व प्रकाशित करके कपट सन्ध्यासी
कर्जुनने सुमद्राके गल वृच लिये ॥ ७४ ॥

स्वेदान्धूपूरभरिते सुदरास्तदास्याः क्षेत्रे स्वर्किशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पास्त्रकर्मकवरः पुलकच्छलेन शृङ्गारवीजनिकरात्रिविधानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

स्वेदान्धुरेति । तदा चुम्बनकाले पुष्पास्त्रकर्मकवरः कामदेवरूपो निपुणः कृपकः स्वेदान्धुपूरमरिते स्वेदजलप्रवाहपूर्णं स्वस्य यः किंशुकशिखीमुखः किंशुकाख्यपुष्प-विशेषकृतो चाणः स एव सीरो हलस्तेन कृष्टे विदारिते अस्याः सुमद्रायाः क्षेत्रे शरीरे एव क्षेत्रे केंदरे पुलकच्छलेन रोमाञ्चव्याजेन निविडान् घनान् शृङ्गारवीज-निकरान् शृङ्गाररमस्य बीजसमूहान् अवाप्सीत् उप्तवान् । यया कम्बन निपुणः कृपकः पयः पूर्णं सीरकृष्टे च क्षेत्रे बीजं वषति, तथैवायं कामदेवः सुमद्रायाः शरीरे क्षेत्रे स्वेदपयसाऽऽचिते किंशुकाख्यवाणरूपहलेन कृष्टे च रोमाञ्चरूपबीज-राशौ शृङ्गाररूपतरुजनकानवाप्सीदित्याशयः । समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपक-मलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

पसंनेके बल्ने नरे हुए तथा कामदेवके किंशुकाख्यरूप हल्ने जुते हुए सुमद्राके शरीर-रुज क्षेत्रमें कामदेवरूप दक्ष कित्तानने रोमाञ्च व्यावने खूब अधिक शृङ्गारके बीज बी दिये । क्षेत्रमें पानी भरा हो, वह हल्ने जुता हो, उसमें यदि अधिक बीज टाठ दिया जायगा तो ज्यादा उपज होगी, कामदेव हुआ कित्तान, पसंनेके बल्ने पूर्ण तथा कामवाग छत सुमद्रा का शरीर हुआ क्षेत्र, रोमाञ्च बीज, शृङ्गाररुज होगी फलतः । इत प्रकार इसमें रूपक सन्ततवस्तुविषयक सावयव है ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमां स रजनौ सद्योऽनुकूलां रहः

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवमरो द्वाभ्यां हरिभ्यामपि ।

पौरैरुभयथा जनेष्ववलतां प्राप्तेषु पार्थस्तथा

जामत्सारथिविधिया सह रथारुढः पुरात्रिर्ययौ ॥ ७६ ॥

तस्यामेवेति । तस्यामेव रजनौ रात्रौ अनुकूलाम् प्रगपिजीम् इमां सुमद्रारूपां वधूं पत्नीम् मयः शीघ्रं रहसि एकान्ते पाणौ कृत्य वैवाहिकेन विधिनाऽङ्गीकृत्य दान्याम् अपि हरिन्याम् इन्द्रोपेन्द्रान्याम् विलोकितोत्सवमरः दृष्टवैवाहिकोत्सव-समुद्भूतः सः पार्थः पौरैः द्वारकावासिषु जनेषु लोकेषु उभयथा दान्यामपि प्रका-रान्याम् अवलताम् (बलरामस्यान्यत्रगतत्वेन) बलरामरहितत्वम् निर्वर्त्यं च प्राप्तेषु सन्धु जाग्रती प्रकाशमाना सारथिविधिया रथचालनचानुरी यस्यास्तथा सुमद्रया नह रथारुढः सन् पुरात् द्वारकानगरात् निर्ययौ प्रस्थितः । शीघ्रं तां परिणीय रथचालनचतुरया तथा सह द्वारकातोऽर्जुनः बलरामस्यानुप-स्थिततया यादवास्तं रोद्धमपि नापारयन्तीति भावः ॥ ७६ ॥

इसा रातमें अनुकूला सुमद्राके साथ एकान्तमें वैवाहिक विधि सम्पन्न हुआ, दोनों हरि-इन्द्र और उपेन्द्र अनुजसुमद्रा विवाहोत्सवके साक्षी रहे, बलराम अन्धु पूजा करनेके लिये दशान्तर गये थे, अतः पुरवाता दोनों प्रकारसे अवल-बलरामरहित तथा शीघ्ररहित

हो रहे, रथ चलानेको जलाने निपुण सुमद्राके साथ रथ पर आरुढ़ होकर अर्जुनने दारका परते प्रस्थान कर दिया ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येदं जृम्भितानां यदूनां पार्योद्देशात्क्रोधनत्वस्य जातेः ।

म्लानि दातुं माधवो माधवोऽभूद्यत्रात्ता कौरवी सा समृद्धिः ॥ ७७ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुमद्राया हरणम् आकर्ण्य श्रुत्वा पार्योद्देशात् अर्जुनमुद्दिश्य जृम्भितानां युद्धोद्यतानाम् यदूनाम् यादवानाम् क्रोधनत्वस्य क्रोपस्य जातेः जात्यात्यकुसुममेदस्य म्लानि दातुम् म्लानतां जनयितुम् (अनुत्साहं कर्तुम्) माधवः श्रीकृष्णो माधवो वसन्तोऽभूत्, (वसन्ते जाते म्लयिमानतायाः 'नस्याज्जातीवसन्ते' इत्यादि कविसम्प्रदायसिद्धतया भगवान् यादवानां क्रोपरूपस्य जातीकुसुमस्य म्लानौ वसन्तभावं जगामेत्यर्थः) यत्र भगवति कौरवी कुरुवंश्यानाम् सा प्रसिद्धा समृद्धिः आयत्ता स्थिता, यत्र माधवे वसन्ते कौरवी कुरुपुष्पसम्बन्धिनी समृद्धिर्विकासारूपोऽस्यत्ता मर्यादिता । इदं सुमद्राहरणवृत्तमाकर्ण्य यद्यपि यादवः पार्यमुद्दिश्य रणायोद्योगं प्रारंभिरे तथापि श्रीकृष्णस्तेषामुद्योगं शिथिलयामास, यथा जातीपुष्पविकासं वसन्तः शिथिलयतीति तात्पर्यम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

रथ सुमद्राहरण वृत्तान्तके सुननेसे यादवगण अर्जुनको उद्देश्य करके युद्धके लिये उद्यन हुए परन्तु श्रीकृष्णने उन्हें रोका, उनके क्रोपरूप जानी पुष्पके विकासमें वसन्त ऋतु का काम किया, जैसे वसन्तसे जातीका विकास रुक जाता है, वसंत प्रकृति भगवान्के समक्षानेसे यादवोंका क्रोप रुक गया, और जैसे वसन्त कुरव पुष्पको समृद्धिका कारण होता है वैसे ही कृष्ण कुरुवंश-अर्जुनादि को समृद्धिके कारण भां ये ॥ ७७ ॥

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां

मुहुः स्मारं स्मारं कपटयतितां बलिगतकुचम् ।

हसन्त्याः प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशाः

शताङ्गेनाविष्टसुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

गोत्साहेति । सुरपतेः इन्द्रस्य तनूजः पुत्रः अर्जुनः रणोत्साहे यादवानां युद्धोद्योगो शान्ते सति यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां यदूनां जडिम्नां मूढभावेन या कीर्तिः प्रसिद्धिः तस्या ध्वजलताम् तत्प्रख्यापिकाम् (यादव एवंजडा यदीदृशमर्जुनस्य कपटयतित्वं न ज्ञातवन्तः इति प्रत्यापयन्तीम्) कपटयतितां स्वस्य प्रच्छन्न-सन्न्यामितां मुहुः वारं वारं स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा बलिगतकुचं चलस्तन-मण्डलं हसन्त्याः प्रेयस्याः सुमद्रायाः दशनरुचिमित्रीकृतयशाः दन्तकान्तितुलित-कीर्तिः सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीम् स्वनगरीम् इन्द्रप्रस्थम् अविवृत् प्रविष्टः । यदवो यदा भगवद्वनुरोधेन युद्धान्यवर्तन्त, तदा तेषां कपटयतिकृतवच्चनया मूढत्वं स्मृत्वा उच्चैर्हसन्त्याः सुमद्राया दन्तकान्त्या समानीभूतयशा अर्जुनोरथे-

नेन्द्रप्रस्थं प्रविष्ट इत्यर्थः, कीर्त्तिध्वजलतामिति रूपकेण सह दशानरुचिमित्रीकृतयशः
इति उपमासङ्कीर्त्यते ॥ ७८ ॥

जब यादवोंका रणोत्साह शान्त हो गया तब यादवोंको देवदूतोंको प्रख्यापित करने-
वाली अर्जुनकी दध्नसन्वासिताको याद करके बार-बार स्तनोंको कम्पित कर हँसती हुई
सुमद्रा रूप अपनी प्रियजनकी दन्तकान्ति स्नान धवल दशवाला अर्जुन रथपर बैठकर
अपनी नगरी इन्द्रपुरीमें प्रवेश किया ॥ ७८ ॥

ततो मुहूर्ते सकलाभिनन्द्ये कुरुद्वहानां कुशलोदयाय ।

सुतं सुभद्रा सुपुत्रेऽभिमन्युं प्रवीरसूः सा तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

ततो मुहूर्ते इति । ततः अर्जुनसुभद्रयोः इन्द्रप्रस्थपुरीप्रवेशानन्तरम् प्रवीरसूः
वीरजननी सा सुभद्रा कुरुद्वहानां कुरुवंशोद्भवानां पाण्डवानां कुशलोदयाय ऐहिक-
पारत्रिकशुभसम्पादनाय सकलाभिनन्द्ये सर्वजनप्रशंसनीये मुहूर्ते तम् अर्जुनम् इव
प्रवीरम् शूरम् अभिमन्युं नाम सुतं पुत्रम् सुपुत्रे जनयामास । तमिवप्रवीरमित्यु-
पमा । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ७९ ॥

सर्वजन प्रशंसनीय सुमहूर्त्तमें कुरुवंशोद्भव अपने पूर्वजोंके ऐहलौकिक तथा पारलौकिक
कल्याणके साधक अभिनन्द्युको बार-बार जननी सुभद्राने जन्म दिया, वह पुत्र अभिनन्द्यु अपने
पिता अर्जुनके स्नान ही वह इन्द्र था ॥

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रतानां प्रधानभावे कृतपट्टवन्वा ।

पञ्चापि सद्यः प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितृणासन्तृणानकार्षीत् ॥ ८० ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रतानां प्रधानभावे मुख्यपदे कृतपट्टवन्वा कृतामिपेका-
सर्वैः पतिव्रतामुख्यपदे प्रतिष्ठापिता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूः लम्बिका इव
स्वान् स्वकीयान् पञ्चापि युधिष्ठिरादीन् पतीन् सद्यः तदैव पितृणाम् अनृणान्
पितृणरहितान् सुपुत्रत्वेन पितृणमुक्तान् अकार्षीत् कृतवती । प्रकैकस्य पत्युरैकैकं
पुत्रं जनयित्वा तान् पितृणमुक्तान् कृतवतीत्याशयः । 'जायमानोहवै पुरुषस्त्रिभि-
र्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्यायेनपिम्यः प्रजया पितृभ्यो यज्ञेन देवेभ्य इति' 'एष
वा अनृगो यः पुत्री' इति च श्रवणात्पुत्रोत्पादनेन पाण्डवाः पितृणामनृणा अभि-
वदन्ति बोध्यम् ॥ ८० ॥

पतिव्रताओंके मुख्य पदपर अनिपिका पाञ्चालराक्षतनया द्रौपदीने भी अपने पांचों
पतिओंको पितृ ऋणसे मुक्त करा दिया, जैसे प्रतिभू-जमानतदार किसीको ऋणसे शेरसे
ऋण मुक्तकर ऋणमुक्त करा देता है ॥ ८० ॥

अथ तेषां तादृशं पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसैन्तसामन्तो राजन्यसंब-
न्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

अथेति । अथ पाण्डवानां पुत्रोत्पत्तिवार्त्ताश्रवणानन्तरम् तेषां पाण्डवानां तादृशं विलक्षणं पुत्रोत्सवम् पुत्रजन्म आकर्ष्य श्रुत्वा वसन्तसामन्तः वसन्तर्त्तोरनुचरः ऋतुग्रीष्मर्त्तुः राजन्यसम्बन्धितया वसन्तो ऋतुराजस्तत्सम्बन्धितया (समानानां समानोदये हर्षस्य स्वामाविकत्वेन ग्रीष्मो राज्ञामुदयेन हृष्यन्निवायातः) हर्षादिव समाजगाम समायातः ।

इसके बाद पाण्डवोंके बैठे पुत्र-जन्मोत्सव की खबर पाकर वसन्तका अनुचर ग्रीष्म ऋतु राजसम्बन्धितके कारण हटन्ता होता हुआ आ पहुँचा ॥

तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कतिचन दिनानि मलयं विहाय पदमेकमपि न चचाल ॥

तदानीमिति । तदानीं ग्रीष्मसमये भगवान् पवमानः वायुदेवः भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया पुत्रस्य भीमस्य पुत्रो जात इति जन्माशौचशालितया इव लोकस्पर्शाय लोकानां स्पर्शकर्मणे सङ्कुचन् लज्जमान इव (अशौचपाते लोकाः पराज स्पृशन्तीति लोकाचारः, वायुः पौत्रजन्मना जाताशौच इव परस्पर्शे लज्जमानतया) कतिचन दिनानि कियतो वासरान् यावत् मलयं दिग्वस्थितं पर्वत-विशेषं विहाय पदम् एकमपि न चचाल न पस्पन्दे । ग्रीष्मे दक्षिणानिलसंचार-विरहोऽप्राशौचवत्ताहेतुकतयोत्प्रेक्षितः ।

उस समय भगवान् वायुदेव मलय पर्वतको छोड़कर एक पद भी नहीं चलते थे, मानो भीमके पुत्रकी उत्पत्ति होनेसे वायुदेव अशौचशाली होकर दूसरोंके स्पर्शमें लज्जाका अनुभव करते हों । (अशौच होनेपर लोग दूतोंके स्पर्शको बचाते हैं ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन जीवातुरद्य मम दूरत एव देशात् ।

उत्सारितो मधुरितीव रुपा वनान्ते तत्स्वागतं परभृतो न समाचचार ॥८१॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन ग्रीष्मेण मम कोकिलस्य जीवातुः जीवनौपधरूपः प्राणदातेत्यर्थः मधुः वसन्तः अद्य देशात् स्वविषयात् एव दूरतः दूरदेशे निःसारितः गमितः, इति अस्मात् कारणात् रुपा कोपेन इव वनान्ते वन-भृतौ परभृतः कोकिलो नाम तत्स्वागतं ग्रीष्मस्य स्वागतं न चकार, ग्रीष्मो कोकिलो मूकस्तिष्ठति, मन्ये कोकिलस्य प्राणप्रदो वसन्तोऽमुना ग्रीष्मेण स्वविष-यादनेन ग्रीष्मेण निस्सारित इति कोपादसौ कोकिल आगतमपि ग्रीष्मं न स्वागतं व्याहरतीति भावः । ग्रीष्मे कोकिला न कृजन्तीति प्रसिद्धिमनुष्येयमुत्प्रेषा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

१. 'सुतोत्पत्ति' ।

२. 'कतिचिदिनानि' ।

३. 'दूरत एव दूरात्' । इति पा० ।

इत निर्दय ग्रीष्म ऋतुने हमारे प्राग्गता वसन्तऋतुको देखते ही निकाल बाहर कर दिया है, इसलिये कुपित कोकिल ग्रीष्मऋतुके आने पर भी उत्सृज्य स्वागत नहीं कर रहा है। ग्रीष्मने कोकिल नहीं कृतज्ञ है उत्सृज्य को उत्प्रेक्षा की गई है कि जिस ग्रीष्मने कोकिलोंके प्राग्गता वसन्तको निकाल बाहर किया उत्सृज्यके आगमनमें यह कोकिल-सुहृदाप अपना असहयोग जतानेके लिये मौन साध कर बैठ गया है ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्केः कुरुकामिनीनां शरीरवल्ग्व सह मार्दवेन ।

उपस्थितामूढुपमा तदानीं तपःस्थितानां सुलभं हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

शिरीषेति । तदानीं ग्रीष्मागमनसमये कुरुकामिनीनां शरीरवल्ग्वसुहृदस्य उपमा सादृश्यम् उपस्थिता अमृत, अजायत, हि यतः तपःस्थितानां तपस्यानिरतानां ग्रीष्मे वर्तमानानाञ्च सर्वं दुरापमपि सुलभम्, यतोऽमृति शिरीषकुसुमानि तपःस्थितानि वतपुषाधुनैषां कुरुसुन्दरीभिः सह सादृश्यमजायत, यावदिमानि तपःस्थितानि नास्तत्तावदेषां मार्दवापेक्षया कुरुसुन्दरीणां मार्दवव्यातिशयवत्तया सुलभा नाजायत, सम्प्रति तु तपःप्रभावादिव तपःप्रभावादनीषां सुलभा कुरुसुन्दरीणामङ्गः सनजनीति तात्पर्यम् । तपःस्थितानामिति पदं दिलष्टम्, तथैव च सत्ययान्तरन्यासस्य सङ्गतिः । तपस्यार्थकतपःशब्दगतविसर्गस्य 'खपरै शरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः' इति लोपे तपस्थितानामिति रूपेऽर्थद्वयमपि सुपपादम् । अत्र रलेषमूलकः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

ग्रीष्म सनपके आ जाने पर कुरुसुन्दरी श्रौतरी आदि स्त्रियोंके अङ्गोंके साथ शिरीष पुष्प कुकुमारतामें बराबरी करने लगे, तपःस्थित-तपस्यानिरतस्य एवं ग्रीष्मने वर्तमान जनके लिये दुर्लभ क्या है? तपस्थित होने कारण ही शिरीषकुसुमोंको श्रौतरी आदि औरतोंके अङ्गोंसे तुलना प्राप्त हो सती ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमरावलिर्वभौ ।

ऋतुना मधुगन्धगुप्तये जनुनाग्रे निहितेव मुद्रिका ॥ ८३ ॥

कुरुकेलीनि । कुरुकेलिवनेषु कुरुवंश्यानामनीषां पाण्डवानां श्रीढाकाननेषु मल्लिकाकुसुमेषु मल्लिकानामक्षवेतपुष्पभेदेषु स्थिता मधुपावलिः भ्रमरवतिः ऋतुना ग्रीष्मेण मधुगन्धगुप्तये मल्लिकाकुसुमस्थितपरागसुगन्धसुरङ्गायै अग्रे उपरिभागे जनुना नीललाङ्गया निहिता मुद्रिका मुद्रा इव बभौ प्रचकाशे । यथा कोपि किमपि सुरङ्गितोक्तुं तदुपरि स्वमुद्रां स्थापयति तथैव कुसुमगतपरागसुगन्धयोगुप्तये स्थाप्यमाना मुद्रैव भ्रमरनाला प्रतीयते स्म । स्फुरत्येवाञ्जलद्वारः । त्रैतालीयं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

पाण्डवोंके क्रीडाज्ञाननोंमें वर्तमान मल्लिका-कुसुमों पर बैठे हुए भ्रमर-समुदाय ऐसे लगाने थे, मानों ग्रीष्मऋतुने उन पुष्पोंमें वर्तमान मधु तथा सुगन्धकी सुरक्षाके लिये लाह की सील सुहर कर दी हो । आज भी लोग जिस चीजकी सुरक्षा करना चाहते हैं, उसपर लाहकी सील कर देते हैं ॥ ८३ ॥

शुभसौरभसंभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।

कलयेयुरतीव चित्रभावं क्षणपीतानि दृशा कथं न तानि ॥ ८४ ॥

शुभसौरभेति । भूमौ पृथिव्यां शुभसौरभेण उत्तमसुगन्धेन संभृतानि पूर्णानि शुचिभूतानि ग्रीष्मे जातानि यानि पाटलानि पाटलपुष्पाणि तान्यपि दृशा नेत्रेण क्षणं पीतानि सादरमवलोकितानि तानि पाटलापुष्पाणि चित्रभावम् आश्चर्यं कथं न कलयेयुः उत्पादयेयुः । स्वतः शुभ्राणां पाटलत्वं श्वेतरक्तत्वं ततश्च (दृशा) पीतत्वमिति आश्चर्यकरत्वमुचितमेव, यानि शुभ्राणि पाटलानि पीतानि तानि चित्रभावं कथं न कलयेयुः धारयेयुरिति भावः । शुचिभवानि पाटलवर्णानि च पीतानि सन्ति कथं नाग्निभावं गच्छेयुरिति च । 'शुचिः शुभ्रेऽनुपहते शृङ्गारापादयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्वः ॥ ८४ ॥

सुन्दर सुगन्धसे पूर्ण पृथ्वीपर पवित्र या ग्रीष्ममें उत्पन्न पाटलपुष्प या पाटल-श्वेतरक्त-वर्ण थोड़ी देरके लिये आँखोंसे देखे गये (पीत) किस तरह चित्रभाव आश्चर्यकी सृष्टि नहीं करते । पाटल ग्रीष्ममें पैदा हुआ, देखा गया और आश्चर्यप्रद हुआ, शुचि, पाटल पीत मिल जाने पर चित्र बन जाता है, इसी बातकी गतिपर उत्प्रेक्षा तथा श्लेष किया गया है ॥ ८४ ॥

सीमन्तविद्युद्वतंसशिरीषचापं

कैश्यं घनोऽयमिति कैः सुदृशां न जज्ञे ।

तस्याथ एव निटिले^१ सततं यदासी-

त्तत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्रीः ॥ ८५ ॥

सीमन्तेति । सीमन्तः केशमध्यरेखैव विद्युत् विद्युत्सता यत्र तत्तथोक्तम्, अक्षतं सशिरीषम् भूषणीभूतं शिरीषकुसुमम् एव चापम् इन्द्रधनुर्वत्र सुदृशां स्त्रीणां तत्तथोक्तम् कैश्यम् केशसमूहः घनोऽयम् मेघोऽयम् इति एवंप्रकारेण कैः द्रष्टृभिः न जज्ञे न ज्ञायतेस्म । केशस्थितया मध्यमरेखया सीमन्तसंज्ञया विद्युद्भूतिदीप्त-वर्णया भूषणीभूतेन शिरीषपुष्पेण चन्द्रधनुराकारेण वनिताजनकचनिचये केन जनेन मेघोऽयमिति न सन्दिदिहे, मेघस्यापि श्यामत्वादासीत्तत्र मेघत्वभ्रमः सर्वेषामपीति भावः । केशानां मेघत्वे उपोद्बलकान्तरमाह—तस्येति । यत् यस्मात्

तस्य केशस्य पत्र अधः अधोभागे निटिले ललाटदेशे तादृशी अनुभवैकवेद्या
मलिलगीकरदुर्दिनश्रीः स्वेदजलविन्दुकृता मेघाच्छन्नदिनलक्ष्मीः आसीत् । यत्र
मेघो भवति तत्र दुर्दिनमपि सन्नायाति, केशा मेघाः सन्ति तत्सहचरं चेदं ललाट-
स्थितजलविन्दुकृतं दुर्दिनमिति तात्पर्यम् । अत्र सलिलगीकरैर्दुर्दिनरूपैः केशानां
धनत्वानुमानादनुमानालङ्कारः, स च सीमन्तविद्युदित्यादिरूपकसङ्कीर्णः ॥ ८५ ॥

सीमन्तरेखारूपं विजली एवं भूषणान्न निर्गमदुनुनरूप इन्द्रधनुषो देखकर लिवोके
केशको किरने मेघ नहीं समझ लिया, क्योंकि केशाकरूप बनके नीचे ललाट पर पक्षीने
जो दृष्टनहीं दुर्दिनको सोना जो सोच रही है ॥ ८५ ॥

उग्रैः करैरुष्णरुचैः समन्तादृन्मायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमहः सविधं स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रिः ॥ ८६ ॥

उग्रैः करैः अशानैः उष्णरुचः सूर्यस्य उग्रैः असह्यैः करैः किरणैः सम-
न्तात् सर्वतः ऊन्मायणाखिलदिङ्मुखस्य सन्तापितसकलदिशावकाशस्य अहः
दिवसस्य स्वकाले सविधं मर्मापं प्रति आगन्तुं नदन्तिकनुपगन्तुम्, अपि अनीश्वरा
अशक्नुवती इव रात्रिः अपससर्प दूरं जगाम । सूर्यकिरणसन्तापितसकलदिशाव-
काशस्याहः समीपमपि गन्तुमशक्नुवतीव रात्रिर्दूरमपससर्पेति भावः ॥ ८६ ॥

सूर्यो अस्तइतोय कठोर किरणोंके सन्ताप हो गया है सारा दिशावकाश जिसमें
है दिवसके पास नी—अग्ने निदव सनधने नी—अग्नेने अस्तमर्थ होकर रात्रि दूर नाग
गयी हुई । सूर्यको रातें छोटी होती है, इसीकी हेतुयेका है ॥ ८६ ॥

वर्षास्त्रियं त्वरितमस्मदुपान्तभूमेरन्मूलनं कलयतीति रूपावलीढैः ।

तीरद्रुमैः स्वनिकटादपसारितेव मध्यं जगाम सरितां सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

वर्षास्त्रियं । इयं वेणी सलिलधारा वर्षासु वर्षात्तौ अस्माकम् तीरवर्तिद्रुमाणाम्
उपान्तभूमेः समीपमुवाः त्वरितं शीघ्रं यथास्यात्तया उन्मूलनम् निपातनं कलयति
कगिन्यति इया कोपेन अवलीढैः युक्तैः तीरद्रुमैः तदतलभिः स्वनिकटात् स्वप्रान्त-
देशात् अपसारिता दूरं गमिता इव इयं सलिलस्य वेणी प्रवाहो मध्यम् नदीं
मध्यदेशं जगाम । पूर्वमियं वेणी तदतलमूलपदन्तिमागताऽऽसीत्परं तद्रुमाणां मूल-
मकृन्तद्विषं वर्षाकाले समृद्धजलाश्रः कुपितास्तदतरवस्तां स्वसमीपाददूरमपासार-
यन्नत एवेयं ग्रीष्मे मध्यदेशमाश्रयतीति भावः ॥ ८७ ॥

वर्षाऽनुके अनेकर यह सलिलप्रवाह इनारी जबकी जमीनको खोद डालेगी, इसी
कारण क्रुद्ध होकर तदवृक्षांने वृत्त सलिलप्रवाहको अपने समीप देहते दूर भगा दिया है
इसीलिये ग्रीष्मका प्रवाह नदीनाटके मध्यदेशनावने रह गया है ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमकुरङ्गास्तेजोमहैर्दिनकरभिल्ले ।

धावं धाव प्रहरति राजां धारागेहं शरणमवापुः ॥ ८८ ॥

देशेदेशे गति । जडिमानः शैल्यानि पुत्र लुङ्गाः नृगाः दिनकरभिल्ले सूर्यरूप-
जिगते देशे देशे सर्वेषु देशेषु धावं धावं भ्रान्त्वा तंजोभल्लैः स्वीयकरणनिकररूपमह-
नामकाश्रमेदैः प्रहरति प्रहारं कुर्वति मनि राजां धारागेहं यन्त्रधारागृहं शरणं
रञ्जन्म अवापुः प्राप्तवन्तः । यथा क्रूरैः किरातैरुपद्रुता नृगाः किमपि निन्दितं गृहं
शरणमाश्रयन्ते तथा दिनकरभिल्लेन करनल्लेन ग्रहियमाया अनी शैत्यरूपहरिणा
राजां यन्त्रधारागृहाण्येव शरणीचक्रुः । आतपभीतानि शैल्यानि यन्त्रधारागृहे
पुत्र निर्लीय प्राणान् ररञ्जुगित्याशयः । 'पुलिन्दाः श्वरा भित्ताः किराताश्चान्त्यजाः
दृष्यन्' इति त्रिकाण्डशेषः । मत्तावृत्तम्, तद्वृत्तं यथा—'श्रियामत्तामभसगयुक्ता'
इति ॥ ८८ ॥

दिनकररूप किरात अनी जिग हन माना नेज्ज समी और ब्रौड दोउर ज
शैत्यरूप हरिणां प्रहार करने लगा, तब वह शैत्यरूप हरिने राजाओंके यन्त्रधारागृहमें
शरण ली, क्योंकि समी जगहें तो मूर्खों किरातोंसे मल्लत होगई, केवल यन्त्रधारागृहमें
तो ररञ्जु बँक मिलती रही ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गसङ्गासहने तपत्तावन्योन्यमेर्वाभिमुखा युवानः ।

वाचापि केचिन्ननसापि केचिद्दृश्यापि केचिद्दृढनालिलिङ्गः ॥ ८९ ॥

अङ्गाद्वेति । वङ्गैः स्वकीयैः करमुखादिभिः अङ्गनां परकीयावयवानां तद्वत्स्य
स्वरास्य असहने अमर्यादितरि तपत्तां ग्रीष्मसमवे अन्योन्याभिमुखाः परस्परभि-
मुखान्धिताः पुत्र युवानः युवका युवत्यश्च, केचित् वाचा वचनेन अपि, केचित्
दृग्ना दृष्ट्यापि दृष्टम् निर्मरम् आलिलिङ्गः अन्योन्यांशलेपमुखाभ्यन्वभवेति-
भावः । अङ्गसङ्गसुखस्यालभ्यत्वे दर्शनसंभाषणादिनैव युवानोऽन्योन्यं समभावय-
न्नितात्पर्यम् ॥ ८९ ॥

अपने अङ्गोंसे दूसरेके अङ्गोंका स्पर्श करना जब कठिन हो जाना था, ऐसे ग्रीष्म
नमयमें युवक और युवतीगण, जोड़ बाँधे लड़ाकर, कोई मनसे मन मिलाकर, और कोई
आँखोंसे आँखें लगाकर एक दूसरेका दृढ़ालिङ्ग कर लेते थे । जब ग्रीष्मऋतुमें शारीरिक
आलिङ्गन करना अशुभ्य ता हो गया तब युवकयुवतियोंने वाचिक, मानसिक, तथा
दृश्यमन्य आलिङ्गनोंसे ही वृत्ति मान ली ॥ ८९ ॥

एवं पचेलिमां हेलिमयूखकठोरिमकेलि तस्य तनयायै निवेदयितु-
क्रामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरौपात्तौ द्वाध्वनि वसन्तौ वसन्तरतिकान्ता-

विव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयौ परिपाटलहंसपाददुरवगाह्वनजातस-
नाथे पाथसि रोधसि च विहारैस्तेषां दिनानामपयिकमातिथ्यमापाद-
यितुं तामेव भगवतीं सरितमापतताम् ॥

एवमिति । एवम् अनेन प्रागुक्तप्रकारेण पचेलिमां परिपक्वाम् पूर्णाम् हेलिमयूत-
कठोरिमकेलिम् सूर्यकिरणकठोरतालीलाम् तस्य सूर्यस्य तनयायै पुत्र्यै यमुनायै
निवेदयितुकामाभिः कथयितुमिच्छन्तीभिः इव रामाभिः वनिताभिः निरन्तरोपान्तौ
मिलितपार्श्वौ (सङ्गतौ) दृग्ध्वनि चक्षुर्वर्त्मनि वसन्तौ तिष्ठन्तौ वसन्तरतिकान्तौ
वसन्तर्तुकामदेवौ इव जयन्तजनक इन्द्रस्तद्वन्तरज उपेन्द्रः कौन्तेयः पार्थश्च
तौ, परिपाटलैः रक्तवर्णैः हंसानां स्वनामरूपातानां पक्षिणां चरणैर्दुरवगाहैः प्रवेष्टुं
मशक्यैः वनजातैः कमलैः सनाथे युक्ते पाथसि यमुनाजले, परिपाटलैः रक्ताभैः
हंसपादैः सूर्यकिरणैः दुरवगाहैः प्रवेष्टुमशक्यैः वनजातैः तरुभिः सनाथे युक्ते
रोधसि यमुनातटे च विहारैः जलक्रीडाभिः काननक्रीडाभिश्च तेषां ग्रीष्मर्तुसं-
न्धिनां दिनानाम् औपयिकम् यथोचितम् आतिथ्यम् सत्कारम् उपयोगम् आपा-
दयितुं कर्तुम् तामेव भगवतीम् पूज्याम् सरितम् यमुनाम् आपतताम् गतवन्तौ ।
सूर्यकिरणानाम् कठोरतायाः समग्रतां सूर्यकन्यायै निवेदयितुमिवागताभिः स्त्री-
भिस्सङ्गतौ दृश्यमानौ वसन्तकामदेवाविव स्थितौ कृष्णार्जुनौ रक्ताभहंसचरणदुःस-
ञ्चारकमलकुलोपेते यामुने जले रक्ताभसूर्यकरैर्दुर्मैयुक्ते च रोधसि यमुनातीरे
विहारैः (जलक्रीडाभिर्वनविहारैश्च) ग्रीष्मीयदिवसानामुचितमुपयोगं विधातुम्
यमुनामागतवन्तावित्यर्थः ॥

इस प्रकार सूर्यकिरण कठोरतालीलाकी परिपूर्णताको नूर्यकी कन्या यमुनासे वतानेके
लिये आई हुई सी रमणियोंसे युक्त, जयनके सामने आये हुए वसन्त एवं कामदेवकी
तरह दोखनेवाले जयन्तपिताके अनुल भगवान् और अर्जुन, रक्ताभहंसपाद द्वारा दुष्प्रवेश
कमलोंसे युक्त जल तथा रक्तवर्ण नूर्य किरणोंके लिये दुर्गम वृद्धोंसे युक्त यमुनातटमें विहारों
से (जलक्रीडासे तथा वनविहारसे) गर्मीके दिनोंका उपयुक्त सत्कार करनेके लिये इसी
भगवती यमुनामें उतरे ॥

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या पादं प्रति प्रससृपे परमस्य पुंसः ।
तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः सख्यः कतीति सैमवेक्षितुकामयेवा ॥६०॥

कल्लोलति । कलिन्दपुत्र्याः यमुनायाः कल्लोलजालपटलेन तरङ्गावलीसमुदयेन
परमस्य पुंसः आदिपुरुषस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य पादं प्रति चरणसमीपे पुनः भूयः
इह भगवत्पादयोः त्रिजगत् पवित्राः संसारस्य पवित्रतां कुर्वत्यः कति कियत्यः

द्वैतवनं तपोवनं तस्मिन् सर्वस्य समस्तस्य शुभस्य मूलानि कारणानि मूलानि
कन्दादीनि भोज्यानि मुनीन्द्रसङ्घात् ऋषिसमुदयात् (आतिथ्यरूपेण जग्राह स्वी-
कृतवान्) काम्यकवनाद्धिर्गत्य वर्त्मकृतं श्रममविगणय्य युधिष्ठिरो द्वैतवनमा-
यातः सन् ऋषिभिरातिथ्यरूपेण दीयमानानि सर्वशुभजनकानि मूलानि भोज्यानि
प्राप्तवानिति भावः ॥ ५१ ॥

इसके बाद राजा युधिष्ठिर द्रौपदीको साथ लेकर रास्तेके कष्टोंका ख्याल बिना किये
काम्यक वनसे निकलकर द्वैतवन नामक तपोवनमें आये और वहाँ पर सकल शुभके
देनेवाले मूल-कन्द रूप भोज्य वस्तु आतिथ्यके रूपमें मुनियोंसे प्राप्त किये ॥ ५१ ॥

तत्राथ ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दात्प्रविसृत्वरीभिः ।

नखप्रभाभिर्नवपुष्पपङ्क्तीर्जटालतानां जनयांवभूवुः ॥ ५२ ॥

तत्राथेति । अथ पृथदनन्तरं ते पाण्डवाः सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादारवि-
न्दात् चरणकमलात् प्रविसृत्वरीभिः प्रकर्षेण निर्गच्छन्तीभिः नखप्रभाभिः चरणनख-
कान्तिभिः जटालतानां निजशिरसि स्थितानां जटारूपाणां वह्नरीणां पुष्पपङ्क्तीः
कुसुमसमूहान् जनयांवभूवुः उत्पादयामासुः । व्यासदेवस्य चरणयोः प्रणमतामेपां
पाण्डवानां जटास्तच्चरणनखप्रभाभिर्मिलितास्तदानीं ता नखप्रभास्तज्जटावह्नरीणां
कुसुमभावमभजन्नेति भावः । रूपकमलङ्कारः ॥ ५२ ॥

इसके बाद वे पाण्डव सत्यवतीपुत्र व्यासदेवके चरणोंसे अधिक मात्रामें निकलने
वाली नखप्रभासे अपनी जटारूपी लताकी पुष्पपङ्क्ति वनाली, अर्थात् उन लोगोंने
व्यासके चरणों पर अपने शीश रखे, व्यासके चरणोंके नखोंकी अति प्रसन्न और श्वेतरक्त
कान्ति उनके मस्तकों पर फैल गई, वह ऐसी लगने लगी मानो उनके शिरकी जटारूप
लताओंमें फूल लगे हों ॥ ५२ ॥

तस्मिन्कवौ तापसयूथनाथे स्वातीर्मथाजग्मुषि वासभूमिम् ।

तेषामतिक्षामतया युतानां शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथनाथे मुनिवृन्दमुख्ये तस्मिन् कवौ भारतप्रन्थ-
निर्मावृतया कवित्वशालिनि व्यासे (कवौ शुक्रे च) वासभूमिम् (पाण्डवनिवास-
देशम्) स्वार्तीस्वाती नाम नक्षत्रमेदम् (शुक्रस्य वासदेशतया ज्यौतिषे प्रसिद्धम्)
आजग्मुषि आगते सति शुचा दुःखेन अतिक्षामतया सातिशयकाश्येन युतानां
तेषां पाण्डवानाम् अक्षीण्येव देशास्तेषु नेत्ररूपदेशेषु अतिवृष्टिः समधिका वृष्टिः
आसीत् । अयमर्थः यथा शुक्रे स्वातीनक्षत्रमायाते (तुलामायाते सति) ऽतिवृष्टि-
र्भवति तथा व्यासे समागते सति पाण्डवानां नेत्ररूपदेशेष्वतिवृष्टिः प्रावर्तत,

व्यासं दृष्ट्वा पाण्डवा रुहदुः, 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृजद्वारमिवोपजायते'
इति प्रसिद्धेरित्याशयः । स्वातीगतस्य शुक्रस्य वृष्टिप्रदत्वं प्रसिद्धं तथा च पठ्यते-
'स्वातीगते शुक्र इवातिवृष्टिः' इति, समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमलङ्कारः ॥५३॥

जैसे शुक्रकवि अपनी वासभूमि स्वातीमें आजाते हैं तब अतिवृष्टि देशोंमें होती है,
उसी तरह मुनिजनमुख्य कवि व्यासदेव जब पाण्डववासभूमिमें आये तब शीकसे अतिशय
हुए पाण्डवोंके नेत्ररूप देशमें अतिवृष्टि होने लगी, व्यासदेवकी देखकर पाण्डवोंके
नयनोंसे आंमूकी धारा बहने लगी ॥ ५३ ॥

प्रसृमरतनुभासा प्रावृपेण्यान्स मेघा-

न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।

कुरव इति महान्तं शब्दमाविभ्रतोऽपि

स्ववचननिपुणिन्ना तानशोकानकार्पीत् ॥ ५४ ॥

प्रचमेति । तदानीम् तस्मिन् काले दीर्घदर्शी अव्याहतज्ञानतया दूरदर्शी स
व्यासः प्रसृमरतनुकान्त्या व्यापनशोभया शरीरप्रभया दिशि दिशि सर्वासु दिशासु
प्रावृपेण्यान् मेघान् वार्षिकान् जलदान् विदधानः (सर्वासु दिशासु श्यामां स्वदेह-
प्रभां विस्तार्य सर्वासां दिशां सज्जलजलदावृतत्वमिव कुर्वाणः सन्) 'कुरवः' इति
महान्तं प्रतिष्ठाप्रदं शब्दम् वाचकम् आविभ्रतः (कुरव इत्यभिप्रेत्या वाच्यान्)
अपि तान् पाण्डवान् स्ववचननिपुणिना आश्वासनप्रदस्वोयवचनचातुर्येण अशो-
कान् विगतखेदान् अकार्पीत्) कुरवका अशोका जाता इति विस्मयावहम्, तदे-
वात्र 'कुरवः' इति कुरुशब्दतः सम्पाद्य चमत्कारजनकं कृतम् ॥ व्यासकृतेन विप-
दि चैर्यमवलम्बनीयमित्यादिनाश्वासनेन पाण्डवाः शुचं निरास्यन्निति भावः ॥५४॥

चारों ओर फैलने वाले अपने शरीरकी श्यामल कान्तिसे सभी ओर मेघोंकी सृष्टि
करनेवाले व्यासदेवने 'कुरवः' इस प्रतिष्ठाजनक महान् शब्दसे पुकारे जानेवाले उन
पाण्डवोंकी अशोक बना दिया, कुरवककी अशोक बनाना ही इसका कवित्व चमत्कार
है ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-

मालिङ्गय धर्मतनयेन विसृज्यमानः ।

मर्यो हिमाचलमगात्परमास्त्रमाहुं

शंभोः कृपाजलनिषेधश्चरणार्चनाभिः ॥ ५५ ॥

तस्मादिति । पार्यः अर्जुनः तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति नाम्ना प्रसिद्धां दीर्घां
विद्यां विदधानपूर्वकं मन्त्रम् प्रतिपद्य ज्ञात्वा धर्मतनयेन युधिष्ठिरेण आलिङ्ग्य साक्षेयं

विद्यमानः गन्तुमनुज्ञातः सन् कृपाजलधेः दयासागरस्य शम्भोः शिवस्य चरणा-
र्चनाभिः आराधनाभिः परमास्त्रम् पाशुपतम् अस्त्रम् वातुं लब्धुं हिमाचलं
हिमालयम् अगात् गतवान् व्यासेनोपदिश्यमानप्रतिश्रुतिमन्त्रो युधिष्ठिरेणानुज्ञात-
श्चार्जुनः शिवमाराध्य पाशुपतमस्त्रमवाप्तुं हिमालयं गत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इसके बाद अर्जुनने व्यासदेवसे प्रतिश्रुति नामक शिवमन्त्र प्राप्त किया, युधिष्ठिरने
अर्जुनको गले लगाकर जानेकी अनुमति दी, फिर अर्जुनने दयासागर शिवजीके चरणोंकी
आराधना द्वारा पाशुपतास्त्र पानेके लिये हिमालयकी यात्रा की ॥ ५५ ॥

यस्मिन्हिमानीभृति यक्षवृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।

नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥ ५६ ॥

यस्मिन्निति । हिमानीभृति प्रालेयपूर्णे यस्मिन् हिमाचले यक्षाणां देवयोनिवि-
शेषाणां वृन्दं समूहः नलिनेक्षणानां कमलाक्षीणां सुन्दरीणां स्त्रीणाम् सर्वेषु अपि
अङ्गेषु शरीरावयवेषु मञ्जुलेषु सुन्दरेषु सत्स्वपि नखम्पचोष्णम् अत्युष्णतया नख-
पाचकम् उरोजम् स्तनम् एव अतितराम् भूयसा उपास्ते सेवते । सत्स्वपि सर्व-
वृन्देषु कमनीयेषु यक्षा यद् केवलमुरोजमात्रमुपास्ते तद्धिमस्यैव तत्र स्थितस्य
प्रभाव इति भावः ॥ ५६ ॥

जिस हिमालय पर्वत पर रहनेवाले यक्ष-अपनी स्त्रियोंके सारे शरीरावयवोंके
अतिशय सुन्दर रहने पर भी नखम्पचोष्ण-नखको पका देने वाली गर्मीसे युक्त न्तन
भागकी ही अधिक सेवा करते हैं, अधिक काल स्तनोंसे ही चिपटे रहते हैं क्योंकि उस
स्थितिमें पालेकी ठंडक उन्हें कम सता पाती है क्योंकि स्तनकी गर्मी उनकी बहुत रक्षा
कर देती है ॥ ५६ ॥

यो वत्सतामेत्य वसुंधराया निपीयं रत्नावलिकान्तिपूरान् ।

मनःशिलावप्रक्षरीमिपेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्रः ॥ ५७ ॥

यो वत्सतामिति । यो हिमालयः वसुन्धरायाः पृथिव्याः वत्सताम् वत्सभावम्
पृथ्य प्राप्य रत्नावलिकान्तिपूरान् मणिगणप्रभाजालं निपीयं निकामं पीत्वा तृप्तः
मनःशिलावप्रक्षरीमिपेण मनःशिलानिर्झरव्याजेन दरीमुखैः गुहारूपैः आननैः उद्गिर-
तीव वमतीव । यथा कोऽपि वत्सो मातुः पयोऽधिकं पीत्वा मुखेन वमति तथाऽयं हि-
मालयो मातृस्थानीयाया धरायाः रत्नावलिकान्तिपूरान् पीत्वा तृप्तः मनःशिलानिर्झ-
रव्याजेन दरीमुखैः रत्नावलिकान्तिपूरानिव वमतीति भावः । अयं श्लोकः कालि-
दासीयं-‘यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते । भास्वन्ति
रत्नानि महौपवीश्च पृथूपदिष्टां दुद्रुहुर्वरित्रीम्’ इतिपद्यमुपजीवति ॥ ५७ ॥

जो हिमालय बछड़ा बनकर वसुन्धरारूप गौका रत्नावलिकान्ति समुदाय रूप पय यथेच्छ पोकर वृषहो मैनशिल—एक प्रकारका गैरिकद्रवके प्रवाहके व्याजसे गुहारूप मुखसे उगलसा रहा है। दरियोंसे मैनशिलके झरने गिर रहे हैं वे ऐसे लगते हैं मानों हिमालय रूप बछड़ेने जो पृथ्वी रूप गौका रत्नकान्ति समूह रूप दूध खूब छककर पी लिया था, वृष होकर—अघाकर—उसीका वमन कर रहा हो ॥ ५७ ॥

आरोहतस्तं तरसा समीरकिशोरकः स्वेदजलाणुराजिम् ।

निपीय तस्याननपद्ममाध्वी^१ द्विरेफभावं प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

आरोहत इति । तम् तथाभूतं हिमालयं नाम पर्वतम् आरोहतः क्रामतः तस्य पार्श्वस्य स्वेदजलाणुराजिम् प्रस्वेदवारिकणिकाम् आननपद्ममाध्वीम् मुखकमलमकरन्दं तरसा निपीय समीरकिशोरकः मन्दवायुः द्विरेफभावं भ्रमरत्वं प्रकटीचकार । समीरकिशोरकः—वालो वायुः—मन्दवायुः समीरकिशोरकशब्दस्य रेफद्वयघटिततया द्विरेफः, यथा भ्रमरशब्दस्य रेफद्वयघटिततया स द्विरेफः, सोऽयं समीरकिशोरको न नाममात्रेण द्विरेफः किन्तु पद्ममाध्वीपानकसूत्रेणापीत्युपपादयति—आरोहत इति हिमगिरिमारोहतोऽर्जुनस्यास्य पद्ममकरन्दरूपां स्वेदजलकणिकाराजिमाचामन्नसौ समीरकिशोरः एवं द्विरेफभावं द्रवयतीति तात्पर्यम् ॥ ५८ ॥

उस हिमालय पर चढ़ते हुए अर्जुनके घसीनेकी बूंदोंको—जो उसके मुखकमल पर मकरन्दकी तरह मालूम पड़ रही थी—पीता हुआ मन्द पवन अपने समीरकिशोरत्वको प्रकट कर रहा था । ‘समीरकिशोर’ शब्दमें दो रेफ हैं अतः वह द्विरेफ हुआ, वही समीरकिशोर रूप द्विरेफ अर्जुनके चेहरे रूप कमलपर फैली हुई स्वेद बिन्दु रूप मकरन्द राशिका पान करके अपना द्विरेफत्व-भ्रमरत्व-प्रकट कर रहा था ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारणं त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

मिथोऽर्च्यमानं मिथुनैस्तपस्विनां तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डवः ॥ ५९ ॥

शिवाख्ययोरिति । तत्र हिमालये पाण्डवः अर्जुनः त्रिलोकपित्रोः लोकत्रयीजनकयोः शिवाख्ययोः शिवशिवापदाभिषेययोः महसोः तेजसोः पार्वतीपरमेश्वरपदाभिलष्ययोः एकतनुत्वकारणम् एकशरीरकत्वसम्पादकम् (अभेदकरणम्) तथेच्छुभिः स्वयोरपि तादृगेकतनुत्वमभिलष्यद्भिः तपस्विनां मिथुनैः स्त्रीपुंसैः मिथः रहसि अर्च्यमानम् पूज्यमानं तपोवनं ननाम । अर्जुनस्तत्तपोवनं प्राप्य प्रणमति स्म यत्र पार्वतीपरमेश्वरावभेदं गतौ, यत्र च तदभेदप्राप्तिवृत्तान्तश्रवणेनात्मनोरपि तथाऽभेदं कामयमानाः दम्पतिलोकास्तपोवनं तदाराध्यन्तीति भावः । हेतुरलङ्कारः ॥ ५९ ॥

अर्जुनने उस हिमालय पर वर्त्तमान शिवतपोवनको प्राप्त करके उसे प्रणाम किया

क्योंकि उसी तपोवनमें सिद्धि प्राप्त करके लोकत्रयीके जन्मदाता शिव-शिवा शब्दोंसे पुकारे जाने वाले पार्वती-परमेश्वर रूप तेज एकतनु-अभिन्न-होगये हैं, और इसी बातको ध्यानसे बहुत तपस्वी जोड़े अपनेको अभिन्न-पार्वती शिवकी तरह नित्यमिलित बनानेके लिये उस तपोवनमें आराधना कर रहे हैं ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्सन्निधास्यदृषभोपदामिव ।

चित्तमीशपदयोः समादधत्तप्तुमारभत दुश्चरं तपः ॥ ६० ॥

तत्र दर्भेति । तत्र शिवतपोवनेऽर्जुनः सन्निधास्यतः कदाचित् समीपभागमिव्यतः श्रृपमस्य शिववृषभस्य नन्दिनः उपदाम् उपहारमिव दर्भदलमुष्टिम् मुष्टिमितदर्भान् आहरन् नयन्, (आगमिष्यतो हरवृषस्योपायनत्वेन संभाष्यमानं मुष्टिमितं दर्भमाहस्य पुरः स्थापयन्) किञ्च—ईशस्य महादेवस्य पदयोश्चरणयोः धितं समादधत् निवेशयन् सन् शिवं ध्यायन्नित्यर्थः दुश्चरं कष्टसाध्यम् तपः तप्तुम् कर्तुमारभत प्रारब्धवान् । रथोद्धतावृत्तम् । 'स्यान्नराविह रथोद्धता लगी' इति च तत्तत्क्षणम् ॥ ६० ॥

अर्जुन जब उस शिवतपोवनमें आगये तब वे नियमानुसार कुशदलकी मुष्टि लाकर ऐसे रखने लगे—मानो आनेवाले महादेवके वृषभ नन्दीका उपहार रत्न हैं हों, वे अपना हृदय शिवजीके चरणोंमें लगाये रहते, और बराबर उन्हींका ध्यान किया करते, इस तरह अर्जुनने कष्टसाध्य तप करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६० ॥

चतुरस्तपःस्थितिविशेषविधौ चरणं निर्धातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते प्रपदेन तिष्ठति भुवः स्म तले ॥ ६१ ॥

चतुर इति । तपःस्थितिविशेषविधौ तपस्यासम्बन्धिनामासनभेदानां विधावुपहाने चतुरः दृष्टः सोऽर्जुनः शत्रुजिते घृतकपटेन शत्रुभिरायत्तीकृते भूतले अखिलेन सर्वांशेन चरणं निधातुं पादं स्थापयितुम् जुगुप्समानः त्रपमाण इव प्रपदेन पादाग्रभागमात्रेण भुवस्तले तिष्ठति स्म । अयमाशयः—तपस्याकालोपयुक्तासनभेदविद्वर्जुनः पादाग्रेण भुवमवलम्ब्य तपश्चरितुं प्रवृत्तो मन्ये शत्रुभिरायत्तायां भुवि सर्वात्मना चरणं निधातुमसौ लज्जत इवेति तात्पर्यम् ॥ अत्र तपस्योपयोगितया पादाग्रेण भुव आलम्बनं शत्रुजितमहीस्पर्शविषयक-जुगुप्साहेतुकतयोपेक्षयते इत्युपेक्षाश्लक्ष्णः ॥ ६१ ॥

तपस्याकालोपयुक्त आसन आदिका ज्ञान रखने वाला वह अर्जुन केवल पादाग्र भागसे पृथ्वी पर अवस्थित होकर तप करने लगा—मानों घृत-कपट द्वारा शत्रुओंसे स्वायत्तकी गई पृथ्वीपर वह अपना चरण पूर्ण रूपसे रखनेमें जुगुप्सा-लज्जाका अनुभव

करता हो । दूसरेकी पृथ्वी पर सम्पूर्ण चरण रखनेमें लज्जितसा होकर केवल पादाग्र पृथ्वी पर अवस्थित करके अर्जुनने कठोर तपस्या करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटन्तपभानुजाले प्रविष्टदृष्टिं परितस्तमग्निः ।

भूयोऽपि भोक्तुं विपिनं दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्निव दृश्यते स्म ॥ ६२ ॥

भानाविति । ललाटतपम् शिरस्तापनक्षमतितीव्र भानुजालं किरणसमूहो यस्य तादृशो ललाटन्तपभानुजाले भानौ सूर्ये प्रविष्टदृष्टिम् तन्मयीभावेन ध्यानविधया स्थापितचक्षुषम् तम् अर्जुनं परितः तस्य समन्ततः (चतुर्विधं भागेषु स्थितः) अग्निः भूयः पुनः अपि भोक्तुं भक्षयितुं दग्धुम् विपिनम् स्वाण्डवमिव किमप्यन्यत्वनम् दिश देहीति एवं प्रकारेण प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् उपरुध्याग्रहेण प्रार्थयमान इव दृश्यते स्म दृश्यते । सूर्यनिविष्टदृष्टिः समन्ततः स्थापितवद्विधं पार्थः पञ्चाग्निव्रतमाचरन्नग्निना स्वाण्डववनभक्षणलोभेनोपचितममत्वेन पुनरपि किमप्यन्यद्वनं भोक्तुं देहीति उपरुध्यागुह्यमाण इव प्रतीयते स्मेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण पञ्चाग्निव्रतचर्या ध्वन्यते । तुलनार्थं दृश्यताम्-शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत' इति कुमारे ॥ ६२ ॥

ललाटको तथा देनेवाली किरणोंसे युक्त सूर्यमें अपनी दृष्टिको प्रविष्ट करके बैठे हुए—अनन्य चित्तसे अति प्रखर तेजवाले सूर्यकी ओर देखते हुए-सूर्यका ध्यान करते हुए अर्जुनके चारो भागमें अवस्थित वह्निदेव ऐसे प्रतीत हो रहे थे भानौ वे पुनः अर्जुनसे उसे घेरकर आग्रह प्रार्थना—अनुरोध कर रहे हैं कि मुझे कोई दूसरा वन खानेको दो । स्वाण्डव वनको खाकर उनका लोभ बढ़ गया है, वह पुनः कोई दूसरा वन अर्जुनसे मांग रहे हैं । यह उत्प्रेक्षा पञ्चाग्नि व्रतका घोटन करती है, पञ्चाग्नि व्रतमें तपस्वीके चारो ओर आग होती है और वह सूर्यको देखा करता है ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-

स्तदा बभूव वेष्टितो धनंजयत्वबान्धवात् ।

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग ! वैरिणं भवा-

निनीव रोषतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

तपोविधौ तपोऽनुष्ठानप्रक्रमे पावकेन अग्निना धनञ्जयत्वबान्धवात् धनञ्जय इति नामसाम्यकृतसौहार्दात् सर्वदिक्षु सर्वतः वेष्टितः बभूव । अग्निरर्जुनं धनञ्जयपदभिधेयत्वकृतमैत्रीमाहात्म्यात् समन्ततो वेष्टितवानित्यर्थः । (अथ च स वासविः)

अङ्ग हे सूर्यदेव, भवानेव चैरिणं मम प्रधानशत्रुं कर्णं नाम अङ्गराजम् अजीजनत् उत्पादितवानिति रोपादिव कोपादिव दिनेशे एव सूर्यं प्रत्येव आत्मनः चक्षुः नयनम् अक्षिपत् निदधे । अन्योऽपि शत्रुपितरं कोपरक्तेन चक्षुषाऽवलोकयति, तद्वदयं पार्थो भास्करं प्रति कोपरक्तेन चक्षुषाऽपश्यदिवेति भावः । पञ्चचामरं वृत्तमिदम्—तत्तत्क्षणं यथा—‘लघुर्गुरुनिरन्तरं भवेच्च पञ्चचामर’मिति ॥ ६३ ॥

तपस्यामें लग्न-पञ्चाग्निव्रत नामक तपस्यामें निरत अजुन वह्निदेवसे चारों तरफसे घिरा हुआ था मानो धनञ्जय नामसाहस्यकृत बन्धुत्वसे वह्निदेव उसे वेष्टित किये हुए है, और उसने सूर्य पर दृष्टि लगा रखी थी, मानो वह कोप करके सूर्यदेवसे कह रहा था कि आपने ही हमारे शत्रु अङ्गराज कर्णको जन्म दिया है । पञ्चाग्निव्रत उपवासके चारों तरफ आग रहती है और वह सूर्यकी ओर टकटकी लगाये रहता है, इसी पर यह उल्लेखाकी गई है कि आग धनञ्जय-नामसाम्यकृत बन्धुत्वसे अर्जुनको घेरकर स्थित है, और सूर्यकी ओर वह इसलिये कोपसे देख रहा है कि सूर्यने उस शत्रु कर्णको जन्म दिया है ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रभागैराराधयन् शंकरमन्तरङ्गे ।

सप्तपि चर्षीस्तपसा विजेतुं सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

पाराशरिति । पाराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापितस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविध्यायाः (सप्तभिः) भागैः अन्तरङ्गे स्वमनसि शङ्कर शिवस्य आराधयन् पूजयन् ध्यायन् सः अर्जुनः स्वयम् एक एव अद्वितीयः सप्तपि सप्त सप्तसंख्यकान् अपि मुनीन् मरीच्यादीन् तपसा तपोऽनुष्ठानेन विजेतुं पराजितुम् इव स्वयम् आत्मना सप्तत्वम् जटासहितत्वम् आप । अत्र तपोनियमनिष्ठतया स्वतः प्राप्ताया जटायुक्ततायाः सप्ततायाः सप्तर्षिजयहेतुकत्वेनोपक्षणादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

पराशरपुत्र व्यास द्वारा उपदिष्ट प्रतिश्रुति विधाके सात भागों द्वारा अपने हृदयमें महादेवका ध्यान करते हुए अर्जुनने मानो अपनी उग्र तपस्यासे सात ऋषियों-मरीचि आदियों-को जीतनेके लिये एक होकर भी सप्तत्व-सप्तसंख्यकत्व या जटाधारित्व-प्राप्त कर लिया । सप्त शब्दका दोनो अर्थ है, सात संख्यावाला, और जटायुक्त, देखिये सारस्वत कोषमें लिखा है—‘सप्तोऽदन्तो जटायुक्ते नान्तः सप्तयान्तरे स्मृतः ॥ ६४ ॥

फलपर्वणजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विषयेषु न लोलतां प्रपेद विजयस्यार्क्षगणः कराग्र एव ॥ ६५ ॥

फलपत्रेति । फलपत्रजलानिलानाम् अशनानि देहनिर्वाहार्थं भक्षणानि क्रमशः विहाय पत्रं स्वीकृत्य फलत्यागः, जलं स्वीकृत्य पत्रत्यागः, अनिलं च वायुं च

स्वीकृत्य जलस्य त्यागः, एवमुत्तरोत्तरमभ्यस्वीकारेण पूर्वपूर्वभक्ष्यत्यागेन तपस्यतः अनुष्ठानं कुर्वतोऽस्य विजयस्य अक्षगण इन्द्रियवर्गः रुद्राक्षगणश्च विषयेषु शब्दस्पर्श-रूपादिषु लोलतां ग्रहणामिमुख्यं न प्रपेदे न प्राप अपितु कराम्ने हस्ताग्रभागो यत्वं लोलतां चलतां प्राप । तस्याक्षगण इन्द्रियवर्गः विषयपराङ्मुखोऽतिष्ठत् तस्या-क्षगणो रुद्राक्षकृता जपमाला च कराम्ने चलति स्म । विषयपराङ्मुखतया स मन्त्र-जपं कृतवानित्याशयः ॥ ६५ ॥

क्रमशः अर्जुनने फल, पत्र, जल, वायुका भोजन छोड़कर तप करना प्रारम्भ किया, फल छोड़कर पत्ते खाता, पत्ते छोड़कर जल पीता, बादमें जल छोड़कर वायु पर रहता, इस तरह क्रमशः आहार छोड़कर वह तप करता रहा, इस दशामें उसके अक्षगणने-इन्द्रियोंने-तो चञ्चलता-विषयोन्मुखता-छोड़ दी, परन्तु अक्षगण रुद्राक्षनिर्मित जप मालिका हाथके अग्र भागमें बराबर चलती रही, अन्याहृत गतिसे जप चलता रहा ॥६५॥

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलिं

तन्वन्द्यापरवशं तनयो मघोनः ।

पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय तस्या-

बुध्न्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सुः ॥ ६६ ॥

तत्तादृशेनेति । मघोन इन्द्रस्य तनयः पुत्रोऽर्जुनः तत्तादृशेन तेनातिदुष्करेण तपसा तपस्यानुष्ठानेन तरुणेन्दुमौलिं बालचन्द्रशेखरं शिवम् दयापरवशं कृपाग्रबलं तन्वन् कुर्वन् (शिवस्य हृदये कारुण्यमुद्बोधयन्) कलानि वृत्तस्थितफलानि तपः-फलानि च दुरासदत्वानि लिप्सुः आदातुमिच्छुः प्रेप्सुश्च बाहुम् हस्तं निजम् उपरि उद्यम्य उत्थाप्य पादाग्रम् चरणयोरग्रदेशम् एवं धरणौ पृथिव्यां प्रणिधाय अव-स्थाप्य तस्यौ स्थितोऽभूत् । यथाऽन्य उच्चदेशस्थफलानि प्रेप्सुः पादाग्रेण स्थितौ बाहुमुत्क्षिपति, तथाऽयमुन्नतं तपः फलं प्रेप्सुरपरिकृतहस्तः पादाग्रमात्रस्पृष्टभूत-लश्च कृच्छ्रं तपः कृत्वा शिवं दयाद्रुतं कर्तुं प्रावर्त्ततेति भावः । अत्र फलपदे रूपके-णोत्थापितयोत्प्रेक्षया शिवस्य फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारान्तरध्वनिः ॥ ६६ ॥

इन्द्रका पुत्र अर्जुन अपनी उस दुश्चर तपस्यासे शिवके हृदयमें दयाका सञ्चार करनेके लिये पृथ्वी पर केवल पादाग्र मात्र स्थापित करके हाथ उठाकर खड़ा रहा करता था, मानो किसी उच्च फलकी कामना कर रहा हो । जैसे किसी उच्चफलको पानेकी इच्छा रखनेवाला पैरके एक भागसे पृथ्वीको छूता हुआ हाथ ऊपर उठाये रहता है उसी तरह उच्चफल-प्राशुपतास्त्रकी प्राप्तिसे दुर्जयत्व-को पानेकी इच्छासे अर्जुनने अङ्गुष्ठमात्रसे पृथ्वी पर अवस्थित होकर वस्थितहस्त हो तीव्र तपस्या की । 'प्राशुल्यसे फले लोमादुद्गाहुरिव वामनः' बी छाया इस कविता पर पड़ती सी प्रतीत होती है ॥६६॥

निरुध्य वायुं निभृतं तपस्यतः शिरःसमुत्था दशदिविसृत्वरी ।

नटस्फुलिङ्गा नवधूमसंततिः स्फुटीचकारास्य धनंजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥

निरुध्येति । वायुं प्राणवायुं निरुध्य समाधिवश्यतया हृदि व्यवस्थाप्य निभृतं निष्ठुरं तपस्यतः तपस्यां कुर्वतोऽस्यार्जुनस्य शिरःसमुत्था मस्तकभागोत्थिता दश-
दिविसृत्वरी दशस्वपि दिशासु प्रसरणशीला नटस्फुलिङ्गा प्रकटीभवदग्निकणा च
नवधूमसन्ततिः नूतना धूमपरम्परा धनञ्जयाभिधां धनञ्जय इति संज्ञाम् स्फुटी-
चकार इटीचकार । धनञ्जयो वह्निस्तस्य च वायुनिरोधे सति धूममाला समन्वतो
ज्याप्नोति, स्फुलिङ्गाः प्रादुरासतेऽयमर्जुनोऽपि तथेति सिद्धमस्य धनञ्जयसंज्ञकत्व-
मिति भावः । धूमस्फुलिङ्गयोर्दर्शनेन धनञ्जयत्वज्ञानादनुमानं नामालङ्कारः ॥ ६७ ॥

समाधिवशीभूत प्राण वायुका नियमन करके एकान्त तपस्यापरायण उस अर्जुनके
शिरसे उठकर दश दिशाओंको व्याप्त करती हुई तथा स्फुलिङ्गोंसे व्याप्त नई धूमपङ्क्तिने
अर्जुनके धनञ्जय नामको सार्पक सिद्ध कर दिया । आगमें भी हवाके रुक जाने पर
धूममाला ऊपरकी ओर उठती है जिसमेंसे स्फुलिङ्ग निकलते हैं ॥ ६७ ॥

तस्याथ नारदमुखात्तपसः प्रभावं

श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालुः ।

देव्या दृशा सदसि सूचिततद्दिदृक्षो-

दित्सन्नभीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

तस्यायेति । अथ सदसि सभायां नारदमुखात् देवर्षिकथनद्वारा तस्य अर्जुनस्य
तपसः प्रभावं महत्त्वं श्रुत्वा (अर्जुनोऽतिकठिनं तपस्यतीति निशम्य) दयालुः
तदीयतपस्याद्गतहृदयः, देव्याः पार्वत्याः दृशा नेत्रचेष्टया सूचिततद्दिदृक्षो ज्ञात-
पार्वतीहृदयस्यार्जुनदर्शनलालसः पार्वती तपस्यन्तमर्जुनं दिदृक्षतीति तन्नेत्रचेष्ट-
याऽवगम्य अभीष्टम् अर्जुनस्य काम्यमानं फलम् दित्सन् दातुमिच्छन् अपि शिवः
लुब्धकताम् शबरत्वम् लुब्धत्वञ्च अयासीत्, दातुमिच्छोर्लुब्धत्वमयुक्तमिति वि-
रोधः, वरं दातुं शबरवेपधारणमिति च तत्परिहारः ॥ ६८ ॥

समामें नारदके कहनेसे अर्जुनके तपःप्रभावको सुनकर दयालु हो, शिवने-पार्वती
की नयन-भङ्गीसे यह समझकर कि यह तपस्या-परायण अर्जुनको देखना चाहती है-
अर्जुनको अभीष्ट वर-प्रदान करनेके लिये लुब्धक-शिकारी-शबरका रूप ग्रहण कर
लिया । शबरके रूपमें अर्जुनको अभीष्ट फल देनेके लिये तैयार हो गये ॥ ६८ ॥

हेरम्बगण्डमदपङ्कवि'शेषकौ तौ

स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूपाधुनीतटतरुच्छदवलुप्रवस्त्रौ

कोदण्डिनौ व्यरुचतां कुहनाकिरातौ ॥ ६६ ॥

हेरन्वेति । तौ पार्वतीपरमेश्वरौ हेरन्वस्य गजाननस्य गण्डयोः कपोलयोः यो मदपङ्कः तस्मृतो विशेषकः तिलकं ययोस्तादृशं गजानन—मद्वारिकृततिलकौ, स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य य औपवाह्यः राजवाहनभूतः शिखी मयूरस्तस्य पिच्छेन कृतः अवचूडः शिखाभूषणं ययोस्तौ तथोक्तौ, किञ्च भूपाधुन्याः भूषणीभूतायाः नद्याः गङ्गायाः तटतरुच्छदैः पुलिनप्ररूढपादपत्रैः क्लृप्तं सम्पन्नं वस्त्रम् परिधानीयं ययोस्तौ तथाविधौ कोदण्डिनौ धनुर्धारिणौ कुहनाकिरातौ मायाशवरभेयौ व्यरुचताम् रेजतुः । किराता हि गजमदकृततिलका मयूरपिच्छचूडा वृक्षपत्रवल्कवस्त्राश्च धनुरादाय च चरन्ति पार्वतीपरमेश्वरावपि गणेशरूपगजमदपङ्कस्य विशेषकं कार्तिकेयवाहनमयूरपिच्छस्यावचूडं स्वशिरोभूषणीभूतगङ्गानदीतटतरुपत्रकृतं वस्त्रं चासाद्य घृतधनुषौ मायाकिरातौ भूत्वा व्यरुचतामिति भावः । महतां परिकरान्वेषणे स्वीया पद्मोपकुर्वन्त इत्याशयः ॥ ६९ ॥

महादेव और पार्वतीने जब माया-किरातका रूप बनाया तब उन लोगोंने गजानन के मद-पङ्कसे टीका काढ़ लिया, कार्तिकेयके बाइच मयूरके पिच्छोंसे शिरपर कलंगी ली बनाली, और शिरपर प्रवाहित होनेवाली गङ्गानदीके तटपर उत्पन्न वृक्षोंके पत्रोंसे वल्कका कार्य सम्पादन किया, इस प्रकार सज-धजकर धनुषसे लैस होकर वे दोनों माया-किरात खूब भले लगते रहे ॥ ६९ ॥

शबरत्वजुषः वरस्य पुंसः शशिखण्डान्नु शकारसंविधानम् ।

भजति स्म तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषणं यदेषः ॥ ७० ॥

शबरत्वेति । शबरत्वजुषः शबररूपधारिणः वरस्य श्रेष्ठस्य पुंसः शिवस्य शशिखण्डात् शशिखण्डपदात् शकारसंविधानम् शकाररूपान्तरयोगः नु किमु ? यत् यस्मात् पुषः भगवन्मस्तकभूषणम् शशिखण्डः तदा शिवस्य शबरभावधारणवेलायां शिखण्डरूपत्वम् शिखण्डशब्दभावं भजति स्म । अयमाशयः—वरः पुरुषः शिवः तद्रूपणं च शशिखण्ड इतीयं वस्तुस्थितिः, तत्र भूषणभूतशशिखण्डस्याक्षरेण योगे वरः पुरुषः शबरो जातः, अतो भूषणवाचकशशिखण्डशब्द आद्यक्षरेण शकारेण हीनः शिखण्डः सन् भूषणतां शबरभावे गत इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

वर पुरुष-श्रेष्ठ पुरुष-शिवजीने जब शबरत्वरूप धारण किया तो वरमें 'श' अक्षर शशिखण्ड रूप उनकी भूषणके नाममेंसे आकर जुड़ गया, वह वरसे 'शबर' बन गये, अब भूषणमें शशिखण्डके स्थानमें शिखण्ड ही रह गया, अतः वही उनकी शबरभावमें भूषण रहा, शिखण्ड-मयूरपिच्छ ॥ ७० ॥

तदानीमेव रजतगिरिशिखराभिर्गच्छन्तौ, किमेतदिति सांशयिकैरपि तदनुसरणोचितवेपरचनानुकूलैः प्रमथकुलैः परिवार्यमाणौ, समुच्चलितलाङ्गूलमितस्ततो घाघद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्बमानरसनाग्रनिर्पातिनीभिः सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धतिं शुद्धतरां कुर्वद्भिर्दृढतरश्वासितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्विष्यान्विष्य हुंकारमाचरद्भिर्विनिगमविश्वकद्रुभिरविमुच्यमानपार्श्वभागौ, दीपकमृगायमाणनिजहरिणशौवकपार्णिभागानुधावनौ, भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणमुरतस्त्वसवास्तरणेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन हिमयतः कटकपथेन सविलासं संचरमाणौ, कावेतौ "कदाचिदप्यदृष्टपूर्वा वनमस्मदीयमा"क्रमत इति रोषकपायित्तया निवारयितुकामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यैः शवरयुवभिः केवलं मचलोक्यमाना, जटावल्लरीमूलपल्लवं मुकुलीभवदल्ललिमिस्तपस्विपुल्लैर्नभसि विमानवेगं निरुध्य हर्षाश्रुभिर्मरुद्भिश्चाभिर्वर्ष्यमाणजयशब्दा, तां जगदादिमां दंपती "सनियममुपासीनस्य शुनासीरसुतस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैरासीदताम् ।

तदानीमेवेति । तदानीम् शवररूपधारणकाले पृथ रजतगिरिशिखरात् कैलासशिखरात् निर्गच्छन्तौ बहिश्चलन्तौ, एतत् शिवयोः किरातरूपधारणं किम् कुतः ? अथवा काविमौ किरातौ पार्वतीशिवौ तदन्यौ वा ? इति सांशयिकैः अनिश्चितमतिभिः अपि तदनुसरणोचितवेपरचनानुकूलैः किरातरूपधारिशिवालुगमनोपयुक्तकिरातवेषधारणपद्धतिः प्रमथकुलैः शिवस्य गणैः परिवार्यमाणौ वेष्टितौ, समुच्चलितलाङ्गूलम् उर्यापितपुच्छम् इतस्ततः यत्र तत्र घाघद्भिः वेगेन समुपसर्पद्भिः दूरचारश्रमेण दूरागमनत्वेदेन विदारितात् उन्मुक्तात् वदनात् मुक्तात् लम्बमानायाः लम्बीभूतायाः रसनायाः जिह्वाया अग्रतः पुरोदेशात् निपातिनीभिः पतनशीलाभिः सृणिकाकणिकाभिः लालाजलबिन्दुभिर्वनपद्धतिं काननमार्गं शुद्धतरां कुर्वद्भिः पविश्रानां नयद्भिः, दृढतरनिःश्वासितकम्पमानावयवैः अतिप्रवृद्धश्वासवेगचलत्पार्श्वोदरा-

१. 'वेषविरचनाकुलैः' । २. 'पारिषद्' । ३. 'लम्बायमान' । ४. 'पातिनीभिः' । ५. 'शुद्धतरां निव' । ६. 'दृढतर' । ७. 'वनगुल्मिषु' । ८. 'श्वापदानि' । ९. 'शवकानुधाव्यमानपार्णिभागां प्रशमिनतुहिनजडिमोद्वेगेन भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमानतरुप्रसवास्तरणेन हिमयतः' । १०. 'कावेतावप्यदृष्ट' । ११. 'आक्रमते' । १२. 'विक्षेपप्रति' । १३. 'आरप्यैरन्यैः' । १४. 'आलोक्यमानौ' । १५. 'मुकुली' । १६. 'सननभिवृष्यमाण' । १७. 'सविनयन्' । इति पा० ।

दिभिः, तेषु तेषु वनगुल्मेषु कुञ्जेषु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य भूभो
 भूयो मृगयित्वा हुङ्कारम् शब्दभेदम् आचरन्निः कुर्वन्निः, विश्वे समस्ता निगमाः
 वेदा एवं विश्वकद्रवः मृगयाकुशलाः शुनकास्तैः अविमुच्यमानौ सदा सेवितौ
 पार्श्वभागौ प्रान्तदेशौ ययोस्तौ तादृशौ, दीपकमृगः किरातादिभिर्विष्यमृगान् वञ्च-
 यितुं वर्द्धितौ मृगस्तद्वाचरन् यो निजहरिणशावकः शिवस्य स्वीभो भूषणहरिण-
 शावकस्तरपार्णिभागम् सुरचिह्नं प्रति अनुधावनं गमनं ययोस्तौ तथाक्नौ, भाविनि
 पदे पदे सर्वस्मिन्नेव पुरोभाविनि चरणपाते वनदेवताभिः अर्घ्यमाणानाम् उप-
 ह्रियमाणानाम् सुरतरुप्रसवानाम् मन्दारादिदेववृक्षोद्गतानां पत्रपुष्पादीनाम्
 वास्तरणेन हेतुभूतेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन मन्दीभूतशीतकृत्तकष्टेन हिम-
 वतो हिमालयस्य कटकपथेन उपत्यकामार्गेण सञ्चरमाणौ चलन्तौ, कौ एतौ ?
 कदाचिद् अपि अदृष्टपूर्वौ नावलोकितौ, तथापि नितान्तापरिचितत्वेऽपि अस्मदीयं
 वनम् आक्रमतः आखेटेन कर्धयत इति रोपकपायिततया कोपकलुषीभावेन
 निवारयितुकामैः निरोद्धुमिच्छन्निः अपि तेजोविशेषेण अनयोर्माया-शस्त्रयोः
 प्रभावबाहुचयेन अन्यैः मार्गैर्वर्मभिः शबरयुवभिः केवलम् आलोक्यमानौ, (न तु
 वार्यमाणौ) जटा एवं वल्लर्यौ लतास्तानां मूले आदिभागे पल्लवमुकुलं किसलय-
 द्वयसंपुटमिव सम्पद्यमानः मुकुलीभवन् अञ्जलिः येषां तैः तथोक्तैः मस्तकन्यस्त-
 अञ्जलिभिः तपस्विपुञ्जैः मुनिगणैः नभसि च आकाशे विमानवेगं स्वीययानगमनं
 निरुध्य प्रतिवध्य मरुद्भिः देवैश्च हर्षाश्रुभिः प्रमोदाश्रुधाराभिः सह अभिवर्ष्यमाण-
 जयशब्दौ उच्चार्यमाणजयकारी जगदादिभौ प्रपञ्चपितरौ दम्पती पार्वतीशिवौ
 सनियमम् यथाविधि उपासीनस्य उपासनामाचरतः शुनासीरसुतस्य इन्द्रपुत्रस्या-
 र्जुनस्य तपोवनसीमानम् तपस्याभूमिम् शनैः शनैः क्रमशः आसीदताम् प्राप्तौ ।
 'वृणिका स्यन्दिनी लाला' 'श्वाविश्वकद्रुमृगयाकुशलः' 'अलङ्कृती दीपकं क्लीवं
 मृगे ना मृगवञ्चके' इति ते ते कोशाः ॥

शबरका रूप दनाकर कैलास-शिखरसे बाहर निकलते हुए—यह क्या है ? यह
 हमारे प्रभुही हैं या और कोई है इस विषयमें मंशययुक्त होकर भी उनके अनुगमनोपयुक्त
 वेपरचनार्थं निपुण पारिपदों से घिरे हुए, पूछ उठाये श्वर-उधर दौड़कर बहुत दूर तक
 चलते रहनेके कारण खुले हुए मुखसे लटकती हुई जीमके अग्रभागसे गिरनेवाली लार-
 की बूंदोंसे वनमार्गको पवित्र बनाने वाले और जोरोंसे सांस लेनेके कारण हिल रहे हैं
 शरीरावयव जिनके ऐसे, एवं झाड़ियोंमें मृगोंको बारबार ढूँढ़कर हुँकार करने वाले
 समस्त वेदरूप शिकारी कुत्तोंसे घिरे, मृगवञ्चनाके लिये पोषित दीपक मृगके समान
 अपने भूषणमृगके सुर-चिह्नों पर चलनेवाले, हर अगले ढग पर वनदेवता द्वारा
 मन्दारतरुके पत्रपुष्पके बिछाये रहनेसे हिमकी ठंडकका कष्ट कम हो गया है ऐसे
 हिमालयोपत्यका-मार्गसे चलते हुए, ये कौन हैं ? ये तो कभी नहीं देखे गये ? क्यों

वे यहाँ इनारे बनमें शिकार कर रहे हैं ? इस तरह कुपित होकर भी शबर युवक बिन्दे—अधिक प्रभावशालिता के कारण देखते मर हैं कुछ देखते नहीं, ऐसे और लड़ा पर स्थापित किया है अष्टलिको जिन्होंने ऐसे मुनिजन, तथा विमान रोककर आकाशचारी देवगण भीलोंने आनन्द्यास्य मरकर चिन्का जयजयकार करते हैं ऐसे प्रपञ्चके जनक दम्पति पार्वती—शिव धीरे धीरे नियमपूर्वक तपस्या करनेवाले इन्द्रपुत्र अर्जुनके तपोवन—सीमा पर पहुँचे ॥

तत्र खलुः—

आपादलन्विजटमातपमात्रभर्तृमूर्ध्नीभवद्भुजमुदारतपःकृशाङ्गम् ।

दृष्ट्वाऽनुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेनं त्रेधा बभूव सुतवत्सलता भवान्याः ॥७१॥

आपादेति । आपादं पादपर्यन्तं लन्विन्यो लम्बमानाः जटा यस्य तं तथोक्तम् , अतपमात्रनभम् फलपत्रजलानिलानपि विहाय सूर्यकरमात्राहारम् , ऊर्ध्वीभवद्भुजम् उपरिचक्षितबाहुम् , उदारतपःकृशाङ्गम् अतिमहत्या तपस्यया दुर्बलदेहम् एनम् कुरुवीरमुनीन्द्रम् अर्जुनरूपं तपस्विश्रेष्ठं दृष्ट्वा अनुगृह्य कृपादशा वीक्ष्य भवान्याः सुतवत्सलता पुत्रवात्सल्यं त्रेधा बभूव त्रिधा व्यभज्यत, कुमारगणनाय-विषयकतया द्विधास्थिता भवान्याः पुत्रप्रीतिरर्जुनविषयतयाऽप्युदितत्वेन त्रिधा प्रवृत्ता, सुतस्नेहेन पार्वती तमनुगृहीतवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

जितके पैरों तक जटा ट्यक रही है, जो केवल सूर्यकिरण—नात्र पान करके जी रहा है, जितने अपने हाथ ऊपर उठा रखे हैं, जो कठोर तप करते रहनेसे अति दुर्बल हो गया है, ऐसे कुरुवंशी अर्जुनरूप तपस्विश्रेष्ठको देखकर भवान्की पुत्र-वात्सल्य तीन भागोंमें बँट गया । इससे पहले उनकी वात्सल्य कालिकेय और गणेश इन दो पुत्रों पर होनेके कारण दो जगह बँटा था, अब उनकी वात्सल्य अर्जुन पर हो गया अतः त्रिधा बँट गया ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नथ महीं खुरपातैः कोऽपि कोपकुटिलो वनकोलः ।

घोरघृत्करणघोणमुपागात् कुक्षिमाश्रममुवः कुरुसूतोः ॥ ७२ ॥

क्षोदयन्निति । अथ कोपकुटिलः कोपेन क्रूरः कोऽपि वनकोलः अरण्यवराहः खुरपातैः खुरन्यासैः महीं पृथ्वी क्षोदयन् चूर्णयन् सन् घोरेण भयङ्करेण घृत्करणेन घुर्घुरशब्देन उपलक्षिता घोणा नासाग्रभागो यत्र कर्मणि तथा कुरुसूतोः अर्जुनस्य आश्रममुवः तपस्यास्यानस्य कुक्षिन् मध्यभागम् उपागात् । अत्रान्तरे खुरपातैर्मुवं दलयन् घोणया घोरं घुर्घुरशब्दं कुर्वन् कोपि कोपी वनवराहोऽर्जुनस्य तपस्याश्रमस्य मध्यमुपागतवानिति भावः । 'वराहः सूक्तो घृष्टिः कीलः' इत्यमरः ॥ ७२ ॥

इसके बाद सुरपातसे पृथ्वीको चूर्ण करता हुआ, क्षुपित कोई वनवराह वोरवृत्कारसे युक्त नासाग्र भागसे फूत्कार करता हुआ (धुरधुर शब्द करता हुआ) कुर्वशी अर्जुनके नपत्याश्रमके मध्य भागमें आकर उपस्थित हुआ ॥ ७२ ॥

तं वीक्ष्य रौद्रवपुं मृगशावकेषु त्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।
पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले पार्थो निवृत्यनियमाज्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥
तं वीक्ष्येति । रौद्रवपुं भीषणशरीरं तं वनकोलं वीक्ष्य दृष्ट्वा मृगशावकेषु हरि-
णपोतेषु कटिलम्बितवल्कभागान् अर्जुनस्य कटिप्रदेशे लम्बमानान् परिधानवल्क-
लैकदेशान् त्रासात् वनकोलापादानकाद्भयाद् विशत्सु रक्षार्थं प्रविशत्सु, पक्षिजाले
पक्षिगणे च कलकलैः शब्दैः पर्याकुले व्यग्रे सति पार्थः नियमात् समाधेः निवृत्य
विरम्य शरासं धनुः जगृहे गृहीतवान् आर्तत्राणस्य तपसोऽभ्यतिपुण्यतया पीडि-
तान् हरिणपक्षिगन्त्राणामर्जुनो विरमिततपस्यः सन् धनुरादत्तेति भावः ॥ ७३ ॥

मयङ्कर शरीर वाले उस वन-वराहको देखकर जब मयके नारे मृगशावक अर्जुनके
कटि प्रदेशमें लटकने वाले वल्कलके एक भागमें छिपने लगे, और पक्षिगण कलकल
शब्दसे व्याकुलता प्रदर्शित करने लगे, तब पार्थने समाधिसे विभ्रान देकर धनुष उठा
लिया, आर्तोंका त्राण भी नो तपस्या ही है ॥ ७३ ॥

मुनिरेप यदाऽभ्ययाद्वराहं मुखरज्यालतिको जवाज्जिघांसुः ।

शवरो दृष्टो तदाऽभिधावन्धनुराकृष्य सहानुयायिवर्गैः ॥ ७४ ॥

मुनिरेप इति । मुखरा सदृक्कागशब्दा ज्वालितिका प्रत्यङ्कारूपा लता यस्य ताड-
नाः धनुर्दंकारयन् एषः मुनिः अर्जुनः यदा जिघांसुः वराहं हन्तुमनाः जवाद् वेगाद्
अभ्ययात् अभिमुखं गतः, तदा तत्रैव काले धनुराकृष्य चापमास्फालयन् अनुया-
यिवर्गैः अनुचरगणैः सह अभिधावन् वराहानिमुखनपसर्पन् शवरः (लोकैः) दृष्ट-
ो दृश्यते स्म । यदैवार्जुनः प्रहर्तुमाकृष्टचापो वराहमुपगतस्तदैव तदभिमुखमनु-
धावन् कश्चन सानुचरः शवरो लोकैरवलोकित इत्याशयः ॥ ७४ ॥

धनुषको दृढारित करके जब वह मुनिरूप अर्जुन मारनेके लिये वेगसे उस वन-
वराहको अभिमुख चले जा रहे थे, उसी समय लोगोंने देखा कि एक सानुचर शवर
धनुष ताने हुए उस वन-वराहका पीछा करता चला आ रहा है ॥ ७४ ॥

मा मुञ्च वाणं मदनुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जालमेति किरातनेतुः ।

वचः स लक्ष्यं मनसो न कुर्वन्वराहमखस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

मा मुञ्चेति । हे जालम, असमीक्ष्यकारिन्, मदनुद्रुते मयाऽनुधाविते अस्मिन्
वराहे वाणं मा मुञ्च न प्रहर, अपेहि अन्यतो गच्छ, इति उक्तप्रकारकं किरातनेतुः

शबरनायकस्य वचः वचनम् मनसः लक्ष्यम् विषयम् मनोगोचरं ध्यानोपनीतम् न कुर्वन् अनाद्रियमाणः उपेक्षमाणः सः अर्जुनः वराहं सूकरं लक्ष्यं चकार विभेदः । किगतनेतुः पश्यत एव तद्वचोऽनाकर्णितकेनानादृत्य वराहे वाणं मुक्तवानित्यर्थः ॥ ७५ ॥

भरे ओ अविवेकी मूर्ख, मैं जिसका पीछा करता आ रहा हूँ उस सूकर पर तुम वाग मत चलाओ, काओ हटो, इस तरह कही गयी कपटी किरात-नायककी बातको मनमें न लाकर अर्जुनने उस वन-वराह पर अस्त्र चला दिया, उसे अपने अस्त्रका लक्ष्य बना ही दिया ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः समुज्जिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ !

समं विभज्यायुरभुज्यत क्षणात्सहोदराभ्यामिव पैतृकं धनम् ॥ ७६ ॥

शिलीमुखान्यामिति । युगपत् एककालम् किटेः वराहस्य तनौ देहे समुज्जिताभ्यां विस्फुटान्यां शिवसव्यसाचिनोः शिवस्य अर्जुनस्य च शिलीमुखाभ्यां वाणाम्याम् (तस्य वराहस्य) आयुः जीवनम् क्षणात् शीघ्रं समम् तुल्यभागं विभज्य सहोदराभ्यां भ्रातृभ्यां पैतृकम् धनमिव अभुज्यत । यथा सोदरौ भ्रातरौ पैतृकं धनं समं विभज्य भुङ्गाते तथैव शिवेनार्जुनेन च प्रयुक्तौ वागौ सूकरस्यायुः समं विभज्य मुक्तवन्तौ । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

शिव तथा अर्जुन द्वारा एक समयमें सूकरके शरीर पर छोड़े गये वागने उसके प्राणोंको एक साथ बाँट कर खा लिया, जैसे दो सहोदर भाई पैत्रिक धनको बाँट कर उपभोगमें लाते हैं । दोनों वाग साथ लगे, और उनसे उस वाराहकी मृत्यु हो गई ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि क्रुधप्रवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

तत इति । तत एवं जाते वराहवधे कुपितोऽपि शिवेन कृताङ्गाणप्रयोगादात्मनोऽपमानमिव विभाव्य जातमन्युरपि क्रुधप्रवीरः अर्जुनः तपःशान्ततया चिरतपोऽनुष्ठानार्जितशमेन हेतुना नातिपरुषम् नातिकदुवचनम् एवम् वक्ष्यमाणदिशा उवाच । यद्ययं तपःपरो नास्थास्यत्तदेतोऽपि परुषमन्यधास्यदित्याशयः ॥

वराहके भारे जाने पर शिव द्वारा किये गये वागप्रशरसे कुपित अर्जुनने वक्ष्यमाण-प्रकारक अनतिकठोर (थोड़ा कम कड़वे) वचन कहे ॥

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

ग्लक्षीकृते शबर ! यत्प्रहृतं त्वया तत् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वंशे तथापि

सोढं ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । हे शबर ! मम आवसथं निवासदेशम् आश्रमम् आपतिते बागते (किञ्च) मया प्राक् पूर्वं लक्ष्मीकृते शरव्यतां प्रापिते अस्मिन् वराहे यत् यस्मात् स्वया प्रहृतं बाणः प्रयुक्तः तत् तेनापराधेन मम शापस्य ब्राह्मणस्य अथवा धनुषः धात्रपराक्रमस्य बरो अधिकारक्षेत्रे असि वर्तसे । मदावासदेशागतत्वेन मयैव प्राग्लक्ष्मीकृतत्वेनोरपञ्चमास्वत्वेऽत्र वराहे यत्त्वं प्रहृतवानसि तमिमं तवापराधं दण्डयितुं प्रभवति मम शापश्चापश्च, शापेन त्वां दग्धुं बाणेन त्वां व्यापादयितुं बाणहमीशे—तयाऽपि अद्य मम तपसा मुलोष्मणा च बाहुवलेन सोढुम् नर्षितं तवाम इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अजी शबर, हमारे आश्रममें आये हुए और मेरे द्वारा पड़े ही लक्ष्य बनाये गये इस सूकर पर जो तुमने बाण चलाकर अपराध किया है, उस अपराधके कारण तुम हमारे चाप और शाप दोनों के बशमें हो, चाहें तो मैं तुम्हें शाप देकर मराने कर दे सकता हूँ या बाणसे विद्ध कर सकता हूँ, फिर भी आज हमारे तप तथा बाहुबलने क्षमा कर दी है ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्द्वर्षस्तपरीवाहवेणीमिव बाणीमाकर्ण्य क्षोणीधर-
धन्वापि सस्मितं प्रत्यभाणीत्,—

इति नन्वेति । इति उक्तस्वरूपाम् अन्तः हृदये द्वर्षस्तस्य गर्वस्य परीवाहः उपकुल्या तस्य वेणीं प्रवाहम् इव तस्य मुनेर्जुनस्य बाणीं वाचम् आकर्ण्य क्षोणी-
धरधन्वा त्रिपुरदाहे मेहं चापभावेन प्रयोजितवान् पर्वतचापः शिवोऽपि सस्मितं समन्दहासं प्रत्यभाणीत् प्रत्युत्तरं ददाति । शिवस्य क्षोणीधरधनुषसुक्तं यथा 'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरयो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ, इत्यादि महिन्नः स्तोत्रे 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः ॥

उक्त मुनि अर्जुनकी उक्त प्रकार हृदयमें, वर्तमान गर्वके स्रोतके प्रवाहके समान जन्तुवर्ती गर्वको प्रवृत्त करनेवाली बाणीको सुनकर क्षोणीधरधन्वा-पर्वतही जिसका धनुष हो—ऐसे शिवने सुकुमारके साथ प्रत्युत्तर दिया ॥

मृदुबुद्धिरङ्ग ! वचसैव लक्ष्यसे मृगहिसनं विपिनसीमनीदृशम् ।

शतशः स्वधर्म इति पठ्यते बुधैः शबरस्य वा वदत्तपोधनस्य वा ॥ ७८ ॥

मृदुबुद्धिरिति । अङ्ग हे मुने ! वचसा एव स्वोक्तवचनेनैव त्वं मृदुबुद्धिः लक्ष्यसे प्रतीयसे, वनसीमनि वनभुवि ईदृशं मृगहिसनं मृगयाद्वारा मृगवधः स्वधर्म इति बुधैः पण्डितैः शतशः अनेकधा पठ्यते, सः स्वधर्मः शबरस्य किरातस्य स्वधर्मः अथवा तपोधनस्य स्वधर्मः इति वद कथय । मृगयया वनजन्तुवधो यः स्वधर्मतया बुधैः-
स्तः स किरातस्य मुनेर्वा स्वधर्म इति कथयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

हे मुने ! आप मन्दबुद्धि हैं यह आपके वचनोंसे ही शत्रु हो रहा है, आप यह तो

ब्रह्मणे किं नृगयादारा वनप्राणिर्वीर्यो हिंसाको विद्वान्नेनो बो धर्मं बताया है वह किसका स्वधर्म है किंगनोंका या मुनिजनोंका ? ॥ ७८ ॥

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मह्यमयुक्तकारिणापि त्वया कियद्दूरं प्रकाश्यते तपसीय^१ बाहावप्याहोपुरुषिका ।

नदिनि । तत् तस्मात् नृगहिंसायाः शवराणां कृते स्वधर्मत्वेनोक्तत्वात् स्वकुलाचारात् निजकुलधर्मतः अप्रमाद्यते अन्वलिताय स्वकुलोचितं धर्ममनुतिष्ठते मह्यम् मामुद्दिश्य—अयुक्तकारिणा मुनिजनगर्हितनृगवधप्रवृत्तेन त्वयाऽपि कियद्दूरं कियत्पर्यन्तम् तपसि नपोऽनुष्ठान इव बाहौ भुजवीर्येऽपि आहोपुरुषिका-गर्वः प्रकाशयते, अनुचिताचारिगस्तव धर्मादप्रमाद्यतो मम पुरः स्वतपसो निजभुजवीर्यस्य वा चर्चा नितान्तहास्येत्याशयः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात् संभावना-त्मानि' इत्यमरः ॥

अपने कुल-धर्मसे नहीं स्तब्ध होनेवाले मेरे सामने अनुचित आचरण करनेवाले होकर आप को अपने तप तथा भुजबलके सम्बन्धमें आहोपुरुषिका-आत्मप्रशंसा-प्रकाशित कर रहे हैं वह किनना प्रकाशित करेंगे ? अर्थात् स्वधर्ममन्युन होने के कारण आपकी यह स्वप्रशंसा स्वधर्म पर डूब रहनेवाले मेरे सामने नहीं चल सकती है ॥

संदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-

द्यजन्तुर्हिंसनविवौ वृद्धवद्वकच्छम् ।

आस्तामिदं भुजबलं च मृगात्ययेऽस्मि-

न्नाहायकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

सन्दृश्यते इति । एतत् तव मुनेः तपः तपोऽनुष्ठानं शुद्धं निर्दूषणं दृश्यते यत्तव-तपः जन्तुर्हिंसनविवौ प्राणिवधकर्मणि वृद्धवद्वकच्छम् सन्नद्धं विद्यते, नेदं शुद्धं यतो ब्रह्महिंसाकलङ्कितमित्यर्थः, एवं तपमोऽसारतामुक्त्वा भुजवीर्यमपि दूषयितुमाह-अस्तानिनि । वृद्धं च त्वया प्रगत्यमानम् भुजबलम् आस्ताम् एकतस्तिष्ठतु, (नात्र किमपि सारमस्ति,) यत एतत् तव भुजबलम् आस्मिन् नृगात्यये वराहवधे मम शरस्य मया प्रयुक्तस्य बाणस्य साहायकं सहायतामुपजीवति अपेक्षते, यदि मया बाणो न प्रयुक्तः स्यात्तदा त्वदीयेन बाणेन केवलेनासौ वराहो नैव व्यापादितः स्यादित्युपहासो बोध्यः ॥ ७९ ॥

आपका यह तप तो शुद्ध मादम पढ रहा है क्योंकि यह प्राणिवधमें तत्पर है, (अर्थात् आप जिन अपने तपकी टोंग हांक रहे हैं वह तो प्राणिवधसे कलङ्कित है) और आप अपने भुजबलको रहने दीजिये वह तो इतना हीन है कि इसी वराह-वधके लिये

हमारे बाणकी सहायताका अपेक्षी रहा । अर्थात् आपको जिस मुजवीर्यका इतना अभिमान है वह ऐसाही है कि यदि मैं बाण चलाकर सहायता न की होती तो केवल आपके बाण भरसे वह बराह मरता भी नहीं ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।

अक्षिणि किञ्चिदरुणिभिर्जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव बिभीयात् ॥ ८० ॥

ईदृशीम् इति । ईदृशीम् एवंविधाम् 'शापस्य घाऽथ धनुषोऽसि वशे' इत्यादि-रूपाम् वचनरीतिम् चाग्भङ्गीम् वचनक्रमम् अपास्यन् परिहरन् एहि आगच्छ मत्समीपम्, सान्त्वय अपराधक्षमापणादिना मामनुनय, त्वं मे मम पुरतः कियान् कियन्मात्रः असि अत्यल्पोऽसीत्यर्थः । (मम) अक्षिणि नयने किञ्चिदरुणिभिर्जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव बिभीयात् भयं लभेत । ईपदरुणनेत्रस्य मम मृत्योरपि भयजनकत्वे लोक-दृष्टे तव वृथा विकरथनः नोचितेति भावः । अत्र लोचनारुण्यमात्रेणान्तकत्रासरूप-वाक्यार्थस्य सान्त्ववादकरणं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ स्वागतावृत्तम्, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ६० ॥

'तुम हमारे शाप या चापके वशमें हो' इस तरह बोलनेकी रीति छोड़कर क्षमा-प्रार्थना आदिसे मुझे शान्त कर लो, तुम हमारे सामने होते ही कितने बड़े हो ? मेरी आँख अगर थोड़ी लाल हो जाय तो इस लोकमें मृत्यु भी मेरे भयसे थर-थर कांपने लगे । अतः तुम्हारा हित इसीमें है कि तुम साम-वचनोंसे मुझे मनाकर अपनी रक्षा कर लो ॥ ८० ॥

इति शंकरस्याहंकारवादेन सातङ्कः कुरुकुलशशाङ्कः पुनरपि कामपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शङ्करस्य किरातवेषधरस्य हरस्य अहङ्कारवादेन स्वसामर्थ्यस्यापकवचनेन सातङ्कः किमयं जगद्विलक्षणः स्यात् इति सवितर्कः मनसि किञ्चिदुत्पन्नभयो वा कुरुकुलशशाङ्कः कुरुवंशप्रकाशकत्वात्तत्र चन्द्रः अर्जुनः पुनरपि भूयोऽपि कामपि गिरं वाचम् एवं वक्ष्यमाणदिशा अङ्कुरयामास उवाच । शिववचनेन मनसि जातशङ्कोर्जुनः पुनरेवमभाषतेत्यर्थः, 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः ॥

शिवरवेषधारी शङ्करकी इस प्रकार अहङ्कार-पूर्ण बातें सुनकर—क्या बात है कि यह इतनी धृष्टता कर रहा है ? इसमें कोई विश्वविलक्षण तत्त्व तो नहीं है ? इत्यादि शङ्काओं से युक्त (भीत) अर्जुन—जो कुरुकुलकी स्थाति बढ़ाने वाला था, पुनः इस प्रकारसे कहने लगा ।

यस्माद्दनेचरकुलाधम ! जल्पसि त्व

मेवं मनः पुलकयन् स्वजनस्य हृत्तः ।

तस्मादसंशयमुपान्तजुषः किरात्या-

स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाधम, शबरकुलकलङ्क, हृत्तः गर्वशाली त्वं स्वजनस्य स्वक्रान्तायाः स्वाजुचरवर्गस्य वा मनः पुलकयन् आपातरमणीयामिर्मिथ्याशौर्य-प्रकाशिकाभिर्वाग्भिः प्रमदयन् एवं श्लोकप्रकारकं वचनं यस्माद् जल्पसि वदसि, तस्माद् उपान्तजुषः स्वपार्वस्थितायाः किरात्याः कपोलमित्रम् गण्डस्थलस्य शोभाजनकं ताटङ्कमेव केवलं कर्णमूषणम् न सहसे न मृष्यसे । त्वदीयं कठोरमीदृशं वचनं नान्यस्मै फलाय कक्षते केवलं तव मरणं मया सम्पाद्यमानमुपपाद्य वैधव्य-दानद्वारा तव स्त्रियाः कपोलस्थलं निस्ताटङ्कं सम्पादयेदित्याशयः । अनेन भाषणेन एवं मम वक्ष्यतां भजसे इति तात्पर्यम्, पर्यायोक्तं नामालङ्कारः ॥ ८१ ॥

अरे शबरकुलकलङ्क, गर्वोदित होकर अपने परिजनोंके हृदयको पुलकित करने वाली यह बोली जो तू निकाल रहा है—‘सान्त्वय’ इत्यादि बातें जो मुझसे कह रहा है, उससे नाकम होता है कि तू इस समय तुम्हारे साथ रहने वाली अपनी इस पत्नी के गालों पर झूलनेवाले ताटङ्कको नहीं बरदाश्त कर रहा है, अर्थात् तू ऐसी बातें कह कहकर मुझे लुपित किये दे रहा है, इसका फल होगा तुम्हारा वध, अनन्तर यह तुम्हारी सहचरी विधवा हो जायगी, वैधव्यके कारण यह ताटङ्क नहीं रख सकेगी, फलतः इस तुम्हारे कड़ भाषणका यही परिणाम होगा कि तुम अपनी स्त्रीके कपोल पर छटकने वाले इन ताटङ्कोंको उतरवाकर रहोगे ॥ ८१ ॥

तादृग्वचः श्रवणद्राहि मुनेर्निशम्य-

सर्वे गणा हृदि रूपा निजिघांसवोऽपि ।

देव्या विलोक्य वदनं स्मितगर्भगण्डं

तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्थुः ॥ ८२ ॥

नादृगिति । सर्वे गणाः शबरवेषधरहराजुगाः प्रमयाः तादृक् उक्तप्रकारम् श्रवण-द्राहि अतिकटुतया कर्णमन्तापकरं मुनेः तपस्विनोऽर्जुनस्य वचः वचनं निशम्य श्रुत्वा हृदि स्त्रचित्ते रूपा अर्जुनोपरि कोपेन निजिघांसवः निहन्तुमिच्छुवः घृतार्जुन-वधकामा अपि सन्तः देव्याः पार्वत्याः स्मितं गर्भं यस्य तत्तया गण्डं वदनं मुखं विलोक्य पार्वत्या मुखं स्मेरं विलोक्य तूणात् तूगीरात् अर्धं कृष्टः बहिर्मांशितः शरो बाणो येन तादृगेन निपङ्गोद्घृतशरार्धभागेन करेण (उपलक्षिताः) तस्थुः स्थिताः । अर्जुनस्य तया कठोरं वचनं निशम्य तद्वधेच्छया निपङ्कतः शरार्धमुद्घृत्यापि

गगाः पार्वत्याः स्मयमानकपोलं मुखं वीक्ष्य तदीये मनसि रोषाभावं ज्ञात्वा हन्तव्यो
न वाऽयमिति तद्वाज्ञां प्रतीक्षमाणा इव स्थिता इति भावः । अत्र पुत्रवत्सलदेवी-
स्मेराननावलोकनस्य विनेपगविधया गर्भगणमोहनिवृत्तिं प्रति हेतुत्वात् काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ॥ ८२ ॥

इस प्रसंगके अङ्गुः एतके वचन—हे अन्धियु होनेके कारण बानोंको जलाते थे,
हनुकर शिक्के पीछे चले जाले प्रनर्थने नमने दृष्टाव्यो कि इसे नार गिराया जाय,
यह अब बर्बा भुटना कर रहा है, इसका बंध कर देना चाहिये, दृष्टानुसार उन लोगोंने
नरकस्ते बानोंका आधा भाग खींचकर हाथमें भी कर लिया, परन्तु जब उन लोगोंने
देखा कि पार्वतीके कपोलों पर मुन्दुराहट क्षेत्र नहीं है, तब उनके हृदयोंमें सन्देह हो
गया कि क्या बात है कि देवी मुन्दुरा रही हैं, क्या यह मारने योग्य है वा अवध्य है ?
इसी विन्नामें वे लोग पार्वतीकी आज्ञाकी प्रतीक्षा करते रहे, बानोंको उतार कर व्यर्थ
रूपमें हाथमें लिये रहे, चलाया नहीं ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुलवल्लभावुभौ परिफुल्लमल्लकुलशत्यपल्लवैः ।

स्थगितावलोकसरणिं दिवौकसां समरं भयंकरजवं वितेतनुः ॥ ८३ ॥

अथ भिल्लेति । अथ भिल्लनल्लः किरातमुख्यः शिवः, कुलवल्लभः अर्जुनश्चोभौ परि-
कुल्लैः विकासभाभिः प्रकाशशालिभिः—भल्लकुलानाम् बाणभेदानां शक्त्यानि अप्र-
भागा एव पल्लवानि तैः दिवौकसां देवानां स्थगितावलोकसरणिन् आस्थादितदृष्टि-
पथं भयङ्करजवं भीषणवेगप्रवृत्तं समरं युद्धं वितेतनुः चक्रतुः । अथ शिवार्जुनौ भल्ल-
बाणान् दिवि वितत्य देवानां युद्धदर्शनप्रवृत्तानि नयनानि विकलयन्तौ देवो न युयु-
धाते इत्याशयः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

इन्के बात शवर—मुख्य शङ्कर तथा कुलवल्लभ अर्जुन, दोनों अतिवेगसे युद्ध करने लगे,
उन दोनोंने अति प्रकाशशाली मल्ल नामक स्थूल बाणोंके अग्रभाग रूप पल्लवोंसे
आकाशचारी देवोंके देहनेके मार्गको आवृत कर दिया—आकाशको ढक दिया ॥ ८३ ॥

अथसन्धिगनद्विरेष बाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षान् ।

प्रमथेशमवाकिरत्सं दिव्यं प्रतिमालिङ्गमिव प्रमुत्तपुङ्खैः ॥ ८४ ॥

अथ सन्धेति । न पुनः अर्जुनः श्रवणालम्बिनां कर्णस्थितानां जपाक्षमुद्रागान्
जपमाघनरुद्राक्षमालानाम् घर्षात् घर्षणात् मलयाः शिथिलतां गताः सन्धयः येषां
तयामृताः गन्तः पत्राणि येषां तैः नयाविधैः (तपोनिरतस्यार्जुनस्य करस्थिता
अक्षमाला युद्धकाले मत्कण्ठयोर्लम्बन्ते, तानिघृष्टानां तन्मन्त्रस्थिततृणैरवर्त्तिनां
बाणानां मन्त्रिपत्राणि शिथिलितानि, तादृशैर्बाणैरित्यर्थः) प्रमथेशम् अवा-

किरत् आच्छादितवान् , इव यथा स दिव्यम् अत्याश्चर्यकरं प्रतिमालिङ्गं पूजोपयुक्तं शिवविग्रहं प्रसूतपुत्रैः पुष्पराशिभिरवकिरति ॥ ८४ ॥

कानमें लटकने वाले जपमालाके घुमाते ही-आ पट गया है मन्त्रि त्रिमया—मैंसे पत्रों वाले बागोंसे अर्जुनने महादेवको ढक दिया, जैसे वह उनके दिव्य प्रतिमा-लिंगों पूजाके समयमें रोज टक दिया करता था ॥ ८४ ॥

सरुधीय हरे विकृष्टचापे संशरं शैलसुतापि जातशङ्का ।

मघवसुतमङ्गलाय देवी मनसा यातं द्रुपुः श्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥

सन्धीवेति । हरे शबरवेषधारिणि शिवे सरुपि कृतककोपधारिणि इव मशरं बाणेन सह विकृष्टचापे आस्फालितधनुषि सति जातशङ्का किमत्याहितमुपस्थापयेदिति भीता सती देवी शैलसुता पार्वत्यपि मघवसुतमङ्गलाय अर्जुनस्य कल्याणं सम्पादयितुं मनसा स्वहृदयेन 'यात द्रुपुः' इति श्रुतिं मन्त्रं जजाप आवर्त्तयामास, महादेवे धनुषा सह चापमावृणति सति भीता पार्वत्यपि पार्थस्य मङ्गलाय 'यात द्रुपुः' इति मङ्गलजनकं मन्त्रमावर्त्तयितुमारेभे इत्यर्थः । 'यात द्रुपुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय' इति मन्त्रस्वरूपम् , अर्थस्तु—हे रुद्र, ते तव या द्रुपुः बाणः शिवतमा अतिशयशुभप्रदा, यत् ते धनुः शिवं बभूव, या तव शरव्या लक्ष्यम् शिवा मङ्गलं बभूव, तया द्रुपुः तेन धनुषा तया शरव्याया नोऽस्मान् मृडय सुख्य' इति ॥ ८५ ॥

इतिम बोझा अभिनय करके जब महादेवने बाणके साथ धनुष उठाकर उसे नीचा नव देवी पार्वती मनमें डर गई कि क्या महादेव प्रहार कर देंगे, तब नो डीक नहीं होगा, इस प्रकार डरकर अर्जुनकी मङ्गल-कामनासे पार्वतीने अपने मनमें 'यात द्रुपुः' इत्यादि मन्त्र जपना प्रारम्भ कर दिया ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शंभुः कृपाम्भोनिधिरिन्द्रसूनौ ।

संबद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च बाणान् ॥ ८६ ॥

समभ्रमेति । कृपाम्भोनिधिः दयामागरः शंभुः समभ्रमं सत्वरं यथा न्यास्यथा आकृष्टधनुर्गुणः कर्णान्ताकृष्टचापजीवः मन्त्रपि इन्द्रसूनोः अर्जुनस्य देहे कतिचित् बाणान् सम्बद्धमात्रान् केवलं स्पृष्टान् कतिचिच्च अपराद्धान् लक्ष्यात् च्युतान् स्वलितान् अकार्षीत् । यद्यपि शिवो धनुराचकष्य, परमर्जुने दयां कृत्वा कौश्वित् बाणान् केवलमर्जुनदेहस्पृशः कतिचिच्च बाणान् लक्ष्यमर्जुनदेहं विसृज्यान्यत्र गतान् कार्षीदित्यर्थः । दयापरतया युद्धस्याभिनयमिव चकार ननु वस्तुतः प्रजहारेत्याशयः ॥

दयाके सागर महादेवने यद्यपि धनुषकी आकृष्ट कर लिया, उसपर बाण भी चढ़ाया, परन्तु इन्द्रपुत्र अर्जुनके ऊपर दया होनेके कारण कुछ बाणोंकी अर्जुनके शरीरसे छुला

भर दिया (चोट नहीं लगने दी) और कुछ बाणों को तो लक्ष्यच्युत ही बना दिया, अर्जुनके शरीर तक पहुँचने भी नहीं दिया ॥ ८६ ॥

विगाह्य शंभुं विजयस्य बाणाः पुनः पदत्वं पुपुषुर्न दृष्टयोः ।

नरादुदारादभिगम्य लुब्धं न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥ ८७ ॥

विगाहेति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणाः शराः शंभुं विगाह्य शिवं प्राप्य पुनः दृष्टयोः नयनयोः पदत्वं विषयत्वं न पुपुषुः न प्रापुः, अर्जुनेन शिवमुद्दिश्य, प्रहितास्त-
दङ्गेषु प्रविष्टा इव पुनर्दृश्या नाजायन्तेति भावः । तत्रार्थान्तरन्यासमाह—नरादिति ।
मार्गणाः याचकाः बाणाश्च उदारात् महतो दातुश्च नरात् मनुष्यात् अर्जुनाच्च लुब्धं
कृपणं जनं किरातं च प्राप्य प्रकाशं लोचनगोचरत्वं न यान्ति न पुनर्दृश्यन्ते खलु ।
यथा याचकाः प्रागुदारं पुरुषं प्रपद्य पश्चात्कृपणं गत्वा पुनः कृपणद्वारं नोपसर्पन्ति
तत्र न दृश्यन्ते, तथैव प्राग् नरमर्जुनं प्राप्य पश्चात् लुब्धं शवरं शिवं गता बाणा
नादृश्यन्त । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अर्जुन द्वारा शिवको लक्ष्य करके छोड़े गये बाण महादेवको प्राप्त करनेके बाद फिर
कभी आँखोंके गोचरत्वको नहीं प्राप्त कर सके, अर्थात् शिवके पास पहुँच कर लुप्त होते
गये, फिर दोखते नहीं थे, जैसे मार्गण-याचक (बाण) उदार महान् दाता नर अर्जुनसे
चूटकर लुब्ध लोभी कृपण (शवर) के पास जाकर फिर प्रकाशमें नहीं आता है । एक
याचक यदि उदारके पास आये, और बादमें उसे लुब्धसे पाला पड़े तो वह अपनी
याचकताको नहीं प्रकाशित करता है ॥ ८७ ॥

निःस्वे निपङ्गयुगले नितराममर्षी

चापेन मूर्ध्नि गिरिशं पुर एव देव्याः ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणिः प्रजहार वेगा-

त्कुर्वन्त्रणं स कुटिलं शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

निःस्वे इति । निपङ्गयुगले तूणीरद्वये अपि निःस्वे दरिद्रे बाणरूपसम्पदारहिते
सति नितराम् अमर्षी अतिकुपितः सोऽर्जुनः पार्ष्णिभ्यां गुल्फाधोभागाभ्यां प्रमुक्ता
त्यक्ता धरणिः पृथ्वी येन तयोक्तः पादपश्चाद्भुवं हित्वाऽङ्गुष्ठमात्रेण धरणिमाश्रयन्
शशिखण्डमित्रं चन्द्रकलासदृशं वक्रं कुटिलं घ्नणम् आहतित्ततं कुर्वन् करिष्यन्
वेगात् वेगमाश्रित्य देव्याः पुरः एवं पार्वतीसमक्षम् एव गिरिशं शिवं गूर्ध्नि शिरो-
देशे चापेन धनुर्दण्डेन प्रजहार आघातं कृतवान्, यदाऽर्जुनस्य तूणीरयोर्बाणाः
सर्वे समासास्तदा बाणाभावात्प्रहर्तुमशक्यत्वाऽतिकुपितोऽसावर्जुनः शिवस्य शिरसि
प्रजिहीर्षया धरणिं पादाङ्गुष्ठमात्रेण स्पृशन् सन् पार्वत्यां पश्यन्त्यामेव मस्तके
चापेन प्रहतवान् येन प्रहारेण चन्द्रशकलमिव क्षतमजायतेति भावः ॥ ८८ ॥

जब अर्जुनने देखा कि उसके दोनों तरफ बाणसे खाली हो रहे हैं, तब उसे बड़ा क्रोध हुआ, उसने केवल अक्रुध मात्रही पृथ्वी पर रखा और पैरका पिछला भाग पृथ्वीसे उठा लिया, (जिससे ऊंचे महादेवके शिर पर प्रहार कर सके) पार्वतीके सामने ही उसने वेगसे महादेवके मस्तक पर अपने चापका प्रहार किया, जिस प्रहारसे महादेवके मस्तक पर चन्द्रकलाके समान एक तिरछा घाव (व्रण-क्षत) हो जाय ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलैरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभिः फणाभृताम् ॥ ८९ ॥

धनुषेति । धनुषा अर्जुनचापेन अभिहतात् ताडितात् धरकन्या पार्वती तद्रमणस्य शिवस्य मस्तकात् समुत्थितैः चलितैः फणाभृताम् सर्पाणां मणिभिः विपुलैः दीर्घैः रक्तशीकरैः इव विनिपेते पतितम् । अर्जुनचापाहतात् महादेवमस्तकात् तच्छिरोभूषणपन्नगानां मणयः पतन्तः सन्तः आहताच्छिवस्य शिरसः पतन्तो रुधिरविन्दु इव प्रतीयन्ते स्म । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

अर्जुनके चापसे आहत शिवके शिर परसे उड़कर गिरते हुए सर्पफणामणि पड़े लगते थे, मानो उनके शिरमें चोट लगनेसे बड़ी बड़ी रक्तविन्दुएं गिर रही हों ॥ ८९ ॥

देवस्य तस्य जगतां जनकस्य चित्ते

पार्थप्रहारजनुपः प्रमदान्बुराशेः ।

भूषाधुनीतटभुवि द्विपवक्त्रवाल्प-

वप्रक्रियाभिरुदितः प्रमदः कणोऽभूत् ॥ ९० ॥

देवस्येति । जगतां समस्तलोकानां जनकस्य तस्य देवस्य हरस्य चित्ते पार्थ-प्रहारजनुपा पार्थकृतताडनजन्मनः प्रमदान्बुराशेः आनन्दसागरस्य (पुरतः) भूषाधुनी अलङ्कारभूता गङ्गानदी तस्यास्तटभुवि तीरे द्विपवक्त्रस्य गजाननस्य वाल्ये शिशुत्वे वप्रक्रियाभिः तिर्यग्दन्तप्रहारः उदितः उत्पन्नः प्रमदः हर्षः कणः विन्दुः अभूत् । अर्जुनकृतताडनजन्मनः प्रमदान्बुराशेः पुरतो मस्तकभूषणीभूत-गङ्गातटे वाल्ये वप्रक्रीडामभ्यस्यतो गजाननस्य दन्तप्रहारेण जनितः प्रमदः कण-तुल्यो मतः, सागरविन्द्वोर्यावन्मात्रातारतम्यं तावदेवार्जुनकृतप्रहारजन्यानन्द-वप्रक्रीडापरगणेशकृतदन्तप्रहारजन्यानन्दयोर्मात्रातारतम्यं शिवो मतवान्, इति । 'उत्त्रातकेलिर्दन्तार्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति विश्वः ॥ ९० ॥

समस्त जगत्के पिता महादेवके चित्तमें अर्जुन द्वारा किये गये प्रहारसे उत्पन्न आनन्द सागरके आगेमें शिरोभूषणीभूत गङ्गा नदीके तट पर लड़कपनमें गजानन द्वारा किये गये खेलमें दन्त-प्रहारसे उत्पन्न हर्ष एक बूंद समझा गया । शिवजीने पार्थ-प्रहार-

नन्य हर्ष-तनुद्रके आगे अपने पुत्र गजाननकी बालक्रीडातन्त्रवन्धी प्रहारसे उत्पन्न हर्षं विन्दुतुल्य-अतिस्वल्प समझा ॥ १० ॥

सं गाण्डीवदण्डोऽपि स्वाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमयमस्म-
कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बभिः कुण्डलिभिर्मिक्षित इव
तत्क्षणं नालक्ष्यत ।

ततोऽयं दैवविपर्ययः किमुतामुष्य माया किमिति चिन्तापरतन्त्रेणापि
धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जटात्मन् ! ऐवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽ-
र्जितुमिच्छसि ?' इति कृततर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहनं प्रति नियोद्बु-
भारेभे ।

स गाण्डीवेति । सः येनार्जुनः शिवशिरसि प्राहरत्सः गाण्डीवदण्डः गाण्डीवाख्य-
धनुर्दण्डः अपि स्वाण्डवे तदाख्यवनद्राहे तक्षकवध्वाः तक्षकगृहिण्याः वधस्य साध-
नतया करणत्वेन चिरं बहुकालमयम् धनुर्दण्डः अस्मत्कुलस्य सर्पवंशस्य विरोधी
इति—यतोऽयं स्वाण्डवेऽस्मत्सगोत्रां तक्षकगृहिणीमवधीदतोऽयं मद्रिपुः—इति हेतोः
क्रोधनैः कृतकोपैः तस्य शिवस्य जटावनकुटुम्बभिः जटावने निवसद्भिः कुण्ड-
लिभिः सर्पैः भक्षित इव तत्क्षणं तत्र काले नालक्ष्यत अदृश्यतां गतः । शिवमाहा-
त्म्याद् गाण्डीवदण्डोऽप्यदृश्यो जातस्तदा ज्ञायते स्म यदसौ शिवजटावासिभिः सर्पै-
र्मुष्यते स्म यतस्ते तक्षकवधूः स्वाण्डवे स्तण्डितवतेऽस्मै गाण्डीवाय कुप्यन्ति-
स्मेति भावः ॥

ततः शबरशरीरे गाण्डीवलयानन्तरम् अयं शबरवपुषि गाण्डीवलयः सम
दैवस्य भाग्यस्य विपर्ययः प्रतिकूलभावः किम् ? अथवा अनुप्य युध्यमानस्य
शबरस्य माया इन्द्रजालम् किम् ? इति चिन्तापरतन्त्रेण एतादृशचिन्ताचुम्बि-
तहृदयेनापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन गाम्भीर्यसमेधितरणोद्यमेन—तिष्ठ तिष्ठ जटा-
त्मन् नृत्वं एवं प्रकारेणैतेन अर्जुनं निर्जित्य पराजित्य यशोऽर्जितुम् कीदृशि प्राप्तुमि-
च्छसि ? एवमेवार्जुनवञ्चनया यशस्वी भवितुं कामयसे ? नेदं सम्भवति, इति एवं
कृततर्जनेन शबरं भर्त्सयता तेन सितवाहनेन श्वेताश्वेनार्जुनेन वृषवाहनं शिवं
प्रति तेन सह नियोद्बुधं युद्धं कर्तुम् आरेभे प्रवृत्तम् ॥

उसी समय अर्जुनका गाण्डीव दण्ड भी उस किरानकी देखें लगेन हो गया, ऐसा
मानस हुआ—नानों स्वाण्डव बनने तक्षककी खाँके वधने हेतु बननेके कारण यह
गाण्डीव सर्पकुलका चिरविरोधी है अतः शिवकी जटाओंमें वास करनेवाले सर्पोंने
गाण्डीवकी गालिया हो ।

१. 'यत्र स' । २. 'तस्यैव देवस्य' । ३. 'किनमुष्य' । ४. 'तिष्ठ' ।
५. 'अर्जुनैवम्' । ६. 'वृषभवाहनम्' । इति पा० ।

उक्त समय—क्या यह हमारे भाग्यको प्रतिकूलता है ? या यह इस शबरकी नाया-
इन्द्रमाल है ? इस तरह विचारों में पड़े हुए—फिर भी गंभीरतासे समेधित—सुद्धोत्साह
अर्जुनने—ठहरो ठहरो, अरे मूर्ख शबर, क्या इसी तरह अर्जुनको हराकरके तू ? कीर्ति
वर्धन करने चाहता है ? इस तरह महादेवको उल्लास कर उनके साथ फिरसे
उपना प्रारम्भ कर दिया ॥

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शिथिला जगलुः किरातिकायाः सितगुञ्जामणिहारयष्टयः ॥ ६१ ॥

पठ्य धृति । परुषे कठिने मुनिमुष्टिताडने अर्जुनकृतमुष्टिप्रहारे लुब्धकवामवक्षसि
शबरस्य सत्ये भागे वक्षसि पतिते सति किरातिकायाः शबर्याः सितगुञ्जामणि-
हारयष्टयः शुभ्रगुञ्जामणिभि रचिताः स्रजः शिथिलाः श्लथवन्धनाः सत्यो जगलुः
पतन्ति स्म । अर्जुनेन शबरं प्रहरता कृते मुष्टिपाते दैवयोगाच्छबरस्य वामोरसि
पतिते सति (शिवस्त्वार्धनारीश्वरत्वेन तद्द्वामभागस्य पार्वतीरूपतया) तत्सह-
चर्याः किरातिकायाः शुभ्रगुञ्जाराशिनिर्मिताः स्रजः शिथिलवन्धाः सत्यो गलिता
भवन्तिस्मेति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

अर्जुन मुनि द्वारा किये गये कठोर मुष्टिप्रहारके दैववश किरानके बाई छातीन
एग जानेसे उसके साथ चलने वाली किरानोंके गलेमें लटकती हुई उमरी गुजामणि
निर्मित माला शिथिल-वन्धन होकर जमीनपर बिखर गई । इसका तात्पर्य यह है कि
किरानवेश शिव अर्धनारीश्वर हैं उनका बाँया हिस्सा पर्वती हैं, बाँये हिस्से पर प्रहार
जानेसे पार्वतीकी माला ढीली पड़कर जमीनपर गिर गई ॥ ९१ ॥

उपवासकृशे भृशं मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमादवः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्गतम् ॥ ६२ ॥

उपवासने । हरः शिवः अपि भृशम् अत्यर्थम् उपवासेन अनाहारेण कृशे
दुर्बलतामापन्ने मुनेः अर्जुनस्य उरसि वक्षोदेशे—अस्य अर्जुनस्य हृद्गतं हृदये वर्त-
मानं स्व निजं शिवम् पीडनाद् आवाताद् परिहर्तुं रक्षितुम् इव स्वीकृतमुष्टि-
मादवः अङ्गीकृतमुष्टिशैथिल्यः सन् प्रजहार आजघान । हरोऽपि शिथिलया मुष्टयाऽ-
र्जुनस्य वक्षसि प्रहृतवान् । मन्ये शिवोऽर्जुनस्य चित्ते वसन्तमात्मानं प्रहाराद्रक्षितुमि-
वासौ शिथिलमुष्टिर्भूदिति । उद्येक्षाऽलङ्कारः ॥ ९२ ॥

महादेवने भी मुष्टिप्रहार किया—परन्तु उन्होंने देखा कि हमारा प्रतियोद्धा अर्जुन
चिकित्सक उपवास करनेके कारण बहुत दुबला हो गया है अतः उन्होंने अपनी मुठ्ठीको
मुटुल-ढोली करके प्रहार किया, उनका यह मुष्टिमादव-विधान देखा गया मानो वह

अर्जुनके भक्तिपूर्ण हृदयमें आराध्य देवके रूपमें अवस्थित अपने (शिव) को प्रद्वारते वचाये रखना चाह रहे हों ॥ १२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमृष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरभ-
समेकेन बाहुना जटामु गृहीत्वाऽपरेण बाहुना बलयितगलनालौ तौ शबर-
तपोधनौ यदा महत्यामधित्यकायामापततां तदा झटिति घटितद्वारदरी-
गर्भनिरुद्धसिद्धमिथुननिर्वद्धहाहाकारस्तीरधनदूरोत्सर्पिर्वीचिवेगोत्पाटिता-
कृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वाकरविभुर्कंधराखर्वीकरणपै-
ट्टभारोऽयमुर्वीधरपतिरासीत् ।

इति परम्परेति । इति एवं प्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिभिः अनवरतान्यो-
न्यकृतमुष्टिपातनवर्षणैः परिमृष्टः दूरीकृतः वनकुसुमपरागः काननोद्भवपुष्परजो-
लेपः (शिवस्य) भस्माङ्गरागः विभूतिलेपश्च (अर्जुनस्य) ययोस्तौ तथोक्तौ, सरभसम्
वेगेन एकेन बाहुना भुजेन जटामु गृहीत्वा जटामादाय अपरेण द्वितीयेन बाहुना
भुजेन बलयितगलनालौ पाशनेवान्योन्यस्य कण्ठमावेष्टयन्तौ तौ शबरतपोधनौ
किरातवेपः शिवो मुनिरर्जुनश्च यदा यस्मिन् काले महत्याम् विस्तृतायाम् अधित्य
कायाम् पर्वतोर्ध्वभूमौ आपततां पततः स्म, तदा तस्मिन् काले तयोः पातेन अयं
हिमवान् नाम उर्वीधरपतिः पर्वतराजः झटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तास
दरीणां गुहानां गर्भेषु अभ्यन्तरभागेषु निरुद्धाः वन्दीभूता ये सिद्धमिथुनाः देवयो-
निविशेषद्वन्द्वानि तैर्निबद्धः कृतः हाहाकारो हाहाध्वनिर्यत्र तादृशः, तीरचनेषु तट-
वर्त्तिकाननेषु दूरोत्सर्पिणीभिः वीचिभिस्तरङ्गैः वेगेन त्वरया उत्पाटितानि विरुद्धानि
आकृष्टानि स्वसविषमानीतानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तथाभूतः
सुरस्रवन्तीपूरो गङ्गाप्रवाहो यत्र तथाभूतः, दर्वाकराणां सर्पाणां विभोर्नायकस्य शेष-
नागस्य कन्धराया ग्रीवायाः खर्वीकरणे नमने भाराधिक्यवशाद्धः प्रापणैः पटुः
समर्थो भारो यस्य तादृशश्चासीत् । अयमाशयः—अर्जुनः शिवश्च मुष्टियुद्धे मुष्टिपात-
परम्परया द्वयोरपि शरीरे वर्त्तमानं काननपुष्परजो विभूतिलेपं च परिमृष्टवान् वेगेन
एकेन बाहुना जटामादाय परेण कण्ठं वेष्टयित्वा च यदा तौ किरातार्जुनौ हिमा-
लयोर्ध्वभूमौ पतितौ तदा तयोर्भारेणातिचलितस्य हिमालयस्य दरीणां द्वाराणि
सद्य एवं प्लथीयन्त, तत्र वन्दीभूताश्च सिद्धमिथुना हाहाकारमारभन्त, गङ्गायाः
प्रवाहश्चोच्छूलितः सन् तटवर्त्तिषु वनेषु गताभिर्वीचिभिर्मुनिजनानां बहूनि पर्ण-
सदनानि समुत्पाद्याकृप्य च स्वस्मिन्निलीनान्यकृत, शेषनागस्य कन्धरा भाराधि-
क्येन नताञ्जायतेति ॥

इस प्रकार जब अर्जुन और शिव अन्योन्यके ऊपर मुष्टिप्रहारकी वृष्टि करने लगे तब उन मुष्टिवृष्टियोंसे महादेवके शरीर पर लगा वनकुम्भनरज छुप्त हो गया और अर्जुनकी देह पर का विभूतिलेप पुंछ गया, उन दोनोंने एक-एक हाथसे परस्परकी जटा पकड़ ली, एक हाथसे गला वेष्टित कर लिया, इस प्रकार एक दूसरेसे दबलकर जब किरात और अर्जुन उस विस्तृत पर्वतकी ऊर्ध्वभूमिमें आकर गिरे, उस समय वह हिमालय—शीतलासे बन्द होनेवाले दरवाजों वाली गुहाओंमें बन्दोभूत सिद्ध-मिसुन जहाँ हाहाकार कर रहे हैं, जहाँ पर गङ्गा-प्रवाहने छटलकर दूर तक फैलनेवाली अपनी तरङ्गोंसे मुनिजनोंकी हजारों पर्णशालाओंको उखाड़कर अपनी ओर खींच लिया है, और जिसके भारसे संपराजके फणगन अवनत हुए जा रहे हैं—ऐसा हो गया ॥

अवाङ्मुखत्वेन निपात्य शंभुना समुज्झितोऽयं ददृशे विमोहितः ।

तवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्नरः ॥ ६३ ॥

अवाङ्मुखत्वेनेति । शंभुना किरातवेपेण शिवेन कर्त्ता अवाङ्मुखत्वेन अधोमुखी-कृत्य निपात्य भूमौ पातयित्वा समुज्झितः त्यक्तः विमोहितः मूर्च्छितश्चायम् अर्जुनः—हे हिमालयाद्रे, तव जामातरि कन्यापती शिवे मम इमां मूर्च्छारूपां दशाम् निवेदय ज्ञापय इति उक्तप्रकारेण आर्द्र हिमगिरिं प्रति रहः एकान्ते ब्रुवन् कथयन्निव दृष्टो दृष्टः अवाङ्मुखीकृत्य किरातवेपेण हरेण पातितं तेन समुज्झितं मूर्च्छितं चार्जुनं दृष्ट्वा लोका मेनिरे यद्ययमर्जुनो हिमवन्तमनुसृणद्भि यन्महादेवमाख्याहि ममेमां मरणकल्पां दशान् इति ॥ ६३ ॥

किरात-वेषधारी शिवने जब अर्जुनको नीचे मुक्ककर जमीन पर गिराकर छोड़ दिया तब वह मूर्च्छित होकर वहीं पड़ा रहा, देखनेवाले समझते थे कि अर्जुन मूर्च्छित नहीं है, वह लोगोंसे छिपाकर हिमालयसे कह रहा है कि हे पर्वतराज, कृपा करके आप अपने जामाता शिवसे हमारी यह मरणान्तिक दशा सूचित कर दें ॥ ६३ ॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

चापत्रणे सुरनदीकणसेकशङ्काम्

मप्युत्सृजन् मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ६४ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः किरातवेपः शिवः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोः शङ्कोः वीर्यं सामर्थ्यम् विलोक्य दृष्ट्वा विस्मयमानचेताः चकितहृदयः सन् चापत्रणे अर्जुनकृतचापप्रहारसंजातमस्तकञ्चते सुरनदीकणसेकशङ्काम् तस्मिन् सद्यः क्षते गङ्गाजलविन्दुसेकेन अधिका व्यया भविष्यतीति भयम् अपि उत्सृजन् परिहरन् सन् मुहुः मूयोमूयः उत्तमाङ्गं स्वं शिरः अकम्पयत् चालितवान् । युद्धेऽर्जुनबाहुबल-मवलोक्य चकितः शिवः शिरःकम्पे गङ्गाजलकणपाते क्षते मन्याऽधिक्यं

स्यादित्यप्यगमयन् शिश्वालनेन पार्थस्य वीर्यं धैर्यं च स्थापितवानिति भावः ॥१९६॥

परमेश्वरने युद्धने की अर्जुनका बाहुवीर्य देना तो उनकी हृदय अचरजसे भर गया; उनके यह शस्त्रा भी नहीं रोक सकी कि-शिर शिलाने पर गड़ा-बलकग गिरे, और उनके संसंगते अर्जुन द्वारा किये गये चाप-प्रहारके धावमें वेदना बढ़ जायगी-उन्होंने बार बार शिर शिलाकर अर्जुनके वीर्य तथा धैर्यकी बढ़ी तारीफ की ॥ १९५ ॥

तथाविध एवासौ चिरार्दाचरितचेतनास्वागताचारः शनैरुत्थाय पुरतो घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगजितेन कर्णयोः कल्पितसुधारसमोक्षे महोक्षे निपेदिवांसम्, भुजमूलप्रसारितगिरिजापाणिर्युगलनखराङ्गुरघोर-णीद्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षसम्, पारिषदगणाञ्जलिकमलवनमध्य-राजहसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलचर्मनिर्मितपर्पत्ययनपर्यङ्कोपरिभाग-तिर्यगर्पितचरणपल्लवसंवाहनपरेण शिलादकुमारेण च दर्पदुर्ललननिवार-णाय मुञ्जवन्धनकनकशृङ्खलेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटस्फालितककुद-शृङ्गेण शृङ्गिणा च लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् गाण्डीवदण्डताडनपरि-पीडितचूडाशशिनमाश्रयितुमवतरद्विरुद्धनिकरैरिव सुरतरङ्गसुमवर्षैरव-कीर्यमाणम्, जटामल्मकुशवीर्यारिभित्तैरेव चतुर्भिरात्रायपुरुषैः परिप-ञ्चमानरातरुद्रीयविरुद्रप्रबन्धम्, अम्बरे सविब्रमवलम्बमानैस्तु न्धुरप्रभृ-तिभिः सुरवैणिक्कैरुपवीण्यमानमकजनरक्षणापदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृ-ततमालमञ्जरीर्मधुमिषेण कटाक्षात्साक्षात्कृपासिव वर्षन्तम्, प्रज्वलद्भिः परिष्कारपत्रगफणारत्रैर्वृत्रैः शरत्रणैरिवागुरज्यमानावयवम्, अवतंसशशि-कलार्परिगलितकिरणवारापातशीतासहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्तं महाध्वमुद्वीज्य पद्मनटतल्हवि-टपिसमुत्पादनपटुभिः प्रमोदाश्रुपूरैर्नदीमातृकायमाणं पुलकाङ्कुरः सविनय-मुपसृत्य पादारविन्दयोः सहस्रकृत्वः प्राणंसीत् ॥

१. 'चेतनाचरित'; 'आनदितचेतना' । २. 'शनैः दलैः' । ३. 'घण्टामलमन-
घणात्कार' । ४. 'परिचरित' । ५. 'युगलनखराङ्गुर' । ६. 'पल्लवनाद्धोपरि' ।
७. 'वैकचरण' । ८. 'दर्पसमुद्धतन' । ९. 'सुरतरङ्गकनकशृङ्खले' । १०. 'शृङ्गैः' ।
११. 'शृङ्गिरिदिना' । १२. 'गाण्डीवदण्डनरीद्विदन्' । १३. 'निकरैः' । १४. 'मल्लि' ।
१५. 'तुम्ब' । १६. 'रक्षा' । १७. 'मधुसूतोमिषेण' । १८. 'व्रगनिवात-
वन्धमानावयवमासकावर्त्तसिद्धशि' । १९. 'कटागलित' । २०. 'सहिष्णुनेव' ।
२१. 'तटल्हनिनेषविदि' । २२. 'पुटप्रतोद' । शब्द पा० ।

तथापि इति । तथाविधः अवाङ्मुखीभूय पृथिव्यां पतितो मूर्च्छितश्च एव असी
 अर्जुनः चिरात् बहुकालात् आचरितः कृतः चेतनायाः संज्ञायाः स्वागताचारः
 स्वागतविधिः येन तथोक्तः सन् चिरं लब्धचेतनः सन् गर्भः मन्दम् उत्थाय पुरतः
 स्वस्याग्रदेशे घण्टावणवणात्कारसहचरेण घण्टाशब्दसहितेन कण्ठगजितेन कर्णयोः
 श्रोतृजनश्रोत्रबिलयो कल्पितसुधारसमोच्चं दत्तामृतवृष्टौ (स्वशब्देन घण्टाशब्देन च
 भक्तानां कर्णयोरमृतमिवाप्यति) महाञ्च वृषराजं नन्दिनि निषेदिवासम् आसी-
 नम् , भुजमूलाभ्यां कञ्जाभ्यां प्रसारितस्य गिरिजायाः पार्वत्याः पाणियुगलस्य
 मुजद्वितयस्य नखराक्षुरधोरणीभिः नखप्रमाधाराभिः द्विगुणीकृतैः प्रवर्धितद्युतिभिः
 हारमणिभिः रमणीयवचसम् शोभमानवचःस्थलम् , पारिपदगणानां प्रमथानाम्
 अञ्जलयः एव कमलानि तेषां वनस्य समुद्रस्य मध्ये राजहस्यवदाचरन्तम्
 (अञ्जलिं बद्ध्वा स्तुवतां प्रमथानां मध्ये तिष्ठन्तम्) मार्दवभरितेन अतिमृदुना
 शार्दूलचर्मणा निर्मितस्य रचितस्य पत्ययनपर्यङ्कस्य पृष्ठास्तरणरूपशयनीयस्य
 उपरिभागे ऊर्ध्वदेशे तिर्यगर्पितस्य वक्रभावेन स्थापितस्य चरणपल्लवस्य पल्लव-
 कामलस्य शिवपादस्य संवाहने मृदुमर्दनकर्मणि तत्परं लङ्घनेन शिलादकुमारेण
 नन्दिकेश्वरेण च दर्पदुर्लभनिवारणाय गर्वहेतुकोरप्लवननिरोधाय सुखवन्दन-
 कनकशङ्खलेन स्वर्गनिर्मितस्रलीनेन निरुध्य वनेष्वस्थाप्य मुहुर्मुहुः पुनः पुनः
 करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण कुञ्चितपाणिपरामृष्टककुदशृङ्गेण नृत्तिणा गणभेदेन च
 लक्ष्यमाणोभयपद्मभागम् चिह्नितोभयभागम् , गाण्डीवदृष्टेन अर्जुनस्य तन्नामकेन
 चापेन यन्त्राङ्गं प्रहारस्तेन परिपीडितम् आहतं चृडाशशिनम् शिवभूषणचन्द्रम-
 सम् आदवासयितुम् सान्त्वयितुम् इव अवतरद्भिः आकाशाब्ध आगच्छद्भिः उहुनि-
 क्रैः तारागणैः इव सुरुनरुक्तसुमवर्षैः मन्दारवृक्षपुष्पवृष्टिभिः अवकीर्यमाणम्
 आच्छाद्यमानम् , जटाभस्मकुण्डीरधारिभिः तैः किरातेश्वररूपधरैः एव चतुर्भिः
 जाम्नायपुत्र्यैः पुरुषाकारैर्वैदैः परिषद्यमानः उच्चार्यमाणः अतर्द्धयिरूपां विरुद-
 प्रबन्धो यशःप्रशस्तिर्यस्य तं तथोक्तम् , अग्रे आकाशे सविधम् अवलम्बमानैः
 समानसुरसर्पैः तुम्बुप्रभृतिभिः वैगर्कैः वीणावादनप्रवीणैः उपवीण्यमानम्
 वीणयोपगीयमानम् भक्तजनरञ्जनादानप्रकरणं स्वाश्रितमार्कण्डेयादिजनरक्षाक्रीति-
 प्रस्तावम् , कर्णदूर्गकृता श्रोत्राभरणभावं नीता या नमालम्भरी तस्या मधुनः
 मकरन्दस्य मित्रेण व्याजेन कटाक्षान् नेत्रप्रान्तान् साक्षान् प्रपद्य सुधां अमृत-
 निव वर्षन्तम् प्रवाहयन्तम् , प्रपद्यद्भिः आगमानैः परिष्कारपन्नगफणारणैः भूषा-
 मुजद्वयगमर्जनिभिः नृत्तैः अचिरभवेः शरवर्गैः बाणाघातघर्तैः इव अनुरज्यमाना-
 वयवम् रक्तगात्रम् अवनमशकिकला भूषणीमृतचन्द्रकला ततः परिमलितस्य
 निर्गन्तस्य किरणवारापानस्य किरणप्रवाहस्य यच्छीनं जादय तद्वमहिष्पुनया सां-
 ह्वनचमनया इव दन्तपदगर्भवृत्तिना ओष्टनिष्ठीनेन (अन्योऽपि प्रीतामहिष्युः पद-

गर्भे मिलीयते) स्मितेन हृत्पद्मासेन सूचितहृदयप्रसादम् आन्तरिकीं प्रसन्नतां व्यञ्जयन्तम्, भगवन्तं सर्वसामर्थ्ययुक्तम् महादेवं शिवम् उद्दीक्ष्य आलोक्य पद्मगणोः तदरुहविटपिनः तीरवर्त्तिनो वृक्षा निमेषाः तेषां समुत्पादने उन्मूलने पटुभिः दक्षैः प्रमोदाश्रुपूर्वैः आनन्दाश्रुप्रवाहैः नदीमातृकायमाणपुलाकाङ्कुरः अति-समृद्धपुलकरातिः सन्नुपसृत्य तदन्तिकमुपेत्य पादारविन्दयोः कमलरूपयोः शिव-चरणयोः सहस्रकृत्वः सहस्रधा प्राणंसीत् प्रणतवान् ॥

नीचे नुंह करके जनों पर बेहोश पड़े हुए अर्जुनने बड़ी देरके बाद चेतना प्राप्तकी, बीरसे उठे तो आगेमें-अष्टाक्षी पद्मवनाहटके साथ मिले हुए कण्ठगर्वितते मल्लजनोंके कानोंमें अमृत वरसानेवाले वृषराजपर आनीन, मुड्गूट-कक्ष होकर फैलाये गये गिरिजाके दोनों हाथोंके नखोंकी प्रभासे डुगुनाला प्रवीत होनेवाले हारनगियोंसे शोभित वक्षः स्पलछाली, प्रनयगङ्गी अञ्जलिरूप कमलवनके बीच राजहंसकी तरह प्रवीत होनेवाले, अतिकौमल व्याघ्रवर्णसे निर्मित वाहन-पृष्ठास्तरगरूप विद्यावनपर देड़ा करके रखे गये चरण की सहलानेमें संलग्न नन्दिकेश्वरसे तथा वेगसे झूदने न लगे इस हेतु सौनेकी मुल-बन्धन रज्जुसे संयत करके बार-बार करपटके आदवाचनसे विसृष्टा ककुद तथा शृङ्ग आत्माहित किया जा रहा है ऐसे चूड़ीसे लेबित है दोनों भाग जिनका ऐसे, जिनके चारों ओर मन्दारतरुके फूल बिखरे हैं मानों गाण्डीवकी चीटसे पीडित चन्द्रनाकी तलहों के लिये तारे इकट्ठे हुए हैं, ऐसे, जडा-कुश-मत्स्य-वल्लभारी किरानेश्वरके सम्यन बेधवाल चार वेद पुरुष जिनके शतरुद्रिरूप यशोगायाका गान करते हैं ऐसे, आकाशमें थोड़ा नीचे उतरकर तुन्दुर प्रभृति स्वर्गके बादक लोग जिनकी मल्ल-रक्षा-जनित्र जीर्त्तिरो बीनापर गाते हैं, ऐसे, कानमें भूषणरूपसे लगाई गई तनालमञ्जरीके मन्तरन्दके व्याडले जो साक्षात् कटाक्षसे अमृतकी वर्षासी कर रहा है ऐसे, चमकते हुये भूषण-सर्पोंकी फणाके मणिगन्ते विसृष्टा शरीर रंगा हुआ ऐसा प्रवीत होता है मानों अनी-अनी किराना-जुन युद्धमें लगे बाणके धावेसे शरीर रंगा गया हो, भूषणरूपमें वर्त्तमान चन्द्रनाले गिरनेवाली किरणधारके शैत्यकी नहीं बरदाश्त कर सकनेके कारण जिनकी हँसी दन्तपट-ओठों छिपी हुई है, ऐसी हँसी द्वारा जो आन्तरिक प्रसन्नताकी सूचना दे रहे हैं ऐसे, भगवान् महादेवकी देखकर पनोरुप तटपर पैदा होनेवाले निमेषरूप वृक्षोंके वलाङ्ग फेकनेमें दक्ष आनन्दाश्रु-प्रवाहोंसे अति समृद्ध होकर वनज गया है पुल्काङ्कुर जिनका ऐसे अर्जुनने नम्रताके साथ शिवजीके चरणारविन्दोंमें हजार बार प्रणाम किया ॥

स्वामिन्! मया जडधिया त्वयि देवदेवे वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।
यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदागः क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥६५॥

स्वामिन्निजि । हे स्वामिन् नाथ, रणे युद्धे देवदेवे देवानामपीश्वरे त्वयि भगवति

१. 'देवदेव' । इति पा० ।

शिवे लडाविद्या मूढमतिना मयाऽर्जुनेन वाचा, वचनेन (कुत्सितशब्दप्रयोगेन)
हरिण वागेन, वलुषा गाण्डीवदग्धनादनेन, ददमुष्टिना सरस्यावातेन च चतुर्विधम्
चतुष्प्रकारकम् ते जनाः अनराधः अकरोः, तद् कल्याणविन दयासागरेण भवता
अथ सन्नतिं वन्दयन् । सावृतां वनमारवत्या भवतः समैव मन हरणमिति
मादः ॥ ९४ ॥

हे नारद, तुझने आज महादेवके विषयमें मूढमति में वचन, वाग, वलुष तथा मुष्टि
इन चारोंके द्वारा जो अनराध किये हैं, हे दयासागर आज उन्हें आज क्षमा कर दे ।
आजके द्वारा उन अनराधोंकी क्षमा ही मेरी इच्छा है ॥ ९४ ॥

इति विद्यापयन्तमेतं पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणिपल्लस्य
परामर्शेन प्रमुषितम्रगवेदनाहं प्रवर्गकेतनमनङ्गरासनाऽभ्येवमवादीन्—

इति विद्यापयन्तमिति । इति उत्पत्तिकर्णेन विज्ञानयन्तं निवेदयन्तम् एतम् अर्जु-
नम् पारिजातस्य स्ववृन्दमेदम् ये पल्लवतल्लजाः प्रगल्भानि किमप्यानि तेषां
प्रतिमल्लस्य वैदित्यमन्त्रोन्मत्तायुतस्य पाणिपल्लस्य निवकरतल्लस्य परामर्शेन
तर्शेन प्रमुषितम्रगवेदनाहम् वनकण्ठहितमवावयवम् पल्लवमन्त्रेणम् कनिष्व-
मर्शेन अनङ्गरासनाः स्मरहरोजि एवम् अयमाजदिशा अवदद् वाचासितवान् ॥

• इस प्रकार निवेदन करने हुए अर्जुनको पारिजात तन-पल्लवके समान कोन्ठ
पाणिपल्लवके लूकर चरीणत प्रावेदनाको करते हुए महादेवने भी उस कनिष्ववने
उत्तर प्रकार कहा—

यथा तूर्वायेन युवि प्रवार ! तवापरावेन भवानि लुष्टः ।

तथा न भक्त्या तनसां विमूल्या तरुप्रमृतावतया च बद्धया ॥ ९६ ॥

यत्ने । हे प्रवार, तब लम्हनेन युवि तूर्वायेन अपरावेन जानकृतवादनान्नना
येषां लुष्टे भवानि तथा महत्या अगावया मन्त्या श्रद्धया, तनसां विमूल्या तपस्या-
संजदो, तल्लसां नातादार्तायवृवाणां प्रमुषैः कुसुमैः बद्धया नातारूपया अर्चया
पूजया वो न लुष्टे भवानि । शूराणां ईर्ष्यादिमन्त्राग्निमन्त्रमिति तव जानकाहनकृत-
कीर्त्यप्रदर्शनेन आवर्ता मन लुष्टिकाना न तावती पूजादिमिरिति ॥ ९६ ॥

हे वीर, तुझने किये गये तुम्हारे लक्ष्मणे अन्यायसे (जान-नदमने) मैं विवशता
तुम पर लुष्ट हूँ वरना न मीनसे न वन्द्याओंसे, न नाता बंधुओंके पूजों द्वारा वो
मैं लुष्ट हूँ सो पूजओंसे मैं लुष्ट हूँ, अर्थात् तुम्हारी निर्भयताओं इत्यादि मैं अनि-
मल्ल हूँ ॥ ९६ ॥

इति सुवामाहुरीवुराणं वचनमभिवायः—

१. 'कुत्सितशब्द' । २. 'ददमुष्टि' । ३. 'हट' । ४. 'अनि' ।

५. 'द्वयमर्शुरिमर्शणं' । इति पञ्चा ।

इति इति । इति एवम् सुवामाधुरीधुरीणम् अमृतवन्मधुरं वचनम् अनिवाय
वृत्तत्वा ॥

एत प्रकार कर्तृको मनुजाले माग्यो वचन करेनेवाले वचन कहकर—

तत्क्षणाद्वनुरिपूनापि तांस्तान्निधाप्य विभुरत्नमपि स्वम् ।

पाण्डवाय धनुराहतिरीनेः पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ६७ ॥

अन्त्यादिनि । तद्गगाव तन्मिन्नेव समये विभुः व्यापकः शिवः, धनुः अन्त-

र्हिणं गाण्डीवं तान् तान् शिववपुषि लीनान् इष्टान् बाणान्, सन्निधाप्य स्वमहिम्ना
उपस्थाप्य धनुराहतिरीनेः गाण्डीवद्वाराताडनपद्धतेः पारितोषिकम् सन्तोषप्रदानम्
इव स्वं स्वकीयमन्त्रम् पाशुपतास्त्रम् अपि पाण्डवाय अर्जुनाय दिदेश वृत्तवान्,
तद्गगमेव शिवोऽर्जुनाय गुप्तं गाण्डीवान्त्र्यं तदीयं धनुः लुप्तान् प्रयुक्तवृत्तान् बाणान्
प्रत्यावर्ष्य गाण्डीवद्वाराताडनस्य पारितोषिकमिव स्वं पाशुपतास्त्रमपि समर्पितवान्
निति तात्पर्यम् ॥ ९३ ॥

इतो सप्तम व्यापक मन्त्रदेवने पहले तो वनछा गाण्डीव धनुष तथा बाण लीन
थिये जो गुप्त हो गये थे, पीछे अर्जुना मधुपत अस्त्र भी अर्जुनको दिया, मानो वह
अर्जुन द्वारा प्रदत्त गाण्डीव द्वारा व्यापक-मन्त्रिका पुनश्चा हो ॥ ९३ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्तेरैरणोः समक्षमपरिप्लवपद्मपङ्क्तेः ।

आश्चर्यवृत्तिपत्तितैरनुगामिभिः स्वैरन्तर्दधे स भगवानमृतांशुर्मालिः ॥ ६८ ॥

इत्यनन्तभट्टकविश्रुता चन्द्रभारते चतुर्यः स्तवकः ।

अन्त्यादिनि । अथ पाशुपतास्त्रदानात्वरतः आश्चर्यवृत्तिः अद्भुतव्यापारः ताडने
वरप्रदः सः अमृतांशुर्मालिः चन्द्रचूटः शिवः पाशुपतलाभदुरापदीप्तेः पाशुपतास्त्र-
लाभनेतरजनदुर्लभनेजलः अपरिप्लवपद्मपङ्क्तेः निर्निमेषतयनस्य तस्य अर्जुनस्य
अर्जुनोः नेत्रयोः समक्षम् एव पुन एव अश्लिष्टैः समस्तैः स्वैः अनुगामिभिः अनु-
चरैः प्रमथादिभिः सह अन्तर्दधे तिरो बन्धू । अर्जुनाय पाशुपतास्त्रं दत्त्वा विस्मय-
नीयप्रभावः मगगः शिवोऽन्तरधादिति भावः ॥ ९८ ॥

मधुपत अस्त्र दे देनेके बाद आश्चर्यमय व्यापार पीछे चन्द्रचूट शिवको मधुपत
अस्त्रके निष्ठ करने से अर्जुन द्वारा दुर्लभ देनेसे समक्ष, तथा अस्त्रके नेत्रोंसे देनेसे हुए
अर्जुनको अश्लिष्टैः सामनेही अपने एकल अनुगामी प्रमथादिके साथ अन्तर्हित हो
गये ॥ ९८ ॥

इति नैष्ठिकगण्डव्यासमन्त्रनिष्कर्षाणि चन्द्रभारत 'प्रकाशे'

चतुर्थस्तवक 'प्रकाशः' ।

पञ्चमः स्तवकः

अथ सविधतपोधनैः कृताशीरमरपतेर्धृतशासनः स पार्थः ।

रयजितपवनं समातलिः सन्त्यमधिरुह्य मुदा दिवं प्रतस्थे ॥ १ ॥

अथ सविधेनि । अथ पाशुपतास्त्रलाभात् परतः सविधतपोधनैः समीपवर्तिभिः मुनिभिः कृताशीः दत्ताशीर्वादः अमरपतेः इन्द्रस्य धृतशासनः पाशुपतास्त्रलाभानन्तरं स्वर्गं प्रत्यागन्तव्यमिति शक्रेणाज्ञप्तः सः पार्थः रयजितपवनम् आत्मवेगेन पराभूतवायुवेगं रथम् इन्द्रग्रहितं दिव्यं यानम् समातलिः मातलिनामकेनेन्द्रसूतेन सह भूतः सन् अधिरुह्य आरुह्य मुदा हर्षेण दिवं स्वर्गं प्रतस्थे चलितः । इन्द्रेण स्वर्गमागन्तुमाज्ञप्तोऽर्जुनो रथमारुह्य स्वर्गं चलित इत्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १ ॥

इमके वाट पागमे रहनेवाले मुनियोसि आर्द्रागद प्राप्त करके 'पाशुपतास्त्र' प्राप्त हो जाने पर स्वर्ग आना' इस प्रकारका इन्द्राजसे वाचित होकर वेगसे वायुको पराग्न करनेवाले रथ पर-जिते इन्द्रे ने भेजा था—मानलिके साथ आरुढ़ हो सानन्द पागेन स्वर्गके लिये प्रस्थान किया ॥ १ ॥

नाकमेत्य धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविपदामतिहृष्टः ।

नाम फाल्गुन इति ब्रुवता स्वं नन्दनेन जगृहे पदयुग्मे ॥ २ ॥

नाकमेत्येति । अक्रुदुःखं न एकमग्निमिति नाकं स्वर्गमेत्य प्राप्य धनुरङ्कित दोष्णा चापालङ्कृतवाहुना फाल्गुन इति स्वं नाम ब्रुवता कथयता नन्दनेन स्वपुत्रेण अर्जुनेन अतिहृष्टः आत्मजदर्शनेनातिप्रसूदितः दिविपदां नायको देवार्धाशः पदयुग्मे चरणद्वये जगृहे प्रणतः । स्वर्गं गतो धृतधनुश्चार्जुनः स्वनामोपादानपूर्वकं पितरमिन्द्रं पादयोः प्रणनामेति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ २ ॥

रथो पहुँच कर नाभभूषितग्राह अर्जुनने 'फाल्गुन' अपना नाम बताकर पुत्रके देखनेमे अतिप्रसन्न इन्द्रके चरणोंमें प्रणाम किया । नाम बताकर प्रणाम कर धर्मशास्त्र-सिद्ध प्रकार है, अर्थात् नाग बताकर प्रणाम करना लिखा गया है ॥ २ ॥

पाणिना परिस्मृशन्नमुमिन्द्रः पद्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्यः ।

आदरेण धुगि नाकिगणानामामनार्धमधिरौपयति स्म ॥ ३ ॥

पाणिनाति । पद्मलीकृता अतिप्रसूता जयन्तो स्वपुत्रे महती ईर्ष्या कोपः 'अदरौश्यं किं कुर्यात्' इति जयजयया शब्द तादृजः । अत्रा पद्मलीकृता अतिप्रसूता जयन्तस्य महेर्ष्या असृया 'न्यपन्नीभव मां नृदपि स्वायनार्धे न स्थापयति' परस्त्रीजातममुं कथं स्वायनार्धे उपवेश्यतीत्येव कारणेन तादृज इन्द्रः अमुं पद-प्रणतमर्जुनं पाणिना स्वहस्तेन परिगृह्यन् स्पर्शन् यन् आदरेण नाकिगणानाम् देवानां धुरि अग्रतः आसनार्धम् स्वायनार्धभागे अधिरौपयति स्म उपवेशितवान् ।

इन्द्रः कृतदिव्यास्त्रलाभतयाऽऽदरेणार्जुनं स्वासनार्धे उपवेशितवान् । तथा कुर्वन्तं च तं वीक्ष्य जयन्तस्येर्ष्यां वर्धते स्म, इन्द्रस्यैव वा जयन्तस्याशूरत्वकृतेर्ष्यां वर्धते स्मेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

बढ़ी हुई हैं ईर्ष्या—‘यह जयन्त निरुन्मा है’ इस प्रकारका कोप जिसका ऐसे अथवा बढ़ाई है जयन्तके हृदयकी ईर्ष्या टाहको जिसने ऐसे इन्द्रने अर्जुनको हाथसे छूते हुए देवगणोंके सामने ही आदरसे अपने आसनके आधे भागमें बैठा लिया ॥ ३ ॥

सदसि वसति तस्मिन्सार्धभौमे कुरुणां

कपटशवरबाणैः कल्पितार्द्रव्रणोऽपि ।

निखिलसुरवधूनां नेत्रसंघाः समेता

निशितकुलिशकल्पा निर्दयं संनिपेतुः ॥ ४ ॥

सदसीति । तस्मिन् इन्द्राधिष्ठिते सदसि सभायां वसति वर्त्तमाने कपटशवर-बाणैः मायाकिरातस्य भगवतः शिवस्य शरैः कल्पितानि जनितानि आर्द्राणि नवानि व्रणानि क्षतानि यस्य तादृशेऽपि कुरुणां सार्वभौमे कुरुराजेऽर्जुने निखिल-सुरवधूनां सर्वासां देवललनानां निशितकुलिशकल्पाः तीक्ष्णवज्रसमाः नेत्रसङ्घाः कटाक्षपाताः समेताः सङ्घीभूताः सन्तो निर्दयमकृपं निपेतुः अपतन् । शरबाणक्षत-वपुषं तमर्जुनमप्सरसः कटाक्षै रुज्झितदयं विभिदुरित्यर्थः । आर्द्रव्रणे कुलिशपा-तस्य निर्दयत्वं स्फुटम्, स्वार्थपरायणाः परकष्टं न विभावयन्तीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रकी सभामें वर्त्तमान मायाशवर रूपधारी शिवजीके बाणोंके प्रहारोंसे ताज घाव वाले कुरुराज अर्जुनके ऊपर सभी सुर बालाओंने अपने तीखे कटाक्ष रूप वज्र एक साथ निर्दयता पूर्वक छोटे । जो पहलेसे ही बाणाहत हो उसके ऊपर तीक्ष्ण वज्र प्रहार कहाँतक उचित होगा, इसीलिये ‘निर्दय’ कहा है । सभी देवबालाएँ अर्जुनको तत्पूइन्धननोंसे एक साथ देखने लगीं यही भावार्थ है ॥ ४ ॥

आस्थानसीम्नि तनयाद्विरिशेन युद्ध-

माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोनः ।

अङ्गेऽखिले प्रसरतां पुलकाङ्कुराणा-

मक्षणां सहस्रतयमेव बभूव विघ्नः ॥ ५ ॥

आस्थानसीम्नीति । अस्थानसीम्नि सभाभुवि तनयात् स्वपुत्रस्यार्जुनस्य सुखात् गिरिशेन मायाशवररूपधरेण शिवेन सह युद्धम् वृत्तमर्जुनस्य संग्रामम् आकर्ण्य श्रुत्वा हर्षविकसन्मनसः प्रमोदपूर्णहृदयस्य मघोन इन्द्रस्य अखिले सकले अङ्गे शरीरावयवे प्रसरतां व्याप्नुवतां सद्य एवोत्पद्यमानानां पुलकाङ्कुराणां रोमाञ्चरूप-वृत्तमर्जुनः (प्ररोहि) अङ्गां नेत्राणां सहस्रतयम् सहस्रम् एव विघ्नः प्ररोहप्रति-

बन्धकः अभूत् । अक्षि विहाय सर्वाण्यङ्गानि सपुलकानि जातानि, अक्षीणि तु रोमाभावाच्च पुलकितानि, तेन तदीयसकलशरीरे पुलकप्रसरणेऽक्षीण्येव तावत्तिदेशे पुलकोदयप्रतिबन्धजनद्वारा विघ्नस्वरूपाण्यभवन्निति भावः ॥ ५ ॥

सभामें अर्जुनरूप अपने पुत्रके मुखसे माया किरातरूप शिवके साथ अर्जुनद्वारा किये गये युद्धकी बातोंकी सुनकर हृदयमें आनन्दोत्फुल्ल होने वाले इन्द्रकी आँखें ही समस्त शरीरमें रोमाञ्चके प्रसरणमें विघ्नस्वरूप बन गई । आँखोंमें बाल नहीं होते इसी लिये आँखें रोमाञ्चित नहीं होती हैं, और आँख वाली जगह रोमाञ्चसे वञ्चित रह जाती है, फलतः समूचा देहमें रोमाञ्चके प्रसरणमें आँखोंका विघ्न होना प्रमाणित होता है ॥ ५ ॥

ब्राह्मया पितुरमर्त्यसमाजादग्रतः स्थनितमङ्गलवाद्यम् ।

वारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजयं तम् ॥ ६ ॥

आश्रयेति । जयन्त इन्द्रस्य स्वनामख्यातः सुतः पितुरिन्द्रस्याज्ञया आदेशेन अमर्त्य समाजात् देवसमूहात् तम् विजयम् अर्जुनम् वारणेन्द्रम् परावतम् अधिरोप्य आरूढं कृत्वा अग्रतः पुरतः स्थनितानि वाद्यमानानि मङ्गलवाद्यानि वीणा-वेणवादीनि यत्र तादृशम् वैजयन्तं नाम स्वप्राप्तादम् अनयत् प्रापयामास । सभा-यामुपविष्टमर्जुनं वैजयन्तं नाम प्राप्तादमुपगमयितुं पित्रादिष्टो जयन्तस्तमैरावते नाम गजे उपवेश्य वाद्यमानवीणादिवद्यं वैजयन्तं नाम प्राप्तादमापयदिति भावः । 'स्यात्प्राप्तादो वैजयन्तः' इतीन्द्रोपकरणनामन्यमरः । स्वागतावृत्तम् ॥ ६ ॥

पिता इन्द्रकी आज्ञा प्राप्त करके जयन्तने ऐरावत नामक हाथी पर बैठकर अर्जुनको 'वैजयन्त' नामक इन्द्रके राजप्रासादमें पहुँचाया जहाँ पर पहलेहीसे मङ्गलवाद्य वीणावेणु आदि बज रहे थे ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिपोऽनुपदमिन्द्रपुरंध्री ।

पारिजातकुसुमस्य परागैः फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

आनतस्येति । अथ अर्जुने वैजयन्तप्राप्तादमुपगते सति इन्द्रपुरन्ध्री शचीनामेन्द्रस्य पत्नी पदयोरानतस्य शच्यै कृतप्रणामस्य जिष्णोः अर्जुनस्य आशिषः चिरजीवि-त्वाद्याशीर्वादान् अनुपदम् अनन्तरम् पारिजातकुसुमस्य मन्दारप्रसूनस्य परागैः रजोभिः फालसीमनि ललाटदेशे ललाम रक्षितिलकं चकार कृतवती । असामान्य-रूपगुणादिजुषः पुत्रस्यपरकीयदुष्टदृष्टिनिवारणाय मातरो रेणुभिस्तिलकमाचरन्ति, तदेव ललामपदप्रतिपाद्यं, तामेवरीतिमनुसरन्ती शची कृताशीर्वचनप्रयोगा सती पार्थस्य मस्तके पारिजातकुसुमधूलिभिरेव तिलकं चकार, धराधूलिस्तु तत्र नैव प्राप्येति पारिजातधूलिस्तिलक उपायुज्यतेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

वैजयन्तप्रासादमें आकर अर्जुनने इन्द्रकी छो शची के चरणोंमें शिर नवाया, अनन्तर आशीर्वाद प्रदान करके शचीने अर्जुनके मस्तक पर पारिजातकुसुमकी धूलसे टीका काढ़ दिया। असाधारण रूपगुणशाली सन्तानको लोगोंकी दुष्ट दृष्टिसे बचानेके लिये मानार्थ धूलका निलक लगा देती हैं, इसी तिलकको यहाँ लज्जाम कहा गया है, स्वर्गमें धराकी धूलका एकान्त अभाव रहनेसे शचीने पारिजातकुसुमपरागसे ही-तिलक लगाया होगा ॥७॥

पुनः पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्कां ददतः स्वकान्त्या ।

नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामग्रहेषु स्वलनं न्यरीत्सीत् ॥ ८ ॥

पुनः पुनरिति । तत्र वैजयन्तप्रासादे स्वकान्त्या स्वीयरूपसम्पदा पुनः पुनः वारं-वारं जयन्तशङ्कां ददतः जयन्तोऽयमिति अभिमुत्पादयतः नरस्य अर्जुनस्य दोष्णोः बाह्वोः मौर्वीकिणः सततज्यामर्षणव्रणकिणः एव पुलोमपुत्र्याः शच्याः नाम-ग्रहेषु आह्वानाय क्रियमाणेषु नामोपादानेषु स्वलनं वैपरीत्यलक्षणं दोषं न्यरी-त्सीत् न्यवारयत् । अयमाशयः—अर्जुनोऽपि जयन्त इव रूपसम्पदुपेतः तेन क्रो-र्जुनः कश्च जयन्त इति भ्रमे पतित्वा शची यावदर्जुनं जयन्तनाम्ना संबोधयति तावदर्जुनस्य बाह्वो र्वर्त्तमानो मौर्वीकिण एव दृश्यमानः सस्तां तस्यान्मथा विप-रीतनाम्नाह्वानलक्षणात् स्वलनादवारयदिति । निश्चयान्तः सन्देहोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

जयन्तप्रासादमें रहनेके समय अर्जुनको देवकी शचीको बारबार जयन्तका भ्रम हो जाता था, क्योंकि, दोनोंका रस मिलना जुलना था, भ्रममें पड़कर शची अर्जुनको जयन्त मानते पुकार बैठतीं, परन्तु अर्जुनके मुँहमें धनुषकी प्रत्यक्षाके अर्पणने जो ठेगा हो रहा था, उसीको देखकर शची रस गतीसे बच जाया करती थी, उनी ठेकने शचीको नामोपादनपूर्वक पुकारनेमें अर्जुनके लिये जयन्त शब्दका व्यवहार रस सम्बन्धसे बचाया, गीत, वैष्ण नहीं करने दिया ॥ ८ ॥

पितुरिवाश्रकलां दिवि गायकात्पिककुलाहृतकण्ठरवोदयः ।

परिहृतामृतदिव्यजनावृतः परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥

पितुरिवान्तर्यामिनि । पिककुलैः कोकिलनिबहैः आहृतः मयहुमातं निषेवितः कण्ठरवोदयः स्वरप्रकाशो यस्य स तथोक्तः कोकिलकण्ठतोऽप्यधिकरक्तकण्ठः सः अर्जुनः दिवि स्वर्गलोके गायकात् चित्रसेनात् गीतकलाम् गानविद्यां परिहृतामृतै न्यक्तमुधारैः दिव्यजनैः स्वर्गवासिभिः आवृतः वेष्टितः (तदीयगीतविद्याभ्यासमयमे नदीयन्वग्माधुरीपानमवृष्णादेवाः अमृतमपि विहाय तं परिवृण्वन्ति स्मेत्येतद्विशेष-पणप्रतिपाद्यम्) पितुरिन्द्रात् अश्रकलाम् अश्रविद्यामिव परिशिशील शिञ्जितवान्, पितुश्चविद्यां चित्रसेनाच्च गानविद्यामुभयमप्यधीतेस्मेति तात्पर्यम् । अत्र प्रकृतयो-

दर्शनी द्वारा दिये गये शापकी बात सुनकर इन्द्रने अर्जुनसे कहा कि बेटा, यह शाप तुम्हारे लिये हर्षका ही कारण हुआ, क्योंकि तुमवासकी अवधिमें जब तुम विराटकी अन्तःपुरमें उनकी लड़कीको विप्रसेनोक्त गानविद्या पढ़ाते रहोगे, उस समय तुम्हारी नपुंसकता तुम्हारे लिये अच्छी होगी। उतने ही समयके लिये इस शापका प्रभाव रहेगा । ११ ॥

अथ कदाचिदस्त्रशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्षं गुरुदक्षिणात्वेन विपक्षकुल-क्षपणं भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटो बलक्षाश्वोऽयं मातलिपरिकल्पितरथ्येन नन्दनवनमन्दपवनसंदीप्यमानके-तनस्पन्दनेन स्यन्दनेन निर्गम्य विलङ्घितदूरवियत्पथः पाथोनिधौ रक्षःकु-लकोलाहलनीचीकृतवीचीरयं रसातलकुहरमुग्रं निरुध्य रणप्रस्तावं वित-स्तरे ॥

अर्थान् । अथ कदाचित् बलक्षः श्वेतः अश्वो यस्य सः बलक्षाश्वोऽयमर्जुनः अस्त्र-शिक्षासमाप्तौ अस्त्रविद्याध्ययनावसाने गुरुसमक्षम् बृहस्पतेरुपस्थितौ गुरुदक्षिणा-त्वेन गुरुदक्षिणारूपेण विपक्षकुलक्षपणं शत्रुभूतस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षस-समुदायवधं भिक्षमाणेन याचमानेन (मयाऽस्त्रविद्यां ग्राहितोऽसि तद्विद्विषाणारूपेण मम विरोधिनां कालकेयाचसुराजहतीति पार्थमनुरुन्धता) महस्राक्षेण शक्रेण स्वम-स्तकात् निजशिरसः आक्षिप्य आकृष्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटः स्थापितमुकुटः सन् मातलिकल्पितरथ्येन इन्द्रसारथियोजितवाहनाश्वेन नन्दनवनस्य स्वर्गकाननस्य मन्दपवनेन मन्दवायुना सन्दीप्यमानम् क्रियमाणम् केतनस्पन्दनं ध्वजकम्पनं यस्य तादृशेन (नन्दनकाननोत्थमन्दमसीरणसमुद्ध्यमानध्वजपटेन) स्यन्दनेन रथेन निर्गत्य स्वर्गात् बलिम्वा विलङ्घितदूरवियत्पथः अतिवाहितसुदूराकाशमार्गः पाथो-निधौ समुद्रे रक्षसां कुलम्य समुद्रयस्य कोलाहलेन भूगिहब्देन नीचीकृतः परास्तः स्वर्गीकृतः वीचीरवः तरङ्गध्वनिर्यत्र तत्तत्रोक्तम् (अर्थात् ध्वनद्धिदंत्यवृन्दानां कोलाहलेर्मन्दीभूततरङ्गशब्दम्) रसातलकुहरमुग्रम् पातालगुहाद्वारम् निरुध्य स्वरथेनावरुध्य रणप्रस्तावं युद्धनिमग्नं वितन्तरं दत्तवान्, रक्षांसि योद्धुमा-मन्त्रयामामेति भावः । वितस्तरे इत्यात्मनेपदं चिन्त्यम् ।

अस्र विद्याकी पढ़ाई समाप्त हो जाने पर अर्जुनसे इन्द्रने बृहस्पतिकी सामने गुरु दक्षिणाके रूपमें कालकेयादि दुर्दान्त राक्षसोंके बधकी याचना की, और अपने मस्तक परसे उतारकर अपना मुकुट अर्जुनके शिरमें पहना दिया, तब श्वेतवाहन अर्जुनने इन्द्रके सारथि मातलि द्वारा योजिताश्व तथा नन्दनवन पवन द्वारा चलाया जा रहा है

१. 'कदाचित्' । २. 'अस्त्रविद्याशिक्षापरिसमाप्तौ' । ३. 'सुर' ।

४. 'गम्भीरनीरपूरक्षितरक्षः' । ५. 'रव' । ६. 'वितस्तार' । इति पा० ।

पनाका पद जित्वा देसे दिव्य रथ द्वाग सुहृत्पत्नी आकाशस्थको पर करके सुहृत्पत्नी
राक्षसोंके कोलाहल करनेसे मन्द पड गया है तरङ्गका शब्द वहाँ पर देसे पनाक सुह
राक्षसों रथसे बेरका काचकेगति दैत्योंको सुहृत्के लिये ललकाग ॥

तावदनाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्मरश्रवणादहंपूर्विकया युगपदाभिषेण-
यतो द्विविधव्यवसावाद्व्यातमरणान्निद्रां क्षुरप्रैर्विश्राणितविवरादुरसः
कृतप्रयाणैः प्राणैर्विकोटिशो निगतकवचानपि प्रवातकवचानेव विरचय्य
नमसि प्रेमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणैव स्फटिकप्राकारेण परिगुप्तिमतो
हिरण्यपुराद्विदितवन्धुर्जनवृत्तान्ततया रोषादभिगम्य कलहायमानान्काल-
केयनपि कालगेहान्तिथीन्प्राशुरतेन मन्त्रपूर्व निमन्त्रयांचक्रे ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन् समये अनाकर्णितपूर्वस्य कदापि पूर्वमश्रुतस्य गा-
ण्डीवविस्मरस्य श्रवणाद् अहंपूर्विकया अहंपूर्वमहंपूर्वमिति परस्परप्रतिस्पर्धया
युगपत् नहैव अभिषेकयतः तेनया महाक्रमं कुर्वतः (राक्षसान्) द्विविद्धिः
देवैः अवल्यभावाद् हन्तुमशक्यत्वात् (देवान्मात्मारयितुं न शक्नुयुरिति वर-
प्रमाणेन) अव्यातमरणाद् अचिन्तिनकृद्भून् क्षुरप्रैः तीक्ष्णसुक्ष्मरप्रतामकवाग-
विर्गैः विश्राणितविवराद् कृतच्छिद्राद् (मिश्रान्) उरसो हृदयदेशान् कृत-
प्रयाणैः प्रस्थितैः प्राणैः प्राणवायुभिः निवानकवचान् वाताप्रवेरयवर्महरान् निवात-
कवचानामकौशं ताद् प्रवातकवचाद्) वातोद्धूतज्वचान् कम्पितकवचशालिनः
(निर्गच्छद्भिः प्राणवायुभिः कम्पमानकवचान् विरचय्य विषाद्य नमसि आकारे
प्रेमादात् जनवप्रातवप्रात् पतितेन म्बलितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेरेण मण्डला-
कारवेष्टनेन परिधिना इव (सूर्यपरिधिसदृशेन) स्फटिकप्राकारेण स्फटिकमयवर-
णेन परिगुप्तिमतः सुरक्षितान् हिरण्यपुरात् तदभिधानात् स्वतगराद्-विदितवन्धु-
जनवृत्तान्ततया श्रुतनिर्वातकवचमरगतमाचारतया रोषात् कोपात् अभिगम्य
मर्मयमुपेत्य कलहायमानान् युद्धं कुर्वतः कालकेयान् तद्वाग्यदैत्यभेदान् अपि
कालगेहान्तिथीन् यममग्न्यगुप्तिकात् पाशुपतेन शिवदत्तेनास्त्रेण मन्त्रपूर्वं समन्त्रकं
निमन्त्रयाश्चक्रे येन तद्गान्तिथिमावेनाह्वानं चक्रे, तादृशि निहतवान् इत्यर्थः ॥

इह मन्त्रमै कर्म मी पदके गाण्डीव शब्दको मरी सुतः वा इत्यनेन 'इह पदके
इह पदके अक्रम्य करे' इह प्रतिपद्याके मय पदवार ही सेना लेकर अक्रम्य करने
वले एवं देवों द्वाग अवल्यताका वरदान मिल रहनेके कारण मरग की चिन्तासे रहित
उन निवानकवच नामक दैत्य बुन्दोंकी छानियोंमें छुग्न नामक भीष्माग्र वाणोंसे छिद्र

करके उनके हवाके द्वारा भी अप्रवेद्य कानोंको निकलने वाले प्राणपवनों द्वारा प्रवात-वायुकम्पित बनाकर, (अर्थात् उनको नारक) आकाशमें प्रमादवश गिरे हुए सूर्यके परिवेष (परिधि) की तरह दीप्ते होने वाले स्थिति में निर्मित प्रकारसे सुरक्षित हिरण्यपुरसे निवातकवच नामक वस्तुओंके मारे तानेकी गदग पाकन तोसे निकलकर सामने जाकर युद्ध करनेवाले कालकेय नामक दैत्योंको भी मत्स्यात पाशुपतास्त्र प्रयोग द्वारा अर्जुनने यमराजके घरका आतिथ्य स्वीकार करनेवा निमन्त्रण दे दिया । (उनका भी पाशुपतास्त्रसे वध कर दिया) ॥

अवायुनेयाः शरदभ्रपङ्कीरविद्यमानास्तमयाश्च ताराः ।

दैतेयसंहारभवाः स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स्म कीर्त्तिः ॥ १२ ॥

अवायुनेया इति । स जिष्णुरर्जुनः दिवि स्वर्गमें अवायुनेयाः वायुना चालयितुमशक्याः शरदभ्रपङ्कीः शारदघनमालाः, अविद्यमानः असम्भवी अस्तमयो यासां तास्तथोक्ताः तारा नक्षत्राणि च दैतेयसंहारभवाः निवातकवचकालकेयादिदैत्यवधजाताश्च कीर्त्तिः प्रतिष्ठापयति स्म । अर्जुनेन तान् दद्यान् हत्वा दिवि शारदघनोपमा धवलाः नक्षत्रोज्ज्वलाश्च कीर्त्तयः स्वर्गं स्थापिता या हि कीर्त्तयो न वायुना चाल्यन्ते, न वा कदाचिदस्तं यान्तीति । अत्र कीर्त्तिभिः सह शारदघनमालायास्ताराणाञ्च धावत्यकृतमौपम्यं तत्रावायुनेयत्वानरतमयत्वाभ्यां व्यतिरेकः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

अर्जुनने राक्षसों-निवातकवचकालकेय प्रभृतिके वधजारा स्वर्गमें अपनी ऐसी प्रीति-स्थापित कर दी जो हवा द्वारा नहीं उड़ायी जा सकनेवाली गरुडकृतुपी मेघमाला और कभी भी नहीं अस्त होनेवाले तारोंके रूपमें रही जा सकती है । १२ ॥

हतरिपुं विनिवृत्तमवेक्ष्य तं हरिहयस्य सुरैः सह तुष्यतः ।

नयनवारिभिरङ्गमनाप्लुतं न दृष्टे तिलमात्रमपि स्वकम् ॥ १३ ॥

हतरिपुमिति । हतरिपुम् निहतराज्यरूपदेवगणशत्रुम् विनिवृत्तं पुनरुपागतं तमर्जुनम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा सुरैः सह देवैः मार्धं तुष्यतः प्रसादमनुभवतः हरिहयस्य हृन्दस्य स्वकम् निजमङ्गम् शरीरावयवः नयनवारिभिः प्रमोदाश्रुभिः अनाप्लुतम् अनिलन्नम् तिलमात्रम् ईषदपि न दृष्टं दृष्टम् । राज्ञ्यान् हत्वा सज्जुशल् परावर्त्तमानमवेक्ष्य देवैस्सह प्रसीदन्मनसो देवाधिपस्य त्रिमन्त्रङ्गमजलाप्लुतं न दृश्यते स्मेति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, द्रुतविलग्नित वृत्तम् ॥ १३ ॥

शत्रु-गै-देवशत्रु राक्षसों-को मार्कर सज्जुशल् जीटुण हृन्दको देखकर देवोंके साथ प्रमत्ताना अनुभव करनेवाले हृन्दमा ऐसा जो भी अङ्ग नहीं देखा गया जो तिलमात्र भी जलाप्लुत नहीं हो, अर्थात् समस्त अङ्ग जानन्द, उमग्न देखा गया ॥ १३ ॥

पुरि वज्रिणः सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमभ्रनुजचापकिणः ।

मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसां वमति स्म पञ्चशरदो विजयः ॥ १३ ॥

पुरीति । अप्सरसाम् मनसे देवाङ्गनानां हृदयाय पञ्चशरदः कामप्रदः सुराङ्ग-
नानां मनसि कासवासनाया उत्पादकः न विजयोऽर्जुनः सुराणां देवानां नृत्या-
बलवीर्यादिस्तुत्या देवैः कृताभिः प्रशंसाभिरित्यर्थः, प्रमरद्भिः प्रकटीभवद्भिः पुलकैः
रोमाञ्चैः अवमनः छन्नः निरोहितः भुजवापकिणः बाहोर्विद्यमानं चापघर्षणभवं
चिह्नं यस्य स तथोक्तः सन् वज्रिणः इन्द्रस्य पुरि स्वर्गं पञ्चशरदः पञ्चवर्षाणि यावत्
वमति स्म । अर्जुनः पञ्चवर्षाणि यावदमरपुत्रे वमति स्म, तत्र स्थिताय तस्मै अप्स-
रसोऽप्यस्मृहन्, देवकृताभिः पराक्रमप्रशंसाभिश्च तस्य तनूरोमाञ्चिताऽतिष्ठदि-
त्यर्थः । प्रमिताह्वरावृत्तं, तल्लङ्घनं यथा—‘प्रमिताह्वरा सजससैः कथिता’ इति ॥ १४ ॥

अप्सरार्थके हृदयोर्मे कन्दर्पशासनको जायते कः नेशाला, देवों द्वारा की गई प्रशंसाके
मननेसे होनेवाले रोमाञ्चोंमें छिप गया है चापघर्षणजन्य प्रकीर्ण जितका देना वह
अर्जुन देवपुरीमें पांच वर्षों तक रहा ॥ १४ ॥

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदितः सहानुजैः ।

प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः क्रमात्पावनं बदरिकावनं ययौ ॥ १५ ॥

तस्येति । धर्मजः धर्मपुत्रः युधिष्ठिरः अपि अनुजैः सोदरैर्भ्रातादिभिः सह लोम-
शान्ताममुनेः तस्यार्जुनस्य वृत्तिं सकुशलं स्वर्गावस्थानं पाशुपतास्त्रलाभादिकं च
समाचारम् अधिगम्य निदाम्य मुदितः प्रसन्नः सन् प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः अधिगत-
गङ्गादितीर्थैः प्राप्तमुनिसङ्गतिश्च क्रमात् पावनं पवित्रं बदरिकावनं तदालयं चैवं
ययौ । धर्मराजोऽपि स्वर्गांगताल्लोमशादार्जुनवृत्तमाकर्ण्य प्रसन्नः सन् बदरिकाश्रमं
ययौ, यन्मार्गं गङ्गादितीर्थसेवायाः मुनिजनसङ्गतेश्चावसरः प्राप्यतेस्मेति भावः ।
रथोद्धतावृत्तम् ॥ १५ ॥

धर्मराजने भी स्वर्गते आवे हुए लोमशमुनिके मुखसे अर्जुनका सारा वृत्त पाशुपतास्त्र
आम, स्वर्गमें रहना आदिशे सुनकर भाइयोंके साथ बड़ा आनन्द प्राप्त किया, और
कनकः गङ्गादि तीर्थोंकी सेवा और मुनिजनोंके साथ संगति करते हुए पवित्र बदरिकाश्रमकी
यात्रा की ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणैः संसेव्यमानान्तिकौ

मध्रचञ्चौ यमिनीं निरीक्ष्य स नरं नारायणं चाख्यया ।

अङ्गेनानिशमोऽन्तरेण महतीमेकां क्षमां संस्पृशन्

बाह्यैरष्टभिरङ्गैरपि परां पस्पर्श पार्थः क्षमाम् ॥ १६ ॥

तत्र बदरिकावने ब्रह्मपरायणैः ब्रह्मध्यानसंलग्नैः मुनिगणैः ऋषिसमुदयैः संसे-

व्यमानान्तिकौ उपास्यमानसमीपौ सध्रुवञ्चौ सहवर्त्तमानौ यमिनौ आस्थया नरं
नारायणं च नरनारायणनामानौ यमिनौ मुनी निरीक्ष्य दृष्ट्वा अनिशं सर्वदा आन्त-
रेण बद्धेन मनसा महतीम् लब्धोभ्याम् एकां क्षमां तितिक्षां संस्पृशन् आश्रयद्रुपि
पार्थः युधिष्ठिरः बाह्यैः बहिर्भवैः अष्टभिरपि करपादाभिरङ्गैः पराम् अन्याम् क्षमां
धरणीं पस्पर्श साष्टाङ्गं प्रगनामेत्यर्थः । युधिष्ठिरो बदरिकाश्रमे ब्रह्मध्यानपरैर्मुनिभिः
सेव्यमानसमीपदेशावपृथक् स्थायिनौ नरनारायणौ नाम मुनी दृष्ट्वा मनसा क्षमा-
मेकामवलम्ब्यमानौ निजैरङ्गैरष्टाभिरपि परां क्षमां धरणीं स्पृष्टवान् , इत्याशयः ॥१६॥

उक्त बदरिकाश्रममें ब्रह्मरायणमुनिगण जिनके समीपमें रहा करते हैं वैसे तथा
नित्यसहचर तत्स्थी नरनारायण नामक मुनियोंको देखकर आन्तर्यद्गन्तः कर्ण
द्वारा एक क्षमा-तितिक्षा-को रखते हुए भी युधिष्ठिरने अपने बाएँ आँठो बहो द्वारा
दूसरी क्षमा पृथ्वीका स्पर्श कर लिया । उनके चरणोंमें साष्टाङ्ग प्रणाम किया ॥ १६ ॥

विलोकनैर्विश्रमशाखिभिस्तयोर्भवाध्वगानौमवयूनितह्रमः ।

निवासमालम्ब्य तपोवने तदा विवासदुःखाद्विरराम पार्थिवः ॥ १७ ॥

विलोकनैरिति । तदा नरनारायणचरणवन्दनावसरे पार्थिवो राजा युधिष्ठिरः
भवाध्वगानां संसारपथपथिकानां देहिनां विश्रमशाखिभिः छत्रप्रदानेन संताप-
हारिमिर्बृच्चैरिव स्थितैस्तयोर्नरनारायणयोर्विलोकनैः असकृत् दर्शनैः विधूयितकलमः
अपगतवनवासक्लेशः सन् तपोवने नररायणतपस्याश्रमे निवासमालम्ब्य स्थित्वा
विवासदुःखात् राज्यभ्रंशकृत्वात् कष्टात् विरराम मुक्तेऽभूत् । नरनारायणौ दृष्ट्वा
वनवासक्लेशं हित्वा तदन्तिके वासेन राज्यभ्रंशकष्टादपि युधिष्ठिरो मुच्यते स्मेति
भावः ॥ १७ ॥

संसाररूप नथके पथिक-देहियों के छायाप्रदान द्वारा संसारहारी वृक्ष स्वरूप नर-
नारायणके दर्शनोंसे जिनका वनवासक्लेश समाप्त हो गया है वैसे राजा युधिष्ठिर जब
उक्त नर-नारायणके तपोवनमें वास करने लगे, तब विवास-राज्यभ्रंशरूप बध्ने भी निवृत्त
हो गये-मुक्त हो गये ॥ १७ ॥

एकदा तत्र स्तुपावत्सलतयेव मारुतेन पुरतो नीतमटवीपर्यटनखेदै-
संपदामसासहिमन्धकरणमलिकुलचेतसामासेचनक्रमद्गणां कमपि कहार-
मुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम् ?' इति कौतुकहर्षाभ्यां सूचितन-
र्पया पार्थव्या रहसि याचितः पार्पदन्धिः शृणुं विचिन्त्य तद्विचिचीपण
दिशमुदीचीं प्रतल्ये ॥

एकदेति । एकदा कदाचिदेकस्मिन् समये मारुतेन वायुना स्तुपावत्सलतया

पुत्रवधूस्नेहेन इव पुरतो नीतम् अग्रतः प्रापितम् (द्रौपदी वायुस्तुपा, भीमस्य वायुपुत्रत्वात्) अटवीपर्यटनखेदसंपदाम् वनभ्रमणजनितश्रमाणाम् असासहिम् अपनेतारम्, अलिकुलचेतसाम् अमरमानसानाम् अन्धङ्करणं मोहनम्, अवगाम् दर्शकलोचनानाम् आसेचनकम् तृप्तिकरम् कमपि अनिर्वाच्यरूपगुणयुतम् कहार-सुकुलम् पद्मकोशमादाय हस्ते गृहीत्वा 'क कुत्र पुनः भूयः एतादृशम् इयमानेन तुल्यम् कमलं लभ्येत प्राप्येत' इति कौतुकहर्षाभ्यां कुतूहलानन्दाभ्यां सूचित-तर्पया ज्ञापितकमलप्राप्तिकामनया पार्यत्या द्रौपद्या रहसि एकान्ते याचितः तादृशं कमलमानेतुं प्रार्थितः पार्षदश्विः पृष्टदश्वस्य वायोः सुतो भीमः क्षणं विचिन्त्य अल्पं कालं यावत् तदुपलब्धिस्थानविषये विभाव्य तद्विचिचीपया तादृशस्य कमलपुष्प-स्याहरणाय उदीचीं दिशमुत्तरां दिशाम् प्रतस्थे चलितः ॥

किती समय उस बदरिहारण्यमें वायुने द्रौपदीके आगे एक कमलका फूल लाकर गिरा दिया—मानों वायुदेव अपनी पुत्रवधू द्रौपदी पर प्रेमसे उसे उसके आगे रख रहे हों, वह फूल ऐसा था जिसके मिल जानेसे वनमें भ्रमण करनेसे उत्पन्न थम समाप्त हो जाता था, भ्रमणोंके हृदयको मोद लेनेवाले तथा आँखोंको तृप्त करने वाले अवर्णनीय रूप गुणयुक्त उस कमल-पुष्पको हाथमें लिये 'कहाँ पर यह फूल और मिल सकता है ?' इस प्रकार कौतुक तथा हर्ष प्रकट करनेके बहाने उस फूलको पानेकी इच्छा प्रकट करती हुई द्रौपदीने भीनसे बैसा फूल माँगा, भीमने थोड़ी दूर तक सोचा कि ऐसा फूल कहाँ मिल सकता है ? फिर वे उस तरहके फूलोंको पानेकी इच्छासे उत्तर की ओर चल पड़े ॥

क्षिप्रं विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि

गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपिं महान्तम् ।

दृग्भ्यामवन्तमरिपत्तनद्राहकाले

निद्रां भयौदुपगतामिव कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥^३

क्षिप्रमिति । अस्ती उत्तरां दिशं प्रस्थितो भीमः गिरिशैवलिनीवनानि पर्वतनदी-काननानि विलङ्घ्य उत्तीर्य पथि मार्गे गच्छन् सन् महान्तं भीषणकायं कपिम् हनूमन्तम्—अरिपत्तनद्राहकाले शत्रुनगर्या लङ्काया दाहसमये भयाद् प्राणनाश-भीत्या कुम्भकर्णात् तं विहाय उपगताम् शरणागतां निद्राम् दृग्भ्याम् स्वनेत्रा-भ्याम् अवन्तं रञ्जन्तं ददर्श । भीमो मार्गे कुम्भकर्णांमिव निद्रामुपगतं कमपि महान्तं कपिमपश्यदित्यर्थः ॥ उपेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥

उत्तर दिशाको प्रस्थित—भीमने उत्तरा—उत्तरी पहाड़, नदियाँ और वनोंको पार करके रास्तेमें पड़े एक महान् कपिको देखा, वह इस तरह सो रहा था कि मानो हनुमान्जी

१. 'पट्टग' ।

२. 'उपनतान्' ।

३. 'असीरसी गभीरममाणोच्च' । इति पा० ।

लङ्कारूप शत्रुपुरीके दाह समयमें भयसे कुम्भकर्णको छोड़कर अरगमें आर्द्र उसकी निद्राकी अपनी आँखोंमें रखे हों ॥ १८ ॥

कपिकुञ्जरं सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।

विपयं दृशोरथपुरोवृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् ॥ १९ ॥

कपिकुञ्जरमिति । अथ सामान्यतो दर्शनात् भरतः अञ्जना हनूमन्माता पर्वमा-
नस्तज्जनकश्च वायुस्तयोः सुकृतपुञ्जम् पुण्यराशिरूपम्, विहिताक्षिमीलनम् निमी-
लितदृशम् अचलमानम् मार्गादनपसरन्तं पर्वतप्रमाणं वा तं कपिकुञ्जरं वानर-
मुख्यम् हनूमन्तं पुरः अग्रे अध्वनि-मार्गं दृशोर्विपयम् अक्षिगोचरं चकार ददर्श ॥
अत्र पुत्रस्य पुण्यराशिरुभ्यस्त्वेषि तस्मिन्स्तरव्यपदेशः कार्यकारणयोरभेदाध्यवसा-
यमूलकलक्षणयाऽऽयुर्धृतमिति च द्योध्यः ॥ १९ ॥

इसके बाद भीमने अञ्जना तथा वायुदेवके पुण्यपुञ्जरूप, रास्तेसे नहीं हटनेवाले
अथवा पर्वतप्रमाण (अचलमान) आँखे बन्द किये हुए कपिश्रेष्ठ हनूमान्जीको आगे
राह पर देखा ॥ १९ ॥

अभीरसौ गभीरमभाणीच,—

अभीरिति । न भीः भयं यस्यासौ अभीः निर्भयः असौ भीमः गभीरं गभीरस्व-
रेण अभाणीत् उक्तवांश्च, कपिकुञ्जरमिति शेषः ।

निर्भय उस भीमने गभीर आवाजमें कहा— ॥

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे !

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिव समाद्य हिडिम्बहन्तु-

रुद्यद्गदा तव तनूमपि मूढ ! कुर्यात् ॥ २० ॥

कस्त्वमिति । हे अविनीतबुद्धे, अशिक्षितमते, कः त्वं पदवीं मार्गं निरुध्य आवृ-
त्य निद्रासि शेषे ? अपेहि मार्गात् अन्यतो गच्छ, गमने विलम्बं कालात्ययं न सहे
न मर्पयामि । रे मूढ (यदि मयोक्तोऽपि मार्गान्नापैपि तदा) हिडिम्बहन्तुः हिडि-
म्बासुरवधकर्तुः मम भीमस्य क्रोधः मद्भुजाम् मम बाहुम् उद्यद्गदाम् उत्थित-
गदारूपप्रहरणाम् इव तव मार्गमवरोध्यशयानतया कृतापराधस्य कपेः तनूम्
देहम् अपि उद्यद्गदां (गदाऽऽवातेन) संजातपीडां कुर्यात् विदध्यात् । कुपि-
तस्य मम बाहुर्गदामुत्थाय तव तनून् चूर्णयेदतः पथोऽपमरेति भावः । हिडिम्बहन्तु-
रिति विशेषणस्य साभिप्रायतया परिकरो नामालङ्कारः ॥ २० ॥

हे अशिक्षितमते-मूढ, रास्ता रोक्कर सोनेवाले तू म कौन हो ? रास्तेसे दूर हट
जाओ, जानेमें विलम्ब मैं नहीं सह सकता हूँ । हमको अगर क्रोध हुआ तब आज हमारी
भुजाको 'उद्यद्गदा'-उठी है गदा जिसमें ऐसी बनाकर उसकी तरह तुम्हारी देहको भी

उद्यद्गदा'—उत्पन्न हैं पीटा जिसमें ऐसी कर दूँगा । हाथके पक्षमें—'उद्यन्ती गदा यस्यां सा उद्यद्गदा', और देहके पक्षमें 'उद्यन् गदो रोगो यस्यां सा उद्यद्गदा' यह समाप्त करना चाहिये ॥ २० ॥

क्रौर्यस्पृशा तदनु कौरवसार्वभौम-

वाचातया सपदि मारुतनन्दनस्य ।

दृग्द्वारपद्मपुटयुग्मकपाटकूट-

निद्रार्गलाहरणकुञ्चिकया बभूवे ॥ २१ ॥

क्रौर्यमप्रेति । तदनु ततः क्रौर्यस्पृशा कठोरतायुक्तया तथा प्रागुक्तरूपया कौरव-
पार्वभौमस्य कुरुवंशराजस्य भीमस्य वाचा वचसा सपदि सद्यः मारुतनन्दनस्य
हनुमतः दृग्द्वारस्य नेत्ररूपद्वारस्य पद्मपुटयुग्मम् कपाटकूटम् कपालदलद्वयम् तस्य
निद्रा पुवार्गला तदाहरणकुञ्चिकया तदुद्घाटनशलाकारूपया बभूवे जातम् । यथा
कश्चित् कचिद्द्वारे योजितं कपाटकूटं दत्तार्गलं च कुञ्चिकयोन्मोचयति तद्वद्भीमस्य
कट्वी चाणी हनुमतो नेत्रद्वारे योजितं पद्मयुग्मकपाटं दत्तनिद्रारूपार्गलं मोचित-
वर्तमानं भावः । साङ्गं परम्परितं रूपकमलङ्कारः ॥ २१ ॥

भीमकी उस तरहकी कुरूपयुक्त चाणी हनुमान्‌के नेत्ररूप द्वारमें बरनीन्पन्न कपाटोंमें
लगी निद्रारूप अर्गलाको दूर करनेमें चावी बन गई । जैसे दरवाजेमें लगे कपाटकी
अर्गला-की-उब खोलना होता है तो चावीसे खोलते हैं उसी तरह हनुमान्‌के नेत्रद्वारमें
लगे वरनीन्पन्न कपाटकी नीट्ररूप अर्गलाको खोलनेमें भीमकी कटवी चाणी चावी बन गई,
जहाँत मारुतनन्दनस्य भीमकी कटवी चाणी नन्दनस्य आँखें खोल दी ॥ २१ ॥

उत्थं गिरा किचिदुदीच्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरलः कपीन्द्रः ।

कोपास्त्रणाक्षं कुरुसिंहमेनं रवापास्त्रणाक्षः रचयसेवमृचे ॥ २२ ॥

उत्थमिति । उत्थम् एतत्प्रकारया प्रोक्तविधया तस्य भीमस्य गिरा कटुवाचा
लाङ्गूलमात्रे त्रैलपुच्छभागे तरलः चलः (प्रबोधसूचनायेतत्कम्पितपुच्छः) कपीन्द्रः
कपिश्रेष्ठो हनुमान् स्वयं स्वापेन निद्रया अस्त्रणाक्षः रक्तनयनः कोपास्त्रणाक्षम् क्रोध-
रक्तनयनम् एनम् कुरुसिंहम् कुरुवीर भीमम् किञ्चित् उदीच्यहृष्टा एवम् वक्ष्य-
माणप्रकारेण उच्ये उक्तवान् ॥ २२ ॥

भीम डाग बड़ी गई इस तरहकी कटुवाणी सुननेके बाद हनुमानजीने पूँटमात्र हिला-
कर अपने जामनेकी सूचना दी, भीमकी थोड़ी देरतक देखने रहे और निद्रासे रक्तनयन
कपीश्वरने कोपास्त्राक्ष भीमसे इस प्रकार वचन कहा ॥ २२ ॥

१. 'उत्थं गिरा-' । २. 'वाग्रूपया' । ३. 'कपाट' । ४. 'बभू-' ।

५. 'आ बालधेररिमहागृहदाहशौण्डादाचौपधाचलधृतिस्थपुटात्किरोडात् ।

अङ्गेष्वजानचलनोऽप्यसिलेषु भीममालोक्य मन्दमधरोष्ठपुटे चकम्पे ॥' इति पा० ।

मद ! स्वस्त्यस्तु तुभ्यं चिरमिह तैरया निद्रयाप्यातुरोऽहं

प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपदुरवयवैरस्मि वस्मान्मनेव ।

जात्यावस्थानरीत्यापि च विपिनपथे प्रातर्तिर्यक्त्वमेतं

वालाग्रे नां विद्वान् द्रुवमनिलपितप्रानये साययेति ॥ २३ ॥

श्लोके । हे मद, शुभयो, तुभ्यं स्वस्ति कस्यानमस्त, इह जत्र काले अहं बहु-
जात्यवृत्त्या वरणा बाह्येन निद्रया स्वानेन चातुरः स्वप्नः अस्मि, अवयवैः स्वयैः
करचरणादिभिः प्रत्युत्थानादिकर्मणि व्यापनमार्गाविसरणादिविधियाप्यान् अनट् कर्म-
ण्यस्मि च । (यतोऽहं निद्रया वृद्धया चामिमूतः प्रत्युत्थानाद्यवृत्त्यास्मि)
वस्माद् त्वम् एव जात्या वयस्या प्रातर्तिर्यक्त्वम् प्रातर्तिर्यगेति कनियोर्मा
समुपलभ्य अस्मि च विरिह पथे इह कान्तावर्गमिति प्रातर्तिर्यक्त्वम् वक्रतयाप्य-
स्थितम् नाम वालाग्रे पुच्छाग्रमार्गे (दवा) विद्वान् यथेजसराय द्रुवं शीघ्रम्
अनिलपितमार्गे स्वामिष्टमिदं सायय गच्छ । नम द्रुवमवस्थाय नां यथो द्रुवो-
क्ष्य च स्वकार्यं सन्नादयितुमामनो दमस्ता गच्छेति भावः ॥ २३ ॥

हे कल्पगिरि, तुभ्यं मदो हो, मैं बहुत दिनोंसे बहुत व्याधिवाले अनेकजी
निद्रासे व्यथित हूँ, हमारे हाथ पांव इतनेसे भी कमजोर हो गये हैं, अतः तुम ही पुच्छका
वाला मार्ग पकड़ कर बगीचे का हलै रस्ते गल्ले दूर हो, मैं जल्द ही निद्रा से निरत
हूँ और अपनी इस अवस्थान से निरत हो जलमार्गे हिलेम् गल्ले-देवा चौकर पड़ा हूँ,
इस रस्तेसे दूर बगीचे का रस्ते हो और तुम कल्ले इस वस्तु को प्रतिष्ठे स्थि प्रयत्न
करो, तुम बहादुर हो इतना ही कहकर का कहते हैं ॥ २३ ॥

इत्युक्त एव वरगौ परियं निदाय वन्द्यं दृढं च परिदाय सुजार्गलाभ्याम् ।

तं क्रयुमेव न राश्याकस तु प्रवह्योवात्सल्या वतव्यास्य मनश्चक्रे ॥ २४ ॥

रहस्यं यति । इति प्रोक्तकारणं वचनम् (हस्तम्) दत्तः कथितं पुरः सीमा
नूनीं प्रियिष्यां परितः त्वां गदां निवाय स्यादपित्वा वन्द्यं परिवारवन्द्यं च दृढं
परिवाय हरीक्ष्य (परिक्रं दृष्ट्या) सुजार्गलाभ्याम् कर्मादेरभ्यासां बाहुन्यान्
न हस्तम् कष्टम् उच्छ्राप्तेर्दृष्ट्या पथेजसरायिदमेव न दृष्टाक न मन्योऽमृत,
स इवहः करिषु वल्लभतया स्वपुच्छाग्रतया वतव्या सुलभा जल सीमन्त्य
मनश्चक्रे बाहुद्वयात् । वरगौ द्रुवमवस्थायपितुममन्यमानेनानेन सीमेन वतु-
च्छ्रापेन विलस्य मह्यम् चिन्त्यः प्रातर्तिर्यकः ॥ २४ ॥

१. 'जलम्' । २. 'मन्द' । ३. 'अनिलपितं प्राति' ।

४. 'प्रातर्तिर्यकमिति वचनं न च वन्द्यम् ।

वदन्त्य वन्द्यं द्रुवमवस्थायिदमेव न अनिलपितम् । 'इति पठ' ।

हनूमन्ने जब ऐसा कहा तब भीमने अपनी गदा जमीन पर रख दी, अपना बल्कल वल कम्पकर बाँध लिया, और अर्वाञ्ज-झीलकी तरह विद्याल तथा भीम अपने बाहुओंसे उस कपिराजकी सींचनेसे भी असमर्थताही प्राप्त की, हाँ अपनी पुच्छगुन्नासे उस कपिराजने भीमके हृदयको विस्मयसे अवश्य डाल दिया, उसकी पूँछकी गुरुताका अन्धान करके भीमका हृदय विस्मयान्वित हो गया ॥ २४ ॥

तदनु^१ विस्मयत्रोडापारदृशना मातरिष्यसूनुना 'त्वं वासवलोकवासिषु कौजसि ? इति पृष्ठः कपिकुञ्जरः स्वमञ्जनायां प्रमञ्जनेन संजातं जानकीजानेर्हृदयरञ्जकं लेखवाहकं व्याजहार ॥

सबहुमानं तस्य वचनमाकर्ण्य,—

तदन्वि^२ति । तदनु कपिपुच्छोत्थापनाशक्तवानुमने विस्मयस्य आश्चर्यरसस्य या लज्जायाश्च पारदृशना पारं गतेन महान्तं विस्मयं दीर्घां लज्जां चानुभवता मातरिष्यतो वायोः सूनुना पुत्रेण त्वं कपे, वासवलोकवासिषु स्वःस्थेषु देवेषु कौजसि ? कतनो नवसि ? इति एवं पृष्ठः अनुयुक्तः कपिकुञ्जरीवांनरश्रेष्ठो हनूमान् स्वम् आत्मानं प्रमञ्जनेन वायुना संजातम् उत्पादितम् जानकीजायायस्य तस्य जानकीजानेः श्रीरामस्य हृदयरञ्जकं चेतस आह्लादकं लेखवाहकं सम्वादप्रापकं दूतं व्याजहारोक्तवान् । देवेषु त्वं क इति भीमेन विस्मित्य लज्जित्वा च पृष्ठो हनूमान् आत्मानं वायुमुत्तरामस्य प्रियं दूतं चाम्यघादित्यर्थः ॥

सबहुमानम् आदरपूर्णं तस्य वचनं भीमस्य वाचम् आकर्ण्य श्रुत्वा—

जब भीम हनूमान्की पूँछ उठा नहीं सके तब भीमने हनूमान्से आश्चर्य तथा लज्जाके साथ पूछा कि देवोंमेंसे आन कीन हूँ ? इसके उत्तरमें हनूमान्ने बताया कि वायुद्वारा अजन्मसे उत्पादित तथा जानकीके प्रिय रामका तद्देश ले जानेवाला प्रिय दूत हूँ मैं ।

उसका इस तरहका आदरपूर्ण कथन सुनकर—

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिपः कपीनामूचे तथा यदि भवानधुनार्थयेऽहम् ।

कतुं तनुं नयनयोः पथि तौवकीनां तत्तादृशीमुदधिपत्वलतासवित्रीम् ॥२५॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन हनूमदुक्त्या जातप्रसादेन तेन भीमेन कपीनाम् अधिपः वानरराजो हनूमान् पुनरपि एवम् वच्यमागमकारकं वचनम् ऊचे उक्तः यदि भवान् तथा—रामस्य दास हनूमान्, तर्हि अक्षुना सम्प्रति अहमर्थये प्रार्थये, किं कतुं प्रार्थयसे इत्यपेक्षायामाह—'तत्तादृशीम् अतिमहतीम् उदधिपत्वलतासवित्रीं सागरस्य स्वद्वयजलाशयताकारिणीम् तावकीं तनुं स्वं देहम् नयनयोः मम

हनूमान् जब समुद्र लां रहे थे, उस समय उनका विशाल शरीर देखकर समुद्रमें रहनेवाले मैनाकके हृदयमें शङ्का हुई कि यह कोई हमारा ही सन्नाति सपक्षपर्वत है, परन्तु उसको इस शङ्काका छेदन हो गया जब कि हनूमान्का पक्ष नहीं देखा गया, मैनाकके हृदयमें वर्तमान मन्त्रेहके छेदनमें पक्षका नहीं होना इसीने कुठारका कार्य किया, जिस रूपकी यह बात है, उस रूपको देखकर भीम भीम जब तक मूर्च्छाकी स्थितिमें रहे तबतक तो उनकी ओरसे सुकुलिन-मुंठी हुई-रहीं, फिर जब उनको होश हुआ तब उनके दोनों हाथ सुकुलिन-अङ्गलिबद्ध-हो गये ॥ २७ ॥

प्रमोदात्परिपुण्यद्भिः प्रतिक्षणमथाङ्गकैः ।

भीमेनार्पुदपादीव भ्रातृवृद्धिविडम्बना ॥ २८ ॥

प्रमोदाति । अथ हनूमतो विशालं वपुर्दृष्ट्वा भीमेनापि प्रमोदात् आनन्दाति-
शयात् परिपुण्यद्भिः वर्तमानैः जङ्गेरेवाङ्गकैः भ्रातुः हनूमतः वृद्धेः कायमहत्त्वकल्प-
नायाः विडम्बना अनुकरणम् इव उदपादि कृता । यथा भ्राता हनूमान्वपुषाऽव-
र्धत तदनुकरणप्रवृत्तो भीमोऽपि रोमाञ्चोदयेन फुल्लद्भिर्निर्जैरङ्गैस्तस्य विडम्बनमिवा-
कृतेति भावः ॥ २८ ॥

हनूमान्के विशाल शरीरको देखकर भीमको जो आनन्दानिदय प्राप्त हुआ, उससे उनका शरीर रोमाञ्चित होनेके कारण प्रफुल्लित हो उठा, ऐसा लगा मानो वह अपने भाई की शरीरवृद्धिका अनुकरण कर रहे हों ॥ २८ ॥

सविनयमेवं व्यजिज्ञपच्च,—

नञ्चिन्यभिति । एवम् वक्ष्यमाणरूपेण सविनयं नम्रभावेन व्यजिज्ञपच्च विशा-
पितवांश्च, भीमो हनूमन्तमुवाच चेत्यर्थः ।

भीमने नम्रतापूर्वक हनूमान्से इस प्रकार कहा भी—

प्रार्थ्यमानपददर्शनं चिरात्पश्यतः पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयान्मुनिधिरेष मेऽधुना वीरवर्य ! भवतापि दुस्तरः ॥ २९ ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् बहुकालात् प्रार्थ्यमानपददर्शनम् काव्यमानचरणावलो-
कनम् अग्रजम् ज्येष्ठभ्रातरं भवन्तं पथि मार्गे पश्यतो मे एषः मन्मात्रवेद्यो विस्मया-
न्मुनिधिः आश्चर्यरम्यमुद्रः हे वीरवर्य, वीरश्रेष्ठ, भवताऽपि दुस्तरः तत्तुमशक्यः ।
अहं भवतश्चरणयोर्दर्शनं चिरादेच्छं सपदि पथि भवन्तं भ्रातरं पश्यतो मम मनसि
यो विस्मयान्मुनिधिरद्वेल्लते तं (मार्गं सुखं तार्जवान्) भवानपि न सुखं तरीतुमीश
इति भावः । अतिमहान् मम विस्मय इति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

इति पञ्चमः स्तवकः ।

१. 'उदपादीव भ्रातुः' । इति पा० ।

२० च० भा०

तो नार्ह-आपके दर्शनोंका अवसर प्राप्त कर सना हूँ, आपके दर्शनोंसे हमारे हृदयमें जो विस्मयका सागर लहराने लगा है, तब कहता हूँ उसे पार कर सकना आपके लिये भी कठिन होगा । आपने समुद्र लांघा है, परन्तु हमारे हृदयका विस्मयसागर पार करना आपके लिये भी कठिन होगा । वह सागर से भी बड़ा है ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरधिकेति मे मतिः ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमंरामग्रहीः ॥ ३० ॥

राघवस्येति । राघवस्य रामस्य त्वयि हनूमति सहजात् सोदरात् अपि भ्रातुः लक्ष्मणात् अधिका प्रेमवृत्तिः प्रगाढप्रेमा इति मे मम भीमस्य मतिः विश्वस्तं ज्ञानम्, तत्र हेतुमुपन्यस्यति—यतः यामिनीचराणां रक्षसां वध एव उत्सवः संसारकल्याण-साधनत्वात् उत्सवरूपः तत्र लक्ष्मणात् अधिकम् अंशम् भागम् अग्रहीः, अतो रामस्यैव लक्ष्मणापेक्षया अधिकं प्रेमाणं रक्षति, प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्राय-श्चलं गौरवमाश्रितेष्वित्युक्तत्वात् इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३० ॥

मैं समझता हूँ कि आपके लिये रामजीके हृदयमें लक्ष्मणसे भी अधिक प्रेम है क्यों कि राक्षसोंके वधरूप उत्सवमें आपने लक्ष्मणसे अधिक हाथ बढ़ाया था । आपको रामजी लक्ष्मणसे अधिक स्नेह करते हैं इसका कारण यही है कि आपने लक्ष्मणसे अधिक न्यायता पहुँचाई थी। लक्ष्मणसाधनमें महान् लोग काम देखकर स्नेहका नात्राका विभाजन करते हैं ॥ ३० ॥

आर्य ! क्षमस्व मम वागपराधमुग्र-

मित्यानतं चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

जिघ्रिषिरस्यवरजं मुमुचे हनूमान्

भीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुबिन्दून् ॥ ३१ ॥

आर्येति । हे आर्य पूजनीय, उग्रं परं मम वागपराधं कटूक्तिप्रयोगजनित-मागः क्षमस्व मर्याद, इति एवमुक्त्वा आनतं चरणयोः पतितम् अवरजम् कनिष्ठ-भ्रातरम् चिबुके ओष्ठाद्यःप्रदेशे गृहीत्वा शिगमि जिघ्रन् स्नेहज्ञापनाय शिरस्युपा-धाय हनूमान् भीमं मुमुचे मुक्तवान् गमनानुज्ञां दत्तवान्, भीमः अपि अमुष्य हनूमतः विरहासहनः त्रियोगासहिष्णु अश्रुबिन्दून् अध्रूणि मुमुचे विसर्ज्य । मम वचनकृतमपराधं क्षमस्वेत्यभिवाद्य चरणयोः पतितं भीमं चिबुके धृत्वा शिरस्यु-पाधाय च ममसाध्यापनविधयाऽपराधक्षमामिव सूचयित्वा हनूमान् भीमं गन्तु-मनुज्ञातवान्, भीमश्च गमने हनूमद्वियोगमुत्प्रेष्यैव तदमहतयाऽध्रूणि मुमुचेति भावः ॥ ३१ ॥

हे आर्य, आप हमारे वचनद्वारा किये गये उक्त कठोर अपराधकी क्षमा करें, ऐसा कहकर चरणों पर गिरे हुए भीमकी छुट्टी पकड़कर (दाढ़ी पकड़कर) और फिर मूँधकर

हनुमान्ने उसे आगे जानेकी अनुमति दे दी, जाते समय हनुमान्के वियोगकी त-
स्र सकनेके कारण भीमने भी अश्रुओंके बूंदोंकी वर्षा की, वह भी रो पड़े ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुतेः पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचलः ।

वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तद्वपथः ॥ ३२ ॥

गच्छतोऽप्येति । अथ हनूमदनुमतिमान्नाद्य गच्छतः अस्य मारुतेः भीमस्य पथि
मार्गे गन्धमादनं नाम कुलाचलः पर्वतश्रेष्ठः सप्तकुलाचलानामन्यतमः—गाढं निर-
न्तरं सौत्कण्ठं च या वीक्षिकाः दर्शनानि तद्वासनाभिः तत्संस्कारवशात् अविमुक्त-
द्वपथः अनुक्षिप्तदृष्टिविषयः (नयनयोगाढमासक्ततया दूरापसरणेऽपि दृष्टयो-
र्विद्यमान इव) वानरेन्द्रः हनूमान् इव पुर अग्रेऽभूत् । अयमाशयः—हनूमताऽनु-
मतो भीमो यावदग्रे गच्छति तावत्तेन गन्धमादननामा कुलाचलः दृश्यते स्म, स च
पर्वतो भीमेन चिरं हनूमतो दृष्टोपजातेन संस्कारेण दृष्टिस्थितो हनूमान् इव प्रती-
यते स्मेति भावः ॥ ३२ ॥

हनूमान्की अनुज्ञा प्राप्तकरके भीम जब आगे बढ़े तब उनके आगे गन्धमादन नामका
एक पर्वत आ गया, गन्धमादन सात कुलाचलों-पर्वतश्रेष्ठोंमें से एक है, उसे देखकर
भीमकी ऐसा मालूम पड़ा मानों वह बहुत डेर तक और उत्कण्ठासे हनूमान् को देखते
रहे, उसीसे आँखोंमें हनूमद्विषय जो संस्कार-वासनाएँ उत्पन्न हैं उन्हींके कारण दृष्टिवर्त्ता
हनूमान्को ही देख रहे हैं ॥ ३२ ॥

अलकेशयोपिदलकेशयैः सुमैः

सुरभिं प्रमोदसुरभिं नभःसदाम् ।

शिखरे स तस्य महतीमुदग्दिशो

मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥

अलकेशेति । सः भीमः तस्य गन्धमादनस्य पर्वतस्य शिखरे उपरिभागे अल-
केशस्य अलकाभर्तुः कुबेरस्य चोपितां रमणीयाम् अलकं केद्रापाने शेरते निर्भरं
तिष्ठन्ति तैः कुबेरस्त्रीभिरात्मकं केशप्रसाधनकर्मणुपयुज्यमानैः सुमैः सौगन्धिकप्र-
सूनैः सुरभिन् आमोदपूर्णम् , नभःसदाम् देवानाम् प्रमोदाय आनन्दाय सुरभिम्
कामधेनुम् देवानाममन्दस्यानन्दस्य दात्रीम् , उदग्दिशः उत्तरस्या दिशो नायि-
कायाः मणिदर्पणीम् मणिनिर्मितमादर्शमिव महतीम् दीर्घाम् वापिकाम् जलाशय
ददर्श । गन्धमादनशिखरे कुबेरस्त्रीभिः स्वीयकेशप्रसाधनकर्मणि उपयुज्यमानैः
सौगन्धिकप्रसूनैरामोदिनीं देवानामानन्दजननीं दिग् उत्तरस्या नायिकाया मणिम-
यदर्पणीमिवैकां दीर्घां दीर्घिकां भीमो दृष्टवानिति भावः ॥ ३३ ॥

उत्त गन्धमादनपर्वतके शिखर पर भीमने देखा कि एक नायक है जो अ-
पुनित

स्वामी कुवेर की स्त्रियों द्वारा अपने केशोंको अलङ्कृत करनेके लिये व्यवहृत किये जानेवाले पुष्पोंसे सुगन्धित है, और देवोंके आनन्दके लिये कामधेनु है, वह तालाब ऐसा रंगा मानो उत्तरदिशारूप नायिकाका मण्दिर्पण हो ॥ ३३ ॥

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हंसयूथे ।

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं

फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीत् ॥ ३४ ॥

। यक्षाधिपस्येति । गृहीतदेहे शरीरधारिणि यक्षाधिपस्य कुवेरस्य यशसि कीर्त्तौ इव हंसयूथे हंपङ्कटे दृष्ट्वा (भीमम्) आलोक्य भयात् त्रामात् अपगते अपसृते सति कक्षायां वस्त्रवेष्टने निवेशिता स्थापिता गदा येन स तादृशो भीमः तोयं विगाह्य पानीयं प्रविश्य फुल्लानि विकसितानि अग्निलानि सर्वाणि हल्लककुलानि रक्तकमलवृन्दानि अलावीत् त्रोटितवान् । 'कक्षा वस्त्रकृतं कटिवेष्टनम्' इति प्रसिद्धं पदकक्षादौ । तत्र वापिकायां विद्यमाना हंसा मूर्त्तिमन्ति कुवेरयशसि इव प्रतीयन्ते स्म, ते हंसा भीमं विलोक्य भयादिवापमस्तुः, अथ कक्षायां गदां स्थापयित्वा मुक्ताभ्यामुभाभ्यां कराभ्यां सर्वाण्यपि तत्र विकसितानि रक्तकमलानि भीमो लुलावेति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

शरीर धारण करके आये हुए कुवेरसम्बन्धी यशोरात्रिके ममान प्रतीत होने वाले रूप भीमसे देखकर ठरसे धर उधर भाग गये. भीमने अपनी गदा पेटीमें (ढाँढ बांधनेका वस्त्र) गोंस ली, और पानीमें उतरकर सारे सिले हुए रक्तकमल तोट लिये । गदाको दाटमें रग्न लिया-इसका उपादान इसीलिये किया है कि वैसा कर लेनेपर दोनों हाथोंसे पकड़ लेनेमें नबिधा होगी ॥ ३४ ॥

तदात्वं एव तद्रक्षिणः 'कस्त्वं रे' जाल्म ! आयुरग्रभूमिमारुरुक्षसि ?' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्बकतया लोहितायितानां लोचनानां प्रतिबिम्बैस्तां सरसीं पुनरपि मागन्धिकान्तर्वन्नीमिष कुर्वतः क्रोधवशात्त्राम यातुधानान्स भीमो रंहसा मनुपवृंहितसिहनादध्विर्मुपोपितस्य पारधस्य पारणां परिकल्पयांचके ॥

तदात्वं 'ति । तदात्वे भीमवृत्तपुष्पलवनममये एव तद्रक्षिणः तद्वापीरक्षाधिकृतान्, रे जाल्म, अग्रभूमिधारिन्, त्व का ? (इत्युक्त्वा) इति एवम्-समन्ततो निरुन्धानान् परितोऽवरोधपरायणान् अन्वर्थतावलम्बकतया सार्थकतया

१. 'मागन्दिनः' ।

२. 'अग्रभूमिधरा' ।

३. 'लोहितानाम्' ।

४. 'चिर-

लोहितायितानां रक्तीभूतानाम् (शोणितोपमतया लोहितपदसार्धक्यं प्रकाशय-
ताम्) लोचनानां दृशां प्रतिविम्बैः छायाभिः तां सरसीम् वापिकाम् पुनरपि भी-
मेन सकलसौगन्धापहरणेन शुन्यता गमितत्वेऽपि सौगन्धिकान्तर्वर्तीन् गर्भस्थि-
तसौगन्धिकाम् इव कुर्वतः (स्वरक्तदृष्टिपातेनान्तर्जले सौगन्धिकानां व जनयतः)
क्रोधवशाद् कट्टिजनिताकोपवशात् सः भीमः तादृशान् यातुधानान् रक्षाधि-
कृतान् राजमान् रंहसा वेगेन समुपवृंहितमिहनादः उच्चैः सिंहनादं कुर्वन् नन
चिरमुपोषितस्य बहोः कालात् अकृतप्रहारतया उपोषितस्य परिघस्य गदायाः
पारणां भोज्यं परिकल्पयाञ्चक्रे उपकल्पितवान् । भीमस्तान् राजसान् गदया मार-
यामास, मन्ये चिरीपोषितायास्तद्गदायास्ते भोज्यान्यमयन्, इत्यर्थः ॥

जब मान फूल मोड़ रहे थे उमा समय उस सरोंवरके रक्षक राक्षसगण आये और लज्ज-
कारकर कहा कि भरे सुन्य नू कौन है ? क्यों अपनी जीवनलीलाका अन्त करना चाहता
है ? इस प्रकार कहकर वे राक्षस भीमको छेड़ने लगे, उनकी आँखें यथार्थमें रक्तवर्ण हो रही
थीं, उनकी आँखोंकी रक्तवर्ण प्रतिच्छविके पड़नेसे वह सरसी ऐसी लग रही थी, मानों
उसके भीतर बहुतसे सौगन्धिक पुष्प हों, इस प्रकारके राक्षसोंका भीमने जोंगोंका
सिंहनाद कर्के संहा कर दिया—अपना उपवास की हुई गदाका भोजन बना दिया ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाद्रेयिष्यक्पतन्ती विद्यति स्थितानाम् ।

क्षरत्तटीधातुमरीनि बुद्धेः करावलम्बं कलयाञ्चकार ॥ ३५ ॥

गन्धःपतन्ति । महाद्रेः गन्धमादनपर्वतात् विष्वक् सर्वतः पतन्ती प्रवहमाना
रक्षोभ्यः सृता भीमगदाचूर्णितेभ्यो राजमेभ्यो निःसृता रक्तनदी शोणितधारा
विद्यति अकाशे स्थितानां देवादीनाम् चरन्ती प्रवहन्ती तटीधातुजरी पर्वततट-
वर्तिर्गैरिकादिधातुनंपृक्ता नदी इति बुद्धेः करावलम्बं चकार दृढतामुद्गावयामास ।
अथः पतन्ती रक्षिधारा इष्टा गैरिकादिधातुप्रवाहोयमिति बुद्धिं देवा द्रवयाञ्चकु-
रिति भावः ॥ ३५ ॥

भीमकी गदासे चूर्णित होकर गन्धेवाले राक्षसोंकी देहनिर्गत रक्त-धारा जब गन्ध-
मादनके चारों ओर प्रवाहित होने लगी तब आकाशचारी देवोंकी यह धारणा दृढ़ होने
लगी कि यह गन्धमादनके तटोंसे निकलने वाला गैरिकादि धातुप्रवाह ही है ॥ ३५ ॥

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्यः प्रवस्तुं नेच्छतीं दशम् ।

उत्वाय स महायन्त्रादुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

पर्वतमेति । सः भीमः पर्वतस्य तस्य गन्धमादनमहीभृतः अग्रवस्तुभ्यः शिव-
रवत्तिमगिगगादिपरमोपादेयदृश्यपदार्थेभ्यः प्रवस्तुम् निर्गन्तुम् नेच्छतीम्
अर्नाहमानां तद्दर्शनमक्ताम् दृश्य आत्मनो दृष्टिम् महायन्त्रात् दीर्घप्रयामान्
उत्वाय आकृष्य उपत्यकाम् पर्वतामन्नभुवम उपार्मादत्त आयानवान् । पर्वतो-

अत्रभागास्त्यतवस्तुदर्शनासक्तां दृशं यथादाकृष्यागमनमार्गेण पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः ॥ ३६ ॥

गन्धमादन पर्वतके शिखर पर रहनेवाली रमणीय वस्तुओंको छोड़कर किसी प्रकार नहीं हटना चाहनेवाली अपनी दृष्टिको बन्धुर्वक खींचकर भीम पर्वतकी उपत्यकामें लाये । ओंनोंको तुम लेनेवाली चीजों पर लटकी हुई आँखोंको बड़े कष्टसे बहॉते हटाकर भीम वागस चलकर खँवकी समतल भूमिमें आ गये ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनोः स्कन्धभागशिबिका-
मधिकृत्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु मारुतिरादरेण रहसि तां विक-
सितां कुसुमसंहतिं मूर्त्तानुरागभ्रमदां प्रमदां प्रत्युपदामकरोत् ॥

तदानीमिति । तदानीम् भीमस्य उपत्यकाप्राप्तिकाले इतरेषु अपि भ्रातृषु युधि-
ष्ठिरादिषु कमलपालिकासूनोः हिडिम्बातनयस्य घटोत्कचस्य स्कन्धभागशिबिकां
स्कन्धदेशरूपं यानम् वाहनम् अधिष्ठ्य आस्थ्य तस्य गन्धमादनपर्वतस्य एव
कटकभुवम् तटदेशम् आगतेषु सत्सु मान्निः भीमः आदरेण सन्नेहम् ताम्
गन्धमादनन्यमरस्या उपनीतां विकसितां फुल्लां कुसुमसंहतिं पुष्पसमुदायम्
मूर्त्तानुरागभ्रमदाम् रक्तनया शरीरधारिप्रेमन्य भ्रमं जनयन्तीम् स्नेहवद्भासमा-
नान् ('रक्तौ च प्रेमरागौ' इति प्रसिद्ध्या तानां कुसुमसंहतीनां प्रेमप्रत्ययजनकत्वं
बोध्यम्) तां प्रमदां द्रौपदीं प्रति उपदाम् उपहारम् अकरोत् । गन्धमादनाहतानि
रक्तकमलकुसुमानि रहसि भीमो द्रौपद्यै उपहतवानिति ॥

उसी समय युधिष्ठिर आदि भीमके बन्धु भाई भी हिडिम्बाके पुत्र घटोत्कचके कंधों
पर बैठकर गन्धमादनकी तराईमें आ गये. वह भीमने वे फूल जो शिबिनि गीकर
शरीरधारी अनुरागके ललान लग रहे थे, उज्ज्वलमें अपनी प्रियतमा द्रौपदीको उपहत
कर दिये ।

सरसीव कचेऽप्यस्या वार्तराष्ट्राकुलीकृते ।

उपे तथा वरतनोरुर्मिमत्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥

सर्गविवेकि । वार्तराष्ट्रं दुःशासनस्य आकुलीकृते आकृष्टे उर्मिमति कौटिल्य-
नालिनि अलिभासुरे अनुरागे अस्याः वरतनोः सुन्दर्या द्रौपद्याः कचे केशपाशे
नया भीमनोपायनीकृतया पुष्पसंहत्या वार्तराष्ट्राकुलीकृते हंसव्याहते उर्मिमति तरङ्ग-
युते अलिभासुरे सुगन्धाकृष्टेः अमरैः शोभाशालिनि सरसि इव सरोवर इव उपे
उपतिं म्बितम् इत्यर्थः । नानि पुष्पाणि मग्मं तुल्ये द्रौपदीकेशपाशे सुखमासाञ्च-
किं, केशानां मग्मा मान्यञ्च श्लिष्टविशेषमत्रयद्वारोक्तरूपम् ॥ ३७ ॥

धार्तराष्ट्रदुःशासन द्वारा आकृष्ट, कुटिलतायुक्त, एवं अमरके समान सुन्दर लगने वाले सुन्दरी द्रौपदीके केशपाशमें वे फूल ठसी तरह रहने लगे जैसे वे उस सरोवरमें रझा करते थे, सरोवर भी धार्तराष्ट्र हँसोंसे व्याप्त, ऊर्मिमान्-तरङ्गयुक्त, तथा अमरोंसे भरा था । धार्तराष्ट्राकुलीकृत, ऊर्मिमत्, अलिमासुर यह तीन विशेषण श्लिष्ट होकर केश तथा सरोवर दोनोंमें समन्वित होते हैं, तब उपमा बैठती है ॥ ३७ ॥

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवीं पर्यटति तस्मिन्वकद्विषि जटो नाम दुर्जटः सुरारिरुदजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदिशपथेन प्रतस्थे ॥

अथेति । अथ कदाचित् आखेटाय मृगयाविहारं कर्तुम् तस्मिन् वकद्विषि वकासुरप्राणहरे भीमे तटाटवीं पर्वतनितम्बदेशं पर्यटति भ्रमति सति दुर्जटः पारुष्यदीर्घविस्वारत्वादिना दुष्केशः जटो नाम सुरारिः राक्षसः उदजम् युधिष्ठिराद्युपितां पर्णशालाम् उपेत्य प्राप्य वेदिकया वेद्या सह तनूनपातः वह्नीन् इव (वेदी द्रौपदी, त्रयोऽपि भीमेन विना स्थिताः युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भ्रातरः आहवनीय-गार्हपत्यदक्षिणनामानस्त्रयोऽग्नयस्तान्) दयितया द्रौपद्या सह त्रीन् अपि वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् स्कन्धमानीय स्वस्कन्धदेशे आरोप्य जवात् वेगात् केनचित् अलक्षितेन अपदिशपथेन दिगन्तरालवर्त्मना प्रतस्थे चलितः । भीमेऽनुपस्थितो जटो नामासुरस्त्रीनपि भ्रातॄन् द्रौपद्या सहैव स्कन्धमारुढान् कृत्वा केनापि विदिववर्त्मना प्रयातो यथा कश्चिद्वेद्या सह त्रीनपि वह्नीनादाय गच्छेदिति भावः ॥

किसी समय जब भीम शिकारके लिये पर्वतके अधोभागमें उतर आये थे तब रुपये तथा कड़े-कड़े वालों वाला जटनामक अनुर वहाँ आया और द्रौपदीके साथ तीनों भाइयों को कन्ध पर बैठाकर किसी कोणमार्गसे चल दिया, जैसे कोई वेदीके साथ तीनों वह्नियों—आहवनीय, गार्हपत्य तथा दक्षिण—को लेकर चल दे । वेदीसे द्रौपदीका और तीनों अग्नियोंसे तीनों भाइयों—युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव—का साइश्य प्रतीत होता है ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य राज्ञः ।

पादार्पणालाभशुचा वनं तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥ ३८ ॥

गतागत इति । तत्र गन्धमादनपर्वते वने गतम् आगतञ्च तत्र गतागते आगमने प्रयाणे च घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य स्कन्धदेशेऽधिरोपितस्य (आगमने घटोत्कचेन प्रयाणे च जटेन स्वस्कन्धमारोपितस्य) राज्ञः युधिष्ठिरस्य पादार्पणालाभशुचा चरणसंपर्काप्राप्तिजन्मना खेदेन तद्वनम् पतत्रिनादैः शकुनिकुलकोलाहलैः रोदिति स्म क्रोशति स्म इव, तस्मिन् वने यदाऽयं राजा युधिष्ठिर आयात-

स्तदा घटोत्कचस्य स्कन्धमास्थ्य, अथाधुना प्रयागसमये च जटासुरस्य स्कन्ध-
देशमास्थ्य गतस्तदनयोर्द्वयोरप्यवसरयोः वने युधिष्ठिरः पादमर्पयितुं शक्नो न
यमूव, मन्ये तत्पादस्पर्शालाभजनितत्वेदेन इव तद्वर्नं पश्चिक्लकोलाहलैरस्तदि-
त्याशयः । अत्र नवागन्तुकवनदर्शनकृतकोलाहलस्य पादस्पर्शाप्राप्तिजन्यत्वेदप्रयुक्त-
रोदनरूपतथोपेक्षगाढुल्लासलङ्कारः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर जब वन गन्धमावन वनमें आये तब घटोत्कचके कन्धोंपर बैठकर तथा जब
गये तब भी जटानुरके कन्धों पर हो गये, फलतः जानेमें और आनेमें—कभी भी उस वनको
युधिष्ठिरके नरगस्तकला सीमाव्य जी नहीं प्राप्त हुआ, इतीत्ये वह वन पक्षियोंके कल-
कलके बहाने रोने लगा ॥ ३८ ॥

वनं यियासोः कठिने सभान्ते जटासु रोधो न वमूव यस्य ।

वने विजृम्भत्करणे तु तस्य जटासुरोऽधोऽजनि धर्मसूनोः ॥ ३९ ॥

नन्ति । कठिने लकरणे सभान्तं द्यूतसमावमाने वनं यियासोः वनगमनोद्य-
तस्य यस्य धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य जटासु जटाधारणविषये रोधः प्रतिबन्धो नेमा
उचिता इत्येवं जातीयो निषेधो न वमूव नाभूत्, तस्य धर्मसूनोः विजृम्भत् करणे
सर्वतो वर्तमानदये दयालुजनपरिवृते करुणाख्यवृत्तबहुले वा वने जटासुरः तत्रा-
नको राज्यः अथः स्कन्धेन बहलकाले निम्नस्थः अजनि जानः । 'जटासुरोऽधो न
वमूव' 'जटासुरोऽधोऽजनि' इत्यनयोरुपानतो विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूष्क
एव, तदत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३९ ॥

दुर्धनको द्यूतसमले कठोर वन अने समय निम धर्मसुनको जटाधारण करनेमें
िनी प्रकारका रोध—रुकावट, शिक्किराट—नहीं हुई, उसी धर्मराजके इस दयालु दुःख
युक्त वनमें अथवा करुण मानक वृत्तोंसे युक्त वनमें जटासुर नीचे हो गया, कन्धों पर
जटावा हुआ जटानुर धर्मराजके नीचे क्या आया । 'जटासुरोऽधो न वमूव', और 'जटासुरो-
ऽधोऽजनि' इन दोनों वाक्योंमें विरोध भासन पढ़ता है, नरन्तु 'जटासुरोऽधो' और 'जटा-
सुरोऽजनि' इस प्रकार पढ़च्छेद करने पर विरोध छूट जाता है, वही विरोधाभास
अलङ्कार है ॥ ३९ ॥

नीत्या किमथ वनंसीन्नि सुदूरमेता-

नत्रैव हन्मि सहस्रेति धियैव विष्टम् ।

आलक्ष्यत्रायममरारिरनुष्णजङ्घे-

गन्तुं पदात्पदमपि श्रित्तिपानुभावान् ॥ ४० ॥

नीचेति । श्रित्तिपानुभावान् धर्मराजस्य प्रनाशनिश्चयात् पदात्पदम् एकमपि

पदं गन्तुम् पुरस्कर्तुम् अनुष्णजङ्घः अक्षमज्वरः सौख्यमरागिः जडासुरो नाम राज्ञः
अथ अथुना वनसंनि वनोद्वेगे पुनान युधिष्ठिरादीश्वरुरो जनान् सुदूरं बहुदूरं नीत्वा
किं कार्यम् ? पतेषां वने सुदूरप्रापगमनार्थकम् । अत्रैव देगे इहैव स्थाने सहसा
अबहुविभाज्य निहन्ति मारयामि इति एवं प्रदारया विद्या विचारणया निहन्
अपुरो गच्छन् इव आलस्यत दृश्यते स्म । अग्रे गन्तुमक्षमो धर्मसुपुत्रमात्रातिश-
यान्, सत्र स्थितश्चासौ जडासुः पुनान् वने सुदूरं नीत्वा किं कर्तव्यम् ? अत्रैव किञ्च
व्यानादयानि ? इति चिन्तयन्निवावस्थितः प्रनीयतेन्मेति तापयम् । दत्येहाऽल-
क्षारः ॥ ४० ॥

दुर्निर्दिष्टे प्रमाद-भाराधिक्य-न आगे बढ़नेने एक पद चलेने भी अनुष्ण जङ्घ-
अक्षम ज्वर-अगम होकर लड़ा वर जडासु के सौख्य मरागो यही सोचना
उठा ठहरा हुआ हो कि इन्हें वनमें बहुत दूर नीचे ले जाकर क्या करना है, जल्दीसे
वहीं क्यों न इन्हें मार दिया जाए ? ॥ ४० ॥

मध्यमार्गं वनान्तान्मदगजगमने मान्तौ संसुखेऽस्मि-

न्मार्गं तेनाय योद्धुं पुनरभसमनास्तीव्रदर्पप्रसारः ।

दैत्यस्थानराजपुत्रान्क्षितितलमनयद्राहुना स्कन्धमध्या-

त्क्रोधान्वोऽरन्निशीघ्रं न पुनरनित्यमूर्धान्पतस्य शीर्षम् ॥४१॥

मध्यमार्गमिति । मध्यमार्गं मार्गमध्यं वनान्तात् वनप्रान्तात् (आगते) मद्-
गजगमने मत्तकस्तिन्यगतौ अस्मिन् मार्गौ ममं मसुखे मर्मापपुरोवर्तिनि मति
नेन मारयिना ममिन मह योद्धुं युद्धं कर्तुं पुनरभसमनाः उत्कण्ठितहृदयः सः
तीव्रदर्पप्रसारः अतिदृष्टव्यः सः दैत्यः जडासुः स्कन्धमध्यात् तात् राजपुत्रान्
युधिष्ठिरादीन् क्षितितलम् अनयत् मूर्ध्ना अवतान्तिवान्, पुनः किञ्च सः अनित्यः
वासुसुतो ममिन्नु अरतिममिन्ना मुष्टिता दान्तं भयतनक तम्य जडासुरस्य शीर्षं
गिरः क्षितितलम् मूर्ध्नातलम् अनयत् प्रापितवान् पानयामायेत्यर्थः । अयमा-
शयः—वनान्तान्पुत्रगान्ते निर्वर्तमानो गजगामी च स मामो यदा मार्गमध्यं जडा-
सुरेण नदाऽनिदितो जडासुरो ममिन मह योद्धुर्त्तत्रामनिलापां मनसि कृत्वा युधि-
ष्ठिरादीन् राजपुत्रान् मुमावुदतारयत्, (युद्धोपक्रमे मारोच्चारणमावरयकमिति
तथा कृतवान्) ममिन्नु पुनर्मुष्टिप्रहारेण तस्य भयङ्करं मन्तकमेव पानितवानिति
बोध्यम् ॥ ४१ ॥

सुखविशानके बाद वनप्रान्तने लौटते हुए मद्गजगमनो ममिन्ने रास्तेमें जडासुरको
मैद हो गई, जडासुरने अपने वक्के धमकते ममिन्ने साथ युद्ध करनेकी हादिक प्रस्ता-
वकत की, लड़नेकी तैयारीमें दैत्यरा जडासुरके वक्को आरुद्ध युधिष्ठिरादिको उमने
जलीन पर उतारकर रक्त दिया, और ममिन्ने अपनी वक्कोनम् मुष्टिके प्रहारसे उस
रास्तेके भयङ्कर गिरको ही मराने निचे जमीन पर लाकर रक्त दिया ॥ ४१ ॥

निपेतुपस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमिः ।

निम्नाभवद्दूरममुष्य सङ्गे निजैः प्रतीकैरिव संकुचन्ती ॥ ४२ ॥

निपेतुष इति । निकृत्तमूर्ध्नः छिन्नशिरसः निपेतुपः धरापतितस्य तस्य जटा-
सुरस्य नितान्तभारेण महता भारेण वनान्तभूमिः वनस्थली निजैः स्वीयैः प्रतीकैः
अङ्गैः अमुष्य पापिनो जटासुरस्य सङ्गे स्पर्शविषये संकुचन्ती इव जुगुप्समाना
इव दूरं बहु निम्ना गता अभवत् अभूत् । अयमर्थः—भीमेन छिन्नशिरसो जटा-
सुरस्य तस्य भारेण नमन्ती वनधरणी पापिनस्तस्याङ्गैः स्पर्शं सङ्कोचादिव निम्न-
भावं गता प्रतीयतेस्म । अन्योऽपि कस्यचिदमेध्यवस्तुनः स्पर्शाङ्गुगुप्समानो नि-
जं वपुर्नमयतीति तद्वदित्याशयः ॥ ४२ ॥

भीम द्वारा आहत होकर शिरके कट जाने पर जब वह जटासुर भूमि पर गिरा तब
उसके भारसे जमीन कुछ दर गई, यह ऐसा लगा मानो वनभूमि उस पापीके अङ्गोंसे
स्पर्श होनेमें कुछ सङ्कोचका अनुभव कर रही हो, इसीलिये अपने अङ्गोंको सिकोढ़कर
उसके स्पर्शसे बचना चाह रही हो ॥ ४२ ॥

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनिः ।

उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

निष्कण्टकेति । अकिन् जटासुरे हते सति सर्वा समस्ता वनावनिः गन्धमाद-
नपर्वतभूमिः निष्कण्टका निरुपद्रवा अपगतशत्रुभया च अभवत्, सा पार्षती
द्रौपदी तु प्रीतेः स्वामिसमृद्धिप्रभवायाः प्रमुद उन्नत्या उदयेन सकण्टका सञ्जातरो-
माज्जा अभवत् अजायत । सर्वासां वनावनीनां निष्कण्टकत्वसंपादकसामग्र्या
पार्षत्याः सकण्टकत्वसम्पत्त्या विपमालङ्कारः । विरोधाभासस्तु स्फुट एव, तयोश्चे-
काश्रयत्वेन सङ्करः ॥ ४३ ॥

उस जटासुरके मारे जानेसे पूरी वनभूमि—गन्धमादन वनमही—अकण्टक—शत्रु बाधा
रहित—हो गई, लेकिन यह पार्षती—द्रौपदी—स्वामियोंकी समृद्धिसे उत्पन्न आनन्दकी अधिकता
के मारे रोमाञ्चित हो उठी ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्तः कुरुवराः

सिताश्वस्य प्राप्त्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।

कथाशोपीकारात्त्रिदशरिपुवर्गस्य बहुधा

धनुर्ब्रह्मोज्ज्वलं शतमखभुजे स्थापितवतः ॥ ४४ ॥

ततस्त इति । ततः जटासुरवधानन्तरम् श्वेताद्रिं गन्धमादनपर्वतरूपं हिमाल
देकदेशं चिरम् अधिवसन्तः स्ववासेनाश्रयन्तः ते कुरुवराः पाण्डवाः, युधिष्ठिरा-

दयः बहुधा नानावारं त्रिदशरिपुवर्गस्य देवविरोविराडसनिवहस्य कथाक्षेपीकारात्
नाममात्रावशेषत्वसंपादनात् नारणात् सतमत्रस्य इन्द्रस्य मुञ्जे बाहौ धनुर्दक्षो-
ः ऋत्विग्नुर्वेदस्यागम् शस्त्रविद्यापराङ्मुखत्वम् स्थापितवतः सिताश्वस्य अर्जुनस्य
ग्रन्था सहस्रेण निरवधिम् अस्मान्मानम् सुदम् आनन्दम् अनुवभूवुः अनुभूतवन्तः ।
तदनन्तरं जयासुरवधादिविविधा समितोपद्रवं तं हिमवदेकदेशं पर्वतमविवसन्तस्ते
युधिष्ठिरादयो बहुधा तत्तन्निवातकवचकायकेयादिराक्षसगणसंहारद्वारेण नष्टस-
त्तमभुतयेन्द्रस्य मुञ्जे शस्त्रविद्यापराङ्मुखतामवस्थापितवतोऽर्जुनस्य सहस्रेण परा-
मानन्दकोटिनासवन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जयासुरनष्टोत्ते राक्षसोक्तं नारे जानं पर निरनद्रवामूत एत हिमाञ्च पर वास
करकेवाटे युधिष्ठिर प्रभृते कुरवोरगण-निवात-कवच-कायके प्रभृति शत्रुभोजो कथा-
क्षेप करके विभुने इन्द्रके बाहूको अश्वविद्यापराङ्मुख कर दिया है, जिन्ने इन्द्रके समी
शत्रुभोजो संहार करके इन्द्रको दक्षप्रभृति करनेकी आवश्यकतासे मुक्त कर दिया है—
येते अर्जुनकी सहस्रि-पुनः प्राप्ति-से आनन्दित हुए ॥ ४४ ॥

तमनुक्रममापितोरायुद्धं स बहुकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।

अनुजैर्नृपतिः समं हिमाद्रेर्न्यधुतद्वैतवनं नितान्तहृष्टः ॥ ४५ ॥

अनुक्रमेण । सः नृपतिः युधिष्ठिरः अनुक्रमम् क्रमननुसृत्य नापितं कथित-
मीशयुद्धं शिवेन सह स्वस्य युद्धवृत्तम् येन तं तथोक्तमर्जुनम् चलाचलेन कम्पितेन
मूर्ध्ना शिरसा बहुकृत्य अग्निनय्य प्रदास्य नितान्तहृष्टः अतिमुदितः सन् अनुजैः
प्रावृभिः समम् सह हिमाद्रेः हिमालयाद् द्वैतवनं तदाख्यं प्रागव्युपिनं तपोवनं
प्रति न्यवृत्तम् निवर्त्ततेस्म । ईदमेन सह स्वयुद्धस्य वृत्तं क्रमशो नापमागमर्जुनं शिरः-
कम्पनद्वारा प्रगत्यार्जुनादिभिः स्वप्रावृभिः समं नृपतिर्हिमाद्रिं विहाय द्वैतवनं
पुनरागत इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

इन्द्रके बाद अर्जुनने जब क्रमपूर्वक महादेवके साथ युद्ध करने मगान्धो बात कही,
तब युधिष्ठिनेन सिर दिलाकर वनकी तारीफ की जान अति प्रसन्न हुए निर अपने छोटे
भार्ये जैन आदिके साथ वन हिमाद्रिसे द्वैतवन समक नोवनेको लौट आये ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्राः सह याज्ञसेन्या न केवलं तत्र तपोधनानाम् ।

नेत्राणि जुहुर्नियमैः कृशाङ्गा नेदीयसीनां वनवीर्यां च ॥ ४६ ॥

नरेन्द्रपुत्रा इति । नरेन्द्रपुत्राः राजसुता युधिष्ठिरादयः याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह
नियमैः व्रतोपवासादिभिः कृशाङ्गाः दुर्बलदेहाः मन्तः तत्र द्वैतवने केवलं तपो-
धनानां तपस्यानिरतानाम् सुनीनाम् एव नेत्राणि न जतः न आकृष्टवन्तः कथ-

मिमे सुकुमारवपुषोऽपीदृशानि कष्टसाध्यानि व्रतान्याचरन्तीति विस्मयेन लोकान
नयनान्यमूनपश्यन्, परं नेदीयसीनां समीपस्थितानां वनवीर्याम वनस्थलता
नाम् अपि नेत्राणि मूढानि जहः आकृष्टवन्तः । एतान्कठिनं तपस्यतो दृष्ट्वा मुनये
विस्मयेनैतानपश्यन्, एते च लतामूलन्याहृत्याभुञ्जतेति वक्तव्यांशः । 'नेत्रं नाढ्यं
तरोर्मूले लोचने वसनेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४६ ॥

द्वैपदीके साथ कठोर तपस्यामें निरत रहनेवाले युधिष्ठिर आदि राजपुत्र दुर्बल शरीर
होकर केवल द्वैतवनके तपस्वियोंके ही नेत्र नहीं आकृष्ट करते थे, वे वहाँ समीपमें मिलने
वाली लताओंके मूल भी उखाड़कर लाया करते थे ॥ ४६ ॥

तदनु स खलु मानी सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीं

प्रचिकटयिपुरेपां प्राप्तकार्श्योन्नतीनाम् ।

कुरुनृपतितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दभजत वलसंघैरावृतस्तं वनान्तम् ॥ ४७ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् मानी अभिमानयुक्तः सः कुरुनृपतितनूजो धृतरा-
ष्ट्रपुत्रः दुर्योधनः प्राप्तकार्श्योन्नतीनाम् पराङ्गाणां प्राप्तवताम् एषाम युधिष्ठिरा-
दीनां (पुरतः) सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीम् एकाधिपत्यसम्पदम् प्रचिकटयिषुः प्रकाश-
यितुं कामयमानः मनु बलासङ्घैः सैन्यसमुदयरौद्रतः सन् घोषयात्रापदेशात्—निज-
गोकुलदर्शनयात्राच्छ्रुत्वा तं युधिष्ठिराद्यभ्युपितं वनान्तं वनप्रान्तं द्वैतवनम् अभ-
जत आगतवान् । एवं तपस्यसु तेषु कदाचिदुदुर्योधनः स्ववैभवं दर्शयित्वा विजि-
तानामेषां धैर्यं ध्वंसयितुम् ससैन्यो घोषयात्राच्छ्रुत्वेन द्वैतवनमागत इति भावः ।
मालिनीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

इमक वाद मानी दुर्योधनने सोचा कि दरिद्रताभी पराङ्गाणा पर पहुँचे हुए इन युधि-
ष्ठिर आदि राजपुत्रोंको अपनी एकाधिपत्य सम्पत्तिका दर्शन कराया जाय, जिससे उनके
मनमें ग्लानि हो, ऐसा सोचकर दुर्योधनने सेनाओंकी नाथ लया और घोषयात्रा-अपने
पशुधनको देखनेके लिये प्रस्थान-के छलसे उस द्वैतवनमें आ गया, जहाँ वह नपन्या
क्रिया करते थे ॥ ४७ ॥

कर्णानिलैस्तत्र करिप्रजानां चलत्सु सर्वेषु चमूरजःसु ।

रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचञ्चलमेव तस्थौ ॥ ४८ ॥

कर्णानिलैरिति । तत्र द्वैतवने करिप्रजानाम् सैन्यगजसमूहानाम् कर्णानिलैः कर्ण-
चालनोत्थितैर्वायुभिः सर्वेषु समस्तेषु चमूरजस्तु सैन्योद्धतेषु धूलीपटलेषु चलत्सु
अपसरत्सु सत्स्वपि अस्य राज्ञो दुर्योधनस्य चित्ताश्रितम् अन्तःकरणवर्तिरजः
रजोगुणस्तु बलादिव राजाश्रयसामर्थ्यवशादिव अचञ्चलम् स्थिरं यथावस्थमेव

तस्यै । तत्र सैन्योत्थापितानि रजांसि गजकर्णवायुभिरपसरन्त्यपि, परं दुर्योधनस्य रजोगुणकृतं हृदयमालिन्धं तु तत्रापि वने न न्यवर्त्ततेति भावः ॥ ४८ ॥

एत द्वैतवनमें हाथियोंके कानकी वायुके चलनेसे सेना द्वारा उड़ाई गई रजतो शान्त हो गई परन्तु दुर्योधनके हृदयका रज-रजोगुण,मालिन्ध-बलपूर्वक वही बना रहा; उसमें किसी प्रकारकी कमी नहीं हुई ॥ ४८ ॥

तत्र रज्जुनहनस्य भाविनः स्थानसूचनकृती इवाङ्गदे ।

धारयन्भुजयुगेन कौरवः सैनिकान्स विवभाज पङ्क्तिशः ॥ ४९ ॥

तत्र रज्जुनहनस्येति । तत्र द्वैतवने भाविनः गन्धर्वः सह युद्धे भविष्यतः रज्जु-नहनस्य रज्जुकृतबन्धनस्य स्थानसूचनकृती इदमेव स्थानं रज्जुभिर्वन्धनस्योपयुक्त-मिति स्वनिवेगेन प्रदर्शयन्ती इव अङ्गदे केयूरनामके भूषणे भुजयुगेन बाहुद्वयेन धारयन् सः कौरवः दुर्योधनः सैनिकान् स्वसेनाः पङ्क्तिशो विवभाज विभक्तान् कृत-वान् वर्गाच्चकार । दुर्योधनयुते अङ्गदे गन्धर्वद्वारा करिष्यमाणस्य रज्जुसंयमनस्य स्थानं सूचयन्ती इव प्रतीयतेस्म, ते तथाभूते अङ्गदे भुजाभ्यां दधानो दुर्योधनः स्वसेनां वर्गशो विभज्यास्थापयदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वोंके साथ युद्धमें होनेवाले रज्जुबन्धनके स्थानोंको निर्दिष्ट करनेवाले केयूरोंको दोनों हाथोंमें धारण किये हुए दुर्योधनने उस तपोवनमें अपनी सारी सेनाको वर्गीकृत करके बाँट दिया, एक ओर केवल रथी, दूसरी ओर केवल हाथी, तीसरी ओर केवल पदाति इस तरह व्यवस्थित रूपमें सेनाका विभाग कर दिया ॥ ४९ ॥

अभ्रंलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ

स्थित्वाऽशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।

संगीतभङ्गिरसिकं सह बन्धुवर्गै-

राकारयन्निव मुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

अभ्रंलिहन्वेति । तदनु विभज्य सेनासन्निवेशात् परतः असौ दुर्योधनः बन्धु-वर्गैः स्वभ्रातृसुहृद्भिः सह अभ्रंलिहस्य उद्यतयाऽऽकाशचुम्बिनः वटभूमिरुहः वट-वृक्षस्य तलेऽधोदेशे स्थित्वा सङ्गीतभङ्गिरसिकम् गानविशेषेषु प्रवाणम् मुराधि-पगायकेन्द्रम् इन्द्रस्य गायकमुख्यं चित्रमेनन्नाम गन्धर्वम् आकारयन्निव आह्वय-न्निव वैणिकगीतिरीतिम् वाणावादकानां सङ्गीतभङ्गिम् अशृणोत् आकर्णयामास । यथाविभागं सेना अवस्थाप्य स दुर्योधनः सवन्धुगणस्तत्रोन्नतस्य वटनरोधोदेशे स्ववैणिकैः क्रियमाणं गीतमशृणोन्मन्ये गीतविद्याविशारदमिन्द्रस्य मुख्यं गायकं चित्रसेनन्नाम गन्धर्वराजमाकारयतीवेति भावः ॥ ५० ॥

यथाकन सेनाका विभाग करके अपने बन्धुबान्धवोंसे युक्त दुर्योधनने उन वटान् आकाशरक्षी वटवृक्षके नीचे अपने वाणावादकों द्वारा प्रस्तुत संगीत सुनना प्रारम्भ

किया, ऐसा लगता था मानों वह दुर्योधन उस सङ्गीतध्वनि द्वारा सङ्गीतविद्याविशारद
शब्दके मुख्य गायक चित्रसेन नामक गन्धर्वको पुकार रहा हो ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौच्यं निरीच्य नितरां क्रुधान्धः सुधा-
न्धपतिनिदेशेन वनावनिदेशोऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणवाणचापकलाप-
तनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरंलुधितस्तरलुध्रमूर्ततामिव चमूममं निवार्य क्षे-
लया लोलयांचक्रे ॥

तावदिति । तावत् यावद्दुर्योधनो गीतमाकर्णयति तावता कालेन तस्य धार्त-
राष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितरौच्यम् पाण्डवानामग्रे स्वसाम्राज्यसम्पदः प्रदर्शनेन
तेन्यो लज्जेऽप्यादिभावप्रदानात्मनः चेष्टितस्य व्यापारस्य रौच्यम् पारुष्यम् नि-
रीच्य ध्यात्वा नितरां क्रुधान्धः अत्यन्तकुपितः सुधान्वसां देवानाम् पत्युरिन्द्रस्य
निदेशेनाज्ञया वनावनिदेशे तत्र वनमुवि अवतीर्ण आगतः तूर्णम् अतिशीघ्रम् यथा
तथा विद्युतानि गृहीतानि-कृपाणाः खट्वः, वाणाः चापाः कलापाः तूणीराः, तनुत्राणि
कवचानि चैतानि यथा सा तूर्णं विद्युतकृपाणवाणचापकलापतनुत्रा तादृशी सेना
यस्य सः तथोक्तः चित्रसेनो नाम गन्धर्वराजः चिरलुधितः बहोः कालादनधिगताहार-
स्तरलुध्रः नृगादनो हित्तजन्तुनेदः चमूर्ततामिव नृगसमूहम् इव अमूमं दुर्योधनसम्ब-
न्धिनीं चमूं सेनाम् निवार्य अस्तव्यस्तां कृत्वा क्षेलया सिंहनादेन लोलयांचक्रे
चञ्चलीकृतवान् । 'तरलुध्रस्तु नृगादनः' इति व्याघ्रविशेषपर्यायं विश्वः । यावदसौ
गीतान्याकर्णयति तावत्तदीयं वैभवप्रदर्शनद्वारा मानसव्यथाप्रदानात्मकं पारुष्यं
विनाम्य कुपितेनेन्द्रेणाद्रिष्टः सङ्गीतमूर्तसैन्यानुयातश्चित्रसेनो नाम गन्धर्वस्तदीयां
समस्तां चमूं तरलुध्रगयूयमिव स्वनादेनास्तव्यस्तां चक्रु इत्यर्थः ॥

वव नक दुर्योधन गीत सुन रहा था उसी समय उसका चेष्टा-वैभवप्रदर्शन द्वारा
वनवासी सुषिष्ठिरादिके दृष्टव्योको अष्ट देवा-जी कठोरता देवकर अनृतभोजी देवोंको
आशासे आये हुए एवं क्रोधान्ध चित्रसेनने—जिसकी सेना तलवार, बाण, तूनीर, कवच
आदिसे सज्ज था, अविद्वन्द्व उस वनभूमिमें आकर दुर्योधनको सेनाको अस्तव्यस्त करके
अग्ने सिंहादने चटपट बना दिया, जैसे तरलुध्रनामक नृगभक्षी जानवर नृगयूयको अग्ने
गर्जनेसे नितरविजय कर दिया करता है ॥

भटेषु धावत्सु भयेन कर्णः क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचारः ।

केरण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीरः ॥ ५१ ॥

मंदेष्यति । कुञ्जरमञ्जुचारः गज इव मनोज्ञगमनः, जगदेकवीरः भुवि मुख्यशूरः,

१. 'अन्ध' । २. 'अवतीर्णम्' । ३. 'अवतीर्णो विधृत' । ४. 'चिरन्' ।
५. 'चिरं द्रुधित' । ६. 'क्षेलया' । इति पा० ।

कर्णः भटेपु कौरवसैनिकेषु भयेन धावत्सु पलायमानेषु सत्सु हसन् एतावदेव भवतां वीर्यमिति परिहसन् करेण स्वहस्तेन विस्फारितम् दङ्कारितं कालवृष्टं नाम स्वधनु-
र्येन तथोक्तः सन् क्रुधा सैन्यमथनभवेन कोपेन शत्रुं गन्धर्वं चित्रसेनम् जगाम
प्राप ॥ ५१ ॥

जब दूर्योधनकी सेना भयसे श्वर उधर भागने लगी तब गजकी तरह मन्द गतिसे
चलने वाला, संसारप्रयित शूर, 'आप लोगोंकी बहादुरी इतनी ही है?' इस प्रकार
भागने वाले सैनिकोंका परिहास करता हुआ और अपने कालवृष्ट नामक धनुषको
दंकारित करता हुआ कर्ण कुपित होकर विरोधी चित्रसेनके सामने आया ॥ ५१ ॥

स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्गुणाद्धनुपश्च्युतैः स युधि देवगायिनाम् ।

अतिरक्ततां गलतलैकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ॥ ५२ ॥

स्वसमानेति । सः कर्णः स्वसमाननाम्निः स्वाभिधानसदृशाभिधाने कर्णे नाम
अवयवे गात्रैकदेशे नटद्गुणात् नृत्यप्रत्यक्षात् यागग्रहणमोक्षयोश्चलन्मौर्वीकादि-
त्यर्थः धनुषः स्त्रीयात्कालवृष्टनामकात्कार्मुकात् च्युतैः निर्गतैः सायकैः बाणैः युधि
युद्धे देवगायिनाम् गन्धर्वाणां गलतले कण्ठदेशमात्रे एकवर्तिनीम् स्थितिमतीं
वर्त्तमानाम् अतिरक्तताम् सुस्वरताम् अखिले वपुषि समस्ते कायेऽपि चकारेति
आश्चर्यम्, एकत्रभागे स्थिताया रक्ततायाः सर्वत्र प्रापणमाश्चर्यम्, धनुषश्च्युतैः
बाणैः विद्वानि सर्वाणि गात्राणि रक्ताक्तानि सन्ति, मन्ये स कण्ठमात्रवर्त्तिनीमति-
रक्ततां सर्वेष्वप्यङ्गेषु सञ्चारितवानिति भावः ॥ ५२ ॥

कर्णे अपने समान नाम वाले अवयव-कान-में नाच रहा है गुण-प्रत्यक्षा-जिसका
ऐसे अपने धनुषसे निकले हुए बाणोंके द्वारा युद्धमें गन्धर्वोंके कण्ठमात्रमें रहनेवाली
अतिरक्तता-सुस्वरताको-उनके सारे शरीरमें सञ्चारित कर दिया, जो रक्तता केवल
कण्ठमें थी वही रक्तता-शोणित व्याप्तता-उनके सभी अङ्गोंमें फैल गई अश्चर्य है ॥ ५२ ॥

गगने शिरश्चलयतः श्रवोऽञ्जलाद्रलितापि दूरमवतंसमञ्जरी ।

पुनरुन्नमद्भिरिपुष्ववायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुनेः ॥ ५३ ॥

गगन इति । गगने आकाशे शिरः चलयतः युद्धश्लाघया स्वं शिरः कम्पयतः
कलहभोजिनः कलहप्रियस्य मुनेः नारदस्य श्रवोऽञ्जलात् कर्णाग्रभागात् दूरं गलि-
ता पतिता अपि अवतंसमञ्जरी भूषणीभूता मन्दारादिवृक्षपुष्पमञ्जरी उन्नमद्भिः ऊर्ध्व-
गामिभिः इष्टूणां कर्णवाणानाम् पक्षवायुभिः पक्षपवनैः पुनः पुरतः कर्णयोरग्रेऽभ-
वत् । या कर्णमञ्जरी युद्धप्रशंसायां शिरः कम्पयतो नारदस्य कर्णाच्च्युता सार्ध-
गामिनः कर्णवाणस्य पक्षवातेन प्रेरिता सती भूयोऽपि नारदस्य कर्णे निविष्टेति
भावः ॥ ५३ ॥

कर्मके युद्धकौशल्या प्रशंसाने निर कानेवाले कलहप्रभा नारद मुनिके कानमें सुधगरुते लटकनेवालों को नखने निर पड़ें थीं, वह नखरों ऊर्ध्वगामी कर्मवागके पक्षवक्त्रसे प्रेरित होकर लिहते अग्ने पुगने स्थान-नारदके कर्णदेशमें पहुँच गई ॥ ५३ ॥

हस्तैः प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधां विमुञ्चन्सुरगायिवर्गः ।

अयुक्तेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवयं विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

इत्येति । सुरगायिवर्गः गन्धर्वगणः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणायुक्तैः हस्तैः स्वीयैः पाणिभिः अखिले सकलेऽपि लोकानां कर्णं सुधाम् विमुञ्चन् अमृतं वर्पन् अपि अत्र कर्णं अस्मिन् युष्मन्माने रावेये नाम कर्णं प्रवीणैः युद्धद्वयैः हस्तैः स्वकरैः घोरं भयद्वरं विपाठवर्पन् दीर्घाकारबागवृष्टिम् विममजे चकार एतत् पुनरयुक्तम् अनुचितम्, सर्वत्रानृतदायिनोऽत्र बागप्रदनाऽयुक्तेति भावः । लोकानां कर्णेष्वनृतदायिनोऽपि गन्धर्वाः कर्णं कटोरान् बागान्वयसृजन्ति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

अग्ने नरद वीणायुक्त हाथों बाग जो गन्धर्वगण समस्त लोकके कर्णमें अमृतकी वर्षा-नदुर स्वरशृष्टि-जिया करते हैं, आश्चर्यकी बात है कि वही गन्धर्वगण अग्ने युद्धद्वय हाथोंसे इन कर्णोंके ऊपर भयद्वर दीर्घ बागोंका वर्पण कर रहे थे ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वावसुकुमारस्य शरगणैः सह जवकृते कृतपणवन्ध इव धावन्ति रावेये कन्दत्सु कुल्लुन्देषु च सर्वेऽपि गर्वेण गन्धर्वभटाः सुयोधनमायोधनधरणीमध्यभाजं रश्मिभिरवब्रव्य गर्जन्तो रभसवर्जं निर्जरपथमनैवुः ॥

इत्येति । तदनु तदनन्तरं विश्वानिशायिनः सर्वधनुर्बरातिक्रमिणः विश्वावसु-कुमारस्य विश्वावसुनामकगन्धर्वपुत्रस्य चित्रमेनस्य शरगणैः बागवयं सह जव-कृते वेगार्थं वेगवत्तया धावन्विषये कृतपणवन्धे को वेगेन पलायन इति वद्वस्पर्य इव रावेये कर्णं धावन्ति कृतं पलायमाने सति कुल्लुन्देषु अन्येषु च कौरवेषु भीति-वशात् कन्दत्सु रोदनपरिषु सन्तु सर्वेऽपि गन्धर्वभटाः गन्धर्वयोधाः गर्वेण युद्धद्वपेण मायोधनधरणीमध्यभाजं रणाग्रमध्यगतं सुयोधनं रश्मिभिः रज्जुभिः अवब्रव्य मयस्य गर्जन्तः चित्रयं धोषयन्तः रभसवर्जं वेगं विना मन्दं मन्दं निर्जरपथम् आश्रयदेन प्रति अनेषु नीतवन्तः । मन्दं मयनं तथाभूतस्य तस्य दुषितिरादि-दर्शनपथावतारणात् ।

इत्येवम् अग्नी पुत्रधर्मेश्वरं अग्निप्रभं अतिशय कर काने वहे विश्वावसुकुमार-सिंहान्, नामक, गन्धर्वके पुत्र-चित्रमेनसे कर्णोंके माथे वेगों, बागों लगाकर जव करने

१. 'विश्वान्वर्गस्य' 'विपाठवर्पम्' ।

२. 'कुल्लुन्देषु सर्वेऽपि' ।

३. 'अग्निः' ।

४. 'रज्जुभिः' इति पाठः ।

भागने लगे, और दूसरे सभी कौरव गण मयके बारे रोने लगे, तब सभी गन्धर्वों को गण युद्ध क्षेत्रमें दर्पसे तनकर खड़े हुए दुर्योधनको रस्तीसे बाँधकर गरजते हुए धीरे धीरे आकाशकी ओर ले चले धीरे धीरे ले जानेका अभिप्राय यह था कि इस दुष्टको अपनी करनीका फल दिया जा रहा है यह बात युधिष्ठिर मादि भी देख छ ॥

नयत्स्वमुं वैरिषु नाकमार्गं विषादभाजां विपिने कुरुणाम् ।

तत्तादृशि व्रीडभरेऽपि तेषामुत्तानमावं न जहुर्मुखानि ॥ ५५ ॥

नयत्स्वमुमेति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमुं दुर्योधनं नाकमार्गं स्वर्गवत् आकाशदेशं प्रति नयत्सु आकर्षत्सु सत्सु विपिने तत्र द्वैतवने विषादभाजाम् दुःखमनुभवताम् तेषां कुरुणाम् कौरवाणां मुखानि चदनानि तत्तादृशि असामान्ये महति व्रीडभरे लज्जातिशये सत्यपि उत्तानमावम् ऊर्ध्वदर्शित्वम् न जहुः न मुमुचुः । दुर्योधनघनवनेन दुःखमनुभवन्तो लज्जमावाश्चापि कौरवा नीयमानस्य दुर्योधनस्यावलोकनार्थं मुखमुल्लसमय्याकाशं पश्यन्तस्तस्युरित्यर्थः । अत्र मुखनमनकारणीभूतलज्जातिशयसत्त्वेऽपि मुखनमनाभावस्य घर्णनात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ॥ ५५ ॥

शत्रुभूत गन्धर्वगण जब दुर्योधनको आकाशकी ओर लिये जा रहे थे उस समय द्वैतवनमें रहने वाले कौरवके मुख उस तरहकी असाधारण लज्जाके होते रहने पर भी अपने मुखको अघोमुख नहीं कर सके । उनके मुख ऊर्ध्वदर्शी ही बने रहे—जाते हुए दुर्योधनको देखनेके लिए वे सभी ऊपरकी ओर ही देखते रहे ॥ ५५ ॥

तस्यान्तःपुरसुभ्रुवो विगलितैर्वाष्पाम्बुभिः पङ्क्तिं

मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्खलत्पाणयः ।

आजग्मुस्तमजातशत्रुमजहत्कारुण्यमद्भिर्द्वये

कुर्वन्त्यो नमितं ह्रियैव पुरतो दत्तार्धसाहं शिरः ॥ ५६ ॥

तस्यान्तःपुरेति । विगलितैः व्युतैः वाष्पाम्बुभिः अश्रुजलैः पङ्क्तिं पांसूदकयोः गवशात् कर्दमवति मार्गे वनपथे मन्दितवेगपादगतयो मन्दीकृतवेगचरणसंचाराः मन्दं चलन्त्यः वक्षःस्खलत्पाणयः दुःखातिरेकात् सोरस्ताडनं क्रन्दन्त्यः तस्य दुर्योधनस्य अन्तःपुरसुभ्रुवः अवरोधसुन्दर्यः अजातशत्रुम् कस्यापि विषयेऽनुद्वेगशायकम् अजहत्कारुण्यम् सर्वस्मिन्नपि दयमानमानसम् तम् युधिष्ठिरम् हृया लज्जया एव पुरतः पूर्वतः दत्तार्धसाहं नमनविषये कृतसाहायकं लज्जया स्वतो अग्रं वपि शिरः अद्भिर्द्वये युधिष्ठिरस्य चरणयुगले नमितं कुर्वत्यः नमयन्त्यः सत्य आजरमुः शरणमुपाययुः । स्वतो मन्दगतयोऽपि रोदनानुद्वेगता जलराशिना पङ्क्तिं पथि मन्दं चलन्त्य सोरस्ताडनं रुदत्यश्च दुर्योधनत्रियः कदाचिदप्यमुकदयं तं युधि-

हिरं शरणं प्रपञ्चास्तासां शिरांसि च भर्तृमोचनार्थं शत्रुं शरणीकुर्मह इति लज्जयैव नमितान्यपि ताः प्रणामाय पुनरनमयन्निति भावः ॥ ५६ ॥

गिरते हुए मधुञ्जले पड़भूत उस वन नार्गमें और मन्द पट गर्ह है चाट जिनकी ऐसी एवं छातीपर गिर रहे हैं हाथ दिनचे ऐसी अर्थात् छाती पीटकर रोती हुई दुर्योधनको बन्धुपुरमें रहनेवालों सुन्दरियोंने अज्ञात शत्रु तथा कभीनी दयाका त्याग नहीं करने वाले उस धर्मराजके पास आकर उनके चरणोंमें अपने शीश झुकाये, जो गिर लज्जासे पड़ेहो जाये अंशमें झुकचुकं थे, झुकनेमें जिनको लज्जाने आधी सहायता पड़ेहो करदी थी ॥ ५६ ॥

सगद्गदमेवमभिदधुश्च,—

सगद्गदमिति । (ताः सुयोधनस्त्रियः) सगद्गदम् दुःस्तेन स्वल्द्वर्णं यथा स्यात्तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिदधुः कञ्चुः च, धर्मराजं विज्ञापयामासुश्चेत्यर्थः । दुर्योधनश्च स्त्रियोने रो रो कर गद्गद स्वरमे धर्मराजसे इस प्रकार निवेदन भी किया ।

संद्रष्टुं तव पादमूलमधुना सर्वैः समं बन्धुभि-

र्देव ! भ्रातरमागतं वनतले लेशेन हेतोर्विना ।

पापः कश्चन गायको दिविपदां हा हन्त बद्ध्वा दृढं

नःशङ्करूपवीणितो निजभटैरभ्रं नयत्युच्चैः ॥ ५७ ॥

सन्द्रष्टुमिति ! देव, अधुना अद्य तव पादमूलं चरणयुगलं सन्द्रष्टुम् अवलोकयितुम् बन्धुभिः स्वभ्रातृपत्न्यादिभिः समम् सह आगतं भ्रातरं तवानुजन्मानम् दुर्योधनं वनतले वनमुवि पापः दुराचारः कश्चन कोऽपि दिविपदां देवानां गायको गन्धर्वश्चित्रसेनः हेतोर्लेशेन विना विनैव स्वल्पमप्यपराधं, हा हन्त ! दृढं बद्ध्वा रज्जुभिः संयम्य निःशङ्कैः अभयैर्निजभटैः स्वपोषैः स्वैर्जनैः दृढकैः गभीरं यथा तथा उपवीणितः वीणावादनेन स्तूयमानः सन् अन्नम् आकाशदेशं नयति कर्पति । अद्य तव भ्राता दुर्योधनस्वत्पादमूलमवलोकयितुं सवन्धुबान्धवो वन-निदमागतः, कारणलेशमपि विनैव तमयं देवगायको रज्जुसंयमितं कृत्वा दिवं नयति, तद्भराश्च तं गन्धर्वं वीणयोपगायन्ति, ते निःशङ्काश्चरन्तीति परमं नः कष्टमुपस्थितं तस्मायस्त्विति भावः ॥ ५७ ॥

महाशय, आपके भाई दुर्योधन अपने बन्धुओंके साथ आपके चरणोंके दर्शनार्थ इस बद्धरूपमें आये, दिना कुछ कारणके लहे ओर पायी गन्धर्व कसकर बांधकर लिये जा रहा है, वह गन्धर्व निर्भय भावसे आकाश की ओर जा रहा है, उसके दोहा गन वीणा बजा कर उसकी स्तुति कर रहे हैं ॥ ५७ ॥

तदद्य नः कण्ठमुवि स्तुपाणां तवैव पादं शरणं गतानाम् ।

‘वास्तव्यतां मङ्गलसूत्रिकायाः प्रसीद दातुं प्रथमानकीर्ते ! ॥ ५८ ॥

नदधेति । तत् तस्मात् हे प्रथमानकीर्ते, वर्धमानयशोराशे, महाराज युधिष्ठिर, तवैव केवलस्य तव पादं चरणमूलं शरणं गतानाम् स्वामेव शरणं प्रपन्नानाम् स्तुषाणां भ्रातृजायानाम् नः अस्माकं कण्ठभुवि गलदेशे मङ्गलसूत्रिकायाः सधवा-
स्त्वचिद्वभूतस्य मङ्गलसूत्रस्य वास्तव्यताम् निवासं दातुं कल्पयितुं प्रसीद वयस्व ।
यतोऽस्माकं स्वामी शत्रुणा नीयतेऽतः प्रार्थयामहे यदस्माकं स्वामिनं मोचयित्वाऽ
स्माकं सधवाभावं रक्षेति भावः ॥ ५८ ॥

हे वर्धमान यश वाले महाराज युधिष्ठिर, हमारे पतिको शत्रु बाधकर लिये जा रहे हैं, इस लिये हम आपकी बहुत आपकी शरणागत हुई हैं आप कृपा करके ऐसा उपाय कर दें जिससे हमारे कण्ठमें मङ्गलसूत्र रूप सधवाचित्रकावास कायम रहे, ऐसा उपाय कर दें जिससे हम सखा रहें, हमारे पतिकी रक्षा करके हमें विधवा होनेसे बचा लें ॥ ५८ ॥

इति तामिर्दीनभावं पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावतां भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिलीकुर्वतां भीमप्र-
भृतीनां क्ष्वेलितविस्फाराभ्यां तत्क्षणं वियदखिलं विक्रस्वरनिजगुणमा-
सीत् ॥

इति तामिरिति । इति एवं प्रकारेण दीनभावं दैन्यं पुरोधाय अग्रे कृत्वा दैन्यं प्रकाशय निवेदितस्य प्रार्थितस्य भ्रातृमागृहीतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य आश्रमाद् बहिर्भूय सत्वरं वेगेन अनुधावताम् गन्धर्वाननुसरताम् कोपेन क्रोधवशेन भ्रूदण्डम् भ्रूवल्लीम् इव कोदण्डम् चापम् अपि कुटिलीकुर्वताम् नमय-
ताम् भीमप्रभृतीनाम् भीमार्जुननकुलसहदेवानाम् पाण्डवानां क्ष्वेलितविस्फाराभ्यां सिंहनादचापनादाभ्याम् तत्क्षणं तदा अखिल समग्रं वयत् नभः विकस्वरनिजगुणम् उद्भूतस्वीयशब्दरूपगुणम् सुखरितम् आसीत् । आकाशस्य शब्द एव विशेषगुण इति स्वगुणशब्देन तस्यैव ग्रहणम् ॥

इस प्रकार दानता प्रदर्शित करके प्रार्थित होनेवाले धर्मराजको आज्ञा प्राप्त करके आश्रमसे निकलकर वेगसे हठापराध गन्धर्वोंका अनुसरण करनेवाले भीम आदिने क्रोधसे अपनी भवोंको बक्र बनाया और उसी तरह अपने धनुषोंको भी बक्र बनाया, उस समय उनके सिंहनाद तथा चापशेपसे सारा आकाश सुन्नरित हो उठा, आकाशने अपने गुण शब्दको प्रकाशित कर दिया ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच,—

अजुन इति । अर्जुनस्मृतृतीयपार्थस्तु एवम् वक्ष्यमाणं वचनमुवाच उक्तवात् ।

अर्जुनने इत प्रकारसे गन्धर्वोंको ललकार कर कहा—

क गायका ! यूयमुपात्तवीणाः क चापधुर्याः कुरुवंशभूपाः ।

अहो रणे चापलभीदृशं वः स्वमूलकं वा परमूलकं वा ॥ ५६ ॥

क गायका इति । उपात्तवीणाः आजन्मनो वीणावादनपराः गावकाः गन्धर्वाः यूयम् क्व ? चापधुर्याः धनुर्विद्यानिष्णाताः कुरुवंशभूपाः कौरववृत्तयो वयं क्व ? नात्माभिः सह भवतां युद्धं युज्यत इत्यर्थः । अहो आश्चर्यम्, रणे युद्धे ईदृशं वर्तमानप्रकारं वश्चापलम् युष्माकं दृष्टत्वम् स्वमूलकम् आत्मविचारमयं परमूलकं वा परप्रतारणाप्रमयं वा ? इति व्रूतेत्यर्थः । युद्धविरतानां गानमात्ररसिकानां भवतां गन्धर्वाणां युद्धप्रवृत्तिः कथं जातेत्याश्चर्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

वीणा बजाने वाले गन्धर्व आप लोग कहाँ ? और कहाँ चाप पर जीवन देने वाले वशादुर कौरवगण ? आप गन्धर्वोंने जो यह युद्धमें चपलता दिखलाई है क्या यह आप लोगोंकी बुद्धि की करामात है या किसी और आदमीकी बुद्धि की करामात है ? अर्थात् आप लोग अपनी मर्जीसे लड़ने चले थे या किसी और ने आपको लड़नेमें प्रवृत्त कराया था ? ॥ ५९ ॥

वृषाङ्कमौलेर्व्रणचिह्नदायी वने र्जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।

पपात कर्णे भवतां न किंस्विद्यदीदृशं साहसमातनुध्वे ॥ ६० ॥

वृषाङ्केति । वृषाङ्कस्य शिवस्य मौलेः शिरसः व्रणचिह्नदायी गाण्डीवप्रहारश्चतर्चिह्न-प्रदः शिवस्यापि शिरसि प्रहर्त्ता जनोऽर्जुनलक्ष्मणो लोकेऽस्मिन् वने वसति इति वार्ता कथा किंस्विद् किं भवतां कर्णे श्रवणे न पपात न गता, यदीदृशं कौरवबन्धन-रूपं साहसम् घाट्यम् आतनुध्वे कुरुध्वे । किं भवन्तो महादेवादपि रणेऽयिभ्य-तोऽर्जुनस्याप्रवने वासं नाकर्णितवन्तो येनैतादृशं कुरुवंशिवन्धनारम्भकं दृष्टत्वं कर्तुं प्रवृत्ता यूयमित्यर्थः ॥ ६० ॥

महादेवके शिर पर गाण्डीवते प्रहार करके दावका चिह्न प्रदान करने वाला अर्जुन इत वनमें रहा करता है यह बात क्या आप लोगोंने नहीं सुनी थी कि इत तरहका साहस-कौरवोंके साथ युद्ध-उनका बंधन आदिकी दृष्टता करने लगे हैं ॥ ६० ॥

भ्राताधुनासौ न विस्मृज्यते चेत्तथात्र संनह्यतु गाण्डिवो मे ।

यथा महेन्द्रः परिगृह्य त्रीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥ ६१ ॥

भ्राताऽयुनेति । असौ मयद्विर्वद्वद्वा नीयमानो मे भ्राता दुर्योधनः चेद् न विस्मृज्यते यदि भवद्भिर्न मुक्तवन्धनः क्रियते तदा मे समार्जुनस्य गाण्डिवस्तदास्यया प्रथितश्चापस्तथा सन्नह्यतु उद्यतो भवतु यथा महेन्द्रः शक्रः स्वबाहुकीर्तिम् स्वभु-

जयोर्दान्छात्रमयं यशोराशिम् वीणां परिगृह्य आदाय स्वयमेव गायेत् गायकान्तरानुपलब्धेः स्वयमेव गायेत् । यदि भवन्तो मद्भातरं दुर्योधनं न मुञ्चन्ति, तदाहममुनागाण्डीवेन सर्वान् भवतो हनिष्यामि, येन गन्धर्वाणामभावे इन्द्रः स्वं यशो गातुमात्मभिन्नं कमपि गातारं गन्धर्वमनुपलभमानः स्वयमेव गातुं बाध्येतेति भावः । पर्यायोक्तालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

इसी समय आप हमारे इस वंशे हुए भार्गव दुर्योधनको नहीं छोड़ते हैं तो हमारा यह गाण्डीव धनुष ऐसा उपक्रम करेगा कि इन्द्रको वीणा लेकर अपना यश स्वयं गाना पड़ेगा, अब तक तो गन्धर्व उनका यश गाया करते थे, अब तो सभी गन्धर्व मेरे द्वारा निहत्त हो जायेंगे, इन्द्रको अपना यश खुद गाना पड़ जायेगा ॥ ६१ ॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्त्तमानैर्वीणांमंसेषु निबध्य बाणासनमेवं करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेषां सकलवैमानिकपरिषदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्संगरोऽभूत् ॥

इति विजयस्येति । इति एवं विधेन विजयस्यार्जुनस्य वीरवादेन साहङ्कारभावितेन पुनः अपि निवर्त्तमानैः परावर्त्तमानैः अंतेषु भुजशिखरेषु वीणान् निबद्ध्य स्थापयित्वा वीणावादनं निहायेत्यर्थः करे हस्ते बाणासनम् धनुः एव कूजयद्भिः टङ्कारयद्भिः तैः नभश्चरैः गन्धर्वैः समम् सह एषां भीमादीनां पाण्डवानाम् सकलायाः वैमानिकपरिषदः देववर्गस्य अङ्गसहेभ्यो लोभभ्यो वितीर्णः दत्तः निद्राभङ्गः रोमाञ्चरूपः प्रबोधो येन तादृशः अतिभीषणतया पश्यतां देवानाम् रोमाञ्चं जनयन्नित्यर्थः संगरः संग्रामोऽभूत् जातः ।

अर्जुन की ऐसी बहादुरी मरी बात सुनकर फिरसे लौटे हुए गन्धर्वोंने वीणाको अपने कन्धों पर लटकाकर धनुषको हाथमें रखकर टंकारित करते हुए पाण्डवोंसे लड़ने लगे, गन्धर्वों तथा पाण्डवोंका वह युद्ध इतना भीषण हुआ कि विमान विहारी देवगणके रोम राशिको जगा दिया, उस भीषण युद्धको देखकर देवोंके रोंगटे खड़े हो उठे ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कैर्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते । गर्वं विहाय चकिता गगनान्तराले गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेनुः ॥ ६२ ॥

गम्भीरैति । गम्भीरान् अतिदृढात् गाण्डीवगुणात् गाण्डीवाख्यशरासनमौर्वितः गलितैः निर्गतैः पृषत्कैः बाणैः गण्डस्थले कपोलवद्देशे हृदि उरसि भुजे बाही च गमितव्रणाः प्रहारक्षतास्ते गन्धर्वाः चकिताः भीताः सन्तः गर्वम् युद्धशूरतादर्पम् बिहाय त्यक्त्वा गन्धर्वभावसदृशं गन्धर्वत्वानुरूपम् गमनम् भीत्या पलायन गगनान्तराले नभसि वितेनुः चक्रुः । गन्धर्वा अशवास्तदनुरूपं गमनं वितेनुरिति वाच्यः

‘वाजिवाहव गन्धर्व’ इति घोटकपर्यायेष्वमरः । अर्जुनेन गाण्डीबात् प्रहर्षैः शरैः
स्रुतवपुषो गन्धर्वागलितयुद्धदर्पामीताश्च सन्तो वेगेन पलायिष्येति भावः ॥ ६२ ॥

गाण्डीबा धनुषको डोरीसु निरुद्धने बान्धु बान्धोसं हृत विश्रुत हो रहै ई कपोल, हृदय
और भुज जिनके ऐसे वे गन्धर्व बोरताके गर्वको छोड़कर मज्जनीतहो आकाशमें अपनी
जातिके प्रभुरूप गनन पलायन करने लगे, अथवा झोंड़ों की तरह द्रुत वेगसे शर उधर
जागता आरम्भ कर दिया ॥ ६२ ॥

वीणाः समस्ता विजयेन कृत्वा गन्धर्वसैन्याद्गलिता निपेतुः ।

आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताग्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

वीणा शरी । विजयेन अर्जुनेन कृत्वाः द्विधाः अत एव गन्धर्वसैन्यात् गन्धर्व-
सेनासकाशात् गलिताः च्युताः समस्ताः वीणाः निपेतुः भुवि पतिताः, केवलम्
एका नारदस्य मुनेः हस्ताग्रवीणा करस्थिता महती नाम तन्त्री दिवि आकाशे
आयुष्मती अचिच्छिन्नतया जीवनादष्टमच्चमात्मनो गमयन्ती आलुलोके वृद्धो ।
आकाशस्थितैर्गन्धर्वैः स्वस्वन्धेषु धृतासु वीणामु विजयशरच्छिन्नासु भुवि पति-
तासु च मतीषु केवलमेकानारदस्य महती विद्यति सकुशलं स्थिता दृश्येतेस्मेति
भावः ॥ ६३ ॥

अर्जुनके द्वारा छिन्न होकर गन्धर्वों की सारी विगायें जब जमीन पर गिर पड़ीं तब
केवल एक मात्र नारदके हाथमें रहने वाली महती नामकी तन्त्री दिवि आकाशमें जीती
जागती देखी जाती रही ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्तिः

स्पष्टीवभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषां ययुः शरकुलानि हि लक्ष्यमात्रं

लक्ष्यं विभिद्य पुनराययुरन्तमेपाम् ॥ ६४ ॥

एतावतीति । युधि युद्धे सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानाञ्च मार्गणचारशक्तिः
बाण प्रयोगनिपुणता एतावती इयम्प्रमाणा इति स्पष्टी वभूव स्फुटीभूता, गन्धर्वाः
पाण्डवाश्च कीदृशीं बाणप्रयोगपटुतां धारयन्तीति तत्र युद्धे स्पष्टतया ज्ञायतेस्मे-
त्यर्थः । हि यतः तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि व्यागमनाः लक्ष्यमात्रं ययुः केवलं
लक्ष्यं प्रापुः एषां पाण्डवानां शरकुलानि तु लक्ष्यं विभिद्य विद्वार्य पुनः एषां प्रहृष्ट-
णां पाण्डवानाम् अन्तम् पार्वम् आययुः आगच्छन्तिस्म । गन्धर्वबाणाः केवलं
लक्ष्यदेशमुपसर्पन्ति, न तु लक्ष्याणि भिन्दन्ति, न वा परावृत्त्यागच्छन्ति, पाण्डवश-
रास्तु लक्ष्यं प्राप्य तद्विभिद्य पुनरायान्तीति दृष्टमुभयोस्तारतम्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

गन्धर्वों और पाण्डवोंकी वाणविद्या विपुलता कैसी है यह बात उस युद्धमें स्पष्टही गई क्योंकि गन्धर्वोंके बाण समूह केवल लक्ष्यतक पहुँचकर रह जाते थे, और पाण्डवोंके बाण लक्ष्यतक पहुँचते उनका भेदन करते, फिर प्रहार करने वाले पाण्डवोंके पाश लौट भी आते थे ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृशं विक्रममभिनन्द्य कृतसंधानेन गन्धर्वराजेन समर्पितं पौरुषहीनमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण पश्चादुपनीतवा-
हुयुगलं सुयोधनमादाय ते भीमादयो वसुधाधिपस्य संनिधिं प्रत्यनयन् ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे शक्रसुतस्य अर्जुनस्य तादृशं वर्णयितुमशक्यम् विक्रमम् पराक्रमम् अभिनन्द्य श्लाघयित्वा प्रशस्य कृतसन्धानेन कृतसन्धिना गन्धर्वराजेन चित्रसे-
नेन समर्पितं प्रस्थावत्तितम्, पौरुषहीनम् अशक्ति इदं बाहुयुगलं न पुरस्करणीयम् नाद्वर्णीयं नाम्ने स्थापनीयमिति धिया बन्धनमिषेण संयमनच्छलेन पश्चादुपनीत-
बाहुयुगलम् पृष्ठावस्थापितकरद्वयम्, सुयोधनम् आदाय गृहीत्वा ते भीमादयोः
पाण्डवाः वसुधाधिपस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य सन्निधिं समीपं प्रत्यनयन् प्रापितवन्तः ।

उस युद्धमें इन्द्रके पुत्र अर्जुनका वैसा पराक्रम देखकर उसकी प्रशंसा करने वाले चित्रसेन नामक गन्धर्वराजेन पाण्डवोंके साथ सन्धिकरली और दुर्योधनको उनके हाथोंमें सौंप दिया, दुर्योधनके दोनों हाथ पृष्ठ देशमें अवस्थापित थे, मार्कों दुर्योधनने अपने हाथोंकी अशक्त जानकर तुच्छ समझकर उन्हें आगे करना नहीं चाहा, ऐसे दुर्योधनको वे लोग राजा युधिष्ठिरके पास ले आये ॥

तं वीक्ष्य तत्र तरुमावरणं भजन्ती

सा पार्षती सविधवल्लिपरन्परासु ।

हासैः कराङ्गुलिविलादसकृद्रुलङ्घि-

राकालिकीं कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥

तं वोक्ष्येति । तत्र युधिष्ठिरस्य पुरोदेशे तत् वृक्षम् आवरणम् आच्छादकं भजन्ती
स्वीकुर्वती वृक्षान्तरालाच्छादितदेहा सा पार्षती द्रौपदी तं तथाऽऽनीयमानं तं
पङ्कजयुगले दुर्योधनं वीक्ष्य दृष्ट्वा कराङ्गुलिविलाद हास्यगोपनार्थं मुखे स्थापितस्य
करस्य अङ्गुलिसन्धिच्छिद्रात् असकृत् भूयो भूयो गलङ्गिः वहिर्भवङ्गिः हासैः स-
विधवल्लिपरन्परासु समीपस्थितलताततिषु आकालिकीम् अस्मययोग्यशाम् कुसुम-
पङ्क्तिम् पुष्पराशिम् व्यतानीत् अकरोत् इव अयमाशयः—वृक्षान्तरालस्थिता
द्रौपदी तद्वत्तत्त्वं दुर्योधनं वीक्ष्य निरुद्धैरपि निर्गतैः स्वहासैरन्तिकस्थलतासु
पुष्पाणीवोद्भावयदित्यर्थः । हासानां धातुत्वेन कुसुमत्वोपेक्षा बोध्या ॥ ६५ ॥

वृद्धी नोत्तमं क्षिप्रं वृद्धौ आवरणं बनाकर दुर्योधन की उस स्थिति को देखकर द्रौपदीने इन्हीं रोकनेके लिये झुत्तर रखे गये हाथको झुकलियोंके छिद्रमें से निकलने वाले हाथसे सनीखती लता परन्तरामें अकालमें फूट खिली दिये, उसकी सख्त इन्हीं छात्रों पर बिखर गई, ऐसा नाचल पटा मानों छात्रों अस्त्रमयें फूट पड़ी हों ॥ ६५ ॥

वीरघातैस्त्रिमुवनर्तले विश्रुते नः कुलेऽस्मि-

न्तुत्पद्य त्वं बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याविपत्यम् ।

एवं मङ्गं किमिह भजसे वत्स ! नीचैः प्रणीतं

राजन्यानां परपरिभवो राजयक्ष्मा हि कीर्तिः ॥ ६६ ॥

वीरघातैरिति । हे वत्स दुर्योधन, त्वं वीरघातैः कुरुपुरप्रभृतिवीरसमूहैः हेतुमि-
त्रेमुवनवत्तले लोकत्रये विभुते प्रसिद्धे वः अस्माकम् अस्मिन् कुले चन्द्रवंशे बहुभिः
वनवन्मा अनुजैः भ्रातृभिः सह उत्पद्य भ्रातृभ्य आधिपत्यम् राज्याधिकारम्
वास्थितः प्राप्तः अपि नीचैः गन्धर्वादिगायकवादकैः प्रणीतं सम्पादितम् पुष्प-
पुताइशम् मङ्गं पराजयम् इह इदानीम् किमु कृतो भजसे ? वीराणां वंशे जातो
ह्युन्निभ्रातृमियुक्तो राज्याधिकृतनया सैन्यसक्तिसम्पन्नोऽपि स्वमेवं वैगिकैः कथं
राज्यीयसे, अनुचितमाश्रयकरं चेद् घृणनित्यम्, पुताइशस्त्यार्यस्यानुचितत्वं
असम्भविशुभाह—राजन्यानामिति । राजन्यानां श्रद्धिपाणां परपरिभवोऽन्यैः कृतः
राज्यवः कीर्तयेष्टव्यः राजयक्ष्मा चयरोगतुल्यो विनाशक इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

कुरु पूरु प्रचुडि वीरोंके हाथ गिनुवन प्रथित इनारे इन चन्द्रवंशमें निन्दानवे
अनुजोंके साथ पैदाहोकर और गल्या कद होनेसे सैन्य शक्ति सम्पन्न होकर भी तुम
इत प्रकार नीच गाथकों द्वारा किये गये पराजयको कैसे नात हो जाते हो ? यह तुम्हारे
लिये शर्मित नहीं है, शत्रुनोंका दुर्गम द्वारा पराजित होना उसकी कीर्तिके लिये
अपराध है, विनाशक है ॥ ६६ ॥

इत्थं निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण

बन्धाद्विमुच्यं बकविद्विपता विमुष्टः ।

मानं च्युत मृगयमाण इवातिनम्रो

वाचंयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

इत्यनेति । सरलेन कोमलहृदयेन युधिष्ठिरेण इत्थम् उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा
बकविद्विपता बकासुरसंहारकभीमद्वारा बन्धात् गन्धर्वकृतसंयमनात् विमुच्य
बिमोच्य विमुष्टः गन्तुमाशुतः स दुर्योधनः च्युतम् अष्टं मानं स्वगौरवं मृगयमाणः
अन्विष्यन् इव अतिनम्रः नम्रशिरस्को नृत्वा वाचंयमेन पराजयकृतलज्जया त्यक्त-

गर्भतया नूतनीमूलेन महता बलेन सैन्येन सह ययौ प्रतप्त्ये । मानं सुगयमानं
हमेति हेतुश्रेया ॥ ६० ॥

होमक इदम् सुविधिने इत् प्रकाश कहकर नीमके द्वारा दुर्घोषनका वन्दन सुतवा
दिया और वत्ते जानेकी काशा देदी, अनन्तर दुर्घोषन शिर नीचा किये पराजयकी
लज्जाते नूत नवनवी बहो लेनके साथ चल पड़ा, वह इत् तरह शिर मुकामे चउ रहा
क, नातो अपने होमे हुए गौरवको हूँद रहा हो ॥ ६१ ॥

यं प्रायं बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुकाः ।

उपाविशुत्तमेवासाँ पथि प्रापान्तमुज्जितुम् ॥ ६२ ॥

यं प्रायमिति । जीवितुं प्रागान् धारयितुमुत्सुकाः इच्छन्तो जनाः ये प्रायम्
वयः बहुन् ननेकवर्षभ्यापिनमिच्छन्ति, तमेव प्रायं निरशनव्रतम् वसाँ दुर्घोषनः
पथि मार्गप्रागान् समुज्जितुम् त्यक्तुम् उपाविशुत्तं धारयामास । लघनाशयः—
लोक जीवनेच्छया बहुं प्रायं वयः कान्यन्तेष्यं पुनर्दुर्घोषनः प्रागान् हातुं पथि
प्रायम् निरशनव्रतमङ्गीकार । प्रायस्य जीवनसाधनस्यापि मृत्युसाधनतयास्वीकार
इति विवक्षन् । प्रायसन्देन निरशनव्रतस्य ग्रहणे च विरोधपरिहारः । लज्जाश्रित-
हारेण पथि स्वं समापयितुमिच्छतिस्मेति तात्पर्यम् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्या-
नरुनमृत्यु' इति वैजयन्ती ॥ ६३ ॥

लोक जानेकी इच्छाते वित प्रायभयतुल्य बहुत चाहते हैं, लोग जीनेके लिये प्रांसे
वज्रको अविच्छेदा चाहते हैं, दुर्घोषनने अपने प्राय विस्मिन् कनैकी इच्छाते वसी प्राय-
ननशनको मार्ग कनयदा । लज्जाते मरे कनवन द्वारा प्राय त्यागना चाह । ॥ ६४ ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलज्जसुरारिमाहृत्यागे तनोस्तदनु बन्धुतया निषिद्धः ।

तस्माद्वनात्पुनरपि प्रतिपद्य वैर्यं धृष्यद्रुतो निवृत्ते कुरुराजधानीम् ॥ ६५ ॥

तस्मिन्व्रति । तस्मिन् प्रायो पवेशने जनशनेनात्मवधरूपे व्रते नियमे स्वप्ने
स्वपने लज्जन् प्राप्तं सुरारिः कलन्तुसादे राक्षसस्य साह्य साहायकं देन तादृशः
स्वप्नावगतालन्तुसादिताहायकः, तदनु तत्साहाय्यप्राप्तिवार्ताश्रवणानन्तरम् बन्धु-
तया स्वप्रातृवर्गेण तनोस्त्यागे मरने निषिद्धः निवारितश्चासौ दुर्घोषनः वैर्यं प्रतिपद्य
कालाद्य तस्माद् वनात् द्वैताख्याजाननात् पुनरपि धृष्यद्रुतः शब्दायनानवतुरङ्ग-
सैन्यः कुरुराजधानीम् हन्तिनाशुरीम् निवृत्ते परावृत्तः प्रायोपवेशनमाक्षितो
दुर्घोषनः कदाचिद्रुतुनादिनी राक्षसैस्त्वत्साहाय्यं करिष्याम इत्यारवात्तनं स्व-
प्येधित्य आतृमिर्मरणाद्वार्यनानाः सन् पुनरपि ससैन्यः स्वां राजधानीं प्राप्त-
वानिति भावः ॥ ६६ ॥

वत् प्रायो प्रवेशन वनरुत्तमे स्वप्ननन्दने अलन्तुसादिराक्षसोने दुर्घोषनको

सहायताका आश्रासन दिया, तब उसके बाद उसके भार्योंने दुर्योधनसे प्राणत्याग करनेसे रोक, और उनकी बात मानकर दुर्योधनने गरजती हुई सेनाके साथ फिरसे कुरुओंकी रान्धानी हस्तिनापुरमें प्रवेश किया ॥ ६९ ॥

कदापि मा बन्धय गायकैर्मामितीव हव्यैरमृतायमानैः ।

संप्रीणयन्निन्द्रमथाभिमतनी स पौण्डरीकं क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

कदापीति । अथ राजधानीप्राप्तेः पश्चात् अभिमानी मानघनः सद्युयोधनः हे इन्द्र, इतः परम् एतत्परतः मां कदापि गायकैः गन्धर्वैः मा बन्धय न संयमय इतीव एतदर्थमिव अमृतायमानैः सुधासदृशैः हव्यैः हवनीयद्रव्यैः इन्द्रं सम्प्रीणयन् प्रासादयन् पौण्डरीकं नाम क्रतुम् यज्ञम् आजहार कृतवान् । इन्द्रो मां पुनरपि गन्धर्वैर्मा बन्धयत्वितौव सुधासदृशहव्यैरिन्द्रमाराधयन्सौ दुर्योधनः पौण्डरीकं नाम यज्ञमनुष्ठितवानिति भावः ॥ ७० ॥

हे इन्द्र, आप फिर कभी मुझको अपने गायकों द्वारा नहीं बंधवायें, इसी प्रार्थनाके साथ अनृत सनान स्वादिष्ट हव्यद्वारा उत्तम इन्द्रको प्रसन्न करनेके लिये पौण्डरीक नामक यज्ञका अनुष्ठान किया ॥ ७० ॥

भूपोऽपि तां वनमुचं प्रविहाय भेजे भूयः स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।

किर्मीरनाशमुदिताखिलतापसौघस्वाध्याययोगमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

भूपोऽपीति । सः प्रसिद्धः भूपो राजा युधिष्ठिरः अपि तां वनमुचं द्वैतवनमूर्तिं प्रविहाय त्यक्त्वा किर्मीरस्य तदारुपराचसस्य नाशेन भीमकृतेन वधेन मुदिताः प्रसन्ना ये तापसौघाः मुनिसमुदयास्तेषां स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन मुखरीकृतं सशब्दं दिङ्मुखं दिशावकाशो यत्र तानि तथोक्तानि काम्यकतपोवनमण्डलानि काम्यकनानक तपोवनानि भेजे प्राप । राजायुधिष्ठिरः पुनरपि काम्यकवनमागतः, तत्र स्थितस्य मुनिजनोपद्रवकारिणो राक्षसस्य किर्मीरस्य भीमेन वधे कृते प्रसन्ना मुनयः स्वाध्यायेन तदिगवकाशान् मुखरयन्तिस्तेति भावः ॥ ७१ ॥

अपनी दयालुताके लिये प्रसिद्ध राजा युधिष्ठिर जिस काम्यक तपोवनमें आगये, वहाँ किर्मीरनामक गज्जनके भीमद्वारा निहत हो जानेसे प्रसन्न मुनि-जन अपने स्वाध्याय द्वारा दिशाओंकी सुगति कर रहे थे ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनैर्बलिकन्दमूलैर्विहितातिथ्यत्रिविधिः स तत्र पार्यः ।

स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्त्वृणविन्दोर्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनमण्डलेषु सः पार्यः युधिष्ठिरः मृदुभिः अकशेरैः कोमलैः वनवृत्तिकन्दमूलैः वनभवानां लतानां कन्दमूलैः कन्दैर्मूलैश्च विहितातिथ्यत्रिविधिः कृतसत्कारः सन् हृष्टचेताः प्रसन्नः सः तृणविन्दोः तदारुस्य मुनेः

वने वाधि स्थितिम् निष्ठाम आदरम् आचरति स्म, तपोवने च तदीयतपस्या-
ग्रमे स्थितिं निवासं च आचरति स्म । काम्यके मुनिभिः कन्दमूलादिना मुनिजनैः
सर्वस्त्रिमासो युधिष्ठिरस्तृणविन्दोर्नाम मुनेराग्रमे तद्वधनमाद्रियमाणस्तस्यै इत्या-
दयः । दौषच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

उक्त काम्यक वनमें मुनेर्योंने नवीन नवीन लता कन्दमूल आदिसे युधिष्ठिरका
काविर-तत्कार किया, आतिथ्य स्त्रान्ते प्रसन्न होकर वह युधिष्ठिर तृणविन्दु नामक
मुनिसे आग्रममें इनकी वृत्तिपर आस्था कावे-उनका कदना मानकर-रहने लगे ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसंख्याः

सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्षयः ।

वेणीधरामुदजसीमनि याज्ञसंज्ञौ

विस्मित्य बल्कलवस ददृशुर्गृहिण्यः ॥ ७३ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि धृतसमायां दुःशासनकतृकवस्त्रापहारकाले
वसङ्कपाः अनन्ततया गगयितुमशक्याः पट्टपटीः कौशेयवस्त्राणि अमृत प्रकटीकृत-
वती, सैषा द्रौपदी समागतवती वस्त्रायाता इति सकौतुकाक्षयः उत्कण्ठितदृष्टयः
गृहिण्यः मुनिदाराः उदजसीमनि पर्णशालापरिसरभूमौ वेणीधराम् मुक्तकेशीं बल्क-
लवसं बल्कलपरिधानाम् याज्ञलेनीं द्रौपदीम् विस्मित्य आश्चर्येण दृष्टुः । या
द्रौपदी धृतसमायामनन्तं कौशेयपट्टाशिमात्रिभावयस्तेयं समागतवतीति तद्वस्त्र-
नोत्कण्ठिता मुनिस्त्रियो यदोदजसीमपि मुक्तकेशीं बल्कलधारिणीं च द्रौपदीम्-
पर्यस्तदा तासां महान् विस्मयो जातः, अनन्तवस्त्रप्रकटनशक्ताया अपि बल्कल-
परिधानत्वं तासां विस्मयमव्यजदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

जित द्रौपदीने धून समामें असंख्य रेसनी सादियां उत्पन्न की थीं, वही द्रौपदी यहाँ
पर आ गई हैं इस बातको सुनकर उन्हें देखनेके लिये आश्चर्यजनकपनवाली मुनिलज्जनार्थ
जब पर्णशालके समीपमें मुक्तकेशी (दुःशासनवधपर्यन्त केश नहीं बांधनेकी प्रतिज्ञाके
कारण खुले बालों वाली) तथा बल्कलधारिणी उक्त द्रौपदीकी देखती थीं तब उन्हें वड़ा
आश्चर्य होता था जिनने वतने बख उत्पन्न किये उसे बल्कल पहनना पड़े यह आश्चर्यकी
कह तो थी ही ॥ ७३ ॥

उत्ताहृद्दे करेऽर्थां विविधवनमवं कन्दमूलोपहारं

दातुं लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मद्वारा मुनीनाम् ।

यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितैः पायसैरेव दिव्यैः

किंचिद्भाण्डं वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥

तत्तादृश इति । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शानुभावात् स्पर्शमाहात्म्यवशात् अविर-
रतम् अखिलेऽपि काले उदितैः प्रकटीभूतैः दिव्यैः असाधारणैः पायसैः परमान्नैः
एव किञ्चित् अतितुच्छपरिमाणं भाण्डं रविप्रदत्तं पात्रम् वनान्ते वने अतिथिजनस्य
तनुम् देहम् अन्ययार्थाम् विरुद्धार्थाम् अकृशाम् स्थूलाम् अतनोत् अकृत, तत्ता-
दृशे स्वमाहात्म्यवशात् स्पर्शमात्रेण क्वचन पात्रेऽति स्वादुपायसपूर्णत्वमुद्भावयितुं
समर्थे अस्याः द्रौपद्याः करे मुनीनां धर्मदाराः स्त्रियः विविधवनभवं नानाजातीयकं
वन्यं कन्दमूलोपहारं कन्दमूलकल्पितमुपायनं दातुं लज्जापयोधेः लज्जासागरस्य
तलम् अन्तस्तलम् अभिममृशुः स्पृष्टवत्यः अयमाशयः—यो द्रौपद्याः करः स्वस्पर्-
शमात्रेणातिलघुनि पात्रे तादृशं माहात्म्यमुद्भावयति येन तत्पात्रं सर्वदा परमाश-
पूर्णमेवातिष्ठते, यत्परमान्नमाकण्ठमभ्यवहरन्तश्चातिथिजनाः स्वतनोस्तनुत्वमप-
नयन्ति, तत्रैव तस्याः करे वन्यं कन्दमूलादिसमर्पयितुं प्रवर्त्तमानामुनिस्त्रियः
लज्जापयोनिधेरन्तस्तलं प्रापुः लज्जासागरं ममञ्जुरित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
सम्भरावृत्तम् ॥ ७४ ॥

जिसके स्पर्शके प्रभावसे एक छोटसे पाक-पात्रसे सतत निकलने वाले विलक्षण पर-
मान्नकी खाकर अतिथिजन अपने तनु-शरीर-को विरुद्धार्थक-अतनु-स्थूल-बनाया करते
हैं, वसी द्रौपदीके हाथोंमें जङ्गली कन्दमूलोंका उपहार देती हुई मुनि ललनायें लज्जा-
सागरकी तहकी स्पर्श करने लग जाती थीं, उन्हें उस समय बड़ी लज्जाका अनुभव
होता था—क्यों कि जो हाथ छू भर देनेसे एक मामूलीसे पात्रमें ऐसा जादू पैदाकर
दे सकता है कि वह परमाश्रसे भरा ही रहे चाहे जितना खर्च किया जाय, उस हाथ पर
एम यह मामूली सा कन्दमूलोपहार रख रही है वे ऐसा समझती थीं ॥ ७४ ॥

दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु

स्वयमुटजमवाप्तः सोमकेन्द्रात्मजायाः ।

लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास वेलां

तरलितमकराङ्कस्तत्क्षणं सिन्धुराजः ॥ ७५ ॥

दिशिदिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादियु पाण्डवेषु दिशि दिशि भिक्षेयु
दिविभागेषु यातेषु गतेषु स्वयम् आत्मनैव उटजम् युधिष्ठिरस्य पर्णशालाम्
अवाप्तः सिन्धुराजः जयद्रथः सोमकेन्द्रात्मजायाः द्रुपदसुतायाः लपनशशिर्नो मुख-
चन्द्रस्य महिम्ना सौन्दर्यातिशयेन तरलितः झुमितः प्रवृद्ध, मकराङ्कः कामदेवो
यस्य तथाभूतः सन् वेलाम् परस्त्रियोऽग्राह्यताया मर्यादम् तत्क्षणं सपदि लङ्घया-
मास अतिक्रान्तवान् । तं बलाद्गृहीतवानित्यर्थः । सिन्धुराजः समुद्रः चन्द्रदर्शनेन
वेलां लङ्घयतीति, तस्य च समुद्रेलतायां तदङ्कभूतामकराः झुम्पन्तीति च प्रती-

यते । यथा चन्द्रदर्शनेन समुद्रो वेलां सीमानं जहाति, तथा द्रौपदीमुखं हृष्टा जय-
द्रथः कामाकुलः सन् मर्यादामुखलङ्घ्य तां बलाद् गृहीतवानिति भावः । अत्र द्विती-
यार्यस्य ध्वनिरेव । मालिनीवृत्तम् ॥ ७५ ॥

किंसी समय युधिष्ठिर आदि पांचो पाण्डव शिकारके लिये यत्र-तत्र चले गये थे,
तब सिन्धुराज जयद्रथ आश्रममें आया, उसने द्रौपदीका मुखचन्द्र देखा, उसका
कामदेव क्षुभित हो उठा, और उसने तत्काल पर स्त्रीको छूना मना है इस मर्यादाका
उल्लङ्घन कर दिया, अर्थात् उसने बलात् उसको पकड़ लिया । समुद्र भी चन्द्रमाके
देखने पर वेला-तटको पार कर जाता है और उसके मकर क्षुभित हो उठते हैं ॥ ७५ ॥

ततः क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेनां पुरस्तादधिरोप्य सूतकर-
तोत्रदण्डाध्यापितवेगतन्त्रपारीणरथयेन घनतरजर्घनपयोधरभाराक्रमण-
विनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुञ्जीभूयेव धावता शताङ्गेन
निमिषचूषितपरिणाहवनीपथं जयद्रथं पुनरप्याश्रमपदमाश्रित्य निशमित-
प्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन नियुक्तो जटारिकिरीटिनौ रोष-
विद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनैः शरासनं विकीर्य मृगयानिवृत्तमात्रेण
चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

तत इति । ततः जयद्रथेन ग्रहणे कृते क्रन्दन्तीम् रोदनपरायणाम् कुदरीम्
उक्कोशपक्षिणीम् इव निन्दन्तीम् तदीयमाचरणं गर्हयन्तीम् एनाम् द्रौपदीम् पुर-
स्तात् स्वाग्रभागे अधिरोप्य उपवेश्य सूतकरे सारथिहस्ते (स्थितेन) तोत्रदण्डेन
कशया अध्यापितं यद् वेगतन्त्रं वेगेन प्रस्थानविद्या तत्पारीणाः तत्पारगामिनः
रथ्याः अश्वा यस्य तादृशेन सूतकशाघातवशाद् अतिवेगचलितेन अश्वसमुदयेन
युक्तेन, (द्रौपद्याः) घनतरयोः अतिविशालयोः जघनपयोधरयोः नितम्बस्त-
नयोः भारेण गौरवातिशयेन यद् आक्रमणम् अभिभवस्तेन विनम्रीकृतपूर्वभाग-
तया नमिताग्रदेशतया (द्रौपद्याः पुरोनिपण्णतया पुरो देशस्य नतत्वं बोध्यं
तस्यैव भागस्य तज्जघनस्तनभाराक्रान्तत्वात्) पार्थदर्शनशङ्कया मृगयानिवृत्त-
युधिष्ठिरादिकत्तृकदर्शनभयेन इव निकुञ्जीभूय खर्वीभूय धावता (अन्योऽपि कस्या-
पि शत्रोर्दर्शनं परिजिहीषुः रर्वीभूय गच्छति, तद्वज्जयद्रथस्यन्दनमपि द्रौपद्या
जघनस्तनभारेणाक्रान्ततया नतीभूय धावति मन्ये मृगयाऽऽगतपार्थभयेनेव खर्वी-
भूय धावतीति भावः) शताङ्गेन स्यन्दनेन निमिषचूषितपरिणाहः अल्पकाललङ्घित-
विस्तारः क्षणतीर्णः वनीपथो घनमार्गो येन तं जयद्रथं-पुनरपि आश्रमपदम् आ-

१. 'रुदतीम्' । २. 'तज्जघन' । ३. 'भूत' । ४. 'वार्तेन दावार्तेनेव' ।

५. 'अवकीर्य' । ६. 'मृगयाविहारनिवृत्त' । ७. 'अन्वदुद्रुवताम्' । इति पा० ।

श्रमभुवम् आधिर्य प्राप्यनिशमितग्रमदावात्तेन शुतद्रौपदीहरणवृत्तान्तेन दावा-
त्तेन वनवद्विपीडितेन ह्य पूर्वजेन ज्येष्ठभ्रात्रा युधिष्ठिरेण नियुक्ता आविष्टौ जटारिः
जटाखराक्षसहन्ता भीमः किरीटी अर्जुनश्च तौ रोषविद्रुमलतायाः क्षीपुलपप्रबाल-
वल्त्याः किसलयैः नूतनपल्लवैः ह्य अतिरक्तैः लोचनैः नयनैः जरासन्धं चार्प
विकीर्य विस्फाल्य मृगयानिघृतमात्रेण तत्कालपुवाखेटतो निवृत्तेन चरणेन पादेन
द्रुतम् शीघ्रम् अन्वद्रवताम् अनुगतवन्तौ, जयद्रथं ग्रहीतुं चलित्ताविर्ययः । उल्ले-
खाञ्जहारः ॥

इस तरह पकड़ी जाने पर कुरुरी नानक पक्षिगीकी तरह रोती तथा जयद्रथकी
निन्दा करती हुई द्रौपदीको आगेमें बैठाकर—सूदके करमें वर्त्तन—चाडुक द्वारा पढ़ाई
गई वेग विषा तेजीसे दौटना रूप विधाके पारगामी घोड़े चाले—विशाल नितम्ब तथा
स्तनके भारके कारण बोझिल द्रौपदी द्वारा पूर्व भागमें आक्रान्त होनेके कारण झुक
कर चलते रथसे—जो रथ ऐसा प्रतांड होता था—मनों पार्श्वके देखनेके मयसे झुककर
चलता हो, झटसे पारकर लिया ई वनमार्गकी लम्बाईकी जिसने ऐसे जयद्रथका—
मृगयासे लौटकर आश्रममें आने पर द्रौपदी हरण वृत्तान्त सुननेके बाद वनारिन
पीडितकी तरह दुःखी युधिष्ठिर रूप ज्येष्ठ भाईकी आश प्राप्त करके रोष रूप
विद्रुमलताके पछड़ समान रक्तवर्ण नयनों वाले तथा दनुष चढ़ाये हुए भीम और अर्जुनने
भीभी अभी शिकारसे लौटे हुए चरणोंसे तेजीके साथ पीछा किया ।

ततः क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रत्सिञ्जिनीकेन धनंजयेन
सपत्राकृतो धृतत्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णां विमुच्य कृत-
पलायनः स दुर्मथा पुरःप्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥

ततः अनुधावनानन्तरम् क्षणात् एव त्वरितम् एव कर्णपूरवनकुसुमस्य कर्णे-
ऽन्तंसभावेनावस्थापितस्य काननपुष्पस्य सौरभं सुगन्धं जिघ्रन्ती अनुभवन्ती-
शिञ्जिनी ज्या यस्य तेन तयोक्तेन कर्णान्ताकृष्टधनुःप्रत्यञ्जेन धनञ्जयेन अर्जुनेन
सपत्राकृतः भेतुं लक्ष्यीकृतः धृतत्रासतया भीततया—विनयविपर्ययः अविनयः
विद्याम् ह्य कृष्णां द्रौपदीं विमुच्य विहाय—कृतपलायनः पलायितः सः दुर्मथाः
नीचमतिर्जयद्रथः पुरः प्रधावितेन अग्रे गतेन मागधविरोधिना जरासन्धशशुणा-
भीमेन रुरुधे अवलुङ्घः धृतः ।

इसके बाद कानमें लटकते हुए वनकुसुमकी सुगन्ध ग्रहण कर रही है प्रत्यक्षा दौरी-
जिसकी—ऐसे कर्णान्ताकृष्ट धनुषवाले अर्जुन द्वारा लक्ष्य बनाया गया अतः भीम
जयद्रथ द्रौपदीको छोड़कर भागा, जैसे अविनय विधाको छोड़ देता है, उस भागते हुए
जयद्रथको आगे दबकर जरासन्धके शत्रु भीमने रोक लिया ॥

कचे गृहीत्वा मुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रोः ।

संताडने मारुतिरात्मपाणेः सच्छात्रयामास पदं च वामम् ॥ ७६ ॥

कचे इति । मारुतिः वायुसुतो भीमः कठोरचारित्रपरस्य अतिनिष्ठपरस्त्रीहरण-
रूपकार्यप्रवृत्तस्य कचे केशदेगे गृहीत्वा आदाय मुवि पृथिव्यां पातितस्य तस्य
शत्रोः अहिताचरणपरतयाऽद्वितस्य जयद्रथस्य सन्ताडने कर्त्तव्ये आत्मनः पाणेः
स्वहस्तस्य वामम् पदम् निजं सत्यं पादम् सच्छात्रयामास सहाध्यायिनं चक्रे,
ययैव हस्तेन ताडयामास तं तथैव वामपादेनापीति भावः ॥ ७६ ॥

अत्यन्त निन्दनीय कार्यमें तत्पर उत्त जयद्रथकी चौटी पकड़कर भीमने उत्ते
जनीन पर गिराकर जड़ जोरोंसे पीटनेका काम शुरू किया, तब उत्त पीटनेके काममें
उन्होंने अपने हाथके साथ बायें पैरसे नां काम लिया, पीटनेमें उन्होंने बायें
पैरको अपने हाथका सहाध्यायी बनाया, हाथसे तथा बायें पैरसे—दोनोंसे—चूब
मरन्व को ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडाः

क्लृप्ताः क्षुरेण पवनात्ममुवा विरेजुः ।

इङ्गालधूमकलिका इव शान्यतोऽन्त-

त्रासान्बुभिः स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

वीर्येति । अयं यगेच्छताडनानन्तरं सौवीरभर्तुः सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य
मूर्धनि मस्तके पवनात्ममुवा वायुपुत्रेण क्षुरेण तदाख्यबाणभेदेन क्लृप्ताः निर्मिताः
पञ्चचूडाः शिखाः (सर्वत्र केशांश्छित्त्वा पञ्चस्थलेषु मुक्ताः केशराशयः पञ्च) अन्तः
हृदये त्रासान्बुभिः प्राणभयरूपवारिभिः शान्यतः निर्वाणं प्राप्नुवतः स्मरशरानल-
पञ्चकस्य कामबाणवद्विपञ्चकस्य (कामस्य पञ्चबाणतया तत्प्रहारपञ्चकेन जनि-
तस्य पृथक् पृथक् पञ्चविधस्य वामनावहेः) इङ्गालधूमकलिकाः इङ्गालधूमप्ररोहा इव
विरेजुः । अयमाशयः—भीमो नृशं ताडयित्वा क्षुरेण शिरो मुञ्चयित्वा जयद्रथस्य
शिरसि यत्र-तत्र पञ्च चूडाः क्लृप्तवान्, तादृचूडास्तस्यान्तर्हृदि निर्वाणं भजतः
कामाग्निपञ्चकस्य धूमशिखा इव विरेजुः इति । उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ ७७ ॥

गार पीट करनेके बाद भीमने जयद्रथके शिरसी क्षुरनामक बाणसे मूँड़कर उसने
पांच शिखायें बना दीं, वे शिखायें ऐसी लगती थीं, मानों आस रूप जलके संपर्कसे
उसके हृदयमें बर्त्तमान कन्दर्पके पांच बाणों द्वारा लगाई गईं पांचों आगे बुल रही हैं
उन्हेंकी धूमराशि ज्वरकी ओर दृष्ट रही हैं ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीतं वीज्य भूपः स्मितास्यः

कृतनतिशिरसं तं केशसारे हृतेऽपि ।

त्वदसुहरणमार्गे दुःशालैवार्गला नः

कचिदपि कुरु मैवं कुत्सितेत्युत्ससर्ज ॥ ७५ ॥

विमतमिति । नृपः राजा युधिष्ठिरः अनुजनीतम् भीमार्जुनरूपस्वानुजन्मभ्यां समीपं प्रापितम् केशभाते केशपाशे हते द्विन्ने अपि लज्जावशात् कृतनतिशिरसं मतमस्तकं तं विमतं शत्रुं जयद्रथं वीक्ष्य दृष्ट्वा स्मितास्य ईप्सद्वासयुक्तवदनः सन् त्वदसुहरणमार्गे स्वप्राणहरणवर्त्मनि दुःशाला नाम धृतराष्ट्रपुत्री नः अर्गला रोचिका यन्मूढः, (दुःशालावैवस्वभयादेव स्वामधुना जीवन्तं त्यजामि) हे कुरित्त नीच, कचिद् अपि कदापि एवं (यथा मद्राश्रमे कृतवानसि) ना कुरु नाचर इति वक्त्वा उत्सर्जनं त्यक्तवान् । इतः परं कदापीदृशं नानुष्ठेयमिति कथयित्वा बन्धनान्मोचयित्वा च गन्तुमनुज्ञातवानिति भावः ॥ ७५ ॥

इसके बाद अपने छोटे भाई भीम तथा अर्जुन द्वारा समीप लाये गये केशके बतार जाने पर भी लज्जावश शिर झुकाकर खड़े हुए शत्रु जयद्रथको देखकर युधिष्ठिरने मुत्तुराकर कहा कि तुम्हारे मार्गछो हरण करनेसे हमको दुःशाला ही रोक रही है (दुःशाला नामक अपनी चचेरी बहनके विधवा हो जानेके मरने ही तुम्हारी जान नहीं ले रहा हूँ) नीच, जाओ, फिर कहीं पर भेजा खराब काम नहीं करना, इस प्रकार कह कर युधिष्ठिरने बन्धको छोड़ दिया ॥ ७५ ॥

दीनधीः स तपसा हिमशैले हृक्पथं पुरहराद्गृह्यालोः ।

आददे वरमयो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७६ ॥

दीनधीरिति । अथो युधिष्ठिरेण गन्तुमादिष्टः दीनधीः हतमतिः स जयद्रथः हिमशैले हिमालये तपसा तदीयतपस्याप्रभावेण हृक्पथम् नयनविषयत्वं प्रत्यक्षतां गृह्यालोः प्राप्ताद् पुरहरात् महादेवात् द्वौ विजयौ जयं च विजयं च अन्तरेण विना युधियुद्धे पाण्डवरोधम् पाण्डवानामवरोधमात्रं वरमाददे प्राप्तवान् । तपस्यावशाद्-दृष्टिविषयतां गतशिवस्तस्मै पाण्डवांस्त्वं युद्धे रोद्धुं प्रभविष्यसि परमर्जुनं न रोद्धुं शक्यसे, विजयं च पाण्डवेषु न प्राप्स्यसि इति मात्रं वरं दत्तवानिति भावः ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर द्वारा छोड़ दिये जाने पर वत्स नीच मति जयद्रथने हिमालय पर्वत पर वनत्या द्वारा शिवको ज्ञाप्तात् करके वनसे वरदान प्राप्त किया कि अर्जुनके अतिरिक्त पाण्डवोंको मैं युद्धमें रोक नहीं, दो विषय-रज जय दूसरे अर्जुनके अतिरिक्त पाण्डवोंको मैं लड़ाने में आगे नहीं बढ़ने दे नहीं देता ही वरदान प्राप्त किया ॥ ७६ ॥

पार्याश्र कृच्छ्रादुत्तीर्णा पार्षती प्राप्य रेभिरे ।

हेमन्तात्पद्मिनीं मुक्तां हेलेरिव कराङ्कुराः ॥ ७७ ॥

पार्याश्रेति । पार्याश्र युधिष्ठिरादयश्च कुन्तीपुत्राः कृच्छ्रात् जयद्रथकृतापहारक-घात उत्तीर्णा निर्गतां पार्षतिं द्रौपदीम् प्राप्य हेमन्तात् शीतलोः मुक्ताम् पद्मिनीं कम-

लिनीं प्राप्य हेलैः सूर्यस्य कराङ्कुराः किराणा इव रेमिरे रतिमलमन्त । पद्मिनी-
मिव द्रौपदीम् हेमन्तादिव जयद्रथकृतापहारकष्टतो निर्गतां प्राप्य सूर्यकरा इव
पाण्डवाः परां रतिमापुरिति भावः ॥ ८० ॥

जैसे हेमन्त ऋतुसे मुक्ता कमलिनीको पाकर सूर्यके कर रतिको प्राप्त करते हैं उसी
तरह जयद्रथकृतापहार कष्ट से छुटी द्रौपदीको प्राप्त करके पाण्डवोंको बड़ी रति-आनन्द-
मिली ॥ ८० ॥

तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपुः कदाचि-

दङ्गेषु शब्द इव कर्णमवाप्य रात्रौ !

भासत्पतिः कृतनमस्करणाय तस्मै

प्रेम्णाशिषः प्रणिजगाद् यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेवकाले कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णवपुः
प्रकाशमानशरीरः भासात्पतिः सूर्यः—अङ्गेषु करणादिषु शब्दः कर्णम् श्रोत्रेन्द्रियम्
इव अङ्गेषु तन्नामकदेशनेदेषु कर्णं नाम राजानं प्राप्य आसाद्य कृतनमस्करणाय
प्रणताय तस्मै कर्णाय प्रेम्णा स्नेहेन आशिषः आशीर्वादस्य यवीयसीं कनिष्ठां
पश्चाद् भवां गाम् वाचं प्रणिजगाद् उक्तवान् । यथा शब्दः सर्वेष्विन्द्रियेषु श्रोत्रे-
न्द्रियमेव याति, तथा ज्वलितवर्णदेहः सूर्यः कदाचिद्रात्रौ कर्णं नाम वीरमवाप्य तेन
प्रणतः सद्वाशीर्वादात् परतो वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमुवाचेति भावः । श्लिष्टविशेषणो-
पमाञ्जकारः ॥ ८१ ॥

शब्द जैसे सभी अङ्गोंमें श्रोत्र रूप अङ्गको ही पहुँच जाता है, उसी तरह प्रकाशमान
शरीर सूर्य कदाचित् रातके समय अङ्गदेशमें वर्तमान राजा कर्णके पास पहुँचे, कर्णके
द्वारा नमस्कार किये जानेके बाद आशीर्वाद के उपरान्त सूर्यने कर्णसे निम्नोक्त
वात कही ॥ ८१ ॥

अहमहरधिनायोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्त्वं वत्स ! कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्यं शासने गृह्यतां मे

तनयकुशलयोगे तावपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

अहमिति । अपि वत्स, हे पुत्र, अहम् अहरधिनायः दिनाधिपः सूर्योऽस्मि,
गुणानां शौर्यादायादीनां कोशः आश्रयभूतस्त्वम् कर्णः मे मम अनुग्रहात् कृपावशात्
पृथायाम् कुन्त्याम् जननम् उत्पत्तिम् अगाः प्राप्तवान् । तत् तस्मात् रहसि
एकान्ते इदं वक्ष्यमाणं मम तव जनकस्य सूर्यस्य शासनम् आज्ञा गृह्यताम्

कर्त्तव्यताभ्युपेयताम् तत्रार्थान्तरन्यासेन स्वल्पप्रतां समर्थयति—तातपादाः पितरः तनयकुसङ्गयोगे पुत्रस्य शुभे यतन्ते प्रयत्नवन्तो भवन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यतः पितरः पुत्राणां शुभमनुष्ठायन्तीति निब-
भोऽतोहं तवतातस्तवशुभमेव ध्यास्यामि, तेन मद्रुक्तं शासनं त्वयाऽवश्यमङ्गी-
कृत्तव्यं भवतीति भावः ॥ ८२ ॥

१ हे पुत्र कर्ग, मैं दिनका स्वामी सूर्य हूँ । हमारे ही अनुग्रहवश तुमने कुन्तीसे जन्म प्राप्त किया, इसलिये इस एकान्तमें तुम मेरी एक बात स्वीकार करो क्योंकि पिता सदा पुत्रका कल्याण ही सोचा करते हैं, मैं तुम्हारा पिता हूँ, मेरी बात तुम्हारी भलाईका ही कारण होगी ॥ ८२ ॥

मुत्तसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूषण्यो शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

मुक्तेति । मुत्तयोः आद्यन्तभागयोः सन्धानविश्लेषान्याम् सन्धानपृथग्भावान्यां मुक्तेरहिते अविविलक्षणे नित्यसम्बन्धे न सन्धातुं नापि पृथक्कर्तुं शक्ये एते कवच-
कुण्डले तव भूषणे अलङ्कारभूते परैर्दुर्लभां जनान्तरदुरापां शोभां दीप्तिं तन्वाते
कुर्वन्ति । एतान्यां नित्यानुपकृतया सन्धातुं पृथक् कर्तुं चाशक्यान्यां कवचकुण्डला-
भ्यां तव परा शोभा जन्यत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आदिमें अथवा अन्तमें दोनों ओरसे जो न पहने जा सकते हैं और न उतारे जा सकते हैं, जो नित्य संसक्त हैं, जिन्हें पहना उतारा नहीं जाता है, ऐसे यह कवचकुण्डल दूसरोंके पास नहीं मिल सकते हैं, यह केवल तुम्हारी ही शोभावृद्धि कर रहे हैं । यह कवचकुण्डल जो केवल तुम्हारे ही पास हैं, ऐसे हैं जिन्हें न तुम्हें कभी जोड़ना पहनना पड़ेगा और न उतारना होगा, यह तुम्हारे जन्मके सङ्गी हैं, यह तुम्हारी शोभाके बढ़ाने वाले हैं ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेषगूढं

मा लब्धकामममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।

आज्ञापथात्स्वलसि चेदणुमात्रमस्मा-

द्विष्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

एतानीति । एतानि त्वदीयानि सहजकवचकुण्डलानि याचकम् याचिष्यमाणम् द्विजवेषम् ब्राह्मणरूपं धत्वाऽऽत्मानं प्रच्छादयन्तम् अमराधिपतिम् इन्द्रम् इह कवचकुण्डलाद्यनाविधौ त्वं लब्धकामं कृतार्थं मा कृथाः न सम्पादयेः, ब्राह्मणरूप-
तामास्यायैतानि तव कवचकुण्डलानि याचितुमागतायेन्द्रायैतानि न दद्या इत्यर्थः ।

आज्ञेयं इति प्रतिभाह—आज्ञायादिति । चेत् यदि आज्ञायात् मदादेशवर्त्मनः
अनुमात्रम् इत्यपि स्तलसि व्यवसेयदीप्तं मदादेशमसतोऽप्युक्त्यसि तदा रणे
युद्धे सुवेन अनायासेन रिपूणां शत्रूणां वध्यो भविष्यसि कत्रवस्त्वां हन्तुं समर्था
भविष्यन्ति । एतत्कवचकुण्डलापचं तवावप्यधमतो नैतान् ममाज्ञां कथमप्यति-
वर्तेया इत्याशयः । 'एतानि याचकम्' इत्यत्र 'अर्कनोर्भविष्यदावमर्गयो' इति
कृत्येनो यथो प्रतिषेधः ॥ ८२ ॥

आज्ञाके वेद्यमे अनेको धिनाकर देवेन्द्र इन कवचकुण्डलको मंगने तुन्दारे पास
आवेगे, तुम उनको इस विद्यमे सक्त-उपकवचकुण्डलदा कृतार्थ-मत् बना देगा,
यह नर दे देना, यदि तुम इनारी इस निषेधादाका उलटून करोगे, यदि इनारी
बादल प्यान न देकर करने यह कवचकुण्डल आसनरूप धरकर आये हुए इन्द्रको
दे दोगे तो युद्धमे तुन्दारे शत्रु तुम्हें आसानीसे मार देंगे ॥ ८४ ॥

इत्थं निशम्य तां वाचं रावेयो रचितस्मितः ।

हर्षादखलिना साकमाददे प्रतिमापितम् ॥ ८५ ॥

श्रवणिति । इत्थम् प्रोक्तप्रकारम् ताम् वाचम् सूर्यस्य गिरम् निशम्य सादर-
माकर्ण्य रचितस्मितः कृतहासः रावेयः कर्णः हर्षात् आनन्दोदयात् अखलिना
नमस्कारसूचकमुद्राविशेषेण सह प्रतिभापितम् अत्युत्तरम् आददे अत्राह, नम-
स्कृत्य प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इस प्रकार सूर्य की बातें सुनकर और थोड़ा हँसकर कर्णने हाथ जोड़नेके साथ अत्युत्तर
दिया, नमस्कार करनेके साथ उनकी बातका जवाब दिया ॥ ८५ ॥

तवार्थमेति प्रयितेऽपि शब्दे समर्थमेत्यर्थिजनेषु दानम् ।

निषेधरूपे निदधाति मार्गे पदं कथं वा भवदीयजिह्वा ? ॥ ८६ ॥

तवार्थमेति । मम दानम् अर्थिजनेषु आर्यं श्रेष्ठं गच्छति, अहं याचकसुखायैव
ददामि, एतेनापात्रदानाप्रसक्त्या निषेधानौचित्यं व्यञ्जितम्, तव 'अर्थमा' 'यः
खलु ददाति सोऽर्थमा' इति प्रथितार्थे शब्दे नामनि प्रयितेऽपि प्रसिद्धे सत्यपि
भवदीयजिह्वा तव रसना निषेधरूपेऽर्थिने मा दाः इति प्रतिषेधात्मके मार्गे कथं
वा केन प्रकारेण पदं निदधाति ? अहं योग्यपात्रार्थैव ददामि, एवं च स्वयमर्थमा
बहुदाता प्रसिद्धयसि, तदेवमपि मां दानाश्रिपेक्षुं तव जिह्वा कथं प्रवृत्तेत्याश्रयम् ।
दातृव्रतस्य स्वयं दातृश्च निषेधो नोचित इति भावः । दातृदातृव्रतस्य च पित्रा दात्रा
निषेधो विषमाउद्धारं सूत्रति ॥ ८६ ॥

मेरा दान सदा ही श्रेष्ठ याचकों के लिये हुआ करता है, तुम मुझे अनायादायी कहकर
नहीं रोक सकते हो । तुम सुद नी अर्थमा-बहुदाता-शब्दसे प्रकारे बता दो, फिर भी
तुम्हारी जीन मुझे याचकोंके प्रति निषेध प्रयोग करनेके लिये-याचकोंको उदास करनेके-

न्यो प्रवृत्त होती है । तुम खुद दाताके नामसे प्रसिद्ध हो, मैं भी किसी अयोग्य पात्रको दान नहीं देता हूँ, फिरभी तुम्हारी जीम झुझे दान देनेसे रोकनेके लिये चल रही है, यह आश्चर्य की बात है ॥ ८६ ॥

सततं सदर्थिसदसे बहु दातुं सकृत्तूहलस्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करघृता हि विभूषा कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिभारः ॥ ८७ ॥

सततमिति । जगत्यां लोके सदर्थिनां सदसे उत्तमयाचकसमूहाय सततं सर्वदा बहुदातुम् अनरणं दानं कर्तुं सकृत्तूहलस्य घृतोत्कण्ठस्य पुरुषस्य करघृता हस्तेज्वलम्बिता उदकोर्मिका दानजलदारा विभूषा तत्करभूषणम्, परन्तु किन्तु कनकोर्मिका हेमाङ्गुलीयकं तु अङ्गुलिभारः भारकारणम् । 'दानेन पाणिर्नतु कङ्कणेन' इत्यभियुक्तोक्तदिशा योग्यपात्रेभ्यो बहुदातुमुक्तस्य जनस्य तद्वस्तुस्थितं दानजलमेव भूषणं भवति, हेमाङ्गुलीयकं तु भारभूतमेवेति भावः । 'ऊर्मिका त्वङ्गुलीये स्याद्वाची भङ्गितरङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सुमङ्गुलीवृत्तम्, तत्त्वचणं यथा—'सजसाः सगौ यदि सुमङ्गलिकेयम्' इति तत्त्वचणम् ॥ ८७ ॥

इत्त संसारने योग्यपात्रके लिये सदा बहुलता दान देनेकी इच्छा रखने वाले जनके लिये उत्तके हाथमें रखा गया दानजल हो उत्तके हाथको अलङ्कृत करता है, सोनेकी अंगूठी तो उत्तकी अङ्गुलियोंका बोझ है ॥ ८७ ॥

दिवसेश ! यः खलु शयः प्रतिकर्तुं धृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

प्रतिपादयेत्स तु कथं पुरुषस्य प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

दिवसेति । हे दिवसेदा, दिनपते सूर्य, यः शयः पाणिः अर्थिषु याचकजनेषु दैन्यम् दारिद्र्यम् प्रतिकर्तुम् निरासयितुम् दूरीकर्तुम् धृतलालसः कामुको न भवति खलु यः पाणिर्याचकजनदैन्यनिराकरणाय उत्सुको न भवति—स तु पाणिः पुरुषस्य स्वस्वामिनो जनस्य प्रतिकूलवर्ण विपरीताक्षरं यच्चिजनामपदं स्ववाचकशब्दः 'शयः' इत्यस्य विपरीतार्थत्वे 'यशः' इति पदं निष्पद्यते तदर्थं तद्वाच्यं कीर्तिरूपं वस्तु कथं प्रतिपादयेत् सम्पादयेत् ? यो हस्तो याचकजनदारिद्र्यभाषाकर्मणि बद्धस्थो न भवति सः पुरुषस्य स्वनाम्नः 'शयः' इति पदस्य विपर्ययेण निष्पन्नस्य 'यशः' इति पदस्य वाच्यमर्थं कीर्तिरूपं कथङ्कारं जनयेदित्यर्थः, संग्रहैकपरः प्रायः समुद्रोऽपि रसातले' इत्युक्तवाददातुः कीर्तिर्न जायत इति भावः ॥ ८८ ॥

जो शय-हाथ-याचक लोगोंकी दानता दूर करनेके लिये उत्कण्ठित नहीं रहा करता है, वह अपने नाटिकके लिये अपना नाम 'शयः' उत्तको उलटाकर लिख देनेसे बना शब्द यशः उत्तका वाच्यार्थ हुआ कीर्ति, उक्तको किस प्रकार पैदा करे, बिना दान किये यश नहीं मिला करना है ॥ ८८ ॥

यश एव जन्मफलमात्मवतामिदमेषितव्यमति यन्नभरात् ।

अपि भूषितं गुणगणैरपरैरयशस्विनं न जगदाद्रियते ॥ ८६ ॥

यश एवेति । यशः कीर्तिरेव आत्मवताम् प्राणिनाम् जन्मफलम् जीवनसाफल्य-
करम्, अतः इदम् यशः अतियत्नभरात् अतिप्रयत्नात् पृषितव्यं कामयित-
व्यम् । जगत् संसारः अपरैः सुरुपत्वशौर्यादिभिः गुणगणैः गुणसमुदायैः भूषि-
तम् अलङ्कृतम् अपि अयशस्विनं कीर्तिवर्जितम् न आद्रियते न सम्मन्यते ।
प्राणिनां जन्मनः फलं यशः, अतस्तदर्थं यतनीयम्, अन्यगुणसद्भावेऽपि कीर्ति-
विरहे लोकः सम्मानदृष्टिपात्रं न भवतीति भावः । काम्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रमिता-
क्षरावृत्तम् ॥ ८९ ॥

यश ही प्राणियोंके जीवन का फल है, खूब प्रयत्न करके उस यशको एकत्र करना
चाहिये, यह संसार उस आदमीका आदर नहीं करता जो रूप, विद्या, धन आदि
गुणोंसे युक्त होकर भी यशसे रहित रहता है ॥ ८९ ॥

व्यापृता वितरणोपनिषत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिदधीशाः ।

स्पर्शनेन रहिताविति हेतोर्लुब्धकं च कृणपं च समानौ ॥ ९० ॥

व्यापृता इति । वितरणोपनिषत्सु दानरहस्यप्रतिपादकशास्त्रेषु व्यापृताः सतत-
परिशीलनजागरूकाः दानविद्यारहस्यज्ञातारः विपश्चिदधीशाः विद्वन्मुख्याः स्पर्श-
नेन दानेन रहितः शून्यः स्पर्शनेन स्पर्शनं च रहितः इति हेतोः लुब्धकम् धन-
लुब्धम् अदातारम् कृणपं शवं च समानौ तुल्यौ व्याहरन्ति कथयन्ति । दानम-
र्मज्ञाः पण्डिताः स्पर्शनेन दानेन रहितं कृणपं स्पर्शनेन स्पृश्यतया रहितं शवं च
स्पर्शनराहित्यहेतुना तुल्यौ ब्रुवन्तेऽतः शवलुख्या सामूमेत्यवश्यं दानं कर्तव्यमित्या-
शयः । 'स्पर्शोनामास्तुतेस्पर्शदानयोः स्पर्शनं तथा' इति वैजयन्ती ॥ ९० ॥

दानशास्त्रके रहस्यको सतत परिशीलन करनेवाले पण्डितोंका कहना है कि स्पर्शन-
दान से रहित लोभी पुरुष और स्पर्शन-स्पर्श-से रहित शव दोनोंही स्पर्शन रहित होनेके
कारण समान हैं । शवका स्पर्श मना है, अतः वह स्पर्शन रहित हुआ, जिसने दान नहीं
दिये वह भी स्पर्शन-दानसे रहित हुआ, फिर दोनों में क्या भेद ? ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदनं स्मितेन दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च ।

शुश्रीकरोति विवशः स्वयमेव दाता कस्तादृशं प्रतिनिवर्तयितुं क्षमेत ॥ ९१ ॥

दृष्टे इति । दाता प्रकृत्या दानपरायणः पुरुषः वनीपकजने याचकजने दृष्टे दृष्टि-
वर्त्मगते सत्येव विवशः स्वाम्यासपरवशः सन् स्वयम् एव स्मितेन हसितेन वदनं
स्वं मुखम्, दानाम्बुना दानजलेन करतलम् पाणिम्, यशसा दानभवया कीर्त्या
च दिशः सर्वा आशाः शुश्रीकरोति धवलयति, तादृशं दातारं कः प्रतिनिवर्तयितुं
दानकर्मणो निवारयितुं क्षमेत शक्नुयात् ? याचकं दृष्ट्वा स्मितमुखीभूय दानाम्बु

करे हृत्वा सर्वा अपि दिशो बबलीकुर्वतो दानिनः कस्तहानपथाद् प्रतिवेद्भुमीष
इत्यर्थः । प्रकृतानां वदनकरतलदिशाम् बबलीकरणस्यैकधर्मसम्बन्धात् सुस्वयोगि-
ताऽलङ्कारः ॥ ९१ ॥

जो दानी पुरुष याचकको देखने भरसे हँसकर दान-जल हाथमें लेकर दान द्वारा
सभी दिशाओंको कीर्त्तिसे धवल बनाता है, याचकको देखकर हँसीसे मुँहको धवल बनाता
है, पानी-दान-जलसे-हाथको स्वच्छ करता है और दानजन्यकीर्त्तिसे सभी दिशाओंको
स्वच्छ बनाता है, उस स्वभाववश दानी जनको कौन उसकी दानपरायणता से रोक
सकता है ? कोई वैसे दानीको दानसे निवृत्त नहीं कर सकता ॥ ९१ ॥

वाङ्मयामनाग्नेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तदद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभः ॥ ९२ ॥

वाङ्मयामिति । दातृजनस्य दानशीलस्य लोकस्यासवः प्राणाः वाङ्मयम् अनाग्नेन
अपूर्णाभिलाषेण वनीपकेन याचकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति, अदानजन्या दातुर-
कीर्त्तिर्मरणमप्यतिशेते, 'संभावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्तेरिति-
भावः । तत् तस्मात् अद्य द्वदानीं शक्रस्य इन्द्रस्यार्चनया तदिष्टवस्तुदानात्मना
पूजया धृतासोः आगतजीवितस्य मम भावी कालान्तरमविष्णुः वधः शत्रुहारकः
प्राणत्यागः परमो महोऽल्लभः । अधुना शक्रमनोरथपूर्या प्राप्तजीवितस्य मम काला-
न्तरे भावी शत्रुकृतो वधो महान् लाभ इति । साम्प्रतिकमरणापेक्षया भाविमरणम-
वश्यं लाभ इति तात्पर्यम् ॥ ९२ ॥

मनोरथकी पूर्ति नहीं प्राप्त करके लौटते हुए याचकोंके साथ ही दाताजनके प्राण
निकल जाते हैं, याचकको दाता न दे सके तो उसको इतनी अकीर्त्ति हो जाती है कि
वह एक प्रकारसे मर जाता है, अतः अभी शक्रको उनकी प्रार्थित वस्तु देकर मैं अपने
प्राण लौटा लूँ, फिर कालान्तरमें शत्रुओंके हाथों मरना भी हमारे लिये बड़ा भारी
लाभ ही होगा । अभी मरनेकी अपेक्षा कालान्तरमें मरना लाभप्रद ही है ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणिः कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरभिः सा होमधेनुः पुनः ।

तादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा संपूर्य तत्कामनां

त्रैलोक्यस्थवदान्यसंसदुपरि स्यामेष मे निश्चयः ॥ ९३ ॥

यद्गोष्ठीति । चिन्तामणिः चिन्तितार्थप्रदतया प्रसिद्धो रत्नमेदः यस्य इन्द्रस्य
गोष्ठ्याः सभामवनस्य प्रतिहारभूतलशिलाद्वाराग्रदेशपाषाणः, कल्पकाः कल्पवृक्षाः
आरामवृत्तिद्रुमाः पुष्पोद्यानावरणवृक्षाः सा प्रसिद्धा सुरभिः कामगावी होमधेनुः

पयसा होमसत्यादिका गौः, तादृक्-चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनूनां स्वामी मधवा इन्द्रः उपेत्य मद्द्वारभागस्य याचति चेत् भिद्यते यदि, तदा तत्कामनाम् इन्द्र-मनोरथं सम्पूर्णं पूरयित्वा त्रैलोक्ये ये वदान्याः दातारस्तेषां संसदः समुदास्य उपरि ऊर्ध्वं स्यात् जायेय एषः ईदृशः मे मम निश्चयः निर्णीता मतिः । यस्येन्द्रस्य द्वादशशिलामावेन चिन्तामणिकल्पयुज्यते, यस्यारामे नन्दने कल्पवृक्षा आवरण-तरुमावेनोपयुज्यन्ते, कामधेनुश्च होमधेनुमावं भञ्जते, तादृशः सर्वतः सम्पत्तिशाली शक्रो यदि मामुपेत्य याचेत् तदा तदीयं मनोरथं पूरयित्वा सकलदातृसमूहमूर्धन्य-मावं भजेयमेवेति मम इदो निश्चयस्तदलं भवतो निषेधेनेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्ग-मलद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९३ ॥

जित इन्द्रके सन्नामवनके द्वार पर लगा हुआ पाषाण चिन्तामणि है, जितके नन्दनो-पालने वैसेके लिये कल्पवृक्ष रोपे गये हैं, जिसने होमधेनुके रूपमें कामधेनुके पाल रखी है, ऐसा इन्द्र यदि मेरे पास आकर याचना करे तो मैं उसे अभीष्ट वस्तु देकर त्रिलोक-वर्ती दाताओंकी नण्डलीका मूर्धन्य-श्रेष्ठ-वनूँ, यह मेरा अहिम निश्चय है, आप मुझे व्यर्थ रोक रहे हैं ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयान्बुनिधिवीचिषु मग्नः ।
पद्मवन्धुरिति वादिनमेनं पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

वीक्ष्येति । इति उक्तप्रकारेण वादिनं कथयन्तम् पुनं कर्णं वीक्ष्य वन्ध्यवचनः श्रव्यार्थभूतानुरोधः अपि गुणज्ञः दाननिष्ठारूपकर्णवर्तिगुणज्ञाता विस्मयान्बुनिधि-वीचिषु आश्चर्यसागरतरङ्गेषु मग्नः अत्यन्तविस्मितः पद्मवन्धुः कमलकुलविकासकः सूर्यः पाटलस्मितरुचिः स्वतःसितस्यापि हासस्य रक्तोष्ठप्रसारितया रक्तीभूतस्मित-कान्तिः सन् पुनं कर्णम् इति वक्ष्यमाणां गिरम् ऊचै उवाच । एवं कथयतः कर्णस्य निश्चयेन श्रव्यार्थभूतनिषेधामिप्रायोऽपि तदीयदाननिष्ठाज्ञानेन विस्मयं प्रपन्नः कमल-वनवन्धुः सूर्यः स्मितपूर्वकं कर्णमुद्दिश्य वक्ष्यमाणं वचनं व्याजहारेति भावः ॥ ९४ ॥

यद्यपि कर्णने सूर्यका दानविरोधा वचन नहीं माना, उनका कथन बेकार हुआ, फिर भी गुणग्राही सूर्यमगवान्को कर्णकी अद्भुत दाननिष्ठतासे बड़ा आश्चर्य हुआ और उन्होंने पूर्वोक्तप्रकारक वचन कहते हुए कर्णसे इत प्रकार कहा, कहनेके समयमें उनका हास रक्तम हो उठा, क्योंकि हास श्वेत होकर भी रक्त ओष्ठपर फैलकर रक्तम हो गया ॥९४॥

अथे वत्स ! भवतो भापितं क्षममेव स्थूललक्ष्णाममूदरां तु तव मतं पुनरपि मम रसनां निदेशावशेषपथपान्यां निर्मिमीते ॥

‘त्वं शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणात्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनिर्वापणपूर्व-
हृतया कुलिशमपि चिरारूढकलङ्काङ्कुरजर्जरितधाराशतमातन्वती तदीयां
शक्तिमाधत्स्वेति’ ॥

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण स मरीचि-
माली चरमाचलशित्तरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

अये वत्सेति । अये वत्स, हे पुत्र, भवतस्तव नापितं प्राणात्ययेऽपि शक्रमनोरथ-
पूरणदृष्टस्वरूपं स्थूलबाजां महदानिनां वज्रम् उच्चितम् एव, महावदान्मोपयुक्तं
तव वचनमित्यर्थः । अनूदशं तादृशं प्राणात्ययेऽपि शक्राय तदीहितं दास्याम्येवेत्येवं
रूपं तव मतम् विचारः पुनः अपि मम रसनां जिह्वां निदेशावशेषपथयान्याम्
उक्तादवशिष्टस्य वक्ष्यस्य कथने प्रवृत्तां निर्मिमाते सम्पादयति, तादृशं तव मतं
विशाय पुनरपि मम रसनोक्त्यर्थं कथयितुमुद्यच्छ्रुतीति भावः ।

वक्ष्यरोपनाह—त्वमिहा । त्वं कर्णः शुनासीरस्य इन्द्रस्य मनीषितस्य अमी-
शस्य पूरणात् सम्पादनात् पूर्व प्रागेव पूर्वदेवाः सुरादिपस्तेषां गर्वस्य शौर्यदर्पस्य
निर्वापणपूर्वहृतया समापनधुरन्धरतया कुलिशम् वज्रम् अपि चिरारूढकलङ्का-
ङ्कुरजर्जरितधाराशतम् कार्यविरततया संजातकलङ्कधारम् आतन्वती कुर्वतीम्
तदीयां शक्रस्वामिकाम् शक्तिं नामास्त्रमेदम् आधत्स्व स्वीकुरु । अयमाशयः—कवच-
कुण्डलानि याचितुमागतमिन्द्रं प्रागेव तदर्थितदानात्वं तदीयां शक्तिं प्रार्थयस्व,
यथा शक्त्या हतेषु सर्वासुरेषु शक्रस्य वज्रं चिरात् कार्यनिवृत्ततया शतधारावच्छे-
देन सजातकलङ्कं क्रियत इति । ततः तादृशानुरोधप्रवणामन्तरं तथा इति परम्
वृक्षम् अङ्गीकृत्य सूर्योक्तमन्युपेत्य परमतः सादरं सूर्याभिमुखमीशमाणस्य तनू-
जस्य स्वपुत्रस्य समक्षम् समीपे अचिरेण त्वरया स मरीचिमाली सूर्यः चरमाच-
लस्य अस्ताचलस्य शित्तरे उपरिमाणे परिशील्यमानं सततमन्यस्यमानं विहारम्
श्रीदाम् अकस्माद्वच्छब्दवारूपाम् अस्तमनक्रियाम् इहापि कर्णसमीपदेशेऽपि समा-
चचार, पश्चिमाचल इवेहापि त्वरितमस्तमगमदित्यर्थः ॥

हे पुत्र, तुम्हारा कर्ण महाशक्ति के वस्तुतः ही है, तुम्हारे शक्ति निश्चयने नेरी विहाद्यो
काशके रोपांश कथनरूप मार्गको पान्या बना दी है, क्योंकि तुम्हारे अस्त्रि निश्चयने नेरी
विहाद्यो वल्लभ बाट करनेको बाधित किया है ।

तुन इन्द्रके मनोरथको पूर्ण करनेसे पहले रत्नको शौर्यदर्पको समाप्त करनेसे धुरन्धर
होनेके कारण इन्द्रके वज्रको शतमूल्यक धाराओंसे बर्फ लगा देने वाली इन्द्रको शक्ति
(एक प्रकारका बल) ले लेना । इन्द्रसे वन्द्यी शक्ति माँग लेना, पीछे उनके द्वारा
याचित कवचकुण्डल प्रदान करना ।

इसके बाद जब कर्णने वनका कहना स्वीकार कर लिया-इन्द्रसे शक्ति ले लेनेकी बात मान ली-तब कर्णके देखते देखते ही श्रीभू सूर्यनारायणने पश्चिमाचल शिखर पर परिशीलित क्रीडा-अस्वगमनरूप खेल-यहाँ भी कर दिखाई, देखते ही देखते अस्तंगत हो गये ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुतां पतिः

सदसि तनयं भानोरेत्यार्थिचाटुशताकुले ।

कवचमकुलं वाचाऽयाचत्सकुण्डलमादरा-

द्यमपि तयैत्युक्त्वा शक्तिं ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ६५ ॥

कतिपयदिन इति । ततः कतिपयदिने बहुतिथे काले याते व्यतीते सति मरुतां देवानाम् पतिरिन्द्रः अर्थिनां याचकानां चाटुशतैः प्रियवचनैराकुले पूर्णं सदसि समायाम् भानोः सूर्यस्य तनयं पारस्त्र्यं पुत्रं कर्णम् एतस्य प्राप्य अतुलम् निरुप-मम् सकुण्डलं कुण्डलाम्नां युक्तं कवचं तनुग्रम् वाचा अयाचत् । अयं कर्णः अपि आदरात् तथा स्वीकरोमि दातुम् इत्युक्त्वा ततः शक्रात् अद्भुताम् विलक्षणाम् शक्तिं नामास्त्रमेदं जगृहे प्राप्तवान् । अयमर्थः—ततः कदाचिद्याचकवृन्दैः स्तूयमानं कर्णमुपेत्येन्द्रस्तदीये अतिरमणीये कवचकुण्डले याचितवान् स कर्णोऽपि तद्दानं स्वी-कृत्येन्द्रस्य शक्तिं प्राप्तवानिति भावः ॥ ९५ ॥

इसके बाद कुछ समय बीत जाने पर—याचकवृन्दोंकी ठकुरझहोतीसे पूर्ण सामाँस वर्तमान कर्णके पास आकर इन्द्रेने अतुलनीय कवचकुण्डल मुँह खोलकर माँग लिया, कर्णने भी कवचकुण्डल देनेका वादा करके इन्द्रसे वनकी लोकविलक्षण शक्ति-तन्नामक एक अस्त्र-प्राप्त की ॥ ९५ ॥

नकारमेते बहूतो रिपूं ममेत्यभयभारादिव शस्त्रधारया ।

सुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वयं समुत्कृत्य ददौ विद्वीजसे ॥ ६६ ॥

नकारमिति । एते दंशनकर्णवेष्टने (तनुत्रकुण्डलार्थकी शब्दावेतौ वाच्यवाच-कयोरभेदोपधारात् कवचकुण्डलपर्यवसायिनौ भवतः) नकारम् 'न' वर्णं निपे-धायकमभयमेवं बहूतः स्वावयवीकृतः, अतः कारणात् मम बदान्यस्य कर्णस्य कदापि नकारमवहतः रिपू शत्रू स्तः, इति उक्तप्रकारात् अभयभारात् कोपाति-शयात् इव रवेः सुतः सूर्यपुत्रः कर्णः शस्त्रस्य असेः धारया अस्त्रलेन समुत्कृत्य उत्साह्य दंशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले विद्वीजसे इन्द्राय स्वयं निजहस्तेन ददौ समर्पितवान् । अयमर्थः—दंशनपदं कवचार्यं कर्णवेष्टनपदं च कुण्डलार्थकं ते एते नकारयुतत्वात् कदापि नकारमस्पृशतो मम कर्णस्य शत्रू इति कोपादिव कर्णः

खड्गेन छिद्यत्वा ते दंशनकर्णवेष्टने शक्राय दत्तवान्, 'तनुत्रं वर्म दंशनम्' 'कुण्डल कर्णवेष्टनम्' 'विहीजाः पाकशासनः' इति सर्वत्रामरः । हरिणप्लुतावृत्तम्—'रस-
युगहयैरिष्टन्ता न्सौ ग्री स्लगा हरिणप्लुता' इति तल्लक्षणात् ॥ ९६ ॥

यह दंशन और कर्णवेष्टन (कवच तथा कुण्डल) नकार धारण करनेके कारण कभी भी नकारका ग्रहण न करनेवाले मुझ कर्णके शत्रु हैं, इसी कोपके कारण कर्णने तलवार की धारसे खुद कवचकुण्डलको काटकर निकाला और उन्हें इन्द्रके हाथोंमें सौंप दिया, दानी कर्ण भला 'न'वालोंको अपने अङ्गमें लगा रहने दे यह कब संभव था ॥ ९६ ॥

निशम्य तत्कल्पतरोर्हिया च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।

सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥

निशम्येति । तत् कर्णकृतं सहजकवचकुण्डलदानं निशम्य श्रुत्वा हिया लज्जया च्युतैः गलितैः कल्पतरोः कल्पवृक्षस्य चिरार्जितैः बहुकालैकप्रीकृतैः त्यागयशो-
भरैः दानकीर्तिसमुदायैः इव सुपर्वमुक्तैः देवविष्टैः कुसुमैः केवलं तदङ्गम् कर्णस्य
वपुरेव सुगन्धि न अभवत् किन्तु अङ्गाः कर्णपालितास्तन्नामानो देशा अपि सुग-
न्धयोऽभवन् सुरभयोऽजायन्त । कर्णेन स्वशरीरावयवतामिव गतं कवचं कुण्डलं च
शक्राय दत्तमिति निशम्य जातलज्जैः कल्पतरुणा चिरादजितैः त्यागकीर्तिनिवहै-
रिव गलितैः देवविष्टैः पुष्पैः कर्णस्य वपुरेव न केवलं परं तदङ्गा देशा अपि सुर-
भयो जाता इत्याशयः । हियाच्युतैरित्युक्तेषां । पुष्पवृक्ष्या देशस्यासुरभित्वेपि
तत्सौरम्याभिधानादतिशयोक्तिश्च ॥ ९७ ॥

कर्णने अपने शरीरमें लगे हुए कवच तथा कुण्डल इन्द्रको दे दिने, यह झनकर लज्जाके मारे चिरकालजित कीर्तिसमुदाय गिर रहे हों ऐसे प्रतीत होने वाले कल्पतरुके फूल जब देवोंने बरसाये तब केवल कर्णका शरीर भर ही नहीं, उनका सारा अङ्गदेश सुगन्धित हो उठा ॥ ९७ ॥

जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णः पुनरर्थिने स्वाम् ।

हिरण्मयीं यद्विततार भूषां तन्नामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

जाग्रत्त्विति । तस्य कर्णस्य सर्वावयवेषु करचरणादिषु वपुरंशेषु जाग्रत्सु
विद्यमानेषु सत्सु पुनः कर्ण एव अर्थिने शक्राय याचमानाय स्वां निजां हिरण्मयीं
सुवर्णनिर्मिताम् भूषाम् कुण्डलं नामालङ्कारं यत् विततार ददौ, ध्रुवम् निश्चयेन
अत्र तन्नामसाम्यं कर्णनामसादर्यम् एव हेतुः कारणम् । यद्यपि कर्णस्य सर्वाण्यङ्गा-
न्यासन्नथापि विशिष्य कर्ण एव स्वं कुण्डलरूपं सुवर्णालङ्कारं यद्विन्दाय याचकाया-
दात्तत्र तस्य कर्णनामसादर्यमेव कारणमभवदिति भावः ॥ ९८ ॥

कर्णके सभी अङ्ग करचरणादि विद्यमान थे ही, फिर भी इन्द्र रूप याचकको कर्ण-कान-ने ही अपना सुवर्णमय अलङ्कार कुण्डल प्रदान किया, और अङ्गोंने कुछ

नहीं दिया, यालूम पड़ता है निश्चय ही इस उदारतावाी जड़में कर्णके साथ नामकी समानता ही इसका कारण हुई ॥ ९८ ॥

आपृच्छथ तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-

मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।

प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या

रोमन्धमप्यविगण्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

आपृच्छथेति । तदनु कवचकुण्डलप्राप्त्यनन्तरं नाकपतिः स्वर्गाधीश इन्द्रस्तं कर्णम् आपृच्छथ गच्छामीरयामन्त्य सुधर्मान् देवसभाम् आसाद्य आगत्य सिद्धानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणाम् मरुतां देवानाम् अप्सरसाम् स्वर्गेश्यानाञ्च समाजे सङ्घे रोमन्धं चर्चितस्याकृष्य पुनश्चर्वणम् अपि अविगण्य अनादृत्य सुरभ्या कामधेन्या सविधे समीपे निशम्यमानम् आकर्ण्यमानम् अस्य कर्णस्य चरितं वदान्यत्वरूपम् प्राशंसत् स्तुतवान् । कवचकुण्डले गृहीत्वा कर्णमापृच्छथ स्वर्ग-मायातः शक्रः सिद्धमरुदप्सरसां समाजे कर्णस्य वदान्यत्वं प्राशंसितवान् यद् काम-धेनुरपि ध्यानदानेनाकर्णयतिस्मेति भावः ॥ ९९ ॥

इसके बाद कवचकुण्डल पाकर इन्द्रने कर्णसे जानेकी अनुमति ली, देवसभामें आये और सिद्धनारदादि, मरुत्, देवगण और अप्सराओंके समाजमें कर्णके चरितकी बड़ी प्रशंसा की जित्ने रोमन्ध क्रिया-चवाये हुए आसको पुनः चवाना-छोड़कर काम-धेनुने भी सादर श्रवण किया, कामधेनुको भी कर्णका चरित सुनकर बड़ा आश्चर्य हुआ क्योंकि वत्तने सोचा होगा कि मैं भी अपना चमड़ा काटकर तो दान नहीं कर सकती हूँ, यह कैसा दानी है कि कवचकुण्डल-जो शरीरके अङ्ग थे, उन्हें भी काटकर दे दिया ॥ ९९ ॥

तावत्पार्यास्तेऽपि पुनः काम्यकसीमां

हित्वा संघैर्भूविबुधानामनुयाताः ।

तीर्थव्रातान्विस्मृतपूर्वानवगाढं

वध्वा साकं द्वैतवनारण्यमवापुः ॥ १०० ॥

तावदिति । तावत् यावत् शक्रः कर्णं कवचकुण्डलादि याचते तावत् ते पार्यां युधिष्ठिरादयः अपि काम्यकसीमां काम्यकवनमुक्त्वा हित्वा त्यक्त्वा भूविबुधानाम् धरणीसुराणां ब्राह्मणानां सङ्घैः समुदायैः अनुयाताः अनुगताः सन्तः विस्मृतपूर्वान् पूर्वम् असेवितान् तीर्थव्रातान् पुण्यसरोवरादीन् अवगाढं स्नातुम् वध्वा द्रौपद्या साकं सह पुनरपि द्वैतवनारण्यं द्वैताल्यतपोवनम् अवापुः प्राप्सवन्तः । मत्तमयूरी-वृत्तम्—वेदैर्न्यस्तैर् यस्यगा मत्तमयूरी' इति तल्लक्षणात् ॥ १०० ॥

जिस समय इधर इन्द्र कण्ठे कवचकुण्डल मांगने आये थे उसी समय वह पार्थ युधिष्ठिरादि काम्यक वनकी सीमाको छोड़कर ब्राह्मणों के दलको साथ लिये पहली यात्रामें जिन तीर्थोंको भूल गये थे उन तीर्थोंमें स्नान करनेकी इच्छासे द्रौपदीके साथ फिरसे द्वैतवन नामक वनमें पधारे ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'ह्रीं हा महाभागाः ! मम होमसाधनमरणि-
मपहृत्य हरिणोऽयमितो^१ धावति' इति बाष्पायमाणस्य कस्यचिद^२अग्रजन्म-
नः शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्थान् पार्श्वलताताड-
तानुषक्तनवकिसलयजालमुत्प्लवनवेगपवनेन^३बहिर्ज्वलद्बहिर्शिखाकन्दलमिवा-
रणिं विषाणयोर्विभ्राणः कतिपुचित्पदेषु सुग्रह इव कतिपुचिद्दुरासद
इव विचित्रगतिः कोऽपि कृष्णसारो दूरमा^४ कृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचित् एकस्मिन्नहनि हे महाभागाः महानुभावाः
पार्थाः, मम होमस्य साधनम् उपकरणभूतम् अरणिम् अग्निमन्थनकाष्ठम् अपहृत्य
आदाय अयं हरिणः मृगः इतोऽत्र वर्त्मनि धावति, हाहा ! (खेदाभिव्यञ्जकम्)
इति एवं बाष्पायमाणस्य रुदतः कस्यचिद् अग्रजन्मनः ब्राह्मणस्य शोकनिवार-
णाय अरणिपुनरानयनद्वारा कष्टं दूरीकर्तुम्, चापं धनुः चक्रीकृत्य नमयित्वा कुण्ड-
लीकृत्य अनुधावतः मृगमनुसरतः तान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् पाण्डवान् पारव्योंः
उभयोर्मागयोर्या लताः वक्ष्यः तासां ताडनेन आसक्तेन अनुषक्तानि लग्नानि नवकि-
सलयानि नूतनपल्लवा यत्र तादृशम्, अतएव उत्प्लवनवेगपवनेन उत्प्लवनवेग-
संजातवायुना बहिर्ज्वलत् प्रकटीभवत् वह्निशिखाकन्दलं वह्निज्वालाप्ररोहो यत्र तादृ-
शम् इव अरणिं वह्निमन्थनकाष्ठं विषाणयोः शृङ्गयोः विभ्राणः धारयन् कतिपु-
चित्पदेषु पादक्षेपेषु सुग्रहः समीपागतत्वेन ग्रहीतुं सुकरः इव, कतिपुचिदपदेषु
दुरासदः दूरगतत्वेन दुराप इव कदाचित् समीपे कदाचिद्दूरे च प्रकटीभवन् अत-
एव विचित्रगतिः आश्चर्यंगमनः कोऽपि कृष्णसारो नाम मृगः दूरमाकृष्य नोत्वा
स्वयमात्मना अन्तरधात् तिरोबभूव ।

उस द्वैतवन नामक तपोवनमें कभी पाण्डवोंके आश्रम द्वार पर आकर 'महानुभाव
पाण्डवगण, हमारे होमके उपकरण अग्निमन्थन काष्ठअरणिको लेकर यह मृग भागा
जा रहा है' इस प्रकार कहकर रोते हुए किसी अग्रजन्माके दुःखको दूर करनेके लिये
धनुष तानकर मृगका अनुसरण करते हुए युधिष्ठिरादि पाण्डवोंको वह मृग बहुत दूर

१. 'हा महाभागाः' ।

२. 'साधनमपहृत्य' ।

३. 'इतस्ततः' ।

४. 'गृहमेधिनः' ।

५. 'स्तान्पाश्वलता' ।

६. 'उत्प्लव्य धावनवेग' ।

७. 'उत्पलितगर्भवहि' ।

८. 'विषाणया' ।

९. 'चित्रगतिः' ।

१०. 'अपाकृष्य' । इति पा० ।

आकृष्ट करके ले गया, और दूर ले जाकर खुद मन्तर्हित हो गया, वह नृग अरगिको अपने सींगों से लटकाये हुए था, पार्श्ववर्त्ती लताओं से रगड़ाने के कारण उन लताओं के नये पत्तव वृक्ष अरगिने लग गये थे अतः वह अरगि देखा लग रहा था मानो नृग के वक्षलने से उत्पन्न वेगपवन के संपर्क से वृक्ष अरगिने से आग की शिखा का प्ररोह उत्पन्न हो रहा हो, वह नृग कभी समीप में प्रकट होने पर देखा लगता था मानो अब पकड़ा गया, और फिर दूर निकल जाने पर दुःख से भी अग्राह्य मालूम पड़ने लगता था, इस प्रकार वह नृग विचित्रगति था ।

तदनु ललाटान्तपनखम्पचहेलिधूलिभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामुदन्यावदान्यमहिम्नि दिनयौवने^१ प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्यामिव पानीयमपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजैः सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य मूलमुषं तच्छायामण्डलमिव पाण्डवः शनैः शनैरुपससर्प ॥

तदनु मृगे तिरोभूते सति ललाटान्तपः अतिकठोरो हेलिः सूर्यः नखम्पचा पादतापिनी धूलिः रजश्च ययोस्ताम्याम् द्यावापृथिव्याम् आकाशधरणीभ्याम् उदन्यावदन्यः पिपासाप्रदायी महिमा प्रभावो यस्य तपद्भ्यां व्योमपृथिवीतलाम्यां समधिकपिपासाजननपरे दिनयौवने मध्याह्ने प्रादुर्भवति जायमाने सति प्रकृतम् अर्थम् नृगम् इव पानीयं जलमपि इतस्ततो यत्र तत्र विचिन्वद्भिः अन्विप्यद्भिः अनुजैः भीमादिभिर्भ्रातृभिः सह पाण्डवो धर्मराजः कस्यचिद् विशालस्य महतः वनशालस्य वनवृक्षस्य मूलमुषं मूलदेशं तच्छायामण्डलम् तत् तरुच्छायावलयमिव शनैः शनैरुपससर्प प्राप्तवान् ।

इसके बाद सूर्य जब ललाटको तपाने लगा, और जमीनकी धूल नखोंको पकाने लगी, अर्थात् खूब तप गई, इन प्रकार आकाश और पृथ्वीतलको पिपासा प्रदान करने वाली महिमा से युक्त मध्याह्न के प्रकट होने पर नृगकी तरह पानीका भी अन्वेषण करते हुए अपने अनुज भीम आदिके साथ दुषिष्ठिर किसी विशाल वननृगकी मूल में वृक्षकी छायाकी तरह आ गये, ग्रीष्मके दिनों में वृक्षकी छाया जैसे वृक्षकी बट्ट में धीरे धीरे चली जाती है वसी तरह वे भी वृक्षकी जड़ में धीरे-धीरे चले आये 'निरखि दुपहरी जेठकी छाया चाहति छौह' ॥

तत्रानिलैः कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशां गतेषु सलिलाय चिराधितेषु ।

भीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भजे

तेषां पदानुसरणादय कापि वापी ॥ १०१ ॥

तत्रानिलैरिति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभिः पद्मसौरमयुतैः अनिलैः वायुभिः उच्यमानानाम् अत्र दिशि पद्मपूर्णा वापी विद्यते इति सुगन्धिद्वारा सूच्यमानाम् आशाम् दिशं सलिलय जलयाहत्तुं गतेषु भीमादियु आतृषु चिरायितेषु आवरण-
कतातोऽधिकं विलम्बं कुर्वन्सु सत्सु चितिसुजा राज्ञा युधिष्ठिरेण परितप्य खेदमनु-
भूय अथ तेषां भीमादीनां पदानुसरणात् पदचिह्नान्यनुसृत्योपसरणात् कापि वापी
सरसी भेजे प्राप्ता । कमलसुगन्धिहरेण वायुनाऽत्र दिशि वापीस्यादित्यनुमाय तां
दिशं प्रयातेषु जलाहरणाय भीमादियु विलम्बमानेषु तदनागमदुःखार्तो युधिष्ठिर-
स्तत्पदाङ्गानुसरणचिह्नान्यवलम्ब्य कामपि वापीं प्रापदिति भावः ॥ १०१ ॥

उक्त वृक्षकी जड़में कमलकी सुगन्धसे पूर्ण वायु द्वारा उक्त दिशाके वापीयुक्त होनेकी सूचना प्राप्त करके भीमादि आतृगण वृत्ती दिशाकी ओर पानी खाने गये, जब उनके लौटनेमें आवश्यकतासे अधिक देर होने लगी तब खिन्न होकर राजा युधिष्ठिर भी उनके पदचिह्नोंका अनुसरण करके जाते जाते एक तालाबके किनारे पहुँचे ॥ १०१ ॥

तस्यास्तटे कमलिनीदलपात्रपाणी-

स्तान्पङ्क्तिशो निपतितानवलोक्य वीरान् ।

बाष्पाम्बुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेव

तन्वा नृपस्य घरणौ सहसा निपेते ॥ १०२ ॥

तस्यास्तटे इति । तस्याः बाष्पास्तटे तीरे कमलिनीदलानि पद्मपत्राणि एवं
पात्राणि जलाहरणोपकल्पितानि भाजनानि पाणौ हस्ते येषां तौस्तयोक्तान् पङ्क्तिशः
एकक्रमेण निपतितान् भूमौ पतितान् तान् वीरान् शूरान् भीमादीन् विलोक्य दृष्ट्वा
बाष्पाम्बुभिः अश्रुधाराभिः प्रथमदर्शितमार्गया पूर्वप्रदर्शितपथया अश्रुभिः पूर्वं
निपत्य प्रदर्शितो नियतनमार्गो यस्यै तादृश्या नृपस्य युधिष्ठिरस्य तन्वा
वपुषा सहसा हठात् घरणौ भुवि निपेते पतितम्, तद्वापीतीरे कमलपत्रपा-
त्रहस्ताम्बुत्वा भूमौ पतितान् भीमादीन् आतृनवलोक्य रुदतो नृपस्याश्रुभिर्यत्र
पतितं तत्रैव वपुषाऽपि पतितं मन्येऽश्रुणि वपुषे पतनाय मार्गमिव प्रादर्शय-
न्निति भावः ॥ १०२ ॥

राजा युधिष्ठिरने देखा कि उसी वापीके तट पर उनके वीर भाई कमलका पत्ररूप
पात्र हाथोंमें लिये हुए भरकर जमीनमें गिरे हैं, उनकी वह दशा देखकर पहले राजाके
अश्रु गिरे फिर वह खुद भी जमीन पर गिर पड़े, ऐसा मालूम हुआ मानो अश्रुओंने
गिरनेमें उनकी देहका मार्गप्रदर्शन किया ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टोऽधिकवत्सलः सपदि मूर्च्छितधीर्निमृताङ्गकः ।

स्वयमपि प्रविमज्य तदा दशामनुभवम्विष तामनुजाश्रिताम् ॥ १०३ ॥

त नृतिरिति । बबिब्वस्सलः आनृषु साविशयस्नेहशाली स नृपतिः राजा युधिष्ठिरः सपदि तत्पदं एवं मूर्च्छितधीः नष्टचेतनः निनृताङ्गः निश्चलकायश्च तदा तस्मिन् काले अनुजाश्रितान् आनृनिरासादितान् दक्षां मूर्च्छालङ्घनां नरगसनां स्थितिं प्रविनश्य सनविभागं कृत्वा स्वयम् अपि अनुभवन्निव मुञ्जान इव दहरो दह्यते स्म, मूर्च्छितो निश्चेष्टसन्तदेहश्चासौ नृमौ पतितो राजा युधिष्ठिरः तदा नीनादिनिरत्यमुज्यमानां निश्चेष्टारूपां दक्षां स्वयमपि विनश्य मुञ्जान इव प्रतीचते स्मेति भावः । वस्सलो हि लोको आनृभिः सनदुःखसुखो मन्यते ॥ चय्येष्टाऽलङ्कारः, द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

नाश्योंके बबिब्व स्नेह करने वाले राजा युधिष्ठिर नन्काल बचेत तथा बचल शरीर शीकर गिर पड़े, वनका बड़ गिरना देखा प्रतीत हुआ नानी आनृगग जिस नरगो-पन मूर्च्छादशका भोग कर रहे थे वसन्ते अपना नाग लेकर वे भी वनका भोग कर रहे हैं । नाश्योंके साथ सनदुःखसुख होना ही तो वचन आनृस्नेह है, वतः राजा युधिष्ठिरने वत्काल मननेको भी नाश्योंकी हावतमें पड़वा दिया ॥ १०३ ॥

नासाविलोभनपट्टप्रवर्पङ्गान्वा-

नादाय तत्र मधुपैरनुसेव्यमानाः ।

वर्धिष्णुचेतनममुं वनवापिकायाः

कल्लोलमल्लपवनाः कल्यांवभूवुः ॥ १०४ ॥

नासाविलोभनेति । तत्र तस्मिन्नवसरे नासाविलोभनपट्टम् आग्नेन्द्रियाकर्षणस-
मर्थान् नवपङ्गान्वान् प्रत्यप्रप्रस्तुदितसरोजसौरम्याणि नादाय मधुपैः सुगन्वानुसा-
रिभिः क्रमैः अनुसेव्यमानाः अनुगम्यमानाः वनवापिकायाः काननस्यसरस्याः
कल्लोलमल्लपवनाः तरङ्गश्रेष्ठसंवन्विनी वायवः वनं युधिष्ठिरं वर्धिष्णुचेतनं क्रमशः
प्रत्यागतबोधं कल्यांवभूवुः विदुः । आग्नेन्द्रियलोभजनकान् कमलसुगन्वाना-
दाय क्रमैरनुगतास्सन्तः समायातास्तत्तडागतरसीतरङ्गावातास्तं युधिष्ठिरं क्रम-
शश्चेतन्यं प्रापयश्रिति भावः । नासाविलोभनेन सुगन्वता, क्रमरानुगमेन मन्दता,
कल्लोलसंप्रवेन च शीतलतेति वायौ चेतनाप्रत्यावर्तनोपयोगिनः शीतलत्वमन्दत्व-
सुगन्वत्त्वात्मकात्रयोऽपि गुणाः प्रकृतिताः । काव्यलिङ्गनलङ्कारः, विशेषणानां
चेतन्यप्रत्यावर्तनहेतुत्वेनोपादानात् ॥ १०४ ॥

वही समय आग्नेन्द्रियको आकृष्ट करनेमें सन्त्यं नव विकसित कमलोंकी गन्धको
लिये हुए, क्रमों द्वारा अनुगम्यमान, एवं वच वनदृष्टाकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंसे लड़कर
आने वाली वायुने राजा युधिष्ठिरकी चेतनाको बढ़ाया, धीरे-धीरे उन्हें चैतन्य
प्राप्त कराया ॥ १०४ ॥

ततः क्षणादेव किञ्चिदुद्गम्य परितः शून्यशून्या दिशो दशापि विलोक्यमानः शनैः शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन कराञ्चलेन तान्भ्रातृन् पर्यायवृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरां दुरवतरां तां सरसीमिव पूरयितुं बाष्पधारामभिवर्षन् धर्मसूनुरेवं विशापितुमारभत,—

ततः क्षणादेवेति । ततः चेतनाप्राप्यनन्तरम् क्षणात् एव सद्य एव किञ्चिदुद्गम्य उत्थाय परितः सर्वतः दशापि दिशः आशाः शून्यशून्याः नितान्तशून्याः विलोक्यमानः पश्यन् शनैः शनैः उपसृत्य समीपं गत्वा शोकचञ्चलेन खेदकम्पमानेन कराञ्चलेन हस्ताग्रेण पर्यायवृत्त्या क्रमेण तान् भ्रातृन् भीमादीन् परामृश्य स्पृष्ट्वा सुतरां नितान्तं दुरवतरां प्रोञ्जतीरतयाऽत्यन्तदुरवगाहां तां सरसीम् वार्षी वनविहगमृगपानसौकर्याय वन्यपक्षिहरिणगणजलपानसौविध्यसम्पादनाय पूरयितुम् जलेन पूर्णां सम्पाद्य सुखावतरां सम्पादयितुमिव बाष्पधाराम् नयनवारिप्रवाहम् अभिवर्षन् विसृजन् धर्मसूनुः युधिष्ठिरः एवं वक्ष्यमाणविधया विशापितुम् विलपितुम् आरभत प्रारेभे ।

इसके बाद थोड़ा उठकर बैठे और उन्होंने आँखें खोली तो युधिष्ठिरको सभी दिशाएँ सूनी प्रतीत हुई, उन्होंने धीरे धीरे समीप जाकर शोकसे कौपसे हुए शायीसे एक एक करके अपने भाइयोंको स्पर्श किया, और खड़ा किनारा होनेसे पानी तक पहुँचनेमें कठिनता होती थी, अतः उस तालाबमें वनमृग और पक्षियोंको पानी पीनेकी सुविधा प्रदान करनेके लिये उस तालाबकी मरनेकी इच्छासे आँखोंका पानी बरसाते हुए धर्मपुत्र युधिष्ठिरने विलाप करना प्रारम्भ किया ॥

वीरा ! भवद्विपदि देवपरम्परापि
दूरेतरां प्रति पराञ्ज गिरां प्रवृत्तिः ।

हा हा दशेयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा

मामन्तरेण भवतां किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

वीरा इति । हे वीराः शूरा मम आतरः, भवतां विपदि अस्मिन्ननिष्टे मरणविषये देवपरंपरा देवसमुदायोऽपि दूरेतराम् अतिदूरे, अपि भवद्विपदमाधातुमशक्ता इत्यर्थः परान् देवभिन्नान् नरादीन् प्रति गिरां प्रवृत्तिः वाक्प्रसरो नास्ति, देवभिन्ना मनुष्याभवद्विपदमाव्युरिति तु वक्तुमप्यशक्यमित्याशयः । (एवं देवै-

१. 'उत्थाय' । २. 'दिशो विलोक्यमानः' । ३. 'पाणिना तान्भ्रातृन्' ।

४. 'परामृश्य परामृश्य' । ५. 'नरात्र' । ६. 'सरसीं परिपूरयितुमिव' ।

७. 'दूरापरान्प्रति नरान् गिरां' । ८. 'सौकर्याय दुरवतरां तां' ।

९. 'किमिदं भवतां' । इति पा० ।

नरैश्च भवद्विपदोऽसाध्यत्वे सत्यपि) अथ अधुना वः युष्माकं दशा मरणरूपा
कृतः कस्मात् जनात् कारणाद्वा अवतीर्णा उद्भूता, न जाने केनेयं भवतां दशा
प्रणीतेति, अस्तु वा येन केनापि कृता भवतां दशेयम् सर्वतोऽधिकमाश्चर्यं तु
भवतां मामनापृच्छद्य गमनं जनयतीत्याह—मामन्तरेण मां विना इदं भवतारं
प्रयाणं गमनं किम् कुतोऽजनीति भावः ग्रामाद् ग्रामान्तरमपि गमने ममादेशमनु-
पालयतां भवतां सम्प्रति लोकान्तरप्रयाणं मामनापृच्छद्य जातमिति मृशं चित्री-
यते नश्चेत इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

बहादुरों, आपकी इस प्रकारकी विपत्ति—अचानक मर जानेमें देवगण भी समर्थ नहीं
हो सकते हैं, फिर दूसरोंके बारेमें कहना ही क्या ? दूसरे कर ही क्या सकते हैं ?
(देवगण भी जब आप लोगोंकी विपत्तिमें असमर्थ हैं तब) आप लोगोंकी यह दशा
अकस्मात् मृत्यु हो कैसे गई ? विना हमको साथ लिये अथवा विना हमसे पूछे आप
चले कैसे गये ? ॥ १०५ ॥

दैवं कठोरचरितं दयया विहीनं

माद्रीसुतावहह मातृमुखानभिज्ञौ ।

कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा

कान्तारसीमनि मयाचरितुं न सेहे ॥ १०६ ॥

दैवमिति । दयया कृपया विहीनम् रहितम् कठोरचरितम् दारुणकर्मदैवं भाग्यं
(कर्तृ) मातृमुखानभिज्ञौ मातृमाद्र्याः पत्यासहानुमृततया तया वञ्चितौ मातृ-
सुखरहितौ माद्रीसुतौ नकुलसहदेवौ मया सह कान्तारसीमनि वनभुवि कन्दाङ्क-
राणि लवामूलानि फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुं न सेहे मया
सहावस्थानं न मृष्यते स्म । निर्दयं भाग्यं मातृसुखवञ्चितयोर्नकुलसहदेवयोः कन्द-
मूलफलादिनोरपि मया सह वने भ्रमणं न सहतेस्मेति भावः ॥ १०६ ॥

निर्दय तथा कठोरकर्मपरावण भाग्य—माँके सुखसे वञ्चित इन नकुल तथा सहदेवको
जो वनमें कन्दमूलफल खाकर हमारे साथ वन-वन घूमा करते थे, नहीं देख
सका । निर्दय भाग्यको यह सहन नहीं हो सका कि ये विना माताके लडके नकुल-
सहदेव कन्दमूल पर गुजर करते हुए हमारे साथ जङ्गलोंमें घूमा करें ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एवं यो भवान् व्रणमाधत्त हरस्य मन्तके ।

व्रणमायुपि पार्थ ! तस्य ते विदधाति स्म मृधंवि नैव कः ॥ १०७ ॥

स्वयमिति । हे पार्थ, यः भवान् स्वयम् अव्रणः क्षतरहितः सन् एवं हरस्य
निवस्य मन्तके शिरसि व्रणम् क्षतम् आधत्त अकृत, (शिवमपि युद्धे क्षतेन स्व-

यामास) तस्य ते पार्थस्य आयुषि जीवने प्राणते कः प्रणं द्विदं विदधाति ? कस्त्वां
तथाभून्मपि शिवेन सह युद्धवन्त निहन्तीति प्रशनेनाश्रयं व्यज्यते ॥ १०७ ॥

हे पार्थ जिम आपने स्वयं बिना चोट पावे शिवक शिरमें आघात उत्तन्न कर दिया
था, जिस आपने युद्धमें महादेवको भी जख्मी बना दिया था, उसी आपके जीवन पर
आघात करने वाला—बिना किसी प्रहारकी लड़ाईके आपका प्राण लेनेकी क्षमता
रखने वाला यह कौन होता है ? ॥ १०७ ॥

वत्स द्वेपिनियुद्धजीवनभुज प्रत्यानिधे मारुते

कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्यामिमाम् ।

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजां च बाष्पायितुं

स्वस्त्रीयैः सह सौवलस्य च मुदा कोऽप्येष कौलोऽबभूत् ॥१०८॥
वत्सेनि । हे वत्स, द्वेपिभिः हिडिम्बादिभिः नियुद्धं बाहुयुद्धमेव जीवनं वृत्तिर्य-
योस्तादृशौ भुजा यस्य तादृश शत्रुमर्दनपरायणभुजशालिन्, प्रत्यानिधे कीर्त्ति-
सागर, मारुते भीम, भवता भीमेन प्राप्ताम् आसादिताम् इमाम् मरणलक्षणां
अवस्थाम् दशाम् भवदीयं मरणम् कर्णाकर्णिकया श्रोतृजनपरम्परया निशम्य
आकर्ण्य एकचक्रनगरीभाजाम् एकचक्रनामकग्रामवासिनाम् सौवलस्य तदाख्यस्य
राज्ञः स्वस्त्रीयैः भगिनीपुत्रैः दुर्योधनादिभिः सह अनिशं सतत शोकेन मुदा च
बाष्पायितुं रोदयितुं दुर्योधनादीनानन्दाश्रुणैकचक्रपुरीवासिनश्च शोकेनानिशमुदा-
प्यान् विधातुम् पृथः कोऽपि कालः अभूत् अजायत । अयमर्थः, हे भीम त्वदीयं
निधनं श्रुत्वा दुर्योधनादय आनन्दाश्रु प्रवाहयिष्यन्ति, वक्रासुरनाशद्वारा रक्षित-
प्राणा एकचक्रपुरवासिनश्च शोकेनाशु प्रवाहयिष्यन्ति, तदयमीदृशः कालः समा-
यात इत्यर्थः । भीमविशेषगतानां हर्षशोकोदयहेतुतयोपनिबन्धनात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ १०८ ॥

हे वत्स, हे दुश्मनोंके साथ बाहुयुद्धमें सतत निरत रहनेवाले बाहुओंवाले, हे
कीर्त्तिसागर, हे भीम, तुम्हारी इस प्रकारकी अवस्थाप्राप्ति—मृत्यु—को लोगों द्वारा परम्परया
सुनकर एकचक्रपुरनिवासी लोग—जिन्हें तुमने वक्रासुरसे बचाया था, तथा मौवलके
भागिनेय दुर्योधनादि सतत शोक तथा हर्षने आँसू बहायेंगे, ऐसा यह समय आ उप-
स्थित हुआ । तुम्हारे मृत्युका खबर प्राप्त करके एकचक्रपुरीके लोग मृत रोयेंगे, और
तुम्हारे शत्रु दुर्योधन आदि आनन्दके आँसू बहायेंगे ॥ १०८ ॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति याजसेनि

सा श्वापदामिपमवुद्धगतिर्भवेन्नः ।

हा माद्रि ! कुन्ति ! युवयोर्वनमूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदोः पदतां प्रपेदे ॥ १०६ ॥

नय्यपीती ! इह अत्र वापीतटे मयि युधिष्ठिरेऽपि असून् प्राणान् विमुञ्चति
विमुञ्चति सति सा पतिव्रतात्वेन प्रसिद्धा याज्ञसेनी द्रौपदी नः अस्माकम्
अमुद्भूतिः अज्ञातास्मदीयवृत्तान्ता सती श्वपदामिषम् मृगमत्तकजन्तुविशेषम-
द्या भवेत्, श्वपदानां मध्यतां गच्छेत् । हा माद्रि, हा कुन्ति, युवयोः भवत्योः
मात्रोः वनमूमिरेव वनस्थली एवं पुत्रप्रसूतेः पुत्रजन्मनः पुत्रविपदः पुत्रमरणस्य च
पदतां स्यात्त्वं प्रपेदे, मवत्यौ वन एवं पुत्रानुत्पादितवत्यौ, भवत्योः पुत्रा वन एवं
मृताश्च, हा अतिकष्टमिदमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

अत्र मैं भी इस वापीतट पर मर जाऊंगा तब पतिव्रता द्रौपदी भी हमारी खबर
न प्राप्त करके अवश्य ही श्वपद-मृगनको हिंसक जन्तु विशेष-का बाहार वन जायेगी,
अनाथ अवस्थामें उसे कोई श्वपद खा जायेगा । हा माद्रि- हा कुन्ति, तुम दोनों नानाओं
के पुत्रोंके लिये वनमूमि ही उत्पत्ति तथा मरण दोनोंका स्थान हुई, वनमें ही तुम्हारे
लड़के जनने और वनमें ही उनका देहपात हुआ ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगतं कुरंगं

कुर्वन्स्वजातिकृतकापरसातिरेकम् ।

क्रोदण्डमप्यगणयन् कुलिशाखसूनोः

कासी स्थितो वन मृगः कुलहानये नः ? ॥ ११० ॥

कूटस्थेति । कूटस्थस्य अस्माकं चन्द्रवंश्यद्वित्रियागामादिपुरुषस्य कुक्षिगतम्
उदरे स्थितं कुरङ्गं मृगम् स्वजातीयं स्वसजातीये मृगे कृतः कोपरसातिरेकः क्रोधाति-
शयो येन तं तथोक्तं कुर्वन् सम्पादयन्, (चन्द्रवंशनाशहेतुतां गतेऽरणिहर्त्तयत्र
मृगेऽस्मद्वंशप्रथमपुरुषोदरगतः कुरङ्गोऽजरयं कुप्येत्, तेनाथ सम्प्रत्यस्मान् विपनौ
पातयन् अरणिहर्त्ता कुरङ्गः चन्द्रमृगं स्वजातीयं अरणिहरे मृगे कोपिन करोतीति
तथा विशेषणं दत्तम्) स्वसजातीयकृते स्वस्वामिचन्द्रवंशक्षये चन्द्रमृगः स्वजातीयं
कुप्येत्, तथा कुर्वन् तदीयं कोपं जनयन्, ततोऽप्यविम्वदित्यर्थः । कुलिशाख-
सूनोः वज्रान्धपुत्रस्य इन्द्रान्नजस्य क्रोदण्डमप्यगणयन् गाण्डीवं धनुरप्यनाद्रिय-
भागः अस्मी वनमृगः कः स्थितः क्व गतः (यः) नः अस्माकं कुलहानये वंशोच्छे-
दाय जात इत्यर्थः ॥ ११० ॥

चन्द्रवंशी राजाओंक आदि पुरुष हुए चन्द्रमा-उनकी कुक्षि-पेटमें रहनेवाले मृगको
उदर मृग-जित्ते अरनिहरण करके हमें विपत्तिमें डाला है, अपने इस गाँड़नाचम

द्वारा, अपने जातीय मृगपर कुपित बना रहा है, इसको उसको चिन्ता नहीं हो रही है कि हमारे इस आचरणसे हमारे ऊपर चन्द्रमृग कुपित होंगे, और यह मृग वज्रधारण करनेवाले इन्द्रके आत्मज अर्जुनके गाण्डीवकी भी परबाह नहीं कर रहा है. हमारे वक्रका लोप उपस्थित करनेवाला वह मृग है कहाँ ? ॥ ११० ॥

इत्थं विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीषा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदकं सरस्याः ।

पातुं प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृश्यो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

इत्थमिति । इत्थं प्रोक्तरूपेण विलप्य विलापं कृत्वा-इदम् एतत्सरस्युदकम् । अमीषां मम भ्रातृणां भीमादीनाम् अन्तस्य मरणस्य हेतुः कारणम्-एतज्जलमेव पीत्वेमे मृताः, तदहमपि जलमिदं पिबामीति-इति एवम् (निश्चित्य) नृपतौ धर्मराजे सरस्या वाप्या उदकं पातुं प्रवृत्तवति उद्युक्ते सति कोऽपि अचिन्त्यरूप-माहात्म्यः पुमान् पुरुषः गगनस्थितः आकाशस्थित एवं गम्भीरम् धीरभावेन आह वक्ष्यमाणं वचनमुक्तवान् ॥ १११ ॥

इस प्रकार विलाप करके युधिष्ठिरने तय कर लिया कि इस तालाबके पानीके पीनेसे ही हमारे इन भाइयोंकी जानें गई हैं, अतः हम भी इसका पानी पीकर जान दें, ऐसा निश्चय कर जब वह पानी पीनेको प्रवृत्त हुए इसी समय किसी अदृश्य तथा आकाश स्थित पुरुषने धीर स्वरमें इस प्रकार कहा ॥ १११ ॥

‘राजन् ! मदुक्तिसरणोः प्रतिवाक्यदानं

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमवमत्य वचोऽवलेपात्

पीताम्भसः सपदि विभ्रति दीर्घनिद्राम्’ ॥ ११२ ॥

राजमिति । हे राजन्, भूपते, मदुक्तिसरणोः मद्बचनमालायाः मयाकृतस्य प्रश्नसमुद्यस्येत्यर्थः, प्रतिवाक्यदानम् उत्तरप्रदानम् उपेक्ष्य विहाय (उत्तरमदत्त्वा) देवः अपि अत्र सरसि जलं पातुं न ईष्टे, एते तव भ्रातरः अवलेपात् बलदर्पवशात् मदीयं पूर्वोक्तप्रकारम् प्रश्नोत्तराग्रह रूपम् सचः वचनम् अवमत्य अनाहृत्य पीताम्भसः पीतैतत्सरोवारयः सपदि तत्काल एवं दीर्घनिद्राम् अपुनःप्रबोधाम् निद्राम् स्वाप विभ्रति धारयन्ति, मत्प्रश्नोत्तरदानमकृतवैव पयः पातुं प्रवृत्ता इमे सद्य एवं मृता इत्याशयः ॥ ११२ ॥

महागज, हमारी प्रदनावलीका उत्तर दिये बिना इस सरोवरका जल देवता भी नहीं पी सकते हैं (आपकी क्या कथा है, दृष्टान्त देखिये) आपके भाईयोंने हमारा

पातकी उपेक्षा करके जल पी लिया और तत्काल यहीं पर ढेर हो गये, अतः आप भी प्रश्नोंका उत्तर दिये बिना इस तालाबका पानी न पियें अन्यथा उसका परिणाम बुरा होगा ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति वक्तुः

प्रभ्रानसौ दिविचरस्य पट्टत्तरैः स्वैः ।

प्रत्युद्ययौ बहुमतेर्वनदेवताना-

मिन्दोः करानिव तरङ्गकुलैः पयोधिः ॥ ११३ ॥

नत्प्रत्युदीर्येति । तत् तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य प्रश्नानां मद्बुक्तानामुत्तरं दत्त्वा अत्र सरसि जलं पानीयं पिब इति वक्तुः कथयतः दिविचरस्य नमःस्थितस्य पुंमः प्रश्नान् असौ युधिष्ठिरः स्वैः निजोक्तैः वनदेवतानां बहुमतैः आदत्तैः पट्टत्तरैः यथार्थोत्तरैः पयोधिः सागरः तरङ्गकुलैः वीचिभिः इन्दोः चन्द्रमसः करान् इव प्रत्युद्ययौ प्रत्युद्गतः । अयमाशयः—यथा सागरश्चन्द्रकरान्स्वतरङ्गैः प्रत्युद्याति आगच्छतश्चन्द्रकरान्स्वतरङ्गैर्मध्ये मार्गमेवावलम्ब्य तदादरं व्यनक्ति, तथैव युधिष्ठिरोपि नद्यप्रश्नान् यथार्थैरुत्तरैः प्रत्युद्ययौ यथार्थोत्तरप्रदानेन तद्यप्रश्नानविलम्बं संभावयामासेत्यर्थः ॥

इसलिये आप भी हमारे प्रश्नोंका उत्तर देकर ही इस सरोवरका जल पियें, इस प्रकार कहते हुए उस आकाशचारी पुरुषके प्रश्नोंको युधिष्ठिरने वनदेवताओं द्वारा प्रशंसित अपने यथार्थ प्रतिवचनोंसे सत्कृत किया; जैसे सागर अपनी उमड़ती हुई तरङ्गोंसे चन्द्रमाकी किरणोंको सत्कृत करना है ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम्,—

कटिलम्बितवल्कलो जटालः कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्रः ।

कुशवर्हवतंसितः स देवः कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

कटिलम्बितेति । तदनन्तरम् युधिष्ठिरेण प्रश्नेपूत्तरेण योजितेषु सत्सु कटिलम्बितवल्कलः ऊरूपरिभागे परिहितवृक्षत्वग्बसनः, जटालः जटाधारी, कमनीयेन सुन्दरेण स्मितेन हासेन धौतं धवलतां नीतं यज्ञसूत्रं यस्य तथोक्तः कुशवर्हः वर्मपत्रैः वतंसितः शिरसि भूषितः सः आकाशात् प्रश्नानुपस्थापयन् देवः कुरुराजस्य युधिष्ठिरस्य पुरोऽवतीर्य अग्रे आगत्य तस्थौ साक्षाद् बभूव ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरने जब प्रश्नोंके उत्तर दे दिये तब जाय तब लटक रहा है वल्कल जिसका पेना, जटाधारी और स्मित—ईषद हास—से स्वच्छ हो रहा है यज्ञोपवीत जिसका पेना तथा कुशके पत्रोंसे भूषित मन्त्रक वह आकाशचारी देव युधिष्ठिरके आगे आकाशसे उतरकर खड़ा हो गया, सामने आया ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा कुड्म-
लीकृतकरकमलयुग्मं तमात्मसंभवं प्रेममेदुरमेवमवादीत्,—

स तु तत्रेति । स देवः तत्र तस्मिन् समये लोकातीतेन अलौकिकेन राकाशतम
पूर्णमाशतम् आकारयता उपस्थापयता शतं श्वेता निशाः प्रादुर्भावयता (अति-
धवलमानं विस्तारयता) निजेन तेजसा स्वप्रभया (आवरातिशयात्) कुड्मली-
कृतकरकमलयुग्मं प्रणाममुदया वदद्भ्रमम् (राकायां कमलकुड्मलीभावः स्वा-
भाविक इति ध्वनिः) तम् आरमसंभव स्वपुत्रं युधिष्ठिरम् प्रेममेदुरं सप्रेम एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उवाच ।

उस पुरुषने अपने अलौकिक तेजके सामने—जो तेज सैकड़ों पूर्णिमाकी रात्रियोंको
उपस्थित कर रहा था—मुकुलितकरकमल—हाथ जोड़कर खड़े हुए—अपने पुत्र युधिष्ठिरसे,
इस प्रकार कहा—

‘अये वत्स ! मां धर्ममवेहि । विमंतजनवितीर्णं विविधं विपिनक्लेश-
मनुभवतो भवतो भावं बुभुत्सुरेवमाचरिषम् । तद्बहुधा परीक्षितेन भवतः
शीलेन समञ्जसेन प्रश्नोत्तरेण च प्रसेदिवानस्मि । तस्मान्मममानुग्रहेण
स्वप्नान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभिः सह त्रयोदशीं शरदं वेपान्त-
रवन्तं भवन्तं कोऽपि न जानीयात्’ इति वरमरणिं च विस्मयविस्मारि-
तनयनपरिस्पन्दनाय निजनन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

‘अये वत्स, हे पुत्र, मां धर्म धर्मराजम् अवेहि जानीहि, विमतजनवितीर्णं
शत्रुदत्तं विविधं नानाप्रकारकम् विपिनक्लेशं वनवासकष्टम् अनुभवतः भुञ्जानस्य
भवतो युधिष्ठिरस्य भावम् धर्मे दृढताम् बुभुत्सुः जिज्ञासुः अहम् एवम् यथावृत्तम्
(भीमादीनां मरणोपस्थापनम्) आचरिषम् कृतवान् । तत् तस्मात् बहुधा अनेक-
प्रकारेण परीक्षितेन भवतः शीलेन आचारेण समञ्जसेन युक्तेन प्रश्नोत्तरेण च
च प्रसेदिवान् प्रसन्नः संजातोऽस्मि । तस्मात् ममानुग्रहेण मम कृपया स्वप्नान्नि-
वृत्तैः समाप्तस्वपनक्रियैः जागरितैः इव भूयोऽप्युत्थितैः प्रबुद्धैः अनुजन्मभिः कनिष्ठ
भ्रातृभिः सह त्रयोदशीं शरदं वर्षम् वेपान्तरवन्तम् घृतरूपान्तरं भवन्तं त्वं
कोऽपि न जानीयात् तत्ततः परिचिनुयात्’ इति उक्तप्रकारकं वरम् वरदानवा-
क्यम् अरणिम् मृगवेपमास्थितेनात्मना धृतम् ब्राह्मणसम्बन्धिनम् मन्थनकाष्ठं च
विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय आश्चर्यवशविस्मृतनिमेषपातनेत्राय आश्चर्येण
निर्निमेषं पश्यते निजनन्दनाय स्वपुत्राय युधिष्ठिराय प्रतिपाद्य समर्प्य स पुमान्
पुरुषो धर्मराजः अन्तर्दधे तिरोबभूव ॥

१. ‘मंप्रति विमतजन’ । २. ‘मदनुग्रहेण’ । ३. ‘रूपान्तर’ । ४. ‘विजानीयात्’ ।
५. ‘व’ च तमरणि’ । इति पा० ।

‘हे पुत्र ! मैं धन हूँ, शत्रुओं द्वारा दिये गये नानाप्रकारके वनवासकष्टोंकी मीठी दुर तुम्हारे भावको जाननेकी इच्छासे ही हमने यह—मीमादिका वृत्तान्त—किया है । तुम्हारे आज्ञाकी परीक्षासे तथा समीचीन चरसे मैं प्रसन्न हूँ । अतः हस्तानी शत्रुकन्धसे तुम्हारे सारे शिर उठ बाधेगे जैसे छोकर चठे हों, इनके साथ तुम अयोध्या वर्षमें स्वप्नचर घातन करके रहोगे, तुम्हें कोई नहीं पड़वानेगा’ इस प्रकारका वरदान तथा अग्नि (जिसे धनने दृष्ट बनकर हरा था, जिसके पीछे दत्ता बड़ा कान्ठ हुआ) विलयसे निर्दिष्ट नयनवाले अपने पुत्र-धनपुत्र-सुषिष्ठिरको समर्पित करके वह पुत्र-धन-शत्रुघ्नताईन हो गया ॥

सत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाद्य मोदसरसाश्रममागतानाम् ।

आश्रारणैर्द्विजवरस्य शुचैव साक-

मेतन्तं जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चमः स्तवकः ।

तत्तादृशं शक्ति । तद् तादृशः अनुभवेयस्य भगवतः यस्य वचसा वरदानात्मक-वाक्येन निकामं पूर्णं मोदसरसं आसाद्य प्राप्य आश्रमम् आगतानाम् श्रियावृत्तानां वर्माषाम् सुविष्टिरादीनाम् आश्रमगैः लब्धयज्ञसाधनकाष्ठस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणैः हस्त्य शुभा स्नेहेन साकम् सह इव महान् समयः सुदीर्घो दादशवर्षात्मकः वनवास-कालोऽपि अन्तं जगाम समापत् । एवं यमाद्वरं लब्ध्वा प्रसन्नेन मनसा आश्रमसुप-गतेष्वेव ब्राह्मणः स्वमरनिकाष्टनवाप्य शुचि सनातं कृतवान्, एते पान्धवा अप्येवं वनवासावधि समापयन्मित्राश्रयः । तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ११५ ॥

इति मैथिलवर्णित श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारते ‘प्रकाशे’

पञ्चमस्तवक ‘प्रकाशः’ ।

इस प्रकार अनुभूत स्वभाववाले बनते वा प्रात करके दिवान्ध प्रसन्नताके साथ आश्रम आनेपर इन पान्धवोंका वनवासकाल समाप्त हो गया, और अग्नि वापस निकल जानेसे इस ब्राह्मणका शोक भी मिट गया ॥ ११५ ॥

इति मैथिलवर्णित श्रीरामचन्द्र मिश्रप्रणीते चम्पूभारते ‘प्रकाशे’

पञ्चमस्तवक ‘प्रकाशः’ ॥

अथ षष्ठः स्तवकः

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाचरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिणः ।

अतिचिरं रविभाण्डविवर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहुः ॥ १ ॥

नदन्विति । तदनु द्वादशवर्षात्मकवनवासकालसमाप्तौ व्यवधाश्रयात् प्रच्छन्न-
भावेन चरमहायनस्य त्रयोदशवर्षात्मकगुप्तवाससमयस्य लङ्घनकाङ्क्षिणः व्यतिया-
पनेच्छवः ते भरताः भरतवंशोद्भवा युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः अतिचिरं बहुकाल-
पर्यन्तं रविभाण्डविवर्धितान् सूर्यदत्ताक्षयपात्रस्थितास्रपोषितान् अनुचरान् सह-
यात्रिकान् हव ताम् अटवीं वनं जहुः त्यक्तवन्तः । एवं द्वादशवर्षपर्यन्तं वनवासं
समाप्य त्रयोदशं वर्षं गुप्तवासेन गमयितुमिच्छन्तस्ते पाण्डवाः चिरं पोषिताननु-
चरांस्तामटवीं च विजहुर्दुःस्वार्थः । काव्यलिङ्गेन तुल्ययोगिता सङ्कीर्यते । द्रुतविल-
म्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

द्वादशवर्षात्मक वनवासकालकी समाप्ति हो जाने पर तेरहवें वर्षको गुप्तवास
रूपमें बितानेकी इच्छा रखनेवाले वे भरतवंशोत्पन्न पाण्डवगण—बहुत दिनों तक
जिन्हें सूर्यदत्त अक्षयपात्रके स्वादिष्ट अन्नसे पोसा था, उन अनुचरोंके साथ उस
काम्यक वनको भी छोड़कर चले गये ॥ १ ॥

तदन्यमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतबाहसाधिपवपुः नहुषमौदर-
दमुनसः शमनाय चतुर्णववारिकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणः अगस्त्यस्य कोपो-
दिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिजविधिदुर्विलसितया
तया वरारोहया सह दुःसहनिजधामपिधानवैदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते
मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवनगामिनीं शमीमभजन् ॥

तदन्यमां इति । तदनु काम्यकवनस्थागापरतः अमी युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः
तस्मै अगस्त्याय यत् अनुचितवचनसाहसम् अवाच्यकथाप्रतिपादनदृष्टत्वं तेन
अधिगत प्राप्तं बाहसाधिपस्य अजगरश्रेष्ठस्य वपुः शरीरं येन तं तथोक्तम्—अगस्त्यं
प्रति कुत्सितं वचनं व्याहृत्य तच्छापादासादिताजगररूपम् इत्यर्थः । उदरे भवः
औदरः जाठरः यो दमुनाः वह्निः तस्य शमनाय शान्तये जठरज्वालाशान्तये सुमुखा-
पूर्णये चतुर्णववारिकाङ्क्षिणः मागरचतुष्टयजलं कामयमानस्य चतुरोपि सागरा-
न्निपीय जठरवह्निं शमितवतः पारिकाङ्क्षिणः मुनेः अगस्त्यस्य कोपोदिताद् क्रोध-

१. 'तदनु तदनुचित' । २. 'दमुनः' । ३. काङ्क्षिणः कोपोदिता' । ४. 'रुत्त-
रैरमुमुत्तार्य' । ५. दुर्विलासादासादिनवराः वरारोहया सह' । ६. 'इव मत्स्य' ।
७. 'अनतिसमीपगामिनीं पितृवनशमीम्' । इति पाठः ।

नवात् शारोदधेः क्षापसागरात् उच्यैः नहुषप्रश्नप्रतिवचनैः प्लवैः उत्तार्य पारं
 तन्ममिव क्षापान्मोक्षविलेत्यर्थः, तस्मात् नहुषावत्याश्रमेनात् एवं विस्मारित-
 निजविद्विर्बलसिद्धया अगणितनिजवनवासरूपमात्यविषययया धैर्यं धारयन्त्या
 तया वरारोहया सुन्दर्या द्रौपद्या सह ते पाण्डवाः तुल्यसहस्य सौहम्यस्य निज-
 धाम्नः स्वतेजसः पिधाने गोपने वैदग्ध्यं चातुर्यं तदन्यसिन्धुकामाः तज्जिज्ञासवः
 इव (यथा शर्मावरुः स्वस्मिन् स्थितं तेजो गोपयति तथा वयमपि स्वं तेजो गोप-
 यितुं शक्नेमर्हति शिक्षानवाप्तुमिव) मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसर्मीषे
 अनतिदूरस्थिते पितृवने रमशाने गामिनीं रमशानस्थितां शर्मा नान वृक्षम्
 वनमन् प्राप्ताः, अगस्त्यशापाप्राप्ताजगरमात्रं नहुषं तद्वर्तमानप्रदानेनोद्दृष्ट्य
 नृणां दर्शनेन मात्यविषययकष्टं महमानया द्रौपद्या महितास्ते पाण्डवाः स्वं स्वे ते-
 जसः गोपनं जिज्ञासमाना इव मात्स्यनगरसमीपश्मशानस्थितं शर्मा वृक्षमममन् ।
 शर्मो वृक्षस्याग्निगर्भत्वं प्रतिदन्—यथा—‘शर्मानिवाग्न्यन्तरालीनपावकान्’ इति ।
 ‘वज्रगरे शयुर्बाहस इत्युभौ’ ‘महाविर्भुनाक्षित्रः’ ‘तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी
 वाच्यमो मुनिः’ ‘वरारोहा मत्तकाक्षिनी’ इति सर्वत्रानरः ॥

इत्येते वाद अगस्त्यके प्रति कृदुक्तिं वचनप्रयोगं कृनेजो धृष्टनाके कारण प्राप्त
 विद्या है नशाद् अजगरके शरीरको जिनने देने लुपकी—अठरग्नाशान्तिके लिये
 चारो सागरोंके पानीकी अपेक्षा रखनेवाले—सुमन्त मांगरज्ज्को पी लेनेवाले तपस्वी
 अगस्त्यके औषध द्रष्ट शानरूप सागरसे नहुष द्वारा जिये गये प्रश्नोंके उत्तररूप
 नावसे पार करके, नहुषकी दक्षा देनकर मृत गया है माग्दवित्येववष्ट वित्तको देती
 दुन्दुभी द्रौपदीके साथ वे पाण्डव विराटपुरके समीपवर्ती रमशानमें विद्यमान शर्मोवृक्षके
 समीप गये—नानी वे लोग उक्त शर्मोवृक्षमें निजनेगोपनकी विद्या सीखना चाह गये हैं ।
 शर्मोवृक्ष अपने अन्दर अग्न धियाये रहता है, वृक्षकी वेजोगोपनविद्या सांगकर वे पाण्डव
 नी उक्तवासमें अपना तेज छिपाकर रख सकें इसीलिये शर्मोके पान गये यह उद्देश्य है ।

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे करालमापुः पितृकाननं ते ।

वधूदृष्ट्वा भाविनि सुतजानां वयप्रदेशस्य दिदृक्षुव ॥ २ ॥

क्रमेणैति । ते पाण्डवाः क्रमेण गतिक्रमेण मत्स्यपुरोपकण्ठे विराटनगरसमीपे
 स्थितं करालम् मांगगम् पितृकाननम् रमशानम् भाविनि नविव्यतिकाले वधू-
 दुहाम् द्रौपद्यमानकृतां सुतजानां कौचकानां वयप्रदेशस्य घातस्थानस्य दिदृक्षुवा
 दर्शनेच्छया इव आशुः । क्रमेण ते पाण्डवा विराटनगरसमीपवर्त्तिरमशानं गताः,
 मन्ये द्रौपदी प्रति दुहातां कौचकानां भाविनी वधस्य स्थानं द्रष्टुमिव ते तत्र
 गता इत्युपदेशासारः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

जाने जाते वे पाण्डव मत्स्यपुरके निम्न वर्तमान रमशानमें पहुँचे, देखा लगा

था मानो भविष्यमे द्रौपदीके प्रति दुरी दृष्टि रखनेके कारण मारे जानेवाले कीचकोंके वधका स्थान देखने गये हों ॥ २ ॥

शमीतरौ तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलदग्निक्लृप्तम् ।

जगाहिरे वेपमिवान्यमुच्चैर्ध्वजं विराटस्य पुरं प्रवीराः ॥ ३ ॥

शमीतराविति । अमी प्रवीराः शूराः पाण्डवाः तत्र श्मशानस्थे शमीतरौ शमी-
वृक्षे तदन्तर्ज्वलदग्निक्लृप्तम् शमीवृक्षान्तर्वर्त्तमानबहिसमानभासुरम् शस्त्रं स्वं
स्वमायुधं निधाय स्थापयित्वा अन्यं वेपम् रूपमिव संन्यासपात्रकत्वनपुंसकत्वा-
विरूपपरिवर्त्तनम् इव उच्चैर्ध्वजं समुन्नतपताकम् विराटस्य पुरं नगरं जगाहिरे
प्राविशन् । रूपपरिवर्त्तनं कृत्वा विराटनगरं गतवन्त इत्याशयः ॥ ३ ॥

उन पाण्डववीरोंने उस श्मशानमें वर्त्तमान शमीवृक्षपर अपने शस्त्र रख दिये, जो उस
शमीवृक्षके भीतर रहनेवाली आगकी तरह चमकदार थे, और रूप बदल-बदलकर
उन्नत पताकायुक्त विराट नगरमें गये ॥ ३ ॥

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयोः स्वं संदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनुः ।

क्रमेण हंसः परमो हि भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एवं ॥ ४ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनुः युधिष्ठिरः उत्कर्षनिकर्षयोः सम्पत्तौ विपत्तौ च स्वं
स्वीयं समत्वम् समानभावं निर्विकारचित्तत्वं संदर्शयिष्यन् प्रकटीकरिष्यन्निव
क्रमेण परमो हंसः महात्मा साधुः भूत्वा अपि सद्यः तत्काले एवं कङ्कत्वम् कङ्कसं-
ज्ञाम् आपद्यत प्राप्तवान्, गृध्रभावं गत इति । योहं परमहंसः न एवं गृध्रोऽपि
भवितुं शक्नोमीति मम कृते उत्कर्षापकर्षौ समानौ इति ज्ञापयितुमिव धर्मराजः
संन्यासरूपमास्यायात्मनः कङ्कसंज्ञकत्वं प्रकाशितवानिति भावः । परमहंसस्य
गृध्रत्वमिति विरोधप्रतिभासः, परमहंसस्य कङ्कनामत्वमिति तद्व्युदासः एवं विरो-
धाभास उल्लेख्या संकीर्यते ॥ ४ ॥

हमारे लिये उत्कर्ष-अपकर्ष-सम्पत्ति-विपत्ति सभी समान हैं, इस बातको प्रकट
करनेकी इच्छासे धर्मराजने परमहंस होकर कङ्कत्व-गृध्रत्व-स्वीकार किया, परमहंस
नकर अपना नाम कङ्क प्रथित किया ॥ ४ ॥

पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतदस्यापि कामप्यपरां सपत्नीम् ।

संपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविधं वीक्ष्य नृपं शशङ्के ॥ ५ ॥

पुरार्जुनस्येति । कृष्णा द्रौपदी तथाविधं धृतसंन्यासिरूपं नृपं युधिष्ठिरं वीक्ष्य
दृष्ट्वा पुरा सुमद्राहरणावसरे अर्जुनस्य यतित्वं संन्यासिरूपम् इव अस्य युधिष्ठिर-
स्यापि एतत् संन्यासिरूपम् अपरां सुमद्राभिन्नां काञ्चनद्वितीयां सपत्नीम्

सम्पादयेत् जानयेत् किंलु इति एवं क्षम्ये सम्भावयामास । यथाऽर्जुनः सन्न्यास-
परिमहं कृत्वा सुमद्रां नाम सपत्नीमाजीतवान्, तथैव किमयं युधिष्ठिरोऽपि
सन्न्यासिवेषमाधाय कामपि भग्न सपत्नीमानेष्यतीति शङ्का सन्न्यासिवेषधरं धर्म-
राजं परबन्धाः कृष्णायाः स्वान्ते पद्मकृतेति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

द्रौपदीने जब धर्मराजका सन्न्यासवेष देखा तो उसके हृदयमें यह खटका हुआ कि
कहीं यह भी अर्जुनकी तरह हमारी एक सौत लाकर न रग दें । अर्जुनने सन्न्यासीका
बाना पहना था, तब सुमद्रारूपी एक सौत ले आये थे, यह धर्मराज भी आज सन्न्या-
सीका रूप ग्रहण कर रहे हैं, क्या ठिकाना, कहीं यह भी न एक औरत लाकर हमारी
सौतौत्री सख्यामें छुदि कर दें, यह बात द्रौपदीके मनमें आरं, जब उसने सन्न्यासि
वेषमें युधिष्ठिरको देखा ॥ ५ ॥

त्रिदण्डकापायकमण्डलुञ्जलो जपस्फुरदन्तपटो युधिष्ठिरः ।

उपानहं दारुमयीं पद्मा स्पृशन्नुपासदत्संसदि मेदिनीश्वरम् ॥ ६ ॥

त्रिदण्डेति । त्रिभिः संहार्यैकप्रवर्द्धैः दण्डैः कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायं तेन गैरि-
कवञ्चेण कमण्डलुना पानीयपात्रमेवेन च उञ्ज्वलः शोभमानः—त्रिदण्ड कापायं कम-
ण्डलुं चाददानः, जपेन ओङ्कारावर्त्तनव्यापारेण स्फुरन् चलन् दन्तपटः ओष्ठो
यस्य तथोक्तः, युधिष्ठिरः दारुमयीम् उपानहं काष्ठकृतं पादुकां पद्मा स्पृशन् धार-
यन् सन् संमदि मभायाम्, मेदिनीश्वरं महीश्वरं राजानं विराटम् उपासदन् प्राप्त-
वान् । अत्र त्रिदण्डग्रहणं पुनर्गाहस्थस्वीकारेऽपातित्यद्योतनाय, एकदण्डग्रहणे तु
तत्रोपयुज्यते, अतएव रावणादीनामपि त्रिदण्डग्रहणे कृतेपि पुनर्गाहस्थ्यं वर्ण्यते ॥ ६ ॥

त्रिदण्डः, कापाय वस्त्र तथा कमण्डलुसे युक्त होकर, ओङ्कार जपसे ओष्ठको चम्पिन
करने हुए युधिष्ठिर पैरमें काष्ठपादुका धारण करके समाने वर्तमान पृथ्वीपात विराट्के
समीप पहुँचे ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा तमुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मयः ।

तत्पादपांसुं फालान्ते चक्रे तं पुनरासने ॥ ७ ॥

दृष्ट्वेति । न समानामुपस्थितं मन्न्यामिवेष युधिष्ठिरं दृष्ट्वा धृतप्रश्रयविस्मयः
यश्रयेण नम्रतया विस्मयेन कोऽयं महात्मेत्याश्रयेण च युक्तः सन् उत्थितः प्रत्यु-
त्थाय मात्स्यः विराटः तत्पादपांसुं धर्मराजस्य चरणरजः फालान्ते भालमूलं शिरसि
चक्रे स्थापितवान्, पुनः तं युधिष्ठिरसन्न्यासिनम् आसने चक्रे उपवेशितवान् ;
अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिये समाने कर्त्तरि समुच्चिते इति समुच्चयालङ्कारः ॥ ७ ॥

समाने आये हुए सन्न्यासिवेषधारी धर्मराजको देखकर विराट नम्रता तथा विस्मयने
युक्त होकर उठकर गूढ़े हो गये, और सन्न्यासीके चरणरजको शिर पर रखा और
युधिष्ठिररूप सन्न्यासीको उपयुक्त आसन पर बैठाया ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽय भीमो दर्वीकरोदर्शितसूदभावः ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनोः प्राणानिलान्पौरयितुं किलासीत् ॥ ८ ॥

दुर्वीरिति । दुर्वीराणाम् बह्विडिम्बादीनां दुष्टयोधानां गर्वस्य वीर्यावलेपस्य अस-
हनोऽमर्षयिता भीमः शोणाधरायां रक्तौष्ठ्यां द्रौपद्यां लोलुपस्य सकामतयाऽऽसक्तस्य
सूतसूनोः कीचकस्य प्राणानिलान् प्राणवायून् पारयितुं भोक्षुम् दर्वीकरः दम्यां
खजया युक्तबाहुः अत एव दर्शितसूदभावः प्रकटीकृतपात्रकलङ्घनः आसीत् विराट्-
सदसि प्रकटीवमूव । प्राणानिलान् भोक्षुम् दर्वीकरः सर्पः दर्शितसूदभावः प्रकटी-
कृतघातकभाव इति च ध्वन्यते । युधिष्ठिरे प्रागागते सति भीमोऽपि खजां करेण
धारयन् पाचकत्वेन तत्रागतः, मन्ये द्रौपदीं पापदृष्ट्या परयतः कीचकस्य प्राणानि-
लान् भक्षयितुमसौ घातकभावमापन्नः सर्प इवागत इत्याशयः ॥ ८ ॥

दुष्ट वीर दक, हिडिम्ब आदिके गर्वको नहीं सहनेवाले भीम द्रौपदीके विषयमें
आसक्ति रखनेवाले पापी काँचकके प्राणोंको हरनेके लिये हाथमें दर्वी लेकर अपनेको
पाचक बताकर विराटकी सभामें आये, प्राणवायुको पारणा करनेके लिये सर्परूपमें
घातक बनकर आ गये । दर्वीकर पदमें इलेप है ॥ ८ ॥

पितुः सखायं परिपूज्यमेधैर्दिने दिने वृत्तिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृतिः सोऽपि ययौ विराटं वृकोदरो वृत्तशरावपाणिः ॥ ९ ॥

पितुरिति । परिपूज्यम् अत्यन्तादरपात्रम् पितुः बायोः सखायं सुहृदम् अग्निम्
एधैः शुष्ककाष्ठैः दिने दिने प्रत्यहम् वृत्तिम् सन्तुष्टिम् उपनेतुं लभयितुम् इव
सोऽपि वृकोदरः भीमः वृत्तशरावपाणिः करघृतविस्तृतास्यपात्रः अत एव सूदा-
कृतिः पाचकरूपधरः सन् विराटं नाम नृपतिं ययौ प्राप्तवान् ॥ ९ ॥

अपने पिता वायुदेवके नित्र अतएव पिताकी तरह अत्यन्त पूजनीय अग्निको प्रति-
दिन शुष्क काष्ठसे तृप्त करनेके लिये भीम भी पाचकरूपमें चौड़ा मुँहका पात्र-कठोता
बगैरह-लिये हुए विराटके सामने आये ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जंगमे तदा कुरुकुक्षरे चलति कम्पनं मुहुः ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवलं वहति स्म कीचकभुजाप्यदक्षिणा ॥ १० ॥

कुलशैलशृङ्ग इति । जङ्गमे चले कुलशैलशृङ्गे महापर्वतशिखरे इव तदा तस्मि-
न् समये कुरुकुक्षरे कुरुत्रेष्टे भीमे चलति विराट्समीपगमनार्थं प्रतिष्ठमाने सति
केवलं तस्य पुरस्य विराटनगरस्य वसुधा भूरेव मुहुः कम्पनं न वहति स्म लभते
स्म अपितु अदक्षिणा वामा कीचकभुजा अपि कम्पनं वहति स्म । भीमाकृतौ चल-
कुलशैलशिखरोपमे भीमे तदा विराटमुपसर्पति सति केवलं तस्य नगरस्य धरेव

न चक्रम्ये, अपितु कीचकस्य वामबाहुरपि पुस्तोर । वामबाहुस्फुरणमनिष्टघोतकं
बोध्यम् । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ १० ॥

चलनशील कुलशयिस्वरके समान भीषणकाय भीम जब विराट्की समाने उप-
स्थित इंदनेके लिये जा रहे थे उस समय केवल उस नगरकी पृथ्वी ही नहीं हिलने
लगी, वरन् कीचकका बायाँ हाथ भी फट्कने लगा था ॥ १० ॥

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।

महानसेवत रतो मात्स्यं स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

महानस इति । सः महान् विशालकायः भीमः महानसे अवतरतः पाकशालाः
याम् अधिकृतस्य जनस्य लोकस्य पतिः स्वामीकृतः प्रधानपाचकतया नियुक्तः
सन् स्वादुषु रचिकरीषु कर्मसु पाकक्रियासु रतः संलब्धः सन् मात्स्यं विराट्स्य
असेवन सिपेवे; हस्यैर्मीजनैस्त्वत्स्वानिभाराधयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥

विशालकाय भीमकाँ विराट्ने अपनी पाकशालामें काम करनेवाले लोगोंका प्रधान
बनाकर नियुक्त कर दिया, और उस पद पर रहकर भीमने स्वादिष्ट भोजन बनानेमें
निरत रहकर अपने स्वामीकी सेवा की, स्वादिष्ट भोजनोंसे विराट्की वृत्ति सम्पादित
की ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः स्त्रु वीरगर्ह्यः पुंस्त्वेन चान्तःपुरवासविघ्नः ।

इतीव पण्डत्वमवश्यमान्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् ॥ १२ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योगः स्त्रीरूपधारणम् वीरगर्ह्यः अस्मादशवीरजननिन्दितः,
पुंस्त्वेन पुंरूपेण च अत्रः पुरवासविघ्नः अवरोधेऽत्रस्थानस्य प्रतिबन्धः, इति इव
अत एव अवश्यमान्यम् आवश्यककल्पनम् पण्डत्वम् नपुंसकभावम् आदाय स्त्री-
कृत्य पार्थः अर्जुनःअपि मात्स्यम् विराट्स्य जगाम प्राप । स्त्रीत्वस्य वीरजननिन्दिततया
पुंस्त्वस्य चान्तपुरवासप्रतिबन्धकतया तदुभयस्वीकारस्यायोग्यत्वे पण्डत्वमवश्यं-
मावीति पण्डभावमवलम्ब्य पार्थो विराट्सुपासीदिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

प्रीति रूप धारणकरना अर्जुन पैसे बरकरे लिये निन्दनीय था, और पुरुषरूपमें
रहने पर अन्तःपुरवासमें विघ्न था, स्त्रीलिये नपुंसक बनना आवश्यक हो गया, और
पार्थने नपुंसकका रूप अपनाकर विराट्की समाने प्रवेश किया ॥ १२ ॥

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्यागृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणिः ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते मलयगिरेरिव मादतप्ररोहः ॥ १३ ॥

कृतवसतिरिति । तालं कांस्यनिर्मितवाद्ययन्त्रभेदो नर्तकोपेयुक्तः पाणौ यस्य
तादृशः असौ बृहन्नडाख्यः पण्डवेशधरोऽर्जुनः नृपस्य विराट्स्य गृहभुवि गृहे
अन्तःपुरे कृतवसतिः विहितावस्थितिः सन् कन्याः उत्तराप्रमृतीः विराट्बालिकाः
मधुकरमुखरः अमरैर्हृद्धारितः वनान्ते वनमूर्मौ मलयगिरेः मादतप्ररोहः मन्दवायुः

लता इव नर्तयतिस्म अनर्तयत् । यथा अमरैः शब्दायमानैर्मुञ्जरीकृतो दक्षिण-
पवनो वने लता नर्तयति तथा तालपाणिर्विराट्पृष्ठेऽवस्थितोऽर्जुनो विराट्स्थो-
त्तरादिकाः पुत्रीः नृत्यकलाम् अशिक्षयदित्यर्थः । अमरशब्दस्तालवेण बाधुरर्जुनेन
वनं गृहेण कन्याश्च लतामिरूपमिता बोध्याः । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

जित प्रकार अमरके शब्दोंसे मुखरित नल्याचलका मन्द पवन कानममें लताओंको
नचाया करता है उसी प्रकार कठताल-मञ्जीराप्रभृति वाद्ययन्त्र हाथमें लिये अर्जुनने
विराट्के अन्तःपुरमें रहकर उनकी उत्तरप्रभृति कन्याओंको नचाया, नृत्यकलाकी
शिक्षा दी ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्कस्य विभर्ति संहामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माद्रेया मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

ममेति । जसौ विराटः मम कामस्य ध्वजाङ्कस्य ध्वजचिह्नम् तस्य मत्स्यस्य
संज्ञां नाम मत्स्येन्द्रशब्दावयवं मत्स्यपदम् विभर्ति धारयति इति प्रेमभराद्
स्नेहातिशयात् उपेतः आगतः प्रसूनधन्वा कामदेव इव उपेतः प्राप्तः माद्रीपुत्रः
नकुलः अपि आगत्य सभां प्रविश्य मत्स्येन्द्रं विराटं मूर्ध्ना ननाम शिरसा प्रण-
नाम । काम एवं—अयं विराटो मम ध्वजचिह्नमृतमत्स्यस्य संज्ञां मत्स्येन्द्रतया
विभर्तीति स्नेहातिशयात् माद्रीपुत्ररूपधरः सन् आगत्य सभायां विराटं प्राणंस्ती-
दित्यर्थः । पुतेन नकुलस्य कामसमानरूपता ध्वनिता ॥ १४ ॥

यह मत्स्येन्द्र विराट् हमारे ध्वजचिह्न मत्स्यके नामका धारण कर रहा है इसीलिये
प्रेमसे आये हुए कामदेवके समान लगनेवाले माद्रीपुत्र नकुलने सभामें आकर विराट्
को शिर नवाया ॥ १४ ॥

तं पश्यन्नकुलं राजा तन्द्रालुर्दृष्ट्वा निमेषणे ।

निजां मत्स्येश्वराभिख्यां निनाय प्रकटार्थंताम् ॥ १५ ॥

तं पश्यन्नि । तं नकुलं पश्यन् अवलोकमानः दृशोः निमेषणे मीलनव्यापारे
तन्द्रालुः प्रमादयुक्तः निर्निमेषभावेन तमालोकयन् राजा विराटः निजाम् स्वीयां
मत्स्येश्वरः महामत्स्यः मत्स्यानामीश्वर इति वा अभिख्यां संज्ञाम् प्रकटार्थंताम्
अन्वर्थभावं निनाय प्रापितवान् 'सुरमत्स्यावनिमेषौ भवतः' शास्त्रप्रसिद्धयनुसारं
मत्स्या अनिमेषा भवन्ति, मत्स्येश्वरेणापि सुतरामन्वर्थसंज्ञेन भाव्यं तेनायं वि-
राटो नकुलावलोकनवेलायां विस्मृतनिमेषतया मत्स्येश्वर ईति स्व नाम ययार्थ-
यामासेति भावः । गम्योद्येच्छालङ्कारः काव्यलिङ्गेन मञ्जीर्यते ॥ १५ ॥

राजा विराट् जब नकुलको देखन लग्य तब वै पलक गिराना भूळ गये, उस समय

देसा लगा मानों वे 'गत्स्येश्वर' संशाको सार्थक बना रहे हों। मछली और देवता अनिमेण होते हैं, राजा भी मत्स्येश्वर हैं तो इनको अनिमेण होना ही चाहिये ॥ १५ ॥

करां करे स विभ्राणं शराङ्कुलभूषणम् ।

मन्दुरापतिमातेने तं दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥

कशामिति । स विराटः शशाङ्कुलभूषणं चन्द्रबंशालङ्काररूपं दुरापपराक्रमं शत्रुदुरासदवीर्यं तं नकुलस्य कशाम् अश्वदमकं करे विभ्राणम् धारयन्तम् मन्दुरापतिम् वाजिशालाऽधिकृतम् आतेने कृतवान् । नकुलस्य करघृतकशात्वेन अश्व-विद्यानैपुण्यं विभाव्य विराटस्तं स्वाम्बशालाऽधिकारं न्ययुक्तं, 'यद्येन युज्यते लोके दुघस्तत्तेन योजयेत्' इत्युक्तेः ॥ १६ ॥

राजा विराटने जब चन्द्रकुलदोषक तथा शत्रुदुर्लभपराक्रम नकुलको हाथमें बाहुन लिये हुए देखा, तब उन्होंने समझ लिया कि यह अश्वविद्याके विशेषज्ञ हैं अतः विराटने नकुलको अपने अस्तबलका मुख्याधिकारी बना दिया ॥ १६ ॥

अस्मत्तिरोधिर्वसतेभ्वितान्तहेतु-

रेतद्विनैः कतिपर्यैरिति जानतेव ।

पाण्डोः सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो

वृन्दं गवां प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

अस्मदिति । एतत् गवां वृन्दम् अस्मत्तिरोधिवसतेः अस्माकं गुप्तवासस्य कतिपर्यैः स्वल्पैः कतिभिश्चन दिनैः अन्तहेतुः अद्यसानकारणं भविता भविष्यति इति जानता इव अवगच्छता इव चरमेण अन्तिमेन पाण्डोः सुतेन सहदेवेन पृथुकौतुकेन अन्यन्तोत्कण्ठया गवां वृन्दं गोसमूहः प्रजुगुपे रक्ष्यते स्म । अयमाशयः—एतद्गवां वृन्दं कतिपर्यैरेव वासरैरस्माकं गुप्तवासस्यान्ते हेतुत्वं प्राप्स्यतीति जानन्निव सहदेवो विराटस्य गाः परेण कुतूहलेन ररजेति । विराटस्य गोषु शत्रुभिर्हतासु पाण्डवास्तद्रक्षाकाले प्रकटीभवूवुरिवेति कथाऽत्र ध्यातव्या । सहदेवो विराटाज्ञया तद्गोकुलं पर्यपालयदिति परमार्थः ॥

यह गोवृन्द ही कुछ दिनोंमें हमारे अज्ञानवासके अन्तका कारण होगा, इस गोवृन्दके हरण होने पर हमारा यह अज्ञानवास समाप्त होगा, हमें प्रकट होकर इनकी रक्षा करनेके लिये लटनाही पड़ेगा, इस बातको जानते हुएसे अन्तिम पाण्डुपुत्र सहदेवने पूरी उत्सुकताके साथ विराटके गोवृन्दकी रक्षा की, विराटने सहदेवको गोवृन्द की रक्षामें नियुक्त कर दिया ॥ १७ ॥

आगता नगरवासवाञ्छया देवतेव विपिनस्य पार्यती ।

केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कतं विभ्रती नृपवधूमुपागमत् ॥ १८ ॥

आगतेति । नगरवासवान्छ्रया ग्रामवाससुखमनुभवितुम् आगता आयाता विपिनस्य वनस्य देवता अधिष्ठात्री इव प्रतीयमाना पार्षती द्रौपदी, केलिपुष्पं श्रीदाकुसुमम् इव दन्तकङ्कतं राजदन्तनिर्मितं केशप्रसाधनयन्त्रं विभ्रती सती नृपवधूम् विराटस्य प्रधानमहिषीं सुदेष्णाम् उपागमत् आगता । हस्ते कङ्कतमादाय द्रौपदी सैरन्ध्रीभावं व्यञ्जयन्ती सती सुदेष्णायाः समीपदेशं गता, तदानीं सा नगरवासेच्छ्रयाऽऽगता ऋष्यता लीलाकुसुमा वनदेवतेव प्रतीयतेस्मेति तात्पर्यम् । उल्लेखालङ्कारः । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमरः ॥ १८ ॥

द्रौपदी दायमें केश साफ करनेका साधन दायोदाँतकी बनी कंधो लिये हुई विराट की रानी सुदेष्णाके समीप पहुँची, उस समय वह ऐसी लग रही थी मानों दायमें श्वेत लीलासुमन लिये नगरमें वास करनेकी इच्छा रखनेवाली वनदेवता आ गई हो ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैक्यान्नतं शिरः ।

सुदेष्णायास्तु तां दृष्ट्वा सुन्दरीं ब्रीलगौरवान् ॥ १९ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्रीरूपभाजः प्रसाधिकारूपधराया अस्या द्रौपद्याः शिरः मस्तकं जातेः सैरन्ध्रीकुलस्य नैक्यात् नीचत्वात् नतम् अवनतम् आसीत्, स्वां नीचे सैरन्ध्रीवंशे जातां दर्शयितुं द्रौपदी मस्तकं नतं कृत्वाऽतिष्ठदित्यर्थः । सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः शिरस्तु तां सुन्दरीम् सर्वावयवानवद्यां द्रौपदीं दृष्ट्वा ब्रीलगौरवात् लज्जातिशयात् नतमभूदिति योजनीयम् ॥ १९ ॥

सैरन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीका स्तिर इतलिये झुका था कि उसे सैरन्ध्रीवंशमें उत्पन्न होनेके कारण अपनी जातिकी नीचता अभिव्यक्ति करना पड़ रहा था, और उस परम सुन्दरीको देखनेके कारण उत्पन्न लज्जा-स्वापकृष्टत्वप्रकारकशानजन्म सङ्कोच-से सुदेष्णाका भी स्तिर नीचा हो रहा था, वह भी द्रौपदीके रूपको देखकर लज्जासे गढ़ी जा रही थी ॥ १९ ॥

वनमुव इव माघवोदयश्रीर्मनुजपतेरवरोधयोपितोऽसौ ।

अनुदिनमखिलालिलालनीयैरलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यैः ॥ २० ॥

वनमुव इवेति । असौ द्रौपदी माघवोदयश्रीः वसन्तागमलक्ष्मीः वनमुवः वन-स्थलीः इव मनुजपतेः दिगटस्य अवरोधयोपितः स्त्रियः अखिलालिलालनीयैः समस्तसखीप्रशंसनीयैः सकलभ्रमरहृद्यैः अतीवदृश्यैः सस्पृहनिरीक्षणीयैः तिलकैः चित्रकैः तिलकवृक्षविशेषैश्च अनुदिनम् प्रत्यहम् अलमकरोत् प्रसाधितवती । यथा वसन्तागमशोभा समस्तभ्रमरकाम्यैः अत्यन्तसुन्दरैस्तिलकवृक्षैर्वनमुवोऽलङ्करोति

तथाऽन्तो सैरन्ध्रोपदे नियुक्ता द्रौपदी समस्तजनवन्दनीयैस्सस्पृहनिरीक्षणीयैस्ति-
ल्वर्मेननुजेश्वरस्य विराटस्थान्तःपुरिकाः प्रत्यहमलङ्कारेति भावः । शिल्पविशेषण-
साधन्योपमाऽलङ्कारः ॥ २० ॥

उत्ते वसन्तागमनी शोभा वनभूमिको अनरौ द्वारा प्राथित अत्यन्त दर्शनीय तिलक-
तरुते अलङ्कृत कान्ती है दर्शनी तरह सैरन्ध्री पद पर नियुक्त शोकर द्रौपदी विराटके
अन्तःपुराजी रमणियोंको समस्त संगीजनसे प्रदर्शित अत्यन्त सुन्दर लगनेवाले निलकंठे
(चित्रकों) ने प्रतिदिन अलङ्कृत किया करती थी ॥ २० ॥

अनन्तरं स्ववशा 'पाञ्चालमुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादनचण-
मधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तरं पञ्चधा रूप-
मुदञ्चयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

अनन्तगमिति । अनन्तरम् एवं सर्वेषु विराटगृहे गुप्तरूपेण तिष्ठन्तु स्ववशा
स्वार्थानां शिल्पकारिका च पाञ्चालमुता द्रौपदी भृशम् अत्यर्थम्—आदृतकङ्कत-
तदीयः प्रथमः पतिर्युधिष्ठिरः कङ्कता तद्वत्प्रयामाद्रियत इति सा स्वयमपि कङ्क-
प्रसाधनयन्त्रमाद्रियते—तेनादृतकङ्कतम् अतिरसोत्पादनचणम् तदीयो द्वितीयः
पतिर्भीमो महानत्ताधिकृततया नवरसोत्पादने रुच्यभोजनसम्पादने प्रयते, द्रौप-
द्यपि द्रष्टृणां शृङ्गारमाविर्भावयतीति अतिरसोत्पादनचणम्, अधिकशोभनाटन-
पाटवम् अर्जुनः समधिकशोभाशालिनृत्यकौशलं प्रकाशयति साऽपि अधिकं के शि-
रसि इति अधिकं शोभाया अलङ्कारणजन्यश्रियः नाटने योजने पाटवं चातुर्यं
विभर्तीति, आश्रितगन्धर्वकुलम् एतत्पतिषु चतुर्थोऽश्वकुलरत्नकतया नियुक्त इय-
मपि गन्धर्वाणां स्वपतीनां कुलमाश्रिता, आकलितगोत्रान्तरम्—सहदेवो गोत्राया
गोवृन्दस्यान्तरं मध्यमधितिष्ठति, इयमपि गोत्रान्तरम् सैरन्ध्रीति भिन्नां संज्ञान्
विभर्तीति, पञ्चधा रूपम् पञ्चप्रकारक स्वरूपमुदञ्चयन्ती धारयन्ती पञ्चापि पती-
ननुयातवती न्वक्ष्रिययाऽनुसृतवती, पत्यनुसरणस्य पतिव्रताधर्मतया सा पञ्चापि
पतीननुसरति भावः ॥

इत्येक वादः शिल्पकरीके रूपमें नियुक्ता उस द्रौपदीने अपने रूपको पाँच प्रकारका
बनावकर अपने पाँचों पतियोंका अनुगमन किया, क्रियारूपमें उनका माध दिया—युधि-
ष्ठिरने कङ्क नाम रत्नकर 'आदृतकङ्कत' पद पाया, उसने कङ्कत—कङ्कती धारण करके
'आदृतकङ्कत' नाम पाया । भीमने रत्नकर पाक बनावकर—'अतिरसोत्पादनचण' को
पदवी पाई, उसने स्वीयरूप द्वारा शौर्गीमें रसरी उत्पत्ति करके । अर्जुनने नाट्यकलाकी
विशेषज्ञानने जलने 'अधिकशोभनाटनपाटव' शब्दमें पञ्चमा पाई, उसने मिरमें जल

१. 'स्ववशा भ्रमादृत' । २. 'अधिन' । ३. 'गोत्रापन्थाप' । ४. 'पञ्चा-
नामपि' । ५. 'पाञ्चालनृपतिमुता पञ्चापि' । इति पा० ।

वांषना, वस्ते सजाना आदिसे । नकुलने गन्धर्व-अश्व-कुलका भाग्य लिया, उसने अपने पति रूप गन्धर्वों के कुलका । सहदेवने 'आकलितगोत्रान्तर' गाथों के बीचमें वात्स किया, उसने अपना गोत्रान्तर-नामभेद, दूसरा नाम-किया, इस प्रकार द्रौपदीने पाँच रूप बनाये, जिससे पञ्चरूपवापन्न पतियोंका अनुकरण कर सके और अपना पातिव्रत्य कायम रख सके 'गोत्रा गोनिचये' 'गोत्रं नाम च कथ्यते ॥

विमतानपि तैर्जित्वा विवासमिव दायकः ।

अक्षेष्वाकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभूः ॥ २१ ॥

विमनानपीति । धर्मभूः युधिष्ठिरः तैः अक्षैः अपि विमतान् शत्रून्धुर्योधनादीन् जिन्वा विवासं तेषां राज्यभ्रंशं दायकः वितरिष्यन्निव अवनीन्द्रेण राज्ञा विराटेन सह अक्षेषु धूतक्रोडासु आवृत्तिं पुनः पुनरभ्यासम् अकृत । युधिष्ठिरोऽनवरतं विराटेन सह धूतेन क्रोडति, मन्ये स धूते शत्रून्विजित्य तेन्यो राज्यभ्रंशं दिस्सती-वेत्युल्लेखा । 'विवासं दायकः' इत्यत्र 'अक्षेणोर्मविष्यदाधमर्गयोः' इति पट्टी-प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

कह नामभारो युधिष्ठिर सतत राजा विराटके साथ जूझा खेलते रहते थे, मानो वह जूझा खेलनेका खूब अधिक अभ्यास इसलिये कर रहे हों कि जिससे शत्रुओंको जूझाके द्वारा श्री (अस्से हराना तो निश्चित ही है) हरकर राज्यभ्रंश दे सकें ॥ २१ ॥

एवं तैस्तैः स्वकृत्यैः संपादितं शिरःकम्पं चयःकृतमिव संततमनुभव-
ताऽनेन महीपतिना बहुमानिताः पृथासुताः यथा विवासनखेदं तथा
तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिपुः ॥

अथैकदा तत्र सुदेष्णायाः प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवायतन-
सदृशं वासगृहमागतां कोरवायमकर्परिक्लेशादिव विवर्णेन वाससाङ्गु-
लिठताङ्गीं नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसंमुखीनलोचननीलो-
त्पलां राजीवशङ्खयानुव्रजता रौजहंसेनेव राजतभाजनेन राजितकराञ्चलां
पञ्चालमुतां विलोक्य पञ्चेषुवागवञ्चितविवेको मञ्चादुपसृत्य किञ्चिदा-
कुञ्चितमौलिः कीचको नीचां वाचमुवाच,—

एवमिति । एवं तैस्तैः स्वकृत्यैः अङ्गीकृतैः साधितैश्चाङ्गक्रोडापाकप्रबन्धकन्या-
त्यकलाम्पासाभ्यर्पयवैष्णवगाव्याच्यतारूपैः संपादितं शिरःकम्पं श्लाघया शिरश्चालनं
चयसा वार्धकेन कृतं कम्पमिव सन्ततम् सदा अनुभवता अनेन महीपतिना विरा-

१. 'कृतैः' । २. 'गिहम्' । ३. 'परिक्लेशदुःखादिव' । ४. 'अवकुण्ठिताङ्गीम्' ।

५. 'रजत' । इति पा० ।

तेन बहुमानिताः आहताः पृथासुताः युधिष्ठिरादयः यथा विवासनखेदं राज्यभ्रंशं कृतं कष्टं नाज्ञासिषु नाविदन् तथा तत्र विराटनगरे इतरे जनाः लोकास्तदीयं युधिष्ठिरादिसम्बन्धिस्वरूपं वास्तविकं परिचयम् नाज्ञासिषुः ॥

अथ अनन्तरम् एकदा कदाचित् सुदेष्णायाः विराटवध्वाः प्रेपणेन आदेशेन मदनोत्सवासवाय कामोत्सवे उपयोच्यमाणम् आसवं मद्यम् वानेतुम् वासवाय-तनसदृशम् इन्द्रगृहोपमम् वासगृहम् केलीभवनम् आगताम्, (कीचकवासगृहे स्थितं मद्यं नेतुं सुदेष्णाप्रेपणेन तद्वासगृहागतमित्यर्थः) कौरवाधमस्य नीचस्य दुःशासनस्य करेण परिप्लेशात् आमर्शनात् इव विवर्णेन मलिनेन वाससा वस्त्रेण अवगुण्ठिताङ्गीम् आच्छद्यदेहाम्, नखशशिपरम्परायाः नखरूपचन्द्रसमुदयस्य सेवनलालसतया सेवाभिलाषेण—पादस्यनखरूपचन्द्राराधनकामनया इव प्रपद-संमुत्तीनलोचननीलोत्पलाम् पादाग्रपतितनयनरूपनीलकमलाम्, (द्रौपद्या नीलकमलसमाने नयने सदा पादौ पश्यतः मन्ये तदीये नेत्ररूपे नीलकमले कदाप्यु-ल्थायसरतया नखशशिमालामाराधयितुमिव तत्र गते इति भावः) राजीव-शङ्कया द्रौपद्याः करे रक्तकमलत्वधमेण राजहंसेन इव राजतभाजनेन रजतनि-र्मितासवपात्रेण राजितकराश्रलाम् शोभितहस्ताग्रभागाम्, (द्रौपद्या कराग्रे स्थितं रजतनिर्मितं मद्यभाण्डं हंसः स हि द्रौपद्या करोष्यं रक्तकमलमिति भ्रान्त्येव तत्र स्थित इति तात्पर्यम्) पाञ्चालयुतां द्रौपदीम् विलोक्य हृष्टा पञ्चोपवाणैः काम-शरैः वद्धितः अपहृतः विवेकः कृत्याकृत्यज्ञानं यस्य तादृशः सन् मञ्जात् स्वास-नात् उपसृत्य द्रौपद्याः पार्श्वमागत्य किञ्चिन्नतमस्तकः सन् कीचकः नीचाम् तिन्ध्याम् अयोग्याम् वप्यमाणलङ्घनां वाचमुवाच उक्तवान् ॥

इस प्रकार अपने अपने कार्यों—जूआ खेलना, पाकप्रबन्ध, लड़कियोंको नृत्य सिखलाना, घोड़ोंकी देख रेख, गायोंकी रक्षा आदि—से प्रशंसाके लिये कंपाये गये शिरकी शुद्धापेके कारण भी कौपते हुए समझने वाले राजा विराटके द्वारा आदरप्राप्त वे पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर आदि जैसे अपने राज्यभ्रंशजात कष्टको नहीं जान सके, उन्ही प्रकार वहाँके रहनेवाले उनके वास्तविक परिचयको भी नहीं जान सके ॥ इसके बाद किसी समय सुदेष्णाकी प्रेरणासे कामक्रीडामें उपयुक्त होनेवाले मद्य लानेके लिये द्रौपदी कीचकके क्रीडागृहमें गयी जो क्रीडागृह इन्द्रके गृहकी तरह सजा था, दुःशासनके हाथसे छुए जानेके कारण मलिनसे वस्त्रोंसे द्रौपदी अपनेको आच्छादित किये थी, उसके नेत्ररूप नीलकमल उसके पदाग्र पर थे, मानों वे नीलकमल उसके चरणनखरूप चन्द्रपङ्क्ति की सेवाकी इच्छासे वहाँ आये थे, उसके हस्ताग्रमें चांदीका पात्र था, वह राजत पात्र ऐसा लग रहा था मानो द्रौपदीके हाथको रक्तकमल समझकर राजहंस उस पात्रके रूपमें उसके हाथ पर विराजमान हो, ऐसी द्रौपदीको देखकर कामके बाणों द्वारा हर लिया गया है कर्त्तव्याकर्त्तव्य ज्ञान जिसका ऐसा वह कीचक अपने मझ-भासन-ऐ-

उतरकर द्रौपदीके पास आ गया, और तिर झुकाकर इस प्रकारकी गन्दी बात कहने लगा ॥

इदमेव हि सद्य भद्रभद्रं यदिदानीं तव मार्दवज्ञमङ्घ्रेः ।

अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि ! त्वदपाङ्गगोचरो यः ॥ २२ ॥

इदमेवेति । हे हरिणाक्षि मृगलोचने, सैरन्ध्रि, इदमेव हि सद्य एतदेव मदीयं गृहम् भद्रभद्रम् अतिशयकल्याणभाजनम् अस्ति, यत् इदं गृहम् सम्प्रति तव अङ्घ्रेः चरणस्य मार्दवज्ञम् मृदुत्वज्ञानवत् । इदं गृहमधुना तव चरणकोमलताज्ञानेन धन्यं जायते इत्यर्थः । यस्तव अपाङ्गगोचरः दृक्पातविषयः दृश्यो जातः (सः) अयम् अहमपि धन्यधन्यः अतिभाग्यभाजनमस्मीति शेषः । गृहमिदं त्वच्चरणस्पर्शनाहं च दृक्पातेन धन्यो जातावित्यर्थः । अतिशयोक्तिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

हे मृगलोचने सैरन्ध्रि, हमारा यह गृह आज धन्य हो रहा है जो तुम्हारे चरणोंकी कोमलताका स्पर्श पा रहा है, और आज मैं भी धन्यधन्य हो रहा हूँ कि तुम्हारे नयन स्पर्श पर पड़ रहे हैं, तुम मुझे देख रही हो ॥ २२ ॥

नतगात्रि ! यदागमेन मां नयसे मोदगिरेरधित्यकाम् ।

चिरपुण्यफलोदयश्रियां दिवसो वैजननस्तदेष मे ॥ २३ ॥

नतगात्रीति । हे नतगात्रि, जघनस्तनभारनन्नाङ्गि, त्वं विश्वाधिकसुन्दरी यत् प्रस्थान् आगमेन स्वीयेनागमनेन मां मोदगिरेः आनन्दरूपपर्वतस्य अधित्यकाम् उपरितनं प्रदेशम् नयसे, त्वयमागमनेन माम् अत्युच्चमानन्दशिखरमारोपयसि, महान्तमानन्दं प्रयच्छसीत्यर्थः, तत् एष मे दिवसः अद्यतनो वासरः चिरपुण्यफलोदयश्रियाम् चिराचरितसुकृतजन्यफलसमृद्धीनाम् वैजननः प्रसूतिमासः, अद्य मम सर्वाणि नुकृतानि फलदानप्रवृत्तानि, सर्वा अपि पुण्यक्रिया अद्य फलं दातुं प्रवृत्ताः, येन त्वां पश्यामि, इतरथा न दृश्येते दृशं रूपम् । एतेन त्वद्दर्शनं पुण्यातिशयलभ्यमिति ध्वनितम् । 'सूतिमासो वैजननः' इति कोशः, तत्र मासपदं दिनाद्युपलक्षक बोध्यम् ॥ २३ ॥

हे नताशी सैरन्ध्रि, तुमने स्वयम् यहाँ आकर जो मुझको आनन्दरूप पर्वतकी ओटी पर पहुँचाया है, महान् आनन्द प्रदान किया है, सो मालूम पड़ता है कि आजका दिन मेरे ममत्त्व पुण्योंके लिये फल देनेका—फलप्रसव करनेका—है, प्रसूति काल है । हमारे सारे पुण्योंके बन्से ही आज तुम्हारे दर्शन प्राप्तकर मैं इस असीम आनन्दका उपभोग कर रहा हूँ ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि ! तेऽभिधायाः कुतो न जागर्त्यधुना कचेपु ।

तस्याः प्रतीपोदितवर्णपङ्क्तेरर्थोऽथवालंकरणं ह्यमीषु ॥ २४ ॥

अन्वर्थति । हे मालिनि, पुष्पमालानिर्माणकर्त्रि सैरन्ध्रि, अधुना सम्प्रति ते केशेषु केशेषु तव अभिधायाः 'मालिनी' इति संज्ञायाः अन्वर्थता अर्थवत्ता माला-युक्तता कुतो न जायति विद्यते, किमर्थं तव केशाः सम्प्रति मालयानालंकृता इति प्रश्नाशयः, अथवा अमीषु तव केशेषु तस्याः 'मालिनी' इति तव संज्ञायाः प्रतीपम् विपरीतभावेन उदितायाः उच्चारितायाः वर्णपङ्क्तेः अक्षरसमुदयस्य 'नीलिमा' इत्येवं रूपस्य अर्थः श्यामत्वम् अलङ्करणं शोभाजनकम् अस्त्येवेति शेषः । तव केशेषु मुक्तापुष्पादिरचितमालापेक्षया स्वाभाविको निलिम्बैव विशेषशोभाकारक इत्याशयः । आक्षेपालङ्कारः—'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिपेक्षो विचारणात्' इति तल्लक्षणात् ॥ २४ ॥

हे मालिनि, तुम्हारे इन केशोंमें आज तुम्हारे नामकी अन्वर्थता मालिनि पदकी वथार्थता—माल्यवत्ता—क्यों नहीं है, तुमने आज अपने केशोंको मालासे क्यों नहीं सजाया ? अथवा मालाकी क्या आवश्यकता है ? तुम्हारे नामके अक्षरोंको उल्टा लिखने-बोलने पर बनने वाले पद-नीलिमा शब्दका अर्थ कालापन ही उसका स्वाभाविक अलङ्कार है ॥ २४ ॥

वाहोरनङ्गदत्वस्य बाले ते कारणे उभे ।

एकं तयोस्तु लावण्यमितरत्रावगम्यते ॥ २५ ॥

वाहोरिति । हे बाले, ते तव वाहोः मुजयोः अनङ्गदत्वस्य कामवासनासम्बन्धकत्वस्य कामोद्दीपकत्वस्य अङ्गदाख्यभूषणशून्यत्वस्य च उभे कारणे द्वौ हेतुः संभवत इति शेषः, तयोर्द्वयोः कारणयोर्मध्ये अनङ्गदत्वस्य कामवासनोद्दीपकत्वस्य एकं कारणं लावण्यम् अवगतम् दर्शनेनैवावधारितम्, इतरत् अनङ्गदराहित्यस्य कारणं नावगम्यते नावबुध्यते, तदेतदशुन्दर्याः अङ्गदालाभस्तु न कारणं संभवति, गर्भकृतं स्थौल्यमपि न दृश्यते, तत्किमित्यङ्गदं विना तव बाहू इति न वेश्मितीयर्थः ॥ २५ ॥

हे बाले, तुम्हारे हाथ अनङ्गद-कानोद्दीपक तथा अङ्गद कैयूरशून्य-हैं, इसके दो कारण होंगे, इनमें कामोद्दीपक होनेका कारण तुम्हारा लावण्य तो नास्त्य है, ऐश्वर्यमेही ज्ञात है, परन्तु भूषणशून्यताका कारण नहीं समझ पा रहा हूँ ॥ २५ ॥

अरम्यभावं भजते जगत्यामङ्गेषु किञ्चिद्विकलोऽपि लोकः ।

संदृश्यसे त्वं निखिलेन बाले मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्तिः ॥ २६ ॥

अरम्यभावमिति । अङ्गेषु करचरणादिशरीरावयवेषु किञ्चिद्विकलः इषद्वैगुण्यवान् आंशिकदोषयुक्तः अपि लोकः जगत्याम् संसारे अरम्यभावम् कुरूपत्वम्

भजते प्राप्नोति, अङ्गेषु मत्स्वपि वचन्विद्बुविशेषे कामपि वक्रवादिलक्षणां स्वल्पां
त्रुटिम् धारयन्नपि जनः कुरूपतया प्रथामधिगच्छतीत्यर्थः । हे बाले, त्वं तु निखिलेन
समस्तेन मध्येन कटिभागेन हीना रहिताऽपि मनोज्ञमूर्तिः रमणीयाकृतिः सन्-
न्यसे, अङ्गे किञ्चिद्दृषिते कुरूपताप्रधालोकस्य तव त्वेकस्याङ्गस्य सर्वथाऽसत्त्वेऽपि
न सौन्दर्यवतिरपि तु मनोज्ञता समृद्धिरिति लोकोत्तररूपसम्पत्तिरसित्वमित्या-
शयः ॥ २६ ॥

इस सत्सारमें वह व्यक्ति अनन्य-कुरूप-माना जाता है जिसके किसी भी अङ्गमें
थोड़ा भी वैकल्य-दुष्टि, वक्रत्वादि दोष-हीना है, परन्तु हे बाले, तुम्हारा तो कटिभाग
सोलहो आने गायब है, अत्यन्तासव है फिर भी तुम सुन्दरी हो दोस्त पटती हो, यह
आश्चर्यजनक तुम्हारे सौन्दर्यकी विशेषता है ॥ २६ ॥

न पल्लवस्तन्वि ! न विद्रुमश्च तान्नोऽधरोऽयं तव दिम्बमेव ।

चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्रमेतच्चन्द्रस्य विम्बं सहजं हि लोके ॥ २७ ॥

न पल्लव इति । हे तन्वि, तान्नः अरुणः अयं तवाधरः न पल्लवः क्रिसलयः नापि
विद्रुमः प्रवालः, (किन्तु) विम्बम् रक्तफलमेद एव अस्तीति शेषः । तव एतत्
हर्यमानं वक्त्रं मुख यदि चन्द्रः स्यात् तदा चन्द्रस्य विम्बं मण्डलं सहजं स्वाभा-
विकं लोकेऽस्ति । अयमाशयः—मुखस्य चन्द्रत्वे तवाधरस्यापि विम्बत्वं सिद्धमेव,
चन्द्रस्य विम्बसहचरितत्वात्, तथा च तवेदं मुखमिन्दुरिति निर्णये जाग्रति
तत्सहचरस्यौष्ठस्यापि विम्बत्वं प्रतिपन्ने तत्र पल्लवत्वस्य विद्रुमत्वस्य वा संशयो
न संभवतीति । अत्र मेदेऽभेदातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २७ ॥

हे तन्वि, तुम्हारा यह ओठ न पल्लव है, और न प्रवाल ही है, यह तो निश्चय
रूपसे विम्ब है, यदि तुम्हारा मुख चन्द्रना है तब यह ओष्ठ विम्ब ही होगा, क्योंकि
विम्ब (मण्डल) चन्द्रमाका नित्य सहचर हुआ करता है ॥ २७ ॥

कान्ते ! तवाननमिदं कमलावलीपु

स्रष्टुं पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।

पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे

संदृश्यते विरचितः खलु हंसपादः ॥ २८ ॥

कान्ते इति । हे कान्ते प्रिये, तव इदं प्रत्यक्षरमणीयम् आननं मुखम् सरसि
कमलाकरे कमलावलीपु कमलसमुदायेषु स्रष्टुं पुरा धात्रा विस्मृतम् एव, इदं तत्र
मुखं कमलतया सरसि कमलकुलमध्ये विधाता स्रष्टुं विस्मृतवानिति निश्चितम्
एव, तन्निश्चये कारणमाह—पश्चादिति । पश्चात् कमलानि निर्माय ततः परतः विचि-

न्तितवता ध्यातवता घात्रा तदुपान्तभागे कमलानां पार्श्वे विरचितः कृतः हंसपादः
हंसचरणः हंसपादनामकं त्रुटिचिह्नं च संदृश्यते विलोक्यते । हंसपादो नाम त्रुटि-
सूचकश्चिह्नविशेषः । अयमाशयः—पुरा कमलानि निर्मातुं प्रवर्तमानो ब्रह्मा नरसि-
सर्वाण्यपराणि कमलानि निर्माय तत्र तव मुखरूपं कमलं निर्मातुं विस्मृतवान् ,
अतएव कमलान्तरे पार्श्वे हंसपादं हंसपद्मिणां चरणं हंसपादनामकं त्रुटिचिह्नं च
कृतवान् । यो भ्राम्यति स तत्र त्रुटिचिह्नं हंसपादं निर्माय त्रुटिमार्जनं करोति,
कमलावलीमन्ये तव मुखं निर्मातुमुचितमासीत् तद्विस्मृतवता ब्रह्मणा कमलसमीपे
हंसपादं निर्माय मार्जिता स्वीया त्रुटिरिति । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, अनुमानं च ॥ २८ ॥

हं कान्ते, सरोवरमे कमलपाङ्कजा निमोग करनेके समय ब्रह्मा तुम्हारे मुखका
व नाना मूल गटे, इसीटिमे पीछे जब वनकी अपनी गलती याद आई तब उन्होंने कमलों
के सामने हंसपाद-हंसोंका चरण और हंसपाद नामक त्रुटिचिह्न-लगा दिया जो
दीना करना है । जब लिखनेमें कुछ छूट जाता है तब लिखनेवाला सामनेकी पङ्क्तिमें
एक तिरछा तुकीला चिह्न बनाकर त्रुटिका सूचना देता है, उसी प्रकार सरोवरमें कमलों
के समूहमें तुम्हारे मुँहका बनाना मूलकर ब्रह्माने हंसपादरूप चिह्न लगाकर अपना
दोष मार्जित किया है ॥ २८ ॥

कूपस्य तीरे निवसन्नपायं को वा न धत्ते वद कोमलाङ्गि ! ।

त्वन्नाभिकूपस्य वसन्ति तीरे न दृश्यते संप्रति मध्यभागः ॥ २९ ॥

कूपस्येति । हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे समीपे निवसन् निवासं कुर्वन् को वा
अपायं पतनलक्षणं विनाशं न धत्ते इति वद, सर्वोऽपि कूपसमीपे वसन् कदाचिद-
वश्यमेव कूपे निपत्यात्मानं विपादयेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—त्वन्नाभिकूपस्य
कूपवद्गभीरायास्तव नामः तीरे तटे वसन् तिष्ठन् तव मध्यभागः कटिदेशः संप्रति
नहि दृश्यते । कूपस्य तटे वसतो जनस्य कस्य निपातो न स्यादिति वद, दृष्टं हि
मया तव नामीकूपस्य पार्श्वे वसतो मध्यस्यादृश्यत्वलक्षणो निपातः । तदवश्यं
त्वयापि मधुच्छदृष्टान्तद्वारा सिद्धान्तनूतोऽर्थः स्वीकरणीय इति भावः । अर्थान्तरेण
नामेरुतिराम्नीर्यप्रतीतिरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

ह कोमलाङ्गि, कूपके किनारे वास करनेवाला कौन नाशको नहीं प्राप्त करता है,
बताओ तो, अर्थात् कूपके समीप रहनेसे सबका नाश निश्चित हो है, देखो तुम्हारे नामी-
कूपके पास रहने वाला तुम्हारा मध्यभाग नहीं दोख रहा है, वह भी कूपके पास रहनेसे
हो मानो अदृश्य हो गया है ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्त्रशशिसेवनलामतोषा-

दालिङ्गितामिव मियो रजनेखियामीम ।

त्रेधा विभज्य रचितां बहसेऽद्य वेणीं

कं सिंहसहननमूहयितुं वियुक्तम् ॥ ३० ॥

अक्षिणेति । अक्षीणः पूर्णो वस्त्रशशी मुखचन्द्रस्तस्तेवनस्य तत्परिचरणावसरस्य लाभेन अधिगमेन यो तोषः स्रुष्टिस्तस्मादिव मिथः आलिङ्गिताम् अन्योन्याश्लिष्टाम् रजने स्त्रियामीम् रजन्यास्त्रान् प्रहरानिव त्रेधा विभज्य रचिताम् वेणीं केशचन्धम् अद्य कं सिंहसहनन विशिष्टरूपं पुमांसम् वियुक्तम् ऊहयितुं तर्कयितुं बहसे धारयसि ? कस्य पुरुपरत्नस्य वियोगे वेणीं धारयसि ? स्ववेणीधरणेन कस्य पुरुपरत्नस्य वियुक्तत्वं लोकैरनुमापयसि ? तव हि वेणी परस्पराश्लिष्टा रात्रेन्त्रियामीव श्यामा सा हि रात्रेस्त्रियामीमुखशशिसेवावमरलाममासाद्येव परस्परमाश्लिष्यन्ती सती वेणीरूपं प्रपन्नेति भावः । प्रोपिते पद्यावेकवेणीधरं शिरो नार्यो बहन्ति, ततो वेणीधारेण कं प्रियं वियुक्तमनुमानविषयतां नयसीति बोध्यम् ॥ उल्लेखाऽनुमानयोः सह्यः ॥ ३० ॥

पूर्ण चन्द्रमा रूप मुखकी सेवाके अवसरको पा सज्जनेकी सुश्रीसे एक दूसरेसे लिपटी हुई (रातके नीनी प्रहरोकी तरह) त्रियामीके समान तीन भागोंमें बाँटकर गुँधी गई ॥ वेणीको किस सुन्दर पुरुषके वियोगको तर्कित करानेके लिये माँ पर धारण करती हो ? जिस स्त्रीका पति बाहर होता है वह वेणी धारण करके उसके वियुक्त होनेकी अभिव्यक्ति करती है, तुम किसके वियोगमें यह वेणी धारण कर रही हो, तुम्हारा वह प्रियतम कौन है ? तुम्हारी यह वेणी ऐसी लगती है मानो मुखरूप पूर्ण चन्द्रमाकी सेवाका अवसर मिल जानेके सन्तोष-सुश्रीसे आपसमें लिपटी हुई त्रियामी-तीन प्रहर-हो ॥ ३० ॥

सुदति ! बहुपरागधूसरापि त्वमपहरस्यधुना मनो मदीयम् ।

रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलतावृताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥

सुदतीति । हे सुदति, पूर्णयौवने, बहुना परागेण रजसा धूसरा मलिना अपि त्वम् कार्यकरीत्वेन नियुक्ततया धरापरागमलिनाऽपि त्वम् अधुना सम्प्रति हरकोपेन दह्यमानस्य महादेवकीधेन ज्वलन् यः स्मरः तस्य यस्तनुधूमः शरीरदाहसंभवो धूमस्तस्य लतया लेखया आवृतानि दुन्नानि आखिलान्यङ्गानि यस्यास्तादृशी रतिः कामवधूः इव मे मम मनो हृदयम् अपहरसि आकर्षसि । धराधूलधूसरतनुरपि त्वं शिवकोपानलदह्यमानकामदेहधूमलताच्छ्रया रतिरिव प्रतीयमाना मम स्वान्तं यत्नवदाकर्षमीति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३१ ॥

हे सुदति, धूलधूसर शरीर कोर भी तुम इस समय हमारे हृदयका आकर्षण कर रही हो, श्लिष्टरूपमें तुम ऐसी लग रही हो मानो महादेवके कोपमें जलते हुए कन्दर्प के शरीरसे निकलनी हुई धूमलतासे लिपटी गयी हो ॥ ३१ ॥

त्वामुल्लसद्विम्बफलाधरां मे मामप्यनङ्गाशुगमर्दितं ते ।

विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे पद्मानने ! पातुमयं हि कालः ॥ ३२ ॥

त्वामुल्लसदिति । हे पद्मानने कमलमुखि, मे मम उल्लसद्विम्बफलाधरां शोभमानविम्बफलतुल्योर्ध्वं त्वाम् पातुम्—त्वदधरामृतमास्वादयितुम्, ते तव माम् अनङ्गाशुगमर्दितं कामवाणपीडितं पातुं रक्षितुम् स्वाङ्गदानेन कन्दर्पाद्रक्षितुञ्च विशङ्कम् शङ्कारहितरूपेण अस्मिन् विजने एकान्ते प्रदेशे स्थाने अयं कालः समुचितः समयः । अत्रैकान्तस्थाने निःशङ्कमहं त्वदधरं पिबेयं त्वं च स्वाङ्गदानेन मां रक्षे-
रेतदुपयुक्तोऽयं समयः प्राप्तस्तदलं कालविलम्बेनेति भावः ॥ ३२ ॥

इस निर्जन एकान्त स्थानमें मेरे लिये तुम्हारे विम्बफलकी तरह शोभमान अधरकी पीनेका—तुम्हारे अधरामृतके आस्वादनका—और तेरे लिये कामवाणसे पीड़ित होने वाले हमारी रक्षा करनेका उपयुक्त समय यही है । हे कमलमुखि, यही मौका मिला है कि मैं तुम्हारे विम्बाधरका पान कर सकूँ, और तुम मुझ कामपीडितकी रक्षा कर सको ॥

इति तस्य तादृशं वचनमाकर्ण्यपि चित्तचम्पकमञ्जरीचञ्चरीकाय-
माणपञ्चशरविकारा^१ पाञ्चाली गिरमिमां स्मररागतिमिरकौमुदीमुदीर्या-
मास,—

इति तस्येति । इति एवं प्रकारकं तस्य कीचकस्य तादृशं स्मरविकारजनकं वच-
नम् आकर्ण्य श्रुत्वा अपि चित्तम् एव चम्पकमञ्जरी चम्पकप्रसूनं तस्य चञ्चरीकाय-
माणः भ्रमरवदाचरन् (यथा भ्रमरश्चम्पकमञ्जरी दूरे तिष्ठति तथैव) पञ्चशरवि-
कारो यस्यास्सा तथोक्ता, कामविकारास्पृहहृदया पाञ्चाली द्रौपदी स्मररागः काम-
विकारः एव तिमिरं तमः तस्य कौमुदीम् (यथा कौमुद्या तमोऽपसार्यते तथैव)
चन्द्रिकारूपाम् कामविक्रियानाशिकाम् इमां वच्यमाणां गिरम् उदीरयामास
उवाच ॥

इस प्रकार कीचकके कामोद्दीपक वचनको सुनकर भी द्रौपदीके हृदयरूप चम्पक फूलके
भ्रमरके समान आचरण करनेवाला है पञ्चशरविकार—कामविकार—जिसका—इतनी चिकनी
प्रलोभनं बातें सुनने पर भी जिसके हृदयमें कामविकार नहीं उत्पन्न हुआ—वैसी द्रौपदीने—
स्मरविकाररूप अन्धकारके लिये चन्द्रिकास्वरूप—कामविकारनिरासकर—यह वचन कहा ॥

अन्तःपुरेषु विहरन्नयि कीचक ! त्वं

सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्ह्यमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्दिरेफो

रज्येत किं पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् ? ॥ ३३ ॥

अन्तरिति । हे कीचकः, अन्तःपुरेषु बिहरन् अन्तःपुरस्त्रीभिः सह क्रीडां कुर्वन् त्वम् सैरन्ध्रये दास्यं स्पृष्टव्यसि कामधसे इति एतत् विगह्यन् अतिनिन्दनीयम् । अवरोधरमणीभिः क्रीडां कुर्वतस्तव दासीविषया स्पृहा नितान्तहास्येति भावः, तत्र दृष्टान्तमाह—रन्येषु लोकोत्तरसौरभशालिषु कल्पकुसुमेषु कल्पद्रुमप्रसूतेषु चरन् द्विरेफः भ्रमरः पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् श्मशानतरुषुप्पस्तवके रज्येत अनुरागं भजेत किम् ? नहि कल्पद्रुमकुसुमानुरागी भ्रमरः श्मशानतरुकुसुमस्तवकेऽनुरागं भजते तद्वदन्तःपुरस्थललनाविहारिणस्तव दासीकामना नितान्तनिन्द्येति तात्पर्यम् ॥ दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३३ ॥

हे कीचक, तुम जब अन्तःपुरका ललनाओंके साथ बिहार करके सुख पा रहे हो तो फिर मुझ सैरन्ध्रोंके लिये क्यों स्पृहा कर रहे हो, तुम्हारी इस तरहकी स्पृहा नितान्त निन्दनीय है । जो भ्रमर रमणीय कल्पद्रुम कुसुममें विचरण किया करता है वह क्या श्मशान वृक्षके फूलों पर अनुराग रख सकता है ॥ किस प्रकार श्मशानवृक्षकुसुम और कल्पवृक्षप्रसूनमें अवर्णनीय अन्तर है उसी तरह हममें और तुम्हारे अन्तःपुरकी स्त्रियोंमें अन्तर है फिर भी तुम मुझ दासी पर अनुराग प्रकट कर रहे हो, तुम्हारे लिये यह अति गद्दित है ॥ ३३ ॥

प्रतापते चपलता पतिवन्नीषु या हठात् ।

इष्टार्थसिद्धेः प्रागेव दिष्टान्तं दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

प्रतापते इति । या चपलता लोलुपता पराङ्मनाऽऽसक्तिः हठात् अविचारपूर्वकम् पतिवन्नीषु पतिव्रतासु नारीषु विषयेषु प्रतापते क्रियते, सा पतिव्रताविषयाऽऽसक्तिरूपा चपलता इष्टार्थसिद्धेः तादृशस्त्रीप्राप्तिरूपमनोरथपूर्त्तः प्राक् पूर्वमेव नृणां तादृशदुष्टपुरुषाणां दिष्टानां मृत्युं दोग्धि उपपादयति । अयमाशयः—पतिव्रता-नारीसुहृदस्य यदि हठात् कोऽपि पुरुषो बलात्कारप्रवृत्तिमादधाति तदा तादृश-वनितासुरतप्राप्तेः पूर्वमेव स हृत्प्रवृत्तो नरो मृत्युमाप्नोति, वृद्धिं दुरन्ते कर्मणि मा पदं निधा इति । 'पतिवन्नी पतिव्रता' 'दिष्टान्तः प्रलयोऽप्ययः' इत्युभयब्रामरः ॥ ३४ ॥

बिना विचार किये यदि पतिव्रता नारियोंके विषयमें चपलता—आसक्ति—की, बाती है तो वह चपलता मनोरथपूर्त्तके पहले ही उस लोलुप व्यक्तिके लिए मृत्यु उपस्थित कर देती है, अतः इस सतरेवाले कानमें प्रवृत्त मत हो ॥ ३४ ॥

गन्धर्वाः सन्ति मे कान्ता वाधते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्त्राभिख्यां स्वाश्रयसंख्यां च वहन्तीतीर्ष्या किल ॥ ३५ ॥

गन्धर्वा इति । मे मम सैरन्ध्रयाः कान्ताः पतयः गन्धर्वाः गन्धर्वरूपाः सन्ति,

यान् मम पतीन् स्वामिरयां स्वरूपसदृशं रूपम् स्वाच्छाणां संख्याम् पञ्चसंख्याम् च वहन्ति धारयन्तीति ईर्ष्या इव स्मरः कामः अनिशं बाधते कदर्थयति । मम पतयः पञ्चसंख्यकाः सन्ति, कन्दर्पसमरूपाश्च, तांश्च स्वामिख्यां स्वास्रसंख्यां च धारयतस्तयेर्ष्या इव कामोऽनवरतं पीडयति, एतेन तेषां मद्विषये सदा सतर्कतया मद्विषया तव प्रवृत्तिर्न विपत्तिविमुखीति व्यञ्जितम् ॥ ३५ ॥

मेरे पति गन्धर्व हैं, वे कन्दर्पका रूप तथा उसके वाणोंकी संख्याको धारण करते हैं इसी ईर्ष्याके कारण कन्दर्प उन्हें सदा सताया करता है । मेरे पति पौंचसंख्यक तथा काम समान सुन्दर हैं, उन्हें कामदेव सताया करता है, अतः वे हमारे प्रति सदा सानुराग हैं, ऐसी स्थितिमें हमें छेदनेमें तुम्हारा कुशल नहीं है ॥ ३५ ॥

दोष्मतामवतंसास्ते स्वरूपं नैव केवलम् ।

गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मां च मानिनः ॥ ३६ ॥

दोष्मतामिति । दोष्मताम् बाहुबलशालिनाम् अवतसाः अलङ्कारभूताः ते गन्धर्वा मम पतयः केवलम् स्वरूपम् आत्मनो मूर्त्तिमेव न गोपायन्ति प्रच्छादयन्ति, परम् अप्रमादेन सततसावधानतया माम् च परेभ्यो दुष्टेभ्यो गोपायन्ति रक्षन्ति । ते प्रच्छन्नस्थिताः सावधानतया मां रक्षन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

बाहुबलशालियोंके भूषणभूत वे हमारे पति गन्धर्व केवल अपनी मूर्तिको ही नहीं छिपाये रहते हैं, वरन् मुझको भी सावधानीके साथ सदा दूसरोंसे बचाया करते हैं । हमारे पति सदा सन्निहित हैं और प्रच्छन्नरूपमें रहकर सावधानीके साथ हमारी रक्षा किया करते हैं ॥ ३६ ॥

तदद्य पथि वामेऽस्मिन्संप्रतिष्ठाससे यदि ।

ते तु त्वां चारयिष्यन्ति दक्षिणे^१ विधृतक्रुधः ॥ ३७ ॥

तदयेति । तत् तस्मात् तेषां मम पतीनाम् गन्धर्वाणाम् अत्रैव प्रच्छन्नमावेन स्थितत्वात् अथ अशुना त्वं यदि वामे अनुचिते पथि परदाराभिर्मांशनरूपे संप्रतिष्ठाससे पदमाधातुमिच्छसि तदा विधृतक्रुधः क्रुनकोपास्ते मम पतयो गन्धर्वाः त्वां दक्षिणे पथि यमपुरगामिनि मार्गे चारयिष्यन्ति प्रस्थापयिष्यन्ति, मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतः यदि तुम इस परदाराभिर्मांशनरूप अनुचित मार्गसे चलना चाहोगे तो वे हमारे पति गन्धर्व क्रुपित होकर तुम्हें यमपुरगामी दक्षिण मार्गसे चलनेके लिए बाधित करेंगे, तुम्हें मारकर यममार्ग-दक्षिण पथ-से बिदा करेंगे ॥ ३७ ॥

इत्यूचुपी^३ सा महिषी कुरुणां शेमुषीमती ।

सद्यो निववृते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मनः ॥ ३८ ॥

शुचुपीति । इति प्रागुक्तप्रकारेण ऊचुपी कथितवती शेषुपीमती प्रगस्तबुद्धिः सा प्रसिद्धचारिचा कुरुणां महिषी कुरुराजपत्नी द्रौपदी तस्मात् कीचकात् मद्यः सपदि आत्मनः स्वस्याश्चित्तवृत्तिः आत्मभाव इव निववृत्ते परादमुखी बभूव । एवं कथयित्वा सा द्रौपदी कीचकं हिन्वा गन्तुं प्रवृत्ता, यथा तदीया चित्तवृत्तिस्तद्वि-
मुखी आसीत्तथा देहेनापि सा तद्विमुखी जातेत्यर्थः । अत्र द्रौपदी तच्चित्तवृत्त्यो-
निवृत्तिरूपैकक्रियाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ३८ ॥

इम प्रकार कहकर उद्दिनती वह कुरुराजपत्नी द्रौपदी तुरत कीचकनी छोड़कर वहाँ से चल पड़ी, जिस प्रकार उन्नी चित्तवृत्ति उसकी प्रति विमुख थी, उसी प्रकार देखते ही वह कीचकसे विमुख हो गई ॥ ३८ ॥

यथा यथाऽस्या धावन्त्या रिद्धणेन पदोद्युगम् ।

तथा तथा रूपारुण्यं तस्याधत्त दृशोरपि ॥ ३९ ॥

यथायथेति । धावन्त्याः कीचकभयान् पलायमानायाः अस्याः सैरन्ध्रयाः पदोः चरणयोः युगम् द्वयम् रिद्धणेन चलनेन (नदायामेन) यथा यथा आरुण्यं रक्ता-
भवम् आधत्त गतम् , तथा तथा नाचन्या मात्रया तस्य कीचकस्य दृशोः नेत्रयोः
युगम् अपि आरुण्यमाधत्त रक्ततामापत् इत्यर्थः । यथा पलाय्य गच्छन्त्यास्तन्या-
श्चरणद्वयमायासवशाद्रक्तममृतया स्वापमानजनितेन कोपेन कीचकस्य नयनद्वय-
मपि रक्तमजनीति भावः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, पादयुगनयनयुगयोरारुण्यधारण-
रूपैकक्रियाभिसम्बन्धात् ॥ ३९ ॥

कीचकके समीपदेगसे भागकर जाती हुई द्रौपदीके पादयुग जैसे जैसे चलनेमें आयास के कारण लाल होने लगे उसी तरह कीचकके नेत्रद्वय भी स्वापमानजन्य कोपके कारण लाल होने लगे ॥ ३९ ॥

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।

पर्यायवद्वोद्यमविश्रमाभ्यां पद्भ्यां कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥

इति । ततः कोपोदयावरतः कृतान्तभासा यमराजसमेन तेन कीचकाधमेन केशे गृहीता केशेषु गृहीत्वा भुवि पातिता धरायां नाशिता च सा कृष्णा द्रौपदी पर्यायेण क्रमेण वदः आश्रितः उद्यमः प्रहारप्रवृत्तिः विश्रमः प्रहारनिवृत्तिः वाम्यां तादृशाभ्याम् पदोः प्रहरतोः मतोर्हस्तौ विश्राम्यतः हस्तयोश्च प्रहरतोः पादौ विश्राम्यत एवं क्रमेण पद्भ्यां चरणाभ्यां कराभ्यां हस्ताभ्यां च पर्यभावि तिरस्कृता नादिता । कोपस्य सर्वाकार्यप्रवर्तकतया कीचकः कृष्णां पद्भ्यां कराभ्याञ्चाप्यताड-
प्रदित्वाशयः ॥ ४० ॥

कुपित होनेपर यमराजके समान प्रतीत होनेवाले उस नीच कीचकने केश पकड़कर जमीन पर गिराई गई द्रौपदीको, क्रमसे उद्यम तथा विश्राम करनेवाले अपने पैरों तथा हाथोंसे अपमानित किया, पीटा । जब पैरोंसे पीटता तब हाथ विश्राम करते और जब हाथोंसे पीटता तब पैर विश्राम करते, इस प्रकार कीचकने कुण्याकी पूरा पीटाई करके उसका अपमान किया ॥ ४० ॥

प्रहारभीत्येव तदा मृगाद्या नाड्यां कचिव्यान्तरधत्त संज्ञा ।

उद्गम्य सा दूरगते प्रहर्तयुद्वाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

प्रहारभीत्येवेति मृगाद्याः हरिणशावकलोचनायाः द्रौपद्याः या संज्ञा चेतना तदा ताडनकाले प्रहारभीत्या ताडनादभयेन इव क्वचन अज्ञातायाम् नाड्याम् धमन्याम् अन्तरधत्त तिरोभवति स्म, या संज्ञा प्रहर्तरि ताडके कीचके दूरगते अपसृते सति चिराय उद्गम्य बहोः कालात् प्रकटीभूय दृशौ द्रौपद्या नेत्रे उद्वाटयामास उन्मीलयामास । ताडनावसरे भीतेव संज्ञा क्वचिन्नाड्यामन्तरधान्, प्रहर्तरि कीचके दूरगते तु सा संज्ञा नाड्या बहिर्भूय द्रौपद्याः पिहिते नेत्रे उन्मीलयामास, ताडनावसरे मूच्छां गता ताडननिवृत्तौ लब्धसंज्ञा च सा द्रौपदी चक्षुरुन्मीलितवतीत्याशयः । उभेका समासोक्तिश्चालङ्कारौ ॥ ४१ ॥

मृगाक्षा उस द्रौपदीकी जो चेतना प्रहारकालमें प्रहारसे डरी हुई सी किसी अज्ञात नाड़ीमें जाकर छिप रही थी, प्रहार करनेवाले कीचकके दूर हट जाने पर गतभय होकर उसी चेतनाने, फिर बाहर होकर द्रौपदीकी आँखोंको खोल दिया, द्रौपदी कुछ देरके लिये अचेत हो गई थी, थोड़ी देरके बाद उसने आँखें खोल दीं ॥ ४१ ॥

तदनु शनैःशनैरुत्तस्थुषी धरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधितितया वासरापलपितमहौपधिलनेव विलुलितचूर्णकुन्तलतया चक्रवाताकुलीकृत-
वालपूलिका चैमरीनृगीव सूतान्ववायजनपदस्य प्रथमामीतिबाधामिव
वाष्पधारामुल्लङ्घन्ती कचिदपि शरणमलभमाना सा याज्ञसेनी मन्दं मन्दं
तदेव भवन्मभिजगाम ॥

तदन्विति । तदनु चेतनालाभात् परतः शनैः शनैरुत्तस्थुषी मन्दं मन्दं कृतोत्थाना धरातलपरामेण पृथ्वीरजसा यो धूसरिमा तनोर्मालिन्यं तेन तिरोहितदीधितितया आच्छन्नप्रकाशतया वासरापलपितमहा दिनतिरोहिततेजस्का ओषधिलता ज्योतिष्मती वल्ली इव, विलुलितचूर्णकुन्तलतया अस्तव्यस्तमुक्तकयगीभारतया चक्रवातैः आवर्तवायुभिः आकुलीकृता व्यस्ततां गमिता बालपूलिका लोमसश्रयो

१. 'शनैरुत्तस्थुषी' । २. 'अपलापितमहामहौपधि' । ३. 'चमर' । ४. 'भूपति-
भवन्म्' । इति पा० ।

यस्याः सा तादृशी चमरीमृगी इव, सूतान्ववायजनपदस्य कीचकवंशरूपस्य देशस्य (कृते) प्रथमाम् पूर्वं कदाप्यजाताम् ईतिबाधाम् बहुवृष्टिम् इव वाङ्मधाराम् अश्रुप्रवाहम् उत्सृजन्ती वर्पन्ती ववचिदपि शरणं त्रातारमलममाना अनासादयन्ती सा याज्ञसेनी द्रौपदी मन्दं मन्दं शनैः शनैस्तदेव सुदेष्णाऽप्युपितम् भदनम् अभिजगाम आयातवती । उद्येच्छाणां त्रयमत्रोध्यम् । ईतिः—‘अतिवृष्टिरत्नावृष्टिर्मृपकाः शलभाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पटेता ईतयः स्मृताः’ इति परिभाषिता, तत्रात्राद्या प्रकरणपर्यवसेया ॥

इसके बाद चैतन्य प्राप्त होने पर धीरे धीरे ठी वढ़ द्रौपदी उक्त समय पृथ्वीकी धूलसे उत्पन्न मलिनता द्वारा तेजके छिप जानेसे ऐसी लग रही थी मानो दिनमें तिरोहित हो गया है तेज जिसका ऐसी औषधिलता—ज्योतिष्मती बूटी हो; उसके बाल खुले तथा अस्तव्यस्त हो रहे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो बवंडर वायुसे अस्तव्यस्तीकृत रोमसंचयवाली चमरीमृगी हो, वह आँसूकी धारा दरसा रही थी, उसकी वढ़ अश्रुधारा ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो कीचकवंशरूप देशके लिये ईतिबाधा—अतिवृष्टि हो, ऐसी वढ़ द्रौपदी कहीं भी शरण न पाकर फिर धीरे धीरे वसी सुदेष्णाके प्रासादमें आई ॥

इष्ट्वा तां ज्ञातवृत्तान्तो देव्या गेहे चरञ्जनः ।

नयनान्मो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥

दृष्ट्वेति । तां तथादशां द्रौपदीं इष्ट्वा ज्ञातवृत्तान्तः अवगतकीचककृतद्रौपद्यपमानवृत्तः देव्यास्सुदेष्णाया गेहे प्रासादे चरन् परिचर्यानिरतो जनो लोकः नयनान्मो वाष्पाम्बु मुमुचे ववर्ष, नतु किञ्चन भाषितम् वचनं मुमुचे उवाच, सुदेष्णाभयान्मूकस्तस्यौ ॥ ४२ ॥

द्रौपदीकी वैसी दशा देखकर तथा सारा वृत्तान्त जानकर भी सुदेष्णाके प्रासादमें रहनेवाले परिवारकजनने केवल आँसूकी वर्षा भर की, कुछ बोल नहीं सके, सुदेष्णाके भयसे उस अत्याचारके खिलाफ आवाज नहीं उठा सके ॥ ४२ ॥

सायं महानसशयं शनैर्कैर्ययौ सा

मीमं रहः पृथुशरावकृतोपधानम् ।

धूमाधिरोहमलिनं वसनं वसानं

नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

सायमिति । सायं संध्यासमये रात्रौ पृथुना दीर्घेण शरावेण पात्रविशेषेण कृतमुपधानम् उपवर्हकार्यं यस्य तं तथाभूतं पृथुशरावमुपधाय महानसशयम् पाकगृहे निद्रितम्, धूमाधिरोहेण धूमव्याप्तया मलिनं श्यामलतामापद्यमानं वसनं वस्त्रं वसानं परिदधतं नीलाम्बुवाहपरिवीतम् श्यामघनाच्छन्नम् अचलेन्द्रं पर्वतराजमिव स्थितं मीमं रहः एकान्ते सा कीचकापमता द्रौपदी यद्यौ प्राप, रात्रौ पृथुशरावमुपधाय

पाकशालायां शयानं धूमसन्धन्धमलिनवस्त्रधारणेन श्यामघनावृतं पर्वतराजमिव प्रतीयमानं भीमं रहस्सा द्रौपदी प्रापदित्यर्थः । उत्प्रेक्षोपमयोः सङ्करोऽलङ्कारः ॥ ४३ ॥

रात्रि होनेपर बड़ेसे शराव-पात्र विशेष-को तकिया बनाकर पाकशालामें सोते हुए, पूर्वो लगते रहनेसे मलिन हो जानेवाले वस्त्रको पहने हुए—अतएव श्यामघनावृत पर्वत-राजकी तरह प्रतीत होनेवाले भीमको कीचक द्वारा अपमानिता उस द्रौपदीने एकान्तमें पाया, द्रौपदी एकान्तमें भीमके पास पहुँची ॥ ४३ ॥

निःश्वस्य दीर्घमियमन्तिकमावसन्ती

स्पृष्टेन बाष्पसलिलैः कुचयोः स्खलद्भिः ।

बुद्धेन तेन किमिदं व्यसनं तवेति

पृष्टा सगद्गदमुवाच विषण्णचेताः ॥ ४४ ॥

निःश्वस्येति । विषण्णचेताः कीचककृतापमानव्ययितहृदया अतएव दीर्घ निःश्वस्य श्वासं मुक्त्वा अन्तिकम् आवसन्ती उपगता इयं द्रौपदी कुचयोः स्खलद्भिः उन्नतयोः स्तनयोर्निपतद्भिः बाष्पसलिलैः (उत्प्लुत्य पतितैः) स्पृष्टेन अत एव (शीतलजलस्पर्शतः) बुद्धेन भग्ननिद्रेण तेन भीमेन—तव किमिदं व्यसनम् दुःखमुपस्थितमिति पृष्टा अनुयुक्ता सा सैरन्ध्रीरूपा द्रौपदी सगद्गदं दुःखातिरेकतः स्खलितवर्णं यथा तथा उवाच । कीचककृतापमानदुःखिता दीर्घं श्वसन्ती सा द्रौपदी भीमस्य समीपे स्थिता, तदीयेन तत्कुचयोर्निपत्योत्प्लुत्य च पतता अश्रुणा स्पृष्टोऽत एव च प्रबुद्धो भीमो द्रौपदीं पृष्टवान्, किमिदं तं कष्टमुपस्थितं यदित्थं रोदिषि ? तथा पृष्टा सा दुःखेन स्खलिताक्षरं वक्ष्यमाणदिशोवाचेति भावः ॥ ४४ ॥

कीचक द्वारा अपमानित अतएव दीर्घ उसाँसे मरती हुई द्रौपदी भीमके समीप जाकर बैठ गई, उसके आँसू उसके स्तनों पर गिर रहे थे जो उड़कर भीमकी देह पर पड़ते थे, उस अश्रुजलके स्पर्शसे भीमकी नींद खुल गई, उसने द्रौपदीसे पूछा कि तुमको क्या कष्ट है जो इस प्रकार रो रही हो, ऐसा पूछने पर द्रौपदीने गद्गद स्वरमें कहा ॥ ४४ ॥

किमद्य मे दुःखमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमानः ।

सर्वं गतं कीचकनीचपिङ्गाद्घृत्वा कचे ताडनमाप्तवत्याः ॥ ४५ ॥

किमद्येति । कीचकनीचपिङ्गात् कीचकरूपविटाघमतः कचे केशदेशे घृत्वा गृहीत्वा ताडनं प्रहारमाप्तवत्याः सकचग्राहं ताडितायाः मे ममाद्यदुःखं नाम किम् ? अपत्रपा नाम लज्जा का ? वीरपत्नीत्वपदे वीरभार्याशब्दे वा कोऽभिमानः कीदृशो गर्वः ? मम सर्वं गतम्, यन्मां कीचकपिङ्गः केशेषु गृहीत्वाऽताडयत्तन्मे न दुःखं

न लज्जा न वीरपत्नीत्वगर्वो विद्यते, एकेनैव महता तेनापमानेन मवं मम समा-
प्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कीचकरूप नीच लंपट ने जब मुझे चौटी पकड़कर पीट दिया तो अब मेरा क्या
दुःख, क्या लाज और वीरपत्नी कहानेका क्या गर्व, मेरा सब समाप्त हो गया ॥ ४५ ॥

मयि दुःखेन घुष्यन्त्यां मत्स्याधिपसमान्तरे ।

तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरुपेक्षणम् ॥ ४६ ॥

मनोति ' मयि द्रौपद्यां दुःखेन ताडनकृतकटेन घुष्यन्त्याम् 'मां प्रहियमाणं
त्रायस्व' इति रटन्त्यां सत्यां मत्स्याधिपसमान्तरे विराटसम्यन्धिनि सभामण्डपे
धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य तथ्यस्य अकृत्रिमस्य यतेः सन्न्यासिन उपेक्षणम् उपेक्षा
अभूदिति शेषः । यथा कोऽपि वीतरागो यथार्थसन्न्यासी पीड्यमानामपि स्वन्नि-
यमुपेक्षते तथैवात्मा त्राणार्थिनीं च मां विराटसमास्थितो युधिष्ठिर उपेक्षेति
भावः ॥ ४६ ॥

मार पड़नेके कारण मैं चिढ़ाकर त्राणार्थी याचना कर रही थी, और धर्मसूनू युधिष्ठिर
विराटकी समाने बैठे हुए यथार्थ सन्ध्यासीकी तरह मेरी उपेक्षा करने रहे, मेरी पुकार टनकर
भी उन्होंने मेरी रक्षा नहीं की, जैसे वह यथार्थमें ही वीतराग सन्न्यासी हों ॥ ४६ ॥

बुभुक्षते न जीवन्तीं मारितामेव मां नृपः ।

कन्याणं खलु तत्तस्य कङ्कभावमृतोऽधुना ॥ ४७ ॥

बुभुक्षते इति ' नृपः युधिष्ठिरः जीवन्तीं प्राणान् धारयन्तीं मां द्रौपदीं न बुभु-
क्षते न पालयितुमिच्छति, किन्तु मारिताम् अन्येन हताम् एव बुभुक्षते भक्षितुमि-
च्छतीति तत् तस्य अधुना कङ्कभावमृतः कङ्कमंज्ञयाऽऽमानं प्रथयतः गुप्त्रभावं
भजतश्च कल्याणम् उचितं खलु । कङ्को गुप्त्रः, स हि परैर्हृतनेव भुङ्के, युधिष्ठिरोऽपि
मां मारितामेव बुभुक्षते, कङ्कः सन्न्यासावस्था नाम च युधिष्ठिरस्येति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

राजा युधिष्ठिर इस समय जीती हुई द्रौपदीकी रक्षा नहीं करना चाहते हैं, दूसरों
द्वारा मारी गई द्रौपदीकी खाना चाहते हैं, इस समय वह कङ्क बने हैं—कङ्क (सन्न्यासी,
गुप्त्र) हो रहे हैं, मृतका भक्षण तथा मारी जाती हुई का उपेक्षण ही उनके लिये
ठीक है ॥ ४७ ॥

तस्यैवाह्वापयेऽजस्रं चरता स्वलनं विना ।

भवता खलु निःशङ्कं परामर्श्या कचेऽपरैः ॥ ४८ ॥

तस्यैवेति । तस्य घुष्यन्तीं मामुपेक्ष्य मृतेन क्रीडतो युधिष्ठिरस्य एव आज्ञापये
आदेशमार्गे स्वलनं प्रमादं विना विहाय अजस्रं सततं चरता चलता भवता त्वया

निःकलम् कवचम् कहन् अपरैः अन्यैः कीचकादिभिः कचे परामर्या आहूयित-
व्या, सकचप्राह्मणमाननीया । युधिष्ठिरस्यैवाज्ञाननुवर्तमानेन त्वया सकचप्राह-
मणमानिताश्चमवरयनुपेक्षणीया स्यामिति काकुभिर्वृथा तवान्तिकेऽप्यात्मकष्टोदघो-
पगमिति ध्वन्यने ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिरो ही आश्चर्य विना किसी बहुत-सक सतत चलनेवाले आपके लिये भी तो
यही टांक है कि मुझे किसीके द्वारा केश पकड़कर अपमानित करें । जो तुम उपेक्षा
करता हो, उसकी लकड़ पीटनेवालेके लिये मैं तो उपेक्षा ही उचित है ॥ ४८ ॥

दुःशासनादप्यधिकपरावः सूतात्मजोऽयं न निहन्यते चेत् ।

आद्ये कचप्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिमवेहि मां च ॥ ४९ ॥

दुःशासनादिति । दुःशासनात् द्यूतसमायां कृतकचकर्षणाद् दुर्योधनादप्यधि-
कापरावः ताडनादिना कृताधिकाराः अयं सूतात्मजः कीचकः चेद् न निहन्यते
त्वया न व्यापाद्यते तदा आद्ये प्रथमे कचप्राहिणि केशकर्षके दुःशासने मारिते
निहते अपि वेगिसुकं केशम् मां द्रौपदीं च समायुषौ समानजीवनावधौ अवेहि
जानीहि, यदीमं सूतपुत्रं न हंसि तर्हि दुःशासने हतेऽपि नाहं वेणीं मोक्षयामि,
आजीवनं मयैवमेव स्यात्तव्यमिति नम प्रतिज्ञां जानीया इति भावः ॥ ४९ ॥

दुःशासनने केवल केश पकड़ा, इसने केश पकड़ा और लात दूँते भी बनाये, इसप्रकार
दुःशासनसे अधिक अपराधी यह कीचक अगर नहीं मारा गया, तो जान लेना, प्रथम केश-
प्राहो दुःशासनके मारे जाने पर भी मेरी तथा इस वेणीको आयु समान रहेगी, जब तक
मैं जीवूँगा, यह वेणी बनी ही रहेगी ॥ ४९ ॥

अयं वलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मां कापि नयस्व भीरम् ।

अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्यं हि शीलं कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

अयमिति । अयं कीचकः वलीयान् मदपेक्षया बलवत्तरः अतो हन्तुं न शक्यते,
चेद् यदि इति एतादृशी तव मतिः निश्चयात्मकं ज्ञानम्, तदा भीरुं व्रतमङ्गमयशा-
लिनीम् मां कापि कुत्रचिच्छीचक्राक्षेये स्याने नय प्रापय । तत्र कारणमाह—
अज्ञातेति । अज्ञातवासे गुप्तवासेऽपि अनुभूयमाने निषेव्यमाने कुलपालिकानां कुल-
मर्यादारक्षणमिच्छुर्न्तानां कृते शीलं चारित्रं रक्ष्यं रक्षणीयम् । अज्ञातवाससमयेऽपि
चारित्ररक्षणस्यावरयकत्वादत्रावस्थाने कीचकद्वारा तद्भङ्गस्य संभाव्यमानत्वात्तया
च दुर्दलेन तद्ब्रह्मत्यासम्भाव्यत्वान्मामन्यत्र नयेत्येक एवोपायोऽस्ति सम्प्रति नान्य
इति भावः । अन्यत्र नयने वाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

अगर आप यह समझते हों कि यह कीचक मुझसे अधिक बलशाली है तो इतना
पातिव्रत्यमइसे करनेवासी मुझ गरीबको कहीं दूतनी जगह पहुँचा दीजिये, जिस जगह

कीचकका भय न हो, अज्ञातवासकालमें भी आखिर कुलव्रतपालन करनेवालियोंके लिये अपने चरित्रकी रक्षा तो करना ही है ॥ ५० ॥

श्रुत्वा वधूगिरमिति स्वपनोपनीतं
शोणत्वमक्षिण पुनरुक्तयतो रूपापि ।
तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-

त्क्रूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

श्रुत्वेति । इति प्रागुक्तरूपां वधूगिरं द्रौपदीवाचं श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीतं अनितम् अक्षिण नेत्रे शोणत्वं रक्तिमानम् रूपा कोपेनापि पुनरुक्तवतः द्विगुणतां प्रापयतः तस्य भीमस्य अधरोष्ठम् निर्गमिष्यन्ती बहिरेष्यन्ती या क्रूराक्षरावलिः क्रूराक्षरावलिः तया विमर्दनस्य सङ्घर्षणस्य शङ्कया भीत्या इव उदवेपतं चक्ष्मे । एवं द्रौपद्युक्तं श्रुत्वा शयनलब्धं नेत्रयोः शोणत्वं कोपेन द्विगुणीभावं नयतो भीमस्यौष्ठः प्रकटीभवदतिकठोरवचनसम्मर्दभीत्येवाकम्पतेति भावः । अत्र क्रोधेनौष्ठस्फुरणे क्रूराक्षरावलि विमर्दशङ्काजातत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५१ ॥

द्रौपदीकी इस प्रकारकी बातें सुनकर निद्राद्वारा प्राप्त आँखकी लालीको कोपसे द्विगुण बनानेवाले भीमके ओठ चलने लगे, ऐसा मालूम पड़ता था कि वह अभी अभी निकलने वाले कठोर वचनोंके साथ सङ्घर्ष होनेकी शङ्कासे डरकर काँप रहे हैं ॥ ५१ ॥

गदापि सापितष्ठतु मे गभीरा नियुद्धमात्रं मयि निर्मिमाणे ।

क्व मेघवाहः क्व मरालवाहः क्व तार्क्ष्यवाहः क्व महोक्षवाहः ॥ ५२ ॥

गदापीति । गभीरा अतिदृढ़-गदा तो अलग रहे, अगर मैं केवल बाहुयुद्ध करने लग जाऊँ तो कहाँ इन्द्र ? कहाँ वक्रा ? कहाँ विष्णु ? और कहाँ महादेव ? इनसे भी कुछ नहीं हो सकता है, फिर छत अधम कीचककी तो बातही क्या ॥
क्व मेघवाहः इन्द्रः क्व कुत्र ? मरालवाहः हंसवाहनः ब्रह्मा क्व ? तार्क्ष्यवाहः गरुडगामी विष्णुः क्व कुत्र ? महोक्षवाहः वृषराजवाहनः शिवश्च क्व ? नैतेऽपि बाहुयुद्धमात्रपरस्य निरस्तसमस्तशस्त्रस्यापि मम पुरः स्यातुमलमिति का गणना कीचकस्येत्यर्थापत्तिष्यन्ति ॥ ५२ ॥

मेरी गभीर-अतिदृढ़-गदा तो अलग रहे, अगर मैं केवल बाहुयुद्ध करने लग जाऊँ तो कहाँ इन्द्र ? कहाँ ब्रह्मा ? कहाँ विष्णु ? और कहाँ महादेव ? इनसे भी कुछ नहीं हो सकता है, फिर छत अधम कीचककी तो बातही क्या ॥

हिडिम्बकिर्मीरवृहद्रथात्मभूबकादिहृत्यातरतस्त्रपाम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमुं कीचकसूदनोद्यमम् ॥ ५३ ॥

हिडिन्वेति । हिडिन्वः स्वनामप्रसिद्धः, किर्मीरोऽपि तथा, बृहद्वयस्यात्मभूः पुत्रो जरासन्धः, बको बकासुरश्च तदादीनां तद्यन्त्रादीनां द्रुष्टानां हत्या मारणेन त्रपा-
न्धुधौ लज्जासागरे तरतः मे मम भुजस्य निमज्जनाय एव ब्रुद्धितुमेव अधुना अमुं
कीचकसूदनोद्यमम् कीचकमारणोद्योगं सृजसि करोषि । हिडिन्वकिर्मीरजरासन्ध-
बकासुरादिभारणेऽपि मम भुजस्य लज्जा जार्ता, अतिशयितसामर्थ्यञ्जुषो मम
भुजस्य तेषां भारणेऽपि नोत्कर्षः, परं लज्जैव, परन्तु तथापि तेषां राजसत्त्वादि-
गौरवशालितया तत्र त्रपासागरे मम भुजस्तरन्नेवातिष्ठत्, नाधिकमलज्जताहपमे-
वालज्जतेत्यर्थः, अधुना स्वयाऽनुत्पमानः सन् कीचकं विनिपारय तु मद्भुजोऽ-
न्यदयं लज्जासागरे मज्जेत्, कीचकस्य नराधमत्वेन तद्वधप्रवृत्तेर्लज्जास्पदत्वादि-
स्याशयः ॥ ५३ ॥

हिडिन्व, किर्मीर, जरासन्ध तथा बकासुर वगैरहको मारनेसे उत्पन्न लज्जारूप सागरमें
तैरते हुए इनारे भुजको आज तुम कीचकवधमें उद्यत बनाकर लज्जासागरमें डुबानेका ही
प्रबन्ध कर रही हो । जिस भेरे भुजको हिडिन्वप्रभृतिके मारनेसे भी कुछ लज्जा ही
हुई थी, क्योंकि वह उसके योग्य प्रतिपन्न नहीं थे, उर्ता भुजसे आज कीचकका वध किया
जायगा, यह तो इनारे भुजके लिये लज्जासागरमें डूब जानेकी ही बात होगी ॥ ५३ ॥

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलस्त्रीधुक् महीयसाम् ॥ ५४ ॥

तथापीति । तथापि कीचकवधस्यातिघृष्टकार्यतया लज्जाजनकत्वेऽपि एतस्मिन्
स्वदुष्के कीचकहनने विषये मे मम भीमस्य औदास्यं तदस्यस्वमुपेक्षा अनौपयिकम्
अयुक्तं, तद्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपमर्थान्तरमाह—
क्षोदीयानिति । हि यतः क्षोदीयान् अतिघृष्टोऽपि कुलस्त्रीधुक् कुललज्जनापाति-
कृत्यमहोद्युक्तो जनः महीयसां महतां वध्यः हन्तव्यः ॥ ५४ ॥

यद्यपि कीचकको मारना अति तुच्छकार्य होनेके कारण भेरे लिये लज्जाजनक होगा,
किर भी इस विषयमें—कीचकको मारनेमें उदासीनता भेरे लिये अनुचित होगी, क्योंकि
हुदतनं व्यक्तिमी यदि कुललज्जाके शीलपर आघात पहुँचाना चाहता हो तो बड़ोंका
कर्त्तव्य हो जाता है कि वे उसे समाप्त कर दें ॥ ५४ ॥

अये तन्वि ! किं बहुना,—

अये इति । अये तन्वि कृशोदरि, किं बहुना उक्तेन, प्राप्तकाले कार्यं बहुक्त्वाऽल-
मित्यर्थः । तस्मात्कार्यमेव प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ।

हे कृशोदरि, अब अधिक कहनेकी क्या आवश्यकता है ।

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिर्मस्थानां चूर्णेन कर्पूरमयाद्गरागाम् ।

^१अकीर्तिमप्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

तस्यासृजेति । तस्य तवापमन्तुः कीचकस्य असृजा शोणितेन यावकितां संजा-
तयावकीं कृतलाक्षारगौ अंग्री पादौ यस्यास्तां तयोक्ताम् तस्य कीचकस्य अस्थानां
कीकसानां चूर्णेन क्षोदेन कर्पूरमयः कर्पूररचितः अद्गरागो विलेपनं यस्यास्तां तथा-
भूताम् अपि च अकीर्तिमप्या हुर्यशोरूपेणाञ्जनेन अभिलिप्तनेत्रीम् अभ्यक्त-
लोचनान् मम वीरलक्ष्मीम् आत्मीयां शौर्यसम्पदम् अलङ्कारिष्ये अहं प्रसाधयि-
ष्यामि । मम हि वीरलक्ष्मीर्मया । कीचकं हत्वा तदीयरुधिरेण यावकितचरणा तद्-
स्थिचूर्णेन कर्पूरकृताद्गरागशालिनी तदयशोऽञ्जनेनाभ्यक्तलोचना च सत्यलंकृतत्वं
प्राप्स्यतीति, अहमवश्यं तं हनिष्यामीति भावः ॥ ५५ ॥

मै अपनी वीरलक्ष्मीके चरणोंमें कीचकके शोणितसे अलङ्कृत लगाकर उसकी हड्डीके
चूर्णसे उसके शरीर पर कर्पूरका पावटर मलकर तथा उसकी अकीर्तिरूप स्याहीसे उसके
नेत्रोंको अञ्जनसे लिप्त करके सजाऊँगा ॥ ५५ ॥

वीरश्रियः शिल्पमिदं मयोक्तं यथार्थभावादनुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मां त्वम् ॥ ५६ ॥

वीरश्रिय इति । इदं प्रोक्तप्रकारकं वीरश्रियः शौर्यलक्ष्म्याः शिल्पम् अलङ्कारम्
यथार्थभावात् वस्तुतः सत्यरूपेण अनुभूय विलोक्य त्वं सद्यः तरङ्गणम् सैरन्ध्रि-
काचारविनोदने सैरन्ध्रीभूतायास्तव कार्यस्यानुकरणेन प्रसाधनकर्मप्रवृत्तिरूपेण वि-
नोदने म्रीडायाम् अपि तव अनुसारेच्छुम् तवानिप्रायानुगामिनम् अवेहि आनीहि
अहम् वीरलक्ष्मीं प्रोक्तप्रकारेण प्रसाधयिष्यामि, तत्प्रसाधनं दृष्ट्वा त्वमवगमिष्यसि
यद्वं भीमो मां सैरन्ध्रीभूतां प्रसाधनकर्मणानुकृत्य स्वं प्रेमभरं प्रकाशयति, स्वा-
नुरूपचेष्टादर्शनेन प्रेमप्रकर्षस्य स्वाभाविकत्वादित्याशयः ॥ ५६ ॥

इस प्रकार सम्पन्न किये गये मेरी वीरलक्ष्मीके प्रसाधन-अलङ्कारण-को वास्तविकरूपसे
तुम देखोगी, नव तुम्हें मालूम पड़ेगा कि मीन तुम्हारे सैरन्ध्रिकाचारानुसरणमें नी रचि
रखता है, तुम सैरन्ध्री बनो हो, वह भी प्रसाधक बनकर तुम्हीं जैसा प्रसाधन करके तुम्हारे
प्रेमको प्रकट बनानेका इच्छुक है ॥ ५६ ॥

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षं खेतैः ।

क्रीडां विधातुं क्रियताममुष्य संकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

त्वया पुनश्चेति । त्वया द्रौपद्या च पुनः प्रत्युत्पतन्त्या स्नेहेन स्वयमागच्छन्त्वा

१. 'अत्रान्' ।

२. 'अकीर्तिमप्याप्य विलिप्तनेत्रान्' ।

३. 'पुनः स्वः' ।

४. 'खेतैः' । इति पा० ।

इव कटाक्षलेलैः वक्रनेत्रपातैः सह स्मितपूर्ववाचा सहासवचनव्याहारिण्या क्रीडां संभोगं वधं च विधातुम् कर्तुम् अयं ताण्डवमण्डपः नृत्यशाला अमुष्य कीचका-
धमस्य सङ्केतभूः गुप्तमिलनस्थानं क्रियताम् । त्वं च स्नेहेन स्वयमागतामिवा-
त्मानं प्रदर्शयन्ती सती सकटाक्षस्मितं व्याहरन्ती सती इमां रङ्गशालां तस्य सङ्केत-
भुवं संभोगाय कलयेत्यर्थः, सङ्केतस्थानमायातस्य तस्य वधः सुकरः स्यादतः
प्रत्तार्यं तमव्रानयेति भावः ॥ ५७ ॥

तुम भी इस प्रकार हँस-हँसकर कटाक्ष चलाती हुई बातें करना कि वह समझे कि तुम
प्रेमसे खुद उसके पास आ रही हो, और पीछे उसको संभोग प्रदान करनेके लिये (या
उसकी नृत्यक्रीड़ा देखनेके लिये) इसी नृत्यशालाको संकेत स्थान बना दो ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युरनुमत्या पुनरौगत्य नैपथ्यभवनमधिशयालो-
स्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी बभूव ॥

इतीति । इति एवं प्रकारेण आश्वासितवतः दत्ताश्वासनस्य पत्युः स्वामिनो
भीमस्य अनुमत्या आज्ञया पुनः आगत्य नैपथ्यभवनम् सैरन्ध्रया आवासाय
कल्पितं नृत्यरमणीनामलङ्करणप्रसाधनस्थानम् अधिशयालोः शयितायास्तस्याः
द्रौपद्याः चेतसः हृदयात् पलायमानस्य अपसरतः भयभरस्य सा विभावरी रात्रिः
अपि सहचरी पलायने सङ्गिनी बभूव, तस्या भयेन सहैव निशापि पलायिता ।

इस प्रकार धीराज वैधानेवाले पतिदेव भीमकी अनुज्ञा प्राप्तकरके द्रौपदी फिर अपने
आवासस्थान-अलङ्करण भवनमें आकर सो रही, उसके हृदयसे भागते हुए भयके साथ
वह रातभी भाग खड़ी हुई, उसके भयके साथ रात भी समाप्त हुई ॥

अन्येद्युरेत्य चपलः पुनरैव्रीत्तां

सुभ्रु ! प्रसीद मयि तुल्यनिकारपात्रे ।

केलीषु हार्दकलहेषु च केशकृष्टिं

पादाहतिं च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परदिने चपलः परस्त्रीलम्पटः सः कीचकः पुनः पत्यु-
समीपमागत्य तां द्रौपदीम् अव्रवीत् उक्तवान्, हे सुभ्रु रमणीयभ्रूलताशालिनि,
तुल्यनिकारपात्रे समानापमानयोग्ये—यादृशस्तव कचग्रहणपादताडनात्मकोऽपरा-
धो मया कृतस्तादृशमेव कचकर्पणचरणावातरूपं दण्डं भोक्तुं योग्ये—मयि प्रसीद
प्रसादं प्रकटय । ननु दास्यह राजवल्लभस्य तव ददं कर्तुं कथं शक्नुयामिति
चेत्तत्राह—केलीष्विति । केलीषु सुरतवन्धविशेषेषु हार्दकलहेषु प्रणयकोपेषु च क्रम-
शः केशकृष्टिं कचग्रहणं पादाहतिं चरणप्रहारं च दधती कुर्वती सती वैरशुद्धिं

कृतापमाननिर्यातनां कुरु संपादय । यदहं कचमगृह्णामि यच्च पदाघातमकरं तद्-
रतौ प्रणयकोपे च कृत्वा स्वमपि निर्यातयेति भावः ॥ ५८ ॥

दूसरे दिन वह परदारलम्पट कीचक द्रौपदीके पास आया और कहने लगा—मैं
वचित्र दण्डका पात्र हूँ, वैसा कसूर मैंने किया है वैसा दण्ड मुझे मिलना चाहिये, मैंने
तुम्हारे केश पकड़े, तुम्हें पादसे ताड़ित किया, रक्तका बदला मुझे मिलना चाहिये, अतः
तुम मुझपर प्रसन्नता धारण करो और सुरक्खीदामें केसप्रदान करके तथा प्रणयकण्डो-
वत्पानमें पादप्रहार करके अपना बैर साथ लो ॥ ५८ ॥

पञ्च सन्तु धवास्तेभ्यो मुख भीतिं मयि स्थिते ।

पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे किं चरेयुः परे मृगाः ? ॥ ५९ ॥

पञ्चेति । पञ्चधवाः पतयः ते सन्तु तिष्ठन्तु, मयि भूयिष्ठबले स्थिते सति तेभ्य
पतिभ्यः भीतिं मयं मुखं त्यज, तत्र पञ्चपतयः सन्तोऽपि मयाऽनुगृहीतायास्ते
नास्ति तेभ्यः स्वल्पमपि भयमित्यर्थः, तद्दृष्टान्तमाह—वने कानने पञ्चवक्त्रे सिंह
दृष्टे सति किं परे मृगाः चरेयुः बहिर्भवेयुः, यथा सिंहं दृष्ट्वा मृगाः पलायन्ते तथा
स्वल्पमीपे मां दृष्ट्वा ते स्वल्पकाशाद्दूरमपसरिष्यन्ति, तेन निरशङ्कं मां क्षुपस्वेत्य-
नुरोधः फलति ॥ ५९ ॥

तुम्हारे पाँच पति हैं तो रहा करूँ, जब अट्टिबलशाली मैं वृत्तिस्थित हूँ तो वनसे टरनेकी
आवश्यकता नहीं है, क्या वनमें सिंहसे देखे जानेके बाद भी हरिण श्वर उबर चलते हैं ?
जैसे सिंहको देखकर हरिण छिप जाते हैं वैसे ही मुझको तुम्हारे पास देखते ही तुम्हारे
पति वहाँ छिप जाएँगे, वनसे भयभीत होनेकी आवश्यकता बिलकुल नहीं है ॥ ५९ ॥

मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम संप्रति मानिनि ! ।

प्रसादशंसितं पादं प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

मस्तक इति । हे मानिनि, कोपने, संप्रति अयुना मम मस्तके शिरसि अञ्जलिप-
द्मस्य स्वप्रसादनाय वदस्याञ्जलेरेव कमलस्य प्रसादसूचकं स्वीयप्रसन्नताद्योतकं पादं
सहचारिणं समीपस्थायिनं सङ्गिनं प्रयच्छ वितर । त्वत्प्रसादनाय मयाऽभ्यमञ्जलि-
रारचितस्त्वं स्वप्रसन्नताद्योतकं स्वीयं चरणं मम मस्तके निधेहि इत्यर्थः ॥ ६० ॥

हे मानिनि, मैंने तुम्हारी प्रसन्नता प्राप्त करनेके लिये दह अञ्जलि अपने मस्तक पर
रखी है, हाथ जोड़े हैं, कृपया अपनी प्रसन्नताकी सूचित करनेवाले अपने चरणोंको भी
हमारे शिर पर रखकर उसका सही बना दो ॥ ६० ॥

इत्थमतिवेलं प्रलपन्तमेनं प्रैत्यरुचिमुखसाचीकरणे त्रपादेतुकवाम-
भिनयन्ती सा कुन्तीरूपा वृषाभिभूतेव वचनमिदं किंचिदुद्वय्याचंकार,—

१. 'मानिनी'; 'नादिनी' । २. 'इति' । ३. 'प्रति क्षुप्यता' । ४. 'वृणा' ।
५. 'चक्रे' । इति पा० ।

अयि भद्र ! जगदिदमारुद्रं क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय शम्बरद्रुहः शासन-
सुद्रणाय द्रुहति को वा जनः ? । किंतु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥

स्थितिनि । इयम् अनेन प्रकारेण वृत्तिवैलम् निर्मयादं प्रलयन्तं व्यर्थं वदन्तम्
पुनं कीचकं प्रति वरुच्या घृणया मुखस्य साचीकरणे तिर्यक्करणे त्राहाहेतुकताम्
लज्जाजन्यत्वम् अभिनयन्ती प्रदर्शयन्ती नाहं घृणया मुखं वक्तीकरोमि, किन्तु
लज्जया तया करोमीति प्रकाशयन्ती सा कुन्तीस्तुपाकुन्त्याः पुत्रवधूः वृषाग्नि-
भृता कामानुरा इव इदं वक्ष्यमाणं वचनं किञ्चिद् ईषत् मन्दं मन्दम् उदञ्चयांचकार
व्याजहार ।

अयि भद्र हे सौम्य, आरुद्रं शिवपर्यन्तम् इदं जगत् सुवनम् क्षुद्रयितुं स्ववशे
कृत्वा तुच्छीकर्तुम् अनिद्राणाय सततजागरूकाय शम्बरद्रुहः कामदेवस्य शासन-
सुद्रणाय आदेणाय को वा जनः द्रुहति विपरीतमाचरति ? न कोऽपि तथेति भावः ।
किन्तु इयान् पृतावन्मात्रम् एव प्रस्तुते प्रक्रान्ते मन्मथविकारे वस्तुनि विशेषः
तारतम्यम् अस्तीति शेषः ।

इस प्रकार नर्यादा त्याग करके निरर्थक बातें करते हुए कीचकसे—इसके प्रति घृणास
हुई देहा करके उस वक्रताको लज्जामूलक प्रदर्शित करती हुई तथा अपनेको कामानुरा सी
जगती हुई उस कुन्तीकी पुत्रवधू द्रौपदीने निम्नोक्त वचन धीरेसे कहे—

अजी भले आदमी, महादेवसे लेकर सारे संसारको अपने वशमें करके क्षुद्र बनानेमें
मदन संलग्न रहनेवाले कन्दर्पके शासनके साथ कौन श्रेष्ठ कर सकता है ? किन्तु इस
कामविकारके सम्बन्धमें इतना ही अन्तर है— ॥

स्त्रीपुंसयोर्भावनदौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्ब्रीडतिरःपटेन ।

चिरायते स्पष्टयितुं स्वरूपं परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । स्त्रीपुंसयोः स्त्रियः पुंसश्च मिथः परस्परं यौ भावनदौ अनुरागनदौ
तयोः पूर्वः स्त्रियोऽनुरागनदः ब्रीडतिरःपटेन लज्जायवनिकया स्वरूपं आत्मस्वरूपं
स्पष्टयितुं प्रकाशयितुं चिरायते विलम्बते, परः पुंसो रागनदस्तु तत् विलम्बाधानम्
अनुमन्तुं स्वीकर्तुं नोत्सहते विलम्बं न प्रतीक्षते । स्त्री पुरुष-विषये यमनुरागं वहति
सोऽनुरागो लज्जायवनिकाच्छ्रद्धात्वेन झटिति न प्रकाशते, पुरुषस्य स्त्रीविषयको राग-
स्तु लज्जायवनिकामावात् त्वरितमात्मानं प्रकटीकरोति, एतावदेवान्तरं तव मम
चानुरागस्य बोध्यम् ॥ ६१ ॥

स्त्री तथा पुरुषके हृदयोंमें एक दूसरेके लिये उदित होनेवाले प्रेमरूप जी नट रहा करते
हैं, उनमें नोहृदयवर्ती पुरुषविषयक अनुरागनद लज्जाके परदेमें छिपा रहनेके कारण

अपनेको प्रकाशित करनेमें देर करता है, और पुरुषहृदयवर्ती स्त्रीविषयक अनुरागनट विलम्ब नहीं सह सकता है, इतना ही अन्तर दोनोंमें है, नहीं तो काम सबको सताता है ॥

किं बहुना,—

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे
गन्धर्वदण्डनभयं त्वदवाप्रिवित्रः ।

तस्माद्भजस्व रतिसौख्यभराय रात्रौ

भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

गीर्भिस्तवेति । चतुराभिः चातुरीपूर्णाभिः तव गीर्भिः वारिभिः त्वदवाप्तिविग्नः त्वत्कामनापूरणपन्थी मे मम गन्धर्वदण्डनभयं गन्धर्वरूपपातिद्वैयकष्टभयम् अद्य सम्प्रति उदस्यते अपसरति, त्वदीयाभिः कुशलाभिर्वाग्भिरहं गन्धर्वदण्डभयान्मुक्ता, सम्प्रति त्वदाज्ञापालने मम कोऽपि प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । तस्मात् रात्रौ रतिसौख्यभराय संभोगसुखातिशयप्राप्तये भीमे तमसि गाढान्धकारे स्थिते वर्तमाने नर्तनगेहमध्यम् नृत्यशालामण्डपम् भजस्व प्राप्नुहि । इदं नृत्यशालामध्यमेवावयोर्मिलनस्य सङ्केतस्थलमस्त्विति भावः ॥ ६२ ॥

कुशरी चतुर वागियोंके तुन लेनेसे आज हमारे हृदयमें रहनेवाला गन्धर्वसे दण्ड पाने का भय मिट गया जो मुझे तुमसे मिलने नहीं दे रहा था, अतः आज रातमें जब गाढ़ अन्धकार सर्वत्र व्याप्त रहे तब कामसुखका प्रकर्ष भोगनेके लिये इन नर्तनशालाके बीच में आ जाना । यही इन लोग मिलेंगे । 'भीमके रहने पर' यह भी प्रतीत होता है ॥ ६२ ॥

तथैव लीलां तनवानि तत्र तल्पान्तसीमानमुपेयुषस्ते ।

भूयो यथान्तःपुरिकाजनानां वक्त्रं न पश्येरतिमुन्दरीणाम् ॥ ६३ ॥

तथैवेति । तत्र नर्तनगेहे तल्पान्तस्य शय्यायाः एकदेशम् उपेयुषः आगतमात्रस्य ते तव लीलां स्मरक्रीडां तथैव तेन प्रकाशेण विचित्रग्रन्थादिनिस्तनवानि करवै, यथा भूयः अतिमुन्दरीणाम् रतिमुन्दरीणां वा अन्तःपुरिकाजनानां स्वादरोधवधूनां वक्त्रं मुखं न पश्येः । त्वां तत्र गतमहं तथा गमयेयं यथा त्वमात्मललनाः नितरां विस्मरेरित्यर्थः । भीमे स्थिते इति प्रागुक्तं तत्र मन्व्यस्यते, नया च भीमे स्थिते तल्पमुपेतस्य तव तां लीलां ताट्ठां काश्येयं यथा त्वं तत्रैव मृन्ना स्वर्क्षाणां मुखं पुनर्द्रष्टुं न शक्नुया इति कुटिलार्थो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

नृत्यमंडपमें लगी सजके एक भागमें जब तुम आओगे तब मुन्दरी साथ देखी ऐसी संभोगलीलायें प्रकट करूंगी कि फिर तुम अतिमुन्दरी या रतिक्रीड़ा मुन्दरी अवरोध ललनाओंका मुँह भी नहीं देखना चाहोगे । पहले श्लोकमें 'भीमे स्थिते' कहा है, भीमकी

वसतिनिर्गते जव तुम दृष्टान्तर आरुह्य होगे नव तुम्हारी वह टीका-दशा-कराजगी कि फिर तुम अपना सियोंके सँह नी नहीं देख पाओगे, वही पर सदाके लिये विग्राम पा लोंगे, वह कुटिलार्थ नी ध्वनि होता है ॥ ६३ ॥

एवं भृगाव्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुटः प्रमोदार्णवज-
लमानुपायमाणद्वयः सदनभासाद्य सर्मातन्मनपूर्वेण सलिलावगाहेन
विरजाकृताङ्गोऽयमन्तरिष बहिरप्यवलितः, ततः परं भगवति निजवर्तन-
यप्रजायतीमनोरयसिद्धिं संपादयितुमिव कमलवन्धौ चरमसिन्धौ निर्मग्ने
व्यान्ते निरुध्यमानदिविषयद्व्यान्ते व्यान्तकदम्बे संमृतसंभोगसंविधानः
कीचको निर्वर्तितराजभोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्वं
तदेव नर्तनमण्डपमगाहत ॥

पञ्चमिदि । एवं श्रोत्रकारेण भृगाव्याः हरिगलोचनाया द्रौपद्या वचनमेव
मात्रिकं ननु तस्य क्षौद्रपटलीभूतः नमुच्छ्रुतीभूतः (वाग्रयः) कर्णपुटो यस्य
तयोक्तः—द्रौपद्या ननुर्व वचनं कर्णे कुर्वन् इत्यर्थः, प्रमोदार्णवे आनन्दसागरे जल-
मानुपायमाणं पानीयपुरुषवदाचरदृष्ट्यं यस्य तयोक्तः आनन्दमननानसः कीचकः
सदनं स्वं प्राप्तादन् वासाद्य आगत्य समालम्बनपूर्वेण गन्धर्वजोनिरङ्गोद्वर्तनपूर्व-
केण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजाकृताङ्गः निर्मलाकृतदेहः जयन् कीचकः बहिः
उपरि इव अन्तरनि अवलिप्तः चन्दनवर्चितः गर्वितश्च, ततः परं स्नानादुत्तरकाले
निजवर्तनयस्य स्वपुत्रस्य कर्णस्य प्रजावत्या आनन्दायायाः द्रौपद्याः मनोरयस्य
कीचकवयरूपस्य सिद्धिं पूर्तिं संपादयितुं कर्तुम् इव भगवति कमलवन्धौ सूर्ये
चरमसिन्धौ पश्चिमान्धुबौ निमग्ने वस्तंगते सति, ध्वान्तकदम्बे अन्धकारराशौ
निरुध्यमानः आत्रिपमाणो दिविषयद्व्यान्तः देवमार्गप्रान्तः आकाशदेशो येन तयोक्ते
आकाशमाकृष्यति सति संमृतसंभोगसंविधानः सज्जीकृतवचनचन्दनवान्मूलादिसुरत-
क्षौडोपकरणः कीचकः निर्वर्तितं सन्नादितं राजभोजनपरिवेषकृत्य तत्स्वरूपं स्वीयं
कार्यं येन तयोक्तेन पवमानसूनुना वायुसुतेन प्रविष्टपूर्वम् पूर्वमेवात्रीपमाणं तदेव
द्रौपदीनिर्दिष्टं नर्तनमण्डपम् नृत्यशालामवनम् अगाहत प्रविष्टवान् ॥

इमं प्रकारं भृगाव्या द्रौपदीके वचनमन नमुकेन्द्रि नमुकायाना (वाग्रय) हो रहा है
जब जिसका पैला, द्रौपदीकी माँकी बातें सुनता हुआ, प्रमोदसागरमें जलमानुषकी तरह
आचरण कर रहा है हृदय जिसका पैला-प्रमोदसागरमें हृदय, वह बीचमें उबड़न लगाकर
स्नान करके निर्मलदेही बनकर बाहरकी तरह अन्दर नी अवलिप्त-चन्दनवर्चित-रक्षा

१. 'सुमन्मना' । २. 'नमु' । ३. 'निमग्ने निरुध्यः' 'निमग्नेमग्ने' । ४. 'ध्वान्ते
संमृतसंभोगे' । ५. 'अतिवर्ति' । ६. 'वचन' । ७. 'निन्द' । इति पा० ।

गर्वित हो, इसके बाद मगवान सूर्य जब अपने पुत्र कर्णकी आदृशाया द्रौपदीके मनोरथ-
वीचक-वध-को पूर्ण करनेके लिये पश्चिम मागमें दृव गये और अन्यकारणादिने देवोंके
मार्गको घेर लिया तब संनोगकी सानध्री माला-चन्दन-तान्मूल आदि शक्यों करके द्रौपदी
द्वारा निश्चित कर्त्ता नृत्यशालामें पैठा जितने राजाका भोजन परीक्षनास्वरूप अपना कार्य
सम्पन्न करके वायुपुत्र भीम पहुँचे ही जा बैठा था ॥

क सालभञ्जिकेवासि मौलिनि ! स्तन्मपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद् शनैः शनैः ॥ ६४ ॥

क सालभञ्जिके नि । हे सैरन्ध्रि, सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका इव त्वं क्व इत्र
स्तन्मपार्श्वगा स्तन्मस्य पार्श्वे वर्त्तमाना असि ? इति एवं भाषमाणोऽसौ कीचकः
शनैः शनैर्मन्दपदन्यासं भीमतल्पान्तम् भीमाधिष्ठितशय्यासनीपन् वाससाद्
प्राप्तवान् । सालभञ्जिकेवेत्युपमाश्लङ्कारः ॥ ६४ ॥

हे सैरन्ध्रि, कठपुतलीकी तरह सुन्दरी तुम कहाँ पर खम्बेकी ओटमें दुबकी खदी हो,
इस प्रकार कहना हुआ वह कीचक धीरे-धीरे भीमकी शय्याके पान पहुँच गया ॥ ६४ ॥

ततस्त्वं बललोऽपि खैगसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेवं जगाद,—

नतन्निनि । ततः कीचके शय्योपान्तमागते सति बललः (विराट्गृहे गुप्त-
वासकाले भीमस्य तदेव नाम प्रयते स्म) अपि खैगसमुचितेन खीजनोपयुक्तेन
कण्ठस्वरेण मृदलं कोमलं यथात्यात्तया एवं बध्दयमाणरूपं वचनं जगाद् प्रोक्तवान् ॥

इसके बाद भीमने (बल्लव दह भीमका ही पुत्रगणकालिक नाम था) खीजनोपयुक्त
स्वरमें मौठाँ रीतिसे यह कहा—

वधूशतमनादृत्य मामपेक्ष्य यदागतः ।

तत्त्वां वहिर्गतप्राणं मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

वधूशतमिति । हे कीचक, यत् त्वं वधूशतम् अवरोधजनान् अनादृत्य अपेक्ष्य
माम् सैरन्ध्रीम् अपेक्ष्य लक्ष्यीकृत्य आगतः वायातः, तत्त्वे नम मनः त्वाम्
अधुना वहिर्गतप्राणं मद्गतजीवनं मृतकल्पं च मन्यते । अनुमानालङ्कारः ॥ ६५ ॥

वधूशत-अवरोधत्पित्त कनेक खीजन-को छोड़कर नेरी खीजनमें जो तुम दहाँ जाये हो,
इससे नेरा मन ऐसा रुनझवा है कि तुम्हारे प्राण रुकने ही रह रहे हैं (या तुम मर चुके
हो) ॥ ६५ ॥

एवमुक्त्वते वृकोदराय कीचकः पुनरपि वाचं मृदुपदामुपदां विद्वे ॥

वचनिति । एवं प्रोक्तरूपेण उक्त्वते वृकोदराय भीमाय कीचकः पुनरपि भूयः
मृदुपदां कोमलां वाचं गिरम् उपदां विद्वे उपायनीकृतवान् उपहतवान् ॥

इस प्रकार कहनेवाले मीनको कीचकने फिरसे कोमल वचन कहे ॥

गन्धर्वानपि दयितांस्तृणाय मत्वा

मामेवं रतिविषये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वादपि सुतनु ! त्वयाधुना मे

मर्त्यत्वं जगति महत्तरं हि 'क्लृप्तम् ॥ ६६ ॥

गन्धर्वानिवि । हे सुतनु वरगात्रि, त्वं दयितान् प्रियतमान् गन्धर्वान् अपि तृणाय मत्वा अनादृत्य माम् मनुष्यमात्रम् एवं स्वयमाहूय रतिविषये संभोगाय यत् यतः प्रतीक्षसे प्रतिपालयसि, तत् तस्मात् मे मम कीचकस्य मर्त्यत्वम् मानुष्यकम् देवत्वात् देवभावात् अपि जगति संसारे महत्तरं श्रेष्ठं क्लृप्तम् साधितम् हि-निश्चये । यतस्त्वं देवयोनिगतान् प्रियानपि गन्धर्वान् विहाय मां रतये प्रतीक्षसे ततो देवत्वापेक्षयाऽपि मम मनुष्यतां श्रेष्ठां प्रत्याययसीति भावः । कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६६ ॥

हे सुन्दरि, अपने प्रियतम गन्धर्वोंको अपमानित करके तुन जो इस तरह रतिभोगके लिये मेरी प्रतीक्षा कर रही हो, इस्से तुन हमारे इन मर्त्यभावकी देवत्वसे भी संसारमें श्रेष्ठ सिद्ध कर रही हो ॥ ६६ ॥

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्यं तवास्त्येव हि कृत्यशेषः ।

कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मां सुधाधिकं पायय चाधरोष्ठम् ॥ ६७ ॥

सुराधिकत्वेऽपी? । सुराधिकत्वे देवादपि श्रेष्ठत्वे पदे गौरवे वितीर्णे दत्ते अपि गन्धर्वानप्यनादृत्य मत्प्रतीक्षाविधानेन देवेभ्योऽप्यहं श्रेष्ठ इति प्रमापितेऽपि मह्यं मम कृते तव कृत्यशेषः कर्त्तव्याशेषः अस्त्येव विद्यत एवं कर्त्तव्यशेषमाह—मां सुमेरोरधिके देवालयपर्वतादपि तुङ्गे कुचे कुरुष्व स्थापय, सुधाधिकम् अमृतादपि स्वादिष्टम् अधरोष्ठं च पायय पातुं प्रयच्छ, न गौरवप्रदानमात्रेण मम देवादुच्चत्वं सार्थकं किन्तु देववासभूतसुमेरोरपेक्षयोन्नते कुचे स्थानलाभेन देवभोज्यसुधापेक्षयाऽधिकमधुरस्य तवाधररसस्य पानेन चैव तथेति कर्त्तव्यशेषं पूरयेत्यर्थः । आलिङ्गनाधरपानावसरदानेन मां तोपय, न प्रतीक्षामात्रेण ममेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ६७ ॥

तुमने सुराधिक होनेका गौरव तो मुझे प्रदान किया, गन्धर्वोंका अपमान करके रतिकों कामनासे हमारी प्रतीक्षा करके हमें गन्धर्वोंसे श्रेष्ठ तो संसारमें सिद्ध कर दिया, फिर भी तुम्हारा कर्त्तव्य अभी बाकी है तुमको अब सुमेरुसे ऊँचे अपने स्तनों पर मुझे रखना चाहिये और अमृतसे स्वादु अपना अधर मुझे पिलाना चाहिये । जिसे देवोंसे ऊँचा सिद्ध करना है उसे देवालयसे ऊँचे स्थान पर रखो, और देवपेय सुधासे स्वादिष्ट अधर पिलाओ, तभी तो देवाधिक पद प्रदान करना सत्य साबित होगा ॥ ६७ ॥

इत्थं ससान्त्ववचनोदयमर्धमञ्च-

मारोदुमानमितपूर्वतनोः स भीमः ।

मुष्ट्याहतिं निटिलसीन्नि चकार शत्रो-

रायुर्लिपिं शिथिलयन्निव धावदत्ताम् ॥ ६८ ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारेण ससान्त्ववचनोदयं स प्रियवाक्यव्याहारं प्रियाणि वचनान्युक्त्वा अर्धमञ्चम् शयनीयार्धभागम् आरोहम् आक्रमितुम् आनमितपूर्वतनोः आवर्जितोर्ध्वकायस्य तस्य शत्रोः कीचकस्य धात्रा ब्रह्मणा दत्तां लिखिताम् आयुर्लिपिं जीवनलिपिं शिथिलयन् मार्जयन्निव स भीमः निटिलसीन्नि ललाटदेशे मुष्ट्याहतिं मुष्ट्यावातं मुष्टिप्रहारं चकार । प्रियाणि व्याहरन् कीचको मञ्चार्धभागमारोहं यावच्छरीरोर्ध्वभागं नमयति, तावत्तस्य ललाटदेशे भीमो मुष्ट्या प्रहारमकृत, मन्ये भीमो ब्रह्मणा कीचकस्य ललाटे लिखितामायुर्लिपिं प्रोन्वितुमिव तथा प्राहार्पादित्याशयः । ट्येचालङ्कारः ॥ ६८ ॥

इत प्रकार नदुर वचन कहते हुए कीचकने जब शय्या पर आरोह होनेकी इच्छा से शरीरका ऊर्ध्व हिस्सा झुकाया, उसी समय भीमने उसके कंधा पर मुष्टिप्रहार किया वह प्रहार करना ऐसा लगा मानो भीम ब्रह्म द्वारा कीचकके ललाटे पर लिखी गई आयुर्लिपि मिटा दे रहा हो ॥ ६८ ॥

गन्भीरचेताः स तु कीचकोऽपि गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेनम् ।

सद्यो भविष्याः शवतादशायाः साधारणीमेव बबन्ध मुष्टिम् ॥ ६९ ॥

गन्भीरचेता इति । गन्भीरचेताः अकातरहृदयः सः कीचकः अपि गन्धर्वबुद्ध्या गन्धर्वोयं सैरन्ध्रीकासुकं नां प्रहरतीति बुद्ध्या एनं प्रहर्तारं भीमं प्रतिहन्तुम् प्रतिहर्तुं सद्यो भविष्याः जणेनैव भाविष्याः शवतादशायाः नृत्यूपरान्तस्थितेरेव साधारणीं सदृशीं मुष्टिं बबन्ध । शवानां मुष्टिर्न मुच्यत इति प्रसिद्धाऽभ्युच्यं मुष्टिं बबन्धेत्यर्थः, कृते प्रतिकारत्वावश्यकतया कीचकोऽपि भीमं मुष्ट्या प्रहर्तुमभ्युच्यं मुष्टिं बबन्धेति यावत् ॥ ६९ ॥

नहीं है कायर हृदय जिसका ऐसा वह कीचक वह समझकर कि गन्धर्व बुद्धि पर प्रहार कर रहा है, प्रति प्रहार करनेके लिए मुष्टी बाँधकर नैपार हो गया, उसने अपनी कटो मुष्टी बाँधी जो कुछ ही देर में होनेवाली उसकी शक्ती दशाके योग्य थी । मुष्टीकी मुष्टी नहीं बुझती है, अतः वह अर्थ हुआ कि न बुझनेवाली मुष्टी बाँध ली ॥ ६९ ॥

जवं भजन्तो जयतर्पवन्तो रुपं वहन्तो रुधिरं किरन्तो ।

परस्परं तौ पटुशब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥

जवमिति । जवम् वेगं भजन्तौ धारयन्तौ, जयतर्पवन्तौ जयविषयकामिलाप-
शालिनौ, रूपं वहन्तौ कुप्यन्तौ, रुधिरं किरन्तौ वर्पन्तौ परस्परम् अन्योऽन्यं पटु-
शब्दवन्तौ भारयामीत्यादिशब्दमुदीरयन्तौ नितराम् अतान्तौ लेशतोऽपि अश्रान्तौ तौ भीम-कीचकौ नियुद्धवन्तौ बाहुयुद्धं कृतवन्तौ । अनुप्रासः स्फुटोऽलङ्कारः ॥

वेग धारण करनेवाले, युद्धमें विजयकी इच्छा रखनेवाले, जोबसे भरे शीमिवकी धारा
प्रवाहित करनेवाले, एक दूसरेके प्रति 'अव नारा' आदि शब्दोंके प्रयोग करनेवाले तथा
एकदम नहीं एकनेवाले भीम तथा कीचक बाहुयुद्ध करते रहे ॥ ७० ॥

अध्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकरलाधनचाटुगुम्फम् ।

अनुच्चनिःश्वासमहुंक्रियाकमभूतपूर्वं तद्भून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

अध्वेलितारावमिति । तद् नियुद्धम् भीमकीचकयोस्तद्बाहुयुद्धम् अध्वेलिता-
रावम् सिंहगर्जनरहितम्, अवीरवादम् अवहुविक्रयनम्, अवीक्षकरलाधनम् तत्र
एकान्तो द्रष्टुरभावेन दर्शकजनकृतप्रशंसावर्जितम्, अनुच्चनिःश्वासम् श्रान्त्यभा-
वेनोच्चभासरहितम्, अहुंकारम् हुंकारशब्दरहितम् अतएव अभूतपूर्वम् अनीदृशपूर्वम्
अमूर्त् ॥ ७१ ॥

भीम तथा कीचकके बीच हुए उस बाहुयुद्धमें सिंहनाद नहीं, वीरवाद-आत्मश्लाघा-
नहीं, देखनेवालों द्वारा की गई प्रशंसा-ठकुरमुहाती-की पुट नहीं, कोई थकता नहीं था
अतः ऊँची साँस नहीं, हुंकार नहीं, इस प्रकार वह बाहुयुद्ध अभूतपूर्व ही हुआ ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टैर्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजान्ने ।

समीरजातेन विधूनितोऽपि स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजचापजुष्टैः कामवनुःसंहितैः पुष्पग्रीतैश्च शिलीमुखैः बाणैः
अमरैश्च दत्तानि कृतानि रन्ध्राणि छिद्राणि दधत् अपि समीरजातेन भीमेन वायु-
समूहेन च विधूनितः कम्पितोऽपि स कीचकः सूतात्मजो वंशमेदश्च न किञ्चित्
सुकृज शब्दं चकार । अयमादायः—'कीचका वेणवस्ते स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्धताः'
इति परिभाषितो हि कीचकः पुष्पाबुसारिमिरलिभिः कृतच्छिद्रः वायुना कम्पितश्च
कूजति, अयं पुनः कीचकः चित्तजचापजुष्टैः शिलीमुखैः कृतच्छिद्रोऽपि कामबाण-
वर्जितोऽपि भीमेन प्रहारमुद्रया कम्पितोऽपि न किञ्चित् सुकृजेति व्यतिरेकः ॥ ७२ ॥

कानदेवके चापसे छूटे बाणसे तथा पुष्पसे ललझे अमरोंसे किया गया छिद्र कष्ट और
छिद्रको धारण करनेपर भी उस कीचक सूतपुत्र ने तथा वंशविशेषने वायुपुत्र भीम तथा
वायुसमूहसे कम्पित होकर भी कुछ शब्द नहीं किया ॥ ७२ ॥

१. 'पटुशब्दवन्तौ'; 'पटुशोर्ववन्तौ नियुद्धकेलि निशि निर्मिनाते' ।

२. 'सुधूनि-

तोऽपि' । इति पा० ।

तस्मिन्हते निपविते वक्त्रैरिमुष्टया

रक्षेण तेन समकन्धि चलत्पताक्रम ।

पार्याक्षिरेण परिशीलितमुत्तराद्यैः

कन्याजनैरभिविहन्वयतेव नाटयन् ॥ ७३ ॥

इतिश्रुति । वक्त्रैरिणः वक्त्रासुरहन्तुः भीमस्य मुष्टया मुष्टिप्रहारेण हृते कत-
पुत्र निपविते तस्मिन् कीचके तेन रक्षेण नृत्यमण्डपेन उत्तराद्यैः उत्तराप्रवृत्तिभिः
कन्याजनेः बालिकालोकेः पार्यात् गुरोरङ्गनात् चित्रेण परिशीलितम् अन्यस्तन्
नाट्यम् नृत्यकलान् कनिविहन्वयता अनुकृवंता इव चलन्ती पताका यत्र कर्मानि
व्या समकन्धि कगितम् । भीममुष्टिप्रहारेण हृते कीचके निपविते सति रङ्गशाला
पताकया सह वक्त्रे, मन्ये सा स्वाङ्गने चिरं पार्यात् कन्यानिरन्यस्वमानं नाट्य-
मनुकरोतिस्मिति भावः । उद्येदाञ्जहारः ॥ ७३ ॥

भीमश्चो मुष्टिके बाधादत्ते नरकर चर वह कीचक गिरा तव वह रंगशाला पताकादे
साप द्यौः वती, वक्त्रा द्यौःगता पेसा छाटा या नानो वह विराड् वी लङ्घिद्विं उत्तरा
गौरह को नाटयका कन्यास बहुद सनयते कर रशो थी, वक्त्राका अनुकृत्य कर रही हो ।

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डवत्या कृतं तस्य दस्योस्तरसं तरसा विलोक्य
प्रहर्षवत्या पार्षत्या रत्नाभापूर्वमाश्रातमुजः कुरुन्याघ्रो निर्गत्य यथापुरम-
विहृतमानसो महानसोदरं प्रविश्य सुखेनाविशिरये ॥

इतिश्रुति । तदनु कीचकवधानन्तरं तत्र मण्डपे नृत्यमण्डपे पिण्डवत्या कृतं
पिण्डरूपेण स्थितं दस्योः परसतीत्वलुप्याकस्य दुष्टस्य तस्य कीचकस्य तरसं मांसं
तरसा वक्त्रवत्या विलोक्य इष्टा प्रहर्षवत्या आनन्दितया पार्षत्या रत्नाभापूर्वकम्
सप्रसन्नम् आश्रातमुजः सुन्दितमुजः स कुरुन्याघ्रोः कुरुश्रेष्ठो भीमः निर्गत्य नृत्य-
मण्डपाद् वहितेत्य यथापुरम् पूर्ववत् अविहृतमानसः बहुनितहृदयः महानसोदरं
पाकशालान्यन्तरं प्रविश्य सुखेन अविशिरये निर्जरं सुखाप ॥

कीचकके नर बाने पर नृत्यमण्डपने निन्दाकार पड़े हुए वह दुष्ट कीचकके मांसको
वक्त्रापूर्वक देखकर आनन्दित होती हुई श्रौनदीने प्रसन्नको साप भीमका बाइ कम
लिया, और कुरुश्रेष्ठ भीम नृत्यमण्डपे निकटकर पड़े हो को तरह निन्दाकार हृदयसे
पाकशालाके मोटर आकर कारान्ते सी गये ॥

निपात्य मालिन्यपि तत्र शत्रुं चक्रन् भीत्येव चलाप्रपाणिः ।

निशान्य तर्हि किमिति ब्रुवाणाः सर्वेऽपि तस्यावरजाः सन्नेयुः ॥ ७४ ॥

निशान्तेति । मालिनी द्रौपदी अपि तत्र नृत्यमण्डपे शत्रुं सर्वात्वापहारपरं कीचकं

निपात्य भीमेन धातयित्वा भीत्येव भयेनेव चलाग्रपाणिं हस्ताग्रं चालयन्ती चक्रन्
स्फोटं, तत् द्रौपदीकन्दितं निशान्य किमिदम् किमिदमत्पाहितमापतितम् इति
मुवागाः नापमागाः सर्वेऽपि तस्य कीचकस्यावरजाः कनिष्ठभ्रातरः सनीयुः समा-
गतवन्तः ॥ ७३ ॥

भीमके द्वारा कीचककी इत्याकरवाकर नाटिनोरुना द्रौपदी भयका अभिनयता
करके हाथ चक्रकर रोने लगी, उसका रोना-चिल्लाता सुनकर सभी कीचकके छोटे भाई-
गण 'यह क्या हुआ ? क्या घटना हुई ?' इत्यादि कहते हुए वहाँ का गये ॥ ७४ ॥

विलोक्य तं भ्रातरमात्तशोका नृत्युद्विपत्येव पिधानपिण्डम् !

ज्यायानिनामी विद्वुः स्थलीं तान्त्रेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७५ ॥

विलोक्यते । नृत्युः मरणमेव द्विपो गजस्तस्य पिधानपिण्डम् तृणाच्छ्वस्य-
कवलमिव पिण्डीभूतं तं कीचकं विलोक्य आत्तशोकाः प्रातमनोव्यथास्ते कीचका-
वरजाः ज्यायान् ज्येष्ठभ्राता कीचक इव सनी सवरजाः तां स्थलीं रङ्गशालाम् अस्त्रेण
शोणितेन, नेत्राश्रुणा च गुल्फद्वयसीं गुल्फप्रमाणां विद्वुः । ज्यायान् भ्राता यथा
शोणितेन तां रङ्गशालां प्लावयामास तथाश्वरजा अपि नेत्रजलेन तां प्लावयामा-
सुरित्पाशयः ॥ ७५ ॥

दृष्टुल्ल दार्ढ्यके ठिये तृणाच्छ्वन्नकवळ समान वल कीचकको देखकर शोकग्रस्त
कीचकके छोटे भाईयोंने उस रङ्गशालामें छुड़ीभर आँसु बहा दिये, वैसे वलके बड़े भाई
कीचकने छुड़ीभर शोणित बहा दिया था ॥ ७५ ॥

तवस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोषरुषितचेतसो निवेशित-
शवपिण्डभारस्य मूर्तेर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलैरुपरुध्यमानपार्श्व-
स्य चरमविमानस्य स्तन्मदारुणि संदानितां कौन्तेयसीमन्तिनीं तिमिरसु-
दिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमानचङ्क्रमवक्रांशेन पथा पितृवन-
सुपनीय स्वकीयविवेकसंपत्त्या सह महत्त्यां चित्यामत्याहुः ॥

तदस्त इति । ततः बहुविलापकरणानन्तरं ते कीचकावरजाः सोदरविपत्तिनि-
मित्तम् कीचकवधहेतुभूता इयं सैरग्री एव—इमानेव निमित्रीकृत्य मन भ्राता
मृत इति रोषरुषितचेतसः कृपितमनसः सन्तः निवेशितशवपिण्डभारस्य स्या-
पितपिण्डाकारकीचकशवस्य मूर्तेः साकारैः भीमस्य मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः इव नारि-
केलफलैः उपरुध्यमानपार्श्वस्य आवृत्प्रान्तस्य चरमविमानस्य शवरयस्य स्तम्भ-
दारुणि सन्दानितां इदं कौन्तेयसीमन्तिनीं पार्यपर्जन् कृष्णां तिमिरसुदिरसौ-

१. 'मरत्य' । २. 'भीममुष्टिभिः' । ३. 'उपरुध्यमानस्य चरम' ।

४. 'भावकास्तेन पितृव' । ५. 'तद् चित्यामत्याहुः' । इति पा० ।

दामिनीः बन्धकाररूपे मेवे विद्युलताभावं भजन्तीभिः करदीपिकासिः हस्तवाहै-
र्दीपैः दीयमानचङ्क्रममावकाशेन दत्तसञ्चारवर्त्मना पथा मार्गेण पितृवनं रमशान-
सुपनीयं प्रापय्य स्वकीयविवेकसम्पत्त्या सह स्वीयविचारशक्त्या सह महत्त्वां
विशालायां चित्वां चितायाम् अस्याद्युः विसृष्टवन्तः ।

उन कीचकके भाइयोंने जोचा कि हमारे भाईकी विपत्ति-मरणका कारण यहीं तैरन्ध्रा
है, अतः उन्होंने वनपर कुपितहृदय हो करके वस्त्रे उसी अरथीके खूँटेसे बांध दिया जिस
अरथी पर कीचकका पिण्डाकार शव रखा था, और मोनके शरीरधारी मुष्टिप्रहारकी तरह
लगनेवाले नारियलके फलोंसे जिसके सभी पादर्व भरे थे, उस अर्थीमें पायीकी खां द्रौपदीको
बांधकर उस बन्धकाररूप मेघमें बिजली सी प्रतीत होनेवाली हृदयचिर्यां द्वारा चलने योग्य
जगह की राहसे इनशान भूमिमें ले गये, वहाँ ले जाकर उन लोगोंने द्रौपदीको विशाल
चिता पर डाल दिया, उसीके साथ अपनी विवेकबुद्धि भी उसी चिता पर टाक दी ।

तावदेषा चकितचकिता 'हा नाथ हा नाथ ! जगत्प्राणभूत ! विप-
त्समयबन्धो ! संप्रति कान्तां रसवतीं परिगृह्य मुग्धामिमां कथं न गण-
यसि ?' इत्युर्चररोदीत् ॥

तावदिनि । तावत् तस्मिन् समये चकितचकिता अतिभीता एषा कृष्णा—'हा
नाथ, हा नाथ, हा इति खेदे, जगत्प्राणभूत लोकानां प्राणस्वरूप, जगत्प्राणाद्वा-
योरूपन्नेति च, विपत्समयबन्धो, संप्रति रसवतीं शृङ्गारभावपूर्णां कान्तां काञ्चिद्-
परां प्रेयसीं परिगृह्य—कान्तां रम्यां रसवतीं मधुरादिपदसां पाकक्रियाम् परिगृह्य
आलम्ब्य मुग्धाम् कृत्वाकृत्यज्ञानविधुराम् इमां कथं न गणयसि' इति उच्चैः
तारस्वरेण अरोदीत् आक्रन्दितवती । अत्र सामान्यतः पतिस्मरणे भीमार्यकानि
विशेषणानि प्रयुक्तानि सन्ति भीमस्याङ्गानं गमयन्ति ॥

उस समय अतिभीत होकर 'हा नाथ, हा नाथ, हे संसारके प्राणरूप (वातजात), हे
विपत्ति-समयके बन्धु, इस समय दूसरी प्रियाको ग्रहण करके मुझ अभागिनकी क्यों भूल
रहे हो (नानारसयुक्त पाकक्रियाका अवलम्बन करके मुझे क्यों विसरा रहे हो), इस
प्रकार जोरोंसे द्रौपदी रोने लगी । (जगत्प्राणभूत-वायुजन्त, रसवती-रसप्रदा को तथा
पाकक्रिया, इन श्लेषों द्वारा भीमका आह्वान प्रतीत होता है) ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरयं जवादाकारितो मारुतिः

सकथनोर्वायुबलादलातमहसामीपल्लभैर्मौलनैः ।

ध्वान्ते गारुडमितिभङ्गिपिशुनेऽप्योषं द्विषां धावितुं

ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्दोर्दर्पसिद्धाञ्जनैः ॥ ७६ ॥

तत्रास्या रणे । अथ तत्र रमयानभूमौ अस्याः द्रौपद्याः रक्षितम्बनैः क्रन्दनध्व-
निभिः जवात् वेगात् काकारितः काहुतः मारुतिः भीमः मयध्नोः उर्वोः वायोः
वेगजनितवानस्य बलात् कलात्रमहसान् ईरहमैः दुर्लभैः भीलनैः उपभ्रमैः
उपलक्षितः सन्—ऊरवेगजनितवायुवशाद्गलात्रमहसां दुर्लभैरुपभ्रमैः सहितः (भीम
को उन्मुक्तमादाय धावति, तदूर्खवेगोऽप्यनवायुभिः मन्दुन्नगात् तत्करत्यन्-
तानं न निर्वाति, तदेवं ज्वलदुन्मुक्तकरोऽसौ रणे धावति) उन्मुक्तप्रकाश-
युतः सन् गाल्डमिनिमहिषिषुने मरकतशिलानिमित्तिभ्रम जनयति अपि अति-
निविडे अपि ध्वान्ते रात्रितमसि द्विषान् कीचकावरजानां निजरिपुणान् ओवं
समुदायं ज्येष्ठस्य पूर्वजस्य ज्ञातुः कीचकस्य अश्वनि मार्गे मरणपथे धावितुं दोर्द-
र्पनिद्राज्जनैः दाहुबलरूप दिव्याज्जनं न्यस्य दिव्यदृष्टिम् अन्धकारेऽपि कार्यकरने-
त्रम् अकरोत् विहितवान् । अथमाशयः—द्रौपद्या रन्दनध्वनिर्भीमं त्वरयाद्भुतवान्,
भीमश्च धावन्तिस्म, तावत्तस्य को ज्वलदुन्मुक्तमार्गस्तत्र तदीयवेगोऽनवा-
तन्यप्राप्त्यनुष्ठितं सन् नृप दिर्दपे, येन मरकतमणिहृतभित्तिद्वारामलेऽप्यन्ध-
कारं भीमः कीचकज्जातृन्, ज्येष्ठस्य आनुर्वर्त्मनि प्रयातुं स्वीयदाहुबलदिव्याज्जन-
प्रभादेन दिव्यदृष्ट्यान् अकृतेत्यर्थः, भीममुज्ज्वलप्रेरिताः कीचकानुजास्तन्मिन् गाढं
तमसि ज्ञातरं नृतमनुष्ठतवन्त इति भावः ॥ ७६ ॥

द्रौपदीका इन्द्रानमै रीना मुनकर भीम तेजोति वशो आ गये, उनके शायोने जन्नी
पुत्रे ल्यदी (वल्लुन) थी जो उनके वेगसे उत्पन्न वायु द्वारा प्रखलित होती रहनेसे बुझनी
नहीं थी, वह गाढ़ अन्धकारमें—जो मरकत मणिही दीवार सा प्रतीत हो रहा था—भीम
ने अपने पगज्जरूप सिद्धाजनके द्वारा कीचकानुजोंको ऐसा दिव्य दृष्टि दी, जिससे वे
अपने बड़े माँके रास्ते चउ सके, भीमके बलसे सभी कीचकानुज कीचक की तरफ संहरत हो
गये, मार्ग गये । ७६ ॥

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र सुतान्त वीरः सुमनायने स्म ।

उत्पातमुद्रां दधता स्वपित्रा तालानिवारय्यतले विस्मयान् ॥ ७७ ॥

निपातितानिति । उत्पातमुद्राम् औत्पातिकीं स्थितिं दधता धारयता स्वपित्रा
वायुना अरुण्यतले विस्मयान् निपातितान् मयितान् तालान् तालवृक्षान् इव स्वेन
आग्नना भीमेन तत्र रमयानभूमौ निपातितान् हतान् सुतान् कीचकावरजान् निरीक्ष्य
न वीरः शूरो भीमः सुमनायते स्म हृष्यति स्म । यथार्यातिको वायुर्वने ताल-
तरुनुत्पाद्य पातयति, तथाऽञ्जनना हत्वा निपातितान् तत्र रमयानभूमौ शयि-
तान् सूतवंरपान् कीचकावरजान् दृष्ट्वा भीमो मोदते स्मेति भावः ॥ ७७ ॥

जिस प्रकार औत्पातिक वायु द्वारा अपने पितासे बनें वल्लुहक गिराये गये तालके,

वृक्ष हों, उसी तरह श्मशान भूमिमें अपने द्वारा आहत होकर गिरे हुए कीचकानुजोंको देखकर भीम बहुत प्रसन्न हुए ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तबन्धा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशंसा-

वन्योन्यमभ्यगमतां नगरं पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

गन्धर्वेति । तत्र श्मशाने गन्धर्वभीरुषु भीमरूपगन्धर्वादभयं भजत्सु इतरेषु हतशेषेषु जनेषु कीचकपरिजनेषु विष्वक्पलायनपरेषु समन्ततो धावत्सु सत्सु विमुक्तबन्धा बन्धनान्मोचिता कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपुः कीचकहन्ता भीमश्च तौ अन्योन्यं परस्परं कृतप्रशंसौ श्लाघापरौ सन्तौ पुनः भूयो नगरं विराटपुरम् अभ्यगमताम् यातवन्तौ । हतशेषा जना गन्धर्वभीत्या पलायन्त, तदा कृष्णा बन्धनान्मोचिता, ततस्तौ परस्परं शौर्यं चातुर्यं च श्लाघमानौ पुनर्विराटपुरमागतावित्यर्थः ॥

दूसरे आदमी जो मारे जानेसे बच गये, वे गन्धर्वके भयसे इधर उधर भाग गये । तब भीमने द्रौपदीके बन्धन खोल दिये, इसके बाद भीम तथा द्रौपदी दोनों एक दूसरेकी तारीफ करते हुए पुनः विराटके नगरमें चले गये ॥ ७८ ॥

ततः क्षणादेव संध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिविम्बेन परिचुम्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन कृतानुपङ्गं रङ्गं विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निर्गलितवाग्भिर्निरुपन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपातनिलयद्वारं^३ निविडितमभूत् ।

ततः क्षणादिति । ततः द्रौपदीभीमयोः विराटनगरागमनानन्तरम् क्षणादेव झटिति सन्ध्याऽरुणिमकरम्बितेन प्रातःसन्ध्याकृतारुण्यव्याप्तेन अम्बरमणिविम्बेन सूर्यमण्डलेन परिचुम्ब्यमाने संयुज्यमाने—अतएव परितो भागेषु सर्वेषु रुधिरवीचीमुचा शोणितप्रवाहधारिणा पिशितपिण्डेन मांसराशिना कृतानुपङ्गं सम्पृक्तं रङ्गम् नृत्यशालामण्डपम् विडम्बयति अनुकूर्वति सति शम्पायुधहरिदङ्गणे प्राचीदिशामुखे (सूर्यमण्डलेन रक्तं वज्रायुधदिशामुखं परितो व्याप्तरक्तं नृत्यमण्डपमनुहरति) पूर्वदिशामुखे सूर्यकरसम्पर्केण रज्यमाने सति, शुचा शोकेन निरस्तमौलिभिः त्यक्तोष्णीपैः नतमस्तकैर्वा निर्गलितवाग्भिः मूकीभूय स्थितैः निःस्पन्दतनुभिः लिखितैरिव स्थिरकायैः पौरैः पुरवासिभिः नृपतिनिलयद्वारं राजप्रासादद्वारम् निविडितम् व्याप्तम् अभूत् अजनि । सर्वेपि पौराः शोकविकलमनसो राजद्वारे समायाताः ॥

इसके बाद सगमरमें प्रातःसध्याकी लाठीसे व्याप्त सूर्यबिम्बसे संयुक्त होकर वज्रा-
सुष-इन्द्रको दिशा-पूर्व दिशाका अङ्गण जब—चारो ओर शोणित प्रवाहिते मरे नांसखण्डों
से युक्त मृत्पनम्बपका अनुकरण करने लगा—जब प्राची दिशाका मुख सूर्यकिरणसे संयुक्त
होकर नभिरनांसावृत्त रङ्गमण्डपके समान रत्नाम दीवने लगा—तब, शीकते तिरपर्की
पगडियों उतारे या तिर झुकाये, तुम्हों साथे और अचलशरीर नागरिकोंने आ-आकर
राजनवनका द्वार घेर लिया ॥

वध्वस्तदा मण्डलशो निविष्टा रुन्वद्विराशा रुदुर्विलापैः ।

महत्सु दुःखेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भिः ॥ ७६ ॥

वध्वस्तदेति । तदा तस्मिन्प्रनातसमये मण्डलशो निविष्टाः बलयाकारेणोपविष्टाः
वध्वः पौररनन्यः महत्सु दोरेषु दुःखेषु शोकेषु कीचककुलसंहारमवेषु विजृम्भितेषु
प्रबुद्धेषु सत्त्वपि मालिन्युपालम्भनं द्रौपदीनिन्दाम् अस्पृशद्भिः लेशतोऽप्यवि-
बुध्वद्भिः आशा दिशा रुन्वद्भिः व्याप्नुवद्भिः विलापैः परिदेवितैः रुदुः क्रन्दन्ति-
न्त । तस्मिन् समये मण्डलीभूय स्थिताः पुरनार्यो दिशो व्याप्नुवद्भिर्विलापैरुदन्
परं गन्धर्वदण्डमयात् काचिदेकमपि शब्दं मालिनीनिन्दान्यञ्जकं नाम्यधत्तेति भावः ।
अत्रोपालम्भनहेतोः कीचकवधेऽपि सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनादिशोपोक्तिरलङ्कारः ॥९७॥

उक्त प्रातःकालमें मण्डलकार बैठों हुई पुरनार्यो उस घोर दुःखके—कीचककुलसंहार
जन्य ननोप्यथाके—उपस्थित होने पर भी गन्धर्व द्वारा दिये जानेवाले दण्डके मयने
मालिनीकी निन्दाको अंशतः भी न छूनेवाले तथा आकाशको गुंवा देनेवाले दिशायों
द्वारा रोतां रही । उन्होंने अपने रीने पीनेके तिलसिलेमें एक भी शब्द देना नहीं कहा
किससे मालिनीको शिकायत हो सके, क्योंकि वे इतनी भी कि कहीं मालिनीको शिकायत
करनेसे वे गन्धर्व हम लोगों पर भी बिगड़ न जाय, हमें भी दण्ड न देने लें, नहीं तो
लेनेके डरे पड़ जायेंगे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्दिने संनिधिमागता सा कृष्णा दृशं केकयराजपुत्र्याः ।

मयीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्षीत् ॥ ८० ॥

तस्मिन्दिने । तस्मिन् कीचकवधपरभाविनि दिवसे संनिधिमागता सर्भीपमा-
याता सा कीचकवधनिदानतया द्याता कृष्णा द्रौपदी केकयराजपुत्र्याः सुदेष्णायाः
दृशं नेत्रम् मयीशलाकार्पणया अक्षनसाधनकाष्ठन्यासं विना अन्तरेण अपि अश्रु-
कणैः बाष्पजलैः मन्देतराम् पुरिताम् अकार्षीत् तस्मिन्दिने द्रौपदीमागतां दृष्ट्व
इयमेवासमद्भ्रातृवधहेतुरिति समिद्धेन शोकेन सुदेष्णाया नयनं साशु जातम् ,
अन्येषु तु दिवसेष्वगत्य द्रौपद्या मयीशलाकायामर्पितायां साशुभवतिस्तेत्यर्थः ।

प्रतिदिनं मपीशलाकार्पणं सुदेष्णाशुकारणं तत्र दिने नु सैरन्धीदर्शनमेव तथेति भावः । अत्राशुकारणमपीशलाकार्पणमन्तरैवाशुप्रवृत्तिवर्णनाद्विभावनाऽलङ्कारः ॥ ८० ॥

उस दिन जब द्रौपदी सुदेष्णाके पास आई तब सुदेष्णाके नयन नुरना लगानेकी सज्जई के बिना लगाये ही अशुपूर्ण हो गये, दूसरे दिनोंमें जब द्रौपदी आती और सरनेकी सज्जई सुदेष्णाकी आँखोंमें डालती, तब उसकी आँखोंसे आँसू प्रवाहित होते थे, उस रोज तो द्रौपदीको देखने ही सुदेष्णाकी स्मरण आ गया कि इतने हमारे भाइयोंका संशय करवाया है, और उसके नयन आँसूसे भर जाये ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-

व्याधूतकीचककुलाकुलकोटिभागम् ।

निर्यस्त्रियानयनवारिम्परीपरीतं

संकेतशैलमधिरह्य निशस्त्रमुत्ते ॥ ८१ ॥

नावद्रिणि । तावत् तरिन्मन्समये युधिष्ठिरप्रभृतयः पाण्डवा अपि वातजातेन वायुपुत्रेण भीमेन एव वातजातेन वायुसमूहेन व्याधूतानां निहतानां कम्पितानां च कीचकानाम् एव कीचकानां वेणूनाम् कुलैः समुदायैः आकुलः कोटिभागः अग्रदेशो यस्य तम् तथोक्तम्, तथा निर्यत् प्रियानयनवारिमेव क्षरी प्रस्त्रवणं तथा परीतं व्याप्तम् संकेतम्-अमुकस्थाने त्वया मया चामुककाले समागन्तव्यम् इत्येवं कल्पितं स्थानम्-एव शैलं पर्वतम् अधिरह्य प्राप्य निशस्त्रम्, आनताया त्रिपत्तेर-वसिततया दीर्घं श्वासं तस्यजुः । अयमस्याशयः-कीचके हते सर्वे पाण्डवा वचन संकेतस्थाने एकत्रीभूय स्थितिमालोच्य दीर्घश्वासं त्यक्तवन्तः, तत्र सङ्केत एव शैलत्वेनाव्यवसीयते, सङ्केते भीमहतकीचककथैवाग्रदेशस्था पर्वते वायुकम्पितकीचकवेणुकोटिरग्रस्था, सङ्केते द्रौपदीनयनाशुप्रवाहपरीतता, शैले च प्रस्त्रवणपरीतता, तदेवं निर्लङ्गं साम्यमिति समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकमलङ्कारः ॥ ८१ ॥

उस समय युधिष्ठिरप्रभृति पाण्डवोंने भी भीम द्वारा निहत कीचककुलसे व्यग्र है कोटिदेश जिसका पेटे, तथा हवाके समुदायसे कम्पित है अग्रभाग जिसका पेटे वेणुओंसे युक्त, द्रौपदीकी आँखोंसे बहने वाली अशुधारासे व्याप्त तथा क्षरनोंसे युक्त संकेतस्थान रूप शैलपर आकर दीर्घश्वास ले लिये, दुःखसे छुटकारा पानेपर दीर्घ श्वास लिये ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रश्चरेभ्यः

शुभगुणचरितेभ्यः सूतजानां शतस्य ।

वसतिमरिजनानां र्मत्स्यभूपालपुर्या

हृदयमुकुरलग्नैर्हंतुमिनिश्रिकाय ॥ ८२ ॥

तदन्विति । तदनु कीचकानां वधानन्तरं धार्तराष्ट्रः दुर्योधनः शुभमुणचरितेभ्यः शुभानि रमणीयानि गुणाः गूढवृत्तज्ञतेजितज्ञत्वादयः चरितानि ययार्थवक्तृत्वा-
दीनि च येषां तेभ्यः चरेभ्यः गुप्तचरेभ्यः सूतजानां शतस्य शतसंख्यककीच-
कानां विदितवार्त्तः मृत्युरूपं वृत्तं ज्ञात्वा हृदयमुकुललग्नैः चित्तरूपदर्पणप्रतिविम्ब-
भूतैः हृदये भासमानैर्हेतुभिः का सा सुन्दरी यां कीचकश्चकमे, के ते गन्धर्वा ये
पञ्च सन्ति, प्रच्छन्ना एव तं न्यघ्नन् इत्यादि तर्कोपनीतैरवश्यममी पाण्डवा इति
सम्भावनात्मकैः लिङ्गैः अरिजनानां पाण्डवानां मत्स्यभूपालपुर्याम् विराटनगरे
वसन्ति निवासं निश्चिकाय निर्धारयामास । अयमर्थः युधिष्ठिरादयोऽवश्यं धृतराष्ट्र-
नगरे सन्तीति निश्चयो दुर्योधनस्य चित्ते चरोपनीतकीचकवधवृत्तश्रवणानन्तरं मद्य
पुत्रं ज्ञात इति भावः ॥ ८२ ॥

इसके बाद कीचकवधवृत्तान्तको अपने चतुर, विश्वासी एवं यथार्थवक्ता चरोंके मुखसे
जानकर हृदयमें भासित होनेवाले कारणोंसे धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनने निश्चयरूपसे समझ
लिया कि हमारे शत्रु-पाण्डव-मत्स्यराज विराटके ही पुरमें हैं ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरद्वेन्द्वरसौर्वलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिपः कुरुणाम् ।

भीष्माग्रगान्वन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेवं गिरमावभाषे ॥ ८३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन्नहति कुरुणाम् अधिपः दुर्योधनः अद्वेन्द्वरसौर्व-
लाभ्यां कर्णशकुनिभ्यां सह गोष्ठीम् आस्थाय सभामण्डपं प्राप्य भीष्माग्रगान्
भीष्मप्रमुखान् वन्धुजनान् आत्मीयवर्गान् विलोक्य गम्भीरम् धीरस्वरेण एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचम् आवभाषे उवाच । निश्चयानन्तरं कर्णशकुनिभ्यां
सभामवतमागतो दुर्योधनो भीष्मादीनात्मीयान् पश्यन्वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान्
इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

दूसरे दिन अद्वेन्द्वर कर्ण तथा शकुनिके साथ सभामवनमें आये हुए दुर्योधनने
भीष्मादि आत्मीयजनोंकी ओर देखकर गम्भीर भावसे इस प्रकारके वचन कहे ॥ ८३ ॥

भो भोः ! विदितं किं भवतामिदम् ? । संप्रति मात्स्यपुरे कामपि
कामिनीं कामयमानः कीचकोऽपि निशि तस्याः पतिभिरदृश्यैः पञ्चभि-
र्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसंख्यापदाभिषेयमनीयत । तस्यै पुनरपि द्रुह्यन्तस्त-
दनुजा अपि तथैवेति काचिदियं किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधिरोहति । एवं
चेदसंशयं सा चतुष्पथमण्डपस्तम्भसालभक्षिकेव सर्वजनकरपरामर्श-

१. 'सौर्वलिम्बान्' । २. 'भीमादिमान्' । ३. 'अपीदन्' । ४. 'संप्रति खटु' ।
५. 'कीचको निशि' । ६. 'अभिषेयान्' । ७. 'मण्डपिका' । ८. 'सर्वजना-
वमर्शः' । इति पा० ।

भाजनं पाञ्चालदुहिता । तस्याः पतिविटम्बका इति प्रवादभाजस्तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विनां पारस्त्रैगेयाः । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुबलशालिना बधूद्रुहां निहन्त्रा भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विशृङ्खलममीपां दौःशील्यम् ॥

भो भोः त्रिदितमिनि । भो भोः अये बन्धुजनाः, किमिदं कीचकवधवृत्तं भवतां विदितम् ज्ञातम्, (न चेत् सम्प्रति श्रूयताम्) सम्प्रति एषु दिनेषु मात्स्यपुत्रे विराटनगरे कामपि अज्ञातविशेषपरिचयं कामिनीं स्त्रियं कामयमानः प्रार्थयमानः कीचकः विराटरयालः अपि निशि रात्रौ तस्याः प्रार्थयमानायाः कामिन्याः पतिभिः स्वामिभिः अदृश्यैः गुप्तैः पञ्चभिः गन्धर्वैः अनुरहसि एकान्ते स्वसंस्था पञ्चत्वसंस्था तद्वाचकपदं पञ्चत्वं तदभिधेयं पञ्चत्वशब्दप्रतिपाद्यं मृत्युम् अनीयत प्रापितः । तस्यै कीचकवधकारणीभूतायै स्त्रियै पुनः भूयोऽपि द्रुह्यन्तः तां चितायामारोप्य दिधक्षन्तस्तदनुजाः कीचकावरजा अपि तथैव आतुरेव दशां गमिता मारिताः । काचित् कापि इदम् पूर्वोक्तरूपा किंवदन्ती दन्तकथा कर्णात् कर्णम् जनाञ्जनान्तरम् अधिरोहति श्रयते । एवं चेत् यदीयं किंवदन्ती सत्या तदा असंशयं निश्चयेन सा कामिनी चतुष्पथे चतुर्गामिलनस्थाने यो मण्डपस्तस्य सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका इव सर्वजनकरपरामर्शभाजनम् सर्वेषां लोकानां स्पष्टव्यापाञ्चालदुहिता द्रौपदी (एव भवितुमर्हति) तस्याः कामिन्याः पतिविटम्बकाः स्वामित्वेन प्रथमानाः इति प्रवादभाजः ख्याताः ते गन्धर्वाः अज्ञातवासिनः प्रच्छन्नभावेन बसन्तः परेतपतिर्यमः पवमानो वायुः पाकशासन इन्द्रः अश्विनौ स्वर्वेद्यौ, तेषां पारस्त्रैगेयाः परस्त्रीषु जाताः पुत्राः । (यमस्य युधिष्ठिरः, वायोर्ममिः, इन्द्रस्यार्जुनः, अश्विनोर्नकुलसहदेवौ) तेष्वपि पञ्चसु आतृषु बाहुशालिना भुजवीर्ययुक्तेन बधूद्रुहां द्रौपद्यनिष्ठं चेष्टमानानां कीचकादीनां निहन्त्रा मारणप्रवृत्तेन द्वितीयेनैव भीमेनैव भवितव्यम् । अहो, आश्चर्यम् अमीपां पाण्डवानां सर्वत्र सर्वेषु स्थानेषु विशृङ्खलम् अनर्गलं दौःशील्यम् दुष्टं चारित्रम् ॥

हे बन्धुजन, क्या आपने कीचकवृत्त सुना है ? इस समय मात्स्यराजके नगरमें एक अज्ञातविशेषपरिचय सुन्दरी है, जिसकी कामना करनेवाले विराटके साले कीचकको भी गन्धर्व नामसे ख्यात अष्टद्वय होकर रहनेवाले उस स्त्रीके पाँच पतियोंने रात्रिके एकान्त में अपनी संस्था पञ्चत्व, उसके लिये पद भी पञ्चत्व, उसका अर्थ मृत्युकी प्राप्त करा दिया । फिर भी उस स्त्रीके प्रति द्रोह करनेवाले-उसे चितामें डालकर जला देनेकी इच्छा रखने वाले कीचकानुजोंकी भी वही दशा हुई जो उनके बड़े भाईकी हुई थी । इस प्रकारकी

१. 'सुता' । २. तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारस्त्रैगेयास्तस्याः पतिविटम्बकाः । ३. 'बाहुशालिना' इति पा० ।

किंवदन्ती कालोत्तर फेर रही है यदि यह किंवदन्ती सच्ची है तो चौराहेपक्ष के पाण्डवों के कल्पवृक्षों की तरह सबके हाथोंके स्पर्शको सहनेवाली वह ली पाण्डवों की प्रीति हो है, और उसके पत्तियों निकल करनेवाले वे गन्धर्व भी अज्ञानवास करनेवाले वनप्रवृत्ति-विहारी, वायुप्रवृत्ति-मान, इन्द्रप्रवृत्ति-मूर्ख और अग्निप्रवृत्ति-मूर्खों के दोनों पुत्र मनुज-सहदेव ही हो सकते हैं। उनमें भी द्रौपदीके द्रोहिणोंका माननेवाला बाहुशर्मा मान ही होगा, आश्चर्य है, वे पाण्डव क्यों कहीं जाते हैं सब बगैर अपना अन्तर्गत आचरण अवश्य ही टिक्का देते हैं।

तथा हि—

देवो जरासन्धमुत्तैर्यत्नवन्नेऽपि किमौरहिद्विन्वमुत्तैः ।

गूढे निवासेऽपि च सृतपुत्रैः क तु स्थितास्ते कलहं विनान्यैः ? ॥ ८२ ॥

देवो इति । देवो स्थितास्ते पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः जरासन्धमुत्तैः जरासन्धप्रवृत्ति-निमित्तः व्यन्त्रवत् विरोध कृतवन्तः, वनेऽपि स्थिताः किमौरहिद्विन्वमुत्तैः किमौर-हिद्विन्वप्रवृत्ति-निमित्तः व्यन्त्रवत्प्रति योज्यम्, एवं परत्रापि । गूढे निवासं कक्षात-वानकाले अपि सृतपुत्रैः कीचकैः सह, ते पाण्डवाः कन्यैः पतैः कलहं विरोधं विना क्व तु स्थिताः कुत्रापि न कुत्रापि ते कान्या स्थिताः सर्वत्रैव ते विगोघनेवास्ति-तवन् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

जब देखेंगे रहें तब पाण्डवोंके जरासन्ध वगैरहसे लड़ाई की, जिस वनमें गये तब वहाँ पर किमौर, हिदिन्व आदिसे लड़ाई गये, अज्ञानवासमें समयमें भी आसन नहीं छोड़ी, वहाँ भी कीचकोंके साथ विरोध किया, यह पाण्डव बिना दूसरोंसे झगड़े क्यों रह गये हैं, लड़ना इनका स्वभाव है, कहीं भी बिना दूसरोंसे झगड़े शान्त रहना नहीं हो सकता है ॥

अथैव स्थित्वा वेद्यान्तरकञ्चुकैः पञ्चमिरकिचनैरेवैवञ्चितः खलु वृद्धो विराट इत्यभिवाय सुयोधनो रावेयेन सह कृतहस्ततालो बलाकुजरा-खलुचैर्जहास ॥

अथैव । वेद्यान्तरं सन्ध्यासादित्योऽप्यो देशस्य एवं कञ्चुकमावरणं वेपां तैर्वेद्यान्तरकञ्चुकैः सन्ध्यासापचकृत्वादित्यपान्तराण्यादाय प्रवृत्तैः अकिञ्चनैर्देरि-द्रैरतैः पञ्चमिः पाण्डवैः अथैव विराटस्य राजवान्धमेव स्थित्वा जघ्मुष्य एव वृद्धो विराटः वञ्चितः प्रवारितः खलु इत्यभिवाय उपरिहासमुक्त्वा रावेयेन कर्णेन सह कृतहस्ततालोः करान्तः सुयोधनः बलाकुजरासुखसिखरम् हस्ताग्रं चालयन् वानन्दा-निर्गन्धं वाटु विन्दु सन् उच्चैर्जहास बट्टहासमकृतम् ॥

वेद्यान्तरस्य पश्चिम छिन्ने इति । इति अकिञ्चन पाण्डवोंके विराटके नगरमें ही गङ्गा

दूढ़े विराट्को ढग लिया, ऐसा कहकर दुर्योधनने कर्णके हाथ पर ताली मारी और फिर वह जोरोंने हँसने लगा ॥

ततः,—

संक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धं स्वयं निर्गता-

न्धृष्टा तानवकीर्णिनो वितनुमो गच्छाधुना त्वं पुरः ।

इत्युक्तः कुरुभूभुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-

स्तस्यैवाप पुरीं दिनावधिरिवार्यम्णः प्रतीचीं दिशाम् ॥ ८५ ॥

नक्षोभे इति । ततः पाण्डवानां विराटपुरवासस्य निश्चये सति—मत्स्यनृपतेः विराटस्य नगरस्य राजधान्याः संक्षोभे अस्माभिराक्रमणे कृते सति स्वयम् योद्धुम् निर्गतान् तेषां पाण्डवानां युद्धरसिकतयाऽऽश्रयरक्षाप्रवणतया च युद्धायोद्युक्तान् तान् पाण्डवान् दृष्ट्वा अवकीर्णिनः भगनाज्ञातवासरूपव्रतान् वितनुमः कुर्मः, अधुना सम्प्रति त्वं पुरः अग्रे गच्छ, कुरुभूभुजा कुरुराजेन सदसि सभायाम् इत्युक्तः एवमभिहितः त्रिगर्तेश्वरः त्रिगर्ताख्यदेवाधिपः सुशर्मा गाः धेनूः हर्तुं तस्य विराटस्य एव पुरीम्, अर्यम्णः सूर्यस्य दिनावधिः सन्ध्यासमयः अस्तमयकालः प्रतीचीं दिशमिव वारुणीं दिशाम् इव आप प्राप्तवान् । अयमाशयः—पाण्डवा निश्चयेन विराटपुरे वसन्ति, वयं यदा विराटनगरमवरोत्स्यामस्तदाऽवश्यमेव ते युद्धरनिकाः स्वाश्रयरक्षाप्रवणाश्च युद्धाय निर्यास्यन्ति, ततस्तान् परिचित्य वयं तान् भगनाज्ञातवासव्रतान् करिष्यामः, तावत् त्वं पुरो गत्वा विराटपुरमदरुन्धि, एवं सभायां दुर्योधनेनोक्तस्त्रिगर्तेश्वरः सुशर्मा विराटस्य पुरीमाप्तवान्यथा सूर्यस्यास्तमयसमयः प्रतीचीं दिशं यातः, सुशर्माणि विराटपुरं गते सूर्योऽपि प्रतीचीं गत इति भावः । अत्र सुगर्भ-दिनावध्योः प्राप्तिरूपैकक्रियाऽन्वयात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

दुर्योधनको जब इस बातका निश्चय हो गया कि पाण्डव लोग विराट-नगरमें रह रहे हैं तब उसने त्रिगर्ताधिपनि सुशर्माको कहा कि यदि हम लोग विराट नगरपर आक्रमण कर दें तो पाण्डव लोग वहाँ पर रहनेके कारण निश्चय ही युद्धमें उतर आयेंगे और इस प्रकार हम लोगोंसे पहचाने जानेके कारण उनका अज्ञातवास समाप्त हो जायगा अतः 'तुम आगे चलो' इस प्रकार कहे जानेपर सुशर्मा, जिस प्रकार सूर्य सन्ध्या समय पश्चिम दिशाको प्राप्त करना है उसी प्रकार गावोंका हरण करनेके लिए विराट-नगरको गया ॥ ८५ ॥

तत्र कचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिःश्वासवेगविलुलितै-
यिचित्रयोचीप्रपञ्चमिव^३ स्यमन्तपञ्चकम्, कचिन्नीलतया मदकण्डूलवे-
तण्डुशुण्डाविधूनितविटपमालमिव तमालकाननम्, कचिद्धवलतया मन्द-

१. 'नत्र दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसेन्येन काल्यमानं कचित्' ।

२. 'विलुलितवीची' ।

३. 'शमन्तः' 'स्यमन्तक' ।

४. 'सालवनम्' । इति पा० ।

रगिरिमथनविशोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्नमितलाङ्गूलम्,
उन्नमितहुंकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उदामघण्टारवं गोधनं दक्षिणेन पुरं
व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमानं निशम्य सेनाकुम्भकुलगम्भीरवृंहितार-
म्भैर्मन्दिराप्रसिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दरमाननियमं विभिन्दन्, अनुकू-
लपवमानपुरोनाटितपटैर्धैरिभटजीविताहरणाय त्रैवस्वतमिवाह्वयद्भिः केतु-
दण्डैः परिमोटितगगनतटिनीतटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणैरम्भ-
माटीकत ॥

तत्रेति । तत्र संध्यासमये क्वचित् कृत्रापि भागविशेषे निमग्नस्य स्नानायान्त-
निमग्नस्य जमदग्निकुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम शत्रुषु क्रोधवशादत्युष्णानां
निःश्वासानां वेगैर्विलुलिता इतस्ततः क्षिप्ताः विचित्रवीचीप्रपञ्चा यस्मिंस्तत् तथा-
भूतं स्यमन्तपञ्चकम् कुरुक्षेत्रे परशुरामनिहतजत्रियन्धिरभयहृदपञ्चकम् इव स्थि-
तम्, (गोधनं नानावर्णं, तत्र रक्तं गोधनं सञ्चरत्सत् कुरुक्षेत्रे स्थितं शोणितहृदप-
ञ्चकमिव प्रतीयतेऽन्तेत्यस्या उद्येक्षाया अर्थः) क्वचित् भागविशेषे धवलतया स्व-
च्छतया मन्दरगिरिमन्थनेन मन्दराचलकृतसत्ताभेण वितांभितफेनकूटम् सञ्चालि-
तफेनसमुदायम् इव क्षीरोदमध्यम्, (या धवला गावस्ता मन्दराचलमधिते
क्षीरोदमध्यं सञ्चरत्फेनपटलमिव प्रतीयन्ते स्म) उन्नमितलाङ्गूलम् उत्थापित-
पुच्छम्, उदगमितहुंकारम् हुंकारं कुर्वत्, उल्ललितधूलीकम् धूलिमुत्किरत्, उदा-
मघण्टारवं प्रवृत्तभीषणघण्टाशब्दं गोधनं निजं गोरूपं धनम् दक्षिणेन पुरं ग्रामस्य
दक्षिणभागे व्यग्रतरसैन्येन गवां धारणे व्यस्तसैनिकनिवहेन तेन सुशर्मणा
काल्यमानं स्वानुमतदिशं प्रतिगन्तु प्रयत्नां निशम्य श्रुत्वा सेनाकुम्भकुलानां
नेनागजानां गम्भीरवृंहितारम्भैः गम्भीरध्वनिभिः मन्दिराग्रे भवनोपरि यानि
सिंहप्रतिच्छन्दवृन्दानि सिंहाकृतयः तेषां मुक्तान्वयं कन्दराः गुहाः तेषां मौन-
नियमं सदा मूढीभावं विभिन्दन् दूरीकुर्वन् सेनाकरिशब्दैर्मन्दिराप्रसिंह-
प्रतिभाः अपि प्रतिशब्दं कर्तुं बाधिताः सत्यो मौनं त्यजन्ति, सेनागजशब्देन
मन्दिराग्रभागवस्थितसिंहप्रतिमामुखकुहराण्यपि मुत्सरीकुर्वन्, अनुकूलेन स्वग-
न्तव्यदिशमेव गच्छता पवमानेन वायुना पुरोनाटितपटैः अग्रे धूयमानपताकैः
धैरिभटजीविताहरणाय शत्रुसैन्यप्राणहरणाय त्रैवस्वतं यममिव आह्वयद्भिः आकार-
यद्भिः केतुदण्डैः ध्वजैः परिमोटितः त्रोटितः गगनतटिन्या आकाशगद्गायाः तटयो-

१. 'मन्थनपरिक्षोभित' । २. 'उल्ललित' । ३. 'गोधनं निशम्य सेनाकुम्भ-
कुल' । ४. 'सैन्यपरिवर्तन' । ५. 'जीवितहरणाय' । ६. 'केतनदण्डैः' ।
७. 'आरम्भोन्' । ८. 'भटोक्त' । इति पा० ।

विटपिबाटो वृक्षराशिर्येन तादृशो विराटः आप रणप्रयाणारम्भं युद्धयात्रोद्योगम्
आटीकत कृतवान् । उद्येष्टातिशयोक्तिश्चात्रालङ्कारौ ।

उस समय विराटके गोधनका गाँवकी ओर लौटनेका समय था, सभी रंगकी गायें थीं;
जो गायें लाल थीं और दौड़ रही थीं, वे ऐसी लग रही थीं मानो कुन्क्षेत्रमें परशुराम-
निहितस्रजियनधिरमय हृद हों जिनमें निमग्न परशुरामके उच्छ्वाससे तरङ्गे उठ रही
हों; कुछ गायें काली थीं, वे ऐसी लगती थीं मानो मत्त गजोंने सिर रगट करके शालायें
तोड़ टाले हों जिनके ऐसे तमालवृक्षसमूह हों, कुछ गायें उजली थीं वे ऐसी लगती थीं
मानो मन्दराचलमथित क्षीरसागरके बीचमें फेनराशियाँ चल रही हों, गायें पूँछ उठाये,
हुंकार करती हुई, घुल उड़ाती, घनघोर घण्टाशब्द करती थीं उन्हें पकड़ने व्यस्त दुश्मनों
का सैन्य होंकर लिये जा रहा है यह बात सुनकर विराटने युद्धयात्राकी तैयारी की,
उनके सेनागजके गम्भीर शब्दसे भवनोंके ऊपर बनी हुई सिंहकी प्रतिमायें भी अपने
मौनव्रतको छोड़नेके लिये लाचार काँ जा रहा हैं, अनुकूल वायु आगेकी ओर पताकाको
छेदरा रही है मानो शत्रु सैन्योंके प्राणहरण करनेके लिये यमराजको झुलावा दिया जा
रहा हो, उनके ध्वजदण्ड आकाशगङ्गाके तटोंमें उत्पन्न वृक्षोंके शाखासमुदायको मग्न
कर रहे थे ॥

संख्याय यानेषु समारूढशकैलिस्पृशां कीचकवान्धवानाम् ।

अश्वप्रसङ्गेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

संख्यायेति । संख्याय युद्धं कर्तुं यानेषु गजाश्वादिषु समारूढशकैलिस्पृशाम्
आरोहणकुतुकिनाम् कीचकवान्धवानाम् कीचकवंशावशेषाणाम् अश्वप्रसङ्गेऽपि अश्व-
बोधनतात्पर्येण अपि अभिधीयमानः केनचिदुच्चार्यमाणः गन्धर्वशब्दः गरलायते
स्म विषवद्भासते स्म, तानुद्देजयति स्म । युद्धाद्यमे यानमारोदुनुक्ताः कीचकवा-
न्धवाः केनापि जनेनाश्वबोधनेच्छयाऽप्युच्चार्यमाणं गन्धर्वशब्दमाकर्ण्य कीचक-
संहारपरकगन्धर्वसृष्ट्या विमनायन्तेस्म, 'वाजिवाहार्वागन्धर्व' इति घोटकार्येऽमरः ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८६ ॥

सुद्धमें जानेकी इच्छासे सवारोंपर आरूढ़ होनेकी उत्कण्ठा धारण करनेवाले कीचक-
वान्धवगण जमी कित्तीके मुँहसे घोड़ेके अर्थमें भी गन्धर्व शब्दका प्रयोग सुन लेते तो वह
शब्द उन्हें विषकी तरह मालूम पड़ता था, उस शब्दमात्रके सुननेसे वह उद्दिग्ध हो
उठते थे । गन्धर्वोंने ही कीचकका संहार किया है इस विद्वत्सके कारण किसी भी अर्थमें
प्रयुक्त होनेवाले गन्धर्व शब्द मात्रसे वह डर जाते थे, दूधका जल मूँछा भी तो फूँक-फूँक
कर पिया करता है ॥ ८६ ॥

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूत्रः ।

दन्तानिवेन्द्रद्विरदः स पार्थान्वीरैः पुरोधाय शरोध शत्रुम् ॥ ८७ ॥

सम्येभ्येति । सम्यैः समासद्भिः, सूदैः पाचकैः, तुरङ्गिभिः अश्वशालाकर्मकरैः, गोपैः गोरक्षाधिभूतैश्च विज्ञापितवीर्यभृग्नः सूचितयलाधिक्यान् पार्थान् युधिष्ठिर-
भीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरदः ऐरावतश्चतुरोदन्तानिव पुरोधाय अग्रे कृत्वा वीरः
स विराटः शत्रुं सुशर्माणं श्लोष अवल्लब्धवान् । सम्या युधिष्ठिरस्य सूदा भीमस्य
तुरङ्गिणो नहुलस्य गोपाश्च सहदेवस्य वीर्यप्रकर्षं विराट्पायाख्यातवन्तस्तं श्रुत्वा
विराटस्तान्पार्थान्पुरोधाय सुशर्मणा सह योद्धुमभ्याययौ यथा शक्यस्य हस्ती
ऐरावतः स्वांश्चतुरो दन्तान्पुरोधाय शत्रुमाक्रामति, उपमयाऽलङ्कारेणैषामजस्यत्वं
वीर्यविदात्तत्वं च ध्वन्यते । सम्याद्य एवं सम्यादीन् युधिष्ठिरादिपार्थान्प्रभुरं परि-
क्विवन्तिस्म अत एव च तेषां तद्वीर्यकथने उपयुक्तपात्रत्वं बोध्यम् ॥ ८७ ॥

जब युद्धकी तैयारी हो रही थी, तब समासद् लोग जो युधिष्ठिरके साथ रहनेके कारण
उनके वीर्यप्रकर्षसे परिचित थे, इसी तरह पाचक लोग जो भीमके बलकी जानकारी रखते
थे, घोड़ेके रक्षक जो नकुलकी ताकतसे परिचित थे एवं गोप लोग जो सहदेवके पराक्रमके
शता थे, सभी लोगोंने आकर विराटकी उन वीरोंके बलकी सूचना दी, अतः बहादुर राजा
विराटने उन चारो पार्थोंको आगे करके सुशर्माको घेरा बैसै इन्द्रका हाथी ऐरावत अपने
चारो दोंतोंको आगे करके शत्रुओंको घेरता है ॥ ८७ ॥

तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूषं तमुपेक्ष्यैव तदा गवां कुलानि ।

सहदेवविलोकमात्रहर्षात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापुः ॥ ८८ ॥

तृणकल्पमिति । तदा सुधर्मनिरोधकाले गवां कुलानि सङ्घाः सहदेवविलोक-
मात्रहर्षात् सहदेवस्य स्वपालकमुत्पत्य दर्शनमात्रप्रमवात् प्रमोदात् तृणकल्पम्
अतितुच्छं आलोपयोगि घाससमं च तं युद्धोद्यतं त्रिगर्तभूषं सुशर्मणमुपेक्ष्य अना-
हृत्य मात्स्यचमूसमीपम् विराट्तेनासमीपम् आपुः आगच्छन्तिस्म । तृणकल्पस्य
गेन स्वपालकप्रेमप्रकर्षात्तत्समीपागमनं गवां स्वभावसिद्धम् । औपच्छन्दसिद्धं
युक्तम् ॥ ८८ ॥

उस समय सुशर्मा द्वारा घेरकर रखी गई विराटकी गायोंने जब सहदेवकी देखा तब
उनके दर्शनसे उत्पन्न आनन्दसे वे गायें तृणकल्प-अतितुच्छ त्रिगर्तेश्वर सुशर्माकी उपेक्ष
करके इठात् मात्स्यराजा विराटकी सेनाके पास चली आई ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ वद्धपङ्क्री

मैत्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।

आध्मातशङ्खनिनदप्रणवप्रैणाद-

मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

योधवीराद्यम् असिधेनवः खट्वाः निजस्य नान असिधेनुरिति तस्य पदस्य अप-
राधं पश्चाद् धेनुरिति तद्वाच्यम् तदर्थं गोधनम् निखिलं समस्तं ग्राहयितुं सुशर्म-
णाऽपहारयितुं विराटेन रश्मिदुष्टं ववल्गुः चालन्ति स्म । युद्धे प्रारब्धे सति उभय-
पक्षाया योधाः स्वासिधेनूरचालयन्तत्र सुशर्मसैनिकास्तेन गा अपहारयितुं स्वान-
नीनचालयन्, वीरादस्य सैनिकाश्च विराटद्वारा गा रश्मिं स्वाननीनचालयन्
इत्याशयः । असिधेनुपदं यद्यपि न्वतरत्वद्वाचकं तथापि युद्धप्रकरणात् स्वर्गसा-
मान्यपरतया नेयं, तत्सुतरत्वस्य कवेरीदृशार्थाभिधाननिबन्ध एवानाचित्यमिदं न-
सृजदिति बोध्यम् ॥ ९१ ॥

युद्ध प्रारम्भ होनेपर दोनों पक्षोंके सैनिक असिधेनु—तलवार चालने लगे, उनकी
तलवारों इस्तेलिये चल रही थी कि असिधेनु (तलवार) अपना नामपद असिधेनुपद
उसका उत्तरार्ध धेनु—उसका कर्षं गोधन इसे इश्वराना—छिनवाना तथा रक्तवाना चाहती
थी । विराटकी सेनाकी तलवारें गायोंको बचानेके लिये और सुशर्माकी सेनाकी तलवारें
गायोंका हनन करवानेके लिये चल रही थी ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपथादभिगन्तुस्तामनीकर्यरणीं शमनस्य ।

कासरादहरवीशतुरंगः कांदिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२ ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन्नेव काले अम्बरपथात् आकाशमार्गात् ताम् अनीक-
धरणीम् युद्धभूमिम् अभिगन्तुः आगच्छतः शमनस्य यमराजस्य कासरात् वाहन-
भूतान्महिषाद् कांदिशीकः मयद्रुत इव अहरवीशस्य दिनाधिपस्य सूर्यस्य तुरङ्गः
अश्वः दूरमयासीत् सूर्योऽस्तं गत इत्यर्थः । अश्वमहिषयोर्विरोधः शाश्वतिकः ।
तस्मिन्समये व्योममार्गमवलम्ब्य विराटसुशर्मणोर्युद्धभूमिमागच्छतो यमराजस्य
महिषमालोक्य भीत इव सूर्यस्याश्वो द्रुतं दूरमपसरति, सूर्योऽस्तंगत इत्यभिप्रायः ॥

तस समय—इव इधर लड़ाई होने थी—उनी अम्बरमार्गसे विराट तथा सुशर्माकी
युद्धभूमिमें आया हुआ यमराजके महिषको देखकर भड़का हुआ—भयसे घबड़ाया हुआ—सा
सूर्यका अश्व भयसे दूर भाग खड़ा हुआ, सूर्य अस्तंगत हो गये ॥ ९२ ॥

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्तिः प्रादुरास शनकैरथ सन्ध्या ।

वासरस्य रजनैरपि सीम्नोर्मध्यभागकुलविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

पाटलीति । अथ सूर्योऽस्तंगते सति पाटलीकृता श्वेतरक्ततां गमिता पयोधर-
पङ्क्तिर्मेघमाला यथा सा तादृशी सन्ध्या वासरावसानवेला वासरस्य दिनस्य रजनेः
रात्र्या अपि सीम्नोः अवधयोः मध्यभागे कुलविन्दशिलापद्मनरागद्वयस्थिता
प्रादुरास प्रकटीभवन् । सन्ध्या प्रादुरभूत्, तथा मेघमण्डलं श्वेतरक्तीकृतम्, सा
दिननिशयोः सीमस्यले स्थापिता पद्मरागरचिता शिलेव प्रतीयते स्म । द्वयोर्दश-

योर्विभागसीमनि शिला स्याप्यत इति प्रसिद्धिः, दिनरान्योर्विभागकाले सन्ध्यं
शिलाभावं गतेति भावः ॥ ९३ ॥

इसके बाद सूर्यास्त हो जाने पर नैषमण्डलको श्वेतरक्त बनायी हुई सन्ध्या चौर-चौर
प्रकट हुई वह ऐसी लगती थी मानो दिन और रातको सीमापर स्थापित की गई पधराग
की शिला हो । दो भागोंकी सीमा निश्चित करनेके लिये शिला गाड़ दी जाती है ॥ ९३ ॥

संध्या चमौ सा समरे मटौघो विन्ध्वं विभिन्धादिति भीतिभारात् ।

विवस्वता विद्रवता विसृष्टा नभःस्थले दीप्तिरिवाभिदेया ॥ ९४ ॥

नन्वेति । सा पूर्वं प्रकटीभूता सन्ध्या दिनावसानवेला समरे युद्धे मटौघः
त्रियमाणो वीरगणः (स्वर्गप्रयाणकाले) विन्ध्वं मदीयं मण्डलं विभिन्धात् भेदयेत्
इति भीतिभारात् भयातिशयात् विद्रवता कातरीभूतेन विवस्वता सूर्येण नभः-
स्थले आकाशदेशे विसृष्टा त्यक्ता अग्निदेया अग्नये निशि प्रदातव्या दीप्तिः आत्म-
प्रभा इव चमौ शुशुभे । अयमेतदभिप्रायः—‘युद्धे मृता वीराः सूर्यमण्डलं भित्त्वा
स्वर्गं यान्ति’ इति शास्त्रप्रसिद्धया त्रियमाणा जमी वीरा मम विन्ध्वं भिन्नयुरिति
भीतेन सूर्येण पलायमानेन सता अग्नये दातुं नीयमाना स्वप्रभा आकाशे त्यक्ता,
नेव सा सन्ध्या चमौ इति । युद्धे हतानां सूर्यमण्डलभेदकत्वमुक्तं महाभारते
यथा—‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनी । परिश्राद् योगयुक्श्च रणे चाभि-
मुखो हतः’ इति । सूर्यप्रभायाश्च गर्वा वह्निगतत्वं प्रसिद्धं शास्त्रेषु ॥ ९४ ॥

इस प्रकार प्रकट हुई मन्ध्या—रानी लगती थी मानो नूर्य अशिक्षी नौपनेके लिए जित
प्रभाको लिये जा रहे थे वैसे उनने आकाशमें छोड़ दिया हो, और खुद इस भयते-कि
कहीं युद्धमें मरनेवाले वीरगण इनारे मण्डलका भेदन न कर दें, कहीं दूर चले गये-माग
नदे हुए हों ॥ ९४ ॥

नभःपयोधेर्नवविद्रुमश्रीः क्रमेण संध्या कशिशानमप ।

उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विमज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

नभःपयोधेरिति । नभःपयोधेः आकाशरूपस्य सागरस्य नवविद्रुमश्रीः प्रत्यप्र-
प्रवालसदृशी सन्ध्या—उद्यत् प्रकोपैः युद्धविघ्नकारिण्यां सन्ध्यायां जातक्रोधैः युद्धे
वा परप्रहारेण जातक्रोधैः उभयैः पक्षद्वयगतैः अनीकैः विमज्य समविभागं कृत्वा
लोचनानि स्वस्वनयनानि नीता प्रापिता इव कशिशानम् क्षाप प्राप्तवती समाधिं
गतेत्यर्थः । आकाशसागरस्य प्रत्यप्रप्रभा सा सन्ध्या कृपितदंष्ट्रद्वयसैनिकैः मम
विमज्य निजानि नयनानि गमितेव समाप्तिभञ्जतेत्याशयः । रूपक्रोधेक्षयोः
संकरः ॥ ९५ ॥

आकाशरूप सागरके नवीन प्रवाल (संगा) की तरह प्रतीत होनेवाली सन्ध्या क्रमशः क्षीण पड़ने लगी, समाप्त होने लगी, ऐसा मालूम पड़ता था मानो परप्रसारसे अन्योन्य कृपित अथवा सन्ध्या द्वारा युद्धमें विघ्न पड़नेसे सन्ध्यापर कृपित दोनों दृष्टके सैनिकोंने उस सन्ध्याको अपनी आँखोंमें रख लिया हो । सैनिकोंकी आँखोंमें जो लाली थी मानो वह सन्ध्याकी ही लाली हो जिते उन्होंने अपनी अपनी आँखोंमें रख लिया था ॥

ध्वजिनीजनितं रजोऽन्धकारं त्वरितं बान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुमिवान्धकारसंघः परमार्थो रणचत्वरं जगाहे ॥ ६६ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्याम् उभयोरपि पक्षयोः सेनाभ्यां जनितम् राजतुरगादिपक्षोत्थं रजः तदेव अन्धकारं ध्वान्तं बान्धवकौतुकातिरेकात् बन्धुरवक्रतोत्कण्ठातिशयात् परिरब्धुम् आलिङ्गितुम् इव परमार्थः वास्तविकः रात्रिकृतः अन्धकारसङ्घः तमोराशिः त्वरितम् आशु रणचत्वरं युद्धादयम् जगाहे प्रविशेत् । सेनोत्थापितरजोऽन्धकाररूप साजात्यकृतं धान्वयं हृष्टा तदालिङ्गनेत्कण्ठापरवश इव तपोभरस्तघृद्धचेत्रं प्रविशेनेति भावः । आलिङ्गितुमिवेति हन्तृप्रेक्षा ॥ ९६ ॥

दोनों पक्षोंकी सेनाओं द्वारा जो बृन्द उड़ाई जा गयी थी, तत्स्वरूप अन्धकारको बान्धवभिन्नविषयक उत्कण्ठासे आलिङ्गित करनेके लिये वास्तविक अन्धकारने उस युद्ध-क्षेत्रमें प्रवेश किया । वहाँ पर जो अन्धकार फैला हुआ था, वह अन्धकारत्वसाजात्य से रात्रिकृत अन्धकारका बन्धु होगा, उसे देखकर उत्कण्ठातिशयसे उसका आलिङ्गन-सा करनेके लिये वास्तविक रात्रिकृत अन्धकारने उस युद्ध-क्षेत्रमें प्रवेश किया ॥ ९६ ॥

संकोच्य पक्षानेकेषु संविशास्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरं विचेरुस्तत्र पत्रिणः ॥ ६७ ॥

संकोच्येति । तत्र रात्रिकृतान्धकारे एकेषु कतिपयेषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् स्वीयपक्षतीः सङ्कोच्य मुकुलीकृत्य बाणावपातभयात् संविशास्तु कुलायं प्रविशास्तु मरस्वपि अपरे पत्रिणः बाणाः पक्षान् पुङ्खभागान् विस्तार्य विततीकृत्य चेहः प्रचरन्ति स्म, अन्ये गृध्रादिपक्षिणः शवमांसाभिलाषेण मंचेरुरिति वा । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९७ ॥

उस रात्रिकृत अन्धकारमें जब कुछ पक्षी अनेक पक्षोंको समेटकर बाणपातभयसे घासलोंमें छिपने जा रहें थे, उसी समय कुछ पक्षवाले बाण अपने पक्ष पक्षारे श्वर-उधर चल रहे थे, अथवा कुछ शवमांसाभिलाषी पक्षी श्वर उधर उड़ रहे थे ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतंऽपि दूरम् ।

प्रमदं दधदेक एव कङ्कः परिवभ्राम समीपपक्षपातः ॥ ६८ ॥

शरवर्षेति । तत्र युद्धे शरवर्षभयेन बाणावपातभीत्या सकले समस्ते कङ्ककुले गृध्रसमूहे दूरं गते पलायिते अपि सति प्रमदं हर्षं दधन् चारयन् प्रमदं रणोत्साहं

च धारयन् समीपपक्षपातः भयङ्कररूपेण पक्षं पातयन् भीमकृतपक्षपातसहितश्च
भीमेन स्वसाक्षिध्यादिना साहायकं प्रापितश्च सन् एक एव कक्षो गृध्रः युधि-
ष्ठिरश्च परिवश्राम सर्वतः सञ्चचार । तत्र युद्धक्षेत्रे सर्वेष्वपि कक्षेषु दाणावपात-
मयात् सुदूरं पलायितेषु सन्तु महता पक्षपातध्वनिना युतः कोऽपि साहसी गृध्र-
भेदः सर्वतः सञ्चचार, भीमेन कृतसाहायकश्च कक्षापरनामा युधिष्ठिरः सर्वतो
रणोत्साहं धारयन् अमतिस्मेति भावः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

इतः युद्ध क्षेत्रमें जब सारे गृध्र वागवर्षाके नष्टसे दूर भाग गये थे तब भी मयानक
पक्ष फटफटाता हुआ कोई साहसी गृध्र वहाँपर चारों ओर घूम रहा था, उसे दबोच
ही नहीं था, अथवा भीमकी सहायतासे निर्भय होकर रणोत्साहसम्पन्न बन युधिष्ठिर-
रूप का दूर-दूरपर विचार रहे थे ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टिशविषट्कभयैः स्फुल्लिङ्गैराजिस्वले तिमिरकर्दमभाजि योधाः ।
आगामिनीषु समितिष्वधिकं विधातुमासन्प्रतापनयबीजमिवावपन्तः ॥ ९९ ॥

अन्योन्येति । योधाः उभयपक्षभट्टाः अन्योन्यस्य पट्टिशेभ्यः खड्गविशेषेभ्यः विष-
ट्केन परस्परसंवर्षणं भवः उत्पत्तिर्येषां तैस्तथोक्तैः परस्परपट्टिशसदृशजन्मभिः स्फुल्लिङ्गैः
अग्निकर्णैः आगामिनीषु भाविनीषु समितिषु युद्धेऽथ अधिकम् विधातुम् उपचयं
मत्पादयितुम् तिमिरकर्दमभाजि अन्वकाररूपकर्दमशालिनि आजि क्षेत्रे युद्धरूपे
क्षेत्रं प्रतापस्य नवं बीजमावपन्त इव आसन् । कृषीबला यथाऽधिकमनमुत्पाद-
यितुं कर्दमीकृतक्षेत्रे व्रीह्यादिवीजं वपन्ति तद्वत् योधाः प्रतापरूपमधिकमन्नमवाप्तुं
तिमिरकर्दनोपपन्ने युद्धक्षेत्रे परस्परपट्टिशप्रहारभयैः स्फुल्लिङ्गैः प्रतापबीजं वपन्त
इवावभासन्तैस्मेत्यर्थः । साङ्गं परम्परितरूपकमलङ्कारः ॥ ९९ ॥

दोनों पक्षों के योद्धागण होनेवाले युद्धमें अधिक प्रताप पानेकी आशामें परस्पर
पट्टिशसंवर्षणसे उत्पन्न अग्निकर्णों द्वारा अन्वकारमय युद्धक्षेत्रमें मानो प्रतापके बीज
बाल रहे थे, जैसे कृषक अधिक अन्न पानेकी आशामें कीचदमय खेतमें अन्नके बीज डाल
करते हैं ॥ ९९ ॥

नलिनीशविम्बपथचारमलच्छ्वा नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

करपल्लवौ परिनिपीड्य मृगादयः कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥ १०० ॥

नलिनीशेति । नववीरसुरेषु ये वीरा युद्धे मृत्वा सद्य एव देवभावं गतास्तेषु नलि-
नीशविम्बं सूर्यमण्डलं तत्पथचारं तेन मार्गेण सञ्चरणं सूर्यमण्डलं भित्तोपरिगम-
नम् अलच्छ्वा रात्रौ सूर्यस्यासत्वेन सूर्यमण्डलपथचारमप्राप्य नभसि आकाशे
भ्रमत्सु सत्सु सुराणां मृगादयः देवल्लनाः (तेषां नवसुराणां प्रतीक्षणपराः) क-

पञ्चवौ पञ्चवतुल्यौ निजौ पाणी परिनिपीडय कोपेन संसृष्ट कलहाय वाक्कलहं कर्तुं
नक्तम् रात्रिम् (सूर्यस्य समागमने विलम्बमादधानाम्) अशपन्त पशुपवाक्यैः
अस्मभ्रववरलामे विघ्नमातन्वती पापिनी त्वं किमिति विलम्बसे इत्यादिरूपैः
अभर्त्सयन् ॥ १०० ॥

युद्धमें मरण प्राप्त करके अभी-अभी देवत्वको प्राप्त हुए देवगण-नये देवगण रात्रिमें सूर्य
के नहीं होनेके कारण सूर्यमण्डलमार्गसे सञ्चार नहीं पाकर जब आकाशमें टहल रहे थे—
सूर्योदयकी प्रतीक्षामें आकाशमें भ्रमण कर रहे थे उस समय अपने पछवोपम करोड़ों
मलती हुई देवललनायें वाक्कलह करनेके लिये रात को कोस रही थीं—अमागी यह
कब खतम होगी कि हमें नये वर मिलेंगे—इत्यादि कठोर बातें कह रही थी ॥ १०० ॥

रराज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।

आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्द्रष्टुं निवृत्ता चरमेव संध्या ॥ १०१ ॥

रराजेति । प्रकीर्णैः ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तैः रक्तकणैः युध्यमानजनदेहनिर्गतरुधिरत्रिन्दुभिः
रज्यत्पटा अरुणायमानपताकावच्छा हैमी स्वर्णनिर्मिता रथकेतुराजिः स्यन्दनध्वजा-
वलिः युद्धाद्भुतम् आश्चर्यं युद्धम् आकर्ण्य श्रुत्वा अर्धमार्गात् निवृत्ता द्रष्टुं प्रत्या-
वृत्ता चरमा सायन्तनीसन्ध्या इव रराज प्रकाशते स्म । उपरिर्क्षितै रक्तकणै रज्य-
त्पटा हैमी ध्वजदण्डपरम्पराभीषणं युद्धं भवदाकर्ण्य तद्दर्शनाय मध्येमार्गात्परा-
वृत्ता सायंसन्ध्या इव भास इत्याशयः । उत्प्रेक्षा स्वरूपगता ॥ १०१ ॥

घायल होनेवाले योद्धाओंकी देहसे ऊपरकी ओर उड़नेवाली रक्तविन्दुओंसे ढाल
हो रहे हैं पताकावलि जिनके ऐसे बड़े स्वर्णनिर्मित रथपरके ध्वजदण्ड ऐसे प्रतीत हो
रहे थे, मानो अद्भुतयुद्धका होना सुनकर देखनेके लिये आधे रास्तेसे लौटकर आई हुई
सायंसन्ध्या हो ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरैर्निकृत्तमत्तगजैः सप्तिरयिपत्तिकुलनवरक्तसिक्तं रणच-
त्वरमनुभूय भूयसा रोपेण संवर्तसमवर्तिसमभूर्तिर्हृदि नर्तितधूर्तधार्तराष्ट्र-
शासनवार्त्तैर्गतैः कैधर्त इव मत्स्यचक्रवर्तिनमाहर्तुं मुहूर्तादुपावर्तत ॥

तत्र तावदिति । तत्र युद्धे तावत् तस्मिन् समये अरिशरैः शत्रुग्रहतैः बाणैः
कृत्तानां क्षण्डितानां मत्तगजानां मदमत्तकरिणां सप्तीनाम् अश्वानाम् रथिनां रथा-
रोहिणां पत्तीनां पायुचारिसैनिकानां च कुलस्य समुदायस्य नवैः तत्कालप्रवाहिभिः
रक्तैः सिक्तम् आर्द्रं रणचत्वरम् युद्धाङ्गणम् अनुभूय साक्षात्कृत्य भूयसा रोपेण
महता क्रोपेण संवर्तते प्रलयकाले यः समवर्त्तते यमराजस्तस्य मूर्तिरिव मूर्तिर्यस्य स
तथोक्तः प्रलयकालयमसमभीषणरूपधरः हृदि मनसि नर्तिता स्मृता धूर्तस्य वज्र-

कस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य शासनवार्ता आज्ञावाक्यं यस्य तथोक्तः चेतसा
 दुर्योधनादेशं परामृशन् त्रैगर्तः त्रिगर्तदेशास्वामी कैवर्तः धीवर इव मरस्यचक्रवर्तिनं
 मत्स्यदेशाधिपं विराटं मत्स्यश्रेष्ठं च आहर्तुं बन्धुम् उपावर्तत समीपमायातः ।
 तत्र युद्धे हनानां गजाश्चरथिपत्तीनां शोगितैराज्ञां समरमुवं त्रिलोक्य कोपेन यम-
 समीपगणरूपधरः स्वान्ते दुर्योधनादेशं परामृशन्सुशर्मा विराटं बन्धुं तत्समीपं
 चलिता यया धीवरो महामत्स्यं बन्धुं तत्समीपं गच्छतीत्यर्थः । उपमावृत्त्यनुग्रास-
 श्चाटङ्कारौ । 'समवर्त्तौ परेतराद्' इत्यमरः ॥

युद्धमें उस समय शत्रुओंके बाणों द्वारा कटे हुए हाथी, घोड़े, रथारूढ़, पैदल सैनिकों
 के समुदायके स्यःक्षरित रक्तसे पटे हुए मनरक्षेत्रको देखकर मयङ्कर कोषके कारण प्रत्य
 कालिक यमराजके समान भीषणरूप धारण करनेवाला सुधर्मानाम त्रिगर्तदेशाधीश्वर
 हृदयमें वज्रक दुर्योधनकी आज्ञाको सुहराना हुआ मत्स्यदेशाधीश्वर विराटको बांधनेके
 लिये उनके पास चला, जिस प्रकार महामत्स्यको बांधनेके लिये मत्स्याह उस मत्स्यराजके
 पास जाता है ॥

मानिनामचरमोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधैः ।

संमुखो ऋटिति बन्धमनैषीत्स ज्यया रिपुमपत्रपया च ॥ १०२ ॥

मानिनामिनि । अथ विराटसमीपगमनानन्तरं मानिनाम् अभिमानशालिनाम्
 अचरमः प्रथमो मुरत्यः सुशर्मा नाम त्रिगर्तेश्वरः अनीकपयोधैः सैन्यसागरस्य मध्य-
 वर्तिनम् रिपुं शत्रुमूतं विराटम् सम्मुखः तदग्रवर्त्तौ सन् श्रुतिरिति त्वरया ज्यया
 धनुर्गुणेन बन्धमनैषीत् बन्ध, अपत्रपया लज्जया च बन्धम् अनैषीत् अभिमान-
 महेनातिलज्जितमकार्षीत् इत्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विराटके समीप जाकर अभिमानियोंमें अग्रगण्य उस सुशर्मणि सैन्य-सागरके बीचमें
 अवस्थित रिपु विराटके सम्मुख जाकर अपने धनुषकी डोरीसे उन्हें बांध लिया, और
 वही समय लज्जासे भी उन्हें बद्ध कर दिया-बंध जानेसे उनकी मानमङ्गके कारण दही
 लज्जा भी हुई ॥ १०२ ॥

भूपे परामवपदे युधि धर्मसूनो-

भ्रूवक्षिकम्पकलिकामवतंसयन्तः ।

मध्मन्बलानि रिपवे मरुतः कुमारो

मात्स्यं विमुच्य विततार दशां तदीयाम् ॥ १०३ ॥

भूपे इति । भूपे विराटे युधि युद्धे परामवपदे सुसमंभूतबन्धनरूपापमानपात्रे
 सति धर्मसूनोः धर्मात्मकस्य युधिष्ठिरस्य भ्रूवक्षिकम्पः शिरःकम्पेन आज्ञाप्रदानं
 स एव कलिकामुष्णमुद्गं ताम् अवतंसयन् शिरोमूष्णीकृत्वा युधिष्ठिरेण शिरः-

कम्पनद्वारादचामाज्ञां शिरसा विभ्राणः बलानि शत्रुसैन्यानि मप्यन् मर्दयन् सः प्रसिद्धबाहुवीर्यः मत्तः कुमारो वायुसुतो भीमः मात्स्थं विराटं विमुच्य (अन्तर्भावि-
त्प्यर्थोऽत्र मुचिः) मोचयित्वा (सुशर्मकृतबन्धनान्मुक्तं कृत्वा रिपवे शत्रवे सुशर्मणे
वदीयाम् विराटसन्धन्विनीं चद्रसारूपां दशां स्थितिं विततार ददौ, विराटं बन्ध-
नान्मोचयित्वा सुशर्मणं बध्नेति भावः । अत्र भ्रूल्लिकण्ये रूप्यमाणायाः
कलिकाया अवतंसनक्रियोपयोगात्परिणामाञ्जहारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १०३ ॥

विराट्के सुशर्मा द्वारा बाँध ठिये जानेपर धनुषको शिरःकम्पन द्वारा दी गई
आशारूप फूटनावाको शिरसे ठठावे उस भीमने शत्रुसैन्यका मर्दन करके विराट्को बन्धन-
मुक्त कर दिया, और विराट्की जो बद्धादशा थी वह सुशर्माको दे दी, अर्थात् विराट्को
बन्धनमुक्त करके सुशर्माको बाँध लिया ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु भिवत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्ददवन्धनाय ।

कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करणं च जज्ञे ॥ १०४ ॥

विराटं । विराटसैन्येषु युधि युद्धे भिवत्सु निर्विकारभावेनावलोक्यत्सु सत्सु
त्रिगर्तनेतुः त्रिगर्ताधीश्वरस्य सुशर्मणः ददवन्धनाय संयमनाय कोदण्डयुक्तः धनु-
र्धरः गुणः सूदः एव कर्ता जज्ञे अभूत्, कोदण्डयुक्तः धनुष्यारोपितः गुणः ज्या
एव च करणं साधनं जज्ञे जातः । भीमो धनुज्यया सुशर्मणं बध्नेत्, सर्वे चान्ये
सैनिका असमर्थतया केवलमपरयश्चित्याशयः । कोदण्डयुक्तो धनुर्धरो गुणः सूदः
(भीमः) सुशर्मबन्धनक्रियायाः कर्ता, कोदण्डयुक्तो धनुषि स्थितो गुणो ज्या
च करणं बन्धनसाधनमभूदिति स्पष्टार्थः । 'सूदा औदनिका गुणाः' इति पाचक-
पर्यायेष्वमरः ॥ १०४ ॥

युद्धमें विराट्की सेना अक्रियवती सिर्फ देखती रही, सुशर्माके बंधि जानेमें उसने
कुछ दिक्का नहीं लिया, उस सुशर्माके बाँधनेमें वो धनुर्धर पाचक (कोदण्डयुक्त गुण)
भीम कर्ता बना, और (कोदण्डयुक्त गुण) धनुषपर चढ़ी प्रत्यक्षा करण—बन्धनक्रिया
साधन बनी ॥ १०४ ॥

तस्यां निशायां तु तमःकदम्बकं निमीलनोन्मीलनयोर्दशां यथा ।

युद्धं तयोर्मात्स्थसुशर्मणोस्तथा समानरूपं फलमेव सन्ददौ ॥ १०५ ॥

वत्साभिति । तस्यां युद्धेन संगतायां निशायां तमःकदम्बकम् अन्धकारराशिः
यथा देन प्रकारेण दशां छोकलोचनानां निमीलनोन्मीलनयोः पिधानप्रसारणादयोः
समानरूपं तुल्यं फलं दर्शनाभावरूपम् सन्ददौ दत्तवत्, तथैव युद्धं संग्रामः
मात्स्थसुशर्मणोः विराटाय सुशर्मणे च समानरूपं तुल्यं बन्धनात्मकं फलं सन्ददौ
दत्तवत् । त्रयमर्थः—युद्धे प्रवृत्ते तस्यां रात्रौ नेत्रे पिहिते प्रसारिते च दर्शनाभाव-

रूपं तुल्यं फलमजायत यथा तथा युद्धेऽपि विराटसुशर्माणोस्तुल्यमेव बन्धनात्मकं फलमजायतेति ॥ १०५ ॥

उस युद्धकी रातमें अन्धकारने जिस प्रकार आँखोंके खुलने और बन्द होने, दोनों स्थितिमें समान फल (कुछ नहीं सूक्ष्मा-दर्शनाभाव) दिया उसी तरह उस युद्धने भी विराट तथा सुशर्मा दोनोंको बंधनरूप समान फल दिया ॥ १०५ ॥

विमानितो वायुभुवा विराटतो विमोचितो धर्मभुवा दयालुना ।

तया रजन्येव स सामिशेषया समं ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥

विमानित इति । वायुभुवा वातपुत्रेण भीमेन विमानितः बध्नेनापमानितः, दयालुना परदुःखप्रहाणेच्छाशीलेन च धर्मभुवा युधिष्ठिरेण विराटतो विराटमनुनीय विमोचितः मुक्तबन्धनः कृतः सः सुशर्मा सामिशेषया अर्धावशिष्टया ध्वजिन्या स्वीयसेनया समं तथा सामिशेषया अर्धावशिष्टया रजन्या समम् इव यथागतं निरगात् येन पथाऽऽयातस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्त इत्यर्थः । भीमेन बद्धोऽसौ सुशर्मा दयापरवशेन युधिष्ठिरेण विराटमनुनीय मोचितस्तदनन्तरमसौ सुशर्मा अर्धावशिष्टया स्वयेनया गृह यथागतं निवृत्तः, तथाऽर्धावशिष्टा सा रात्रिरपि गतेत्याशयः ॥

भीमके द्वारा बन्धनमें डालकर अपमानित सुशर्मा दयालु युधिष्ठिरके द्वारा विराटको कह सुनकर बन्धनसे छुड़ा दिया गया, और मुक्तबन्धन होनेपर वह अपनी-अर्धावशिष्ट उस रात्रिकी तरह अर्धावशिष्ट सेनाके साथ जिस तरहसे आया था उसी तरहसे वापस लौट गया ॥ १०६ ॥

व्याकृतशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो

रक्तहृदांशुकधरो रथकेतुदण्डः ।

सेनाक्षयाद्घृतशमः स्वयमाजिरङ्गः

कङ्कादिवाप चरमाश्रमसंप्रदायम् ॥ १०७ ॥

व्याकृतेति । व्याकृतं क्षिप्तं शिरः सैन्यमस्तकमेव करकः कमण्डलुर्यस्य तादृशः, विमलानि स्वच्छानि यत्र तत्र प्रद्युतानि अस्थीन्येव दन्ता यस्य तथोक्तः, रक्तहृदाः शोणितसरांसि एव अंशुकानि कापायवस्त्राणि तेषां धरः धर्ता, रथकेतुः स्यन्दध्वज एव दण्डः संन्यासयष्टिः यस्य स तथोक्तः, सेनाक्षयाद् बहुसैन्यमरणदर्शनात् घृतशमः युद्धोपरमं वैराग्यं च धारयन्, आजिरङ्गः समरदेशः स्वयम् अपि कङ्कात् संन्यासिनो युधिष्ठिरात् चरमाश्रमसंप्रदायम् संन्यासाश्रमदीप्तम् प्राप इव प्राप्तवानिव । युद्धदेशो युधिष्ठिरसंन्यासिनः सकाशात् संन्यासमिव गृहीतवान्, अन्योऽपि गृहीतसंन्यासः कमण्डलुरवेतदन्तकापायवस्त्रदण्डशमादीनि संन्यासोप-

करणानि धारयति, युद्धदेशे सैन्यानां छिन्नं शिरः कमण्डलुः, अस्थीनि रवेता दन्ताः, रक्तदाः काषायवासांसि, रथपञ्चो दण्डः, सेनास्यजन्मा युद्धोपरमो वैराग्यम्, एवं सन्न्यासोपकरणानि संमृतानि बोध्यानि । सन्न्यासदीक्षां प्राप्तवानि-वेत्युद्येक्षा सावयवकङ्कटरूपेण संकीर्यते ॥ १०७ ॥

सैनिकों के कटे सिर कमण्डलु, स्वच्छ हड्डियाँ स्वच्छ दन्त, शीणितके हड काषायवस्त्र, रथके ध्वज दण्ड, सेनाके क्षयसे युद्धविरामरूप वैराग्य धारण करके स्वनं युद्धदेशने भी मानों युधिष्ठिररूप सन्न्यासीसे सन्न्यास आश्रमकी दीक्षा ले ली । जो सन्न्यास लेता है उसे कमण्डलु, शुक्लदन्त, काषायवस्त्र, दण्ड इत्यादि वैराग्यरूप सामग्री अपेक्षित होती है, युद्धदेशमें यह सभी एकत्र हैं, मानो इस युद्धदेशने सन्न्यास ले लिया हो, युधिष्ठिररूप सन्न्यासी गुरु भी उपस्थित थे ही इस प्रकार दीक्षा पूर्ण हुई ॥ १०७ ॥

तदनु 'मुहुर्मुहुर्वल्लमेव केवलमवलोकमाना बलशासनदिशायामो-जायमानेन चन्द्रमसा प्रसूताभिर्मदसहितकरिघटाविषाणाङ्गणप्रतिफलन-शतगुणितधवलमवीचिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविमर्ददुर्दशा विराट्स्य च-मूरपि प्रतिनिवर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रसूतक्षीरधारापातशीतलितसिकता-यां पदव्यां पद्मपङ्क्तिं' निलीनेन समरभूरंगुभारेण नयननिमीलनशिल्प-कल्पितबहुसाहाय्यमुद्रया निद्रया तां यामिनीं पश्चार्धसीमानं प्रत्यवीवहत् ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते षष्ठः स्तवकः ।

तदन्विति । तदनु परिपन्थिसेनागमनानन्तरम् मुहुर्मुहुः वारंवारम् बल्लं विराटगृहे तदाह्वया प्रसिद्धं भीममेव केवलम् अवलोकमाना वीचमाणा बलशा-सनस्य इन्द्रस्य दिशायां पूर्वस्याम् ओजायमानेन प्रकाशमानेन चन्द्रमसा शक्तिना प्रसूताभिः जनिताभिः, मदसहितानां मत्तानां करिणां गजानां या घटा श्रेणी तस्या विषाणाङ्गणे दन्तचत्वरे प्रतिफलनेन प्रतिबिम्बनेन शतगुणिता शतगुणी-कृता धवलमवीचिः स्वच्छताप्रवाहो यासां तादृशीभिः, (चन्द्रमरीचयो हस्ति-दन्तपरम्पराप्रतिबिम्बिताः सत्यः शतगुणितां शोभां धारयन्तीति) मरीचिभिः किरणैः (चान्द्रीभिः कलाभिः) दलितरणविमर्ददुर्दशा उपशमितयुद्धश्रमा विरा-टस्य चमूः सेना अपि प्रतिनिवर्तने सुशर्मकृतावरोधात् प्रत्यावर्तनकाले हृष्यमा-

१. 'मुहुर्तं मुहुर्विरलं बल्लमेव' । २. 'अवलोकमानावलमाना' । ३. 'प्रसूते-मंदकरिघटाविषाणाङ्गणप्रति' । ४. 'विमर्दमटश्रमदुर्दशा' । ५. 'निवर्तनवेगहृष्य-मानगोधनपयःप्रसवणधारा' । ६. 'निमीलनेन' । ७. 'लोचनयोर्निमीलन' । ८. 'पश्चार्धसीमा'; 'पश्चात्पसीमानमत्यवीवहत्' । इति पा० ।

णात् प्रसन्नात् गोधनात् गवां समूहात् वेगेन प्रस्रुतैः क्षरितैः क्षीरधारापातैः पय-
प्रवाहैः शीतलिताः शैत्यं प्रापिताः सिकताः मृत्कणाः यस्यां तयोक्तायां पदभ्यां
मार्गे पद्मपङ्क्तिनिलीनेन नेत्रपुटलोमराशिस्थितेन समरभूरेणुभारेण युद्धक्षेत्ररजो-
राशिना नयननिमीलनशिल्पे नेत्रपिधानकर्मणि कक्षितवहुसाहाय्यमुद्रया कृत-
वहुसहायतया निद्रया तां यामिनीं रात्रिं पश्चार्धस्तीमानं चरमावधिं प्रत्यवीवहत्
समापयामास । सा सेना विराटस्य गतासु सुशर्मसेनासु बलं विलोकमाना जाते
चन्द्रोदये मत्तगजदन्तप्रतिविम्बनशतगुणितामिश्रचन्द्रिकाभिः क्षपितयुद्धधमा सती
बन्धनमुक्ततया प्रसन्नानां गवां स्वतः क्षरितया क्षीरधारया शीतलीभूतवालुकायां
पद्भ्यां शयाना रेणुभारेण पद्मस्थितेन स्वतो निमीलितनेत्रा तां निशामत्यवाहय-
दिति भावः ॥

सुशर्माकी सेनाके चले जानेपर केवल मीनकी ओर देखती हुई, प्राची दिशामें उदित होनेवाले चन्द्रमाके द्वारा प्रकाशित तथा मतवाले हाथियोंके दाँतोंपर प्रतिफलित होनेके कारण शतगुणित होनेवाली चन्द्रिका जिनका युद्धधम शान्त कर दिया गया है ऐसी विराटकी वह सेना, बन्धनसे छूटनेपर प्रसन्न हुई गायोंकी स्वतःप्रवृत्त दुग्धधारके गिरनेसे शीतल हो गई है बालुका राशि जहाँकी ऐसी वस्त्र राहपर ही बरुनीपर पड़ी युद्धक्षेत्र-
धूलिके कारण आँखके बन्द होनेमें सहायता पहुँचानेवाली निद्रासे इस रातको पश्चिम सीमापर-समाप्तिपर पहुँचा दिया । अर्थात् विराटकी सेना मार्गमें ही सो रही, रात खतम हो गई ॥

इति नैमिल्यपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

षष्ठस्तवक'प्रकाशः' ॥

सप्तमः स्तवकः

आलुडे घामर्कविन्वे परेद्युः साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरुणाम् ।

पार्यादेकां विभ्रदाहृत्य गोत्रां मात्स्यादन्यां तत्पुरं हर्तुमागात् ॥ १ ॥

आलुड इति । परेद्युः युद्धविरामाद्द्वितीयस्मिन् दिवसे अर्कविन्वे सूर्यमण्डले घामारुढे व्योमगते सति सूर्योदये जात इत्यर्थः, सैन्यैः सेनाभिः साकं सह कुरुणां सार्वभौमः चक्रवर्ती दुर्योधनः पार्यात् युधिष्ठिरात् एकां गोत्रां पृथिवीम् आहृत्य धृते प्राप्य विभ्रत् भुञ्जानः अपि मात्स्यात् विराटात् अन्याम् अपरां गोत्राम् गोवृन्दं हर्तुम् अपहर्तुं तत्पुरम् विराटनगरम् आगात् आयातः । युद्धद्वितीयदिने सूर्योदये जाते युधिष्ठिरं धृते पराजित्यापहतामेकां गोत्रां पृथ्वीं धारयन्नपि मात्स्यादपरां गोत्रां गोरार्थं हर्तुं ससैन्यो दुर्योधनो विराटपुरमायात इत्यर्थः । 'गोत्रा गोनिचये भूय्याम्' इति वैजयन्ती । शालिनीवृत्तं लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ १ ॥

दूसरे दिन सूर्यमण्डलके आकाशगामी हो जानेपर—सूर्योदय हो जानेपर सेनाको साथ लिये, युधिष्ठिरको जुएमें हराकर वनसे छीनी गई एकगोत्रा पृथ्वीको धारण करता हुआ भी दुर्योधन मात्स्य विराट्से दूसरी गोत्रा गोधन छीननेके लिये विराट्के नगरमें आया ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलाङ्गी सेना समस्ता धृतराष्ट्रपूनोंः ।

आभीरवाटान्तिक एव तस्यौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

सुदूरेति । सुदूरमार्गं अतिविशालवर्त्मनि यः श्रमः आयासस्तेन विह्वलानि किञ्चिदपि पुरस्तर्तुं अयोग्यानि अङ्गानि करचरणादीनि यस्याः सा तादृशी धृतराष्ट्रपूनोंः दुर्योधनस्य समस्ता अखिलसेना चमूः तदाज्यगन्धैः आज्यवाटस्थितासुगन्धैः सद्यो निरुद्धेव अस्मदुपभोगं कृत्वा अत्रे गन्तव्यमिति कृतनिरोधा इव आभीरवाटस्य गोपपक्ष्माः अन्तिके समीप एव तस्यौ स्थिता । दूरादागच्छन्त्यत एव श्रमनिःसहाङ्गी दुर्योधनसेना विराटनगरस्थिताभीरवाटस्य समीपे समागत्य स्थिता, मन्थे आभीरवाटाक्षिस्पर्स्तदाज्यसुगन्धस्तां सेनां पुरस्तरणादिरुद्धवती, मामाप्ताश्चैव पृथ्वास्तरणीयमिति गमनाद्विषम्वेन निवारितवतीवेति भावः ग्रहणफलदेव्यस्त्वाने आन्यगन्धग्रहणफलकत्वमुपेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २ ॥

बहुत दूरसे चटकर धानेके कारण यकी हुई दुर्योधनकी समस्त सेना विराटकी गोपपक्षीके सामने आकर ठहर गई मानो उस पक्षीकी घृतगन्धने उसे आगे बढ़नेसे रोक दिया हो—हमारा मात्सादन करके ही आगे बढ़ना ऐसा आग्रह करके आगे जानेसे रोक रखा हो ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादात् सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गवां व्रजं व्रजगृहे प्रजं गृहे ॥

तावदिति । तावत् यावत् सैन्यं समस्तं तिष्ठति तावता कालेन तस्य दुर्योधनस्य पादात् पादचारि बलं व्रजगृहे गोशालायां गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वप्रकारेणोद्योगेन गवां धेनूनां व्रज समुदायं प्रजगृहे स्ववशीकरणम् ।

अत्र तत्र सेना गवां तदन्तर्गतं दुर्योधनके पैदल सैनिकोंने गोशालामें पैठकर सभी प्रकारके उद्योग द्वारा गोसमुदायको अपने कब्जेमें कर लिया ॥

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योधैर्दुग्धं भूयो दोहशेषं वहन्त्यः ।

घोषाद्गावो निःसरन्ति स्म यन्नाद्गोभ्यो घोषो यन्नलेशं विनैव ॥ ३ ॥

दण्डाघाते इति । योधैः दुर्योधनसैनिकैः दण्डाघाते लगुडप्रहारे दीयमाने क्रियमाणे अपि भूयः प्रचुरं दोहशेषम् दुग्धावशिष्टं स्तन्यं वहन्त्यः धारयन्त्यः गावः घोषात् व्रजात् यन्नात् यन्माघाय क्लेशेन निःसरन्तिस्म निर्गच्छन्तिस्म, घोषस्तु गोभ्यः यन्नलेशं विनैव निःसरतिस्मेति चचनविपरिणामेनान्वयः । घोषः आर्त्तनादः अयमाशयः—ताड्यमाना अपि गावो घोषान्महता प्रयत्नेन निर्गच्छन्तिस्म यतस्ताः पयोधरभारपीडिताः घोषः व्रजस्तु यन्नलेशं विनैव निस्सरतिस्मति विरोध-प्रतिभासः । घोषस्य स्थावरतया निस्सरणायोग्यत्वाद्यत्नं विनैव निस्सरणस्यात्स-न्तासंभवात् तदयं विरोध आपाततः प्रतीयते । ताड्यमाना गावो घोषं कुर्वन्तीति घोषस्यार्त्तनादायकत्वेन विरोधपरिहारो बोध्यः ॥ ३ ॥

दुर्योधनके सैनिकों द्वारा लाठियोंसे पीटी गई गावें स्तनोंमें दुग्धावशिष्ट दूध लिये हुए भी शोषसे बड़े प्रयत्नसे निकलीं, घोष तो उनसे बिना किसी प्रयत्नके ही निकल गया । (स्थावर घोष—गोनिवास निकल गया, बिना प्रयत्नके, यह विरोध प्रतीत होता है, आर्त्तनाद निकला इस अर्थसे विरोधपरिहार होता है) ॥ ३ ॥

इतस्ततः संभ्रममीयुषीणां गोपाङ्गनानां कुचदर्शनेन ।

निषादपङ्क्तिर्निजहस्तिमस्ते सृणि निधातुं श्लथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः यत्र तत्र संभ्रममीयुषीणां भयेन सञ्चरन्तीनां गोपा-ङ्गनानां वज्रवीणां कुचदर्शनेन स्तनान्विलोक्य निषादपङ्क्तिः हस्तिपक्षसमुदायः घृणिम् अङ्कुशं निधातुं प्रहर्तुं श्लथपाणिः अलसकरः निवृत्तव्यापारहस्तः आसीत् । हस्तिपक्षाः सन्निहितेषु वज्रबोकृचेषु विशालवद्विष्वसहचरितत्वादिना हस्तिमस्त-कभ्रममादधानाः के हस्तिकुम्भाः के वा कुचकुम्भा इति विवेकमुपशङ्काः सन्तोऽ-ङ्कुशारोपणमेव त्यक्तवन्तः, भ्रमावस्थायां कृतोऽङ्कुशारोपणे कदाचिकुचे विमिन्ने-नौचित्यमापतेदित्याशयः । आन्तिमस्सङ्कीर्णं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

भयभीत होकर श्वर उभर दौड़नेवाली गोपालवधुओंके स्तनोंको देखकर इस्तिपक लोग भ्रममें पड़ गये कि कौन वास्तविक करिकुम्भ है और कौन गोपालवधुकुच है, इस भ्रमकी स्थितिमें उन लोगोंने करिकुम्भपर अङ्कुश-प्रहार करनेमें अपने हाथ रोक लिये, अन्यथा यदि भ्रमकी दृष्टामें कुर्बोंकी ही इस्तिमस्तक समझकर अङ्कुश चला दें तो अनुचित काम होगा ॥ ४ ॥

भीमसेनभिपजा शमितो यो दक्षिणे भ्रूदिति मत्स्यपुरस्य ।

उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पञ्चवात इव कौरवबाधः ॥ ५ ॥

भीमसेनेति । मत्स्यपुरस्य विराटनगरस्य दक्षिणे भागे यः कौरवबाधः गोघना-पहरणरूपः कौरवकृत उपद्रवः भीमसेनभिपजा भीमात्मकेन वैद्येन शमितः उपशमं नीतः, स तु कौरवबाधः पञ्चवातः जायुरोगविशेषः इव मत्स्यपुरस्य उत्तरेऽपि पार्श्वे भागे उदभवत् प्रकटीभूतः । यथा दक्षिणाङ्गे जातोऽर्धाङ्गवातो भिपजा शान्तिं नीतः सन् वामाङ्गे उद्भवति, तथैव भीमेन दक्षिणभागे शान्तिं गमितः कौरवबाध उत्तरभागात्तो मत्स्यपुरमाचस्कन्देति भावः । उपमाञ्जलकारः, स्वागतावृत्तम् ॥ ५ ॥

मत्स्यपुरके दक्षिण भागमें जो कौरवकृत गोघनापहरणरूप उपद्रव पैदा हुआ था, उसे भीमसेनरूप वैद्यने उपशमित कर दिया तो वह पञ्चवातकी तरह फिर उत्तर भागमें प्रकट हुआ, अर्थात् भीमने जब दक्षिण ओरसे होनेवाले गोघनापहरण की रोक दिया तब कौरवोंने उत्तर ओरसे आक्रमण किया, जैसे पञ्चवात नामक वातरोगको एक भागमें दबा दिया जाता है तब वह दूसरे भागमें प्रकट हो जाता है ॥ ५ ॥

वृत्तं निवेदयितुमेतदतीव वेगा-

दाघान्व्य कश्चिदथ गोपयुवा विविग्नैः ।

रिङ्क्षत्पदाः क्षितिपतेरिव घोपसीम्नि

स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसूनुगोष्ठयाम् ॥ ६ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरभागावस्थितगोघनापहरणप्रवृत्ते सति कुत्सैन्ये कश्चिद् गोपयुवा युवको गोपः विविग्नः खिन्नः एतद् वृत्तम् गोघनापहरणवृत्तम् निवेदयितुं स्वामिने सूचयितुम् । अतीववेगात् सातिशयशीघ्रगामितया आघाव्य घावित्वा घोपसीम्नि व्रजे रिङ्क्षत्पदाः स्तललक्षरणन्यासाः क्षितिपतेर्विराटस्य गाः धेनुः इव रिङ्क्षत्पदाः स्तललक्षराः भयसंभ्रमगद्गदाः स्वस्य आत्मनः गाः बाध अपि नृप-सूनुगोष्ठयाम् राजपुत्रसभायाम् विमुमुचे तस्याज न्याजहार च । गोषु क्रियमाणासु सतीषु कोपि युवा गोपो वेगेन गत्वा राजपुत्रसभायां स्तलिताक्षराः स्वबाधः

स्थापितवान्, यथा घोषे स्तलत्पादन्यासा गाव आसन्, दुःखमयाम्यामस्फुटा-
चरं स गोपयुवा गोहरणवृत्तं राजपुत्राय निवेदयामासेति भावः ॥ ६ ॥

औरव सैन्यने जब उत्तर भागमें अवस्थित गोपनका अपहरण प्रारम्भ किया तब एक
जवान गोप तेजीसे दौड़कर गया, और राजपुत्रकी समामें दुःख तथा भयसे गद्गद स्वरमें
उत्तने अपनी बातें कही, जैसे स्तलिनपाद गायोंको वह घोपमें छोड़ आया था । 'रिहत्तपदाः'
यह गाय तथा वाणी दोनोंका विशेषण है, 'गाः' से वाणी और गायें दोनोंका बोध कराना
है ॥ ६ ॥

औदास्यं किमिदं कुमार ! कुरवो गृहन्ति गास्तेऽखिला-

स्त्वहोष्णोः समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमाप्तुं यशः ।

देवीं केकयनन्दनां कुरु महावीरप्रसूमृधंसु

द्रागारोह रथं गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रिणताम् ॥ ७ ॥

औदात्यमिति । हे कुमार, राजपुत्र, उत्तर, इदम् औदास्यम् उपेक्षणम् किं किम-
र्थम् । कुरवः दुर्योधनादयः ते तव अखिलाः समस्ताः गाः धेनूः गृहन्ति अपहरन्ति
आजिषु समरेषु परैः अन्यैः दुरापं दुर्लभं यशः कीर्त्तिम् आप्तुं लब्धुम् अर्जयितुम्
तव दोष्णोः भुजयोः अयं समयः कालः । केकयनन्दनां सुदेष्णां नाम देवीम् राज्ञीं
महावीरप्रसूमृधंसु धीरपुत्रजननीषु मातृषु मूर्धन्यां श्रेष्ठाम् सर्वाधिकवीरजनन-
प्रसिद्धां कुरु विधेहि, द्राक् शीघ्रम् रथम् स्यन्दनम् आरोह, धनुः गृहाण धारय,
अभ्यमित्रिणताम् शत्रून्प्रति सम्मुखीनताम् शत्रून्नुद्दिश्य प्रस्थानं धत्स्व कुरुष्व ।
अत्रैकस्योत्तरस्य कुरु आरोह गृहाणेत्याद्यनेकक्रियाभिसम्यन्धादीपकं नामालङ्कारः ॥

हे कुमार, उत्तर, यह उपेक्षा क्यों है ? तुम इस तरह खामोश होकर क्यों बैठे हो ?
कुरु लोग तुम्हारी सारी गायें हरकर लिये जा रहे हैं, यही समय है कि तुम्हारे भुज
दूसरोंके लिये दुर्लभ यश समरमें अर्जित करें । उठो, अपनी माता सुदेष्णा देवीको वीर-
जननी माताओंका मूर्धन्य बनाओ, रथपर बैठो, धनुष संभालो और शत्रुओंके सामने
चलकर उनको छक्के छुड़ाओ ॥ ७ ॥

उक्तोऽयमित्यं पुरतो वधूनामुल्लासयन् रमश्रुलवान्नखाग्रैः ।

किंचिन्मणिस्तम्भवियोजिताङ्गो गिरं दधेऽन्तःपुरमाश्रधीरः ॥ ८ ॥

उक्तोऽयमिति । इत्थं पुरोदीरितप्रकारेण वधूनाम् अन्तःपुरस्त्रीणां पुरतः अग्रे
उक्तः गोपयुना अभिहितः रमश्रुलवान् ऊर्ध्वोद्विपरिमबरोमलेखान् नखाग्रैः करजा-
ग्रभागैः उल्लासयन् उन्नमयन् शौर्यप्रकाशनाय रममनुत्पापयन् अन्तःपुरमाश्रधीरः-
स्त्रीणां मध्ये एव धीरः अयम् उत्तरनामा राजकुमारः किञ्चित् ईषत् मणिस्तम्भ-

त्रियोजिताङ्गः मणिमयस्तम्भतो दूरीकृतदेहः (पूर्व मणिस्तम्भाधारेण सुखासिकया स्थितः, सत्प्रति कोपाभिनयाय किञ्चिदुत्थितः सन्) गिरं वक्ष्यमाणां वाचं दधे उवाच ॥ ८ ॥

इस प्रकार स्त्रियोंके बीचमें जब उस जवान ग्वालेने उत्तरकी ललकारा, तब मूर्खोंपर ताव देता हुआ, अन्तःपुर मात्रमें अपनी बहादुरी जतलानेवाला वह उत्तर मणिमय स्तम्भते अपने शरीरको थोड़ा अलग करके इस प्रकार बोला— ॥ ८ ॥

तथा भुजं विक्रमयेयमेतं यन्ता यदि स्यादिह मे युयुत्सोः ।

षष्ठोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूदिति त्रसेयुः कुरवो यथा ते ॥ ९ ॥

तथा भुजमिति । इह अस्मिन् समये युयुत्सोः शत्रुभिः सह संग्रामं कर्तुमिच्छतो मे ममोत्तरस्य यन्ता कश्चित् सारथिः चेत् स्यात् यदि मिलेत्तदा एतं भुज स्वीयम् इमं बाहुं तथा विक्रमयेयं पराक्रमयुक्तं कुर्यां यथा ते कुरवः नः अस्माकं कुरुणां कश्चन षष्ठः पञ्चम्यः प्रसिद्धेभ्यः पाण्डवेभ्यो भिन्नः अपि पाण्डवः तत्समानयोद्धा अभूत् जातः इति मत्वा त्रसेयुः भीता भवेयुः मम तादृशं भुजविक्रमं विलोक्य पृष्ठं पाण्डवं मां तर्कयन्तस्ते कौरवा अतिमात्रं भयं भजेयुरिति भावः ॥ ९ ॥

इस समय लड़नेकी इच्छा रखनेवाले मुझ उत्तरकी यदि एक सारथि मिल जाय तो अपने इस भुजाका वह करामात दिखलाऊँ कि वह कौरवगण समझें कि हमारा कोई छठा पाण्डव हो गया है और ऐसा समझकर वे अति भयभीत हो उठें ॥ ९ ॥

इदं निशम्य स्मितलाञ्छितोऽप्यथा तत्रोत्तरा केशकृता प्रणुना ।

बृहन्नलां सारथिकृत्यदक्षां भ्रात्रे निवेद्यानयति स्म चैनाम् ॥ १० ॥

इदमिति । तत्र इदम् उक्तम् उत्तरविकल्पनं निशम्य श्रुत्वा स्मितलाञ्छितोऽप्यथा हसिताङ्किताधरया केशकृता प्रसाधिकया सैरन्ध्रया प्रणुना प्रेरिता उत्तरा नाम विराट्पुत्री बृहन्नलां नाम नृत्यशिक्षाधिकृत्या सारथिकृत्यदक्षां सारथिकार्यपटुं भ्रात्रे उत्तराय निवेद्य आख्याय एनाम् बृहन्नलाम् आनयतिस्म उत्तरसमीपं प्राप्य स्थापयतिस्म च । उत्तरवाक्यं श्रुत्वा हसन्त्या केशसंस्कारं कुर्वत्या सैरन्ध्रया प्रेरितोत्तरा तथा विकल्पमानाय स्वभ्रात्रे मम बृहन्नला साधु सारथ्यं कर्तुं क्षमत इत्यभिधाय बृहन्नलामानीय चोत्तरस्य पुरः स्थापितवतीति भावः ॥ १० ॥

उस समय कही गई उत्तरकी आत्मश्लाघापरक बातें सुनकर ईसती हुई सैरन्ध्री द्रौपदी ने उत्तराको प्रेरित किया, और उत्तराने अपने भाई उत्तरसे कहा कि हमारी बृहन्नला नामकी नृत्यशिक्षिका सारथिकार्यमें दक्ष है, उसे अपने सारथिके रूपमें ले जाइये, ऐसा कहकर उत्तराने बृहन्नलाको वहाँ लाकर उपस्थित कर दिया ॥ १० ॥

अवाप्य तां संसदमादृतः क्रमादवाग्बभार द्वयमिन्द्रनन्दनः ।

नृपात्मजं पूजयितुं च मस्तकं नितम्बिनीर्होसयितुं च कञ्चुकम् ॥११॥

अवाप्येति । इन्द्रनन्दनः अर्जुनः ताम् संसदम् अन्तःपुरप्रचुराम् समाम् अवाप्य
प्राप्य आदृतः उत्तरादिभिः कृतयधार्हमत्कारः सन् नृपात्मजं राजपुत्रम् उत्तरं
पूजयितुं सम्मानेन समाजयितुं मस्तकं स्वं शिरः मनस्विनीः तत्र स्थिताः वनिताश्च
हासयितुं प्रसादयितुं कवचं चेतिद्वयम् क्रमात् अवाग्बभार. शिरःपद्मे नमया-
मास, कञ्चुकपत्रे विनैव किञ्चिद्वचनं धारयामास इत्यर्थः । तत्रागतोऽर्जुनः स्वा-
श्रयप्रदं नृपपुत्रमुत्तरं सत्कर्तुं स्वं शिरो नमयामास, स्त्रीणां प्रसादं जनयितुं च
किमप्यनुवर्त्तय कवचं पर्ययत्तेत्याशयः अत्रावाग्बभारेत्यत्र तन्त्रेगोभयार्थकत्वं क्रमे-
णोभयत्रान्वयश्च, यथासङ्गमलङ्कारः ॥ ११ ॥

उत्त श्रीमधान सन्माने आये इदं इन्द्रपुत्र अर्जुनने उत्तरा आदि हाता यथोचित रूपेण
सन्वृत होकर राजकुमार उत्तरके सम्मानने अपना सिर झुका दिया, और वहाँकी स्त्रियों
को खुशीके सहास बनानेके लिये कवच भी बिना कुछ बड़े धारण कर दिया ॥ ११ ॥

पण्डोऽपि तेजसा तत्र सारथ्यसदृशाकृतिः ।

न कासां पौरदृष्टीनां चकासामास फौल्गुनः ॥ १२ ॥

पण्डोऽपीति । पण्डः नपुंसकोऽपि सः फाल्गुनः उत्तरफल्गुनीजातवाफाल्गुन-
पदेन प्रतिपाद्योऽर्जुनः तत्र कवचधारणकाले तेजसा सारथ्यसदृशाकृतिः सारथि-
कार्योचितवेषः कामां पौरदृष्टीनां पुरजनलोचनानां न वकासामास प्रकाशोबभूव ।
अपि तु सर्वासामपि पौरदृष्टीनां सारथ्यमदृशाकृतिः प्रचकाश इत्यर्थः । एतत्तेजो
दृष्ट्वाऽयं सन्त्यक् सारथ्यं करिष्यतीति पौरा विश्वसुरिति यावत् ॥ १२ ॥

उर्वशीके शापके प्रभावते नपुनरुवाको प्राप्त होनेपर भी अर्जुनने जब कवच धारण
कर लिया तब किस पुरवासीकी दृष्टिमें वह सारथ्यकर्मके योग्य आकृति-सम्पन्न नहीं
प्रतीत हुआ, अर्थात् कवच धारण करके अर्जुनने सभी पुरवासियोंकी आँखोंमें अपनी
आहूतिकी सारथ्यके योग्य साविन कर दिया ॥ १२ ॥

तं सारथिपदे कृत्वा स धातारमिवेश्वरः ।

परसेनां हसन्नेव प्रवक्ष्यामीत्यमन्यत ॥ १३ ॥

न मार्याति । सः विराट्पुत्र उत्तरः तम् अर्जुनम् ईश्वरः शिवो धातारम् ब्रह्मा-
णम् इव सारथिपदे कृत्वा सारथिन् नियुज्य हसन्नेव हासमात्रेणैव (अन्तरैव
प्रयत्नं) परसेनां शत्रुसैन्यं त्रिपुरासुरसैन्यं च वक्ष्यामि दाषां करिष्यामीति अम-
न्यत विश्वासमयत । यथा ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा शिवो हासमात्रेण त्रिपुरासुरसैन्य-

मघाकीत्तथाहमपि फाल्गुनमिमं सारथिपदे लब्ध्वाऽनायासं कौरवसेनां ध्वंसयि-
ष्यामीत्युत्तरो विश्वासमभजतेति भावः । ब्रह्मणः शिवसारथ्यमुक्तं यथा महिम्नः
स्तवे—‘रथः क्षोणीयन्ता द्रतष्टतिरगेन्द्रो घनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः
शर इति । दिघक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणम्’ इत्यादिना । उपमाऽत्राऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

उस बृहन्नलारूप अर्जुनको सारथिपदपर नियुक्त करके उत्तरने समझ लिया कि
मैं शत्रुसैन्यपर हँसते-हँसते विजय पा लूंगा, जैसे शिवजीने ब्रह्माको सारथिपदपर रखकर
हासमात्रसे त्रिपुरासुरके सैन्यको जला डाला था ॥ १३ ॥

मालिनी तादृशः पत्युर्महान्तं तं रणोद्यमम् ।

श्यामाकचरुनिर्वापं जज्ञे सोमाय वाजिने ॥ १४ ॥

मालिनीति । मालिनी सैरन्ध्रीभावे मालिनीतिनाम्ना प्रसिद्धा द्रौपदी तादृशः
क्लीवतां गतस्यापि क्वचधारणे सारथ्योपयुक्ततया भासमानस्य पत्युः अर्जुनस्य
तं रणोद्यमम् युद्धसन्नाहं वाजिने सोमाय वाजित्वगुणविशिष्टसोमदेवतायै श्यामाक-
चरुनिर्वापं श्यामाकसन्नाहं होमविशेषं जज्ञे तर्कयामास । अयमाशयः—यः श्या-
माकचरुं सोमाय वाजिने निर्वपसति स बलीवत्त्वान्मुच्यते, यथोक्तं श्रुतौ—‘सोमाय
वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लृब्ध्याद्विभीयात्’ इति, तथा च पार्थस्येयं युद्धोप-
क्रममेव तदीयाज्ञातवाससमाप्तिविधया तत् बलीवत्त्वावसानं समुपस्थापयिष्यतीति
मालिनीमनुवेस्मेति ॥ १४ ॥

मालिनी द्रौपदीने जब अपने नपुंसक पति अर्जुनका वैसा रणोत्साह देखा तब उसने
समझ लिया कि यह रणोत्साह वाजिसोमदेवताक श्यामाक चरुहोम है । ‘सोमाय वाजि-
ने श्यामाकचरुं निर्वपेद्यः क्लृब्ध्याद्विभीयात्’ इस प्रकार श्रुति है, जो श्यामाकचरु होम
करता है वह बलीवत्तासे मुक्त हो जाता है, द्रौपदीने समझ लिया कि अर्जुन युद्धमें जाते
हैं अवश्य अपना पराक्रम दिखलायेंगे, लोग इनको पहचान लेंगे, अज्ञातवास समाप्त
होगा साथ ही इनका बलीपत्व भी जाता रहेगा, अतः उसने इनके रणोत्साहको वाजिसोम-
देवताक श्यामाक चरु (क्लीवत्व समापक) समझा ॥ १४ ॥

अकर्तृकाण्यथ वशे कुरुणां पाण्डुस्तुपाया वसनानि सन्ति ।

आहृत्य नस्तानि दिशेति कन्यास्तमभ्ययाचन्त कुतूहलिन्यः ॥ १५ ॥

अकर्तृकाणीति । अकर्तृकाणि तन्तुवायेन न रचितानि (भगवत्कृपयैव प्रकटि-
तानि) पाण्डुस्तुपायाः द्रौपद्याः वसनानि वस्त्राणि अथ सगप्रति कुरुणां कौर-
वाणां दुर्योधनादीनां वशेऽधिकारे सन्ति तिष्ठन्ति, तानि द्रौपदीसम्बन्धीनि अकर्तृ-
काणि वासांसि आहृत्य कुरुभ्योऽपहत्य नः अस्मभ्यं दिश देहि, इति उक्तप्रकारं

कुतूहलिन्यः नूतनविश्वविलक्षणवस्त्रलामोक्षणशालिन्यः कन्या विराट्-पुत्रः उत्तराप्रभृतयः तम् युद्धोद्यतम् उत्तरम् अयाचन्त प्रार्थयन्ते स्म ॥ १५ ॥

सुना है इन दिनों कौरवोंके अधिकारमें द्रौपदीके वह वस्त्र हैं जिन्हें किसीने हुना नहीं है, तुम कौरवोंसे छीनकर वे वस्त्र हमारे लिये लेते आना, इस प्रकारसे नवीन तथा लोकोविलक्षण वस्त्रों पानेकी उत्कण्ठा रखनेवाली विराट्की पुत्री उत्तराप्रभृतिने युद्धमें जाने के लिये उद्यत उस उत्तरसे प्रार्थना की, याचना की ॥ १५ ॥

तत्क्षणं यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रतवललमुज्जवलेपवृत्तान्त-
मोदमानमूढकुलं वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धेवैजननो वासरो-
यमिति कात्यायनीर्जनसंस्तूयमानसुदेष्णं मस्तकतलविन्यस्तहस्तप्रवृद्धव-
ल्लवयोपिदभययाचनावचनप्रतिशब्दानदक्षगवाक्षमात्रोपलक्षितं कुमारप्र-
याणपरिहार्यमाणमातुःशतान्तःपुरवधूदीनवविलापघोषं तत्पुरमासीत् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन् क्षणे तच्छगम् उत्तरकृतयुद्धप्रयागसमये तत्पुरम् विराट-
नगरम् यातायातसरभसाः गतागतवेगशालिनः ये राजलेखवाहाः दृष्टिपत्रप्रा-
पकाः तेषां मुखेभ्यः (तत्क्षणमादित्यैः) ध्रुवेन कर्णगोचरीकृतेन बल्लमुजावलेप-
वृत्तान्तेन स्वजात्यन्यतमस्य (नीमस्य) बल्लनाम्ना प्रयमानस्य सुववीर्यगर्ज-
वतेन मोदमानं प्रसीदन् सुदृक्कृतं यस्मिंस्तत्तादृशम्, अयं दिवसः अद्यतनो वासरः
वंरस्तोत्रवीरजननोत्सवोर्युगपत्प्रसिद्धः वैजननः प्रसूतिदिवसः (अद्य तव स्वामी वि-
राटः पुत्रश्चोत्तरो रणे विजितः तत्र वीरपत्नीत्वं वीरजननीत्वं च युगपदुपहरिष्यतीति)
कात्यायनीर्जनेन ('कात्यायन्यर्घदृष्टा या काषायव्रसनाऽधवा') इति लङ्घितेन स्त्री-
लोकेन संस्तूयमाना श्लाघ्यमाना सुदेष्णा विराट्भार्या यत्र तादृशं तथोक्तम्, मस्त-
कतलविन्यस्तप्रणामार्थं शिरसि कृतपाणयो याः बल्लवयोपितो गोपाङ्गनास्तासाम्
अभययाचनाया वचनस्य रक्ष नः पतीन् इति प्रार्थनापरस्य वक्षसः प्रतिशब्दान-
द्वेगे गवाक्षमात्रेण उपलक्षितम् युक्तम् (सर्वेषामेव पुरुषाणां युद्धार्थं गतत्वेन
बल्लवीमभययाचनावचनप्रत्युत्तरदाता न तत्रासीत् केवलं तद्वर्जना वचांसि गवा-
क्षेषु प्रतिशब्दं जनयन्तिस्मेति भावः) कुमारप्रयागेन उत्तरयुद्धयात्रया परिहार्य-
माणः निवार्यमाणः मातुःशतान्तःपुरवधूदीनां शतसंख्यककीचकस्त्रीणाम् नववि-
लापघोषः प्रत्यग्रवैद्यपरिदेवनं यत्र तादृशम् (कुमारयात्रायामपञ्चकुलं रोदन्-
मा श्रावीति कीचकवधूनां रोदनं प्रतिपिदम्) आसीत् ॥

१. 'दृष्टवमुज्जवावलेप' ।

२. 'कुलवीरपत्नीवीरजननीति तव' ।

३. 'जनस्तूयमानसुदेष्णम्' ।

४. 'इत्थपल्लवतलववृद्ध' ।

५. 'वाधा' ।

६. 'गवाक्षोपलक्षितम्' ।

७. 'प्रयागबल्ल' । इति १५० ।

जिस समय उत्तरने सुदयाना की उस समय विराटके नगरमें—यातायातमें तेजी रखनेवाले राजपत्रवाहक लोगोंके मुखसे बल्ल भीमके बाहुवीर्यकी खबर पाकर पाचकगण प्रसन्न हो रहे थे, अर्धवृद्धा औरतें रानी सुदेष्णाके पास बैठकर उनकी प्रशंसा इन शब्दोंमें कर रही थीं कि आजका दिन आपके लिये एक ही साथ वीरपत्नीत्व तथा वीरजननीत्व दोनों पदका जन्मदाता होगा, सिरपर हाथ रखकर प्रणाम करके वृद्धी गोपालस्त्रियों अभययाचना—अपने पतिपुत्रोंको प्राणरक्षाकी प्रार्थना कर रही थीं, परन्तु उनके प्रार्थना-वचनका प्रत्युत्तर देनेवाला कोई वीर उस नगरमें नहीं रह गया था, सभी युद्धमें चले गये थे, केवल गवाक्षोंमें ही उनको प्रार्थनायें प्रतिध्वनित होकर रह जाती थीं, कुमारकी सुदयानाके कारण उनके शतसंख्यक मातुलोंकी स्त्रियोंके बिलापघोष निवारित कर दिये गये थे ॥

लाजाभिर्वर्षी ललनासमाजो राज्ञः कुमाराय रथस्थिताय ।

मुदाशिपं मूल्यमिव व्यतानीज्जिघृक्षितानां द्विषदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

लाजैति । ललनासमाजः पुरवनिताजनः रथस्थिताय युद्धे गन्तुं कृतरथारोह-
णाय कुमाराय राजपुत्रायोत्तराय लाजाभिर्वर्षी आचारलाजवर्षणपरः सन् मुदा
हपेंग जिघृक्षितानाम् आदिरिसितानां लब्धुमिष्टानां द्विषदंशुकानाम् कौरववस्त्राणां
मूल्यम् इव आशिपं शुभाशंसां व्यतानीत् कृतवान् । पुष्पं वर्षन्त्यो लाजैरवकिर-
न्तश्च ललनाजनाः प्रेप्सितद्विषद्वस्त्राणां मूल्यमिव स्वामाशिपं राजपुत्राय वितेरु-
रिति भावः । उच्येत् ॥ १६ ॥

सुदर आरुढ़ राजकुमारके ऊपर शुभसूचक लाजवर्षण करनेवाली ललनाओंने—जो
दुर्योनादिके बल वे पाना चाहती थीं उनके मूल्यके समान अपना आशीर्वचन कुमारको
अर्पित किया ॥

आलेख्यदत्तैः पुरुषैरुपेतामालोक्यन् राजर्षये प्रतोलीम् ।

घोटान्नुदन्तीं स रथे निबद्धान्पोटां पुरस्कृत्य पुरात्प्रतस्ये ॥ १७ ॥

आलेख्यदत्तैरिति । स उत्तरः आलेख्यदत्तैः युध्यमानदशयां चित्रार्पितैः पुरुषैः
उपेतां युक्ताम् प्रतोलीं रथ्याम् राजपथे राजमार्गे आलोक्यन् युध्यमानजनचित्र-
पूरितां रथ्यां पश्यन् (ईदृशमेव सुकरं युद्धमिति भावयन्) सन् , रथे निबद्धान्
घोटान् अश्वान् नुदन्तीं पुरःसरणाय प्रेरयन्तीं पोटां स्त्रीपुंसलक्षणां बृहन्नलाम्
(अर्जुनम्) पुरस्कृत्य सारथ्यभावेनाग्रे स्थापयित्वा पुरात् स्वनगरात् प्रतस्ये -
चलितः ॥ १७ ॥

सुद करते हुए रूपमें चित्रलिखित पुरुषोंसे युक्त गलियोंकी रागमार्गमें देखता हुआ
(जैसे यह चित्रस्य पुरुष लड़ रहे हैं उसी तरह हमें भी लड़ना है, कोई बड़ी बात नहीं है,

इस प्रकारकी भावना रहता हुआ) वह राजकुमार उत्तर क्षीपुंसलक्षण-कलीव अर्जुनको सारथिके रूपमें आगे बैठाकर नगरसे चला ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुखादुदयमानः पवमानो वृन्दारकमुक्तमन्दारकुसु-
मवर्षमन्दायितधूमगन्धं बल्ललस्य चिकुरबन्धमाघ्राय निशि तस्य जयो-
त्सवं विज्ञापयितुमवसरं विचिन्वन्निव विराट्कुरुनन्दनयोः स्यन्दनसमीपे
मन्दं मन्दमस्पन्दत ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमानन्तरं दक्षिणदिङ्मुखात् दक्षिणस्या दिशः मल-
बात् उदयमानः प्रवृत्तः पवमानः वायुः वृन्दारकैः देवैः मुक्तात् विसृष्टात् मन्दार-
कुसुमवर्षात् कल्पवृक्षपुष्पवृष्टेः मन्दायितः मन्दीभूतः अनुत्कटखं गमितः धूमगन्धः
महानसवासे जातो धूमगन्धो यत्र तादृशम् (भीमस्य केशे चिरमहानसवासवशा-
द् धूमगन्धः संजातः स च विजयानन्तरं देववर्षितसुरद्रुमपुष्पसुगन्धसम्पर्कमहिम्ना
मन्दीकृत इति विवक्षितोऽर्थः) बल्ललस्य भीमस्य चिकुरबन्धम् केशराशिम् आघ्राय
(स्नेहप्रदर्शनाय पिता पुत्रस्य शिर आजिघ्रतीति प्रसिद्धम्) निशि रात्रियुद्धे तस्य
भीमस्य जयोत्सवं विजयं विज्ञापयितुं पार्थं सूचयितुम् अवसरं योग्यं समयम्
विचिन्वन् अन्विष्यन् इव विराट्कुरुनन्दनयोः उत्तरार्जुनयोः स्यन्दनसमीपे रथ-
पार्श्वे मन्दं मन्दम् अस्पन्दत चलतिस्म । अनुबल्लवायुस्तं विजयाशसिनमकार्षीत्
मन्दस्यानुबल्लस्य च वायोर्यात्राकाले प्राप्तिः कार्यसिद्धिं सूचयतीति कवयस्तथा
वर्णयन्ति, इत्यतः मेधे—‘मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुबल्लो यथा रवाम्’ इति ॥

इसके बाद दक्षिण दिशासे आता हुआ, देवों द्वारा बरसाये गये कल्पवृक्षप्रसूनोसे कम
हो गया है महानसधूमगन्ध जिसमें ऐसे भीमके केशोंका आघ्राण करके (बाधु भीमके
पिता थे, स्नेह प्रकट करनेके लिये उन्होंने विजयोपरान्त अपने पुत्र भीमका शिर चूम
लिया) रात्रिमें हुई भीमकी विजयके विषयमें सूचना देनेका अवसर सा ढूँढता हुआ पवन
उत्तर और अर्जुनके रथके पास मन्दगतिसे बहने लगा ॥

प्रस्वापितेभ्यः परभूपतिभ्यः सजातिवर्गः सुलभो रयोऽस्मिन् ।

भविष्यतीतीव ननर्त हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनोः ॥ १८ ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शतमन्युः इन्द्रस्तरसूनोः अर्जुनस्य शताङ्गशाटी रथध्वजपटः
अस्मिन् अचिरभाविनि रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्यः अर्जुनकस्तुं प्रस्वापनास्त्रप्रयोगीण
समाधिमिष कामपि निद्रादशां गमितेभ्यः परभूपतिभ्यः विरुद्धराजभ्यः सकाशात्
सजातिवर्गः स्वसमानजातीयपटराशिः सुलभः प्राप्तुं सुकरः भविष्यति इति हर्षात्

१. ‘वृन्दारकवृन्दमुक्त’ । २. ‘बल्लवचिकुर’ । ३. विजयाय विज्ञापयितुं ।
४. ‘मन्दमन्दम्’ । ५. ‘भविष्यतीति प्रणनर्त’ । इति पा० ।

इव ननर्त्त नृत्यति स्म । अन्योऽप्यभीष्टजनलामसंभावनया नृत्यति तद्वदजुनरय-
ध्वजपटोऽपि प्रस्त्रापितेभ्योऽपरभूपेभ्यस्तदीयानां वस्त्राणां लामं सुकरमुपेक्ष्य
सजातिलामसंभावनयैव ननर्त्तति उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

अजुनके रथका ध्वजपट नाच रहा था, ऐसा लगता था मानो अचिरभावी युद्धमें
अजुनद्वारा प्रत्वापनारुके प्रयोग होनेपर जब सभी विपक्षी राजागण सो जायेंगे, तब उनके
पट-रूपड़े आत्मानांसे मिटेंगे इसी तुझमें नाच रहा हो ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।

आगतोऽन्धिरिवानीकः कुरूणां दृष्टो ततः ॥ १९ ॥

जले मत्स्यानीति । ततः नगरादुबहिर्गमनानन्तरम् कुरूणां दुर्योधनादीनाम्
अनीकः सैन्यम् जले मत्स्यान् भीमान् दधानः धारयन्नपि स्थले मत्स्यान् विराटा-
दीन् मत्स्यदेश्यान् विलोकिनुम् द्रष्टुम् आगतः अन्धिरिव दृष्टो उत्तरेणार्जुनेन च
अदर्शि । अत्र कुरुसैन्यस्य सागरत्वोपेक्षया दुरवगाहत्वरूपं वस्तु ध्वन्यते ॥ १९ ॥
उस नगरसे बाहर आनेपर उत्तर तथा अर्जुनने कौरवसैन्यको देखा, वह सैन्य ऐसा
लगता था मानो अलम अपने अन्दर मत्स्य-मछलीको रखनेपर भी स्थलमें मत्स्य-मत्स्य-
देशस्थ विराट आदिको देखनेके लिये आया हुआ समुद्र हो ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारेः सेनाधूलिं विसृत्वरीम् ।

प्रायेण मानिना पुंसा परागो न हि सद्यते ॥ २० ॥

सेहे इति । तत्र तस्मिन् कौरवसैन्यदशनकाले जिष्णुः अर्जुनः अरेः शत्रोः
कौरवपक्षस्य विसृत्वरीं सर्वतः प्रसृमरां सेनाधूलिं चमूसमुत्थं रजः न सेहे न मर्य-
यामास, अत्रार्थान्तरन्यासमाह—प्रायेणेति । प्रायेण भूयसा मानिना अभिमान-
शालिना पुंसा पुरुषेण परागः परकृतः अपराधः परागः धूलिश्च नहि सद्यते न
मृष्यते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

कौरवसैन्यको देखनेके समय अर्जुनने चारो ओर फैली हुई सेनाकी धूलपरामकी नहीं
सहन किया, प्रायः करके अभिमानी लोग दूसरोंके अपराध-पर आग अथवा पराग धूलको
नहीं ही सहते हैं ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य श्रीगोष्ठिकाऽजनि रणे निजवेरमनीव ।

भीश्वित्तमश्रुलहरी नयनं विमूर्च्छां बुद्धिं च वैपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये अरिसैन्यं शत्रुसेनाम् अवलोकितुः परयतः उत्तरस्य
निजवेरमनि स्वगृह इव रणे युद्धक्षेत्रेऽपि श्रीगोष्ठिका वनिताजनपरिवृतत्वम्
अजनि अभूत्, ययासौ स्वगृहे स्त्रीभिः परिवृष्टस्तिष्ठति तथैव रणे शत्रुसैन्य-

मालोक्यासौ स्त्रीभिः स्त्रीलिङ्गपदोपस्थाप्यतया स्त्रीत्वेन मन्यमानाभिः मीत्वादिभिः
परिब्रियतेस्म; मीः, अथुलहरी, मूच्छा, वेपथुरुजा इत्यादयो भावा एवं क्रियस्तं
परिवृत्य स्थिता इत्याशयः, तदेवाह—चित्तं तदीयं हृदयं मीः भयम्, नयनं
तदीयमस्ति अथुलहरी बाष्पधारा, तदीयां बुद्धिं विमूच्छां ज्ञानलोपावस्था, तदीयं
वपुः शरीरं च वेपथुरुजा कम्पः यत् आनन्दे व्याप्यानिष्ठं, अतोऽसौ स्त्रीभिरिव
परिब्रियतेस्मेति भावः । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमर्थनात् कान्यलिङ्ग-
लङ्कारः ॥ २१ ॥

शुद्धके विशाल सैन्यको देखनेपर उत्तरके हृदयमें मोनि-भय व्याप्त हो गया, ओंठोंमें
अश्रुनवाह होने लगा, बुद्धिमें विमूच्छा (ज्ञानलोप) हो गई, शरीरमें वेपथुरुजा (कम्प)
हो गई, ऐसा लगता था मानो शुद्धमें भी उत्तरके चारों तरफ लियोंकी गोष्ठी (मी, अश्रु-
लहरी, मूच्छा, वेपथुरुजा-इन लियोंकी जनवट) आ लुटती, जैसे घरपर उत्तके पास
नारियोंकी जनवट रहा करती थी ॥ २१ ॥

व्यातन्वन्दुरवं गले विरचयंस्तालुन्यपां शोषणं

वृष्टीरधिण विवर्चयन्विपुलयन् द्यां वार्तराष्ट्रारवैः ।

सेवायां त्वरयन्वनंजयगुणस्यान्तर्बहिः कम्पयं-

त्वासो मात्स्यमुते चकार चरितं पण्णामृतूनां क्रमात् ॥ २२ ॥

व्यातन्वन्निष्ठि । गले कण्ठे कुरवन् कुरवकं पुष्पमेदन् (मीतिवशाद्गद्गदतया
कुशब्दं) व्यातन्वन् प्रकटीकुर्वन् तालुनि तालुमाने मुखस्ये अपां लालाजलानां
शोषणं विरचयन् (जलं शोषयन्) अधिग नेत्रे वृष्टीः जलवृष्टीः बाष्पवृष्टीश्च
विवर्चयन् समुपपादयन्, द्याम् आकाशं वार्तराष्ट्रारवैः दुर्योधनादीनाम् किमपि
योद्धुमागत्येत्यं विमेतीति हासनादैः विपुलयन् पूरयन् हंसशब्दं तथा कुर्वन्,
घनजयपदस्य अर्जुनचरणस्य सेवायां त्वरयन् अग्निस्थानसेवायां च त्वरयन्
उत्सुकयन्, अन्तर्बहिश्च कम्पयन् कम्पं जतयन् त्रासो युद्धमय उत्तरे विराट्पुत्रे
क्रमात् क्रमशः पण्णां वसन्तादीनाम् ऋतूनां चरितं व्यवहारं चकार जनयामास ।
जनयामासः—उत्तरो युद्धात् विमेति, भयेन यद् गद्गदं कुरवं करोति तदेव
कुरवकपुष्पोदयरूपं वसन्तचरितम्, तदीयतालु शुष्यति तदीयमुखशोषो जायते
तदिदं जलशोषणात्मकं ग्रीष्मचरितम्, तदीयमग्नि बाष्पं वर्षति, तदिदं वृष्टिरूपं
वर्षर्तुचरितम्, तदीयां नीतिमनुमाप तं हसन्तो धृतराष्ट्रपुत्रा गर्जन्ति तदिदं
वार्तराष्ट्राणां हंसानामारवरूपं शरद्वत्तुचरितम्, उत्तरस्य घनजयपादग्रहणमेवा-
ग्निस्थानसेवनरूपं हेमन्तचरितम्, अन्तर्बहिश्च कम्पनं शिशिरचरितं तदेवं क्रमशः
पण्णानपि ऋतूनां चरितं भयनेक्रमाविष्करोतिस्मेति भावः । श्लेषः स्पष्टः ॥ २२ ॥

युद्धमें उत्तर दूर गया, उसके मुँहसे साफ शब्द नहीं निकलते थे, वही कुरवर्ण कुरवक फूट हो गया जो वसन्तका सूचक है, उसका गला सूख रहा था, यह शोष ग्रीष्मका कार्य हुआ, ओखेंसे आँसूका वरसना वर्षाका कार्य हुआ, उसे दूरा देखकर धृतराष्ट्रके पुत्र जो सिंहनाद करते थे वही हंतोका शब्दरूप शरद्गुणा का कार्य हुआ, टरकर वह धनञ्जय—अर्जुनके चरणोंमें लिपट गया, यह हुआ धनञ्जय—वहिका न्याय सेवनरूप हेमन्तका कार्य, और बाहर भीतर होनेवाला कन्वन हुआ शिशिरका कार्य, इस प्रकारसे भवने उत्तरके लिये सभी ऋतुओंके चरित क्रमशः प्रकट कर दिये ॥ २२ ॥

अथ रथादवप्लुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधाव्य कचेषु गृहीतवते फाल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव प्रमुषितार्धवर्णं वच एवमवादीत्,—

अथेति । अथ भयोदयानन्तरं रथात् अवप्लुत्य सवेगम् अवरुह्य पुरं प्रति पलायमानः नगरामिमुखं धावन् अयम् उत्तरः विराटपुत्रः पश्चादनुधाव्यम् तोऽनुसृत्य कचेषु गृहीतवते गृहीतोत्तरकेशाय फाल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना व्यर्थेन मन्दीभूतेन सगद्गदस्वरेण वा कण्ठरवेण शब्देन प्राक्तनचित्रम् प्राचीनालेख्यम् इव प्रमुषितार्धवर्णम् भीतिवशात् स्खलदृष्टं लुप्तं च (चित्रस्य पुराणत्वे तद्गततरागार्धं लुप्यति, भयभीतस्य पुंसो वचनस्यापि वर्णाः साधु नोच्चार्यन्ते तेन लुप्ता इव प्रतीयन्ते) वचः वचनम् एवं वच्यमाणप्रकारेण अवादीत् ।

इसके बाद उत्तर रथसे दूटकर भागा, अर्जुनने भी उसका पीछा करके उसकी शिला पकड़ ली, इससे उत्तरने अपने गद्गद स्वरमें अर्जुनसे इस प्रकारके वचन कहे, जिनके कुछ अक्षर भयसे अनवश गायब थे, स्फुट उच्चारित ही नहीं हो सके थे जैसे प्राचीन चित्रके रंगोंका आधा हिस्सा गायब हो गया रहता है ॥

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले ! त्व-

मद्गोर्न मान्ति कुरुराजवलान्यमूनि ।

सद्यो निवर्तय रथं समरेच्छयाऽलं

नेप्याम्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥

किं वेति । हे बृहन्नले, त्वं किंवा चिकीर्षुः असि किमनर्थकारि मम युद्धप्रवर्तनं कर्तुमिच्छसि ? अमूनि पुरःस्थितानि कुरुराजवलानि कौरवसैन्यानि अध्वगोः समनयनयोः न मान्ति । अपारतया मया द्रष्टुमप्यशक्यानि कौरवसैन्यानि, तथापि मां युद्धे प्रवर्त्तयन्ती त्वं कमनर्थं विधित्ससीति न वेद्मीत्याशयः । रथं मम स्पन्दनम् सद्यः तत्कालमेव निवर्त्तय परावर्त्तय, समरेच्छया युद्धामिलापेण अलम् नास्ति

किमपि युद्धेन फलम्, अहम् अवशेषम् शिष्टम् आयुर्जीवनसमयम् निजगृहेषु स्वा-
वासेषु नेष्यामि, न कदाचिदपि योत्स्ये इत्यर्थः ॥ २३ ॥

हे बृहन्नले, तुम क्या करना चाह रही हो, हाथ कौरवकी यह अपार सेना मेरी
भौलोंमें नहीं समा रही है, तुम मेरे इस रथको अविलम्ब लौटा दो, मैं अपनी अवशिष्ट
आयु अपने घरों में ही बिताऊँगा । मुझे लड़नेकी विलकुल इच्छा नहीं है ॥ २३ ॥

गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-

घोषान्दहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि

प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुतां न वेत्सि ॥ २४ ॥

गाः कालयन्तिवति । कुरवः दुर्योधनाद्याः गाः धेनूः अश्वपैः सकलैः वत्सकुलैः सह
कालयन्तु नयन्तु, घोषान् गोष्ठान् दहन्तु भस्मसात्कुर्वन्तु, गोपान् गोरक्षाधिकृ-
तान् जनान् प्रहरन्तु ताडयन्तु, (यथेच्छं कुरवो व्यवहरन्तु नास्ति मम तत्र किमपि
कर्त्तव्यम्) मह्यम् उत्तराय स्वम् पलायनोत्सवं इतो युद्धस्थलादपसरणरूपं हर्षं
देहि प्रयच्छ, मम प्राणेषु गुरुतां महत्त्वं किञ्चिदपि न वेत्सि नागवच्छसि । मम
प्राणानां यदि महत्त्वं वेत्सि तर्हि मां पलायितुमनुमन्यस्वेति भावः ॥ २४ ॥

कौरवगण सभी गाँवें वृद्धोंके साथ ले जायें, घोषको जला डालें और गाँवोंको यथेच्छ
पीटें, मुझे कुछ नहीं कहना है, मुझे तुम केवल भाग जानेका मौका दो, मेरे प्राणोंके महत्त्व
को क्या तुम कुछ भी नहीं समझते हो ! ॥ २४ ॥

मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविधं कृपालो ! ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिषेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥

मातृमिति । उत्कण्ठितस्य मातृदर्शनोत्सुकस्य मम मातुर्मुखं पुरः पुरः अग्रेऽग्रे
एवं तिष्ठति अवस्थितं प्रतीयते, हे कृपालो दयाशाली बृहन्नले, मां तत्सविधं मातुः
समीपं नय प्रापय । अहं मातृदर्शनोत्कृतया भावनोपनीततया मातुर्मुखं पुरःस्थि-
तमेव प्रत्येमीत्यर्थः । नैतावता ममोपकारमात्रं सिद्ध्यति, किन्तु तवार्थलाभोऽपि
स्याह—यत्प्रवन्तीति । मम कोशगृहे यावन्ति कनकानि सुवर्णधनानि सन्ति,
तावद्भिः एवं तैः सर्वैः एवं सवित्री मम माता त्वाम् अभिषेक्ष्यति पुरस्करिष्यति,
एवं च यत्प्राणरक्षणं न केवलं दयालुतया करणीयं किन्त्वर्थलाभलोभेनापि तथेति
भावः ॥ २५ ॥

मैं माताको देखनेके लिये उत्कृष्ट ही रहा हूँ, मेरे तानने माताका मुँह सदा नाचा करता है, हे दयालु बृहन्नले, तुम मुझे माताके पास पहुँचा दो, ऐसा करने पर-हमारे कमानेमें कितना सौना है, उतने सभीसे हमारी माता तुम्हें सत्कृत करेगी, पुत्र देनेवालेके लिये अर्घ्य कुछ भी नहीं होता है, अतः जब तुम मुझे नकुशलरूपमें मेरी माताके पास पहुँचा दोगे, तब मेरी माता तुमको खजानेमें वर्तमान समस्त सोनेसे पुरस्कृत करेगी ॥२५॥

चित्रे युद्धं विलोक्याहं चापलादेत्य वञ्चितः ।

तत्रासद्भिरिहोद्यद्भिः च्वेलाहेषितवृंहितैः ॥ २६ ॥

चित्रे युद्धमिति । अहम् उत्तरः चित्रे आलेख्ये युद्धं विलोक्य दृष्ट्वा (ईदृशमेव युद्धं भवतीति विभाव्य) चापलात् लौल्यवशात् एतस्य युद्धभूमिम् आगत्य तत्र चित्रे असद्भिः अविद्यमानैः इह युद्धभूमौ च उद्यद्भिः प्रकटीभवद्भिः च्वेलाभिः वीराणां निहनादैः हेषितैः अश्वशब्दैः वृंहितैः करिगर्जितैश्च वञ्चितः प्राणसंशयम् आरोपितः अस्मि । चित्रगतं युद्धमालोक्य युद्धभीदशमेवारक्तपातं भवतीति प्रतीत्या अहमि-
ह्यातः, परं चित्रयुद्धेऽवर्तमाना वीरनादगजाश्वगन्धा मां व्यामोहयन्तीति भावः ॥

मैंने चित्रमें युद्ध दत्ता और लौल्यवश यहाँ युद्धक्षेत्रमें चला आया, उन चित्रोंमें नहीं होनेवाले परन्तु यहाँपर दोननेवाले-सिंहनाद समान वीरनाद, घोड़ोंका दिनदिनाना और शायियोंका चिन्पाटना वगैरहने मेरे प्राणोंको संशयमें डाल दिया है ॥ २६ ॥

यथाहं भूतलं त्यक्त्वा रथमारुहमुच्छ्रितम् ।

तथा हृदन्तरं मुक्त्वा कण्ठं प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥

यथाहमिति । यथा अहम् भूतलं पृथिवीतलं त्यक्त्वा विहाय उच्छ्रितम् उन्नतं विशालं रथं त्यन्दनम् आरुह्य आरुढः, तथा मनः प्राणः हृदन्तरं स्वाधिष्ठानं मुक्त्वा कण्ठम् अधिरोहति आगच्छति । यथाहमुत्सुकतयोन्नतं रथमारुढवस्तथैव मनः प्राणोऽधुना कण्ठदेशमापद्य बहिर्निर्गन्तुमीहत इत्याशयः ॥ २७ ॥

जित्प्रकार मैं पृथ्वीतल छोड़कर रथ ऊँचे विशाल रथपर आरुढ़ हो गया था, उसी तरह इन समय मेरे प्राण हृदयदेशरूप अपनी जगहको छोड़कर कण्ठमें आ रहे हैं, मन के बारे मैं कण्ठगतमान हो रहा हूँ ॥ २७ ॥

इति बहु विलप्य पदैयोः प्रणिपतन्तं तं नृपसुतमपराङ्गे कर्पुदेन मुहुरास्फालयन्सस्मितं गिरममर्त्यपतिसुतोऽपि प्रवर्तयामास,—

इति । इति एवं प्रकारेण बहु नानाप्रकारं विलप्य विलापं कृत्वा पदैयोः अर्जुनचरणयोः प्रणिपतन्तं पतन्तं तं नृपसुतं राजकुमारमुत्तरं नाम अपराङ्गे पृष्ठदेशे

१. 'त्यक्त्वा' । २. 'बहुधा' । ३. 'पदैयोः' । ४. 'आसुरवाञ्छितम्' ।

५. 'अनरपतितनः' 'अनराधिपद्वतः' । इति पा० ।

मुहुः वारंवारं करपुटेन करतलेन आस्फालयन् परामृशन् अमर्त्यपतिसुतः देवराज-
पुत्रः अर्जुनोऽपि सस्मितं हसन् गिरं वाचं प्रवर्तयामास न्याजहार ॥

इस प्रकार बहुत-सा विलाप करके पैरोंपर पड़ते हुए राजपुत्रकी पीठकी हाथोंसे थपथपाते हुए देवराजके पुत्र अर्जुनने इस प्रकारके वचन कहे— ॥

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्बृद्धं कथं त्वमीदृशः ।

प्रवया अपि यः कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

उदितोऽस्माति । हे भद्र, (विपरीतलक्षणया) अभद्र, कुलकलङ्क, ईदृशः युद्ध-
भूमिमान्नदर्शनात् कण्ठगतप्राणः त्वम् विराटपतेः मत्स्यराजस्य विराटस्य उदरात्
कथम् उदितोऽसि कथं विराटात् त्वमीदृशो भीरुः सुत उत्पन्न इति भावः । यः
विराटः प्रवयाः अधिकवयाः बृद्धः सन्नपि कुतूहलात् युद्धोत्सुकत्वात् अधुना अपि
सम्प्रत्यपि परसैन्यैः शत्रुबलैः सह युध्यते । यो विराटो बृद्धः सन्नपि शत्रुसैन्यं साक्षा-
त्करोति तस्य पुत्रत्वं कथमीदृशः कातर उत्पन्नः, 'आकरे पश्चरागाणां जन्म काच-
मणोः कुतः' ॥ २८ ॥

हे कुलकलङ्क, अभद्र, वसं विराट नृपतिके वंशमें इस तरहका कायर तू किस
प्रकार पैदा हो गया ? जो विराट बृद्ध होकर इस समय भी शत्रुसैन्यके साथ युद्ध कर
रहे हैं । जो बूढ़ा पिता उत्साहसे शत्रुसैनिकोंका मुकाबला कर रहा हो, उसका पुत्र इस
तरहका कायर निकले कि शत्रुसैन्यको देखते ही कण्ठगतप्राण हो जाय, यह बड़े आश्चर्यकी
बात है ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्वं संगरे यदि विभेपि रिपुभ्यः ।

मत्स्यकेकयभुवां भुजभाजां मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥

सारथाधिति । सारथौ सूते मयि गतभये निर्भये अपि रथी रथारूढः त्वं यदि
संगरे युद्धे रिपुभ्यः शत्रुभ्यः विभेपि भयं लभसे, मत्स्यकेकयभुवां मत्स्ये केकये च
वंशे उत्पन्नानां भुजभाजां बाहुवीर्यशालिनां राज्ञाम् इतोऽपि अस्मादपि तव युद्धा-
त्पलायनात् अधिकं मानकृन्तनम् अभिमाननाशनम् अन्यत् किम्, सारथौ मयि
निर्भये सत्यपि रथस्त्वं यदि युद्धे शत्रुभ्यो विभेपि तदा तव पितृकुले मत्स्यवंशे
मातुलकुले केकयवंशे चोत्पन्नानां बाहुवीर्यशालिनां राज्ञां महदयशो जायेत, त्वत्प-
लायनादधिकं तदकीर्तिकरं न सम्भवतीति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ २९ ॥

मैं सारथि निभय होकर बैठा हूँ और आप रथारूढ़ होकरके भी शत्रुओंसे टर रहे हैं,
मत्स्यवंशके तथा केकयवंशके (आपके पितृकुल तथा मातुलकुलके) बाहुबलशाली राजाओंके
लिये इससे बढ़कर अकीर्तिजनक बात क्या हो सकती है ? ॥ २९ ॥

विस्तार्य संसदि विशृङ्खलवीरवाद्

युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्पः

अन्तःपुरेषु हसतामवलजनाना-

माचार्य एव भविता कुचवलितानाम् ॥ ३० ॥

विस्तार्येति । संसदि अन्तःपुरस्त्रीसभायाम् विशृङ्खलं निम्प्रतिरोधं वीरवादम् 'पक्षोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूत्' इत्यादिस्वरूपमात्मश्लाघापरकं वचनं विस्तार्य उद्धोष्य अद्य युद्धात् पलायितवतः संप्रति समरं विहाय घातितवतस्तव अङ्गकम्पः भयकृतं शरीरचलनम् अन्तःपुरेषु हसताम् त्वदीयं युद्धात्पलायनं ज्ञात्वा त्वामुप-हसताम् अवलजनानाम् वनिनानाम् कुचवलितानाम् स्तनसंचाराणाम् आचार्यः उपदेशा भविता एव । त्वां युद्धात्पलायितुं कम्पमानवपुषं च दृष्ट्वा अन्तःपुरस्त्रियो वलिताकुचं-चालितकुचभारमुच्चैर्हासं करिष्यन्ति, तत्र तवाङ्गकम्पस्तासां स्तनानां कम्पस्योपदेष्टेव प्रत्येप्यत इत्यर्थः । स्त्रियोऽपि त्वामुपहसिष्यन्ति तदा का कथा पुराणामुपहासस्येति भावः ॥ ३० ॥

अन्तःपुरकी स्त्रागोष्ठीमें आपने बिना गेक टोकके वीरवाद-अपने पराक्रमकी तारीफ की, और अब जब आप लड़ाईके मैदानसे भयसे काँपते हुए भागकर जाइयेगा तब आपका यह काँपना आपका उपहास करने गयी अन्तःपुरललनाओंके कुचोंको काँपनेका उपदेश देनेमें आचार्य बनेगा ही, निश्चय आपका भयसे काँपना देखकर बहुत जोरसे हँसेगी, आपका काँपना मानो उनके स्तनोंको काँपना सिखावेगा ॥ ३० ॥

कियद्द्विपामंशुकमावृतं ते सहोदरेणेति सखीभिरुक्ते ।

मानोत्तराया भृशमुत्तरायाः किमुत्तरं ब्रूहि तदुत्तर ! त्वम् ॥ ३१ ॥

कियदिति । हे उन्ने, तव सहोदरेण भ्रात्रा उत्तरेण कियत् किं परिमाणम् द्विषां कौरवाणाम् अंशुकं वस्त्रम् आवृतम् अपहृत्यानीतम् इति एव सखीभिः वयस्याभिः उक्ते पृष्टे सति मानोत्तरायाः सा मानशालिण्याः उत्तरायाः त्वदनुजायाः त्वलुः उत्तरं प्रतिवचनं किं स्यात् इति त्वं वद मां कथय । युद्धात् परावृत्त्य गते त्वयि उत्तरासख्यस्तां तव भ्रातो कियत्परिमाणं शत्रूणां वस्त्रमपहृत्यानीतवानिति प्रच्छन्ति तदोत्तरा किमुत्तरं दास्यति ? नानिनी ग्ना मानभद्रेण कथं निर्वचना मती रथा-स्यतीति मह्यं त्वमाख्याहीति भावः ॥ ३१ ॥

जब तुम युद्धसे परावृत्त होकर व. प्रोग तब उत्तराकी राखियो उत्तराने पूछेगी कि तुम्हारे भाईसाहब शत्रुओंसे जितने वस्त्र लानकर लाये है ? उस समय अभिमानिनी उत्तरा अपनी सखियोंको कौनसा उत्तर देगी, यह नो बताओ ॥ ३१ ॥

जरठो जनकोऽपि मातुलाः शतमप्यन्तमगुस्त्वमेककः ।

यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे राज्यमिदं भविष्यति ॥ ३२ ॥

जरठ इति । तव जनकः पिता विराटः जरठः वृद्धः तव शतम् शतसङ्ख्यकाः अपि मातुलाः मातृभ्रानरः कीचका अन्तमगुः विनाशं गताः मृताः, यदि अत्र युद्धे धैर्यम् अचञ्चलत्वं न यासि स्थिरो न तिष्ठसि तदा इदं राज्यं तव वशे अधिकारे न भविष्यति न स्थास्यति । तव पिता वृद्धः सहायकतया संभाव्यमाना मातुलाः कीचकाः सम्प्रत्येव नाशं गताः, तदस्यां स्थितौ सहायकाभावेन यदि त्वं युद्धे दृढतां नावलम्बसे तदा त्वदीयं राज्यमिदं स्थिरत्वं नोपयास्यति, वीर-भोग्यत्वाद्वसुधरायाः, अतस्त्वया स्वराज्यं रक्षितुं युधि धीरत्वमवश्यमवलम्बनीयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तुन्हारे पिता विराट् वृद्ध हो चले हैं, सौसंख्यक तुन्हारे माना कीचक भी मर चुके हैं, उन दोनों सहायक पक्षोंसे कुछ सहायताकी आशा करना व्यर्थ है, इस स्थितिमें यदि तुम युद्धमें स्थिरताका अवलम्बन नहीं करते हो तो तुम्हारा यह राज्य तुन्हारे हाथसे निकल जायगा, तुन्हारे हाथमें नहीं रहेगा ॥ ३२ ॥

तदिदं विजहीहि साध्वसं कुरु पाणौ तृणतां कुन्त्वपि ।

तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वल्गनं क्षमम् ॥ ३३ ॥

नदिद्रमिति । तत् तस्मात् युद्धाःपलायनस्य नश्वन्वाद्राज्यभ्रंगपरिणामत्वाच्च इदं सम्प्रति प्रकाश्यमानं साध्वसं भयम् जहीहि त्यज, पाणौ हस्ते तृणतां चापं कुरु स्थापय, कुरुपु सम्प्रत्याक्रमणपरेषु शत्रुषु कीरवेषु तृणतां तृणत्वज्ञानं तुच्छत्वप्रत्ययं कुरु विधेहि, मत्स्यपतेः मत्स्यदेशाधीश्वरस्य तव उत्तरस्य वाहिनीमुखे सेनाग्रभागे वल्गनं सञ्चरणं क्षमम् युक्तम् खलु, मत्स्यपतेः महामत्स्यस्य खलु वाहिनीमुखे नद्या अग्रतः वल्गनं संचरणं युक्तम् इति च ध्वन्यते, तेनोपमाध्वनिः, 'तृणता स्यात्तृणत्वेऽपि तृणता कार्मुकेऽपि च' इति विश्वः, 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' इति धामरः ॥ ३३ ॥

युद्धसे भागना निन्दनीय है, उसका परिणाम राज्यनाश है, अतः इस भयको छोड़ो, धनुष हाथमें उठाओ और आक्रमण करनेवाले इन कौम्वर्य शत्रुश्रेणियों यासकी तरह तुच्छ समझ लो । तुम मत्स्यराज हो, तुम्हारे लिए उचित यही है कि तुम सेनाके आगे चला करो, महामत्स्यके लिये नदीके आगे रहना ही उचित होता है ॥ ३३ ॥

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शर्माविटपिकोटिसमाटीकितकिरीटशङ्खचापनिपङ्क्तौ जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यतां संपादयितुमिव खण्डित-

पण्डमात्रोऽयमाखण्डलसुतो निजतत्त्वव्याकरणशतधापल्लवितघाट्टर्थेन
तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारथ्यशिल्पं रथमधिकृत्य क्षणेन वारि-
निधिपूरस्य चाडवैवहिरिव सपत्नसैन्यस्य समुत्थीनो बभूव ॥

इत्याश्वासयेति । इति एवं प्रकारेण उत्तरम् आश्वास्य धैर्यं लभयित्वा पितृवनाट-
वीतदम् इमं शानवत्तिकाननम् उपेत्य आसाद्य शर्मात्रिदपिकोटः शर्मावृक्षाग्रभागात्
आदीक्षिताः आनीताः किरीटम् देवेन्द्रदत्तं मुकुटम्, शङ्खः देवदत्तनामा स्वीयः
शङ्खः, चापं धनुः गाण्डीवनाम, निपङ्क्तौ अक्षयतूणीरौ एते युद्धोपकरणसम्भाराः येन
तथाभूतः अयम् उत्तरसारथीभूतोऽपि आखण्डलसुतः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः जयलक्ष्मी-
परिजननयोग्यतां विजयश्रीरिमं वृणुयादिति स्वस्वरूपयोग्यतान् संपादयितुं जन-
यिनुनिव खण्डितपण्डमावः दूरीकृतवर्लीयत्वः (सति नपुंसकत्वे विजयलक्ष्मीः
कथं वृणुयादिति हेतोरेव नपुंसकतां परिहृत्य वीरलक्ष्मीवरणयोग्यतां पुंस्तां
प्राप्य) निजतत्त्वव्याकरणेन स्वस्वरूपपाण्डवत्वाजुनन्वादिव्याख्यानेन शतधा
पल्लवितघाट्टर्थेन शतगुणीभूतोत्साहेन तेन रथीभूयागतेन एवं सुदेष्णापत्येन
उत्तरेण परिकल्पितसारथ्यशिल्पं विहितसारथिकर्तव्यम् उत्तरसारथिकम् रथम्
यानम् अधिकृत्य आरुह्य क्षणेन त्वरितम् सपत्नसैन्यस्य शत्रुबलस्य समुत्थीनः
अभिमुखावस्थितः बभूव, यथा चाडववह्निः बहवानलः वागितिधिपूरस्य समुद्रस्थः
जलराशेः समुत्थीनो भवति । अत्रोपमया यथा बहवानलः सामुद्रमग्भः क्षपयति
तथैवाजुनोऽपि शत्रुसैन्यं क्षपयिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

पूर्वोक्तं रितितं उत्तरको आश्वासनं देकर अजुनने इमं शानसमीपस्थितं वनमे आकर
शर्मावृक्षके ऊपरो भागते अपना किरीट, शङ्ख, धनुष तथा तरकत बनारा, और अपना
नपुंसकत्व दूरकरके अपनेको वीरलक्ष्मी द्वारा वरण किये जानेके योग्य बना लिया, अनन्तर
अर्जुनने अपना स्वरूप पाण्डव अर्जुन होना बताकर उत्तरके उत्साहको सौगुना कर दिया,
और उत्ती उत्तरको जो रथी बनकर आया था सारथिके कार्यपर निरुक्त करके अर्जुन उत्ती
रथपर आरुढ़ हुए, और क्षणभरने वह शत्रुसैन्यके नाशने आ गये, जैसे बहवानल समुद्रके
जलपूरके सामने आकर खड़ा हो ।

संख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबलं तत्सव्यसाची पुर-

श्वापे तादृशि किञ्चिदेव विदधे साचीभवन्ती दशम् ।

पार्वत्या निर्जपट्टवस्त्रशकलं स्नेहद्वयार्द्रं स्वयं

न्यस्य न्यस्य चिकित्सितत्रणशिरा देवोऽपि यं श्लाघते ॥ ३४ ॥

१. 'व्याकरणात्' । २. 'सारथि' । ३. 'आरुह्य' । ४. 'वारिधि' ।

५. 'बहवा' । ६. 'पुनः' । ७. 'किञ्चिदेव' । ८. 'निजवस्त्रपट्ट' । इति पा० ।

संख्यानीतमिति । सख्यसाची अर्जुनः संख्यातीतम् अनन्तं तत्कौरवबलम्
दुर्योधनसैन्यम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा किञ्चिदेव ईपन्मात्रं साचीभवन्तीतिर्यक् प्रसरन्ती
दृशं स्वां दष्टिं तादृशि तस्मिन् चापे गाण्डीवे नाम स्वधनुषि निदधे स्थापितवान् ,
यं चापं पार्वत्या गौर्या स्नेहद्वयार्द्रं तैलादिना स्नेहेन प्रेम्णा च आर्द्रं सिक्तं निजस्य
स्वपरिधानभूतस्य पट्टवस्त्रस्य कौशेयवसनस्य शकलं खण्डं न्यस्य न्यस्य वारं वारं
व्रणविरोपणार्थं स्थापयित्वा चिकित्सितं व्रणं यस्य तादृशं शिरो यस्य तयामृतः
देवः शिवः अपि श्लाघते प्रशंसति । अपारं कौरवबलं पश्यन्नर्जुनः करवत्तिनि तस्मि-
न्निजधनुषि वक्रां दृशं निदधे यत् धनुः पार्वत्या स्नेहार्द्रवसनखण्डन्यासेन चिकि-
त्सितव्रणयुक्तमस्तकः शिवोऽपि श्लाघते, पुरा किरातार्जुनयुद्धेऽर्जुनो गाण्डीवप्र-
हारेण शिवगिरसि प्रहारमकृतेति कथात्र स्मत्तव्या ॥ अत्र शिवप्रशंसिते धनुषि ,
वक्रद्वपातेन तस्याश्चस्तत्त्वं ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

अर्जुनेन जव असंख्येय कौरवसैन्यको ज्ञानेन देखा तव उन्हीने जरा विरहो दृष्टि
अपने वस धनुषपर डाली जित धनुषकी प्रशंसा पार्वती द्वारा स्नेह-नैल तथा ममता-से
सराबोर अपने बलके दुःख-हेनो बारबार रखकरके चिकित्सित हुआ है व्रण जितका देते
तिरवाले महादेव भी किया करते हैं । जित धनुषने महादेवको भी चोट पहुँचाई-जितको
याद महादेव भी किया करते हैं ॥ ३४ ॥

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तं ध्वनितं ततो दधाने ।

मुमुहुर्द्विरदा मुमूर्च्छुरन्वा रथिनश्चुलुभिरे भटाश्च विभ्युः ॥ ३५ ॥

नभसीति । ततः तदनन्तरं देवदत्ते तदाप्यया प्रथितेऽर्जुनशङ्के नभसि आन्त्रागे
प्रविसारि व्यापनशीलं नरदत्तम् अर्जुनेन नरेण दत्तम् आप्त्मानद्वाराजनितं ध्वनितं
शब्दं दधाने धारयति सति द्विरदाः राज्ञाः मुमुहुः भयेन चकृता चमूबुः, अन्धाः
मुमूर्च्छुः मूर्च्छामाप्सुः, रथिनः रथस्या योधाः चुलुभिरे चुन्वा अभवन्, भटाः पादा-
ताश्च विभ्युः त्रस्ता जाताः । चतुरङ्गमपि बलमस्वस्थमजायतार्जुनशङ्कध्वनिमाकर्ण्यन्ति
मात्रः ॥ ३५ ॥

इसके बाद अर्जुनके द्वारा फूँक नारे जानेपर आकाशमें फैलनेवाले शब्दको धारण
करनेवाला देवदत्त जव शब्दायनान हुआ तब हाथी अचक्काने लगे, घोड़े मूर्च्छित होने
लगे, रथी लोग भयचलित हो उठे और पैदल सेना मगमगीन हो उठी, इन तरह चतुरङ्ग-
सैन्य विचलित हो उठा ॥ ३५ ॥

पर्यायेणास्य गाण्डीवः पातितज्यः प्रकोष्ठयोः ।

गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृतं मौनं समापयन् ॥ ३६ ॥

पर्यायेनेति । अस्य अर्जुनस्य प्रकोष्ठयोः मणिवल्वादारभ्य कर्परपर्यन्तहस्तभा-
गयोः पर्यायेण क्रमेण पातितज्यः पातितमौर्वीकः सन् गाण्डीवः वामदक्षिणहस्तयोः

क्रमशो मौर्वीपाते जायमाने मति गन्धर्वयुद्धम् वने जातं गन्धर्वैः सह युद्धम् आरभ्य प्रभृति कृतम् अवलम्बितं मौनं निःशब्दत्वं समापयत् अवसितं चकार । वानेन पाणिनादाय दक्षिणेन मौर्व्यामारोप्यमाणायां गाण्डीवः शब्दं कृत्वा गन्धर्व-युद्धादारभ्य मग्नप्रति यावत् स्वीकृतं मौनघनं समाप्तं कृतवानिति भावः ॥ ३६ ॥

क्रमते दाये तथा दक्षिण कब्जेपर गिर रही है प्रत्यक्षा जिसकी ऐसा अर्जुनका वह गाण्डीव धनुष अपना वह मौन समाप्त कर रहा था, जिसे अपने गन्धर्वयुद्धसे लेकर अब तक कायम रखा था ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतनाण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्तारेण पाण्डवो-
ऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरमन्धासिन्धुरयं पुनरपि निर्वन्धु-
मागत इत्यवृण्वयया निजेर्ष्यया रुक्षा विपक्षाः पूर्वपक्षाः सिद्धान्तमिव युद्धा-
य तं पर्यवारयन् ॥

अथेति । अथ कृतदंकारे गाण्डीवे मति करतलद्वयम् अर्जुनस्य हस्तद्वयमेव मण्डपः नृत्यरङ्गः तत्र कृतं ताण्डवं नर्तनं सलीलचलनं येन तादृशस्य अर्जुनकर-युगले सलीलं चलनो गाण्डीवस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य धनुषश्चापस्य विस्तारेण दंकारध्वनिना पाण्डवः अर्जुनः अयं पुरोवर्त्ति धनुर्धर इति निश्चित्य अनुमाय लीलानिस्तीर्णदुस्तरमन्धासिन्धुः अनायाससमापितदुष्कराज्ञातवासवतः अयम् अर्जुनः पुनरपि भूयोऽपि निर्वन्धम् राज्याय निरोद्धुम् राज्यप्राप्तये आग्रहीतुम् आगत इति अचप्यया बलीयस्या दुर्निवारया ईर्ष्या गुणानपि दोषेषु ख्यापयन्त्या रुक्षाः कलुषितहृदयाः विपक्षाः कौरवाः पूर्वपक्षाः शङ्काविषया अर्थाः सिद्धान्तम् निर्णयमर्थम् इव तम् अर्जुनं युद्धाय सम्मुखसंग्रामाय पर्यवारयन् परिवव्रुः ॥

अर्जुनने जब धनुषदंकार किया तब अर्जुनके दोनों करतलरूप नृत्यमण्डपमें नृत्य करनेवाले गाण्डीवके दंकारसे कौरवोंने निश्चय कर लिया कि अनायास पार कर लिया है दुस्तर अज्ञातवासप्रतिश्रावको जिसने ऐसा यह पाण्डव अर्जुन ही है, और फिरते हम लोगोंको राज्यके लिये बरने आया है, इस दुर्दमनीय ईर्ष्याके कलुषितचित्त होकर विपक्षी कौरवोंने अर्जुनको बर लिया, जैसे पूर्वपक्ष सिद्धान्तको बर लेते हैं । शास्त्रमें निर्णय अर्थको कौरवोंने अर्जुनको बर लिया, जैसे पूर्वपक्ष सिद्धान्तको बर लेते हैं । शास्त्रमें निर्णय अर्थको सिद्धान्त कहा जाना है, सिद्धान्तको पूर्वपक्ष बरते अवश्य हैं, पर वे तर्ककी कसौटी पर पूरे नहीं उतरने पर छूट जाते हैं, अन्तमें सिद्धान्त अर्थही टिकता है उसी तरह घेरेंगे कौरव लोग अवश्य, परन्तु अन्तमें दृढ़ रहेगा अर्जुन ही, यह बात इस उपमासे प्रतीत होनी है ॥

१. 'गाण्डवस्य विस्तारेण पार्थोऽयम् ।

२. 'विस्तर' ।

३. 'निर्वन्धन्' ।

४. 'इत्यवृण्वयया' । इति पा० ।

विजयस्य रथे ततो निपेतुर्विमत्तानामिषवः परःसहस्राः ।

जनमेजययागवेदिमध्ये जगतां भीतिकरा इवाहिसंघाः ॥ ३७ ॥

विजयदेति । ततः परिवारणे जाते सति परःसहस्राः सहस्राधिकसंख्याः विम-
तानां प्रतिपक्षाणाम् इषवो बाणाः विजयस्य अर्जुनस्य रथे स्थन्दने जगतां भीति-
कराः सर्वलोकभयंकराः अहिस्त्राः सर्पसमुद्राः जनमेजययागवेदिमध्ये इव
निपेतुः पतन्तिस्म । परीक्षितपुत्रेण जनमेजयेन सर्पवधकाम्यया यज्ञे प्रारब्धे यथा
भीषणाः सर्पा मन्त्रबलाकृष्टाः सन्तो वेदिमध्ये न्यपतन् तथैवार्जुनरथस्य मध्ये
भीषणाः परस्सहस्राश्च विपक्षबाणाः पतिनुमारभन्तेति भावः ॥ ३७ ॥

अर्जुनको जब चारों तरफसे शत्रुओंने घेर लिया तब सहस्राधिक शत्रुबाण अर्जुनके
रथमें गिरने लगे, जैसे संसारको नय देनेवाले सर्पसमुद्राय जनमेजयके यज्ञमें वेदीके बीच
गिरने लगे थे । इस उपमासे गिरनेवाले बाणोंका नाश तथा अर्जुनका सुरक्षित रहना
व्यक्त होता है ॥ ३७ ॥

जन्मद्विषोऽपि तनयो जगदेकवीरो

जन्यं समारभत जृम्भयितुं महीयः ।

प्रत्यर्थिरक्ततटिनीन्प्रपन्नैः शराणां

भेत्यन्निवाय पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

जन्मद्विषोऽपीति । जगदेकवीरः संसारप्रसिद्धोऽद्वितीयः शूरः जन्यद्विषः इन्द्रस्य
तनयः अर्जुनोऽपि प्रत्यर्थिनां शत्रूणां रक्तस्य शोणितस्य तटिन्यां नद्यां स्नपनैः
अवगाहनैः शराणां बाणानां पितृकाननवासदोषम् इमशानावस्थानपातकं भेत्यन्
निवारयिष्यन् इव महीयः शलावनीयं जन्यं युद्धं जृम्भयितुं प्रकटीकर्तुम् आरभत
उपक्रान्तवान् । अर्जुनोऽपि स्वबाणानां इमशानवासपापप्रक्षालनाय शत्रुशोणित-
नद्यां स्नानमिव कारयन् भीषणं युद्धमारब्धवान् इत्यर्थः । अन्योपि स्त्रीये
जने कुतोपि हेतोर्जातपातकं तत्पातकोपशमनार्थं तस्य नदीस्नानमौलम्यमुपपाद-
यितुं प्रयतते इति बोध्यम् । उद्येक्षाऽलङ्कारः, वसन्तनिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

संसारके अद्वितीय वीर तथा इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भी भीषण युद्ध करना प्रारम्भ कर
दिया, ऐसा लगता था कि अर्जुन अपने बाणोंके इमशानवास्तज्जलित पापोंका शत्रुशोणितमें
उनको स्नान करा करके नाश कर देना चाहते हैं । जिते पाप लग जाता है वह किती
पुण्यनदीमें स्नान करके अपना पाप दूर करना है, अर्जुनके बाणोंने भी बहुत दिनों तक
विराटनगरकी इमशानभूमिमें वास्त किया था, जिससे उन्हें पाप लग गया था, अर्जुनने
सोचा कि शत्रुओंको नाशकर उनके शोणित की नदी बहा दी जाय, उन्हीं स्नान करके

हमारे वाग्वतमान हो जायेंगे, इसी विचारसे उन्होंने भीषण बुद्ध करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ३८ ॥

चलदधरयद्विपोन्धरेणून्वरणन्त्रञ्जुभिः प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदष्टरणा यथा भवेयुः सुरवासाम् गगने तथा समैयुः ॥ ३९ ॥

चलदिशि । चलदन्धः रणे मङ्गदन्धः अक्षरयद्विपोन्धः हयरयाज्जेन्धः दन्ध्याः उदधूनाः रेणूः पृथिवीरजांसि वरणवद्भुमिः वरनालासकरन्दैः शान्तिम् प्रणीय शमयित्वा यथा येन प्रकारेण सुखदष्टरणाः अत्रिन्दरययुद्धाः भवेयुः तथा सुरवासाम् गगने विपति समैयुः समायाताः । भुवो रजांसि दिवि व्रिततानि सन्ति बुद्धदर्शने विद्यमुत्पादयेयुन्मानि कश्चनवरगमालामकरन्दैः शमं नीत्वा रणं स्फुटं द्रष्टुमाणा देवयाना विपति ममागता इति भावः । वरणवद्भुमिर्भरापरागव्यामन्वन्त्रेति तन्मन्त्रयोक्तेरनिशयोक्तिरुल्लङ्कारः ॥ ३९ ॥

चतने हुए बोड़ें, गंध पर्व हाथियों हाग उलायों गर्त धून्को हाथने धारणकी गर्द स्वयंदर नाउके मकरन्दोंसे शान्ति करके आमानोंसे विना किन्हीं गैकदोकके सुदृष्ट देखा जा सके ऐसी नैदानों करके बुद्ध देवतेके सिद्धे नैदान देवयानोंसे आमन्त्रणमें आकर दृष्ट गई ॥ ३९ ॥

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकवेदितजैत्रयात्रैः ।

आशातराल्यैः शश्वेऽथ भल्लैराशा कुवेरस्य च वैरिणां च ॥ ४० ॥

कौन्तेयैति कथं कौन्तेयस्य अर्जुनस्य कर्णद्वितयोपकण्ठाभ्यां श्रोत्रद्वयसमीप-
दृश्याभ्यां मौहूर्तिकाभ्यां ज्यौतिषिकाभ्याम् आवेदिता सूचिता जैत्रयात्रा विजय-
पूर्ण यात्रा येषां तादृशः कर्णान्तर्पर्यन्तमाकृत्य सुकैः आशातशल्कैः अनितीक्ष्णमुखैः
मन्त्रैः आगविशेषैः कुवेरस्य आशा उत्तर दिक् वैरिणां शशुन्तानां आशा गोघना-
पहरणविषयामितायः श्लोके अत्रियतेस्म समाप्यतेस्म च । अयमर्थः—अर्जुनेन
कर्णान्तर्पर्यन्तमाकृत्य विमूर्ष्टवर्गैरुत्तरदिगपूर्यत, कौरवाणां गवाहरणविषयाऽऽशा
चामज्यनेति । उत्तरदिशि शत्रवोऽवस्थिताः दक्षिणदिशि च पार्थः अतस्तद्विषय-
वागा उत्तरां दिशमभूयन्तिनि बोध्यम् । तुल्ययोगिताऽल्लङ्कारः ॥ ४० ॥

अर्जुनके ठीको कानोंके समीपदेशरूपी ज्यौतिषी द्वारा बताया गया है यात्राका
विजयबुद्धि जितकी ऐसे अत्यन्त तीव्र नोकवाले बाणोंसे कुवेरको आशा (उत्तरदिशा)
तथा शत्रुओंकी आशा (गोघनाहरणरूप आशा) एक साथ उपरुद्ध हो गई । भाव
यह है कि शत्रुगण उत्तर दिशामें तथा अर्जुन दक्षिण दिशामें अवस्थित थे ॥ ४० ॥

उद्धारसंविपरिमुक्तिषु मार्गणानामाद्ये उभे अपि तदा तिस्र्यु क्रियासु ।

सायुज्यमापनुनिवाप्तिमया समीके चक्रीकृते धनुषि शक्रमुनेन तेन ॥ ४१ ॥

उद्धारेति । तदा तस्मिन् समये समीके युद्धे तेन शक्रसुतेन अर्जुनेन धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणद्वारेण मण्डलीकृते सति मार्गणानां बाणानाम् उद्धारः निपङ्गादादानं, सन्धिः धनुषि सन्धानम्, परिमुक्तिः बाणप्रयोगः, तासु तदाख्यासु तिसृषु क्रियासु मध्ये आद्ये प्रथमोपात्ते द्वे उद्धारसन्धिनामिके क्रिये अन्तिमया परिमोचनक्रियया सह सायुज्यम् एकीभावम् आप्तुः प्राप्ते इव । अर्जुनेन चक्रीकृत-गाण्ढोवेन धाणानां कदा निपङ्गादादानं कदा च धनुषि सन्धानं कृतमिति लोका न विदुः केवलं मोचनमेव विदुस्तेन प्रतीयते आद्ये द्वे क्रिये तृतीयक्रियया सह सायु-ज्यमिव प्राप्ते इति । अतिस्तिप्रकारितयाऽऽदानसन्धाने अज्ञात्वा बाणमोक्षमेव सर्वो लोको ज्ञातवानिति भावः ॥ ४१ ॥

उस समय युद्धमें अपने धनुषको जब अर्जुनने चक्राकार बनाकर बाण चलाना प्रारम्भ किया, तब बाणोंकी तीन क्रियाओं—निपङ्गसे निकालना, धनुषपर चढ़ाना और छोड़ना इनमेंसे पहली दो क्रियाओंने—निकालना और धनुषपर चढ़ाना—तीसरी क्रिया—बाणमोचन क्रियाके साथ मानो सायुज्य पा लिया था, लोग केवल तीसरी क्रिया ही देखते थे, अतः लोग समझते थे कि पहली दो क्रियायें तीसरी क्रिया ही में लीन हो गई हैं ॥ ४१ ॥

युद्धसीमनि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनिःसृताम्भसः ।

तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरांस्तस्य तात इव शैलसंचयान् ॥ ४२ ॥

युद्धसीमनीति । कटकनिःसृताम्भसः कटदेशनिर्गतमदजलान् मत्तान् अतएव भृतगर्वविप्रुषः धृतगर्वलेशान् मूर्च्छितान् विशालतया स्थितान् कुञ्जरान् करिणः सः पार्थः तत्र युद्धे लक्ष्यमकरोत् स्वशरपातविषयान् अकार्पात्, तस्यार्जुनस्य तातः पितेन्द्रः कटकनिःसृताम्भसः नितम्बदेशनिःसृतनिर्झरान् मूर्च्छितान् विशालान् शैलसञ्चयान् पर्वतराश्रीन् इव । अयमाशयः—यथा शक्रः पुरा पर्वतपक्षच्छेदा-वसरे नितम्बदेशनिर्गतनिर्झरान् विशालान् शैलान् स्ववज्रस्य लक्ष्यानकरोत्तथाऽऽजु-नोऽपि युद्धे कपोलनिर्गच्छद्दानवारिप्रवाहान् सगर्वान् विशालांश्च करिणो निजबाण-प्रहारस्य लक्ष्यतामनैषीदिति । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४२ ॥

जिस तरह इन्द्रने पर्वतपक्षच्छेदनके समय नितम्बभागसे झरने निकल रहे हैं जिनके ऐसे एवं विशालोन्नत पर्वतोंको अपने वज्रप्रहारका विषय बनाया था, उसी तरह उस युद्धमें अर्जुनने कपोलोंपर प्रवाहित हो रहा है दानवारि जिनके ऐसे अतएव सगर्व तथा विशालोन्नत गजराजोंको अपने बाणप्रहारका लक्ष्य बनाया ॥ ४२ ॥

काण्डैरपातयदधः करिमण्डलानां

शुण्डाः प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनुः ।

निद्रास्यतां निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्क्तिः ॥ ४३ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहू यस्य तादृशः पाण्डुसूनुः अर्जुनः निद्रास्यतां प्रस्वापनास्त्रप्रयोगेन स्वप्स्यतां निखिलवैरिमहीपतीनां सम-
स्तपरिपन्थिराजन्त्यानां पृथूः विशालस्यूलाः उपधानपङ्क्तीः उपवर्हराशीन् उप-
धानानि उत्पादयन् निर्मिमाणा इव युधि तत्र संगरे काण्डैः स्वग्रहतैः बाणैः करि-
मण्डलानां हस्तिसमुदयानां शुण्ढाः करान् अधः अपातयत् छित्त्वा भूमौ न्यपा-
तयदिति । अर्जुनो बाणैः करिणां शुण्ढादण्डांश्छित्त्वा भूमावपातयन्मन्ये प्रस्वापने
प्रयुज्यमाने स्वप्स्यतां प्रत्यर्थिभूपालानां कृते सुप्तशयनं सन्पादयितुं विशालान्युप-
धानानि सन्पादितवानिति भावः । उपेक्षाऽलङ्कारः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्वा-
वर्गावसरवारिषु' इति कोशः । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति चामरः ॥ ४३ ॥

प्रचण्डबाहुशाली अर्जुनने दुष्टेन बाणैस्ते हाथिबोंके शुण्ढादण्ड काट-काटकर नीचे
गिरा दिये । ऐसा लगता था मानो वे प्रस्वापनास्त्रप्रयोग होनेसे सो जानेवाले प्रतिपक्षी
राजाओंके लिये बहुतसे मोटे-मोटे तखिये बना रहे हों ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्रं विजयास्त्रदत्तं देहस्य मध्ये दधतो महान्तः ।

स्कन्दस्य शक्त्या क्षनमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीलां करिणो विवव्रुः ॥४४॥

विशालरन्ध्रमिति । महान्तः विशालाः करिणो गजाः देहस्य मध्ये विजयास्त्र-
दत्तम् अर्जुनयागनिर्मितम् विशालरन्ध्रं महत् द्विद्रं दधतः धारयन्तः सन्तः
स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य शक्त्या अक्षमेदं क्षनमेखलस्य सच्छिद्रीकृतमध्यभागस्य
क्रौञ्चस्य तदास्यपर्वतविशेषस्य लीलां तुलनां विवव्रुः प्रकाशयामासुः । अर्जुनास्त्र-
प्रहारजातच्छिद्रं विशालं वपुर्वहन् करी स्कन्दशक्तिनिमित्तस्य क्रौञ्चगिरेस्तुलामासा-
द्यदिति भावः ॥ ४४ ॥

अर्जुनके द्वारा पढ़न बाणोंसे पैदा किये गये छिद्रोंकी धारण किये हुए बड़े-बड़े गज
ऐसे प्रतीत होते थे नानों कार्तिकेयकी शक्तिसे जिसका मध्यभाग क्षनविकृत हो गया है
ऐसे क्रौञ्चगिरि हों ॥ ४४ ॥

आधोरणस्य शिरसा पततार्धभागो

संधानभाजि दिवमुत्पतिते कत्रन्वे ।

न्यस्य त्रजं सुरैर्वधूरथ वद्धमौना-

त्तस्माद्विया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

आधोरणत्वेति । एका काचित् सुरवधूः नववस्त्रभरणायागता देवाङ्गना दिवम्

आकाशमुत्पतिते पतता अर्जुनबाणेन च्छिन्नं भूत्वोर्ध्वं गत्वा परावर्त्तमानेन
आधोरणस्य हस्तिपकस्य शिरसा मस्तकेन अर्धमार्गे पथि संधानभाजि संबन्ध-
शालिनि सति कवन्धे अपमूर्धकलेवरे कस्मिंश्चित् खजं वरणमाल्यं निधाय समर्प्य
नवसुरभ्रान्त्या तस्यापमूर्धकलेवरस्य गले वरणमाल्यं नित्तिप्य वद्धमौनात्
अचेतनतया वक्तुमशक्तात् तस्मात् कवन्धात् भिया भयेन दूरम् दिवि पलायते
अपससार । अयमाशयः—अर्जुनच्छिन्नगलः कश्चित् कवन्ध ऊर्ध्वमुत्पतितस्तेन
सहार्जुनेन च्छिन्नं कस्यचिद् हस्तिपकस्योत्पाद्य परावर्त्तमानं शिरःसन्धानम-
पत्तथाभूतं तं कवन्धं दिवि नववल्गुभं वरीतुमायाता सुरवाला वरणस्रजाऽभूपय-
त्परं यदासौ कवन्धो गतचेतनतया किमपि नाभापत तदा ततो भीता सा
सुरवाला ततो दूरं पलायतेति । अत्र भ्रान्तिमदुज्जीवितं कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४५॥

नववल्गुभरणार्थं आकाशमें आई हुई किसी सुरवालाने—अर्जुनके बाणसे छिन्नशिरस्क
किसी कवन्धके गलेमें जिसके साथ ऊपर उड़कर किसी हस्तिपकका कटा हुआ सिर जुड़
गया था—अपनी वरणमाला ढाल दी, परन्तु वह कवन्ध अचेतन होनेके कारण नुप
ही रहा, कुछ भी नहीं बोल सका, तब वह वरण करनेवाली सुरवाला उस कवन्धसे डर
गई और आकाशमें उससे दूर भाग गई ॥ ४५ ॥

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मुः ।
निद्रास्यतो निविडमत्र नरेन्द्रसङ्घात्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥४६॥

तुङ्गा गजाश्चेति । तुङ्गाः विशालाः गजाः करिणश्च जवनाः वेगवन्तः तुरगाः
अश्वश्च, शूराः वीरा योधाः भटाश्च तेन अर्जुनेन निहताः मारिताः सन्तः अत्र
युद्धे निविडं घनं निद्रास्यतः प्रस्वापनास्रप्रयोगावसरे स्वप्स्यतः नरेन्द्रसङ्घात्
राजसमुदयात् प्राक् पूर्वमेव अवकाशजिघृक्षया स्थानलाभेच्छया इव आशु शीघ्रम्
भुवं धरणीं जग्मुः प्रापुः, यदि विलम्बो भविष्यति तदा राजभिरवकाशेषु स्वा-
यत्तीकृतेषु निरवकाशा भविष्याम इति विचार्यैव निहता गजाश्चयोधाः शीघ्रं
धरणीं समागच्छन्तिस्मन्ति तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

जैचे करिगण, तेज चलनेवाले घोड़े और वीर योद्धारण अर्जुन द्वारा निहत होकर
शीघ्र पृथ्वीपर इसलिये आ जाते थे कि प्रस्वापनास्रप्रयोग होने पर तो सभी राजागण
सोने लग जायेंगे, फिर उनके द्वारा सारा स्थान अधिकृत हो जायगा, हम लोगोंको
अवकाश नहीं मिल सकेगा, अतः उनके सोनेसे पूर्व ही जगह दखल कर लें ॥ ४६ ॥

गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशङ्गी

चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।

१. वीराः । २. 'नृपेन्द्र' । ३. 'गङ्गां सितां रविसुतामसितां पिशङ्गीं चक्रे तयोः
सहचरी च पुरा विरिञ्चिः' । इति पा० ।

शोणा नृचा न तदिनीति किलाजुनेन

बाणातिभिः शतममृक्सरितां वितेने ॥ ४७ ॥

इति । पुरा पूर्वसमये विधात्रा ब्रह्मणा गङ्गा सिता स्वच्छजला, रविमुता यमुता अपि क्वचिन्ना कृष्णतोया, तयोः गङ्गायमुतयोः सहचरी सखी सरस्वती च निगङ्गा पिङ्गलवर्णा चक्रे विद्वे नृचा वर्मेन गोणा रक्ता च काचिद् तदिनी कापि नदी न चक्रे न निर्मिता, इति हेतोरस्मान् वृद्धिमेतां पूरयितुं किल अजुनेन बाणा-
तिभिः शरसमुदयैः समृक्सरितान् कोणितनदीनां जलम् शतसंख्याः शोणित-
नद्यः वितेने वरचिचन । रवेतकृष्णनिङ्गलासु नदीषु ब्रह्मणरचितास्त्रपि रक्तवर्णाया
नद्यास्तेनानिर्मितत्वेन तां वृद्धिनाकर्तुमिवाजुनः स्ववर्गे राज्ञो निजाल्य शतं
शोणितनदीः प्रवाहितवानिति भावः ॥ ४७ ॥

पूर्वं मनश्चे सृष्टिकाठने ब्रह्मणे वज्रतो नदी गङ्गा बनारः, काठे सठ बाढी यमुना सी
बनारः, गङ्गा यमुनासी सखी सरस्वती नामक पिङ्गलवर्णा नदी सी बनारः, परन्तु रक्त
वर्णा कोई बढी नदी बनारः, इसी बनोंको दूर करनेके लिये अजुनेने अपने बाणोंसे सैकड़ों
रक्तको नदियाँ बहा दीं ॥ ४७ ॥

कर्णे केति गवेषणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-

निर्गन्तुं धृतदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।

द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतवपुर्मङ्गेऽपि तस्यात्मजे ।

मूर्च्छांते सरितः सुतेऽपि युधि सा मन्त्रा कुरुणां वनूः ॥ ४८ ॥

कर्णे केति । ततः रक्तनदीप्रवाहानन्तरं युधि युद्धस्थले कर्णे रावेये क्व ?
इति गवेषणस्य विषये कुत्र कर्णे गत इति परानुरयमाने. पुनः गान्धारनाथे
अकृणौ निर्गन्तुं ततो युद्धस्थलादपसर्तुं धृतदिग्भ्रमे नयहतज्ञानतया प्राच्यादि-
दिशां ज्ञानेन रहिते जाते, दुर्योधनेऽपि विकलितच्छत्रे क्षिन्नातपत्रे कृते, द्रोणे गुरौ
क्षपितध्वजे विनश्यतवाके, तस्यात्मजे द्रोणसुते अरवधामनि बनि कृतवपुर्मङ्गे
ममरासने, सरितः गङ्गायाः सुते पुत्रे नीम्ने मूर्च्छांते मूर्च्छिते सति सा वनरारि
कुरुणां वनूः कौरवसेना मन्त्रैः स्तानि गता सर्वेषां श्रेष्ठनामवेयानां महावीराणां
तानु द्वासानु जातानु कुल्लेना नद्योऽस्माद्वाजयतेति भावः ॥ ४८ ॥

बन—कहाँ गये कर्ण इस प्रकार कर्ण हूँदनेकी वस्तु बन गये, अकृणिको मागनेमें
दिग्भ्रम होने लगा, दुर्योधन नष्टच्छत्र हो गये. द्रोणचार्य बिना ध्वजके हो गये, द्रोणके
पुत्र अश्वत्थामाका वपुः मग्न कर दिया गया, कौरु नीम्नपिदमरु की मूर्च्छित हो गये
तब कौरवोंकी वह विद्याम सेना इतीलाइ हो गई ॥ ४८ ॥

नृपतीन् युद्धागतान् राज्ञः निरीक्ष्य दृष्ट्वा हियात्ताः लज्जया पीडिताः सत्यः निमी-
लनाञ्जं निमेषपरिचितं नयनं निजं नेत्रं निनिन्दुः । युद्धे नग्नान् नृपान् दृष्ट्वा लज्जा-
त्तानां देवबालानां पुरतो द्वयी गतिः, मुखं परावर्त्तयेयुरक्षिवानिमीलयेयुस्तत्र
शृष्ठदेशे युद्धावलोकनागतदेवसंसर्देन मुखपरावर्त्तनमशक्यविधानं तस्मां स्थितौ
नेत्रमीलनमात्रमुपायस्तदपि च नेत्राणां निमेषशून्यतया विधातुमशक्यं तेन ता
अमर्यो निजं निमीलनाञ्जं नयनं 'निनिन्दुरितिभावः ॥ ५६ ॥

आकाशमें युद्ध देखनेकी लालसासे आई हुई देवबालाओंने जब नगे राजाओंको देखा
तब वे मुख परावर्त्तन करना मुंह फेरना चाहने लगीं किन्तु उनके पीठपर युद्ध दर्शनापरियों
की इतनी भीड़ थी कि वे मुंह पुमा नहीं सर्वां, तब उन लोगोंने आँखें मुँद लेना चाहा,
परन्तु निनिमेष होनेके कारण वह भी नहीं हो सका इस अवस्थामें देवियोंने आँखोंकी
खूब निन्दा की ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या संभृतां भोगमुद्रां

तनुभिरभिदधानाः स्थास्तुभिर्नग्नभावे ।

ध्वजपटशकलाग्रैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः

सुवलदुहितृपुत्राः स्वां पुरीं प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

इति परिभवेति । इति उक्तप्रकारं नग्नभावे वस्त्रशून्यतायां स्थास्तुभिः तिष्ठ-
न्तीभिः नग्नभारित्यर्थः तनुभिः स्वदेहैः परिभवलक्ष्म्या अर्जुनकृतानादरसम्पदा
स्त्रिया संभृताम् उपपादितां भोगमुद्रां संभोगस्थितिमिवानुभूतिम् अभिदधानाः
नग्नैर्देहैरेवार्जुनकृतमपमानमभिदधानाः सुवलदुहितृपुत्राः गान्धारीतनयाः ध्वज-
पटशकलाग्रैः पताकावस्त्रखण्डैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः सम्पादितकौपीनकार्याः (कथ-
ञ्चिदावृतगुह्याङ्गाः) सन्तः स्वां पुरीं राजधानीं प्रति अगच्छन् गतवन्तः । यथा
कोपि स्त्रियाकृतां रतिमुद्रां नग्नया तन्वा विवृणोति तथैवाजुनकृतानादरचिह्नानि
वित्राससा वपुषामभिदधानाः कौरवाः पताकावस्त्रखण्डानि कौपीनतया परिधाय
स्वां राजधानीं प्रति परावर्त्तन्तेस्मेति भावः । समासोक्तिरनुमानचालङ्कारी । मालि-
नीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

इस प्रकार अपने वस्त्रहीन शरीर द्वारा परामव लक्ष्मीके संभोगावस्था अनुभवकी-
अर्जुन द्वारा किये गये वस्त्रापहरणरूप अपमानकी सूचना देते हुए तथा पताका
वस्त्र खण्डको कौपीनकी तरह पहनकर लाज ढंक्ते हुए कौरवगण अपनी राजधानीमें लौट
आये ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गणविशृङ्खलविभ्रमितविजयशङ्करवो निजायुधनिक्षेपरक्षिपु
भूतकुटुम्बेषु नवरुधिराञ्जलिपानवृत्तिकिलिकिलितमनुभूयितुकाम इव

१. 'कुटुम्बकेषु' । २. 'नवसररुधिर' । ३. 'परिवृत्ति' । इति पा० ।

पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसंभारः पुरात्सहायातेषु गणेषु आवा-
मेयं तव रणाद्भुतदर्शनं प्रतिवञ्चिते इति उपालब्धुमिव कृतसांनिध्या-
भ्यां क्लैव्यसारध्याभ्यां भूयः कृतानुपञ्जनः कुरुकुक्षरो भूमिजयमेवं
जगाद,—

तदन्विनि । तदनु ततः पश्चात् हरिदङ्गणेषु दिशासु विशृङ्खलं निष्प्रतिबन्धं विश्र-
मितः व्यापितः विजयशङ्करवः विजयशङ्खध्वनिः कुरुकुक्षरः कुरुवंशश्रेष्ठः पार्थः
निजायुधनिक्षेपरङ्गिषु स्वास्त्ररूपन्यासधनरक्षकेषु भूतकुटुम्बेषु भूतगणेषु नवरुधि-
राञ्जलिपानेन प्रत्यग्रशोणितपानेन या तृप्तिः सन्तोषस्तेन किलकिलितं प्रसन्नतासूच-
कम् कृतं तत् अनुभवितुकामः श्रोतुमिच्छुः इव पुनः अपि पितृवनम् इमंशानम्
पुन्य आगत्य तरुनिहितशस्त्रसंभारः शर्मावृक्षावरयापितास्त्रगणः सन् पुरात् विराट-
नगरात् सह आयातेषु आगतेषु गणेषु वर्गेषु आवाम् एव तव अर्जुनस्य रणाद्भुत-
दर्शनं युद्धकौशलवीक्षणविषये प्रतिवञ्चिते विफलमनोरथे जाते इति उपालब्धुम्
निन्दां कर्तुम् इव कृतसान्निध्याभ्याम् समीपागताभ्याम् क्लैव्यसारध्याभ्याम्
नपुंसकत्वसूतभावाभ्यां भूयः कृतानुपञ्जनः सम्बल्यमानश्च भूत्वा (अर्जुनः) भूमि-
जयमुत्तरं प्रति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

कौर्त्स्वोक्तं वापस चले जानेपर दिशारूप अङ्गणमें बिना रोकके व्याप्त कर दिया है
विजय शङ्खध्वनिको जिसने देखे अर्जुन अपने अखरूप धात्रीकी रक्षा करनेवाले भूतगणोंका
नवीन रुधिरपानजन्य तृप्तिसे किये जानेवाले किलकिला शब्दको सुननेकी इच्छासे
फिर उस इमंशानमें आये और उसी शरीरवृक्षपर अख शस्त्र रख दिया । इसी
समय उनका नपुंसकत्व और सूतत्व दोनों उनके पास आगये मानों उलाहना देने आये
हों कि विराट नगरसे साथ आनेवालोंमें से हम ही दोनों देखे हैं जिन्हें आपने अपना
अद्भुत युद्ध कौशल नहीं दिखलाया । इस प्रकार आये हुये नपुंसकत्व तथा सूतत्वको
स्वीकार करके अर्जुनने भुमीजय-उत्तरसे इस प्रकार कहा— ॥

कुमार ! कोशीकुरु केशपाशं मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।

तूण्या समं दोष्णि निषेहि चापं राशेरुपर्योस्त्व रथे पटानाम् ॥५८॥

कुमारेति । हे कुमार, राजपुत्र, उत्तर, केशपाशम् अस्तव्यस्तं कचभरं कोशीकुरु
संयमय, मुखे अश्रुणः बाष्पधारायाः पातमार्गम् पतनस्थाने कपोलादौ जायमानां
रेखां मार्जय प्रहालमर्दनादिना अपनय, दोष्णि निजहस्ते तूण्या निपङ्गेण सह
चापं धनुः निषेहि स्थापय, रथे अन्तःस्पन्दनम् पटानाम् कीरवेभ्योऽपहतानां

वीभत्सुः अर्जुनः परिपदि घृतसभायां समानीतः विहितो यो वधूपरिभवः द्रौपदी-
नग्नतारूपपराभवः तद्वनुरूपफलप्रदित्तया तद्वपुःशुक्लदण्डप्रदानेच्छया इव (परि-
पदि पाञ्चाली कौरवैर्वस्त्रापहरणेन लज्जिता सम्प्रति ते कौरवा अपि नग्नतारूपं
दण्डमनुभवन्विवतीच्छया इव) सारथिना उत्तरेण द्विपतां शत्रूणाम् अपहारित-
विविधपरिधानः गृहीतनानाप्रकारकवस्त्रः गुरुप्रभृतिषु द्रोणादिषु अभीषु प्रस्वा-
पनास्त्रप्रभावेण शयानेषु दिवास्वापः दिवसनिद्राकृतो दोषः मा भूत् , द्रोणादयो
दिवास्वापदोषेण कलङ्किता मा जनिपतेति मन्यमानो विभावयन् कृपया अनुग्रहेण
पुनः अपि तदस्त्रं प्रस्वापनास्त्रं क्षणादेव स्वरयैव संजहार प्रतिसंहतवान् ॥

इत्थं बाद अर्जुनने घृतसभामें को गई द्रौपदीको नग्नतारूप वेइज्जनीके अनुरूप
दण्ड देनेके लिये उत्तरके द्वारा शत्रुओंके नानाविध वस्त्रोंका अपहरण करवा लिया, पीछे
अर्जुनने सोचा कि गुरु द्रोण वगैरहको दिवास्वापका दोष लग रहा है यह अच्छा नहीं
हो रहा है, इसीलिये अनुग्रह करके उन्होंने तुरत अपने प्रस्वापनास्त्रको समेट लिया ॥

अथ दृशः परिमृज्य कराञ्चलैररुणिताः परिमीलनमुद्रया ।

प्रकटितास्यविलैः पटुजृम्भणात्प्रबुबुधे कुरुराजचर्ममूश्रिरात् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ प्रस्वापनास्त्रसंहरणानन्तरम् परिमीलनमुद्रया मुकुलनावस्थया
अरुणिताः रक्तीभूताः दृशः नयनानि परिमृज्य परामृश्य मर्दयित्वा पटुजृम्भणात्
शयनोत्तरस्वाभाविकजृम्भाविधानात् प्रकटितास्यविलैः विवृतमुखद्वारैः (युक्ता)
कुरुराजचर्मः कौरवसेना प्रबुबुधे प्रबुद्धा । यथा कोपि सुखसुप्तः प्रबुध्यमानो रक्ते
अक्षिणी मर्दयन् जृम्भाविवृतमुखश्च प्रबुध्यते तथैव कुरसेना प्रबुद्धेति भावः ॥ ५३ ॥

अर्जुनने जब अपना प्रस्वापनास्त्र उपसंहृत कर लिया तब कौरवकी सेना बहुत देर
तक बन्द रहनेके कारण लाल आँखें मलती हुई तथा जंभाईके आनेसे मुँह खोले उठ
बैठी ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य बाणा

निद्रां द्विषत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पश्चात्प्रयुक्तममुनाऽहमितीव रोषा-

त्प्रस्वापनं तु विततार न तादृशीं ताम् ॥ ५४ ॥

पूर्वप्रयोगेति । तस्य अर्जुनस्य निखिलाः सकलाः बाणाः शराः पूर्वप्रयोगमुदिता
इव पूर्वं प्रयुक्तत्वेन संमृताहर्षा इव द्विषत्सु शत्रुषु विषये दीर्घां चिरस्थायिनीम्
अपुनःप्रबोधाम् एव निद्रां मृत्युम् ददुः दत्तवन्तः प्रस्वापनं तदाख्यमस्त्रं तु अमुना
अनेनार्जुनेनाहं पश्चात् प्रयुक्तं व्यवहृतम् अभयम् इति रोषात् कीपादिव तादृशीं

दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ । अर्जुनेन ये वाणाः प्राक् प्रयुक्तास्ते शत्रुभ्यो दीर्घां निद्रां दत्तवन्तो यतस्ते प्राक् प्रयुक्ततया मुदिता आसन् यच्चेदं प्रस्वापनास्त्रं सर्वान्ते प्रयुक्ततयाऽपमतमिव रुष्टं तद्रोपादिव शत्रुभ्यो दीर्घां निद्रां न दत्तवदिति भावः । मुदितो बहु ददाति कुपितो न बहु ददातीति प्रसिद्धमेवलोके ॥ ५३ ॥

अर्जुनेने जिन बाणोंका पहल प्रयोग किया उस बाणगणने पूर्वप्रयोगके आदरसे मुदित होकर शत्रुसैन्यको चिर निद्रा, मृत्यु प्रदान किया, और उस प्रस्वापनास्त्रने जिसे अर्जुनेने अन्तमें प्रयुक्त किया था, अन्तमें प्रयुक्त होनेके कारण कुपित सा होकर शत्रु सैन्यको दीर्घ निद्रा प्रदान नहीं किया । प्रस्वापनास्त्रके प्रभावसे सोरहे थे, वे फिर जग गये ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्रः समिति विराट्सुतापनीतचेलम् ।

कुलिशभृदनुजीविदत्तवन्धां कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

स तु वपुरिति । स धार्तराष्ट्रः दुर्योधनस्तु समिति युद्धे विराट्सुतापनीतचेलम् उत्तरापहतवस्त्रं वपुः स्वं शरीरम् अनुशोच्य विमान्य कुलिशभृतो वज्रिणः अनुजीविभिः भृत्यैर्गन्धर्वैर्दत्तः कृतो बन्धो बन्धनं यस्यां तां तथोक्तां घोषवाटयात्राम् स्वगोष्ठदर्शनव्याजेन विहितं स्वं प्रयाणं कुशलम् कल्याणकरममन्यत, ततोऽप्यधिकापमानजननीमिमां यात्रामवैपीडिति भावः । पुरा युधिष्ठिरादिषु वने वसत्सु स्ववैभवदर्शनेच्छया दुर्योधनः ससैन्यो गोष्ठावलोकनव्याजेन यात्रामकृत, तत्र यात्रायां तदभिप्रायाशुद्धिं ज्ञातवतेन्द्रेण प्रहिता गन्धर्वास्तमबध्नन्, पश्चादर्जुनो युद्ध्वा तममोचयत्, तस्यां यात्रायां तु बन्धनमेव जातमत्र तु वस्त्रापहरणमिति ततोऽपीयं यात्रा दुःखदेति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनने जब अपने शरीर परके वस्त्रको विराट्के पुत्र उत्तर द्वारा अपहृत देखा तब उसने अपने द्वारा की गई तथा जिसमें इन्द्रके अनुचर गन्धर्वों द्वारा दुर्योधन बँध लिया गया था, उस घोषयात्राको ही कल्याणमय माना, अर्थात् उस ने विराट् घोषयात्रा और पहलीं घोषयात्रामें पहली घोषयात्राको कम अपमानजनक समझा पहली यात्रामें गन्धर्वोंने बँधा भर था, इस यात्रामें तो नंगा करके छोड़ा गया था, अतः यह यात्रा अधिक अपमानजनक हुई ॥ ५५ ॥

पराश्रि कर्तुं वदनान्यनीशाः पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्यः ।

निरीक्ष्य नभ्रान्नृपतीन्हियातां निमीलनाङ्गं नयनं निनिन्दुः ॥ ५६ ॥

पराश्रिर्कर्तुमिति । पश्चात् पृष्ठदेशे विमर्देन बहुलोकसंमर्देन वदनानि निजमुखानि पराश्रि विमुखानि कर्तुं विधातुम् अनीशाः असमर्थाः नभसि आकाशे युद्धावलोकनायोपेता अमर्यः देवललनाः नग्नान् अपहृतवस्त्रतया अनावृतशरीरान्

वीणामुनीन्द्रो विजयस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाणः ।

आनन्दजैरश्रुभिरेव चक्रे हस्तार्पितैराहिककृत्यमश्रे ॥ ४६ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्रः वीणामुनीन्द्रः वीणावादनरसिको मुनिप्रवरो नारदोऽपि विजयस्यार्जुनस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन अविच्छिन्नरूपेण निनिमेषतया सततसावधानतया च अश्रे आकाशे निरीक्षमाणः पश्यन् हस्तार्पितैः करन्यस्तैः आनन्दजैरश्रुभिः आनन्दचापैरेव आहिकं मध्याह्नसन्ध्यादिकं चक्रे, आकाशे जलालुपलब्धेस्ततोऽपसरणे युद्धदर्शनप्रतिबन्धसंभवात् नारदो हर्षाश्रुभिरेव करस्थैः मध्याह्नकृत्यं निरवहदित्यर्थः । असंबन्धे सम्यग्व्यवस्थातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥

वीणावादनरसिक नारदमुनि आकाशमें रहकर अविच्छिन्न रूपसे अर्जुनका लड़ना देखते रहे, और उन्होंने जलके अभावमें आनन्दके अश्रुसे ही अपना मध्याह्न सन्ध्या आदि कृत्य सम्पन्न किया, पानी आकाशमें था नहीं, और युद्ध देखनेमें तइतना नारद बहसि हटकर पानी लाने जाँव यह हो नहीं सकता था, फिर दूसरा उपाय था ही क्या, हर्षाश्रुको हाथमें लेकर वहीसे मध्याह्नकृत्य सम्पन्न किया गया ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरीविभुं वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।

उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशी नमसि सात्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

विस्मयार्णविति । विस्मयः आश्चर्यमेव अर्णवः सागरस्तस्य विभावरीविभुं चन्द्रमसं वृद्धिकरम् महाश्चर्यवर्धनं विजयस्यार्जुनस्य विक्रमं पराक्रमं वीक्ष्य वीक्ष्य सादरं दृष्ट्वा सा उर्वशी अपि नमसि अखिलाप्सरोगणैः सह उत्तमाङ्गं शिरः अकम्पयत् अचालयत् । अत्याश्चर्यकरमर्जुनस्य युद्धपराक्रमं सादरं पश्यन्तीषु प्रशंसाघोतनाय निजशिरांसि चालयन्तीषु चाप्सरस्सु अर्जुनकृतापमानप्रभितोर्वश्यपि निजं तं भावं गोपयितुं स्वं शिरः कम्पितवतीत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् । तादृग्द्वेषवयोर्वश्यापि शिरश्चालने कृते का कथाऽन्यशिरश्चालनस्येत्यर्थापत्तिरलङ्कारो व्यज्यते ॥ ५० ॥

आश्चर्यरूप समुद्रके लिये पूणिमास्वरूप—अतिविस्मयवर्धक—उस अर्जुनकृत युद्धपराक्रमको देख-देखकर आकाशचारी अप्सरायें जो प्रशंसा प्रकट करनेके लिये अपने सिर हिलाती थीं तब उर्वशी भी अपना सिर हिलाया करती थी, यद्यपि उर्वशी अर्जुनसे अप्रसन्न थी क्योंकि उर्वशीकी रतिप्रार्थनाको अर्जुनने ठुकरा दिया था ॥ ५० ॥

वपुस्त्रसात्कृतवतां सुमटानां वरणश्रजे विबुधवारवधूम्यः ।

कुसुमात्यये 'किसलयान्यपि दत्त्वा क्षुपतामवाप कुलिशायुधशाली ॥ ५१ ॥

वपुरिति । वपुः निर्जं देहम् अस्त्रसात्कृतवतां पार्यप्रयुक्तशस्त्रेभ्यः समर्पितवताम् तदस्त्रनिवृत्तगन्नाणां सुमटानां वीरयोधानां वरणश्रजे स्वयंवरणमाश्रयनिर्माणाय

विबुधवारवधूम्यः देववालाभ्यः कुसुमात्यये पुष्पसमाप्तौ सत्यां किसलयान्यपि स्वपल्लवान् अपि दत्त्वा प्रदाय कुलिगायुधशास्त्री इन्द्रस्य द्रुमः कल्पवृक्षः क्षुपताम् हस्वशास्त्रत्वम् अवाप । अर्जुनक्षतदेहेष्वसंख्येषु शूरेषु स्वर्गमागतेषु तान्वरीतुमिच्छन्तीभ्यो देववालाभ्यो वरणस्तद्वन्निर्माणाय पुष्पाणि समर्प्य तत्समाप्तौ पत्राण्यपि प्रदाय च कल्पवृक्षो हस्वशास्त्री जायते स्मेति भावः । अत्र कल्पवृक्षस्य शाखा हस्वत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५१ ॥

जिन लोगोंने अपने शरीरको अकृश्रत कर दिया ऐसे वीरोंको वरण करनेके लिये देववालायें फूल चाहती थीं कल्पवृक्षने अपने सारे फूल उन्हें दे दिये, फिर भी उनका प्रयोजन पूर्ण नहीं हुआ, क्योंकि वरणीय जनोंकी संख्या अधिक थी, जब कल्पवृक्षने फूलके अभावमें अपने पत्ते दिये, और पत्तोंको दे देनेके बाद कल्पवृक्ष डूँठ हो गया, हस्वशास्त्र बन गया ॥ ५१ ॥

बाह्योः प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पैः

प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।

निद्रायते स्म निखिलां पृतना रिपूणां

युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमं स्वम् ॥ ५२ ॥

बाह्योरिति । ततः तदनन्तरं निलिम्पैः देवैः बाह्योः करयोः प्रवृष्टकुसुमस्य कृत-पुष्पवर्षस्य तस्य अर्जुनस्य प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन प्रस्वापननामकास्त्र प्रभावेण रिपूणां कौरवाणां निखिला सकला अपि पृतना सेना युद्धावतीर्णं युद्धोद्भवं श्रमम् अपनेतुं विहातुम् इव निद्रायते स्म सुप्वाप । तदनन्तरं देवैर्भुजयोरभिनन्दनार्थं कृतकुसुमवर्षस्य पार्थस्य प्रस्वापनास्त्रप्रभावेण कौरवाणां सकला सेना निद्रां प्राप, अन्ये सा युद्धोद्भवं श्रममपनयतीव, अन्योऽपि स्वीयं श्रममपनेतुं स्वपिति, तद्वद्युद्धमपनेतुं सेना सुप्वापेति भावः ॥ ५२ ॥

इसके बाद देवगणद्वारा पुष्पवृष्टि करके अभिनन्दित भुजशाली अर्जुन द्वारा प्रयुक्त प्रस्वापनास्त्रके प्रभावातिशयसे शत्रुओंकी सारी सेना सो गई, उसका वह सोना ऐसा लगा था मानों वह सेना युद्धजात थकावटकी मिटानेके लिये सो रही है ॥ ५२ ॥

ततः स बीमत्सुः परिषत्समानीतवधूपरिभवानुरुपफलप्रदित्सयेव सारथिर्ना द्विषतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिष्वमीषु दिवास्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्रं क्षणादेव संजहार ॥

तत इति । ततः प्रस्वापनास्त्रप्रभावेण सर्वेषु शत्रुसैन्येषु निद्रितेषु सत्सु सः

१. 'पृतना निखिला' । २. 'ततो बीमत्सुः' । ३. 'निजवधू' । ४. 'विदिषां' । ५. 'प्रभृतिषु दिवा' । इति पा० ।

वस्त्राणाम् रागेः पुञ्जस्तोपरि आन्व उपविश, सर्वथाऽऽत्मानं रधिनं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥

हे राजकुमार उत्तर, अपने इन अस्तव्यस्त हुए केशपाशको संभाल लीजिये, चेहर पर ओंमुखे दहनेसे जो लकीर सी बन गई उसे पोंछ लीजिये, तरकस और धनुष अपने हाथमें रमिय, और रथमें सीनर रखे गये दुर्योधनादिसे छीने गये कपड़ोंको ढेरपर जाकर बैठ जाइये जिससे लोग आपकी रथा मनझ सकें ॥ ५८ ॥

वधान धैर्यं वद वन्धुगोष्ठ्यामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।

मातुः पितुर्वा धुरि मन्त्रिणां वा मा तत्त्वगन्धं मम सूचयेति ॥ ५९ ॥

वधानेति । धैर्यं धीरभावम् वधान धारय, वन्धुगोष्ठ्याम् मित्रमण्डले आत्मानं स्वं एव विजयस्य हेतुम् प्रयोजकं वद अभिवेहि मयैव रिपवो जिता इति स्थापयेत्यर्थः । मातुः जनन्याः सुदृग्जायाः पितुर्विराटस्य मन्त्रिणां सच्चिवानां वा नम बृहन्नलायाः तत्त्वगन्धं यथाप्यलेशं मा सूचय न प्रकाशय, कस्याप्यग्रे मद्रिपथकं सत्त्वं मा ग्रही, सर्वधेदं रहस्यमेवस्थापयेति भावः ॥ ५९ ॥

धैर्यधारण लीजिये, अपने मित्राजी मण्डलीमें यहाँ कहा कीजिये कि मेरे इस कारण यह विलय हो सका है, माता, पिता, अथवा मन्त्रा, किसीले जानते हमारे तत्त्वगन्धार्थ परिचय आदिकी चर्चा नन कीजिये, इन बातोंको विलुप्त गुप्त रमिये ॥ ५९ ॥

अथ तथेत्यभ्युपगम्य श्रुतजपङ्कामुणितनेमिरेक्षैर्द्विपदात्पातिकात्तचक्रैरिव परिभ्रमद्भिचक्रैः संक्रोडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नग्रेसरघोटैः क्लृप्तपुटकुट्टनव्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीकृतपद्मणापि क्लृप्तकुलजैत्रोऽयमिति विस्मयवत्विस्तारितेन चक्षुषा बृहन्नलामप्यतादृत्य मुहुर्मुहुरपिबद्धिः पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो नलकूर्वर इवालकां स्वां नगरीं प्रविश्य परम्परोपमर्दनद्विगुणितवन्दिवादित्रयोपेण सहता राजमार्गोपलक्षितः पितुः सभामभिजगाम ॥

अथ तथेति । अथ अर्जुने एवमुक्तवति सति तथा यथा भवतोक्तं तथा करिष्यामीति अभ्युपगम्य स्वीकृत्य श्रुतजपङ्केन शोणितकर्द्वेन अरुणिता रक्ततांगमिता नेमिरेखा चक्रान्तायाः—पट्टिका येषां तैस्तयोक्तैः द्विपतां शत्रूणाम् औत्पातिकैः उत्पानकालमवैः अलातचक्रैः उत्सुकचक्रैः इव परिभ्रमद्भिः उपर्यधश्च गच्छद्भिः चक्रैः रयाङ्गैः संक्रोडता चलता शताङ्गेन रथेन पथि गच्छन् अग्रेसरन्, अग्रेसराणां पुरोगच्छतां घोटकानाम् अश्वानाम् स्फुरपुटकुट्टनेन शफाग्रप्रहारेण व्रुटिता सञ्चिता चूर्णीकृता या धरणी ग्रथिर्वा तस्याः तलात् उच्चलितैः उत्पतितैः

१. 'औत्पातिककालचक्रैः' । २. 'परिगच्छन्' । ३. 'गोवदा' । ४. 'भूत' ।

५. 'कुठमटवैश्वोऽयम्' । ६. 'वृत्तरोऽष्टकामिव स्वां पुरीम्' । ७. 'मार्गेन पितुः सभाम्' ।

रजोभारैः धूलिनिकरैः आक्रमणेन उपयारोहणेन विनम्रीकृतपद्मणा नतपद्मणा अपि 'कुरुकुलजैत्रः कौरवगणविजेताऽयम्' इति हेतोः विस्मयविस्फारितेन आश्चर्य-
त्रिकमितेन चक्षुषा नेत्रेण बृहन्नलाम् अग्रे स्थिताम् अपि अनादृत्य उपेक्ष्य मुहुर्मुहुः
भूयो भूयः आपिवद्भिः पश्यद्भिः पौरैः नगरवासिभिः अनुगम्यमानः अनुस्त्रियमाणः
अयम् उत्तरः विराटमुतः नलकूबरः कुवेरमुत्तोऽलकां तन्नामिकां नगरीं स्वामिव
नगरीं मात्स्यपुरं प्रविश्य परस्पोपमर्दनेन अन्योन्यमिलनेन द्विगुणिताः द्वैगुण्यं
प्राप्ताः वन्दिनां स्तुतिपाठकानां वादित्राणां वीणावेणुमृदङ्गादीनां घोषो यत्र तेन
तयोक्तेन महता विशालविस्तृतेन राज्यमार्गेण उपलक्षितः पितुर्विराटस्य सभाम्
आस्थानमण्डपम् अभिजगाम आगतः ॥

उत्तरने अर्जुनका कहना मान लिया, और शोणितसे रक्तवर्ण हो रहा है चक्रकेका
लौहवेष्टन जिनका ऐसे शत्रुओंके लिये औत्पातिक अलातचक्रके समान चक्रोंके बलपर
चलनेवाले रथपर मार्ग तय करते हुए—आगे चलनेवाले अश्वोंके खुरसे चूर्ण की गई
पृथ्वीसे उड़ती हुई धूलि द्वारा आक्रान्त होनेके कारण नतपद्म तथापि 'यही कौरवोंको
जीतनेवाला है' इस आश्चर्यसे विस्तृत नयनसे बृहन्नलकों उपेक्षाकरके बारबार देखते
हुए नगरवासियोंसे अनुगम्यमान उत्तर राजकुमारने अपने पुरमें प्रवेश किया जैसे
कुवेरका बेटा नलकूबर अलकामें प्रवेश करता हो, उत्तरके स्वागतमें वन्दिगण अपने
अपने बाजे बजा रहे थे, जो सभी मिलकर आवाजकी दुगुनी बना रहे थे, विशाल मार्गसे
आकर उत्तरने विराटसभामें पदार्पण किया ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धूपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्काः ।

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा बभूवुरग्रे जयिनः पितुर्ये ॥ ६० ॥

तानीति । जयिनः दक्षिणभागे गोग्रहणे कृतविजयस्य पितुः विराटस्य अग्रे
प्रथमं सत्काराय यानि पुष्पाणि मात्स्यानि, ये धूपाः, ये केतवः ध्वजाः, ये मणि-
मयाः रत्ननिर्मिताः तोरणाङ्काः पुरे विराटनगरे उपचाराः स्वागतसंभाराः बभूवुः,
जयिनः उत्तरभागे गोग्रहणे प्रसक्ते प्राप्तविजयस्य पुत्रस्य उत्तरस्य तानि पुष्पाण्येव
पुष्पाणि त एव धूपाः, त एव केतवः, त एव च मणितोरणाङ्काः पुरोपचाराः बभूवुः ।
सायंकाले शत्रून् विजित्यागतस्य पितुः सत्काराय ये उपचाराः मात्स्यधूपध्वजादयः
कृतास्त एव प्राप्तः पुत्रस्यापि विजये उपचारत्वेनोपयुज्यन्ते स्म, कालविलम्बा-
भावेन नवीनायोजनस्यानावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

सौंझकी विराट नगरके दक्षिणभागमें गोधनापहरण करनेके लिये आये हुए सैन्यकी
जीतकर जब विराट वापस आये तब उनके स्वागतमें जो मात्स्य, धूप, पताका, तोरण
आदि सजाये गये थे, प्राप्तकालमें उत्तर भागमें गोधनापहारी कौरवोंको परास्त करके
आये हुए पुत्र उत्तर कुमारके लिये भी उन्हीं मात्स्य, धूप, ध्वज, तोरणादिका उपयोग हुआ,

गया, युद्धमें मैने अर्जुनके बिना कुछ नहीं किया, फिर जिसको आगे करके अपनी नगरी लौट आया, अर्जुनको आगे रखकर मैं लौट आया ॥ ६९ ॥

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशम्य दुरोधरविहारप्रहारवेदनामप्यविगणय्य तरलितेन शिरसा श्लाघमाने यतीन्द्रे वासरविरामशंसिनं यामशङ्करवमाकर्ण्य यथोचितं सभास्तारान्विसृज्य मेदिनीपतिर्मोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

इति तादृशीमिति । इति एवं तादृशीम् उक्तप्रकाराम् तस्य उत्तरस्य वचनचातुरीम् वाक्पटुताम् (शब्दैक्येपि वाच्यव्यङ्ग्यार्थभेदेन सत्यासत्ये वस्तुनी प्रकाशयन्तीम्) निशम्य श्रुत्वा (यदोत्तरो युद्धाश्रितवृत्तस्तदा युधिष्ठिरो बृहन्नलापराक्रममेव प्रशंसितवान्, नोत्तरं, तस्य तादृशं धार्ष्ट्यमसहमानो विराटः पाशकेन युधिष्ठिरं शिरसि ग्राहरदिति कथा) दुरोधरविहारप्रहारेण घृतक्रीडासमये विराट्द्वारा शिरसि कृतेन पाशकप्रहारेण या वेदना पीडा ताम् अपि अविगणय्य अनाहत्य प्रहारश्च ते शिरसि कम्प्यमाने पीडा वर्धिष्यत इति कष्टमपि विसृज्य तरलितेन चंचलाकृतेन शिरसा मस्तकेन यतीन्द्रे कङ्कसंन्यासिनि युधिष्ठिरे श्लाघमाने प्रशंसापरे सति (युधिष्ठिरोऽर्जुनपराक्रमस्यापकमुत्तरोक्तं वचनं कम्पमानेन शिरसा प्रशशंस) वासरविरामशंसिनं दिवसावसानसूचकं यामशङ्करवं प्रहरान्तेषु क्रियमाणं शङ्खध्वनिम् आकर्ण्य यथोचितं समुचितक्रमेण सभास्तारान् सभासदृगणान् विसृज्य गमनाया नुमन्य मेदिनीपतिर्विराटः मोदेन प्रसन्नभावेन सुदेष्णाप्रासादं राक्षीमवनम् आससाद प्राप्तवान् ॥

इस प्रकार कही गई उत्तरकी बातें सुनकर घृतक्रीडा समयमें किये गये प्रहारके कष्टको भी भूलकर कङ्क संन्यासी युधिष्ठिरने सिर हिलाकरके उत्तरकी तारीफ की । उन्नी समय दिनकी समाप्तिकी सूचना देनेवाला प्रहरान्तमें होनेवाला घण्टानाद सुनकर यथोचित रीतिसे सभी सभासदोंको विदा करके राजा विराट प्रसन्न मनसे सुदेष्णाके महलमें पहुँचे ॥

सुतावलोकनेन नरेन्द्रसुभ्रुवश्च्युताखिलाश्रुष्वपि सोदरात्ययात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसंपदे विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

सुतावलोकनेति । सुतावलोकनेन पुत्रदर्शनेन नरेन्द्रसुभ्रुवः सुदेष्णायाः सोदरात्ययात्, सोदरभ्रातृणां कीचकानां विनाशात् च्युतानि गलितानि अखिलानि समस्तान्यश्रूणि बाष्पाणि येभ्यस्तादृशेषु अपि विलोचनाङ्गेषु नेत्ररूपशरीरावयवेषु अङ्गदेशेषु च विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ऋष्यशृङ्गमुनिवदाचरितम् । यथा-पूर्वमङ्गदेशे अवृष्टौ सत्याम् ऋष्यशृङ्गमुनेरागमनेनातिवृष्टिरासीत्तथैव भ्रातृमरणेऽति-

शायपातेन शुष्केभ्यपि सुदेष्णानेभ्यः पुत्रदर्शनेनानन्दाशुप्रवाहः प्रादुरालीदित्यर्थः ।
देवपनयोः सङ्गोऽलङ्कारः ॥ ९० ॥

सुदेष्णा भारे कौचकोंके मरुतेर इत्या रोई थी कि वस्त्रके ऊँचू समाप्त हो गये थे,
तथापि पुत्रको देखनेपर वस्त्रके नेत्रोंमें आनन्दाद्गु निकल जायें, जैसे अङ्गदेहनें जब
नूखा पड़ा था, तब विमान्दक ऋषिके पुत्र ऋष्यशङ्ख मुनिको देखकर अतिवृद्धि हो आई
थी, पुत्रका देखना सुदेष्णाकी कौचकोरूप अङ्गोंके लिये विनाष्टक मुनिका जाना बन गया ॥

अन्येद्युरात्मजमुत्तादमीषां यथार्थ्यमवगम्य चक्रितचक्रितः कुटुम्बेन
सह सचिवान्पुरस्कृत्य सभासागतो विराटो नामान्तरसंनिधानादिव हाय-
नैकेकमनुपसर्पद्भिः स्वैः स्वैर्वैषैः प्रकृतिमापन्नेन सोदर्यजनेन समुपास्य-
मानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पलितं मातुकेन मौलिना मरालयु-
वकेलिसुल्ललायांचकार ॥

अन्येदुरिति । अन्येद्युः परस्मिन् वासरे आत्मजमुत्ताद् उत्तरकथनात् अमीषां
कङ्कचललवृहत्तायाव्यङ्गोपाव्यङ्गां चायार्थ्यम् वास्तविकपरिचयम् पाण्डव-
स्वोपस्कृतं क्रमशो युधिष्ठिरमीमांजनकुलसहदेवस्वरूपम् अवगम्य विज्ञाय चक्रि-
तचक्रितः अतिविस्मितः कुटुम्बेन परिवारजनेन सह सचिवान् मन्त्रिणः पुरस्कृत्य
समीपे आश्रय सभाम् आस्थानभवनम् आगतः आयातो विराटः नामान्तर-
सन्निधानात् कङ्कचललादिनामान्तरधारणात् इव हायनम् वर्णम् एकम् अनुप-
सर्पद्भिः परस्परमनिलद्भिः स्वैः स्वैर्वैषैः यथोचितस्वरूपैः मन्दर्यजनेन आतृ-
वर्गेण समुपास्यमानस्य आराध्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयोः पादकमलयोः
पलितं मातुकेन वार्षक्यवशात् श्वेतानूतेन सितकेशेन मौलिना शिरसा मराल-
युवकेलिम् युवहंसव्यापारम् उल्ललाञ्चकार धारयामास यथा युवा मरालः कमल-
समीपे विहरति तथैव त्वं श्वेतकेशं शिरसे विराटो युधिष्ठिरस्य चरणयोर्न्यस्तवा-
मिति भावः । मरालः श्वेतो मौलिरपीति सुबोधं सादृश्यम् ॥

दूसरे दिन उत्तरके मुँहते इन कङ्क, बल्ल, बृहन्नला आदिका यथार्थ परिचय प्राप्त
करके आश्चर्यित होकर अपने परिवारके और मन्त्रियोंके साथ विराट् सभास्थानमें जायें,
नामान्तर ग्रहण करनेके कारण वर्ष दिन तक एक दूसरेमें प्रयत्न रहकर आज अपने अपने
यथार्थरूप वेषमें प्रकट हुए सोदर भाइयोंसे उगातिव युधिष्ठिरके चरण कमलोंपर जराखेन
अपने मल्लककी हंसयुवककी लीला चरण करवाया । जैसे हंसयुवा कमलपर लीला करना
है वैसे तरह विराटने अपने बुढ़ापेके कारण श्वेत मल्लककी युधिष्ठिरके चरणोंपर डाल
दिया, श्वेतकेशमल्लक और श्वेत हंसकी तुलना है ॥

नव्यं गुरुं भुवि न मार्गितुमुत्तरायाः
 संरक्ष्य सूतमपि तादृशि संप्रहारे ।
 जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं च दातुं

कन्यासु वत्स ! कथमेत्य कुरुन्व्यजेष्टाः ॥ ६६ ॥

नव्यं गुणनिधि । हे वत्स, उत्तरायाः तव स्वसुः नव्यं बृहस्पतातोऽन्यं गुरुं शिक्षकं न मार्गितुं न अन्वेषयितुम्, कन्यासु उत्तराग्रभूतिवालिकासु जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं जनननक्षत्रेण सह बृहस्पतिवासरस्य योगे लभ्यं फलम् वक्ष्यमाप्तिरूपम् च दातुं सम्पादयितुं सूतम् बृहस्पताम् अपि संरक्ष्य प्रहारात् संरक्षित्वा कृत्वा संप्रहारं युद्धे पत्युः नागत्य कुरुन् दुर्घोषनादीन् कथं व्यजेष्टाः जितवान् । आश्चर्यजनकोऽयं तव जयः तस्मिन्पुद्गे बृहस्पतारूपसारथे रक्षणं यदि त्वया न कृतं स्यात्तदा सम्प्रति उत्तराया अन्यस्य गुरोरन्वेषणं कर्तव्यं स्यात्, कन्याप्रार्थितं वत्सं च त्वयाऽऽनीतं तदिदं युद्धजयरूपं महदाश्चर्यं कथं घटितमिति प्रश्नः जन्मर्क्षजीवदिनयोगे 'अथा भोजनमालस्यं विद्यावन्नं वराहना । मृत्युश्चेति क्रमाज्जन्मर्क्षदिनयोगितः' इति ज्यौतिषशास्त्रानुसारेण वन्नलानः फलम् ॥ ६६ ॥

वत्स, यदि वत्स युद्धे तुन बृहस्पताको नहीं बचावे तो वत्स जनक उत्तराके छिपे दूसरा गुरु खोजना पड़ेगा, वह नहीं करना पड़ेगा, जन्म नक्षत्र और बृहस्पति दिनके योग द्वारा प्राप्तिफल वक्ष्य कन्यार्क्षको प्राप्त हो गया, तुनने वत्स युद्धमें जाकर कौरवों पर क्षित प्रकारसे विजय पाई कि सारा कान बन गया ॥ ६६ ॥

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमाङ्गं पुनःपुनरनुयुज्जानाय
 तावाय सौदेष्ण्योऽपि त्रपाप्रवाहामिमुखं सवस्थातुमपारयन्निव विवर्लित-
 कंठरो गिरमेवं विज्ञापयामास,—

इति प्रमोदंति । इति एवं प्रमोदचञ्चलेन हर्षातिशयवशात् कम्पमानेन पाणिना चरमाङ्गं शिरः परामृश्य स्पृष्ट्वा पुनः पुनः अनुयुज्जानाय पृच्छते तावाय पित्रे सौदेष्ण्यः सुदेष्णायाः पुत्रः उत्तरः अपि त्रपाप्रवाहामिमुखम्, लज्जाधारासमन्वितं अवस्थातुम् स्थातुम् अपारयन् अशक्नुवन् इव विवर्लितकन्ठरः चक्रीकृतप्रीवः पुनं वक्ष्यमाणं लङ्घनां गिरं वाचम् आददे उक्तवान् ॥

इस प्रकार हर्षाधिकवश बोलते हुए हाथसे शिर सहितवे हुन पित्रा विरक्त द्वारा बारबार पूछे जानेपर लज्जाप्रवाहके सामने टहरनेमें असमर्थ होकर उत्तरने शिर हुकाकर इस प्रकारके प्रश्न कहे ॥

रोदःप्रसारि ध्वनितं मया चक्रे धुरि द्विषाम् ।

यावान्मे वेगसंताहस्तावांस्तत्र प्रदर्शितः ॥ ६७ ॥

रोदनमन्तर्भाति । मया उत्तरेण द्विषां क्षुरि शत्रूणामग्रतः रोदप्रसारि दिवि सुवि च व्याप्तं ध्वनितं सिंहनादः मयेन रक्षितं वा चक्रे कृतम् । मे मन यावान् वेगसंताहः पलायनशक्तिः पराक्रमप्रदर्शनसामर्थ्यं च तत्र युद्धे तावान् वेगसंताहः वेगोनाक्रमनं पलायनं च कृतं मया विहितः । तदिह रूपद्वारा वस्तुवृत्तं स्वसामर्थ्यं च प्रकटीकृतम्, एकं वाच्यम् अपरं व्यङ्ग्यम् ॥ ६७ ॥

मैंने शत्रुओंके सामने आकाश और धृतिवीर्य के लक्षणोंवाला सिंहनाद किया, या ध्वनि-रोदन किया, और मुझमें वेगसे आक्रमण करनेकी जितनी शक्ति थी, या वेगसे भागनेकी जितनी शक्ति थी, वन्नी शक्ति मैंने प्रदर्शित की ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरनुष्ठिताम् ।

रथिसारथिपत्तिवै रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

अहमेक इति । एकः सहायान्तरनिरपेक्षः अहम् उत्तरः अपरैः अन्यवीरैः अन्त-
रुष्ठितान् सामर्थ्याभावेन अकृतान्, रथित्वे स्यन्दनवर्चित्वे सारथित्वे सूतमात्रे,
पत्तिवै पदातिवै च कर्तृतां रचयामि स्म विहितवान् । एक एवाहं दुष्करां रथितां
नारथ्यं पादातनैरन्यकार्यं अनुष्ठितवानित्यर्थः । व्यङ्ग्यार्थस्तु अहमेक एव अपरैः
अन्तर्गुष्ठितान् अनुष्ठितवान् अनाचरितान् पुरास्त्रिगमसमये रथितां युद्धे सारथितां
मयात्वलायनसमये पदातितां चावलम्बितवानिति भावः ॥ ६८ ॥

वह मुझमें मैंने अकेले ही दूसरों द्वारा अज्ञात रथी सारथी तथा पदाति सेनाका
काम किया, मैं ही इस युद्धमें गांवसे जानेके समय स्मरण था, युद्धमें सारथिका कार्य
मैंने ही किया, और समयसे भागनेके समय मैं ही पैदल भागा, इस प्रकार मैंने वह कार्य
किया जिसे कोई बहादुर आदमी कभी नहीं कर सकता है ॥ ६८ ॥

देव ! किं बहुनाः—

अपार्यं कर्म मे नासीदाहवे यदरातिषु ।

पुरो विजयमौवाय पुनर्गंगां पुरीमिमाम् ॥ ६९ ॥

अपार्यमेति । देव, बहुना उक्तेन किं बहुकथनेन नास्ति फलमित्यर्थः, यत् यतः
आहवे युद्धे अरातिषु शत्रुषु विषये मे मन कर्म युद्धम् अपार्यं व्यर्थम् अर्जुनरहितं
च नासीत्, तस्मात् पुरः क्षेत्रे विजयम् जयम् लाभाय कृत्वा पुनः नृपः इनां
पुरीम् आगाम् लायात्, अर्जुनं पुरस्कृत्य गृहमागत इति च ॥ ६९ ॥

महाराज, अधिक क्या कहा जाय, युद्धमें हमारा कर्म अर्जुनपर अपार्य व्यर्थ नहीं

वीचने अधिक समग्र हो लगा नहीं था वही समान सभी रुड़े सजावे ये ही, नवीन
आयोजनकी आवश्यकता नहीं प्रतीत हुई ॥ ६० ॥

तत्रावनीन्द्रः प्रणतं कुमारमसौ द्वयैराद्रितनुव्रमाजौ ।

दोभ्यां द्विपद्वन्वनखेदमाग्न्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥

उत्प्रेति : तत्र नभायाम् अवनीन्द्रः राजा विराटः प्रणतं चरणानतं द्वयैः द्विविधै-
रत्नैः पूर्वं रोदनाद् वाप्यैः पश्चाच्च शत्रुशरसूतेन रुधिरैः आजौ युद्धे आद्रितनुव्रम्
विच्छिद्यकवचम् कुमारम् उत्तरम् प्रमोदात् आनन्दवशात् द्विपद्वन्वनखेदमाग्न्याम्
शत्रुसुगमकृतज्याहारकवन्वनसञ्जातव्ययाम्याम् अपि दोभ्याम् बाहुभ्यां दृढम्
मालिलिङ्ग गतं परिपस्वजे । समाधामागत्य प्रणतं कुमारमुत्तरं पिता विराटः
सुगमकृतवन्वननिशान्यामपि बाहुभ्यां दृढमालिङ्ग्य पुत्रं समाजितवानिति भावः ॥

समने आकर उत्तरने पिताको प्रणाम किया, वरुदा कवच पहले कानूते पाँछे दृढ-
प्रहारवन्वन रत्नसे—इस प्रकार दोनों तरहके कवचे गीला हो रहा था, ऐसे पुत्रको
पिता विराटने अपने बाहुओंसे गाढ़ालिङ्गन करके अपना प्रेम प्रदर्शित किया, यद्यपि
उनके हाथोंने दृढ दुश्मनों द्वारा दिये गये वन्वनसे व्याधा हो रही थी, फिर भी उन्होंने
उन हाथोंसे आलिङ्गन किया ही ॥ ६१ ॥

पार्योऽप्युपानीय रथस्य गर्भात्पार्थस्यितायैः पितुरुत्तरायै ।

प्रादुर्त्त पट्टांशुकमात्मसूनोः पाणिग्रहाय किल मन्त्रवाप्तः ॥ ६२ ॥

पार्योऽजीति । पार्थः अर्जुनः अपि रथस्य गर्भात् अन्यन्तरतः पट्टांशुकं कौरवे-
भ्योऽप्युपानीतं वस्त्रम् उपानीय आदाय आत्मसूनोः स्वसुतस्याभिमन्योः पाणि-
ग्रहाय विवाहाय मन्त्रवाप्तः कन्यानिश्चयकाले देयं वस्त्रविशेषमिव पितुः विराटस्य
पार्श्वस्थितार्यै समीपावस्थितार्यै उत्तरायै विराटपुत्र्यै ददौ । कन्यानिश्चयकाले
श्वशुरः पितृपार्श्वस्थितार्यै भाविस्तुपार्थै वस्त्रादिकं ददातीति व्यवहारः, तदनुरो-
धेनैव पार्योऽपि रथाद्वस्त्रमातीयोत्तरायै दत्तवान्यतो हि सा पार्यपुत्रस्याभिमन्योः
परिनेया भवितेति भावः ॥ ६२ ॥

अर्जुनने भी रथके भीतरसे ठे आकर दृढ़से छीनकर लाया गया वस्त्र पिताके पार्श्वने
वृद्ध हुं उत्तरायको दिया, ऐसा लगता था मानो पार्थ अपने पुत्र अभिमन्युके विवाहके
दिने कन्यानिश्चयकालिक वस्त्र दे रहे हों ॥ ६२ ॥

आचेष्टमन्यमखिलं पटमानुदेष्टमन्त्रपुरातनं विमलं ददौ कुमारः ।

सैरन्ध्रये न तु मलीमसवाससेऽपि संविन्त्व तां ददुपटप्रभवत्तन्नाम् ॥ ६३ ॥

आचेष्टमिति । सः कुमार उत्तरः अन्यम् अर्जुनेनोत्तरायै दत्ताद्रिष्टम् अखिलं

सकलं पदं वस्त्रम् आसुदेष्णम् सुदंष्णां नाम निजमातरमारम्य आचेदं दासंजन-
पर्यन्तं अन्तःपुराय समस्तान्तःपुरवासिलोकाय ददौ, (सैरन्ध्रीं द्रौपदीं) तां
बहुपटप्रभवं मध्यमवलनं यस्यास्तां बहुवस्त्रोत्पत्तिस्थानमध्यभागाम् स्वमध्य-
भागादुबहुं पदं सृष्टवतीं त्रिचिन्त्य विभाव्य मलीमसवाससे मलिनवस्त्रायै अपि
सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु न ददौ । अर्जुनेन उत्तरायै दत्तादवस्त्राद्भिन्नमखिलमपि वस्त्र-
मुत्तरः सुदेष्णामारम्य दासीपर्यन्तं सर्वेभ्योऽन्तःपुरस्थलोकेभ्यो वितीर्णवान्, परं
नानापटोत्पादकतया प्रथितमभ्यां तां विभाव्य मलिनं वासो वसानायै अपि न
ददौ । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६३ ॥

अर्जुन द्वारा उत्तराको दिये गये वस्त्रके अतिरिक्त सभी वस्त्रोंको उत्तरने अन्तःपुरमें
सुदेष्णासे लेकर दासदासी तक बाँट दिया किन्तु मलिनवस्त्र पहनकर दिन बितानेवाली
द्रौपदीको उत्तरने वस्त्र नहीं दिया क्योंकि उत्तरने सोचा कि द्रौपदीका मध्यभाग—कटि-
प्रदेश तो खुद अगणित वस्त्र पैदा करता है इसे वस्त्र देना व्यर्थ है ॥ ६३ ॥

विनार्जुनं पाण्डुसुतान्समाजे विस्मित्य विस्मित्य विलोकमानम् ।

जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु सूनुं जगाद विन्यस्य निजासनार्धे ॥ ६४ ॥

विनार्जुनमिति । समाजे सभायाम् अर्जुनं विना तद्भित्तानित्यर्थः पाण्डुसुतान्
युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवान् अर्जुनोक्तवेषान्तरवर्त्तिन विस्मित्य विस्मित्य कदापि
पूर्वमदृष्टतया साश्चर्यं विलोकमानं पश्यन्तं सूनुं पुत्रम् विराटः निजासनार्धे विन्यस्य
उपवेश्य चिकुरेषु केशेषु जिघ्रन् एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ६४ ॥

उस समामें अर्जुनके अतिरिक्त युधिष्ठिर भीम नकुल सहदेव रूप पाण्डवोंको आश्चर्य
के साथ देखते हुए उत्तर कुमारको अपने आसनके अर्धभागमें बैठाकर उसके बालोंको
सूँघते हुए राजा विराटने उत्तरसे इस प्रकार कहा ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे निःसपत्रत्वमीयुषाम् ।

कण्ठेगह्वयसे वत्स ! कौरवाणां त्वमेककः ॥ ६५ ॥

निपात्येति । पार्थान् युधिष्ठिरादीन् कान्तारे वने निपात्य प्रेप्य धूतद्वारावनवासं
प्राप्य निःसपत्रत्वं शत्रुराहित्यम् ईयुषाम् प्राप्तवताम् कौरवाणां हे वत्स, पुत्र,
त्वम् एककः एक एव कण्ठे गह्वयसे गलविवररोधिकिण इवाचरसि, पार्थान् वने
प्राप्य शत्रुशून्यत्वमनुभवतां कौरवाणां त्वं केवलमतिभीषणः शत्रुर्जात इति भावः ॥

युधिष्ठिरप्रभृति कुन्तीपुत्रोंको वनमें भेजकर (धूत द्वारा वनवास प्रदानकर)
निःसपत्रताको—शत्रुशून्यत्वको प्राप्त करनेवाले कौरवोंके तुम एक मात्र कण्ठका काँट,
रह गये हो, तुमही उनके एक मात्र प्रबल दुश्मन रह गये हो ॥ ६५ ॥

तदा नुनोद स्मितपाण्डुरिम्णा तपःसुतोऽक्षक्षतिहेतुमुग्रम् ।

महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमानं मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ॥७१॥

तदानुनोदेति । तदा विराटे चरणप्रणते सति तपःसुतो धर्मराजः स्मितपाण्डुरि-
म्णा हासस्य धवलतया अक्षक्षतिहेतुम् पाशप्रहारकृतव्रणहेतुकम् । (युधिष्ठिरस्य
मस्तके विराटेन पाशद्वाराप्रहारः कृतस्तत्कृतम्) महेन्द्रसूनोः अर्जुनस्य दृशिनेत्रे
शोणिमानं रक्तत्वम्, मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते हृदये नीलिमानं भयान्धत्वरूपं
मालिन्यं नुनोद दूरमपसारयामास । विराटे चरणप्रणते सति हसन् धर्मराजः
स्वमनो नीरागतवम्यञ्जेनार्जुनस्यकोपं विराटस्य भीतिकृतं मनोमालिन्यं च दूरी-
चकारेत्यर्थः ॥ अत्रार्जुनविराटाम्यां धर्मराजस्मितधावत्येन तदन्तःप्रसादानुमा-
नावनुमानाऽलङ्कारः । पाण्डुरिम्णाऽर्जुननेत्ररक्तत्वविराटचित्तनीलिग्नोर्धावत्युप्राप-
णोवत्यातद्वगुणश्चतयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ॥ ७१ ॥

विराटके चरणान्त होनेपर हासकी धवलता फैलाकर युधिष्ठिरन अर्जुननेत्रोंमें
वर्धमान विराट द्वारा युधिष्ठिरके मस्तकपर पाशके द्वारा किये गये प्रहारसे उत्पन्न
बोपजन्य लाली तथा विराटके हृदयमें अवस्थित भीतिजन्य कालिमाको दूर कर दिया ।
युधिष्ठिरकी ईर्ष्यासे उनके हृदयकी प्रसन्नताका अनुमान करके अर्जुनने अपना कोप तथा
विराटने भय त्याग कर दिया ॥ ७१ ॥

मात्स्यस्ततः प्रमुदितो महितेऽह्नि कन्यां शौरौ समेयुपि सहाखिलबन्धुवर्गैः ।
मृद्धीं शिरीषकुसुमादपि पार्थसूनोः सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥७२॥

मात्स्य इति । ततः तदनन्तरं प्रमुदितो युधिष्ठिरप्रसादज्ञानेन हृष्टः मात्स्यो
मात्स्यदेशाधिपतिर्विराटः महिते चन्द्रतारादिगुणसम्पदुपेतेऽह्नि क्वचनवासरे अखि-
लबन्धुवर्गैः समस्तबान्धवैः सह शौरौ श्रीकृष्णे समेयुपि समायाते सति शिरीषकुसु-
मात् शिरीषपुष्पापेक्षयापि मृद्धीं सुकुमारीं कन्यां स्वां दुहोतरसुत्तराम् । पार्थसूनोः
अभिमन्युनाम्नोऽर्जुनसुतस्य प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिलाम् अवसानसूच-
कद्वयदम् अतनुत, विवाहावधितया ब्रह्मचर्यस्याभिमन्यवे विराटेन कन्यादानं क्रिय-
माणं ब्रह्मचर्याश्रमसमापनशिलाभावेन वर्ण्यते, अभिमन्यवे पत्नीरूपेण विराटः स्वां
कन्यां दत्तवानिति भावः । अत्र पत्नीत्वस्य ब्रह्मचर्याश्रमसमाप्तिशिलात्वेन निवेद-
नात् पर्यायोक्तमलङ्कारः ॥ ७२ ॥

इसके बाद शुभ समयमें बन्धुबान्धवोंके साथ श्रीकृष्णके आ जानेपर योग्य के लाभसे
प्रसन्न राजा विराटने शिरीष पुष्पसे भी अधिक सुकुमारी अपनी कन्या उत्तराको अर्जुनके
पुत्र अभिमन्युकी ब्रह्मचर्यावस्थाकी अवसान सीमा-शिला बनाया, अभिमन्युकी स्त्रीरूपमें
उत्तरा नामक अपनी सुकुमारी कन्या दी ॥ ७२ ॥

तथोपचारं विदधे सुदेष्णाजानिः स पार्थेयु समाधवेयु ।

तमेव गान्धारपतिं यथा ते जानीयुरत्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

तथोपचारमिति । सः सुदेष्णा जाया यस्य स सुदेष्णाजानिः विराटः समाधवेषु कृष्णसहितेषु पार्थेषु युधिष्ठिरादिषु तथा तादृशम् उपचारं स्वागतसंभारं चके, यथा ते पार्थाः गान्धारपतिं शकुनिम् अत्यन्तकृतोपकारम् वनवासप्रदापनविधयात्यन्तमुपकर्तारम् (वनवासे जात एवं विराटेन संबन्धः स्थापितोमी उपचारा-श्च प्राप्ताः, तेन शकुनिरूपकारमेव कृतवानिति) एव जानीयुः अवगच्छेयुः । शकु-न्यपकारस्य गुणत्वेन वर्णनाल्लेखो नामाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

सुदेष्णापति राजा विराटेन माधवके साथ पाण्डवोंका ऐसा स्वागत-सत्कार किया कि पाण्डवगण शकुनिको अत्यन्त उपकारकर्ता मानने लगे, यदि शकुनिने जुएमें हराकर राज्यच्युत नहीं किया होता तो आज ऐसा सत्कार कैसे मिलता ? ऐसा सोचकर पाण्डवों ने शकुनिको उपकर्ता ही स्थिर किया ॥ ७३ ॥

अथोल्लास्य कुरुनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते सप्तमः स्तवकः ।

अथोल्लास्येति । अथ विराटकृतस्वागतसत्कारग्रहणानन्तरं हरिः श्रीकृष्णः पुतान् पाण्डवान् उल्लास्य पुत्रविवाहे सम्मिलनेन बान्धवत्वज्ञापनात्संतोष्य मन्दारप्रमु-खान् मन्दारप्रभृतीन् कल्पान् सुरदुमान् उल्लास्य विकास्य वसन्तः मधुमालो नन्दनात् हृन्दकाननात् इव मात्स्यपुरात् विराटनगरात् ययौ प्रस्थितः । यथा सुरतरुन् विकास्य वसन्तो नन्दनवनात् प्रतिपद्येत तथा श्रीकृष्णः पाण्डवांस्तोष-यित्वा मात्स्यपुरास्थितवानित्युपमाऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

इस प्रकार विराट के स्वागतकी स्वीकार करके श्रीकृष्ण विराट नगरसे चले गये, जेसे मन्दार आदि देववृक्षोंको विकासित करके वसन्त नन्दन वनसे चला जाता है ॥ ७४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे'

सप्तमस्तवक 'प्रकाशः' ॥

अष्टमः स्तवकः

तावत्पाण्डुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोट्याङ्गयो
ज्यानेकां युधि नर्वकीं मुजसुवि स्यात्तुं चिरस्यापराम् ।
आहूताः शिविपा विराटनगरी सैन्यद्विपैरुन्मदैः

प्रावृद्धासरसंचया इव धनैः प्रापुर्नद्रेस्त्वदीम् ॥ १ ॥

भावदिति । तावत् तस्मिन्मये प्रकोट्याङ्गो हस्ताग्रमागविरेषे पक्षां ज्यां धनुषः
अन्यथां युधि नर्वकीं मुजसुवि बाहुहने स्याने चिरस्य बहोः काटस्य हस्ते स्यात्तुं
स्थिरां च कर्तुं कौतुकवता तत्कण्ठाशालिना पाण्डुसुतेन धर्मराजेन लाहूताः दूताः
दिद्वारा लाकारिताः शिविपाः ते ते राजानः उन्मदैः नदस्ताविनिः सैन्यद्विपैः सेना-
गर्भैः प्रावृद्धासरसञ्चयाः वर्षर्षुद्विवससमुदयाः वनैः नैवैः अद्रेस्त्वदीम् पर्वतसुवनम्
इव प्रापुः प्राप्तवन्तः । यथा नैवदिवसा नैवैः सह पर्वतसुवनमागच्छन्ति तथैव युद्धेन
सुवनर्षानां कर्तुं युधिष्टिरेणाहूता राजानः नद्रेगर्भैः सह विराटनगरीनागमनमिति
भावः । 'प्रकोटः कूर्पादवः' इति दाहवयववर्षायेष्वनरः 'ज्या नैर्वीनादृन्मिषु'
इति विश्वः उपमाश्लक्ष्णम् शार्ङ्गलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ १ ॥

एतन्मयं कर्तुं हाथके कामे धनुर्वी नस्तथाहो युद्धेन नवानेको दया दायने
दृष्टीका स्यात्तुं निवाच करानेके त्रिभे वत्कण्ठव युधिष्टिर द्वारा युद्धेन गये राजान
मद्वारे हाथियो पर चहिर विराट्की नगरीने उपारे वैदे वरचटके दिन नेहोके पाद
पर्वतपर उभारये हैं ॥ १ ॥

सेनानां यावतीः पार्यो युद्धाग्रक्षौहिणीर्द्वौ ।

वार्धसृष्ट्वसृमिस्तावतीरविकाः पुनः ॥ २ ॥

हेतुनामिति । पार्यो युधिष्टिरः युद्धाय युद्धं कर्तुं यावतीः पक्ष्मल्याकाः सेनानां
पादावरण्यादीनां सैनिकानाम् अक्षौहिणीः द्वौ संगृहीतवान् धारैराष्ट्रं दुर्घोषतः
पुनः चतसृनिः अविकाः तावतीः अक्षौहिणीः द्वौ । युधिष्टिरः सत्ताक्षौहिणांस्त्वया
दुर्घोषतः एकादक्षाक्षौहिणीः सेनाः संगृहीतवानिति परमार्थः ॥ २ ॥

युधिष्टिरने युद्धे त्रिभे तिरती सेनाको अक्षौहिणीको एकद्वौ को, दुर्घोषतने चटते
चार अक्षौहिणी अक्षिक सेना एकद्वौ को, युधिष्टिरको सेनाको संख्या पाद अक्षौहिणी
तथा दुर्घोषतको सेनाको संख्या चटते चार अक्षौहिणी अक्षिक—अपाद ग्यारह अक्षौहिणी
को ॥ २ ॥

उत्ताप्यवृत्तान्मुवाच शत्र्यं पार्यस्त्वतो मातुसुवस्य युद्धे ।

लाक्षेपवाचा हृद्यं विवक्षन्नन्यतामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

उक्ताध्ववृत्तान्तमिति । ततः उभयोः सेनासंग्रहानन्तरम् पार्थः धर्मराजः उक्ता-
ध्ववृत्तान्तम् मार्गवृत्तं कथितवन्तम् शल्यं नाम माद्रीभ्रातरं युद्धे भाविनि रणे—
मातुल, आक्षेपवाचा धिक्कारवचसा भानुसुतस्य कर्णस्य हृदय मर्म वितघ्नन् भिन्दन्
अन्वर्थतां अर्थानुसारिनामत्वम् आचर इति उवाच, युद्धाय निमग्न्यमाणः पथ्या-
गच्छन् शल्यो नाम माद्रीभ्राता दुर्योधनेन सङ्कृतः सन् दुर्योधनस्य सहायतां
कर्तुं प्रतिज्ञातवानिति मार्गवृत्तं कथितवते शल्याय युधिष्ठिर उक्तवान् यत् हे
मातुल, त्वम् यथाप्रतिज्ञं दुर्योधनस्य सहायतां कुरुष्व मम न तत्र किञ्चित् कथनीयं
परं कर्णस्य हृदयं कटुवाग्भिर्विभिन्दन् सन् त्वं शल्यं प्रमापय, शल्यं भेदनाय
भवति, त्वमपि कटुवाचा कर्णस्य मर्म मित्वा निजं नाम सार्यकीकुरुष्वेति भावः ।
'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' इति अमरः ॥ ३ ॥

जब दोनोंने सेनाएँ झड़ती कर लीं तब युद्धमें दुर्योधन की सहायता करनेकी प्रतिज्ञा
करनेवाले माद्रीभ्राता शल्यसे धर्मराजने कहा कि मामा ! आप युद्धके समय निन्दावाचक
शङ्कुसे कर्णका हृदय विक्षत करते हुए अपने नामकी अन्वर्थ करें । शल्य—एक आयुध-
विशेष—का कार्य होता है किसी स्थानको क्षत विक्षत करना ॥ ३ ॥

अथ भागिनेयेषु वत्सलतया सत्यसंगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य—

अथेति । अथ युधिष्ठिरे तथा कथयति सति भागिनेयेषु भगिनीपुत्रेषु युधिष्ठिरा-
दिषु वत्सलतया प्रेम्णा सत्यसंगरः अवितयव्याहारी शल्यः तथा—दुर्योधनपक्ष-
गतोऽप्यहं कर्णस्य हृदयं कटुवाग्भिर्मत्स्यामि इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय दुर्योधना-
न्तिकं यथाविति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ।

युधिष्ठिरके वत्स तरह कहनेपर भागिनेयोंपर प्रेम रखनेवाले शल्यने कटुवचनों
द्वारा कर्णके हृदयका भेदन करना स्वीकार कर लिया, फिर वह दुर्योधनके समीप गया ॥

भद्राय तव मां विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।

मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्रागदुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

मद्रायेति । हे पार्थ युधिष्ठिर त्वं तव भद्राय त्वत्कल्याणाय मां शल्यं निद्रामुचं
मद्रा जागरूकम् विद्धि जानीहि इति एवं ब्रुवन् अभिदधानः मद्राधिपः शल्यः द्राक्
शीघ्रं पार्थात् युधिष्ठिरसमीपात् दुर्योधनान्तिकं दुर्योधनसमीपं ययौ गतवान् ।
लाटानुप्रासः स्फुटः ॥ ४ ॥

हे धर्मराज, आप मुझे सदा अपनी भलाई करनेके लिये जागरूक समझियेगा, ऐसा
कहकर मद्राधिप शल्य युधिष्ठिरके पाससे चलकर दुर्योधनके पास गया ॥ ४ ॥

तदनन्तरम्,—

साध्याय युद्धे सरसीरुहाक्षं वरीतुकौमस्य बलारिसूनुः ।

१. 'भागिनेयवत्सलतया' । २. 'ततः' । ३. 'कामो बलवैरिसूनुः' । इति पा० ।

अजातशत्रोर्वतंसयन्तां तुङ्गध्वजां द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

साहाय्येति । तदनन्तरं शल्ये कृतकर्णकटुमापणप्रतिज्ञे गते सति चलारिसुतुः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः सरसीरुहाङ्गं कमलनयनं श्रीकृष्णं युद्धे साहाय्यं सहाय्यतयै वरीतु-
कामस्य स्वपक्षगतं चिकीर्षोः अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य गाम् वाचम् आज्ञाम्
अवतंसयन् शिरसो भूयणतां प्रापयन् शिरसा विभ्राणः सन् तुङ्गध्वजां प्रोन्नत-
पताकां द्वारवतीं नाम कृष्णपुरमयासीत् । कृष्णं युद्धे सहायकत्वा वरीतुं युधि-
ष्ठिरेणाज्ञप्तोऽर्जुनो द्वारकां प्रतस्थे इति भावः ॥ ५ ॥

इत्युक्ते चले जानेपर युधिष्ठिरने अर्जुनसे कहा कि वे द्वारका वाहर श्रीकृष्णको
युद्धमें सहायक बनने को कहें, उनकी इस आशको मस्तकालङ्कार बनाकर शिरपर रखकर
अर्जुनने ऊँची पताकासे युद्ध द्वारकापुरीके लिये प्रस्थान किया ॥ ५ ॥

तत्र चिरदृष्टस्य कुरुकुञ्जरस्य कुञ्जरकुमारकोमलचक्रमविलासस्य
तस्य विलोकनाय वीथीषु जनाः संधीवमूढुः ।

नवेति । तत्र द्वारकापुर्यान् चिरदृष्टस्य बहोः कालाद्बोधितस्य कुरुकुञ्जरस्य
कुलप्रेष्ठस्यार्जुनस्य कुञ्जरकुमारो गजयुवा तस्येव कोमलः अनुद्भिन्नः चक्रमविलासो
गतिछीला यस्य तयोक्तस्य गजकुमारमन्दगतेः तस्यार्जुनस्य विलोकनाय दर्शनाय
जनाः द्वारकापुरवासिलोकाः वीथीषु नगरमार्गेषु सङ्घीवमूढुः समवेता यमूढुः ॥

द्वारकापुरीमें बहुत दिनोंके बाद देखे गये, कुरुवंशप्रदीप तथा गजकुमारकी तरह
मन्दगतिसे चढ़नेवाले इस अर्जुनको देखनेके लिये गलियोंमें लोग इकट्ठे हो गये ॥

हेतुं सुमद्राहरणे तदीयां यतित्वशुद्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।

गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां मुखेन्दोः स्मितचन्द्रिकाभूत् ॥ ६ ॥

हेतुमिति । सुमद्राहरणे हेतुं कारणतया गृहीतां तदीयां अर्जुनसम्बन्धिनीं
यतित्वशुद्धिं परिव्राजकनैर्मर्ष्यं (विपरीतलक्षणाया) कपटयतितां हृदि कुर्वतीनां
विभावयताम् गवाक्षमार्गैः गवाक्षजालैः कृतवीक्षणानां पार्थं पर्यन्तीनां स्त्रीणां
द्वारकापुरवनितानां मुखेन्दोः चन्द्रसदृशात् मुखात् स्मितचन्द्रिका हासरूपा कौमुदी
अभूत् प्रकटीवम्ब, अयमेवार्जुनोऽसौ यः कपटयतित्वमास्थाय सुनद्रामहरत् इति
मनसि विभावयन्त्यः गवाक्षमार्गादुर्जने पर्यन्त्यश्च द्वारकापुरनार्यः सहासमुखा
अजायन्तेति भावः । अत्रार्जुनसन्ध्यासंस्मरणतदवलोकनयोः स्मितहेतुतयोपादानात्
काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'स्मितचन्द्रिका' 'मुखेन्दो'रिति परस्परितरूपकेण सङ्कीर्यते ॥

कपटसंन्यासी बनकर अर्जुनने सुमद्राका हरण किया था, अर्जुनका कपटसंन्यास

१. 'चिरदृष्टस्य कुञ्जरकुमार' ।

२. 'वीथीवीथीषु'; 'वीथीषु वीथीषु' ।

३. 'इदम्' । इति पा० ।

दुभद्राके हरणका कारण बना था, इस बातको याद करनेवाली तथा खिड़कियोंसे अर्जुनको देखती हुई द्वारकापुरवासिनी रमणियोंके मुखरूप चन्द्रमासे हातरूप चन्द्रिका प्रकट होने लगी—सभी लियों मुत्कुराने लगीं ॥ ६ ॥

दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमव्ये ।

शौरैरुपायाचरणोपधानं तत्स्यन्दिस्निधुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तस्मिन्समये दौवारिकैः द्वारपालैः दत्तमार्गः अन्तःप्रवेष्टु-
मनुमतः सः अर्जुन निकेतमव्ये शयनकक्षमध्यभागे निद्रायमाणस्य स्वपतः शौरैः
श्रीकृष्णस्य चरणोपधानं पादस्थाने स्थायिनमुपवहं तत्स्यन्दी भगवत्पादप्रवाही
स्निधुर्नदी गङ्गा ततः च्युतस्य निर्गत्यागतस्य कूर्मस्य कमठस्य शोभेव शोभा यस्य
तत् तथोक्तं गङ्गाप्रवाहनिर्गतकूर्मसदृशं भगवच्चरणोपधानम् उपायात् उपगतः,
अर्जुनः शयानस्य भगवतः पाददेशे गत्वोपविष्टः भगवतः पादयोरधोवर्त्तमान-
मुपधानं गङ्गानिर्गतकूर्मसदृशं स्वच्छवर्त्तुलं प्रतीयते स्मेति भावः । उल्लेखाऽल-
ङ्कारः ॥ ७ ॥

दौवारिकों द्वारा मार्ग दिखलाये जानेपर अर्जुन^१ उस शयनकक्षके भीतर पहुँचे जहाँपर
भगवान् सोये हुए थे, इनके पैरोंके नीचे रखे हुए तक्रियेके पास जाकर अर्जुन बैठ गये,
वह गोल तथा स्वच्छ तक्रिया ऐसा लगता था मानो भगवान्के चरणोंसे निकली गङ्गा-
नदीका एक कछुआ चिकलकर यहाँ आ गया हो, 'विष्णोः पादप्रसूतासि' के अनुसार
गङ्गा भगवान्के चरणसे निकली नदी कहाँ जानी है ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविधे प्रथमं समेत्य तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधानस्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

यत्वेति । युधि भाविनि संग्रामे साह्यं साहायकम् अर्थी याचिष्यमाणः (अतश्च)
प्रथमम् अर्जुनागमनात् पूर्वम् एव समेत्य यस्य श्रीकृष्णस्य अधिमौलिसविधम्
दिशोदेशसमीपे तिष्ठन् उपविष्टः कुरुद्वहसुतोः कुरुराजपुत्रो दुर्योधनः निजे मनसि
हृदये तस्य श्रीकृष्णस्य कुन्तले कचेऽपि (द्वयोः) वक्रिमाणं कौटिल्यं परीक्षितुं
कतमदधिकमिति ज्ञातुम् उत्सुकताम् औत्कण्ठ्यं दधान इव रेजे यभौ । अयमे-
तद्वाक्यः—अर्जुनागमनात्पूर्वमेव दुर्योधनः कृष्णं युद्धे साहायकं याचितुमागत्य
तच्छिरोभागे स्थितः, तत्र स्थितोऽसौ भगवत्कचकौटिल्यस्वमनःकौटिल्ययो-
स्तारतम्यं परीक्षितुकाम इव प्रतीयतेस्मेति । उल्लेखाऽलङ्कारः । 'साह्यम्' इत्यत्र
कृद्योगे प्राप्ता पद्यी 'अकेनोर्मविष्यदाधमर्प्ययोः' इति निषिद्धा ॥ ८ ॥

अर्जुनके आनेसे पहिले ही दुर्योधन युद्धमें सहायता मांगनेके लिये श्रीकृष्णके पास

गया, और वह भगवान्‌के गिरके पास जाकर बैठ गया, वहाँपर बैठा हुआ दुर्योधन देता लगा था मानो वह भगवान्‌के केशमें और अपने हृदयमें वर्चमान कुटिलताके तारतम्य की परीक्षा करनेके लिये उत्सुक हो ॥ ८ ॥

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरां बभौ यः ।

स्वध्यानशैलीसुखमास्थितानां तपस्विनां सङ्गमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन मुद्रणेन आलिङ्गितं युक्तं नेत्रयुग्मं लोचनयुगलं यस्य स तथोक्तः मुद्रितनयनद्वयः, नितरां सातिशयं निष्पन्ददेहो निश्चलकायः यः भगवान् स्वध्यानशैलीसुखम् भगवद्‌ध्यानपरम्पराप्रभवम् (विगलितवेद्यान्तरं विश्वविलक्षणं) सुखम् ब्रह्मानन्दम् आस्थितानां प्राप्तानां तपस्विनां योगरतानाम् सङ्गम् समुदायम् अनुकुर्वन् अनुहरन् इव बभौ । मुद्रितलोचनो निश्चलकायश्च यो भगवान् स्वध्यानजन्यं ब्रह्मानन्दमागतानां योगिनां वृन्दमनुहरन्निव प्रतीयते, योगिनो ध्यानमग्नतादशायां निमीलितनयना निश्चलवपुषश्च भवन्तीति भावः । अनुकुर्वन्निवेत्युपेक्षाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

दोनों आँखें मूँदे तथा निश्चलदेह भगवान् उस शयनावस्थामें ऐसे प्रतीत होते थे मानो वे भगवान्‌की ध्यानपरम्परामें लब्ध ब्रह्मानन्द सुखको प्राप्त करनेवाले योगियोंका अनुकरण कर रहे हों । योगी लोगोंको भी जब ध्यानमें ब्रह्मास्वाद होने लगता है तब उनकी आँखें मुँदी तथा देह निश्चल रहती है, भगवान् तो रहे थे अतः उनकी आँखें मुँदी तथा देह स्थिर थी ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुचं घुसृणेन क्लृप्तः सक्तः कपोलफलके मकरो यदीये ।

स्वाङ्गध्वजारिजयिने विजयाय सिद्धिं विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥१०॥

देवीकुचादिनि । घुसृणेन कारमीरजेन कुङ्कुमेन क्लृप्तः रचितः देव्याः रुक्मिण्याः कुचात् स्तनात् यदीये यस्य कृष्णस्य कपोलफलके कपोलदेशे सक्तः लग्नः मकरः मकराकृतिलेखः—स्वाङ्गध्वजः मकरचिह्नितध्वजः कामः तत्पारिः शिवः तस्य जयिने विजेत्रे विजयाय सिद्धिं मनोरथसाफल्यं विश्राणय देहि इति कर्णमूले कर्णप्रान्ते निगदन् इव विरुचं रेजे । रुक्मिणी स्वस्तनयोः कुङ्कुमेन मकराकृतिं रेखां लिखितवती, स्तनौ मुम्बतः कृष्णस्य कपोले सा मकराकृतिरेखा लग्ना, सा रेखा मकरः, स च कन्दर्पस्य शत्रोः शिवस्य जयिनेऽर्जुनाय सिद्धिं देहीति भगवतः कर्णे कथयन्निव रुचं इत्यर्थः । उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ १० ॥

देवी रुक्मिणीने अपने स्तनोंपर मकराकृति रेखा लिखी थी, श्रीकृष्णने जब रुक्मिणी के स्तन चूँसे, तब वह मकराकृति रेखा उनके कपोलमें जा लगी, वह मकराकृति रेखा—

मकर देसा लगता था, मानो भगवान् के कानमें कह रहा हो कि कृपा करके भाप मकर ध्वजके शत्रु शिवके विजेता अर्जुनको उसके मनोरथका साफल्य प्रदान करें, मकर मकरध्वजका अङ्ग है, वह अपने मालिक कामदेवके शत्रु शिवके विषयमें द्वेष रखता है, अतः उसके विजयी अर्जुनके लिये उसके हृदयमें पक्षपात है ॥ १० ॥

पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे सम्पूर्णं कुक्षिं सलिलस्य पूरैः ।

सजातियूयाच्च्युतिमाश्रितस्य क्रमं दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

पाश्चात्येति । यः श्रीकृष्णः पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे पश्चिमसागरैकदेशे सलिलस्य पूरैः जलराशिभिः कुक्षिं सम्पूर्णं उदरं पूरयित्वा सजातियूयात् स्वसमान-जानीयमेववृन्दात् च्युतिमाश्रित्य पश्चाद्भूत्वा स्थितस्य घनशावकस्य मेघवालस्य (स्वर्णकायस्य मेघस्य) क्रमं सादर्यं दधौ धारयामास । पश्चिमसमुद्रे जलमादातु-मापातेषु मेघेषु कश्चन मेघवालकः पीतप्रचुरपानीयतया धावितुमशक्तः पश्चात्स्थितः, स इव श्यामतनुः श्रीकृष्णः प्रतीयतेस्मेत्यर्थः, द्वारकायाः पश्चिमसागरतटस्थतया पाश्चात्येति विशेषणम्, अत्राप्युल्लेखा स्फुटा ॥ ११ ॥

जो भगवान् पश्चिमसमुद्रके किनारे पयोरशिसे अपना पेट भरकर अपने सजातीय मेघवृन्दसे अलग छूटे हुए बालमेघकी तरह प्रतीत होते थे, वे श्यामलशरीर भगवान् श्रीकृष्ण ऐसे लगते थे, मानो बहुतसे मेघ पानी पीने समुद्रके किनारे आये, उनमेंसे एक बच्चा मेघ भरपेट पानी पीनेके कारण जाते समय अन्य मेघोंके साथ नहीं दौड़ सका, पीछे छूट गया वही बालमेघ हो ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धेन तेन देवेन तयोः क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्यां कृत्यसाम्यं हृदि कृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्बेन केनचिदंशेन केवलसंनिधानेन स्वेनापि केनचिदंशेन परिपूरितं घनमनोरथौ सुयोधनघनं जयौ स्वावासकटकमुवमासेदतुः ॥

इति । ततः उभयोरभ्यागमनानन्तरं प्रबुद्धेन त्यक्तनिद्रेण तेन देवेन भगवता श्रीकृष्णेन तयोः सुयोधनार्जुनयोः प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्याम् सुयोधनस्य प्रथमाभ्यागमनं, पाददेशे स्थित्या अर्जुनस्य प्रथमं दर्शनं च ताभ्याम्, कृत्यसाम्यं सहायता-रूपे कर्तव्ये तुल्यतां हृदि कृत्य विभाव्य—रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां एतायुधानां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्बेन राशिना 'नारायणी सेना' इति प्रथितेन केनचिदंशेन, केवलसंनिधानेन विनैवास्त्रग्रहणं स्वोपस्थानेन केनचिदंशेन, (सुयोधनाय एतशरा नारायणी सेना, अर्जुनाय च केवल स्वसाहचर्यम्) इत्येवं परि-

१. 'स्वजाति' । २. 'तयोः प्रथमाभ्यागम' । ३. 'प्रथमाभ्यागमन' ।

४. 'रणाङ्गणे' । ५. 'पूरितमनोरथौ' । इति पा० ।

पूरितमनोरथौ लब्धेष्टसिद्धौ सुयोधनघनञ्जयौ स्वावासकटकसुवम् स्वावासदेश-
भृतं सेनासन्निवेशस्थलम् आसेदतुः आगतवन्तौ ॥

सुयोधन तथा अर्जुन दोनोंके आ जानेपर भगवान् जग, उन्होंने देखा कि दोनों ही आये हैं, पढ़े सुयोधन आये हैं, और अर्जुन पढ़े दीखे हैं, दोनोंकी ही सहायता करनी चाहिये, तब उन्होंने एक ओर अपनी नारायणी सेना जितमें युद्धमें शस्त्र धारण करनेवाले नव करोड़ गोपकुमार ये—इसे दुर्योधनकी सहायताके लिये दिया, और अर्जुनकी सहायताके लिये बिना अश्वके अपनी उपस्थिति स्वीकार की, इस प्रकार पूर्ण-मनोरथ होकर दुर्योधन तथा अर्जुन दोनों अपने रहनेकी जगह सेनासन्निवेशमें चले आये ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरमवीचिवेगनिर्धूतगोप्रहणसंयुगपूतिगन्धम् ।

संवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठं शौरिश्च शक्रतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥१२॥

सेनेति । तौ शौरिश्च कृष्णः शक्रतनयश्चार्जुनश्च तौ सेनागजेन्द्राणां युद्धोद्यतवा-
हिनीगजराजाणां मदसौरमस्य दानवारिसुगन्धस्य वीचीवेगेन लहरीतरङ्गेण निर्धूतः
प्रान्ति नीतः गोप्रहणयोः दृशिणोत्तरगोप्रहणयोः यौ संयुगौ संग्रामौ तयोः पूतिगन्धो
मृतगजतुरगमनुष्यादिमांसासृगादिजनितो दुर्गन्धो यस्य तादृशं मत्स्यवसुधेन्द्रपुरो-
पकण्ठं विराटनगरपादं संवीक्ष्य विलोक्य ननन्दतुः प्रसादमनुबभूवतुः । द्वारकातः
परावर्तमानौ कृष्णाजुनौ विराटनगरसंभीपे युद्धाद्योद्यतानां सेनागजानां दानवारिप्र-
वाहेणापसारितम्राष्ट्रगोप्रहणयुद्धकृतपूतिगन्धं विराटपुरसमीपदेशमासाद्य युद्धो-
द्यतसेनादर्शनेन महान्तमानन्दमनुबभूवतुरित्यर्थः । अत्र युद्धोद्यतसेनादर्शनस्यानन्द-
हेतुतयोपनिबन्धनात् कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२ ॥

युद्धके लिये सज्जद सेनामें अवस्थित गजेन्द्रोंके दानवारिप्रवाहसे शान्त हो गई है
भूतपूर्व गोप्रहणमें मरनेवाले गजान्नादिके मांसरक्तादिकी गन्ध जहाँपर ऐसी ठस विराट
नगरकी सीमाभूमिमें आनेपर अब श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने युद्धोद्यत सेना देखी तब उनको
बड़ा आनन्द हुआ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्त्य वदतो युधि पाण्डवानामुत्साहमुग्रमथ संजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौधतले निवासं कुर्वन्नकम्पत भृशं कुरुवंशकेतुः ॥१३॥

दृष्टेति । अथ कृष्णे द्वारकातः समायाते दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्त्य पुनः
समागत्य वदतः कथयतः संजयतः संजयात् युधि युद्धविषये पाण्डवानां युधिष्ठिरा-
दीनाम् उग्रम् अदमनीयम् उत्साहम् उद्यमम् निशम्य श्रुत्वा कुरुवंशकेतुः कौरव-
वंशश्रेष्ठो धृतराष्ट्रः मणिमयसौधतले रत्ननिर्मिते प्रासादे निवासं कुर्वन् अपि वातै-
र्विना विनैव वायुसम्पर्कं मृशम् अत्यर्थम् अकम्पत वेपतेस्म । मणिमयसौधस्यः
कौरवध्वजश्च विनैव घातमकम्पतेति चार्थः, धृतराष्ट्रस्य पुत्रविपत्तिभयकृतः कम्पः
पताकादण्डस्य चौत्पातिकः कम्पोऽत्र श्लेषकृतो श्रोत्यः ॥ १३ ॥

कृष्ण जब दारकाते विराटपुर का गये तब धृतराष्ट्रने संजयको पाण्डवोंकी स्थिति
देखनेको भेजा, संजयने चौदकर दूधने पाण्डवोंके रुदन्य चलाइकी बात कही, वने
अननेर नगिनय सौधने रहनेपर नी कुर्वशश्रेष्ठ धृतराष्ट्र कोप घटे, नगिनय सौधके
ऊपर उड़ानेवाला कौरवोंका ध्वज भी लौन उठा ॥ १३ ॥

पाण्डोः सुताय वसुधां प्रविभज्य दित्तोः

प्रज्ञादशो रहसि सान्त्वययोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचनं न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचनं मधुरं चकार ॥ १४ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डोः सुताय युधिष्ठिराय वसुधां भूमिं प्रविभज्य सनविभागं
हृत्वा दातुमिच्छोः दित्तोः प्रज्ञादशो धृतराष्ट्रस्य रहसि एकान्ते सान्त्वययेन साम-
नार्गेण उपदिष्टं वीथितं वचनं तु दुर्योधनः श्रोत्रे कर्णे न चकार न श्रुतवान्, स्वं
मधुरं वचनम् एव कर्णे राखेये चकार, कर्णेनैव स्वं दुर्मन्त्रिणं व्याजहारति यावत् ।
दुर्योधनो युधिष्ठिराय विभज्य घरां दित्तोर्धृतराष्ट्रस्य स शान्तिवचनं हितोपदेशं
कर्णे न चकार, तदाश्रयि दुर्योधनः कर्णेन सह दुर्मन्त्रान्मेव विदधे इत्याशयः 'परेत-
कत्वा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृत्क्षीरिचस्र' इत्यनियुक्ता जातुः ॥ १३ ॥

धृषीका विभाग करके युधिष्ठिरको देनेकी इच्छा रखनेवाटे धृतराष्ट्रका सान्त्वयण-
पूर्वक वचन दुर्योधनने कानोने नहीं लिया, उस समय नी उसने कर्णको अपना अपात-
मधुर दुर्मन्त्रवाक्य ही कहा ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमानानाविधानरपतिकुलचतुरङ्गचलकल-
कलानप्यभिमवद्भिः कङ्कुकाकिसालावृकजन्तुकरदितैः कट्टकृत्तनिकटयोः
कुरुविराट्पुटमेदनयोः कतिपयदिनैरेव पञ्च खलु वीराः कौरवसाम्राज्य-
लक्ष्मीमभिवीक्ष्य स्यात्तुमवशिष्येरन्निवृत्तिं क्षिप्रदन्त्यां क्षितिपतिः क्षीणधैर्यो
दीनार्शरेण सहोदरसमर्क्षं सैरसीदृशालमेवमाचचक्षे,—

वदन्ति । तदनु ततः पश्चात् दिने दिने प्रत्यहं समुपचीयमानान् बर्धमा-
नान् नानाविधानां निष्पन्नभिन्नदेशजात्याद्युत्पद्यमानानां नरपतिकुलानां राजवृन्दा-
नां चतुरङ्गचलकलकलान् हस्त्यश्वरथपदातिसैन्यकोलाहलान् अपि अभिमवद्भिः
न्यूतनां प्रापयद्भिः कङ्काः गृध्राः काकाः सालावृकाः श्वानः जन्तुकाः शृगालाश्च तेषां
रदितैः दुर्योधनैः कुरुविराट्पुटमेदनयोः हस्तिनापुरनन्त्यपुरयोः कट्टकृत्तनिकटयोः कट्ट-
तां प्रापितसर्मापदेशयोः सतोः, (युद्धे सङ्गन्तुमागतानां तेषां राज्ञां सेनाकलकलदः-

१. 'बन्धुकट्टकृत्तनिकटदितैः' । २. 'कतिपयैः' । ३. 'पौरव' । ४. 'क्षिप्रदन्त्यां
प्रवदन्त्यां सत्पान्' । ५. 'दीनारक्ष' । ६. 'सरोदृशालमेवमाचचक्षे' । इति पा० ।

वृमपि तिरयन्निर्गुणकाकभृगालशब्दैः द्वयोरपि सेनासन्निवेशदेशयोः कट्टमृतयोः सतोः) कतिपयदिनैः स्वरूपैः एवं वासरैः पञ्च खलु वीरा युधिष्ठिरादयः पञ्चभ्रातरः कौरवसाम्राज्यलक्ष्मीम् कुरुवंशसम्पदम् अभिविधाय इष्ट्वा स्यातुं जीवितुम् अवशिष्ये-
रन् इति किंवदन्त्यां जनश्रुतौ क्षीणधैर्यः नष्टधैर्यः क्षितिपतिः राजा युधिष्ठिरः दीना-
क्षरेण दुःखगद्गादवचनेन सहोदरसमन्तं भीमादीनां पुरतः सरसीरुहात्तं कमलनयनं
श्रीकृष्णं प्रति एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण आचचचे उक्तवान् ॥

इसके बाद दिनानुदिन बढ़नेवाले नानादेश जातिके नरपतियोंकी चतुरङ्गिणी सेनाके
कलकलवो भी तिरोहित करनेवाले गृध्र, काक, कुत्ते और शृगालोंके दुःसन्धों द्वारा जब
हस्तिनापुर तथा मत्स्यपुरका समीपदेश कड़ हो गया, तब एक किंवदन्ती फैली कि 'कुछ
हो दिनोंमें कौरवलक्ष्मीको देखनेके लिये पाँच हो वीर पाण्डव बच जायेंगे,' इस किंवदन्ती
को सुनकर युधिष्ठिरका धैर्य जाना रहा, उन्होंने गदगद स्वरमें भीम आदि अपने आश्योंके
सामने कमलनयन भगवान्से इस प्रकारके वचन कहे— ॥

एतावतो बन्धुजनान्निहत्य किं लब्धया कृष्ण ! भुवान्धया मे ।

सकन्दमूलानि सनिर्हराणि न किं ममाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥

एतावत् इति । हे कृष्ण, एतावतः ह्यस्त्वह्येकान् बन्धुजनान् भ्रातृसुहृत्सम्य-
न्निप्रमृतीनात्मीयान् निहत्य घातयित्वा लब्धया प्राप्तया अनया भुवा पृथिव्या
मे मन किम् ? नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, नन्वेवं सति कुत्र त्वया जीवनं याप-
नीयमिति चेत्तत्राह—सकन्दमूलानीति । सकन्दमूलानि भोजनोपयोगितामूलो-
पेतानि पानार्हजलयुक्तानि सनिर्हराणि जलप्रपातपूर्णानि तानि मयाऽनुभूतपूर्वाणि
किमद्यापि सम्प्रत्यपि न सन्ति, सत्यां जीवननिर्वाहोपयुक्तायां सामग्र्यामलं बन्धु-
संहारमूलकराज्यलामेनेति वक्ष्यसारः ॥ १५ ॥

हे कृष्ण, इतने बन्धुबान्धवोंको मारकरके मिलनेवाली इस पृथ्वीसे मुझे कौन लाभ
हीगा, क्या कन्द-मूलों तथा निर्झरप्रवाहोंसे युक्त वन मेरे लिये आज भी खुले नहीं हैं ?
उन वनोंमें रहना अच्छा है, परन्तु बान्धवोंको मारकर मिलनेवाला राज्य नहीं अच्छा है ॥

सन्तापकाले सति सर्वमम्भः पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धिः ।

जिह्वां विहायाद्य जलं मुहुर्मे दृष्टिं समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥

सन्तापेति । सन्तापकाले ग्रीष्मसमये सति समायाते सर्वम् अम्भः पानीय-
मधस्तात् पतति अधो गच्छति इति हि प्रसिद्धिः ख्यातिः, अस्तीति शेषः, अथ
अधुना सन्तापकाले दुःखसमये जलं पानीयं जिह्वां तालु विहाय त्यक्त्वा मुहुः
वारं वारं दृष्टिं नेत्रं समारोहति तालुशोषपूर्वाशुधारा प्रवर्तते एतच्चित्रम् आश्चर्य-

करन् । सन्तापसमये जलमयः क्ववतीति प्रसिद्धावपि सन्प्रति दुःखसमये मन
जिह्वागतं पयो नेत्रनार्गमुपरितनमारोहतीति चित्रम् , अस्वानाविक्रवात् इत्यर्थः ।
ममात्र दुःखसमये तालुसोयो जायते, अश्रुवारा च प्रवर्तत इत्याशयः ॥ १६ ॥

सन्तापकाण्ड-ग्रोमसमयः कानेन मयः पानी ऊपर से नीचेकी ओर बहता है यही
प्रसिद्धि है, परन्तु आश्चर्य की बात है कि नेरी जीम का सारा जल नेरी आँखों में-
ऊपर की ओर चढ़ा जा रहा है । नेरी जीम सूख रही है और नेरी आँखोंसे अश्रुवारा बह
रही है ॥ १६ ॥

गतत्समीरैर्गजकर्णतालैर्नटपटेभ्यो नगरध्वजेभ्यः ।

तनूरिदानीं मन तान्तकान्तिराकल्पनाश्रयमसाववीते ॥ १७ ॥

गजविनि । इदानीम् सन्प्रति तान्तकान्तिः संतापातिशयात् न्दानग्रना मन
जसां तनूः शरीरम् गलत्समीरैः निस्सरद्वातैः गजकर्णतालैः करिकर्णपुटैः करणै-
र्नटपटेभ्यः नृत्यध्वजवस्त्रेभ्यः नगरध्वजेभ्यः एतत् पुरपटाकान्यो गुह्यः आक-
ल्पनाश्रयम् कल्परूपं वेदन् लघीते शिञ्चते । यथा कोऽपि कुतोऽपि गुरोः सकाशात्
वेदमवाते तथैव करिकर्णतालैश्चलन्त्यो नगरध्वजपटेभ्यः सन्तापकद्वयिता मन
तनुः कर्णं शिञ्चत इत्याशयः । दुःखदग्धा मन तनुः कल्पत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इस समय मादो बन्धुविनाशनी विनाशे झुलसा हुआ वह मेरा शरीर काँप
रहा है, देखा लगता है नानो वह मेरा शरीर हाथियोंके कानोंके चरनेसे निकलने-
वाली बाधसे बचते हुए नगरवासी पताकावस्त्रोंसे काँपनेकी विधाका समान रूप
कर रहा हो ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमल्लितस्य जन्तोरन्तःक्षमां स्वामपहाय मोहान् ।

बन्धुप्रणाराद्बहुदुःखदोग्ध्र्यै बहिःक्षमायै स्पृहयामि विद्वान् ॥ १८ ॥

आनन्दयित्रीमिति । मल्लितस्य जन्तोः प्राणवृन्नात्रत्य आनन्दयित्रीं प्रमोदजन-
नीम् स्वान् आत्मनीनां अन्तःक्षमां आन्तरिकीं तितिक्षान् अपहाय त्यक्त्वा बहुल
बन्धुप्रणाशात् शान्त्वत्संहारात् बहुदुःखदोग्ध्र्यै नानाविधकष्टदाग्न्यै बहूनां कष्टस्यो-
त्पादयित्रीं वा बहिःक्षमायै धृतिभ्यै स्पृहयामि लुब्धो नवानि, नां विक् । सकल-
जनानन्दजननीं तितिक्षां विहाय धरा-बन्धुप्रणाशद्वारा सर्वेषां कष्टस्य दात्रीमपि
कामयमानं नां विगलिवति भावः ॥ १८ ॥

समी प्राणियोंको आनन्द देनेवाली आनन्दनरक्षणा-तितिक्षाको छोड़कर बन्धु-संशरके
द्वारा नाना प्रकारके कष्टोंको पैदा करनेवाली इस धृत्तिकी चाहनेवाले लुब्धकी विचार है ॥

गतिर्न मेऽन्या गल्लध्वज ! त्वया विनाशुनास्या विपदो विधूतये ।

वनानलपारिर्वलयावृतस्थितेर्वेलाहकालि शरणं मृगीशिशोः ॥ १९ ॥

गतिर्नति । हे गल्लध्वज, अस्याः तिरसि समापतितायाः विपदः बन्धुधयरूपा-

या विपत्तेः विधृतये अपनयनाय दूरीकरणाय त्वया विना त्वदभिज्ञा गतिः उपायः
न अस्ति इति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—वनानलेति । वनानलो द्वावाग्निः तद-
चिर्वल्येन तज्ज्वालामण्डलेन आवृत्ता वेष्टिता स्थितिः आश्रयस्थानं यस्य तथाभू-
स्य नृगिशिशोः हरिणशावस्य बलाहकात् मेघात् (अन्यत्) किं शरणं रक्षकम् ? न
किमपीत्यर्थः । यथा वनाग्निज्वालपरीताश्रयस्थानस्य हरिणस्य मेघादन्यच्छरणं
न भवति तथैव बन्धुविनाशविपदो रक्षार्थं त्वदतिरिक्तं कमपि निजजनं समर्थमह-
ज्ञावैमि इत्याशयः । अन्त्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयोरनस्ति त्वत्स्वरूपैकसामान्याप्रति-
वस्तूपमाजलङ्कारः ॥ १९ ॥

हे गरुडध्वज, इस उपस्थित बन्धुविनाशविपत्तिसे आग दिलानेमें—इस विपत्तिसे दूर
करनेमें आपकी अतिरिक्त कोई गति-उपाय नहीं है, जैसे दावाग्निही लपटोंसे आवृत
आश्रयस्थानमें रहनेवाले नृगशिशुको नेवके सिवा दूसरा रक्षक नहीं होता है ॥ १९ ॥

बहुभिः किमिहापरैः प्रलापैर्वहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।

कुङ्कुराधिप ! बन्धुभिर्मम स्वैः कुरु संघि कुत्वंशभूतये त्वम् ॥ २० ॥

बहुभिरिति । कुङ्कुराः यादवविशेषास्तेषामधिप, हे यदुनाय, बहुभिः अपरैः
अन्यैः प्रलापैः निरर्थकवचनैः इह इदानीं किम् ? नास्ति बहुकेन किमपि साधनीय-
मित्यर्थः, वहिः अन्तर्जनसि च तुल्यभावं समानाशयं वचनं वदामि, सत्यं
वदामीत्यर्थः, त्वं मम युधिष्ठिरस्य स्वैः आत्मीयैः बन्धुभिः आसृभिः दुर्योधनादिभिः
कुत्वंशविभूतये कौरवकुलकल्याणाय सन्धिम् कुरु सम्पादय । हे यदुनाय, व्यर्थः
प्रपञ्चवचनैः किमपि फलं नास्ति, अहं सत्यं वदामि, यदि त्वं कुत्वंशहितं काम-
यसे तदा मम आत्रादिभिरापतितमिमं विरोधं शमयित्वा सन्धिं सम्पादयेति
भावः ॥ २० ॥

हे यादववंशभूषण ! बहुत निरर्थक बातोंसे क्या काम, मैं भीतर-बाहर एक-ही सत्य
बात कह रहा हूँ, यदि आप कुत्वंशका कल्याण चाहते हैं, छोड़ें कृपया हमारे भाइयोंके
साथ हमारी सन्धि करा दें ॥ २० ॥

इति श्रुवन्तं यदुनायकोऽन्नवीशुधिष्ठिरं योगिविचिन्त्यवैभवः ।

महीपते ! यद्भवता समीरितं महात्मनां युक्तमिदं भवादृशम् ॥ २१ ॥

इति श्रुवन्तमिति । इति उक्तीत्या श्रुवन्तं कथयन्तं युधिष्ठिरं योगिविचिन्त्य-
वैभवः तपस्यापरायणजनघ्यातल्यमाहात्म्यः यदुनायकः श्रीकृष्णः अन्नवीशु
उक्तवान्, यत् हे महीपते, राजन्युधिष्ठिर, भवता यत् उक्तं कथितं सन्धिविवा-
नत्यावश्यकत्वम् तत् इदं महात्मनां विशालहृदयानां भवादृशम् त्वत्सदृशानां

कृते युक्तम् उपपन्नम्, महात्मानो हि कुलविनाशं कस्यांचिदपि स्थितौ नामि-
ष्यन्तीति भावः ॥ २१ ॥

इस प्रकार कहनेवाले सुधिछिरते योगियों द्वारा ध्येय माहात्म्यवाले यदुर्वशविभूषणने
कहा कि राजन्, आपका ऐसा कहना-संविद्धे लिये निवेदन-आग्रह करना आपके
समान महात्माओंके लिये युक्त-ठोकर ही है ॥ २१ ॥

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्तः दुरध्वं न जहाति कौरवः ।

इति चिन्तयतो ममाधुना हृदि सिद्धिः खलु संशयेशया ॥ २२ ॥

सरिदिति । सरितः सद्याः गङ्गायाः आत्मजेन पुत्रेण भीष्मेण शासितः सद्रर्म्मना
चलितुमादिष्टः अपि सन् सः कौरवो दुर्योधनः दुरध्वं द्रुष्टं पन्थानं न जहाति न त्यज-
ति, भीष्मवचनमपि स नृणाय मन्यते, इति चिन्तयतो विभावयतः मम हृदि चित्ते
बहुना सम्प्रति सिद्धिः सन्निविषयकञ्छापूर्तिः संशयेशया सन्दिग्धा अस्तीति
शेषः । यो दुर्मतिः भीष्मस्यापि वचनं पर्य्यं नाद्रियत, स मम कथनासंशये सन्नद्धो
भवितेति नम विश्वासो नास्तीति भावः ॥ २२ ॥

दुर्योधनने भीष्मद्वारा न्याय्य परपर बदनेके लिए आशापित होकर-कहे जानेपर
भी-दुष्ट मार्गका त्याग नहीं किया, इस बातको सोचता हूँ तो मुझे इस समय सन्धिके
विषयमें सिद्धिकी आशा कम होती है, मुझे सिद्धिमें सन्देह मालूम पड़ता है ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप ! संवित्त्वय्ये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति क्वचिन्न फलति क्वचित्क्रिया

प्रविधातुरेय नहि दोषशीकरः ॥ २३ ॥

प्रयत इति । तथापि यद्यपि सिद्धिः संशयिता तथापि हे नृप युधिष्ठिर भुवि
संसारे प्रयतेन्द्रियैः जितेन्द्रियैः पणायितस्य संस्तुतस्य ते तव संवित्त्वय्ये दुर्योधना-
दिभिः सन्निव कारयितुं प्रयते यत्नं करोमि, वर्त्तमानसामीप्ये लब्धुं, तेन करिष्यामी-
त्यर्थः फलितः । क्वचित् क्रिया उद्योगः फलति सिध्यति क्वचित् न फलति व्यर्थ-
भवति, पुनः कथं प्रविधातुः उद्योगशीलस्य व्यवस्यतः दोषशीकरः अपराधविन्दुर्न ।
'यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः' इति ग्राहुरभियुक्ताः । 'ईडितशस्तपणा-
यितपनायितप्रणुतपनितपणितानि' इति स्तुतिपर्यायिष्वमरः ॥ २३ ॥

यद्यपि सकलताके विषयमें मुझे सन्देह है फिर भी जितेन्द्रियों द्वारा स्तुत आपको
कौरवोंसे नैरु कर देनेके संशयमें मैं प्रयत्न करूँगा, प्रयत्न करनेपर सकलता निटे या
न निटे, इसमें प्रयत्न करनेवालेका कुछ भी दोष नहीं होता ॥ २३ ॥

इत्थं निगद्य मधुरस्मितमीक्षमाणो
भीमस्य वक्त्रमपि दासकनीतमग्रे ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलंकपो हरिरगात्कुरु राजधानीम् ॥ २४ ॥

इत्यनिति । आश्रितानां शरणागतानां रक्षः रक्षा एवं लीला विलासः तस्याः
कूलद्वयः पारदर्शी भगवान् हरिः श्रीकृष्णः इत्यन् पूर्वोक्तप्रकारेण निगद्य अभिधाय
मधुरस्मितं किञ्चिद्वासयुतं सन्धिप्रयासस्यानर्थकत्वं दुर्योधकत्वं चाभिप्रेत्य स्मयमानं
भीमस्य वक्त्रम् मुखम् ईक्षमाणः पश्यन् सन् अपि दासकनीतम् स्वसूतेन दासकेणो-
पस्थापितं रत्नरथम् मणिमयं यानम् आरुह्य अधिरुह्य कुरु राजधानीं हस्तिनापुर-
मगात् गतः । एवमभिधाय भगवान् भीमे हस्त्यपि सन्निविष्टापसितुं रथमारुह्य
गत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

आश्रित जनोकी रक्षा करनेमें तत्पर भगवान् श्रीकृष्णने इत प्रकार कहकर सन्धिके
विषयमें अज्ञानत भीमके हैंसते हुए मुखकी ओर देखकर भी दासक द्वारा लाये गये रत्न-
निर्मित रथपर आरुह्य होकर कौरवोंकी राजधानी हस्तिनापुरके लिये प्रयाण किया ॥ २४ ॥

अवलोक्यन्नय पुरप्रतोलिकामनिमेयपौरजनवानिरन्तराम् ।

मृदुरानतेषु स दुरासदः परैर्यदुराज एष विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

अत्रोक्तमिति । अथ हस्तिनापुरप्राप्त्यनन्तरम् ज्ञानतेषु आश्रितेषु जनेषु मृदुः
कृपाप्रवणः अथ च परैः जनानतैः द्विषद्भिः दुरासदः वजेयः एषः यदुराजः श्रीकृष्णः
अनिमेयभिः निर्निमेयभिः पौरजनताभिः निरन्तराम् आवृतां व्याप्तां पुरप्रतोलिकां
हस्तिनापुरनगरव्याप्त्यन् अवलोक्यन् पश्यन् विदुरालयं विदुरस्य गृहं ययौ । प्रणत-
जनेषु दयालुः परजनदुरापश्च श्रीकृष्णः स्वदर्शनागतजनसंकुलां हस्तिनापुरप्रतोलीं
पश्यन् विदुरभवनं गतवानित्याशयः । लाटानुप्राप्तोऽलङ्कारः ॥ २५ ॥

आश्रित जनपर दया करनेवाले तथा शत्रुजनके दुर्धर्ष यदुराज भगवान् श्रीकृष्ण
अपने दर्शनके लिये आये हुए निर्निमेष नयनवाले पौरजनोत्ते भरी हुई गलीको देखते
हुए क्रमशः विदुरके घरपर पहुँचे ॥ २५ ॥

तमसां कुलानि सकलानि दर्शने सति सद्य एव शमयन्महामहाः ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिरं चरमाद्रिकन्दरमभीषुमानिव ॥ २६ ॥

तमतामिति । महत् लोकोत्तरं महस्तेजो यस्य स महामहाः कृष्णः तमसां
पापानां ध्वान्तानां च सकलानि समस्तानि कुलानि राशीन् दर्शने अवलोके सति
सद्यः तत्काल एव शमयन् नाशयन् तत्र हस्तिनापुरे विदुरस्य मन्दिरं भवनं गृहम्

अग्निगुहात् क्षिण्णमात्रे सूर्यः चरमाद्रिकन्दरम् पश्चिमाचलगुहान् इव विवेश,
यथा महामहाः सूर्यः समस्तमन्वकारमरं नाशयन् सायं पश्चिमाचलगुहां विवेश
तथैव महामहाः कृत्वाः स्वदर्शनमात्रेण समस्तं पापजातमपहरन् विदुरस्य भवनं
प्रविष्ट इत्यर्थः । कृष्णसूर्ययोः प्रकृतयोः प्रवेशरूपैकक्रियान्वयात्सुल्ययोगिताऽल-
ङ्कारः ॥ २६ ॥

लोकोत्तरतेजस्वी होनेके कारण अपने दर्शनमात्रसे समस्त पापोंको दूर करते हुए
मगवान् श्रीकृष्णने वत्त हस्तिनापुरमें विदुरके गृहमें प्रवेश किया, जैसे लोकोत्तरतेजस्वी
होनेके कारण समस्त मन्वकारको दूर भगवानेवाले सूर्यने पश्चिमाचलकी गुहांमें प्रवेश
किया जिस समय मगवान् विदुरके पास पहुँचे वत्त समय सूर्यास्त भी हुआ, यही
प्रतिपादनीय है ॥ २६ ॥

कंसवैरिणि सनेयुषि गेहं क्षत्तुरातिशयिकं मदनृत्तम् ।

संक्षिपां गमयति स्म पुरारेः सांख्यताण्डवविवेखलेपम् ॥ २७ ॥

कंसवैरिणाति । कंसवैरिणि श्रीकृष्णे गेहं मनुष्येषु गृहागते सति वृत्तुः विदु-
रस्य कातिशयिकं सर्वोत्कर्षमवन् (सर्वान् विहाय भगवान् मन गृहमेवागत इति
स्वस्तिन् गौरवगतीतिवृत्तम्) मदनृत्तम् प्रमोदवृत्तं नर्तनम् पुरारेः शिवस्य सांख्य-
ताण्डवविषेः सन्ध्यास्तनयानुदायनानताण्डवस्य वल्लेपं गर्वम् संक्षिपां संक्षिप्तत्वां
स्वर्वत्तम् गमयति स्म प्रापयति स्म । भगवति गृहासते सति स्वस्तिन्सर्वोत्कर्ष-
प्रतीत्या जनितां विदुरस्यानन्दवृत्तं सन्ध्याकाले क्रियमागत्य शिवताण्डवस्य गर्व
नर्तनकरोदिति, सत्यानन्दमग्नौ विदुरो मदोद्वृतं ननर्त्तय्यः । उपमाउद्धारः,
'तस्य मुष्माति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिनोपमायाः स्वीकाराद्वापि तथेति बो-
ध्यम् । स्वागतावृत्तम्, लवंगं प्रागुक्तम् ॥ २७ ॥

विदुरने जब देखा कि हस्तिनापुरमें रहनेवाले सभी लोगोंको छोड़कर भगवान् हमारे
ही घर प्यारे हैं तब उसे अपने विरूपमें उत्कर्ष-श्रेष्ठत्वा का ज्ञान हुआ, वह आनन्दविभोर
होकर नाचने लगा, वल्ले वत् नृत्यने महादेव द्वारा किये जानेवाले सन्ध्याकालिक ताण्डव
नृत्यके गर्वको भी सर्व कर दिया ॥ २७ ॥

विरतेरचितं विशुद्धमङ्गो विविमाधाय पितृष्वसुः सकाशे ।

वसतोऽस्य निशैव सासैमात्रा वसुदेवात्मभुवः कथान तास्ताः ॥ २८ ॥

विरतेरिति । बहो दिनस्य विरतेः समाप्तेः उचितमुपयुक्तम् सन्ध्याकालयोग्यं
विशुद्धं पावनं विधिं सन्ध्यावन्दनादिकर्म लावाय विधाय पितृष्वसुः पितृर्गन्त्याः

कुन्त्याः सक्रातो सनापे वसतः तिष्ठतोऽस्य वसुदेवात्मसुवः वासुदेवस्य श्रीकृष्णस्य सा निशा रात्रिः एव सनाप्ता, ताः ताः बहोः कालात् कथयितुं श्रोतुं च सञ्चिताः कथाः वाचाः न सनाप्ता इति शेषः । सायंकालिकं सन्ध्यावन्दनादिकर्म कृत्वा विर-
तस्य कुन्त्याः पार्वे उपविश्य तास्ताः कथाः कुर्वतोऽस्य श्रीकृष्णस्य सा रात्रिरेव सनाप्ता, तदीयाः कथाः पुनरसनाप्ता एव तत्स्थुरित्यर्थः । दृश्यतां तुलनार्थं भवन्तूतः पद्यम्—‘अविदितगतयाना रात्रिरेवं स्वरंसम्’ इति ॥ २८ ॥

दिनको सनाति हो जानेपर ठन्काछोचिठ तथा पावनत्वकर-सन्ध्यावन्दनादिकार्य करके मगवाद् अर्चना विरुषत्ता-इत्या कुन्तीके फल बैठे और बातें करने लगें, बातें करते-करते वह रात ही खत्म हो गई, उन दोनोंका वे बातें नहीं सनाप्त हुई । देरह वसीले कहने-सुननेके लिये सञ्चित उन दोनोंकी रानकथाने जारी रात लेकर भी सनाति नहीं पारें ॥ २८ ॥

अथ विरतायां निशीयिन्यामिव पृथाकथायां दीनद्युतिषु तारकाक-
लापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव चन्द्रिभिः कलकलेषु
विकसितेषु नलितेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरजनेषु उत्पलादिव
राजमन्दिरान्महोत्पलं प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु विरोचन इव कमल-
लोचनः प्राचीनगिर्यङ्कादिव पर्यङ्कादुत्तस्यौ ।

अथेति । अथ चिरकथानन्तरम् निशीयिन्यां रात्रौ इव पृथाकथायां कुन्त्या
वाचायां विरतायां सनाप्तायाम्, द्वयोरपि सनाप्तयोः सत्योरित्यर्थः, तारकाक-
लापेषु नक्षत्रसमुदयेष्विव प्रदीपेषु दीनद्युतिषु हीनप्रभेषु (तारासु प्रदीपावलिषु
च म्लायमानासु) चन्द्रिभिः स्तुतिपाठकैः इव शकुन्तिभिः पद्भिः कलकलेषु स्तेषु
विजृम्भितेषु उच्चारितेषु, नलितेषु कमलेषु इव विकसितेषु उच्छ्रुतेषु निद्रां वदत्सु,
चञ्चरीकेषु अनरेषु इव पौरजनेषु उत्पलात् कुबल्यात् इव राजमन्दिरात् महोत्पलं
कमलम् इव विदुरमन्दिरम् आगतेषु विरोचनः सूर्य इव कमललोचनः श्रीकृष्णः
प्राचीनगिर्यङ्कात् उदयाचलसिखरात् इव पर्यङ्गात् क्षयनीयात् उत्तस्यौ वदत्थात् ।
पृथाकथा सनाप्ता रजनिरपि, प्रभाते जाते प्रदीपाः हीनप्रभा जाताः, तारकागमपि
दीप्तिः क्षीयते स्म, चन्द्रिभः पद्भिश्च कलकलमारमन्त, नलितानि इव लोकलोच-
नानि विकसितानि, यथा प्रभाते अनराः कुबलयकुलनपहाय कमलमागच्छन्ति
तथैव लोकाः पुरवासिनो राजमन्दिरमपहाय मगवद्विद्वद्वा विदुरमन्दिरमागताः,

१. ‘विगतायां रचन्यामिव पृथाकथायां’ । २. ‘चन्द्रिभिरिव’ ।

३. ‘उत्पलादिव नदीतटं रावनगराद्विदुरमन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेष्विव सारिकेषु
विप्रेषेण इव कमलविलोचनः प्राचीनगिरिरेव पर्यङ्गात्’ । इति पाठः ।

येण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्ब्यो गुरुकृपप्रमुखैर्ब्रह्मसंघैः प्रतिपाद्य-
मानां जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः कुशलप्रश्नकोरकितमोदाभ्यां कुरुराज-
देवव्रताभ्यां सद्गनाभिगमनाय संप्राप्यमानैश्चिरतरावसरं प्रतिपालय-
तामश्रौहिणीपतीनामञ्जलिकमलवनालिमवलोकनेन संभावयमानो मुकु-
न्दो चन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकंसादिविजयविरुदावलिप्रबन्धवन्धुरेण म-
ङ्गलकुसुमगन्धसंपदन्धीकृतपुष्पंधयभङ्गकारसहचरवादित्रघोषेण मेघवर्ज-
मुन्मिपन्तीभिः सौदामिनीभिरिव कनकवेत्रलताभिराकुलीकृतेन महता
राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिरेध्यासितपूर्वं सभामण्डपं शनैः शनैरव-
जगाहे ॥

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् निखिलं समस्तम् अहरारम्भकृत्यम् प्रातः-
कालिकं कार्यजातम् अवसाय्य समाप्य बालातपेन प्रातःकालिकसूर्यकरेण चर्चित-
कलेवरः भूषितदेहः बलाहको मेघ इव घुसृणमसृणितेन कुङ्कुममिलितेन पटीर-
पङ्केन चन्दनद्रवेण चर्चितकलेवरः लिप्तगात्रः पङ्केरुहशङ्किनीभिः कृष्णप्रपदपङ्खवं
कमलं सम्भावयन्तीभिः अञ्जलिलिखितराजहंसराजिभिः वस्त्रप्रान्तचित्रितहंस-
पङ्क्तिभिः अवकृष्यमाणेन अधःसार्यमाणेन इव पीताम्बरभागेन पटाम्बरभागेन
परिचुम्बितप्रपदपङ्खवः स्पष्टचरणाङ्गुष्ठः, निजोदरान्तरानवकाशतया स्वोदरे स्थाना-
लामेन बहिर्निर्गतैः बहिरागतैः जगदण्डशिशुभिः ब्रह्माण्डबालकैः (सूक्ष्मावस्थायां
वर्त्तमानैः संसारैः) इव मुक्ताफलैः मौक्तिकैः (भगवदुरसि स्थिते माल्ये गुम्फिता
वर्त्तुलाकृतयो मुक्ताः शिशुभावे स्थितानि ब्रह्माण्डानि इव भगवदन्तरेऽवकाशम-
लङ्घ्वा बहिःस्थितानीवेति उपमेया) प्रत्युसमेखलामुखभागः खचितमेखलाप्रदेशः
वर्षाहेमन्तसमययोः वर्षर्तुहेमन्तस्वोरपि अविनश्वरम् अविनाशि लक्ष्मीलीलाकम-
लम् उपरलोकितुं स्तोतुं समाजयितुम् आगतेन आयातेन दिनमणिधियेन सूर्य-
बिम्बेन इव तद्ब्रह्मास्वरेण कौस्तुभेन तदाख्यमणिभेदेन देदीप्यमानभुजान्तरः
प्रकाश्यमानभुजद्वयमध्यमभागः दनुजपरिपदः राक्षसकुलस्य उत्पातः दुर्निमित्तम्
तथामूतेन इव रक्तपरिवेषेण इव स्थितेन पञ्चरागकेयूरेण पञ्चरागमणिनिर्मिताङ्गदेन
परिमण्डितभुजदण्डः भूषितबाहुः, (भगवान्) निर्गत्य सुयोधनदुर्वासितायाः
दुर्योधनेन वासानर्हीकृतायाः नगरभुवः हस्तिनापुरमद्याः स्पर्शं परिहर्तुं वारयि-
तुम् इव द्वारि समुपागतेन दारुकेण सयोजितमणिपादुकः परिधापितमणिचरण-
पादुकः, किञ्चिदवनमितपूर्वकायेण नतगात्रेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्ब्यः

१. 'मुखैः' ।

२. 'त्राहणैः' ।

३. 'चिरमवसरं' ।

४. 'वनजावलम्' ।

५. 'वद' ।

६. 'प्रबन्धनम्' ।

७. 'आकुलितेन । इति पा० ।

दीयमानहस्तसाहाय्यः गुरुकृपप्रमुखैः द्रोणाचार्यकृपाचार्यप्रधानैः ब्रह्मसङ्घैर्ब्राह्मण-
गणैः प्रतिपाद्यमानाम् उच्चार्यमाणाम् जयाशिषं जयजीवेत्येवंप्रकारामाशीर्वाद्गिरि-
रम् शिरसा नतमस्तकेन प्रतिगृह्णानः आदरपूर्वकं स्वीकुर्वन् कुशलप्रश्नकोरकित-
मोदाभ्याम् भगवता कृतेन कुशल्यसीतिप्रश्नेन जायमानहर्षाभ्याम् कुरुराजदेव-
वताभ्याम् धृतराष्ट्रभीष्माभ्याम् सदानभिगमनाय गृहान् उपैतुम् सम्प्रार्थ्यमानः
आगृह्यमाणः चिरतरावसरं बहोः कालात् प्रगामसमयं प्रतिपालयताम् प्रतीक्षमा-
णानाम् अक्षौहिणीपतीनाम् सेनाप्रधानानाम् अक्षलिकमलवनालिम् प्रणामाञ्जलि-
रूपं कमलकुलम् अवलोकनेन दृक्पातेन संभावयमानः आद्रियमाणः मुकुन्दः
वन्दिवृन्दैः स्तुतिपाठकैः परिपद्यमानः उच्चार्यमाणः कंसादीनां दैत्यानां विजय-
विरुद्धावलिप्रबन्धो विजयावदानप्रबन्धः तेन बन्धुरेण युक्तेन, मङ्गलकुसुमगन्ध-
सम्पदा मङ्गलार्यविकीर्णकुसुमसुगन्धभारेण अन्धीकृतानां पुष्पन्धयानां भ्रमराणाम्
शङ्कारस्य शब्दस्य सहचरः सङ्गी वावित्रवोपो वीणासुरजादिवाद्यशब्दो यत्र तथो-
क्तेन, मेघवर्जम् अन्तरैव मेघम् उन्मियन्तीभिः प्रकाशमानाभिः सौदामिनीभिः
विधुल्लताभिः इव कनकवेत्रलताभिः स्वर्णत्वचितवेत्रयष्टिभिः आकुलीकृतेन व्याप्तेन
महता आयतेन राजपथेन राजमार्गेण सुयोधनादिभिः चतुर्भिः सुयोधनदुःशासन-
कर्णशकुनिभिः अभ्यासितपूर्वम् पूर्वत एवाध्युष्यमाणम् सभामण्डपम् सभामव-
नम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवजगाहे प्रविष्टवान् ॥

इसके बाद भगवान्ने समस्त प्रातःकृत्य समाप्त किये, फिर कुङ्कुम युक्त चन्दनसे
अपने शरीरको लिप्त किया, वह चन्दन उनके शरीरपर ऐसा लग रहा था वैसे
बालसूर्यका प्रकाश मेघपर पड़ रहा हो, उनके पीतान्बरका अगला हिस्सा उनके
चरणपल्लवपर पड़ रहा था, ऐसा लगता था मानो पीतान्बरके छोरपर चित्रित किये
गये राजहंस चरणोंको कमल समझकर वहाँ जानेको उत्कंठित हो रहे हों, अतएव
उस पीतान्बरको खींच रहे हों, उनकी मेखठाके बीचमें मुकायें लगी थीं वे देखी
लगती थी मानों भगवान्के उदरमें स्थान नहीं पानेसे बाहर निकले हुए छोटे छोटे
ब्रह्माण्डशिशु हों, उनके दोनों बाहुओंके अन्तरभाग-छातीपर कौस्तुभमणि प्रकाशित
हो रही थी, ऐसा लगता था कि वह सूर्यविन्व हैं, जो वर्षा तथा हेमन्तमें भी नहीं
नष्ट होनेवाले रुद्रमीलीलाकमलको अभिनन्दन देने आया हो, भगवान्के बाहुदण्डमें
क्षेयूरनामक पद्मरागमणिते बना हुआ अलङ्कार ऐसा छाता था मानो राक्षससमु-
दायके लिये उत्पात-दुर्निमित्त प्रकट हुआ हो, दारुके सविनय दस्वाजे पर आकर
भगवान्के चरणोंमें मणिमय पादुका पड़ना दां, ऐसा लगा मानो दुर्योधनके द्वारा न रहने
योग्य बना दी गई इस्तिनापुरी के स्पर्शसे भगवान्को वह बचाना चाहते हों, शरीर
ऊपरी भागको थोड़ा झुकाये हुए विदुर भगवान्को इस्तावल्मन दिये हुए थे, भगवान्
द्रोण, कृपप्रमुख ब्राह्मण वर्ग द्वारा दिये गये जयाशीर्वाद वचनको सिर झुकाकर स्वीकार

करते थे, कुशलप्रदानसे हर्षित धृतराष्ट्र तथा भीष्म भगवान्‌को नीतर भवनमें चलनेके लिये आग्रह कर रहे थे, बहुत देरसे प्रणाम करनेकी प्रतीक्षामें सिरसे हाथ सटाकर खड़े हुए सेनानायकोंको भगवान्‌ने दर्शनमात्रसे कृतार्थ कर दिया, जिस राजमार्गमें बन्दिगण भगवान्‌को कंसादिवधवाली विरूदावलि-कविता-का उच्चारण कर रहे थे, मङ्गलार्थ बिखेरे गये पुष्पसमुदायकी सुगन्धसे अन्धीकृत भ्रमरोंके शब्द वीणानृदन्नादिवाधोंके शब्दसे मिल रहे थे- बिना मेवके प्रकाशित होनेवाली विजलीकी तरह दीखनेवाली बेत-लताओंसे जो व्याप्त हो रहा था, ऐसे विशाल राजमार्गसे भगवान्‌ धीरे धीरे उस समा भवनमें पहुँचे जहाँ सुयोधन, दुःशासन, कर्ण तथा शकुनि पहलेसे ही बैठे थे ॥

द्वारं समेयुपि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः

सर्वैः समं नरपतिः सहसोदतिष्ठत् ।

पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः

सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकैः ॥ ३० ॥

शरमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वारं समेयुपि द्वारदेशं समागते सति तत्र समायाम् नरपतिः दुर्योधनः सहसा भ्रदिति गोष्ठ्याः सदसः सर्वैः सभ्यैः कर्णादिभिः समम् पूषणि सूर्ये पूर्वाचलाश्रयिणि उदयाचलमारूढे सति पद्मपङ्केः कमलराशेः सकाशात् अनेकैः षट्चरणैः सह सौरभ्यपूरः सुगन्धभर इव उदतिष्ठत् उल्लिखितः । अयमाशयः—श्रीकृष्णे द्वारदेशमागते सति दुर्योधनः सर्वैः सभ्यैः सहोदतिष्ठत्, यथा सूर्ये उदयाचलारूढे सति कमलात् भ्रमरसहचरः सौरभ्यपूरः समुत्तिष्ठति । उपमाञ्जलिकारः ॥ ३० ॥

भगवान् श्रीकृष्ण जब द्वारपर पहुँच गये तब दुर्योधन अपने सामाजिकगणके साथ गोष्ठीमें बैठते वहाँ जैसे सूर्य जब उदयाचलपर आ जाते हैं तब कमलसमुदायमें से भ्रमरोंके साथ सुगन्धकी राशि निकलने लगती है ॥ ३० ॥

तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासनेऽयं रचितोपवेशः ।

पुरोहितैरभ्युवि प्रदिष्टां पूजामुपादत्त पुमान्पुराणः ॥ ३१ ॥

तत्रेति । तत्र समामण्डपे तरसा वेगेन उपनीते शीघ्रतयाऽऽभीते अतितुङ्गे अत्युन्नते रत्नमये मणिनिर्मिते आसने सिंहासने रचितोपवेशः कृताधिष्ठानः अयं श्रीकृष्णः पुराणः पुमान् पुराणपुरुषः अभ्युवि प्रथमं कृतां पुरोहितैः कुरूकुलपुरोहितैः सम्पादिताम् पूजाम् अर्घ्यपाद्यादिसत्कारम् उपादत्त स्वीकृतवान् । अयमर्थः—भगवति समागते दुर्योधनः शीघ्रं रत्नमयमासनमानीय तमुपवेशितवान् पुरोहितद्वाराऽर्घ्यपाद्यादिनिवेदनेन तं सत्कृतवाञ्छेति ॥ ३१ ॥

मगवान् जब समाने पहुँच गये तब दुर्योधनने शीघ्रतासे रत्नमय आसन मँगवाकर उन्हें उत्तर बैठवाया तथा पुरोहितके द्वारा अर्घ्यपाद्यादि पूजा उपहृत करके उनका आरम्भिक सत्कार किया ॥ ३१ ॥

समान्तरे तत्र समप्रकान्तिं संवीक्ष्य संवीक्ष्य सरोरुहाश्रम् ।

नरेन्द्रवर्जं नगरीजनेषु न कस्य वामूत्रयनप्रमोदः ॥ ३२ ॥

समान्तरे इति । तत्र तस्मिन् समये समान्तरे समानाख्ये समप्रकान्तिं सम्पूर्ण-
शोभं सरसीरुहाश्रं कमलवपवं श्रीकृष्णं संवीक्ष्य संवीक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा नरेन्द्रवर्जं
दुर्योधनं विना नगराजनेषु हस्तिनापुरवासिनोंकेषु कस्य वा नयनप्रमोदः नेत्र-
वृत्तिर्नामूद नाजनि, समायामवस्थितं सातिशयशोभं च श्रीकृष्णमादरातिशयेन
पुनः पुनः पर्यतां सर्वेयानेव पुरवासिनां नयनानि मुदं लेभिरे केवलं दुर्योधनस्य
नयने नानन्ददुर्योधोऽसौ मगवन्तं पाण्डवद्वयपञ्चातमुद्मानवयन् मगवति द्वेषवृद्धि-
मवसेति मात्रः ॥ ३२ ॥

उक्त समय समानग्रहणसे समप्रकान्तिसे विराजमान मगवान् श्रीकृष्णको देख देखकर
पुरवासिनों सबकी आँखोंने नेत्रका लाल-आनन्द प्राप्त कर लिया, केवल दुर्योधनकी
आँखोंको आनन्द नहीं हुआ क्योंकि वह मगवान्को पाण्डवपक्षपाती समझकर उनपर
द्वेषवृद्धि रखा करता था । 'नरेन्द्रवर्जन्' इस पदका-वृत्तराद्रूप अर्थ लेना ठीक नहीं है,
क्योंकि वह तो देखता ही नहीं था उसके आनन्दकी बात ही नहीं है, जो लोग देख लेंगे
उनने सभी दृष्ट हुए, केवल दुर्योधन देखकर भी आनन्द नहीं पा सका क्योंकि उसकी द्वेष-
वृद्धि थी ॥ ३२ ॥

महासनादुपगतं पदपल्लवाग्रं संवाहयत्युपगते विदुरे दयार्द्रः ।

सामाजिके बुबजने सति दत्तकर्णे प्रज्ञादृशं नृपमभाषत पद्मनाभः ॥ ३३ ॥

मद्राननादिनि । महासनात् रत्नमयसिंहासनात् उपगतम् लघ्वश्रुत्तरितं पद-
पल्लवाग्रं पल्लवकोमलचरणाग्रमागं संवाहयति नृदु नृदु नृदयति उपगते सभीपस्ये
विदुरे दयान्तः कृपायुल्लस्यः (तदीयदास्यदर्शनेन तस्मिन् घृष्टालुक्कनः) सरसी-
रुहाश्रः श्रीकृष्णः सामाजिके सनास्ये बुबजने विश्लोके नीष्पद्रोणादौ दत्तकर्णे
सादरं सावधानतया स्थिते सति प्रज्ञादृशं ज्ञात्तुम् नृपं राजानं घृष्टराष्ट्रम् अमा-
षत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । सनास्थिते मगवति सिंहासनादबोलम्बमानं तदीयं
पादाग्रं सादरं संवाहयति दास्येन स्वं निवेदयति विदुरे दयमानमनाः श्रीकृष्णः
श्रुत्वस्तु नीष्पादिषु विशजनेषु घृष्टराष्ट्रं सम्बोध्य वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् इत्या-
दयः ॥ ३३ ॥

मगवान् सिंहासनपर बैठे थे, उनके कोमल चरण नीचे लटक रहे थे, विदुर उन्हें

धीरे धीरे दवा रहे थे, विदुरका इस प्रकार दास्यभाव देखकर उनपर दयाभाव रखनेवाले कमलनयन भगवान् श्रीकृष्णने समामें वर्त्तमान विशजन भीष्म, द्रोण आदिको सावधान-तया सुननेके लिये तत्पर देखकर जन्मान्ध राजा धृतराष्ट्रसे इस प्रकार वचन कहे ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नङ्क्ष्य-

चान्द्रं कुलं तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।

संधिं विधातुमधुना समये विधेयं

प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ! ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ, भरतकुलश्रेष्ठ, धृतराष्ट्र, अल्पैः कतिपयैः एव अहो-भिः दिवसैः अधियुद्ध युद्धे चान्द्रं कुलं समस्तं चन्द्रवंशं नङ्क्ष्यत् विनाशं गमिष्यत् अवेक्ष्य ज्ञानदृशा दृष्ट्वा (उपेक्ष्य) अधुना समये उपयुक्ते काले विधेयम् कर्तुं योग्यं तव सुतैः दुर्योधनादिभिः सह पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां सन्धिम् परस्परानुकूल्यम् मैत्रीम् विधातुं सम्पादयितुं ते तव कुलश्रेष्ठस्य सकाशं समीपम् अहम् प्राप्तः आगतोऽस्मि । हे धृतराष्ट्र, कियद्भिरैव वासरैः (न तु पक्षमासवर्षैः) युद्धे भाविनं समग्रचन्द्रवंशनाशं संभाव्य तव पुत्रैः सह पाण्डवानां सन्धि (सम्प्रति प्राप्तकालं पश्चात्तस्मिन् कृतेऽपि फलाभावेन वैयर्थ्यात्) सम्पादयितुं तव समीपमहमायात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुछ ही दिनोंमें युद्धमें समस्त चन्द्रवंशका नाश होते देखकर—समस्त चन्द्रवंश कुछ ही दिनोंमें युद्धमें समाप्त हो जायगा ऐसा अन्दाज करके आपके पुत्र दुर्योधनादिका पाण्डवों के साथ मेल कराने—मुलह कराकर समस्त चन्द्रवंशको समाप्त होनेसे बचानेके लिये जो इस समय करना ही चाहिये—मैं आपके पास आया हूँ, आप भरतवंशके भूषण हैं, आपका काम है कि आप इस वंशनाशको बचाये ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवानां कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ! ॥ ३५ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते, स्तोतव्ययशः सम्पन्नयशस्विन् धृतराष्ट्र, कुशलोदयाय समस्तकुलकल्याणाय तनूभवानां स्वपुत्राणां शतेन शतसंख्यकैर्दुर्योधनादिभिः स्वतनयैः सह कुन्तीकुमारान् युधिष्ठिरादिपाण्डवान्—कलिन्दजायाः यमुनायाः कल्लोलजालेन तरङ्गनिकरेण गङ्गातरङ्गान् भागीरथीप्रवाहान् इव सन्धत्स्व मेलय । यथा गङ्गायमुनयोः सङ्गमो लोकानां कल्याणाय जायते, तथैव तव पुत्रैः पाण्डवानां सन्धिः समस्तचन्द्रवंशस्य जीवनरक्षायै स्यादतस्तदर्थं यतस्वेति भावः । अत्र यमुनाकल्लोलैस्सह दुर्योधनादीनामुपमा, तेन तेषां मलिनता, गङ्गाप्रवाहेण सह च पाण्डवानां तेन च तेषां नैर्मल्यं व्यक्तितं, ताभ्यामुभयोः पक्षयोरग्रहाना-ग्रहौ व्यक्तौ ॥ ३५ ॥

हे यशस्विन् धृतराष्ट्र, विभक्तकार यमुनाक्षी कस्तूरमाला तथा गङ्गातरङ्गोंमें सन्धि हो जानेसे सकलवनका कल्याण-पापनाश होता है, वही तरह आपके सौ पुत्रों दुर्योधनादि के साथ कुन्दिके पुत्र पाण्डवोंकी सन्धिके हो जानेसे समस्त चन्द्रवंशका कल्याण, अस्तमय मृत्युसे ब्राह्म हो जायगा, अतः आप अपने पुत्रों तथा पाण्डवोंके बीचमें सन्धि-मुलङ्घन कर दें ॥ ३५ ॥

पादारविन्दे प्रणतीः शिरोभिः शतं शतं सादरमर्पयन्तः ।

पाण्डोः कुमारश्च भवन्तमेवं विज्ञापयन्ति स्म विनीतिपूर्वम् ॥ ३६ ॥

पादारविन्दे इति । पाण्डोः कुमारः पुत्राः युधिष्ठिरादयः पादारविन्दे त्वदीये पादकमले शिरोभिः स्वेः मूर्धभिः सादरं सचहुमानं शतं शतं प्रणतीः शतसङ्ख्याकान् प्रणामान् अर्पयन्तो निवेदयन्तः सन्तः विनीतिपूर्वम् सविनयम् भवन्तम् एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म मन्मुखेन निवेदितवन्तः । युधिष्ठिरादयो भवदीये पादकमले शतधा प्रणम्य सविनयमेवं भवते विज्ञापयन्ति स्मेति भावः ॥

पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिर आदिने आपके चरणकमलमें सादर शतशः प्रणाम निवेदन करके नम्रतापूर्वक आपसे इस प्रकार निवेदन किया है ॥ ३६ ॥

जाता वने वयममी भवदङ्कमूर्मा

वृद्धिज्ञताः शिरसि शासनमादधानाः ।

निस्तीर्णसंगरपयोनिवयस्त्वयाद्य

स्थाप्या यथांशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

जाता इति । वने कानने जाताः उत्पन्नाः भवतः तव अङ्कमूर्मा उत्सन्नदेशे वृद्धि-गताः पाटिताः, शासनं भवदीयामाज्ञां शिरसि मूर्धनि आदधानाः धारयन्तः सदैव भवदाज्ञापरतन्त्राः, निस्तीर्णाः उत्तीर्णाः अतिक्रान्ताः सङ्गराः प्रतिज्ञाः वनवासा-ज्ञातवासादिरूपाः पयोनिधयः मागराः यैस्तयोक्ताः अमी वयम् पाण्डुपुत्राः त्वया अद्य यथांशं यथाऽस्मदीयभागम् अवनेः पृथ्व्याः अवने पालने वने कानने वा स्थाप्याः-नियोजयितव्याः । वयं वने उत्पन्ना, भवान् बाल्ये एव मृतपितृकान-स्मानपालयत्, वयमपि सर्वदैव भवदाज्ञां शिरसा धृतवन्तः सग्नति वयं वन-वासाज्ञानवासादिरूपं दुस्तरं प्रतिज्ञासागरं लङ्घयित्वा स्थिताः स्मः, तदिदानींनिदं भवतानेव कर्तव्यं भवति यद् भवन्तोऽस्मभ्यं यथांशं पृथ्वीं विभज्य दत्त्वा तत्पाल-नेऽधिकुर्युः वने वास्मान् विसृजेयुरिति ॥ ३७ ॥

इस लोग वनमें पैदा हुए, लड़कपनमें ही पिताके मर जानेपर आपने ही हमारा पालन किया, हम आपकी ही गोदमें बचाने हुए, तदा आपकी आज्ञाको निरपर रखा,

इस समय हम वनवास, अशतवास आदि दुस्तर प्रतिज्ञासागरको पार करके अवस्थित हैं, आप चाहें तो हमें अपना भाग पृथ्वीका अंश-आधा राज्य दिलाकर उसकी रक्षामें नियुक्त करें या वनमें रहनेको कह दें ॥ ३७ ॥

बाल्ये वनान्तजनुषां मम पाण्डवाना-

मेकापि रक्षणविधौ न बभूव धात्री ।

इत्येव शोकमनिशं हृदये दधान-

स्तस्यास्तु नार्धमपि संप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

बाल्य इति । वनान्ते अरण्यप्रान्ते जनुः जन्म येषां तेषां वने जातानाम् मम पाण्डवानाम् मदभ्रातृपुत्राणां युधिष्ठिरादीनाम् रक्षणविधौ पालनादिकर्मणि एकापि धात्री उपमाता न बभूव नातिष्ठत् इति एवं प्रकारकम् उपमातुरभावकृतं शोकं मनःखेदम् अनिशं सदा हृदये दधानः त्वम् तस्याः धात्र्याः अर्धम् अपि संप्रति न दित्ससि दातुमिच्छसि । यो भवान् अस्माकं वने जातानां बाल्ये परि-
रक्षणार्थमुपमाता धात्री नासीदित्येतदर्थं मनःखेदमनुभवति स्म, स एव भवान् अधुना धात्र्यर्धमपि दातुमिच्छां न करिष्यतीति न संभवतीति भावः, यदर्थधात्र्य-
भावे यस्य खेदः स तस्मै धात्र्यर्धमपि दातुं नेच्छेदिति न संभवतीति, अत्यन्तस्ने-
हेनास्मासु व्यवहृतवता स्वयाऽवश्य राज्यार्धमस्मभ्यं दीयेतेति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥

आपक हृदयमें बरानर इस नातका दुःख बना रहा है कि हमारे इन पाण्डुपुत्रोंको बाल्यावस्थामें पालनपोषण करनेके लिये एक भी धात्री-उपमाता (दाई) नहीं रही, इस समय वही आप धात्रीका आधा पृथ्वीका अर्धांश भी नहीं देना चाहेंगे ? अवश्य देंगे, जिसे इतनी ममता हो कि धात्रीके न होनेका दुःख बरानर खला करे, मला वह आधी धात्री (उचित राज्यार्ध) भी न दे यह कब संभव है ॥ ३८ ॥

इत्थं श्रुत्वाणं यदुवीरमेनं निःश्वस्य दीर्घं नृपतिर्बभाषे ।

व्यरंसिपं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ! ॥ ३९ ॥

इत्थं इति । इत्थं श्रुत्वाणमिति श्रुशणम् पाण्डवोक्तं निवेदयन्तम् एनं यदुवीरम् यदुनाथं श्रीकृष्णम् दीर्घं निःश्वस्य दुःखव्यञ्जकं दीर्घश्वासं कृत्वा नृपतिः धृतराष्ट्रः बभाषे उक्तवान्, हे वत्स, पुत्र दुर्योधन, व्यध्वं कुमार्गं पाण्डवैः सह वैरं मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज इति एवं प्रकारेण अमुं दुर्योधनमनुशास्य उपदिश्य व्यरंसिपम् विर-
तोऽस्मि, नायम्मदुदित पाण्डवैरविरोधं कर्णं करोति । हे शौरे, हे श्रीकृष्ण, दुर्योधनं दुर्योधनो नेच्छति सन्निभमहं तु शतशः सन्धयेऽनुशिष्यश्चान्तोऽस्मीति पाण्डवोक्तं कथयते भगवते धृतराष्ट्रः सनिःश्वासमुवाचेति भावः ॥ ३९ ॥

इस प्रकार पाण्डवोंके वक्तव्यको दुहराते हुए श्रीकृष्णको धृतराष्ट्रने दुःखघोतक दीर्घ निःश्वास लेकर कहा कि हे कृष्ण मैंने इस दुर्मार्गगामी दुर्योधनको अनेक बार समझाया

वि हे देव ! पण्डितों के साथ विरोध रूप कुनगों को खोड़ दे पर यह सुनना ही नहीं है ॥ ३९ ॥

मधुमयन ! निर्माणिता सुनीन्द्रे

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

सुखमहममवेक्ष्य मूर्त्तचूना

मुदन्निविक्रमधुना यथा ददामि ॥ ४० ॥

मधुमयने । हे मधुमयन मधुना निकटत्ववधारिन्, श्रीकृष्ण, सा प्रसिद्धा मम जननी अम्बिका पुत्रवत्सला नाविनि मुते नमि दयालु सत्येव व्यासे सुनीन्द्रे निर्माणिता निर्माणितायां खलु जातेति शेषम् (व्यासे निर्माणे पुत्रोत्पादनाय सङ्गच्छमाने सति मम माताम्बिका यत्रिच नेत्रममोत्पत्तत्वं नमि नाविनि पुत्रे दयानखमा सत्येव) यथा यतः अहम् अहम् मूर्त्तचूनाः अकार्यस्य पुत्रस्यास्य दुर्धर्षणस्य सुत्रम् अहवेक्ष्य अहम् अहम् सावित्र्या मुदं प्रीतिं धारयामि । मम माता व्यासेन संगणिकाते यद्विनिर्माणितायां, तन्मनोपकाराय दयया, तान्मेन हेतुना, तद्दयया पुत्र सन्निधि (जन्मान्वयया) मूर्त्तस्य सुप्तस्य सुखदर्शनात् सावित्र्याऽम्बिकायाः सुदृष्टिं वहामि, यदि सावित्रि न मूर्त्तिलक्षणस्य अविन्यस्ता मम पुत्रमयया मूर्त्तमुत्पत्तवीक्षणकमुन्यमुन्यवनीयमेवापस्त्यमेति नावः । वाक्यार्थः हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

हे मधुमयन, इनका माता अम्बिकाने व्यासदेव सुनीन्द्रे के साथ सनेगकाठने जो कन्याओं में से ही थी, वह निश्चय ही होनेवाले पुत्र-हम इनका पर दया करने के लिए किया था, क्योंकि इस समय हमारे अग्निनिर्माणक मधुमयने कारण नै जन्मान्वयया हुआ जिसने मुझे इस समय मूर्त्त पुत्रका रूप देलन। नहीं पड़ता है, जिसके कारण मूर्त्तमुत्पत्तवीक्षणकमम अम्बिकाते पुत्र दृष्टकर सनेगका अमुन्य करता है ॥ ४० ॥

स्वयमपि न विदुष्यते सुतोऽयं सुनिर्वजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुक्कुटकुशला कुशामिदृष्टयै गुणगणवारिनिवे ! गतिस्त्वनेव ॥ ४१ ॥

स्वयमपि । अयं सुतः मम पुत्रो दुर्धर्षणः स्वयम् अपि न विदुष्यते हितमवधारयति, नापि न व सुनिर्वजनस्य विदुष्यतस्य मीम्बविदुरादेः वाचं शृणोति, पुनरपि वचनम् आकर्णयति, (तदस्यां विप्रनाथां परित्यक्ता) हे गुणगणवारिनिवे समस्तगुणमन्तर श्रीकृष्ण, त्वमेव केवलं त्वम् एव कुक्कुटस्य यः कुशलाङ्कुरः केनकेव तस्य अमिदृष्टयै वर्धनाय पल्लवनाय गतिः उपायम् केवलं त्वमेवैकः कौरववंसनस्तन्ममशिविवासाद्विदुष्यते नान्य इति नावः । अङ्कुरानिदृष्टयै पर्याप्तोतिरेव केवलद्वारा जनते इत्याकार्योऽन्वर्तिगुणो दोषः ॥ ४१ ॥

यह इनका मूर्त्त पुत्र अहम् ही कुन नहीं समझता है, और बुद्धिमान् जन मीम्ब, विदु आदिका अहम् ही नहीं सुनता है, अतः इस स्थिति में, हे गुणगणके कारण कन्या कुनवस

के कुशलरूप अङ्कुरकी अभिवृद्धि कर सकते हैं, आपकी ही चेष्टासे कुरुवंशका कुशल पनप सकता है। सागरकी बूँदोंसे हो कदाचिद् कुशलका अङ्कुर पल्लवित हो जाय तो हो सकता है, दूसरा कुछ रास्ता नहीं है ॥ ४१ ॥

इति 'सिद्धान्तितवति यद्वाञ्छलौ राजनि निजासनार्धनिवेशितकर-
तलतया किंचिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले निमज्जितमकर-
कुण्डलं कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमर्मरारवभीषत्कंधरां विनिवर्त्य,—

इतीति । यद्वाञ्छलौ नम्रतां द्योतयितुं कृतकरयुगवन्धे राजनि पृतराष्ट्रे इति
प्रोक्तप्रकारेण सिद्धान्तितवति—प्रकटीकृतनिश्चये निर्णीतार्थं कथितवति सति निजा
सनार्धे स्वासनैकभागे निवेशितकरतलतया स्थापितबाहुतया किञ्चिदुन्नमितवाम-
भुजशिखरेण ऊर्ध्वमुखगतवामहस्ताग्रभागेन (दक्षिणं हस्तमासने आरोपयति
सति कृप्यो तस्य वामबाहुशिखरस्योन्नतिजांता) गण्डमण्डले कपोलमध्ये निम-
ज्जितं तिरोहितं मकरकुण्डलं मकराकृतिकर्णभूषणं यत्र कर्मणि तथा, (उन्नमितेन
वामहस्ताग्रेण कुण्डलमाच्छादयन्) कटिचलनेन कन्दलितः वलिमान् यः काञ्चनपटः
सुवर्णतन्तुप्रचुरः पीतपटस्तस्य मर्मरारवः मर्मरध्वनिर्यत्र कर्मणि तथा, ईषत्
स्वल्पं कन्धरां विनिवर्त्य परावर्त्य—दुर्योधनाभिमुखं द्रष्टुं तदभिमुखीभूयेत्यर्थः ।
कंसवैरी आहेति वक्ष्यमाणक्रिययाऽन्वयः ।

राजा धृतराष्ट्रने जब हाथ जोड़कर अपना सिद्धान्त प्रकाशित कर दिया तब
श्रीकृष्णने—अपने आसनके एक भागपर हाथ रोप दिया, बायें हाथके अग्रभागकी ठठाकर
अपने कानमें बत्तमान् कुण्डलको अन्तर्हित कर दिया. कटिप्रदेशके सञ्चलित होनेसे
कपड़ेमें सिकुड़न पैदा हुई जिससे भगवान्‌के जरीदार पीतवस्त्रने मर्मर ध्वनि की, भगवान्‌ने
गर्दनको थोड़ा घुमाया, (फिर दुर्योधनसे कहा) ॥

क्लृप्तस्मितं रविभुवा कृतहस्ततालं

दुःशासनेन धुरि दूषितसंधिपक्षम् ।

कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुलास्यं

कौल्यमाह कुरुसंसदि कंसवैरी ॥ ४२ ॥

क्लृप्तस्मितमिति । रविभुवा सूर्यपुत्रेण कर्णेन कृतहस्ततालं कृतहस्तध्वनिः यथा
स्यात्तथा क्लृप्तस्मितं कृतहासम् कर्णस्य हस्ते स्वहस्ताघातं कृत्वा हसन्तमित्यर्थः,
धुरि अग्रदुःशासनेन आत्रा दूषितः अनभिमतः सन्धिपक्षः सन्धिसिद्धान्तो यत्र
कर्मणि तत्तथा, कर्णोपकण्ठे श्रोत्रसमीपे चलिताधरं मन्दं मन्दं किमपि कथयन्

१. 'सिद्धान्तवति' ।

२. 'विनिवेशित' ।

३. 'गण्डमण्डल' ।

४. 'कटितटचलन' ।

५. 'मर्मरमीपट' । इति पा० ।

मातुलास्यं शकुनिमुखं यस्य तं कौरव्यं दुर्योधनं कुत्संसदि कौरवगणपरिपदि एवं
रक्ष्यमाणप्रकारेण आह कथयति स्म । धृतराष्ट्रे कथयति तदीयं कथनमनादरेण-
बोपेचमाणं सहासं कर्णस्य हस्ते स्वहस्तमारोप्य कृततालं दृषितसन्वेर्दुःशासनस्य
वचनमाकर्ण्य शकुनिकृतकर्णोपजापमाकर्णयन्तं दुर्योधनं भगवानेवं सर्वजनसमक्ष-
मुक्त्वानिति भावः ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र अब भगवान्ते अपना मन्त्रव्य कह रहे थे तब दुर्योधन कर्णके हाथपर ताली
मारकर हँस रहा था, दुःशासनने पहले ही सन्धिकी बातको दूषित कर दिया था, और
दुर्योधनके कानके पास माना शकुनि कुछ कह रहे थे, कुछ मन्त्रणा दे रहे थे जिससे
उनका ओठ हिल रहा था, इस स्थितिमें भगवान्ने सभी क्रुश्रजनके सामने दुर्योधनको
कहा— ॥ ४२ ॥

पृथासुतेभ्यः पृथिवीं तदीयां पुनर्विशेति ब्रुवतो गुरोर्गाम् ।

अशृण्वतः पौरव ! ते कथं वा संभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥ ४३ ॥

पृथासुतेभ्य इति । हे पौरव पुरुवंशोत्पन्न दुर्योधन, पृथासुतेभ्यः कुन्तीपुत्रेभ्यो
धर्मराजादिभ्यः तदीयां वस्तुतस्तत्सम्बन्धिनीं पृथिवीं भुवं पुनः दिश प्रत्यर्पय इति
ब्रुवतः कथयतः गुरोः पितुर्गाम् वाचम् अशृण्वतः अनाद्रियमाणस्य ते तव पुत्रा
वर्त्तमाना शशिनोऽन्ववाये चन्द्रवंशे संभूतिः उत्पत्तिः कथम् केन वा प्रकारेण
जाता ? तव पिता कथयति, पार्थिव्यस्तदीया पृथिवी दीयताम् इति तदप्युपेक्षया-
शृण्वतस्तव जन्म कथं चन्द्रवंशेऽभूदिति नावैमि, नहि विमले चन्द्रकुले खादृशां
पितुरुचितमप्यादेशमपालयतां जन्मोचितमासीत्कथमजायतेति हेतुं न पश्या-
मीति भावः ॥ ४३ ॥

हे पौरव दुर्योधन, पिता कह रहे हैं कि पाण्डवोंकी पृथ्वी-राज्य-उन्हें फ़िरसे लौटा
दो, और तुम उनका यह अत्यन्त युक्त आदेश भी नहीं सुन रहे हो, इस तरहके पितृ-
वचनलक्ष्मी तुम्हारा जन्म कैसे इस चन्द्रवंशमें हो गया, मैं नहीं समझ रहा हूँ । तुम्हारे
समान जनका जन्म तो इस वंशमें नहीं होना चाहिये, न जाने वह कैसे हो गया ॥ ४३ ॥

तत्तादृशं शृणु महत्तव वंशवृत्तं

पूरुर्ददौ नववयः पितुरात्तजीर्णः ।

त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे दृणवद्वितीयं

देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीरः ॥ ४४ ॥

तत्तादृशमिति । हे कौरव, तव प्रसिद्धं तादृशम् असाधारणम् तव वंशवृत्तं
वंशानुचरितं शृणु आकर्ण्य, पूरुः नाम पुत्रः पितुर्यवातेः आत्तजीर्णः वार्धकं गृहीत्वा

नववयः नवीनामवस्थाम् यौवनं ददौ दत्तवान् । पूरुनांम पित्राज्ञापालकः तवैव
 वंशे जातो यो निजपितुर्नृपातेर्वार्धकं गृहीत्वा स्वं तारुण्यं पित्रे दत्तवानित्यर्थः ।
 ननु पुराणमिदं दृष्टं न मदुपदेशार्हमिति चेत्तत्राह—(तिष्ठतु पुराणवाक्तां) घोर-
 घोरः अतिगम्भीरः अयं देवव्रतः भीष्मः पितृमुदे शन्तनुनाम्नः पितुः सन्तोषाय
 द्वितीयम् गार्हस्थ्यरूपमाश्रमं तृणवत् त्यक्त्वा अनायासं गार्हस्थ्यसुखं विहाय
 इह तव पुर एव तिष्ठति । इमं प्रत्यक्षनिदर्शनमूतं भीष्ममालोक्यापि स्वया पितु-
 राज्ञाश्वधीर्यते इति न युक्तं तव पूरुवंश्यस्येति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

हे कौरव दुर्योधन, तुम अपने वंशके अनुग्रह चरित्रको सुनो—तुम्हारे ही वंशमें
 पूरु नामक राजा थे जिन्होंने अपने पिता यदातिकी वृद्धावस्था सुन ली, और अपनी
 अवानी पिताको दे दी, (जाने दो पुरानी बातको) अपने पिता शन्तनुको प्रसन्न रखनेके
 लिये अपने गार्हस्थाश्रमको अनायास छोड़ देनेवाले अतिगम्भीर देवव्रत को तुम्हारे
 सामने ही देते हैं । ऐसे ऐसे पितृवचनवर्त्ता लोगोंके वंशमें जन्म लेकर भी तुम ऐसे ही
 कि पिताके अत्यन्त उपयुक्त आदेश की मो उपेक्षा कर रहे हो ? ॥ ४४ ॥

कितवोक्तिभिः किसलितः स कर्णयोः

सफलो भवेत्तत्र तदा मनोरथः ।

हरिनन्दनेन युधि पातितं धनु-

हरमस्तकान्न पुनरुन्ममञ्च चेत् ॥ ४५ ॥

कितवोक्तिमिरिति । कर्णयोः श्रोत्रयोः कितवोक्तिभिः धूर्तशकुन्यादिमन्त्रगाभिः
 किसलितः सञ्ज्ञातपट्टवः सः प्रसिद्धो राज्यापहरणरूपः तव दुर्योधनस्य मनोरथः
 दुरभिलाषः तदा सफलो भवेत् पूर्णः स्यात् चेत् यदि हरिनन्दनेन अर्जुनेन युधि
 किरातार्जुनीययुद्धकाले पातितं हरमस्तके प्रहृतं धनुः गाण्डीवम् हरमस्तकात्
 शिवशिरसः पुनः न उन्ममञ्च बहिर्वनूव शकुन्यादिवूर्त्तजनोष्ठीः कर्णे कृत्वा स्वया
 कृतो राज्यापहरणमनोरथस्तदासिद्धोऽभविष्यद्यदि महादेवेन सह युद्धयमानेन पार्थेन
 शिवशिरसि प्रहृतं गाण्डीवं धनुस्ततो न बहिरभविष्यत्, परं तथा न जातं,
 प्रसन्नः शिवोऽर्जुनाय तद्वत् पुनरदादत्तस्तस्मिन् हरप्रसादलक्ष्ये दुर्जये गाण्डीवं
 धनुषि विद्यमाने तवायं मनोरथो न फलिता, अतो वृथा कलङ्कमर्जयसीति भावः ॥ ४५ ॥

वक्त्रक धूर्त शकुनि आदिकी वक्तव्योक्ते जो तुम्हारा परराज्यापहरणरूप मनोरथ पट्टवित
 हो रहा था वह उम्मी सफल हो सकता था जबकि किरातार्जुनयुद्धमें अर्जुन द्वारा शिवजीके
 शिरपर प्रहृत होनेवाला गाण्डीव वहीति बाहर नहीं चला आया होता, यदि महादेव अर्जुन
 के धनुषको लौटा नहीं देते, जिस प्रकार अट्टय कर दिया था अगर वह उसी तरह अट्टय

रह गया होता तब तुम अपना वह कपटमनोरथ सिद्ध कर लेते, परन्तु वैसा नहीं हुआ, अर्जुनके पराक्रमसे प्रसन्न होकर शिवजीने गाण्डीव धनुष वापस कर दिया है उसके रहते तुम्हारी यह वेदमानी सफल नहीं होगी, फिर क्यों कलङ्क लेते हो ? ॥ ४५ ॥

वंशः कुरूणां महितोऽयमस्मिन्वर्तु कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।

एकत्र कोटौ रजनेरधीशः परत्र मन्ये परुषो भवांश्च ॥ ४६ ॥

वंशः कुरूणामिति । अयं कुरूणां वंशः कुलम् महितः प्रसिद्धः, अस्मिन् कुरूणां वंशे कलङ्कं चिह्नम् अपवादं च घत्तुं धारयितुम्—एकत्र कोटौ प्रारम्भभागे रजनेः निशायाः अधीशः चन्द्रः परत्रकोटौ परुषः निर्दयः भवांश्च द्वौ एतौ चतुरौ निपुणौ मन्ये खलु । अहं मन्येऽतिख्याते कुरूकुले प्रथमभागे चन्द्रः कलङ्कभाजनमजनि चरमभागे च भवान् कलङ्की उत्पन्न इति द्वावेव कलङ्किनौ जातौ, भविष्यति कलङ्कीति तु नैव संभाष्यते सम्प्रत्येव युद्धे कुरुवंशविनाशस्यावश्यंभावित्वात्, द्विन्ने मूले नैव शाखा न पत्रम् इति प्रसिद्धेरिति । तुलनार्थं द्रव्यताम्—‘इन्दुरादिरजनिष्ठकलङ्कीकष्टमत्र स भवानपि मा मूव’ इति नैपथीयचरिते पञ्चमसर्गे इन्द्रनलसंवादे ॥ ४६ ॥

कुरुवंश बढ़ा प्रशंसनीय है, मैं समझता हूँ इसमें आदिभागमें चन्द्रमाने अङ्क चिह्न कलङ्क धारण किया, और अन्तभागमें निर्दयद्रव्य होकर तुम कलङ्क धारण करोगे, वस यही दो इस वंशमें कलङ्की कहलायेंगे, भविष्यमें भी इसमें तीसरे कलङ्कीके पैदा होनेका भय नहीं है क्योंकि यह वंश जो इसी युद्धमें समाप्त होगा, फिर कलङ्की पैदा होगा कहाँ ? इसलिये तुम तथा चन्द्रमा यही दो कलङ्की इस वंशमें कहलायेंगे ॥ ४६ ॥

वन्धूपदिष्टं न शृणोपि वत्स ! संधानमस्मिन्न तवाद्य दोषः ।

गन्धर्वराजेन कृतं वनान्ते वन्धं पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥

वन्धूपदिष्टमिति । हे वत्स, त्वं वन्धुभिः आत्मीयैर्जनैः साहसैः उपदिष्टं कथितं सन्धानं पाण्डवैः सह सन्धिं न शृणोपि नाङ्गीकरोपि (यत्) अस्मिन् सन्धेः प्रस्तावस्य त्वयाऽनङ्गीकारे अद्य सम्प्रति तव दोषः अपराधः नास्ति, किन्तु वनान्ते द्वैतवनमन्वये गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतम् वन्धम् तव संयमनं पुनर्मुक्तवताम् मोचितवताम् तेषां हि पाण्डवानाम् (दोषः) । अयमाशयः—सम्प्रति निजजनैः प्रस्तूयमानं सन्धिं त्वं नाङ्गीकरोपि, नेदं तव दूषणं किन्तु चित्रसेनेन बद्धं त्वां बन्धनान्मोचितवतां पाण्डवानामेव दूषणमिति, ‘पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विप-वर्धन’मिति प्राचीनोक्तिमनाहत्य पाण्डवास्त्वां तादृग्वन्धविपदोऽरुन्तत एव त्वं सम्प्रतीत्यं विकारयसे, यदि ते तथा न कृतवन्तः स्युस्तदा कुत्रास्यास्य इति भावः । अत्रोपकारस्यापकारफलदत्वेन वर्णनाल्लेशालङ्कारः ॥ ४७ ॥

वत्स, इस समय वो तुम आत्मीयजनों द्वारा प्रस्तावित सन्धिके लिये तैयार नहीं हो रहे हो, इसमें तुम्हारा कुछ दोष नहीं है, यह तो पाण्डवोंका दोष है कि उन लोगों ने द्रैतवनमें जब तुम्हें गन्धर्वराज चित्रसेन बाँधकर लिये जा रहे थे तब बन्धनमुक्त कर दिया, अगर उन लोगोंने वैसा न किया होता तब यह सन्धिप्रस्ताव नहीं करना पड़ता, तब तो तुम कहीं बँधे पड़े होते ॥ ४७ ॥

इति निर्गदितवति भगवति क्रोधनः सुयोधनोऽपि गिरमिमांशुजगार, अये नन्दनन्दन ! केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यमन्यमानानां कुन्तीभुवां च बहुभिरैक्षौहिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानाञ्जलिघोरणीमवलोकयितुमप्यलब्धावसराणामस्माकं च किं वा संधानं किं वा तव दूतकृत्यं किं वा मया देयमीदृग्विधं मुधायासमवधूय रथागतं गन्तव्यमिति ।

इतीति । इति एवं निगदितवति कथितवति भगवति श्रीकृष्णे क्रोधनः कोपन-
न्वभावः सुयोधनः दुर्योधनोऽपि इमां वक्ष्यमाणलक्षणां गिरं वाचम् उज्जगार
व्याजहार । अये नन्दनन्दन, नन्दसूनो, केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन विराटपुत्र-
स्याश्रयं प्राप्य कृतकृत्यं मन्यमानानाम् आत्मानं धन्यं समर्थयताम् कुन्तीभुवां
पार्यानाम् च बहुभिः अनल्पसंख्यैः अक्षौहिणीपतिभिः महासेनानायकैः अनुक्षणम्
सदा आवेद्यमानाञ्जलिघोरणीम् क्रियमाणान् नमस्कारान् अवलोकयितुं द्रष्टुमप्य-
लब्धावसराणाम् अप्राप्तसमयानाम् (सेनापतीन्मस्कृर्वतो दृष्टापि साक्षात् कर्तुम्
अलब्धकालानाम्) अस्माकं कौरवाणां च किं वा सन्धानम् सन्धिः ? (सन्धिर्हि
समानबलयोः शोभते, न दुर्बलप्रचलयोरिति हृदयेऽभिप्रायः) किं वा कीदृशं वा
तव दूतकृत्यम् दूत्यम् ? (असंभववस्तुनिवेदनं दूतस्योपहासायैव जायते) किं
वा मया देयम् ? प्रत्यर्पणीयं राज्यम् ? (राज्यस्य वीरभोग्यत्वात्) ईदृग्विधम्
पुतादृशरूपं मुधाऽऽयासम् ध्यर्थप्रयासम् अवधूय यथागतं गन्तव्यम् येन वर्त्म-
नाऽऽगतं तेनैव वर्त्मना परावर्त्तनीयमित्यर्थः ॥

भगवान्ने जब इस प्रकारसे कहा तब क्रुपित होकर दुर्योधनने भी यह बात कही—
नन्दलाल, पाण्डव केवल विराटपुत्रका आश्रय पाकर अपनेको कृतकृत्य समझ रहे हैं,
और हम लोगोंको इसके लिये भी समय नहीं मिल रहा है कि प्रतिष्ठान नमस्कार करनेके
लिये शाय जोड़नेवाले अक्षौहिणीसेनासञ्चालकोंको एकबार देखकर भी उन्हें संभावित

१. 'प्रगदित'; 'गदित' । २. 'उज्जहार' । ३. 'अरे' । ४. 'मन्यनाम्' ।
५. 'अक्षौहिणीभिः' । ६. 'अञ्जली' । ७. 'अवलोकितम्' । ८. 'मवता
यया' । इति पा० ।

कर सकें, इस स्थितिमें पाण्डवोंकी और हमारा सन्धि कैसी ? और इसमें आपकी दूतता क्या काम करेगी ? मैं दे क्या सकूँगा ? इसलिये इस व्यर्थ परिश्रमको छोड़कर आप जैसे आये हैं, वैसे ही वापस चले जाइये ॥

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे

कर्णौ पिधाय नृपतौ करसंपुटाभ्याम् ।

मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घयं

गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुराजसूनुः ॥ ४८ ॥

आकर्ण्य तदिति । तत् दुर्योधनदुर्वचनम् आकर्ण्य श्रुत्वा चकितचेतसि भीतमानसे करसंपुटाभ्याम् संपुटाकारतां नीताभ्यां कराभ्यां कर्णौ पिधाय मुद्रयित्वा नृपतौ धृतराष्ट्रे नम्रवक्त्रे नतमुखे सति अलङ्घयम् अनतिक्रमणीयवचनम् मधुवैरिणं हरिम् अपि तृणाय मत्वा अनाद्यत् कुराजसूनुः धृतराष्ट्रसुतः सुयोधनः जवेन वेगेन गोष्ठ्याः समाया निरगात् बहिर्गतवान् । तादृशं दुर्वचनं कथयति सुयोधने धृतराष्ट्रे भीतमनाः कर्णौ पिधाय स्थितः, सुयोधनस्तु तथा व्याहृत्य भगवति तत्रस्थेऽपि कृतानास्थो वेगेन समाभवनाद्बहिरयासीदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

दुर्योधनके दुर्वचनोंको सुनकर धृतराष्ट्र मन ही मन खरे कि अब अनर्थ होकर ही रहेगा, उन्होंने अपने हाथोंसे कान नूद लिये, उस समय दुर्योधन अनतिक्रमणीयवादेश-वाले भगवान्की भी उपेक्षा करके वेगके साथ समासे बाहर चला गया ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेष रोपस्मितलेशरूपिताधरस्तादृशेन तस्यावलेप-
वचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि संभास्तारान्पुरस्ता-
न्निरीक्ष्य पुनरपि वाचमेवं जगाद,—

तदिति । तदनु दुर्योधने समामण्डपाद्बहिर्गते सति रोपस्मितलेशेन कोप-
व्यञ्जकेष्वङ्गासेन रूपितः युक्तः अधरो यस्य तथोक्तः एषः दनुजारातिः दैत्यारिः
श्रीकृष्णः तादृशेन तयामूतेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन गर्वोक्त्या भिया
भयेन विहस्तान् व्याकुलान् (दुर्योधनगर्ववाक्येन कुपितो हरिः कमनर्थमुपस्था-
पयिष्यतीति भीतहृदयान्) मुदा निरस्तान् समासहर्षान् समस्तान् सकलान्
अपि समास्तारान् समासदः पुरस्तात् पूर्वं पुरतो वा निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि एवं
वक्ष्यमाणां वाचं जगाद उक्तवान् ॥

दुर्योधन जब समासे बाहर चला गया तब कोपव्यञ्जकहाससे युक्त अधरवाले भगवान्
दैत्यारि श्रीकृष्णने उस प्रकारकी दुर्योधनकी गर्वोक्ति सुनकर भगवान् अनर्थ उपस्थित
कर देंगे इस भयसे अस्त, गतहर्ष समी समासदोंको आगे देखकर फिर इस प्रकारके
वचन कहे ।

धरामुजा किं तदिनीमुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।

पार्थाय दातुं प्रभवेद्भरित्रीं गदैव सा गन्धवहस्य सूनोः ॥ ४६ ॥

धरामुजेति । लघुना धरामुजा राज्ञा धृतराष्ट्रेण किम् ? न किमपि कर्तुं शक्य-
मिति सर्वत्र योज्यम् तदिनीमुवा गात्रेयेन भीष्मेण किम् ? दूत्ये वसता दूतभावेना-
गतेन मयाऽपि वा किम् ? दुर्योधने एवं सन्धिपराङ्मुखे न धृतराष्ट्रः किमपि कर्तुमीदृशो
न भीष्मः, न चाहं किमपि कर्तुं क्षमः, सम्प्रति-पार्थाय युधिष्ठिराय गन्धवहस्य
चायोः सूनोः पुत्रस्य भीमस्य गदा एव केवलं धरित्रीं दातुं पृथ्वीं प्रत्यर्पयितुं प्रभवेत्
इमेत, युद्धादन्यन्तास्ति साधनमिति भावः ॥ ४९ ॥

जब दुर्योधन इस तरहसे सन्धि नहीं करनेको कटिबद्ध हैं तब राजा धृतराष्ट्र क्या
करेंगे, भीष्मका क्या अखिपार है, और दूत बनकर आया हुआ मैं भी क्या कर सकता
हूँ, अब तो केवल भीमको गदा ही युधिष्ठिरको पृथ्वी दिलानेमें समर्थ हो सकती है,
अर्थात् अब हम दोनोंके हाथको बान नहीं है, अब युद्ध अवश्यंभावी है ॥ ४९ ॥

शौरैस्तां वाचमाकर्ण्य साध्वसाक्रान्तचेतसः ।

जोषंभावं समास्तारा युगपदधुरुत्तरम् ॥ ५० ॥

शौरैरिति । ताम् पूर्वोक्तरूपां शौरैः श्रीकृष्णस्य वाचम् गिरम् आकर्ण्य श्रुत्वा
साध्वसाक्रान्तचेतसः भयाविष्टहृदयाः समास्ताराः सर्वे समासदः जोषंभावं मूक-
भावेनावस्थानम् युगपदधुरुत्तरम् सामूहिकं प्रतिवचनम् दधुः आश्रयन्ति स्म, तादृशीं
भगवदुक्तिं निशम्य भीताः समासदो मूकीभूय स्थिताः, तेषां मूकभावेनावस्थान-
मेव भगवदुक्तेः सामूहिकं प्रत्युत्तरमवापतेति भावः । 'तूष्णीं जोषं भवेन्मौने' इति
वेजयन्ती ॥ ५० ॥

भगवान् कृष्णजी वैसी रक्ति चुनकर सभी समासदगन चुप लगा गये, यह समासदों
की चुप्पी ही भगवान्के कथनका सामूहिक प्रत्युत्तर हुआ, नयके नारे समासदोंने कुछ
भी न कहा ॥ ५० ॥

बहिः स संमन्त्र्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्धृतराष्ट्रसूनुः ।

गन्धर्वराजेन कृतां दशां स्वां गदाप्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

बहिरिति । सः गोष्ठ्या बहिर्गतः धृतराष्ट्रसूनुः दुर्योधनः बलावलिप्तैः शौर्यगर्वितैः
त्रिभिः कर्णशकुनिदुःशाननरूपैः सहायैः पृष्टपोषकैः संमन्त्र्य परामर्शं कृत्वा
गदाप्रजन्मानम् श्रीकृष्ण गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतां स्वां दशां बन्धनारिमां
म्यिति नेतुं प्रापयितुम् इत्येव चक्रे । समाभिर्गतो दुर्योधनो बलाभिमानशालिभिः
स्वमहायुक्तैः कर्णशकुनिदुःशासनैः सह त्रिचार्यं भगवन्तं बन्धनं प्रापयितुमिष्टवा-
निति भावः ॥ ५१ ॥

समाप्ते बाहर निकलकर धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनने दलभिमानी अपने तीनों सहायकों के—कर्ण, शकुनि, दुःशासनके साथ परामर्श करके चाहा कि भगवान्‌की वही हालत की जाय जो हालत गन्धर्वराज चित्रतेनने दुर्योधनकी की थी, अर्थात् जैसे चित्रतेनने दुर्योधनको बाँध लिया था उसी तरह दुर्योधनने भी भगवान्‌की बाँध लेना चाहा ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मक-
स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहैर्निविडितां शैलैर्यनैः सागरैः ।

पेट्यां भूषणमञ्जरीमिव धृतां कुक्षौ जगन्मण्डलीं

जङ्गलामतनोत्समाजिरज्जुपां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा तदिनि । स्वयम् एकः सन्नपि सर्वात्मकः सर्वस्वरूपः सर्वान्तर्यामी अर्थात् हरिः भगवान् तत् दुर्योधनादिकृतं दुर्मन्त्रणं बन्धनविषयकं श्रुत्वा प्रभावातिशयात् आकर्ष्य कुपितः क्षुद्रस्य तस्येद्वेगेन घाटयन् संजातकोपः सन् ताराभिः अश्विन्या-
दिनक्षत्रैः नवभिर्ग्रहैः सूर्यादिनवग्रहैः शैलैः सुमेरुप्रभृतिपर्वतैः वनैस्तैस्तैररण्यैः सागरैः क्षीरसमुद्रादिभिः निविडितां व्याप्तां जगन्मण्डलीं लोकमालाम् पेट्याम् मञ्जूपायाम् भूषणमञ्जरीम् अलङ्कारजातम् इव कुक्षौ भगवदुदरे धृताम् समा-
जिरज्जुपां समाह्वये स्थितानाम् दृक्पङ्क्तिघण्टापथे नयनसमुदायरूपराजमार्गे जङ्ग-
लाम् सपदि महता वेगेन सञ्चरन्तीं सद्यः समुपस्थिताम् अतनोत् कृत्त्वान् ।
अयमाशयः—दुर्योधनस्य तादृशीं मन्त्रणां प्रभावेण विश्वाय धीकृष्णः कुपितः सन् एकः सन् अपि सर्वगतोऽसौ मञ्जूपायां स्थितां भूषणावलिमिव स्वोदरे स्थितां सनक्षत्रग्रहमण्डलां सशैलकाननसागरां धारां समासदां दशोरग्रे समुपस्थापित-
वान् विश्वरूपं निजं विराट्स्वरूपं प्रकटीचकादेत्याशयः । पेट्यां भूषणमञ्जरीमि-
वेत्युपमा ॥ ५२ ॥

एक होकर भी सर्वात्मक सर्वस्वरूप सर्वान्तर्यामी भगवान्‌ने जब सुना कि दुर्योधन मुझे बन्धनमें डालना चाहता है, तब उन्हें बड़ा क्रोध हुआ, उन्होंने—तारे, ग्रहों, पर्वतों, वनों और समुद्रोंके व्याप्त पृथ्वीमण्डलको—जो उनके उदरमें पेटमें भूषणोंकी तरह रखी थी समासदजनोंकी कान्तोंके सामने ला दिया, अर्थात् विश्वरूप धारणकर अपना विराटरूप प्रकट किया, जो रूप उदरमें सारे प्रपञ्चकी वस्तुमें गहनोंकी तरह सजावट रूप था ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे नव इव मुकुटे वीक्ष्य सर्व प्रपञ्चं
विस्मेराः सिद्धविद्यावरसुरनिकैराः पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन् ।

१. 'पेटिभूषणः' । २. 'विस्मेराः' । ३. 'सदसः पुष्पवृष्टिम्'; 'सदसः पुष्प वर्षम्' । इति पा० ।

३२ च० भा०

सान्द्रं मोहान्वकारं सकलमुनिजनः संमदाश्रुणि नीमः

अचादपोः पद्मकर्म्यं कुङ्कुमुरजनता प्रेम दुर्योधनेऽपि ॥५३॥

तन्निश्चि । 'अहुष्टमात्रः पुरुषः' इत्यादि स्वैतारवतरश्रुत्या अहुष्टमात्रे अहुष्ट-
मात्रपरिमिते तस्मिन् सर्वात्मके भगवति नवे सर्वप्राचीनतज्जातीयापेक्षया विल-
क्षणज्ञानार्थोपेतं मुहुरे दुर्पणे इव सर्वम् उच्चावचं प्रपञ्चं जगत्स्मितं वीक्ष्य दृष्ट्वा
विस्मेताः आश्चर्ययुक्ताः सिद्धाः, विद्याधराः, सुरादिकराः देवसङ्घाश्च पुष्पवृष्टीः
कुसुमनिकरवृष्टीः स्यमुञ्चन् विमुक्त्वन्तः सकलमुनिजनः सर्वो मुनितमुदायः
सान्द्रम् अनादिवासनाप्रलुब्धतया बन्धनं मोहान्वकारम् अज्ञानं तमः, (स्यमुञ्चत्)
नीमः गाह्येयः संमदाश्रुणि मनोदमवृत्ताः नयनवारिधाराः (व्यमुञ्चत्) चञ्चा
विदुरः अज्जोः नेत्रयोः पद्मकर्मन् पद्मरात्रम् निनेयम् (अमुञ्चत्) कुङ्कुमुरजनता
हस्तिनापुरवासिजनः अपि दुर्योधने (तादृक्प्रभावं भगवन्तमपि बन्धुनीहमाने)
प्रेम स्नेहं स्यमुञ्चत् इति सर्वत्र वचनविपरिणामेन विमुञ्चति क्रियाञ्जवयः ।
नवीनदर्शनोपमे तत्राहुष्टगरिमाने भगवति श्रीकृष्णे समस्तं जगदवेष्य विस्मिताः
सिद्धा विद्याधरा देवगणाश्च पुष्पाग्न्यवर्षन्, सुतयः स्वमज्ञानं तपयन्, नीमः
मनोदाश्रु त्यक्त्वान्, विदुरो निर्दिनेननावेन परमन्निष्ठत्वं, कुङ्कुमुरवासिलोकश्च
दुर्योधनात् अपरक्ते बन्धेति भावः । समुच्चयालङ्कारः ॥ ५३ ॥

अहुष्टगरिमान एव अनादि पुरुषेण-नवीन दर्शनं-समस्त प्राक्करो देखकर, भगवाद्
के विपश्चिन्ता बन्धोक्तन करके आश्चर्यमें पड़े हुए सिद्ध, विद्याधर तथा देवगणने पुष्प-
वर्षां दी, मुनिकर्माने अरुना बना अज्ञानान्धकार दूर किया, नीमने अनादाद्य प्रकाशित
किये, तथा विदुरने आँखोंका पञ्च गिराना छोड़ा, निर्दिनेय नयनोंसे भगवान्को
देकर, एवं हस्तिनापुर की बन्ता दुर्योधनके लक्ष्य अनुचित वशेष देनकर उचते विरक्त
हो गये ॥ ५३ ॥

अस्यादृष्टास्रवन्निरादिपुंसो विमृङ्खलं व्योम्नि विजृम्भमाणः ।

दिक्पालसौधावलिनालकानामव्यापकत्वं विमरांश्चमूव ॥ ५४ ॥

अस्तेति । अल्प विरवरूपमास्थितस्य आदिपुंसः पुराणपुरुषस्य भगवतः विमृ-
ङ्खलम् निर्वाधं व्योम्नि मनोदेशे विजृम्भमाणः प्रसरन् अदृष्टास्रवन्तिः उर्ध्वैः क्लि-
किलादृष्टः दिक्पालानां शक्रादीनां च सौधावलिः प्राकारमाला तस्या बालकानां
गवाङ्मानां व्यापकत्वम् अध्ययनाचार्यभाव विमरांश्चमूव धारयानाम्, दिक्पा-
लनासादृशालकानि अविष्वनिक्रियानसिद्धयत्, विरवल्लघरस्य भगवतो महा-
न्हासो दिशामु व्यापः सन् दिक्पालगृहानि अत्यध्वनपदित्यास्तयः ॥ ५४ ॥

विश्वरूप धारण करनेवाले आदिपुरुष भगवान्‌के उस अति विशाल अट्टहासध्वनिने—
जो बिना रुके आकाशमें व्याप्त हो रही था—दिकपालोंके भवनमें वर्त्तमान गवाक्षोंको प्रति-
ध्वनित करनेकी शिक्षा देनेमें अध्यापकत्व धारण किया, भगवान्‌के अट्टहासने आकाशमें
फैलकर दिक्पालप्रासादोंको भी प्रतिध्वनित कर दिया ॥ ५४ ॥

संस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी-
साधारणीकृतकृपस्य हरेः प्रसादात् ।

चक्षुष्मतां समधिरुह्य धुरं मुहूर्तं

भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपालः ॥ ५५ ॥

संस्तूयमानेति । जनैः लोकत्रयवासिलोकैः संस्तूयमानचरितस्य कीर्त्यमानदुष्ट-
निग्रहशिष्टानुग्रहरूपचरित्रस्य त्रिलोकीसाधारणीकृतकृपस्य लोकत्रयं प्रति समान-
भावेन दयाशालिनः हरेः श्रीकृष्णस्य प्रसादात् अनुग्रहात् सः भूमिपालो जन्मान्धो
धृतराष्ट्रः मुहूर्तं चक्षुष्मतां धुरम् नेत्रशालिनां प्राधान्यं दर्शनसामर्थ्यम् समधिरुह्य
(कियन्तं कालं यावद् भगवदनुग्रहेण इवशक्तिसम्पन्नतां प्रपद्य भगवतो विश्वरूपं
विलोक्य च) भूयः पुनरपि ततः चक्षुष्मतां धुरः इवशक्तियुक्तत्वात् अवततार
पृथग् बभूव । पुनरप्यन्धो बभूवेति भावः । जन्मान्धोऽपि धृतराष्ट्रो विश्वरूप-
धरस्य भगवतः कृपया दर्शनसामर्थ्यं कियतः कालस्य कृते प्राप्य भगवद्विश्वरूप-
स्वरूपदर्शनेनारमानं पावयित्वा च पुनरप्यन्धभावं प्रपन्न इति भावः ॥ ५५ ॥

लोगों द्वारा गीयमानचरित्र, सकल-साधारणपर दया रखनेवाले भगवान्‌के अनुग्रहसे
जन्मान्ध धृतराष्ट्र ने थोड़ी देरके लिये दर्शनसामर्थ्य प्राप्त करके भगवान्‌का विश्वरूप देख
लिया, अपनेको कृतार्थ कर लिया, फिर पड़लेकी ही तरह जन्मान्ध हो गये ॥ ५५ ॥

ओजस्तवेदमुपसंहर माधवेति

घुष्यत्सु सत्सु गुरुभीष्मपुरोगमेपु ।

घोरं विहाय निमिपेण कुशेशयाक्षो

गोपीदृशां कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ओजस्तवेति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव त्वदीयम् इदं विश्वरूपतात्त्वरूपम् ओजः
रूपम् उपसंहर संवृणु, इति एवं गुरुभीष्मपुरोगमेपु द्रोणभीष्मप्रभृतिषु घुष्यत्सु
उच्चैरुच्चारयत्सु सत्सु कुशेशयाक्षः कमलनयनः श्रीकृष्णः निमिपेण षणमात्रेण घोरं
भयजननं तद्विशालं रूपं विहाय त्यक्त्वा पुनरपि गोपीदृशाम् गोपाङ्गनाजननय-
नानाम् कुतुकहेतुम् उत्कण्ठाजनकं प्रेमवर्धकं स्वाभाविकं रूपं पीताम्बरपरिधान-
वनमालाभूषणं वपुः अवाप धारयामास, भगवतो विश्वरूपं दृष्ट्वा भयेन द्रोणभीष्म-
प्रभृतिषु, हे माधव, निजमिदं भयङ्करं स्वरूपं विस्मजेति कथयत्सु सरसु भगवान्

घोरं तद्रूपं विहाय मनोरमं गोपीदगाकर्षणकामं गङ्गा रूपं प्रपन्न इति भावः ॥ ५६ ॥

भगवान्के उस विशाल रूपको देखकर भयभीत द्रोण भीष्म आदि भगवान्से कहने लगे कि हे माधव, आप अपना यह घोररूप संवृत कीजिये, जोरसे उच्चारित इस प्रार्थनाको सुनकर भगवान्ने क्षणभरमें अपना वह भीषण स्वरूप त्यागकरके गोपियोंको लुभानेवाला अपना वही पीताम्बर, वनमाला, मुरली आदिवाला मोहन स्वरूप धारण कर लिया ॥ ५६ ॥

ततस्तादृशं निरूपमानं तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनिसार्थः
शान्तमूर्तिं तमेवमस्तौपीतुम्,—

तत इति । ततः भगवति स्वरूपं संहतवति सति तादृशं निरूपमानं तुलना-
रहितम् विलक्षणम् तस्य भगवतः महिसानं प्रभावातिशयम् अनुभूय साक्षात्कृत्य
चरितार्थः कृतार्थः मुनिसार्थः मुनिगणः शान्तमूर्तिं सौम्यस्वरूपं तम् भगवन्तम्
एवं वदयमाणप्रकारेण अस्तौपीत् स्तोतुं प्रवृत्तः ।

इसके बाद भगवान्के सर्वातिशायी महत्त्वको आँखों देखनेके कारण कृतार्थ हुए
मुनियोंके समुदायने सौम्यस्वरूप भगवान्की इस प्रकार स्तुति की ।

भगवन् ! महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते नमः ।

भगवन् अखिलसामर्थ्यशालिन्, महात्मभिः उन्नमितात्मिकशक्तिभिः अपि
योगिभिः तपस्विभिः अविदितप्रभावाय अविदितसामर्थ्यातिशयाय तस्मै असा-
धारणपुरुषाय तुभ्यं हरये नमः प्रणताः स्मः ॥

भगवन्, आपके प्रभावको महात्मा तपस्वी जन भी नहीं जान पाते हैं, आप असा-
धारण पुरुष हैं, हम आपको नमस्कार करते हैं ॥

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेत्य भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्रये ॥ ५७ ॥

दुग्धाम्बुराशीनि । यः भगवान् दुग्धाम्बुराशेः क्षीरसागरस्य तनया लक्ष्मीः
तस्याः नयनद्वयेन नेत्रद्वितयेन तुल्याकृतित्वं समानरूपता तेन यः महिमा प्रकर्षः
लक्ष्मीनयनसादृश्यकृतं महत्त्वम् तम् उपगन्तुम् लब्धुमिव भुवि संसारे मत्स्य-
त्वम् मत्स्यस्वरूपताम् एव प्राप्य मध्येसमुद्रे सागरमध्ये सुरवैरिणा राक्षसेन
शङ्खासुरनाम्ना नीताः अनवीनगवीः पुराणवाचः वेदान् विचिक्रये अन्विष्यतिस्म ।

१. 'तस्य निरूपमानं' ।
३. 'भवते भवते भग-
वते' । इति पा० ।

२. 'सार्थः समुपसृत्य' ।

३. 'भवते भवते भग-

मत्स्वरूपधरो हरिः शङ्खासुरेण सागरमध्यं नीतान् वेदानन्विष्यति स्म, तस्य मत्स्वरूपधारणे कारणं तु लक्ष्मीनयनसदृशाकारताप्राप्त्या स्वस्मिन्नुत्कर्षज्ञानमेवेति भावः । हेदृष्येक्षान्नाऽलङ्कारः ॥ ५७ ॥

जित् भगवान्ने हीरसागरत्वा कन्या—लक्ष्मीके नयनके समान आकार प्राप्त कर सकनेके गौरवको पानेके लिये मत्स्वरूप धारण करके देववैरी शङ्खासुर द्वारा समुद्र मध्य ले जाई गई अनादिवापी वेदका अन्वेषण किया । भगवान्ने मछलीका रूप धारण किया, मानो वह चाहने हों कि मैं लक्ष्मीके नेत्रके समान रूप धारण करके महत्त्वानिश्चय को प्राप्त हो जाऊँ ॥ ५७ ॥

मन्यानशैलमपि मार्गरुधं हिमांशो-

वीचीकणैः सदृशमङ्गविषकिभाग्भिः ।

काये वभार चरमे कमठाकृतिर्यो

जीवातुमुद्रमयितुं जलधेः सुराणाम् ॥ ५८ ॥

मन्यानशैलमिति । यः कमठाकृतिः कूर्मरूपधरो भगवान् हिमांशोः चन्द्रस्य मार्गरुधं सञ्चारमार्गावरोधकम् अपि मन्यानशैलम् समुद्रमन्यने साधनभूतं मन्दराचलम् अङ्गविषकिभाग्भिः शरीरसंसर्कैः वीचीकणैः तरङ्गागतजलबिन्दुभिः सदृशं तयाऽऽनायासवार्यम् चरमे काये स्वष्ट्रभागे जलधेः समुद्रात् सुराणां देवानां जीवातुं प्राणप्रदम् अमृतम् उद्रमयितुं प्रादुर्भावयितुं वभार धारयामास । यदि भगवान् कूर्मः स्वष्ट्रे मन्दरं नाघास्यत्तदा समुद्रः कथमभविष्यत्, तदभावे च देवानां जीवनीयधिकनमृतं कुतोऽलप्स्यतातो दयापरवशोऽमौ विशालतया चन्द्रसञ्चारमार्गमप्यवह्यावस्थितं मन्दरं जलबिन्दुनिवानायामं वभारेति भावः ॥ ५८ ॥

जित् भगवान् न समुद्रते देवताओंके लिए प्राणप्रद अमृत निकालनेके लिए कछुवा बनकर समुद्रमन्यनेमें सावनमृत, चन्द्रके भी मार्गको रोकनेवाले अर्थात् अत्युच्च शिखर वाले भी मन्दराचलकी शरीरमें लगे समुद्रके तरङ्गकणोंकी मूर्ति अर्थात् अनायास ही पाँट पर ठठा लिया था ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राप्रवर्ति किटिवेपधरस्य यस्य

दमामण्डलं कुवलयङ्कुरकोमलाम् ।

ऊर्ध्वप्रसृत्तरवकावलिवावलीढ-

प्रावृट्पयोदवलस्य वभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दंष्ट्राप्रवर्तीति । किटिवेपधरस्य घृतवराहरूपस्य यस्य दंष्ट्राप्रवर्ति दन्ताग्रलम्बनं

कुवलयानुरकोमलाभम् नीलकमलदलममानकान्ति क्षमामण्डलम् धरावलयं ऊर्ध्व-
प्रसूतवरी उपर्यारूढा या यकावलिका वक्रपङ्क्तिः तया अवलीढस्य सक्तस्य प्राकृत्य-
योदवलयस्य वर्षाकालिकमेघमण्डलस्य लीलाम सादृश्यं वभार धारयामास । यस्य
वराहमूर्तेर्भगवतो दंष्ट्राप्रलम्भा कुवलयदलाकृतिर्धरा ऊर्ध्वप्रसारिवक्रमालामिलिता
मेवावलीव प्रतीयतेस्मेति भावः । अत्रोपमया वराहस्य विशालता ध्वनिता ॥ ५९ ॥

जित वराहमूर्तिशरी भगवान्की दंष्ट्राके आगे लगी तथा कुवलयपत्रसमानकान्ति
धरणी देसी लगनी थी मानों ऊपर फैली हुई बगडोंकी पोंतसे मिलित वर्षाकालिक श्यामल
घनमाला हो ॥ ५९ ॥

इन्द्रद्विपो मदगजस्य हिरण्यनाम्नो

भेदं रसस्य पिशितस्तबकावलीनाम् ।

जिज्ञासमान इव यो धृतसिंहभावः

स्तम्भादुदेत्य नखरैस्तमुरस्यभाङ्गीत् ॥ ६० ॥

इन्द्रद्विप इति । धृतसिंहभावो गृहीतसिंहरूपो यो भगवान् इन्द्रद्विपः शक्ररिपोः
हिरण्यनाम्नः हिरण्यकशिपुसंज्ञस्य मदगजस्य मत्तकरिणः पिशितस्तबकावलीनां
मांसगोलकसमूहानाम् रसस्य स्वादस्य भेदं विशेषं जिज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छ-
न्निव स्तम्भात् उदेत्य प्रकटीभूय नखरैः स्वीयैः नखैः तं हिरण्यकशिपुनामानं
मत्तगजम् उरसि वक्षोदेशावच्छेदेन अभाङ्गीत् व्यदारयत् । सिंहरूपधरो यो
भगवान् इन्द्राय द्रुह्यतो हिरण्यकशिपुनाम्नो मत्तगजस्य मांसस्य स्वादं जिज्ञासु-
रिव स्तम्भाभिर्गत्य तं हिरण्यकशिपुं नाम करिणमुरसि व्यदारयदित्यर्थः । जिज्ञा-
सुरिवेति हेतुष्वेवाञ्जलङ्कारः ॥ ६० ॥

जित नृसिंहरूपधारी भगवान्ने स्तम्भसे निकलकर इन्द्रके शत्रु हिरण्यकशिपुके
वक्षोदेशको अपने तांखे नखोंसे चीर डाला, मानो वह उस हिरण्यकशिपु नामक मत्तगजके
मांसगोलक समुदायके रसकी विशेष-त्वादिविशेषकी-ज्ञानकारी हासिल करना चाह रहे
हों ॥ ६० ॥

याच्न्नाप्रतारणवशादधियज्ञशौलं

यो वामनत्वमवलम्ब्य बलिं निगृह्णन् ।

दुःखं सतां स्वमिव खर्वतमं सुखं च

स्वीयं पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥

याच्न्नाप्रतारणेति । यः भगवान् वामनत्वमवलम्ब्य वाननरूपं कृत्वा याच्न्नाप्र-

तारणवशात् त्रिपदमात्रभूमिभिन्नाद्वारावर्जनं कृत्वा अधियज्ञशालम् यज्ञमण्डपे
वलिं नाम दानशीलं दानवभेदं निगृह्यन् पराभवन् सतां दुःखम् स्वम् आत्मनो
वपुः इव सर्वतमम् अतिस्वल्पपरिमाणं तथा सतां सुखमानन्दश्च स्वीयं पदक्रमम्
चरणन्यासम् इव उन्नतं विशालम् आततान कृतवान् । वामनरूपो यो भगवान्
यज्ञमण्डपे त्रिपदभूमिभिन्ना वलिं वागवद्वं कृत्वा वज्रनाद्वारा निगृह्य च सतां सुखं
वर्धयामास दुःखं च क्षपयामासेति भावः । अत्र प्रकृतयोर्भगवच्छरीरसज्जनदुःखयो-
रतिस्वर्गीकरणेन भगवत्पदक्रमसज्जनसुखयोश्चोन्नतीकरणेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्के-
वलप्रकृतगोचरतुल्ययोगितालङ्कारौ ॥ ६१ ॥

जिस भगवान् ने वामनअवतारमें भोगनेके बहाने से ठगनेके लिए वामनरूप-छोटा-
रूप-धारणकर यज्ञशालामें दैत्यराज वल्कि को पराभूत करते हुए सज्जनोंके दुःखको अपने
समान छोटा किया तथा उनके दुःखको अपने पदक्रमके समान बढ़ा दिया ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-

रङ्गं द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्येव संशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याह्वेषु करताण्डवितः कुठारः ॥ ६२ ॥

सृष्टौ इति । यस्य परशुरामरूपधरस्य भगवतः आह्वेषु युद्धेषु करे हस्ते ताण्ड-
वितः प्रवृत्तनृतः कुठारः परशुरामास्त्रभेदः पुरा प्रथमायां सृष्टौ मुरारेः विष्णोः मुख-
भुजोरुपदे मुखे, भुजे, ऊरी, पदे च, द्वितीयमङ्गं भुजः वन्ध्यत्वम् अजनकत्वम् अभ-
जत् अलभत किमु ? इत्येव एवंप्रकारकं संशयं सन्देहमशेषजनस्य सर्वस्य लोकस्य
चक्रे । यस्य परशुरामस्य करस्थो युद्धे कृतनृतश्च कुठारः सकलक्षत्रियसारणेन धरां
क्षत्रियशून्यां कृत्वा किं भगवतो विष्णोर्भुजो वन्ध्यो जातो यश्चक्षत्रियशून्या धरणीति
संशयं सर्वस्य जनयतीत्यर्थः । येन सर्वे क्षत्रियाः क्षयं नीता इति भावः । 'ब्राह्म-
णोऽस्य सुगमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजा-
यत' इति श्रुत्या क्षत्रियाणां भुजजन्यता । क्षत्रियसामान्यक्षयेन विष्णुभुजस्य वन्ध्य-
तायामर्यापत्तिः प्रमापयति ॥ ६२ ॥

परशुरामरूपधारी जिस भगवान्‌के हाथमें का परशु युद्धमें नृत्य करके सभी लोगोंके
हृदयमें यह सन्देह उत्पन्न कर देता है कि क्या पुण्यसृष्टिमें भगवान्‌का भुजरूप अन्न
वन्ध्य हो गया था ? अर्थात् परशुरामके कुठारने जब सारे क्षत्रियोंका संहार कर दिया,
एक भी क्षत्रिय शेष नहीं रहा, तब लोगोंको यह सन्देह होता था कि क्या भगवान्‌का
बाहु वन्ध्य हो गया, यदि भगवान्‌का भुज जननक्षम होता तो अवश्य स्वजन्य क्षत्रियोंकी
सृष्टि करता और क्षत्रिय दीखते । वे दीखते नहीं हैं, इससे अन्दाज होता है कि क्या
भगवान्‌का हाथ वन्ध्य हो गया है इस प्रकार सभीको सन्देह होता था ॥ ६२ ॥

श्वश्रुर्मनोरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

र्यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृत्यम् ।

यस्माद्वियाद्विरपि कम्पमकम्पमागा-

यत्पत्रिणां विघस एव विभीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

श्वश्रुरिति । यस्य रामरूपधरस्य भगवतः पदाब्जधूलिः कमलोपमचरणरजः मुनेः गोतमस्य श्वश्रुः पत्नीजननी अभूत् (अहल्या मनुष्यभावं प्राप्य-पुनर्जनयित्वा श्वश्रुकृत्यं चक्रे) यत् कृष्टं येन नमितं सत् ईशधनुः हरचापम् शरव्यकृत्यम् लक्ष्य-धर्म भङ्गम् आप प्राप, यस्मात् यतो भगवतो रामात् भिया आग्नेयास्त्रप्रयोगभीत्या अधिः कम्पम् वेपथुम्, अकम्पम् उपायचिन्तनकाले हस्तेङ्कितमनुरुष्य स्थिरताम् अपि आप लेभे, विभीषणो यत्पत्रिणां यदीयवाणानां विघसः मुक्तावांशेष्टः एवा-भूत् । यस्य रामस्य पदधूलिः अहल्यायाः पुनर्जन्मेव कृत्वा गोतमश्वश्रुकृत्यं निर-वहत्, यन्नामितमीशधनुरभज्यत, यतो भीतः सागरो यथासमयं कम्पमकम्पं चाधत्त, यद्वाणाश्च विभीषणं हित्वा सर्वानपि राक्षसानवधीदित्याशयः । पर्यायोक्त-त्रयं विरोधाभासश्च तृतीयेपादेऽलङ्काराः ॥ ६३ ॥

जिस रामरूपवारी भगवान्की चरणधूलि गौतम मुनिकी सास वन गई, अहल्याकी पत्थरसे आदमी बनाकर मुनिके पास पहुँचा दिया, अतः सासका काम किया, जिसके द्वारा आकृष्ट होकर शिवके धनुषने लक्ष्यका धर्म-भङ्ग प्राप्त किया, जिसके भयसे आग्ने यास्त्रप्रयोगके डरसे सागर काँपने लगा, और उपायचिन्तनके समय रामके इशारेपर कलकल त्याग करके अकम्प-स्तम्भ भी हो उठा, और जिसके वाणोंने विभीषणको पत्रशेष जूठनके रूपमें छोड़ दिया, सभी राक्षस तो वाणोंने चटकर लिये पत्रशेषके रूपमें विभीषण बैच गया ॥ ६३ ॥

हन्यामहं युधि रिपूनहमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवादः ।

यस्याम्बरं निजरुचिप्रतिमल्लवर्णं

यत्पट्टसंस्करणमासवपानमाहुः ॥ ६४ ॥

हन्यामहमिति । यस्य बलरामरूपस्य भगवतः मुसललाङ्गलयोः तत्तन्नामकयो-रस्त्रयोः युधि युद्धे रिपून् अहम् मुसल एव हन्याम् मारयेयम्, अहं लाङ्गल एव हन्याम् इति पूर्वविध एव विवादः प्रतिस्पर्धाकलहः अभूत् यस्य बलरामस्यास्त्रे मुसललाङ्गलौ परस्परस्पर्द्धयेव शत्रून्विपादयत इति भावः । यस्य अम्बरं वस्त्रम् निजरुचिप्रतिमल्लवर्णम् स्वकान्तिविरोधिरूपम्-स्वयं बलरामो धवलतनुर्वसनं च

नीलनिति वसनस्य स्वरूपप्रतिष्ठावर्गत्वमुक्तम् । वासवपानम् सुरापानं यत्
पृष्ठसंस्करणम् यदीदं पृष्ठं संस्कारमग्नप्राशनमाहुः, जन्मतो यो नद्यसेवी जात
इत्यर्थः । गर्भाधानत्नीलमन्तोन्नयनपुंसवनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनानीत्येवंक-
मेण गणने षष्ठः संस्कारोऽग्नप्राशनं मन्यते ॥ ६४ ॥

बलराम-रूपधारी जिस भगवान्‌के मुकुल-लाइल नामके अर्छोंमें सदा ही इतका विवाद
रहा करता था कि युद्धमें शत्रुओंको मैं मारूँगा मैं मारूँगा, इस प्रकारकी प्रतिस्पर्धा बराबर
बनी रहती थी, और जिनका बल शरीरकी कान्तिके विपरीत रंगका था, अर्थात् शरीर
धवल तथा बल नील था, और जिनका वासवपान ही अन्नप्राशन नामक छठा संस्कार
था, अर्थात् नद्यपान जिनका स्वामाधिक भोजन सा था ॥ ६४ ॥

यः स्तन्यपानसमये वर्त पूतनायाः

प्राणानपि प्रविद्धे परमोपदंशम् ।

नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो

नारीमुदे कृतनखेन्पचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥

यः स्तन्यपानेति । यः कृष्णरूपधरो भगवान् पूतनायाः तद्वत्प्राण-
हरणाय विपलिसकुचीकृत्य कंमेन प्रेषिताया असुर्याः स्तन्यस्य क्षीरस्य पानसमये
(पूतनायाः) प्राणान् अपि परमोपदंशम् अतिरिक्तव्यञ्जनरूपं विद्धे चक्रे । वते-
त्याश्चर्यं । यथाऽन्नं भुञ्जानो मूलकाद्युपदंशं मुङ्क्ते तथैव पूतनायाः पयः पिवस्त-
व्यापानप्यपासीदित्यर्थः । नाकाधिपस्य स्वर्गाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभूः नन्दनवन-
भूमिः, नार्याः सत्यनामायाः मुदे प्रसादाय कृतनखेन्पचधूलिः अतिसन्तप्त-
राजाः आसीत् । सत्यनामानुरोधेन श्रीकृष्णो नन्दनस्थं पारिजाततत्त्वमहरत् तस्मिन्हते
सति सूर्यकरपातेन नन्दनधूलित्पणीभवतिस्म, प्राक्तु तच्छायया सूर्यकरप्रवेशाना-
वेन धूलेर्नोष्णत्वसंभव इति ॥ ६५ ॥

जिस कृष्णरूपधारी भगवान्‌ने दूध पीते समय पूतनाके प्राणोंको भी व्यञ्जनके रूपमें
चब कर लिया, अर्थात् दूध पीते पीते प्राण भी हर लिये, और जिसने, सत्यनामास्वरूप
रूपधारी लोको प्रसन्न करनेके लिये इन्द्रके वनकी भूमिको भी नखेन्पधूलि-सन्तप्तभूमि-कर
दिया (पारिजातवृक्षके हर लिये जानेपर वहाँ अन्याइन धूप पड़ने लगी, जिससे धूल खूब
गरन रहा करने लगी । नरकासुरकी मारकरके भगवान्‌ जब अदितिको वसके कुण्डल
लौटाने गये थे, तब सत्यमाना भी उनके साथ स्वर्ग गई थी, वसने वहाँ पारिजात वृक्ष
देखा तो लडका गई, वसीके अनुरोधसे भगवान्‌ने स्वर्गोद्यानसे पारिजातका हरण
किया था ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमनःखलीनै-

स्तृण्यां मुहुः कवलयञ्जगदार्तिरूपाम् ।

नीचान्विधातुमसुरान्निजशृङ्गतुल्या-

न्कोपादुदेप्यति च यः कुहनातुरंगः ॥ ६६ ॥

वार्थः ॥ ६६ ॥ तपोधनवरेण्यानां तपस्विमुख्यानां मनांसि हृदयानि खलीनानि अश्वमुखबन्धनायसयन्त्राणि तैः ग्राह्यः नियन्त्रणीयः (अश्वसंयमनार्थमयोमयं खलीनं तन्मुखे दीयते, भगवानपि तपस्विहृदयेषु स्थिरस्तिष्ठति, तेन मनसां खलीन-भावः प्रोक्तः) जगदार्तिरूपाम् संसारस्य कष्टरूपां तृण्यां तृणसंहतिं मुहुः कवलयन् मुञ्जानो नाशयैष, (अश्वो हि तृणं चरति, तदयमश्वरूपो भगवान् लोकपीडामेव तृण्यामभ्यवहरति) नीचान् खलान् असुरान् म्लेच्छान् निजशृङ्गतुल्यान् अश्वशृङ्गवदसङ्गतान् विनष्टान् विधातुं यः कुहनातुरङ्गः मायाघोटकरूपः कल्की कोपात् उदेप्यति कल्पान्ते प्रकटिष्यति । अत्राश्वारोहापेक्षयाऽश्वस्यैव प्रागुप्यं वर्णितं बोध्यम् ॥ ६६ ॥

कल्की अवतारमें दुष्ट म्लेच्छादि असुरोंको खतम करनेके लिये अपने शृङ्गोंकी तरह असदभूत बनानेके लिये (जैसे घोड़ेकी सींग नहीं होती उसी तरह अश्वोंका सर्वात्मना अभाव करनेके लिये) जो भगवान् मायातुरङ्गका रूप धारण कर कौपसे प्रकट होगा, जिसकी तपस्वियोंके हृदयरूप लगाम ही रोक सकेंगे, जो केवल तपस्विहृदयोंमें वास करेगा, और जो संसारस्थलोककी पीडारूप तुरगशिक्री बरा करेगा, समाप्त किया करेगा ॥ ६६ ॥

एतैः स्तवैर्हृष्टमना यथार्यैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्ठः ।

पीठादुदस्थाद्य पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशावः ॥ ६७ ॥

एतैरिति । अथ एतैः उक्तप्रकारकैः यथार्यैः सत्यैः वस्तुगत्या सद्भिः स्तवैः स्तुति-वचनैः हृष्टमनाः प्रसन्नहृदयः मन्दस्मितश्रीः मन्दहासशोभा तथा मधुरः सुन्दरः अधरोष्ठः अधरो यस्य तथोक्तः पीतवासाः पीतान्वरो हरिः मेरोर्नितम्बात् कटक-देशात् मेघशावः तरुणमेघः इव पीठात् स्वासनात् उदस्थात् उत्थितः । पृथिवस्तुतः सत्यैः स्तवैः प्रसन्नो हासच्छविलिप्ताधरश्च भगवान् नववारिदो मेरोः कटकादिव स्वासनादुत्थित इत्याशयः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

इन स्तुतिवचनोंसे सन्तुष्टहृदय, मन्द हासकी छविले रजिताधर होकर पीतान्वर भगवान् हमेशके नितम्बदेशसे उठनेवाले नववारिदकी तरह अपने आसनसे उठ गये ॥ ६७ ॥

आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्गय तं

पश्चार्धे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छय सर्वान्कुरून् ।

आत्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुरं युक्तं शताङ्गं हयै-

रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्तः स्मरन्पाण्डवान् ॥ ६८ ॥

आत्मानादिति । आत्मानात् समामण्डपात् वह्निः पूज्य निर्गत्य कैटभरिपुः
कैटभहन्ता भगवान् तं प्रसिद्धपराक्रमं भगवद्भक्तं च गात्रेयं भीष्मन् आलिङ्ग्य
जारिल्य भूपं राजानं धृतराष्ट्रपश्चाच्च पृष्ठदेशे परिचर्य स्पर्द्धा इतरान् सर्वान्
तत्रोपस्थितान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आगृह्य गन्तुमाज्ञां याचित्वा अतिचिरेण बहु-
कालपर्यन्तं विदुरं मूर्च्छितं शिरोदेशावच्छेदेन आघ्राय, अन्तः हृदये पाण्डुसुतान्
युधिष्ठिरादीन् स्मरन् ध्यायन् हर्ययुक्तम् योजिताश्वं शताङ्गं रथम् आरुढः अवि-
रुढः सन् विराटनगरीम् नत्स्यपुरम् अभिययौ प्रस्थितः । समामभवान्निर्गतो
भगवान् कृष्णः परमभागवतं भीष्मनालिलिङ्गं धृतराष्ट्रस्य पृष्ठदेशनाममर्शं, इत-
रान्सोमदत्तादीन् समागतान् कुरुन् गन्तुमनुमतिं ययाचे, विदुरस्य शिरश्चिरमा-
घ्रातवान्, ततः पाण्डवानुध्यायन् भगवान् नत्स्यपुरीं प्रतिरथेन प्रतस्थ इति
भावः ॥ ६८ ॥

कैटभके इत्या भगवान्ने समानवनसे बाह्य आकर परमभागवत भीष्मको गले
लगाया, राजा धृतराष्ट्रको पीठ पर्यपर्य, अन्य कुरुवंशीय सोमदत्त आदिते जानेको
अनुश नांगी, बड़ी देर तक विदुरका सिर सूँवने रहे, इस प्रकार सबका यथायोग्य
सन्मान करनेके बाद षोडोठे सज्जित रथ पर आरुढ होकर पाण्डवोंके याद करते हुए
भगवान् विराटके पुरकी ओर प्रस्थित हो गये ॥ ६८ ॥

श्रुत्वा ततः परमतं पुरुषोत्तमात्ते
फेनायमानरणसंनहनाविपूराः ।

आरावयन्विविदस्त्रगणं रमशाने

पीतां वमन्तमिव कान्तिमिपेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

श्रुत्वेति । ततः तदनन्तरं पुरुषोत्तमात् हस्तिनापुरं सन्धये गत्वा परावृत्तात्
पुरागप्रलयात् कृष्णात् परमतं सन्धिविषयकं दुर्योधनाद्यभिप्रायं श्रुत्वा निशम्य
फेनायमानः समेषमानः रणसंनहनस्य युद्धोद्योगस्य अविपूरः सागरप्रवाहो येषां
ते तथोक्ताः अतिवैरोधेन युद्धाय समुद्युज्जानास्ते पाण्डवाः रमशाने विराटनगरोपा-
न्तरनद्याननूमौ वासकाले पीतां धूम्यां धूमसंहतिं कान्तिमिपेण स्वप्नमाच्छु-
लेन वमन्तम् इव अस्त्रगणं सह्याद्यस्त्रजातम् कराघयन् शागनादिक्रियया
पूजयामासुः । हस्तिनापुरत आयाताद् भगवतः कृष्णास्तन्धयेनिच्छतां दुर्योध-
नादीनामभिप्रायं विज्ञाय वर्धमानरणोद्योगाः पाण्डवाः स्वमस्त्रगणं समाराधयन्
समाराधनदीप्तानि च तानि पूर्वमज्ञातवासकाले नत्स्यपुरनद्यानवाससमये पीतां
रमशानधूमसंहतिं वमन्तीव प्रतिमासन्तेस्तेत्याशयः । उल्लेखालङ्कारः ॥ ६९ ॥

रन्ध्र करानेके प्रयासने अस्त्ररुत होकर जब भगवान् हस्तिनापुरसे लौटे तब वनके
मुल्लेखे दुर्योधनादिका अभिप्राय सुनकर पाण्डवोंका रणोत्साहिरूप सागर फेनायित होने

नगा, उसकी वृद्धि होने लगी और वह पाण्डव अपने कर्त्तव्योद्देशानादि द्वारा सन्तुष्ट करने लगे, उनके मनचचे हुए कर्त्तव्य देखे जाते थे जैसे अश्वत्थामादिजन्यमर्म समझाने में राकर पीर गये धूमका वसन कर रहे हों ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे—

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे युद्धार्थं सङ्ग्रहाय पञ्चद्वयशूरेषु ।

जब दोनों पक्षोंके वीरगण अपने कर्त्तव्य पर पानी चढ़ा रहे थे, उन्हें साफ करके ठीक ठिकाने कर रहे थे, उसी बीचमें—(कुन्ती कर्णके यहाँ गई) ॥

ततः परं जह्नुकुमारिकायास्तदीवने कृत्यविदां पुरोगा ।

पृथ्वा तपस्यन्तमवाप कर्णं कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किञ्चिदस्याः ॥ ७० ॥

ततः अनन्तरि । ततः परं कृत्यविदां कर्त्तव्यार्थज्ञानवतां पुरोगा धुर्या पृथ्वा कुन्ती जह्नुकुमारिकायाः गङ्गायास्तदीवने तदवर्त्तिनि क्वचनकानने तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कर्णम् अवाम् उपगता, अस्याः कुन्त्याः प्रवृत्तिः आगमनवार्त्ता तु किञ्चित् ईषत् अपि (कर्णस्य) कर्णं श्रोत्रम् न अवाम्, कुन्त्यामागत्यायामपि तदागमनसमाचारं कर्णो नाज्ञासीत्, तपस्यासमाहितचेतसस्तस्य चाज्ञार्थज्ञानाभावादिति भावः ॥ ७० ॥

इतके बाद कर्त्तव्य कार्यके जाननेवालोंमें अग्रगण्य कुन्ती गङ्गाके तटवर्ती बनमें तपस्या करने हुए कर्णके पास पहुँची, परन्तु कर्ण तपस्यामें इत प्रकाश समाहितचित्त था कि कुन्तीके आनेकी खबर उसके कानों तक नहीं पहुँची, एकाग्रचित्त होकर तपस्याकराएंगे कर्णने कुन्तीका वहाँ जाना नहीं जाना ॥ ७० ॥

कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशङ्गाङ्गकेऽपि ।

नलिनान्मृदुलं नरेन्द्रपत्न्या नयनं तत्र चिरेण संचचार ॥ ७१ ॥

अन्तोवेति । कवचस्य जन्मनहृत्वातस्य कवचस्य वर्मणः उत्कर्तनेन हित्वा याचनायाय शक्राय दानावमरं कर्कशानि भ्रगद्विगयुतत्वाहिन्नोद्धतानि सङ्ग्रानि अवयवाः यस्य तादृशे अपि कमनीययशोभरे नर्वस्तुत्यकीर्तिराशौ तत्र तस्मिन् तनूजे पुत्रे कर्णे नलिनात् मृदुलं कमलादपि सुकुमारं नरेन्द्रपत्न्याः कुन्त्या नयनं चिरेण संचचार । चिह्नेने चिरेण गम्यते पदस्त्वलनमयात्, कर्कशे तु सुखं गम्यते त्वग्निं च, अत्र तु कर्णगरीरे जनन्याः कुन्त्या दृष्टिः चिरदृष्टे तनये चिरेण प्रेमप्रमा-
वाद् ऋष्टं विलम्ब्य सञ्चारेति भावः । अत्र तादृशमृदुलनयनतादृष्टिलान्त्याः सङ्ग्र-
हनाया वैरूप्याद्विरूपसंघटनान्ना विषमप्रमेदोऽट्टकारः ॥ ७१ ॥

१. 'तत्रान्तरे' । २. 'कर्णे' । ३. 'नर्वस्तुत्यकीर्तिराशौ' ।

४. 'कुन्त्याः' । इति पा० ।

कर्णने याचना करने पर अपने अङ्गसे काटकर सङ्ग कवच दे दिया था, उस कवच-
कृन्तनसे कर्णका अङ्ग खुरदुरा हो गया था, उस खुरदुरे अङ्ग पर भी कुन्तीका कमलकौमल
नयन पुत्रस्नेहवश बड़ी स्थिरतासे चलता था, अर्थात् कर्णशरीर पर भी उसकी
माताकी ओँख बड़ी स्थिरतासे सञ्चरण कर रही थी । यद्यपि रंखड़े स्थानमें शीघ्र चल
सकना संभव होता है । तथापि पुत्रप्रेमवश कुन्ती बड़ी स्थिरतासे कर्णको देखती रही,
उसकी ओँखोंने रुझ स्थान पाकर शीघ्र नहीं देखना समाप्त किया ॥ ७१ ॥

‘स तत्र पूतः परमाभिपेकैस्तपोवसाने तपनस्य सूनुः ।

श्रोत्रे वितेने शुचिमक्षमालां नेत्रे च राज्ञी निकटं प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥

स तत्रेति । परमाभिपेकैः बहुकन्याजले पावनैः स्नानैः पूतः निर्मलीकृतः सः तत्र
तपस्यापरायणः तपनस्य सूनुः सूर्यसुतः कर्णः तपोऽवसाने तपस्यापूर्त्तौ शुचिं पवि-
त्राम् अक्षमालां जपमालिकां श्रोत्रे कर्णे वितेने स्थापितवान्, निकटं स्वसमीपं
प्रपन्नाम् आयातां राज्ञीं राजपत्नीं कुन्तीं च नेत्रे वितेने चक्षुर्विषयीकृतवान् । तप-
स्यावसाने भग्नध्यानावस्थोऽसौ कर्णो जपमालां कर्णे न्यस्य कुन्तीमपश्यदित्या-
शयः ॥ ७२ ॥

गङ्गाके जलमें पावन स्नानसे निर्मल अन्तःकरणवाले उस कर्णने तपस्याके अवसित
होनेपर अपनी जपमालाको कान पर लटका लिया और समीप आई हुई राजपत्नीको
देखा ॥ ७२ ॥

विनतेः पदयोरनन्तरं विहिताशीः परिरभ्य तं सुतम् ।

परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभयीं धर्मसुतादिसूनुषु ॥ ७३ ॥

विनतेनेति । (राज्ञी कुन्ती) पदयोः विनतेः चरणप्रणतेः अनन्तरम् विहि-
ताशीः दत्ताशीर्वादा तं सुतं कर्णं परिरभ्य आलिङ्ग्य, (चरणयोः प्रणमन्तं कर्णं
शुभाशिपाऽभिनन्द्य गाढमालिङ्ग्य च) धर्मसुतादिसूनुषु युधिष्ठिरप्रभृतिषु स्व-
पुत्रेषु उभयीं द्विप्रकाराम् अपि पञ्चतान् पञ्चसंख्यकत्वं मृत्युं च परिहर्तुं दूरीकर्तुम्
उवाच अनुरोधं कृतवती । कुन्ती कर्णमनुरोधं यत्त्वं युधिष्ठिरेण सन्धत्स्व एवं
सति ते पञ्चत्वं विहाय पद्भ्यातरो भविष्यन्ति, (एवमेका पञ्चता परिहृता) कर्णं
सपत्ने सति तेषां कुत्रापि पराजयाभावेन (द्वितीया पञ्चता) मृत्युरपि परिहृता
भविष्यतीति । एवमुभयीं पञ्चतां वारयितुमनुरोधं कृतवतीति भावः ॥ ७३ ॥

कुन्तीको देखकर कर्णने उसके चरणोंमें प्रणाम किया, कुन्तीने भी आशीर्वाद देकर
कर्णको गले लगा लिया, और अनुरोध किया कि वह धर्मराजप्रभृति कुन्तीके पुत्रोंकी दोनों
प्रकारकी पञ्चता पञ्चसंख्यत्व तथा मृत्यु दूर कर दे, अर्थात् कर्ण जब युधिष्ठिरपक्षमें चला

जायगा तब वे पाँच नहीं छः कहलायेंगे, इस प्रकार (एक पञ्चता) पञ्चसङ्ख्यकत्व दूर होगा, और जब कर्ण भिल जायेगा तब वे अजेय हो जायेंगे, उनकी मृत्यु भी (दूसरी पञ्चता भी) दूर हो जायगी ॥ ७३ ॥

अयि वत्स ! रवेरनुग्रहादजनिष्टा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।

तनुरक्षणमात्रकारिणौ तव राधातिरथौ न जन्मभूः ॥ ७४ ॥

अयीति । अयि वत्स, हे पुत्र कर्ण, अर्थिनां याचकानां भाग्यं सौभाग्यस्वरूपः त्वम् रवेः सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रसादात् मयि पृथायाम् अजनिष्टाः जन्माग्रहोः । राधातिरथौ राधानाग्नौ सूतपरनी अतिरथो नाम सूतश्चेति द्वौ त्वन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां प्रथितौ सूतौ तव तनुरक्षणमात्रकारिणौ तनुपोषणमात्रहेतु जन्मभूः उत्पत्तिस्थानं न । त्वं मम पुत्रोऽसि सूर्याज्जातो, राधातिरथौ तु केवलं तव पोषकौ नतु जनकाविति ॥ ७४ ॥

हे पुत्र कर्ण, तुमने सूर्यके प्रसादसे मेरे गर्भसे जन्म लिया है, तुम्हारी माता मैं हूँ तथा सूर्य तुम्हारे पिता है, राधा और अतिरथ, जिन्हें तुम माता-पिता समझते हो, वे तो केवल तुम्हारे शरीरकी रक्षा करनेवाले हैं, वे तुम्हारे जन्मदाता नहीं हैं ॥ ७४ ॥

जहीहि राधातनयत्वबुद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।

गृहाण चाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥

जहीहीति । त्वं कर्णः दुर्योधनसौहृदेन तत्सख्येन तत्पक्षगामितया सहैव राधातनयत्वबुद्धिं राधापुत्रोऽहमिति प्रतीतिं जहीहि त्यज, (राधातनयत्वं विस्मर, दुर्योधनपक्षं च त्यजेत्यर्थः) धर्म्यया धर्मादनपेतया मे मम मातुः चाण्या युधिष्ठिरपक्षगामित्वस्वीकृतिप्रार्थनारूपया सह सहोदरान् समानगर्भोद्भवान् धर्मतनूजमुख्यान् युधिष्ठिरादीन् गृहाण अङ्गीकुरु । मम वाक्यमङ्गीकृत्य सानात्मसोदरभावेन गणय, तेषां पक्षं चावलम्ब्यस्वेति भावः ॥ ७५ ॥

बेटा कर्ण, दुर्योधनकी मैत्रीके साथ ही साथ अपनेको राधाका पुत्र समझना छोड़ दो और धर्मयुक्त मेरी वाणी ही के साथ-साथ युधिष्ठिरादि अपने सहोदर मादर्योंको भी स्वीकार करो ॥ ७५ ॥

यस्मैकस्मैचन त्वं सहजकवचदः प्रार्थनातुल्यकालं

मातुः साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृथा मन्दभावम् ।

पाराङ्मुख्यं विधत्ते गुरुजनवचनानुष्ठिते यस्य चेतो

धिकशब्दस्याभिधेयं जगदिदमखिलं दोग्धि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

यस्मै इति यस्मैकस्मैचन अज्ञातपरिचयाय ब्राह्मणसामान्याय (इन्द्राय)
प्रार्थनातुल्यकालं प्रार्थनायां कृतमात्रायामविलम्बेन सहजकवचदः शरीरसंसक्त-
वर्मदाता त्वं साक्षात् जननेनोपकृतवत्या मातुः मम कुन्त्याः निदेशे अनुरोधे
(दुर्योधनपत्न्यागपूर्वकयुधिष्ठिरपत्नस्वांकारविषये) मन्दभावम् आलस्यं विलम्बं
मा कृथाः न विधेहि । यस्य जनस्य चेतः हृदयं गुरुजनवचनानुष्ठिते मातुः पितु-
रन्यस्य वा गुरुजनस्यादेशपालने पराङ्मुख्यं पराङ्मुखत्वं विधत्ते करोति तस्मै
निदेशपराङ्मुखाय पुत्राय सुखेन अनायासम् अखिलं निखिलमिदं जगत् धिक्श-
ब्दस्याभिधेयं निन्दाम् दोग्धि व्याहरति । यः कोऽपि साधारणो जनो यदि गुर्वा-
देशपालनात् पराङ्मुखो भवति, तदा लोकास्तं निन्दन्ति, भवादृशो दानवीरो
यो यस्मैकस्मैचन याचकाय शरीरसंसक्तं दिव्यं कवचमपि दत्ते, स यदि मातु-
स्साक्षान्निदेशे विलम्बते तदा कियतो धिक्करान् प्राप्नुयादिति विभाव्य शीघ्रं
मदादेशमनुसरेति भावः ॥ ७६ ॥

देव कर्ण, तुमने सामान्य याचकको दिव्य कवच माँगने पर अविलम्ब दे दिया, मैं
नाता बनकर खुद आदेश दे रही हूँ, अब हमारी आज्ञाके पालनमें आलस्य-विलम्ब
मत करो । जो लोग गुरुजनोंके आदेशके पालनमें पराङ्मुखत्व करते हैं, यह संसार
भनायास ही उनका धिक्कार किया करता है ॥ ८६ ॥

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षितं तदंशं स्तन्यं प्रकाशयन्त्या इव
कुन्त्या निदेशं कर्णः कर्णदेशाध्वनीनं विधाय साकमञ्जलिना समुचित-
मुत्तरं ववन्ध,—

इतीति । इति प्रोक्तरूपं दशनकिरणव्याजात् दन्तप्रभामिपात् अन्तः स्तनाभ्य-
न्तरद्वाराहृदये चिररक्षितं ब्रह्मः कालादुद्यतं तदंशं पुत्रकर्णभागभूतं स्तन्यं प्रकाश-
यन्त्याः प्रकटीकुर्वत्याः कुन्त्याः निदेशम् आदेशम् कर्णदेशाध्वनीनं विधाय श्रुति-
पथातिथीकृत्य कर्णः अञ्जलिना साकं प्रणाममुद्रया सह उत्तरं ववन्ध प्रणम्योत्तरं
ब्रभापे इत्यर्थः । कुन्ती कर्णं प्रतिहासमिषेण चिररक्षितं स्तन्यमिव प्रकाशयामासे-
त्युपेक्षा सापह्वा ॥

इस प्रकार दन्तप्रभाके व्याजसे भीतरमें चिरकालसे सुरक्षित कर्णके हिस्सेके दूधको
प्रकाशित करनेवाली कुन्तीके आदेशोंको कानसे सुनकर कर्णने प्रणामाञ्जलि समर्पण करनेके
साथ ही इस प्रकार उत्तर दिया ॥

भोजान्वयायो भुवने प्रतीतः कुलं कुरुणां च तथा द्वयेऽस्मिन् ।

तवाम्ब ! जन्मोपयमश्च चेद्वद्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितज्ञभावः ॥ ७७ ॥

१. 'चिरकालरक्षित' । २. 'तदंशस्तन्यं' । ३. 'अध्वनीनं' । ४. 'आववन्ध' ।

५. 'भोजान्वयो यो भुवनप्रतीतः' ६. 'जन्मोपयमोत्तमौ चेत्' इति पा० ।

भोजान्वहाय इति । भोजानां यादवविशेषाणाम् अन्ववायो वंशः सुवने संसारे प्रतीतः प्रसिद्धः, कुरूणां कुलं च तथा प्रतीतम् प्रसिद्धम्, अस्मिन् द्वये भोजवंशे कुरूकुले च क्रमेण तव जन्म उपयमो विवाहश्च द्वौ इमौ चेत् (निष्पन्नौ) तर्हि उचितव्रजभावः कर्त्तव्यज्ञता जागर्ति एव । स्याते भोजवंशे गृहीतव्रजनुपः प्रसिद्धे कुरूकुले च विवाहितायास्तव कर्त्तव्यज्ञानमर्पणताऽवरयं भवेदेवेति भावः ॥ ७३ ॥

यादवविशेष भोज्या वंश संसारं प्रत्यात है और कुरूओंका वंश भी वैसा ही है । इन दोनों वंशोंमें जनकः पुन्दरा जन्म तथा विवाह हुआ है । अतः तुझमें उचितव्रजता होना अवश्यनाही है ॥ ७३ ॥

अङ्गद्वयं मे परिपालनीयमङ्ग ! त्वया शूरजनाग्रगेण ।

एवं वशे मे विततान यस्तत्तत्स्यापि सत्यं किमुपेक्षणीयम् ॥ ७४ ॥

अङ्गद्वयम् । अङ्ग हे कर्ग, शूरजनाग्रगेण वीरलोकमुख्येन त्वया मे मम दुर्योधनस्य अङ्गद्वयं तक्षामको देशः, शरीरावयवश्च परिपालनीयं रक्षणीयम्, हे कर्ग, एवम् अङ्गं नाम देशं शाधि मां च रक्ष, एवमङ्गद्वयं पालय, एवम् विश्वस्तभावेन यः दुर्योधनः तव अङ्गद्वयम् (देशं स्वं शरीरं च) मम वशे लब्धीनस्त्वे विततान चकार मद्यं समर्पयामास, तस्य तथा राज्यार्पणेनोपकृतवतः तथा विश्वामनिर्भरस्य च दुर्योधनस्य सत्यं सौहृदं किमुपेक्षणीयम् अनादरणीयम् ? नैवं युक्तमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

हे बीरमूर्खन्. कर्ग. तुम इनारे अधिकारवर्ती इस अङ्गदेशकी रक्षा करना और इनारे देहकी भी रक्षा करना, इस प्रकार विजने अङ्गदेशकी तथा अपनी जानकी इनै सीध दिया है. क्या उन तरहके अन्यायी तथा विद्वत्त दुर्योधनका सत्य अनादरकी नीज है ? ॥ ७४ ॥

परस्य लोकस्य गतेर्हि विप्रं कृतव्रतानेव वदन्ति सन्तः ।

सा न स्पृशेन्मामधुना यथा त्वं तथा प्रसीदाम्भ ! कृपार्द्रचित्ता ॥ ७५ ॥

परस्येति । सन्तः सज्जनाः पण्डिताश्च परस्य लोकस्य गतेः परलोकप्राप्तेः विप्रं प्रतिवन्द्यं कृतव्रतान् अनुपकारज्ञताम् एव वदन्ति कथयन्ति, अकृतज्ञता हि परमपदप्राप्तिप्रतिबन्धिकेति सन्मतम् । एवं यथा सा कृतव्रता (उपकर्तुं विश्वस्तस्य च दुर्योधनस्य पक्षत्यागी कृतव्रतामाविनी) मां न स्पृशेत् न दूषयेत्, हे अन्व. मातः. कृपार्द्रचित्ता दयाद्रुतहृदया त्वं तथा तेन प्रकारेण प्रसीद प्रसन्ना भव । कृपया कृतव्रताया मां रक्षेति भावः ॥ ७५ ॥

सज्जनो का कहना है कि कृतव्रता परलोकप्राप्तिका विप्र है, जो कृतव्रता करेगा, वह परम पद नहीं पावेगा, अतः हे अन्व, कृपाकरके तुम कुछ ऐसा बनाय करो कि मुझे

इतमना न हू सने, कर्णात् दुर्योधना पक्ष छोड़ना मेरे लिये इतमना है, अतः कृपा करके तुम मुझे वैसा करनेको मत कहो ॥ ९७ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।

अपि तु स्वकीयतनयान्महामुजादनवाप्य काममिवमेव केवलम् ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टमः स्तवकः ।

इति वादिन इति । इति उक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः रविसुतस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य मानसं धृतराष्ट्रनन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म, अपितु महामुजात् प्रसिद्धबाहुपराक्रमात् स्वकीयतनयात् जारमपुत्रात् कर्णात् कामम् अनिलयितं युविष्ठिरपुत्रप्रदणरूपम् जनवाप्य अप्राप्य केवलम् इयम् कुन्ती एवं निवर्तते स्म । एवं द्रुपानस्य कर्णस्य मनो दुर्योधनान्न निवृत्तं किन्तु विफलमनोरथा कुन्त्येव स्व-पुत्रकर्णसमीपाद्विदृतेति भावः ॥ ९८ ॥

इन् प्रकारसे कहते हुए सूर्यपुत्र कर्णका हृदय दुर्योधन की ओर से नहीं फिर, नहीं लौटा. कर्ण दुर्योधनके पक्षसे विमुख होना नहीं स्वीकार किया, किन्तु अपने पुत्र कर्णसे मनोनिवृत्ति अर्थ—युविष्ठिर-पक्ष-ग्रहण-स्वीकृति—नहीं पाकर कुन्ती लौट गई ॥ ९८ ॥

इति नैपिठगण्डितश्रीरामचन्द्रनियन्तीते चम्पूरामायणप्रकाशे

अष्टमस्तवकप्रकाशः ॥

नवमः स्तवकः

अयोमये ते कुरवो रणाय स्वनामवेयोर्पदप्रसिद्धम् ।

क्षेत्रं व्यगाहन्त निरुद्धपार्थाः शताङ्गमातङ्गतुरंगयोधैः ॥ १ ॥

अयेनि । अय कर्गसमीपतः कुन्त्याः परावर्तनानन्तरम् ते प्रसिद्धबलीयाः
उभये युधिष्ठिरादयः दुर्योधनादयश्च कुरवः कुरुवंश्याः रणाय युद्धं कर्तुम् शताङ्ग-
मातङ्गतुरङ्गयोधैः रथगजशयदातिभिः निरुद्धपार्थाः आवृण्वन्धराः सन्तः स्वना-
मवेयोपपदप्रसिद्धम् स्वनाम 'कुरु' इति मञ्जा नदुपपदं पूर्वपदं यस्य तादृशं क्षेत्रं
कुरुक्षेत्रं व्यगाहन्त आगताः । अथ पञ्चद्वयगताः कुरवश्चनुरङ्गसैन्यव्याप्तधत्तवरास्तन्तो
रणाय कुरुक्षेत्रं नाम प्रसिद्धं स्थानमागतवन्त इत्याशयः । 'रणाय' इत्यत्र 'क्रिया-
योपपदस्य च' इत्यादिना चतुर्थी ॥ १ ॥

कर्णके पाससे कुन्तीके लौट जानेके बाद युधिष्ठिर तथा दुर्योधन दोनों दलोंके कौरवगण
कुरुक्षेत्र नामक युद्धके मैदानमें आकर टट गये, जिस मैदानके दोनों नागीधौ उनके रथ,
हाथी, घोड़े तथा सैनिकोंने आवृत कर रखा था ॥ १ ॥

हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तदरुह-

प्रसूनानां गन्धैर्मयितपयिस्त्रेदाः करिषटाः ।

कृतज्ञत्वेनेव स्वयमपि मदान्मोघिलहरी-

र्ददुस्तस्यै बह्वीरतिमुगभिगन्धीः प्रियसखीः

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुक्षेत्रे त्रिदशविनुतायाः देववन्दितायाः

तथाः तदरुहप्रसूनानां पुलिनप्ररुदपुष्पसादपुष्पाणां गन्धैः न्तः ।

पयिस्त्रेदाः दूरीकृतमार्गचलनश्रमाः करिषटाः करिसमूहाः कुरुक्षेत्राद्विस्ताः ॥ ७६ ॥

इव स्वयम् अपि तस्यै हिरण्वत्यै ततिमुगभिगन्धीः तान्तिः परलोकप्राप्तेः विघ्नं
मदान्मोघिलहरीः मदप्रवाहरूपसागरवीचीः प्रियसखीः वक्ष्यन्ति, अकृतज्ञता हि
वर्षिहसुमगन्धेन दूरीकृतमार्गश्रमतयोपहृताः करिसमूहाः तता (उपकर्तुर्विघ्नस्तस्य
मदवारारूपाः प्रियसखीर्वह्नीकरप्रत्युपकारविधित्सवेव तत न दूयन्त, हे अम्ब,
वृत्तम् ॥ २ ॥

उस कुरुक्षेत्रमें देववन्दिता पवित्र नदी हिरण्वतीके तटवर्त्त
जिनका मार्गचलन-श्रम निट गया है ऐसे करिगन्धे कृतज्ञता है, जो कृतज्ञता करेगा, वह
रथवासे सुद भी हिरण्वतीको दानवारि-प्रवाहरूप दुग्ध देता बनाद करो कि मुझे

हिरण्वतीने जगन्ध द्वारा हाथियोंका मार्ग—चलनशून्य दूर किया उसके बदले में हाथियोंने जो अपनी दानवारिधारारूप बहुत सी जगन्धितप्रवाहा नदियाँ हिरण्वतीको सौंप दीं ॥२॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सप्तापि सिन्धूनिमा-

न्नेष्यामो वयमद्य शोपणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।

सेनासैन्धवपङ्क्तयः खुरपुटैर्दीप्रक्षुरप्रोपमै-

भूमेरुल्लिखितात्तलौदजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अस्मज्जन्मभुव इति । सेनासैन्धवपङ्क्तयः सेनागता अश्वसमूहाः अस्मज्जन्मभुवः अस्माकमुत्पत्तिस्थानस्य देशस्य सिन्धोः अभिधया समान् तुल्यसंज्ञान् इमान् सप्तापि सिन्धून् सागरान् अद्य सम्प्रति वयम् शोपणं नेष्यामः शुष्कतां प्रापयिष्यामः इति स्फीताभ्यसूयाः उत्पन्नेष्याः इव भूयः पुनः पुनः दीप्रक्षुरप्रोपमैः प्रकाशमानक्षुरप्रसमानैः खुरपुटैः शंफ्राग्रैः उल्लिखितात् खातात् भूमेस्तलात् भूतलात् रजोमण्डलम् धूलीमण्डलम् अजनयन् उदपादयन्, यदि कोपि कस्यापि जनकस्य नाम विमर्शि तदा तस्मै स द्रुह्यति, अश्वानां जनकस्य देशस्य सिन्धुरिति संज्ञा, तथा युक्तेभ्यः सिन्धुभ्यो घृतेष्वपि अमी अश्वस्तान् शोपयितुमिव स्वैः खुरै रजोमण्डलमुत्पापयन्ति, येन ते सिन्धवो मृताः शुष्कत्वमापद्याश्वजनकनामरक्षणपराधस्य दण्डमाप्नुयुरिति भावः । उल्लेखाञ्जलङ्कारः, 'देशे नदविशेषेऽर्ध्वं सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियान्' इति विश्वः । शादूलविस्त्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

ये सिन्धुगण इनारे जनकदेश सिन्धुका नाम धारण कर रहे हैं, हमारे पिताके नामकी नकल कर रहे हैं, इस ईर्ष्यासे सेनानेके घोड़े चाहते हैं कि इन सिन्धुओंको हम मर दें, सुखा दें, इसलिये वे घोड़े खुरपे सदृश अपने खुरोंसे धरातलको खोदकर धूलीमण्डल पैदा कर रहे हैं जिससे वह सागर सूख जा सके ॥ ३ ॥

तेषां कुरुणां कलहोदयात्प्राप्रथस्वनानां करिवृंहितानाम् ।

आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो महीयान् ॥ ४ ॥

नैगमिनि । तेषां युध्यमानानां कुरुणां पाण्डवानां धार्तराष्ट्राणां च कलहोदयात् युद्धप्रारम्भात् प्राक् पूर्वम् रथस्वनानाम् करिवृंहितानाम् हस्तिगर्जितानाञ्च अशेषानाम् आशाम् सकलां दिशम् स्ववशे विधातुम् आत्मना व्यापयितुम् अन्योन्यम् परस्परम् महीयान् दीर्घः कलहो विवाद आसीत् यावत्तद्वं न प्रारब्धं तावदेव रथध्वनयो गजवृंहितानि च दिशो व्याप्नुमन्योन्यं कलहमारभन्त, परस्परस्पर्धयेव रथध्वनयो गजगर्जितानि च दिशो व्याप्नुवन्निति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, रथध्वनिगजगर्जितयोः कलहासम्बन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानात् ॥ ४ ॥

पाण्डवों तथा भार्गवोंमें अभी युद्ध नहीं छिड़ा है उससे पहले ही रथके अण्ड तथा शायियोंका चिन्गाड़ना सारी दिशाओं व्याप्त करनेके लिये बापसमें झगड़ने लगे । जब तक लड़ाई प्रारम्भ नहीं हुई थी, तभी तक रथोंकी घड़घड़ाहट तथा शायियोंके गरजनेसे दिशामें व्याप्त हो गई ॥ ४ ॥

नाम्ना वो^१ नवमग्रहस्य समतां सोढास्महे^२ हे ! वयं

तुङ्गत्वं न सहेमहीत्यतिरुपा संनाहधुर्या^३ इव ।

उदण्डा अपि केतवो ददृशिर^४े स्थानं ग्रहाणामति-

क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनमस्वत्पथम् ॥ ५ ॥

नान्नेति । स्यन्दनवृन्दमौलिकलिताः रथसमूहोपरिस्थापिताः उदण्डाः असह्य-
स्वभावाः उद्यतदण्डाश्च केतवः, हे ग्रहाः, वयं रथकेतुवृन्दाः यः युष्माकं ग्रहाणां
नवमग्रहन्य केतोः नाम्ना समताम् लमिषासाध्यं सोढास्महे मर्षयिष्यामः, तुङ्ग-
त्वम् ऊर्ध्वदेशवर्त्तित्वं तु न सोढास्महे न मर्षयिष्यामः इति इत्थम् अतिरुपा साति-
शयकोपेन संनाहधुर्याः रणोद्युक्ता इव ग्रहाणां सूर्यादीनां नवग्रहाणां मण्डलं स्थानम्
अतिक्रम्य अतीत्य मध्येनमस्वत्पथम् वायुमार्गे विद्यति ददृशिर^४े इत्यन्ते स्म । रथ-
केतवो ग्रहान्यतमस्य केतोर्नाममात्रसाध्यं कथञ्चित्सोढुमीप्सा अपि तेषामुच्छ्रयान-
वर्त्तित्वं सोढुमशक्नुवन्त इव ग्रहमण्डलमतिक्रम्य ततोऽप्युपरि गत्वा स्थिता लोकै-
र्वायुमार्गे इत्यन्ते स्मेति भावः । उल्लेखानुप्राणितातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

रथके शिखरपर लगाये गये ध्वजदण्ड-केतुओंने ग्रहोंको ललकारकर कहा कि—हे
सूर्यादिग्रहगण, हम आपमेंसे नवें ग्रह केतुका नामसाम्य तो किसी तरह सहन कर सकते
हैं, परन्तु तुङ्गता—ऊपर रहना नहीं सहन कर सकते, इस प्रकार कहकर दोपसे लड़नेको
सत्रदसे होकर वे रथकेतुगण रविचन्द्रादिग्रहमण्डलको पारकर ऊपर, वायुमार्गमें लहराते
हुए देखे गये ॥ ५ ॥

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।

वयं हि द्रूप्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्क्षुयेव ॥ ६ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीनां युद्धाय समवेतानां नृपाणां पटमन्दिराणि वस्त्र-
रचितसदृशानि वयं हि द्रूप्याणि द्रूप्यपदप्रतिपाद्यानि सदोषाणि च सन्ति शुची-
भवेम पवित्राणि जायेमहि इति हेतो अभ्रापगावारिमिमङ्क्षुया गङ्गाजलस्नाने-
च्छया इव सुराणां मार्गं व्योमदेशम् शिरोभिः स्वोपरितनभार्गैः लिलिहुः पस्पृशुः ।
युद्धागतानां नृपाणां पटमयगृहाणि स्वशिरोभिराकाशं स्पृशन्ति स्म, मन्ये तानि
द्रूप्याणीति हेतोर्गङ्गापयसि स्नानमिव चिकीर्षन्ति, अन्योऽपि द्रूप्यः पावने गङ्गाप-

यसि स्नात्वा शुचित्वं विन्दति, तद्वदिमान्यपि दूष्याणि सदोषाणि दूष्यपदप्रति-
पाद्यानि च शुचीभवितुमिच्छन्तीति तात्पर्यम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'दूष्याद्यं
वस्त्रवेशमनि' इत्यमरः ॥ ६ ॥

शुद्धके लिये एकत्रीभूत नृपोंके लिये बनाये गये पटमय वस्त्रसदन हम दूष्य—दूष्यपदा-
मिधेय तथा सदोष हैं, हम पवित्र हो जाँय इसलिये गङ्गाजलमें स्नान करनेके लिये अपने
ऊपरी मार्गोंसे आकाशको छू रहे थे, वस्त्रमय गृह आकाशगङ्गामें स्नान करके शुद्धिलाम
करनेके लिये आकाशको चूम रहे थे, वे दूष्य पदसे पुकारे जाते हैं अतः उनको अपनेमें
दूष्यत्व निन्दनीयत्व सदोषत्वका संशय है, अतः गङ्गामें नहाकर अपना दोष छुड़ा लेना
चाहते हैं ॥ ६ ॥

ततः क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कटविपै-
णिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोकं विटकुलानुसार्यमाणवारविला-
सिनीजननिविडवेशवाटं विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखविविधायुधसंस्का-
रपरवशयोधसंवाधं तत्कुरुक्षेत्रं कुरुनगरमित्रं बभूव ॥

नत इति । ततः राज्ञां पटगृहेषु निर्मितेषु क्षणात् अल्पतमसमयात् एव विशालं
विस्तृतभावेन विनिर्मितानां रचितानां वीथीनां संक्षिप्तमार्गाणां सहस्रैः विराजमानं
शोभाशालि, विशङ्कटासु विशालासु विपणिषु पण्यशालासु विविधानां नानाप्रका-
राणां पण्यानां क्रय्यपदार्थानाम् आहरणे ग्रहणे विमर्दसहः परस्परसंमर्दभाजः
क्रयिकलोकाः क्रेतारो यत्र तत्तादृशम्, विटकुलेन भुजङ्गसमुदयेन अनुसार्यमाणो
नीयमानो यः वारविलासिनीजनः वेश्यालोकस्तेन निविडाः व्याप्ताः वेशवाटाः
वेश्यानिवासा यत्र तत्तादृशम्, विशिखाः बाणाः, कृपाणाः, खड्गाः, शक्तयः प्रासाः
प्रमुखाः प्रधाना येषां तादृशानाम् विविधायुधानां बहुप्रकारकदास्त्राणाम् संस्कारे
घर्षणशाणनादौ परवशाः आसक्ताः योधाः भटास्तैः संवाधं युक्तम् तत् कुरुक्षेत्रम्
कुरुनगरमित्रम् हस्तिनापुरम् इव बभूव । यथाहि हस्तिनापुरे नानावीथयस्तथाऽत्र-
कुरुक्षेत्रस्थे सेनासन्निवेशेऽपि, यथा तत्र क्रेतारः क्रय्यवस्तुग्रहणे व्यासक्तास्तथा-
त्रापि, यथा तत्र वेश्या विटैर्नीयमाना व्याप्नुवन्निवेशं तथैवान्नापि, यथा च तत्र
शस्त्रपरिष्कारस्तथात्रापि तिल्यं हस्तिनापुरस्य तत् कुरुक्षेत्रम् इत्यर्थः ।

इसके बाद क्षणमरमें विस्तृतरूपमें बनाई गई गलियोंसे शोभित, विशाल दूकानोंसे
नानाप्रकारक वस्तु लेनेके लिये व्याकुल क्रेताजनसे सचाखच भरा हुआ, विटों द्वारा अपने
विचारानुसार चलाई जानेवाली वेश्याओंसे व्याप्त वेश्या-स्थानवाला तथा बाण, तलवार,

१. 'विराजमानं' । २. 'विपणिविस्तारितविविध' । ३. 'माणविलासिनी' ।
४. 'निविडित' । ५. 'प्रासक्तोमरप्रमुख' । इति पा० ।

प्राप्त वगैरह नाना प्रकारके अन्धोंको तेज करनेमें लगे हुए थोड़ाभौंसे व्याप्त वह कुरुक्षेत्र
हस्तिनापुरके समान बन गया ।

तत्र तावद्दुःशासनाग्रजः 'भगवन् ! अस्मिन्नुपतस्थुषि वीरभुजवि-
नोदकाले त्वं विवाहविमुखोऽपि मर्त्यं प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तुं पृतना-
धिपत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयोः प्रणि-
पपात ॥

तत्र कुरुक्षेत्रे तावत् युद्धोद्यमसमये दुःशासनाग्रजो दुर्योधनः—'भगवन् सामर्थ्य-
शालिन् पितामह, अस्मिन् उपतस्थुषि उपस्थिते वीरभुजविनोदकाले शूरजनपरा-
क्रमप्रदर्शनावसरे युद्धे त्वं भीष्मः विवाहविमुखोऽपि परिणयविधेः पराङ्मुखः
सन्नपि मर्त्यं मदसुरोधेन प्रत्यर्थिपार्थिवान् निहन्तुम् विरोधिना राज्ञो हन्तुम् पृत-
नाधिपत्यलक्ष्मीम् सेनापतित्वश्रियम् उपयच्छ परिणय, सेनापतित्वम् अङ्गीकुरु'
इति विज्ञाप्य निवेद्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयोः प्रणिपपात प्रणतवान् ॥

उसी समय दुर्योधनने भीष्मके चरणोंपर गिरकर कहा कि—भगवन् पितामह, यद्यपि
आपने विवाह नहीं करनेका व्रत ले रखा है, तथापि इनारे लिये विरोधी नृपोंको मारनेके
लिये सेनापतित्वलक्ष्मीको अङ्गीकार कर लें, सेनापतित्व स्वीकार करें ॥

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पदं स्वं शूराग्रणीष्वचरमः सुरसिन्धुसूनुः ।

अर्धक्षणादरिभटांस्त्रिदिवे विधास्यन्नध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥

दुर्योधन इति । शूराग्रणीषु वीरसुरवेषु अचरमः प्रथमः सुरसिन्धुसूनुः गाङ्गेयो
भीष्मः दुर्योधने मौलिभुवा शिरोदेशेन स्व पदं भीष्मस्य चरणं विशति स्पृशति
सति अरिभटान् शत्रुयोधान् अर्धक्षणात् क्षणार्धमध्ये त्रिदिवे विधास्यन् स्वर्गं प्राप-
यिष्यन् अनीकिनीनाम् सेनानाम् अध्यक्षतापदम् सेनापतित्वम् अविक्षत् प्राप्तः ।
दुर्योधने पादप्रणतिपुरस्सर तथा प्रार्थयमाने प्रसिद्धः शूरो गाङ्गेयः क्षणेन शत्रु-
भटान्मारयितुं सेनापतित्वमङ्गीकृतवानिति भावः ॥ ७ ॥

दुर्योधनने जब अपने मस्तकको भीष्मके चरणोंपर रख दिया तब वीरोंमें अग्रगण्य
भीष्मने शत्रुभटोंको क्षणभरमें मारकरके स्वर्ग भेजनेके लिये सेनापति-पद स्वीकार कर
लिया ॥ ७ ॥

पार्थाश्रं ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रुः सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।

वह्निं प्रतापकपटान्निजजन्मकाले सक्तं भुजे बहति यः सततं ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

१. 'दुःशासनाग्रजः' । २. 'विनोदन' । ३. 'विहितविवाह' । ४. 'विनिहन्तुं' ।
५. 'उपयत्नत्' । ६. 'विज्ञापित्य' । ७. 'चरणनलिनयोः' । ८. 'रिपुभटान्' ।
९. 'तु' । इति पा० ।

पार्थाश्चेति । ते प्रसिद्धाः पार्थाः युधिष्ठिरादयश्च आशु क्षीघ्रं द्रुपदनन्दनं धृष्टद्युम्नं नाम द्रुपदसुतं मेनान्वं सेनापतिं चक्रुः विदधुः, यो धृष्टद्युम्नः निजजन्मकाले स्वम्य वह्निःकुण्डाद्भुवसमये सक्तं लम्बं वह्निम् उद्धतविरोधिवनानि गर्वितशत्रुसमूह-
रूपवनानि दग्धुं भस्मसात् कर्तुम् प्रतापकपटात् प्रतापव्याजात् सततं सर्वदा भुजे स्वकरे वहति । यः धृष्टद्युम्नः होमकुण्डात् जन्मग्रहणकाले सक्तं वह्निम् सदैव प्रताप-
कपटेन भुजे रक्षति येन शत्रवो दहन्त इत्यर्थः । तं तथा प्रतापिनं धृष्टद्युम्नं पाण्डवा अपि सेनापतिमकार्षुरित्याशयः । अपहृतिरलङ्कारः ॥ ८ ॥

पाण्डवोंने मां धृष्टद्युम्न नामक द्रुपदपुत्रको अपना सेनापति बनाया जो धृष्टद्युम्न होमकुण्डसे जन्म लेनेके समय सक्त-सट्ट हुए-वह्निरो प्रतापके व्याजसे सदा हाथमें धारण किये रहता है, जिस वह्निके द्वारा शत्रुसैन्यरूप वन भस्मसात् हुआ करते हैं ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवीयेन नि-
हृतपौरुषतया रोपचिह्नितवदनरोचिरह्नांपतिसूनुरहाय तस्यावधिमेव नि-
जहेतेरधारणस्यापि साधारणं प्रतिजज्ञे ॥

इदं प्रतिपद्य खिद्यमानं मानधनं सुयोधनम् 'वत्स ! मा भैषीः; महा-
भुजानपि रिपुमहीभुजः संख्ये खरतरविशिखमुखेन खादयामि' इति पिता-
मह आश्वासयामास ॥

अथेति । अथ सेनापतिवरणानन्तरम् सदसि ममायाम् महारथपरिगणनकथा-
याम् को महारथीति सन्याससमये धर्धन्थः अयम् कर्णः इति एव निहृतपौरुषतया
अपलपितवीर्यतया (निन्दितपराक्रमत्वेन) रोपचिह्नितवदनरोचिः कोपलान्द्रि-
तमुन्मद्युतिः सन् अह्नांपतिमूनुः सूर्यसुतः अह्नाय श्रदिति तस्यावधिम् भीष्मस्य
जीवनकालम् एव निजहंतेः स्वास्त्रम्य अधारणस्य अस्वीकरणस्य अपि साधारणम्
तुल्यम् अवधिं मर्यादां प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । अर्धरथोऽयमिति भीष्मेण निन्दित-
पराक्रमः कर्णः यावद्भीष्मजीवनमहमस्त्रं न धारयिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवानि-
त्याशयः ।

इदं कर्णप्रतिज्ञातं प्रतिपद्य ज्ञात्वा खिद्यमानं व्यथमानं मानधनं स्वामिमानि-
नम् सुयोधनम्—वत्स, मा भैषीः भयं न कुरु, महाभुजान् विशालबाहुवीर्यान् अपि
रिपुमहीभुजः विरोधिनृपान् संग्ये युद्धे खरतरविशिखमुखेन घाणमुखेन खादयि-
ष्यामि भक्षयिष्यामि, घाणग्रासान् करिष्यामि इति एवं पितामहो भीष्म आश्वा-
सयामास धैर्यं दापयामास ॥

१. 'जाह्नवेयेन' । २. 'कुमारोऽहाय' । ३. 'युधिस्त्य' । ४. 'खादि'यामि' ।

५. 'प्रसादयामास' इति पा० ।

सेनापतिका चुनाव हो जानेपर समयमें महारथियोंकी गिनतीके समय भीष्मने कह दिया कि कर्ण अर्धरथ है, इस प्रकार भीष्म द्वारा अपने पराक्रमके अस्वीकृत किये जानेपर कोपचिन्वित चेहरावाले सूर्यपुत्र कर्णने प्रतिष्ठा कर ली कि जब तक भीष्म जीते रहेंगे मैं अल धारण नहीं करूँगा, इनके जीनेकी और हमारे अल नहीं धारण करनेकी एक ही अवधि होगी ।

इस बातको जानकर दुर्योधनको बड़ा खेद हुआ, तब भीष्मने अमिमानी दुर्योधनको इस प्रकार आश्वासन दिया कि बेटा, डरो मत, शत्रुपक्षमें लड़नेवाले महापराक्रमशाली राजाओंको भी बाणका घास अवश्य बना देगा ॥

तदनन्तरम्,—

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-

र्मप्रावनौ तिलकिता धृतकार्मुकाम्याम् ।

उच्चावचं निजनिजं विरुदं वहन्तो

युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीराः ॥ ६ ॥

अभ्रापगेति । एतकार्मुकाम्याम् धनुर्धराम्यां ताम्याम् अभ्रापगातनयः गात्रेभ्यो भीष्मः पार्षतनन्दनः द्रुपदसुतो दृष्टद्युम्नश्च ताम्याम् अभ्रावनौ अग्रदेशे तिलकिताः युक्ता अलङ्कृताः, उच्चावचं बहुविधं निजनिजं स्वं स्वं विरुदं जयचिह्नं ध्वजादि वहन्तो धारयन्तः उभयेऽपि कुरुप्रवीराः कौरवाः पाण्डवाश्च युद्धाय तस्थुः युद्धं कर्तुं सन्नद्धा बभूवुः ॥ ९ ॥

धनुष धारण किये हुए भीष्म तथा दृष्टद्युम्नसे आगेमें युक्त दोनों पक्षोंके बोझागण कौरव तथा पाण्डव नाना प्रकारके विजयचिह्न ध्वजादि धारण किये हुए लटनेके लिये युद्धभूमिमें आकर खड़े हो गये ॥ ९ ॥

जेता पुरामिव तदा जलजातयोनि

पञ्चीश्वराग्रजमिव प्रथमो ग्रहाणाम् ।

अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्रं

पार्थो रथी प्रघनभूमिमवाप वीरः ॥ १० ॥

जेतेति । तदा युद्धारम्भसमये वीरः पार्थः अर्जुनः आत्ततोत्रं गृहीतकक्षं यदुनायकं श्रीकृष्णं पुरां जेता त्रिपुरारिः शिवो जलजातयोनि कमलयोनि ब्रह्माणम् इव, ग्रहाणां प्रथमः आद्यः सूर्यः पञ्चीश्वराग्रजम् पक्षिगणनायकस्य गरुडस्य ज्येष्ठ-आतरम् अरुणम् इव रथस्य अग्रे मुखभोगे विधाय कृत्वा सारथिभावेनावस्थाप्य रथी रथमारूढः सन् प्रघनभूमिम् युद्धस्थलम् अवाप प्राप्तः । यथा त्रिपुरविजयकाले

शितो ब्रह्माणं सारथिनमकृत, यथा वा सूर्योऽनूरुं सारथ्ये नियुक्ते तथा गृहीताश्व-
दमनकशं भगवन्तं श्रीकृष्णं सारथ्ये नियुज्य रथमात्स्य च वीरोऽर्जुनः समरमुचमा-
जगत पते भावः । शिवेन ब्रह्मा सारथितां नीत इत्यत्र प्रमाणं शिवमहिम्नः स्तोत्र
यथा—‘रथः क्षोणीयन्ता शतघृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गं चन्द्राकौ रथचरणपाणिः
शर इति’ इत्यादि ॥ १० ॥

युद्धके प्रारम्भमें चातुक लिये हुए यदुनाथको आगेमें बैठाकर-सारथी बनाकर-एथालू
हो वीर अर्जुन युद्धक्षेत्रमें आये, भगवान्‌का सारथिके पदपर होना ऐसा लगता था जैसे
विपुलविजयमें शिवने ब्रह्माको सारथि बनाया था, या सूर्य अनूरु नाम गरुटाग्रजको सारथी
बनाते हैं ॥ १० ॥

संचिन्त्य भीष्ममुखबन्धुजनस्य हानिं

सन्तापिनः समरसीमनि शक्रसूनोः ।

वाष्पास्तु चक्षुरधिकं श्वसितं मुखेन्दु

धैर्यं मनः करतलं च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

संचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धक्षेत्रे भीष्ममुखबन्धुजनस्य भीष्मप्रभृतिनिजा-
लीयवर्गस्य हानिम् विनाशम् संचिन्त्य विभाव्य सन्तापिनः खिद्यमानमनसः शक्र-
सूनोः अर्जुनस्य चक्षुः नेत्रम् अधिकं वाष्पास्तु अथ मुमोच, मुखेन्दुः चन्द्राकृति-
मुखम् अधिकं श्वसितं निःश्वास मुमोच, मनः धैर्यं मुमोच, करतलं च चापं मुमोच
तत्प्राज । युद्धे भीष्मादिवधसुदीक्ष्यार्जुनो रुदन् श्वास त्यजन्नधीरश्च संश्रापं विस-
सर्जति तात्पर्यम् । अत्रानेकपामेकक्रियान्वयात्समुच्चयाऽलङ्कारः ॥ ११ ॥

युद्धक्षेत्रमें आकर जब अर्जुनने विचारा कि भीष्म आदि बन्धुजनोंको युद्धमें मारना
हीना तब खिन्न होकर अर्जुनके नेत्रसे आँसू गिरने लगे, उनके मुखसे दीर्घ श्वास निकलने
लगे, वे अधीर हो उठे तथा उनके हाथने धनुष बाण रस दिया ॥ ११ ॥

वलारिसूनुं वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वस्य चिरेण तैस्तैः ।

असासहि पावकजाठराग्नेरग्राह्यतत्र पुनः शरासम् ॥ १२ ॥

वलारिनुभिति । तत्र अर्जुनव्यामोहकाले वसुदेवसूनुः श्रीकृष्णः तैस्तैः वचोभिः
‘मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्’, ‘वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि
देही’, ‘धर्म्याद्रि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते’ इत्यादिभिः कर्मयोगोपदेश-
वाक्यैः वलारिसूनुम् अर्जुनम् चिरेण बहुकालेनाश्वस्य गतमोहं कृत्वा पावक-
जाठराग्नेः अग्निबुसुचायाः असासहिम् असोदारम् खाण्डववनसमर्पणद्वारावह्निबु-
क्षानिवारकम् तद्वनदाहकरन् शरासं गाण्डीवचापम् पुनः अप्राहयत् धारयामास ।
भगवतोपदिष्टोऽर्जुनः पुनरपि गाण्डीवसग्रहीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

जब अर्जुनको मोह हो गया तब वासुदेवने गीतोक्त कर्मयोगप्रतिपादक वचनोंसे बड़ी देरमें इन्द्रपुत्र अर्जुनको गतमोह करके खाण्डववनदाह कराकर अग्निकी इमुखा मिटाने वाला गाण्डीव धनुष फिरसे पकड़वाया, भगवान्‌की वचनोंसे मोह मिट जानेपर अर्जुनने फिरसे गाण्डीव चठा लिया ॥ १२ ॥

देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-

श्यामप्रभावलिखितश्चतुर्द्वीर्घा ।

सख्याः सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं

संवीक्षितुं रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

देवव्रतस्येति । देवव्रतस्य भीष्मस्य दूरद्वीर्घा आयता जयकेतने विजयध्वजे चिह्न-
तालस्य तालाकृतिचिह्नस्य श्यामप्रभावलिः श्यामलवर्णा प्रभापङ्क्तिः सख्याः
गङ्गायाः सुतस्य भीष्मस्य समरे युद्धे भुजवीर्यलक्ष्मीम् पराक्रमसम्पदम् संवीक्षितुम्
द्रष्टुम् नभोऽधिरूढा आकाशदेशमागता रविसुता यमुना इव अदृश्यत लोकैर्दृष्टा ।
भीष्मस्य जयपताकायाम् श्यामप्रभातालचिह्नच्छविः यमुनेव प्रतीयते, सा हि
यमुना स्वसख्या गङ्गायाः सुतस्य समरे पराक्रमे द्रष्टुं वियदारूढेति ॥ १३ ॥

भीष्मके ध्वजमें तालके चिह्न थे, आकाशमें फैली हुई उसकी श्यामप्रभा ऐसी प्रतीत
होती थी मानो यमुना अपनी सखी गङ्गाके पुत्र भीष्मका युद्धमें पराक्रम देखनेके लिये
आकाशमें चढ़ आई हो ॥ १३ ॥

युद्धारम्भमद्यर्भटीपिशुनतामुद्गमयन्तस्तदः

निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तराः ।

श्रान्तिं क्षेत्रमिवातिदूरपदवीसंपादितामस्युधे-

वैलाशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्तासु धाराधरैः ॥ १४ ॥

युद्धारम्भेति । तदा तस्मिन्समये युद्धारम्भे रणोद्यमे भटानाम् वीराणाम् आरम्भ-
दथाः सिंहनादादिशौर्यप्रकटनलीलायाः पिशुनतां सूचकत्वम् उद्गमयन्तः प्रकटी-
कुर्वन्तः (वीराणां युद्धारम्भकालिकवीरसिंहनादादिवर्णितं प्रकाशयन्तः) निर्धूत-
शब्दान्तराः तिरोहितान्यशब्दाः, निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदाः जयमेरीप्रधानवि-
जयवाद्यध्वनयः अतिदूरपदवीसम्पादिताम् सुदूरमार्गचलनजनिताम् श्रान्तिम्
आप्तिं क्षेत्रम् परिहर्तुम् इव धाराधरैः मेघैः व्याप्तासु आवृतासु वैलाशैलमहागुहासु
चक्रवालादिसागरतटस्थपर्वतविशालकन्दरासु विविशुः प्रवेशमकुर्वत । युद्धारम्भे
शूरैः कृतानां सिंहनादादिशौर्यप्रकाशनन्यापाराणां सूचका शब्दान्तरतिरोधायकाश्च
मेर्यादिविजयवाद्यध्वनयः सुदूरपथधावनश्रमम् अपनेतुमिव सागरतटस्थपर्वतगु-
हासु प्राविशन्, तत्र विशश्रमुः, अन्योपि सुदूरधावनश्रान्तः क्वचन निमृतेज्वकाशे

विश्राम्यति तद्वदित्यर्थः । उल्लेखानुप्राणिता असम्यन्धे सम्यन्धरूपातिशयोक्तिर-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

उस समय वीरोंकी युद्धप्रारम्भकालिक सिंहनादादि लीलाओंको प्रकाशित करने
वाले, अन्धान्ध ध्वनियोंको अपनी विशालतामें विलीन करनेवाले मेरी आदि विजयवाद्यके
शब्द सागरतटवर्ती चक्रवालादि पर्वतोंकी मेघावृष्टि कन्दराओंमें प्रवेश कर रहे थे, ऐसा
लगाता था मानो वे दूरमार्ग धावनजनित श्रमको मिटाना चाहते हों । जो थकता है वह
किसी निश्चित स्थानमें जाकर विश्राम करता है ॥ १४ ॥

संप्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवाः सर्वे कंवाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।

आदाय नन्दनवनादभिपेक्षुमाजौ वीरान्प्रसूनचयमप्यभजन्विहायः ॥१५॥

संप्रानेति । सर्वे देवा इन्द्रादयः संप्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन युद्धमेरीनिनवाकर्णनेन
गृहाणि निजभवतानि कंवाटघटितानि पिहितद्वाराणि कृत्वा वीरान् अभिपेक्षुम् वीरा-
णामुपरि वर्षयितुं प्रसूनचयम् पुष्पनिकरं नन्दनवनात् इन्द्रोद्यानात् आदाय गृहीत्वा
अपि विहायः आकाशम् अभजन् । आयाताः । युद्धवाद्यध्वनिमाकर्ण्य देवाः पिहित-
गृहद्वारा वीरान् पूजयितुं गृहीतनन्दनवनकुसुमाः शीघ्रमाकाशमुपजग्मुरिति भावः ॥

युद्ध-दुन्दुभिने शब्दको मुनकर सभी देवोंने अपने घरोंमें किवाटें बन्द कर दीं, वीरों
पर बरसानेके लिये नन्दनवनके फूल ले लिये और आकाशमें चले आये ॥ १५ ॥

सति धर्मजले मिथोविमर्दात्सकलं तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्यः ।

मयवत्प्रमुखाः सुरा बभूवुर्मस्तोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ताः ॥ १६ ॥

सतीति । मयवत्प्रमुखाः शक्रप्रभृतयः सुराः मिथोविमर्दात् परस्परसङ्घर्षात्
धर्मजले स्वेदे सति सकलं समस्तं तत् धर्मजलम् व्यपनेतुं शमयितुं स्वयम् मरुतो
देवाः वायवश्च सन्तोऽपि आत्ततालवृन्ताः गृहीतव्यजनाः बभूवुः । युद्धदर्शनार्थ-
माकाशे समवेता देवा यदा परस्परसम्मर्देन स्वेदपूरितवपुषोऽजायन्त, तदा स्वयं
मरुतो (देवाः वायवश्च) भूत्वाऽपि ते स्वेदजलशमनाय तालवृन्तानि चालया-
मासुः । देवाणामपि स्वेदजननोक्त्या संमर्दस्याधिक्यं तेन च युद्धस्य विस्मयावहत्वं
ध्वनितम् ॥ १६ ॥

युद्ध देखनेके लिये जब इन्द्रादि देवगण आकाशमें आ गये तब वहाँ इतना जनसंमर्द
हुआ, इतनी भीड़ हुई कि सभी देवगण पसीनेसे तर हो गये, उस समय-स्वयं मरुत
(देवता-वासु) होकर भी देवोंने पड़ा झलना प्रारम्भ कर दिया ॥ १६ ॥

तत्र तार्वरिगणौ शनैः शनैः संगता सधनुषौ सगर्जितौ ।

पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे घनघनाघनाविव ॥ १७ ॥

तत्र ताविति । तत्र युद्धक्षेत्रे सधनुषौ धृतचापौ सगर्जितौ ससिंहनादौ च तौ पाण्डवकौरवपक्षगतौ धरिणौ शत्रुसङ्घौ पुष्करे आकाशे सधनुषौ सेन्द्रचापौ सगर्जितौ सस्तनितशब्दौ पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पूर्वमरुता पश्चिममरुता च प्रेरितौ घनौ भीषणौ घनाघनौ मेघाविव सङ्गतौ परस्परं मिलितवन्तौ । यथा विभिन्नबाधु-
प्रेरितौ महाघनौ सेन्द्रचापौ सङ्घटितौ च सन्तौ वियति परस्परं मिलतस्तथा-पाण्ड-
वकौरवयोधौ धृतचापौ सगर्जितौ च युद्धक्षेत्रे सङ्गतौ बभ्रुवहुरित्याशयः । उपमा-
लङ्कारः ॥ १७ ॥

वत्स युद्धक्षेत्रमें धनुष धारण करनेवाले तथा गरजते हुए दोनों दलोंके सैनिक आकर
एक दूसरेसे मिल गये जैसे आकाशमें इन्द्रधनुषसे युक्त गरजते हुए महामेघ विभिन्न
दिशाओंसे आनेवाली वायुओंसे प्रेरित होकर एक दूसरेसे मिलते हैं ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनांशुकमत्स्याधूतमन्दाकिनी-

विन्दूनामपि सैन्यकुञ्जरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

दानाम्भःपृपतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां

भेदं ग्राहयितुं शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रमः ॥ १८ ॥

धावदिति । स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां विमलशरदनक्षत्रवद्वर्तुलधवलस्वरू-
पाणाम् धावतां वेगेन चलतां स्यन्दनानां रथानां यानि केतनांशुकानि ध्वजपटाः
तन्मरुता तत्प्रभववायुना व्याधूता ये मन्दाकिनीविन्दवः आकृष्टा आकाश-
गङ्गाजलकणास्तेषाम् अपि, सैन्यकुञ्जरघटायाः सेनाकरिसन्ततेः शुण्डाम्यः कर-
रेभ्यः समुत्थायिनाम् उत्पततां दानाम्भः पृपतामपि दानाम्भः पृपतामपि दानाम्भः पृपतामपि दानाम्भः
वियति भेदं पार्थक्यं ग्राहयितुं भृङ्गानुरोधक्रमः भ्रमरानुवृत्तिः शशाक समर्थाभूव ।
नक्षत्रवदतिवर्तुलस्वरूपाः ध्वजपटपवनाकृष्यमाणाः आकाशगङ्गाजलविन्दवः के ?
के च तादृशा एव मदांशुविन्दव इति भेदं भ्रमरानुवृत्तिरेव बोधयितुं समते स्म,
यत्र भ्रमरानुवृत्तिस्ते दानाम्भुविन्दवो ये च भ्रमरानुवृत्तिरहितास्ते वियद्गङ्गाविन्दव
इति भेदो ज्ञायते स्मेत्यर्थः । अत्र 'ताराकृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमा । दानाम्भसः
श्यामतायामपि तद् विन्दूनां ध्वजपटवायुना वियति विलेपे धावत्स्यं, यमुनाजला-
नामिव, तदुक्तं मुक्तावल्यां—'वियति विलेपे धवललिमोपलब्धेः' इति ॥ १८ ॥

शरद्वस्तुके नक्षत्रोंकी तरह श्वेत तथा गोल दीखनेवाले—दीढ़ते हुए रथोंपर लहराते
हुए ध्वजपटोंसे वायुद्वारा आकृष्यमाण आकाशगङ्गाजल-विन्दुओं तथा हाथीके शुण्डादण्डसे
आकृष्यमाण दानजल-विन्दुओंके बीचमें पार्थक्य केवल भ्रमरानुवृत्तिमात्रसे ज्ञात होता है ।
जिन विन्दुओंके पीछे भ्रमर गुणन्धलोभसे चलते रहते हैं उन्हें लोग दानजल-विन्दु समझ
लेते हैं, और जिन विन्दुओंके पीछे भ्रमर नहीं चलते उन्हें गङ्गाजल-विन्दु मानते हैं ॥ १८ ॥

१. 'सिन्धुर' । इति पा० ।

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना

यन्तारं विनिपात्य सादृहसितं स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।

कुम्भास्फालनकारिणं रिपुमटं दृष्ट्वा दिवौकःस्त्रियाः

कस्याश्चित्कुचकुम्भयोः कठिनयोः कण्डूरत्वण्डाऽभवत् ॥ १६ ॥

आसादेति आहवे युद्धे द्विपं शत्रुहस्तिनम् आसाद्य उपस्थस्य रदपथेन दन्त-
मार्गेण आरुह्य आक्रम्य सादृहसितं सादृहासं तीक्ष्णासिना खरतरकरवालेन यन्तारं
सादिनं विनिपात्य हत्वा स्कन्धे गजस्य स्कन्धदेशे स्थितिं विधाय स्थित्वा कुम्भा-
स्फालनकारिण गजकुम्भमाश्रितं रिपुमटं शत्रुवीरं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य कस्याश्चित्
दिवौकःस्त्रियाः देववालायाः कठिनयोः कर्कशयोः कुचकुम्भयोः अल्लण्डा अवि-
च्छिन्ना प्रचला कण्डूः खर्जुः जम्बू प्रववृते । परगजमुपेत्य सादिनं हत्वा तदीयं
गजमारुह्य तत्कुम्भमाश्रितं कञ्चन दोषमालोकयन्त्या देवान्ननायाः कस्याश्चित्
हृदये यद्यप्य मृत्वा स्वर्गनागच्छेत्तदीनं घृत्वा तदीयेन कर्कशेन हस्तेनाहं निजकुच-
मर्दनं कारयिष्यामीत्युत्कण्ठा जागरिता, तदा तत्कुचयोस्तादृशुत्कण्ठाहता कण्डूर-
विरतं प्रववृते स्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एक यांश्च शत्रुकं हाथीके पात पहुँचा, दाँतके रास्ते हाथीपर चढ़ा, अपनी तीक्ष्ण
तलवारसे हस्तिपकको काटकर गिरा दिया, खुद हाथीपर बैठकर हाथीका कुम्भ सहलाने
लगा, देखे वीरको जब आकाशवर्तिनी किसी देववालाने देखा तब उसके स्तनोंमें अवि-
च्छिन्न लुजली पैदा होने लगी—उठे इच्छा होने लगी कि अगर यह मरकरके स्वर्ग आवे
और इसका वरण करके मैं अपने कुचों का मर्दन इसके हाथोंसे करा सकूँ तो बड़ा आनन्द
मिले, इसी इच्छासे उसके स्तन लुजलाने लगे ॥ १९ ॥

कश्चिद्गजः प्रतिभटेन करे विल्लनेः

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताप्रकायः ।

क्षिप्रं प्रगृह्य रदनेन निषादिहस्ता-

त्स्वस्तं सृणिं पुनरदात्तुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

कश्चिदिति । कश्चित् गजः हस्ती प्रतिभटेन विपक्षयोधेन असिना खड्गद्वारा
करे शुष्मादङ्घ्रे धामूलम् मूलमवधीकृत्य ल्लने छिन्नेऽपि नमिताप्रकायः अवनमित-
शरीरपूर्वमागः सन् निषादिहस्तात् स्वस्तं हस्तिपकपाणितलात् पतितं सृणिम्
अङ्कुशम् रदनेन दन्तेन क्षिप्रं शीघ्रम् प्रगृह्य आदाय कुशलाय कल्याणाय कुशलाय
चतुराय वा तस्मै निषादिने पुनः अदात् दत्तवान् । कस्यचिद् गजस्य परेण योधेन
शुष्मादङ्घ्रे मूलतरिष्ठयते स्म, तथापि चतुरोऽसौ हस्ती हस्तिपकहस्ततरिष्ठयत-

मङ्गशं स्वदन्तेनोत्थाप्य चतुराय हन्तिपकाय सनर्पयति स्मेत्यर्थः । तद्वन्नि दशाया-
मङ्गशदानासन्यन्धेऽपि तदभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

किञ्चि योढाने एक परमैक्यगत्का मृदु अग्नी नन्वारत्ने द्वारा जट्टसे काटकर गिरा
दिया था, फिर भी उस हाथीने हन्तिपक के हाथसे गिरे हुए अङ्गुष्ठको अपने दाँतोंसे उठाकर
हस्तिपकको दे दिया, जिससे क्यामान हो ॥ २० ॥

भस्मितलेपसितौ करिणावुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरवेक्ष्य बहृत्यपि बाहने सरभसं निदधे सकला दृशः ॥ २१ ॥

भस्मितेति । भस्मितलेपसितौ भस्मोदधूलनधवलौ युधि युद्धे मुखे परस्परं दत्त-
रदौ प्रवेशितदन्तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य हरिः इन्द्रः बहति इन्द्रम् स्वोपरि-
दधानेऽपि बाहने स्वीये ऐरावते सरभसं भयचकितं सकलाः दृशः निदधे स्थापित-
वान् । भस्मधवलौ द्रौ गजौ युद्धेऽन्योन्यस्य मुखे दन्तान्प्रवेशयस्थितौ, तस्मिन्नेवा-
वसरे शक्यस्तौ निरीक्ष्य किमयं मनैरावनस्तत्र गत इति मनसि सन्दिहानस्तयो-
रुपरि पतन्तीर्दृशः परावृत्त्य च्चेनाल्लेदोऽप्यैरावते चकितचकिताः स्वा दृशः स्थापय-
तीति भावः । ऐरावतश्चतुर्दन्तौ धवलश्च प्रसिद्धयति, युद्धेऽवसरवशात्तथामृतौ गजौ
द्वौ शक्यस्यापि विस्मयोऽजनिद्वेति तात्पर्यम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २१ ॥

मत्स्येनैव धवल उभा परस्परं सुगमं दन्त टालनेसे चतुर्दन्तसे प्रवीत होनेवाले
हाथियोंको युद्धमें देखकर इन्द्रने अपने बाहनमें वर्त्तमान ऐरावत पर भी भयचकित अपनी
नारी इष्टियों एक ही बार टाल दीं, इन्द्रको भ्रम हो गया कि वह मेरा ऐरावत तो नहीं है,
इसलिये उन्होंने हहन्हाकर अपने ऐरावतको देखा ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसलः प्रतिदन्तिघाता-

कुम्भाग्रलज्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेखः ।

कश्चिद्गिरीशममतां कलयन्करीन्द्रः

सारूप्यभागिव गणाधिपतेविरेजे ॥ २२ ॥

भिन्नैवेति । प्रतिदन्तिघातात् युद्धागतशत्रुगजप्रहारात् भिन्नैकदन्तमुसलः
वृद्धितमुसलममानैकदन्तः, कुम्भाग्रे मन्तकाग्रमाने लज्या स्तुटधरया कुटिला वक्रा
अङ्गुष्ठचन्द्ररेखा चन्द्ररेखामाङ्गुष्ठरेखा यस्य तथोक्तश्च कश्चित् करीन्द्रः गजराजः,
गिरीशममतां कलयन् शिवस्य सादृश्यं (भालस्थितचन्द्ररेखत्वेन) प्राप्सुवन्
गणाधिपतः सारूप्यभागिव गणेश इव विरेजे । गिरीशममता औन्नत्येन पर्वत-
ममता वा । अयमाशयः—वृद्धितैकदन्ततया कुम्भवर्तिनाङ्गुष्ठेन भालचन्द्रतया च
पर्वतविशालः कोऽपि करी एकरदं भालचन्द्रं च गणाधिपमनुचकारेति । गिरीश-
ममतां कलयन् गणाधिपमनुचकारेति विरोधस्य पर्वततुल्यार्थकतया परिहारः ।

गणेशस्यैकदन्तत्वं भालचन्द्रत्वं चागमप्रसिद्धम् । श्लेषोत्थापितोपमाऽलङ्कारः ॥२२॥

विरोधेष्वक्षय गजद्वारा किये गये प्रहारसे जिसका एक मुसलसम दन्तका भङ्ग हो गया कुम्भपर लटकता हुआ अङ्कुश चन्द्रलेखा समान चमकता है, ऐसा एक हाथी गिरीश शिव की समता या उन्नत होनेके कारण पर्वतराजकी तुलना करता हुआ गणेशकी तुलनाको प्राप्त हो गया, गणेश भी एकदन्त भालचन्द्र, वह भी एकदन्त तथा कुम्भवर्ती अङ्कुश द्वारा भालचन्द्र ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गत्य वेगादरिनुपतिर्वलेऽपातयत्स्वामिनं स्वं

तत्र स्कन्धाधिरूढं विमतमपि तथाधत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

इत्थं दुःसाधरोधो युधि करिकलमो दूरधूताङ्कुशः सन्

विज्जमन्यं निपादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥ २३ ॥

कश्चिदिति । दुःसाधरोधः अतिकठिनसाध्यवारणः अतएव धूताङ्कुशः अगणिताङ्कुशप्रहारः सन् कश्चित् करिकलमः तस्मिन्गजः युधि युद्धे वेगात् निर्गत्य स्वसैन्याद् बहिर्गत्य अरिनुपतिर्वले शत्रुसैन्यमध्ये स्वं स्वामिनं स्वकीयं यन्तारम् अपातयत् तत्र अरिनुपतिर्वले च स्कन्धाधिरूढं साहसैर्गुण्यद्वारा क्षतिरिति स्कन्धमारूढं विमतं शत्रुपक्षगतं कञ्चन वीरम् अपि स्वसैन्यं नीत्वा स्वबलमध्ये आनीय तथा आधत्त तथैव भूमौ अपातयत् । इत्थम् अनेन प्रकारेण विज्जमन्यं पण्डितमानि निपादिद्वयम् द्वावपि यन्तारौ जनानां लोकानाम् हासपात्रम् उपहासास्पदं विदधे चक्रे । अतिदुष्करो निरोधो यस्य तादृशोऽवमताङ्कुशप्रहारश्च कश्चित्तरुगजः स्वसैन्यमध्याग्निःसुख्य परसैन्यमध्यं प्रविश्य स्वं यन्तारं तत्रापातयत् तथा रिक्तपृष्ठं तं गजं दृष्ट्वा कश्चन शत्रुः साहसी वीरस्तं वशयितुं तदीयं पृष्ठमारूढस्तमपि स्वसैन्यमध्यमानीयापातयत्, इत्थमुभावपि विज्जताऽभिमानिनौ यन्तारौ लोकैरहासयदित्याशयः । अत्र काव्यलिङ्गत्रयम्, दुःसाधरोधत्वेन धूताङ्कुशत्वेन च यन्तृपातनात् द्वितयम्, यन्तृपातनेन लोकहासे चैकम्, तेषां परस्परम्, अतिशयोक्त्या च सङ्करो बोध्यः ॥ २३ ॥

दुर्निवार तथा अङ्कुश प्रहारको नहीं गिननेवाला एक जवान हाथी वेगसे अपने सैन्यसे भागकर शत्रुओंके सैन्यमें पहुँच गया और अपने यन्ताको वहाँ पर गिरा दिया, तत्काल ही वहाँ पर वर्तमान एक शत्रुपक्षीय वीर साहस तथा निपुणतासे उसके कन्धोंपर आ बठा, उसको भी वहाँ से लाकर उस हाथीने अपने सैन्यके बीचमें गिरा दिया, इस तरह योग्यताका दावा रखनेवाले दोनों यन्ताओंको उस हाथीने लोकहासमाजन बना दिया, लोगोंने दोनों यन्ताओंकी मूर्खतापर कहकहे लगाये ॥ २३ ॥

हस्तेन हस्तमय दन्तयुगेन दन्तौ

कर्णौ च कर्णयुगलेन पदे च पद्मयाम् ।

वालेन वालमभिहत्य च वारणौ द्वौ

तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादधाताम् ॥ २४ ॥

हस्तेनेति । हस्तेन शुण्ढादण्डेन हस्तं शुण्ढादण्डम्, दन्तयुगेन दन्तद्वयेन दन्तौ, कर्णयुगेन कर्णौ, पद्मयाम् अग्रपादाम्याम् पदे चरणौ, वालेन लाङ्गूलकेशेन वालं लाङ्गूलकेशं च अभिहत्य निरीड्य द्वौ वारणौ गजौ अतिशिक्षितं स्वम्यस्तं तुल्याङ्गयुद्धं समानाङ्गयुद्धं येन चरणादिनाऽवयवेन परः ग्रहस्तेनैव प्रतिहर्तव्यमित्येवं रूपम् समानरणम् आदधाताम् अकुरुताम् ॥ २४ ॥

दो हाथियोने हाथ-सूँइसे छँडपर. दाँतोसे दाँतोपर, कानोंसे कानोंपर, चरणोंसे चरणोंपर और पुच्छकेशसे पुच्छकेशपर प्रहार करके सुशिक्षित तुल्याङ्गयुद्ध करना प्रारम्भ किया ॥ २४ ॥

निषादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निषातिताङ्गा लगुडस्य ताडनैः ।

व्यथापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥ २५ ॥

निषादिन इति । निषादिनः गजास्त्राः लगुडस्य प्रतिपद्योधाधिष्ठितगजकरस्थितदण्डस्य ताडनैः प्रहारैः दन्तिशिरसि गजकुम्भोपरि अधोमुखं निषातिताङ्गाः नमितोत्तरकायाः सन्तः व्यथापनोदाय दण्डताडनजन्यकष्टशमनाय विनम्य नम्रीभूय मदस्य सौरभं दानवारिसुगन्धम् जिघ्रन्तः इव आलुलोकिरे अदृश्यन्त । अपमाशयः प्रतिभटयोधगजेन दण्डद्वाराताडिता निषादिनो मुखं नमयित्वा पतिताः स्वकष्टशमनाय नम्रीभूय हस्तिमदगन्धमाजिघ्रन्त इव प्रतिभासन्त इति । स्फुटोच्चेष्टा ॥ २५ ॥

प्रतिपक्ष योधाधिष्ठित गजकरस्थ दण्डसे प्रहार पाकर हाथीके सिरपर औंठें मुँह पडे हुए बोधा सेते लगते ये भानो वे अपनी प्रहारजनित पीड़ासे शान्त करनेके लिये झुककर हाथीके दानवारिको सूँघ रहे हों, जब जोरोंकी चोट लग जाती है तब कुछ बेहोशी-सी आने लगती है, उसे दूर करनेके लिये लोग कुछ तीव्र गन्धका आघ्राण करते हैं ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभल्लैरपहतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-

दुत्क्रान्ताः प्राणवाताः करिमदपयसां सौरभीमुद्वहन्तः ।

पायं पायं कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाहं

चक्रुःसंमर्दभाजं दिविं सुरसुदृशां तालवृन्तस्य कृत्यम् ॥ २६ ॥

तीक्ष्णैरिति । तीक्ष्णैः अतिशितमुखैः प्रत्यर्थिभल्लैः शत्रुबाणैः अपहतशिरसां

द्विद्वमस्तकानां हस्तिपानां निपादिनां शरीरात् शवभूताहेहात् उत्क्रान्ताः निर्गताः
करिमदपयसां दन्तिदानजलानां सौरभीं सुगन्धम् उद्वहन्तो धारयन्तः प्राणवाताः
मृतनिपादिप्राणवायवः दिवि व्योमनि संमर्दभाजां परस्परमहमहमिकया परापत-
न्तीनां सुरसुदृशां देवबालानां कपोलस्थलकुचकलणस्वेदवारिप्रवाहम् गण्डदेशे
कुचप्रान्ते च प्रकटितं धर्मजलम् पायम्पायम् शोषयित्वा तालवृन्तग्न्य कृत्यं व्यजन-
कार्यम् चक्रुः । अयमाशयः—प्रत्यर्थिवाणाच्छिन्नशिरसां निपादिनां प्राणवायवः
स्वभावाद्बुक्कामन्ति, वायुस्वाभाव्यादेव ते गजमदसौरममपि कर्पन्ति, वियति
गताश्च ते सुगन्धिहरा वायवो नववल्लभवरणागतसुरबालाजनानां जनसम्मर्देन
गण्डेषु कुचस्थलेषु चाविर्भवद्घर्मजलमपनयन्तो व्यजनभावं भजन्त इति । अस-
न्यन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २६ ॥

शत्रुद्वारा प्रयुक्त तीक्ष्ण बाणोंसे छिन्नशिरवाले हस्तिपर्कोंकी देहसे निकलकर ऊपरकी
ओर उड़ती तथा गजमद-सौरमका वहन करती हुई हस्तिपर्कोंकी प्राणवायुएँ—आकाशमें
बढ़ी भीड़ हो जानेके कारण देवबालाओंके कपोलप्रदेश तथा कुचस्थलों पर प्रकट होनेवाले
स्वेदजलको दूरकरके व्यजनका कार्य कर रही थीं । व्यजनसे मी सुगन्धि वायुका संचार
तथा स्वेदशोषण किया जाता है, प्राणवातोंने मी वे ही कार्य किये ॥ २६ ॥

अश्वबुभौ तस्थतुरग्रपादावुत्क्षिप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ ।

परस्परस्योपरि हेतिपातात्स्वसादिनौ त्रातुमिवोर्ध्वकार्यौ ॥ २७ ॥

अश्वबुभाविति । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पादाग्रौ उत्क्षिप्य उरथाप्य युद्धाभिमु-
खीभवन्तौ स्वसादिनौ स्वोपर्यारूढौ तौ रङ्गिकौ परस्परस्योपरि अन्योन्यम् हेति-
पातात् अन्धनिपतनात् त्रातुम् रक्षितुम् ऊर्ध्वकार्यौ लब्धमानवपुर्णौ तस्थतुः स्थितौ ।
उभयोरपि पक्षयोः पङ्क्तिवद्धेषु स्थितेष्वश्वेषु परस्पराभिमुखौ पूर्वकायमुपमयन्तौ
चोभावश्चौ स्वस्ववाहौ शस्त्रादूरक्षितुमिवोत्थितौ प्रतीयेतस्मेत्यर्थः । उन्मेषा-
लङ्कारः ॥ २७ ॥

दो घोड़े आमने सामने शरीरका अगला भाग उठाये युद्धाभिमुख रहें हैं, वे ऐसे लगते
हैं मानों अपने अपने अश्वारोहियोंको शस्त्रप्रहारसे बचानेके लिये अपने सिर उठाये हुये
हों ॥ २७ ॥

एकैव वैरिभटस्त्रड्गवरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।

स्कन्धे विमिश्र तदस्मृनितरैर्दुरौपां

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेशम् ॥ २८ ॥

एकैवेति । वैरिमश्वद्वगवरस्य परिपन्थिवीरकरवालस्य एका एव धारा पञ्चसु आस्कन्दितादिनामिकासु अश्वे विद्यमानासु धारासु गतिविधासु सतीष्वपिकंचित् अश्वे स्कन्धे विमिधं द्वित्वा इतरैः दुरापान् अलम्ब्यान् तस्य तीव्रगामिनोऽश्वस्याः सन् प्राणान् जप्राह, अल्पम् अपि तस्याश्वस्य घृतजाम्बुनः रक्तोदकस्य लेहं सम्बन्धं न जप्राह न पस्पर्श । पञ्चधारायुतनप्यश्वं द्वित्वा खरत्तरकरवालधारारक्ताम्बु न पस्पर्श, खद्वगधाराया अतितीक्ष्णतया द्विदिक्रियां कृत्वा रक्तप्रवृत्तः प्रागेव बहिर्निर्गमाद्रक्तस्पर्शो न जातः इत्यर्थः । पञ्चधारायुताश्वसंसर्गोऽपि धारास्पर्शः वित्तन्याचटः, पञ्चधाराशालिनोऽप्यश्वस्यंघाराशालिना खद्वगेन वध इति च आश्चर्यजनकं बोध्यम् । 'आस्कन्दितां धौरितिकं रेचितं वगितं प्लुतम् । गतयोऽभूः पञ्चधाराः' इति हयविद्याविदः । अश्वस्येच्छया समागतिः, पूर्वाधिका चतुरा गतिः, मण्डलीक्षिपया गतिः, वेगेन गतिः, त्वरया कम्पेन गतिः, इति क्रमेणास्कन्दितानां पञ्चानां धाराणामर्याः ॥ २८ ॥

पाँच धाराओं-गतिप्रकारोंसे चलनेवाले अश्वको भी काटकर हटते बाहर निकल जाने वाली तलवार तैलीके कारण एक धारावाली होनेपर भी अश्वको रक्तसे भिगी नहीं, तलवार की एकही धारा थी, अश्वको पाँच धारायें थीं फिर भी तलवार इतनी तेजीसे चली कि अश्वका गला चारकर विलकुल बेदाग निकल गई, एक धारावाली होकर भी तलवारने पाँच धारा वाले घोड़ेका वध कर दिया । घोड़ोंकी गतियोंके नामनेदसे पाँच धारायें हैं, जो ऊपर संस्कृत टीकानें दी गई हैं ॥ २८ ॥

समरभुवि वभासे सादिनो भूषणानां

मरकतमणिभासां मध्यगः कश्चिदश्वः ।

सकलमटविमर्दैश्चञ्चलाद्रिर्नवाहा-

त्रिपतित इव रथ्या नेतुरह्नां शताङ्गान् ॥ २९ ॥

समरभुवि । समरभुवि युद्धक्षेत्रे सादिनः अश्वारोहिणो भटस्य भूषणानाम् कटककुण्डलाद्यलङ्कारजातानां मरकतमणिभासां गारुमतरत्नकान्तीनां मध्यगः अन्तरालवर्ती कश्चिदश्वः सकलमटविमर्दैः युद्धे शतानां सूर्यमण्डलं भित्त्वा स्वर्गान्मुद्यतानां बहुनां योधानां सम्मर्दैः चञ्चलात् चलित्वा भिद्यवाहात् मुकुबन्धनीमूलाश्वगणात् अह्नां नेतुर्दिनाधिपस्य शताङ्गात् रथात् निपतितः द्युतो रथ्य इव वभासे दिदीये । केनचिद् भटेन घृतकटककुण्डलादिभूषणजातेनाधिष्ठितोऽश्वस्तदीयभूषण-सञ्चितगारुमतमणिभासा हरितवर्गतां प्रापितः सन् सूर्यमण्डलभेदनायागच्छतां मृतवीराणां सम्मर्दात् चलित्वा मुकुबन्धनतामुपगताश्वसमूहात् सूर्यरथाच्छ्युतोऽश्व इव प्रतीयते स्म । सूर्यारवानां हरितवर्गत्वादियमुप्येव । मालिनीवृत्तम् ॥ २९ ॥

सुदृक्क्षेत्रमें अक्षरोही दोढ़ाके आभूषणमें लगे नीलन की कान्तिसे लिपटा हुआ एक घोड़ा ऐसा लग रहा था, मानो बुद्धमें भरकर सूर्यमण्डलभेदन करके स्वर्ग जानेके लिये उत्पिण्ड वीरजनोंकी भीड़ हो जानेसे चञ्चल तथा खुन्न गये हैं घोड़े भित्तके पेटे सूर्यके रखते गिरा हुआ सूर्यका एक घोड़ा हो । नीलमकी कान्तिसे लिपटा घोड़ा सूर्यके घोड़ेके समान दीख रहा था, क्योंकि सूर्यके घोड़े हरे हैं ॥ २९ ॥

आयोधनाङ्गणजुषामसृगापगानामावर्तगैर्मपतिताः कुणपा ह्यानाम् ।

संचभ्रमुर्विहितपूर्वमुपाददानाः शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्क्रमेणु ॥ ३० ॥

आयोधनेति । आयोधनाङ्गणजुषाम् समरक्षेत्रप्रवाहिणीनाम् असृगापगानां शो-
णितनदीनाम् आवर्तगैर्मपतिताः जलभ्रमिमध्यगताः ह्यानां कुणपाः सरवानां
शवदेहाः मण्डलचङ्क्रमेणु मण्डलाकारभ्रमणेषु विहितपूर्वम् अन्यस्तत्पूर्वम् शिक्षावि-
शेषम् उपाददानाः स्वीकुर्वन्त इव संचभ्रमुः ज्ञान्यन्ति स्म । युद्धभूमौ वहन्तीनां
शोणितनदीनां प्रवाहप्रतिताः ह्यदेहा मण्डलीक्रियाशिक्षायां स्वम्यस्तं गतिभेद-
मादवाना इव प्रतीयन्तेस्मेत्यर्थः । उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

समराङ्गणमें प्रवाहित होनेवाली शोणितनदियोंके जलवर्तमें पड़े हुए घोड़ोंके शव
पेटे लगते थे मानो मण्डलीकरणकालमें साँझी गई मण्डलाकार—भ्रमणकलाकी शिक्षाको
जानमें ला रहे हों, मण्डलाकार भ्रमणके पाठको डुहराते हों ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कर्मारादसिभृतमसिमान् कुन्तिनं कुन्तधारी

चक्राखं चक्रेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।

स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्वशैली-

साधारण्ये प्रतिष्ठामभिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाप्रगण्याः ॥ ३१ ॥

धन्वीति । स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे धनुरादिस्वायुधसञ्चालने दृढपरिचितयः प्राष्ठ-
प्रक्रामान्यासाः अमी युद्धगताः द्वन्द्वयोधाप्रगण्याः समानयुद्धकुशलाः भटाः—धन्वी
धनुर्धरः धानुष्कम् एतवतुपम्, असिमान् खड्गधरः असिभृतम् सङ्गधरम्, कुन्त-
धारी कुन्तधरम्, चक्रहेतिः चक्रप्रहरणः चक्राखम् चक्रेण युध्यमानम्, गदापाणिः
गदिनम् अन्योन्यम् परस्परम् एव उपेत्य हन्तृवध्यत्वशैलीसाधारण्ये हन्तृत्वयुष्म-
व्यवभावे प्रतिष्ठामभिविदधुः, समानभावेन भ्रन्ति स्म हन्यन्तेस्म चेति यावत् ।
अयमर्थः—निजान्प्रयोगकुशलाः परस्परसमानयुद्धव्यसनिनश्च भटाः स्वसमानैर्यो-
धैर्युध्यमाना यथैव हन्यन्ते स्म तथैव च भ्रन्ति स्मेति । अत्रैकस्मिन् योधे हन्तृत्वव-
ध्यत्वरूपानेकधर्मसमुच्चयात्समुच्चयालङ्कारः । सङ्घरावृत्तं, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ३१ ॥

अग्ने अपने अश्वोंके प्रयोगमें निपुण, द्वन्द्वयुद्धमें अग्रगण्य भटगण—धनुषवाले धनु-

धरोको, तलवारवाले तलवारवालोंको, कुन्तवाले कुन्तवालोंको, चक्रवाले चक्रवालोंको एवं गदावाले गदावालोंको पाकर समानरूपसे हन्ता तथा वध्य होनेकी प्रतिष्ठा पा रहे थे। विस तरह मारते थे उसी तरह मरते भी थे ॥ ३१ ॥

ततः,—

धृष्टद्युम्नोत्कृत्तर्ममाणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीनां स्वसेनाम् ।

कोदण्डज्यामौमृशन्धोरघोषां कोपाद्भीष्मः प्राविशत्पार्यसैन्यम् ॥ ३२ ॥

धृष्टद्युम्नेति । (ततः) धृष्टद्युम्नेन सदाशयपाण्डवसेनापतिना उत्कृत्तर्ममाणं द्विधमिधोरोमुख्यदेशाम् स्वसेनाम् कौरववाहिनीम् हाहाशब्ददीनाम् दीनभावेन हाहाशब्दं कुर्वतीम् अग्रे पुरतो दृष्ट्वा वोरघोषां भीषणदृष्ट्वा कोदण्डज्यां धनुप्रत्य-
ञ्जाम् आमृशन् दंकारयन् भीष्मः कोपात् कोपं धत्वा पार्यसैन्यम् युधिष्ठिरसेनाम् प्राविशत् प्रविष्टः । धृष्टद्युम्नेन मिथुनमार्माणं कौरववाहिनीं हाहाशब्दं कुर्वती दृष्ट्वा भीष्मः पार्यसेनां हन्तुं प्रविष्टस्तन्मध्यमित्यर्थः । काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

इसके बाद जब भीष्मने देखा कि हमारी सेनाको धृष्टद्युम्न द्विध-मित्र कर रहा है। यह हाहा शब्द करके दैन्य प्रदर्शित कर रही है, तब वह अपने धनुषकी प्रत्यञ्जाका भीषण दंकार करते हुए कोपसे पाण्डव-सैन्यके बीच पैठे ॥ ३२ ॥

ससिंहनादे सरितः कुमारे चापं समाकृष्य शरैर्विमुक्तैः ।

परान्वरीतुं प्रथमं प्रवृत्ते वरान्वरीतुं ववलेऽप्सरोग्भिः ॥ ३३ ॥

ससिंहनाद इति । ससिंहनादे कृतभीषणशब्दे सरितो गङ्गायाः कुमारे पुत्रे भीष्मे चापं समाकृष्य निजं धनुर्ममयित्वा विमुक्तैः विमुक्तैः शरैः बाणैः परान्व शत्रून् वरीतुं वारयितुम् प्रथमं प्रवृत्ते तत्परे सति अप्सरोभिः देवबालाभिः वरान् नव-
वल्गमान् वरीतुं स्वीकर्तुं ववले चलितम् । भीष्मः शत्रून्बाणैर्हन्तुं प्रवृत्तः, तद्दृष्ट्वा शत्रूणां वधमवरणं भाविनं मत्वा नववल्गभागमने प्रतीक्षमाणा अप्सरसो वरान् वरीतुं चलन्ति स्मेत्यर्थः । भीष्मेण शत्रवो वारिताः, तेन हतान्स्वर्गार्ताश्चाप्सरसो वसुरित्याशयः ॥ ३३ ॥

भीष्मने सिंहनादके साथ धनुष तानकर छोड़े गये बाणोंसे जब शत्रुओंको पहले पहल रोकना प्रारम्भ किया, तभी नववल्गमवरणार्थ उत्कण्ठित अप्सरायें चल पड़ीं, उन्हें विदवात हो गया कि अब भीष्म द्वारा हत वीरगन आवेंगे ही, उनका वरण करके हम कृतार्थ हो जायेंगे ॥ ३३ ॥

पृथुसुतानां पृतनान्तराले पृथक्पृथक्स्थ पृथक्वर्ग्यः ।

द्विपान्सहस्रं तुरगान्सहस्रं भटान्सहस्रं पतितानकार्युः ॥ ३४ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृथक्कवयाः बाणश्रेष्ठाः पृथक् पृथक् एकैकदाः पृथास्तु-
तानां पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये सहस्रं द्विपान् गजारुढयोधान्, सहस्रं
तुरगान् अश्वारोहिणः, सहस्रं मटान् पदातींश्च पतितान् हतान् अकार्युः कृतवन्तः ।
भीष्मेण प्रयुक्ता बाणाः प्रत्येकं सहस्रं गर्जास्तावतोऽर्थास्तावत् एव च पदातीन्
न्यपातयन्निति ॥ ३३ ॥

पाण्डव सैन्यके दीनमे वर्त्तमान भीष्म द्वारा चत्वारो गवे भीष्म बाणोंमेंसे हर एक
बाणने इकार हाथी, इकार घोड़े तथा इकार पदानिसैन्य मारकर गिरा दिये ॥ ३४ ॥

सिन्धोः सुतस्य विशिखैर्मदग्निस्त्रुनोः

प्राणान्विलिह्य विगिति प्रविमुक्तवद्भिः ।

कृत्तान्यमुद्धत विरोधिकुलानि कश्चि-

त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥

सिन्धोऽग्निनि । जमदग्निस्त्रुनोः परशुरामस्य प्राणान् अपि विलिह्य आस्वाद्य धिक्
अस्वाद इमे मुनेः प्राणा इति चिन्दिह्य प्रविमुक्तवद्भिः (परशुराममपि मर्मणि
विद्धवद्भिः, तस्यापि मरणमिव संपादितवद्भिः) सिन्धोः सुतस्य भीष्मस्य विशिखैः
बाणैः कृत्तानि लण्डितानि विरोधिकुलानि प्रतिपन्ननृपजातानि युधि समरे कश्चित्
भूतवर्गः प्रागवायुः जवेन शीघ्रम् अमुद्धत तत्प्राज, कश्चिच्च भूतवर्गः पिशाचगणो
जगृहे भक्षितुं स्वीचकार । भूतानां वर्गो न जगृहे, कश्चिद् भूतवर्गो जगृहे इति
विरोधप्रतिभासः, तत्र महाभूतान्यतमो वायुर्न गृहीतवान् पिशाचगणश्च भक्षणाय
गृहीतवानिति परिहारः । 'भूतं प्लादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्त्वोपमानयोः' इति
वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

जमदग्निस्त्रु परशुरामके प्राणोंको भी चलेकर जिन्होंने फीका समझकर त्याग दिया,
इस तरहके, परशुरामकी भी मरणान्तिक दशा कर देनेवाले गङ्गापुत्र भीष्मके बाणोंने
जिन्हें लण्डित कर दिया था, वैसे कटे हुए शत्रुसमुदायको एकभूतवर्ग-प्रागवायु छोड़ रहा
था, और इसका भूतवर्ग-पिशाच खानेके लिये पकट रहा था ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे सारथ्यमात्रकरणे कृतसंगरोऽपि ।

भूले न केवलमहो मुग्धमिन्द्रियस्य मध्येऽपि चक्रमतिसंभ्रमयांचकार ॥ ३६ ॥

देवव्रत इति । दलितवैरिणि कृतशत्रुसंहारे देवव्रते भीष्मे दृष्टमात्रे नेत्रपात्रता-
मात्रभाजने सति सारथ्यमात्रकरणे अर्जुनसूतकार्यमात्रनिर्वाहे कृतसंगरः कृतप्रति-
ज्ञोऽपि नाहमस्त्रं धारयिष्यामि केवलमर्जुनस्य सारथ्यं करिष्यामीत्येवं कृतप्रति-

शोऽपि मुरमित् श्रीकृष्णः अहो आश्चर्यम् न केवलं रयस्य मूले स्यन्दनाभोमार्गे चक्रं रयचक्रम् अतिसम्भ्रमयाश्चकार नर्त्तयामास, किन्तु रयस्य मध्येऽपि चक्रं स्वमन्त्रं सुदर्शनं सम्भ्रमयाश्चकार चालयामास । अर्जुनस्य रक्षायं भगवान् रथं चालयन्नेव चक्रमप्यग्रहीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यद्यपि म्गवान्ने प्रतिष्ठा कर रक्षो धी कि महामारुतमें मैं शस्त्र ग्रहण नहीं कहूँगा, केवल अर्जुनका सारथित्व-भर निमा दूँगा, तथापि उन्होंने जब शत्रुसंहारके भीष्मको देखा, तभी उन्होंने रथके मूलमें ही केवट चक्र-पहिया नहीं चलाया, केवल रथ हाँका भगवो नहीं, रथके मध्यमें-बाँचमें भी अर्जुनको भीष्मके बाणोंसे बचानेके लिये अपना सुदर्शन चक्र नचाया, बुभाया ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनैः पृषत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।

अवनीपतयो रुपा निजानामधिविन्नां जननीममुष्य चक्रुः ॥ ३७ ॥

अरिमण्डलेति । अमुष्य भीष्मस्य अरिमण्डलखण्डनैः शत्रुगणसंहारकरैः पृषत्कैः बाणैः अवदीर्णाः द्विजमर्माणः अवनीपतयः प्रतिपक्षभूभृतः रुपा कोपेन अमुष्य भीष्मस्य जननीं गङ्गां निजानां रुधिरापगानां स्वरक्तनदीपरम्पराणां अधिविन्नां सपत्नीं चक्रुः । भीष्मेण हतानां वीराणां पतितानि रक्तानि नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति सन्ति महानदीरूपमापद्य गङ्गासपत्न्यो जाताः इत्यर्थः । शत्रवो हन्यमाना भीष्म-मपकर्तुमपारयन्तस्तन्मातरमेव सपत्नीसमुपस्थानविधया क्लेशयामासुः, अन्योऽपि वैरी शत्रुमपकर्तुमशक्तोऽस्य तत्सम्बन्धिजनं पीडयति तद्वदिति भावः । प्रत्यनीकं नामालङ्कारः । 'प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति च तत्त्वज्ञम् ॥ ३७ ॥

शत्रुमण्डलको द्विज भिन्न कर देनेवाले भीष्मके बाणोंसे मारे गये शत्रुओंने जब भीष्मकी कोई क्षति करनेका सामर्थ्य अपनेमें नहीं देखा, तब उन लोगोंने अपने रक्तकी नदियाँ प्रवाहित करके भीष्मकी माता गङ्गाकी सपत्नियाँ महानदियाँ पैदा करके उसे तलछीफ पहुँचानेकी चेष्टा की । भीष्म द्वारा मारे गये शत्रुओंकी रक्तधारायें गङ्गाकी सौतेले बन गई ॥ ३७ ॥

तदनु समरसंमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षणोन्मुखशिलीमुखप्रस्थान-समयसमापृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवारविलासिनीजन-पाणिपङ्केरुद्रपरिललितपारिजातप्रसवसहपैतितचञ्चरीकपुष्पमञ्जुगुञ्जितव्य-ञ्जितभेदचिकुरवन्धैर्वैर्गौपतितविशिखविघटनविपर्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविक्रि-

१. 'खण्डकैः' । २. 'मोषोन्मुख' । ३. 'सनाप्रच्छन' । ४. 'वारवनिवाजना' ।

५. 'आपतित' । ६. 'कृत्रित' । ७. 'विगादापतित' । ८. 'विपर्यस्तविकटमुकुट-विघट्ट' ('विट्ट') विप्रकीर्णमुकुट' । इति पा० ।

धमुक्ताफलशङ्कावदान्यरणश्रमवारिशीकरनिकरकोरकितनिटिलभागै रोषा-
तिरेकव्यतिकरितर्दशनावलिर्दशनपुनरुत्तरक्तिमाधरैरयुतेन राक्षां शिरोभिः
कल्पान्तरुद्रबन्धुः सुरसिन्धुसूनुवर्यं वसुंधरां वन्धुरयांचकार ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् कल्पान्तरुद्रबन्धुः प्रलयकालिकरुद्रसमः अयं
सुरसिन्धुसूनुः देवापगापुत्रः गाङ्गेयो भीष्मः समरे युद्धे सम्मुखीनानाम् अभिमुखा-
गतानाम् वैरिभटानां वीरयोधानाम् प्राणानां परिमोक्षणे देहपरित्याजने उन्मु-
खानां तत्पराणाम् शिखीमुखानां बाणानां प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य
गन्तुमनुज्ञाप्रश्नस्य पात्रीकृतानि कर्मीकृतानि कर्णपुटानि श्रोत्राणि येषां तैस्तादृशैः,
(युद्धोद्यतशत्रुप्राणहरणार्थं बाणप्रस्थानस्यानुमतिमिव याच्यमानैः) बलवैरिनगरे
स्वर्गे वास्तव्यानां निवासिनां वारविलासिनीजनानां वेश्यालोकानां पाणिपङ्केरुहे
करकमले ताभ्यां पाणिकमलाभ्यां परिगलितैः च्युतैः पारिजातप्रसवैः कल्पवृक्षप्रसूनैः
सह पतितानां समागतानां चञ्चरीकेपुञ्जानां अमरसमूहानां मञ्जुना हृदयहारिणा
गुञ्जितेन झङ्कारेण व्यञ्जितः प्रकटीकृतः भेदः परस्परपार्थक्यं येषां तादृशाश्चिह्नर-
त्नधाः घस्मिन्ना येषां तैस्तथोक्तैः (स्वर्गता अप्सरसो वीराणामुपरि पारिजाततरु-
प्रसूनानि वर्धन्ति, तैः पुष्पैः सह अमरा अपि पतन्ति, ते अमरा वीरजनोपरि-
पतितास्तरकेशैः सह संसृज्यन्ते, तेषां तुल्यवर्णतया पार्थक्यं केवलं अमराणां
झङ्कार एव योषयति, एवंभूतैः शिरोभिरिति वक्ष्यमाणेन विशेष्येणान्वयः) वेगा-
पतितैः शीघ्रतयाऽऽगतैः विशिखैः बाणैः विघट्टनेन आघातेन विपर्यस्तेभ्यः क्षिप्तेभ्यः
(चालितेभ्यः) मुकुटेभ्यः किरीटेभ्यः विप्रकीर्णानां च्युतानां विविधमुक्ताफलानां
शङ्कावदान्यानि सन्द्देहदायीनि श्रमवारीणि युद्धायासप्रसूतस्वेदजलानि तेषां शीकर-
निकरैः बिन्दुनिचयैः कोरकितः सञ्जातकोरकत्वमिव गमितः निटिलभागो माल-
देशो येषां तादृशैः, (वीराणां मुखानि अमबिन्दुपूर्णानि ते अमबिन्दवो वेगायात-
बाणचालितमुकुटविपर्यस्तमौक्तिकानीव भासन्ते) रोषातिरेकेण कीपात्तिशयेन व्य-
तिकरितायाः सङ्घटितायाः दशनावलेर्दन्तपङ्क्तेः दंशनेन पुनरुक्तः रक्तिमा आरुण्यं
यस्य तादृशः अधरः ओष्ठो येषां तैस्तथोक्तैः, (कोपवशादन्तदंशनेन द्विगुणरक्ती-
भूताधरैः) अयुतेन दशसहस्रेण राक्षां शिरोभिः छिन्नैर्मूर्धभिः वसुन्धरां रणमुवं
वन्धुरयाञ्चकार पाटयामास । दशसहस्रं शत्रूनवधीदित्यर्थः ।

इसके बाद प्रलयप्रवृत्त रुद्रके समान भयानकावृत्ति गङ्गापुत्र भीष्मने दश हजार
शत्रुसिंहोंसे युद्धभूमि पाट दी, वे सिर समरागत शत्रुदोषोंके प्राणहरणमें सज्जद बाणों द्वारा
प्रस्थानकी अनुमति माँगी गई है जिनसे ऐसे कर्णपुटोंसे युक्त थे, उन सिरोंपर स्वर्गस्थित
अप्सरसों द्वारा पारिजातके फूल गिराये गये थे, उन फूलोंके साथ आये अमरगण सिरके

बालोंसे लिपट गये, उनमें भेड़ नहीं मालूम होता यदि नर शब्द नहीं करते, उन सिरों पर ललाटे-भागमें सुखायासज्जित पक्षीनेकी वृद्ध ऐसी लगाती थीं मानो बेगागत वाग प्रहार से हिलाये गये मुहुर्दले चुन मुक्ताफल हों, जो उनके कारण अथर-दशन करनेसे उन हुत्तोंके अथर दुगुने लाल हो रहे थे ॥

नद्याः सुतेन जनितर्नवदेववर्गैः .

सान्न्धे स्वयान्नि सति संकुचितस्थित्यतीनाम् ।

स्वर्गोक्तसामजनि सा स्वयमेव काम्या

कूलकपा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

नद्याः सुतेनेति । नद्याः सुतेन भीष्मेण जनितैः उत्पादितैः नवदेववर्गैः नद्याने-
नद्या सद्य एव देवत्वं प्राप्तेः नूतनसुरगणैः स्वयान्नि स्वस्याने स्वर्गे सान्धे निवि-
दिते ग्याते सति संकुचितस्थित्यतीनाम् स्वर्गीभूतनिवासस्थानानाम् स्वर्गोक्तसाम्
देवानाम् सा कूलकपा दुर्गारा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा विश्वामित्रस्य कोपदशा स्व-
यम् एव काम्या इष्टा अजनि जाता, देवा विश्वामित्रस्य कोपमुद्रामकामयन्त, यदि
विश्वामित्रः कुपितः सत् स्वर्गान्तरं जनयेत्तदा भूयः स्थानलानेन लब्धावकाशा
जायेनहीति देवा ऐच्छन्तित्यर्थः । भीष्मे शतशो वीरासिपात्य देवात्वं प्रापस्य च
स्वर्गमावृण्वति सति देवाः पुनरपि दुर्निवारं विश्वामित्रस्य कोपमुद्रामकामयन्तेति
भावः । अत्र वसुदेवस्य सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ३८ ॥

भीष्मके द्वारा पैदा किये गये, युद्धमें मारकर देवत्वको प्राप्त कराये गये-नवनव
देववर्गोंसे स्वर्गके मर जानेपर रहनेकी जगहकी कमीका अनुभव करनेवाले स्वर्गके वासी
देवगण विश्वामित्रकी दुर्निवार कोपमुद्राको खुद चाहने लगे । स्वर्गवासियोंको इच्छा होने
लगी कि अच्छा होता यदि विश्वामित्र फिरसे कुपित होकर एक नया स्वर्ग दत्ता देवे, तब
इत तत्त्व स्थानकी कमीका अनुभव नहीं करना पड़ेगा ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुदे त्यक्त्वतोऽपि तस्य ।

संधात्सुराणां सति पुण्यवर्षे संतानलामोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

भीष्मस्येति । पितुः शन्तनोः मुदे सत्यवतीप्राप्तिद्वारकसन्तोषाय कन्याजनपाणि-
पीडाम् विवाहम् त्यक्त्वतः सर्वदाकृते वर्जितवतः अपि बालग्रहचारिणः अपि
भीष्मस्य सुराणां सहाय देवगणात् अद्भुतयुद्धकौशलप्रसङ्गात् पुण्यवर्षे सति पुण्य-
वृष्टौ सत्याम् सन्तानलामः पारिजातकुसुमप्राप्तिः पुत्रप्राप्तिश्च अजनि जायते स्म,
तत् विचित्रं विस्मयावहम्, विवाहरहितोऽपि सन्तानमलभतेति विरोधः, पारि-
जातकुसुमप्राप्त्या च तत्परिहारः । 'सन्तानः कल्पवृक्षश्चेत्यमरः । अत्र सन्तान-
कारणद्वारपरिग्रहमावेऽपि तत्कलामवर्णनात् रत्नप्रतिभेत्यापितो विभावनाश्ल-
कारः ॥ ३९ ॥

यद्यपि पिताके सन्तोषार्थं भीष्मने किसी भी कन्यासे विवाह नहीं करनेका व्रत ले रखा था, आशाल ब्रह्मचारी बन गये थे, फिर भी जब देवोंने भीष्मका अद्भुत रणकौशल देखकर कल्पवृक्षके फूलकी वर्षा की, तब भीष्मको सन्तान-लाम-देवकुसुमकी प्राप्ति तथा पुत्र लाम-शो गया, यह दिना विवाह सन्तान लाम होना आश्चर्यजनक हुआ, सन्तान, कल्पवृक्ष-पुष्प अर्थमें कुछ भी विरोध नहीं है ॥ ३९ ॥

इत्थं विधाय दिनमेकमसौ समीकं पाश्चात्यभूधरमुपेयुपि पद्मवन्धौ ।
प्रत्यर्थिनामिव चकार बलापहारं स्वस्यापि चापशिखरादवरोपितज्यः ॥४०॥

इत्थमिति । असौ भीष्मः इत्यम् पूर्वोक्तप्रकारेण एकं दिनम् पूर्णमेकं वासरं व्याप्य समीकं युद्धं विधाय कृत्वा पद्मवन्धौ कमलकुलमित्रं सूर्यं पाश्चात्यभूधरम् अस्ताचलम् उपेयुपि प्राप्ते सति चापशिखराद् धनुष्कोटेः अवरोपितज्यः अवतारितप्रत्यङ्गः सन् प्रत्यर्थिनाम् शत्रूणाम् बलस्य युद्धसामर्थ्यस्य अपहारं इत्यमिव स्वस्यात्मनोऽपि बलस्य सैन्यस्य अपहारं शिविरप्रवेशम् चकार कृतवान् । इत्थं भीष्मः सकलमहो युद्ध्वा सूर्यंस्तमनप्रवणे सति शत्रुबलक्षयेण सहैव स्वं सैन्यं शिविरगतं चकारेत्यर्थः । 'बलं शक्तिर्वलं सैन्यम्' इत्यभिधानरत्नावलिः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, स्वबलापहारशत्रुबलापहारयोः श्लेषेण तु तुल्यताप्रतीतिरेकक्रियान्वयाद् ॥ ४० ॥

इस प्रकारसे दिनभर युद्ध करके—जब कमलकुलमित्र सूर्य अस्ताचलपर चले गये तब भीष्मने शत्रुओंके सानर्थ्यका क्षय करके अपनी सेनाको शिविरगामिनी बनाया, शत्रुओं के बलापहारकी तरह—शक्तिक्षयकी भाँति अपना बलापहार-सैन्यका शिविरपरतत्वन क्रिया ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि भुंजघ्निलसितानि प्रकाश्य दशमेऽहि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्रं वियदौरोहति भगवति विवस्वति समरवर्षा-समयशिखण्डिना गाण्डीवधन्वना पुरस्कृतं शिखण्डिनं दृष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वोऽयम्, अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिध्य हस्ततलनिरस्तधनुर्लुस्तकः प्रथमं स्वदूरापसरणकुपितयेव सिद्धिन्या पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठै-रादिवसावसानं विदारितकलेवरतया निशान्ततान्तः शान्तमनाः शान्त-नवोऽसौ स्वान्तनिहितरमाकान्तः सुभटलोकसमुच्चितां शरशय्यां क्रमाद-विशिश्ये ॥

१. 'भुजलता' । २. 'मेऽहिनि पुनरप्यसौ निजध्वज' । ३. 'आरोहति सति' ।
४. 'गाण्डीविना' । ५. 'समीक्ष्य' ; 'विश्लेष्य' । ६. 'अपसार' । ७. 'दूरनिष्कासितै' ।
८. 'सानमवदारित' । ९. 'शान्तनवैः शान्तमनाः स्वान्त' । इति पा० ।

इति नवेति । इति एवं प्रकारेण नवदिनानि नवदिवसपर्यन्तम् नवनवानि निरयनूतनप्रकाराणि विलक्षणानि भुजविलसितानि युद्धे प्रकटितान् स्वभुजविक्रमान् प्रकाशय दर्शयित्वा पुनः असौ भीष्मः निजध्वजचिह्नमात्रम् भीष्मध्वजचिह्नभूततालप्रमाणं वियत् आकाशम् आरोहति मति भगवति विवस्वति सूर्ये समरं युद्धमेव वर्षासमयस्तस्य शिखण्डिनां मयूरेण युद्धे समुपस्थिते प्रसादं प्राप्नुवता गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुरस्कृतं स्वाग्रे स्थापितं शिखण्डिनं नाम द्रुपदपुत्रं दृष्ट्वा, अयं शिखण्डी स्त्रीपूर्वः पूर्वजन्मनि स्त्रीभावं गतः, अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न योद्धव्यं न युद्धं कर्त्तव्यम् इति निषिध्य युद्धं विहाय हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तकः हस्तत्यक्तधनुर्मध्यभागः सन् प्रथमं पूर्वं बाणत्यागात्पूर्वमाकर्षणसमये स्वदूरापसारणकुपितया सिञ्जित्या आकर्षणमपसारणेन दूरापसारणजनितत्वमानेन कुपितया लब्धक्रोधया पश्चात् अतिदूरनिष्कासितैः सुदूराक्षितैरर्जुनबाणगणैः आदिवसावसानं सन्ध्याकालपर्यन्तम् विदारितकलेवरतया क्षिप्तदेहतया नितान्ततान्तः अतिक्रान्तः शान्तमना निर्विकारहृदयोऽसौ शान्तनवः शान्तनुतनयः भीष्मः स्वान्तनिहितरमाकान्तः भगवन्तं लक्ष्मीनारायणं मनसा ध्यायन् सुमटलोकसमुचितां वीरभटयोग्यां शरशय्याम् बाणमयीं शय्याम् क्रमात् शनैः शनैः अधिशिरये शेतेस्म ।

इस प्रकार नव दिनों तक नवीन नवीन बाहुविक्रमका प्रदर्शन करके फिर दशवें दिन एक ताड़के बराबर सूर्यके आकाशमें आ जानेपर भीष्म जब युद्धक्षेत्रमें पहुँचे तो उन्होंने देखा कि युद्धरूप वर्षासमयकी पाकर मयूरकी तरह नाँच चठनेवाले-अतियुद्धरत्नेही अर्जुनने अपने बागे शिखण्डीको बैठा लिया है, उसे देखते ही भीष्मने कहा कि शिखण्डी पूर्वजन्ममें स्त्री था, स्त्रीके साथ लड़ना उचित नहीं है, अतः मैं इसके साथ नहीं लड़ूँगा, ऐसा कहकर भीष्मने अपन हाथसे धनुष रख दिया, इसके बाद धनुषपर बाण चढ़ाकर प्रत्यक्षाको बहुत दूर कानसे अलग कर दिया गया था, इसी दूरापसारणजन्य बी से कुपित होकर सिञ्जिताने भी जिन बाणोंको बहुत दूर फेंक दिया ऐसे अर्जुनक्षिप्त बाणोंसे संध्याकाल तक भिन्नगात्र होकर नितान्त थके हुए से भीष्मने निर्विकार हृदयसे भगवान् लक्ष्मीनारायणको याद करके धीरे धीरे बीरजनके योग्य शरशय्यापर शयन किया ॥

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्खकानां बाणानामुपरि पितामहः शयानः ।

वैभ्राज व्रणविलवान्तरक्तविन्दुधाराणां घन इव शक्रगोपैर्वर्षी ॥ ४१ ॥

पार्थनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितिविनिखातपुङ्खकानाम् भूतलविनिखातमूलभागानां बाणानां शराणामुपरि ऊर्ध्वभागे शयानः शयनं कुर्वन् पितामहः भीष्मः व्रणविलवान्तरक्तविन्दुः अस्त्रप्रहारजनितबहुच्छिद्रनिपतच्छोणितशीकरः सन् शक्रगोपवर्षी रक्तकीटवृष्टिकरः धाराणां घनः वर्षाप्रवृत्तो घनो मेघ इव वैभ्राज । पार्थः

स्नातमूलानां बाणानां शय्यायां सुप्तो रक्तविन्दुवर्षिदेहश्च भीष्मः रक्ताभशक्रगोपना-
मकवर्षासमयभाषिकीटवर्षणपरो धारावर इव दृश्यते स्मेति भावः । उपमालङ्कारः,
प्रहर्षिणी वृत्तम्—स्तौ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ४१ ॥

अर्जुन द्वारा रोपितमूल बाणोक्ती शय्यापर सोए हुए तथा रक्तविन्दुवर्षी देहसे युक्त भीष्म
देसे लगते थे मानो शक्रगोप नामक वरसाती रक्तवर्ग कीटोंकी वर्षा करनेवाला मेघ हो ॥ ४१ ॥

संवीक्ष्य तत्र शयितं तमिमं शरेषु

सांक्रामिकं गुणमिव प्रतिपद्यमानः ।

भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्तिः ।

पाश्चात्त्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

संवीक्ष्येति । तत्र युद्धक्षेत्रे शरेषु बाणेषु शयितं शरशय्यागतं तमिमं भीष्मं संवी-
क्ष्य दृष्ट्वा संक्रमात् देहादेहान्तरप्राप्तेः भवतीति तं तथोक्तं सांक्रामिकं गुणं प्रतिपद्य-
मानः आश्रयन्निव स्वयमपि उपात्ता स्वीकृता करोष्मणः भुजप्रतापस्य शान्तिः
उपरमः किरणोष्मणश्च उपरमो यस्य तथोक्तः भास्वानपि सूर्योऽपि पाश्चात्य-
सागरशरेषु पश्चिमोदधिजलेषु शयालुः शयनशीलः आसीत् । भीष्मः शान्तभुज-
प्रतापः शरशय्यामधिश्रितः, तं दृष्ट्वा साङ्क्रामिकं गुणमाप्येव भास्करः शान्तकिर-
णौष्ण्यः सन् पश्चिमोदधिजले शीते स्मेत्यर्थः । साङ्क्रामिकं गुणं प्रपद्यमान इवेत्यु-
च्येष्टा । 'शरो दर्भान्तरे बाणे शरं दक्षि जलेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४२ ॥

युद्धक्षेत्रमें शरशय्यापर सोए हुए भीष्म पितामहको देखकर सूर्य भी भुजप्रतापकी
उष्णता या किरणकी उष्णताका त्याग करके सांक्रामिक गुणको प्राप्त सा करते हुए पश्चिम
समुद्रके जलमें सोने चले गये, सूर्य अस्त हुए ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्त्तौ जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालधर्मं वियासौ ।

बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवानां

श्वशुरमरणदुःखं स्वर्वधूनां बभूव ॥ ४३ ॥

जगतीति । जगति संसारे विनुतकीर्त्तौ स्तुत्यशालि कवलितरिपुवर्गे क्षपितश-
त्रुगणे जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे कालधर्मं मरणं वियासौ जिगमिषौ
सुमूर्यौ सति बहुसुरवरलाभात् नवनवदेवगणरूपपतिप्राप्त्या बद्धकामोत्सवानां प्रार-
ब्धवर्तिमहोत्सवानां स्वर्वधूनां देवबालानां श्वशुरमरणदुःखं बभूव । भीष्मे युध्य-
माने सति तेन हता भटादेवत्वं प्राप्य स्वर्वधूनां काममापूरयन्ति स्म, सन्प्रति भीष्मे
मृते कस्तया वीरान् मारयित्वा तामां पतोनुत्पादयिष्यतीति देवबालाः भीष्मस्य

मरणं श्वशुरमरणसमदुःखदं मन्यन्ते स्मेत्याशयः । अत्रापसरसां तादृशदुःखामग्नधे-
ऽपि तदभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४३ ॥

ससारमें गीयमानकीर्ति, शत्रुवर्गसंहारक, परशुरामके शिष्य भीष्मके मरने पर—
आसन्नमरण हो जानेपर उनके द्वारा युद्धमें निहत होकर देवत्वको पानेवाले वीरोंको पति
भावमें वरण करके कामसुख पानेवाली अप्सराओंको श्वशुरमरण समान दुःखका अनुभव
हुआ, क्योंकि उनको पति देनेवाले भीष्म ही थे ॥ ४३ ॥

पतिते युधि वाहिनीसुते पतदश्रुर्द्विविधापि वाहिनी ।

प्रथमं परितापमुच्छ्रितं पटवेश्मानि ययौ तत परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते नवमः स्तवकः ।

पतिन इति । वाहिन्या नद्या गङ्गायाः सुते भीष्मे युधि पतिते शरशय्यां गते
सति द्विविधा पाण्डवकौरवोभयपक्षगताऽपि वाहिनी सेना पतदश्रुः रुदती नती
प्रथमम् आदौ उच्छ्रितं महान्तं परितापम् ययौ प्राप ततः परम् पटवेश्मानि निज-
निजदृष्याणि ययौ, तद्दिनयुद्ध विररामेत्यर्थः । वाहिनीसुतमृत्युना वाहिनीशोकः
स्वाभाविक एव । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

वाहिनी-नदी गङ्गाके पुत्र भीष्मके युद्धमें निहत हो जानेपर दोनों पक्षोंकी सेना हुई
सेनाओंने पहले अतिमहान् परिताप पाया, उसके बाद अपने अपने शिविरोंमें गई ॥ ४४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

नवमस्तवक'प्रकाशः' ॥

दशमः स्तवकः

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।

पुरतो निजगाद् भीष्मपाताद्भुदितोच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥ १ ॥

अपरेऽहनीति । अपरं अहनि भीष्मशरशय्याऽधिरोहात् परस्मिन् दिवसे कौरवः दुर्योधनः कुम्भयोनिं द्रोणाचार्यञ्चमूनामधिपत्वे सेनापतित्वं परिकल्प्य नियुज्य भीष्मपातात् भीष्मस्यावसानात् रुदितेन रोदनेन उच्छूनदृशाम् स्थूलीभूतनेत्राणाम् नराधिपानां स्वपक्ष्यभूयस्तीनाम् पुरतो निजगाद् उवाच, द्रोणमिति शेषः । औप-
च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

भीष्मके शरशय्याधिरोहणके दूसरे दिन कुरुराज दुर्योधनने द्रोणाचार्यको सेनापति पदपर नियुक्त करके भीष्मके निधनसे रोते रहनेके कारण मूढ़ गई हैं आखें जिनकी भेते दृष्टीके सामन इस प्रकारसे कहा— ॥ १ ॥

कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव द्वाधरं विन्ध्यसंज्ञं

लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूभृतः स्तम्भयित्वा ।

जीवप्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं

पद्मग्रामेव प्रचारं विदधतमधुना लीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥

कुम्भोत्पत्त्येति । कुम्भोत्पत्त्या घटोद्भवत्वेन प्रसिद्धः स्यात् । मुनिवृषभः मुनि-
श्रेष्ठः अगस्त्यः निजमहसा स्वतेजसा विन्ध्यसंज्ञं द्वाधरं पर्वतमिव लोके तादृग्वि-
विधः कुम्भोद्भवत्वेन स्यात् । त्वम् युधि युद्धे निजमहसा स्वपराक्रमेण भूभृतः
सैलान् नृपांश्च स्तम्भयित्वा निवार्य, जीवप्राहं गृहीत्वा जीवन्तमेव बन्धनादिना
वशीकृत्य लज्जया पराभवजनितया त्रपया विनमितवदनम् अधोनमितमुखम्
पद्मग्रामे एव प्रचारं विदधतम् पादचारिणम् धर्मसूनुं युधिष्ठिरम् अधुना सम्प्रति
स्वसेनापतित्वसमये लीलयाऽनापासेन मे मह्यं दुर्योधनाय अर्पय समर्पय, इति
जगादिति पूर्वोक्तनान्वयः । यथा कुम्भोद्भवोऽगस्त्यो निजतेजसा विन्ध्यपर्वतं स्त-
म्भितवर्तितया स्वमपि कुम्भोद्भवो द्रोणः स्वमुखवीर्येण तत्पक्षगान् राज्ञो निवार्य
जीवन्तमेव युधिष्ठिरं वशीकृत्य लज्जानतमुखं पादचारिणं च तं मह्यमर्पयेति दुर्यो-
धनो द्रोणमुवाचेति भावः । 'जीवप्राह'मित्यत्र 'समूलाकृतिजीवेषु हनृकृत्प्रहः'
इति णमुल् ॥ २ ॥

जिस प्रकार कुम्भोद्भव मुनिवर अगस्त्यने अपने तेजसे विन्ध्यनामक पर्वतको स्तम्भित
कर दिया था, आगे बढ़नेसे रोक लिया था, वसी प्रकार आप भी कुम्भोद्भव हैं ही,

२. 'दृष्टितो' । २. 'रूपम्' । ३. 'भूभृतम्' । इति पा० ।

आप भी अपने पराक्रमसे युधिष्ठिरको ओरसे लड़नेवाले राजगणको रोककर युधिष्ठिरको जीवित पकड़ लें, और लज्जासे सिर झुकाकर पैदल चलते हुए युधिष्ठिरको आप अनायास लाकर मुझे सौंप दें ॥ २ ॥

उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञः करमुन्नमय्य किञ्चित् ।

गुहसंनिभविक्रमस्तदानीं गुरुणोऽपि कुरुद्वहं वभाषे ॥ ३ ॥

उदितमिति । गुहसंनिभविक्रमः स्कन्दसमानपराक्रमशाली, उचितज्ञः कर्तव्यको-
विदः पृथः गुरुः द्रोणाचार्यः अपि तदानीं तस्मिन्समये गोष्ठ्यां नृपमण्डलयुक्तसमा-
याम् तदिदं पूर्वोक्तरूपं (दुर्योधनस्य) उदितं वचनं निशम्य श्रुत्वा करं स्वीयं
भुजं किञ्चिदुत्तमय्य ईषदुर्याप्य कुरुद्वहं दुर्योधनं वभाषे उवाच । दुर्योधनानुरोधं
श्रुत्वा कार्तिकेयपराक्रमो यथोचितज्ञानवोश्च द्रोणाचार्यो वीरमुद्रया बाहुमुत्थाप्य
दुर्योधनं प्रति वक्ष्यमाणं वचनमुक्तवानिति भावः ॥ ३ ॥

कार्तिकेयके सदृश भुजबलशाली तथा उचितज्ञाना गुरु द्रोणने उस समय भरी समान
कही गई दुर्योधनकी बातें सुनकर थोड़ा दाय ऊपर उठा करके दुर्योधनसे इस प्रकार
कहा ॥ ३ ॥

कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप ! काङ्क्षितं ते

धर्मात्मजे परिवृतेऽपि धराधिनायैः ।

शौरिप्रणुन्नह्यहेपितशब्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासघोषः ॥ ४ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे युधिष्ठिरे धराधिनायैः पृथ्वीपतिभिर्वि-
राटादिभिः परिवृते रक्षार्यं सर्वतो वेष्टिते सत्यपि, शौरिणा कृप्येन प्रणुन्नानां चालि-
तानां प्रेरितानां हयानाम् अर्जुनरथाश्वानां हेपितशब्देन मिश्रः मिलितः नरस्यार्जु-
नस्य शरासघोषः धनुष्टङ्कारः चेत् यदि न श्रूयते न कर्णयोः पतति तदा अखिलं
समस्तं नृपवारणयुधिष्ठिरसमर्पणादि ते काङ्क्षितम् अभीष्टं कर्तुं शक्यम् साध्यम् ।
यद्युपेन्द्रसारथिरर्जुनो नोपेय तदा युधिष्ठिरं सकलनृपपरिवृतमपि यथा त्वदुत्तरूपे-
णाहं ते समर्पयितुं शक्नुयां परन्तु सत्यर्जुने युधिष्ठिरपरिभवाय न कोऽपि शक्त
इत्याशयः ॥ ४ ॥

हे राजन्, यदि मनवान् कृष्ण द्वारा प्रेरित घोड़ोंकी डिनहिनाहटसे मिला हुआ अर्जुन
का धनुषङ्कार न सुन पड़े, यदि अर्जुन सामने न चला आवे, तब तो राजवर्गोंसे घिरे रहने
पर भी युधिष्ठिरको लाकर यथोक्तरूपमें आपकी सौंप सकता हूँ, परन्तु अर्जुनकी उप-
स्थितिमें यह असंभव है ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसंकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ तां परिपद्गतानां तिर्यक्प्रचारः शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

सर्वांश्चेति । सर्वासाम् सर्वप्रकाराणाम् अस्त्रविद्यानाम् धनुरादिविविधास्त्रप्रयोगकौशलानाम् सहवाससौख्यम् एकत्रवासानन्दः तस्य संकेतभूमेः निश्चितस्थानस्य सर्वाभिरस्माभिरस्त्रविद्याभिरिह द्रोणे सहवासेन सुखं स्थातव्यमिति पूर्वमवधार्य तामिराधितस्य अपि तस्य द्रोणस्य तां पूर्वोक्तरूपां वाचं परिपद्गतानां तत्र गोष्ठ्यां स्थितानां राज्ञां शिरसः मस्तकस्य तिर्यक्प्रचारः स्वीकृत्यनुमोदनादिसूचकचेष्टाविशेषः प्रत्युद्ययौ स्वागतार्थमिव च्चाल । द्रोणे सर्वास्त्रविद्यानिकेतनभूतेऽपि तथाऽभिदधाने तत्रस्थिताः सर्वेऽपि राजानस्तदुक्तिसमर्थने स्वस्वशिरांस्यकम्पयन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥

सभी प्रकारकी विद्याओं द्वारा एक साथ दुखपूर्वक वासके लिये निश्चित स्थानके रूपमें चुने गये—सर्वास्त्र विद्यानिकेतन द्रोणके द्वारा पूर्वोक्त वचनके कहे जानेपर उस गोष्ठीमें उपस्थित सभी नृपोंने समर्थनके रूपमें अपने सिर ढिलाये ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथाश्वगजसंवृतौ ।

बद्धायतसमुत्साहौ युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

अथेति । अथ द्रुपदजो धृष्टद्युम्नो द्रोणश्च तौ पाण्डवकौरवसेनानायकौ बद्धः धृतः आयतः विशालः समुत्साहो युद्धोद्यमो याभ्यां तयोक्तौ सन्तौ रथाश्वगजसंवृतौ स्यन्दनतुरगकरिसैन्यसमेतौ भूत्वा युद्धाय निरगच्छतां स्वशिविराभ्यां निर्गतवन्तौ ॥ ६ ॥

इसके बाद युद्धके विषयमें विशाल उत्साह रखनेवाले एवं रथ, घोड़े तथा हाथियोंसे घिरे हुए धृष्टद्युम्न तथा द्रोणाचार्य—दोनों पक्षोंके सेनापति युद्धके लिये अपने अपने शिविरोंसे निकल पड़े ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसुतवार्ष्णेपूर्णै

रङ्गेऽवतेरुत्तुम्भावपि राजवर्गौ ।

सच्चैलितौ सविरुदौ समहादृहासौ

सांस्फालितां सशिखरी सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

नामाक्षरेति । उभौ पाण्डवकौरवोभयपक्षगतौ राजवर्गौ नृपसमूहौ सच्चैलितौ सत्सिंहनादौ सविरुदौ ध्वजचामरादिराजचिह्नयुतौ, समहादृहासौ महताऽदृहासेन

१. 'सौख्यं' । २. 'रथदिपहयावृत्तौ' । ३. 'महोत्साहौ' । ४. 'कीर्णौ' ।
 'सच्चैलितौ' । ६. 'सनदादृहासौ' । ७. 'संस्फालितां', 'संतकालितां' । इति पा० ।

युक्तौ, मास्फालितांसशित्तरी सशब्दपरामृष्टमुजाग्रभागौ सहवल्गनौ उत्प्लुत्य
गत्या युतौ च सन्तौ नामाक्षरैः मीप्सेति वर्णैः अक्षितैः नदीसुतवाणैः मीप्मशरैः पूर्णैः
कीर्णैः रहैः युद्धक्षेत्रे अवतरेत्तुः आगतौ ॥ ७ ॥

सिंहनाद करते हुए, ध्वजचाक्रादिराजविरुद्ध धारण किये, जोरोंसे अट्टहास करने
वाले, मुञ्जमूलमें हाथसे तालियों पीटते हुए, क्रुद्ध क्रुद्धकर चलनेवाले कौरव पाण्डव दोनों
दलोंके राजागण मीप्मके नामाक्षरादित् बानोंसे पटे हुए युद्धक्षेत्रमें आकर आगने सामने
टट गये ॥ ७ ॥

अक्षौहिणीरवनियत्तमबाहिनीना-

मेकत्र गाढमिलिताः सुतराम्सोढ्वा ।

सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती

सान्द्रा रजःपटलिका समदृश्यताभ्रे ॥ ८ ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने युद्धक्षेत्ररूपे गाढमिलिताः परस्परसमा-
सृष्टाः अवनिवत्तमबाहिनीनाम् नृपसेनानाम् अक्षौहिणीः बहुभिरक्षौहिणीभिर्मिताः
राजसेनाः सुतराम् अर्थार्थम् असोढ्वा सोढुं न शक्नुवती उपरि समुत्पतन्ती ऊर्ध्वम्
गच्छन्ती युद्धभूमिः रणस्थलपृथ्वी इव सा सान्द्रा घना रजःपटलिका घूलीमण्डली
जग्रे सेनानां पुरोदेशे समदृश्यत अलोक्ष्यत । सेनाभिरुद्धता रजःपटली बहुसंख्यको-
भयपक्षीयसैन्यसम्पदं सोढुमशारयित्वोपरि पलायमाना युद्धभूमिरिव दृश्यते स्मे-
त्यर्थः । उच्छेष्टाऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

युद्धक्षेत्रमें एक जगह आकर जुटो हुई, उभयपक्षगत, बहुत अक्षौहिणी सेनाओंके
सम्पर्कको नहीं बरदाश्त करके ऊपर उड़ती हुई युद्धभूमिकी तरफ सेना द्वारा उड़ार गइ
धूल ऐसी नाखन पड़ती थी, मानो सेनासम्पर्कको बरदाश्त नहीं कर सकनेके कारण युद्ध
भूमि ही ऊपर उड़ती जा रही हो ॥ ८ ॥

मेरीरवे गगनबाहिनि बाहुलीलां

द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।

मध्ये विमुञ्च्य दिवि जम्भमिदोऽवकाशं

तस्येऽभितखिदर्शकिन्नरयक्षसिद्धैः ॥ ९ ॥

मेरीरव इति । मेरीरवे विलयहुन्दुभिर्ध्वनौ गगनबाहिनि आकाशव्यापके सति
अदृष्टपूर्वाम् कदापि पूर्वम् अवीक्षिताम् द्रोणस्य बाहुलीलाम् मुजपराक्रमम् वीक्षितुम्
द्रष्टुम् मनो येषां तैः वीक्षितुमनोभिः द्रष्टुकामैः त्रिदशकिन्नरयक्षसिद्धैः देवैः किन्न-
रैर्यज्ञैः सिद्धैश्च देवयोनिविशेषैः जम्भमिदः इन्द्रस्य अवकाशं सुखावस्थानसमुचितं

स्थानं सत्ये विस्मयं द्विवि आकाशे अभितः सर्वतः स्थितम् । युद्धवाद्यध्वनिमा-
कर्ण्यकाशे समुपस्थिता दंश्यन्किञ्चरसिद्धाः शक्राय मध्ये स्थानं विस्मयं तदभितो
व्योमनि तस्थुरित्याशयः ॥ ९ ॥

विजय-कुन्दुभिः वज्रैः ईशं द्रोणाचार्यकी अभूतपूर्व युद्ध-शीलाकी देखनेकी इच्छा रखने
वाले देव, किञ्चर, यक्ष, सिद्ध आदि दीवमें इन्द्रके रहनेकी जगद बनाकर उनके चारों ओर
आकाशमें आकर लड़े हो गये ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्राः सर्वेऽपि वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलित-
मन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिकं समुत्थापितास्त्रीवाकर्षणसमुपजातत्वरान्परुषभी-
षणविषदिग्धान्विनतातनयनिवद्धस्पर्धास्तक्षकमुखान्वाणपन्नगान्नभोभुवि
चिराय नर्तयन्तः परस्परपरिपन्थिनां प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

ततस्त इति । ततः सेनासमारोहानन्तरम् ते उभयपक्षगताः नरेन्द्राः राजान
एव नरेन्द्राः विषवैद्याः वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलितलस्थापितवाम-
जानवः क्ष्वेलितं सिंहनादं मन्त्रम् सर्पनर्तनसाधनं शब्दमेदम् उदीर्य उच्चार्य तूणीरा
एव पेटिकाः मञ्जूपास्ताम्यः समुत्थापितान् बहिरानीतान्, जीवाकर्षणसमुपजात-
त्वरान् प्रत्यङ्माकर्षणकृतवेगान् परुषेण कठिनेन भीषणेन भयानकेन च विषेण
दिग्धान् युक्तान् विनतातनयनिवद्धस्पर्धान् वेगेन गरुडस्पर्धिनः तक्षकमुखान् तक्षक-
प्रभृतिनामधेयान् बाणान् एव पन्नगाः सर्पास्तान् नभोभुवि आकाशदेशे चिराय नर्त-
यन्तः प्रचारयन्तः परस्परपरिपन्थिनां मिथो विरोधिनां प्राणपवमानं प्राणवायुमपी-
प्यन् पायितवन्तः । यथा विषवैद्या भूतले जानु रोपयित्वा मन्त्रमुच्चार्य सर्पपेटिकातः
सर्पानुपरि नीत्वा जीवाकर्षणविद्यया तानुत्तेजितान् विधाय भीषणविषान् गरुड-
स्पर्धिनस्तक्षकप्रभृतिस्सर्पान् मूनी नर्तयन्ति, वायुं च पाययन्ति तद्वदिने पक्षद्वय-
गता राजानः क्ष्वेलितले वीरासनोपविष्टा आरोपितवामजानवः सन्तः सिंहनादं
कृत्वा तूणीरेभ्यो बाणान् आकृष्य विषदिग्धान्स्वान् बाणान् प्रत्यङ्माकर्षणेन तीव्र-
वेगतया गरुडस्पर्धिनो विधाय तक्षकप्रभृतिस्संज्ञान् बाणान् आकाशे अमयित्वा
विरोधिनां प्राणान् अहरन्निति भावः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि भूपालेऽप्य च' इत्यभि-
धानरत्नमाला । 'जीवा जीवन्तिकामौर्व्याः' इत्यमरश्च ।

जैते विषवैद्य जमीनपर बायाँ जङ्घा रोपकर मन्त्र पढ़ते हुए पेटिवॉले निकालकर जीवा-
कर्षण विद्यासे उच्चैर्जित करके कठोर भीषण विषसे भरे हुए तथा गरुडके साथ वैर रखनेवाले
तक्षक वगैरह सर्पोंको भूमिपर नचाते तथा हवा खिंचते हैं वसी तरह उस समय कौरव
पाण्डव उभयपक्षके राजानगने वीरामनसे बैठनेके कारण जमीनपर बायाँ जानु रोपकर

१. 'सर्वेऽपि नरेन्द्राः' । २. 'पेटिक' । ३. 'स्पर्धांमारांस्तक्षक' । ४. 'चिरं' ।
५. 'परस्पर' । इति पा० ।

सिंहनाद करके तूणीरोंसे बाणोंको बाहर करके प्रत्यञ्चाकर्षण-द्वारा बाणोंमें वेग पैदा करके विपदुष्टे तथा वेगमें गरुड़के साथ होड़ रखनेवाले तक्षकादिसंशक बाणोंको आकाशमें प्रचारित करके शत्रुओंके प्राणोंको अपने बाणोंका ग्राम बनाया ॥

कलशीतनयेऽथ कार्मुकं स्वं वलयीकुर्वति वैरिधन्वियूनाम् ।

युधि केवलमेव चापदण्डा धृतजीवा जनदृक्पथेष्वतिष्ठन् ॥ १० ॥

कलशीति । अथ युद्धप्रारम्भानन्तरं कलशीतनये कुम्भोद्भवो द्रोणाचार्यो स्वं निजं कार्मुकं धनुः वलयीकुर्वति संहितशरगुणाकर्षणद्वारा मण्डलीकुर्वति सति वैरिधन्वियूनां प्रतिपक्षधानुष्कयुवकानां चापदण्डाः धनुर्दण्डाः एव युधि युद्धक्षेत्रे दृतजीवाः आरोपितप्रत्यङ्गाः प्राणवन्तश्च जनदृक्पथेषु प्रेक्षकजनदृष्टिर्वामसु केवलं प्राधान्येनातिष्ठन् वर्तन्ते स्म । लोकास्तथा युद्धाभिमुखे द्रोणाचार्यो दर्शकाः सर्वतः सञ्चद्रजोवान् वीरयुवकान् दृष्टवन्त इत्यर्थः । 'चापदण्डा एव दृतजीवाः' इति परिसंख्ययाऽतिशयोक्तिः सङ्कीर्यते ॥ १० ॥

द्रोणाचार्यने जब अपने धनुषको बलयाकार-प्रत्यञ्चाकर्षणद्वारा गोल बनाया तब लोगोंने युद्धक्षेत्रमें वीरयोधा युवकोंके चापदण्डोंको ही केवल धृतजीवा प्रत्यङ्गापर आरुढ़ देखा, उन्हें चारों ओर धनुष ताने वीर योधा ही देखने थे ॥ १० ॥

विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवैव वीरः ।

शराभिवर्षेण चकार राज्ञामूर्ध्वं कबन्धानि शिरांस्यधस्तात् ॥ ११ ॥

विधातृसृष्टिमिति । एषः वीरः असामान्यपराक्रमशाली द्रोणः विधातुर्ब्रह्मणः सृष्टिं (उपरि शिरस्तिष्ठेदधश्च कबन्ध इति प्रतिनियमस्वरूपाम्) विपरीतरूपाम् भिन्नरूपाम् (अधःशिर उपरि कबन्धः) तथाभूतां विधातुं कर्तुम् उद्युक्त इव कृतप्रयास इव शराभिवर्षेण निरन्तरबाणप्रहारेण राज्ञां प्रतिमदभूपालानां कबन्धानि अपमूर्धकलेवरान् ऊर्ध्वम् शिरांसि अधस्तात् निम्नगतानि चकार कृतवान् । विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवेत्युल्लेखा ॥ ११ ॥

इस वीर द्रोणाचार्यने निरन्तर शरवर्षा करके युद्धमें लड़नेके लिये विपक्षी बनकर आये हुए नृपोंके शिर नीचे तथा धड़ ऊपर कर दिये, मानों वह ब्रह्मा-द्वारा की गई सृष्टिका क्रम बदल देना चाहते हों, ब्रह्माकी सृष्टिमें शिर ऊपर और धड़ नीचे होना व्यवस्थित है, द्रोणने शिर नीचे और धड़ ऊपर कर दिया, नानो द्रोण ब्रह्माकी सृष्टिका रूप बदल देना चाहते हों ॥ ११ ॥

तावद्वोटैर्वलक्षैर्वलयितसविधे तस्थिवांसं शताब्दे

भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ भल्लैर्वृष्टीर्विमुञ्चन् ।

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोरः ।

शीतांशुं मध्यसीम्नि स्थितमिव परिधेः सिंहिकायाः कुमारः ॥१२॥

तावदिति । (यावत्सेनाविनाशः प्रवर्तते) तावत् बलचैः घोटीः श्वेतवर्णैरश्वैः चलयितसविधे वेष्टितसमीपे युक्ते शताङ्गे रथे तस्थिवांसं स्थितं धर्मराजं युधिष्ठिरं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः भारद्वाजः द्रोणः भल्लवृष्टीः भल्लाख्यवाणप्रहारान् विमुञ्चन् कुर्वन् सन् परिधेः परिवेषस्य मध्यसीम्नि मध्यदेशे स्थितं शीतांशुं चन्द्रं जिघृक्षुः घोरः भीषणः सिंहिकायाः कुमारः राहुः दंष्ट्रारोचिःशलाकाः सूक्ष्मदीर्घाणि दंत-ज्योतींषि तुमुलं भीषणं यथास्यात्तथा सर्वासु दिक्षु अवकिरन् प्रसारयन्निव अभि-ययौ समीपमायातः । यथा तीक्ष्णदन्तप्रभाशलाकाः प्रसारयन् राहुः परिधिमध्य-स्थितं शशाङ्कमुपयाति तथा श्वेताश्वयुक्तरथारूढं धर्मराजं ग्रहीतुं वाणवृष्टीः कुर्वन् द्रोणस्तत्समीपं गत इत्यर्थः । पूर्णोपमाञ्जलहारः, स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२ ॥

जैसे तीक्ष्ण तथा भयानक दंतज्योत्स्नारूप शलाकाका प्रसार करता हुआ सिंहिका-कुमार राहु परिधिमध्यस्थ चन्द्रमाको ग्रहण करनेके लिये उसके पास पहुँचता है उसी तरह उजले घोड़ोंसे वेष्टित रथ पर बैठे हुए धर्मराज युधिष्ठिरको पकड़नेके लिये अविरल शरवृष्टि करते हुए द्रोण युधिष्ठिरके पास पहुँच गये । उजले घोड़ोंसे युक्त रथ—परिधि, धर्मराज—चन्द्रमा, राहु—द्रोण, भल्लवृष्टि—दंष्ट्राप्रभाप्रसार इनकी तुलना की गई है, उपमा पूरी है ॥ १२ ॥

तदनु तदीयमार्गगणनाभिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखैः सह दूर-मपयातान्मातरिश्ववैश्वानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिणः प्रवीरान-भिवीक्ष्य क्षणेन माधवधान्यमानतुरङ्गेण शताङ्गेन प्लवङ्गकेतनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं तमाचार्यमुपरोध ॥

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् तदीयानां द्रोणसम्बन्धिनां मार्गणानां वाणानाम् अभिघातेन प्रहारेण निवर्तितमुखैः प्रत्यावृत्ताप्रदेशैः निजशिलीमुखैः स्वीयैर्वाणैः सह दूरमपयातान् सुदूरपलायितान् मातरिश्वतनयो भीमः, वैश्वानरतनयो छट-शुम्भः आश्विनेयतनयो नकुलसहदेवौ तत्प्रभृतीन् तदाद्यान् क्षितिपतिरक्षिणः युधि-ष्ठिररक्षानियुक्तान् अभिवीक्ष्य क्षणेन शीघ्रम् माधवधान्यमानतुरङ्गेण कृष्णसारथिना शताङ्गेन रथेन प्लवङ्गकेतनः कपिध्वजोऽर्जुनः, नगेन्द्रः पर्वतश्रेष्ठः नदीप्रवाहं धारा-प्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं निर्वाधरथगतिं तम् आचार्यं द्रोणम् उपरोध निरुद्ध-वान् । अर्जुनो यदा युधिष्ठिररक्षार्थमवस्थापितान् भीमछटशुम्भनकुलसहदेवादीन्

१. 'ततः' । २. 'मपयातान्' । ३. 'रथरक्षिणः' ४. 'वीक्षमाणेन माधवेन' ।
५. 'तुरङ्गे प्लवङ्ग' । ६. 'निर्निरोधरथचर्यमाचार्य' । इति पा० ।

द्रोणाचार्यसिसवाणनिवर्त्तितान्मीमादिवाणानिव विमुखीभूयापस्तान्पश्यति स्म, तथा सति युधिष्ठिरबन्धं सम्मान्य कृष्णचाक्यमानारवेन स्वेन रथेन द्रुवमुपेत्य पर्वतो नदीप्रवाहमिव द्रोणाचार्यं निरुद्धवानिति भावः । उपमाश्लक्षारः ॥

इसके बाद जब अर्जुनने देखा कि युधिष्ठिरको रक्षामें नियुक्त भीम, धृष्टद्युम्न, नकुल, सहदेव आदि आचार्य द्रोणके दागाघातसे परावर्त्तित अपने-अपने बाणोंके साथ ही दूर भागकर खड़े हो रहे हैं, तब उस कपिध्वज अर्जुनने नाभय-द्वारा चलाये गये घोड़ोंवाले अपने रथसे द्रोणको घेर लिया, जैसे पर्वत नदी-प्रवाहको घेर लेता है ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।

सर्वापि जनता श्रेयः कौह्वते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

शिवयुद्धेति । शिवेन शम्भुना मानभेदेन च युद्धकृतो युद्धवतस्तस्य अर्जुनेन द्रोणयुद्धेऽपि द्रोणेन द्रोणाचार्येण परिमाणभेदेन च युद्धेऽपि मनः अभूत्, शिवेन सह युद्धवतोऽर्जुनस्य द्रोणाचार्येण सह युद्धेऽपि प्रवृत्तिरजायतेत्यर्थः, शिवाख्यलघुमानेन युद्धवतो द्रोणाख्यबृहन्मानेनापि युद्धेऽप्यजायतेति च । तत्रायान्तरन्यासमुपन्यस्यति—हि यतः सर्वाऽपि जनता सर्वाऽपि लोकः उत्तरोत्तरं श्रेयः स्वहितं काङ्क्षति हृच्छति ॥ १३ ॥

शिवजीके साथ लड़नेवाले अर्जुनको द्रोणाचार्यके साथ लड़नेकी भी इच्छा हुई, शिव नामक छोटे परिमाणके साथ लड़नेवालेको इच्छा द्रोण नामक बड़े परिमाणके साथ लड़नेकी भी हुई क्योंकि सभी आदमी उत्तरोत्तर श्रेयकी इच्छा रक्ख करते हैं ॥ १३ ॥

दाता प्रहीता च धनजयो वेत्युद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति यस्य ।

विस्फारघोषो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्म द्विपतामसह्यः ॥ १४ ॥

दानेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता समर्पकः धनञ्जयः वह्निः (खाण्डववनदाहेऽर्जुनाय वह्निना गाण्डीवं दत्तमिति प्राग्वर्णितम्), प्रतिप्रहीता आदाता वा धनञ्जयः कुत्रैरविजयी पार्यं पुत्र, इति उद्दामशब्दः यस्मात्लोकः भुवने अस्ति प्रयते, अस्यैतादृशकीर्त्तौगाण्डीवस्य धनुषः भूयान् बृहत्तमः विस्फारघोषः टंकारध्वनिः द्विपताम् सशृणुगाम् असह्यः असहनीयः विजृम्भते स्म व्यापकरवं प्राप्य प्रवर्त्तते स्म । अर्जुनस्तदा गाण्डीवस्य तादृशं टंकारं कृतवान्, यं श्रुत्वा सशत्रवो भीता अजायन्तेति भावः ॥ १४ ॥

जिस गाण्डीव धनुषको धनजय-वह्नि-ने दिया और धनञ्जय-अर्जुन-ने प्राप्त किया, यह कीर्त्तिगाथा जिस धनुषकी प्रचलित है, संसारमें दयात है, उस गाण्डीव धनुषका जब टंकारघोष हुआ, तब वह घोष अर्जुनके शत्रुओंके लिये असहनीय हो उठा । शत्रुगण उस टंकारध्वनिको सुनकर डर गये ॥ १४ ॥

नामैषां मे ज्ञायसः पुण्यकीर्तिरासीद्विष्टं मात्स्यपुर्यामितीव ।

गाण्डीवोत्थैरेष बाणैर्हतानां कङ्कान्क्रव्यैर्विद्विषां पर्यताप्सीत् ॥ १२ ॥

नामैषानिति । एषां कङ्कानां गृध्राणां नाम संज्ञा 'कङ्कः' इति संज्ञा मे मम अर्जुनस्य ज्ञायसो ज्येष्ठभ्रातुः पुण्यकीर्तः पुण्यश्लोकस्य मात्स्यपुर्यां विराटनगरे वसीव इष्टं प्रियम् आसीत् (मात्स्यपुरेऽज्ञातवासकाले मम ज्येष्ठोऽतिपुण्यात्मा च आत्माऽतिप्रियतया स्वं नाम कङ्क इति प्रययामास, तेन तस्य कङ्केषु प्रीत्यति- शयप्रतीत्या) एषोऽर्जुनः गाण्डीवोत्थैः गाण्डीवाल्यधनुर्विस्तृष्टैः बाणैः (हतानां) विद्विषां शत्रूणां क्रव्यैः मांसैः कङ्कान् गृध्रान् पर्यताप्सीत् तर्पयामास । स्वभ्रातुः कङ्कपदे प्रेम दृष्ट्वाऽर्जुनः कङ्कान् शत्रुमांसैरतर्पयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

जब इनारे बड़े मांस पुण्यश्लोक युधिष्ठिर अज्ञातवासके समय मात्स्यपुरमें रहते थे तब उनको इन कङ्कोंके नाम-गृध्रपद-से बड़ा प्रेम था (यहाँ तक कि उन्होंने अपना नाम भी कङ्क रखा था), इसी बादका ध्यान करके अर्जुनने गाण्डीवल्लभ बाणों द्वारा शत्रुओंको नारनारकर इनके नामोंसे कङ्कों-गृध्रोंको परिवृत्त कर दिया ॥ १५ ॥

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतमुजदग्मविजृम्भः कुम्भसंभवः समराय परिगृहीतेषु संविधानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिमटोन्मुखं विदधानै- र्योधैः साकं चण्डमानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कटकसीमानमासीदत् ॥

तदन्विति । तदनु बहुषु सैन्येष्वर्जुनेन हतेषु सखु सव्यसाचिनः अर्जुनस्य शर- चीचिभिः बाणपरम्परामिः नाचीकृता चीणतां गमिता मुजयोः दग्मविजृम्भा दर्प- चेष्टितं यस्य तयोक्तः अर्जुनबाणवृष्टिचपितमुजवीर्यदर्पः कुम्भसंभवः द्रोणः समराय युद्धाय परिगृहीतेषु आत्तेषु संविधानेषु साधनेषु मध्ये तूणीरमात्रम् पृष्ठस्यमिषुधि- नेव केवलं प्रतिमटोन्मुखं शत्रुयोधसमूहं विदधानैः (भयवशात्परावर्तितमुखतया तूणीरमात्रमेव शत्रुयोधनत्रपातपात्रतामानयद्भिः, दत्तपृष्ठैः पलायमानैः) योधैः साकं सह कटकसीमानम् शिविरप्रदेशम्, चण्डमानुः सूर्यः चरमगिरेः अस्ताचल- स्य कटकसीमानम् नितम्बदेशमिव आसीदत् प्राप्तवान् ॥

इसके बाद अर्जुनके बाण-वर्षणसे क्षीण हो गया है मुजप्रतापदग्म बिनका ऐसे द्रोणा-चार्य, युद्धके लिये लाये गये साधनोंमेंसे पृष्ठस्थ तूणीरमात्रको शत्रुयोधओंके सामने करनेवाले भयवश दत्तपृष्ठ होकर पलायनपरायण होनेके कारण जो अपने तूणीरमात्रको शत्रुओंके सामने करते हैं, ऐसे योधओंके साथ द्रोणाचार्य अपने शिविरमें आये और प्रसरकरिण-सूर्य पश्चिमाचलके नितम्ब-प्रदेशमें आये, सूर्यास्त हुआ ॥

अन्येद्युर्द्रोणसंचोदितनृपवचने तस्थिवद्विस्त्रिगते-
राहूतेऽन्यत्र योद्धुं गतवति विजये कृष्णकृतप्रशंसे ।

प्रातस्ते धार्तराष्ट्राः परवलमभजन्वीतभीकैरनीकै-

र्दावज्जालेन शून्यं वनमिव चमरा वल्गावद्भिः स्वयूथैः ॥ १६ ॥

अन्येपुरिति । अन्येद्युः ततः परदिवसे द्रोणसंचोदितनृपवचने यदि विजयो नाभ्यत्र याति, तदा युधिष्ठिरपरामर्शो नशक्यक्रियः, तत्केनाप्युपायेन तमन्यत्र नयेत्येवंविधेन द्रोणाचार्यवचसा प्रेरितस्य दुर्योधनस्य कथने तस्थिवद्भिः स्थितैस्तदनुसरद्विस्त्रिगतेः त्रिगतास्त्रिजनपदोद्भवै राजभिः आहूते युद्धाय निमन्त्रिते कृष्णकृतप्रशंसे 'आहूतो न निवर्त्तत' इत्यादिप्रशंसावचनैः कृष्णेनोत्तेजिते विजयेऽर्जुने-
ज्यत्र कुरुक्षेत्रात्परव्रस्थाने त्रिगतेः सुशर्मादिभिः सह योद्धुं गते सति प्रातः प्रभात एव ते धृतराष्ट्रसुताः धार्तराष्ट्राः दुर्योधनादयः वीतभीकैः अर्जुनानुपस्थितौ गत-
भयैः अनिकैः सैन्यैः सह परेषां पाण्डवानाम् बलं सैन्यम् चमराः शृगभेदाः दाव-
ज्जालेन वनाग्निना शून्यं वनं वल्गाभिः प्लुतिगतिशालिभिः स्वयूथैरिव अभजन् प्राप्ताः । यथा वनाग्निशून्ये वनोद्देशे स्वयूथेन सह चमरा गच्छन्ति, तथैवार्जुना-
नुपस्थितौ निर्भीकैः सैन्यैः सह दुर्योधनादयः पाण्डवबलमुपगता इत्युपमार्थः ।
'द्वयोज्ज्वलकीलौ' इति ज्वालस्य पुंस्त्वम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १६ ॥

दूसरे दिन सबरे द्रोण द्वारा प्रेरित दुर्योधनकी आज्ञा माननेवाले दृष्टमां आदि त्रिगत्तों द्वारा युद्धके लिये निमन्त्रित तथा कृष्ण द्वारा रणनिमन्त्रणकी अत्यान्यतासे आगृहीत होकर जब अर्जुन दूसरी जगह त्रिगत्तोंके साथ लड़ने चले गये तब अर्जुनकी अनुपस्थितिके कारण निर्भीक सैनिकोंकी साथ करके दुर्योधनादि धार्तराष्ट्रगण पाण्डवोंकी सेनामें आ गये जैसे दावानलसे रहित वनमें कूदते हुए अपने यूथके साथ चमर शृग आते हैं ॥ १६ ॥

भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-

न्नन्ध्रान्वेपैकतानो रथमधिनिक्वा स्यापिते धर्मसूनोः ।

कृष्णाभ्यां रक्षणाय प्रथितमुजमदे सत्यजित्युत्सुकुलिङ्गं

दृष्टयोर्युगमं निर्धाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविशदेकः ॥ १७ ॥

भारद्वाजोऽपीति । तस्मिन् अहनि दिवसे कुरुपतेः दुर्योधनस्य वाञ्छितार्थं धर्म-
राजप्रहरूपमभिमतं विधास्यन् करिष्यन् (अत एव) नन्ध्रान्वेपैकतानः युधि-
ष्ठिरसैन्ये कुत्र दौर्बल्यमस्तीति गवेषणमात्रस्यापारः भारद्वाजः द्रोणः अपि धर्मसूनोः
युधिष्ठिरस्य रक्षणाय रक्षां विधातुम् रथम् अधिनिक्वा तद्वयपारर्षे कृष्णाभ्यां
श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां स्थापिते नियुक्ते प्रथितमुजमदे प्रसिद्धबाहुबलदर्पे सत्यजिति

तन्नामके पाञ्चाले राजनि उत्स्फुल्लं क्रोधाग्निकणवर्षिहृद्योर्युग्मं स्वीयं नयन-
युगलं विधाय निक्षिप्य एकः सहायान्तरनिरपेक्षः सन् प्रतिभटपृतनाकुक्षिम् शत्रु-
सेनामध्यम् । आविष्टत् प्रविष्टवान् । तस्मिन्दिवसे दुर्योधनानुरोधरचार्यं युधिष्ठिरं
ग्रहीतुकामतया रन्ध्रमन्विष्यन् द्रोणाचार्यो युधिष्ठिररथपार्श्वे तद्रक्षाधिकृते सत्य-
जिति कोपपूर्णं नयने निक्षिप्य अर्जुनाभावाक्षिर्निरोधतयाऽसहाय एव पाण्डवसैन्य-
मध्ये प्रविष्टवानिति भावः ॥ १७ ॥

जब अर्जुन त्रिगर्तसे लड़ने कहीं और चले गये थे उस दिन द्रोणने चाहा कि आज
युधिष्ठिरको पकड़कर दुर्योधनका अभिमत सिद्ध कर दें, अतः वे छिद्र खोजने लगे, उन्होंने
देखा कि युधिष्ठिरके रथके पास प्रसिद्धपराक्रम सत्यजितको श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने युधि-
ष्ठिरकी रक्षाके लिये नियुक्त कर रखा है, अतः द्रोण सत्यजितपर कोपाग्निकी चिनगारियों
को बरसानेवाले नयन डालकर (वे) अकेले पाण्डवकी सेनाके मध्यमें पैठ गये ॥ १७ ॥

युद्ध्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-

निर्धूनितेन सरुपा गुरुणा निकृत्तम् ।

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोर्वराङ्गं

वाष्पाम्बुभिः सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

युद्ध्वेति । अथ चिरेण बहुकालपर्यन्तं युद्ध्वा द्रोणेन सह युद्धं कृत्वा रथ्यान्
द्रोणरथबहान् अश्वान् युगमात्रम् हस्तचतुष्टयप्रमाणम् अपास्य पश्चाच्चालयित्वा
निर्धूनितेन स्वद्वारा तिरस्कृतेन अत एव सरुपा कुपितेन गुरुणा द्रोणाचार्येण निकृ-
त्तम् खण्डितम् सत्यजितो वराङ्गं शिरः युधिष्ठिरस्य वाष्पाम्बुभिः अश्वभिः सह
रङ्गभुवि युद्धभूमौ पपात । यावद्द्रोणः पाण्डवसैन्यं प्रविशति तावद् बलीयसा
संरम्भेण सत्यजितेन सह योद्धुं प्रवृत्तश्चिरं युद्धं कृत्वा च सत्यजिद् द्रोणस्य रथ्यान्
हस्तचतुष्टयमात्रं पश्चाच्चालयामास, तेनात्मापमानेन कुपितो द्रोणः सत्यजितः
शिरोऽच्छिन्नत्वेन क्षिप्त्वेन शिरसा भुवं पतता सहैव युधिष्ठिरस्याशु भुवि पपातेति
भावः ॥ १८ ॥

बड़ी देर तक लड़नेके बाद जब सत्यजितने द्रोणके रथमें जुते अश्वोंको चार हाथ
प्रमाण पीछे चला दिया, तब अपमानित होकर क्रोधसे भरे हुए द्रोणने सत्यजितका सिर
काट दिया, उसका वह कटा हुआ सिर उस युद्धक्षेत्रमें युधिष्ठिरके अश्वके साथ ही गिरा,
उसके मरते ही युधिष्ठिर रो पड़े ॥ १८ ॥

लक्षया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठं समागते ।

पार्थस्य पश्यतोऽग्रे तं प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥

उच्येति । तस्मिन् हतसत्यजिति द्रोणे उच्यया महत्या त्वरया शीघ्रतया उप-
कण्ठं समीपदेशम् समागते प्राप्ते सति अग्रे स्वपुरोदेशे तं द्रोणं पश्यतः पार्थस्य
युधिष्ठिरस्य प्राणाः अपि तथा आचरन् कण्ठं समायाताः, द्रोणं पुरतो दृष्ट्वा युधिष्ठिरो
भीत्या कण्ठगतप्राणो जात इत्यर्थः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ १९ ॥

सत्यजित्के निहन्ता द्रोणाचार्य जब बड़ी तेजीके साथ समीपमें चले आये तब उन्हें
समीपमें आया देखकर युधिष्ठिरके प्राणमी कण्ठके समीपमें चले आये, उपकण्ठसमागत
द्रोणको देखकर युधिष्ठिरभी भयसे कण्ठगतप्राण हो गये ॥ १९ ॥

तस्याय द्वेपिसेनाजलधिकबलनाकुम्भयोनित्वकीर्तिं

स्पष्टीकर्तुं स्वकीयामिव कुतुकवतः पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

भीमो रथ्यान्मथ्नाद्द्रुपदतनुभवः सूदयामास सूतं

कोदण्डं केतुदण्डं द्वयमपि शकलीचक्रतुर्दक्षपुत्रौ ॥ २० ॥

तस्यायेति । अथ समीपागमनानन्तरम् द्वेपिसेनाजलधिकबलनात् परिपन्थि-
सैन्यसागरक्षपणात् स्वकीयां निजां कुम्भयोनित्वकीर्तिम् घटयोनित्वप्रभवं यदाः
(कुम्भयोनिति सागरक्षपणान् प्रथत इति द्रोणोऽपि स्वस्य कुम्भसम्भवत्वमगस्त्यत्वं
घटयोनित्वं च) स्पष्टीकर्तुं प्रकाशयितुं कुतुकवतः उत्कण्ठितवतः परसैन्यसागरं
क्षपयितुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । तस्य द्रोणस्य पार्श्वम् समीपम् वेगात् पश्य आगत्य
भीमः रथ्यान् रथवाहान् अश्वान् अमथ्नात् मारयासास, द्रुपदतनुभवः दृष्टद्युम्नः
सूतं मारयि सूदयामास जघान, दस्युपुत्रौ अश्विनोस्तनयौ नकुलसहदेवौ कोदण्डं
चापं केतुदण्डं ध्वजयष्टिं चेति द्वयम् अपि शकलीचक्रतुः खण्डं खण्डं कृतवन्तौ ।
स्वीयं कुम्भभवत्वं प्रकटीकर्तुमुत्सुक हव द्रोणो यावत् परसैन्यसागरं चुलुकयति
तावदेव भीमादयस्तद्रथपार्श्वमुपेत्य तदीयरथ्यसूतादीन् हतवन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

समीप आ जानेपर शत्रुसैन्यसागरको समाप्त करके अपने कुम्भोद्भवत्व-अगस्त्यत्व
तथा घटजातत्वको प्रकाशित करनेकी इच्छा रखनेवाले-शत्रुसैन्यसागरको समाप्त करके
अपने कुम्भोद्भवत्वको प्रमाणित करनेकी चेष्टा करनेवाले द्रोणाचार्यके समीप आकर भीमने
उनके रथार्योंको मार डाला, दृष्टद्युम्नने उनके सारथीका संहार किया और अभिनी
कुमारके पुत्रों—नकुल-सहदेवने द्रोणके धनुष तथा ध्वजदण्डको खण्डशः काटकर गिरा
दिया ॥ २० ॥

ततस्तादृशं कुम्भसंभवस्याभिषङ्गमभिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णतालस-
मीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रथकेतुपताकापटसहस्रसंपादित-
समरसागरावर्तवशंवदफेनकूटशोभानि सकलदिग्मुखघण्टापथजाद्विक-

घण्टाभरणरणितवधिराकृताष्टलोकपालपुरजनानि निविद्धितसुरसमाजस-
माक्रान्तगगनमण्डपसंधिवन्धस्थिरीकरणाय दत्तायतेन्द्रनीलस्तम्भानिव
शुण्डादण्डानूर्वमुज्जमयमानानि समस्तानि हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य
रणमत्तो भगदत्तः सुप्रतीकमधिरुढो हठाद्रोममभिदुद्राव ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तादृशम् अवसरारथिकोदण्डध्वजदण्डविनाशरूपं कुम्भ-
सम्भवस्य द्रोणस्य अभिपङ्कं परामवम् अभिवीक्ष्य इष्टा क्रोधनतया कोपेन रणमत्तः
युद्धे प्रकटमदः भगदत्तः नाम राजा सुप्रतीकं नाम औपवाह्यम् गजम् अधिरुढः
समारुहः सन् कर्णो तालौ व्यजने इव तयोः समारणसन्दृष्ट्या वायुसमूहेन परिण-
तानां समुत्पन्नानां चक्रवातानां मण्डलाकारवायूनां गर्भेषु मध्यभागेषु परिभ्रमद्भिः
वेगेन चलद्भिः रथकेनृपाक्रापदसहस्रैः रथध्वजदण्डावस्थितचक्रचण्डैः सम्पादिता
जनिता समरसागरस्य युद्धोदयेः आवर्तानां भ्रमिपरम्पराणाम् वशंवदानाम्
मर्ग्यकिंणां फेनकूटशोभाहिण्डीरपिण्डकान्तिर्येषां तानि तथोक्तानीत्येकं हास्तिक-
विशेषणम् ; (हस्तिनः कर्णतालेन वायुं सृजन्तश्चक्रवायुमुत्पादयन्ति, तेन स्वगर्भं
नर्व्यमानाः ध्वजदण्डपटाः सैन्यसागरोत्थितावर्तफेनरागैः श्रियं पुण्यन्तीति तदर्थः)
सकलदिङ्मुखानि सर्वे दिशावकाशा एव घण्टापथाः राजमार्गाः तेषु जाद्विकैः
वेगेन समुपसर्पद्भिः घण्टाभरणरणितैः घण्टारवैः वधिरिताः अष्टलोकपालपुरजनाः
इन्द्राद्यष्टलोकपालनगरवासिलोका यैस्तथोक्तानि, इदमपरं हास्तिकविशेषणम् (सर्वेषु
दिशावकाशेषु प्रसरद्भिर्घण्टारवैः सर्वदिक्पालपुरजनान् वधिरयन्तीति तदर्थः)
निविद्धितैः घनीभूय स्थितैः सुरसमाजैः देवगणैः समाक्रान्तस्य गगनमण्डपस्य
भाकाशरूपमण्डपस्य सन्धिवन्धानाम् योजनस्थलानां स्थिरीकरणाय अमङ्गुरत्व-
सम्पादनाय दक्षान् उपस्थापितान् आयतान् दीवान् इन्द्रनीलस्तम्भान् इन्द्रनील-
मणिनिर्मितान् स्तम्भान् इव शुण्डादण्डान् निजकरान् उज्जमयमानानि उत्थाप्य
स्थितानि, इदं तृतीयं हास्तिकविशेषणम् , (युद्धदर्शनाय देवैराकाशे समागतै-
राकाशमण्डपस्य सर्वतो व्याप्तिः कृता, सम्भवति कदाचिद्देवगणमरेणाकाशमण्ड-
पस्य सन्धिवन्धनशैथिल्यम् , तदपाकर्तुमिव हस्तिनः इन्द्रनीलमगिरिचितस्तम्भा-
निव स्वान् करानुब्रमय्य स्थिताः, अन्योपि भङ्गशङ्कया मण्डपेषु स्तम्भान् प्रयो-
जयति तद्वदित्यर्थः) समस्तानि सकलानि हास्तिकानि हस्तिकुलानि पुरस्तात्
जग्रे विस्तार्य प्रसार्य हठात् सरमसं भीमम् अभिदुद्राव आचक्राम ।

इसके बाद जब भगदत्तने देखा कि द्रोणका अपमान हो रहा है उनके रथावसारथि,
चाप तथा ध्वजदण्डोंके फटनेसे उनका तिरस्कार हो रहा है तब भगदत्तने आगे उन
हाथियोंको खड़ा कर दिया जिन हाथियोंके ब्यजनसमान कानोंसे पैदा हुई वायुके इकट्ठे

होनेसे चक्राकार वात उत्पन्न हो गया, उसके बीचमें घबघट जाँच रहे हैं, वे ऐसे लगते हैं मानो सैन्यसागरमें उत्पन्न भूमिके बीचमें फेन-राशियाँ हों, जिन हाथियोंने अपने दिगन्त रूप राजमार्ग पर सञ्चरण करनेवाले दिगन्तव्यापी घण्टारवाँसे अटलोकपाल पुरवासीजनों को बहरा बना दिया था, ऐसे तथा आकाशमें युद्ध देखनेके लिये शकटों हुए देवमण्डलते व्याप्त गगनमण्डपकी सन्धियोंको दृढ़ करनेके लिये लगाये गये इन्द्रनीलमणि-स्तम्भोपम गुण्डादण्टोंको ठाठये हुए हाथियोंको आगेके भागमें फैलाकरके रणमदनच भगदत्तने सुप्र-तीक नामक शार्पापर चढ़करके भीमका पीछा किया, भीमपर आक्रमण किया ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुर्द्विपतां बलानि ।

परश्वधाले पतिते जलानि पत्युर्नदीनामिव पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

घोरे इति । घोरे भयङ्करे सुप्रतीके नाम भगदत्तत्वामिके गजे अभियाते सम्मुख-मागते सति द्विपतां शत्रूणां बलानि सैन्यानि परश्वधाले परशुरामबाणे पतिते सति पश्चिमस्य नदीनां पत्युः सागरस्य जलानि इव दूरे अपसस्रुः स्तानि । पुरा परशुरामेण विप्राय दत्तायां भुवि स्ववासनमुचितं मन्यमानेन समुद्रे बाणं निक्षिप्य नतोऽपचूते समुद्रजले लब्धायां भूमौ कोङ्कणपदप्रसिद्धायामुवासेति पुराणकथा, तेन यथा परशुरामास्त्रे पतिते पश्चिमसागरस्य जलं सर्वतोऽपसरति स्म, तथैव सुप्रतीके समीपमुपसर्पति सति शत्रुसैन्यानि दूरे पलायिष्येति भावः । उपमाञ्ज-कारः ॥ २१ ॥

भयङ्कर सुप्रतीक नामक गजके सामने आ जाने पर विरोधियोंकी सेनायें भयसे भागने लगीं, जैसे परशुरामद्वारा हित अस्त्रके आगेसे पश्चिमसागरके जल भाग गये थे । परशुराम ने जब जित घृष्णी शार्ङ्गोंकी तीर दाँ, तब अपने लिये वासस्पत्यकी खोजमें उन्होंने समुद्र में अस्त्र फेंका, पानी इधर वधर हट गया, बीचमें जो जगह निकल आई उसी पर परशुराम ने आवास बनाया, इसी कथाके आधारपर यह उपमा प्रस्तुत की गई है ॥ २१ ॥

केतून्पातयतो रथान् श्लथयतो दन्तावलान् कृन्ततो

घोटान् पाटयतो विभिद्य गदया भीमो द्विपान्विद्विषाम् ।

संप्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसंलक्ष्यमाणस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विद्वे तं सुप्रतीकं क्षणात् ॥ २२ ॥

केतून् इति । केतून् रथध्वजान् पातयतः भूमौ निपातयतः, रथान् श्लथयतः त्रोटयतः, दन्तावलान् विरोधिगजान् कृन्ततः छिन्दतः, घोटान् अश्वान् पाटयतः विद्वलयतः, विद्विषां शत्रूणां द्विपान् (भगदत्तेन पुरः स्थापितान्) गदया विभिद्य चूर्णयित्वा भीमः क्षणात् अक्षीयसा एव समयेन तं भगदत्ताचिह्नितं सुप्रतीकं नाम

गजम् संग्रामाङ्गणे युद्धक्षेत्रे या रक्तवारिलहरी शोणितप्रवाहस्तत्र संलक्ष्यमाणा
दृश्यमाना स्वकच्छाया निजप्रतिविम्बमेव सहायो यस्य तथामृतं सर्वकरिमारणेन
सहायान्तरामावास्वच्छायाद्वितीयं विदधे चक्रे । अत्र सुप्रतीकातिरिक्तसकलगज-
वधस्य स्वच्छायामात्रतस्तहायकस्वरूपेण वर्णनात् पर्यायोक्तिनामालङ्कारः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

इसके बाद मीमने ध्वजदण्डोंको उखाड़ फेंकनेवाले रथोंको विदलित करनेवाले,
हाथियोंको चौर ढालनेवाले, और घोड़ोंका विनाश करनेवाले सारे अन्य हाथियोंको
अपनी गदा द्वारा मौतके घाट उतारकर मीमने तत्क्षणे उस सुप्रतीक नामक गजको
युद्धक्षेत्रमें बहनेवाली रक्तधारामें दृश्यमान निजच्छायामात्र-सहाय बना ढाला, सभी
हाथी मारे गये, दूसरा कोई सहाय तो रहा नहीं, केवल युद्धक्षेत्रमें बहनेवाली रक्तधारामें
ढालनेवाला अपना प्रतिविम्ब ही सुप्रतीकका सहाय-साथी-वच गया ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिधातलीलाभभारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।

आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तटवप्रकर्मण्यालिप्तगात्र इव गैरिककर्दमेन ॥ २३ ॥

पादाग्रैति । पादाग्रेण चरणपुरोदेशेन, हस्तेन शुण्डादण्डेन रदनाभ्यां दन्ताभ्यां
च या प्रतिधातलीला आघातरूपक्रीडा तथा भगनानां विदारितानां विभिन्नोद्ग-
नान् धरीणां शत्रूणां रक्तेन शोणितेन मसृणः लिप्तगात्रः भगदत्तहस्ती सुप्रतीको
नाम भगदत्तस्य गजः क्षितिभृतः पर्वतस्य तटवप्रकर्मणि तटदेशे दन्ताद्यंस्तत्वात्-
कैलौ गैरिककर्दमेन रक्तवर्णघातुभेदपद्धतेन आलिप्तगात्रः लिप्तशरीर इवालक्ष्यत
दृश्यते स्म । दन्तादिभिः परप्रहारे तदीयरक्तलिप्तशरीरः सुप्रतीकः पर्वततटे वप्रक्रि-
यायां परिणततया गैरिकलिप्ताङ्ग इव प्रतिभासते स्मेत्यर्थः । उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

अपने पैरोंके आगेके हिस्सेसे, शुण्डादण्डों तथा दांतोंसे शत्रुओंपर प्रहार करते
समय उनके रक्तसे रंगा हुआ वह सुप्रतीक नामक गज ऐसा लगता था, नानो वह पर्वतके
तटमें दाँत आदिते उल्लासकेली-जमीन उकेरनारूप क्रीडामें संसक्त होकर पर्वतीय गैरि-
कादि पद्धतसे लिप्त हो रहा हो ॥ २३ ॥

तदनु करटिमल्लं तत्र वीद्यापतन्तं

दलितपरखलं तं दन्तकुन्तं वहन्तम् ।

चकितहृदयवृत्तेः 'संगरे वायुसूनो-

र्जनकगुणसमृद्धिर्जह्वन्योराविरसीत् ॥ २४ ॥

तदन्विति । तदनु ततः तत्र युद्धक्षेत्रे दन्तकुन्तम् दन्तरूपं तीक्ष्णाग्रभागमायु-

धविदोषं वहन्तं धारयन्तं दलितपरबलं विनाशितशत्रुसेनं तं करटिमल्लं गजश्रेष्ठं सुप्रतीकमापतन्तम् स्वाभिमुखमागच्छन्तं वीक्ष्य दृष्ट्वा संगरे युद्धे चलितहृदयवृत्तेः कम्पमानमनसः वायुसूनोः पवमानपुत्रस्य भीमस्य जङ्घयोर्जघनयोः जनकस्य वायोर्गुणसमृद्धिः वेगवत्ता आसीत् प्रादुरभूत् । सम्मुखमायान्तं सुप्रतीकं दृष्ट्वा कम्पमानमनसो भीमस्य जङ्घयोस्तत्तातगुणप्रकर्षो वेगवत्त्वं प्रकटीकभूत्, भीमः पलायामासेत्यर्थः । सम्मुखापतत्सुप्रतीकदर्शनस्य पलायनकारणतयोपनिबन्धनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

इसके बाद दौतरूप कुन्ताओंको धारण करके शत्रुसैन्यको विदलित करनेवाले सुप्रतीक नामक गजश्रेष्ठको सामने युद्धमें आते देखकर भीमका हृदय दहल उठा, और उनकी जङ्घाओंमें उनके पिता वायुका गुणप्रकर्ष वेगवत्त्व पैदा हो गया । सुप्रतीकको आते देखकर भीम विचलित होकर जोरोंसे भाग खड़े हुए ॥ २४ ॥

इति सुप्रतीकसंक्षुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनान्कुलमानसो वासवसूनुर्महेषुनिपूदितावशेषसंशक्तगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्थं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ तौ कुम्भजातकिरातराजौ निरुध्य चिरेण योधयामास ॥

इतीति इति पूर्वप्रकारेण सुप्रतीकेन तदाख्यभगदत्तगजेन संक्षुभितायाः मथिताया निजध्वजिन्याः स्वसेनायाः कोलाहलस्य कलकलस्य समाकर्णनेन श्रवणेन आकुलमानसः व्यग्रहृदयः वासवसूनुरिन्द्रात्मजोऽर्जुनः महेषुभिर्दीर्घैर्बाणैः निपूदितावशेषाणाम् हनशेषाणां संशक्तानां नाम त्रिगर्त्तानाम् निरासे दूरापसारणे प्रयुज्यमानस्य क्षिप्यमाणस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगः शीघ्रगामित्वं तदर्थं तदर्थभागं विभज्य निजरथाय वितीर्णवान् दत्तवानिव वायुवेगेन रथेन तूर्णमासाद्य युद्धक्षेत्रमागत्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ अपारभुजपराक्रमगर्वितौ तौ युद्धे सेना दलयन्तौ कुम्भजातः द्रोणः किरातराजो भगदत्तश्च तौ निरुध्य अग्रतोऽवरुध्य चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । निजसेनाकोलाहलं श्रुत्वा हतशेषाणां त्रिगर्त्तसेनानां निरासाय प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य वेगार्थं स्वरथाय दत्तवानिवाऽर्जुनः तूर्णं रणस्थलमागत्यापारभुजवीर्यगर्वितौ द्रोणभगदत्तौ निरुध्य चिरकालपर्यन्तं युद्धं कारयामासेति भावः ।

इस प्रकार सुप्रतीक नामक हाथी द्वारा दलित की गई अपनी सेनाके कोलाहलको सुनकर आकुलहृदय अर्जुनने हतशेष संशक्तनामक त्रिगर्त्तसैन्यको दूर भगानेके लिये प्रयुज्यमान वायव्यास्त्रके वेगका आधा भाग बाँटकर अपने रथको दे दिया, इस प्रकार

वायुवेगते चलनेवाले रथके सहारे शीघ्र आकर अपारमुजपराक्रमगर्जित द्रोग तथा भगदत्त की आगते रोककर बड़ी देर तक छोड़ाया ॥

ततः,—

मनश्च पार्थस्य रथं च भङ्क्तुं मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

सारथ्यचातुर्यवशेन शौरैर्भग्नः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥ २५ ॥

मनश्चेति । पार्थस्य अर्जुनस्य मनः हृदयं भङ्क्तुम् उदासयितुम् रथं च भङ्क्तुम् त्रोटयितुं मदावलेन्द्रस्य करिष्येष्टस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्ठादण्डं प्रवृत्ते तत्परे सति (सुप्रतीकेऽर्जुनस्य रथं विदलय्य तदीयमुत्साहं हसयितुं प्रवृत्ते सति) शौरैः श्रीकृष्णस्य सारथ्यचातुर्यवशेन रथचालननैपुण्येन तस्य सुप्रतीकस्य सः पार्थ-रथमञ्जनविषयकः मनोरथ एव भग्नः विकलोऽभूत्, कृष्णस्तथा तन्मार्गादन्यतो रथं गमयामास यथाऽर्जुनरथः सुरदितोऽतिष्ठेदेवं तस्य करिणस्तादृशो मनोरथ एव भग्नो जात इत्यर्थः । रथं भङ्क्तुमप्यवसितस्य गजस्य मनोरथभङ्गवर्णनाद् विषमालङ्कारः ॥ २५ ॥

अर्जुनके रथ तथा युद्धोत्साहयुक्त मनको भग्न करनेके लिये अर्जुनके रथको तोड़कर उनके उत्साहको कम करनेके लिये तत्पर सुप्रतीकका मनोरथ-पार्थरथमञ्जन विषयाम्बि-लाप ही भग्न हुआ, पार्थका रथ नहीं भग्न हुआ क्योंकि रथचालनकुशल भगवान् ने रथको दूसरी ओर मोड़ लिया, निधरते वह हाथी आ रहा था वपरसे हटाकर दूसरी ओर कर लिया ॥ २५ ॥

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय

भङ्गं ययौ पथि शरैर्भगदत्तशक्तिः ।

प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या

नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

पार्थत्येति । तदनु तत्पश्चात् तस्य पार्थस्य अर्जुनस्य वधाय प्रहिता प्रेरिता भगदत्तशक्तिः आयुधविशेषः पथि मार्गे शरैः अर्जुनस्य वाणैः भङ्गं ययौ विनाशं प्राप, यत् यतः तस्याः भगदत्तशक्तेः प्रस्थानकर्मसमये अर्जुनवधाय यात्राकाले भयदायि विपद्जनक नागस्य सर्पस्य करिणश्च दर्शनम् अजायत । यात्रासमये येन नागः दृश्यते तस्य यात्रा विपदावहा जायते, सा हि भगदत्तशक्तिर्यात्राकाले नाग-मपश्यदतः सा पथ्येव पार्थशरैर्निर्मथ्यते स्मेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'शशसर्पवृकादीनां दर्शनाद्भयमाप्नुया'दिति ज्यौतिषशास्त्रम् ॥ २६ ॥

अर्जुनके वधार्थ चलाई गई भगदत्तकी शक्ति (नामक-अस्त्र) आनेके समय मार्गमें

ही अर्जुनके बागोंसे नष्ट हो गए, क्योंकि प्रस्थान करनेके समय वृत्ते नाग-सर्प-शार्पके दर्शन हुए थे । गङ्गानदीके अनुसार 'मधुसर्प' इत्यादि वस्तुओंके दर्शनसे यात्रामें विपत्तिका आना संभव रहता है ॥ २६ ॥

अथ तेन हरेः सुताय मुक्तं हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमखम् ।

तदिदं वनमालया मुकुन्दः सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैषीत् ॥ २७ ॥

अथ तेनेति । अथ भगदत्तशक्तिमद्भानन्तरं मुकुन्दः श्रीकृष्णः हरेः इन्द्रस्य सुताय अर्जुनं लक्ष्यीकृत्य तेन भगदत्तेन मुक्तं ग्रहणम् आत्मा स्वयं विष्णुर्दैवमधिष्ठाता यस्य तादृशम् आत्मदैवम् वैष्णवम् अखम् स्वयम् हृदि कृत्वा हृदयेन प्रतीक्य हृद्देशेन गृहीत्वा तदिदं हृदयगृहीतं वैष्णवमखम् वनमालया स्वकण्ठस्थवनमालया सहवास्तव्यः सहनिवासकृत्वा कुटुम्बी गृही तस्य भावस्ताम् स्वहृदयवासिबनमालासहनिवासित्वम् अनैषीत् प्रापितवान् । अयमाशयः-शक्तौ भगवायां भगदत्तोऽर्जुनवधाय वैष्णवमखमुद्धत, तच्चाखं भगवान्मात्महृदयेन प्रतीक्यवान् स्वहृदयस्थवनमालासहवासित्वं चानैषीत् । कृष्ण उत्थाय तद्वैष्णवाखं वनमालावद्वक्ष्ये स्थापितवानिति भावः । 'आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता' इति ॥ २७ ॥

शक्तिमद् हो जानेपर मुकुन्दने इन्द्रके पुत्र अर्जुनके वधार्थं भगदत्तद्वारा प्रवृत्त स्वदेवताक-वैष्णव-अखको अपने हृदयपर रखकर वत्त अखको वनमालाका सहवासि कुटुम्बित प्राप्त करा दिया, भगवान्ने वैष्णव अखको अपनी छातीपर सदाके लिये बसा लिया, अर्जुनकी रक्षाके लिये भगवान्ने वत्त अखको अपनी छातीपर रख लिया ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्तत्र चकार बाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जितं स्वम् ।

कुलाचलात्पीवरमप्यरातेः करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

स फल्गुन इति । तत्र युद्धे सः प्रसिद्धपराक्रमः फल्गुनः अर्जुनः स्वम् आत्मानमर्जुनम् अन्त्याक्षरवर्जितम् फल्गुनशब्दस्यान्त्येनाक्षरेण नकारेण वर्जितं फल्गुम् असारं तुच्छं चिकीर्षुम् (रथभजनद्वारालघूकर्तुम्) कर्तुमिच्छन्तम् कुलाचलात् पर्वतादपि पीवरं विशालं तम् सुप्रतीकं नाम अरातेः शत्रोर्भगदत्तस्य करेणुं गजम् बाणैः स्वशरैः आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन संबन्धेन शून्यं रहितम् रेणुं चकार । अर्जुनरथं विनिधय तं तुच्छतां नेतुमिच्छन्तं तं शत्रुकरिणमर्जुनः स्वबाणैर्लवदारिद्र्यवानिति तात्पर्यम् । अन्त्याक्षररहितं स्वं चिकीर्षुमर्जुन आद्याक्षररहितमकृतेति वमकारोक्तिः । 'वाच्यवत्फल्यसारं चे'ति यादवः । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्तदर्थयोश्चामेदारोपः ॥ २८ ॥

फल्गुनने अब देखा कि यह युद्ध ही अन्त्याक्षररहित, फल्गुन शब्दमें अन्त्य अक्षर

निकालकर बचा फल्यु-असार-करना चाहता है, यह हाथी सुझे रथमञ्जनद्वारा बेकार बनाना चाह रहा है, तब बाण द्वारा उस पर्वतापेक्षया भी विशाल शङ्खगज सुप्रतीकको-करेणुको-अपने बाणोंसे खण्ड-खण्ड काट करके अन्त्याक्षरशून्य रेणु बना दिया । जो हाथी फल्युनको अन्त्याक्षरशून्य फल्यु बनाना चाहता था, उसे अर्जुनने करेणुसे रेणु बना दिया । अन्त्याक्षरशून्य बनानेकी इच्छा रखनेवालेको आधाक्षरशून्य बना दिया, यही उक्ति चमत्कारिणी है ॥ २८ ॥

मदपङ्कललामगन्धिफालं मधवत्सूनुररेर्निपात्य शीर्षम् ।

पृथुलां मुदमौदधे ततोऽसौ पृथिवी गन्धवतीति गौतमोक्तेः ॥ २९ ॥

मदपङ्कतेति । ततः सुप्रतीकवधात् परतः असौ मधवतः सूनुरः इन्द्रसुतोऽर्जुनः मदपङ्केन कस्तूर्या यत् ललामतिलकं तस्य गन्धोऽस्यास्ति तादृशं फालं ललाट-देशो यस्य तादृशम् कस्तूरीतिलकसुगन्धयुतललाटम् अरेः भगदत्तस्य शीर्षम् शिरः निपात्य मुनि पातयित्वा पृथिवी गन्धवती इति गौतमोक्तेः पृथुलां महतीं मुदम् प्रीतिं (प्रसापणभवमानन्दम्) आदधे जनयामास । तादृशीं गौतमीं प्रत्यक्षप्रमाण-सिद्धां विधाय सन्तोषयामासेत्यर्थः । कस्तूरिकातिलकलान्धितमालदेशं शत्रोः शिरः पतितमाप्यधरा तदानीम् । गन्धान्विता धराणिरित्युपलक्ष्यगन्धप्रत्यक्षतो मुदम-धात्रु गौतमोक्तेः । इति भावः । अत्र भगदत्तशीर्षपातने गन्धबोधकगौतमोक्तेः प्रोत्थुपादासंबन्धेऽपि तत्सम्बन्धामिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २९ ॥

उक्त समय कस्तूरिकातिलकाङ्कितमाल भगदत्तके सिरको पृथ्वीपर गिरा करके इन्द्र-पुत्र अर्जुनने 'पृथ्वी गन्धवती होती है' इस तरहकी गौतमोक्तिकी सन्तुष्ट कर दिया, प्रत्यक्ष प्रमाण सिद्ध करके उक्त उक्तिकी कृतार्थ कर दिया ॥ २९ ॥

भगदत्ते वधं याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

भगदत्त इति । मत्तेन मदच्युता दन्तिना सुप्रतीकनाम्ना गजेन सह भगदत्ते नाम शत्रौ वधं याते प्राप्ते सति पाण्डुनन्दनाः युधिष्ठिरादयः पाण्डवा सत्यजितो नाशेन भरणेन वा शोकार्तिः शोकव्यथा तां व्ययाम् अत्यजन् त्यक्तवन्तः । भगदत्ते स्वहस्तिना सह मृते सति पाण्डवाः सत्यजितो मृत्युनोत्पादितां व्यथां न्यूनीमृता-मन्यन्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥

मदमत्त हाथी सुप्रतीकके साथ भगदत्तके मारे जानेपर पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिर आदिने सत्यजितके मरनेसे उत्पन्न मनोव्यथाको मुला दिया ॥ ३० ॥

तदनु नात्राऽरुणे तेजसि संध्ययापि तादृशे कलशयोनिः स्वयं नात्रा

गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विघ्नभिरेवाङ्गैर्विरलितेन बलेनानुगम्यमानस्तौ-
दात्त्विकं स्वमनोरथमिव दूष्यतामुपगतमावासं शनैः शनैराववृते ॥

तद्वन्निनि । तदनु तत्पश्चात् नाम्ना अरुणे अरुणसंज्ञके तेजसि सूर्ये सन्ध्ययाऽपि
संध्यारागेणापि तादृशे अरुणे सति आरक्ते जायमाने, कलशयोनिः द्रोणः स्वयम्
आत्मना नाम्ना गुरुः गुरुपदयोध्यः अपि व्यथया युद्धेऽसाफल्यजन्यया पीडयाऽपि
गुरुः गुरुव्यथः सन्, त्रिभिः एव रथाश्वपदातिभिः (गजानां भीमेन संहतत्वात्रि-
भिरङ्गैरित्युक्तम्) विरलितेन स्वरूपीभूतेन बलेन सैन्येनानुगम्यमानः अनुत्थियमाणः
सन्, तादात्त्विकं तात्कालिकं मनोरथम् युधिष्ठिरग्रहणरूपम् इव दूष्यताम् असफल-
तया निन्दापात्रत्वम् उपगतम् दूष्यतामुपगतं दूष्यत्वेन प्रसिद्धम् पटमण्डपात्मकम्
आवासं शिविरं शनैः शनैः आववृते परावृत्तः । 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद् वर्णभेदे
स तु त्रिषु' इति ॥

इसके नामसे अरुणतेज सूर्यके सन्ध्यारागसे भी अरुण रक्ताम हो जाने पर द्रोणने-
जो नामसे भी गुरु कहते हैं और उस समय युद्धमें सफलता नहीं पा सकनेकी व्यथासे भी
गुरु-मारी हो रहे थे, तीन ही अङ्गों—अश्व, रथ, पदातिर्योंके रह जानेके कारण स्वल्पीभूत
सैन्यके साथ दूष्यता असफलत्वेन निन्द्यताको प्राप्त युधिष्ठिरग्रहणमनोरथके सदृश दूष्यता
प्राप्त-दूष्यशब्दसे प्रथित-अपने आवेशमें शिविरमें प्रवेश किया । तीन ही अंग बच रहे
थे, इसका अभिप्राय यह है एक अंग, गज तो भीन द्वारा संहत हो चुका था ॥

शिविरमेत्य तदैव सुयोधनः शितशरव्रणमोचितकञ्चुकम् ।

मृदुलमस्त्रगतं कलशोद्भवं विरचिताञ्जलिरेवमभापत ॥ ३१ ॥

शिविरमिति । तदैव द्रोणागमनसमय एव सुयोधनः दुर्योधनः शिविरम् द्रोणा-
वासम् एव आगत्य विरचिताञ्जलिः बद्धकरपुटः सन् शितानां तीक्ष्णानां शराणां
बाणानां ये व्रणाः क्षतानि तेभ्यः मोक्षितः प्रयत्नेन पृथक्कृतः कञ्चुकः कवचं येन तं
तथोक्तम् मृदुलमस्त्रगतं कोमलशयनशयितं कलशोद्भवं द्रोणम् एवं वक्ष्यमाणदिशा
अभापत । युद्धादागत्य घणितंभ्यो गात्रेभ्यो महता कष्टेन कवचमपनीय व्रणयुत-
गात्रतया कठोरे आसने उपवेष्टुमशक्यतया कोमलशयनशयितं द्रोणमुपगम्य कृता-
ञ्जलिर्दुर्योधन एवमभापतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जमी द्रोण अपने शिविरमें आये कि दुर्योधन वहाँ आया, द्रोणने बाणव्रणयुक्त शरीर
परसे किसी प्रकार कवच उतार कर रखा और कोमल शय्या पर लेट गये, तब हाथ
जोड़कर दुर्योधनने द्रोणआचार्यसे इस प्रकार कहा—॥ ३१ ॥

महारथ ! त्वं मम वाञ्छितद्रुं फलेग्रहिं न प्रतनोपि यस्मात् ।

कृपेति शब्दोऽपि बभूव नूनं ह्रस्वस्त्वयि श्यात् इव त्वदीये ॥ ३२ ॥

महारयेति । हे महारथ, वीरवर आचार्य द्रोण, त्वं यत् यस्मात् कारणात् मम दुर्योधनस्य वाञ्छितद्रुं युधिष्ठिरग्रहणरूपमनोरथवृत्तं फलेग्रहिं सफलं न करोषि, युधिष्ठिरं जीवग्राहं गृहीत्वा नमोर्जयसि (तत् तस्मात्) कृपा इति शब्दः स्वदीये श्याले कृपाचार्ये शारद्वते इव त्वयि अपि 'कृपा' इतिशब्दस्तदर्थो दयारूपः हस्वः, अदीर्घाक्षरः स्वर्वश्च वभूव किम् ? अयमाशयः—यत्त्वं मम मनोरथं न सफल्यसि तेन तव कृपा मयि हस्वा कल्पा जातेति सम्भावयामि, यया तव श्याले 'कृप' इति प्रयिते कृपाशब्दो हस्वो जातस्तथैव महिष्येऽपि तव कृपा हस्वतां स्वल्पतां गता किम् ? इति ॥ ३२ ॥

हे महारथ आचार्य, यदि आप हमारे मनोरथ युधिष्ठिरका ग्रहणरूप वृक्षको सफल नहीं बनाते हैं, तो मुझे मान्य पड़ना है कि आपकी कृपा मुझपर हस्व-थोड़ी हो गई है, जैसे आपके साते 'कृप' के नाममें कृग शब्द हस्व, हो गया है ॥ ३२ ॥

भगवन् ! त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।

भगवन्निति । हे भगवन् पूज्य आचार्य, त्वम् इदं वक्ष्यमाणं वस्तु सावधानेन अवहितेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय स्मरणपथं प्रापय स्मर इत्यर्थः ।

भगवन् गुरुदेव, आप उस बातको रत समय सावधानीसे स्मरण करें— ॥

पितामहः सोऽपि पृषत्कतल्पे वपुर्निजं माधवमन्तरङ्गे ।

तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥ ३३ ॥

पितामह इति । सः लोकैकवीरः पितामहः भीष्मः अपि निजं वपुः स्वशरीरं पृषत्कतल्पे शरशय्यायाम्, अन्तरङ्गे हृदयं माधवम् लक्ष्मीकान्तम्, मम कार्यसिद्धिं जयरूपां सफलतां तवैव त्वन्मात्रस्य हस्ते कृत्वा निधाय स्वं धाम परमं धाम ब्रह्म गन्तुमियेष मोक्षं प्राप्तुमिच्छति स्म । भीष्मः शरशय्यायां शयानो मनसा च हरिं ध्यायन्मम भारं भवत्येवारीप्य निर्वृतिं गतस्तत्पुत्र्ये भवतावश्यं यतनीयं, 'समा-वितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भीष्मपितामहने मरनेके समय अपने शरीरको शरशय्यापर रखा, भगवान् रमा-कान्तको अपने मनमें रखा और हमारे कार्यकी सिद्धिका भार आपको सौंपा, तब अपने परम धाम ब्रह्मको पानेकी इच्छा की ॥ ३३ ॥

तमेतं दयमानेन समेतं शोकसंपदा ।

अत्रेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणाधिना ॥ ३४ ॥

तमेतमिति । शोकसम्पदा अतिशोकेन समेतम् युक्तम् तम् तथा प्रार्थयमानम् पुत्रं दुर्योधनम् नीचेतरे महान्तो ये गुणाः दयादाक्षिण्यगाभीषादयस्तेषामधिना

१. भगवान्निदमिदानीं स्मरणपथमधिरोपय चेतसा सावधानेन । २. 'व' । इति पा० ।

सागरेण आश्रयभूतेन दयमानेन दयाशीलेन गुह्या द्रोणाचार्येण एवं वक्ष्यमाण-
रूपम् ऊचे उच्यते स्म । अतिशोकयुक्तं तथा प्रार्थयमानञ्च सुयोधनं गुणसागरो
दयालुश्च द्रोण एवमुवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शोकसमृद्धिसे युक्त तथा उक्तरूपसे प्रार्थना करनेवाले सुयोधनके प्रति महान् गुण,
शौर्य, दाक्षिण्य आदिके सागर तथा दयालु द्रोणाचार्यने इस प्रकार कहा ॥ ३४ ॥

वाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवानां पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् ।

प्रातः श्व एवाखिलधार्तराष्ट्रान् संचारयेयं युधि बाहिनीषु ॥ ३५ ॥

वाष्पातिवृष्टावपीति । पाण्डवानां युधिष्ठिरादिपाण्डुपुत्राणां वाष्पस्य दुःखाश्रुणः
अतिवृष्टौ अतिशयितवर्षणे सस्याम् जायमानायाम् अपि (पाण्डवेषु सैन्यसंख्या-
त्त्वप्रभावस्याकिञ्चित्करत्वाद्बुद्धस्त्वपि) पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् पञ्चव्यूहना-
मकसेनासन्निवेशविरचनेन दत्तानन्दान् कमलकुलदर्शनेनानन्दमग्नांश्च अखिलान्
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रपुत्रान्भवतो दुर्योधनादीन् हसमेदाश्च श्वः आगामिनि
दिवसे प्रातः प्रभाते एव युधि समरे बाहिनीषु सेनासु नदीषु च सञ्चारयेयम्
प्रचारयुतान् कुर्याम् । अतिवृष्टौ नदीषु कमलानां निपातो धार्तराष्ट्रानामसञ्चारश्च
जायते, तद्विपरीतं करिष्यामि, रुद्धस्त्वपि पाण्डवेषु निर्भयान्भवतः सर्वतः सेनायां
चारयिष्यामीति च । 'धार्तराष्ट्रोऽसिते हंसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'सेनानद्योस्तु बाहि-
नी', 'व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्वाणे वृन्दतर्कयोः' इति क्रमशो विश्वामरो । श्लेषो-
त्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

पाण्डवोंके वाष्प-रुदनकी अतिवृष्टिके होते रहनेपर भी पञ्चव्यूहकी रचनासे
आनन्दित होनेवाले धृतराष्ट्र-पुत्र दुर्योधनादिकोंको कल प्रातःकाल युद्धमें सारी सेनामें
धुमा दूंगा, अति वृष्टि होते रहनेपर भी कमलकुल देखकर आनन्दमग्न हंसोंको कल
प्रातःकाल सारी नदियोंमें सञ्चारयुक्त बना दूंगा । कल मैं पञ्चव्यूहकी रचना करूंगा,
जिसे देखकर सभी पाण्डव रो उठेंगे, क्योंकि उसे तोढ़ना उन्हें नदी आवेगा, आप लोग
प्रसन्न होकर सारी सेनामें धूमें ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वस्य राजानं सदनाय विसृष्टवतो मुहुर्मुहुर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीर्भनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसीं बिभ्राणस्य द्रोण-
स्य सकाशाद्विनिर्गतां निद्रासखीं विचेतुमिव सा निशापि तरसा निर-
गात् ॥

इति गिरिति । इति गिरा प्रागुक्तप्रकारेण वचसा तं राजानं दुर्योधनम् आश्वस्य
धैर्यवन्तं कृत्वा सदनाय गृहं गन्तुं विसृष्टवतः अनुमतिं दत्तवतः (द्रोणस्य) मुहुः

सुदुः पुनः पुनः अर्जुनस्य सव्यसाचित्वशैलीम् हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगप्रार्थन्यम् अनुचिन्त्य स्मृत्वा हृदि स्वचित्ते अनणीयसीं महतीम् रणरणिकां सन्तापं विश्राणस्य धारयतः द्रोणस्य सकाशाद् समीपात् विनिर्गतां दूरीभूतां निद्राशाम स्वसखीम् विचेतुम् अन्वेषयितुं इव सा निशा अपि तरसा वेगेन निरगात् निरयासीत् निर्गता । दुर्योधनमेवं समाश्वास्य गृहं प्रति प्रेषितवतो द्रोणस्य हृदये पार्थस्य सव्यसाचित्वस्मरणेन प्रवृद्धया चिन्तया दूरं गता निद्रा, स्वसखीं तामन्वेष्टुमिव निशाप्ययासीत्, अघोरेव तस्य प्रयाता रजनीति भावः ॥

इस प्रकारके बचनसे दुर्योधनको आश्वासन देकर द्रोणने उसे घर भेज दिया, उसके बाद जब उन्होंने अर्जुनका सव्यसाचित्व-दोनो हाथोंसे बाण चलानेकी क्षमता-का स्मरण किया तब उनको बड़ा सन्ताप हुआ और उनकी आँखोंकी नींद दूर भाग गई, उसी निद्रा-रूप अपनी सखीको खोजने रात भी वेगसे निकल गई ॥

अपरेद्युरसौ वृत्तो बलौघैरथ भेरीनिनदैर्नभां विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीमृनुरवाप युद्धभूमिम् ॥ ३६ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः तत्परवर्त्तिनि दिवसे असौ कलशीसूनुः द्रोणाचार्यः कवची घृतकवचः, विशिखी बाणधारी, रथी रथारूढः, शरासी धनुर्धरश्च भूत्वा बलौघैः सैन्यसमूहैः वृत्तः वेष्टितः, भेरीनिनदैः जयदुन्दुभिध्वानैः नभः आकाशं विभिन्दन् द्विधा विपाटयन् युद्धभूमिम् रणक्षेत्रम् अवाप । कृतसर्वसज्ञाहः पञ्चभूह-रचनार्यं युद्धभूमिं गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दूसरे दिन कवच धारण किये, बाणोंको सँभाले, रथारूढ एवं धनुषधारी द्रोणाचार्य सैन्य समुदायसे वेष्टित होकर विजयदुन्दुभिनादसे आकाशका भेदन करते हुए युद्धक्षेत्रमें पहुँचे ॥ ३६ ॥

द्रोणस्य सेनाचलधूलिपाली क्षोणेस्तु नग्नं करणी बभूव ।

घटाथ तस्याः कटदानपूरैः पटं पुनः संघटयांचकार ॥ ३७ ॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य द्रोणाचार्यस्य सेनाभ्यः चलति उत्तिष्ठतीति सेनाचला धूलिपाली रजःपटली सेनासमुत्थापितरजोराशिः तदा तस्मिन् समये तु क्षोणेः पृथिव्याः नग्नं करणी चित्रखतासम्पादनी आसीत् । तस्मिन्समये द्रोणसेनोत्थापिता रजःपटली समुद्रक्षोपणद्वारा पृथिव्या नग्नतां जनयतिस्म, समुद्रवसना हि धरणी, समुद्रेषु शुष्यत्सु नग्ना भवतीति भावः । अथ अनन्तरं तस्याः द्रोणसेनायाः घटा गजपङ्क्तिः कटदानपूरैः कुम्भदानवारिप्रवाहैः (पृथ्व्याः) पटं समुद्रं पुनः भूयः सङ्घटयांचकार वर्धयामास, सेनागजततिभिर्मुक्ताभिर्दानवारिधाराभिः पुनरपि पृथ्वी-पटरूपः सागरः समंघतेति तात्पर्यम् । पूर्वरूपातिशयोक्त्योः सङ्करोऽलङ्कारः ॥ ३७ ॥

द्रोणाचार्यकी सेनासे बड़ी हुई धूलो-गटलीने उस समय पृथ्वीकी नगडा उत्पन्न कर दी; समुद्र ही पृथ्वीका बल होता है, सेनोरियत धूलने समुद्रको शुष्क कर दिया, पृथ्वी विवर हो गई, फिर तुरन्त उस सेनाके गजोंकी पट्टिके कुम्भस्थलसे प्रवाहित होनेवाली दानवारि-धाराने पृथ्वीके बलसागरको सहृदित कर दिया, यथावस्थित सागर बनाकर पृथ्वीकी मन्मता दूर करके उसकी आज रख ली ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूलतर्लक्षं तदनु दिविपदार्मन्तरिक्षस्थितानां

क्षोणीन्द्राणां रिपूणामसुमृगहरणे कूटयन्त्रायमाणम् ।

गन्धर्वैः केसरार्यैर्मदमधुभिरिमैः केतुपत्रैः शताङ्गैः

पद्मव्यूहं व्यतानीत्प्रघनमुवि गुरुः सांयुगीनाप्रगण्यः ॥ ३८ ॥

आश्चर्येति । तदनु युद्धस्थलप्राप्तपनन्तरम् सांयुगीनेषु युद्धप्रवीणेषु अप्रगण्यः प्रथमो मुख्यो गुरुः द्रोणाचार्यः प्रघनमुवि रणाङ्गणे अन्तरिक्षस्थितानां युद्धदर्शन-लालसतयाऽऽकाशेऽवतिष्ठमानानां दिविपदां देवानाम् आश्चर्यस्य विस्मयस्य स्यू-ललक्षम् मुख्यं प्रदातारम् अतिविस्मयजनकम्, रिपूणां शत्रुपक्षगतानां क्षोणी-न्द्राणां पृथ्वीपतीनाम् अस्रवः प्रागा एव मृगाः तेषां हरणे अपनयने कूटयन्त्राय-माणम् बागुरायन्त्रव्यपरीयमानम्, केसरार्यैः ग्रीवागतकेशयुतैः गन्धर्वैः अश्वैः, मदो दानवारि मधुमकरन्दो येषु तैः इमैः गजैः, केतुपत्रैः पताकापटरूपपत्रयुतैः शताङ्गैः रथैश्च पद्मव्यूहं कमलाकृतितसेनाविन्यासम् व्यतानीत् कृतवान् । कमले केसरमधुपत्राणि भवन्ति, अत्र सेनाव्यूहे केसरस्थाने केसरयुताश्वाः, मकरन्दस्थाने मदयुतकरिणः, पत्रस्थाने च ध्वजयुता रथाः क्रियन्तेस्मि । तदेवं पद्मव्यूहरचना द्रो-णेन कृता या देवानां विस्मयं प्राधान्येन जनयन्ती शत्रुनृपतीनां प्राणमृगहरणे बालकार्यमकृतेति तात्पर्यम् ॥ 'केसरोज्ज्वी स्कन्धलोम्नि किञ्जल्के वकुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । 'वाजिवाहार्चगन्धर्वाः' इति यादवश्च ॥ ३८ ॥

युद्धस्थलमें पहुँचनेके बाद वीराग्रगण्य द्रोणाचार्यने युद्ध देखनेकी इच्छासे आकाशमें उड़ते हुए देवोंके लिये मुख्यतया विस्मयावह, शत्रुपक्षगत नृपोंके प्राणरूप हरिणोंको खींच निकालनेमें लालच कान करनेवाला, कोईरूप केसर, मदमकरन्द तथा ध्वजयुत-युत रथरूप पत्रोंके युक्त पद्मव्यूह बनाया । सेनाकी पद्माकारमें सन्निवेशित किया, पद्ममें केसर, मकरन्द और पत्र होते हैं, सेनामें कोई केसरकी, इतथी मकरन्दकी तथा रथगत पत्र की सगहन सन्निवेशित किये गये थे ॥ ३८ ॥

समयेऽत्र निशान्य वैरिवृत्तं तपसः सूनुरभाषतामिमन्युम् ।

अयि बल ! पिताऽन्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥ ३९ ॥

समयेऽत्रेति । अत्र अस्मिन् समये तपसः धर्मस्य सूनुः पुत्रो युधिष्ठिरः वैरिणां शत्रूणां कृत्तं पद्मव्यूहविरचनश्रुतान्तं निशम्य श्रुत्वा अभिमन्युं नामार्जुनपुत्रम् अमावत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान्, अयि वत्स, हे पुत्र, अधुना सम्प्रति ते तव पिताऽर्जुनः अन्यतः अन्यत्र गतः, संशप्तकयुद्धे गतः, अतस्तदनुपस्थितौ सर्वसैन्य-रक्षा सकलपाण्डवसेनापरित्राणम् ते तव भारः कार्यम् अजनि जातः, पितरनुप-स्थितौ पुत्रेण त्वया सर्वा सेना रक्षणीयेति भावः ॥ ३९ ॥

इस समय जब धर्मराजकी शत्रुओं द्वारा पद्मव्यूह बनाये जानेकी खबर मिली तब उन्होंने अभिमन्युसे इस प्रकार कहा—हे पुत्र अभिमन्यु, तुम्हारे पिता अर्जुन संशप्तकोंसे लड़ने दूसरी जगह चले गये हैं, इस समय सारी सेनाकी रक्षाकी जवाबदेही तुम्हारे ऊपर आ पड़ी है ॥ ३९ ॥

कवचं प्रतिमुञ्च धत्स्व चापं मज धैर्यं परितो विधेहि योधान् ।

अधिरोह शताङ्गमाविश त्वं कमलव्यूहमरीन्निषूदयस्व ॥ ४० ॥

कवचमिति । कवचं वर्म प्रतिमुञ्च धारय, चापं धनुः धत्स्व को स्यापय, धैर्यं गभीरभावं मज गृहाण, योधान् भटान् परितो विधेहि यथोपयुक्ते स्थाने नियती-कुरु, शताङ्गम् रथम् अधिरोह आरुढो भव, (इत्थं सन्नद्धः) त्वम् कमलव्यूहं पद्माकारं शत्रुसैन्यविन्यासम् आविश प्रविश, अरीन् शत्रून् निषूदयस्व घातय ॥ ४० ॥

कवच पहन लो, धनुष हाथमें लो, धीरज धारण करो, अपनी रक्षाके लिये चारो ओर सेनाओंको यथोचितरूपमें सन्निवेशित कर दो, रथपर चढ़कर पद्मव्यूहमें पैदो और शत्रुओं का संहार करो ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेशं मौलिदेशे निवेश्य योद्धुं प्रतिष्ठमाने जयनिःसाण-भेरीपटहर्पणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकायमाने लीलया कैमलव्यूहमवगाह्य बालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजकोदण्डचण्डिमसंपदा कौरवचमूं क्षोभयमाणे तस्मिन्सौभद्रे सिन्धुपतिर्व्यूहमुखं पिधाय स्मर-हरवरलामदर्पण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं क्रुधा रुरुधे ॥

इति राज्ञ इति । इति पूर्वोक्तरूपम् राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशम् आज्ञाम् मौलि-देशे निवेश्य शिरसि स्थापयित्वा सादरं स्वीकृत्य योद्धुं युद्धं कर्तुं प्रतिष्ठमाने चलति (अभिमन्यौ) जयनिःसाणभेरीपटहर्पणवाद्यैः विजयवाद्यभूतदुन्दुभिपटह-पणवादिभिः वाद्यैः गगनशायिने आकाशवर्त्तिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकाय-माने सुखशयनप्रशन्नं कुर्वति तानुद्बोधयति आकाशगुणं शब्दं स्वविजयदुन्दुभिर-

वेण प्रयोधयति—क्रमलव्यूहम् पद्माकारावस्थितं सेनासन्निवेशम् छीलया अवगाह्य
 अनायासं प्रविश्य चाले अपूर्णपोडशवर्षेऽपि स्वयम् आरमना एकाकिनी सहाया-
 न्तरनिरपेक्षे निजकोदण्डचण्डिमसम्पदा स्वचापगतोद्यतासमृद्धया स्वधनुषः परा-
 क्रमेण कौरवचमूं कौरवसैन्यं क्षोभयमाणे व्याकुलीकुर्वति सति तस्मिन् प्रकटपरा-
 क्रमे सुभद्रातनये सौभद्रेऽभिमन्यौ सिन्धुपतिः जयद्रथः व्यूहमुखं व्यूहप्रवेशमार्गम्
 पिधाय अवरुध्य स्मरहरवरलाभदर्पेण महादेवसकाशाखलब्धस्य वरस्य गर्वेण तदनु-
 धाविनीं सौभद्रपृष्ठचरीं पाण्डववाहिनीं पाण्डवसेनां क्रुधा हरुधे निवारितवान् ।
 समुद्रो वाहिनीं रुणद्धीति प्रसिद्धम् ॥

इस प्रकारकी युधिष्ठिराशक्तौ सादर स्वीकार करके अभिमन्यु युद्ध करने चला, उस
 समय विजयवाद्य भेरी, पटह, पणव आदि बजने लगे, उन वाजोंके शब्दोंने आकाशमें
 अवस्थित गुण शब्दकी सुखशयनिका पृच्छी, सोतेसे जगाया, आकाशमें शब्दोंकी प्रोद्बोधित
 किया, अभिमन्युने एकाकी गलक होकर भी गन्धव्यूहमें प्रवेश करके अपने धनुषके उग्र-
 तातिशयसे कौरव-सेनाको व्याकुल कर दिया, तब सिन्धुपति जयद्रथने व्यूहके मुख-प्रवेश
 मार्गको रोक लिया, और महादेव द्वारा दिये गये वरदानके गर्वसे जयद्रथने अभिमन्युके
 साथ आनेवाली पाण्डव-सेनाको क्षोभपूर्वक रोक लिया । भेरी-गजवाद्य, पटह-अश्ववाद्य
 और पणव-नरवाद्य वाद्य होते हैं ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

र्वेगाल्लग्नैः परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषां पद्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्षं विजयसुतभुजागर्वलीलायितानि

द्रष्टृणां खेचराणां भृशमनिमिषतातत्क्षणं भङ्गुरासीत् ॥४१॥

उद्यद्भिरिति । मध्येऽन्तरिक्षम् आकाशमध्ये स्थित्वा अवस्थाय विजयसुतस्य
 अर्जुनपुत्रस्याभिमन्योः भुजागर्वलीलायितानि बाहुबलगर्वविक्रीडितानि द्रष्टृणां
 पश्यताम् खेचराणां देवानां चक्षुषां नेत्राणां पद्मयुग्मे पलकयुगले युद्धरङ्गात् रण-
 क्षेत्रात् उद्यद्भिः ऊर्ध्वमुत्पतद्भिः सुरवनितापुष्पवर्षात् देवाङ्गनाकृतकुसुमगृष्टः पतद्भिः
 अधो गच्छद्भिः वेगात् लग्नैः संसक्तैः परागैः भूरजोभिः क्रीडुमैश्च रजोभिः दृढतर-
 घटिते परस्परं मिलिते सति तत्क्षणं तत्र समये अनिमिषता निनिमेषता भृशं
 भङ्गुरा नष्टा आसीत् अजायत । यद्यपि देवा अनिमिषनयना तथापि तस्मिन् समये
 सेनाभिरुद्धतानि भृग्जांसि उत्पतितानि सन्ति तेषामधःपद्म निविडोचक्र, देव-
 बालावृष्टकुसुमपतद्भजांसि चोर्ध्वपद्म निविडयामासुः, तदेवसुभयोः पद्मणोः परा-
 गनिविडतया परस्परसंसक्तयोः सतोः आकाशेऽवस्थितानां युद्धद्रष्टृणां देवानां
 नेत्राणि सनिमेषाण्यजनिपतेति भावः । देवानामनिमिषस्वभङ्गासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-

न्धामिधानादतिशयोक्तिः, परागतसङ्गपद्मयुगधटनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मको हेत्व-
लङ्कारश्च, तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ४१ ॥

आकाशमें अवस्थित होकर देवगण अभिमन्युकी वहादुरी देख रहे हैं, उनकी आँखोंकी नीचेवाली पलकों सुदृष्टेव्रते ऊपरकी ओर उड़नेवादी धूलिसे भर गईं और ऊपरवालों पलकों देवबालावर्षित कुसुमपरामोसे भर गईं, भर जानेके कारण दोनों पलकों एक दूसरेसे सट गईं, फलतः उस समय देवगणकी अनिमिषनेत्रता मिट गई, उनकी पलकों क्षिप गईं ।

शरशायितैर्द्विरदशौलमण्डलैर्विपुलैर्विधाय विषमां वसुंधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयन्त्रवैभवं वितथीचकार विजयस्य नन्दनः ॥ ४२ ॥

शरशायिनैरिति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दनः पुत्रोऽभिमन्युः शरशायितैः बाण-
निपातितैः विपुलैः बहुभिर्विदालैश्च द्विरदशौलमण्डलैः गजरूपपर्वतसमूहैः वसुंधरां
धरणीं विषमां नतोन्नतां विधाय पृथुनाग्नशक्रवर्तिनो राज्ञः पृथु यन्त्रवैभवं महान्तं
धरणीसमीकरणप्रयासं वितथीचकार व्यर्थयामास । विष्ण्वंशभूतेन राज्ञा पृथुः
वैन्त्येन पृथिवीं पर्वतैर्नतोन्नतां दृष्ट्वा प्रजानिवासायभियमसमीचीनिति भत्त्वा धनुष्को-
दपा पर्वतान्दूरीकृत्य धरा समीकृता, अयं पुनर्युद्धे हस्तिनः शैलसमाकारान् पान-
यित्वा धरणीं विषमां विधाय पृथोः प्रयासं व्यर्थमकृतेति तात्पर्यम् । मञ्जुभाषिणी
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अर्जुनपुत्र अभिमन्युने बाणद्वारा पृथ्वीपर झुला दिये गये हाथीरूप विशाल पर्वतोंसे
पृथ्वीको फिरसे निम्नोन्नत बनाकर पृथुनामक राजाके धरणीसमीकरण-विषयक महाम-
यासको व्यर्थ कर दिया, पृथुने बड़े बलसे पृथ्वीको समबनाया था, अभिमन्युने पर्व-
समान हाथियोंको मार-मारकर उनसे जमीनको नतोन्नत-विषम-बनाकर पृथुके प्रयास
बेकार कर दिये ॥ ४२ ॥

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्गं शितभल्लवृष्ट्या ।

पितामहोक्तं कुँस्वीरगोष्ठ्यां तथ्यं चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥

पार्थात्मज इति । पार्थात्मजः अर्जुनसुतोऽभिमन्युः शितभल्लवृष्ट्या तीक्ष्णानां
बाणभेदानामनारतप्रहारेण भानुसुतस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य रथं सामि अर्धं भित्त्वा
छित्त्वा कुँस्वीरगोष्ठ्याम् दुर्योधनस्य समायाम् अस्य कर्णस्य पितामहोक्तं भीष्म-
प्रतिपादितम् अर्धरथत्वम् अर्धरथोऽयं कर्ण इति भीष्मकथनं तथ्यं यथार्थं चकार ।
भीष्मेण दुर्योधनगोष्ठ्यां निन्दाप्रसङ्गे कर्णस्यार्धरथत्वमुक्तं, सम्प्रति छिन्नेऽर्धं रथस्य
कर्णो यथार्थं एवार्धरथोऽजनि तन्मन्ये पितामहोक्तं सत्यं विधातुमेवाभिमन्युस्तथा-
ञ्चेष्टतेति भावः ॥ ४३ ॥

अर्जुनके पुत्र अभिमन्युने तीखे बाणोंकी इष्टि करके सूर्यपुत्र कर्णके रथका आधा हिस्सा खण्डित करके कुरुराजकी सभामें भीष्म पितामहद्वारा कहे गये कर्णके अर्धरथत्वको यथार्थ सिद्ध कर दिया । उन्होंने जो कर्णको निन्दामें अर्धरथका कलङ्क लगाया था उसे साबित कर दिखलाया ॥ ४३ ॥

‘अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युर्द्रौणिं तं दीर्घ्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
बाल्ये निपीतानपि पिष्टसारानुग्रैः शरैरुद्धमयांचकार ॥ ४४ ॥

अथेति । अथ कर्णरथार्धच्छेदनपरतः धृतभीममन्युः आश्रितभयानकक्रोधः अभिमन्युः उग्रैः दास्यैः शरैः स्वबाणैः द्रौणिम् द्रोणपुत्रम् अश्वत्थामानम् तस्य अश्वत्थाम्नः ईर्ष्यास्मितस्य अभिमन्युविक्रमासहनजनितहासस्य कान्तेः धवलताया लक्ष्यात् मिपात् बाल्ये स्वशिशुत्वे पीतान् अपि पिष्टसारान् जलमिश्रीकृततण्डुल-
घूर्णानि उद्धमयाञ्चकार उद्गारयामास । अभिमन्युशरप्रयोगेण यदश्वत्थामा ईर्ष्या-
स्मितमकुर्वत्, तत्कान्तिष्याज्वाद्भिमन्युरश्वत्थाम्ना बाल्ये निपीतान् दुग्धमावे-
तप्यतिष्ठतीन् पिष्टसारान् वान्तिद्वारा बहिष्कर्तुं तं वाघ्यं चक्रे इत्यर्थः । अपह्नुतिर-
लङ्कारः ॥ ४४ ॥

कर्णके रथके आधे भागका छेदन करनेके बाद भयानक कोप धारण करके अभिमन्युने द्रोणपुत्र अश्वत्थामापर दारुण बाणइष्टि की, उन बाणोंके लगनेसे अश्वत्थामाने ईर्ष्याहास किया, उसकी कान्तिके छलसे अभिमन्युने लड़कपनमें अश्वत्थामा द्वारा पिये गये पिष्टसा-
रका वमन सा करवा दिया, अश्वत्थामाको छठीके दूधकी याद करा दी ॥ ४४ ॥

सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णदिग्भ्रान्तिरुदारभीतिः ।
कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साकं चकम्पे स गुरुमुहूर्तम् ॥ ४५ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनोः इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य सुतस्य पुत्रस्याभिमन्योः शौर्यात्
वीरत्वातिशयात् उदीर्णदिग्भ्रान्तिः उत्पन्नदिग्भ्रमः उदारभीतिः सातिशयभय-
युक्तः सः चापाचार्यतया प्रथितो गुरुः द्रोणः कृपस्वसुः कृपाचार्यमगिन्याः द्रोण-
स्त्रियः कृप्याः मङ्गलतन्तुना माङ्गलिकसूत्रेण साकं सहैव मुहूर्तं क्षणं चकम्पे कम्प-
माप । द्रोणाचार्यस्तादृशमभिमन्युपराक्रमं पश्यन् दिङ्मूढो भयभीतश्च सन् स्व-
स्त्रीवद्वाविपत्तिकरसूत्रं करे धारयन्नपि कम्पमनुभवतिस्मेति भावः । सहोक्तिरल-
ङ्कारः ॥ ४५ ॥

अर्जुनके पुत्र अभिमन्युकी बहादुरी देखकर चापाचार्य द्रोण दिग्भ्रममें पड़ गये, उन्हें
बड़ा भय होने लगा कि न जानें क्या होनेवाला है, और इन्हीं चिन्ताओंके कारण कृपी
द्वारा बोधे गये मङ्गलसूत्रके साथही द्रोणाचार्य खुद भी कुछ देरके लिये काँप उठे ॥ ४५ ॥

विशिखं सुमुखनय गौतमात्मजे
विबुधेन्द्रपौत्रमभिधीक्ष्य भीषणम् ।
जनने विपद्यपि जना रणाङ्गयो
शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

विशिखमिति । अथ गौतमात्मजे कृपाचार्ये भीषणं भयङ्करं विशिखं बाणं सुमुखं प्रयोक्तुमिच्छन्तं विबुधेन्द्रपौत्रम् इन्द्रपुत्रस्य पुत्रम् अभिमन्युम् अभिधीक्ष्य इष्ट्वा तस्य कृपाचार्यस्य जनने उत्पत्तौ विपदि मरणे अपि शरः शरकाण्डतृणभेदः बाणश्च हेतुः इति एवं जनाः मेनिरे निश्चिक्तुः । यथाऽयं शरादजायत, तथैवायं शरेण विपद्यत इति लोकानां संभावनामूढिति भावः । 'गौतमर्यः रेतः शरस्तन्ये पपात, तस्मात्कृपी कृपश्चेति युग्ममुत्पन्नमिति महाभारते कथा वर्ण्यते ॥ ४६ ॥

इसके बाद जब अभिमन्युने कृपाचार्यके ऊपर भयङ्कर बाण छोड़ना चाहा तब उसे देखकर लोगोंने तय कर लिया कि यह कृपाचार्य जैसे शरसे पैदा हुए हैं वसी तरह आज शरसे मरेंगे, लोगोंको निश्चय हो गया कि इस शरसे उनका प्राण नहीं है ॥ ४६ ॥

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-
न्मोक्तुं सुहर्षुर्हुरमुष्य शिरोजवन्धे ।
दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता
नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूताः ॥ ४७ ॥

आश्चर्यकर्मसु इति । तदा तस्मिन्ममिमन्युयुद्धे (तेनाभिमन्युना) आश्चर्यकर्मसु द्रोणकम्पनकर्णरयश्चेदनाद्भुतकार्येषु कृतेषु अपि हर्षभारात् प्रसादातिशयात् अमुष्य अभिमन्योः शिरोजवन्धे केशे सुहर्षुर्हुः मोक्तुम् वर्णितुम् पुष्पवृष्टिं कर्तुम् दिवि आकाशे कर्तृभूताः वर्णनक्रियाकसत्त्वं गताः सुमनसो देवाः दृष्टाः, कर्मभूताः वर्णनक्रियाकर्मत्वभाजो वर्णनकर्माणि सुमनसः पुष्पाणि तु नाकेन्द्रनन्दनवने इन्द्रस्य नन्दननामके उद्याने न दृष्टाः, सर्वासां सुमनसां पूर्वमेवाभिमन्योरुपरि वृष्टत्वेन नन्दनवने सर्वथा पुष्पराहित्यमजायत, केवलं पुष्पवर्षका देवा दिव्यदृश्यन्त । वर्णनकर्तारः सुमनसो दृश्यन्ते स्म, वर्णनकर्माणि सुमनसस्तु नन्दने न दृश्यन्तेस्मेत्युक्तिमङ्गी चमत्कारजननी । 'सुमनाः पुष्पमालत्पोस्त्रि देशे कोविदेष्वपि च' इति विश्वः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

अभिमन्युने युद्धमें द्रोण-कम्पन-लपटादन, कर्ण-रथभञ्जन आदि बहुतसे आश्चर्यजनक कार्य किये, उसके सिरपर पुष्पवृष्टि करनेके लिये भव नन्दन वनमें वृष्टिमें कर्म बननेवाले सुमन नहीं बच रहे थे, सभी फूल इससे पहले ही उसके ऊपर बरसाये जा चुके थे, हाँ पुष्पवृष्टिके कर्ता सुमन-देवगण-अवश्य आकाशमें मौजूद थे ॥ ४७ ॥

अमुष्य कोदण्डमखण्डयद्रवेः सुतो रथान्धान्प्रममाथ कुम्भजः ।

कृपः कृणन्ति स्म जवेन सारथि व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ॥४८॥

अमुष्येति । अथ रवेः सुतः कर्णः अमुष्य अभिमन्योः कोदण्डं चापम् अखण्ड-
यत् चिच्छेद, कुम्भजः द्रोणाचार्यः रथान्धान् रथवाहान् प्रममाथ नाशयाश्चकार,
कृपः कृपाचार्यः जवेन त्वरया सारथि सुतं कृणन्ति छिनन्ति स्म, गुरोः सुतः द्रोण-
पुत्रोऽश्वत्थामा केतुपटं रथध्वजवस्त्रं व्यपाटयत् विदलितवान् । एवं सर्वे सहभूय
तमाचक्रसुः एतेनाभिमन्योरैकैकाजेयता ध्वनिता ॥ ४८ ॥

इसके बाद जब कौरव-पक्षके योद्धाओंने देखा कि एक एक कर लड़नेपर यह हाथ
नहीं आवेगा तब सभी मिलकर अन्याययुद्ध पर उतर आये, और तब कर्णने अभिमन्यु
का चाप काट डाला, द्रोणने रथाश्वोंको मार गिराया, कृपाचार्यने जल्दीसे सारथिका नाश
कर दिया और द्रोणके पुत्र अश्वत्थामाने ध्वजपटको नष्ट कर दिया ॥ ४८ ॥

एकाकिनः परिभवाय बहुन्प्रवृत्ता-

नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।

मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ

निन्दारवान् रिपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः सहायान्तररहितस्याभिमन्योः परिभवाय अन्याय-
युद्धद्वाराऽभिमन्त्राय प्रवृत्तान् उद्युक्तान् एतान् बहुन् नानासंख्यान् द्रोणकर्णादीन्
अवेक्ष्य दृष्ट्वा निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः देवगणः यथा अभिमन्यौ मन्दारशाखिकु-
सुमानि कल्पवृक्षप्रसूनानि अभ्यवर्षत् अपातयत् तथा तस्याभिमन्योः रिपुषु
द्रोणादिषु निन्दारवान् धिक्कारशब्दान् अपातयत् । एकेन सह युध्यमानान् द्रोणा-
दीन् दृष्ट्वा देवा अभिमन्युं पुष्पवृष्ट्या समाजबामासुः द्रोणादींश्च धिक्कारैरन्तर्त्सय-
न्तित्याशयः । समुच्चयस्तुल्ययोगिता चालङ्कारौ ॥ ४९ ॥

एकाकी लड़नेवाले अभिमन्युको अभिभूत करनेकी चेष्टामें तत्पर बहुतसे वीरों द्रोणा-
दिकोंको देखकर देवोंने जिस तरह अभिमन्युपर कल्पवृक्ष-प्रसूनकी वर्षा की, उसी तरह
द्रोणादिपर निन्दाशब्द-धिक्कार-की भी वर्षा की ॥ ४९ ॥

रथादवप्लुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानमीषां युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

रथादिति तदा तस्मिन्समये विजयात्मसंभवः अर्जुनात्मजः बालः अप्रौढवयाः
अभिमन्युः गदासखः गदापाणिः सन् रथात् भग्नाश्वसूतादकार्यकात् स्वस्यन्दनात्
अवप्लुत्य वेगेनावरुह्य युधि युदे अमीषां द्रोणादीनाम् रथान् विदार्य त्रोटयित्वा

केवलं रयान् मन्दाग्रनृतः गिरिलीभूतचक्रान् न चकार, किन्तु हठात् अल्पका-
लात् तान् द्रोगादीन् अपि मन्दाग्रनृतः कथमसहायोऽयं बालः सर्वेषामत्माकं रया-
नमिनदिति लज्जायुतान् चकार । सर्वेषां तेषां रयान्निर्दार्य रयैः सह तान् अपि
मन्दाग्रनृतश्चकारेति भावः । 'अहमिन्द्रियचक्रयोः' इति विश्वः । तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

एकही शानक अभिमन्यु अपने मृतास्तराधि रखते कूटकर नाँवे चला आया, गदा
नर लडके पान था. कि नो उसने सभी दिगोवां वीरोंके रथको तोटकर केवल उनके
रथोंको ही मन्दाग्रनृत-गिरिलि चक्रयुत नहीं बनाया, उन वीरोंको भी मन्दाग्रनृत-लज्जा-
युत बना दिया, अपनी बाँना तथा अपनी कुचेष्टाके शानसे वे सभी लज्जित हो उठे ॥५०॥

बालौ ततः कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ
भीरु प्रथगगमनकर्मणि मन्यमानः ।

पार्थात्मजः स तु परस्परसाह्यवन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमुप्रे ॥ ५१ ॥

बालविनि । ततः तदनन्तरं सः पार्यपुत्रः अभिमन्युः कृतरणौ अभिमन्युना
सह कृतयुद्धौ बालौ धृतराष्ट्रपौत्रौ दुर्योधनदुःशासनसुतौ द्वौ पृथक् प्रत्येकम् गमन-
कर्मणि कृतान्तपुरगमने भीरु मयभाजौ मन्यमान इव उप्रे मयङ्करे कृतान्तपुर-
वर्त्मनि यमनगरमार्गे गन्तुं परस्परसाह्यवन्तौ अन्योन्यसहायौ चक्रे । बालाविमौ
पृथक् पृथक् कृतान्तपुरस्य मयङ्करे मार्गे गन्तुं मयभाजौ स्यातामिति मत्वेवामि-
मन्युस्तौ सहैव हत्वा परस्परसहायौ विवाय निर्भयं यमपुरवर्त्मनि गन्तुमनुदिदेशेति
भावः । लघ्वेलाऽलङ्कारः ॥ ५१ ॥

इसके बाद करने साथ लड़नेके लिये आये धृतराष्ट्रके दोनों पौत्रोंको अलग अलग
मयङ्कर यमपुर मार्गमें चलनेमें मयभीन सा समझकर अभिमन्युने उन दोनोंका एकही
साथ वध कर दिया, जिससे वे दोनों एकही साथ यमपुर चले जाँय, मार्गमें एकाकी जानेमें
उन्हें मय न लगे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेन्य यौगपद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमत्रैः स्वयशोभिः सह पातयांबभूवुः ॥ ५२ ॥

अपेति । अथः कर्णमुखाः कर्णयवानास्ते महारथाः कर्णद्रोणजयद्रथक्रपाश्रत्या-
मानः कैतवन् दुर्नीतिन् एकेन निरखेण समं सरयास्त्राणामनेकेषां सन्परायरूपं
छलम् पत्य अज्ञाकृत्य यौगपद्यात् तुल्यकालम् मिलिताः परस्परसंहताः सन्तः
पुनम् सुरनायकपौत्रम् इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य पुत्रम् अभिमन्युं स्वयशोभिः स्वकी-

तिभिः सनं पातयांश्मूषुः निपातयामासुः । कर्णाद्वयो मिश्रिताः सन्धोऽभिमन्युं
न्यपातयन्, बहुमिरेकस्य निपातनात्तेषामयस्योऽपि आत्मिति भावः । सहोक्ति-
रलङ्कारः, औपच्छन्दसिकं कृतम् ॥ ५२ ॥

इसके बाद कर्ण आदि सभी महारथगगने छलका आश्रय लेकर एक ही साथ लड़कर
उत्त इन्द्रपौत्र अभिमन्युको धराशायी बना दिया, साथ ही इन्होंने अपनी कीर्ति भी
खो दी । एक निश्चये वीर पर सभी लोगोंने जो अन्याययुद्ध किया इससे वन योद्धाओंको
कीर्ति निन्दामें मिल गई ॥ ५२ ॥

तदनु सेनयोस्तयोः स्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्परवि-
जिगीपुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घयताम् ॥

तदानीं नियमवृद्धपरिषदूर्ध्वविक्षिप्तकरपुटजलाक्षलिक्षलनादिव व्यप-
यातमहोष्मणि पूषणि तौ द्वावपि बलौर्धौ निजनिजस्कन्धावाराणुसंधा-
नाय निरगच्छताम् ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युभरणान्तरं तयोः सेनयोः पाण्डवकौरवसैन्ययोः
कौरवसैन्यस्याभिमन्युभरणजन्मना प्रसारेण स्वेच्छितं लिङ्गनादः, पाण्डवसैन्यस्य
तदुत्प्रेन विवादेन रुदितञ्च ते स्वेच्छितरुदिने अपि स्पर्धाजनितया स्वोत्कर्षप्रकाशने-
च्छया जनितया परस्परविजिगीपुतयाऽधोन्वात्रयामितान्तेषु इव व्योमसीमानम्
आकाशमर्षादाम् उदलङ्घयताम् उलङ्घयामासुः । पाण्डवसैन्येर्षाद्वयुदितं तावदेव
कौरवसैन्यैरानन्दगर्जितं कृतमिति भावः ॥

तदानीं तस्मिन्समये पूषणि सूर्ये निजमनुदागाम् उपस्थितां परिक्षा समूहेन
ऊर्ध्वविक्षिप्तकरपुटाजलिभिः उपरिनिक्षिप्तकरयुतजलार्थैः बाळनाद् स्वननादिव व्य-
पयातमहोष्मणि दूरीभूततापे निरस्तसंतापे सति द्वावपि बलौर्धौ कौरवपाण्डव-
सैन्यसमूहौ निजनिजस्कन्धावाराणुसन्धानाय स्वस्वशिविरगवेषणाय निरगच्छ-
ताम् निर्गतौ । सूर्ये मुक्तसंतापतयास्तप्राये सैन्ये शिबिरं गते इत्यर्थः ॥

इसके बाद कौरवसैन्यका सिंहनाद और पाण्डवसैन्यका रोदन एक दूसरेसे स्पर्धा
रखकर परस्पर अपेक्षा-सी पारंग करके आकाशको श्रृंखलाको लावने लगे ।

उत्त समय तपस्विजनमण्डली द्वारा शिबि गये अर्थाजलि-जलसे क्षालित होनेके कारण
सूर्यकी क्वाता कम हो गई, नूर्य नन्दतेज पढ़ गये, तब दोनों दलोंकी सेनायें अपने अपने
शिबिरीकी ओरमें चली ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्क्षुरप्रैः सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।

१. 'तदनु तत्र तयोः सेनयोः स्वेच्छित' । २. 'विजिगीपुतयेव' । ३. 'तदानीं सत्र
जगति नियम' । ४. 'व्यपेत महोमहो' । ५. 'बलौर्धौ निजस्कन्धा' । इति पा० ।

विनैव हेतुं व्यथमानचेता त्रिद्वैजसोऽपि न्यवृतकुमारः ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ त्रिद्वैजसः इन्द्रस्य कुमारः पुत्रोऽर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् त्रिगर्तनाम्नः
रगजन्मरन्ध्रप्रथसहितोश्च तान् युद्धागतान् दुरप्रैर्नामाश्चमेदैः सहस्रगर्तान् व्रणजन्म-
स्त्रिद्वैजसहयुक्ततनून् विरचय्य विधाय त्रिगर्तान् जर्जरीकृततनून् विधाय अपि
विनैव हेतुं कारणं किमपि विनैव व्यथमानचेताः त्रिद्वैजमनाः न्यवृतत् संशतकयुद्धात्
परावृतः । त्रिगर्तान् अपि सहस्रगर्तान् इति विरोधः, त्रिगर्तसंज्ञान् व्रणच्छिद्रयु-
क्तान् चेति तत्परिहृतः । त्रिगर्तविज्ञये जातेऽपि कुरुचेत्रयुद्धेऽभिमन्युनरणेन तद्-
हृदयस्याप्रसन्नतया दुःखितोऽर्जुनः स्वशिविरनायातः, अज्ञातमपि खेदकारणं हृदय-
मुदासयतीति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

इसके बाद त्रिगर्त देशवासी लोमदत्त आदिकी सानने युद्धमें अपने दुरप्र नामक
बागोंके प्रहारसे सहस्रगर्त-हजार व्रणच्छिद्रयुक्त-शरीर बनाकर भी बिना किसी प्रत्यक्ष
कारणके वदालदिल इन्द्रपुत्र अर्जुन अपने शिविरमें आये ॥ ५३ ॥

वाष्पायते दृष्टियुगं कराम्राचापो गलत्यन्तरुदेति तापः ।

फलं किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्धाम विवेश राज्ञः ॥ ५४ ॥

वाष्पायते इति । दृष्टियुगम् अर्जुनस्य नेत्रद्वयं वाष्पायते अशु मुञ्चति, कराम्राच
आपो गलति पतति, अन्तः हृदये तापः उदेति सन्तापो वर्धते, एतस्य सर्वस्याशु-
पातवागस्तलनतापोव्यानामुद्भवस्य समुदितस्याशुभलिङ्गस्य फलं किं भविष्य-
तीति विचिन्तयन् अर्जुनः राज्ञो युधिष्ठिरस्य धाम भवनं शिविरं विवेश प्रविष्टवान् ।
अत्रानेकक्रियायौगपद्यास्तमुच्चालङ्कारः ॥ ५४ ॥

आँहोते आँसू गिर रहा है, हाथसे धनुष छूट जाता है, हृदयमें सन्ताप उदित हो
रहा है, इन अनिष्ट लिङ्गोंका फल क्या होगा ? यह सोचता हुआ अर्जुन राजा युधिष्ठिरके
शिविरमें आया ॥ ५४ ॥

तत्राशु नेत्रानय सर्वबन्धून्निशान्य पुत्रस्य निशम्य वार्ताम् ।

तापापदेशेन धनञ्जयस्य चित्तं चुचुन्व स्वसनामतेजः ॥ ५५ ॥

तत्रेति । अथ तत्र युधिष्ठिरशिविरे सर्वबन्धून् सर्वानात्मीयजनान् अशुनेत्रान्
रुदतः निशम्य दृष्ट्वा, पुत्रस्य अभिमन्योः वार्ताम् कर्णादिनिरनुचितयुद्धेन हत्या-
रूपां प्रवृत्तिं निशम्य श्रुत्वा च धनञ्जयस्य अर्जुनस्य चित्तम् हृदयम् तापापदेशेन
सन्तापव्याजेन स्वसनाम् स्वनाम समाननामकं धनञ्जयनामकं तेजः वह्निः चुचुन्व
प्रविवेश । रुदतो बान्धवान् दृष्ट्वा पुत्रमरणवृत्तान्तं च श्रुत्वा धनञ्जयस्य हृदयं
सन्तापाग्निना स्पृश्यते स्मेति भावः । 'निशम्य', 'निशम्य' इत्युभयं 'शमोऽर्जुने

इति मिष्वविकल्पकृतम् , दर्शनेऽर्थे मित्वाभावाद् ह्रस्वत्वाभावेन निशाम्येति रूपं,
अबबे मित्वाद् ह्रस्वत्वेन निशाम्येति रूपं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

अर्जुनने युधिष्ठिरके शिर्विरमे जाकर सभी आत्मीयजनोको रोते देखा, और
अभिमन्युके अन्याययुद्धमें मारे जानेकी बात सुनी, इससे उनका हृदय धनञ्जय
समान नामक तेज-बद्धि-सन्तापसे स्पृष्ट हो गया, अर्जुनके हृदयमें सन्ताप की आग-सी
लग गई ॥ ५५ ॥

वीरं तनूजमनुचिन्त्य विलापभाजं

धारालक्षट्टियुगलं धरणौ लुठन्तम् ।

वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसंयुतस्तं

विश्वंभरोऽर्जुनमपि वदधादशोकम् ॥ ५६ ॥

वीरमिति । वीरम् ऐकाक्येऽपि बहुभिः कृतयुद्धतयाऽस्ताधारणशूरं तनूजं पुत्रम-
भिमन्युम् अनुचिन्त्य शोचित्वा विलापभाजं विलपन्तम् , धारालक्षट्टियुगलम्
नेत्राभ्यां द्वाभ्यामपि वाष्पधारां विसृजन्तम् , धरणौ लुठन्तम् पृथिव्यां विवर्त्तमानं
तम् अर्जुनम् वसुधाधिपसंयुतः युधिष्ठिरेण सहितः विश्वम्भरः कृष्णः वाग्भिः टप-
देशैः चिरेण अशोकम् वीतसन्तापम् व्यदधात् कृतवान् । युधिष्ठिरसहितः श्रीकृष्णो
वीरस्य पुत्रस्य विरहे विलपन्तं रुदन्तं धरणौ लुठन्तं चार्जुनं बहुभिरुपदेशवचनैः
सान्त्वयामासेति भावः । अर्जुनमपि अशोकं कृतवानिति विरोधः, परिहारस्तूक
एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

वहादुर पुत्र अभिमन्युके शोकने विलाप करनेवाले, दोनों नेत्रोंसे अश्रुधारा बरसाने
वाले तथा जमीन पर लोटते हुए अर्जुनको युधिष्ठिरसहित भगवान् ने बहुत देर तक
समझा-बुझाकर अशोक-सन्ताप-रहित कर दिया । भगवान् तथा युधिष्ठिरके बहुत
समझानेसे अर्जुन कुछ कुछ प्रकृतित्थ हुए ॥ ५६ ॥

इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-

त्सिन्धूद्रहस्य समरे द्विपतां समक्षम् ।

हेत्यां श्व एव यदि तस्य शिरो न कुर्यां

तस्यां विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

इन्द्रात्मज इति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिरकृताश्वासनात्परतः इन्द्रात्मजः अर्जुनः
बाहुम् मुजम् उदस्य उरधाप्य 'श्वः आगामिनि दिने तस्य मत्पुत्रद्रुहः सिन्धूद्रहस्य
सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य शिरः मस्तकं द्विपतां दुर्योधनादीनां समक्षं पुरतः हेत्यां
निजायुधे यदि न कुर्याम् न निदध्यां दित्वा स्वास्त्रे नारोपयेयं तदा तस्यां हेत्याम्
अग्निज्वालायाम् विशेषं प्रविश्यात्मानं दहेयम्' इति पुरंरूपां प्रतिज्ञाम् अक-

रोव, यद्यहं श्वः पुत्रद्रुहो जयद्रथस्य शिरो न द्विष्यां तदा वह्नीं प्रविश्या-
त्मानं व्यापादयेयमिति भावः । 'हेतिः स्यादायुधे वह्निकीले तरुणतेजसि' इति
विश्वः ॥ ५३ ॥

इसके बाद आश्वस्त होकर इन्द्रपुत्र अर्जुनने हाथ ठठाकर प्रतिज्ञा की कि 'यदि मैं
कल अपने पुत्रके द्रोहो जयद्रथका दुर्गोधन आदि शत्रुओंके सामने सिर काटकर अपने
अस्त्र पर न रखूँ तो अग्निपवेश करूँ, यदि जयद्रथको सबके सामने नहीं मार सकूँ
नव अग्निज्वालामें प्रवेश करके अपनी जान दे दूँ ॥ ५४ ॥

अथ वृत्तमेतदवकर्ण्य भीरवे विततान सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।

तव गुप्तियुग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्सर्मरे श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ॥५५॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तरम् एतद्वृत्तम् अर्जुनप्रतिज्ञाविधानरूपं समा-
चारम् अवगत्य ज्ञात्वा भीरवे भयभीताय सिन्धुपतये सिन्धुराजाय अतिगभीरधीः
अतिगम्भीरबुद्धिः गुरुः द्रोणः—'श्वः परदिने तव समरोऽर्जुनात् गुप्तियुग्मम्—गुप्तिः
गोपनं, गुप्तिः रक्षणं च इति द्वयमपि मे मम भरः कार्यम्' इति प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञां
विततान । एवंविधां पार्थप्रतिज्ञां समाकर्ण्य भीतमानसाय जयद्रथाय द्रोणः प्रतिज्ञां
दत्तवान् यत् श्वः समरोऽहम् त्वां पार्थादुगुप्तरूपेण अलक्ष्यभावेन स्थापयितुं रक्षितुं च
आरमावदामि इति । गुप्तिः—गुप्तभावेन स्थापना रक्षा च, तदिदं गुप्तियुग्ममहं तवा-
वरयं विधास्यामि, मामात्मारक्षादहमवेत्य मा भैरिति भावः ॥ ५६ ॥

जयद्रथने जब अर्जुनदारा की गई प्रतिज्ञा की बात सुनी तब वह बहुत डर गया,
तब गंभीरबुद्धि द्रोणाचार्यने उससे प्रतिज्ञापूर्वक कहा कि कल युद्धमें अर्जुनसे तुमको
द्विषाना और सुरक्षित रखना दोनों प्रकारकी गुप्तिका मार मैं लेता हूँ, कल न तो अर्जुन
तुमको देख सकेंगे, न बाल बाँका कर सकेंगे इसकी जिम्मेदारी मैं लेता हूँ ॥ ५६ ॥

अन्येद्युरवलम्बितप्रथमशिखरिसानौ भानौ स्कन्धावारयुगवसुंधरा-
धिपतियुद्धसन्नाहपैशुन्यलम्पटपटहध्वानतरले सिन्धुराजयुगले शरणागत-
भरणालंकीर्माणेन पद्मनेत्रेण सौभद्रवधशोकातिरेकपरिगलितबाष्पपूरपट्टि-
ले द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृक्ष्येव तुङ्गतरकेतुशृङ्ग-
मधिरूढेन कपिपरिवृढेन परिमण्डितं मानसगरुडगन्धर्वहवान्धवैः सैन्ध-
वैराहितवन्धनं स्यन्दनमधिरूढं संक्रन्दननन्दनः समरोचितवेपसंपदवि-
कलेन निजबलेन सह प्रतिप्रमानो निरुद्धवियत्पथै रथैर्मदबन्धुरैः सिन्धु-

१. 'प्रतिश्रुतम्' । २. 'समरोऽर्जुनरिति गम्भीर' । ३. 'भगवता पाणिभिरतोत्रेण
पद्म' । ४. 'शूरजनबाष्प' । ५. 'द्वारतले' । ६. 'मान समार्गगरुड' ।
७. 'दान्धवैराहितवन्धनम्' । ८. 'रुद्ध' । इति पा० ।

रैर्विविधगतिनाटकैर्घोटकैः कृतरणासत्तिभिः पत्तिभिर्विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे जयद्रथ प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभागं परिष्कुर्वाणस्य द्रोणस्य चरणयोर्बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत इव घनमण्डलं तमेव व्यूहं क्षणादेव क्षोभयामास ॥

अन्येषुरिति अन्येषुः परदिवसे भानौ सूर्ये अवलम्बितप्रथमशिशिरसिानौ आश्रितपूर्वाचलशिखरे सति सूर्योदये जाते सति, सिन्धुराजौ सागरो जयद्रथश्च तयोः युगले द्वये (द्वयोरपि सागरजयद्रथयोः) स्कन्धावारयोः शिविरयोः युगे द्वितये कौरवशिविरे पाण्डवशिविरे च वसुन्धराधिपतीनां युद्धार्थमागतानां राजन्वानां युद्धसन्वाहस्य युद्धोद्यमस्य पैशुन्यं सूचना तत्र लम्पटेन रसिकेन तत्परेण पटहृष्वानेन विजयवाद्यरवेण तरले चञ्चले सति, (द्वयोरपि शिविरयो राज्ञां युद्धोद्यमसूचकपटहृषान्नैः सागरे चलायमाने जयद्रथेऽप्यात्मविपत्तिशङ्कया चलचित्ते जायमाने सति इत्यर्थः) शरणागतभरणालङ्कर्मिणेन शरणागतजनरघाद्वेषेण पद्मनेत्रेण राजीवनयनेन श्रीकृष्णेन सौमद्रवधेन अभिमन्युनृपयुना यः शोकातिरेकः शोकातिशयस्तेन परिगलितेन क्षुतेन बाष्पपूरेण अश्रुधारया पङ्क्तिं पिच्छिले द्वारदेशे द्वारमुखौ सौवीरनायकगोपनस्यलदिदृष्ट्या क्व जयद्रथो गोप्यते इति द्रष्टुमिच्छया इव तुङ्गतरकंसुन्दरम् उक्षतरं ध्वजदण्डशिखरम् अधिरूढेन कपिपरिवृढेन हनुमता परिमण्डितम् शोभितम् मानसगुल्मगन्धवहानां मनोवैनतेयवायूनां बान्धवैः बन्धुभिः तत्समशीघ्रगतिभिः सैन्धवैः अश्वैः आहितबन्धनं युक्तम् स्पन्दनं रथम् अधिरूढ आरूढ संक्रन्दननन्दनः इन्द्रतनयोऽर्जुनः समरोचितवेषसम्पदविकलेन युद्धोपयुक्तवेषभूषापूर्णेन निजबलेन स्वसैन्येन सह प्रतिष्ठमानः युद्धाय चलन्, निरुद्धवियत्पर्यैः व्यास्रभ्योममार्गैर्विशालैः रथैः, मदबन्धुरैः दानवारिसुभगैः सिन्धुरैः गर्जैः, विविधगतिनाटकैः नानाविधान्गतप्रकारान् प्रदर्शयद्भिः घोटकैः अश्वैः, कृतरणासत्तिभिः युद्धसन्निहितैः पत्तिभिः पादचारिभिः विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य विरोधिजनान्मोहयतः व्यूहस्य सेनास्थापनप्रकारस्य पृष्ठभागे पश्चात् जयद्रथं प्रतिष्ठाप्य रक्षित्वा स्वयमपि आत्मना पुरोभागम् अग्रदेशं परिष्कुर्वाणस्य सेनाग्रदेशं भूषयतः द्रोणस्य चरणयोः बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातः कृतप्रणामः, तेन द्रोणेन दीयमानमार्गावकाशः दत्तवर्त्मा अर्जुनः चण्डमारुतः प्रचण्डवायुः घनमण्डलं मेघपटलम् इव तमेव व्यूहं व्यूहाकारेण स्थितं द्रोणरक्षितं च सैन्धवम् क्षणात् स्वरूपकालादेव क्षोभयामास व्यस्तं चकार ॥

दूसरे दिन जब सूर्य पूर्वाचल (उदयाचल) शिखर पर आ गये, दोनों शिविरोंमें राजगणके युद्धोद्यमकी सूचना देनेवाले विजयवाद्योंके वजनेसे समुद्र तथा जयद्रथ दोनों

सिन्धुराज तरल हो उठे (सागर भावाजसे तरल हो गया और जयद्रथ अर्जुनप्रतिशक्ते मयसे), तब शरणागतस्वक श्रीकृष्णद्वारा अर्जुनका रथ दरवाजे पर लाया गया, दरवाजा अभिमन्युकी मृत्यु पर उमड़े हुए शोकातिरेकसे गिरी अश्रुधारासे पङ्क्ति हो रहा था, अर्जुनके रथकी ध्वजापर ऊपर चढ़कर हनुमान्जी बैठे हुए थे, ऐसा लगता था मानों वे जयद्रथके छिपाये जानेकी जगह देखना चाहते हों, उस रथके घोड़े तीव्र गतिमें मन, गरुड़ तथा हवाका तुलना करते थे, उस पर आरुढ़ होकर हन्त्रपुत्र अर्जुन युद्धोपयुक्त वेषभूषासे सज्जित सैन्यके साथ चले, (उन्होंने देखा कि) आकाशचुम्बी रथों, मतवाले हाथियों, नानाविध चातुर्वाले घोड़ों और युद्धस्थलमें पहुँचे पदातियों से बना हुआ व्यूह शत्रुओंको मोहमें डाले देता है, उस व्यूहमें जयद्रथको छिपाकर द्रोणाचार्य स्वयं उस व्यूहके अग्र-भागको भूषित कर रहे हैं, उन्हें देखकर अर्जुनने दो बाणों द्वारा उनके चरणोंमें प्रणाम स्थापित किया, द्रोणाचार्य ने अर्जुनकी मार्ग प्रदान किया, अर्जुनने व्यूह की सेनाको उसीतरह धुब्ध-सञ्चलित-कर दिया जैसे प्रचण्ड वात मेघमालाको सञ्चलित कर देता है ॥

तदनन्तरम्,—

संशमकासुरपलायनवेगभङ्गी

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्नः ।

वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्यः ॥ ५६ ॥

संशप्तकेति । शौरिनुद्यः कृष्णप्रेरितः संशप्तकासुराणां त्रिगर्त्तयुद्धेऽर्जुनेन सह युद्धवतां तदाख्यानाम् पलायनेऽर्जुनबाणघातासहनतया धावतां या वेगभङ्गी द्रुत-पलायनकला तां तत्तादृशीम् अद्वितीयाम् अनन्योपमेयां तां भङ्गीम् अभिनयन् अनुकुर्वन् इव विजयस्यार्जुनस्य शताङ्गवर्यः रथश्रेष्ठः विरोधिसैन्ये शत्रुबले विस्मय-करेण आश्चर्यजनकेन वेगेन शीघ्रगत्या विष्वक्समन्ततः विचचार सञ्चरितवान् । भगवता प्रेर्ययागोऽर्जुनरथोऽरिसैन्ये समन्ततो वेगेन विचचार, मन्ये सः संशप्तका-सुराणां वेगपलायनभङ्गीमनुकुर्वन्निद्रावर्त्ततेति भावः । अभिनयन्निवेत्युपेक्षा ॥ ५९ ॥

भगवान्के द्वारा चलाया गया अर्जुनका रथ वेगसे शत्रुकी सेनामें जागे और चक्कर लगा रहा था, ऐसा लगता था मानों वह त्रिगर्त्तयुद्धमें संशप्तकासुरों द्वारा दिल्वाई गई अद्वितीय पलायनवेग-कलाका अभिनय कर रहा था । जिस वेगसे संशप्तकोंने रणस्थलसे पलायन किया था उसी वेगसे अर्जुनका रथ शत्रुसैन्यमें चक्कर लगा रहा था ॥ ५९ ॥

तत्र निहृतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भिते तमसि धूलिमिपेण ।

खिद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् कावे युधि युद्धे निहृतविनेश्वरदीप्तौ आवृतसूर्यप्रभा-
मण्डले सूर्यप्रकाशावरके तमसि अन्धकारधूलिमिवेण सेनोरथापितरजोच्याजेन जृ-
न्मिते प्रसृते ऋति सहसा पाण्डवसेना विद्यते स्म, कुलसेना सहसा हृष्यति स्म ।
यद्वा यदा सेनोरथितं रजो विधि व्याप्नुवत् सत् सूर्यमावृणोति, तदा तदा सूर्योऽ-
स्तंगतः सग्नति स्वप्रतिष्ठापूर्त्यै बद्धिं प्रवेक्ष्यति पार्थ इति जानती पाण्डवसेना
स्त्रिभवे कौरवसेना च हृष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ६० ॥

उक्त समय युद्धमें सूर्यकी निरणोकी आवृत करनेवाली सेनोत्थापित घृल जब आकाशमें
फैल जाती थी, तब (सूर्यास्त हुआ जानकर) सहना पाण्डवोंकी सेना छिन्न तथा कौरवों
की सेना जानन्दित होने लगती थी । उन्हें लगता था अब प्रतिष्ठापूर्तिके लिये पार्थ आगमें
प्रवेश करेंगे, मतः उन्हें छेद तथा हर्ष होना था ॥ ६० ॥

गाण्डीवमेतेन मुहुर्विकृष्टं ह्रस्वं च दीर्घं च बभूव युद्धे ।

तुलामिवर्णेन तैर्पाविरोहं स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥

गाण्डीवमिति । तदा तस्मिन्पुद्गलसमये एतेनाजुनेन मुहुः बारं बारं विकृष्ट नमितं
गाण्डीवं नाम तदीयं धनुः स्वनामधेयस्थितिशालिना स्ववाचकगाण्डीवपदवर्तिना
इवर्णेन तुलाम् समताम् अधिरोदुम् प्राप्तुम् इव ह्रस्वं दीर्घं च अल्पं दीर्घपरिणाहं
च बभूव, यद्वा कल्पयति तदा कुण्डलाकारतां प्रपद्य ह्रस्वपरिणाहं जायते, यदा
च बभूव विस्फुलिङ्गि तदा दीर्घोभूतं भवति, तन्मन्ये स्ववाचकगाण्डीवपदनिष्कार-
साधर्यं व्यजुमिवेदते इत्यर्थः । गाण्डीवशब्दे दीर्घकारो ह्रस्वेकारश्च द्वयमपि कोश-
प्रमाणितं तथा चामर—‘कपिप्लवस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसके’ । गाण्डीवरूपा-
स्तथाचक्रपदबोर्ह्रस्वत्तदीर्घत्वयो रलेपमूलकानेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, उल्लेखा
च तन्मूलेति द्वयोः सङ्करः ॥ ६१ ॥

उक्त समय उक्त युद्धमें अजुनेका धनुष गाण्डीव-धनुष जब नवाया जाता तो ह्रस्व
छोटा तथा जब बाण छोटा जाता तब बड़ा दीर्घ परिमाण उन्का हो जाता था, ऐसा
लगता था मानो वह स्ववाचक गाण्डीव पदके अर्धमें वर्तमान इकाररूप वर्णकी
गुटना प्राप्त कर रहा हो । गाण्डीव शब्दका इकार भी ह्रस्व दीर्घ दोनों प्रकारका
होता है ॥ ६१ ॥

अस्तं गतश्चेदरविन्दबन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसंधा ।

इतीव संक्रन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं रुरुषे शरीरैः ॥ ६२ ॥

अस्त्विति । अरविन्दबन्धुः सूर्यश्चेत् अस्तंगतः अस्तः, तदा सा प्रसिद्धा जय-
त्रयवधरूपा मदीया सन्ध्या प्रतिज्ञा अपि बन्ध्या निष्फला जाता, इति इव अस्मा-

देव हेतोः असौ संक्रन्दननन्दन इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः शरौघैर्बाणराशिभिः तदीयमार्गम्
सूर्यसञ्चारपथमाकाशम् रुन्धे आबृणोति स्म । यदि सूर्योऽस्तं यायात्तदा मम
प्रतिज्ञा होयत इति मनसि कृत्स्नेव पार्थः स्वीयैः शरैः सूर्यपथं रुन्धे, मार्गेऽवरुद्धे
सति नास्तगामी भवेदयं स्यान्ममे प्रतिज्ञायाश्च भङ्ग इति भावः ॥ ६२ ॥

कमलिनोकुलवत्तम सूर्यं यदि अस्ताचलपर पहुँच गये तब तो हमारा प्रतिज्ञा झूठी
हो जायेगी, ऐसा सीचकर ही अर्जुनने अपने बाणों द्वारा सूर्यका संचारमार्ग आकाश
रुद्ध कर लिया था । इनका मार्ग ही रोक दें तब यह अस्ताचल तक जायेंगे कैसे ? फिर मुझे
अपनी प्रतिज्ञा पूरी करनेका मौका मिल जायगा, यही अर्जुनकी इच्छा थी, इसी इच्छासे
उन्होंने अपने बाणों द्वारा आकाशको घेर रखा था ॥ ६२ ॥

मृतसंगतेनौष्ठपुटेन भूभुक्संवन्धितां स्पष्टमिव ब्रुवाणैः ।

घनंजयोऽसौ शितमल्लकृत्तैः शिरोभिराच्छादयति स्म धात्रीम् ॥ ६३ ॥

मृतसंगतेनेति । असौ घनञ्जयः अर्जुनः शितमल्लकृत्तैः तीक्ष्णधारमल्लास्यबाण-
च्छिन्नैः मृतसंगतेन मृत्तिकास्पर्शिता ओष्ठपुटेन ओष्ठयुगलेन भूभुक्संवन्धितां नृप-
तिसम्बन्धशालितां स्पष्टं स्फुटं ब्रुवाणैः कथयन्निः शिरोभिः इव राज्ञां मूर्धभिः धात्रीम्
पृथ्वीम् आच्छादयति स्म आबृणोति स्म । अयमाशयः—अर्जुनो राज्ञां शिरांसि ती-
क्ष्णधारैः स्वीयैर्मल्लास्यैर्बाणैरिच्छित्त्वा भूमौ पातितवान्, तानि च शिरांसि स्वांशभूतौ-
ष्ठयुगलेन मृत्तिकां स्पृशन्ति स्फुटं राजसम्बन्धितां कथयन्ति स्म, राजानो हि भूभु-
जः, अमी ओष्ठा अपि तत्सम्बन्धिनोऽस्त एव च भूभुज इति स्वयमेव स्वीयराजसम्ब-
न्धितामवोपयन्ममी ओष्ठा इत्यर्थः । भुवं भुञ्जते पालयन्ति, भुवं भुञ्जन्ति भक्ष-
यन्ति ते च भूभुजः, तत्सम्बन्धितयैवैषामपि भूभुक्त्वमिति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

अर्जुनने अपने तीखे भट्टनामक बाणों द्वारा राजाओंके सिर काटकर पृथ्वीको पाट
दिया, राजाओंके कटे हुए सिर जमीन पर गिरे थे और उनके ओष्ठ जमीनमें सटे हुए थे,
जमीनमें सटे ओष्ठ कह रहे थे कि हम क्षितिभुक्-राजाओंके सम्बन्धी हैं, अर्थात् हम
राजाओंके सिरके ओष्ठ हैं, इसीलिये तो मिट्टी खा रहे हैं, क्षितिभुक्-पृथ्वीका पालक या
भोक्ता । क्षितिभोक्ता राजाका सिर भी क्षितिभुक् होगा, इसीलिये वह अथर मिट्टीमें
लगावे है ॥ ६३ ॥

वैक्लवं कङ्ककुलामिषं घृतविपल्लिङ्गं कलिङ्गं पुन-

भोजं भाजनमापदां यमपुरीसीमारुहं मागधम् ।

चोलं दुःखनिचोलचित्तमिषुभिः कुर्वन्सुपर्वाधिभू-

पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स्म सिन्धूद्रहम् ॥ ६४ ॥

वद्धमिति । सुपर्वणाम् देवानाम् अधिभूः स्वामी इन्द्रस्तस्य पुत्रोऽर्जुनः इषुभि-

बाणैः वङ्गं तद्देशाधिपं कङ्ककुलम्बामिषं गृध्राणां भक्ष्यम् , कलिङ्गं तदाख्यजनपद-
स्वामितं विपत्तिलङ्गम् मरणविह्वधारिणम् , पुनः भोजम् भोजदेशशासकं नृपवि-
शेषम् आपदां भाजनम् पात्रम् , मागध मगधाधीशम् यमपुरीसीमारुधम् यमपुर-
सीमनि स्थितम् यमपुरगतम् , चोलं नृपमेदम् दुःखनिचोलचित्तम् कष्टवेष्टितहृदयं
कुर्वन् सन् तत्र रणे दिनावसानसमये सायङ्काले सिन्धूद्वहं जयद्रथं रुन्धेस्म निरुद्ध-
वान् । सर्वास्तांस्तान् नृपान् मारयित्वाऽर्जुनो दिनावसानकाले जयद्रथं पुरतोऽरुण-
दिति भावः । अत्र वङ्गादयो देशवाचकशब्दा लक्षणया तदीशवाचका बोध्याः ॥ ६४ ॥

देवराजके पुत्र अजुनन अपने बाणों द्वारा वङ्गदेशाधिपको गृध्रकुलका भक्ष्य, कलिङ्गा
धीशको मरणविह्वोपेत, भोजराजको आपत्तिपात्र, मगधाधीशको यमपुरगामी, चोलाधिप
को दुःखावृत्तचित्त बनाकर उस रणस्थलमे साय समयके आनेपर जयद्रथको आगेसे धेर
लिया ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे,—

भूपस्तुत्तपमानधीर्भयभराजिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-

घातौ सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूहं प्रति प्राहिणोत् ।

तौ जित्वा गुरुमात्तसिंहनिनदौ संवीक्ष्य भूरिश्रवा

राघेयश्च हठात्तौ हरुधतुः संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

भू' इति । भयभरात् अर्जुनानिष्टशङ्काजन्यभीत्यतिशयात् उत्तपमानघीः सन्त-
सहृदयो भूपो युधिष्ठिरः इन्द्रात्मभुवः शक्रसुतस्यार्जुनस्य घातौ वृत्तान्तं जिज्ञासुः
सन् सात्यकिं मारुतिं भीमं च तौ रिपुचमूव्यूहं शत्रुसैन्यसमूहं प्रति प्राहिणोत्
प्रेषितवान् । तौ सात्यकिभीमौ गुरुं द्रोणं व्यूहमुखस्थितं जित्वा विजित्य आत्तसिंह-
निनदौ कृतसिंहनादौ कुरुन् संक्षोभयन्तौ नाशयन्तौ संवीक्ष्य इष्ट्वा ततः राघेयः
कर्णः भूरिश्रवाश्च हठात् बलात् हरुधतुः मार्गे उपस्थाय युद्धे व्यापार्य चाग्नेगमना-
ग्निवारयामासतुः । ततोऽर्जुनविषयानिष्टशङ्कया व्यथमानमानसस्तद्वृत्तज्ञानोत्को
युधिष्ठिरः सात्यकिमारुती शत्रुसैन्धवं प्रति प्रहितवान्, तत्रागतौ च तौ व्यूहमुखस्थं
द्रोणं विजित्य कुल्लसैन्यानि मर्दयितुं प्रवृत्तौ, तयामृतौ सिंहनादं मुखन्तौ च सात्य-
किभीमौ विलोक्य कर्णभूरिश्रवसौ तौ निरुद्धवन्ताविति भावः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिरको अर्जुनके लिये बड़ी चिन्ता हो रही थी, जिससे उनका हृदय संतप्त हो रहा
था, अर्जुनकी खबर लानेके लिये उन्होंने सात्यकि तथा भीमको भेजा, वे दोनों व्यूहके
मुँहपर अवस्थित द्रोणाचार्यको जीतकर भीतर पहुँचे, सिंहनाद करना प्रारम्भ किया और
कीरव-सैन्यको नष्ट करना प्रारम्भ किया, उन दोनोंको वैसा करते देखकर कर्ण तथा भूरि-
श्रवाने उन्हें एकाम्पक धेर लिया ॥ ६५ ॥

अथ सोमदत्तनुजो रमापतेरनुजोऽपि भ्रमरथसूतकार्मुकौ ।

परिगृह्य पट्टसलतां परस्परं प्रघनं भ्रूयंकरमुभौ वितेनतुः ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ एतदनन्तरम् सोमदत्तनुजो भूरिश्रवाः, रमापतेः कृष्णस्य अनुजः सात्यकिः अपि च भ्रमरथसूतकार्मुकौ परस्परखण्डितस्यन्दनसारथिचापौ सन्तौ पट्टसलताम् अस्त्रविशेषं परिगृह्य आदाय उभौ तौ परस्परं भयङ्करम् अन्योन्यभीषणम् प्रघनम् युद्धं वितेनतुः चक्रतुः । भूरिश्रवःसात्यकी भग्ने रथे मृते सारथौ छिन्ने च चापे धृतपट्टसासौ भयङ्करं द्वन्द्वयुद्धमारब्धवन्तावित्यर्थः । मञ्जु-
भाषिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

इसके बाद सोमदत्तनामक राजाका पुत्र भूरिश्रवा तथा श्रीकृष्णका भाई सात्यकि दोनोंने दोनोंके रथ तोड़ दिये, सारथि मार दिये और चाप काट दिये, पीछे वे दोनों ही पट्टसलता नाम अस्त्र लेकर भयङ्कर द्वन्द्वयुद्ध करने लगे ॥ ६६ ॥

अथ शिनिनयं निपात्य भूम्यामुरसि घृतासिरसौ तु सौमदत्तिः ।

गलयितुमिव गर्वसारमन्तनिजचरणेन निपीडयांचकार ॥ ६७ ॥

अथ शिनिनयमिति । अथ प्रवृत्ते द्वन्द्वयुद्धे शिनिनयं सात्यकिं भूम्यां नि-
पात्य भूमौ पातयित्वा उरसि घृतासिः घृतकरवालः असौ सौमदत्तिः भूरिश्रवाः
अन्तः हृदयस्थितं गर्वसारम् बलदर्पम् गलयितुं वमयितुम् इव निजचरणेन निपी-
डयाञ्चकार आस्कन्धितवान् । भूरिश्रवाः सात्यकिं भूमौ पातयित्वा स्वचरणेन तस्य
हृदयमपीडयन्मन्ये स तद्घृदि स्थितं दर्पम् अपि बभनवर्त्मना बहिष्कर्तुमैच्छदि-
त्याशयः ॥ ६७ ॥

शिनिनयं सात्यकिको पृथ्वीपर गिरा करके भूरिश्रवा उसकी छाती पर तलवार लिये
खड़ा होकर उसे दबा रहा था, ऐसा लगता था मानों भूरिश्रवा सात्यकिके हृदयमें वर्त्तमान
बलदर्पको उगलवा देना चाहता हो ॥ ६७ ॥

तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाश्र्वं व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।

निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥

तदा हरिरिति । तदा सात्यकिवधसमये, दूरगतोऽपि हरिः कृष्णः अर्जुनस्य रथे
अश्वं चक्रमप्यदृष्टं न व्यापारयामास रथं न चालयामास, किन्तु निजानुजातस्व
स्वानुजन्मनः सात्यकेः उरसि हृदये दत्तपादे न्यस्तचरणे महारथे वीरे अस्मिन्
भूरिश्रवस्येव अश्वं चक्रमप्यारयामास चिन्नेप । तस्मिन्सात्यकिवधकाले दूरगतो
भगवान् स्वयमागन्तुमशक्त्वाऽर्जुनरथचालनमपि हित्वा तत्रैव दत्तद्विरासीदि-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

जब भूरिश्रवा सात्यकिके हृदयपर लात रखे हुए खड़ा था, तब भगवान् दूर थे, वहीं से उन्होंने वस्त्रकी स्थिति देखी, तत्काळ उन्होंने अर्जुनके रथको चलाना छोड़ दिया, केवल अपने छोटे भाई सात्यकिके सानेपर पैर रखकर खड़े हुए महारथ भूरिश्रवाको ही देखते रहे ॥ ६८ ॥

चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लवः ।

सोमदत्ततनयो न केवलं कौरवा अपि विहस्ततां ययुः ॥ ६९ ॥

चोदिनस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य—परम तवायं सखा सिन्धुः सात्यकिर्विपद्यते इति प्रेरितस्य किरीटिनोऽर्जुनस्य मार्गणेन बाणेन हृतहस्तपल्लवः खण्डितकरः सोमदत्ततनयः भूरिश्रवाः एव केवलं न (विहस्ततां न ययौ हस्तगून्यतां न प्राप्तः), कौरवा अपि विहस्ततां विह्वलतां ययुः प्राप्तवन्तः । द्विहस्ते भूरिश्रवसि हस्तमिव चिद्गुणं मन्यमानाः कौरवा विह्वलतां प्राप्पुरित्याशयः ॥ 'विहस्तो भ्याकुलः समौ' इत्यमरः ॥ अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विहस्तत्वकथनादुपसङ्गतिर्नामालङ्कारः ॥ ६९ ॥

भगवान्ने अर्जुनको प्रेरित किया कि देखो, तुम्हारा शिष्य सात्यकि मर रहा है, इस पर अर्जुनने बाणसे भूरिश्रवाका हाथ काटकर गिरा दिया, भूरिश्रवाके हाथके कट जानेसे केवल भूरिश्रवाही विहस्त-हस्तरहित नहीं हुआ, सभी कौरव विहस्त-व्याकुल हो बैठे ॥

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममुं बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसंनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-

मास्तीर्य युद्धमुवि तत्र शयलुरासीत् ॥ ७० ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तरम् भूरिश्रवाः अमुं बलारेन्द्रस्य पुत्रमर्जुनम् पुरुषोत्तमसंनिधाने भगवतः समक्षं भूयः पुनः पुनः विगर्ह्य 'भिक्ष्वाम्, यो ममान्येन युध्यमानस्य हस्तमन्यायेनाच्छिन्नः' इत्येवं निन्दया तिरस्कृत्य एकं पावनं पवित्रं कुशं जलम् आचम्य प्रारप्य अन्यं कुशं दर्शं तत्र युद्धमुवि आस्तीर्य समाशुः आसीत् । युद्धस्थान एव प्रायोपवेशमभिभवत् इत्यर्थः । 'कुशो रामसुते इमे बीक्ष्णे द्वीपे कुशं जलम्' इत्यमरः ॥ ७० ॥

हाथके कट जानेपर भूरिश्रवाने बलारि-इन्द्रके पुत्रको भगवान्के सामनेनें ही खूब फटकारा—'भिक्ष्वार है तुमको, तुमने दूसरेके साथ छुटते समय हमारा हाथ काटकर अच्छा काम नहीं किया है', इत्यादि निन्दा करके-पवित्र जलसे आचमन किया और कुश बिछाकर वहीं युद्धक्षेत्रमें प्रायोपवेशन करके सो रहा ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसायकनिकायवर्षिणाममर्षिणां दर्पेण गरीयसां दुःशासनयवीर्यसां विसरमुज्जासयितुं विदलितविमतमदां निजगदामष्टाभिः काष्ठाभिः सह भ्रमयांचकार ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं हिडिम्बवैरी हिडिम्बासुरघाती भीमः दिननायकतनयसाहाय्यकेन कर्णकृतसहायतया भयानकसायकनिकायवर्षिणाम् भीषणबाणगणद्वष्टिपराणाम् अमर्षिणाम् कुपितानाम् दर्पेण गरीयसाम् अभिमानशालिनाम् दुःशासनयवीर्यसाम् दुःशासनानुजानाम् विसरं समूहम् उज्जासयितुं हन्तुम् विदलितविमतमदां खण्डितशत्रुजनदर्पाम् निजगदां स्वीयां गदाम् अष्टाभिः काष्ठाभिः दिशाभिः सह भ्रमयाञ्चकार भ्रमितवान् । अनन्तरं भीमः कर्णसहायतया बाणद्वष्टि कुर्वतां कुपितानां संभृतगर्वाणां च दुर्योधनानुजानां वधाय स्वां गदां भ्रमयामास, यस्यां भ्रमन्त्यां दिशोपि भ्रामन्त्य इदं प्रतीयन्ते स्मेति भावः ॥

इतके बाद भीमने कर्णकी सहायतासे भीषण बाण बरसानेवाले, अमर्षपूरित तथा धृतगर्व दुर्योधनानुजोंके समूहका वध करनेके लिये अपनी गदा धुमाना प्रारम्भ किया, भीमकी गदाके धूमनेसे साथ-साथ आठों दिशायें धूमती-सी प्रतीत होने लगीं ॥

गान्धारजाजठरसीम्नि पुराश्मदत्तां

दत्त्वा दशां युधि गदा पवमानसूनोः ।

दुःशासनानुजकुलाय हि यौगपथा-

चक्रे मिथोऽष्टनवति त्रिदशीस्तु यातृः ॥ ७१ ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनोः वायुसुतस्य भीमस्य गदा गान्धारजायाः गान्धार्याः जठरसीम्नि गर्भदेशे पुरा गर्भावस्थायां चिरेणापि प्रसवामावे अश्मना पापाणेन दत्ताम् कृतां दशाम् अवस्थाम् युधि युद्धे दुःशासनानुजकुलाय दत्त्वा दुःशासनानुजसमूहाय वितीर्य अष्टनवति त्रिदशीः अष्टाधिकनवतिसंख्या अप्सरसः मिथः परस्परं यातृः आतृभार्याः चक्रे विहितवान् । पुरा गान्धारी, धृतगर्भा चिरादप्यप्रसवेऽश्मना गर्भं ममायेति कथा, तदनुसारेण गर्भस्था दुःशासनानुजास्तदश्मना-समये यां वेदनां प्राप्तवन्तो भीमस्य गदायुद्धे तेभ्यस्तामेव वेदनां दत्तवती, तान्मयितवती, मयनान्मृतेषु स्वर्गतेषु च तेषु अष्टनवतिमपसरसो युगपदेव परस्परं यातृश्चक्रे च । भीमेन सहैव गदया निष्पिप्यानवतिर्दुःशासनानुजा व्यापाद्यन्ते स्म, तेषां च वरणात्तावत्योऽपसरसो युगपदेव यातृत्वं च प्राप्यन्ते स्मेति भावः ॥ 'भार्यास्तु आतृवर्गस्या यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः ॥ ७१ ॥

दुःशासनके अनुजोंको—गान्धारीके गर्भमें बहुत दिनों तक प्रसव नहीं होनेके कारण पत्थरसे मथित होनेसे जो वेदना भोगनी पड़ी थी, उस समय युद्धमें भीमने वही वेदना अपनी गदाके प्रहारसे उन्हें दी, जिस प्रकार वे गर्भावस्थामें पत्थरसे मथित किये गये थे, भीमकी गदाने युद्धमें उन्हें उसी प्रकार मथ दिया, और उनके मरकर स्वर्ग जानेपर उनका वरण करनेवाली अठानवे अप्सराओंको एक साथ याता-देवराना-जेठानी-सगौ भार्गवी बहुएँ बना दिया ॥ ७१ ॥

विहयं विरथं विसारथिं विशारासं विपताकिकापटम् ।

विशिखेन विवस्वतः सुतं विदधाति स्म वृकोदरः क्षणात् ॥ ७२ ॥

विहयमिति । वृकोदरः भीमः विशिखेन बाणेन (जातावेकवचनम्, बाणैरिति-स्यर्थः) क्षणात् स्वल्पेन समयेन विवस्वतः सूर्यस्य सुत पुत्रं कर्णम् विहयम् गताश्वम्, विरयम् खण्डितस्यन्दनं, विसारथिम् मृतसूतम्, विशारासम् क्रुद्धितधनुषम्, विपताकिकापटम् नष्टध्वजञ्च विदधाति स्म कृतवान् । अथ भीमो बाणैः कर्णस्याश्वान् अवधीत्, रथमभनक्, सारथिमवधीत्, चापं बभञ्ज, ध्वजपटं चाध्वंसयदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

भीमने बाणोंसे क्षणभरमें सूर्यके पुत्र वर्णके घोड़ोंको मार गिराया, रथ तोड़ दिया, सारथिको निहत् कर दिया, धनुष काट डाला और ध्वजपटको धूलिसात् कर दिया ॥ ७२ ॥

अथान्यमास्थाय रथं क्षणेन कर्णः कुरुणां धुरि कार्मुकस्य ।

पूर्वं गुणेनाशुगजातमेकं पश्चादटन्याप्यपरं निरास्थत् ॥ ७३ ॥

अथान्यमिति । अथ कर्णः क्षणेन क्षीघ्रम् अन्य रथं यानमास्थाय आरुह्य कुरुणां कौरवाणां धुरि समस्रम् पूर्वं प्रथमं कार्मुकस्य गुणेन मौढ्यां एकम् आशुराजातं बाण-समूहम् निरास्थत् हिसवान्, पश्चात् अटन्या धनुषः कोट्या अपरम् अन्यम् आशु-गरुप वायोर्जातं पुत्रं भीमं निरास्थत् निर्धूतवान् । बाणान् विमृज्य भीमं व्यथितवान्, न तु हतवान्, अर्जुनान्यकुन्तीपुत्राणामभयस्य दत्तपूर्वत्वात् इति भावः ॥ 'आशुगौ वायुविशिलौ' इत्यमरः ॥ ७३ ॥

इसके बाद दूसरे रथपर झटसे आरुढ़ होकर कर्णने कौरवोंके सामने ही पहले धनुष की प्रत्यञ्चासे बाण बरसाये, पीछे धनुषकी कोटिसे भीमको पाकरके छोड़ दिया, धनुषकी कोटिसे टकेल ही भर दिया, उसका वध नहीं किया, क्योंकि अर्जुनके पाण्डवोंको उसने अमरदान दे दिया था ॥ ७३ ॥

मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपांसुपरिधूसरोरसा ।

कंसमर्दनकनीयसा समं शक्रनन्दनसमीपमाप सः ॥ ७४ ॥

मालतिरिति । तदनु कर्णेन निर्धूय त्यागान्तरं सः मारुतिर्यायुसुतो भीमः सोम-
दत्तमुषः सोमदत्तसुतस्य भूरिश्रवसः पादपांसुभिः आक्रमणकाले लग्नैः चरणर-
जोभिः परिधूसरं मलिनमुरो हृदयदेशो यस्य तथाभूतेन कंसमर्दनस्य कृष्णस्य
कनीयसा अनुजेन सात्यकिना समम् साकम् शक्रनन्दनस्यार्जुनस्य समीपम्
सन्निधिम् आप । कर्णेन त्यक्तो भीमो भूरिश्रवश्चरणघृलिलितवक्षसा सात्यकिना
सहार्जुनसमीपं गत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

कर्ण द्वारा छोड़ दिये गये भीम भूरिश्रवाके द्वारा किये गये पादाक्रमणके समय लगी
भूरिश्रवाकी घृलिसे व्याप्त हृदयवाले सात्यकिके साथ ही इन्द्रके पुत्र अर्जुनके पास पहुँचे ॥

तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् भञ्ज-
यन्तं धनंजयं तं सुतवधेन कृतमन्तुं रिपुं निहन्तुमादिश्य दलितदैत्यचक्रेण
निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गमस्तिमानस्तमहास्तेति सम-
स्तनिजबलकोलाहलमाकर्ण्य दुःशलाजानिमुदा निजवदनमुदासयत् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् निजशरपुञ्जेन स्ववाणनिकरेण कुरुकुञ्जरान् कौर-
वमुत्प्यान् भञ्जयन्तं पीडयन्तं तं प्रसिद्धपराक्रमं धनञ्जयमर्जुनं दनुजपरिपन्थिनि
दानवारी श्रीकृष्णे सुतवधेन अभिमन्युनिपातेन कृतमन्तुं विहितापराधं रिपुं जयद्रथं
हन्तुमादिश्य आज्ञाप्य दलितदैत्यचक्रेण विनाशितराक्षससमुदयेन निजचक्रेण
स्वीयेन चक्राख्येण चण्डकरमण्डलम् सूर्यविम्बम् आपिदधाने आच्छादयति सति
गमस्तिमान् किरणमाली सूर्यः अस्तम् अहास्त गतवानितिहेतोः समस्तस्य निजब-
लस्य स्वसैन्यस्य कोलाहलं कलकलम् (सूर्यस्तंगते जीवति जयद्रथेऽर्जुनस्याग्नि-
प्रवेशप्रतिज्ञयाऽऽनन्देन शच्छाद्यमानेषु स्वसैन्येषु) दुःशलाजानिः जयद्रथः मुदा
आनन्देन (स्वमृत्युसंभावनाऽपगमशत्रुचयसंभावनादयाम्याम्) निजवदनम्
स्वमुखम् उदासयत् उन्ममितवान् ।

इसके बाद अपने बाणों द्वारा कुरुमुख्यगणको मारते हुए अर्जुनको पुत्रवध द्वारा
अपराध करनेवाले शत्रुओंको मारनेके लिये आदेश देकर दानववैरी श्राङ्गुगने राक्षसोंका
संहार करनेवाले अपने चक्रसे सूर्यविम्बको आवृण कर दिया, उस समय अपनी सारी
सेनाका कलकल सुनकर जयद्रथने समझा कि सूर्यास्त हो गया, तब उसने आनन्दसे
अपना मुँह उठाया ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।

अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शनं हेतुरभून्मुखारोः ॥ ७५ ॥

१. 'पन्थिनि निज'; 'पन्थिनि शर' । २. 'आदिश्य निहन्तु' । ३. 'विदधाने',
'विधाने' । ४. 'आस्त' । ५. 'सह निजवदनमुदास' । इति पा० ।

तदेति । तदा तस्मिन् जयद्रथमुखोन्नतसमये प्रकाशस्य प्रकटस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्य समस्तसैन्यव्यूहगुप्तस्य अप्रकटस्य जयद्रथस्य अपि क्रमेण अदर्शनाय सप्रकटत्वाय दर्शनाय स्फुटावलोकाय च सुरारिः सुदर्शनं नाम चक्रं हेतुः कारणम् अभूत् भजायत । तस्मिन्समये प्रकटमपि सूर्यं प्रच्छाद्य इक्ष्वाकुपतेः, व्यूहमध्य-स्य तथाऽप्रकटमपि जयद्रथं बहिरानीय दर्शयितुं च श्रीकृष्णस्य चक्रं कारणत्वमवाप । चक्रेणाच्छन्ने सूर्यविम्बे समस्तगतं प्रतीत्य त्वयं बह्वीं प्रविशन्तं तदार्जुनं तं द्रष्टुं समागतं जयद्रथं पार्थो दृष्टवानिति भावः ॥ ७५ ॥

उक्त समय प्रकाशमान सूर्यको अपने चक्रसे भगवान्ने छिपाकर दर्शन-पथसे दूर कर दिया, और व्यूहके मध्यमें छिपे रहने वाले जयद्रथको दिखला देनेमें भगवान्का चक्र कारण बना । यह भगवान्के चक्रका ही प्रभाव था कि प्रकाशमान सूर्य छिप गया और छिपा हुआ जयद्रथ प्रकाशमें आ गया । भगवान्ने चक्र आच्छादित करके सूर्यको अदृश्य बना दिया, और सूर्यको अस्तगत समझकर जयद्रथ व्यूहसे निकटकर अर्जुनके सामने आ गया । नशानारतमें लिखा है कि भगवान्ने नाया द्वारा अन्धकार उत्पन्न करके सूर्यको तिरोहित कर दिया, यहाँ जो चक्रसे सूर्यका आवृण होना लिखा है वह पुराणान्तरकी कथा के आधार पर ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति चक्रव्यूहं सवितुरदर्शनतः सत्वेदमाहुः ।

समरभुवि कथं नु शौरिचक्रं तपनतिरोम्भवनं तदाचकाह्वे ॥ ७६ ॥

सकलमपीति । जगन्ति लोकाः सकलम् निखिलम् अपि चक्रव्यूहं चक्रवाक-मण्डलं चक्रसमूहं च सवितुः सूर्यस्य अदर्शनतः अनालोकनतः सत्वेदं घृतकष्टम् आहुः कथयन्ति, जगत्पापामरप्रसिद्धमिदं यच्चक्रमण्डलं (चक्रवाकसमूहश्चक्रकुलं च) सूर्यस्यादर्शने लिखत इति, (परम्) तदा तस्मिन्समये समरभुवि युद्धक्षेत्रे शौरि-चक्रं कृष्णस्य चक्रम् तपनतिरोम्भवनं सूर्यस्यादर्शनं कथं नु आचकाह्वे कामयते स्म । यदि सर्वस्य चक्रकुलस्य सूर्योदर्शनं खेदावहं भवति, तदा शौरिचक्रस्य तद्-दर्शनं कथमभिलषितमजनीत्याश्चर्यम् । एकस्य चक्रपदस्य चक्रवाकपक्षिपरत्वे विरो-धपरिहारो बोध्यः । श्लेषोत्थापितो विरोधानासोऽलङ्कारः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ७६ ॥

तत्तार कहता है कि सकल चक्रवाकमण्डल या चक्रमण्डल सूर्यके अदर्शनसे खेदका अनुभव करता है, परन्तु आश्चर्य की बात है उस समय युद्धके क्षेत्रमें भगवान्के चक्रसे सूर्यका अदर्शन-छिपना-ही पसन्द किया ॥ ७६ ॥

तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्वदान्यताकीर्तिबदावदेन ।

शरेण शत्रोरलुनीत शीर्षं साकं प्रमोदेन स कौरबाणाम् ॥ ७७ ॥

तावदिनि । तावत् जयद्रथदर्शनक्षणे एव सः प्रसिद्धपराक्रमः किरीटी अर्जुनः
तण्डुमौलेः बालेन्दुशेखरस्य शिवस्य वदान्यतायाः दानशीलतायाः या कीर्तिः
प्रशस्तिः तस्याः वदावदेन अभिवायिना शिवस्य दानशक्तिप्रभवयशःख्यापकेन
शिवदत्तेन शरेण पाशुपतास्त्रेण कौरवाणां दुर्योधनादीनां प्रमोदेन साकं हर्षेण सह
शत्रोः पुत्रवातिनो जयद्रथस्य शीर्षम् मस्तकम् अलुनीतं क्षिप्तवान् । यावज्जयद्रथः
सूर्यस्यास्नमनं प्रतीत्यार्जुनप्रणाशं द्रष्टुमायाति तावदेवार्जुनस्तस्य शिरः पाशुपता-
स्त्रेण च्छिन्नवान्, तच्छेदेन कौरवाणां हर्षोऽप्यच्छिद्यत, भगिनीपतेर्मरणजन्यं दुःखं
कौरवाणां मनांस्यव्यथयदित्याशयः । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ७७ ॥

जनो जयद्रथ अर्जुनको देखनेके लिये बाहर निकला, तमो अर्जुनने शिवप्रदत्त, शिव
को वदान्यताको प्रख्यापित करनेवाले पाशुपतास्त्रे पुत्रवाती शत्रु जयद्रथका शिर काट
गिराया, उसके मरनेके साथ ही साथ कौरवोंका आनन्द भी समाप्त हो गया । अर्जुनके
मरनेको समाप्त होनेके उत्पन्न हर्ष भी कौरवोंका जाना रहा, साथ-साथ बहनोंके नारे जाने
से उन्हें बड़ा मागे कष्ट भी हुआ ॥ ७७ ॥

वृद्धश्चाञ्जलौ सायं नालमर्घ्याय कं धृतम् ।

इतीव कं सिन्धुमर्तुजिष्णुस्तस्मिन्नर्पातयत् ॥ ७८ ॥

वृद्धश्चाञ्जलौ सायं सन्ध्याकाले वृद्धश्चरस्य वृद्धस्य चत्रियस्य जयद्रथ-
जनकस्य अञ्जलौ मंफुटीकृतकरद्वये घृतम् अवस्थापितं कं जलम् अर्घ्याय सूर्याव्य-
दानाग्रं न अलम् न पर्याप्तम्, इतीव अस्मादेव कारणात् जिष्णुः अर्जुनः तस्मिन्
वृद्धश्चाञ्जलौ सिन्धुमर्तुः सागरस्य कं जलम् सिन्धुमर्तुः जयद्रथस्य कं शीर्षं च
अपानयत् । अर्जुनः पाशुपतान्त्रिच्छिन्नं जयद्रथस्य शिरः सिन्धुतीरे तपस्यतस्तपितुः
करोऽपातयत्, यत्र करे स वृद्धः सूर्याव्यर्थं दातुं जलं निहितवानासीत्, मन्ये
सूर्याव्यायापर्याप्तं तदञ्जलित्वं पूरयितुमिवार्जुनस्तदञ्जलौ सिन्धुमर्तुः कम्पानीय-
मिव जयद्रथस्य शिरो न्यस्तवानिति भावः ॥ ७८ ॥

जयद्रथके पिता वृद्ध क्षत्रिय उस समय सन्ध्याकालमें सूर्यको अर्घ्य देनेके लिये अपनी
अञ्जलिमें जल लिये थे, (अर्जुनन सोचा कि उनके हाथका जल सूर्याव्यर्थके लिये पर्याप्त
नहीं है देता मोबर) अर्जुनने उनकी अञ्जलिमें सागरका जल-सिन्धुराजका शिर डाल
दिया ॥ ७८ ॥

एतत्किमित्ययमपास्य सुतस्य शीर्षं

शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौलेः ।

क्षोण्यामबाहूमुखतया निपपात वेगा-

दात्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

एतत्किन् इति । अयं वृद्धश्चत्रियो जयद्रथस्य पिता-एतत् शिरः किम् ? कुत आपतितम् ? इति शङ्कितः सन् सुतस्य शीर्षम् जयद्रथस्य शिरः अपास्य भूमौ निपात्य शशाङ्कमौलेः शिवस्य वरेण—‘यस्तव पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति तस्यात्मनोऽपि शिरस्तत्क्षणमेव भूमौ पतिष्यति’ एवंरूपेण हरदत्तवरदानप्रभावेण स्वमूर्धनि शीर्यन् भिन्नशिरस्कः सन् सुतवत्सलत्वात् पुत्रप्रेमवशात् तत् सुतशीर्षम् आघ्रातुकामः आजिघ्रासन् हव अवाङ्मुखसतया निम्नमुखीभूय वेगात् क्षोण्यां धरण्यां निपपात । यदा तपस्यतो भास्करार्ध्यदानायोद्युज्जानस्य च वृद्धस्य जयद्रथपितुः करे जयद्रथस्य शिरः पतितं तदा किमिदमापतितमिति जुगुप्समान इवासी वृद्धस्तच्छिरो भूमावपातयत्ततश्च पूर्वोक्तरूपेण शिववरेण तस्य वृद्धस्यावाङ्मुखं शिरो भूमौ पपात, तदेत्थं प्रतीयते स्म यदसौ वृद्धो निजपुत्रस्य शिर आघ्रातुं चात्सल्येनेव भूमौ नतमुखो भवतीति भावः ॥ ७९ ॥

उक्त वृद्ध क्षत्रियके हाथों पर अब जयद्रथका शिर गिरा तब उसने ‘यह क्या है ? कहाँसे आ पड़ा है ?’ ऐसा सोचकर घबराहटके साथ उस जयद्रथ-शीर्षको जमीन पर गिरा दिया, ऐसा करनेसे शिवप्रदत्त वरके प्रभावसे उस वृद्धे क्षत्रियका शिरभी जमीनपर अधोमुख गिर गया, ऐसा लगता था मानो वह वृद्ध बाप अपने पुत्र पर प्रेम होनेके कारण उस शिरको-जयद्रथके शिरको सूँघना चाह रहा हो ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासवसूनौ वासरविरामे शिबिरमेत्य यथावृत्तं रणकथां विज्ञाप्य हृषितरोमाणं राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोधनतया भगिनीजानि^१हानिनिदानया सर्वामपि शर्वरीं नियोद्बुधुकामः सन्गन्भीरयुद्धारम्भभेरीनिघ्वानमुज्जृम्भयामास ॥

एते तदा तं समाकर्ण्य सैमरवैज्ञानिकाः स्मरणमात्रकृतसंनिधानं निशि दशगुणिनभुजबलावलम्बं हिदिम्बभागिनेयं पृथक्प्रस्थाप्य स्वयंमपि सकलान्यपि निजबलानि संनाह्य संयुगाय युगायतबाहवः शक्रसुतादयो निश्चक्रमुः ॥

अथ तस्मिन्निनि । अथ तस्मिन् जयद्रथहन्तरि वासवसूनौ अर्जुनसुते वासरविरामे दिनान्ते शिबिरम् सेनारणिवेशदेशम् पर्य आगत्य यथावृत्तम् यथाभूतं रणकथां युद्धवृत्तान्तं विज्ञाप्य निवेद्य हृषितरोमाणं जायमानरोमाञ्च प्रसन्नम् राजानम् युधिष्ठिरम् उपतिष्ठमाने मेवमाने सति सुयोधनः भगिनीजानेर्भगिन्याः दुःशलायाः पर्युज्यद्रथस्य हानिः मरणं निदानं बस्यास्तथाविधया क्रोधनतया

१. ‘हृष्ट’ । २. ‘निधननिदानतया’ । ३. ‘गन्भीर’ । ४. ‘एते तदाकर्ण्य’ । ५. ‘सैमरवैज्ञानिक’ । ६. ‘स्वयमपि निजबलानि’ । ७. ‘संयुगायत’ । इति पा० ।

क्रुधा सर्वान् अपि समस्ताम् रजनीं रात्रिम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) नियोद्धु-
कामः युद्धं कर्त्तुमीहमानः सन् गम्भीरयुद्धारम्भमेरीम् मयानकयुद्धप्रारम्भवाद्यम्
उज्जृम्भयामास प्रवर्तितवान् ।

तदा तस्मिन् समये तं मेरीशब्दं समाकर्ण्य श्रुत्वा समरवैज्ञानिकाः युद्धवि-
शारदाः एते पाण्डवाः स्मरणमात्रकृतसन्निधानं ध्यानमात्रोपस्थितं निशि रात्रौ दश-
गुणितभुजबलावलम्बं दशगुणीभूतबाहुवीर्यशालिनम् रात्रौ विशिष्य प्रभवन्तं हि-
डिम्बभागिनेयं हिडिम्बासुरभगिन्यां हिडिम्बायां जातं घटोत्कचं नाम भीमसुतं
पृथक् स्वतः प्रधान्येन प्रस्थाप्य युद्धार्थं प्रेष्य स्वयम् अपि सकलानि बलानि
सैन्यानि संयुगाय अचिरभाविने निशासंगराय मनाह्य उद्युक्तानि कृत्वा युगायत-
बाहुनः कृषमस्कन्धधार्योदारनिर्मितः शकटाङ्गविशेषो युगं तद्वायतौ दीर्घपीनौ
बाहु येषां ते तयोक्ताः शक्रसुतादयः अर्जुनप्रभृतयः निश्चक्रुः युद्धार्थं शिविरेभ्यो
निर्गता जाताः ॥

जयद्रथका वध करके सूर्यास्त होनेपर इन्द्रपुत्र अर्जुन शिविरमें आ गये, और युद्धका
समाचार सुनाकर युधिष्ठिरको रोमाञ्चित तथा सेविन कर रहे थे, वही समय दुर्योधनने
बहनोंई जयद्रथके वधसे उत्पन्न कोपके कारण सारी रातमर लड़ते रहनेकी इच्छासे गम्भीर
युद्धारम्भकी सूचना देनेवाले रणवाद्य बजवा दिये ।

उस समय उस रणवाद्य ध्वनकी सुनकर युद्धके रहस्यको जाननेवाले पाण्डवोंने
याद भर करनेसे उपस्थित, रात्रिमें दशगुण होनेवाले बाहुपराक्रमसे युक्त हिडिम्बाके गर्भसे
भीम द्वारा बनिन घटोत्कचको पृथक् लड़नेके लिये भेज दिया, और खुद भी सारी सेनाको
युद्धके लिये सन्नद्ध करके युग-गाढीका जुआ-के समान दीर्घ विशाल बाहु रखनेवाले अर्जुन
प्रभृति पाण्डव शिविरोंसे निकल पड़े ॥

या तारका मे सतत विरुद्धा तां विभ्रतीमा इति बद्धरोषम् ।

सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकानां मार्गं दृशामेव तमो रुरोध ॥ ८० ॥

या तारकेति । या तारका नक्षत्रं तारका कनीनिका च सततं मे मम तमसः
विरुद्धा समूलनाशकतया विरोधिनी तां तारकाम् इमाः सैनिकदृशः विभ्रति धार-
यन्ति, इति हेतोरस्मात् बद्धरोषं घृतकोपं तमः सर्वेन्द्रिये अन्येन्द्रियगणे सत्यपि
इतरेषु ओत्रादिषु विद्यमानेष्वपि सैनिकानां दृशां चक्षुषाम् एव मार्गं रुरोध अव-
ल्लवत् । अन्योऽपि स्वविरोधिन आश्रयदातारं पीडयति तद्वदिदं तमोऽपि स्ववि-
रोधिन्यास्तारकाया नक्षत्रस्य तत्पदप्रतिपाद्यत्वेन तदभिन्नत्वेनाध्यवसिताया नेत्र-
कनीनिकाया आश्रयदानानात्कुपितमिव सत् चक्षुष एव मार्गं रुरोध, नान्येषामि-
न्द्रबाणाम् इत्यर्थः । उल्लेखाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्याल्लङ्कारः ॥ ८० ॥

अन्धकारने देखा कि जिस तारका-नक्षत्र या नेत्रकनीनिका-से मेरा शाश्वतिक विरोध

है, उसे वे आँखें धारण करती हैं, इसीलिये कुण्ठित होकर अन्धकारने नाक, कान आदि अङ्गोंको छोड़कर सेनाकी आँखोंके मार्गको रोक लिया । अन्धकारके विरोधी कनीनकाओंको आश्रय देनेवाले नेत्रोंपर कोप करके अन्धकारने और इन्द्रियोंको छोड़कर आँखोंके मार्गको घेरा । अन्धकारसे सैनिकोंके नेत्रको मार्ग नहीं सुझ रहा था ॥ ८० ॥

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-

जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजदृशामालोकसिद्धाञ्जने ।

चेले कालहलायुधस्य तमसामुज्जृम्भणे तादृशे

ऽप्यहीवाहवशिल्पमद्भुततर्मं चक्रुर्द्वये सैनिकाः ॥ ८१ ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्याः रात्रिरूपायाः स्त्रियः चिकुरे केशपाशे, तत्पुष्प इव र्याः, मनोजशिखिनः मदनाग्नेः धूमे धूमसमे, नमः आकाश एव अरण्यभूः धनभूमिः तस्या जम्बूशाखिनि जम्बूवृक्षे, पेचका नाम येऽण्डजाः उलूकपक्षिणस्तेषाम् आच्छे-
काय इक्षुशक्तिसम्पत्तये सिद्धाञ्जने दिव्यौषधिरूपे (यस्या ओषधेः प्रभावेण लोकानां इक्षुशक्तिः प्रवरायते तत्सिद्धाञ्जनपदेनोच्यते, तमस्युलूकाः समधिकं इक्षुशक्ति-
मासादयन्तीति तमसस्तेषां कृते सिद्धाञ्जनत्वमुक्तम्) कालः यमराज एव हल-
युधो बलरामस्तस्य चेले वस्त्रे, तादृशे अनन्योपमे तमसां उज्जृम्भणे प्रागण्ये
सत्यपि विद्यमानेऽपि घोरं तमसि सर्वत्र व्याप्तेऽपि अहनि दिन इव द्वये उभये
सैनिकाः कौरवपाण्डवोभयपक्षगता मटाः अद्भुततरम् अत्वाध्वर्जनम् आहव-
शिल्पं युद्धकौशलं चक्रुः प्रकटीकृतवन्तः । रात्रेः केशपाशोपमे कामवद्देधूमाग्ने
आकाशारण्यभूमेर्जम्बूवृक्षसदृशे उलूकानामालोकाय सिद्धाञ्जनसमाने यमरूपबल-
रामस्य वस्त्ररूपेऽतिघोरं तमसि सर्वतो व्याप्तेऽपि कौरवपाण्डवोभयपक्षमटा दिव-
स इवातिविस्मयावहं युद्धनैपुण्यं प्रकाशयन्तिस्मेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

निशारूप नायिकाके केशपाशस्वरूप, कामरूप अग्निके धूमस्वरूप, आकाशरूप
अरण्यभूमिके जम्बूवृक्ष-समान, बलक पक्षीकी दर्शनानिर्दिष्टं सिद्धाञ्जनतुल्य तथा यमरूप
बलरामके वस्त्र-समान तादृश भोषण अन्धकारके व्याप्त रहनेपर भी दिनकी तरह दोनों
पक्षोंके बार सन्त्यगजने भोषण युद्धकौशल प्रदर्शित किया ॥ ८१ ॥

प्रधनेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टेः प्रथमेतरा ज्वलसदीतिरुदग्रा ।

वनिता अपि त्रिदशनायनेर्गर्गा वरणस्रजं चिकुर एव बबन्धुः ॥ ८२ ॥

प्रधनेऽद्भुतेऽपि । निशि रात्रौ अद्भुते विस्मयावहेऽपि प्रधने युद्धे जायमाने
नारददृष्टेः उदग्रा अतिमहती प्रथमेतरा द्वितीया इतिः अनावृष्टिः ज्वलसद् अजा-
यत, रात्रौ योगिनां समाधिभग्नतया तद्युद्धदर्शनादानन्दाश्रुवृष्टिर्न जाता, यदि दिन-

ममविष्यत्तदाऽसौ तद्युद्धं शृणु समधिकमानन्दमध्यगमिष्यदित्यर्थः । त्रिदशनाथ-
नगर्याः इन्द्रपुर्याः स्वर्गत्य वनिताः स्त्रियः अपि अप्सरसोऽपि वरणस्रजं युद्धे मृत्वा
देवत्वं प्रपद्य स्वर्गमागतानां वीराणां वरणार्थं रक्षितं मात्स्यं चिकुरे स्वकेशपाशे
एव बधन्तुः अधारयन् । रात्रेस्तासां भोक्कालतया ता अपि स्वां वरणस्रजं स्वीय-
केशपाशालङ्कारभावेनोपयुक्तवत्य इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

रात्रिके समय अदभुत युद्ध होते रहने पर भी नारदकी आँखोंमें आनन्दाश्रुकी
अनावृष्टि ही बनी रही, क्योंकि रात्रि योगियोंके लिये समाधि-समय होता है उस समय
वह युद्ध देखने नहीं आये, फलतः उनकी आँखोंसे आनन्दाश्रुपारा नहीं प्रवाहित हो सकी
और स्वर्गकी अप्सराओंने भी अपने वरणस्रजोंको अपने केशपाशका ही अलङ्करण बनाया,
उस समय उनका भोग-सुख था, अतः सन-धनकर वे बिठासोंमें ठग गईं, युद्ध देखने
या वरण करने गईं ही नहीं ॥ ८२ ॥

अमीषु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुकः ।

रणोत्सवे विमज्ज्यार्थं रात्रयेऽसौ^१ ददौ यतः ॥ ८३ ॥

अमीष्विति । अमीषु एतेषु चतुर्दशसु युद्धदिवसेषु अयम् रात्रियुद्धयुक्तो युद्ध-
दिवसः एव कामुकः स्त्रीपरायणः रसिकः, यतः कारणात् असौ युद्धदिवसः रणो-
त्सवे युद्धकृतोत्सवे अर्धं समांशं विमज्ज्य रात्रये ददौ दत्तवान् । यो हि स्त्रीप्रियो
भवति स किमपि सुन्दर वस्तु प्राप्य तदर्थं प्रियायै समर्पयति, अयमपि युद्धदिवसो
रणोत्सवार्थं रात्रये दत्तवानतोऽयमेव स्त्रीपरः, अन्ये दिवसास्तु नीरसास्तेषु निशायां
रणनिवृत्ते निशाये रणोत्सवार्थप्रदानानामावादिति भावः ॥ ८३ ॥

इन सभी युद्ध-दिवसोंमें यह चौदहवाँ युद्ध-दिवस ही कामुक स्त्रीप्रिय रहा, क्योंकि
इसने स्वप्राप्तरणोत्सवमें से आधा विभाग करके रात्रिको भी दिया, जो स्त्रीपरायण-कामुक
होता है वह उत्तम चीज ग़ाकर अपना प्रियाको दिया करता है, दूसरे दिनोंने वैसा नहीं
क्रिया था, इसने वैसा किया, अतः यही युद्धदिवस कामुक सिद्ध हुआ ॥

ततः क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाणः ।

तमोमिमां सान्द्रतमां तमोभिर्दंष्ट्राप्रभामिर्दिवसं वितेने ॥ ८४ ॥

ततः क्षणादेवेति । ततः असौ पाण्डवपक्षेण प्रहितो घटोत्कचो नाम हिडिम्बा-
पुत्रः क्षणात् स्वल्पकालात् एव संग्रामसीमोपरि युद्धक्षेत्रोपरितनमानो जृम्भमाणः
धावन् युद्धक्षेत्रोपरि उड्डीयमान इत्यर्थः, इमां तमोभिः सान्द्रतमाम् अतिशया-
मलां तमो निशां दंष्ट्राप्रभाभिः दशनकान्तिभिः दिवस दिनवध्प्रकाशपूर्णं वितेने
कृतवान् । युद्धक्षेत्रोपरि चङ्क्रममाणो घटोत्कचः तमोमलिनामपि तां युद्धरात्रिं
दिवसवध्प्रकाशपूर्णमिहृतेति वात्पर्यम् ॥ ८४ ॥

इसके बाद पाण्डवों द्वारा भेजे गये तथा आकाशमें शुद्धक्षेत्र के ऊपर मेंहराते हुए उस घटोत्कचने अपने दाँतोंकी किरणों द्वारा उस अंधकारपूर्ण रात्रिको दिन बना दिया ॥

तिष्ठ द्रोण ! सुयोधन ! द्रुततरं धावस्व दुःशासन !

त्वां मुञ्चामि किर्मद्य भोः कृप ! कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते ।

गान्धाराधिप ! का कथा तव रणे दुर्मेघसामग्रणीः

कर्णः केति घटोत्कचः कटुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, तिष्ठ एवं युद्धाय स्थिरो भव, सुयोधन, एवं द्रुततरं शीघ्रं धावस्व पलायस्व, दुःशासन, अद्य त्वां मुञ्चामि त्यजामि किम् ? न त्यजामीत्यर्थः, भोः कृप कृपाचार्य, स्वरूढते तव विषये कृपालेशो दयालवोऽपि न अस्तीति शेषः, हे गान्धाराधिप, शकुने, रणे तव का कथा ? एवं तु शूलकुशलौ युद्धं किं ज्ञातवान् ? दुर्मेघसाम् दुर्षदीनाम् जग्रणीः अग्रगण्यः कर्णः कः ? कुत्र विद्यते ? इति एवं कटुरवः कठोरवचनः घटोत्कचः अभ्रान्तरे आकाशमप्ये व्यभ्राम्यत् अभ्रम्यति स्म ॥ ८५ ॥

द्रोण, आप लटनेके लिए तैयार रहें, दुर्योधन, तुम शीघ्र युद्धक्षेत्रसे भागो नहीं तो मारे जाओगे, दुःशासन, मैं तुमको आज कहाँ छोड़ता हूँ ? हे कृप, तुम्हारे लिये हमारे हृदयमें तनिक भी दया नहीं है । हे शकुने, तुम लटनेका हाल क्या जानो, तुम तो जूबा खेलना जानते हो, वह दुर्युद्धि कर्ण कहाँ है ? इस प्रकार कड़वी बात बोलता हुआ घटोत्कच आकाश में घूमता रहा ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयममुं निजाद्रहसितैः क्षुभ्यद्दशाशामुखं

इंद्राङ्कूरकरालमात्तपरशुं दृष्ट्वैव केचिद्भटाः ।

बिभ्युश्चक्रुश्चुरामिमीलुरवनौ पेतुर्ममूर्च्छुर्जहुः

प्राणानारुहुरुविमानममरीरापुः प्रमोदं दधुः ॥ ८६ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजाद्रहसितैः स्त्रीयैरदृष्टसैः क्षुभ्यद्दशाशामुखम् व्याप्तदश-दिगन्तरालम् इंद्राङ्कूरकरालम् दन्तप्ररोहभीषणम् आत्तपरशुम् गृहीतकुठारम् अमुं हैडिम्बेयं घटोत्कचं दृष्ट्वा एव केचिद् भटाः योधाः बिभ्युः भीता बभूवुः, चुक्रुशुः रुरुहुः, आमिमीलुः नेत्राणि प्यदधुः, अवनौ पृथिव्यां पेतुः पतितः, ममूर्च्छुः, प्राणान् जहुः मृतवन्तः, विमानं देवयानम् आरुहुः आरुढाः, अमरीः देवबालाः आपुः प्राप्तवन्तः, प्रमोदं दधुः तामिः सह रममाणाः प्रसादमापुः ॥ ८६ ॥

अपने भीषण अदृष्टसै दश दिशाओंको व्याप्त करनेवाले, दाँतके अङ्कुरसे भयानक दोखनेवाले, कुठारधारी उस घटोत्कचको देखनेभरसे कुछ योद्धागण डर गये, रोने लगे,

१. 'आर्य' ।

२. 'हैडिम्बेय' ।

३. 'हस्मिन्क्षुभ्यत्' ।

४. 'बिभ्युश्चक्रुश्चुरमी' ।

५. 'प्रापुः' । इति पा० ।

आँखें मूँद लीं, जमीन पर गिर गये, मूर्च्छित हो गये, प्राण छोड़ दिये, विमानपर चढ़कर स्वर्ग चले गये, अप्सराओंको पा लिया और आनन्द करने लगे ॥ ८६ ॥

नभसि तमभिदीक्ष्य घोररूपं दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।

मरणसमयमुष्टिलभशस्त्रस्तदभिमुखः प्रययौ कबन्ध एकः ॥ ८७ ॥

नमनोति घोरं भयङ्करं रूपमाकृत्यैत्यस्य तं तयोक्तं घटोत्कचं नभसि आकाशे अभिदीक्ष्य आलोक्य नृपौघे कौरवपद्मगतराजवर्गे तत्र युद्धे दिशि दिशि नाना-दिशासु पलायिते द्रुते सति मरणसमये मृत्युकाले मुष्टौ लग्नम् स्थितं शस्त्रं ब्रह्म तादृशः (मरणोत्तरं मुष्टेरनुन्मोच्यतया संप्रति अपि घटशस्त्रकरः) एकः कबन्धः शिरोरहितः कायः तदभिमुखः घटोत्कचाभिमुखः प्रययौ गतः । युद्धागता राजा-नस्तु भयादितस्तोऽपसस्तः, केवलमेकः कबन्धः स्वमरणकाले मुष्टौ गृहीतशस्त्रतया संप्रत्यपि घटशस्त्रस्तं प्रययाविति भावः । परिसंख्यालङ्कारः, अभिमुखलग्नस्य कबन्धे नियमनात् ॥ ८७ ॥

भयानक रूपधारी उस घटोत्कचको आकाशमें उड़ते देखकर राजालोग इधर-उधर नाना दिशाओंमें भाग गये, केवल एक कबन्ध सिरकटा-जित्ते हाथकी मुठ्ठीमें मरनेके समयमें पकड़ा गया शस्त्र था, (क्योंकि मरनेपर मुट्ठी खुलती नहीं है) वही उसकी ओर गया, उसका पीछा किया ॥ ८७ ॥

पितुश्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकाल्पमिदं हि दृष्टम् ।

भीमात्मजोऽपि स्वयमेव युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥ ८८ ॥

पितुश्चेति । पितुः जनकस्य पुत्रस्य च ऐकाल्प्यम् अभिन्नरूपत्वम् यत् वेदवाक्यैः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिभिः उक्तं तत् इदं दृष्टं तत्र युद्धे प्रत्यक्षीकृतम् । वेदेक-द्वघोषित पितुः पुत्रस्य चैकाल्प्यं तत्र युद्धे प्रत्यक्षमवेक्षितमित्यर्थः । यत् यतः भीमा-त्मजोऽप्यसौ घटोत्कचः युद्धे स्वयमेव अरिसैनिकानाम् शत्रुसैन्यानाम् भीमः भय-जनकः आसीत् अजायत, भीमजन्यस्यापि तस्य भीमत्वेन तत्र हरयतया जन्मज-नकैकाल्प्यं प्रमापितमिति भावः । काल्पलङ्कं श्लेषसमुत्थमलङ्कारः ॥ ८८ ॥

वेदोंमें कहा गया है कि जनक और पुत्रमें कोई भेद नहीं होता है, 'आत्मा वै पुत्रना मासि' इत्यादि वेदवचनोंने जो पुत्र और पिताकी एकात्मता अभिन्नरूपता बताई है, वह उस समय युद्धमें प्रत्यक्ष देखी गई, क्योंकि भीमात्मज-भीम-पुत्र होकर भी वह घटोत्कच शत्रुसैनिकोंके लिये भीम भयङ्कर हो रहा था, भीमात्मज खुद भीम बन रहा था, इससे साबित हो गया कि पुत्र और पितामें एकरूपता वेदोक्त प्रत्यक्ष समर्थित भी है ॥ ८८ ॥

भिन्दीपालैस्तोमरैः शूलजालैर्वर्षैरुग्रैश्चोभयेषां नगानाम् ।

दृष्टः कापि काप्यदृष्टोऽरिसैन्यं व्योम्नि स्थित्वा नाग्नि शेषं स चक्रे ॥८६॥

मिन्दीपालैरिति । स घटोत्कचः व्योम्नि स्थित्वा आकाशे अवस्थाय कापि कुत्र-
चिद्देशे दृष्टः कापि अदृष्टः गुप्तः सन् मिन्दीपालैः रज्जुमयपाषाणक्षेपिभिरक्षैः, तोमरैः
अक्षपकुन्ताकारवृहत्फालैरायुधभेदैः, शूलजालैः शूलास्त्रास्त्रविशेषैः, उभयेषां नगानां
वृक्षाणां पर्वतानां च लघ्नैः भीषणैः वर्षैः वृष्टिभिः अरिसैन्यं क्षत्रुबलं नाग्नि शेषं
नामावशेषं चक्रे कृतवान् । मिन्दीपालतोमरशूलास्त्रप्रहारैर्वृक्षाणां पर्वताणां भीषणैर्व-
र्षैश्च घटोत्कचः सर्वमरिबलमपातयत्, केवलं तन्नाम शिष्यते स्मेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

मिन्दीपाल, तोमर, शूल आदि अस्त्रोंका प्रहार करके और दोनों प्रकारके नग-पर्वत
और वृक्षकी उग्रवृष्टि करके, आकाशमें रहकर कभी वृष्टियथमें आकर और कभी छिपकर
उक्त घटोत्कचने समस्त क्षत्रुसैन्यको नामावशेष कर दिया ॥ ८६ ॥

स्वं स्वं क्षयं नागमदद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।

पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्याः क्षयमाततान ॥ ८७ ॥

स्वं स्वमिति । दुर्योधनस्य ध्वजिनी सेना अद्य रात्रौ अस्यां रात्रौ (अन्यरात्रि-
ष्विव) स्वं स्वं क्षयं शिबिरं न अगमत् न गतवती, इति मत्वा ज्ञात्वा स भीम
सूनुः घटोत्कचः पितृव्ये पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्या अद्वया इव तत्र युद्धक्षेत्रे
वर्षं तस्याः दुर्योधनध्वजिन्याः क्षयं नाशमाततान कृतवान् । अस्यां रात्रौ सेनेयं
शिबिरं न गतेति मत्वेव घटोत्कचः पितृव्यभक्त्येव तत्सेनायास्तत्रैव क्षयं कृतवान्
शिबिरं भ्रष्टादिति च । 'प्रलयावाप्तयोः क्षयः' इति विश्वः ॥ ८७ ॥

और रातोंकी भाँति आनकी रात दुर्योधनकी सेना अपने क्षय-आवाप्तको न जा सकती,
वह जानकर भीमके पुत्र घटोत्कचने दुर्योधनकी सेनाका उस युद्धक्षेत्रमें ही क्षय बना
वाला, क्षय कर दिया, मानो वह अपने पिता के भाई दुर्योधनपर बड़ी भक्ति रखता हो,
उसी भक्तिसे प्रेरित होकर उसने दुर्योधनकी सेनाका क्षय-निवास, निर्माण-नाश कर
दिया हो ॥ ८७ ॥

तत्रान्तरे,—

वाहिन्या एव मे नार्धं मेदिन्या अपि नङ्क्ष्यति ।

क्षणं युद्धयेत चेदेव इति मेने सुयोधनः ॥ ८८ ॥

वाहिन्या इति । एषः घटोत्कचः क्षणं किञ्चित् कालं यावत् युध्येत चेत् संग्रामं
प्रवर्त्तयेद्यदि, तदा मे मम वाहिन्याः सेनाया एव न, मेदिन्या अपि अर्धं नङ्क्ष्यति
बिनाशं गमिष्यति, यद्यप्यं कियत्कालपर्यन्तं युद्धं चालयेत्तदा न केवलमर्धं सेनायाः,
समाधिकारस्थाया सुबोऽप्यर्धं विनश्येत्, इति सुयोधनः मेने निर्णयं ज्ञातवान् ॥

अगर यह घटोत्कच कुछ देर तक और लड़ता रहेगा तब केवल हमारी आधी सेना ही नहीं, आधी हमारी अधिकृत भूमि भी नष्ट हो जायेगी, ध्वस्त हो जायेगी, द्रुयोधनने यह तय कर लिया । द्रुयोधनको इह विश्वास हो गया कि अगर यह कुछ देर लड़ता रहे जायेगा, तब हमारी आधी सेनाके साथ-साथ हमारी आधी पृथ्वी भी धूलमें मिल जायेगी ॥ ९१ ॥

इत्थं नितान्तचिन्तासंतानादितस्य चाक्षराष्टस्य संप्रार्थनागुणनिकया संभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तया वलक्ष्माश्चक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्मिद्य क्षणेन तं क्षणदाचरं क्षितौ निपातयामास ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण नितान्तम् अत्ययम् चिन्तासन्तानेन चिन्ता-प्रवाहेण अदितस्य पीडितस्य चाक्षराष्टस्य संप्रार्थनागुणनिकया प्रार्थनापौनःपुन्येन भूयोभूयोऽभ्यर्थनया संभृतसर्वाभिसारः (घटोत्कचमारणाय) विहितसर्वोद्योगः सर्वात्मना सद्भट्टः मिहिरकुमारः कर्णः महेन्द्रः शक्रः वज्रधारया महीध्रम् पर्वतमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया वलक्षारवस्य अर्जुनस्य क्षपणक्षमा मारणसमर्था इयम् शक्तिरिति चिररक्षितया अर्जुनवधाय सुरक्षितस्थापितया महत्या शक्त्या तदा-ख्यात्तमेवेन तं क्षणदाचरं निशाचरं राक्षसं घटोत्कचं वक्षसि हृदयदेशे निर्मिद्य विदार्य क्षणेन अविलम्बेन क्षितौ पृथिव्यां पातयामास अपातयत् । कर्णेनेन्द्रदत्तया शक्त्या वक्षसि मिश्रो घटोत्कचो मृत इत्यर्थः । वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिवेत्युपमा ॥

इस प्रकार नितान्त चिन्तासमूहसे पीडित द्रुयोधनकी बार-बार की गई प्रार्थनासे घटोत्कचको मारनेके लिये सभी प्रकारका उद्योग करनेवाले सूर्यपुत्र कर्णने जैसे वज्रकी धारसे इन्द्र पर्वतको भिन्न कर देते हैं वसीतरह इन्द्रद्वारा दी गई तथा 'इससे अर्जुनका वध करूँगा' इसलिये बहुत दिनोंसे सुरक्षित रखी गई शक्तिसे घटोत्कच नामक उस निशाचरका कलेजा फाड़ दिया, और वह घटोत्कच तुरत जमीन पर गिर गया ॥

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्तेः प्रहारपीडां प्रतियोधिदत्ताम् ।

अपारयन्द्रष्टुमिवातिघोरामन्तः स्थितो वायुरगार्द्धहिष्ठात् ॥ ६२ ॥

पौत्रत्येति । प्रबलस्य प्रकृष्टबलयुक्तस्य पौत्रस्य पुत्ररूपमीमजनितस्य तस्य घटोत्कचस्य अन्तःस्थितः हृदयवर्त्ती वायुः प्राणानिलः प्रतियोधिना प्रतिभटेन शत्रुणा दत्ताम् उत्पादिताम् अतिघोरां शक्तेः प्रहारपीडाम् शक्त्याह्वयशस्त्राघातजन्यां व्यथां द्रष्टुम् अपारयन्निव असहमान इव वायुः बहिष्ठात् हृदयात् बहिः निर-

१. 'संतानादावित्य संप्रार्थनागुण' । २. 'निर्मिद्य' । ३. 'न्यक्षिपत्'; 'पातयामास' ।

४. 'प्रबलप्रसिद्धे' । ५. 'योध' । ६. 'बहिष्ठात्' । इति पा० ।

गात् निर्गतः । कर्णप्रहतशक्तियथा सोढुमसमर्थ इव घटोत्कचप्राणवायुस्तद्धृदयात्
निर्यासीदिति उच्येष्टा । बहिष्ठाव इत्यत्र स्वार्थे तातिः ॥ ९२ ॥

कर्णद्वारा प्रहत शक्तिको घोर व्यासे होनेवाले अपने पौत्रके कष्टको नहीं देख सकनेके
कारण वायुदेव घटोत्कचके हृदयसे बाहर निकल गये, कर्णने जो शक्ति चलाई उससे
घटोत्कचको जो पीड़ा हुई, उसे वायुदेव नहीं देख सके, अपने पौत्रके कष्टको वह नहीं
देख सके, हृत्पीठिये वह उसके हृदय देशसे बाहर निकल गये, जिससे उसकी छटपटाहट
न देखनी पड़े ॥ ९२ ॥

सापि शक्तिरभिहत्य नराशं सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् ।

वायुसूनुपरिधादिव भीता वासवस्य सविधं प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

सापि शक्तिरिति । सा इन्द्रेण कर्णाय दत्ता, कर्णेन च घटोत्कचे प्रहृता शक्तिर्ना-
मास्त्रम् सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् शूरजनप्रशंसितपराक्रमम् नराशं राक्षसं घटो-
त्कचम् अभिहत्य मारयित्वा वायुसूनुपरिधाव भीमकरस्यायाः गदायाः भीता इव
अस्ता इव वासवस्य सविधम् इन्द्रसमीपदेशं प्रतिपेदे गतवती । घटोत्कचनाम्ना-
स्परतः सा शक्तिः पुनरपि इन्द्रस्य समीपं गता, मन्ये सा पुत्रमारणजनितकोपात्
भीमपरिधात् विभेति स्म इव ॥ ९३ ॥

इन्द्रद्वारा कर्णको दो गई वह शक्ति शूरजनद्वारा प्रशंसितपराक्रम उस राक्षस घटो-
त्कचका वध करके फिर इन्द्रके पास चली गई, ऐसा मालूम पड़ता था, मानो वह वायुपुत्र
भीमके परिध-गदासे डर रही हो । शक्तिको मय मालूम पड़ा कि मैंने भीमके पुत्रकी इत्या
की है, कहीं भीमकी गदा उसका बदला न लेने लगे, अतः वह शक्ति अपने शरभ्य इन्द्रके
पास चली गई ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानां बाष्पलहरीं निष्पादयितुं
मोदविषादयोरहमहमिकया रूपधां समवर्धत ॥

अथ-जयद्रथघटोत्कचनिघनशोकातिशयगुरुन्द्वयानपि कुरूनाम्बास-
यितुमिव कुल्लूकटस्थे कुमुदवान्ववे कुलिशायुधदिशमेत्य काशनिकाशैर-
भीषुभिर्काशं सदिशावकाशं विकाशयमाने-सति कोपकुटिलीकृतचापौ
विराटद्रुपदभूपौ द्रुतमनीचैर्नाराचैराचार्यं शललैः शल्यमृगमिव निबद्ध-
तनुमातेतुः ॥

१. 'तदानीं नेपान' ।

२. 'उत्पादयितुं' ।

३. 'अतिरेक' ।

४. 'कुरु' ।

५. 'दिशामेत्यकाशनीकाशं'

६. 'आकाशदिशया' ।

७. 'दशदिशा' ।

८. 'व्याकोच-

नाने' ।

१०. 'द्रुपदविराट' ।

११. 'शलल' । इति पा० ।

तदानीमिति । तदानीं तस्मिन् काले तत्र युद्धक्षेत्रे तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानाम् कौरवपक्षसेनानां पाण्डवपक्षसेनानां च बाष्पलहरीम् एकत्रपक्षे आनन्दाशुधाराम् अपरत्रपक्षे शोकाशुधारां निष्पादयितुं प्रवर्त्तयितुम् मोदविषादयोर्हर्षशोकयोः अहमहमिकया अहं पूर्वमहंपूर्वमित्येवंरूपेण स्पर्धा विवादः समवर्धत अजायत । तदा कौरवसेना मुदा आनन्दाशु वर्धयितुम् पाण्डवसेनाश्च विषादेनाशु मोक्तुं परस्परस्पर्धामिवाकृतेति भावः ।

अथ अनन्तरम् जयद्रथस्य घटोत्कचस्य च निघनेन मृत्युना यः शोकातिशयः समधिको विषादस्तेन गुरुन् पीडापूर्णान् द्वयान् उभयपक्षगान् अपि कुरुन् पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च आश्रासयितुं धैर्यं धारयितुम् इव कुलकृतस्थे चन्द्रवंशस्याद्यपुरुषे कुमुदयान्धवे चन्द्रे कुलिशायुधस्य वज्रिण इन्द्रस्य दिशम् प्राचीम्-एत्य आसाद्य काशनिकाशैः शरपुष्पधवलैः अभीषुभिः किरणैः सविशावकाशं दिगन्तरालसहितम् आकाशम् नमः विकाशयमाने प्रकाशयति सति, कोपकुटिलीकृतचापौ क्रोधनमितधनुषौ विराटद्रुपदमूपौ विराटद्रुपदनामानौ मूपौ द्रुतम् शीघ्रम् अनीचैः विशालैर्नाराचैः बाणविशेषैः आचार्यं द्रोणम् शललैः तल्लोमभिः शल्यमृगम् इव निबद्धतनुम् आचितवपुषम् आतेनतुः चक्राते । अतः परं जयद्रथस्य मरणेन व्यथितान् कौरवान् घटोत्कचस्य मरणेन व्यथितान् पाण्डवौश्च धैर्यं धारयितुमिव चन्द्रवंशस्यादिपुंसि चन्द्रे प्राचीमुपेत्य धवलैरंशुभिर्दिगन्तरालमाकाशं च व्यस्तनुवाते सति चक्रीकृतचापौ विराटद्रुपदौ द्रोणाचार्यस्य वपुः स्वबाणैर्व्याप्तमकुलतां यथा शल्यमृगस्य शरीरं शल्लैर्व्याप्तं तिष्ठतीत्याशयः । 'व्यायितुं शल्यस्तहोग्निं शलली शल्लं शल्यम्' इत्यमरः ॥

युद्धस्थलमेव समग्रं कौरव-सैन्यं और पाण्डव-सैन्यको क्रमशः आनन्दाशुधारा तथा शोकाशुधारा को प्रवर्त्तित करनेके विषयमें आनन्द और विषाद परस्पर स्पर्धा कर रहे थे ।

इसके बाद जयद्रथ तथा घटोत्कचके निघनशोकसे पूर्ण कौरव और पाण्डवोंको आश्रासित करनेके लिये चन्द्रवंशके आदिपुरुष चन्द्रमा जब प्राची दिशामें आकर काशपुष्पधवल अपनी किरणोंसे दिशावकाशके साथ-साथ आकाशको भी धवल बनाने लगे, तब कोपसे धनुषको वक्र-नमित करके विराट तथा द्रुपदने द्रोणाचार्यके शरीरको अपने विशाल बाणोंसे वसी तरह व्याप्त कर दिया, जैसे शाहीका शरीर उसके शल्ल केश या काटोंसे व्याप्त रहता है ॥

तस्यार्धमग्रा नाराचास्तन्वां तद्विक्रमश्रियः ।

रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्या रोमाञ्चानामिवाङ्कुराः ॥ ६४ ॥

तस्येति । तस्य द्रोणस्य तन्वां वपुषि अर्धमग्राः अर्धप्रविष्टाः, नाराचाः विशाल-बाणाः द्रुपदेन विराटेन च प्रयुक्ताः, प्रहृष्यन्त्याः युद्धावसरलामेन मोदमानायाः

तस्य द्रोणस्य विक्रमशिवः पराक्रमलक्ष्म्याः रोमाञ्जानाम् पुलकाभाम् अङ्कुराः
प्ररोहा इव रोचन्ते स्म भासिते स्म । द्रोणशरीरजग्मा द्रुपदविराटाम्यां प्रयुक्ताः
नाराचा द्रोणस्य पराक्रमशिवो रोमाञ्जा इव शोभन्ते स्म । उपेक्षालङ्कारः ॥ ९३ ॥

द्रुपद तथा विराटद्वारा प्रहत शोकर द्रोणाचार्यके शरीरमें आगे चुभे हुए वे नाराच-
बाण पैसे लग रहे थे, वैसे जुद्धावसरलामसे सुख होने वाली द्रोणकी पराक्रमलक्ष्मीके रोमा-
ञ्जाङ्कुर हों ॥ ९४ ॥

‘अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोभौ द्रोणपार्षते ।

कोदण्डविद्यासर्वस्वं तन्वाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ द्रोणः पार्षतः द्रुपदश्च तौ उभौ अग्निदेश्येन तन्नामकेन
द्रोणद्रुपदयोरस्त्रविद्यागुरुणा निक्षिप्तं न्यासीकृतं निक्षिप्तम् कोदण्डविद्यासर्वस्वम्
अस्त्रविद्यारहस्यं प्रकाशितं तन्वातेस्म चक्रमुः । उभापि सतीर्थौ द्रोणद्रुपदौ चाव-
त्तबौर्गुरुणाऽग्निदेश्यनामकमुनिना निक्षिप्तं तावत्सर्वमस्त्रविद्यानैपुण्यं प्रकाशया-
मासपुरिति भावः ॥ ९५ ॥

इसके बाद द्रुपद तथा द्रोणको उनके अस्त्रविद्यागुरु अग्निवेश्यने जी कुछ अस्त्रविद्या-
कौशल उपदेश द्वारा थातीके रूपमें दिया था, उन लोगोंने उस समस्त अस्त्रविद्या-कौशलको
प्रकाशित कर दिया ॥ ९५ ॥

ततः शरसंभवमग्निनीजानेऽपचतुर्मुखो बृद्धत्वविश्राणितविकृतवेष-
योरपि विशिखविमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोमनीयविग्रहीकृतयोर्विराटपञ्चा-
लयोर्वरणोत्सवयौगपैद्ये सति विबुधपुरविलासिनीनां बिडौजैः कुटुम्बि-
न्या अपि दुःसर्मावेयं विवादमापादयामास ॥

अथ तत्र शर्वरीचरभुजगर्वनिर्वापितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटितश-
रीरा^१ संध्यारागमिपेण रुधिरधारामुत्सृजन्ती सा निशापि विनाशदशा-
माशु विवेश^२ ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीनां नग्नकरणे महसि समारूढविहायसि क्रो-
ध^३ निद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमहत्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधिरधुनीपु

१. ‘अग्निवेश्येन’ । २. ‘कुर्वते’ । ३. ‘अतिबृद्धत्व’; ‘समृद्ध’ । ४. ‘पांचाल-
योरहंपूर्विकया’ । ५. ‘यौगपद्ये विबुध’ । ६. वारविलासिनीनां । ७. ‘बिडौजः
कुटुम्बिन्या’ । ८. ‘दुःसर्माधन’ । ९. निर्वान्त’ १०. ‘विमङ्गपाटित’ । ११. ‘शरीरेव’ ।
१२. ‘नाशदशान्’ । १३. ‘समाविवेश’ । १४. ‘नितोष’ । इति पा० ।

पङ्केदहाप्यकुर्यन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्रपञ्चितवैरभारतया
'गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षरं परिमार्ष्टुर्मलीकबचनमेकं प्रयुज्यतां भवता' इति
धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेववासवकुमारादयः प्रथमसंनिकृष्टस्य घृष्टशु-
भ्रस्य वरूथिनीविमाथिनीं वारणघोरणीं प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परां
पुरोधाय भृशं खस्य गुणं शङ्खस्य परिपूरणेन दुर्वहं कुर्वन्तं कौरवसेना-
पतिमभिजग्मुः ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं शरसंभवस्य कृपाचार्यस्य भगिनी कृपी आया बी
यस्य तस्य द्रोणाचार्यस्य चापचतुर्मुखः धनुरात्मको ब्रह्मा बुद्धत्वेन वार्धकेन वि-
श्राणितो दत्तः विकृतः कुत्सितः पलितादिना वनिताजननिन्दनीयो वेषो रूपं
याम्यां तयोस्तयामूतयोरपि विशिष्यविमोक्षणं बाणप्रहार एव सृष्टिः सर्गस्तदेव
शिक्षं चातुर्यं तेन विलोमनीयविग्रहीकृतयोः सुन्दरं वपुः प्रापितयोः (यद्यपि
बलीपलितादिवार्धककृतयोर्षैर्विराटद्रुपदौ दूषिततनु आस्तां तथापि द्रोणस्य चापो
ब्रह्मा बाणप्रहाररूपसृष्टिनैपुण्येन मरणं प्राप्य नूतनदेवभूमे समारोप्य रमणीय-
तनुतां गमितौ, तयोरित्यर्थः) वरणोत्सवयोगपक्षे युगपरपतित्वेन वरणरूपे उत्सवे
सति विबुधपुरविलासिनीनां स्वर्गस्थानामप्सरसाम् बिडौजसः इन्द्रस्य कुटुम्बिण्या
भार्यया शक्याऽपि दुःसमाधेयम् समाधातुमशक्यं शमयितुमयोग्यं विवादम् कलहं
आपादयामास उपस्थापितवान् । यद्यपि द्रुपदविराटौ बृद्धौ तथापि द्रोणबाधो
मारगेन तौ देवौ कृत्वा सुन्दरतां प्राप्य तौ बरीतुमहमहमिकया स्पर्धमानानाम-
प्सरसां तं कलहमुपस्थापयामास यस्य समाधानं शक्यापि मध्यस्थया कर्तुं नापा-
र्यतेति भावः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं तत्र युद्धक्षेत्रे शर्वरीचरस्य राजसस्य घटोत्कचस्य भुज-
गर्वेण बलदर्पेण निर्वापितानाम् उत्पाटय पातितानां पर्वतशृङ्गाणां शिलामङ्गैः दाह-
स्वप्दैः विपाटितशरीरा विदीर्णदेहा संध्यारागमिणेण सायकालसमुच्चितरक्तमाव-
भ्याजेन रुधिरधाराम् शोणितप्रवाहम् उत्सृजन्ती कुर्वती सा निशा रात्रिः अपि
आशु शीघ्रं विनाशदशाम् अवसानम् विवेश प्राप्ता । घटोत्कचकृतपर्वतशिलाप्रवाहै-
श्रृण्विता संध्यारागभ्याजेव रक्तमिव प्रवाहयन्ती रात्रिरपि प्रभातेत्यर्थः । तदनु
तत्पश्चात् कोककुटुम्बिनीनां चक्रवाकवधूनां नम्रकरणे विवस्त्रतासंपादके रतोत्सव-
जनके महसि तेजसि सूर्ये समारूढविहायसि आकाशमागते सति क्रोधस्य इह-

१. 'प्रपञ्चद' । २. 'मलीकम्' । ३. 'प्रयुज्यतामिति' । ४. 'वायुवासर' ।
५. 'प्रथमं संनिकृष्टः' ; 'प्रथमसंनिकृष्टघृष्टयुग्मवरूथिनी' । ६. 'प्रचेता इव' ।
७. 'कुरुसेनाभिपतिम्' । इति पा० ।

जनविनाशमवस्य कोपस्य निद्रानिरोधस्य रात्रिजागरणस्य च साधारणीभक्त्युत्तरूपेणोत्पाद्योऽरुणिमा रक्ततायासु तासां रक्षां प्रतिफलनैः प्रतिबिम्बनैः आघोघनघरणीषु युद्धभूमिषु याः रुधिरधुन्यो रक्तनद्यस्तासु पङ्केरुहाणि कमलान्यङ्कुरयन्तः जनयन्तः (कोपेन-जागरणेन च रक्तादयो युद्धस्थलप्रवाहिणीषु रुधिरधारासु निपात्यतानु कमलानीव जनयन्तः) घटोत्कचविराटपाञ्चालानां पञ्चतया, नृत्युना प्रपञ्चितवैरभारतया समेधितवैरतया—‘गुरोर्द्रोणस्य आयुर्हेतुम् जीवनादष्टरूपम् अलीकाक्षरं ललाटलिपिं प्रमाप्युम् एकम् अलीकवचनं मित्या वचः प्रयुज्यतां व्याह्रियतां भवता इति एवं धर्मेजातं युधिष्ठिरम् अनुकूलयन्तः स्वीकर्तुं प्रेरयन्तः, वसुदेववामवल्कलारादयः श्रीकृष्णाञ्जुनप्रभृतयः प्रथमसन्निकृष्टस्य आदिमाने स्थितस्य घृष्टधुन्नस्य वरूथिनीविमाथिनीं सैन्यसंहर्त्रीम् वारणधोरणीम् गजसेनां पुरोधाय (पयोधरपरम्परां पुरोधाय अग्रे कृत्वा स्थितं प्रचेतसं वरूणमिव) ह्यस्याकाशस्य गुणं शब्दं शङ्खस्य स्वीयशङ्खस्य परिपूर्णगेन आध्मानेन मृदां दुर्वहं भारयुतं दीर्घं कुर्वन्तम् (हस्तिधूर्यं पुरस्कृत्य शङ्खमोषमन्तम्) कौरवसेनापतिं द्रोणम् धनिजम्भुः सम्मुखं प्रापुः ॥

—इसके बाद कृपाचार्यके बहनोई द्रोणाचार्यके चाररूप ब्रह्माने विराट तथा द्रुपदके बुद्धापेके कारण कुलूप कर दिये जाने पर भी अपने बाणप्रहाररूप सृष्टिनिपुणद्वारा, रमणीयकटोवर बनाकर उनके वरणाथ एक साथ आई हुई अम्पराओंके बीच सचोद्वारा भी नहीं झुलहाने लायक कलह पैदा कर दिया। यद्यपि विराट् तथा द्रुपद बूढ़े हो जानेके-कारण बिलुप्त हो गये थे, तथापि द्रोणके चाप रूप विधाताने अपने बाणप्रयोगरूप सृष्टिचातुर्यसे उन बूढ़ोंको इतना सुन्दर तन दे दिया कि वे जब मरणोत्तर स्वर्ग गये तब उनके वरणाथ अम्पराओंके आपसमें इतना झगड़ा पैदा हुआ जिसे सचो भी नहीं झुलहा सकती थीं।

अनन्तर युद्धक्षेत्रमें राक्षस घटोत्कचके बलदर्पसे गिराये गये पर्वतशृङ्ग-शिखारण्डोंसे चूनित्र देहवाली रात प्रातःसन्ध्याकालिक लालीरूप-रुधिरधारा बहाती हुई नाशदशाको प्राप्त हुई, रात बोल गई ॥

इसके बाद कौककुलम्बिनी-चक्रवाकीको नग्न करनेवाले-रतिप्रवृत्त बनानेवाले तेज सूर्य जब आकाशमें आ गये तब जोष और निद्राअज्ञात द्रोनों द्वारा समानभावसे उत्पन्न लाली शुक आँखोंके प्रतिबिम्बोंद्वारा युद्धक्षेत्रमें प्रवाहित होनेवाली रुधिरका नदियोंमें कनलको उत्पन्न करनेवाले घटोत्कच, विराट तथा पाञ्चालके मारनेसे बड़े हुए बँरके कारण ‘द्रोणाचार्यके मालमें लिखी आयुरेम्भाकी निदानेके लिये एकबार आप मिथ्या वचनका प्रयोग करें’ इस प्रकार युधिष्ठिरको मनाते हुए श्रीकृष्ण अञ्जुन वगैरह सबसे आगे रहनेवाले घृष्टधुन्नकी सेनाको नपित करनेवाली हस्तिपङ्क्ति—जैसे वरूण भैवनालाको आगेमें रखे हों, उस तरह आगेमें रखकर आकाशके शुभ शब्दको अपने शङ्खके शब्दसे आकाशको अति दुर्वह बनाते हुए द्रोणाचार्यके सामने आ गये ॥

कोपेन तावत्कुटिलः स भीमः कुम्भान्माह्वीद्भया गजानाम् ।

नामैकदेशोऽपि च कुम्भयोनेरैतैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ६६ ॥

कोपेनेति । तावत् तस्मिन् काले कोपेन घटोत्कचादिमरणभवेन क्रोधेन कुटिलः भयङ्करः स भीमः पुनः गजकुम्भैः कुम्भयोनेः द्रोणस्य नामैकदेशः कुम्भशब्दः अपि घृतः स्ववाचकतयाऽवलम्बितोऽभूत् इति मत्सरी घृतेर्ष्य इव गदया गजानाम् कुम्भान् मत्सकदेशान् अमाहृत्वा व्यदलयत् । भजेः कर्त्तरि लुङ् । इमे गजकुम्भाः कुम्भयो-
ने द्रोणस्य नाम्नः कुम्भयोनिशब्दस्यैकदेशं कुम्भशब्दं धारयन्ति स्ववाचकतयोपाद-
यते इति कुप्यद्विव भीमो गजकुम्भानां विपादनं कृतवान् इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यद् गजकुम्भं कुम्भयोनि द्रोणेने नाम कुम्भयोनि पदके एकदेशं कुम्भशब्दका धारण
करते ईं इत्थित्वे कुम्भोपर कोप रखनेवाले भीमने अपने गदासे गजकुम्भोंको मग्न कर
कर दिया ॥ ९६ ॥

इति तत्र तां करिषटां पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य
सनान्नि हस्तिनि पातिते सति 'प्रचुरतरमदः स्ववशानुवर्ती शुभतरमणि-
देदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हतः' इति धर्मतनयगदितं कर्णास्तुदं-
मभ्यर्णमाकर्य वैवर्ण्यभरितवदनं सुतनाशशोकमोहेन परित्यक्तचापशयं
स्थण्डिलेशयं भारद्वाजमालोक्य हृष्टतरधीर्धृष्टद्युम्नो निजपितृवन्दनं स्मृ-
तिजनुषा तथा सत्वरमेत्य हन्तुमुदयुक्ता ॥

इति तत्रेति । इति पूर्वप्रकारेण तत्र युद्धस्थले करिषटां गजपङ्क्तिं पाटयता दल-
यता घटोत्कचजनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्वत्थाम्नः सनान्नि तुल्यामिधाने अश्व-
त्थामनामनि हस्तिनि गजे पातिते हते सति 'प्रचुरतरमदः अतिमत्तः स्ववशानुवर्ती
स्वकरिणीमनुसरन् शुभतरमणिभिः सुक्तामणिभिः देदीप्यमानमस्तकः धवलशिराः
अयमश्वत्थामा (गजो) हतः' इति धर्मतनयगदितं युधिष्ठिरोच्चारितं कर्णास्तुदं
कर्णकष्टप्रदम् (द्रोणस्य बुद्धौ युधिष्ठिरोक्तेयमर्थं आपतितो यत् 'प्रचुरतरमदः साति-
शयमुजदर्पः स्ववशानुवर्ती स्वाधीनगतिः हन्तुर्वशंगत इति वा शुभतरमणिना
दीप्तललाटोश्वत्थामा मम पुत्रो हतः') आकर्ण्य श्रुत्वा वैवर्ण्यभरितवदनम् भिन्न-
कान्तिमुखं सुतनाशशोकमोहेन पुत्रविपत्तिहृतत्वेदमवया मूर्च्छया परित्यक्तचापशयं
घनुस्तयागिकरम् स्थण्डिलेशयम् दर्मास्तरणे शयानं भारद्वाजं द्रोणमालोक्य दृष्ट्वा
हृष्टतरधीः अतिप्रसन्नबुद्धिः दृष्टद्युम्नः निजस्य पितुः द्रुपदस्य द्रोणेन अर्जुनद्वारा

१. 'दिपानान्' । २. 'तत्र करिषटान्' । ३. 'पाटयता' । ४. 'निपातिते' ।
५. 'निगदितन्' । ६. 'सुतशोकमोहेन' । ७. 'अवलोक्य' । ८. 'हृष्टयोः' ।
९. 'द्युम्नोऽपि' । १०. 'वधस्तुति' । ११. 'अनिहन्तुन्' । इति पा० ।

कारितस्य बन्धनस्य स्मृत्या अनुर्यस्यास्तथा रुषा कोपेन सत्वरं शीघ्रम् एव समी-
पमागत्य हन्तुम् द्रोणं खण्डयितुमुद्युक्त उद्यमं कृतवान् ॥

इस प्रकार सुदक्षेत्रमें हाथियोंको मारनेवाले भीमने जब अश्वत्थामा नामक हाथीको
मार गिराया तब युधिष्ठिरने कहा कि—‘मदमत्त, अपनी इधिनीका अनुसरण करनेवाला,
मुक्तामणि-धवलमस्तक यह अश्वत्थामा नामक गज मारा गया’ (द्रोणने समझा कि—‘युज-
बलद्वय, स्वाधोन, मणिशोभितललाट अश्वत्थामा मेरा पुत्र मारा गया’) युधिष्ठिरकी ऐसी
कष्टप्रद उक्तिको सुनकर द्रोणका चेहरा उतर गया, उन्होंने धनुष हाथसे गिरा दिया, वे
जमीनपर कुछ बिछाकर सो गये, इस प्रकार उन्हें सोता देख धृष्टद्युम्न की बड़ी खुशी हुई,
उत्ते-द्रोणने अर्जुनद्वारा उसके पिता द्रुपदको बँधवाया था, यह बात याद आ गई, इस
बातके स्मरणसे क्रुपित होकर वह द्रोणके पास जाकर उन्हें मारनेको उद्यत हो गया ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सूनुः करेण चान्येन कचं गृहीत्वा ।

विल्य शीघं गुरुमप्यमुं द्रागन्तेवसन्तं कलयाञ्चकार ॥ ६७ ॥

एकेनेन । द्रुपदस्य सूनुः द्रुपदपुत्रो दृष्टद्युम्नः एकेन करेण दक्षिणेन बाहुना खड्गं
गृहीत्वा अन्येन करेण वामेन कचं द्रोणस्य शिरःस्थं केशं गृहीत्वा च शीघं द्रोण-
शिरो विल्य छित्वा गुरुम् चापाचार्यम् अपि अमुम् द्रोणम् अन्तेवसन्तं क्षिप्यं
समीपे अवस्थितं च कलयाञ्चकार कृतवान् । तथा तस्य शिररिङ्गत्वा त स्वसमीपे
स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

द्रुपदके पुत्र धृष्टद्युम्नने एक हाथसे तलवार तथा दूसरे हाथसे द्रोणकी चोटी एकट्ठकर
उनका सिर काटकर गुरुको भी अन्तेवसत् शिष्य-तथा समीपस्थ बना दिया, जो गुरु
थे वह शिष्य हो गये इसमें विरोध आमासित होता है; जो गुरु थे वह उसके समीप सो
गये इसमें उसका परिहार हो जाना है । यहाँ विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ९७ ॥

तत्तादृशं तदनु तातवधं निशम्य
कोपातिरेककलुषः कृपभागिनेयः ।

आग्नेयमस्त्रममुचत्परसैनिकाना-

मशौहिणी शलभतां लभते स्म तस्मिन् ॥ ६८ ॥

तत्तादृशमिति । तदनु तत्तादृशम् लोकनिन्दनीयं तातस्य पितुः वधं हत्वाम्
(अस्त्रस्यागदशस्त्रायां मार्गम्) निशम्य श्रुत्वा कोपातिरेककलुषः कोपाधिक्यं पुत्रः
कृपभागिनेयः कृपस्थ भगिन्याः कृप्याः पुत्रः अश्वत्थामा आग्नेयम् अग्निदेवताकम्
अस्त्रम् अमुचत् प्रायुक्तं, यस्मिन्नाग्नेयाऽऽस्त्रेऽश्वत्थामप्रयुक्ते परसैनिकानां शत्रुसेना-
नाम् अशौहिणी परिमाणमेदः शलभतां लभतेस्म दृष्टव्यमवजत । शलभी नाम
अशौ पतयालुः कीटभेदः ॥ ९८ ॥

इसके बाद अपने पिताका-द्रोणका इस प्रकार निन्दनीय बध-अश्रुत्यागावस्थामें मारा जाना सुनकर अत्यन्त कोपके कारण क्षुभित होकर अश्रुत्यामाने आग्नेय अश्रुका प्रयोग कर दिया, जिस आग्नेय अश्रुमें शत्रुसेनाको अक्षौहिणी शलभत्वको प्राप्त हुई, जल मरी ॥

ततः सुराधीश्वरसूनुमुक्तब्रह्मास्त्रभासा भृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानुः ॥ ९९ ॥

तत इति । ततः अश्रुत्यामप्रयुक्ताग्नेयास्त्रेण स्वसेनाया दाहनानन्तरम् सुराधीश्वरसूनुना देवनायकपुत्रेण अर्जुनेन मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा दीप्तया भृशधिकृतेन तिरस्कृतेन गुरुनन्दनस्य अश्रुत्याम्नः अस्त्रेण आग्नेयास्त्रेण सार्धं सह भानुः सूर्यः मन्दायमानद्युतिः मन्दीभूततेजस्कः आस बभूव । अश्रुत्याग्ना प्रयुक्तमाग्नेयमस्त्रं शमयितुं पार्थो ब्रह्मास्त्रं प्रयुक्तवान्, तेन तदीयमाग्नेयास्त्रं धिक्कृतमिव मन्दायमानद्युतिकमभूत्, तेनैव सह सूर्योऽपि मन्दायमानद्युतिरजायत । सूर्योऽस्तं गत इति परमार्थः । अत्र सूर्यास्तयमने आग्नेयास्त्रसाहित्योक्तेः सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ९९ ॥

इसके बाद अश्रुत्यामप्रयुक्त आग्नेयास्त्रको शमित करनेके लिये देवाधीश इन्द्रके पुत्र अर्जुनने ब्रह्मास्त्रका प्रयोग कर दिया, उस ब्रह्मास्त्रसे अति तिरस्कृत होकर अश्रुत्यामाद्वारा प्रयुक्त वह आग्नेयास्त्र मन्दप्रम हो गया और उसीके साथ सूर्य भी मन्दप्रम हो गये ॥९९॥

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागाद्दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः ।

शकलीकृतबाहुकर्णनासैः सह योधैः स घटोत्कचाश्मवर्षात् ॥ १०० ॥

इत्यन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभरते दशमः स्तवकः ।

धृतराष्ट्रसुतोऽपि इति । सः धृतराष्ट्रसुतः दुर्योधनः अपि दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः अहनि दीपस्येव दीनदीना अतिष्ठीणा द्रोणजयद्रथादिवधेन मन्दीभूता दीप्तिः क्रान्तिः यस्य तथाभूतः स्वपक्षवीराणां मरणेनातिमन्दतेजाः सन् घटोत्कचाश्मवर्षात् घटोत्कचकृतशिलाप्रहारजन्यादाघातात् शकलीकृतबाहुकर्णनासैः खण्डिततत्तदङ्गैः योधैः सह अवशिष्टैः स्वपक्षभटैः सह गेहम् आवासदेशम् आगात् आयातः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १०० ॥

द्रोण, जयद्रथ आदि वीरोंके मारे जानेसे उदास, दिनमें जलाये गये दीपकी तरह मन्दतेज वह दुर्योधन भी घटोत्कच द्वारा किये गये शिलाप्रहारसे खण्डित हो गये हैं हाथ, कान तथा नाक आदि अङ्ग जिनके ऐसे वधे हुए भटोंके साथ अपने आवासस्थानको आ गया ॥

इति मैथिलपण्डितयोरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

दशमस्तवक'प्रकाशः' ॥

एकादशः स्तवकः

अन्येशुरन्धिमिलितैरस्तृगापगानां
 पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।

सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनुः

कर्णं सुवर्णघटवारिभिरभ्यपिञ्चत् ॥ १ ॥

अन्येषुरिति । अन्येषुः द्रोणवधात्परवासरे अन्धिमिलितैः सागरसंगतैः अस्तृगा-
 पगानां रक्तनदीनां पूरैः प्रवाहैः इव शोणिताङ्गे रक्ततनौ पूषणि सूर्ये उदयति सति
 धृतराष्ट्रसूनुः कर्णं नाम सेनाधिपत्यसरणौ सेनापतिपदे सुवर्णघटवारिभिः कनक-
 कलशजलैः अभ्यपिञ्चत् अभिपिक्त्वान् । द्रोणवधानन्तरम् परदिने युद्धप्रवाहिणीनां
 रक्तधाराणां प्रवाहैस्तागरसंगतैरिव शोणितरञ्जिततनौ रक्तामे सूर्ये प्राच्यां प्रकटी-
 भूते सति दुर्योधनः कर्णं कनककलशाहृतैर्जलैः सेनापतिपदेऽभिपिक्त्वान्, सेना-
 पतिं कृतवान् ॥ १ ॥

द्रोणके मारे जानेपर दूसरे दिन सागरसंगत शोणित प्रवाहमें अवगाहन करनेके
 कारण रक्तवर्णशरीर सूर्य जब प्राची दिशामें उदित हुए तब दुर्योधनने कर्णको कनक-
 कलशजलसे सेनापति पदपर अभिपिक्त किया ॥ १ ॥

आभामतानीदभिवेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भः ।

आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्गं समीपयातस्य सरोजबन्धोः ॥ २ ॥

आमामिति । तस्य कर्णस्य अभिवेककाले उपरिष्ठात् उपरिभागे तपनीयकुम्भः
 कनककलशः आत्मप्रभवस्य स्वपुत्रस्योत्तमाङ्गं शिरः आघ्रातुम् समीपयातस्य सवि-
 धसुपगतस्य सरोजबन्धोः सूर्यस्य आभाम् शोभाम् अतानीत् कृतवान् । अभिवेक-
 काले कर्णस्योपरिदेशेऽवस्थितः स्वर्णघटः कर्णस्य पितुः सूर्यस्य तच्छिर आघ्रातु-
 मागतस्य शोभामधत्, कर्णशिरोग्रातुमायातः सूर्य इव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः । अत्र
 सुवर्णकलशः कर्णाघ्राणागतसूर्यनयोऽपेक्षितो बोध्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

अभिवेककालमें कर्णके ऊपरि दशनमें वर्तमान स्वर्णकलश देखा लगता था मानो अपने
 पुत्र कर्णके शिरको सूँधनेके लिये समीप आया हुआ सूर्य हो । कनककलशको सूर्यरूपमें
 अपेक्षित किया गया है ॥ २ ॥

दिङ्मूलशैलकुहरेशयकेसरीन्दसौखप्रसुप्तिकमहापटहारवेण ।

कर्णो दलेन करनर्वितकालप्रुष्टो जन्यस्थलीमयं रथेन जवाजगाहे ॥ ३ ॥

१. 'आमात्तदानीम्' । २. 'समीपयातो हि सरोजबन्धुः' । ३. 'नमि
 येन' । इति पा० ।

दिङ्मूलेति । अथ सेनापतिपदेऽभिषेकानन्तरम् दिङ्मूलशैलानां दिशामादि-
भागे स्थितानां चक्रवालादिपर्वतानां कुहरेशयाः गुहास्थिताः ये केसरिन्द्राः महा-
सिंहास्तेषां सौख्यप्रसुप्तिकः सुखशायनप्रदन्कर्ता तद्विद्रामञ्जकः यः महापटहारवः
महान् यस्य भेरीशब्दस्तेन दिगन्तस्थितपर्वतगुहासुप्तसिंहप्रबोधकारिणा दिगन्त-
स्यापकेन विजयवाद्यध्वनिनेत्यर्थः, बलेन सैन्येन (सह) करनर्तितकालपृष्ठः शर-
सन्धानमोक्षाम्यां करकम्पितकालपृष्ठाख्यस्वचापः कर्णः रयेन जवात् वेगपूर्वकम्
जन्यस्यलीम् युद्धभूमिम् जगाहे प्रविष्टः । सेनापतिपदेऽभिषिक्तः कर्णो महाध्वनिना
विजयवाद्येन दिगन्तपर्वतगुहाशयान् सिंहान् जागरयन् बलेन सह कालपृष्ठं नाम
स्वं धनुर्नर्तयन् कर्णो वेगेन समरभूमिमाससादेत्यर्थः ॥ ३ ॥

दिगन्तमे वत्तमान चक्रवालादि पर्वतोको गुहाओमें सोये हुए सिंहोंको जगा देनेवाले
वाद्य शब्दोंसे युक्त सेनाको साथ लेकर रथाब्द कर्णने अपने हाथमें कालापृष्ठ नामक अपने
धनुषको नचाते हुए युद्धभूमिमें वेगपूर्वक प्रवेश किया ॥ ३ ॥

तावत्परेषां ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रधनप्रदेशे ।

परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्वलौघैः ॥ ४ ॥

तावदिति । (यावत्कर्णो युद्धभूमिं प्रविशति) तावत् परेषां पाण्डवानां ध्वजि-
न्याः सेनायाः ईश्वरः अधिपतिः धृष्टद्युम्नः अपि परिस्फुरन्तः देदीप्यमानाः पट्टसाः,
शक्तयः, यष्टयः, शरासाः चापाः, तूणीराः ह्युधयः, शराः चाणाश्च येषां तैः तयोक्तै-
स्तत्तद्वस्त्रसज्जितैः बलौघैः सैन्यसमुदयैः (सह) प्रधनप्रदेशे युद्धस्थले पदं न्यधत्त
समाजगाम । यावत्कर्णो रणस्थलीं गाहते तावद्धृष्टद्युम्नोऽपि तत्तद्वस्त्रयुतान्सैनिका-
नादाय युद्धभूमिं गत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

जवतक कर्णने युद्धभूमिमें प्रवेश किया तवतक पाण्डवोंके सेनापति धृष्टद्युम्नने भी
चमकते हुए पट्टिश, शक्ति, यष्टि, धनुष, तरकस, बाण आदि अस्त्र-शस्त्रोंसे सज्जित स्वसैन्य
के साथ युद्धक्षेत्रमें पदार्पण किया ॥ ४ ॥

चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैरैव्योमनि पांसुपुञ्जैः ।

प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धुं विचित्रमेतद्व्यतनोदपापाम् ॥ ५ ॥

चमूद्वयीति । तदनु कौरवपाण्डवसेनाद्वयसमागमानन्तरम् प्रगल्भा युद्धकला
निपुणा सा चमूद्वयी सेनाद्वितयी व्योमनि आकाशे विसृत्वैरैः प्रसरणशीलैः पांसु-
पुञ्जैः सैन्यपदक्षेपोरथापितैर्धूलीपटलैः प्राक् स्वसम्पर्कात् पूर्वम् एव शुद्धाम अपगत-
पापाम् अपि सिद्धसिन्धुं देवापगाम् अपापाम् अपगतपापाम् अपगता आपो
यस्यास्तां तयोक्तांश्च अतनोत् एतत् विचित्रम् आश्चर्यकरम् । सेनोत्थापितो धूलीभरो
व्योमनि प्रसरणपगतमलाया अपि देवापगाया अपापताम् अतनोत् इति मह-

दाश्वर्षम्, हुतावाः वास्तपन्नेदम् वैवस्वतोऽश्वर्षम् अपापाम् इत्यस्य अपग-
तापाम् अपगतजलाम् शुष्काम् अतनोदिति विवक्षितार्थः । अत्र विरोधाभासोऽ-
लङ्कारः ॥ ५ ॥

इसके बाद रणकलाप्रवीण दोनों पक्षोंकी सेनाओंने अपने द्वारा उढ़ाई गई तथा
आकाशमें फैलनेवाली धूलसे पहले ही निष्पाप आकाशगङ्गाको अपाप निष्पाप बनाया, यह
आश्चर्यकी बात हुई, जो पहले ही से निष्पाप हो उसे क्या अपाप बनाया जायगा ? अप-
गता आपः जलानि यस्याः, इस विग्रहसे अपाप शब्दका अर्थ शुष्क भी होता है, अपाप
बनाया माने सुखा डाला, यही मुख्य अर्थ है, जिसमें विरोध छूट जाता है ॥ ५ ॥

पादातं पादातं रथ्या रथ्यां च होस्तिकं गजता ।

आश्वीयं चाश्वीयं द्रागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥

पादातमिति । पदातीनां पादचारिसैनिकानां समूहः पादातं तथाविधम् रथ्या
रथसमूहो रथ्याम्, गजता करिसमुदायः हास्तिकम् गजयूयम्, आश्वीयम् अश्व-
गणः च आश्वीयम् स्वसमानजातीयम् (परबलम्) द्राक् शीघ्रम् कम्पिता मही
यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अभिदुद्राव आचक्राम । इन्द्रयुद्धं प्रावर्त्ततेति भावः ॥ ६ ॥

पदानि-सैन्यसमूह पदातियोंसे, रथगण रथोंसे, गजयूय गजयूयसे तथा अश्वसमूह अश्व-
समूहसे, इस प्रकार सब सैन्य दूसरे पक्षके सजातीय सैन्यसे इन्द्रयुद्ध करने लगे, जिससे
वहाँकी पृथ्वी काँप उठी ॥ ६ ॥

विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।

विजृम्भमाणं तरसा गुणं स्वं वियत्समस्तं न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

विरोधितेनामिति । भानुसुतेन कर्णेन विरोधिसेनाम् शत्रुसैन्यम् अभिवीक्ष्य
दृष्ट्वा कोपाद् विस्फारितात् सक्त्रोधं नमितात् चापात् कालपृष्ठाख्यास्त्वन्ननुषः
तस्या वेगेन विजृम्भमाणं प्रकटीभवन्तम् स्वं गुणम् शब्दार्थ्य गुणम् वोढुम् समस्तं
वियत् आकाशं न शशाक । शत्रुसैन्यसागरदर्शनजनितकोपेन कर्णेन सद्यो नम्य-
मानाद्भानुषः प्रादुर्भवन्नाकाशस्य गुणः शब्दस्तत्राकारो न मातिस्म, अतिमहान्ध्वनि-
रभवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

शत्रुसैन्यसागरको देखकर कर्णने कोपसे अपने धनुष कालपृष्ठको टंकारित किया, उससे
जो आकाशका गुण-शब्द तेजीसे निकला, उस शब्दको देनेमें पूरा आकाश असमर्थ हो
गया, आकाशमें वह शब्द नहीं अट सका ॥ ७ ॥

कुरुचमूपतित्राणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।

सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां शुमणये विनिवेदयितुं किल ॥ ८ ॥

कुरुचनूपतीति । कुरुचनूपतिना कौरवसेनापतिना कर्णेन बाणैः स्वशरैः विदारिता विपाटिता करिमुस्तका पण्डितसैन्यगजशिरसा मणयः मुक्ताफलानि—
शुभमये सूर्याय सुतेन तत्पुत्रेण कर्णेन वितीर्णा दक्षाम् उत्पादितां निजास्पदानां
करिकुम्भानां दुर्दशाम् विपाटनात्मिकां विनिवेदयितुं किल कथयितुम् इव उदप-
तन् उददीयन्त । बाणैः करिमुस्तकानि कर्णोऽभिनय, ततो मुक्ताफलान्युदपतन्,
सन्ध्ये मणयः कर्णेन कृतं स्वाश्रयविदारणरूपमपकारं तत्पित्रे सूर्याय निवेदयितु-
मिवाकाशस्थितसूर्यमुद्दिश्योददीयन्त, अन्योऽपि पुत्रकृतमपकारं तत्पित्रे निवेदयि-
तुमागच्छति तद्वदिति भावः । फलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

कौरवसेनापति कर्णद्वारा विदारित करिकुम्भोंसे मणियों आकाशको ओर उड़ों, ऐसा
लगता था मानो सूर्यके पुत्र कर्ण द्वारा की गई अपने निवासस्थान गजकुम्भोंको दुर्दशा
को सूर्यसे निवेदित करनेके लिये जा रही हों ॥ ८ ॥

अनेकधा दत्तविलास्यबाणैररातिखेदावलि रावभासे ।

भीम्रीडखेदावकराद्ग्रहीतुं पृथक्त्वयाऽसून्यमर्चालिनीव ॥ ९ ॥

अनेकधेति । अस्य कौरवसेनानायकस्य कर्णस्य बाणैः शरैः अनेकधा बहुशो द-
त्तविला कृतच्छिद्रा अरातिखेदावलिः शत्रुगणकरस्या फलकततिः भीः भयं, लज्जा
त्रपा, खेदो दुःखम्, एतन्नयमेव भवकरः तुपधृत्यादिसमूहः तस्मात् पृथक्त्वया
मिहत्वेन असून् प्राणान् ग्रहीतुं यमचालिनी यमसन्धन्विनी चालिनी सानेकर-
न्ध्रयन्त्रनेदः इव आवभासे शुशुमे । अयमाशयः—कर्णो बाणान्मुञ्चति, तैः विपा-
दिततया बहुच्छिद्रीभूता शत्रुगणस्य बाणवारणाय घृता फलकततिः—शत्रूणां
मरणकाले भिया लज्जया खेदेन च सङ्कीर्णान्प्राणान् पृथक्कृत्य ग्रहीतुमात्ता यम-
चालिनी इव प्रतीयतेस्म, अन्योऽपि कृपकादिः तुषादिमिश्रितमन्त्राणं पृथक्कर्तुं
चलिनीं प्रयुङ्क्ते, तद्वद्यमोऽपि लज्जाभयखेदमिलितान्मृतशूरगणप्राणान् पृथक्कर्तुं
चालिनीमाददे, तथैव त्रियमाणशूरगणकरस्या खेदावलिः प्रतीयते स्मेति । अत्र
रूपकोत्प्राणितोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

सूर्यपुत्र कर्ण द्वारा बहुत छिद्रोंसे युक्त बनाई गई शत्रुओंकी ढालें उस समय ऐसी
मालूम पड़ती थीं मानो लज्जा, भय, दुःख आदिसे सङ्कीर्ण शत्रुगणके प्राणोंको साफ करके
अलग करनेके लिये लाई गई यमकी चालनी हो । जैसे अन्नके साथ भूसा, मिट्टी आदिके
मिल जानेपर लोग चालनीके द्वारा उसे साफ कर लेते हैं, वसी तरह मरनेके समयमें
शत्रुओंके प्राण लज्जाभयदुःखादि विविध भावोंसे सङ्कीर्ण हो जाते हैं उन्हें प्राणसे अलग
करके केवल प्राण भर ले जानेके लिये यमने ढालकी चालनी लाई हो ॥ ९ ॥

तदनु बाणगणैर्धूमरोः सुतो घृतविपत्तिं स पत्तिकदम्बकम् ।

अतिविपादि निपादिकुलं व्यधाद्यमपुरीपयिकान्धिकानपि ॥ १० ॥

तदन्विति । तदनु अनेकयोधसंहारानन्तरम् सः प्रमिद्वपराक्रमो धूमनेः सूर्यस्य सुतः कर्णः बाणराजैः स्वप्रयुक्तबाणराशिभिः पत्तिकदम्बकम् पादचारिसैन्यसमूहम् घृतविपत्ति विपन्नम्, (मरणरूपविपश्चिन्मग्नम्) निपादिकुलं हस्तिपकमण्डलम् अतिविपादि सातिशयदुःखोपेतम्, रथिकान् रथासूडान् अपि यमपुरीपयिकान् यमपुरगतान् व्यधात् । त्रिविधमपि सैन्यं कर्णेन स्वबाणैर्ब्यापाद्यते स्मेति तात्पर्यम् । द्रुतदिलम्बितं वृत्तम् ॥ १० ॥

इसके बाद सूर्यपुत्र-कर्णेने अपने बाणों द्वारा पादचारिसैन्यको मरणरूप विपत्तिमें डाल दिया, हस्तिपक-समुदायको विपादपूर्ण कर दिया और रथारोहियोंको भी यमपुर मार्गका पथिक बना दिया ॥ १० ॥

अग्रेसरः कर्णहतेषु कश्चिद्भटः प्रविष्टो रविरन्ध्रमार्गम् ।

निलिम्पचाद्रुश्रुतिपुष्टदेहो निर्गन्तुमीष्टे स्म न किञ्चिदुच्चैः ॥ ११ ॥

अग्रेसर इति । कर्णहतेषु कर्णेन हतानां भटानां मध्ये अग्रेसरः पुरोगामी कश्चिद् भटः रविरन्ध्रमार्गम् सूर्यमण्डलरूपं वर्त्म प्रविष्टः प्रविष्टमात्रः सन्नेव निलिम्पानां देवानां चाटुनः तत्प्रशंसापरकवाक्यस्तोमस्य श्रुत्या आकर्षणेन पुष्टदेहः स्यूलीभूत-शरीरः (भूत्वा) किञ्चित् अल्पम् अपि उच्चैः ऊर्ध्वम् निर्गन्तुम् नेष्टेस्म, न समर्थो भवतिस्म । कर्णमारितेषु भटेषु कोऽपि भटः प्रथमं सूर्यबिम्बरन्ध्रमार्गं प्रविष्ट एव देवैः कृतया प्रशंसयोच्छृणगात्रः सन् ततो वर्त्मनो बहिर्भूतं नाशकत्, तत्रैव तथैववातस्यै इत्याशयः । असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ११ ॥

कर्ण द्वारा मारे गये शत्रुमेंसे एक बहादुर शूर पहले ही सूर्यबिम्बभेदन करके स्वर्ग पहुँचने के लिये सूर्यरन्ध्रमार्गमें पहुँचा, मार्ग सङ्कीर्ण था ही, देवोंने जो उस वीरकी शूरताकी प्रशंसा की, तो उसकी देह फूल उठी, वस वहीं वह अटक गया, आगे जानेमें समर्थ नहीं हुआ ॥

पुष्पप्रदानेन सुद्रुवर्गे श्रान्तेऽमराणां प्रथमं वृत्तानाम् ।

हठेन कण्ठादपहत्य मालामवृण्वताभ्यग्रसुरानमर्यः ॥ १२ ॥

पुष्पप्रदानेति । पुष्पाणां नूतनागतसुरवरणमात्म्यानां प्रदानेन वितरणेन सुद्रुवर्गे कल्पवृक्षसमूहे श्रान्ते घृतायासखेदे सति प्रथमं वृत्तानाम् अग्रे वरणमालया सङ्कृतानाम् अमराणां देवभावं प्राप्तवतां शूराणां कण्ठात् हठात् अकस्मात् बलपूर्वकं वा मालाम् स्वदत्तामेव वरणरजम् अपहत्य आदाय अमर्यः देवाङ्गनाः अभ्यग्रसुरान् नवागतान् वीरान् देवभूयंगतान् अवृण्वत वृण्वतेस्म, अनुचरणं युद्धे मृत्वा देवत्वमासाद्य स्वर्गमागच्छतां वरणार्थं सज्जोऽर्पयन्तो देवदुमाः श्रान्ताः

सन्तो भूयो मात्स्यं नार्पयन्ति, तदापि देवानां वरणं मां प्रतिबन्धीति भावयन्त्योऽप्सरसः पूर्वं वृत्तानां देवानामेव कण्ठेभ्यो हठान्मात्स्यान्यादाय नवान् सुरान्वृण्व-
तेस्मेति तात्पर्यम् । अत्राप्यतिशयोक्तिः तथा चासङ्ख्यभटवधरूपवस्तुध्वनिः ॥ १२ ॥

अर्द्धिंश्च युद्धमे मरकर स्वर्ग आनेवाले नवीन देवोंके वरणार्थं मात्स्य समर्पण करने
वाले देववृक्षगण जब थकते गये, माला देनेमें असमर्थ हो गये, तब अप्सराओंने पहले
वरण किये गये देवोंके गलेसे हठात् मालायें उतारकर नवागत देवोंका वरण करना प्रारम्भ
किया ॥ १२ ॥

तत्तादृशं तरणिभूभुजचण्डिमानं

संवीक्ष्य सर्वरिपुदृष्टु च भीतिमाक्षु ।

आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव

वामेतरं रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

तत्तादृशमिति । तत्तादृशम् अनितरसाधारणं तरणिभुवः सूर्यसुतस्य कर्णस्य
भुजयोः बाह्योः चण्डिमानम् उग्रत्वम् प्रतापातिशयं संवीक्ष्य दृष्ट्वा रणतले युद्धक्षेत्रे
सर्वरिपुदृष्टु सकलशत्रुनयनेषु भीतिमाक्षु भयत्रस्तेषु सत्सु च एक वामेतरं दक्षिणं
वनमालिनेत्रं कृष्णनयनमेव (सूर्यात्मकतया) प्रमोदपरिमेदुरम् आनन्दपूर्णम् आ-
सीत् । यद्यपि युद्धे कर्णस्य प्रतापमालोक्य सर्वाणि शत्रुनेत्राणि भयममजन्त,
अद्यापि कृष्णस्य दक्षिणं सूर्यात्मकं नेत्रं स्वपुत्रपराक्रमदर्शनेन लब्धहर्षमजायतेति
भावः ॥ १३ ॥

सूर्यसुत कर्णका असाधारण प्रताप देखकर युद्धक्षेत्रमें वर्तमान सभी शत्रुओंके नयन
भयसे भर गये, भीत हो पड़े, केवल एकमात्र वनमाली कृष्णका वामेतर-दक्षिण नेत्र
आनन्दसे परिपूरित हो रहा था । 'सूर्याचन्द्रमसौ दृष्टौ' इस तरह शाश्वत भगवान्के नयन
सूर्यचन्द्ररूप कहे गये हैं, तदनुसार भगवान्का सूर्यात्मक दक्षिण नयन अपने पुत्रकी वीरता
देखकर आनन्दपूर्ण हो रहा था ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पैः सिद्धगन्धर्ववर्गैर् मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

द्वावेवाभ्रे द्योसदां गोष्ठिमध्ये पूषाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥

रिक्त इति । सिद्धानां गन्धर्वाणां च देवयोनिभेदानां वर्गं समूहे (इदमुपलक्षणं
देवानामपि—तथा च सिद्धगन्धर्वदेवगणे इत्यर्थः) तस्य तथा पराक्राम्यतः
वीरस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरसि मुक्त्वा मुक्त्वा अभिवृष्य पुनः पुनः पुष्पवृष्टीर्विधाय
पुष्पैः रिक्तं शून्ये सति अब्रे आकाशे द्योसदां देवानां गोष्ठिमध्ये सभायां द्वौ पूषा-
चन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ द्युतपुष्पौ पुष्पवत्पदप्रतिपाद्यौ चाभूताम् स्थित-

वन्तौ । कर्णस्य शिरसि पुष्पवर्षणं कृत्वा रिक्ततामुपगतेषु देवेषु केवलं सूर्याचन्द्र-
मसावेव पुष्पवन्तौ सपुष्पौ पुष्पवत्पदप्रतिपाद्यौ चातिष्ठतामिति भावः । 'पृषा-
चन्द्रौ' इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशा-
करो' इत्यमरः । अत्राप्यतिशयोक्तिरलङ्कारः देवानां रिक्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
न्धामिधानात् । शालिनीवृत्तम् , लघुणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

बहादुर कर्णके शिरपर बारबार पुष्पवृष्टि करके जब सभी देवगण फूलसे शून्य (रिक्त-
खाली) हो गये तब आकाशचारी देवोंमें केवल सूर्य तथा चन्द्रमा दो ही (केवल) पुष्प
वन्त फूलवाले बन गये, पुष्पवत् शब्दके अभिधेय रह गये ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिखैः कठोरैर्दुद्राव दूरं ध्रुवमवजबन्धुः ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादाः कथं पाटलिमानमेव ॥ १५ ॥

वियत्प्रदेशादिति । अमुष्य कर्णस्य कठोरैः शीषणैः विशिखैः (कठोरविशिख-
प्रहारभीत्या) अवजबन्धुः कमलकुलमित्रं सूर्यः वियत्प्रदेशात् आकाशात् दूरं बहु-
दूरं दुद्राव पलायितः ध्रुवम् असशयं, सूर्यः कर्णकठोरबाणप्रहारभीतः सन् रथा-
श्वान्मन्दगतीन् विहाय पादचारेणैव वियद्देशात् सुदूरं पलायितवानिति प्रथम-
पादद्वयार्थः । तत्रोपपत्तिमाह—नोचेदिति । नोचेत् यदीदं न स्यात्तदा अस्य सूर्यस्य
पादाः चरणाः किरणाश्च पाटलिमानम् रक्तत्वम् अचिरादेव तत्क्षणदेव कथं भजे-
रन् प्राप्नुयुः, यदि सूर्यः पादचारेण सुदूरं पलायितवान् नाभविष्यत्तदा तदीयाः
पादा रक्तत्वं गता नाभविष्यन्, सन्ति तु तथाभूता अतस्तथाभावः प्रतीयत इत्या-
शयः । अन्यस्यापि दूरदेशधावनेन पादयोररुणिमोत्पद्यते । अस्तोन्मुखोऽभूदर्क इति
भावः । अर्थापत्तिरतिशयोक्तिश्चालङ्कारी ॥ १५ ॥

कर्णके कठोर-बाण-प्रहारके भयसे कमलकुल-मित्र सूर्य आकाशसे बहुत दूर भाग गये,
यह बात अवश्य ही हुई, अन्यथा उतने समयमें ही उनके पाद-चरण या किरण लाल
कैसे हो जाते । उस समय अस्तोन्मुख सूर्यकी किरणें लाल हो रही थीं, देस्ता लगता था
मानो आकाशमें कर्ण-बाणवृष्टि होती देखकर सूर्य भगवान् आकाशसे दूर भाग खड़े हुए
हैं, इसलिये द्रुतगमनके कारण उनके पाद लाल हो रहे हैं । जो पैदल चलता है उसके
पैरोंका लाल हो जाना स्वभाविक है, सूर्य रथपर चढ़कर नहीं आगे, क्योंकि रथाइव उतनी
तेजीसे नहीं भागते, दिनभर चलते रहनेसे घोंड़े थक गये थे ॥ १५ ॥

तरणैः किरणैस्तदारुणानां पटलं व्योम्नि पयोमुचां बभासे ।

चिरकालैर्बुभुक्षया पिशाचैरधिकं सांसमिवाह्वादुपात्तम् ॥ १६ ॥

तरणैरिति । तदा सूर्यास्तकाले तरणैः सूर्यस्य किरणैः अरुणानां रक्षीकृतानाम्

पयोमुचां मेघानां पटलं समूहः ज्योत्स्नि आकाशे पिशाचैः भूतविशेषैः चिरकालद्यु-
भुक्त्या बहुदिनपर्यन्तमहाराय आहवात् रणस्थलादुपात्तं संगृह्य रक्षितमधिकं
मांसम् इव बभासे रुरुचे । अस्तकालेऽरुणवर्णैः सूर्यकिरणैः रक्षिता मेघमाला पिशा-
चैश्चिरकालपर्यन्तमहाराय सञ्चितो मांसराशिरिव दृश्यते स्म । उपमाऽलङ्कारः ॥१६॥

उक्त समय सूर्यान्तकालमें अरुणवर्ण सूर्य-किरणोंसे रक्षित मेघमाला ऐसी प्रतीत हो
रही थी मानो पिशाचोंने बहुत दिनों तक खाते रहनेके लिये युद्धस्थलसे बहुत-सा मांस
इकट्ठा करके रख लिया हो । ७७ ल मेघमाला आकाशमें पिशाचों द्वारा सञ्चित करके रखी
गई मांसराशिके समान प्रतीत हो रही थी ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुकं

विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रताम् ।

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-

द्रवतामरातिधरणीभुजामिव ॥ १७ ॥

अवरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सन्ध्यासमये अवरोपितज्यं शिथिली-
कृतप्रत्यञ्चं कर्णस्य कार्मुकं धनुः हरिदन्तरे दिगन्तरालमध्ये भयात् कर्णशरक्षति-
भीतेः द्रवतां पलायमानानाम् अरातिधरणीभुजाम् शत्रुराजन्यानाम् अवलोकनाय
दर्शनाय इव विनम्रताम् खर्वतां विजहौ तस्याज, उन्नतमभवत्, अन्योपि सुदूर-
धावज्जनदर्शनायोद्धतगात्रो भवति, तद्द्रवतारितप्रत्यञ्चं तद्धनुर्लतं सद् भया-
त्पलायमानान्परपन्नृपतीन् द्रष्टुमिवेहतेस्मेत्युत्प्रेक्षा । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

सन्ध्या समय प्रत्यञ्चाके उतार दिये जानेपर कर्णका धनुष नम्रता-खर्वताको छोड़कर
लत हो गया—उठ गया, ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो वह दिगन्तरमें बाण-पातमयसे
नागनेवाले शत्रुपक्षीय नृपतियोंको देखना चाहता हो । जो दूरमें जानेवालोंको देखना
चाहता है वह थोड़ा ऊँचा उठ जाता है, उसी तरह उस समय कर्णधनुषने देढ़ापन छोड़कर
सीधापन ग्रहण कर लिया ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभिः स्वसैन्यै-

रस्पन्ददृष्टिभिरनुक्षणमीक्ष्यमाणः ।

दुर्योधनाग्रकरसंवलितान्हुल्लोकः

प्राविक्षदात्मकटकं स तु भानुसूनुः ॥ १८ ॥

अप्राप्तेति । सः भानुसूनुः सूर्यसूतः कर्णः अप्राप्ता न लग्नाः नूतनाः नवाः
भीष्मद्रोणसेनापतित्वसमये प्राप्ताभ्यः शरक्षतिभ्योऽधिकाः शरक्षतयो बाणप्रहारा
यैस्तेस्तयोक्तैः स्वसैन्यैः स्वीयसैनिकैः अस्पन्ददृष्टिभिः निर्निमेषैः नयनैः अनुक्षणं
क्षणे क्षणे ईक्ष्यमाणः विलोक्यमाणः (धन्योऽयं महारथः कर्णो यत्सैन्यपत्ये वयं न
चाणैर्मियामहे, ता एव बाणक्षतयोऽस्मदङ्गे सन्ति या भीष्मद्रोणसेनापत्यकाले प्राप्ताः,

नवानोज्जवन्ति, इति स्नेहादराभ्यां सैनिकैरनिमेषदृष्टिभिरवलोक्यमानः) दुर्योधनस्य अप्रकरेण हस्ताग्रेण संवलिता मिलन्ती अद्भुलिः यस्य तथोक्तम् (दुर्योधनस्य हस्ताग्रे स्वं हस्ताग्रमवस्थापयन्) आत्मकटकं स्वीयं शिथिरं प्राविक्षत् प्रविष्टः । अत्र नूतनशरचतिराहित्यस्य विशेषणगत्या अनुत्तणनिःस्पन्ददृष्टिरीक्षणकारणतपोपनिवन्धात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

नहीं लगे हैं नये बाण-प्रहार जिनको ऐसी अपनी सेनाओं द्वारा निनिमेष नयनों से सतत दृश्यमान एवं दुर्योधनके हाथमें अपनी अद्भुली डाले सूर्यपुत्र कर्णने अपने शिविरमें प्रवेश किया । कर्णको सेनायें अपलक नेत्रोंसे इसलिये देख रही थीं, उस दिन कर्णने अपनी बहादुरीसे उन्हें चोट नहीं आने दी थी, जो घाव पहले लगे थे उनको नवीन-बाण प्रहारजन्य घाव नहीं लगने दिया था । दुर्योधन उत्सङ्गा मित्र था अतः वह प्रसन्नतासे उसके हाथमें अपनी अद्भुली रखे हुए था । इस प्रकार वह युद्धस्थले लौटा ॥ १८ ॥

^१परेद्युः परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसंचारे प्रकटित-धनंजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति सति मधु-मयनसारथेर्मधवत्कुमारस्य वधकृते शल्यमत्सारथ्यमेव परं साधनमवधारयता राधेयेन कृतबोधनः सुयोधनः सवहुमानं मानधनभाजं मद्राज-मुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन विमनायमानमपि तं तैस्तैर्मधुररच-नैर्वचनैः कोपगिरेरधित्यकाप्रदेशात्कथंचिद्वरोप्य कर्णरथनैर्षध्यं सारथ्य-मधिरोपयामास ॥

परेद्युरिति । परेद्युः परस्मिन् दिने परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपद्म-व्यूहचक्रव्यूहनामकसैन्यविन्यासप्रकारे, अपरत्र—विकसत्कमलचक्रवाककुले, प्रका-शमानपत्रिकुलसञ्चारे प्रकटीभवत्बाणगणगतागतौ, परत्र पञ्चिकुलप्रचारयुक्ते, प्रकटि-तधनञ्जयतेजोवर्धने स्फुटीभूतार्जुनपराक्रमसमृद्धौ परत्र स्फुटोदिताग्नितेजोवर्धकसूर्ये प्रधने युद्धे इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति जायमाने सति मधुमयनसारथेः कृष्णसू-तस्य मववत्कुमारस्य अर्जुनस्य वधकृते हननाय शल्यसत्सारथ्यम् समीचीनं शल्यकृतं सारथिकृत्यम् एव साधनं सिद्धिदायकम् अवधारयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृतबोधनः बोधित आगृहीतः सुयोधनः सवहुमानं सादरं मान-धनभाजं स्वामिमानधनिक मद्राजं शल्यम् उपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन स्वस्य दुर्योधनस्य आगमननिदानस्य आगमनकारणस्य कर्णसारथ्याग्रहरूपस्य परिज्ञानेन अवगत्या विमनायमानं विद्यमानम् अपि तं शल्यं तैस्तैरनेकविधैर्म-

१. 'अद्यपरेः' । २. 'विपरिस्फुरत्' । ३. 'शल्यसारथ्यमेव साधन' । ४. 'राधात्मन-येन' । ५. 'दुषोधनो मानधनभाजन्' । ६. 'निषध्यन्' इति पा० ।

धुररचनैः श्रुतिप्रीतिकरगुम्फनैः वचनैः वाक्यैः कोपगिरेः क्रोधपर्वतस्य अधित्यका-
भूमेः उपरितनप्रदेशात् (महतः कोपात्) कथञ्चित् प्रचुरप्रयासेन अवरोप्य अव-
तार्य कर्णरथनैपथ्यम् कर्णरथालङ्कारभूतं सारथ्यं सूतभावम् अधिरोपयामास स्वी-
कारयामास । 'अद्रेभूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः ॥

दूसरे दिन सेनामें पथव्यूह, चक्रव्यूह आदि सेनासन्निवेश-प्रकार बन गये, और इधर कमल तथा चक्रवाक के समुदाय प्रसन्न हो उठे, सेनामें बाणोंका यातायात होने लगा, इधर पक्षिकुल उड़ने लग गये, सेनामें अर्जुनके पराक्रमकी वृद्धि होने लगी, इधर आगकी दीप्तिको बढ़ानेवाले सूर्य प्रकट हो गये, इस प्रकार भावी युद्धकी तरफ़ जब प्रमात समय हो गया, तब कृष्णसारथि इन्द्रपुत्र अर्जुनके वधका एकमात्र उपाय यही है कि हमारे रथका सञ्चालन शल्य करें, इस प्रकार निर्धारित करके कर्णने दुर्योधनको यह बात समझा दी, अनन्तर दुर्योधन सादर मद्राज तथा महामिमानी शल्यके पास पहुँचा, दुर्योधनके आनेका कारण—कर्णके सारथिके रूपमें शल्यका आमन्त्रण—सुनकर शल्यको बड़ा दुःख हुआ, फिर भी दुर्योधनने प्रियवचनों द्वारा शल्यको कोपगिरिके शिखरपरसे नीचे उतारकर किसी प्रकारसे कर्णके रथको अलङ्कृत करके सारथिपदपर आरुढ़ होना स्वीकार करवाया ॥

अथ मद्रनायकनिवद्धसैन्यं

रथमारोह रविभूः पराक्रमी ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्वसं च परयोधमण्डलम् ॥ १६ ॥

अथेति । अथ शल्येन कर्णसारथ्ये स्वीकृते पराक्रमी प्रशंसनीयभुजविक्रमः
रविभूः सूर्यसुतः कर्णः मद्रनायकेन शल्येन निवद्धाः नियन्त्रिताः सैन्यवा अश्वा
यस्य तं तादृशं रथम् आरुह्य आरुढवान्, प्रमदः आनन्दः कौरवचमूचरान् कुरु-
पक्षीयसैनिकान् आरुह्य अतिसाध्वसं समधिकं भयं तु परयोधमण्डलं पाण्डव-
सैन्यगणम् आरुह्य, अयमर्थः सारथ्यं स्वीकृत्य शल्येन योजिताश्वं रथमारोहति
महापराक्रमे कर्णे कौरवसेना विजयाशया महान्तमानन्दम्, पाण्डवसैन्यं च परा-
जयभयमविन्दतेति । काव्यलिङ्गसङ्कीर्णं दीपकमलङ्कारः ॥ १९ ॥

सेनापति-पद स्वीकार करके शल्यने जब रथके घोड़ोंका नियन्त्रण करना प्रारम्भ किया तब कर्ण रथपर आरुढ़ हुए, उनके रथारुढ़ होते ही कौरवसेना आनन्दित हो उठी, और पाण्डवोंके पक्षकी सेना भयभीत हो उठी ॥ १९ ॥

ततः क्षणादेव रथेन तेन संग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।

शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्द्वयं निनादैरपुपूरुदपः ॥ २० ॥

तत इति । ततः शल्यसारथिकस्वरथारोहणानन्तरम् पुनः वीरः कर्णः तेन शल्य-
कृतसारथ्येन रथेन क्षणात् अल्पकालात् एवं संग्रामसीमानम् युद्धसमीपदेशम्

उपेक्षासाध शब्दं तदन्वयाहरस्य सत्य वाच्यम् आकाशम् एतद्वयम् शङ्खनाका-
शस्य निनादैः शब्दैः अपुष्टत्वं पूरयामास । रथास्तः कर्णो युद्धक्षेत्रमागत्य शङ्ख-
शब्देनाकाशं पूरितवान् , शब्दं ध्मातवानिति भावः ॥ २० ॥

इत्थे वाद शब्द-संगतिं सुक्तं रथपर वैठ्ठल-उच नहायोदा कर्णे सुगमरमे लुद्ध-क्षेत्रमे
आहर शङ्ख उपा उचके कन्तिन वर्ग 'हु' का अभियेय आकाश—इत दोनोंको कथसे पूर्ण
कर दाका, इह उपा आकाश दोनों की मुँहा दिया ॥ २० ॥

तदनु चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तारं मद्रनेतारं प्रति वचन-
मित्यनुत्यापयामास —

इदानीमपि शल्य ! तव सारथ्यैकौशल्यं निर्शान्य विजयसारथेर्वद-
नमविलज्जापयोषि सहमञ्जनकृते नामिकमलवास्त्वव्यस्य नयनायुषसा-
रथेश्चत्वार्यपि मुखानि समाहातुमिव मृगमवनतमास्ते ॥

तद्वन्ति । तदनु शङ्खवादिनात् परतः चण्डतरदोर्दण्डः शत्रुनयद्वारमुजः चण्ड-
करसूनुः सूर्यपुत्रः कर्णः निजयन्तारं स्वसारथि मद्रनेतारं शल्यं प्रति इत्थं वक्ष्य-
मागमकारकं वचनम् उपापयामास कथयितुनारमे ।

अपि शल्य, इदानीं संगतिं तव शल्यस्य सारथ्यैकौशल्यम् अश्वनिग्रन-
प्रादीप्यम् निगम्य साक्षात्कृत्य विजयसारथेः अर्जुनसुतस्य कृष्णस्य वदनं सुगमम्
अविलज्जापयोषि त्रपासागरे सहमञ्जनकृते सहैव मग्निमुन् नामिकमलवास्त-
व्यस्य कृष्णनामिसरोजनिवासिनः नयनायुषः शिवः (तेन नयनाग्निना कामो
हृतस्तेन तस्य तथात्वं) तत्सारथिः ब्रह्मा (त्रिपुरदाहे शिवसारथ्यं ब्रह्मणा
कृतं तद्वृक्षं महिम्नस्तदे-‘रयः क्षीणी यन्ता शतघटिरगेन्द्रो घनुरयो’ इत्यादिलोके)
तस्य ब्रह्मणः चत्वार्यपि मुखानि समाहातुम् आकारयितुम् इव मृगमवनतम्
अधोलुलनास्ते तिष्ठति । त्वङ्कृतं सारथ्यं ब्रह्म कृष्णोऽपि लज्जते, स हि लज्ज-
याऽक्षीमुनस्तिष्ठति, मन्ये तदीयं मुखं लज्जापयोषी नद्वर्त्तुं सस्त्रिवाय ब्रह्मणोऽपि
चत्वार्यपि मुखकमलाणि समाहातुमिवावनतं स्यादिति ॥

इत्थे वाद शङ्खनयद्वारमुवदण्डदोर्दण्डो सूर्यपुत्र कर्णे अने सारथि शल्यके प्रति इत
प्रकारके वचन कहना प्रारम्भ किया—

अर्जुन शल्य, इत समय तुम्हारा सारथिकार्थैकौशल्य देखकर अर्जुनके सारथि श्रीकृष्ण
को लज्जावनतमुख हो रहे हैं, ऐसा नादान पहना है कि उनकी मुँहा लज्जाकर
सागरमें पड़ साध नञ्जन करनेके लिये नामिकमलवाली तथा शिवसारथी ब्रह्मके चारों
मुखोंको इतनेके लिये लज्जाकर वचनत्रि-आजने कानिके पास पहुँच गया हो ॥

१. 'तदनन्तरम्' । २. 'तद्वन्ति' । ३. 'चौदण्ड' । ४. 'निदम्न' ।

५. 'पयोषी' । इति पा० ।

अपि च,—

मरुत्कदन्वैरुपलाल्यमानं^१ मन्त्रेन्द्र दीप्राखिलहेतिजालम् ।

शराभिवर्षेण घनंजयं तमिङ्गालयेदेष भुजः क्षणेन ॥ २१ ॥

मनसि । हे मद्रन्द्र शल्य, मत्सकदम्बः दैवगणैः उपलक्ष्यमानम् शल्य-
मानम् दीप्रात्तिलहेतिजालम् जाज्वल्यमानसमस्तशस्त्रचयम् तं विजयेन दृष्यन्तं
घनक्षयं पार्यम् एष मामको भुजः क्षणेन स्वरितम् दाराभिवर्षेण बाणवृष्ट्या इङ्गाल-
येद् योजयेत्, यया वायुना संवर्ष्यमानं दीप्तज्वालायुतं च घनक्षयम् (मेवः)
शरवर्षेण वारिवृष्ट्या योजयति । यथा मेवेनाग्निः शम्यते तथाऽहमपि बाणवृष्ट्याऽ-
र्जुनं स्थगयेयमित्याशयः । शिल्पपरम्परितं रूपकमलङ्कारः । उपजातिर्घृतम् ॥ २१ ॥

हे नटराज शल्य, देवगन से इलायित चमकते हुए सारे अलोंसे शुक्त अर्जुनको हमारा यह बाहु शीघ्र ही बाणवृष्टिसे ढँक देगा, जैसे बाहु द्वारा संवर्द्धित तथा चमकती हुई ज्वालासे पूर्ण घनस्य-अदिकी (नेव) जलवृष्टिसे ढँक देता है ॥ २१ ॥

ततस्त्वेच्छुवणपुटकञ्चैर् कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं
हृदिकृत्य स मद्रूपविरपैर्वायार्चसूर्यतनयधैर्यं गगनकुसुमसोदर्यं विधा-
तमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास,—

तत इति । ततः तदनन्तरं तत् पूर्वोक्तरूपम् श्रवणपुटककचं कर्णव्यक्तं कर्णवच-
नम् आकर्ष्य श्रुत्वा पार्थेन पुनः प्रार्थितं दुर्योधनपत्न्यस्वीकारेऽपि कर्णध्वक्करणरूपम्
कर्जुनानुरोधं हृदि हृत्य सृष्ट्वा सः मद्रभूपतिः मद्रदेशाधिपः शत्रुः अपवार्यं कर्ण-
वचनं प्रतिपिब्य अवार्यं दुर्निवारम् अतिमहत् सूर्यतनयधैर्यम् कर्णगभीरमावं गग-
नकुसुमसौंदर्यं स्त्रपुष्पायमाणं नितान्तमिथ्याभूतं विधातुं (कर्णं लोभयितुम्) एवं
वक्ष्यमाणप्रकारम् उत्तरम् प्रतिवचनम् उत्तरद्वयमास व्याहृतवान् ।

इसके बाद कानन आरेको तरह लगनेवाले—कानको चीरनेवाले—कर्णकट्ट कर्णके बचनको सुनकर और पार्थके द्वारा पहले किये गये अनुरोधका स्मरण करके मद्रराज शल्य ने कर्णको रोककर—कहनेसे निषिद्ध करके—द्वार धैर्यशाली कर्णके धैर्यको आकाशकुसुम तुल्य अत्यन्तालीक बगानेके लिये इत प्रकारका उत्तर दिया ॥

पुरा विराटस्य पुरोपक्रण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।

उत्पाद्यमानेऽपि रयेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥ ३२ ॥

पुरेति । हे कर्ण, पुरा पूर्वमुत्तरगोग्रहणवेलायाम् विराटस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे
नगरपार्श्वे रणाङ्गणे युद्धक्षेत्रे अर्जुनस्य सारथिना तदानीमर्जुनरथचालकेनोत्तरण

ते तव कर्णस्य नेत्रे नयने वस्त्रे च रयिण वेगेन उत्पाटयमाने अपहियमाणेऽपि निद्रा गान्धर्वास्त्रकृता हृदयंगमा प्रिया कथमासीत् ? उत्तरगोब्रह्मणसमयेऽर्जुनः प्रस्वापनास्त्रं प्रयुज्य भवतां चक्षाणि स्वसारथ्युत्तरद्वाराऽपहतवान्, तदा भवान् कथं न जागर्तस्मिन्, सम्प्रति विकल्पमानस्य भवतस्तदा वस्त्रापहरणसमये जागरणमुचितमासीदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे कर्ण, पूर्वकाल में उत्तर गोब्रह्मणसमयमें विराट् नगरके पास अर्जुनका सारथि उत्तर जब आपका नेत्र-वस्त्र उतार रहा था, अथवा आपकी आँखें निकाल रहा था, उस समय आपको निद्रा क्यों प्यारी लग रही थी, उस समय तो प्रस्वापनास्त्रके प्रभावसे आप सो रहे थे, इस समय बहादुरीका वातें करने चले हैं ? ॥ २२ ॥

आयासलेशरहितं वनसीग्निं पूर्वं
संदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहो निकुञ्जे

किं नाविभेः सविधकीचकरन्ध्रगानात् ॥ २३ ॥

आयासेति । पूर्वम् दुर्योधनस्य घोषयात्राकाले वनसीग्निं द्वैतवनमध्ये ते तव भुजशालिनः सुहृदि दुर्योधने सुरवैणिकेन देवगायकेन गन्धर्वेण आयासलेशरहितं विनैवाल्पमप्यायासम् सन्दानिते रज्जुभिर्वद्धे सति, अहो इति सहासलेद्व्यञ्जकम् त्वं कुत्रापि निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने गूढवसतिः आत्मानं गोपयित्वा स्थितः सन् सविधकीचकरन्ध्रगानात् समीपस्थितवेणुगीतेः न अविभेः भीतो जातः किम् ? शब्दानुसारिणी गन्धर्वा मामत्र स्थितं ज्ञात्वा वघ्नीयुरिति किं त्वं भयं नाध्यगच्छः, अवश्यमेव भीतोऽभवः ? तदा तवेयं वीरता ब्रवासीदित्युपहासः ॥ २३ ॥

घोषयात्राकालमें द्वैतवनमें जब गन्धर्व चित्रसेनने आपको मित्र दुर्योधनको बिना किसी आयासके बन्धनमें डाल रखा था, उस समय आप किसी निकुञ्जमें जा छिपे थे, क्या वहाँ वंशके छिद्रसे होनेवाले गीतसे आपको भय नहीं लगता था, शब्द झुनकार गन्धर्व वहाँ पहुँचकर कहाँ मुझको भी न बन्धनमें डाल दें इस आशङ्कसे आपको भय अवश्य होता रहा होगा, वहाँ छिपकर जान बचाने वाले आप इस समय डींग हॉक रहे हैं ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकायाः परिणीतिकाले संधीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रैः ।

भवानभूत्पार्यशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥ २४ ॥

पाञ्चालिकाया इति । पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः परिणीतिकाले विवाहसमये सङ्गी-भवद्भिः एकत्रीभूतैः तस्याः (पाञ्चाल्याः अपहरणाय मिलद्भिः) धार्तराष्ट्रैः दुर्योधनादिभिः सह भवान् कर्णः पार्यशरप्रयोगात् अर्जुनशस्त्रप्रहारात् आत्तगन्धः

गृहीतगर्वः अभिभूतः भूत्वापि (इदानीम्) आत्तगन्धः सगर्वः कथम् अभूत् ? तदाऽभिभूतस्य तवाधुना गर्वो न शोभते इत्यर्थः । कर्णस्य शब्दग्रहणोचितता न गन्धग्रहणोचितता इत्यपि ध्वन्यते । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इति । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेडो सम्बन्धगर्वयोः' इति चासरः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

द्रौपदीस्वयंवरकालमें द्रौपदीके अपहरणार्थ इकट्ठे दोनेवाले दुर्योधनादिके साथ जब पार्थ-भाग-प्रहारसे आप-कर्ण अभिभूत हो गये तब फिर इस समय आपका यह गर्व कहाँसे आ गया है ? जब उस समय आपने कुछ भी नहीं किया जब इस समय क्यों गर्व प्रकट कर रहे हैं ? ॥ २४ ॥

इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।

तृणाय कृत्वा निजजीवनं यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥ २५ ॥

इन्द्रात्मजातेनेति । एक एव मः ईश्वरः महादेवः इन्द्रात्मजातेन इन्द्रपुत्रेणार्जुनेन सह युद्धं समतां गन्तुं छद्मसु ईष्टे शक्नोति, (यतः) यः अर्जुनः येन शिवेन सह युद्धाय ममपुत्रसंप्रप्ताय निजजीवितं तृणाय मत्वा प्राणमोहं त्यक्त्वा उदस्थात् सन्न-द्रोऽभवत् । येन शिवेन सह (किरातार्जुनयुद्धावसरे) युद्धाय स्वप्राणांस्तृणवत्तुच्छा-न्मत्वाार्जुनः सन्नद्धो जातस्सः शिव एवार्जुनसमो नान्यस्त्वमन्यो वा कश्चन तत्तुल्य इति भावः । शूरमाधारणमभाष्यस्यार्जुनमादरयत्य शिवमात्रे नियमनात्परिसंख्या-शालद्वारः ॥ २५ ॥

जिम शिवजीके साथ युद्धके लिये जी अर्जुन अपने प्राणोंको तृण मानकर सन्नद्ध हो गया था, अपने प्राणोंका मोह छोड़कर लड़नेकी व्रत हो गया था, उस अर्जुनके साथ वह शिवजी हो समता का दावा कर सकते हैं, दूसरा कोई भी वीर शिवके साथ युद्ध करनेवाले अर्जुनकी समता नहीं प्राप्त कर सकता है ॥ २५ ॥

इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमृमुद्गणः कुमारं पक्षपातं समीक्ष्य कर्म-साक्षिनन्दनोऽपि रौद्र्यवर्जितं पदविभागचमत्कृतिमुभयं भावुकं वचनमे-वमेवादीत्—

इति नयेति । इति एवम प्रागुक्तरूपम् तस्य कर्णसारथ्यग्राहिणः मद्राध्यक्षस्य मद्राजस्य राज्यस्य क्रमुद्गणः इन्द्रस्य कुमारं पुत्रेऽर्जुने तादृक्षम् आनिशयशालिनं पक्षपानम् अभिनिवेदन आदरातिशयम् समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिनन्दनः मृत्यु-पुत्रः कर्णः अपि रौद्र्यवर्जितम् अकटोरम् पदविभागेन पदच्छेदेन वा चमत्कृतिः शोभा तया मुभयं भावुकं रमणीयम् वचनम् एवं वक्ष्यमाणदिशा अवादीत् उक्तवान् ।

कर्णेन जव उक्तरूप शल्यका अर्जुनपर पक्षपात सुना तब उस कर्मसाक्षिनन्दन-भातु-
पुत्रने (कर्णे) रौधय-कठोरतासे रहित तथा पदच्छेदकृत चमत्कारयुक्त वचन इस प्रकार
से कहा ॥

अयि ! भागिनेयशशां सुभगं करणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ! ।

मम मातुलेति बहुधा वदता विजयेन शंभुमपि मा तुलय ॥ २६ ॥

अयीति । अयि मद्रपते मद्रराज शल्य, अद्य सम्प्रति भागिनेयशशां सुभ-
गंकरणः स्वभगिनीपुत्राणां पाण्डवानां कीर्तिः प्रशंसनपरायणः त्वम् मम अर्जुनस्य
मातुल, इति वदता मन्मातुल, इति पदेन त्वां सम्बोधयता, अथवा मम अर्जुनस्य
तुला केनापि वीरान्तरेण सादृश्यं मां नास्ति इति वदता आत्मानं श्लाघमानेन
विजयेन सह शम्भुम् शिवम् अपि मा तुलय न सदृशं कुरु, आत्मप्रशंसिनस्त्वां
मातुलशब्देन सम्बोधयतश्चार्जुनस्य त्वया कृता तुलना नोचितेति तात्पर्यम् ।
यतोऽस्तौ त्वां मातुलपदेन सम्बोधयत्यतस्त्वं तं शम्भुना तुलयसीति नोचितं तव
कार्यमिति भावः ॥ २६ ॥

हे मद्रराज, शल्य, आप अपने भागिनेय पाण्डव की कीर्तिको उत्तम बताते हैं,
आपको अर्जुन 'मेरे मामा' कहकर पुकारता है, इसलिये आप उसे महादेवकी तुलना दे
रहे हैं क्या यह ठीक है, अथवा अर्जुन आपसे कहता है कि मेरी बराबरी कोई नहीं कर
सकता, इसोपर आप उसे शिवतुल्य कहते हैं, क्या यह उचित बात है ? ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वत एतस्य सौरेर्दन्तपुंदाविव ।

जवालुभावनीकौ तौ जैघटेते परस्परम् ॥ २७ ॥

इतीति । इति एवम् उक्त्वतः कथितवतः एतस्य सौरेः सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य
दन्तपुटौ ओष्ठौ इव तौ उभौ अनीकौ सैन्यपक्षौ जवात् वेगात् परस्परम् अन्योन्यम्
जवटेते मिलितौ । यावदेवमभिधाय कर्णः स्वोष्ठौ योजयति विरमति, तावदेवोभौ
सैन्यपक्षौ परस्परं युयुजाते, द्वन्द्वयुद्धमारब्धवन्तौ इत्यर्थः ॥

इस प्रकार कहकर कर्णे ने जमी अपने ओठ दन्त किये, चुप हुए, तभी दोनों पक्षोंकी
सेनायें एक दूसरेसे भिड़ गईं, द्वन्द्वयुद्ध शिद्ध गया ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागैः शोपितेषु सजलेषु सरःसु ।

केवलं गगन एव तदानीमप्सरःकुलमलोक्यैत लोकैः ॥ २८ ॥

सर्वतोऽपीति । तदानीं तस्मिन्नेनायुगलसङ्घटनसमये भुवि संसारे सर्वतः सर्व-
त्रापि सजलेषु जलपूर्णेषु सरस्सु सरोवरेषु सैन्ययोः कौरवपाण्डवसेनयोः परागैः
धूलिभिः शोपितेषु शुष्कतां प्रापितेषु सन्सु लोकैः अप्सरःकुलम् जलपूर्णसरोवर-

सहः अप्सरसां देववनितानां कुलं च गगनेषु केवलम् आकाशमात्रे बलोक्यत
दरयते स्म । सैन्योत्थापितधूलिभिः सरस्तु शुष्कतामापादितेषु अप्सरःकुलं केवल-
माकाश एवं दरयतेस्म, अन्यत्र नेति भावः । अप्सरः जलपूर्णं सरः, अप्सरसो
देव्यश्च । अत्र सर्वत्र प्राप्सत्याप्सरोवत्त्वस्याकाशमात्रे नियमनापरिसंख्यालङ्कारः ।
त्वगतावृत्तम् ॥ २८ ॥

दोनों सैन्योंके परस्पर निहृ जानेपर पृथ्वीपर वर्तमान सारे जवालय तो
सैन्यादारा उड़ाई गई धूलसे शुष्क हो गये, अप्सर-जलपूर्ण सरोवर पृथ्वीपर कहीं भी नहीं
रह गया केवल आकाशमें ही अप्सरःकुल-जलपूर्ण सरोवर तथा अप्सरीगण लोगोंको
देखनेको मिलता था । आकाशमें सुदृढदर्शनार्थ आई हुई अप्सरायें दीख पड़ती थीं ॥ २८ ॥

तदनु तत्र परस्परघट्टनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वान् रुधिर-
शोकरानजीर्णशङ्क्या वमन्तीभिः पट्टसवल्लीभिश्च, कवचवत्पाटनसृष्टिपा-
टवनेनैवं संग्रामदेशदेशिकसदेशाद्भ्यसितुमवनीतलमवतीर्णैः पयोधरपटलै-
रिव खेटकर्मण्डलैश्च, युगपदेव बहुविधवीरयोधजनप्रवेशसौकर्याय तरणि-
रन्ध्रसरणिं विशालयितुमिव विद्यतले दूरमुच्चलिताभिः शक्तिभिश्च, प्रति-
क्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्तं मुहुर्मुहुरदनीमुखेन कथयितुमिव धानुष्कक-
णाभ्याशं प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैश्च, युद्धविलोकनवद्वक्रौतुकसिद्धयौवतकु-
चमण्डलनिजकुम्भतारतम्यं परिचिचीपयेव दूरं नभसि करान्ध्रसारयद्भिः
शुण्डालैर्मण्डलैश्च, विचित्रतरचक्रचक्रमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्त-
व्यमिति विमदनिरोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च, शोणितपङ्क्तं शोणितैः
वेगसंभ्रमविदार्यमाणवरणीरन्ध्रनिर्गतवरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणयो-
रणीमसृणितैरिव चक्रैः संक्रीडद्भिः शताङ्गैश्च, भयानके सकलसुरजनतनु-
रहसौखशायनिके समीके ॥

१. 'उत्र तयोः सैन्येणमवोरपि परस्पर' । २. 'शोकरानिकरान्' । ३. 'वमन्त-
निरिव पट्टि' । ४. 'उत्पादन'; 'उत्पत्तन' । ५. 'पाटव संग्राम'; 'पाटवमपि
संग्रामदेशिक' । ६. 'वलवैः' । ७. 'अतिविशालयितुम्' । ८. 'दूरं दूरम्' ।
९. 'क्रान्त्यभेदमन्यागतैः' । १०. 'दण्डैश्च विचित्रतरचक्रचक्रमणमिषेण पदात्पदमपि
न गन्तव्यमिति विमदनिरोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च युद्धविलोकन' । ११. 'पति-
चिश्चिदा' । १२. 'दूरं दूरम्' । १३. 'प्रवितारयद्भिः' । १४. 'मण्डलैश्च
वेगतंभ्रम' । १५. 'शोणैः' । १६. 'संविदार्य' । १७. 'नयानकम्' । १८. 'शाय-
निकम् तनीकमभूत्' । इति पा० ।

तदन्विति । तदनु सैन्यद्वयसंघटनानन्तरम् तत्र युद्धस्थले परस्परघटनजनितरफु-
 लिङ्गव्याजेन अन्योन्यसहर्षप्रकटिताग्निकणच्छलेन निपीतपूर्वान् पूर्वं पीतान् रुधिर-
 शीकरान् शोणितविन्दून् अजीर्णशङ्कया अध्यशनजनितापरिपाकभयेन वमन्तीभिः
 उद्गिरन्तीभिः इव पट्टसवल्लरीभिः पट्टिशारूपास्त्रलताभिः, (परस्परसहृष्टेनाग्निकण-
 वमनच्छलेन पीतपूर्वान् शोणितविन्दून् पट्टिश आजीर्णा शङ्कयेवोद्गिरन्ति, अन्येऽपि
 मुक्तमजीर्णशङ्कया वमनद्वारा निर्गमयन्ति तद्वदित्यर्थः) कवन्धानाम् उदकानाम्
 अपमूर्धकलेवराणाञ्च उरपाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणकर्मणः सृष्टिः जननव्यापारस्तस्यां
 पाटवं नैपुण्यम् एव संप्रामदेशदेशिकसदेशात् युद्धस्थलरूपाचार्यसकाशात् अभ्यसि-
 तुम् शिचितुम् अवनितलम् भूतलम् अवतीर्णं आयातैः पयोधरपटलैः मेघमण्डलै-
 रिव खेदकमण्डलैः फलकनिकरैश्च, ('टाल' शब्देन कथ्यमानाः फलकाः मेघा इव, ते
 हि युद्धस्थलरूपाचार्यसकानात्कवन्धानां पयसां छिन्नशिरसां वपुषां चोर्ध्वनयनकलां
 शिचितुमिव भुवमायाता इत्यर्थः) युगपत् तुल्यकालम् बहुविधवीरयोधजनानां ना-
 नाभटानां प्रवेगसौकर्याय सुखं प्रवेशाय तरणिरन्ध्रसरणिं सूर्यरन्ध्रपथं विशालयितुं
 विस्तारयितुम् इव वियत्तले व्योमनि दूरमुच्चलिताभिः सुदूरं गताभिः शक्तिभिः
 तदाख्यान्त्रविशेषैश्च, (शक्तयः सुदूराकाशे चलन्ति, मन्ये तास्मद्भुचितं सूर्यरन्ध्र-
 वर्त्म बहुवीरजनप्रवेशसौकर्याय विस्तारयितुमिवोर्ध्वं प्रचरन्तीत्यर्थः) प्रतिक्षणं क्षणे
 क्षणे क्षपितानां हतानां विपद्कुलानां वृत्तान्तं ममाचारम् सुहुर्मुहुः पुनः पुनः
 अटनीमुखेन धनुष्कोटिरूपाननद्वारा कथयितुं सूचयितुमिव धानुष्ककणाभ्याशं
 धनुर्धरवीरजनश्रुतिसमीपम् प्रत्यागतैः उपसृतैः कोदण्डदण्डैश्च धनुर्दण्डैश्च, (कोद-
 ण्डानमनघाणमोक्षाभ्यां भूयोभूयः प्रयोक्तुः श्रुतिसमीपमायान्ति, मन्ये ते प्रतिक्षण-
 निहतशत्रुकुलवृत्तं स्वप्रयोक्त्रे सूचयितुमिव तथा कुर्वन्ति इत्याशयः) युद्धविलोकेन
 संप्रामदर्शने निबद्धकौतुकम् एतोत्कण्ठं यत् सिद्धयौवतम् देवर्षीसमूहस्तस्य कुच-
 मण्डलेन सह निजकुम्भस्य यत्तारतम्यं तुलनम् तस्य परिचिचीपया जिज्ञासया
 इव दूरं नभसि सुदूराकाशे करान् प्रसारयद्भिः शुण्डादण्डान् प्रसारयद्भिः शुण्डाल-
 मण्डलैः हस्तिसमुदयैश्च, (हस्तिनो व्योमनि शुण्डादण्डान् प्रसारयन्ति, मन्ये ते
 युद्धदर्शनाय विपदाश्रितानां मिद्वनितानां कुचमण्डलैस्सह स्वकुम्भानां तारतम्य-
 मिव स्पृष्ट्वा जिज्ञासन्ते इत्याशयः) विचित्रतरचक्रचङ्क्रमणमिषेण अद्भुतचक्राका-
 रभ्रमणव्याजेन पदात्पदम् एकमपि पदम् न गन्तव्यं न पुरस्सरणीयम् इति विमत-
 निरोधकृण्डलनाम् शत्रुनिपेधकराजज्ञावर्तुलरेखाम् इव कुर्वद्भिः अर्वाद्भिः अर्वाश्च
 (अथा विचित्रं चक्राकारभ्रमणं कुर्वते मन्ये ते शत्रून् पुरस्सर्तुं वारयितुं राज्ञामादेश-
 रूपां वर्तुलां रेखामिव कुर्वते इत्याशयः) शोणितपङ्कशोणितै रक्तकर्दमरञ्जितैः वेग-
 संभ्रमेण अतिवेगसञ्चारेण विदार्यमाणानां भिद्यमानानां धरणीनां पृथ्वीनाम् रन्ध्रे-
 म्यरिद्धदेभ्यो निर्गत्वराः वहिर्भवन्तो ये फणीन्द्राः सर्पास्तेषां फणासहस्रस्य या मणि-

किरणधोरणी रत्नप्रभाक्षरी तथा मयुणितैः मिलितैरिव चक्रेः सङ्क्रीडद्भिः संचर-
माणैः शतान्नैः रथैश्च, (रथचक्राणि रक्षाक्तानि सञ्चरन्ति, मन्ये वेगवशविदीर्णपर्वत-
रन्ध्रनिर्गतफणिफणामणिकिरणजालमिलितानीव स्युस्तानीत्यर्थः) भयानके पूर्वो-
क्तपट्टसखेटकशक्तिकरिशुण्ढादण्डाश्वरथचक्रेः भीषणे सकलसुरजनतनूरुहसौखशाय-
निके समस्तदेवजनरोमाणि सुखशयनप्रश्नद्वारा जागरयति समस्तदेवरोमाञ्चक्रे
समीके युद्धे ॥

इसके बाद परस्पर टकरानेसे निकलते हुए स्फुलिङ्गोंके बढ़ाने पहले पीये गए रुधिर-
कर्गोंको अजीर्ण-शङ्कासे टगलनेवाली पट्टिशलताओंसे, कवच-पानी तथा अपमस्तक कले-
वरकों ऊपर उड़ानेकी कलामें संग्रामरूप व्याचर्यते शिक्षा ग्रहण करनेके लिये पृथ्वीपर
आये हुए मेवोंकी तरह दोखनेवाली ढालोंसे, एकही साथ बहुत से मटोंको आसानीके
साथ प्रवेशकी सुकरता उत्पन्न करनेके लिये सूर्यरन्ध्रमार्गको चौड़ा करनेके लिये आकाशमें
दूर तक फैली हुई शक्तियोंसे अनुक्षण मरनेवाले शत्रुकुलके समाचारोंको सुनानेके लिए
धनुर्धरगणके कानोंके पास तक पहुँचनेवाले धनुर्दण्डोंसे, युद्धदर्शनार्थ आये हुए देव-
बालागणके कुचमण्डलके साथ अपने कुम्भमण्डलोंकी तुलनाका अभ्यास करनेके लिये
आकाशमें शुण्ठादण्ड फैलानेवाले हाथियोंसे, अदभुतप्रकारक चक्राकार चङ्क्रमणके
व्याजसे 'एक पग भी आगे मत बढ़ना' इस प्रकारकी निषेधाज्ञासे शत्रुकुलको रोकनेवाले
अश्वोंसे, शोणितपङ्कते लाल होनेके कारण वेगभ्रमणविदीर्ण पृथ्वीके गर्भसे निकलनेवाली
सर्पफणानिप्रभाओंसे मिले हुएसे लगनेवाले चक्कोंसे श्वर-उधर घूमनेवाले रथोंसे जब
वह युद्धक्षेत्र भीषण हो उठा और समस्त देवगणको रोमाश्रित करने लगा तब—

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपवह्नि-

भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूभ्यां भयानकमुखो रिपुभूमिपान-

ऽप्यारब्ध योऽधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २६ ॥

दुःशासन इति । नयनयोः नेत्रयोः जृम्भितः प्रवृद्धः यः कोपवह्निः क्रोधाग्निस्ततो
भीत्या भयेन ह्य ऊर्ध्वम् उपरितनं फालतलम् ललाटतटम् उपाश्रिताभ्यां गता-
भ्यां भ्रूभ्यां भयानकमुखो भीषणवदनो दुःशासनः रिपुभूमिपान् शत्रुमृतान् राज्ञः
अपि योधयितुम् संग्रामप्रवृत्तान् कर्तुम् आरब्ध प्रारब्धवान्, एतदतीव चित्रम्
आश्चर्यम्, भूमिं पिबन्तीति भूमिपास्तान् अधयितुम् अधोमुखान् कर्तुमारब्धः
भूमिपानायाधोमुखानामपि तथाविधानमाश्चर्यकरम् । राज्ञो भ्रूभ्यामात्रेणाधश्च-
कारेत्याश्चर्यकरमजनीति भावः ॥ २९ ॥

आँखोंमें उत्पन्न होनेवाले कोषवह्नि की ज्वालाके भयसे ऊपर कपारकी ओर चढ़ी हुई अग्ने भयानक दीप्तनेवाले दुःशासनने रिपुभूपालोंको लड़ाना प्रारम्भ किया, भूमिपर अधोमुखपतित रिपुओंको तिरस्कृत करना प्रारम्भ किया यह आश्चर्यकी बात हुई । जो स्वयं भूमिप हो-भूमिका पान कर रहा हो-उसे क्या अधः किया जायगा ॥ २९ ॥

स कुन्तलाल्यम्बरधूतिधुर्यः स्वसिंहनादैर्विदधे दुरापः ।

पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायागिव पार्थचम्बाम् ॥ ३० ॥

स कुन्तेति । दुरापः परैर्दुर्धर्पः कुन्तं नामास्त्रमेदं लालयति सादरं गृह्णाति यः स कुन्तलाली, स्वसिंहनादैः गर्जितैः अम्बरधूतिधुर्यः आकाशकम्पनधुरन्धरः सः दुःशासनः सोमकेषु पृष्टपुम्नसैनिकेषु लास्यं स्वच्छन्दनृत्तं यासां तास्तयोक्ता हेतयः शस्त्राणि यस्यां तस्यां पार्थचम्बाम् युधिष्ठिरसेनायाम् पाञ्चालिकायां द्रौपद्यामिव पराभवम् अनादरं विदधे कृनवान्, पाञ्चालिकापक्षे कुन्तलालयः केशपाशाः अम्बराणि वस्त्राणि च, तेषां धृतौ आकर्षणे द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणे धुर्यः प्रवीणः, सोमस्य चन्द्रस्य कला आस्ये मुखे हेतुः जनको यस्यास्तथाभूतायाम् चन्द्रकला-मुपादाय निर्मितवदनायाम् इति विशेषणयोरर्थः, शेषं पूर्ववत् । श्लिष्टविशेषणा पूर्णोपमाश्लक्षारः ॥ ३० ॥

कुन्त नामक अश्वको सरनेह धारण करनेवाला एवं अपने सिंहनादसे आकाशको कम्पित करनेमें प्रवीण उस दुःशासनने सोमक-पृष्टपुम्नके सैनिकोंके स्वच्छन्द नृत्यकारी अश्वोंसे युक्त पाण्टव-सैन्यमें वसी प्रकारका परामव करना प्रारम्भ किया, जैसा कुन्तल-केशपाश तथा अम्बर-वस्त्रका आकर्षण करनेमें निपुण होकर चन्द्रमाको कलाओंसे बने हुए मुख रखनेवाली द्रौपदीका परामव किया या ॥ ३० ॥

ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रचङ्क्रमणवासनानुवृत्तिव-
शादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदभेदको भीमः क
वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्यां हृदन्तररुधिरबुद्बुद-
मुकुलाभ्यामिव रोषलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदानशौण्डः करत-
लवभ्रम्यमाणपैरिधपातनपाटितभटघोटककरटिषटाक्षतजप्रवाहैः समी-
कसीमानं कण्ठद्वयसीं विदधानः सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भित-
ध्वनिर्वृकोदरद्वगध्वनीनोऽभूत् ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः कटितटात् नितम्बात् पटापहार-
समये दुःशासनकृतवस्त्राकर्षणकाले या चक्रचङ्क्रमणवासना चक्राकारभ्रमणाभ्या-

१. 'धुर्यैः' ।

२. 'दुरापम्' ।

३. 'बुद्बुदाभ्यामिव' ।

४. 'कलित' ।

५. 'धनतरन्निवविघट्टनविपाटित' ।

६. 'समरसीमां' ।

७. 'युक्त' । इति पा० ।

सस्तस्या अनुवृत्तिवशात् सम्पर्कादिव विविवानि रेचकमण्डलानि चक्राकारभ्रमणानि वितन्वन् कुर्वन् निजास्पदभेदकः स्वरस्थलविपाटकः भीमः क्व वा कुत्र देशे समागच्छति आयाति ? इति वीक्षितुम् अवलोकयितुम् उन्नतप्रदेशम् सुखरूप-मुच्चस्थानम् अधिरुढाभ्यां हृदन्तरे यदुधिरं शोणितं तस्य बुद्बुदमुकुलाभ्याम् कोर-काम्याम् इव रोपलोहिताभ्यां कोपरक्ताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदानशौण्डः भयदानदक्षः करतले चञ्चल्यमाणा वारं वारं भ्राम्यन्ती गदापरिचस्तस्य पातनेन प्रहारेण पाटिताः हताः मटाः योधवीराः घोटकाः अश्वः करटिनो गजाश्च तेषां घटायाः समूहस्य क्षतजप्रवाहैः शोणितधाराभिः सर्माकसीमानं युद्धस्थलप्रान्तदेशं कण्ठद्वयसीं कण्ठदेशमितरक्तजलाविलां विदधानः कुर्वाणः सुयोधनानुजो दुःशासनः वियदध्वनि आकाशमार्गे विजृम्भितध्वनिः व्याप्तशब्दः दृकोदरस्य भीमस्य दृशोः नयनयोः अध्वनीनः विषयः अभवत् भीमेनादृत्यतेत्यर्थः ।

इसके बाद द्रोपदीके वस्त्रापहारकालमें किये गये चक्राकार भ्रमणके संस्कारकी अनुवृत्तिके कारण नानाप्रकारक चक्रगतिका करनेवाला, अपनी छातीको फाड़नेवाला भीम कहाँ आया है इसको देखनेके लिये मुखरु। ऊँची जगहपर बैठे हुए तथा हृदयमें वर्तमान रुधिरकी कड़ीके समान रोपरक्त नयनोंसे भय देनेमें दक्ष हाथमें धूमती हुई गदा द्वारा मारे गये मट, अश्व, गजघटाके शोणित-प्रवाहसे युद्धभूमिको कण्ठप्रमाण शोणितजलसे पूर्ण बनानेवाला एवं आकाशमें अपनी गर्जनाको व्याप्त करनेवाला दुःशासन भीमकी आँखों के सामने आया ॥

बद्धकच्छावपि द्वौ तावभीकौ भीमकौरवौ ।

गदागदि रणं घोरं कुर्वते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

बद्धकच्छाविति । बद्धः कच्छः मध्यपटबन्धः याभ्यां तौ तयोक्तौ (कौपीनबन्तौ च अभीकौ कामुकाविति विरोधः) अभीकौ निर्भयौ च तौ द्वौ भीमकौरवौ दृकोदरदुःशासनौ परस्परम् घोरं सर्वजनभयङ्करं गदया च गदया प्रवृत्तं गदागदि रणं युद्धं कुर्वते स्म कृतवन्तौ ॥ ३१ ॥

बद्धकच्छ कौपीनधारी होकर भी अभीक-कामुक इस अर्थमें विरोध प्रतिपासित होता है, बद्धकच्छ कमरमें कपड़ा लपेटकर बाँधे हुए तथा निर्भय (इसमें परिहार हो जाता है) वे दोनों भीम और दुःशासन आपसमें गदा-प्रहारद्वारा अनुष्ठित भीषण युद्ध कर रहे थे ॥

निपातितस्य द्विपतः स भूमौ समक्षमक्ष्णां कुरुभूपतीनाम् ।

गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्यां संताडनं साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

निपात्येति । सः प्रसिद्धस्वप्रतिज्ञाबद्धः भीमः कुरुभूपतीनां दुर्योधनादिनृपाणां

अवगां समक्षम् तेषु पश्यत्सु भूमौ युद्धमुवि निपातितस्य यत्पूर्वकं शायितस्य द्वि-
पतः शत्रोः दुःशासनस्य गण्डे कपोले कराभ्यामुभय्यां स्वहस्ताभ्याम् उदरे कुक्षौ
पदाभ्यां चरणाभ्यां च माधु ययाप्रतिज्ञं सन्ताडनं प्रहारं समाचचार कृतवान् ॥३२॥

उक्त इदमिति भीमेन कौरववृषणि दुर्योधनादिकी आन्त्रोके समने उक्त अपराधी-
दुःशासनके गालेपर अपने दोनों हाथों तथा पेटपर चरणोंसे मूब प्रहार किया, इच्छा
भर पीटा ॥ ३२ ॥

निजप्रियाकैश्यकृपोऽस्य शत्रोर्निभिद्य वक्षः पिबतोऽसृगम्भः ।

समीरसूनोश्च पिशाचिकानां सपीतिकेल्यां कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

निजप्रियेति निजप्रियायाः स्वस्त्रियाः कैश्यकृपः केशाकर्षिणः अस्य शत्रोः
द्विपतो दुःशासनस्य वक्षः हृदयं निभिद्य विदार्य असृगम्भः शोणितरूपं पयः पिबतः
आचामतः अस्य समीरसूनोः वायुसुतस्य भीमस्य पिशाचिकानां पिशाचाङ्गनानां
च सपीतिकेल्यां सहरत्तपानक्रीडायां कलहः अहमधिकं रक्तं पिबेयम्, अहमधिकं
रक्तं पिबेयमिति विवादः अभूत् । भीमेनोभ्यां पातयित्वा वक्षो विदार्य च दुःशा-
सनस्य रक्ते पीयमाने पिशाचिका अपि तद्रक्तं पातुं प्रावर्त्तन्त तदा समधिकरक्तपा-
नाय भीमेन सह पिशाचिका विवाद चक्रुरिति भावः ॥ ३३ ॥

भीमेन द्रौपदीकेशकर्षी दुःशासनको जमीनपर गिराकर उसकी छाती फाड़ दी, और
उसका शोणित पीना प्रारम्भ कर दिया, पिशाचाङ्गनार्ये भी श्वर उधरसे आकर दुःशासन
का रक्त पीने लगीं, भीम तथा पिशाचियोंके बीच उस रक्तपान-प्रसङ्गमें छीना-झपटी होने
लगी ॥ ३३ ॥

एणीदृशः स्वकीयाया वेणी तैरेव शोणितैः ।

क्षोणीभृतां द्विपामेपः शोणीचक्रे सहाक्षिभिः ॥ ३४ ॥

एणीदृश इति । स्वकीयायाः निजप्रियतमायाः एणीदृशो मृगीनेत्रसदृशनेत्रायाः
द्रौपद्याः वेणीम् केशपाशम् तैरेव दुःशासनहृदयनिर्गतैः शोणितैः एपः भीमः क्षोणी-
भृतां दुर्योधनादीनां प्रतिपन्नृपाणां सहाक्षिभिः अक्षिभिः नेत्रैः सह शोणीचक्रे
रञ्जयामास । वेणी रक्तसम्पन्नेन शोणीकृता, तत्पश्यतां राज्ञामक्षीणि च कोपेन
रञ्जितानीति भावः । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

अपना प्रिया द्रौपदीके बालोंको दुःशासनके शोणितसे भीमने लाल बनाया, साद ही
नृपोंके नेत्रोंको भी कोप-रहित कर दिया ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम्,—

रिपून्कुरुचेन्नतले चरन्तं वृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।

किरीटिगोपः परधेनुकान्तं निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥ ३५ ॥

गिपिनि । रिपुं सस्तरक्षकान् स्वकार्यसत्यभङ्गविरोधिनः शत्रूँश्च नृणाम्
मत्वा नृगवदनादस्य कुरुक्षेत्रेनले युद्धदेशे कुरुसंवन्निनि केदारभागो व चरन्तं सत्या-
नि भव्यन्तं परवेत्तां कान्तं वल्लभं परया धेनुकया असिधेनुकानामकात्रेण रम-
णीयं च द्रष्टुं भयद्वरं वृषसेनं वृषसेनं नाम कर्णपुत्रं वृषश्रेष्ठं च किरीटी अर्जुन
पुत्रं गोपः दग्धैः लघुर्धैः वानैश्च त्रसलोकैरुप गोष्ठं निनाय प्रापितवान् । यथा
कश्चन कृपकगोपः केदाररक्षकाननादस्य क्षेत्रे चरन्तं धेनुभिः काम्यमानं वृषराजं
स्वदग्धप्रहारेण गोष्ठं प्रापयति, तद्वदर्जुनः कर्णदुर्योधनादीन् अनादृत्य वृषासिधेनु-
कात्रमुग्रं च वृषसेनं नाम कर्णपुत्रं स्ववार्ण्यमलोकमनेपीदित्याशयः । समस्तवल्-
विषयं सावयववृषकमलङ्कारः ॥ ३५ ॥

जैसे श्वरक्षकोंकी परवाह नदी करके खेत चरनेवाले, गादोंके प्रिय मीषण वृषराजको
गोप अपने लघु-प्रहारेण गोष्ठमें पहुँचा देता है, उसी तरह युद्धमें वर्तमान शत्रुओंका
अनादर करके अर्जुनने अपने बाणोंसे कुरुक्षेत्रमें घूमते हुए पवन अग्निधेनुका नामक अकते
गोष्ठमें मयद्वर वृषसेन नामक कर्णपुत्रको दमनोक भेज दिया ॥ ३५ ॥

अत्रकर्ण्य किरीटिभग्नमाजावभिमन्योरधिकं सुतं स कर्णः ।

रिपुर्द्रुतल्लुरष्टदिक्षु ज्वलयन्त्रक्षुरभूदरीन्दिधुः ॥ ३६ ॥

अत्रकर्ण्येति । अभिमन्योः तदाख्यात् स्वमारितात् पार्थपुत्रादधिकं किरीटिनाऽ-
र्जुनेन भग्नं निहतं सुतं स्वपुत्रं वृषसेनम् अवकर्ण्य श्रुत्वा आजौ संप्रामे चक्षुः
ज्वलयन् कौपशोणं विदवानः सः कर्णः रिपवः एव रङ्गवो हरिणाः तेषां तरङ्गः
नृगादनो नृगसनातीयः पश्येदः (शत्रुमृगेषु तरङ्गुरिव प्रतीयमानः, यथा तर-
ङ्गदर्शनेन मृगाणां प्रागाः दिशिलायन्ते तथा शत्रुप्रागान् गिधिलयन्) अष्टदिक्षु
सर्वासु दिशासु अरीन् दिधुः ज्वलयितुमिच्छुः अमूत् । वृषसेनं नाम स्वसुतम-
भिमन्युवधप्रतीकारमिच्छताऽर्जुनेन निहतं श्रुत्वा कर्णः कोपरक्तनेत्रो भूत्वा शत्रु-
सैन्यनृगान् तरङ्गुरिव प्रसिद्धिपन्सर्वतः सेना दिधुचुरिव प्रतीयते स्मेत्याशयः । अत्र
पुत्रवधवृत्तान्ताकर्णनस्य विशेषगत्या शत्रुदिधुवाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

कर्णेन उद घ्नता कि दसका पुत्र वृषसेन अभिमन्युवध-प्रतीकारके इच्छुक अर्जुनद्वारा
मारा गया, तब दसवीं आँखें कोरसे जलने लगीं, रक्त हो गयीं, वह शत्रुरूप नृगोंके लिये
तरङ्ग-नृगादन (जिसे देखते ही मृगोंके प्राण निकलने लगते हैं) बन गया, और सभी
और शत्रुओंको मारने लगा ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनूमुखः ।

ताण्डव्यं विदधे पाणिः पाण्डवानां बलान्तरे ॥ ३७ ॥

कुण्डलीकृतेति । चण्डभानुतनूमुखः सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य पाणिः करः कुण्डलीकृत-
कोदण्डः कुण्डलाकारीकृतबभ्रुः (आकृष्टचापः) सन् पाण्डवानां बलान्तरे सैन्यमध्ये

ताण्डवं नृत्यं विदधे, गुणाकर्षणवाणमोक्षाम्यां सततप्रवृत्ताभ्यां नृत्यद्विव प्रतीयते स्मेत्याशयः । अनुप्रासभेदः शब्दालङ्कारः ॥ ३७ ॥

चण्डनानु सूर्यके पुत्र कर्णका हाय धनुषको कुण्डलाकार बनाकर धारण किये हुए-
नमित धनुष स्थिे हुए वहाँपर युद्धमें नाण्डव सा कर रहा था, नाच सा रहा था ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एष चिन्वं पितुर्मे वत भेत्स्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसां कुमारः संछादयामास दिव्रं शरौघैः ॥ ३८ ॥

युद्धे हत इति । एषः योधसमूहः मरगणः युद्धे हतः संग्रामनिपातितः सन् न मे-
नम पितुः सूर्यस्य चिन्वं मण्डलं भेत्स्यति युगपद्विगमने संवद्रवशात् विदलपिप्य-
तीति इति मत्वा इव इति मनसि कृत्वा इव महसां पत्युः सूर्यस्य कुमारः पुत्रः
कर्णः शरौघैः बाणैः दिवम् आकाशं संछादयामास आवृणोतिस्म, इमे निहता
भटा यथाकाशमार्गेण युगपत्स्वर्गाय प्रस्थास्यन्ते तदा सूर्यचिन्वं भेत्स्यत इति मत्त्वेव
कर्णस्तथावागवर्त्तमं स्योम बाणैरावृणोतिस्मेति भावः ॥ ३८ ॥

यह योधागण युद्धमें मारे जानेपर इनारे पिता सूर्यका मण्डल भेदन कर देगा, बहुतसे
मट पक साथ मरकर स्वर्ग जाने लगेंगे तब उनकी मोड़ते सूर्यमण्डल भिन्न हो जायेगा,
देखा सीचकर कर्णने अपने बाणोंसे आकाशको ही आवृत कर दिया, जिससे कोई निहत
योधा स्वर्ग तक पहुँच ही न सके ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतुः कर्णमुक्ताः शरव्रजाः ।

सदानाम्बुकरं यान्ति स्थूललक्ष्यं हि मार्गणाः ॥ ३९ ॥

करीन्द्रेति । कर्णमुक्ताः कर्णेन प्रहृताः शरव्रजाः बाणगणाः करीन्द्रमण्डले गज-
समूहे पेतुः निपतन्ति स्म, (तथाहि) मार्गणाः बाणा याचकाश्च सदानाम्बुकरं
दानवारियुतशुण्डादण्डं दानार्थजलपूर्णकरं च स्थूललक्ष्यं पृथुलक्ष्यं बहुदातारं च
कमपि परं पुमांसं यान्ति । कर्णमुक्ता बाणाः करिणां समूहमगच्छन्, यतो बाणाः
स्थूललक्ष्यं दानवारियुतशुण्डादण्डशालिनं च गच्छन्ति, यथा याचकाः दानाय
घृतजलहस्तं कमपि बहुदातारं व्रजन्ति । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्-
तरन्यासः ॥ ३९ ॥

कर्ण द्वारा चलाये गये बाण गजसमूहके ऊपर गिरे, क्योंकि बाण स्थूललक्ष्य तथा
दानवारिपूर्ण शुण्डाशालियोंपर ही जाता है, और याचक अधिक देनेवाले सङ्कल्पार्थ गृहीत-
जल-पात्रियोंके पास ही जाता है ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठं मयंकरामे चलति प्रवीरे ।

तदीयमल्लैर्दलिताः परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्धत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

प्रकाशयेति । मयङ्करा मयजननी आमा तेजो यस्य तादृशे स्वतेजसा मयजनको
तस्मिन् प्रसिद्धे प्रवीरे शूरे कर्णे कालपृष्ठं नाम स्वं धनुः प्रकाश्य प्रकटीकृत्य युधि

युद्धे चलति हतस्त्वतो व्रजति सति तद्दीपमल्लैः कर्णबाणैः दलिताः हताः प्रताडिता
वा परे शत्रवोऽपि रक्तपृष्ठं स्वीयं रुधिररक्तं पृष्ठदेशं प्रकाश्य चेलुः पलायाश्चक्रिरे ।
कर्णबाणहता रुधिररक्तपृष्ठाश्च शत्रवः पलायितुमारभन्तेत्याशयः ॥ ४० ॥

कर्ण जब अपना कालपृष्ठ नामक धनुष सामने करके युद्धमें चलने लगा तब शत्रुगण भी
अपनी रक्तरक्षित पीठ दिखावाते हुए शत्रु वपर चलने लगे । कर्णके बाणोंको आते देखकर
उन लोगोंने पीठ दिखा दी, पीठ शींगितसे भीग गई, और वे वही तरह भागने लगे ॥ ४० ॥

तत्र तत्र युधि संचरमाणः शल्यसारथिमता स रथेन ।

चूपितारिमद्वारितयाऽसौ सूर्यसूनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥

तत्र तत्रेति । युधि रणमूर्धौ शल्यसारथिमता शल्यकृतसारथ्येन रथेन निजस्य-
न्दनेन सञ्चरमाणः सः प्रसिद्धपराक्रमः असौ सूर्यसूनुः कर्णः अपि चूपितारिमद्वारि-
तया निःशेषपीतशत्रुगर्वजलतया चण्डकरः सूर्यः मयङ्करपाणिश्च अभूत्, पुत्रोऽपि
पितरमनुचकारेति भावः । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति धृत्यनुसारेण पुत्रः पितृ-
त्वेनावभासे इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

शल्यकृत सारथ्यसे तीव्रगामी रथपर आलङ्घ्य होकर जब सूर्यपुत्र कर्णने युद्धस्थलमें
मयङ्कर आत्मा धारण करके, युद्धमें व्रजग करना प्रारम्भ करके शत्रुओंका गर्वरूप जल पीना
प्रारम्भ कर दिया, तब वह अतिदीप्त कर्ण चण्डकर-सूर्य सा दीखने लगा । पिताके समान
प्रवीत होने लगा ॥ ४१ ॥

रथैः कुमारस्य रथं समीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।

धैर्यं हृदः स्वेदजलं शरीराज्जगाल तोत्रं च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥

वेति । तदा समीके युद्धक्षेत्रे रथैः कुमारस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य रथं तदद्भुत-
गतिस्त्यन्दनं समीक्ष्य विलोक्य रमाप्रियस्य लक्ष्मीनाथस्य कृष्णस्य अपि हृदः हृद-
यात् धैर्यम्, शरीरात् स्वेदजलं, हस्तात् च तोत्रम् अश्वताहनम् च जवेन वेगेन
जगाल पतति स्म । 'जगाल' क्रियायाः सर्वत्रान्वयः । शल्येन चाख्यमानं कर्णरथं
पर्यन्तगवान् कृष्णोऽपि त्यक्तघृतिः स्वेदपूर्णवपुः स्खलिततोश्चञ्चाजायतेति भावः ॥

शल्यक द्वारा सञ्चालित होनेवाले कर्णरथको देखकर श्रीकृष्णका भी धैर्य जाता रहा,
वह पसीनेसे तर हो गये, और उनके हाथसे अश्वताहन-चाबुक गिर गया, भगवान् भी
व्यग्र हो पड़े ॥ ४२ ॥

तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयौ परस्परं प्रैधनं प्रैवर्तयितुमार-
भेताम् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् तत्पश्चात् अमर्त्यचक्रवर्त्ती इन्द्रस्त्वत्तनयोऽर्जुनः

विकर्त्तनस्य तनयः कर्णश्च तौ परस्परम् अन्योन्यम् प्रथमम् युद्धं प्रवर्त्तयितुं कर्तुम्
आरभेताम् प्रारब्धवन्तौ ।

इसके बाद अमर्त्यचक्रवर्ती देवराजके पुत्र अर्जुन तथा विकर्त्तन-सर्वके पुत्र कर्ण-दोनों
ने परस्पर युद्ध करना प्रारम्भ किया ॥

राधाकुन्तीपुत्रयोः शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।

मध्यस्थाया रङ्गभूदेवतायास्ताटङ्काभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥

राधाकुन्तीति । शौर्यभाजोः असाधारणशौर्यशालिनोः राधाकुन्तीपुत्रयोः कर्णा-
र्जुनयोः चक्राभूतौ अवनततया चक्राकारतां गतौ ज्वलन्तौ देदीप्यमानौ च चापदण्डौ
धनुर्दण्डौ तत्र समये परस्परयुद्धकाले मध्यस्थायाः कर्णार्जुनमध्यदेशं गताया रङ्ग-
भूदेवतायाः युद्धस्थलाधिष्ठातृदेवतायाः ताटङ्कौ कर्णभूषणे तयोराभाम् सादरयम्
आदधाते स्म अधारयताम् । तदानीमन्योन्ययुद्धकाले चक्रीकृतौ कर्णार्जुनचापौ
मध्ये स्थिताया युद्धस्थलाधिष्ठातृदेवतायाः ताटङ्कवत् प्रतीयेते स्मेत्याशयः । उप-
मालङ्कारः ॥ ४३ ॥

उक्त समय असाधारण कर्ण तथा अर्जुनके चक्राकार तथा देदीप्यमान चापदण्ड ऐसे
प्रतीत हो रहे थे, मानो वे दोनों बीचमें अवस्थित युद्धस्थलकी अधिष्ठात्री देवताके गोल-
गोल चमत्कारी ताटङ्क-कर्णभूषण हों ॥ ४३ ॥

अवकर्ण्य शरासर्वस्त्रघोषं सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिघृष्टयोः ।

दिवि वैणिकतापसस्य चित्रं महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥ ४४ ॥

अवकर्ण्येति । तत्र तस्मिन्मन्त्रयुद्धसमये सहस्रं दृष्टयो नयनानि यस्य सः सह-
स्रदृष्टिरिन्द्रः, सहस्रं घृष्टयः किरणा यस्य सः सहस्रघृष्टिः सूर्यः तयोस्सहस्रदृष्टि-
घृष्टयोः शक्रसूर्ययोः सुतयोः पुत्रयोः कर्णार्जुनयोः शरासर्वस्त्रघोषं चापशब्दम् अव-
कर्ण्य श्रुत्वा दिवि आकाशे वैणिकतापसस्य वीणावादनरसिकस्य मुनेर्नारदस्य
महती प्रीतिः आनन्दः अभूत् न चाभूत्, एतच्चित्रम् । नारदस्तयोश्चापघोषं-
निश्चाम्य प्रसादं गतः, तच्चापघोषस्य स्ववीणारवतिरोधायकतया नापि प्रसादं गत
इत्याशयः । प्रीत्युत्पत्त्यनुत्पत्त्योवैणिकत्वस्य कारणतया परिकरालङ्कारः ॥ ४४ ॥

सहस्रदृष्टि इन्द्रके पुत्र अर्जुन तथा सहस्रघृष्टि सूर्यके पुत्र कर्ण, इनके द्वारा किये गये
धनुर्दण्डकारको सुनकर आकाशमें रहकर युद्ध देखनेवाले वीणाप्रिय नारदको प्रसन्नता हुई
और न भी हुई, प्रसन्नता इसलिये हुई कि वैसा युद्ध देखा, नहीं इसलिये हुई कि उस
धनुर्दण्डकारशब्दने शब्दमात्रको अपनेमें लीन कर दिया, उनका वीणारव भी उसीमें
अन्तर्भूत हो जानेके कारण उनको सुननेको नहीं मिला ॥ ४४ ॥

उल्लोलकल्लोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्रेश्वरसारथी तौ ।

परस्परं मल्लकुलैरभूतां रुपावलीढावरुपावलीढौ ॥ ४५ ॥

उल्लङ्घिति । उल्लोलश्चञ्चलाः ये कल्लोलाः महोर्मयः ते सञ्जाता येषु ते उल्लोल-
कल्लोलिताः अतिवृद्धि गताः द्वाविलासाः बाहुविक्रमाः त्रयोस्तौ तथोक्तौ उपेन्द्र-
सारथिः अर्जुनो मद्भस्मसारथिः शल्यसुतः कर्णश्च तौ द्वौ कर्णाजुनौ परस्परम्
अन्योन्यं रुपा कोपेन अवलीढौ युक्ता अपि मल्लकुलैः बाणगणप्रहारैः अरुपा व्रणेन
अपि अवलीढौ व्याप्तदेहौ अभूताम् ज्ञातौ । रुपावलीढावप्यरुपावलीढाविति विरोध-
प्रतिभासः, रुपा कोपेन अरुपा व्रणेनेत्येव च तत्परिहारः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः'
इत्यमरः । अत्र विरोधाभासयमकयोः संसृष्टिः ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृद्धं पुत्रप्रतापशाली कृष्णसारथि अर्जुनं तथा शैत्यसारथि कर्णं, दोनों ही
एक दूसरेपर कोपसे बाण बरसाते हुए घायल हो गये, रुपावलीढ होकर भी अरुपावलीढ हो
गये, ऐसा कहनेपर आपाततः विरोध प्रतीत होता है परन्तु रुपा-कोपेन अवलीढ-युक्त होकर
भी अरुपा-व्रणसे युक्त हो गये इस प्रकार अर्थ करनेपर विरोधका परिहार हो जाता है ॥४५॥

कर्णामरेन्द्रसुतकार्मुकवह्निवान्तै-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निविडैः प्रपत्कः ।

अभ्यागतानमरैर्भावमुपेत्य वीरैः-

न्यप्रच्छ वैणिकमुनिः प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

कर्णामरेन्द्रेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य देवनायकपुत्रस्यार्जुनस्य च कार्मुकवह्नि-
भ्यां धनुर्लताभ्यां वान्तैः क्षिप्तैः निविडैः घनैः प्रपत्कैः बाणैः शरैः अम्बरतले आकाशे
नीरन्ध्रिते समन्ततो व्याप्ते सति वैणिकमुनिः नारदः अमरभावम् देवत्वम् उपेत्य
प्राप्य अभ्यागतान् उपगतान् वीरान् प्रधनप्रकारान् युद्धसमाचारान् अपृच्छत्,
बाणैराकाशे व्याप्यमाने स्वयं युद्धस्थिते दर्शनेऽशक्तो नारदस्तत्र युद्धे मृत्वा सथो
देवत्वमासाद्यागतान् वीरान्युद्धसमाचारविषये पृच्छति स्म । अत्र नारदस्य तादृक्प्र-
श्नासम्बन्धेऽपि तत्संबन्धामिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन च युद्धस्यातिगहनत्वं
व्यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

कर्णं तथा अर्जुनं द्वारा प्रयुक्त क्रिये गये घने बलोंसे आकाशके पट जानेपर नारद
स्वयं युद्ध नहीं देख सके, तब जो उस युद्धमें नरकर देवत्व प्राप्त करके स्वर्ग जाते थे,
उन्हींसे युद्धके समाचार पूछ पूछकर युद्धकी स्थितिका अन्दाज करने लगे ॥ ४६ ॥

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृहति ।

पूर्वमेव निखिलाप्सरःकुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

१. 'अपि लाढावरुपापि लीढौ' । २. 'नीरन्ध्रमुम्बरतले निविड' । ३. 'मागन्' ।

४. 'योधान्' । इति पा० ।

पाणिनेति तदनु तदनन्तरं भानुनन्दने सूर्यसुते कर्णे पाणिना स्वकरेण पञ्च-
गात्रं नागास्त्रं नाम शस्त्रमेदम् अचिरेण द्रुतं गृह्णति आददाने सति सा अर्जुनेन
सह रन्तुमिच्छया तत्पार्श्वमागत्य तेन तिरस्कृता उर्वशीनामाप्सराः निखिलाप्सराः-
कुलात् सकलाप्सरोगणापेक्षया पूर्वम् प्रागेव वरणमाख्यं स्वयंवरणस्रजं दधौ करे
हृतधृती, सम्प्रति नागाश्चतुर्भुजमर्जुनमायातं कृत्वा चिरपोषितमर्जुनसङ्गमाभिलाषं
पूरयितुकामा सोर्वशी सर्वप्रथमं वरणमाख्यमादाय सञ्जातिष्ठद्विषयः ॥ ४७ ॥

कर्णे जम्भा अपने हाथमें अर्जुनपर चलानेके लिये नागाख लिया, तभी सभी अप्स-
राओंसे पहले उर्वशीने अपने हाथमें वरणमाख्य धारण कर लिया, उर्वशीको अर्जुनको
पतिरूपमें पानेकी बड़ी उत्कण्ठा थी, एकबार जब अर्जुन इन्द्रके पास स्वर्गमें थे तब उसने
अर्जुनसे रति-याचना की भी थी, परंतु अर्जुनने उसका प्रत्याख्यान कर दिया था, अबकी
उसने देखा कि कर्ण जब नागाख चलाने जा रहे हैं, तब अर्जुन अवश्य मरकर देवदेव
प्राप्तिपूर्वक स्वर्ग पधारेंगे, अतः उनके वरणार्थ उसने पहले ही नागा ठठा ली कि कहीं दूसरी
अप्सरा अर्जुनका वरण न कर ले ॥ ४७ ॥

सव्यसाचिह्ननाय शरासे संहिते रविमुवा भुजगास्त्रे ।

नन्दनद्वितयवत्त्वममस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्रः ॥ ४८ ॥

सव्यसाचीति । रविमुवा कर्णेन सव्यसाचिह्ननाय अर्जुनवधार्थं शरासे काल-
पृष्ठे नाम स्वधनुषि भुजगास्त्रे नागास्त्रे संहिते आरोपिते सति इन्द्रः स्वस्य आत्मनः
कल्पकवनेन नन्दनाख्यकाननेन सहेव नन्दनद्वितयवरवम् नन्दनद्वयशालिखम्
अमस्त मनुते स्म । अयमाशयः—इन्द्रो हि जयन्तार्जुनाभ्यां नन्दनद्वितयवान्
प्रसिद्धः, सम्प्रति कर्णे नागास्त्रं संदधाने सति अर्जुनभरणमवश्यम्भावि मत्वेन्द्रः
स्वस्य नन्दनद्वितयवरवं न जयन्तार्जुनाभ्यां किन्तु जयन्तनन्दनकाननाभ्यां मनु-
तेस्मेति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

कर्णेन जब अपने धनुष पर नागाखसन्धान किया, तब इन्द्रको विश्वास हो गया कि
अर्जुन इस बाणसे ज्ञान नहीं पा सकते हैं, और देता समझकर उन्होंने अपने नन्दन-
द्वयमें जयन्त और नन्दनवनकी गिनती की, पहले वह अपनेको जयन्त तथा अर्जुन
से नन्दनद्वयशाली मानते थे, अब तो अर्जुनका नाश अवश्यम्भावी देखकर जयन्त तथा
नन्दनवनसे ही अपनेको नन्दनद्वयवाला मानने लगे ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतद्विवि रसनायुगलं बहिर्वितन्वत् ।

अहमरिमधुना द्विधा करोमीत्यभिनयकेलिमिवादधद्भासे ॥ ४९ ॥

रवितनयेति । रवितनयेन कर्णेन विमुक्तं प्रहृतम् एतद्वत् नागाखम् विवि
आकारो रसनयोः जिह्वयोः युगलं द्वयं बहिर्वितन्वत् प्रकाशयत् अहम् अरिं शत्रु-
मर्जुनम् द्विधा करोमि खम्बयामीति अभिनयकेलिम् स्वप्रौढिमकासनम् प्रौढावि-

शेषम् आदधत् धारयत् इव आद्यभासे प्रचकाशे । स्वाण्डवदाहकाले मुखे पुत्रमा-
दाय गच्छन्ती तच्चकपत्नी पार्येन हता, तदा मुखस्यशिशोरश्वसेनस्य पुच्छच्छेदो
जातः, ततः कुपितोऽसौ पार्यवधाय कर्णावृणो स्थितः, तमेव शरं कर्णः सन्दधे स च
मातृहन्तृवधाय जिह्वां चपलयन्नावभास इत्याशयः ॥ ४९ ॥

रवितनय कर्ण द्वारा चलाया गया वह नागाक आकाशमें अपनी जीम फैलाये हुए
देसा लगाया था मानो वह बमिनयत्रीदा द्वारा लोगोंसे अभिमान प्रदर्शित कर रहा हो-
नै अभी इस शत्रुकी श्रीवाकी दो खण्ड कर दूंगा ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातुं विजयं शिरोधावधायपतन्तं स सरीसृपं तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गी निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

द्विधेति । अथ विजयम् अर्जुनम् शिरोधौ श्रीवायाम् द्विधा विधातुं खण्डयितुम्
धापयन्तम् उमापान्तं तं सरीसृपम् कर्णास्त्रभावं गतं नागमश्वसेनम् निरीक्ष्य सः
शसिद्वोऽर्जुनवत्सलः शार्ङ्गी कृष्णः निजेन पादेन निजचरणमरेण शताङ्गम् अर्जुन-
विहितं रथम् उर्व्यां धरण्यां निमज्जयामास निमग्नस्त्रार्णव्, तथाकरणेन च
तस्मागच्छतो नागास्त्रस्य लक्ष्यच्युतिरजायत, नागास्त्रलक्ष्यतोऽर्जुनः जस्त इत्यर्थः
उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ५० ॥

इसके बाद जमी भगवान्ने देखा कि कर्णप्रयुक्त वह बाणरूपधारी सर्प अश्वसेन
अर्जुनका गला काटने आ रहा है कि भगवान्ने अपने चरणके मारते अर्जुनके रथको
जमीनमें धँसा दिया, जिससे उस नागाजका निशाना चूक गया, अर्जुन लक्ष्यस्थलसे खिस्तक
कर बच गये ॥ ५० ॥

आनेमिमग्नस्य हरेरुनायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाशं किल बान्धवेन शंभोः शताङ्गो धरणी व्यतानीत् ॥ ५१ ॥

आनेमीति । तदा तस्मिन्समये हरेः श्रीकृष्णस्य उपायात् पादनिष्पीडनरूपात्
आनेमि चञ्चलायःपट्टिकापर्यन्तम् मग्नस्य पृथिव्यां गतस्य किरीटिनोऽर्जुनस्य
शताङ्गस्य बान्धवेन भ्रातृभावेन साज्जात्येन रथत्वकृतेन शम्भोः शताङ्गो रथो
धरणीरूपः गर्भे स्वान्तर्भागे अवकाशम् स्थानम् व्यतानीत् । भगवान् कृष्णो
यदाऽर्जुनरक्षार्थं तद्वयं पदा निष्पीडयामास, तदाऽऽनेमिमग्ननायाऽर्जुनरथाय शिवस्य
रथो धरणी रथत्वसाज्जात्यकृतबन्धुप्रेम्णा स्वान्तःस्थानमकल्पयत् इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

उक्त समय भगवान्के व्यापार-पादनिष्पीडनरूप उपायसे जब अर्जुनका रथ धुरीतक
जमीनमें धँस गया तब महादेवके रथ पृथ्वीने अर्जुनके रथको रथत्वसाजात्यसे अपना
बान्धव समझकर अपने भीतर स्थान दे दिया ॥ ५१ ॥

ततः कुरुणामिव पुष्करान्ते द्ध्वेलाभर्तौ जम्भयतात्मनश्च ।

उग्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं कुरुणाम् दुर्योधनादीनाम् ध्वेलाभर्तौ सिंहनादौ-
द्वत्यम् (अयमर्जुनो नागास्त्रेण निहन्यत इति प्रसादकृतमौद्वत्यम्) इव आत्मनः
स्वस्य ध्वेलाभर्तौ विषोमत्वम् पुष्करान्ते आकाशे जम्भयता प्रकटयता उग्राहिना
भीषणसर्पेण तरय अर्जुनस्य किरीटशृङ्गम् इन्द्रदत्तं किरीटम् नाकेन्द्रभयेन अर्जुनो
विपद्यत इत्येवंरूपेण शङ्कस्य भयेन सह अग्राहि अपहतम् । स हि कर्णास्त्रभूतो
नाराः पृथ्वीनिमग्नतरयस्यार्जुनस्य लब्धस्यानविम्वतया केवलं किरीटमेवाहरत् , न
प्राणान् , तेन किरीटेन सहैव शङ्कस्य भयमप्यर्जुनमरणविषयमहरदिति सहोक्तिर-
लङ्कारः ॥ ५२ ॥

इसके बाद कौरवोंने सिंहनादकी उद्घनता प्रकट करना प्रारम्भ किया कि अर्जुन
मारे गये, और कर्णके नागास्त्रने अपने विषकी उग्रता आकाशमें प्रकटित की, और
अनन्तर उस नागास्त्रने अर्जुनके किरीट नाशका हरण कर लिया, साथ ही इन्द्रके हृदयके
भयका भी हरण कर लिया, किरीटमात्रके हरणसे प्राण बच गये, इससे इन्द्र गतचिन्त हो
गये ॥ ५२ ॥

ततः स्नेहसार्द्रस्त्वं पक्षपाती भुजंगमम् ।

तक्षकः किल पार्थस्य वर्धयामास सायकः ॥ ५३ ॥

ततः स्नेहेति । ततः पार्थकिरीटहरणानन्तरम् स्नेहेन तैलरसेन प्रेम्णा च आर्द्रः
सरसः, पक्षैः पाती पतनशीलः पुत्रवत्सलश्च पार्थस्य वाणः तक्षकः कत्तनदक्षो
वाश्यादिः तक्षकः अश्वसेननागपिता च तं नागास्त्ररूपं भुजङ्गं वर्धयामास खण्ड-
शश्चकार वर्धयामास च । यथा तक्षको नाम नागाश्वसेनपिता स्निग्ध पक्षपाती
च भूत्वा तं वर्धयामास तथैव तैलाद्रः पक्षैः पतनशीलश्च चिद्धिदिक्मां वाश्यादिरूपः
पार्थवाणस्तं कर्णप्रयुक्तं नागास्त्रं खण्डशश्चकारेति भावः । सावयवं रूपकम् ॥ ५३ ॥

जिस प्रकार स्नेहाधीन पक्षपाती पिता तक्षकने नागसेनको बड़ा किया था, उसी प्रकार
तैलाद्र तथा पक्षोंके सहारे उद्घनेवाले तक्षककर्मा पार्थवापने उस नागास्त्रभूत अश्वसेनको
खण्डशः काट दिया ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरयाश्वभेदी कुन्तीकुमारः स हरेर्निदेशात् ।

राधेयकाये विविधात्रजालमाधेयमेव व्यथित क्षणेन ॥ ५४ ॥

दन्तीन्द्रेति । दन्तीन्द्राः गजमुत्थाः, पादाताः पादचारिणः, रथाः, अश्वाश्च तान्
भिनन्ति मारयतीति तथोक्तः सः कुन्तीकुमारोऽर्जुनः हरेर्निदेशात् 'अधैवकर्णो जेतव्य'

इत्येवं रूपं भगवदादेशं प्राप्य क्षणेनैव अल्पकालेनैव राधेयकाये कर्णशरीरे विवि-
धास्त्रजालम् नानाप्रकारकं स्वमस्त्रजातम् आधेयम् आश्रितम् अवस्थापितम् प्रहृतम्
व्यधित कृतवान् । भगवादादेशेनार्जुनः कर्णस्य वपुषि क्षणेनैव बहुम्रहारान् विदधे
इत्याशयः ॥ ५४ ॥

हार्था, पादचारी सैन्य, रथ तथा अश्वका भेदन करनेवाले कुन्तीपुत्र पार्थने 'आज
हो कर्णको जीतना चाहिये' इस प्रकारका भगवदादेश पा करके क्षणभर अपने नानाप्रकारके
शस्त्रोंको कर्णके शरीरमें आश्रित कर दिया, कर्णके शरीरको अपने बाणरूप आधेयका
अधिकरण बना दिया ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु बहुप्रदत्वा-

त्स्वर्वतराहतिरयं स्वमणेः कुमारः ।

पार्थस्य मार्गणमणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादभिमतं स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

सर्वेध्वति । बहुप्रदत्वात् अतिदानशीलत्वात् सर्वेषु अननुसंहितविशेषेषु सकल-
साधारणेषु मार्गणगणेषु वाणगणेषु याचकेषु च स्वर्वतरा अतुच्छा महती आहतिः आदरो
यस्य तथामृतोऽसौ अयम् स्वमणेः सूर्यस्य कुमारः पुत्रः कर्णः शरीरे स्वकाये पतितं
लभ्य पार्थस्यार्जुनस्य मार्गणगणं याचकवर्गम् वाणसमूहं च अभिमतं वाञ्छितं (स्वस्य)
जीवम् जीवनम् वितीर्य दत्वा सार्थम् पूर्णमनोरथम् व्यधात् कृतवान् । याचक-
सामान्यादरकर्त्तासौ कर्णः स्वप्राणयाचनागताय पार्थमार्गणगणरूपाय याचकाय
स्वप्राणान्द्रावा तदभिलाषं पूरयित्वा स्वं वदान्यत्वं पालयामासेति भावः ॥ ५५ ॥

समी मार्गणों-बाणों तथा याचकोंका आदर करनेवाले उस सूर्यपुत्र कर्णने पार्थके बाण-
रूप याचकोंको-जो उसको अङ्गमें लगे थे-अपनी जीवनरूप अभिमत्त वस्तु प्रदान करके
उन्हें कृतार्थ कर दिया, पार्थके बाणोंने कर्णके प्राण ले लिये ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरौदुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

कर्णेऽपेति । अथ कर्णं कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे श्रवणमात्रशेषे श्रोतव्यमात्रे मृते सति,
दुर्योधनः शोकरसे दुःखसागरे-अनागतस्य भाविनः हर्दनिमज्जनस्य युद्धान्ते
हृदमज्जनस्य अभ्यासभूमानम् परिचयदाढ्यम् अधिरौदुम अधिगन्तुम् इव
ममज्ज । अयमाशयः-कर्णं मृते सति दुर्योधनः शोकरसागरे मग्नो बभूव, मन्ये सः
पश्चात्करिष्यमाणस्य हृदनिमज्जनस्याभ्यासं कर्त्तुमिव तथा कृतवानिति, हेतु-
येन्नाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

कर्ण जब केवल कानोंसे सुनने भरके लायक हो गये-नाममात्र शेष रह गये, तब इयोंधन शोकसागरमें डूब गया, ऐसा लगता था कि वह आगे किये जानेवाले इदनिमज्जन के लिये सम्प्राप्त-प्राप्त्युक्त कर रहा हो ॥ ५६ ॥

ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्जले स्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानद्युतिमालाभारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तमदृक्कविकृतौ चम्पूभारते एकादशः स्तवकः ।

तत्र शति । ततः कर्णवधानन्तरम् मरीचिनाष्टी सूर्यः अपि स्वकीयस्य निजस्य तनूभवस्य पुत्रस्य कर्णस्य वधाद् मृत्योः द्राक् स्वरितम् जले स्नातुमनाः स्नातु-
मिच्छन्निव (सघोचतपुत्रस्य तिलाञ्जलिदानाय स्नानमावश्यकमिति कृत्वेव) मन्दा-
यमाना शोकेन ग्लपिता या द्युतिमाला किरणततिस्तां विमर्शति तयोक्तः सन्
सिन्धौ सागरे ममज्ज । सूर्योऽस्तं गत इत्यर्थः । मालमारीशब्दे 'इष्टकेषीकामा-
लानां चित्तूलमारियु' इति मालाऽऽकारस्य ह्रस्वत्वम् ॥ ५७ ॥

कर्णके नारे जानेके बाद मन्दायमान किरणधारी सूर्य समुद्रमें डूब गये, ऐसा लगा जैसे कि वह सूर्य अपने पुत्र कर्णके मरनेपर उसके निमित्त तिलतोंपादलि-अदान करनेके लिये शीघ्र जलमें स्नान करना चाह रहे हों ॥ ५७ ॥

शति नैधिलगिहवश्रीरामचन्द्रनिश्रमगीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

एकादशस्तवक'प्रकाशः' ॥

द्वादशः स्तवकः

शल्यं ततः परमरातिकुलस्य चित्ते

शल्यं दिशन्तमनिशं रमणः कुरुणाम् ।

कल्यं रणेषु पृतनाधिपतिं विधाय

तुल्यं त्रिविष्टपपतेः स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥

शल्यमिति । ततः परं कर्णात्परतोऽसौ कुरुणां रमणः स्वामी दुर्योधनः रणेषु विविधप्रकारकयुद्धेषु कल्यं समर्थम्, अरातिकुलस्य शत्रुवर्गस्य चित्ते अनिशं सततं शल्यम् कीलकं दिशन्तं शल्यनिष्पन्नमिव कष्टं समर्पयन्तं तं शल्यं नाम मद्रपतिं पृतनाधिपतिं सेनानायकं विधाय कुरुवा सेनापत्येऽभिषिच्य स्वम् आत्मानम् त्रिविष्टपपतेः शत्रुस्य तुल्यम् अमन्यत मन्यते स्म । कर्णात्परतः समरनिपुणमत एव शत्रुहृदयव्यथकं शल्यं सेनापतिपदेऽभिषिच्यतासौ दुर्योधनः स्वमिन्द्रमिव दुर्जयममन्यतेति भावः । काल्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १ ॥

इसके बाद कर्णके मारे जानेपर औरवाधिपति दुर्योधनने शत्रुसमुदायके हृदयमें काँटा बिछानेवाले युद्धनिपुण मद्रराजको सेनापतिपदपर अभिषिक्त करके अपनेको स्वर्गके स्वामी इन्द्रके तुल्य समझ लिया ॥ १ ॥

तत्तादृशं तदनु बाहुबलेन शत्रू-

नाकम्पयन्तममरावलिमस्तकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रोः

पाणिर्दधौ प्रथमतः परहिसकत्वम् ॥ २ ॥

तत्तादृशमिति । तदनु बाहुबलेन भुजवीर्येण शत्रून् प्रतिपद्भिर्ना राज्ञः अमरावलिमस्तकेन देवगणशिरसा सह आकम्पयन्तम् चालयन्तम् (शत्रवो भीताश्चलन्ति, देवानां मस्तकानि च तवद्भुजभुजवीर्यश्लाघया चलन्ति) तत्तादृशम् अनुपमभुजप्रतापम् शल्यं मद्राधिपतिं युधि युद्धे शक्त्या स्वपराक्रमेण शक्त्याख्यास्त्रेण वा निहत्य अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य पाणिः प्रथमतः इदं प्रथमम् परहिसकत्वं शत्रुमारणम् दधौ धारयामास । अजातशत्रुरपि शल्यमारणेन परहिसकत्वमिदं प्रथममधारयदित्यर्थः ॥ २ ॥

इसके बाद अपने भुजप्रतापके द्वारा शत्रुओंके साथ साथ देवगणके मस्तकोंको भी सञ्चालित करनेवाले अतुलनीयपराक्रम शल्यको युद्धमें निहत करके अजातशत्रुके बाहुने पहली बार परहिंसा धारण की । शत्रु मयसे चल पड़े और देवगणके सिर उसके पराक्रम-

इलाषामें चले । इतने पहले युधिष्ठिरने परपीडा नहीं की थी, पहले पहल यह शल्यवध उनके द्वारा सम्पन्न हुआ ॥ २ ॥

अथ तं सुवलात्मजं क्षणादवगत्य प्रियपाशकं मृधे ।

यमदापितपाशकं व्यधाद्यमयोः प्राथमिकः पराक्रमी ॥ ३ ॥

अथ तमिति । अथ पराक्रमी भुजवीर्यशाली यमयोः युग्मजातयोः प्राथमिकः आद्यः नकुलः तं प्रसिद्धवज्रनद्यापारम् सुवलात्मजं शकुनिम् प्रियपाशकं धूत-प्रियम् अवगत्य यमदापितपाशकम् यमेन सहदेवेन वा स्वपाशेन वद्धम् क्षणात् शीघ्रम् मृधे युद्धे यमदापितपाशकम् यमपाशवद्धम् व्यधात्, नकुलः सहदेवपाश-वद्धं शकुनिमाशु मृधे हतवानिति भावः । प्रियपाशकाय पाशदापनात्समालङ्कारः ॥ ३ ॥

इसके बाद युग्मजात भार्योमें बड़े नकुलने सहदेव द्वारा धूनप्रिय जानकर-प्रियपाशक समझकर जिस शकुनिके गलेमें फन्दा टाल दिया गया था, उसके पास जाकर युद्धमें तुरन्त उसको यमराजके मृत्युपाशमें बद्ध करवा दिया ॥ ३ ॥

अथ युद्धतपत्तुदुःसहश्रीर्हरिदभ्यन्तरथावदात्मघोषम् ।

सहते स्म न किञ्चिदप्युल्लङ्गं सहदेवस्य भुजप्रतापमानुः ॥ ४ ॥

अथेति । अथ शकुनौ हते सति युद्धतपत्तुना समररूपग्रीष्मसमयेन दुःसहा श्रीः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः सहदेवस्य भुजप्रतापमानुः बाहुवीर्यरूपसूर्यः हरिदन्तरे दिशाभ्यन्तरे धावन्त आत्मघोषाः सिंहनादा यस्य त तथा दिगन्तरे पलायमानाः आत्मघोषाः काका यस्मात्तथाविधं च तम् उल्लङ्गं नाम पक्षिमेदं शकुनिसुतं च किञ्चिदपि न सहते स्म द्रुतमेव न्यवधीत् । यथा ग्रीष्मे प्रखरप्रकाशः सूर्यः काकान् दिशासु विद्रावयन्तं कमप्युल्लङ्गं न सहते तथैव युद्धे प्रकटपराक्रमोऽस्य सहदेवस्य प्रतापः दिगन्तरे व्याप्तात्मसिंहनादं शकुनिपुत्रमुल्लङ्गं क्षणमपि नासहतेत्यर्थः । साहं रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

जिस प्रकार ग्रीष्म ऋतुका प्रकाशनान सूर्य, दिशामें भाग रहे हैं ताकगण जिससे पेटे उल्लङ्गको नहीं सहता है, वही तरह युद्धमें प्रकट होनेवाले सहदेवके प्रतापने, जो दिगन्तरमें व्याप्त कर रहा है अपने सिंहनादको ऐसे उल्लङ्ग नामक शकुनिपुत्रको युद्धमें क्षणभर भी नहीं टिकने दिया । सहदेवने उल्लङ्ग नामक शकुनिपुत्रका वध कर दिया ॥ ४ ॥

ज्वालं विप्रेक्षमिव दानविधौ कृशानोः

शोणं दधन्मरवालमुदस्य चापम् ।

पार्थे निहन्तरि रिपूनथ कांदिशीका

द्रोणात्मभूकृपमुखाः सहसा बभूवुः ॥ ५ ॥

ज्वालमिति । अथ पार्थ अर्जुने दानविधौ बह्निनार्जुनाय सग्नप्रदानीकरणे विपक्वम्
लघ्नम् ज्वालम् बह्निप्रभामिव शोणं रक्तं चमरवालम् चमरमृगपुच्छकेशजालं
दधत् धारयत् चापम् गाण्डीवम् उदस्य उत्थाप्य रिपून् हतशेषान् शत्रून् निहन्तरि
हन्तु प्रवृत्ते सति द्रोणात्मभूः अश्वत्थामा कृपस्तन्मातुलश्च तत्प्रमुखास्तदाद्याः अश्व-
त्थामकृपादयः सहसा हठात् कान्दिशीकाः भयद्रुताः बभूवुः भयभीता सन्तः
पलायन्तेत्यर्थः । अर्जुनचापलग्नो मृगवालभरः बह्निनाऽर्जुनाय ज्वाण्डवदहनावसरे
गाण्डीवे संसक्ता बह्निप्रभवै प्रतीयते स्मेत्युपेक्षा ॥ ५ ॥

अर्जुनके धनुष गाण्डीवमे लगे हुए चमरमृगपुच्छकेश ऐसे लगते थे मानो ज्वाण्डव-
दाह समयमें अग्नि जब अर्जुनको गाण्डीव धनुष दे रहे थे, उस समय अग्निकी लपट
उस धनुषमें लग गई हो, उस तरहके रक्ताभ धनुषको उठाकर अर्जुनने जब हतशेष
शत्रुओंका संशार करना प्रारम्भ किया, तब अश्वत्थामा कृप वगैरह भयभीत होकर भाग
खड़े हुए ॥ ५ ॥

इत्थं सोदरदायादबह्निनीनां रणक्षितौ परिश्रयमभिवीक्ष्य महीयसा
साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेशः कंचन दुर्ज्ञेयदेशे गूढावस्थितिरेव
महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य झटिति घटितकवचावगुण्ठनः पन्नगके-
तनः समन्तपञ्चकसामन्तं सागरगम्भीरं त्वरितनामानं कंचन महाहृद-
मासाद्य 'मद्भुजेन चिरधार्यमाणां क्षोणीं त्वय्येव समर्पयिष्यामि' इति
पातालवासिनः पन्नगाधिपतेर्द्विसहस्रलोचनेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिव
दूरं दूरं निमज्ज्य स्वविद्याया सर्वमप्यन्मः स्तम्भयामास ॥

इतिमिति । इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण सोदराणां भ्रातॄणां दायादानां सपिण्डा-
नां भ्रातृसौमदादीनां भ्रातृपुत्रादीनां च बह्निनीनाम् तावतीनां सेनानां च रण-
क्षितौ युद्धक्षेत्रे कथं विनाशम् अभिविध्य दृष्ट्वा महीयसा भूयिष्ठेन साध्वसेन मनसि
हृदये विरचितप्रथमप्रवेशः इदम्पूर्वतया प्रथमप्रथमं भयभीतः कंचन दुर्ज्ञेयदेशे गुप्त-
स्थाने गूढावस्थितिः प्रच्छन्नावस्थानम् एव महती श्लाघ्या मम दुर्योधनस्य जायुष्टो-
मेष्टिः जावनसमयव्यतिगमनोपायः (क्वचिद्गुप्तस्थाने प्रच्छन्नभावेन स्थित्वा जीवितं
गमयामीत्येव साप्रतं पन्थाः) इति आलोच्य विचार्य झटिति त्वरया घटितकव-
चावगुण्ठनः घृतकवचः पन्नगकेतनः सर्पध्वजो दुर्योधनः समन्तपञ्चक-सामन्तम्
समन्तपञ्चकालयकुरुक्षेत्रस्यतीर्थविशेषसमीपस्थम् सागरगम्भीरं त्वरितनामानं त्व-
रितानिधानं कञ्चन महाहृदम् विशालं जलाशयम् आसाद्य उपसृत्य 'मद्भुजेन

१. 'कंचन गूढावस्थिति' ।

२. 'समन्तपञ्चकसामन्तम्' ।

३. 'त्वरित' ।

४. 'वचनानि' । इति पा० ।

दुर्योधनस्य मम बाहुना चिरघार्यमाणां सुबहुकालं पालितां क्षीणीं पृथिवीं त्वयि पद्मगाधिपे एवं समर्पयिष्यामि स्थापयिष्यामि' इति एवं पातालवासिनः भरातल-निवासिनः पद्मगाधिपतेः शेषनागस्य द्विसहस्रलोचनेषु दृष्ट्यात्मकेषु तावत्संख्यकेषु च श्रोत्रेषु निवेदयितुं चक्षुःसु इव दूरं दूरम् सुदूरं निमज्ज्य मग्नो भूत्वा स्वविधया स्वाम्यस्तया जलस्तम्भनकलया सर्वमपि जम्भः स्तम्भयामास, स्वतो दूरे स्तम्भ-यित्वा स्थापयामास ॥

इतः प्रकार दुदक्षेत्रमें अपने भार, दायाद तथा सेनाओंका सर्वनाश देखकर दुर्योधन के हृदयमें पहली बार बड़े मारी मयने प्रवेश किया, तब उसने सोचा कि किसी अज्ञात स्थानमें छिपकर रहना ही अब मेरे आयुशेषकी समाप्तिका उपाय है, ऐसा सोचकर उत्तने दृष्टसे कवच धारण कर लिया, और समन्तपद्मक नामक कुण्डक्षेत्रवर्ती तीर्थविशेषके समी-पस्थ त्वरित नामक समुद्रतटस्थ गम्भीर नदीछदमें पैठ गया, उसमें पैठकर वह बहुत नीचे चला गया, ऐसा नाछूम पड़ा जैसे वह पातालवासी शेषके दो हजार संख्यक नेत्ररूप श्रोत्रोंमें एकान्तमें यह कहने गया हो कि जिस पृथ्वीका मैंने इतने दिनों तक पालन किया, उस पृथ्वीको आज तुझे समर्पित करूँगा, इतः प्रकार उस हृदके भीतर प्रवेश काके दुर्योधनने जलस्तम्भनविधासे सारे जलको स्तम्भित कर दिया ॥

चकहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रवधोद्यतः ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्तं कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

चकहन्तेति । असौ भीमः पुरा पूर्वमेकचक्रपुरवासकाले चकहन्ता वकासुरमारकः चक्रनामक पक्षिहन्ता च अथ अधुना धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रसुतानां दुर्योधनादीनां नीलपक्षहंसभेदानां च वधोद्यतः वधाय कृतोद्यमः, इति भीतस्य मयप्रस्तस्य अस्य राज्ञो दुर्योधनस्य कासारमज्जनं सरसि प्रवेशनम् युक्तम् उचितमेव । कासारवासि-नानेकस्य हन्तर्युपस्थिते शेषाणामपि पलायनं जलप्रवेशो वा लोकसिद्धतयोचितो-पायेषु गण्यते । अनुरूपसदृशनात्मकः समालङ्कारः, स च श्लेषानुप्राणितः ॥ ६ ॥

जिसने पहले एकचक्रपुरवासकालमें चक्र नामक दत्यका संहार किया था, वक्रपक्षीको मारा था, वही इतः समय धृतराष्ट्रपुत्रों या हंसोंको मारनेके लिये उद्यत हो गया है, इसीसे देखकर यह राजा दुर्योधन सरोवरमें डूब गया, यह ठीक ही किया ॥ ६ ॥

दरीपु वा शिखरितदीप्करीपु वा पुरीपु वा घनवनवह्वरीपु वा ।

तिरो भवेद्यमिति तं स मार्गितुं रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ ॥७॥

दरीपु वेति । अथ दुर्योधने हृदमग्ने सति सः दुर्योधनः दरीपु पर्वतगुहासु वा, शिखरितदीप्करीपु पर्वतप्रपातनिर्गरेषु वा, पुरीपु कामुचित् नगरीपु, घनवनवह्वरीपु सान्द्रकाननलतासु वा तिरोभवेद् अन्तर्हितः स्यादिति हेतोः तं दुर्योधनं मार्गितुम्

अन्वेष्टुम् पवनसुतः वायुपुत्रो भीमः रणस्थलात् युद्धवेवात् निर्ययौ निर्गतः ।
अवर्यं स्वमात्रतोषोऽयं दुर्योधनः कृचन प्रच्छन्ने नृमात्रे स्वं गोपयेदिति विनाश्य
मीनस्त्वन्वेपनाय रणस्थलाच्चलित इत्याशयः । रुचिराष्टुत्तम्, 'चतुर्गुहैरिह रुचि-
रात्रनस्ततः' इति तद्वचनाद् ॥ ७ ॥

यद् दुर्योधनः किञ्चिद् पर्वतको कन्दगर्भे, शैलशिखरे गिरनेवाले निर्झरे वा काननको
वनीं झाङ्गने कहीरु जाकर क्षिप जावेगा, पेडा सोवकर उल्लेह दूनेके लिये मीन युद्धस्थल
हे निकल पड़े ॥ ७ ॥

अपरैरपि सोदरैस्त्वदानीमनुर्यातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युसुवः परेव दिष्टया शवरः कश्चन सन्त्यधावनान्ते ॥ ८ ॥

अनुर्यातीति । अथ तदानीम् दुर्योधनान्वेषणसमये अपरैः स्वमित्रैः सोदरैर्भ्रा-
तृभिः वर्नराजादिभिः अनुयातस्य अनुसृतस्य अस्य भीमस्य जयार्थसिद्धये विजय-
रूपप्रयोजननिमित्तये पुरा तपश्चर्याकाले शतमन्युसुवः इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य इव
कश्चन पुरुः शवरः क्षिरातः दिष्टया नागवशात् वनान्ते काननपार्श्वे सन्त्यधात्
सर्नपनागतः, यथा तपःसिद्धये वनं गतस्यार्जुनस्य सिद्धये कश्चन कुहनाक्षिरातः
सर्नपनायावत्स्थयैव भीमस्यापि विजयसिद्धये कश्चन क्षिरातः सन्निधवे इत्याशयः ।
उपमाउत्तिशयोक्तिमिच्छति ॥ ८ ॥

अथ सोदर वर्नराजादिके नाग विजयसिद्धिके न्ये प्रस्थित मीनको मार्गमे जलद-
वनीं वनान्तर्गते पृष्ठ क्षिरातसे भेद हो गई, जैसे तपश्चर्याकालमें सिद्धिप्राप्तिके चेष्टा करते
दूर अर्जुनको दिनालये वनमें एक क्षिरात मिला था ॥ ८ ॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनयं निवेदितायां सार्वभौमलक्ष्मणोपेतायां
पद्मपङ्क्तौ लक्ष्मणागैः सलिलमाहृतुं वनदेवताभिराहितैरिव कलशैरैङ्गिताः
वतारपयास्तंगररङ्गप्रयुक्तविवायुयसविर्याभ्यस्ततैरुप्यानीव मोरुतिव-
चनानि निशान्य विशालैः क्रोधनिःश्वासैरुपरिक्कोरकितयुद्धयुद्धकलकलोद-
यात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य नानिनामग्रणीः सुयोधनो धीरैर्धीरमनास्ता-
दृशेन भीमेन सह भयानकं गदागर्दिकलहं सरससमुपचक्रमे ॥

अथेति । अथ शवरसङ्गमानन्तरम् तेन सविनयं वनभावेन कृताञ्जलिना
हवनमस्कारेण शवरं निवेदितायाम् सूचितायाम् सार्वभौमलक्ष्मणोपेतायाम् ।
पद्मपङ्क्तिविह्वलकलसखवादिरेतायुक्तायाम् पद्मपङ्क्तौ चरणविह्वलपरम्परायाम् लक्ष्-
मणागैः स्फुटं इदमनागैः सलिलमाहृतुम् जलाहरणाय वनदेवतानिराहितैः स्यापितैः

१. 'कान्तस्य' । २. 'अनुर्यातः' । ३. 'अङ्गिता' । ४. 'अधीरतैरुप्यानीव' । ५. 'पद्म-
पङ्क्ति' । ६. 'धौरमनास्तादृशेन' । ७. 'कलहायितुम्' । इति पा० ।

इव कलशैः घटैः अङ्किताचतारपथात् युक्ताञ्जलावतारमार्गात्, (जलावतारमार्गे दुर्यो-
धनपादगतकलशरेखाः स्फुटमदृश्यन्त, ता वनदेवता जलाहरणाय स्थापिताः कलशा
इव प्रतीयन्ते स्म) सङ्गररङ्गे युद्धक्षेत्रे प्रयुक्तेभ्यः व्यवहृतेभ्यः विविधायुधसविधेभ्य
नानास्त्रसकाशदेशेभ्यः अभ्यस्ततैश्चणयानि अधीतप्रखरभावानि इव भारुतिवचनानि
भीमवाक्यानि निशम्य श्रुत्वा विशालैः दीर्घैः क्रोधनिःश्वासैः कोपप्रवृत्तैः श्वासैः उपरि
जलोर्ध्वभागे क्रोरकिताः संवर्धिताः वुद्धुदानां कलकलोदया कोलाहलध्वनयः
यस्मिस्तादृशात् तस्मात् त्वरितनामकाञ्जलाशयात् उत्तीर्य बहिर्निर्गत्य मानिनाम्
अभिमानशालिनाम् अग्रणीः अग्रगण्यः धीरधीरमनाः अतिगभीरहृदयः सुयोधनः
भीमेन सह भयानकं भीषणं गदागदिकलहं गदायुद्धं सरभसं वेगेन उपचक्रमे
प्रारब्धवान् । दुर्योधनमन्वेष्टुं प्रस्थितो भीमो मध्येमार्गमेकेन शबरेण मिलितः, स हि
शबरोऽनेन पथा दुर्योधनो गतवान्, पश्य चक्रवर्त्तिचिह्नैर्ध्वजकलशाकाररेखाभिरियं
सरणिष्यांसेति भीममुक्त्वान्, तद्रेखासारेण भीमो जलहृत्पार्श्वमागत्य तीक्ष्णै-
र्वचनैर्दुर्योधनमाह्वयते स्म, तच्छ्रवणाकुपितो दुर्योधनः श्वासं मुञ्चन् हृदाद्वहिरागत्य
भीमेन सह गदायुद्धमारब्धवानिति भावः ॥

उस शबरने नम्रनापूर्वक नमस्कार करके बनाया कि इसी मार्गसे दुर्योधन गया है,
चक्रवर्त्तिचिह्न ध्वजकलशादि रेखा इम मार्गमें बनी हुई हैं, उसी रेखाके आधारपर—जो
रेखायें ऐसी प्रतीत होती थीं जैसे वनदेवताओंने पानी लानेके लिये अपने घड़े रखे हों—
भीम जलाशयके घाटपर पहुँचे, और वहाँसे भीमने दुर्योधनको अपने तीक्ष्ण वचनोंसे
लज्जकारा, उनके वचन ऐसे तीक्ष्ण लगने थे जैसे उन्होंने युद्धस्थलमें प्रयुक्त अस्त्रोंसे नीक्षगता
का अभ्यास किया हो । भीमके तीक्ष्ण वचन सुनकर अभिमानियोंमें अग्रगण्य एवं गंभीर-
बुद्धि दुर्योधनने जलाशयसे बाहर आकर अभिमानी भीमके साथ वेगसे गदायुद्ध करना
प्रारम्भ कर दिया ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीन्नि बलवान्बलस्तदा ।

जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयोः समागमः ॥ ६ ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धकाले बलवान् शौर्यशाली सः बलः
बलरामः सरस्वतीतटात् तन्नामकनदीतीरात् आजिसीन्नि युद्धक्षेत्रे आजगाम
आयातः यदाख्यया यन्नाम्ना भद्रदेवपदयोः समागमः संबन्धो जायते, यो हि
'बलम्भद्रो बलदेवश्च' इत्युभयामपि नामभ्यामभिधीयते ॥ ९ ॥

उम समय भीम और दुर्योधनका गदायुद्ध देखनेके लिये प्रसिद्ध वीर बलदेव सरस्वती-
तटसे उस युद्धक्षेत्रमें आये, जिनके नामके साथ भद्रपद देवपद जुड़ा हुआ है, जिन्हें बल
भद्र या बलदेव दोनों नामोंसे पुकारते हैं ॥ ९ ॥

तत्र विस्मयकरं गदाह्वं पश्यतोऽस्य सह संमंदाश्रुभिः ।

पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयोः पुष्करात्सुरभिगन्विरापतत् ॥ १० ॥

तत्रेति । तत्र युद्धक्षेत्रे विस्मयकरं महाश्चर्यजनकं भीमदुर्योधनयोर्गदाह्वं गदायुद्धं पश्यतो विलोकयतः अस्य बलरामस्य संमंदाश्रुभिः आनन्दाश्रुधाराभिः सह पुष्करात् आकाशात् सुरभिगन्धिः सुगन्धपूर्णं पुष्पवृष्टिः उभयोः उपान्तयोः पार्श्वयोः आपतत् पततिस्म । तयोर्युद्धे दृष्टे प्रसन्ना देवास्सुरभीणि पुष्पाणि ववृषुर्वलरामस्य आनन्दाश्रु प्रवृत्तमिति भावः ॥ १० ॥

भीम तथा दुर्योधनका गदायुद्ध देखकर बलरामके नेत्रसे आनन्दाश्रु प्रवाहित होने लगा, और उसके साथ साथ आकाशसे सुगन्धित पुष्पकी वर्षा भी दोनों भागोंमें होने लगी ॥ १० ॥

प्रविवेद् कुलालचक्रवद्भ्रमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।

न बलो न हरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणाः ॥ ११ ॥

प्रविवेदेति । तत्र प्रवृत्ते गदायुद्धे कुलालचक्रवत् कुम्भकारचक्राकारेण भ्रमतोः वृत्तवर्त्मना धावतो तयोर्भीमदुर्योधनयोः द्वयोः भिदाम् भेदम् पार्थक्यम् न बलः बलरामः प्रविवेद्, न हरिः कृष्णः प्रविवेद्, न पाण्डवा युधिष्ठिरादयो विविदुः, न सुराः देवाः विविदुः, न अश्वमुखाः गन्धर्वाः विविदुः, न चारणाः वावदुः । बल-कृष्णपाण्डवसुरगन्धर्वचारणेषु तदानीं तयोर्भेदं ज्ञातुं कोऽपि न प्राभूदित्याशयः ॥ ११ ॥

उक्त गदायुद्ध-कालमें चक्राकार भ्रमण करनेवाले भीम और दुर्योधन में भेदका ज्ञान न बलरामको, न भगवान्को, न पाण्डवोंको, न देवोंको, न गन्धर्वोंको, न चारणोंको, किसीको नहीं हुआ, उन दोनोंमें पार्थक्यज्ञान किसीको भी नहीं हुआ ॥ ११ ॥

मन्नामधारि मृदुलं वसनं विमर्शना-

त्येतत्सदेत्यतिरुपेव यदूद्ग्रहस्य ।

नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुगमं

चूर्णीचकार गदया श्वसनस्य सूनुः ॥ १२ ॥

मन्नामेति । अथ चिरगदायुद्धानन्तरम् एतत् दुर्योधनस्य सक्थियुगमम् जह्वा-युगलम् सदा मन्नामधारि मत्समाननामकम् ('नेत्रं वासति लोचने' इति कौशस्वा-रस्येन मन्नाचक्रपदसमानपदामिधेयम्) मृदुलं कोमलं वस्त्रम् विमर्शनाति मर्दयति परिधाय कलुषीकरोति, इति हेतोरस्मात् अतिरुपा कोपातिशयेन हरेः नेत्रेण सूचितम् इक्षितेन बोधितम् अरेः दुर्योधनस्य सक्थियुगमम् जह्वाद्वयम् श्वसनस्य वायोः सूनुः पुत्रो भीमः गदया चूर्णीचकार दलितवान् । भगवतो नेत्रे स्वसमाननाममृदुल-

वस्त्रमर्दनकोपादिव भीमाय सक्नोः प्रहारायेद्वितं कृतवान्, तद्विद्वितमवगत्य भीमो गदया दुर्योधनोरु चूर्णाकृतवानिति भावः । उत्प्रेक्षाश्लङ्कारः ॥ १२ ॥

नेत्र तथा वस्त्र इन दोनों अर्थोंमें नेत्र शब्दका प्रयोग होता है, यह दुर्योधनका जह्वा-
द्वय हमारे नामधारी कोमल वस्त्रको पहनकर मसला करना है इसीलिये क्रुपित होकर
भगवान्‌के नेत्रने भीमको इशारा किया कि दुर्योधनको जह्वापर प्रहार करो, और भगवान्
के इशारेको समझकर भीमने गदासे दुर्योधनके जह्वायुगलको चूर्ण कर दिया ॥ १२ ॥

तत्राय तारकमिवाद्रिसुताकुमारो

जित्वा सुयोधनमसौ शिविरं दिनान्ते ।

वर्गः पृथातनुमुवां मधुभिस्समेतः

षड्भिर्मुखैर्जनितशङ्करवो जगाहे ॥ १३ ॥

तत्रायेति । अथ तत्र हृदपार्श्वे अद्रिसुताकुमारः पार्वतीपुत्रः कार्तिकेयः पण्मुखः
तारकं नामासुरमिव तं दुर्योधनं जित्वा विजित्य हत्वा मधुभिस्समेतः कृष्णसहितः
असौ पृथातनुमुवां कुन्तीपुत्राणां वर्गः युधिष्ठिरादिगणः षड्भिर्मुखैः जनितशङ्करवः
कृतशङ्खध्वनिः दिनान्ते सायंकाले शिविरम् सेनासन्निवेशदेशं जगाहे आयातः ।
कार्तिको स्वयं पण्मुखः, पाण्डवानां पञ्चानां कृष्णसाहित्यात् पण्मुखत्वं बोध्यं तत्
उपमाश्लङ्कारः ॥ १३ ॥

वत्त समय कृष्णके साथ मिले हुए पार्थपञ्चकने दुर्योधनको जीतकर शङ्ख बजाया, जैसे
कार्तिकेयने तारकासुरको जीतकर शङ्ख बजाया था, इन पार्थोंने भी छः मुखोंसे शङ्खध्वनि
की (क्योंकि षट् कृष्णको मिलाकर छः थे) कार्तिकेयने भी अपने छः मुखोंसे शङ्खध्वनि
की, अनन्तर पार्यगण तथा श्रीकृष्ण सन्ध्या-समयमें शिविरको लौटे ॥ १३ ॥

भूयोऽपि सायमनलाय महःप्रदाने

भासां प्रभोरिव करादिशि विप्रकीर्णैः ।

धूमैरिवाक्षिपथरोधिभिरन्धकारैः

प्रापे कुरुक्षितिभृतां पटमण्डपौघः ॥ १४ ॥

भूयोऽपीति । सायं दिनान्तसमये अनलाय वह्नये महसः प्रदाने स्वतेजसो
वितरणकाले भासां प्रभोः सूर्यस्य करात् किरणात् हस्तादिव दिशि सर्वदिशासु
विप्रकीर्णैः व्याप्तैः धूमैः इव (प्रतीयमानैः) अक्षिपथरोधिभिः नेत्रमार्गावरोधिभिः
समोभिः अन्धकारैः कुरुक्षितिभृतां कौरववंशयानां राज्ञां पटमण्डपौघः पटनिर्मित-
गृहावलिः प्रापे आग्नियतेस्म । सायमन्धकारो वस्त्रमण्डपराशिषु व्याप्तोऽभूत् स हि
अन्धकारः सूर्येण वह्नये स्थितेऽप्रदानकाले तत्करस्सलितो धूम इव प्रतीयते स्म ।
सायंकालेऽस्तंगच्छन्सूर्यः स्वतेजोन्मौ निदधातीति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

सन्ध्याकालमें मूर्य जब अपना तेज अग्निको प्रदान कर रहे थे, तब उनके हाथसे निकलकर दिशाओंमें व्याप्त हुए धूमके समान प्रतीत होने वाले अन्धकारने कौरव राजगणके शिबिरोंको व्याप्त कर लिया ॥ १४ ॥

तस्मिन्काले विचित्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे
तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्यं निवेद्य ।

मुक्तस्तेनार्धमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या

धृष्टद्युम्नं निकृत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूरान् ॥ १५ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नन्धकारव्याप्तदिगन्तरे काले द्रोणभूः अश्वत्थामा रङ्गे युद्धक्षेत्रे विचित्य समन्ततोऽन्विष्य असुभिः प्राणैः युक्तं जीवन्तं क्षितिपतिं दुर्योधनं नाम आसाद्य उपगम्य तैस्तैः समयोचितैः लापैः कथनैः आश्वास्य धैर्यं लम्बयित्वा समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निजं कृत्यम् सर्वपाण्डववधरूपं निवेद्य विज्ञाप्य तेन दुर्योधनेन मुक्तः गन्तुमनुज्ञातः सन् अर्धमार्गे वर्त्मनि हरस्य शम्भोर्वरेण सर्वत्रिजेयवरूपेण मुदितो इतः सन् चापमौर्व्या धृष्टद्युम्नं नाम पाण्डवसेनापतिं निकृत्य हित्वा अस्य धृष्टद्युम्नस्य स्वसुः भगिन्या द्रौपद्याः शूरान् तनयान् पुत्रान् लघुपद्मपाण्डवान् अपि चिच्छेद । युद्धे सुचिरमन्विष्य जीवन्तमासाद्य च दुर्योधनमश्वत्थामा तत्कालोचितवचनैस्तमाश्वासितवान्, स्वं कर्त्तव्यं रात्रौ पाण्डववधमपि ज्ञापितवान्, ततश्च तेनानुमतो मध्ये मार्गे धृष्टद्युम्नं निहत्य पञ्चापि स्वपतः पाण्डवपुत्रान् हतवानिति भावः ॥ १५ ॥

उस समय अश्वत्थामाने दुर्योधनको युद्धक्षेत्रमें दूँड़ा और उसे जीता पाकरके रात्रियुद्धमें वह पाण्डवोंका संहार करने जा रहा है यह कहा, और तत्कालोपयुक्त उक्तियों द्वारा उसे आश्वासित भी किया, दुर्योधनकी अनुमति प्राप्त करके अश्वत्थामा बहोते चला, आधी राहमें ही अश्वत्थामा शिवद्वारा दिये गये सर्वाजेयत्वरूप वरदानसे इत होकर धृष्टद्युम्नका वध करके रातमें सोये हुए पाँच पाण्डव पुत्रों-द्रौपदीके लालोंको काट डाला ॥ १५ ॥

इत्थं निशीथे भयानकनिजसायकशतधर्षाशकलीकृतद्विषदनेकानीका-
त्कुरुनायकपटनिकेतनात्स्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकाभ्यां कृपकृतवर्मभ्यां
सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्करं स्ववृत्तान्तं कथयन्तमश्वत्थामानं प्रति
'अयि सखे ! संप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्यभिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन
वाहुयुगलेन यन्नादाश्लिष्य 'त्वमेव खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं
वचनं प्रयुज्जानं राजानं कोपादिव तदीयाः प्राणास्तदानीमत्याक्षुः ॥

१. 'शकलितद्विषदनीकाद' ।

२. 'मश्वत्थामानम् अयि' ।

३. 'चारिक' ।

४. 'तं राजानम्' । इति पा० ।

इत्यमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण निशीथे अर्धरात्रौ भयानकैः भीषणैः निज-
सायकैः स्वबाणैः शतधा शकलीकृताः खण्डं खण्डं कृताः द्विपतां शत्रूणामनेके बहवः
अनीकाः सैन्यानि यत्र तस्मात् हतबहुसैन्यगणात् कुरुनायकपटनिक्षेपनात् पाण्ड-
वानां पदभचनात् प्रविष्टकटकाभ्यां घृताङ्गदाभ्यां स्वभुजाभ्याम् इव प्रविष्टकट-
काभ्यां सैन्यशिविरे प्रविष्टवद्भ्यां कृपकृतवल्गुभ्यां तन्नामकाभ्यामात्मनः सहाय-
काभ्याम् सह पुनः भूयः अपि सरस्तीरम् दुर्योधनाध्युषितं सरोवरतटभागस्य
दुर्गकरं कठोरं स्ववृत्तान्तं निजकृत्यम् शिशुपाण्डवपञ्चकहत्यारूपम् कथयन्तं द्रुवाण-
मश्वत्थामानं प्रति-अयि सखे, सम्प्रति मम प्रीतिः स्नेहः पृतावती इयन्मात्रा,
समाप्ता मम प्रीतिः, नातः परमहं जीवितास्मि, इत्यभिनेतुमिव तिर्यक् प्रसारितेन
मण्डलीकृतेन बाहुयुगलेन करद्वयेन यत्नात् प्रयासाद् आश्लिष्य आलिङ्ग्य 'त्वमेव
खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं मिथ्यावञ्जनरूपं वचनं प्रयुज्जानं कथयन्तं
राजानं दुर्योधनं कोपात् क्रोधात् इव तदीयाः दुर्योधनसंयन्धिनः प्राणास्तदानीं
तदा तम् अत्याहुः त्यक्तवन्तः दुर्योधनोऽगमन्यं प्राणमिहाहेति कोपादिव तदा
तत्प्राणास्तं राजानं त्यक्तवन्तः, दुर्योधनो मृत इत्याशयः ॥

इसके बाद इस प्रकार अपने भयङ्कर बाणों द्वारा खण्ड-खण्ड कर दिये हैं अनेक
सैनिकों को जहाँपर ऐसे पाण्डव-शिविरसे निकलकर अश्वत्थामा, कटकधारी अपने बाहु-
द्वयके तुल्य शिविरमें गये हुए रूप तथा कृतवर्माके साथ, दुर्योधन जहाँ पर पड़ा था, उस
हृदके तटपर आया, वहाँ आकर उसने क्रूर निजकृत्य पाण्डवशिशुवधका वर्णन किया,
सुनकर दुर्योधनने कहा—कि 'हे मित्र, मेरी प्रीति इतनी है' इसी बातका अभिनय करनेके
लिये दुर्योधनने अपने हाथ फैलाकर कहा कि माई अश्वत्थामा, तुम ही मेरे प्राण हो,
दुर्योधनके इस औपचारिक वचन को सुनकर कुपित होनेवाले दुर्योधनके प्राणोंने तत्काल
उसका त्याग कर दिया ॥

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मा कुशस्थलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

रूप इति । ततो दुर्योधनमरणानन्तरं कृपः कुरुपुरीं हस्तिनापुरं ययौ, कृत-
वर्मा कुशस्थलीं द्वारकां ययौ, द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशर्यस्य व्यासस्य तपो-
वनीम् तत्तपस्याश्रमं प्रययौ, सर्वेऽपि शुद्धं विहाय यथास्थानं गताः ॥ १६ ॥

इसके बाद दुर्योधनके मर जानेपर कृपाचार्य हस्तिनापुरको, कृतवर्मा द्वारकापुरीको
और द्रोणपुत्र अश्वत्थामा व्यासके तपोवनको चले गये ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणोर्भवित्रीम् ।

सहजास्पदमङ्गमानहानिं स्वमणिर्द्रुमिवोदयाद्रिमाणात् ॥ १७ ॥

१. 'सविता' । इति पा० ।

अधेनि । अथ स्वमणिः सूर्यः दीप्तिभिः स्वप्रभाभिः आत्मनः सूर्यस्य विजेतुः पराम्वितुः सूर्यादधिकतेजसः विमतस्य तेजसा स्वजेतृत्वा शशुभूतस्य द्रौणिशिरो-
मगेः अश्वत्यामशिरोवर्त्तिरत्नस्य भवित्रीम् भीमेन करिष्यमाणां सहजं स्वामाविकं
यद् आस्पदं स्थानमश्वरयामशिरोरूपं ततो भङ्गः अपसारणं पातनं निष्कासनञ्च
सैव मानहानिः अप्रतिष्ठा ताम् द्रष्टुम् इव उदयादिन्म उदयाचलम् आगात् आया-
तः । अन्योऽपि स्वजेतुरप्रतिष्ठां द्रष्टुमिच्छति, तद्वत्सूर्योऽपि स्वतेजसा सूर्यमभिभव-
तोऽश्वत्यामशिरोवर्त्तिरत्नस्य भीमकृतां स्वस्यानादपसारणस्वरूपां मानहानिं द्रष्टु-
मिवोदयाचलरूपमुच्चस्थानं गतः, सूर्योदयो जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रकाशं अपनेको विजित करनेवाले अतएव स्वशशुभूतस्वरूप अश्वत्याम-शिरोवर्त्ती
रत्नको भीमद्वारा की जानेवाली मानहानिको देखनेके लिये उदयाचलपर आ गये, अश्व-
त्यामाके शिरपर एक रत्न था, उसने प्रमानें सूर्यका अधिक्रमण कर लिया था, जिससे
सूर्य उस रत्नसे बड़ा रज्ज्वत् थे, जब सूर्यने तुना कि भीम अश्वत्यामाके शिरोवर्त्ती रत्नको
उसके स्वामाविक आदश-निवासस्थानसे दूर हटाकर अपमानित करने जा रहा है, तब
सूर्यको बड़ी प्रसन्नता हुई, और वह अपने शशुभूत उस मणिका स्वस्यानच्युतिरूप
अपमान देखनेके लिये उदयाचलपर चढ़ गये ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतमुखाच्छ्रवणकालकूटमपत्यात्ययमधिगम्य
विषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्विकारं रत्नदीपालोकेन दूरमुत्सारयितुम्-
त्सुक इव गुरुसुताहरणाय शताङ्गमविरुह्य मौर्वी विस्फारयद्भिर्मघवत्कुमा-
रादिभिर्मांसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्यतस्तस्यैवाश्रमपदभागं प्रतस्ये ॥

तदनन्तरम् इति । तदनन्तरम् सूर्योदयात् परतः आत्मसोदरसूतमुखात् स्वसो-
दरस्य घृष्टमुन्मत्स्य यः सूतः सारथिः तन्मुखात् तत्कथनात् श्रवणकालकूटम् कर्ण-
व्ययकम् अपत्यात्ययम् स्वपुत्रपञ्चकविनाशम् अश्वत्यामकृतम् अधिगम्य विदित्वा
विषीदन्त्याः विद्यमानायाः याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः मूर्च्छान्विकारं मोहतमः रत्नदीपा-
लोकेन रत्नप्रकाशेन दूरम् अपसारयितुं दूरीकर्तुम् उत्सुकः इव उत्कण्ठित इव
शताङ्गम् रथमविरुह्य मौर्वी धनुषः प्रत्यक्षां विस्फारयद्भिः आकृष्य नमयद्भिः मघ-
वत्कुमारादिभिः अर्जुनादिभिः मांसलितपार्श्वभागः पूणसमीपदेशः युक्तः मारुतिः
भीमः गुरुसुताहरणाय-अश्वत्यामानमानेतुम् तस्यैव अश्वत्याम्न एव आश्रमपदभागं
तपस्यास्थानं प्रतस्ये चलितः, द्रौपद्या आश्वासनायाश्वत्यामानमातीयोपस्थापयितुं
तच्छिरोरत्नं निष्कासयितुं अर्जुनादिभिरनुगतो भीमोऽश्वत्यामाविधितं तपोवनं
प्रतस्य इत्याशयः ॥

इसके बाद अपने सोदर धृष्टद्युम्नके कहनेसे कानोंकी दुःख पहुँचानेवाले पुत्रमरणका पता पाकर द्रौपदी विष्णुप करने लगी, उसको मोहान्धकारको रत्नदीपकी प्रभासे दूर करने के लिये व्यग्र-सा होकर भीम अश्वत्थामाको पकड़कर लानेके उद्देश्यसे अश्वत्थामाके तपोवनकी ओर चले, भीमके साथ-साथ रथारुढ़ होकर धनुष ताने हुए अर्जुनादि भी चले ॥

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-

मेकोऽपि धीरतरधीरिषुर्वर्धुकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन

साकं व्यमुञ्चदभिमन्यु जवादिपीकाम् ॥ १८ ॥

तत्रागतेष्विति । तत्र तपोवने आगतेषु इषुर्वर्धुकेषु वागवर्षणपरायणेषु तेषु पाण्डवेषु भीमादिषु ससु एकः असहायः अपि युधि संग्रामे धीरतरधीः अत्यन्त-गम्भीरबुद्धिः अयम् अश्वत्थामा नामा तपोधनः तपस्वी वसुधा इयं पृथ्वी निष्पाण्डवा समस्तपाण्डवरहिता अस्तु जायताम् (इत्यभिमन्यु) इपीकाम् नामाश्वमेदम् जवात् वेगात् निजव्रतेन स्वतपसा साकं सह व्यमुञ्चत् व्यसृजत् । सर्वेषु प्रतिपक्षेषु सहागत्य त्राणं वर्पत्स्वपि स्वयमसहायोऽपि तपस्व्यसौ अश्वत्थामा निर्मयचित्त एवास्त, इपीकाम् आदाय निष्पाण्डवा घरणिरस्त्विति चाभिमन्यताम् स्वतपसा सहामुञ्चत्, परदापकाले तपः श्रयात्तपसा सहामुञ्चदित्युक्तम् । सहोक्तिः रत्नहारः काव्यलिङ्गश्च ॥ १८ ॥

आश्रममें आकर भीम आदि वागवर्षा करने लगे, अश्वत्थामा एकाकी ही थे, फिर भी वे तपस्वी विचलित नहीं हुए. वे युद्धमें गंभीरतापूर्वक टटे रहे, और अपने तपोबल के साथ एक इपीकाको अभिमन्त्रित करके इस अभिप्रायसे चलाया कि यह पृथ्वी पाण्डवरहित हो जाय ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोस्त्रस्य प्रहितस्य किरीटिना ।

योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभावं जगाम सा ॥ १९ ॥

अर्धेति । अथ अश्वत्थाम्ना इपीकास्त्रप्रयोगानन्तरम् किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य प्रेषितस्य अश्वत्थामप्रयुक्तेपीकास्त्रप्रतिकारधिया प्रयुक्तस्य ब्रह्मशिरोस्त्रस्य तूलपदस्य इव योगात् उत्तरपदभावेन संबन्धात् सा इपीका ह्रस्वभावं ह्रस्वत्वं क्षीणप्रभावतां च जगाम, यथा इपीकापदं तूलपदयोगे 'इष्टकेपीकामालानां चित्ततूलमारिषु' इत्यनुशासनबलाद् ह्रस्वत्वं याति तथैव पार्थब्रह्मास्त्रप्रयोगेणाश्वत्थामप्रयुक्तमिपीकास्त्रं शान्तमजायतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वैसे तूलपदयोगसे श्मीका शब्द हत्व हो जाता है, उसी तरह अर्जुनप्रयुक्त ब्रह्मास्त्र-प्रभावसे अश्वत्थामाकी श्मीका हत्व हो गई, दब गई ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हृटेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

दत्तो मणिः पार्यतनन्दनायाः शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् ॥ २० ॥

अथाहृत इति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य द्रोणपुत्रस्याश्वत्थाम्नः शीर्षात् मस्तकात् मारुतिना भीमेन हृटेन बलप्रयोगेण आहृतः छित्त्वा नीतः दत्तः द्रौपद्यै समर्पितश्च मणिः अश्वत्थामचूडारत्नम् पार्यतनन्दनायाः द्रौपद्याः शोकाग्नि-दाहस्य पुत्रवियोगजनितशोकाग्निना प्रज्वलनस्य प्रतिबन्धकः निरोधकः अभूत् । अयमाशयः—यथा सत्यपि बह्वीन्धनसंयोगे चन्द्रकान्तमणिसमवधाने दाहो न जायते, तथैवाश्वत्थामानं पराजित्य तच्छिरो भित्त्वा नीतं मणिं दृष्ट्वा शोकेन द्रौप-द्या दाहः प्रतिषण्यते स्म, द्रौपदी स्वं खेदं लघूचकार, अपकृतृदण्डनस्य अपकार-विस्मरणफलत्वादिति ॥ २० ॥

इसके बाद अश्वत्थामाके पराजित हो जानेपर भीमेने उसका मस्तक चीरकर मणि ले ली, और लाकर द्रौपदीको दिया, उस मणिको देखकर द्रौपदीका शोकाग्निमें जलना बन्द हो गया, उसे कुछ आश्वासन प्राप्त हुआ, आग और इन्धन एक जगह रहे फिर भी यदि वहाँपर चन्द्रकान्तमणि लाकर रख दी जाती है तो दाहका होना रुक जाता है, उसी तरह उस मणिने द्रौपदीके अग्निदाहको रोक दिया, अपराधीको दण्ड मिल गया ऐसा समझकर द्रौपदीने शोक छोड़ा कम मान लिया ॥ २० ॥

ततः संवर्तसमयसच्छात्रे तादृशि कुरुणामुभयेषामपि संग्रहारे कृष्णा-वेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते,—

तत इति । ततः अश्वत्थाममणिग्रहणानन्तरम् संवर्तसमयसच्छात्रे प्रलयकाल-सहपादिनि तत्तुल्ये तादृशि भीषणे कुरुणाम् उभयेषाम् कौरववंश्यानां पाण्डवानां दुर्योधनादीनाञ्च संग्रहारे युद्धे कृष्णावेणीबन्धायुषा कृष्णावेणीजीवितकालेन सह परिसमाप्तेष्वसिते सति । दुःशासनरक्तस्ताता द्रौपदी वेणीममुचत्, युद्धमपि तद-हरेव समाप्यतेति तयोः साहित्यमुक्तम् ।

अश्वत्थामाकी मणि छीन लेनेके बाद वह प्रलयकालतुल्य कौरवद्वय-पाण्डव तथा धृतराष्ट्रपुत्रोंका युद्ध द्रौपदीकी वेणीबन्धकी आयुके साथ ही समाप्त हो गया ॥

स्वं दुःशलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिरं तदा चेतनर्यापि जज्ञे ॥ २१ ॥

स्वमिति । स्वम् स्वीयम् अपत्यवर्गम् सन्ततिसमुद्यमम् दुःशलाशेषम् दुःशला-

मात्राचशेषम्, पाण्डोश्च अपत्यवर्गम् समस्तशेषम् पञ्चापि शिष्यमाणा इति क्षण-
तम् विज्ञाय ज्ञात्वा जरलो वृद्धो महीपो राजा एतराष्ट्रः सदा चिरान् जन्मकालात्
दशाब्धः द्व्यशक्तिशून्यः सदा स्वसर्वापत्यविनाशवार्ताश्रवणसमये चेतनयाऽपि
अब्धः रहितः जज्ञे अजनिष्ट । स्वमपत्यगणं दुःशलानामककन्यामात्रशेषमवगत्य एत-
राष्ट्रो मूर्च्छां प्रापेति भावः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्रको जब माखम हुआ कि हमारे अपत्योंमें केवल दुःशला बची है, और पांडुके
पाँच पुत्र ज्योंके त्यों बचे हुए हैं तब आँखसे सदासे अन्धा बह बूढ़ा राजा चेतनासे भी
अन्धा-रहित-हो गया, मूर्च्छित हो गया ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसंजयाभ्यां व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसंज्ञः कुरुभू-
पतिः 'हा सुयोधन ! हा दुःशासन !' इति बहुधा विलपन्तुत्वाय रणनि-
हतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्रादुल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुभिर्वन्धुभिः सह
नगरान्निर्गतः 'हे प्राणाः ! भवत्समेपु गतेष्वपि यूयमद्यापि न निर्गताः ?'
इति रोपेण प्राणान्वहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुनः पुनर्विरचितकरास्फाल-
नाभिः सविधमागत्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभन्त्यमियमार्चरतीत्यसहिष्णु-
तयेव कपोलमकरिकामुन्मूलयन्तं वाष्पप्रवाहं नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवर-
तमस्मान्कुसुमैरामोदभरितान्विदधानाः सुयोधनादयः 'क पतिता इति
गवेपयितुमिव भुवि दूरविकीर्णैश्चिकुरहस्तैरुपलक्षिताभिः पवनमुत परिघो-
पालम्भनपरिपूरितार्यैः विलोपैर्दिगन्तरं निरन्तरयन्तीभिः स्नुषाभिः परि-
वार्यमाणया गान्धारसुतया शनैः शनैरनुगम्यमानः संग्राममुवमवगाह्य
पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाकशासनमुक्तं पारिजातं प्रसवपरिमलि-
तकचबन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विलुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिर-
मरोदीत् ॥

नदानीमिति । तदानीं तस्मिन् मूर्च्छावसरे विदुरसञ्जयाभ्याम् व्यजनादिभिः
तालन्यजनजलसेकादिभिः शीतलोपचारैः विश्राणितसंज्ञः दत्तप्रबोधः कुरुभूपतिः
एतराष्ट्रः, हा सुयोधन, हा दुःशासन, इति एवं बहुधा वारं वारम् विलपन् विलापं

१. 'संज्ञः हा सुयोधन' ! २. 'उल्लोलित' । ३. 'निर्गतः भवत्समेपु' ।
४. 'आगम्य' । ५. 'आचरति' । ६. 'वेति गवेपयितुमिव दूरमवकीर्णैः', 'तूर्णम-
वतीर्णैः' । ७. 'पूरितार्यैः' । ८. 'परिदेवनरवैः' । ९. 'अभिगम्यमानः' ।
१०. 'पङ्क्तिभिः निपतितेषु परि' । ११. 'परिमुक्त' । १२. 'कुसुम' । १३. 'वीरेषु' ।
१४. 'अपि विलुण्ठन्स कुरुभूपः' । इति पा० ।

कुर्वन् उत्याच रणे निहतानां मृतानां स्वजनानाम् पुत्रादिनिजास्मीयवर्गणाम् सुखे-
न्दूनाम् चन्द्रोपममुखानां स्मरणमात्रात् ध्यानात् उल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुः
अतिमात्रप्रवृद्धस्त्रेदसागरः (चन्द्रोदये सागरवृद्धेः स्वाभाविकतरयैवमुक्तम्) यन्बुभिः
विदुरादिभिः स्वजनैः सह नगरात् हस्तिनापुरात् निर्गतः बहिर्भूतः, हे प्राणाः,
भवत्प्रमेये प्राणतुल्येषु स्वजनेषु पतिपुत्रादिषु गतेषु मृतेष्वपि यूयम् अद्यापि अधु-
नावधि न निर्गताः ? इति एवम् रोपेण कोपेन प्राणान् स्वजीवान् बहिरुत्सारयि-
तुम् निस्सारयितुम् इव हृदि उरसि पुनः पुनः विगचितकरास्फालनाभिः कृतहस्त-
ताडनाभिः, सविधमागत्य शवसमीपमागत्य, कपोलदेशमाप्येति वा, मम अश्रु-
प्रवाहस्य जन्मभूः नेत्रं तस्य यत्सौन्दर्यं श्यामत्वरूपम्, तस्य प्रातिमव्यम् प्रति-
स्पर्धिःवम् इयम् कपोलमकरिका करोति इति असहिष्णुतया कोपेन इव कपोलम-
करिकाम् गण्डोपरि निर्मितां कस्तूरिकादिभिर्मकराद्याकृतिं शृङ्गारप्रसाधनम् उन्मूल-
यन्तं जालयन्तं वाष्पप्रवाहम् अश्रुधाराम् नयनैर्लोचनैः उत्सृजन्तीभिः, अनवरतम्
सर्वदा अस्मान् चिकुरान् कुसुमैः मालतीमल्लिकादिपुष्पैरामोदमरितान् सुगन्ध-
पूर्णान् तुष्टांश्च विदधानाः कुर्वन्तः सुयोधनादयः क्व कुत्र ? इति गवेपयितुम् बन्धे-
षुम् इव दूरविकीर्णैः चिकुरहस्तैः केशपादारूपैः करैरुपलक्षिताभिः युक्ताभिः,
पवनसुतस्य भीमस्य यः परिधो गदा तदुपालम्भने कठोरत्वादिना निन्दने पुरि-
तायैः सार्थक्यं लभमानैः तत्परकैः चिलापैः परिदेवितैः दिगन्तरं दिशावकाशं निर-
न्तरयन्तीभिः पूरयन्तीभिः स्तुपाभिः पुत्रबधूभिः परिवार्यमाणया वेष्टितया गान्धार-
सुनया गान्धार्या शनैः शनैः मन्दं मन्दमनुगम्यमानाः घृतराष्ट्रः संग्राममुवम् रण-
स्थलम् अवगाह्य आगम्य पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु प्रासचिरनिद्रेषु मृतेषु
पाकशामनमुक्तैः इन्द्रेणाभिवृष्टैः पारिजातप्रसवैः कल्पतरुप्रसूनैः परिमलिनः सुग-
न्धि प्रापितः कचबन्धः केशपाशो येषां तादृशेषु प्रवीरेषु श्रेषु तनयेषु स्वपुत्रेषु
दुर्योधनादिषु परितो विलुण्टन् समन्तत आवर्त्तमानः कुरुभूपतिः कौरवराजः चिरम्
अरोदीत् रोदिनिस्स ॥

एत समय नृच्छिउ हो जानेपर बिदुर तथा संजयने पद्मा आदि उपचारोंसे धृतराष्ट्रको
होग कराया, हा दुर्योधन, हा दुःशासन, इत प्रकार विलाप करते हुए वे ठठे, रणमें
मारि गये आत्मीयजनोंके मुखरूप चन्द्रके ध्यानसे तरङ्गित हो रहा है-दुःखसागर जिनका
पेसे बन्धुओंके साथ नगरसे बाहर निकले, उनके पीछे धीरे-धीरे गान्धारी चल रही थी
जो-हे प्राण, जब प्राणसमान प्रिय वे प्यारे चले गये तब तुम भी क्यों न चले गये इसी
कोपसे प्राणके स्थान छातीपर बार बार हाथसे प्रहार करती हुई, समीप आकर यह कपोल-
निमित्त कस्तूरीमकरिका अश्रुके जन्मस्थान नेत्रकी शोभा श्यामलताकी प्रतिस्पर्धा करती है
इसीलिये अश्रुप्रवाह मकरिकाको धी वक्षाना चाहते हैं, इस प्रकारके अश्रुप्रवाहको गिराती
हुई सदा जिन्होंने हमें झूठोंसे सुवासित किया वे दुर्योधनादि कहां चले गये, इस प्रकार

दुर्योधनादिकी अन्वेषणामें दूर तक फैले हुए केशोंवालो, तथा भीमकी गदाकी निन्दामें पर्यवसित होनेवाले विलाप-वचनोंसे आकाशकी पूरित करनेवाली पुत्रवधुओंसे घिरी थी, इस प्रकारसे धृतराष्ट्र युद्धस्थलमें आये, वहाँ आकर धृतराष्ट्र एक पक्षिसे चिर निद्रालीन तथा इन्द्रवर्षित-कल्पद्रुम कुसुमोंसे सुगन्धित केशशाली अपने पुत्रोंके शवोंपर लोट लोटकर बड़ी देर तक रोते रहे ॥

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ .

द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।

अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-

गाजग्मतुस्तमपनीतरूपं विधातुम् ॥ २२ ॥

रुष्टमिति । अथ अनन्तरम् आजि भूमौ युद्धक्षेत्रे आगतं रुष्ट सकलपुत्रवधहत-कोपं पितृव्यं पितृभ्रातरं धृतराष्ट्रं द्रष्टुं साक्षात् कर्तुम् भयाकुलधिया भीतबुद्धिना युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ प्रार्थितौ हरिपराशरनन्दनौ कृष्णव्यासौ तम् धृतराष्ट्रम् अपनीतरूपम् विगतकोपम् विधातुम् कर्तुम् द्राक् शीघ्रम् आजग्मतुः आगतौ । युधिष्ठिरो युद्धक्षेत्रागतस्य कुपितस्य धृतराष्ट्रस्य पुरो गन्तुं भीतः सन् तत्कोपशमनाय कृष्णव्यासौ प्रार्थितवांस्तौ च तत्प्रार्थनामनुरुध्य धृतराष्ट्रं सान्त्वयितुमचिरेणागतवन्तावित्याशयः ॥ २२ ॥

युद्धक्षेत्रमें आये हुए क्रुषित चाचा धृतराष्ट्रके सामने जानेमें युधिष्ठिरकी बुद्धि भयभीत हो उठा, उन्होंने हरि तथा व्याससे प्रार्थना की कि आकर धृतराष्ट्रको समझा-बुझाकर शान्त करें, तदनुसार श्रीकृष्ण तथा व्यास शीघ्र ही वहाँ आ गये ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णार्थभितप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।

नभोनभस्याविव दाववृक्षं दन्दह्यमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

तं व्यासेति । व्यासकृष्णौ शोकेन पुत्रशतमरणव्यथया अभितप्यमानं सातिशय-सन्तप्तं तं धृतराष्ट्रम्, नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रमासौ दवपावकेन वनवह्निना दन्द-ह्यमान दाववृक्षम् वनतरुमिव सुतरां शान्तं व्यधत्ताम् कृतवन्तौ । यथा श्रावण-भाद्रपदमासौ दावाग्निना दह्यमानं वनतरुं शान्तसन्तापं कुरुतस्तथा पुत्रशोकेन सन्तप्यमान धृतराष्ट्रं कृष्णव्यासौ सुतरां शान्तं कृतवन्तावित्युपमा ॥ २३ ॥

जिस प्रकार श्रावणभाद्रमास वनाग्निते सन्तप्त वनवृक्षको शान्तताप करते हैं उसी प्रकार पुत्रशोकमें झुलसते हुए धृतराष्ट्रको कृष्ण तथा व्यासने समझा-बुझाकर शान्तताप कर दिया ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन् ! अनेकविधापराध-

करणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति चरणयोः प्रणमन्तं मात्मानं प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्तं पश्चाद्भावज्ञेन मुकुन्देन पुरःस्थापितेन लोहभीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्तं प्रज्ञादृशं पुरस्कृत्य स्मृत-
वहुलकरणीयजातो युधिष्ठिरः पुरा भगीरथ इव प्रेतभूयंगताय सर्वस्मै
ज्ञातिजनाय निर्मलैर्मिलिम्पनिम्नगासलिलैर्निवापाञ्जलिनिर्वापणं निधिवदेव
निर्वर्तयामास ॥

अयेति । अथ धृतराष्ट्रकोपशमनानन्तरम् सहजैः सोदरैः भीमादिभिर्भ्रातृभिः
सह महाहवमुचम् महायुद्धक्षेत्रम् आसाद्य प्राप्य, स्वामिन् महाराज, अनेकविधा-
पराधकरणेन नानाप्रकारकापकारविधानेन तव शापपात्रम् अनुक्रोशयोग्यः जनोऽयं
मल्लक्षणः आगत इति एवमुक्त्वा चरणयोः प्रणमन्तम् कृतप्रणामम् 'आत्मानं प्रथ-
मम् पूर्वम् मृदुलम् कोमलतया आलिङ्गितवन्तम् आश्लिष्टवन्तम्, पश्चात् भावज्ञेन
धृतराष्ट्रहृदयभावज्ञेन मुकुन्देन श्राकृष्णेन पुरःस्थापितेन धृतराष्ट्रप्रे न्यस्तेन लोह-
भीमसेनेन लोहनिर्मितभीमप्रतिकृत्या सह निजवैरम् अपि चूर्णीकृतवन्तम् मर्दि-
तवन्तम् प्रज्ञादृशं जन्मान्ध्रं धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य संमान्य स्मृतवहुलकरणीयजातः
ध्यातोपनीतनानाविधकर्तव्यो युधिष्ठिरः पुरा पूर्वकाले भगीरथ इव प्रेतभूयंगताय
मृताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय स्वसम्बन्धिवर्गाय निर्मलैः पवित्रैः निलिम्पनिम्नगा-
सलिलैः गङ्गापयोभिः निवापाञ्जलिनिर्वापणं तर्पणादिप्रेतकृत्यं विधिवत् यथाशास्त्रं
निर्वर्तयामास चकार ॥

इसके बाद अपने भाद्योंके साथ युद्धक्षेत्रमें आकर युधिष्ठिरने धृतराष्ट्रके पास जाकर
कहा कि महाराज, नानाविध अपराध करनेके कारण आपके शापका पात्र यह जन आ
गया है, ऐसा कहकर युधिष्ठिर धृतराष्ट्रके चरणोंमें गिर गये, युधिष्ठिरको धृतराष्ट्रने हल्के
से गले लगा लिया, भगवान् जानते थे कि धृतराष्ट्रके भाव भीमके प्रति भले नहीं हैं, अतः
उन्होंने लोहका भीम धृतराष्ट्रके आगे कर दिया जिसे धृतराष्ट्रने अपने वैरके साथ
साथ चूर्ण कर दिया, इसके बाद युधिष्ठिरने धृतराष्ट्रका सम्मान करके कर्तव्यका स्मरण
किया, अपने सभी आत्मीयोंका, जो मारे गये थे, पवित्र गङ्गाजलसे तर्पणादि प्रेतकृत्य
सम्पादित किया, जैसे पूर्वकालमें भगीरथने सम्पादित किया था ॥

शुभान्धिवीचीरिव तोरणाव्रलीस्ततो वहन्ती ततवाद्यनिस्वनाम् ।

हरिं पुरोधाय समं सहोदरैर्विक्षदात्मीयपुंरौ युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥

शुभान्धिवीचीरिवेति । ततः स्वर्गतानां प्रेतकृत्यस्य सम्पादनात्परतः युधिष्ठिरः

१. 'अयं जनः' । २. 'यतन्तम्' । ३. 'यमात्मनः' । ४. 'निर्वर्तयामास' ।

५. 'सुधान्वि' । ६. 'पुर' । इति पा० ।

शुमानि कल्याणानि अवध्यः सागरास्तेषां वीचीः तरङ्गान् इव कल्याणसागरतर-
ङ्गमसम्बन्धाः तोरणावलीः पुष्पपल्लवादिनिर्मितगृहवेष्टनीः वहन्तीम् धारयन्तीम्
वत्तवाद्यनिस्त्वनाम् व्याप्तमङ्गलवाद्यध्वनिम् आत्मीयपुरीम् कुलक्रमाध्युषितां नग-
रीम् हरिं श्रीकृष्णं पुरोधाय अग्रे कृत्वा सहोदरैः भ्रातृभिः समम् अविद्यन् प्रविष्ट ।
तोरणालङ्कृतां मङ्गलवाद्योपेतां च तां नगरीं भगवता भ्रातृमिश्र सहितो युधिष्ठिरः
प्रविष्टवानिति भावः ॥ २४ ॥

नृत बान्धवोंकी प्रवृत्तिया कर लेनेके बाद कल्याणसागरकी तरङ्गपरम्पराके समान
प्रवात होनेवाली तोरणावलियोंसे झुमझिजत तथा मङ्गलवाद्यध्वनिते पूर्ण वस पैत्रिक पुरीमें
युधिष्ठिरने भगवान् कृष्णको आगे करके अपने भाइयोंके साथ प्रवेश किया ॥ २४ ॥

वलग्नसूतैर्द्रुपदात्मजाया वितानिते धाग्नि स तत्र चेलैः ।

स्थित्वा पितृव्यस्य दिनं तदेकं परेऽहि पार्थः प्रययौ स्वगेहम् ॥ २५ ॥

वलग्नेति । तत्र पुरे सः पार्थः युधिष्ठिरः द्रुपदात्मजायाः द्रौपद्याः वलग्नसूतैः
मध्यदेशप्रसूतैः (दुःशासनाकृष्टैः) चेलैः वस्त्रैः वितानिते सज्जातवित्ताने आच्छा-
दिते पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाग्नि तत् प्रवेशोपलक्षितं दिनमेकं स्थित्वा व्यति-
याप्य परेऽहि स्वगेहम् आत्मनो भवनम् प्रययौ गतवान् । पुरं प्रविष्टो युधिष्ठिरः
पूर्वं दुःशासनाकृष्टैर्वस्त्रैः सज्जातवित्तानं धृतराष्ट्रभवनमध्युष्य दिनमेकं परेऽहनि
स्वीयं भवनं प्रविष्टः, स्वाधिकारज्ञापनाय शत्रुजयलक्ष्मण वस्तुनः समधिकाकर्ष-
कत्वप्रत्यायनाय वा धृतराष्ट्रगृहे वासो वर्णितो बोध्यः ॥ २५ ॥

द्रौपदी-वस्त्राकर्षणकालमें दुःशासन द्वारा खींचे गये द्रौपदीकी कमरसे निकले हुए
वस्त्रोंसे बनायी गई हैं चाँदनी जिसमें ऐसे धृतराष्ट्र भवनमें प्रवेशवाले एक दिनको वित्तकर
दूसरे दिन युधिष्ठिर ने अपने भवन में प्रवेश किया ॥ २५ ॥

ततः—

राज्याभिषेकसलिलादिव संगतं द्रा-

गावर्तमुद्रहति मूर्धनि धर्मसूनोः ।

कृष्णादयः शुभगुरो कृतिनो मुहूर्ते

हेर्म न्यर्धुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

राज्याभिषेकेति । ततः स्वभवनप्रवेशानन्तरम् कृतिनः तत्कालकर्त्तव्यज्ञानकु-
शलः कृष्णप्रभृतयः द्राक् सत्वरम् राज्याभिषेकसलिलात् पट्टाभिषेकचारिसकाशात्
इव सङ्गतं मिलितं आवर्त्तम् जलभ्रमिं चक्रवर्त्तिचिह्नभूतं सव्यगतिचक्रावर्त्तचिह्नम्
उद्रहति धारयति धर्मसूनोर्युधिष्ठिरस्य मूर्धनि भस्तके उज्ज्वलरत्नजालम् प्रकाश-

मानमग्निर्यमं हैमं स्वर्णनिमित्तं मुकुटं किरिटे शुभगुणे चन्द्रतारादिसाद्गुण्ययुते
मुहुर्त्तं न्यधुः स्थापयामासुः, युधिष्ठिरराज्याभिषेकं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपने मदनमें आ जानेके बाद उस समयके कर्त्तव्यमें निपुण कृष्णादिने राज्याभिषेक-
वारिते समागत आवर्त्त-जलभ्रमि-को तरह प्रतीत होने वाले बामावर्त्त केशभ्रमिके धारण
करनेवाले युधिष्ठिरके मस्तक पर रत्नकिरणोंसे प्रकाशमान स्वर्णमुकुट शुभमुहूर्त्तमें रख
दिया, वनका राज्याभिषेक करके रत्नजटित स्वर्णमुकुट पहना दिया ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लग्ना भूरेणुराजिर्भुजसीन्नि रेजे ।

एकाधिकद्वादशहायनेषु क्षितिः कृशाङ्गी विरहादिवास्य ॥ २७ ॥

द्विजप्रणामेष्विति । द्विजान् तत्रोपस्थितान् ब्रह्मणान् उद्दिश्य प्रणामेषु साष्टाङ्ग-
नमस्कारेषु नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजसीन्नि बाहुदेशे लग्ना संसक्ता भूरेणुः पृथ्वीप-
रागः एकाधिकद्वादशवत्सरेषु त्रयोदशसु वर्षेषु वनवासाज्ञातवाससमयेषु अस्य
युधिष्ठिराहोः विरहात् वियोगात् इव कृशाङ्गी दुर्बलतां गता क्षितिः धरणी आव-
भासे रेजे । रजो हि पृथ्वी कृशेव प्रतीयतेस्मेति भावः, विरहादिव कृशेति हेतु-
ल्लेखा ॥ २७ ॥

उपस्थित व्यासदि ब्राह्मणोंको साष्टाङ्ग प्रणाम करनेसे राजा युधिष्ठिरके बाहुओंसे लगी
हुई बृल देती प्रतीत हो रही थी मानो तेरह वर्षों तक युधिष्ठिरसे वियुक्त रहनेके कारण
उबली पृथ्वी आज युधिष्ठिरके बाहुओंसे लिपट गई हो ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसंजयैः सह संभाषमाणं रमारमणमग्रतो
निवार्य सविनयं युंयुत्सुना दीयमानहस्तावलम्ब्यो भूभारलघुकरैरेण प्रीय-
माणैर्दिग्वारणैः प्रेषितमिव महान्तं^१ कंचिदौपवाह्यमधिरूढः शशिमण्डलेन
शर्वरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परिष्कियमाणोपरिभागो लालनवशेन
पार्श्वयोरौगत्स्य प्रमोदतरलपक्षपुटाभ्यां मरालदंपतीभ्यां चतुर्थस्य इव चाम-
राभ्यामुपजीव्यमानो हर्म्यशिलरावलम्बिनीनां पुरनितम्बिनीनां कपोल-
फलकस्खलनदूरविप्रकीर्णैरानन्दचापविन्दुमुकुलैरिव लाजाक्षलिभिस्त्वकी-
र्यमाणः पुरःसरविधिवच्चगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परां तां^२ नगरौ
प्रदक्षिणीकृत्य द्वारभुवमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिविम्बानीव दीपाङ्कु-
राणि कनकपात्रमध्ये वहन्तीभिर्वारसीमन्तिनीभिर्विरचिता^३ रार्त्तिकमङ्गलः

१. 'विषाय' । २. 'बीमलुना' । ३. 'करणोपकारेण' । ४. 'कंचिद्विप्रनौप' ।

५. 'सरद्राकाशर्वरी' । ६. 'आगम्य' । ७. 'लंबिनीनां नितम्बिनीनां' । ८. 'कपोल-
स्खलन' । ९. 'मङ्गलवाद्य' । १०. 'पुरीन्' । ११. 'आर्त्तिक' । इति पा० ।

पाण्डुसूनुनिविडवितानमात्यधूपपरिमलसुरभिते मण्डपे कुरुकुलकमागतं
सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनमध्यवात्सीत् ॥

तदानीं मेति । तदानीम् अभिषेकानन्तरकाले पराशरसुतोः व्यासः विदुरः संज-
यश्च तैः सह संभाषमाणम् आलपन्तम् रमारमणं कृष्णम् अग्रतो विधाय पुरस्कृत्य
सविनयं नम्रभावेन युयुत्सना वेश्यागर्भोज्ज्वेन धृतराष्ट्रसुतेन तन्नाम्ना दीयमान-
हस्तावलम्बः वितीर्णकरावलम्बनः भूभारलघूकरणेन भूमिभारापहारहेतुना प्रीय-
माणैः सन्तुष्यद्भिः दिग्धारणैः दिग्गजैः प्रेषितम् इव कञ्चित् महान्तम् विशालम्
औषवाह्यम् राजवाहनयोग्यम् मदगजम् अधिरूढः शशिमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन
(परिष्क्रियमाणः) शर्वरीप्रथमयामः निशाप्रथमप्रहरः इव धवलातपत्रेण श्वेत-
च्छद्रेण परिष्क्रियमाणोपरिभागः धवलीकृतोर्ध्वदेशः, लालनवशेन वात्सल्यप्रका-
शनेन पार्श्वयोरागत्य उभयोर्भागयोः आगत्य उपसृत्य प्रमोदतरलपत्तपुटाभ्यां
कम्पमानेन पक्षद्वयेनानन्दं व्यञ्जयद्भ्यां मरालदम्पतीभ्यां हंसमिधुनाभ्याम् चतु-
र्मुखो ब्रह्मा इव चामराभ्याम् उपवीज्यमानः, हर्षशिवरावलम्बिनीनां प्रासाद-
शिखरस्थानां पुरनितम्बिनीनां पुरस्त्रीणाम् कपोलफलके गण्डतले स्खलनेन निपा-
तेन दूरविप्रकीर्णैः सुदूरोच्छलितैः आनन्दयाष्पत्रिन्दुमुकुलैः इव लाजाञ्जलिभिः
आचारलज्जैः अवकीर्यमाणः, पुरस्सराणि यानि विवधवाद्यानि बीणामृदङ्गादीनि
तान्येव गुरुजनाः ध्वनिशिक्षकाः तच्छिष्यायमाणा तदुच्चारितशब्दावर्तनपरायणा
गवाक्षपरम्परा वातायनसमूहो यस्यां तां तथोक्तां नगरीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणं
भ्रान्त्वा द्वारमुक्त्वा द्वारदेशम् अवतीर्णः आगतः सन् निजमणितिलकप्रतिबिम्बानि
स्वशिरोवर्त्तिरत्नभूषणप्रतिरूपाणीव दीपाङ्कुराणि प्रदीपान् कनकपात्रे स्वर्णभाजने
वहन्तीभिः धारयन्तीभिः वारसीमन्तिनीभिः वेश्याजनैः विरचितारार्त्तिकमङ्गलः
कृतशुभनीराजनः पाण्डुसूनुः युधिष्ठिरः निविडवितानेषु सर्वतो विस्तृतेषु वितानेषु
मात्यानां स्रजां धूपानां गृहसंस्कारधूपानाम् परिमलसुरभिते सुगन्धपूर्णं मण्डपे
सभाभवने कुलक्रमागतं वंशपरम्पराऽऽयातं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनम् अध्यवा-
त्सीत् अध्यरुञ्चत् ॥

उसके बाद युधिष्ठिरने व्यास, विदुर तथा संजयके साथ बातें करते हुए, श्रोकृष्णको
आगे करके युयुत्सु नामक धृतराष्ट्रके वेश्यापुत्रका हाथ पकड़े, भूभारहरणसे प्रसन्न दिग्गजों
द्वारा उपहारमें भेजे गये विशाल तथा राजवाहन योग्य हाथीपर आरूढ़ होकर, ऊपर
श्वेतातपत्र धारण किया, वह श्वेतातपत्र उनके ऊपरी भागको चमका रहा था, जैसे चन्द्र-
मण्डल रात्रिके प्रथम यामको चमकाता है, उनके दोनों ओर चामर चल रहे थे, वे
चामर ऐसे लगते थे जैसे दुलारके कारण बच्चाके हंसयुगल बच्चाके दोनों ओर आ गये

मम सख्यः तिष्ठन्ति इति समवेक्षितुकामया द्रष्टुमिच्छन्त्या इव प्रससृपे गतम् ।
भगवतः पादयोः समीपमुपसरन्ती यमुनाऽत्र भगवत्पादे (गङ्गाप्रादुर्भावमूले-
विष्णोः पादप्रसृतासि' इत्यादिवचसोक्ते) कतिमम सख्यः सन्तीति जिज्ञासुमा-
नेव वभासे इत्यर्थः । प्रससृपे इति भावे लिट् । हेतून्नेष्टाऽलङ्कारः ॥ ९० ॥

भगवान्के चरणोंके पात आता हुइ यमुनाकी तरङ्गावली ऐसी लगता थी, मानो वह
देखना चाह रही हो कि इस भगवच्छरणमें और कितनी संसारको पवित्र करनेवाली
हमारी सखियाँ बास करती हैं । गङ्गा भगवत्पादप्रसृता है, इससे यमुनाको आशा है कि
गङ्गासरोखी सुवनपाविनि और नदियाँ भगवान्के चरणोंमें हैं, इसीलिये भगवान्के
चरणोंके पात आकर वह देखना चाहती है कि और कितनी हमारी वहनें इन चरणोंमें
छिपी हैं, उन्हें देख तो लूँ ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरिष्वावर्तजालमनयोरुभयोर्ध्वतानीत् ।

वीचीकराग्रं विनिवारितरामसीरव्यावलानोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

तस्या इति । तस्याः यमुनायाः तरुणाम्बुदानां प्रौढश्यामलमेघानां जातिवैरिषु
श्यामतया तत्पराजेतृषु—ततोऽपि श्यामलेषु वारिषु आवर्तजालम् जलभ्रमिः
वीच्यः तरङ्गा एव कराग्राणि तैर्निवारितस्य प्रतीष्टस्य रामसीरस्य वलरामस्य हलस्य
व्यावलानैः प्रहारैः जनितानां व्रणानां सम्बन्धिनो ये गर्ताः खातानि तेषां शङ्कां
सन्देहं सादृश्यकृतम् अनयोः श्रीकृष्णार्जुनयोः व्यतानीत् कृतवत् । प्रौढमेघापेक्ष-
याऽप्यधिकश्यामलेषु यमुनायाजलेष्वावर्त्तां दृश्यमानौ भगवद्वर्जुनयोर्मनसि वल-
रामप्रहृतहलकृतव्रणगर्तसन्देहं जनयामास, भगवद्वर्जुनौ जलभ्रमं दृष्ट्वा समभाव-
यतां यद्यं वलरामप्रहृतहलकृतगर्तसमुद्यो भवेदित्याशयः । वलरामो यमुनां पुरा-
हलेनाचर्पेतिकथाप्रसिद्धा ॥ ९१ ॥

प्रौढ मेघोंकी श्यामलताकी जीतनेवाले यमुनाके जलमें उठनेवाले जलभ्रम आवर्त्त
(जिसे भँवरी, चकोह आदि नानोंसे पुकारते हैं) भगवान् और अर्जुनके हृदयोंमें तरङ्ग
रूप श्वाभके अग्रभागसे निवारित तथा वलराम द्वारा चलाये गये हलके आघातसे उत्पन्न
व्रणके गदेका सन्देह उत्पन्न करता था । भगवान् तथा अर्जुनने जब यमुना जलमें पैदा
होनेवाले आवर्त्त—जलभ्रमिको देखा तो ऐसी शङ्का उनके हृदयोंमें हुई कि यह वलराम
द्वारा चलाये गये हलके आघातसे उत्पन्न व्रणकी खाई (गर्त, गढ़ा) तो नहीं है ॥ ९१ ॥

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।

तीरैऽवतस्ये तिलकापद्मशाल्कृत्या पुरः खेटकमण्डलानि ॥ ९२ ॥

नृगतीति । मुरारिः श्रीकृष्णस्य या नार्यः स्त्रियस्तासां मुखान्येव पद्मानि तेषां
पङ्क्तिः जवेन वेगेन जलदुर्गपद्मैः पानीयदुर्गस्थितैः कमलैः योद्धुं तिलकापद्मेशात्

ललाटावस्थितविशेषकस्याजात् खेटकानाम् पराघातवारकाणां चर्मणां मण्डलानि समूहान् पुरःकृत्वाऽग्नेऽवस्थाप्य इव तीरे यमुनातटेऽवतस्थे स्थिता । भगवतो वनिनानां मुखानि विशेषरूपं चर्मादाय जलदुर्गस्थितकमलैः सह योद्दुकामानीव यमुनातीरेऽतिष्ठनित्यर्थः । तुलनार्थं दृश्यताम्—‘कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्यविभ्रती । तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्दुकामे किल वद्धवर्मणी’ ॥

भगवान् श्रीकृष्णकी स्त्रियोंके मुखरूप पत्रका समुदाय यमुनातटपर खड़ा ऐसा लगता था मानो जलदुर्गमें वर्तमान कमलोंसे लड़नेके लिये तिलकरूप डाल (चमड़ेका बना अस्त्र प्रहारावरोधक) लेकर आवे हों ॥ ९२ ॥

तांसां विलासगमनं समवेक्ष्य तत्र

लाल्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनायाः ।

वेगास्तिरोभवन्विघ्नतया मराल्या

गर्ह्या बभूव नितरां गतिमन्दिमश्रीः ॥ ९३ ॥

तासामिति । तत्र यमुनाजले तासां कृष्णवनितानां विलासगमनं सविलासां गतिं समवेक्ष्य आलोक्य लज्जितचेतनायाः त्रपितमनसः मराल्याः हंसास्त्रियः लाल्यत्वहेतुः प्रशंसाकारणम् अपि गतिमन्दिमश्रीः मन्दगतिकलसमृद्धिः वेगावतिरोभवने निलीयावस्थाने विघ्नतया प्रतिबन्धरूपतया नितराम् अत्यर्थं गर्ह्या निन्दनीया बभूव । अयमाशयः—मरालीनां मन्दागतिः प्रशंसाहेतुतया स्तीवाद्दरणीया भवति, परं यदा यमुनाजलस्थामराल्यो भगवद्दृष्टानां सविलासं गमनमालोक्य स्वगत्यपेक्षया तद्गतायुत्कर्षं ज्ञात्वा हीनगतित्वेनात्मानं निन्दन्त्यास्तिरोभवितुमैच्छन्, तदा तत्र तिरोभवनकर्मणि ता एव मन्दगतयो विघ्नमाचरन्ततो मराल्यस्तादृशीं गतिमतितरामनिन्दन्ति । अवसरवशेन निन्दास्तुती व्यवस्थायन्ते इति हृदयम् । अयं श्लोकरङ्गायामनुहरति निम्नोद्धृतस्य माघश्लोकस्य—‘सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्नचित्रमुच्चैः श्रवसः पदक्रमम् । अनुदुतः संयति तेन केवलं बलस्य दानुः प्रशशंस शीघ्रताम्’ इति ॥ ९३ ॥

श्रीकृष्णकी स्त्रियोंका सविलासगमन देख कर लज्जित बुद्धि यमुनाजलस्थित मरालीने वेगसे छिपकर अपनी लाज छिपाना चाहा, परन्तु उक्तका मन्दगमन विघ्नकर हुआ अतः जिस मन्दगतिका वह बहुत आदर करती रही, वही मन्दगति उस समय उसके लिये निन्दनीय हो गया । मरालीको अपनी मन्दगति पर बड़ी नमता रहा करती है, परन्तु जब यमुना-मरालीने भगवान्की स्त्रियोंका सविलासगमन देखा तब उसे अपना गतिकी मन्दताके विषयमें बहुत हीनताका ज्ञान हुआ, जिससे लज्जित होकर उसने कहीं छिप

वाना चाह, परन्तु वेगसे कहीं जाकर छिप जानेमें उनकी मन्दगतिने विघ्नरूप दिया,
कनः मराटोंने उस पूर्वस्नेह भाजन मन्दगतिकी वड़ी निन्दार्थी. उसने कहा होगा कि
कहाँते यह अनागिनी मन्दगति मेरे पीछे लग गई ? अगर यह नहीं होना तो जलीमें
कहीं छिपकर मैं अपनी लज्जा बचा लेता ॥ १३ ॥

शनैः शनैस्तासु सरितन्वगाहमानासु ॥

कासांविदीर्घ्ययेव नितम्बविन्ध्रानि निजावकाशदानावलम्बितोन्नति-
भिरन्धुभिः पुलिनानि निचोलयांचक्रुः ॥

अपरासामसूययेव नाभिकुहराणि जलचूषणादावर्तजवावलेपमवा-
लुन्पन् ॥

इतरासां क्रुवेव कुचकलशाः क्षोभणात्कनकोकनदकोशान्विदलयां-
चक्रुः ॥

शनैः शनैरिति । तासु श्रीकृष्णवनितासु शनैः शनैः क्रमशो मन्दमन्दम् सरितम्
नदीं यमुनाम् अवगाहमानासु प्रविशतीषु सतीषु-कासाञ्चित् तत्क्षीणान् नितम्ब-
विन्ध्रानि श्रोणीमण्डलानि ईर्ष्या पुलिनेन सह स्वसाम्यकृतयेर्ष्या इव निजाव-
काशदानावलम्बितोन्नतिभिः नितम्बविन्ध्रान्योऽत्रकाशं स्थानंदातुं स्वीकृतोन्नतिभिः
उपरि प्रसरद्भिः अन्धुभिः जलैः निचोलयामासुः आच्छादयामासुः । इदमत्रबोध्यम्-
भगवतः कापि स्त्री पयस्यवतरति तदीया श्रोणीं जले मज्जति, तन्मज्जनायावकाशं
ददञ्चलं पुलिनमावृणोति, मन्ये नितम्बविन्ध्रम्—इदं पुलिनं विशालतायां मयाऽ-
स्पर्शतातोस्तु जलेनाच्छादितमिति पुलिनमाच्छादयतीत्यर्थः । इतरासान् अन्यासां
भगवद्गनितानाम् नाभिकुहराणि नाभिरन्ध्राणि असूयया स्वसाम्यकृतकोपेन इव
आवर्तजवावलेपं जलप्रमगत् वेगवर्षम् जलचूषणात् शनीयराशिपानात् अवालु-
न्पन् लुप्तवत्यः । नामयो गनीरा आवर्त्तनोपनीयन्ते आवर्त्तैः साम्येनासूयावत्यो
नामयो जलं नीत्वाऽऽवर्त्तानां वेगवर्षां निरस्य तदीयं वेगवर्षादयं समापय-
न्तित्यर्थः । इतरासान् अन्यासां भगवद्गनानां कुचकलशाः स्तनद्वन्द्वानि कुधा
सादृश्यप्राप्तिचेष्टाकृतकोपेन इव क्षोभगात् सञ्चालनजन्यावातात् कनककोकनद-
कोशान् स्वर्गकमलसुकुलानि विदलयाञ्चक्रुः विभिदुः सुकुलितानि कमलानि स्तन-
सादृश्यमानुवन्ति, मन्ये तदुत्थितकोपादिव काश्चित् स्त्रियः कमलसुकुलानि क्षोभ-
यित्वा विदलयामासुरिति तात्पर्यम् ॥

धौरे धौरे जव भगवाद्की लियो यमुनाने दगरी तव कुछ औरतोंके नितम्बने पुलिन-

१. 'दव' । २. 'विन्ध्राः' । ३. 'आवर्तकुलजवा' । ४. 'अवलुन्पन्' ।
५. 'कुचसुकुलानि' । ६. 'क्षोभणात्कोकनद' । ७. 'विदलयामासुः' । इति पाठः ।

तट पर विशालतासान्ध्र कृत ईर्ष्या होनेके कारण नितम्बकी जलमें त्याग देकर ऊपरकी ओर फैलनेवाले जलोंसे ढंक दिया। (पानीमें विशाल नितम्ब आया, पानीने उसे अवकाश देकर ऊपरकी ओर बढ़ना प्रारम्भ किया, क्रमशः पुलिन जलाच्छादित होते गये, गानो नितम्बने पुलिनकी इसलिये जलाच्छादित कर दिया कि पुलिन विशालतामें नितम्बकी बराबरी करते रहे। दूसरी औरतोंकी नामीरूप विलोने पानी चूसकर यमुना जलमें वर्तमान आवर्तके वेगको ही समाप्त कर दिया, क्योंकि पानी कम हो जाने पर वेग रहे कहां से ? नामीरूप विलोने ऐसा इसलिये किया कि उन्हें आवर्तमें बिड़ धी क्योंकि यह आवर्त नामिके साथ समाप्तताका दावा जो किया करते थे। अन्य स्त्रियोंके स्तनरूप कलशने पानी चलाकर कनककनकमुकुलोंको विदलित करवा दिया क्योंकि कनकमुकुल पर स्तनोंको क्रोध था क्योंकि वह स्तनकी तुलनाका दावा रखते थे ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां

ग्रीष्मर्तुना विनिहितं ग्रहराजपुत्री ।

तापं पितुः स्वमहरत्तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विमूर्तिरपत्यमाजाम् ॥ ६४ ॥

वक्षोजेति । ग्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना ग्रीष्मर्तुना विनिहितं न्यासभावैर्न रक्षितम् पितुः सूर्यस्य तापम् ऊष्माणमेव त्वं धनं वनिताजनानां भगवतः स्त्रीणाम् वक्षोजकुम्भनिवहात् स्तनकलशसमुदयात् तरलोर्मिहस्तैः चञ्चलैस्तरङ्गरूपैः करैः अहरत् प्रापत् तत्रायान्तरन्यासमाह—हि यतः अपत्यमात्रां सन्तानशालिनां जनानां विमूर्तिः सम्पत्तिः अन्यं सन्तानातिरिक्तं धनं न याति न प्राप्नोति । सूर्यस्य करतापरूपं धनं ग्रीष्मर्तुना तरुणीस्तनेषु निहितमार्सीज्जले स्नातोनां तरुणीनां स्तनेभ्यस्तं तापरूपं पैतृकं धनमियं यमुनासूर्यसुतातरङ्गरूपैः स्वरैरादात्, यतः सापत्यानां धनं तदपत्यानि विहाय नान्यं याति, तेन तनया रूपया सन्तत्या सूर्यसन्धन्निवधनं गृहीतमित्युचितमेवेति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

ग्रहराज सूर्यकी पुत्री यमुनाने अपने पिता सूर्यकी तापरूप सम्पत्ति, वित्ते ग्रीष्मऋतुने स्त्रियोंके स्तनकुलोंमें अमानदके रूपमें रख छोड़ा था, (कियाँ जब यमुनामें पैठी, धनके स्तन ठंडे हुए तब) तरङ्गरूप हाथोंसे ले ली, क्योंकि सन्तानवालोंका धन दूसरोंको नहीं मिलता है, अतः सूर्यका तापरूप धन यमुनाको मिला । स्त्रियोंके स्तनमें जो ग्रीष्मऋतु ताप था वह यमुना जलमें आने लगा, यह तात्पर्य है ॥ ६४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ सुदृशो मुखैर्निपुणतां यथा कथुः ।

सरसीरहैर्न नलिनीलतास्तथा सकचान्यमूनि विकचानि तानि यत् ॥ ६५ ॥

सुरनायकेति । सुदृशः सुन्दर्यः सुरनायकस्य देवाविपत्येन्द्रस्य अजुजः कनीयात्

आता कृष्णः तन्मनसो तदीयहृदयस्य वशीकृतौ स्वाधीनीकरणे मुखैः स्वीयैरा-
ननैर्यथा चादृशीं निपुणतां दृष्ट्वा ययुः प्रापुस्तथा तादृशीं निपुणतां नलिनीलताः
कमलिन्यः सरसीरूहैः कमलैः कृष्णमनोवशीकृतौ न ययुः, यतः मुखानि सकचा-
निकेशयुक्तानि सरसीरूहाणि पुनः विकचानि केशरहितानि विकसितानि चासन्
इति । भगवतो हृदयस्य हरणे तद्वधो यथा स्वैर्मुखैरक्षमन्त कमलिन्यस्तथा
कमलैर्नाक्षमन्त, यतो मुखानि सकचानि कमलानि पुनर्विकचानि (विकासमाजि)
आसन्निति शेषः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

भगवान्कुचे मनको आकृष्ट करनेमें उनकी अवलाओंने अपने मुखोंसे जितनी सफलता
पाई, उतनी सफलता कमलिनांकी कमलोंसे भगवान्कुचे मनको आकृष्ट करनेमें नहीं मिली,
क्योंकि जब सकच-केशयुक्त थे, और कमल विकच (केशरहित-विकसित) थे ॥ ९५ ॥

यमस्वसुः संनिविमेत्य रात्रौ स्वकान्तिचोरं सुदृशामुरोजः ।

नालाग्रशूले नलिनं निवेश्य ववल्गु हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥

यमस्वसुरिति । सुदृशाम् सुन्दरीणां भगवदङ्गनानाम् उरोजः कुचः रात्रौ निशि
स्वकान्तिचोरम् स्वसादृश्यप्राप्तिकर्तारं स्वीयतुलाघरम् नलिनं कमलम् (कमलस्य
रात्रौ मुकुलितत्वेन कुचकान्तिचौरता, रात्रावेव चौर्यस्य संभवाच्च) यमस्वसुः
यमुनायाः सन्निविम् समीपदेशम् एत्य प्राप्य नालाग्रशूले कमलदण्डरूपे शूले
निवेश्य स्थापयित्वा वारिमध्ये पयसि ननर्च इव । अयमाशयः—यथा कश्चन
कमपि स्वविचापहरं धृत्वा तं कस्यचिद्वधवस्थापयितुः समीपं प्रापय्य दण्डयित्वा
च प्रतीकारसमर्थताप्राप्त्यासन्नुन्यति, तथैव निशिमुकुलितत्वेन स्वकान्तिचौरं
नलिनं युवत्याः कुचोऽयं यमुनायाः समीपे नालाग्रं शूलमारोप्य पयसि प्रमोदादिव
नृत्यतीति ॥ ९६ ॥

रातमें मुकुलित होनेवाले कमल ने भगवान्की छांके कुचकी कान्ति सुराली थी,
कुचने यमुनाके पास आकर उस कमलकी नालाग्रभाग रूप शूली पर चढ़ा दिया और
अपराधीको डकित दण्ड देनेकी खुशीमें पानीमें नृत्यसा करने लगा । कमल रातमें मुकुलित
होने पर कुचकी कान्ति ग्रहण करते हैं, और चोरी भी रातमें ही संभव है ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायां विपुलेक्षणासु वर्षन्नखद्योतवलक्षमम्भः ।

सखीमुदारां सरितस्तु तस्याः करोऽप्यसावीदिव कंसहन्तुः ॥ ९७ ॥

व्यात्युक्षिकायानिति । कंसहन्तुः श्रीकृष्णस्य करः हस्तः अपि व्यात्युक्षिकायाम्
हस्तेनान्योन्यं जलक्षेपक्रीडायाम् विपुलेक्षणासु विशालनयनासु स्नसहचरीषु सुन्द-
रीषु नखद्योतवलक्षं नखप्रमामासुरं (यामुनम्) अम्भः वर्षन् क्षिपन् सन् पुनः
तस्याः यमुनायाः सखीं सुहृद्भूतां उदाराम् महतीं सरितम् आगीरयाम् असा-

वीत् प्रादुर्भावयामास किम् ? पूर्वं भगवतः पादो भागीरथीं प्रादुरभावयदिदं प्रसिद्ध-
मेव, अधुना जलप्रक्षेपक्रीडाकाले स्त्रीणामुपरि नखप्रमया धवलं वारिविकिरन् भग-
वतो हस्तोऽपि किमपरां यमुनायाः सखीं गङ्गां प्रादुर्भावयतोत्युपेक्षितं बोध्यम् ॥९७॥

हाथसे एक दूसरेके ऊपर जलका उछालना रूप क्रीडामें ('अन्योन्यो परि-
हस्तान्यां व्यात्युक्षिर्जलसेचनम्') विशालार्क्षी सुन्दरियोंके ऊपर नखकी कान्तिसे
स्वच्छाभूत यमुना जल उछालता हुआ कंसघाती भगवान्का हाथ ऐसा लगता था मानो
हाथने भी (पैरकी ही तरह) यमुनाकी अन्तरङ्ग सखी भागीरथीको जन्म दिया हो ।
भगवान्के हाथसे छूटता हुआ स्वच्छ जल ऐसा लगता था मानो वह हाथ दूसरी गङ्गाको
उत्पन्न कर रहा हो । पैरने तो गङ्गाको उत्पन्न किया ही है, हाथ भी गङ्गाको उत्पन्न कर
रहा हो, यही इस उत्प्रेक्षाका सार है ॥ ९७ ॥

उल्लासभाजा हरिणा प्रियायाः कङ्कारमाल्ये कलिते कवर्याम् ।

अस्त्रैरसूयाहसितैश्च चित्रयुत्तंसितं वक्त्रमभूत्सपत्न्याः ॥ ९८ ॥

उल्लासेति । उल्लासभाजा आह्लादयुक्तेन हरिणा भगवता कृष्णेन प्रियायाः
स्वप्रेयस्याः कस्याश्चिन्नायिकायाः कवर्याम् केशपाशे कङ्कारमाल्ये रक्ताम्बुजमाल्ये
कलिते परिधापिते सति सपत्न्याः अन्यस्याः स्त्रियः वक्त्रम् मुखम् अस्त्रैः उच्चं
क्लिन्नम् असूयाहसितैः ईर्ष्याहासैश्च सितम् श्वेतम् अभूत्, उच्चं सितं भूपितम-
भूदिति च चित्रम् आश्चर्यम् । केशोऽलङ्कृतोऽन्यस्या मुखंचामूप्यतपरस्या इति
चित्रमजनि, परमार्थस्तु-भगवतैकस्याः प्रियायाः केशपाशे रक्तकमलमालया भूषिते
सति परस्याः सपत्न्या मुखम् (भक्तैः दत्तं) साधु, असूयाहसितैश्च सितमजाय-
तेति । 'उन्दी'क्लेदने धातोःकप्रत्यये 'नुद्विदोन्वव्राव्राहीम्योऽन्यतरस्याम्' इति
वैकल्पिकनिष्ठानत्वाभावे उच्चम् इति पदम् । 'आद्रं साद्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं
समुद्रमुत्तं च' इत्यमरः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९८ ॥

जलविहारमें समुद्र होकर भगवान्ने किसी प्रियसीके केशपाशमें रक्तकमलकी माला
पहना दी, उसे देखकर दूसरी सपत्नीका मुख आंतू तथा ईर्ष्याहाससे अलङ्कृत (उत्तंसित)
हो गया, वह आश्चर्यजनक बात हुई, वस्तुतः अर्थ यह है कि सपत्नीका चेहरा ओतूले
भीग गया तथा ईर्ष्याहाससे खेत पड़ गया ॥ ९८ ॥

ग्लहं निमग्नग्रहणेषु कल्पयन्स्वयंग्रहं श्लेष सुखं यदूद्वहः ।

सवर्णवर्ष्मा सलिले तडित्तनूः सुखादगृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ॥ ९९ ॥

ग्लहमिति । सवर्णं यमुनाजलतुल्यकान्तिवर्ष्मशरीरं यस्य सः सवर्णवर्ष्मा यदू-
द्वहः यादवप्रेष्ठः स कृष्णः निमग्नस्य जलान्तर्लानस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयं ग्रह-
श्लेषसुखं स्वयं ग्रहणपूर्वकालिङ्गनम् ग्लहं पणं कल्पयन् आरोपयन् तडित्तनू-

यासां तास्तद्विचित्रः विद्युदुपमवारीराः सुन्दरीः सलिले जलान्तः सुखाद् अनाया-
सन् भगवद्वाघं धारयामास, ताः सुरशः तु तं नागृह्णन् । अयमाशयः—जलक्रीडा-
काले भगवाक्ष्वियमं स्थापितवान् यद् जले भग्नं जनो गृह्णाति तस्मै गृह्यमाणोजनः
स्वयं ग्रहाश्लेषसुखं वधात्, एवं नियमे व्यवस्थापिते भगवान् सलिले निमग्नः
सुन्दरीरगृह्णात्तेन च नियमानुसारं स्वयं ग्रहाश्लेषं तास्तस्मैन्यतरन्, भगवन्तं तु
सुन्दर्यो नागृह्णन्, यतस्तथा सति भगवानेव ताः स्वयमारिहृष्येत्यथा च निर्दया-
श्लेषकृतं कष्टं ता अनुभवयुरिति । किञ्च स्त्रियो गौर्यस्तेन ताः सुखमगृह्णन्त, भग-
वोस्तु श्यामलतनुतया जलमिलित कान्तिस्ताभिः सुखं नागृह्यतेति बोध्यम् । परि-
करालङ्कारः ॥ ९९ ॥

जलक्रीडाकालमें भगवान्ने नियम बांध दिया, बाजी लगा दी कि जो पानीमें डूबा
हुआ जन पकड़ लिया जायगा उसको खुद गले लगाकर पकड़नेवालेको आनन्दित करना
पड़ेगा, इस नियमके बन जानेपर भगवान् विजलीके सदृश वर्णवाली सुन्दरियोंको अना-
यास पकड़ लेते थे, परन्तु वह सुन्दरियों भगवान्को पकड़ नहीं पाती थी, क्योंकि वह
यमुना जल समानवर्ण थे, पानीमें उनका वर्ण मिल जाता था ॥ ९९ ॥

फूत्कृतैः कचिदधःस्थितिचिह्नं बुद्बुदं हरिरुदस्य निमग्नः ।

वञ्चयन्प्रतिवधूं कचिदूरस्तम्भमम्बुषु चुचुम्ब वराङ्गयाः ॥ १०० ॥

फूत्कृतैरिति । अम्बुषु जलेषु निमग्नः लीनो हरिः फूत्कृतैः मुखमास्तैः अधः
स्थिति चिह्नम् जलान्तरवस्थानसूचकं बुद्बुदम् जलजिन्दुमेदम् क्वचिदेकत्र उदत्ता
उद्भाम्ना प्रकटीकृत्य प्रतिवधूं प्रियतमायाः सपत्नीं वञ्चयन् छल्यन् छचिदन्यत्र
वराङ्गयाः सुन्दर्याः ऊरुस्तम्भं चुचुम्ब चुम्बितवात् । भगवतो बहुषु स्त्रीषु कचि-
दति प्रेयसी, जलविहारसकास्तु परा अपि, तत्र जले निलीनो हरिरिहस्याः प्रिय-
तमाभिध्यायाः स्त्रियो निकटे बुद्बुदमुद्भान्याहमत्रैव वर्त्ते न प्रियतमात्वेनमतायाः
समीपंगत इति तां वञ्चयित्वा प्रच्छन्न एव प्रियतमापारर्षं गत्वा वराङ्गयाः प्रियत-
मायाऊरुदेशं चुम्बतिस्मेत्यर्थः ॥ १०० ॥

जलक्रीडामें सत्तस्त्रियोंमें कोई स्त्री भगवान्की अधिक प्यारी थी, भगवान् उसे चूमना
चाहते थे, अतः उन्होंने पानीमें डूबकी लगाकर किसी दूसरी स्त्रीके पास डुलबुटे छोड़कर
उसे ठग लिया कि वह उसीके पास पानीमें हूँ और भीतर ही भीतर अपनी प्यारी
वराङ्गी-सुन्दरीके पास पहुँचकर उसकी जंवा चूमली ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयोः प्रान्ते ताटङ्के श्व रेजतुः ॥ १०१ ॥

क्रीडती इति । तटिन्याः तटयोः यमुनाया उभयोः कूलयोः मण्डलीभूय मण्डला-

कारेण स्थित्वा क्रीडती विहारपरायणे कृष्णयोः हर्यर्जुनयोः यौवते युवतिमण्डले
प्रान्ते यमुनातीरे ताटके इव रेजतुः शुशुभाते । तटिन्या यमुनाया उभयोस्तटयो-
रवस्थिते युवतीनां कृष्णार्जुनसम्बन्धिनीनां द्वेमण्डले मण्डलीभूयस्थिते क्रीडति च
तटिदाभकायकान्तिशालितया वर्तुलाकारावस्थानेन च यमुनायाः कुण्डले इव
प्रतीयेते स्मेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

जलक्रोडाकालम्- यमुनाके दोनों तटोंपर मण्डलाकार खड़ी हुई तथा ब्रीड़ा परायण
युवतियोंके दोनों दल, एक दल भगवान्की लियोंका, तथा दूसरा अर्जुनकी लियोंका, ऐसे
रूप रहे थे मानो दोनों कानमें लगे हुए यमुनाके दो ताटक हों ॥ १०१ ॥

इति चिरं विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनव्रीडादिव संकुचिता-
त्मभिः कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसंगतशर्माणि मर्मरगिरा संस्तुत्य पव-
नचञ्चलैरञ्चलैः श्लाघमानानीव वसनानि निर्वसितवतीभिः कायकान्ति-
लताकौरकाणि कनकाभरणानि कामनीयकपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्ती-
भिर्वधूटीभिः सह तटाटवीं पर्यटतोस्तयोरग्रे दिशि दिशि कृशितशिशिरे-
तरामीषुप्रकाशो जनदृशां कोशीकर्णदेशिकः कोऽपि महसां राशिरावि-
रासीत् ।

इति चिरमिति । इति एवं प्रकारेण चिरं बहुकालपर्यन्तं विहृत्य जलविहारमनु-
भूय प्रतीरम् तटं प्रति उत्तीर्णाभिः, जलमेलनव्रीडात् जडस्य सङ्गेन जातादपत्रपाभ-
रात् इव (जलसंगेन) सङ्कुचितात्मभिः लघूभुतैः कुचैः स्तनमण्डलैः आनमिताभिः,
नतगात्रीभिः, तासां वनितानामङ्गैः स्तनादिभिः सङ्गेन सम्पर्केण सङ्गतानि जातानि
शर्माणि सुखानि मर्मरगिरा स्वकीयमर्मरध्वनिना संस्तुत्य प्रशस्य पवनचलैः वायु-
वशाच्चलितैः अञ्चलैः वस्त्रप्रान्तैः श्लाघमानानि अभिनन्दयन्तीव वसनानि वस्त्राणि
निवसितवतीभिः धारितवतीभिः, कायकान्तिः शरीरसौन्दर्यमेव लता वस्त्ररी
तत्कौरकाणि तन्मुकुलरूपाणि कनकाभरणानि सुवर्णभूषणानि कामनीयकपुनरुक्ति-
मात्रस्य पात्रयन्तीभिः सौन्दर्यपुनरुक्तिपात्रतामानयन्तीभिः, वधूटीभिः युवतिभिः
सहतटाटवीन् यमुनातटभुवि पर्यटतोः अगतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोरग्रे पुरतः
दिशि दिशि सर्वासु दिक्षु कृशितः कृशतां गमितः क्षीणीकृतः शिशिरेतरामीषोः
उष्णकरस्य सूर्यस्य प्रकाशो येन तादृशः सूर्यप्रकाशमपि मलिनीकुर्वाण इत्यर्थः,
जनदृशां लोकलोचनानां कोशीकरणमुकुलितत्वसम्पादने देशिकः आचार्यः (स्व-
तेजोभरेण लोकनेत्राणि मुकुलीकुर्वन्) कोऽपि अनिर्वचनीयः महसां राशिः प्रकाश-

१. 'संगमशर्माणि' । २. 'वसित' । ३. 'कनकलता' । ४. 'कौरकाणीव' ।

५. 'कृशित' । ६. 'कोशीकार' । इति पा० ।

पुञ्जः आविरासीत् प्रकटीभूयस्थितः । अयमाशयः—चिरं जले विहृत्य तदमुपेताभिः जलरूपजडसङ्गजनितलजयेव लघुपरिणाहतां गतैः स्तनैर्नग्रीभूताभिः, तदङ्गसङ्गजातानि सुखानि मर्मरध्वनिना स्तुत्वा पवनचलैः शिरोभिरिवाञ्चलैः तदङ्गसङ्गसुखोपकारेण तदङ्गानि बन्दमानानीव वसनानि धारितवतीभिः शरीरकान्तिरूपलताकोरकाणीच स्वर्णाभरणानि शोभा पुनरुक्तिमात्रपात्रतां गमयन्तीभिर्युवतिभिः सहयमुनातीरभूमौ पर्यटतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोः पुरतः कोपि लघूकृतसूर्यकिरणप्रकाशो लोकनयनानि स्वप्रभयामुकुलीकुर्वन् तेजस्वीपुरुषः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

बहुत देर तक पूर्वोक्त प्रकारसे जलविहार करके तीरभूमिमें आई हुई, जड़-जलके सङ्गसे उत्पन्न लज्जासे मानो सङ्कुचित होगये हों ऐसे लघुभूत स्नानोंसे झुकी हुई, उनके अङ्गोंके स्पर्शसे उत्पन्न सुखोंको मर्मरध्वनि द्वारा स्तुतिकरके पवनचलित अञ्चलरूप शिरसे उन्हीं प्रणामसे करते हुए वस्त्रोंको धारण किये हुई, शरीरको कान्तिरूपलताकी कोरकावलीके समान स्वर्णाभरणोंको सौन्दर्य पुनरुक्तिमात्रका पात्र बनाती हुई युवतियोंके साथ यमुनाके तटमें भ्रमण करते हुए कृष्ण तथा अर्जुनके आगे एक तेजोराशि प्रकट हुई जो सूर्यके प्रकाशको भी मन्द कर रही थी और जो लोगोंकी आंखोंको मुकुलित होना सिखला रही थी, अर्थात् जिसे देखतेही लोगोंकी आंखें क्षिप्त जाती थीं ॥

उन्मिष्योन्मिष्य यत्रात्परिचलितयथापूर्वशक्त्याथ दृष्ट्या

तन्मध्ये वीक्ष्य कंचित्पुरुषमनुदितच्छायाहस्तातपत्रम् ।

अक्ष्णा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयोः प्रश्रयाश्चर्यलब्धा-

द्वद्वैराज्यादाकुलामूढदुकुरुवरयोस्तत्क्षणं चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

उन्मिष्येति । तत्क्षणं तस्मिन्समये यत्नात् कष्टेन उन्मिष्य उन्मिष्य नेत्रे उन्मील्य (पूर्वं तेजोऽभिघातेन लुप्ताऽपि चिरनेत्रनिमीलनेन लब्धत्वात्) परिचलित यथापूर्वशक्त्या आगतस्वाभाविकसामर्थ्या दृष्ट्या तन्मध्ये तेजोराशिमध्ये अनुदितच्छायाहस्तातपत्रम् छाया रहितमातपत्रं करेण धारयन्तम् (उपरि सूर्यप्रभयाऽधश्च धारयितुं प्रभयाद्भ्रमस्य तस्य च्छाया राहित्यम्) अक्ष्णा स्वीयनेत्रेण ओतोः विडालस्य ज्ञातेयम् विदधतं कुटुम्बिनम् विडालससाननेत्रम्, कश्चित् अप्राप्तपरिचयं पुरुषं वीक्ष्य इष्टा अनयोः कृष्णार्जुनयोः चित्तसीमा मनोदेशः प्रश्रयेण नम्रतया आश्चर्येण विस्मयेन च लब्धात् प्राप्तात् द्वैराज्यात् द्वैराजानौ यत्र तस्य भावो द्वैराज्यं तस्मात् आकुला अभूत् । कृष्णोऽर्जुनश्च तं तेजोराशिं पुमांसं प्रति प्रश्रयभाजौ साश्चर्यौ चाभूतामित्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०२ ॥

प्रयत्न करके पहलेकी सी शक्ति जुटाकर बारबार उन्मेष करके स्वस्थ बनी हुई आंखों

से कृष्ण तथा अर्जुनने उस आगन्तुक पुरुषकी ओर देखा, वह एक छत्ता छिये हुए था, जिसके नीचे तथा ऊपर कहीं भी छाया नहीं थी, क्योंकि ऊपरमें सूर्यका प्रकाश था, और नीचे उस पुरुषकी प्रभा फैल रही थी। उस तेजस्वी पुरुषकी आँखें बिड़ालकी आँखोंसे समानता करती थीं, उस पुरुषको देखकर अर्जुन तथा कृष्णके हृदयोंमें प्रश्रय तथा आश्चर्य दोनों एक साथ उदित हुआ, उस दिव्य पुरुषके देखनेसे अर्जुन तथा कृष्णके हृदयोंमें नम्रता तथा आश्चर्य दोनों भावोंके द्वैराज्यका उदय हो आया ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वयःकृतैर्मुकुन्दवज्रः कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापससुः सहसातिभीरवः ॥ १०३ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य वज्रः स्त्रियः अस्य समागच्छतस्तेजस्विवृद्धस्य मुखे वयः कृतैः वार्धक्यजनितैः तिरोवेपथुभिः तिरश्चीनकम्पैः कृतसूचनाः पथोऽप-सत्तुंकृतप्रेरणा इव अतिभीरवः अतिभीताः सत्यः पथः मार्गात् द्विधा द्वयोर्भागयोः अपससुः अगच्छन् । कम्पमानवदनं वृद्धं तेजस्विनं पुरुषमायान्तं विलोक्य तदीय-मुखकम्पमुदया मार्गादपसत्तुं प्रेयमाणा इव मुकुन्दवज्रोर्भागोदपसूतवत्य इत्या-शयः ॥ १०३ ॥

उस आते हुए तेजस्वी वृद्धपुरुषके मुखके कांपनेसे मानों मुकुन्दकी स्त्रियोंकी प्रेरणा मिली कि यह हमें रास्तेसे अलग हट जानेका इशारा कर रहे हैं, और उसकी तेजस्वितासे सहम कर मुकुन्दकी स्त्रियाँ सहसा रास्तेसे हटकर दोनों भागोंमें खड़ी हो गई ॥ १०३ ॥

ताभ्यां ततस्तस्य पदोः पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदश्चद्बहुधर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजांसि ॥ १०४ ॥

ताभ्याम् इति । ततः तस्य वृद्धतेजस्विनः समीपागमने सति ताभ्यां कृष्णार्जु-नाभ्याम् आत्मानम् स्वम् अपङ्कम् विगतपापम् नीरजस्कम् च विधातुम् कर्तुम्, अहो आश्चर्यम्, तस्य वृद्धतेजस्विनः पदोः चरणयोः पुरस्तात् अग्रे उदश्चद्बहुधर्म-तोयैः चलस्वेदवारिमिः अष्टाभिः अङ्गैः करचरणादिशरीराद्यवयवैः अवनीरजांसि महीधूलयः स्पृष्टानि अस्पृश्यन्त । आत्मनः पापमपनोदयितुं तौ तच्चरणयोः साष्टाङ्गं प्रणमनतुरित्यर्थः । पङ्कं प्रक्षालयितुं विलम्बैर्गात्रैरवनीरजांसि स्पृष्टवन्त इत्याश्चर्यमिति ध्वनिः । विचित्रालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा—‘विचित्रं तत्पयत्नश्रे-द्विपरीतः फलेच्छया’ ॥ १०४ ॥

उस तेजस्वी वृद्धपुरुषके समीप आ जाने पर वे दोनों कृष्ण और अर्जुन अपने पापोंकी दूर करनेकी इच्छासे (अपने शरीरको निष्पङ्क बनानेकी इच्छासे) चल रहा है स्वेद जल जिनसे ऐसे अपने आँखों अङ्गों द्वारा जमीनकी धूलको छू लिया । उस तेजस्वी पुरुषके चरणोंमें साष्टाङ्ग प्रणाम किया । अपने शरीरको निष्पङ्क बनानेके लिये जमीन की धूलमें

लेटने लगे यह आश्चर्यकी बात हुई, अपने पापोंको धो देनेके लिये उनके चरणोंमें गिर
यह वास्तविक अर्थ है ॥ १०४ ॥

परस्परसङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्दवभासराविव ।

उपस्थितौ तावुपसृत्य संभ्रमात्स आशिषोऽनन्तरमेवमब्रवीत् ॥१०५॥

परस्परं । सः वृद्धब्राह्मणरूपधरोऽग्निः परस्परम् अन्योन्यम् जासङ्गो मिलनं
तस्य फलं भोजनम् तद्यदित्सया तदानसमीहया उपस्थितौ स्वजन्मतारैन्दव भासरा
जन्मनञ्चचन्द्रवासरौ इव (जन्मनञ्चत्रेणसह चन्द्रवासरस्य योगे भोजनप्राप्तिरिति
ज्यौतिषसिद्धान्तेनेदम्) उपस्थितौ तौ कृष्णार्जुनौ उपसृत्य समीपं गत्वा अनन्त-
रम् तत्पश्चात् आशिषोऽनन्तरम् इति वा, संभ्रमात् अत्यन्तसंभ्रमेण (भयबुद्धादि-
पीडिते हि संभ्रमः स्वभाविकः) एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अब्रवीत् उक्तवान् ।
'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिरीत्या भानुवारादेर्जन्मनञ्चत्रयोगे मार्गभोजनादि-
प्रदत्वमुक्तम्, इसी कृष्णार्जुनौ समानैर्जन्मनञ्चत्रचन्द्रवासरारविव परस्परमिलित-
तया मह्यमनये भोजनं प्रदातुमुपस्थितावितौ वृद्धा वृद्धब्राह्मणवयोऽसावग्नि-
स्तयोः समीपं जगाम, आशिष उवाच, तदनन्तरं चार्ततया संभ्रमेण वक्ष्यमाणदि-
शोवाचेति भावः ॥ १०५ ॥

वह वृद्धब्राह्मणवेषधारी अग्नि परस्पर समिलनद्वारा भोजनरूप फल देनेके लिये
आये हुए जन्म नक्षत्र और चन्द्रवारके समान कृष्ण और अर्जुनके पास आकर आशीर्वाद
दिया और उनके पश्चात् घबड़ाये हुए के समान निम्नलिखित प्रकारसे कहा । 'अध्वा
भोजनमालस्यम्' इत्यादि फलकथन परायण ज्यौतिष वचनके अनुसार जब जन्मकालिक
नक्षत्र और चन्द्रवारका योग होता है तब भोजन मिलता है, अग्निको मालूम हुआ
कि इनारे जन्म नक्षत्र और चन्द्र वार दोनों मिलाकर मुझे पूरा भोजन प्रदान करनेके
लिये आये हैं, वहाँ यह दोनों हैं, देखा समझकर ही वह उन दोनों कृष्ण और अर्जुनके
पास आया, आशीर्वाद दिया और वक्ष्यमाण रीतिसे कहा ॥ १०५ ॥

क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ ! कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।

याच्यते तदशनं बहु भोक्तुं यस्य तृप्यति पुरातिथिरेषः ॥ १०६ ॥

इदिति । अपि वीरौ, युवाभ्यां दृश्यमानान्याम् चकिता भयाक्रान्ता इव
कुक्षिम् उदरम् एत्यङ्गुलं बुभुक्षा माम् अग्निम् पीडयति व्यययति, (यथा कोऽपि
कमपि भाषणं पदार्थं दृष्ट्वा चकितो भूत्वा कापि निमृते स्थाने निलीयते, तथैव
भवन्तं दृष्ट्वा चकिता क्षुन्मभोदरे गत्वा स्थिता सती मां पीडयतीति भावः) एषः
महद्गुणः अतिथिः यस्य अन्नस्य भक्ष्यमाणस्य तृप्यतिसन्तुष्टो भवति तत् स्वाण्डव-
वनरूपम् जशनम् भोजनं बहुभोक्तुं यावत्तृप्तिं भक्षयितुं याच्यते प्राप्यते, स्नाण्डव-

रूपं वनं मह्यं भक्ष्यत्वेन प्रदाय मां तर्पयेति प्रार्थनां करोमीति यावत् । खाण्डवं नाम वनं दिग्धामि तत्र मम साहायकं कुरुतमिति तात्पर्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥१०६॥

आप दोनों वीरोंको देखकर भयभीत हो पेटमें पैठ कर यह भूख मुझे सता रही है, मैं भूखसे पीड़ित हूँ, ऐसा लगता है, मानों आपको देखकर डरी हुई भूख मेरे पेटमें पैठ गई हो, इसलिये—जिसमें मैं अतिथि वृत्त हो जाऊँ ऐसा खाण्डववनरूप भोजन मर पेट खानेके लिये मांग रहा हूँ । अर्थात् मैं खाण्डववनका दाह करना चाहता हूँ, बहादुरों, आप उस कार्यमें हमारी सहायता करें, यही मेरी प्रार्थना है ॥ १०६ ॥

इत्थं स्वदक्षिणकरं पुरतः प्रसार्य

तस्यार्दतो वचनपाण्यनुधाविवेगा ।

ताभ्यां तथेति फणितिस्तु समाललम्बे

सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

इत्थमिति । इयम् उक्तप्रकारेण स्वदक्षिणकरं स्वीयं सन्ध्येतरं बाहुं पुरतः प्रसार्य अग्रे कृत्वा अर्दतः भोजनम् अर्धयमानस्य तस्याग्नेः वचनपाण्यनुधाविवेगा तदीयवचनानुसारिवेगशालिनी, (येन वर्त्मना प्रार्थयितुरग्नेर्वचनं गतं तेनैव वर्त्मना वेगेन गच्छन्ती, तदीयोक्तिमनुसरन्ती) तथा त्वदर्थितं भोजनं ते दास्यामीत्येवं रूपा फणिति उक्तिः ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां समाललम्बे आश्रिता, तौ तथाभोजनमर्धयमानस्याग्नेर्वचनस्य त्वरया स्वीकारं चक्रुरित्यर्थः, तत्रार्थान्तरन्यासमाह—तत्त्विति । अर्थना प्रार्थना सत्सु महापुरुषेषु विषये क्रियमाणा अदौहृदं गर्भधारणं विनैव फलं सूते जनयति, अर्थना स्त्री सङ्गिः सङ्गे सति त्वरितमेव फलमपत्यं जनयतीत्यर्थः । सन्तो विलम्बमकृत्यैवार्थिनोऽनुगृह्णन्तीति परमार्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १०७ ॥

इस प्रकार हाथ पसार करके याचना करनेवाले अग्निदेवके वचनके पीछे द्रुतगतिसे कृष्ण तथा अर्जुन द्वारा दिया गया—स्वीकार वचन चला, अर्थात् ज्योंही उसकी प्रार्थना समाप्त हुई कि इन दोनोंने तथा कहकर अपनी स्वीकृति दे दी, क्योंकि सज्जनोंसे की गई प्रार्थना विना कालविलम्ब गर्भधारणके ही कलप्रद होती है ॥ १०७ ॥

अथ मुदा कथितात्मयथातथाभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपटीयर्वनिकान्तर्नटस्मिन्तयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरिणविभावरीचरसरीसृपदिविषदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खाण्डवस्य जगत्कण्ठेगडुत्वं तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋमुक्षस्तक्षके पक्षपातं च विनिवेद्य युव-

१ 'भणितिः' । २. 'जवनिका' । ३. 'नटीभवत्' । ४. 'ताण्डवस्य जगत्कण्ठे' । ५. 'गडुत्वं च' । ६. 'निवेद्य' । इति पा० ।

योः कटाक्षबलेन क्षणादिघक्षामीति स्वमपेक्षितविशेषमाचचक्षे ॥

अथेति । अथ श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां खाण्डववनदाहे सहायतायाः करिष्यमाणतया स्वीकृतेरनन्तरम् मुदा हर्षेण कथितात्मयथातथाभावः उक्तस्वीयाग्निभावः भगवान् सामर्थ्यापपन्नः बृहद्भानुः बहिः दन्तपटी एवं यवनिका तिरस्कारिणी तस्याः अन्तः अम्यन्तरभागो नटत् प्रसरत् स्मितं मन्दहसितं ययोस्तयोरीषद्वासशालिमुखयोः देवकीपृथ्यासुतयोः कृष्णार्जुनयोः धुरि पुरतः—गिरिद्रीषु पर्वतकन्दरासु वसतिधुरीणैर्निवासिभिः विभावरीचरैः राक्षसैः, सरीसृपैः सपैः, दिविषदरीशैः असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृतं व्याप्तं दुरीहितानां दुष्टचेष्टितानां लोकोपद्रवाणां ताण्डवं प्रकाशीभावो यत्र तस्य खाण्डववनस्य कण्ठेगह्वं महागुलिकारूपरोगविशेषत्वं यथासौ रोगो गलग्रहणद्वारानाशकरस्तथैवं खाण्डवमपि जगन्नाशकम् इत्याशयः, तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणेदक्षस्य समर्थस्य ऋमुक्षः शक्रस्य तक्षके तद्वनवर्त्तिनि महासर्पभेदे पक्षपातम् च विनिवेद्य अभिप्राय युवयोः कृष्णार्जुनयोः कटाक्षबलेन साहाय्यप्रदानकृपया क्षणात् त्वरया (तत् खाण्डवम्) दिघक्षामीति स्वम्=निजम् अपेक्षितविशेषं कामितार्थमाचचक्षे उक्तवान् । अयमर्थः—यदा कृष्णार्जुनौ खाण्डवदाहे साहायकं स्वीकृतवन्तौ तदाऽग्निः स्वपरिचयमदात्, स्मयमानमुखयोः कृष्णार्जुनयोः पुरतश्च पर्वतकन्दरावासिनां नक्षत्रराणां, सर्पाणां, राक्षसविशेषाणाञ्च दुष्टचेष्टितानां ताण्डवभूमिरिदं खाण्डवं जगदहितकरमिति शक्रश्चैतत्खाण्डववनवर्त्तिनस्तक्षकस्य स्नेहेनास्य खाण्डवस्य दाहं न सहिष्यत् इत्यथापि भवतोरनुकम्पया घट्टयामि वनमिदमहमितिचाभ्यधात् इति ।

इसके बाद कृष्ण तथा अर्जुन द्वारा सहायता करना स्वीकार करने पर अग्निदेवने अपना यथावत् परिचय दिया, कृष्ण तथा अर्जुनके ओठके भीतर मुस्सुराइट खेलने लगी, फिर अग्निने बताया कि पर्वत कन्दराओंमें रहनेवाले निशाचर, सर्प, तथा-देवगणके शत्रु श्रेष्ठ-राक्षस मुर्खोंके दुष्टचेष्टितोंकी ताण्डव लीलाका रङ्गमञ्च रूप यह खाण्डव संसारके लिये विनाशक है, इस खाण्डववनकी रक्षामें समर्थ इन्द्रवनमें रहनेवाले तक्षकनागके बड़े भारी पक्षपाती हैं, फिर भी आप दोनोंकी कृपासे हम खाण्डवको एक क्षणमें जलाकर खाक कर देंगे, इस प्रकार अग्निदेवने अपना अभिप्राय कह सुनाया ॥

भ्रूसंज्ञया यदुपतेः पुरुहूतसूनुः

संतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपातः ।

तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगांश्च शुभ्रा-

न्कान्तं रथं च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

भ्रूसंज्ञेति । अथ अग्निवाक्यश्रवणानन्तरम्, स पुरुहूतसूनुः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः

यदुपतेः श्रीकृष्णस्य भ्रूसंज्ञया भ्रुवाकृतेनेद्वित्वेन सन्तुष्यतः साहायकस्वीकृतिप्रस-
न्नात् तनूनपातः बहेः सकाशात् गाण्डिवसखौ गाण्डीवनामकधनुपासहितौ तूणी
तूणीरद्वयं शुभ्रान् ध्वजलवर्णान् तुरगान् अश्वान् नटता नृत्यता कपिकेतनेन कपियुक्त-
ध्वजेन कान्तं रमणीयं रथं च जगृहे प्राप्तवान् । असाधारणैरेवोपकरणैस्तादृशस्य
महतः कार्यस्य सम्पाद्यतया गाण्डीवार्यं धनुस्तूणीरद्वयं शुभ्रांश्चतुरोऽश्वान् हनृ-
मता ध्वजस्थितेन सनाथं रथं चाग्निस्तस्मैदत्तवान्स च तानि सा धनानि कृष्णा-
निप्रायानुसारेण स्वीचकारेत्याशयः ॥ १०८ ॥

इसके बाद इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भगवान् द्वारा भ्रूका इक्षित्र पाकर खुश होते हुए
अग्निदेवते दिये गये—गाण्डीवधनुषके साथ दो तूणीर, उजले बोड़े और कपिवर हनूमान्के
ध्वजापर विराजमान रहनेके कारण सुन्दर रथ—स्वीकार किया । अर्थात् अग्निदेवने अर्जुन
को कही गई चीजें दीं और अर्जुनने उन्हें स्वीकार किया ॥ १०८ ॥

मरुन्मनोमार्गणवैनतेचपृथ्वजयात्तैरिव कीर्त्तिशार्दैः ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं स फाल्गुनस्तं रथमारोह ॥ १०९ ॥

मरुदिति । सः फाल्गुनः अर्जुनः मरुतः वायोः, मनसः, मार्गणस्य वाणस्य,
वैनतेयस्य गरुडस्य च एषां चतुर्णां पृथक् प्रत्येकं ये जयाः पराभवास्तेभ्यः जातैः
प्राप्तैः कीर्त्तिशार्दैः यशःशिशुभिः इव स्थितैश्चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं सेवितं तं
वेगवत्तया प्रसिद्धं रथम् आरोह । रथे चत्वारोऽश्वास्ते मरुतं मनोवाणं गरुडं च
जित्वा प्राप्ताः कीर्त्तिशार्वा इव प्रतीयन्ते, तादृशैरश्वैः सनाथमश्वं धनञ्जय आरु-
हदित्यर्थः । उल्लेखाञ्जलङ्कारः ॥ १०९ ॥

वह अर्जुन दवा, मन, वाग, एवं गरुडकी अलग-अलग जीनकर प्राप्तकीर्त्ति शिशुके
समान प्रतीत होनेवाले अश्वोंसे युक्त रथ पर आरुह हो गये । अर्जुनने रथ गधपर
आरोहण किया जिसमें अग्नि वेगशाली चार बोड़े जुने थे, वे बोड़े ऐसे लग रहे थे, मानो
दवा, मन, वाग, एवं गरुडकी विजय करनेसे प्राप्त चार कीर्त्तिशार्वा हों ॥ १०९ ॥

दशमुखनगरे पुरानुभूतं दहनहठात्करणं पुनर्दिदृशुः ।

उपगत इव मारुतिः स साक्षादुदलसदस्य रथाप्रकेतनाङ्कः ॥ ११० ॥

दशमुखेति । अस्य खाण्डवदाहप्रवृत्तस्यार्जुनस्य रथाप्रकेतनाङ्कः रथोपरिस्थित-
ध्वजचिह्नभूतः कपिः दशमुखनगरे लङ्कायां पुरा लङ्कादाहसमयेऽनुभूतं साक्षात्कृ-
तम्, दहनहणत्करणम् अग्नेर्बलात्कारं दिदृशुः द्रष्टुं कामयमानः अतएव साक्षा-
दुपगतः मारुतिः हनूमान् इव उदलसत् अशोभत । अर्जुनस्य ध्वजाप्रेकपिचिह्न-
भवत्तत्, तच्चिह्नभूतः कपिर्लङ्कायां यथाऽग्निः प्रागुदजृम्भत, तादृशमेव तदीयं

चुम्भर्गं द्रष्टुमिच्छुरागतः साक्षादनुमानं हव प्रतीयतेस्मेति तात्पर्यम् । उल्लंघना-
लङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११० ॥

अर्जुनके रथके ऊपर ध्वजा पर चित्रित कपि मूर्ति ऐसी लगती थी, मानों पुराने
तमयमें लङ्कामें साक्षात्कृत अग्निकी दृष्टपूर्वक ध्वस्त लीला पुनः देखनेकी इच्छासे आवे
हुए साक्षात् इनुमानजी विराजमान हों ॥ ११० ॥

तद्भुजावनुधावन्त्याः संग्रामेषु जयश्रियः ।

जङ्घाद्वयधियं तूष्णौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

तद्भुजाविति । संग्रामेषु युद्धेषु तूष्णौ अर्जुनाय वह्निनादत्तावज्ञया तूष्णीरौ तस्य
अर्जुनस्य भुजौ बाहू अनुधावन्त्याः अनुगच्छन्त्याः जयश्रियः विजयलक्ष्याः
जङ्घाद्वयधियं जङ्घायुगलबुद्धिं तदा खाण्डववनदाहावसरे जनयामासतुः । अर्जुनस्य
तूष्णीरौ विलोक्य लोकानां हृदये संशयो जायते यत्किमिदं युद्धे अर्जुनस्य बाहू
अनुसरन्त्या विजयश्रियो जङ्घाद्वयमस्तीति । स्फुटोत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

युद्धमें अर्जुनके बाहुओंका अनुसरण करनेवालों विजयलक्ष्मीकी जङ्घाद्वयीके समान वे
दोनों तूष्णीर उस खाण्डव वनके दाहकालमें लगते थे । अर्जुनने अपने पृष्ठके दोनों तरफ
दोनों तूष्णीर बांध रखे थे, वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों विजयलक्ष्मी युद्धमें अर्जुनके
बाहुओंके पीछे चला करती है, यह वसीकी दोनों जङ्घाएँ हों ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुदं वितन्वन्पटुतरटंकृतिकम्पिताटवीकः ।

कुटिलमतनुर्तार्जुनः कराम्यां गुणमिव दण्डमध्यास्य गारिडवस्य ॥

पवनसखदृशोरिति । अथ अर्जुनः पवनसखस्यानेदृशोर्नयनयोर्मुदं हयं वितन्वन्
जनयन् सन् पटुतरया गभीरया दृङ्कृत्या धनुष्टङ्कारेण कम्पिताटवीकः कम्पित-
खाण्डववनः कराम्यां हस्तान्याम् अस्य स्वहस्तयुतस्य गारिडवस्य गुणमिव रज्जु-
मिव दण्डमपि कुटिलं वक्रमकुलम् । ययार्जुनो धनुषो गुणप्रत्यञ्चामाकृष्टवर्तितया
तया तदङ्गोपि न तो जातः, एतेन बलवदाकर्षणं व्यञ्जितम् ॥ ११२ ॥

इसके बाद वायुके सखा अग्निदेवकी आँखोंको सन्तुष्ट करनेवाले अर्जुनने गम्भीर
धनुष टंकारसे वनको कँपाकर गारिडवके गुण-प्रत्यञ्चाकी तरह उसके दण्डवो भी टेढ़ा कर
दिया, अर्थात् जोरोंसे खींचकर कुका दिया ॥ ११२ ॥

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमेत्य स संननाह हर्षात् ।

वलरिपुमणिनीलमुत्प्रवालं वनमशितुं वडवास्यभूरिवाग्निः ॥ ११३ ॥

अथेति । अथ अर्जुनेन धनुषि टंकारिते सति गरुडध्वजः कृष्णः वलीमुखध्वजः
कपिध्वजोऽर्जुनश्च तयोः अनुमतिम् अनुज्ञामेत्य प्राप्य सः अग्निः वलरिपुमणि-

नीलम् इन्द्रनीलमणिश्यामम् उष्णवालम् उद्रतनूतनपल्लवं वनम् अशितुं भक्षितुं दाहयितुं हर्षात् प्रसादमादाय सन्ननाह उद्यतोऽभूत्, बढवास्यमूः बढवानलः इव इन्द्रनीलमणितुल्यश्यामम् उद्गतविद्रुमं च वनं जलम् अशितुमिव, अयमाशयः—अर्जुनेन धनुषि टंकारिते कृष्णार्जुनानुमतिमादायाग्निः वनम् दग्धुं प्रवृत्तः, कीदृशं वनम् ? इत्याह—चलरिपुमणिनीलम् इन्द्रनीलमणिश्यामलम्, उष्णवालम् उद्रितनूतनपल्लवं च । यथा बढवानलो वनम् जलम् अशितुं प्रवर्त्तते, वनं जलं तत्रापि—इन्द्रनीलमणिश्याममिति उष्णवालमिति च विशेषणं बोध्यम्, तत्रान्यविशेषणस्य सम्मुद्रजलपक्षे—प्रकटविद्रुमम् इत्यर्थः । श्लिष्टविशेषणोपमालङ्कारः ॥११३॥

इसके बाद गरुडध्वज—कृष्ण और कपिध्वज—अर्जुनकी अनुशा प्राप्त करके अग्निदेवने इन्द्र नीलमणि की तरह श्यामवर्ण एवं नूतन पत्रोंसे युक्त उस खाण्डवनकी दग्ध करनेकी सहर्ष तैयारी की, जैसे बढवानल—इन्द्रनीलमणि श्यामल तथा विद्रुमोंसे युक्त समुद्र जलको शोषित करनेकी तैयारी करता है ॥ ११३ ॥

शोणरुचा शिखयातिमहत्या बाणपुरावृतिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्त्ववृधेऽग्निः ॥११४॥

शोणरुचेति । अथ चण्डतरः अतिभीषणः अग्निः बाणपुरस्य शोणितपुरसंज्ञाख्यातस्य बाणासुरनगरस्य आवृतिवासनया प्राकाररूपतयाऽवस्यानस्य संस्कारेण इव अतिमहत्या विशालया शोणरुचा रक्ताभया शिखया निजऽज्वालाया अस्य खाण्डववनस्य कुण्डलनां कुण्डलाकारेण समन्ततो वेष्टनम् कलयन् कुर्वन् अवृधे समृद्धिमाप । पुरा बाणासुरस्य नगरं शोणितपुराख्यं वह्निना प्रकारभावं गतेनावेष्टयत, तत्संस्कारेणवाग्निरिदं खाण्डवं वनमपि स्वीयया रक्ताभया ज्वालाया समन्ताद् वेष्टयित्वाऽवर्धतेत्यर्थः । तोटकं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा, तोटकवृत्तमिदं 'भम-भागौ' इति ॥ ११४ ॥

अतिमयानक वह अग्नि अपनी लाल ज्वालासे उस खाण्डव वनको चारो ओरसे कुण्डलाकारसे वेष्टित करके बढ़ने लगा, उसका वह वेष्टित करना ऐसा लगता था मानो पुराने समयमें आग ने बाणासुरकी राजधानी शोणितपुरको प्राकार वनकर घेरा था, वही वासना—संस्कारके वश इस समय वह खाण्डव वनको समन्ततः वेष्टित कर रही हो ॥

प्रथमं पावकपिङ्गे परिरभ्य गृहीतपल्लवोष्टपुटे ।

उपकण्ठे वनराजेरुदगादाकुलकपोतनादततिः ॥ ११५ ॥

प्रथममिति । पावको वह्निरिव पिङ्गः विटः तस्मिन् प्रथमं परिरभ्य समन्ततो वेष्टयित्वा आलिङ्ग्य च गृहीतः चुम्बितः दग्धुं दृष्टश्च पल्लव एव ओष्टपुटे येन तादृशो सति वनराजेः वनपङ्क्तेः प्रियायाः उपकण्ठे समीपदेशे गलदेशे च आकुलानां भव-

अस्तानाम् कपोतानां पारावतानां नादततिः आक्रन्दशब्दः (कपोतनादतुल्यः सुरतसुखशब्दश्च) उदगात् आविरासीत् । विटेन प्रियाया आलिङ्गनेन ओष्ठं पातुं प्रभुरया च प्रियाया रसावेशवशात् कपोतशब्दोपमः शब्दः प्रकटीभवति, तथैव वह्ने वनराजिं समन्ततो वेष्टयित्वा तदीयपल्लवान्दग्धुं प्रभृत्ते सति भीतानां कपोतानां संभ्रमध्वनिराविरासीदित्यर्थः ॥ समासोक्तिरलङ्कारः, 'समासोक्तिः परिस्रुतिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति तल्लक्षणात् । संभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकृजितानां कपोतनादसाम्यं चोक्तं रतिरहस्ये यथा—'आदौ रतं घाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्' । तत्र भावुककपोतवारिदेत्यादिना रत्यायासजनितो हुंकारो मणितमिति च ॥ ११५ ॥

विट जब आलिङ्गन करके प्रियाका अधर ग्रहण करता है तब उस प्रियाके कण्ठसे कबूतरके शब्दके समान रतिकालिक शब्द निकलता है, पावक रूप विटने प्रिया रूप अटवीका वेष्टन करके ओष्ठ रूप पल्लव पकड़ा है, कबूतर आर्त्तनाद करते हैं, मानो अटवी मणित कर रही हो ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रवलीभवतो भगवतः पवमानसखस्य तमालादिषु केषुचित्तरुपु पर्णोच्चयायमानैर्धूमैः किंशुकादिषु केषुचिद्द्रुमेषु स्तवकायमानैर्ज्वालाकंदलैस्तिलकादिषु केषुचित् पचेलिमफलबीजायमानैः स्फुलिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु वल्कलायमानैरालोकैर्नोडवत्सु केषुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानैः प्लोर्षचटचटत्कारैश्च परितः परीतमपि तद्वनं मुहूर्तं यथापुरमवतस्ये ॥

क्रमेणेति । क्रमेण शनैः शनैः प्रवलीभवतो वर्धमानस्य भगवतः सर्वसामर्थ्यशालिनः पवमानसखस्य वायुसखस्याग्नेः तमालादिषु केषुचित्तरुपु कतिपयद्रुमेषु पर्णोच्चयायमानैः पत्रराशिवदाचरद्भिः धूमैः (वर्धमानस्य वह्नेर्धूमराशिः केषुचित् तमालादिषु तरुषु तपत्रराशिरिव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः) किंशुकादिषु रक्तकुसुमेषु केषुचिद्द्रुमेषु स्तवकायमानैः पुष्पगुच्छशोभाभावहद्भिः ज्वालाकन्दलैः ज्वालाजालैः (वहेज्ज्वाला किंशुकादितरुपुष्पस्तवकतया प्रत्यभासतेत्यर्थः) तिलकादिषु केषुचित् रक्तबीजेषु तरुषु पचेलिमफलबीजायमानैः पक्षफलबीजवत्प्रेष्यमाणैः स्फुलिङ्गैः (तिलकादिरक्तबीजतरुषु वह्निस्फुलिङ्गाः पक्षतद्बीजबुद्धिमकूपतेत्याशयः) हरिचन्दनादिषु केषुचित् रक्तत्वष्टु विटपिषु वृक्षेषु वल्कलायमानैः तत्तत्त्वल्कलतुलामधिरोहद्भिः आलोकैः वह्निप्रकाशैः, (वहेरालोकाः रक्तत्वष्टां हरिचन्दनादितरूणां

१. 'दद्रुद्रुमेषु' । २. 'पत्रोच्चयाय' । ३. 'केषुचित्स्तवका' ।

४. 'पवित्रम्' । ५. 'केषुचिद्रक्तलायमानैः' । ६. 'प्रोचचटचटत्कारैः' ।

७. 'सर्वतः' । ८. 'तद्वनं यथापुरम्' । इति पा० ।

निकटे तदीयत्वञ्चाहुदिमुदपादयन्निति भावः) नीदवत्सु पक्षिद्वीरशालिषु केचु-
 च्छिदादितरुषु परस्परम् अन्योन्यं पक्षिणां पक्षाम्यां ताडनेन प्रहारेण यद्गतं तद्-
 दाहचरद्भिः रटनादमानैः प्लोचचटचटकारैः दाहजन्यचटचटाशब्दैः (अग्नेश्चटचटा-
 सत्त्वो नीदवत्सु चटादितरुषु पक्षिणां पक्षताडनानीव प्रतीयन्तेस्मेति) परितः
 परीतं व्याप्तमपि तद्वनम् यथापुरम् पूर्ववत् अवतस्थे । दाहपूर्वम् अपि तत्र वने
 तमालादिपत्राण्यासन्नेव, किंशुकस्तवका अभवन्, तिलकबीजानि रक्षाम्यासन्, हरि-
 चन्दनवृक्षलानि चालोकवर्णान्यासन्, पक्षिणोऽन्योन्यं पक्षाम्यां प्राहरंश्च नीदेषु
 सम्प्रति दाहे प्रवर्तमाने धूमस्तमालपत्रात्मना, ज्वालाजालः किंशुकस्तवकरूपतया,
 अग्निस्फुल्लिहारकामतिलकबीजत्वेन आलोक्य हरिचन्दनवृक्षकलतया, दाहचटचटा-
 शब्दाश्च पक्षिपक्ष्मातत्वेन सभान्यमानाः किमपि नूतनत्वमभावयन्तो वनस्य यथा-
 पूर्वत्वं द्योतयन्तीति बोध्यम् ॥

क्रमशः जड आगदी वृद्धिं दुर्गं तत्र तमालादि वृक्षौ पर आया इमा धूम तमालका
 पत्रा सा ल्यता या, जाल पुष्पवाले किशुकादि वृक्षौ पर आई दुर्गं बह्विकी ज्वाला पुष्पगुच्छ
 सी प्रतीत होती थी, तिलकादि वृक्ष पर फैलते हुए बह्विस्फुरिष्णु वन वृक्षोंके रक्तवर्ण
 बीजके समान मालूम पडते थे, हरिचन्दनादि वृक्षों पर पड़ता हुआ बह्विस्फुरिष्णु वन वृक्षोंके
 वल्कलकी समता या रहे थे, और घोंसलावाले वृक्षों पर दाहकी चटचटध्वनि ऐसी
 मालूम पड रही थी मानो पक्षिगण आपसमें पक्षप्रहार कर रहे हों, इस तरह आगले
 वेष्टित होने पर भी वह वन यथापूर्वकी स्थितिमें प्रतीत होता था ॥

हुताशनपरित्रासादुज्ज्वलन्त्या वनश्रियः ।

कवरीव श्रद्धा वेगात्कापि धूम्या स्वमानशे ॥ ११६ ॥

हुताशनेति : हुताशनपरित्रासात् अग्निमयात् उज्ज्वलन्त्याः वनं विहायोर्ध्वं
 गच्छन्त्याः वनश्रियः काननलक्ष्म्याः वेगात् संभ्रमवशात् शल्या मुक्तवन्धा कवरी-
 केसमार इव धूम्या धूमराशिः खम् आकाशम् आनशे व्याप्तवती । अग्निमयात्
 खाण्डववनं हित्वा गच्छन्त्या वनश्रियो वेगेन शल्यायाः कवरीयाः सरशी धूमराशि-
 र्दिवि वितायतेस्मेति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निके मयसे खाण्डववनको छोड़कर कपरकी ओर आगती हुई वनलक्ष्मिके वेगवश
 खुले हुए कैशमारके समान प्रतीत होनेवाली धूमराशि आकाशमें फैल गई ॥ ११६ ॥

बल्यं धूमरेखाया वत्सर्गिण्योसर्वां बभौ ।

माविनः शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ॥ ११७ ॥

बल्यमिति । धूमरेखायाः धूममालायाः बल्यं मण्डलम् योसर्वां देवानां वार्त्तमि
 मार्ग आकाशे माविनः अविप्यतः शरकूटस्य बाणनिर्मितशालायाः परितः यावत्

मानसूत्रवद् मानसूत्रमिव बभौ । गृहं निर्मित्सुः पूर्वं यावत्तिदेशे गृहं निर्मेयं
तावन्तं देशं मानसूत्रेण मितोते, आकाशे व्याप्तं धूमरेखावलयं भाविनो वाणगृहस्य
मानसूत्रमिव प्रतीयते स्म आकाशे वाणा व्याप्स्यन्ति, वाणैर्गृहमिव निर्मितं भवि-
ष्यति तस्य निर्मान्य मानस्य गृहस्य मानसूत्रमिव धूमरेखावलयं दिवि प्रतीयते-
स्मेति भावः ॥ ११७ ॥

आकाशमें फैला हुआ धूमरेखामण्डल ऐसा लग रहा था मानो अर्जुन द्वारा छोड़े
गये बाणोंसे बननेवाले आकाशस्थायी वाणनिर्मित गृहका मानसूत्र (नक्शा) बनाया जा
रहा हो ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जर्न ! त्वं
मल्लं वृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

बाहोर्बलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः

स्फोटारवं स ऋदिति स्फुटयांचकार ॥ ११८ ॥

अस्यैवेति । भोः जन हे संसारस्थलोक, त्वं मरुतां देवानां मल्लं प्रधानयोध-
मिन्द्रमपि वृणाय मन्यमानम् अनाद्रियमाणम् अस्य पुरो विक्रान्ततः गाण्डिवभृतः
गाण्डिवाख्यघनुर्धरस्यार्जुनस्य बाहोः भुजयोर्बलं सामर्थ्यं पठ पठ भूयोभूय उच्चा-
रय इति वदन् इव कथयन्निव सोऽग्निः ऋदितित्वरया स्फोटेन वंशादीनामग्नि-
संयोगजेन दलनेन य आरवः पटपटाशब्दस्तं स्फुटयांचकार प्रकटयामास । अग्नौ
प्रसरति वंशादयः पटपटाशब्दं कुर्वते मन्ये तेः शब्दैरग्निः संसारवासिनो बोधयति
यद्ययं शक्रमप्यनाद्रियमाणमर्जुनस्य पराक्रममेव स्तुतेति । उप्येक्षालङ्कारः ॥ ११८ ॥

आगके फैलने पर वंशादिके विदलित होनेसे पट पट शब्द होने लगें, मानो आग
उस पटपटा शब्दके द्वारा लोगोंसे कह रही थी कि अरे ओ संसारके वासिन्धो, देवताओंके
प्रधान इन्द्रको भी जिसने वृणवत् समझा, अर्जुनके उस बाहुबलकी ही तुम स्तुति
करो ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदभिकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।

निशातवअक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयत्राज्जगृहुर्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

स्वपार्श्वेति । स्वपार्श्वयुग्मे आत्मनो द्वयोर्भागयोः ज्वलन्तः दीप्यमानाः अग्नि-
कान्दलाः वह्निःसमूहा येषां ते तयोक्ताः, वनान्तभाजः स्वाण्डववनमध्यवर्त्तिनः मह-
त्तरा अजगराः सर्पमेदाः, निशातं तीक्ष्णं यद्भक्षम् कुलिशं तत्क्षतेन तत्प्रहारेण
निःस्रुतासृजाम् निर्गतशोणितानाम् महीभृताम् पर्वतानाम् दशां तुलाम् अयत्नात्

१. 'हे जन' । २. 'मन्यमानः' । ३. 'बाहोः' । ४. 'स्फुटयाम्बभूव' ।
५. 'ऋतिनिःस्रुतासृजाम्' । इति पा० ।

प्रयासं विनैव जगृहः अवापुः । अजगराणां पार्श्वयोर्दीप्ता अग्रयः स्थितैस्त्वरग्निभि-
स्तेज्जगरा इन्द्रचक्रप्रहारनिर्गतासृजं पर्वतानां तुलनामन्त्रापुरिति भावः । अजगराः
पर्वता इव तत्पार्श्वस्या बह्वयश्च चक्रप्रहारस्रुतशोणितोपमाः प्रत्यभासन्तेति पर-
मार्थः ॥ ११९ ॥

उभय भागमें जिनके अग्निवी ढेर लग रही है ऐसे खाण्डववनवर्त्ती बड़े बड़े अजगर
इन्द्र द्वारा किये गये वज्रप्रहारसे निकले हुए रुथिरसे युक्त पर्वतोंकी समताको विना
किसी प्रयासके प्राप्त कर रहे थे ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरन्त्राणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिर्वलम्बितदन्तमुसला-
नि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसृक्भागविन्यस्तजग्धार्घसह-
कीपल्लवकवलानीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने खाण्डववने आमूलं मूलपर्यन्तम् अनलार्चिभिः अग्निशि-
खाभिः अवलम्बितानि घृतानि दन्तमुसलानि येषां तानि तयोक्तानि स्तम्बेरमाणं
गजानां निकुरन्त्राणि समूहाः प्रेमपरवशतया स्नेहवशंवदतया वशासु करिणीषु
वितरितुं प्रदातुम् स्वेषाम् सृक्भागेषु विन्यस्ताः स्थापिता जग्धार्घाः भक्षितार्घाः
सहकीपल्लवानां कवला आसा येषां तानीव क्षणम् कियत्कालपर्यन्तम् अलक्ष्यन्त
प्रतीयन्ते स्म । अग्निना मूलपर्यन्तं दह्यमानदन्ता गजाः स्वप्रियाम्यो दातुं सृक्क-
स्यापितसहकीपल्लवा इव प्रतीयन्ते स्मेत्यर्थः । सहकीपल्लवानामतिरक्ततया तत्प-
ल्लवानां करिमिराद्रियमाणतया च सृक्कभागेष्ववस्थापनस्य स्वभावसिद्धतया
चेयमुपेक्षा ॥

उस वनमें कुछ हाथियोंका समुदाय था, उनके लम्बे लम्बे दाँतोंकी जड़तक आग
फैल गई थी, लाल लपटें उनके सृक्भागसे ऐसी लग रही थी, नानों वे हाथी अपनी
प्रियतमा इधनियोंकी प्रेमोपहारके रूपमें देनेके लिये अपने सृक्भागोंमें अर्धभक्षित सल्ल-
कीके पल्लव दवाकर रखे हों । सहकीके पल्लव लाल होते हैं, अत एव उन्हें अग्निज्वालाका
उपमान बनाया गया है । सहकीपल्लव हाथियोंका प्रिय आहार है । देखिये—‘जग्धार्घ-
नंवसहकीकितलक्षैस्तत्याः स्थितिं कल्पयन्नन्योवन्यमतद्गुहः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति’
मालतीमाधव ॥

सविध्वलनोष्मवीचिभिः सपदि म्लानकपित्थशाखिनाम् ।

परिपाकसिताः फलव्रजाः प्रबभुः स्फोटकचुद्रुद्रा इव ॥ १२० ॥

नविधेति । सविधे समीपदेशे ज्वलनस्य अग्नेः ऊष्मणां ज्वालानां वीचिभिस्त-
रुहैस्तत्काले सद्यः म्लानानाम् शुष्यताम् कपित्थशाखिनाम् तदाक्षयया प्रसिद्धानां

तत्पान परिभाषिताः समन्ततः पाकेन शुभ्रतां गताः फलवन्नाः फलानि स्फोटक-
बुद्बुदा इव दाहयन्त्याः विस्फोटका इव प्रवसुः भासन्ते स्म । कपित्थतरोरबोद्धो
ज्वला वह्निना स्थानस्य तत्तरोः फलानि दाहकृत्वविस्फोटकमुलां दधुरित्यर्थः ॥ १२० ॥

कपित्थमन्ने नीचे फँटती हुई अग्निवी स्वायसे तत्काल कुल्हे हुए कपित्थ वृक्षके
फल जो कपित्थपाकसे शुभ्र हो गये, वे ऐसे लगते थे मानो दाहसे वन वृक्षके शरीरपर
बुद्बुदके समान बुद्बुदसे छाये निकल आये हों ॥ १२० ॥

निशि केवल तमसि दीर्घतनुं निजजातिमोषवितरुं निखिलम् ।

इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥

निशांति । निशि रात्रौ तमसि अन्धकारे केवलम् एव दीप्ता भासुरा तनुः देह-
लना यस्यास्तां निजजातिं स्वजातिम् निखिलम् निशाप्रकाशिनं समस्तम् औषधि-
तरुं विजेतुम् परान्वितुम् इव इतरे निशाप्रकाशशीलतरुनिशास्तमालाद्यस्तरवः
दिवसेऽपि अतीवतरां नितराम् जज्वलुः दिदीपिरे । 'न वन्धुमध्ये धनहीनजीव-
नम्' इति नीतेरिव तमालाद्यो वृक्षा निशाप्रकाशिन औषधितरुं स्वर्द्धया जेतु-
मिव दिवसेऽपि (स्वाण्डवदाहे दृश्यमानतया) अतीव जज्वलुरिति भावः ॥ १२१ ॥

कुछ औषधिवृक्ष रातमें अन्धकारमें ही केवल चमकते हैं, ऐसी अपनी जातिको
उत्तम तरहके समस्त औषधिवृक्षोंको जीतनेके लिये उनके वर्गसे अतिरिक्त वर्गमें पड़नेवाले
यह पलायनमालादिवृक्ष (स्वाण्डवदाहके समान) दिनमें भी खूब प्रज्वलित हुए ।
जैसे कोई अपने सजातीयकी प्रतिस्पर्द्धामें उनके द्वारा किये गये कार्यको और बढ़ा चढ़ा
करके उसे पराजित करना चाहता है, वही तरह केवल रात्रिमें अन्धकारमें चमकनेवाले
इन ऊँचे औषधिवृक्षोंको पराजित करनेके लिये यह पलायनमालादि वृक्ष दिनमें भी
प्रज्वलित हो उठे ॥ १२१ ॥

इतदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवशृता निहतोऽपि ।

तन्निषङ्गयुगवाणगणानां संख्यया प्रतिमदत्त्वनकार्पात् ॥ १२२ ॥

इत्येति । तत्र स्वाण्डववनदाहकाले गाण्डिवशृता अर्जुनेन निहतः पलायनकाले
खण्डितः अपि इतदानवनिशाचरवर्गः सगर्वदैत्यराक्षसगणः तन्निषङ्गयुगवाणगणानां
तत्तूर्णारद्वयवर्चिःशरसमुद्ययानां सङ्ख्यया प्रतिमदत्त्वं स्वर्षान् अकार्पात् । अर्जुनः
शतशः खण्ड्यमानास्ते तद्व्यागसंख्यया तुलानवन्, यथा तव तूर्णारयुगले कोटि-
चांगानां तथा त्वया खण्डितानामस्माकमपि वपुषां कोटिरिति स्वर्षामिवायश्निति
भावः । अत्यनीकमलङ्कारः । स्वागता वृत्तम् ॥ १२२ ॥

स्वाण्डववनदाहके समान गाण्डिवधारी अर्जुन द्वारा मारते हुए राक्षस दैत्य आदि
खण्ड खण्ड कर दिये गये—मर गये, फिर भी उन्होंने अर्जुनके तूर्णारयुगले गड़नेवाले

बाणोंकी सङ्ख्यासे स्पर्द्धा करना नहीं छोड़ा । अर्जुनसे नहीं उनके बाणोंसे संख्यामें स्पर्धाती की । उन्होंने यहाँ स्पर्धाकी कि जिस प्रकार तुम्हारे बाणोंकी सङ्ख्या कोटि है, उसी तरह हमारी देह भी कट कर कोटि हो रही है, फिर हम क्या कम हैं ॥ १२२ ॥

ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गीः द्वेडसारघृतसेचनमृद्धीः ।

सर्पपुंगवततीरतिहृष्टः शङ्कुलीरिव चर्चर्व कृशानुः ॥ १२३ ॥

ज्वालनापेति । कृशानुः अग्निः ज्वालानां निर्जाशखानां तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलिताङ्गीः वक्त्रीभूतावयवाः द्वेडसारो विपरसस्तदेवधृतं तस्य सेचनेन उष्णेन मृद्धीः कोमलाः, शङ्कुलीः चक्राकृतिभक्ष्यविशेषान् (‘जलेबी’ इति भाषायां ख्यातान्) इव सर्पततीः सर्पसमुदायान् अतिहृष्टः अतिप्रसन्नः सन् चर्चर्व अभ्यव-जहार । यथा कोपि तापवक्त्राः घृताफात्रे शङ्कुलीरतिप्रसन्नतया चर्चयति तथा अग्निज्वालाया वक्त्रीभूतसर्वावयवा विपरसरूपेण घृतेनासिक्ततया मृद्धीः सर्पततीः शङ्कुलीरतिप्रसादेन चर्चयामासेति भावः । समस्तवस्तुविषयं रूपकमलङ्कारः ॥ १२३ ॥

अग्निज्वालाके अतिशय तापसे कुण्डलाकार हो गये हैं अङ्ग जिनके पेसी, एवं विष-रसस्वरूप धीके सेचनसे कोमल जलेबीके समान सर्पसमुदायको अग्निदेवने अति हृष्ट होकर चबाया ॥ १२३ ॥

तावत्तक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरूढ द्विपं

वज्रं न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता संनाहयन्वाहिनीम् ।

ब्रह्माण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-

रातस्तार नभस्तलं जलधरैरारब्धघोरारवैः ॥ १२४ ॥

तावदिति । तावत् यावदर्जुनेन खाण्डवे दह्यमाने सर्पा अदहन्त तस्मिन् काले शक्रः इन्द्रः तक्षकस्य तदाख्यस्य सर्पराजस्य रक्षणाय दाहाप्राणाय सहसा इदिति द्विपम् हस्तिनमैरावतम् अधिरूढ तदीये मूर्ध्नि ऐरावतशिरसि वज्रं नाम स्वमायुधं न्यस्य निधाय मरुतां वाहिनीम् देवसेनां संनाहयन् युद्धांयोत्साहयन् ब्रह्माण्ड-प्रतिरोधनेन ब्रह्माण्डभित्तौ प्रत्याघातेन विमुखैः पराङ्मुखीभूतैः प्रत्यावृत्तैः आर-ण्यजैः वन्यैः (खाण्डवदाहोत्थैः) धूमैरिव स्थितैः आरब्धघोरारवैः आरब्धभीषण-नादैः जलधरैः मेघैः नभस्तलम् आकाशदेशम् आतस्तार आच्छादयामास । याव-त्खाण्डवे सर्पा दग्धुमारब्धास्तावदिन्द्रः स्वप्रियस्य तक्षकनागस्य रक्षार्थं द्विपमधि-रूढ देवसेनां युद्धांयोद्योजयन्सन् मेघैरम्बरतलमाच्छादयन्ते च मेघा ब्रह्माण्डप्रति-घातपरावृत्ता धूमा इव प्रतीयन्ते स्मेति भावः ॥ १२४ ॥

जब खाण्डववनमें सर्प जलने लगें तब इन्द्रने तक्षककी रक्षाके लिये अपने हाथी ऐरावत पर चढ़कर उसके मन्त्रक पर वज्र रखा, देवसेनाको युद्धके लिये तैयार किया, और

मृगण्डमिसिते प्रतिहत होकर प्रत्याग्न धूमके समान प्रतीत होनेवाले मेघोंसे आकाशको आच्छादित कर दिया ॥ १२४ ॥

ततस्तेरनेकैर्नाकैकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्मिति-
शिखराणामिव वेगादापततां वारिधौ वाडवह्व्यवाडपि कवलितोऽयमस्मा-
भिरितीव विद्युतः प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव पर्जन्यानामासारसर्वा-
भिसारेण निर्वापिते वनान्नौ मनाक्श्यामायमाने सति शोणायमानलो-
चनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शरकदम्बैरम्बरे निखलन्ममाकलितां
शालां छत्रीकृत्य पुनरपि समुन्नीयमाननिजकेतुर्वधुः भगवानुद्दिपे ॥

तत इति । ततः तद्वक्त्रकार्यमिन्द्रस्य संरम्भं दृष्ट्वा तैः प्रसिद्धैः नाकैकसाम्
देवानाम् वनीकैः सैन्यैः मत्सरेण द्वेयेण तेषाम् कृष्णपार्श्वपावकानाम् उपरि निपा-
त्यमानानाम् दिशामेव भितीनाम् इव (ये मेवा देवसैन्यैरर्जुनाद्युपरिपात्यमाना-
दिग्मिच्छय इव प्रतीयन्ते स्म तेषाम् इत्येकं मेघविशेषणम्) वेगादापतताम् जवे-
नागच्छताम्, वारिधौ सागरे अयम् वाडवह्व्यवाड् बडवानलः अपि कवलितः
मक्षितः इति इव एतद् बोधयितुमिव विद्युतः चपलाः प्रकाश्य श्रोतयित्वा गर्जि-
तेन स्तनितेन तर्जयताम् भीषयताम् इव (इदं द्वितीयं मेघविशेषणम्, समुद्रे
जलेन सह वाडवाग्निरपि मक्षित इति स्वमुत्कर्षं बोधयितुकामा इव मेघा विद्युतः
प्रकाशयन्तीति तदर्थः) पर्जन्यानाम् मेघानाम् आसारस्य धारासम्पातस्य सर्वा-
भिसारेण सर्वोद्योगेन अविरलबुद्ध्येत्यर्थः निर्वापिते शमिते वनान्नौ स्नाण्डववनवद्भौ
मनाक् स्वल्पं श्यामायमाने धूमाग्नारादिभावेन मन्दीभूते सति, शोणायमान-
लोचनेन कोपरस्त्रीभूतचक्षुषा कपिकेतनेन अर्जुनेन तत्प्रतिचिकीर्षया इन्द्रकृतबुद्धि-
द्वारा स्नाण्डववनवद्भाहे जायमानस्य विघ्नस्य निवारणाय अम्बरे आकाशे निख-
लन्मं कुक्ष्यस्तम्भाघाधारवर्जम् शरकदम्बैः बाणगणैः आकलिताम् रचिताम्
शालाम् बाणमयं भवनम् छत्रीकृत्य छत्रभावेनादाय पुनः अपि समुन्नीयमान
ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो निजस्य वह्नेः केतुर्वधुः येन तथाविधः भगवान् उपर्वधुः वह्निः
उद्दिपे प्रज्ज्वाल । 'धारासम्पात आसारः' 'सर्वाभिसारः सर्वोद्यः सर्वसंहन-
नार्यकः' 'शोचिक्लेश उपर्वधुः—आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः'
इति च सर्वत्रामरः ॥

इमके बाद वे अनेक स्वर्गवासियोंके सैन्य-कृष्ण अर्जुन तथा पावकके ऊपर द्वेपते
दिशा रूप दीवारें डाल रहे हैं इस तरह प्रतीत होनेवाले एवं वेगसे आते हुए, समुद्रमें
इन मेघोंने केवल जल ही नहीं बडवानल भी पी लिया है इस बातको जाहिर करनेके

लिये विजलियोँ चमकाकर अपने भयङ्कर गर्जनसे लोगोंको डरवाते हुए। मेघोंके वर्षापात रूप सर्वात्मक दधोगत्ते बुझकर जब खाण्टवाग्नि कुछ कम पट्कर श्यामसा लगने लगा तब कोपसे लाल हो रही हैं आखें जिसकी ऐसे कपिध्वज-अर्जुन द्वारा आकाशमें बिना किसी अवलम्बनके बाणों द्वारा बनाए गए शालाभवनको दत्ता बनाकर फिरसे ऊपर उठाया है अपने ध्वजरूप धूमको जिसने ऐसे भगवान् अग्निदेव पुनः उदीपित हो ठठे ॥

तत्रान्तरे प्रोषितवल्लभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेनं निगीर्य दहनार्चि-
रुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निर्वृत्य दिवं प्रयान्तीभिर्घनधाराभिरिव पन्नग-
कन्यकाभिः सह वनादुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बितमेव श्वेतवाहनः
शितमुखेन शिलीमुखेन रसनायामिव ग्रीवायामपि द्विधा विदल्लयांचक्रे ॥

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोषितवल्लभतया तक्षकस्य पत्न्युः कुरु-
क्षेत्रगतत्वेन पतिवियुक्तया (तक्षकपत्न्या) प्रेम्णा पुत्रवान्सत्येन कुमारम् बालम्
अश्वसेनं नाम निगीर्य सुरक्षाय कण्ठे निधाय दहनस्याग्नेरर्चिषां ज्वालानाम् उष्ण-
स्य उष्णस्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्ततया पुनरपि निर्वृत्य परावृत्य दिवं
प्रयान्तीभिः आकाशं प्रति निवर्त्तमानाभिः घनधाराभिः मेघवृष्टिभिः इव पन्नग-
कन्यकाभिः नागकन्याभिः सह वनात् दह्यमानात् खाण्डववनात् उत्पतन्तीम्
उड्डीय गच्छन्तीम् तक्षककुटुम्बिनीम् तक्षकस्त्रियम् श्वेतवाहनः अग्निदत्तदेवताश्व-
युक्तरथारूढः अर्जुनः अविलम्बितम् शीघ्रम् एव शितमुखेन तीक्ष्णाग्रभागेन शिली-
मुखेन घाणेन रसनायाम् जिह्वादेशे ग्रीवायाम् कण्ठदेशेऽपि च द्विधा द्वयोः स्था-
नयोः स्फण्डद्वयं वा विदलयां चक्रे अच्छैस्मीत् । अयमर्थः—यदा वृष्ट्याशम्यमा-
नोऽप्यग्निरर्जुनरचितशरमयशालाच्छत्रमादाय पुनरदीप्यत तदा वियुक्तपतिका
तक्षकस्त्री प्राणरक्षाय कतिभिः नागकन्याभिस्तसह ततो वनादुत्पत्ता, वियत्युत्प-
तन्त्यश्च ता बह्विज्वालां सोढुमशक्ततया—पुनर्दिवं परावर्त्तमाना जलधारा इव प्रती-
यन्ते स्म, एवमुत्पतन्तीं तां तक्षकवधूमर्जुनो निशिताग्रेण स्वशरेण जिह्वायां शिरसि
च द्विधाऽच्छिन्नदिति ॥

उक्त समयमें तक्षक कुरुक्षेत्र गया था, अतः अकेली तक्षक की स्त्री पुत्रके प्रति वात्सल्यसे
उठे निगल गई, (सुरक्षित स्थान कण्ठमें रख लिया) और नागकन्याओंके साथ उस
वनसे ऊपर की ओर उड़ी, उड़ती हुई नागकन्याएँ ऐसी लग रही थीं मानो आगको बुताने
के लिये इन्द्र द्वारा छोड़ी गई जलधाराएँ आगकी गर्मीको नहीं सह सकनेके कारण पुनः
आकाशकी ओर लौटी जा रही हों, ऊपरकी ओर जाती हुई तक्षक पत्नीको देखकर शीघ्र ही
श्वेतवाहन अर्जुनने तीक्ष्ण मुखवाले अपने बाणसे जीमकी तरह गर्दनके भी दो स्फण्ड कर

१. 'निवृत्य' । २. 'शातमुखेन' । ३. 'ग्रीवायां द्विधा' । ४. 'विदलिनां
चक्रे' । इति पाठः ।

दिये । जीम तो नागिनिओंकी पहलेसे ही दिवा रहती है, अर्जुनने अपने तीक्ष्ण बाणसे उस तक्षककीका गला भी ढेधा कर टाटा ।

नमसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुमुचाम् ।

तस्मिन्खाण्डववह्नौ तक्षकपत्न्याः कवन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

नमसीति । नमसि आकाशे (अर्जुनेन) शरकूटे बाणमये गृहे कृते सति आशु-
गविनुन्नम् वायुचलितम् अम्बुमुचाम् मेवानाम् कवन्धम् एव उदकमेव तस्मिन्
खाण्डववह्नौ न पपात न पतितम् , परम् आशुगविनुन्नम् अर्जुनशरच्छिन्नम् तक्षक-
पत्न्याः कवन्धम् अपमूर्धकलेवरम् तस्मिन् खाण्डववह्नौ पतितम् । अर्जुनेन बाण-
मयशालानिर्माणद्वारा निरुध्यमानाः पयोदजलधारास्तु तत्र खाण्डववह्नौ न पेतुः
परं तक्षकपत्न्या बाणच्छिन्नं शिरः पतितम् । अत्र कवन्धद्वयपाते प्रसक्ते पातस्य
तक्षकपत्नीकवन्ध एव नियमनात् परिसंख्यालङ्कारः ॥ ‘आशुगौ वायुविशिखौ’
इत्यमरः । ‘कवन्धमुदकेन स्त्रीगतमूर्धकलेवरे’ इति वैजयन्ती । गीतिरद्वन्द्वः ॥१२५॥

जब अर्जुनने आकाशमें बाणोंका धर बना दिया, बाणोंसे अच्छिद्ररूपमें आकाशको
आवृत कर दिया तब वायुद्वारा चालित मेघका पानी खाण्डववह्निमें नहीं गिरा, परन्तु
बाणसे छिन्न तक्षककीका धड़-शिरसे शून्य गात्र खाण्डववह्निमें आकर गिरा ॥ १२५ ॥

अथ स कुपितः स्वयं कौशिकोऽपि चकितचकितं विर्यति विहितो-
पसरणं नवजननीशोकदयनीयं हृतवालं तमहिवालं परिगृह्य लालनया परि-
तोषमनैषीत् ॥

अथेति । अथ तक्षकवधुशिरश्छेदानन्तरम् कुपितः स कौशिक इन्द्रः स्वयं व्या-
लग्राही च विर्यति आकाशे चकितचकितं सभयं विहितोपसरणं कृतसञ्चारम् नवेन
सद्यः समुपस्थितेन जननीशोकेन मातृवधविपत्त्या दयनीयं शोण्यां दशां गतम्
हृतवालम् मातृमुखस्थतया मातुः शिरसिच्छिद्यमाने छिन्नपुच्छं तम् अश्वसेनं नाम
अहिवालं तक्षकपुत्रम् परिगृह्य गृहीत्वा लालनया आश्वासनेन परितोषम् सन्तो-
षम् अनैषीत् प्रापयामास । सर्पग्रहणसामर्थ्यद्योतनायैवेन्द्रस्य कौशिकपदेनोपादानं
बोध्यम् । ‘महेन्द्रगुग्गुलुकव्यालग्राहिषु कौशिकः’ इत्यमरः ॥

तक्षकका खाँके मारे जानपर कुपित होकर कौशिक इन्द्रने आकाशमें मयसे चलनेवाले
अश्वसेन नामक तक्षक पुत्रको—जितकी पूँछ मातृशिरश्छेद कालमें मातृमुखस्थ होनेके
कारण काट दी गई थी और जो तत्काल मरी माताके शोकसे दयनीय स्थितिको प्राप्त था
पकड़कर आश्वासन प्रदान करके सन्तोषित किया ॥

सुतं तमभ्येत्य सुरैरशेषैः कुव्यत्रयायुष्यत घोरमिन्द्रः ।

चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्तां यदग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥

सुतमिति । अथ अश्वसेनाश्वसनानन्तरम् क्रुध्यन् कुपित इन्द्रः सुतम् पुत्रम् अपि तम् अर्जुनम् अश्वैः सुरैः सह अस्येत्य उपेत्य घोरं यथास्यात्तथा अनुच्यत युद्धं कृतवान् । यत् यस्मात् सः अर्जुनो नामेन्द्रपुत्रः दावस्य खाण्डववनस्य अग्नि-मत्तां अग्नियुक्तत्वम् चक्रे, तक्षकस्य च अनग्निमत्ताम् (अग्निं मप्तातीत्यग्निमत्, तस्म भावोऽग्निमत्ता न अग्निमत्ता अनग्निमत्ता ताम्) यज्ञेऽग्निमन्थनानर्हत्वम्, सप-त्नीकस्यैव यज्ञेऽधिकारात्पत्नीवधेन यज्ञानर्हत्वम् चक्रे इत्यर्थः । यतोऽर्जुनः खाण्ड-ववने वह्निं ज्वालितवोस्तक्षकवधूं चावधीदत इन्द्रो देवसेनयोपेतस्तत्समीपमागत्यो-त्कटं युद्धमारब्धवानिति भावः । चाक्यार्थहेतुकं काम्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२६ ॥

तक्षकवधूके मारे जाने पर कुपित होकर इन्द्र समस्त देवसैन्य लेकर अर्जुनके समीप आकर घोर युद्ध करने लगे, क्योंकि अर्जुनने खाण्डववनको अग्निमान् प्रज्वलित कर दिया था, और तक्षकको अनग्निमत्—अर्थात् अपत्नीक होनेके कारण याज्ञिक कर्मानर्ह बना दिया था ॥ १२६ ॥

वनस्य तस्योपरि केवलं तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिनः ।

निषङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणा कुलानि कोलाहलकेलिमादधुः ॥ १२७ ॥

वनस्येति । तदा इन्द्रार्जुनयुद्धसमये वनस्य खाण्डववनस्य उपरि ऊर्ध्वभागो केवलम् सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य निषङ्गाः वृक्षरा एव नीडानि वासस्थानानि तेन्य उत्पतितानि बहिर्गतानि पत्रिणां बाणानां (पत्रिणामिति च) कुलानि समूहाः कोलाहलकेलिम् कलकलध्वनिक्रीडाम् आदधुः चक्रुः । तस्मिन्-वसरे केवलं तयोर्बाणा एव निषङ्गेभ्यो निर्गत्य निपत्य जृम्भन्त, शकुनयस्तु पूर्वमेव दग्धा अभूवन्निति भावः ॥ १२७ ॥

उत्त इन्द्रार्जुनयुद्धके समयमें खाण्डववनके ऊपर इन्द्र तथा अर्जुनके वृक्षरूप नीड-बोतलोंसे निकले पत्री-बाणरूप पक्षियोंके समुदाय ही कोलाहल करते रहे, पक्षी तो खाण्डववनके दाहमें ही जल चुके थे ॥ १२७ ॥

शरान्विपाठानपि पारदृश्वनः श्रुतेर्विधायशु विमुञ्चतस्ततः ।

कुरुद्वहात्साध्वसरोगिणो हरेरभूद्भिषगदूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

शरानिति । विपाठान् स्थूलान् विपाठसंज्ञकान् वा शरान् श्रुतिपारदृश्वनः कर्ण-संगतान् कृत्वा आशु त्वरया विमुञ्चतः विमुञ्चतः ततः कुरुद्वहात् कुरुवंशभवात् अर्जुनात् साध्वसरोगिणः भयरूपरोगग्रस्तस्य भीतस्य हरेः इन्द्रस्य दूरतरप्रसर्पणं दूरदेशगमनम् पलायनम् भिषक् वैद्यः रक्षकोऽभूत् । विपाठान् त्रुटितपाठान् श्रुतेः शरान् दोषान् विधाय पारदृश्वनः वेदपारंगतस्य ततोऽर्जुनात् साध्वसरोगिणो लज्जितस्य हरेः पलायनमेव रक्षकमभूदिति च ध्वन्यते । यथा कश्चन वेदाध्यायी कश्चन वेदपारास्य पुरतो वेदस्य त्रुटितं पाठं कृत्वा शरान्नामदोषान् विधाय

लघ्नमानो विदुषा निगृहीतस्तन् वादात्पलायते तथेन्द्रोऽर्जुनेन स्थूलात् विपाठ-
संज्ञात् बाणान् कर्णपर्यन्तमाकुञ्च्यत्य ज्यमानान् सोढुमपारयन् भीत्या पलायनमेव
ततो भयाद्रचकं रोगाक्रातारं वैधमिव शरणीकृतवानिति भावः ॥ अथार्जुनेन्द्रवृत्ता-
न्ताम्नां विद्वद्विद्वद्वृत्तान्तप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ १२८ ॥

अर्जुनने जब विपाठनामक स्थूल बाणोंको कान तक लींचकर शीघ्रतासे छोड़ना प्रारम्भ
किया तब मोंत होकर इन्द्रने उस मयरूप रोगसे बचनेके लिये भाग जाना दूर हट जाना
ही वैध जुना । भागनेसे ही रक्षा मानकर इन्द्र भाग रुड़े हुए । वेदपारदर्शी विद्वान्के
बाण यदि कोई गलत पाठ विपाठ करके शरनामक वेददोष करनेके कारण वह पाठ
छोड़नेके लिये आगुहांत होता है तो उसे संकोचरूप रोगसे पिण्ड छुड़ानेके लिये अप-
सरणरूप वैधकी शरणमें ही जाना होता है, यह अर्थ मों ध्वनि होता है ॥ १२८ ॥

जयन्तमेकं युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्यं सुतमीक्षितुं गते ।

पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवाञ्जहास शङ्खद्वितयं च कृष्णयोः ॥ १२९ ॥

जयन्तमिति । युधि युद्धे जयन्तम् परामवन्तम् एकम् सुतम् पुत्रमर्जुनम् सो-
ढुम् शङ्खादिना प्रतियोद्धुम् अक्षमे असमर्थे बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्यं जयन्तं नाम
सुतम् ईक्षितुं द्रष्टुम् पुरीम् स्वनगरीम् स्वर्गं गते सति कृष्णयोः कृष्णार्जुनयोः
शङ्खद्वितयम् घोषकैतवाद् विजयध्वनिच्छ्लाघा जहास इव । युद्धादिन्द्रे पलायिते
जयलामाकुष्णार्जुनौ स्वं स्वं शङ्खं दध्मन्तुरित्यर्थः । न्यञ्जकाप्रयोगादगम्योत्प्रेक्षा ॥ १२९ ॥

इन्द्र जब युद्धमें परामव प्रदान करनेवाले एक पुत्र अर्जुनको सहन करनेमें प्रतियोधित
करनेमें असमर्थ होकर जयन्त नामक दूसरे पुत्रको देखने अपनी पुरी स्वर्ग चले गये तब
विजयध्वनिके छलने कृष्ण तथा अर्जुनके दोनों शङ्ख हंसने लगे । विजय होनेसे कृष्ण तथा
अर्जुन दोनोंने अपने-अपने शङ्ख धुँके ॥ १२९ ॥

ततः कृशानोर्विपरीतवर्णस्वनामवाच्यादिव भीतभीतम् ।

मयं वने दैत्यमयं ररक्ष स चक्रपाणोरिव शक्रसूनुः ॥ १३० ॥

तत इति । अयं स्वः प्रसिद्धपराक्रमः शक्रसूनुः अर्जुनः विपरीतवर्णस्वनामवा-
च्याद् 'मय' इति नाम्नोऽक्षरयोर्विपरीतत्वेन यम इति संज्ञा जायते तद्वाच्याद् यमाद्
इव कृशानोः वक्त्रेः भीतभीतम् अतिभयभीतम् मयं नाम दैत्यं वने चक्रपाणोः कृष्णा-
दिव ररक्ष । कदाचिन्मयं हन्तुमुद्यताद् भगवतो यया तयाऽधुना बहोरपि तमर्जुनोऽर-
चादित्याशयः ॥ १३० ॥

अपने नाम मय शब्दके अक्षरोंको उलट देनेसे जो संज्ञा बनती है उससे प्रतिपाद—
अर्थात् यमके समान उस आगले उस वनमें अर्जुनने भयभीत मय नामक दैत्यकी रक्षा की,
जैसे मयकी एक बार भगवान् मारने लगे थे तो उससे बनाया था ॥ १३० ॥

क्षेत्रमर्प्यधिपतिं कुरुपूर्वं संप्रितौ सपदि दैवबलेन ।

चर्वितुः सकलत्वाण्डवमग्नेस्तक्षकावभजतां विधसत्त्वम् ॥ १३१ ॥

क्षेत्रमिति । कुरुपूर्वम् क्षेत्रं स्थानं कुरुक्षेत्रं नाम, कुरुपूर्वमधिपतिं कुरुधिपतिं कुरु-
राजमर्जुनञ्च नपदि खाण्डववनदाहसमये दैवबलेन भाग्यवशात् संधितौ गतौ
(तक्षको नाम नागराजो भाग्यवशात्तस्मिन्समये कुरुक्षेत्रं गत आसीत्तत्रा शिल्पी
एव तक्षको मयो नाम भाग्योदयादर्जुनं शरणं गत इति च) तक्षकौ नागमयौ
सकलखाण्डवं समस्तं खाण्डववनं चवितुः मक्षयितुर्दग्धुरग्नेर्विवसताम् भोजनशेष-
त्वम् अभजतां प्राप्तवन्तौ । वह्निना सकलं वनं दहतापि तक्षको नागराजः कुरुक्षेत्र-
गतत्वेन देवशिल्पी तत्रा एव तक्षको मयश्चार्जुनशरणगतत्वेन न दग्धाविति भावः ।
'अमृतं वेवसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः । स्वागता वृत्तम् ॥ १३१ ॥

यद्यपि अग्निदेवने समस्त खाण्डववनं जला दिया, तथापि खाण्डववनदाहकालेन
भाग्यवशं तक्षकं नामकं नागं कुरुक्षेत्रं चला गया था, और तत्रादेवशिल्पी मयं भाग्यवशं
अर्जुनको शरणमें आगया, अतः यह दोनों तक्षक समस्त खाण्डववदाही अग्निदेवके भोजन-
शेष वनकर जलनेसे बच गये ॥ १३१ ॥

अथ स्मित्वा तुन्दं परिमृशति मन्दायितगतौ

समापृच्छय प्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।

रथाभ्यां मौनिभ्यां घनसलिलसेकेन महता

विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्तं नरपतेः ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारते तृतीयः स्तवकः ।

अथ स्मित्वेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् स्मित्वा ईषद्वस्मिन्ना तुन्दमुदरं परि-
मृशति स्पृशति, मन्दायिता आहाराधिक्यान् मन्दीभूता गतिः सञ्चारो यस्य
तस्मिन् हुतवहे वहाँ प्रीत्या सस्नेहं समापृच्छय अनुज्ञां याचित्वा त्रिदिवम् स्वर्गं
प्रति उपयाते गते सति महता सातिशयेन घनसलिलसेकेन जलदृक्तजलवृष्ट्या
मौनिभ्यान् निःशब्दाभ्यां रथाभ्यां स्पन्दनाभ्यां विजेत्रौ जयलक्ष्मीसमेतौ तौ कृष्णौ
कृष्णार्जुनौ नरपतेर्युधिष्ठिरस्य उपान्तं समीपं विविशतुः गतवन्तौ । खाण्डवे दग्धे
वृष्टतयाऽऽनन्दातिरेकवशतस्तुन्दं स्पृशति भोजनाधिक्यान्मन्दगतौ च वहाँ सस्नेहं
गमनानुज्ञामर्थयित्वा स्वर्गात् सति प्रचुरजलवृष्ट्या पयः कर्दमिततया निःशब्दाभ्यां
रथाभ्यां कृष्णार्जुनौ युधिष्ठिरसमीपमाजग्मतुरित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३२ ॥

इसके बाद मुस्तुंग के पेट पर हाथ फेरते हुए एवम् आहाराधिक्यसे मन्दगतिवाले
अग्निदेव अब स्नेहपूर्वक जानिको अनुमति लेकर स्वर्ग चले गये तब प्रचुर वृष्टि होनेके
कारण पड़िल मार्गमें निःशब्दभावसे चलनेवाले रथों पर आल्ह होकर विजयलक्ष्मीसे युक्त
श्रीकृष्ण तथा अर्जुन राजा युधिष्ठिरके पास आये ॥ १३२ ॥

इति नैपिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे' तृतीयस्तवक 'प्रकाशः' ॥

चतुर्थः स्तवकः

याते ततो निजपुरीं यदुवंशकेतौ गङ्गे मयो मणिसभां रचयांवभूव ।

यस्या रुचं समवलोक्य शुचाधुनापि जीवं गतागतजुषं वहते सुधर्मा ॥१॥

दान इति । ततः युधिष्ठिरसमीपमागतयोः कृष्णार्जुनयोः यदुवंशकेतौ ध्वजवच्च-
दुवंशप्रख्यापके कृष्णे निजपुरीं स्वां नगरीं द्वारकां याते गते सति मयो नाम शिल्पी
(योज्ज्वलेन रचितः) राज्ञे युधिष्ठिराय मणिसभां मणिनिर्मितमास्थाननिकेतनं
रचयांवभूव निरमात्, यस्या युधिष्ठिरसभाया रुचं कान्तिं समवलोक्य सुधर्मा
देवसभा अधुना सम्प्रति अपि जीवं निजान् प्राणान् बृहस्पतिं च गतागतजुषं गमना-
गमनशीलं धारयति वहते । देवसभायां बृहस्पतेर्गमनागमनं स्वाभाविकम्, अन्यस्या
अपि परोक्षर्यासहिष्णोः शोकेन प्राणा गतागतामेव कुर्वते, तदेवात्र जीवपद्मलेपेण
विचित्रितम् । 'जीवः प्राणिनिर्गोप्यर्त्त' इत्यमरः । अत्र सुधर्मायास्तादृशदुःखासम्ब-
न्धेऽपि तत्संबन्धमिद्वानरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १ ॥

यदुवंशकेतौ प्रतिष्ठा बद्धानेवाले भगवान् कृष्ण उव अपनी नगरी द्वारकाको चले गये
तब मयनामक शिल्पिने युधिष्ठिरके लिये एक मणिका समामवन बनाया, जिस समाद्वो
देखकर सुधर्मा नामक देवसभाको इतना दुःख होता है कि उसका जीव-प्राण (बृहस्पति)
गतागत करने लगता है, प्राण निकलने लगते हैं ॥ १ ॥

तामधिष्ठातुमभ्येत्य तं मखं कर्तुमन्वशात् ।

विपश्चीरवसारज्ञो नृपं चीरवसांवरः ॥ २ ॥

नामधिष्ठातुमिति । ताम् मयनिर्मिताम् सभाम् आस्थानशालाम् अधिष्ठातुम्
अधिष्ठितम् नृपम् युधिष्ठिरम् अभ्येत्य उपेत्य विपश्चीरवसारज्ञः बीणानादरहस्यज्ञाता
चीरवसां वल्कलधारिणां मुनीनां वरः नारदमुनिः मखं कर्तुं अश्वमेधेन यष्टुम्
अन्वशात् आदिदेश । एकदा नारदो युधिष्ठिरमासाद्य तमश्वमेधं कर्तुमन्वशादि-
त्याशयः ॥ २ ॥

मयनिर्मित सभाम् आसीन राजा युधिष्ठिरके पास आकर बीणावादनविद्याके
रहस्यको जानने वाले वल्कलधारियों-मुनियोंमें अग्रगण्य नारदने युधिष्ठिरसे अश्वमेध यज्ञ
करनेको कहा ॥ २ ॥

ततो दूताहूतः पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्तं सप्ततन्तुमुपहर्तु-
मनसः कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्तं संमन्थ्य साक्षादुत्साहप्रभावाभ्यां

१. 'भागवत्' ।

२. 'आहर्तुमनसः' ।

३. 'संमन्थ्योत्साहप्रभावान्यां' ।

४. 'प्रसवान्धान्' । इति पा० ।

मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्यां गन्धवहसुधान्धोधिपनन्दनाभ्यामनुसंधीय-
मानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया स्वपालयितारमनुकुर्वतो विविधान्य-
दुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मगधानैवगाह्य विशृङ्खलामोदितगिरिव्रज-
मपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुलं जराघटितदेहमपि देदीप्यमानबलसंपन्न-
माशाजितारमपि परार्थोपहारजागरितारं मागधमपि विगीतव्यापारं द्वैमा-
तुरं महारथं जैरासंधं पृथिवीनायमेत्य प्रधनं ननाथ ॥

तत इति । ततो नारदे तथोक्तवति सति महान्तम् प्रयत्नविशेषसम्पाद्यम् सस-
तन्तुं यज्ञम् राजसूयम् निरन्तरायम् अन्तरापातिविनपरिहारेण निर्विघ्नम् उप-
हर्तुमनसः चिकीर्षतः कौन्तेयस्य युधिष्ठिरस्य उपान्ते समीपे रहसि एकान्ते दूता-
इतः युधिष्ठिरप्रेषितदूताकारितः पुरुहूतानुजः उपेन्द्रः सुहृत् किञ्चित्कालपर्यन्तं
सम्मन्य विचारविनिमयं कृत्वा (सर्वान् राज्ञो वशीकुर्यैव राजसूयः कर्त्तव्यः
जरासन्धश्चाखिलराजजेता, जिते तस्मिन्नेकस्मिन्सर्वजिताः, अतः स एव पूर्व जेतव्य
इत्थं विचार्येत्यर्थः) तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्याम् प्रेषिताभ्याम् सह गन्तुमादिष्टा-
भ्याम् गन्धवहनन्दनो वायुपुत्रो भीमः, सुधान्वसोऽमृतमुजो देवास्तेषामधिपस्ये-
न्द्रस्य नन्दनः पुत्रोऽर्जुनश्च ताम्यां भीमार्जुनाभ्याम् अनुसन्धीयमानम् अनुगम्य-
मानम् अनुक्रियमाणं गमनं प्रस्थानं यस्य तथोक्तः, (अतएव च) साक्षात् मूर्ति-
मदभ्याम् उत्साहप्रभावान्याम् उत्साहशक्तिप्रभावशक्तिभ्याम् अनुसन्धीयमान-
गमनः युक्तः मन्त्र इव, (यद्योत्साहशक्तिप्रभावशक्तिभ्यामुपपन्नो मन्त्रो दुर्वारप्रस-
रस्तथैव कृष्णोऽपि भीमार्जुनाभ्यामुपेतो दुर्वार इत्यर्थः) नदीभिः तटाकैः खातैश्च
द्विमातृकतया द्विविधसस्योत्पादकसाधनसामग्रीसम्पन्नतया (द्विमातृकतया द्वाभ्यां
मातृभ्यां जनितम्) स्वपालयितान् स्वरक्षकम् अनुकुर्वतः अनुहरतः (इदमेकं मगधा-
नित्यस्य विशेषणम्, मगधा अपि नद्या खातैश्च युक्ततया द्विमातृकाः सन्तो द्वाभ्यां
मातृभ्यां जनितं जरासन्धं नाम स्वशासकमनुकरोति) विविधानि नानाप्रकाराणि
अन्यदुर्लभानि यानि वस्त्राणि धनानि धान्यानि व्रीहिमेदाश्च तैः समेधिता समृद्धि ग-
मिता वसुधा पृथ्वीयेपांस्तथोक्तान्, मगधान् नाम भूभागविशेषान् अवगाह्य प्रविश्य,
विशृङ्खलम् निष्प्रतिबन्धम् आमोदितः सन्तोषितः गिरिव्रजः पर्वतमरः गिरिव्रजना-
भाराजधानी च येन तथोक्तमपि शृङ्खलाखेदितम् निगदबन्धेन बलेशितम् महीभृत्कुलम्
राजवर्गो येन तं तथोक्तम् । शृङ्खलामोदितगिरिव्रजस्यापि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कु-
लत्रोक्त्याऽऽपाततो विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूष्ण एव । जराघटितदेहम् जरया
नाम राजस्या योजितदेहम् अपि देदीप्यमानेन प्रकाशमानेन बलेन सैन्येन साम-

१ 'स्वपालयितारमिव' ।

२. 'नागधान्' ।

३ 'अधिगम्य' ।

४. 'हर्षित' ।

५. 'दिहबलसंपदम्' । ६. 'महारथं पृथिवीनायम्' । ७. 'पृथ्वीनायमुपेत्य' । इति पा० ।

ध्वेन च सम्पन्नम् युक्तम्, जरायुक्तनोरपि बलवत्त्वमिति विरोधप्रतिभासः परिहारकोर्यस्तूष्णैव । आशाजेतारम् दिशां विजयितम् अपि परार्थापहारे परकीय-सम्पत्तिहरणे जागरितारम् जागरूकम्, आशाविजेतानिरस्ताभिलाषः परार्थापहरणजागरूक इति विरोधः, परिहारस्तूष्णविधया मागधम् मगधाख्यदेशोत्पन्नम् अपि विगीतव्यापारम् निन्दिताचारम् मागधस्य स्तुतिपाठकस्य गानव्यापारवैमुख्यमिति विरोधः । इमाहुरम् द्वयोर्माश्रोरपत्यम् महारयम् 'आत्मानं सारधिं धान्धान् रक्षन् युज्यति यो भटः, स महारयसंज्ञः स्यात्' इति परिभाषितस्वरूपम् जरासन्धं नाम पृथिवीनायम् राजानम् एव आसाद्य प्रधनं युद्धं ननाय याचितवान् । कृष्णो भीमार्जुनान्यां सह मगधाधिपं जरासन्धमुपेत्य तं युद्धायाहूतवानिति भावः । पुरा किल केनचिन्सूनिना दत्तं सन्तानप्रदं फलं द्विधा खण्डयित्वा एकैकं खण्डं भुक्त्वतीन्यां मातृभ्यां खण्डशः प्रसूतं शरीरमागद्वयं त्यक्तम्, तच्च त्यक्तं मगधस्थं निक्षिप्य सखरन्ती काचिज्जरानामपिशाची सन्ध्वे, स एव जरासन्धोऽभूदिति पुराणसमन्तानुसन्धेयम् ॥

इसके बाद यहको निविष्ट समाप्त करनेकी इच्छा रखनेवाले युधिष्ठिरने दूतके द्वारा इन्द्राज्यके राजा देवा, वह आकर एकान्तमें युधिष्ठिरके साथ विचार करने लगे कि जयके बाद ही राजसूय किया जाता है, अब तक जरासन्धने सब लोगों पर विजय पाई है, उसी पर विजय प्राप्त कर लेनेसे सबकी जीत मान ली जानी चाहिये, अतः उसे जीतनेके लिये उत्साहशक्ति तथा प्रभावशक्तिके समान वायुपुत्र भीम तथा अमृतमोजी देवोंके अधिपति इन्द्रके पुत्र अर्जुन उनके साथ हो लिये, वह मूर्तिमान् मन्त्रकी तरह चले । (जैसे उत्साहशक्ति तथा मन्त्रशक्तिके सम्पन्न मन्त्र कार्यकर होता ही है, उसी तरह मगवान् भी भीम तथा अर्जुनके साथ होनेसे अवश्य जरासंधवध रूप कार्यमें सफल होगा, यह वस्तु उपमालङ्कारसे व्यङ्ग्य होती है) नदी तथा तालाबोंके कारण मगधकी भूमि दिमातृक थी, (दोनों तरह सत्य जननी थी) वह दिमातृक मगध अपने स्वामी जरासन्ध का अनुकरण कर रहा था क्योंकि जरासन्ध भी दिमातृक था । मगध देश दूसरे स्थानोंके लिये दुर्लभ धनधान्यसे सम्पन्न था । उस मगध देशमें आकर उन्होंने जरासन्धसे युद्धकी याचना की, जो जरासन्ध—अप्रतिबन्धरूपसे गिरिश्रज नामक अपनी राजधानीको खुश करके अन्य राजगणको बेहियों से जकड़कर कष्ट देता था, (इसमें विश्वकृष्णलोहित गिरिश्रज और शृङ्खलासेदित महीमृत्कुलमें विरोधाभास है) जरासन्ध जरा नामक राक्षसी द्वारा योजित देह होकर भी दौंसिशाली मैन्यसे युक्त था, (इसमें जराका सुदापा अर्थ करनेपर विरोध प्रतीत होता है) जरासन्ध सभी दिशाओं पर विजय प्राप्त करके भी दूसरोंकी सम्पत्ति अपनायनेमें सदा तत्पर रहता था; जिसने सारी आशा-अभिलाषा वशमें कर ली है वह दूसरोंकी सम्पत्ति क्यों लेगा, यही विरोध है) जरासन्ध मगध देशमें पैदा होकर भी निन्दिताचार था, (मागधवन्दी होकर गानव्यापारशून्य होना विरुद्ध

हैं) जरासन्ध दो माताओंसे खण्डशः उत्पन्न हुआ, वड़ा बीर था, सभी राजाओंको अधीन करके सारी पृथ्वीपर अधिकार रखता था ॥

तत्क्षणमतिरिति क्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अयं पुनरितरः किशोरः' इति कृष्णावुभावप्यवधीर्यं हिडिम्बवैककुटुम्बशोकोदयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकामौक्तिकायमानं कीर्तेरात्मनः संमुखीनं दृढतरपरिकरबन्धं जरासंधं गन्धवहनन्दनः पञ्चदशदिनानि नियुध्य तेषां तृतीयभागपरि-संख्यानपदाभिधेयेन सह योजयामास ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणम् कृष्णकृतयुद्धप्रार्थनाकाले अतितितिक्षया महत्यासमया त्वम् कृष्णः अष्टादशकृत्वः अष्टादशधा दृष्टापजयः प्रत्यक्षीकृतपराजयः असि, अयं पुनः इतरः अर्जुनः किशोरः बालः, इत्येवमुभौ अपि कृष्णार्जुनौ अवधीर्यं युद्धानहंतीकस्या अपमत्य, हिडिम्बवैकयोस्तन्नामकयोः राक्षसयोः कुटुम्बस्य स्त्रीकन्यादेः शोकोदयात् खेदप्रादुर्भावात् (तद्भावसरवादित्यर्थः) आरभ्य प्रभृति प्रवीरजनस्य शूरलोकस्य कर्णिका श्रोत्रभूषणमेदस्तन्मौक्तिकायमाना तद्गतमौक्तिकवदाचरन्ती कीर्त्तिर्यस्य तस्य हिडिम्बादिराक्षसमारणात् प्रभृति वीरजनाकर्ण्यमानयशसो वीरत्वेन गण्यमानस्य आत्मनः स्वस्य भीमस्य संमुखीनं पुरःस्थितं दृढतरपरिकरबन्धं दृढ अतिगाढः परिकरबन्धः युद्धसज्जोपयुक्तो मध्यबन्धो यस्य तं तथोक्तम्, जरासन्धं नाम गन्धवहनन्दनः वायुसुतो भीमः पञ्चदशदिनानि नियुध्य युद्धं कृत्वा तेषां युद्धदिनानां पञ्चदशानां तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसंख्यानं अपगमकं पदं पञ्चतेति पदं तदभिधेयेन तद्वाच्यार्थेन योजयामास संघटयामास । पञ्चदशदिनानि युध्यमानोजरासन्धो भीमेन हत इत्याशयः ॥

जब कृष्णने जरासन्धसे युद्ध की प्रार्थना की तब जरासन्धने बड़ी शान्तिके साथ—तुम तो अठारह बार मेरे साथ युद्धमें हार चुके हो, और यह अर्जुन लड़का है, इस प्रकार दोनोंका—कृष्ण तथा अर्जुनका अपमान करके जरासन्ध भीमके सम्मुख दृढ़ परिकर बांध कर खड़ा हो गया, क्योंकि भीम ने जब हिडिम्बासुर तथा बकासुरका वध करके उनके कुटुम्बको शोकान्वित किया था तबसे भीमकी कीर्त्ति वीरजनोंके कानोंको भूषित करनेमें मौक्तिकाका आचरण कर रही थी, अब भीमके साथ जरासन्धकी लड़ाई हुई तब भीमने पन्द्रह दिनों तक युद्ध करके युद्धके दिन पन्द्रह उनका तीसरा भाग हुआ पांच, उस शब्दसे अर्थात् पञ्चत्व शब्दसे कहे जानेवाले अर्थ पञ्चत्व—मृत्युसे जरासन्धको युक्त किया, नार दिया ॥

१. 'अतितितिक्षया' । २. 'हिडिम्बकुटुम्ब' । ३. 'सुजकोर्ते' ४. 'बन्धं समीरकुमारः पञ्च' । ५. 'दृष्टान्' । ६. 'भागसंख्यान' । ७. 'घटयावभूव' । इति पा० ।

हते तस्मिन् ज्यो दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययुः ।

आगामिनि मत्तै हव्यमादित्सव इवाग्रयः ॥ ३ ॥

‘मत्त इति । तस्मिन् जरासन्धे हते भीमेन भारिते सति दीप्राः जरासन्धवधेन
मातुरकान्तयः त्रयः कृष्णभीमार्जुनाः आगामिनि पुरःसम्पाद्ये मत्तं राजसूये हव्यम्
होमद्रव्यम् आदित्सवः युधुज्वः (तत्रोपस्थातृनीहमानाः) त्रयोऽनयः आश्वनी-
यगार्हपत्यदाक्षिणात्यनामका इव हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं नाम पुरम् उपाययुः आह-
व्यः ॥ युधिष्ठिरयज्ञसम्पत्त्येवेष्टितस्य जरासन्धवधस्य सम्पत्त्या त्रयाणां दीप्तत्वं
युक्तम् ॥ ३ ॥

जरासन्धके नरै जानेते दोक्षिणाली तीनों जन—कृष्ण, भीम एवं अर्जुन इन्द्रप्रस्थ
आ गये, नानो होनेवाले यज्ञमें हव्य-मदार्थ-ग्रहणकी इच्छा रखनेवाले तीनों अग्निर्षी—
आश्वनीय, गार्हपत्य, दाक्षिण—हैं ॥ ३ ॥

कृष्णे गते यदुपुरी क्षितिपातुजानां

जित्वा दिशः प्रतिनिवृत्तवतां चतुर्णाम् ।

कोशे मनुः परमसिम्बरा गृहीता

दोष्णोर्वलेन महता न तु हेममुज्जाः ॥ ४ ॥

कृष्णे गते इति । कृष्णे यदुपुरीं गते द्वारकां गतवति सति षतस्रो दिशः प्राच्या-
दिक्काः जित्वा प्रतिनिवृत्तवतां परावृत्तानां चतुर्णाम् क्षितिपस्य धर्मराजस्य जदुजानां
भीमार्जुनकुलसहदेवामिधानां आतृणाम् दोष्णोः बाहोः महता यदुना वलेन सारेण
गृहीताः करे कृताः असिप्रवरा खड्गग्रेष्ठा एवं कोशे खड्गपिधाने नावरके मनुः
मान्तिस्म (दिशां जितत्वेन खड्गाः कोशमाश्रयन्तिस्म) दोष्णोर्महता वलेन करे
राजद्वेयनागे गृहीताः करदीकृतमूर्पाटैर्दत्ताः तैरासादिताश्च हेममुज्जाः स्वर्णराशयः
परम् परन्तु कोशे घनाधारगृहे न मनुः न मान्तिस्म । दिष्टु जितानु युद्धं व्यरम-
स्परं घनागमो न व्यरमदित्यर्थः ॥ ‘कोशोऽस्ती हृदमले खड्गपिधाने घनवेशमवि’
इति विश्वः । अत्र हेममुज्जानां खड्गानां च प्राप्तस्य कोशे मानस्य खड्गमात्रे निय-
न्तात् परिसङ्ख्याशुद्धारः, यस्यन्ततिलकं युक्तम् ॥ ४ ॥

मगवान्के द्वारका चले जानेपर प्राच्यादि चारों दिशाओंकी जीतकर इन्द्रप्रस्थकी
लौटे हुए युधिष्ठिरके छोटे नई भीम आदिके बलशाली बाहुओं द्वारा जीतते पकड़ो गई
तलवारों तो कोश-न्यायमें आ गई, किन्तु उनके बाहुओंसे करारमें गृहीत स्वर्णराशिओं
कोश-खजानेमें नहीं सना सकीं । शत्रु घन करमें लावे कि वह खजानेमें रखा नहीं
जा सका ॥ ४ ॥

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु विच्छेज्वस्त्रिलेषु मूषैः ।

पार्थस्य पुर्याः क्षितिरेव भेजे वसुंधरावाचकमव्यसावम् ॥ ५ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वैः नागादेशसमुत्पन्नैः भूयैः रासभिः अत्रिलेपु समस्तेषु
वित्तेषु स्वसम्पन्निषु धनेषु नृपाय युधिष्ठिराय उपायनीकृतेषु उपहृतेषु सत्सु
(अन्यासां राजपुरीणां धनराष्ट्रियेन) केवला पार्थस्य पुयाः इन्द्रप्रस्थनगर्याः पितिः
एव वसुन्धरावाचकवाच्यभावम् वसुन्धरापदप्रतिपाद्यत्वम् मेजे प्राप । अन्यासां
पुरीणां वसुना शून्यतयाऽस्याश्च धनपूर्णतया वसुन्धरेत्यन्वयां संज्ञा केवलमिन्द्र-
प्रस्थस्यैवावर्त्ततान्यासां तु सा रुडा संज्ञेवेति बोध्यम् । अतिशयोक्तिः स्फुटैव ॥ ५ ॥

समी राजर्जने जब सारा धन धर्मराजको उपहृत कर दिया तब केवल पार्थकी नगरी
इन्द्रप्रस्थ ही वसुन्धरा शब्दका प्रतिपाद्य रह गई, समी नगर धनशून्य होनेके कारण—
'वसु धरतीति' व्युत्पत्तिसे बने वसुन्धरा शब्दसे कहे जाने योग्य नहीं रहे, केवल इन्द्रप्रस्थ
ही बैज्ञा रहा, क्योंकि उसने तो सारी सम्पत्ति थी ॥ ५ ॥

नरदेवमगाज्जये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।

दधदानकदुन्दुभिस्त्रनैर्घा दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि बहूनि वसूनि धनानि दधत् धारयन् आनकदुन्दुभेः
वसुदेवस्य कुमारः श्रीकृष्णः आनकानां पटहातां भेरीणां च स्वनैः शब्दैः घाम्
आकाशं दलयन् मिन्दन् (आचालयन्) प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः जये सति
नकुलेन सहैव नरदेवं युधिष्ठिरम् अगात् पुनरायातः । जरासन्धवधानन्तरं द्वारकां
गतौ भगवान् पश्चिमामाशां जित्वा बहूनि धनानि सहानयता विजयवाघेनाकाशं
च पुरयता नकुलेनैव सह पुनर्युधिष्ठिरसमीपमागतवानित्याशयः । औपच्छन्दसिकं
कृतम् ॥ ६ ॥

वित्तुत धनराशि लिये भगवान् श्रीकृष्ण नाना प्रकारके विजयवाघोंसे आकाशको मुख-
दित करके हुए पश्चिमदिशाको जीतकर लौटनेवाले नकुलके साथ ही पुनः युधिष्ठिरके
समीप आ गये ॥ ६ ॥

हरिणा स ततः कृताम्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।

क्रमवेदिपुरोधसां समूहैः क्रतुमाहर्तुमुपक्रमं प्रचक्रे ॥ ७ ॥

हरिणेति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराजः साक्षात् प्रायश्चीमूय हविरादातुं
हृयमानं द्रव्यजातं ग्रहीतुम् इव आगतेन आयातेन हरिणा श्रीकृष्णेन कृताम्यनुज्ञः
यज्ञं प्रारब्धुं लब्धानुनतिः सः धर्मराजः क्रमवेदिनाम् कर्त्तव्यकर्मपौर्वापर्यज्ञान-
शालिनाम् पुरोधसां याज्ञिकक्रियावेदिनामृत्विजां समूहैः सह कृतं राजसूयं
नाम यज्ञम् आहर्तुम् कर्तुम् उपक्रमम् प्रारम्भं प्रचक्रे कृतवात् । हरिणा स्वं यज्ञ-
भागमादातुमिव साक्षादुपस्थितेनादिष्टो धर्मराजो याज्ञिककर्मानुष्ठानक्रमज्ञानवतां

पुरोधलां समूहैः सह राजसूयं यागमारब्धवानिति भावः । वैतालीयं हृत्तम् ॥ ७ ॥

अपना यशभाग लेनेके लिये साक्षात् शरीर धारण करके आये हुए भगवान् श्रीकृष्णसे अनुमति लेकर धर्मराजने याज्ञिककर्मकटापके पीर्वापर्यको जाननेवाले ऋत्विजोंके साथ राजसूय यज्ञ करनेका उपक्रम किया ॥ ७ ॥

प्राग्वंशोऽप्युत्तमे तिष्ठन् प्राग्वंशं पुनराविशत् ।

कुरीरशिरसा पत्न्या कुक्षीरः स दीक्षितः ॥ ८ ॥

प्राग्वंश इति । उत्तमे रमणीये प्राग्वंशे एविर्गहे तिष्ठन्नपि कुरीरं जालं शिरसि यत्स्यास्तथा द्रौपद्या नाम पत्न्या दीक्षितः यज्ञदीक्षावान् सः कुक्षीरः पुनः प्राग्वंशं हविर्गृहम् आविशत् आगतः । प्राग्वंशे तिष्ठतः प्राग्वंशागमनं विरुद्धमिव भासते, प्राग्वंशे प्राचां कुपययात्यादीनां वंशे कुले इत्यर्थेन च तत्परिहारः । कुरीरं जालं तद्ग्रहणं च यज्ञदीक्षितपत्न्या विहितम् । कुरीरं साक्षालिकमन्यद्विस्त्विति केचिद् ॥ ८ ॥

अपने पूर्वके पुरुष कुरु ययादि आदिके वंशमें वर्त्तमान तथा यज्ञदीक्षित कुल्येष्ट धर्मराज शिरपर कुरीर-जाल या मञ्जल वस्तु धारण करनेवाली धर्मपत्नी द्रौपदीके साथ पुनः प्राग्वंश हविर्गृहमें आये । प्राग्वंशमें अवस्थितका प्राग्वंशमें आना विरोधकी प्रतिभा उत्पन्न करता है, प्राग्वंशका अर्थ प्राचीनोंका वंश-कुल करनेपर उसका परिहार हो जाता है ॥ ८ ॥

‘आप्तातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-

मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।

जग्धान्पुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डान्

कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरुनजीर्णान् ॥ ९ ॥

आप्तातुमिति । अनलः वह्निः अत्र युधिष्ठिरसम्पाद्ये राजसूये रुच्यं स्वादु हविः होमलक्ष्यं द्रव्यजातम् आप्तातुम् भक्षितुम् इच्छुः पुरा लाक्षागृहदाहावसरे जग्धान् भक्षितान् गुरुन् बहुकालपाच्यान् अत एव अजीर्णान् कुक्षिस्थितान् उदरवर्त्तिनः जतुनिकेतनभित्तिखण्डान् लाक्षामवनभित्तिशकलान् आनीलस्य श्यामस्य धूम-कुलस्य धूमरात्रेर्निर्गमनस्य परिहर्मावस्थापदेनात् छलात् इव ववाम चाञ्चवान् । यया कश्चन मुक्तपूर्वं किमप्यजीर्णमुदरे वर्त्तमानं दमति, वमनजामृतधुसुत्तश्च रुच्यं भोजपान्तरमश्नाति, तथैवायं पुरा लाक्षागृहभित्तिखण्डानि भक्षयित्वा तानि गुरुणि पाचयितुमन्वमो वह्निः सम्प्रति मीलपूनराशिव्याजेन वान्त्वा राजसूये रुच्यं हवि-रादातुमात्मानं सज्जीकरोतीत्यर्थः । अपहृतिगर्भोच्छ्वाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ ९ ॥

सुषिहिरके राज्ञ्य दग्धे स्वादिष्ट हवनीय पदार्थोक्तो ज्ञानेकी इच्छा रत्ननेवाटे अग्नि-
देव काळे धूनस्तोनके निर्गमनके बहाने लाक्षागृहदाहके समदमें खाये हुए एवं अभी तक
नहीं पचे हुए लाक्षागृहभित्तिके कुक्षोंको वमनके द्वारा नानो निकाल रहे थे। आगसे
काटा धुँवाँ क्या निकल रहा था, आग अलौकिकभावमें अवस्थित पुराकालमें ज्ञाये गये
लाक्षागृहकी दीवारके कुक्षोंको वमन द्वारा पेटसे निकाल रही थी ॥ ९ ॥

तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्र-

मालक्ष्यते स्म विबुधान्प्रति पावकेन ।

आनाकदुर्वहविद्रविरोन वेगा-

दाहानपत्रवलयं किल नीयमानम् ॥ १० ॥

तत्रेति । तत्र यज्ञे प्रवर्ग्येण राजसूयशास्त्रकर्मविशेषेण जगितम् उत्पादितम्
धूमचक्रम् धूमराशिः दिवि आकाशे आनाकम् स्वर्गपर्यन्तं दुर्वहम् बोधुनक्षत्रम्
हविः हव्यद्रव्यमेव द्रविणं धनं यस्य तेन तथोक्तेन पावकेन अग्निना विबुधान्
देवान् प्रति वेगात् तीव्रतया नीयमानम् उद्यमानम् आहानपत्रवलयम् निमन्त्रण-
पत्रमण्डलम् इव आलक्ष्यते स्म । प्रवर्ग्यजनितो धूममरो दिदि विततो देवान् प्रति-
नीयमानं निमन्त्रणपत्रमिव प्रतीयते स्म, शीघ्रं च तद्य प्राप्यते, यतो बाह्वोर्गन्निर्हव्य-
द्रव्यमारेण मन्दगतिः सम्पन्नोऽस्तीति भावः । स्तुत्येवेष्टा ॥ १० ॥

प्रवर्ग्यं नानक यद्वर्णयं तत्र धूमराशिं देवां लगतीं यो, नानो स्वर्ग पर्यन्तं दुर्वहं
हविर्द्रव्यसे माराक्रान्त अतएव मन्दगतिं अग्निदेव द्वारा नीयमानं देवोंका निमन्त्रण-पत्र
हो । देवता लौकिक यद्वर्ण आहान होता है, अग्निकी प्रथम पूजा द्वारा निर्गत धूम
ही नानो देवोंका निमन्त्रण-पत्र होता है ॥ १० ॥

मेदस्त्विनं विपुलखाण्डवमक्षणेन

देहं निजं चलयितुं शिखिनोऽक्षमस्य ।

लङ्घन्य संज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

मेदस्त्विनमिति । विपुलस्य अतिविलृतस्य खाण्डवस्य तत्संज्ञया स्यात्तस्य वनस्य
मक्षणेन मेदस्त्विनम् स्थूलम् अविमांसलम् निजं देहं स्वां तनुम् चलयितुम् सञ्चार-
यितुम् अक्षमस्य अशक्तस्य शिखिनः पावकस्य, उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदि-
कायाम् संज्वलितुम् सम्यक् ज्वलनकार्यं सम्पादयितुम् आलम्बनाय अवलम्बन-
दानाय यूपत्रगः यज्ञियस्तन्मविशेषः अन्तिके समीपेऽभूत् । अन्योऽपि बहुमद्येन
संजातस्थूलभावः क्वचिदन्यत्र किमपि कर्मानुष्ठानं यियासुस्तन् दण्डमदलम्ब्य
गच्छति, तथाऽयमग्निमक्षितखाण्डववनतयाऽतिनेदस्वीभूत्वोत्तरवेदिकां गत्वा जि-
ज्वलिषुर्यूपमवलम्बत इति भावः ॥ ११ ॥

अतिवितृप्त खाण्डववनके खानेसे मोटे हुए अग्निदेव अपनी देहको चलनेमें असमर्थ होकर उत्थान द्वारा उत्तर वेदीमें पहुँचकर चलनेके लिए घूपका अवलम्बन करने लगे । जैसे अधिक खाकर मोटा बना हुआ कोई आदमी चलनेमें अशक्त होकर लाठीके सहारे चलता है वही दशा अग्निको हुई ॥ ११ ॥

विश्वेन सङ्गं विसृपुष्पवन्धोर्नाथः कलानां न यथा विदध्यात् ।

तथैव देवास्तत्पुस्तदानीमत्यद्भुतानां हविषां विशेषैः ॥ १२ ॥

विश्वेनेति । कलानां नाथः चन्द्रः विसृपुष्पवन्धोः कमलकुलप्रेयसः सूर्यस्य विश्वेन मण्डलेन सह सङ्गम् एकत्रवासम् यथा न विदध्यात् न कुर्यात्, तदानीं राजसूयानुष्ठानसमये अत्यद्भुतानाम् अतिस्वादूनां हविषां हव्यद्रवाणां विशेषैः प्राचुर्यैः देवाः तथैव तदपुः तृप्ताः अभवन् । इदमत्र बोध्यम्, यदा देवाश्चन्द्रमसोऽमृतमयीः कलाः पिबन्ति तदा क्षीणश्चन्द्रः अमावास्यायां सूर्येण सह सङ्गच्छते, युधिष्ठिरयागे स्वादुभिर्हव्यद्रव्यैस्तृप्ता देवा अमृताय अस्पृहयन्तश्चान्द्रीः कला नापिबन्ति चन्द्रस्य क्षीणत्वाभावेन सूर्यविश्वेन सह सङ्गस्यावसरो नाजनीति भावः । अत्र देवानां तादृशतृप्त्यसम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १२ ॥

उक्त राजसूय यज्ञमें देवोंने स्वादिष्ट हव्यद्रव्योंसे इतनी तृप्ति लाभ की कि उनको चन्द्रमाकी कलाके पानकी जरूरत नहीं रही, फलतः चन्द्रमाको सूर्य-विश्वके साथ सङ्गकी आवश्यकता नहीं हुई । देवों द्वारा कलारूप अमृतके पिये जानेपर क्षीण चन्द्रमा अमामें सूर्यमण्डलके साथ रहता है, देवोंको यज्ञने इतना तृप्त कर दिया कि वे अमृत नहीं पीते. चन्द्रमा क्षीण नहीं होता, फलतः चन्द्रमा सूर्यविश्वके सङ्गको अनावश्यक समझकर छोड़ देता है ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्संप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रोः ।

नवर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थं क्रतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

सर्वेष्विति । इह अस्मिन् क्रतूनां यज्ञानां सार्वभौमे प्रधाने राजसूये सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु जातिषु (अकाराद्यक्षरेषु च) दातुरस्मादजातशत्रोः सकाशात् स्वम् अयंजातम् धनम् (वाच्यम् च) संप्राप्तवत्सु अधिगतवत्सु, एकः नवर्णः नकारः तु कदापि स्वम् अयम् निषेधरूपम् (जातु कदाचिदपि) नहि लेभे । अयमर्थः—युधिष्ठिरेऽर्थं वितरति सति सर्वे वर्णाः स्वाभिमतमर्थं लेभिरे, (सर्वाण्यक्षराणि च स्ववाच्यमर्थं प्राप्तवन्ति, परन्तु) एको 'न' वर्णः स्ववाच्यं निषेधं नाधिगतवान्, तत्र यज्ञे कस्यापि याचितुर्निषेधेन तिरस्कारो नाकारीति । तुलनायां दृश्यताम्—'नाक्षराणि पठता किमपाठि, प्रस्मृतः किमथवा पठितोऽपि । इत्यमरिजिनसंज्ञय-द्वोलाखेलन खलु चकार नकारः' ॥ १३ ॥

उस यशराज राजसूय यज्ञमें अजातशत्रु युधिष्ठिरके हाथसे सभी वर्णोंको ययामिमत धन मिल रहा था (सभी भक्षर अपना अभिषेय पा रहे थे) परन्तु एक न वर्णको कभी भी अपना अभिषेय-अर्थ प्रतिषेध नहीं प्राप्त हुआ । अर्थात् उस यज्ञमें युधिष्ठिरने किसी माथोंमें निषेध-वचन नहीं कहा, केवल नकारको अपने अर्थसे वञ्चित रह जाना पड़ा ॥१३॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमल्लमुकुटमणिकिरणपल्लविते ध्वजवाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्यां नियुक्तो, वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जतुभवन्वनसवनेषु पृथक्पृथगाराधिततया स्वेनाप्यातिथ्यायामन्यमाणेन वीतिहोत्रेणैव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कियमाणपाणितलः सहदेवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणैव निभृतावयवं सभ्यलोकलोचनपद्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमानं महर्षिजनवल्लभमध्यमहेन्द्रनीलरत्नं चिरन्तनं पुमांसं सैमासाद्य प्रथममर्घ्येण परिपूजयांचक्रे ॥

तत्रेति । नानाजनपदानां भिन्नभिन्नदेशानां ये मेदिनीवल्लभमल्लाः राजश्रेष्ठाः तेषां मुकुटेषु मस्तकालङ्कारेषु (स्थितानां) मणीनां किरणैः कान्तिभिः पल्लविते सजातपल्लवे (रक्तामृतकान्तिभीरजिते) तत्र तस्मिन् यज्ञवाटे राजसूयशालायाम् त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन च युधिष्ठिरेण ताभ्यां द्वाभ्यां नियुक्तः कृष्णमर्चयितुमादिष्टः, वैमात्रेयभ्रातृभिः भीमार्जुनयुधिष्ठिरैः क्रमेण जतुभवने लाक्षागृहे वने खाण्डवे सवने राजसूये च पृथक् पृथक् आराधिततया संतोषितत्वेन (लाक्षागृहे भीमेनाग्निस्सन्तोषितः खाण्डववनेऽर्जुनेन तर्पितः राजसूये च युधिष्ठिरेण सन्तर्पित इति स्पर्धया वैमात्रेयकृतकर्मानुष्ठानेनात्मनोन्यूतत्वं चिरसितुकामः सहदेवो वह्निमातिथ्याय निमन्य स्वकरयोर्घृतवान्, यत्तस्य हस्ते हेमपात्रं तिष्ठति स्म, तद्देमपात्रं वह्निरिव प्रतीयते स्मेति हृदयम्) स्वेन आत्मना सहदेवेनापि आतिथ्याय आतिथ्यसत्कारमाचरितुम् आमन्यमाणेन निमन्याहूतेन ज्वलता द्वैकीप्यमानेन वीतिहोत्रेण वह्निवा इव हेमपात्रेण स्वर्णभाजनेन परिष्कियमाणपाणितलः भूष्यमाणवाहुः सहदेवो नाम कनिष्ठपाण्डवः निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेण इव समस्तस्वभक्तलोककार्यसम्पादनजन्मनाऽऽयासेन इव निभृतावयवं शान्तसकलगात्रम्, सम्यलोकानां समास्थजनानां लोचनानां पद्मयुगलपङ्क्तिभ्यः पद्मसमूहेभ्यः परस्परवैमुख्यवदान्यः परस्परमङ्गराहित्यदाता रूपकोमलिमा सौन्दर्यमाधुर्यं यस्य तं तथोक्तम्, यदीयं सौन्दर्यं पश्यन्तः सभ्या निर्निषेयमासते तं तथामृतमिति यावत्, महर्षिजनवल्लभे ऋषिसमुदाये वल्लभे इव मध्यमहेन्द्रनीलरत्नं

१. 'त्रिपथा' । २. 'निमन्यमाणेन' । ३. 'निर्वाहमारेण निभृता' । ४. 'युग्म' । ५. 'चिरन्तन' । ६. 'आसाद्य' : इति पा० ।

अध्यगतेन्द्रनीलमणिमिव प्रतीयमानम् चिरन्तनं पुमांसं पुराणपुरुषं सयासाद्य
उपसृत्य जस्येण प्रथमं सर्वतः प्राक् पूजयामास । समायां सर्वेषूपविष्टेषु भीष्म-
सुविष्टिराभ्यामाज्ञतः सहदेवो भगवन्तं शान्तभावेनावस्थितं सुनिस्पृहमव्यगतं
वासुदेवं सर्वतः प्राज्ञो दयोचितार्घ्याविना सत्कृतवानिति ॥

नाना देशके राजप्रेषोंके मुकुटोंमें लक्षित मणियोंको किरणोंसे रश्मित उस राजसूय
यज्ञशालामें विषयगातनूज—भीष्म तथा पृथातनूज—सुविष्टिरसे आदिष्ट होकर सहदेवने—
जिनके हाथका सुवर्णपात्र ऐसा लग रहा था—मानों उनके वैमात्रिय माइयों—भीम,
द्युमन्त—सुविष्टिरसे लाक्षागृह—लाण्डव—तथा राजसूयमें अल्य—अल्य आराधित बह्मिको
सहदेव भी आतिथ्य सत्कारके लिये निमन्त्रित किया हो, ऐसे हेमपात्रसे उनका हाथ
अलङ्कृत था, भगवान्के पास पहुँचकर सगरे पदके अर्घ्य द्वारा उनकी पूजा की, भगवान् उस
समय तमामें शान्तभावसे देते बैठे थे, मानों समस्त भक्तबन्धुओंके कार्यको करते करते उनके
अङ्ग थक गये हों, उनके सौन्दर्यको मधुरता सभी वर्सकोंकी आँखोंकी पद्मपद्मियोंको परस्पर
वैमुख्यप्रदान कर रही थी, अर्थात् उनकी मुन्दरताको लोभ निर्निमेष भावसे देख रहे थे, वह
भगवान् मुनियोंके समुदायमें (बलयमें) इन्द्रनीलमणिकी तरह दीख रहे थे, तथा वह आदि
पुरुष थे ॥

तावत्प्रकोपात्तरलाघरस्य प्रतिक्षिप्तीशानमयानकस्य ।

वेदीमुवं तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

तावदिति । तावत् यावत्सहदेवो भगवन्तमर्चयति तत्काले प्रकोपात् कृष्णस्याग्र-
पूजादर्शनप्रभवक्रोधात् तरलो चलो ओष्ठौ यस्य तस्य तथोक्तस्य गतपुत्र प्रति-
क्षिप्तीशानमयानकस्य प्रत्यर्घिराजगणभयङ्करस्य वेदीशितुः शिशुपालस्य चित्तं
हृदयम् वह्निः यज्ञाहितोऽग्निः तत्र यज्ञशालायाम् वेदीमुवं वेदीरूपं स्वं स्थानम्
विहाय आविवेश प्रविष्ट इव । कृष्णस्याग्रपूजां विलोक्य शिशुपालस्य मनः क्रोपेन
जज्वाल, मन्ये वेदीगतो वह्निः स्वं स्थानं विहाय तद्हृदयं प्रविष्ट इत्याशयः ॥१४॥

जब तक सहदेवने श्रीकृष्णका सत्कार किया तब तक शिशुपालके ओठ कोपसे चले
लगे, और सभी प्रत्यर्घ्यमूपालोंको उसे देखकर भय होने लगा, ऐसा मादम हुआ मानों
वेदीको छोड़कर वह आग शिशुपालके हृदयमें प्रवेश कर गयी हो, उसका हृदय कोपसे
जल उठा ॥ १४ ॥

सदसि न विकृतो यदच्युतोऽमूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रोः ।

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्यां बहुतरकुण्डसनीत्तरन्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

सदसीति । सः अच्युतः श्रीकृष्णः तु सदसि समायां शत्रोः निरोधिनः शिशु-
पालस्य परुषाक्षरमण्डलेन कटुवाक्यसमूहेन यत् विकृतः क्रोपादिविकारयुक्तः

नामू, तत् बहुतराणि भूयांसि यानि कुण्डलीलरत्नानि कुण्डलोत्ता नीलमणय-
स्तल्लभ्यात् तद्वधाजात् तत्प्रबोभ्या अगवतः कणाभ्यां बहिः उपेत्य गद्या (सद-
नुचितवचोनिचयः) अवसत् । अवसादयः—भगवान् शिशुपालस्य बचांसि
नाकर्णितवानिव, यतस्तद्वाचो भगवत्कर्णलम्बितकुण्डलीलरत्नप्रभाष्यानाद्बहि-
रेवावसन्नतोऽश्रुवतहचनतया भगवतो मनसि विकारो नाजायतेति ॥ १५ ॥

विरोधी शिशुपालकी कठोर बातोंसे समामें अच्युत श्रीकृष्ण तनिक भी विचलित
नहीं हुए क्योंकि उसकी कटु बातें भगवान्‌के कुण्डलीमें खचित बहुतसे नीलरत्नोंकी कान्तिके
बहाने कानोंके बाहर ही बैठी रहीं, वे बाँवें कानों तक पहुँची ही नहीं, फिर भगवान्‌के
विचलित होनेका प्रश्न ही कहाँ उठता है ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिति सँमाप्तिमती न वेति

संद्रष्टुकाममिष दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेगं

कण्ठे विभेद रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

अश्लीलवागिति । ततः कुपित चेदिकटुवाक् प्रयोगानन्तरम् कल्पान्ततिग्मकर-
कल्पं प्रलयाकर्तुम्यम् अतिआलिप्त्यु अगल्पवेगम् अतिवेगवत् च दानववैरिचक्रम्
श्रीकृष्णस्य सुदर्शनं नाम चक्रम् इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् अनुचितशब्द-
शशिः समाप्तिमती समाप्ता न वा ? इति सन्द्रष्टुकामम् वीक्षितुमिच्छन् इव
रणकर्मणि तत्र वायुदपूर्वके युद्धे दामघोषम् दमघोषस्यापत्यम् शिशुपालं नाम
कण्ठे कण्ठदेशावच्छेदेन विभेदं छिन्नवत् । यथा कुत्रापि पिहितमुखे वस्तुनि
किमपि वस्त्वन्तरमस्ति न वेति द्रष्टुमिच्छंस्तद्वस्तु भिनत्ति तथा भगवत्तथैव शिशु-
पालकण्ठेऽवशिष्यतेऽश्लीलवचनराशिरयथा समाप्त इति वीक्षितुमिव तत्कण्ठमभि-
नदित्यर्थः । 'दामघोषम्' दमघोषजम्, यथाह माघः—'चिरस्य मित्रव्यसनी सुद-
मोदमघोषजः' ॥ १६ ॥

शिशुपालके कण्ठमें कटवी बातें समाप्त हो चुकी हैं या वच रहीं हैं, इस बातको मानो
देखना चाह रहा हो ऐसा, और प्रलयकालिक सूर्यकी तरह चमकदार तथा अति वेगशाली
भगवान्‌के सुदर्शन नामक चक्र ने युद्धमें शिशुपालको कण्ठदेशमें भिन्न कर दिया । किसी
बन्द पात्रमें वर्तमान कोई वस्तु है या समाप्त हो गई इस बातका पता लगानेके लिये
जैसे उस पात्रका भेदन करके देखा जाता है उसी तरह भगवान्‌ने शिशुपालके कण्ठमें
गालियों बची हैं या समाप्त हो गई इस बातका पता लगानेके लिये उसका गन्ध
काट दिया ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मितावष्टयाङ्ग-
वनमुपदात्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुणमेव आहितास्त्वं-
र्वाणुर्वीपतीन् प्रस्थापितवन्तं पौरवं तमनुज्ञाप्य चैद्यनिधनोत्सवेन सुदर्श-
नस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि नवास्त्रकणिकार्द्रतामनुभवितुमना इय
सनातनः पुमान्पुरीं पुरानुभूतकुशस्थलीनान्त्रौ प्रतस्थे ॥

इति तच्चेति । इति एवं प्रकारेण दुर्मतेः भगवन्तं प्रतीप्याकलुपतया दुष्टदुष्टेः
तस्य शिशुपालस्य आयुषा जीवितसमयेन सह सवनकर्मणि राजसूययज्ञरूपकार्ये
समापिते अवसानं गमिते सति निर्मितावष्टयाङ्गवनम् कृतयज्ञान्तस्नानं (पूर्वम्)
उपदात्वेन उपहाररूपेण दत्तपूर्वाणि पूर्वं दत्तानि वित्तानि उत्तमर्णान् इव पुनः
यज्ञान्ते द्विगुणं आहितान् स्वीकारितान् (ये राजानो यावद्विजमुपहाररूपेण
दत्तवन्तस्तान् दत्तद्वैगुण्येन प्रत्यावर्तितवन्तम्) सर्वानुर्वीपतीन् राज्ञः प्रस्थापि-
तवन्तम् विष्टवन्तम् पौरवं युधिष्ठिरम् अनुज्ञाप्य गृहगमनायामन्य सनातनः
पुमान् पुराणपुरुषः कृष्णः चैद्यनिधनोत्सवेन शिशुपालमरणजन्मना हर्षेण सुदर्शनस्य
तन्नामकस्य स्वचक्रस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि स्वनगरवासिलोकनयनसमूह-
स्यापि नवास्त्रकणिकाभिः अचिरोद्गतहर्षाश्रुन्विदुभिः आर्द्रताम् सेकम् अनुभवितु-
मनाः द्रष्टुमिच्छन्, (यया शिशुपालवधेन जातेन सुदर्शनं नवरुधिरकणेनार्द्र-
जनि तथा तन्निधनवार्त्ताश्रवणेन मत्पुरवासिजनलोचननिबद्धोऽपि प्रत्यगोद्गतास्त्र-
न्दाश्रुकणिकाभिः सिक्कमस्त्विति कामयमानः सन्तित्यर्थः) पुरा कृष्णवासात् पूर्वम्
अनुभूतकुशस्थलीनान्नीम् कुशस्थलीतिसंज्ञया प्रथितामधुना द्वारकासंज्ञां पुरीम्
प्रतस्थे प्रचलितवान् ॥

इत प्रकार उक्त दुष्टद्वि शिशुपालकी आयुषे साथ ही राजसूय यज्ञके समाप्त हो जाने
पर यज्ञान्त स्नान करके राजा युधिष्ठिरने जब उपहारमें पहले दिये गये धनको डुगुना
करके राजाओंको लौटा दिया मानों वह ऋणदाता रहे हों, और सब भूपालोंको अपनी
अपनी राजधानीके प्रति बिद्रा कर दिया, तब भगवान्ने युधिष्ठिरसे जानेकी अनुमती
ली और चैद्यके निधनरूप उत्सवसे जिस प्रकार सुदर्शन गरम खूनकी बूंदोंसे अपनेको
सींचा है; उन्ही तरह पुरवासि जनके नयन में नवीद्वत आनन्दाश्रुबिन्दुओंसे सींचे जाँय,
यह कामना रखनेवाले पुराणपुरुष श्रीकृष्ण अपनी नगरी द्वारकापुरीको चले, जिस नगरी
का प्राचीन नाम कुशस्थली था ॥

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्होस्तिनं पुरमवाप्य विलक्षः ।

सौवर्णि गिरमसौ बलवन्तं दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अत्यन्पेति । जलौ अन्वमुपतनयः एतराद्भुतः दुर्योधनोऽपि दलौघैः सैन्य-
समुदयैः सह हास्तिनं पुरम् धर्मराजराजधानीम् अवाप्य प्राप्य विलचः धर्मराज-
नैर्घर्यदर्शनविस्मितः सन् दुर्विचाररचनासु कुटिलमन्त्रणाकृतिषु यत्नयन्तं सौदृष्टिं
सुयत्नस्य नाम्नो राज्ञोऽपत्यं शकुनिम् प्रति गिरं वक्ष्यमाणलक्षणां वाचं चक्षते उक्त-
वान् । हस्तिनापुरागतो दुर्योधनो धर्मराजविभवावलोकनेन विस्मितः सन् कुटिलं
शकुनिं प्रति वक्ष्यमाणलक्षनमुवाचेत्यर्थः । स्वागतादृष्टम् ॥ १७ ॥

अन्धे राजा घृतराष्ट्रका पुत्र दुर्योधन सत्सैन्य हस्तिनापुर आया, वहाँ पर दुर्मिष्टिरका
विभव देखकर वह विस्मित हो गया और विस्मित होकर उसने कुछ विचारकी रचनाने
निम्न-दुरमितसन्निदम्-कुटिल शकुनिसे इस प्रकारके वचन कहे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदादुरेत-

निमध्या न मातुल ! विरोधिमखेऽनुभूतम् ।

तत्स्मर्यमाणमखिलक्षितिपोपनीतं

नक्तं दिवं दहति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

अग्नेरपत्यमिति । हे मातुल, मातृभ्रातः, शकुने । हेम सुवर्णम् अग्नेरपत्यम्
अग्निजन्यम् इति यद्वाक्यमाहुः, एतत् हेन्नः अग्निजन्यत्वम्, मया विरोधिमखे
विरोधिनो ज्ञातेर्युधिष्ठिरस्य मखे राजसूर्येऽनुभूतम् साक्षात्कृतम् । अखिलैः क्षितिपैः
राजभिः उपनीतमुपहृतं करत्वेन समर्पितं वा इदं सुवर्णं स्मर्यमाणम् अपि
भावनोपनीतम् अपि यतो यत्मात् मे मम दुर्योधनस्य चित्तं नक्तं दिवम् अह-
निशं दहति ज्वल्यति । यदि हेमसुवर्णजन्यं न स्यात्तदा स्मर्यमाणतया हृदयगतं
सन्मम हृदयं कथं दहेत्, दहति तु स्मर्यमाणमतो निश्चीयते बहुजन्यात्वं तस्य,
तथात्वे सत्येव दाहकत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ १८ ॥

भामा, लोग सोनेकी आगकी सन्तान कहते हैं यह बात भिन्न नहीं है, मैंने अपने
विरोधी भ्राति धर्मराजके यशमें इतका अनुभव किया था, वत्त यशमें सनस्त राजवर्ग द्वारा
वक्शर या कर रूपमें दिया गया सोना इस समय दाह आने पर भी हृदयमें
सन्तापकी दृष्टि कर रहा है, यदि सोना अग्निजन्य नहीं होता तो स्मर्यमाण होकर हृदयमें
आनेपर हृदयमें जलन क्यों पैदा करता, इससे सिद्ध होता है कि सोना अग्निजन्य है ॥ १८ ॥

वल्गात्कुचं परिजहास सभावलोके

मां द्रौपदी मणिभुवि स्खलितं यदुच्चैः ।

तत्साधु जातमिति वक्तुमिष क्लृप्तां स्वां

मत्प्राणवायुरयमुत्कमरोच्छुरास्ते ॥ १९ ॥

बलादिति । सभायाः गणिमयसमानण्डपस्य अवलोक्ये दर्शनसमये नगिसुवि
दमृष्टवदुष्टिमे स्प्रक्षितम् जले स्थलम् स्थले च जलम् इति विपरीतज्ञानघनं माय
द्रौपदी बलात्कुचं हास्योमाय चलत्तनमारं यत् उच्चैः परिजहास परिहास्यजरोव,
तत्र परिहसनं साधु उपयुक्तं जातम् इति त्वां निजां स्त्रुषां पुत्रवधूं वक्षुमिव अयं
मम प्राणवायुः उत्क्रमणेच्छुः ग्रहिर्भविषुकामः चास्ते । समायां पश्यतो मम जाते
जले स्थलत्वप्रकारके स्थले च जलत्वप्रकारके ज्ञाने द्रौपदीकम्पमानकुचं यथा तथा
पद्मसितवती, तत्तदीयं हसितमुचितमजायतेति वक्षुमिव द्रौपदी नाम त्वां स्त्रुषा-
मुपेतुमयं मम प्राणवायुर्निर्गन्तुमिवेच्छतीति भावः । अत्र वायोर्भूमिपृथ्वेन द्रौपद्या
वायुस्त्रुषात्वं कल्पितम् ॥ १९ ॥

गणिमय सभा देखनेके समय हमने जब जलको स्थल तथा स्थलको जल समझनेकी
गल्ती की थी, द्रौपदीने उस समय जोरोंका ठहाका लगाया जिससे उसके स्तन हिलने
लगे, उसका वह हँसना उचित था इसी बातको अपनी पुत्रवधू द्रौपदीसे बतानेके लिये
हमारे यह प्राण निकलनेकी इच्छा कर रहे हैं । मैं उस अपमानके कारण मर जाना
चाहता हूँ ॥ १९ ॥

अधुना युधि सेनाभिर्विधुंन्यानो धरातलम् ।

विधाय निधनं तेषां निगृहीत्यामिसां शुचम् ॥ २० ॥

अयुनेति । अहम् एवमपमतोऽहम् अधुना सम्प्रति सेनाभिः सैन्यैः धरातलं
भूतलं युधि युद्धे विधुन्वानः कम्पयन् तेषां युधिष्ठिरादीनां निधनं प्राणापहारं
विधाय कृत्वा ह्माम् तदपमानजनितां शुचं खेदं निगृहीयाम् शमयेयम् । अनु-
जायां लोद ॥ २० ॥

मेरा बढ़ा अपमान हुआ है अतः अब मैं चाहता हूँ कि सेनासे समस्त भूमण्डलको
झंपाकर युद्धमें युधिष्ठिरादिके प्राणहरण द्वारा अपने इस खेदका शमन करूँ ॥ २० ॥

इति निगद्य व्रीहान्वयानद्योः संगमे निमग्नेतसमयकैतव्यैः
गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा व्रीहान्वयानद्योः लज्जादुःखरूपयोः
सरितोः सङ्गमे एकत्रमिलनस्थाने निमग्नम् ब्रुडितम् एतन् दुर्योधनम् अभग्नकैत-
वस्य अप्रतिहतकपटविद्यायाः (अक्षविद्यायाः) वन्धुः (तत्र कुशलः) गान्धारपतिः
गान्धारदेशाधीशः शकुनिः उत्तारयितुं लज्जादुःखनद्योः परम् पारं लम्पयितुम् उत्तरं
प्लवम् प्रतिवचनं च आदत्त गृहीतवान् । श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ॥

इस प्रकारकी बात कहकर लज्जा तथा खेदरूप नदियोंके सङ्गममें डूबते हुए दुर्योधनके पार पहुँचानेके लिये अप्रतिहत धून विधाका पारदर्शी पण्डित शूराति नामक उस गान्धार-धीशने निम्नप्रकारक उत्तररूप प्लव-तरणसाधन अपनाया ।

जय्यतां कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स ! यद्युधि भयात्पलायिताः ।

केवलं हरिमुखा न नामतो वेगतोऽपि मरुतोऽभवन्सुराः ॥ २१ ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, अर्जुनः तृतीयपाण्डवस्तव जय्यतां जेतुं शक्यत्वं कथं केन प्रकारेण उपैति, अर्जुनस्त्वया कथमपि जेतुं न शक्य इत्यर्थः, यद्युधि यत्पार्जुनस्य युद्धे भयात् पलायिताः विद्रुताः हरिमुखाः इन्द्रप्रमृतयः सुराः केवलं नामतः संज्ञामात्रेण मरुतो न, अपितु वेगतः अपि मरुतो वायवः अन्नदत् यद्युद्धे इन्द्रादयो देवा वायुवेगेन पलायिष्यन्ते, तमर्जुनं त्वं कथं जेयसि, धतो युद्धेन खेदविनोदनमशक्यसम्पादनम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

वत्स दुर्योधन, तुम उस अर्जुनको किस प्रकार जीत सकोगे ? जिसके साथ युद्धमें मयसे भागते हुए इन्द्रादि देवगण केवल संज्ञानात्रसे ही नरक नहीं रहे, वेगसे भी नरक-वायु बन गये । अर्जुनके साथ लड़नेमें डरकर इन्द्रादि जब वायुवेगसे भागते हैं तब तुम उस अर्जुनको किस प्रकार जीत सकोगे ॥ २१ ॥

अपि च,—

तं वीक्षितुं जगति शक्रयुरत्र के वा भीमं प्रकोपयुतभीमगदाङ्गबाहुम् ।

एकैकमुष्टिहतये स्म भवन्ति नालं यस्याहवे वकवृहद्रथभूहिडिम्बाः ॥ २२ ॥

तं वीक्षितुमिति । अपि च किञ्च प्रकोपात् क्रोधादेतोः एता भीमा भयजननी गदा सैव अङ्गः चिह्नम् यस्य तादृशो गदायुक्तो बाहुर्यस्य तं तयोक्तं भीमं वीक्षितुं प्रष्टुम् अत्र जगति के वा शक्रयुः के समर्थाः स्युः । कोपेन धृतया गदया युक्तं बाहुं विभ्रतं भीमं लोके कोऽपि वीक्षितुमपि न क्षमते किमुत जेतमिति सामान्यतो जेतुनिषेधेन स्वयाप्यसौ न जेतव्य इति विशेषो व्यज्यते । तस्य अजेयत्वे उपोद्बल-कनाह—एकैकेति । यस्य भीमस्य आहवे युद्धे वको वकासुरः वृहद्रथभूः जरासन्धः हिडिम्बो नाम हिडिम्बाम्नाता च एते सर्वेऽपि ख्यातिभाजो वीरा एकैकमुष्टि-हतये एकैकमुष्टिप्रहाराय अपि अल योग्या न भवन्ति, यस्यैकमुष्टिप्रहारमपीमे वीरा न सोढुमपारयस्तज्जयस्य नितान्तभसम्मान्यत्वमिति भावः । काव्यलिङ्गमल-ङ्कारः ॥ २२ ॥

वो उसे धारण की गई गदारूप चिह्ने युक्त गुजगाली भीम को ओर देखनेवाला भी इस दुनियामें कोई नहीं है, जिसके युद्धमें वकासुर, जरासन्ध तथा हिडिम्बनामक दैत्य एक एक मुक्केके योग्य भी नहीं हो सके । जिसके मुष्टिप्रहारको धँसे बैठे बहादुर नहीं सह सके उसे तुम क्या, इस संसारमें कोई भी नहीं जीत सकता है ॥ २२ ॥

ताभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मनः ।

व्यापादेऽपि प्रसक्तिः का विशेषात्तादृशां रणे ॥ २३ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्यां पूर्वोदितसामर्थ्याभ्याम् अर्जुनभीमाभ्याम् उपास्यमानस्य खागृये स्थित्वाऽऽराध्यमानस्य तपसो धर्मस्य ननुतन्मनः पुत्रस्य धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य व्यापादे द्रोहचिन्तनेऽपि काः प्रसक्तिः शक्तिः अस्माकमिति शेषः विशेषात् तादृशाम् भीमार्जुनादिलेवासौभाग्यशालिनां युधिष्ठिरादीनाम् रणे (नः) का प्रसक्तिः, नैवास्ति सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

उन भीम तथा अर्जुनसे सेवित धर्मपुत्र युधिष्ठिरके द्रोहकी चिन्ता करनेकी शक्ति हम लोगोंको नहीं है, खास करके उनके ऐसे शूरोंके साथ रणकी शक्ति तो हम लोगोंको नहीं ही है ॥ २३ ॥

तथान्यहं तु तव च तेषां च परस्परं विभवे परिपणनपदाधिरोहिणि खणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन तं पराजयघण्टापथे संचा-
दयिष्यामि^१ ॥

तथापीति । तथापि—यद्यपि युद्धेनासौ युधिष्ठिरो न पराभवितुं शक्यस्तथाप्यु-
पायेन तमहं पराभवितुं क्षम इत्यवतारयति तथापीति । अहम् शङ्कनिः तव दुर्यो-
धनस्य तेषां पाण्डवानां च परस्परम् अन्योन्यम् विभवे समस्तायां सन्पदि परि-
पणनपदाधिरोहिणि पणत्वेन स्याप्यमाने सति—यदाक्षस्त्रीढायां त्वया तैश्च निजः
तर्होऽपि विभवः पणात्वेन स्यापयिष्यते तदेत्यर्थः जगत्सामान्यत्वाम् सर्वसाधारण-
ताम् अक्षममाणेन असहमानेन सर्वविलक्षणेन असामान्येन अक्षसंप्रदायेन धूत-
पादयेन पणात् इदिति तम् युधिष्ठिरम् पराजयघण्टापथे पराजयराजमार्गे संचार-
यिष्यामि असयिष्यामि पराजेष्ये इत्यर्थः । ‘घण्टापथो राजमार्ग’ इत्यमरः ॥

(यद्यपि युद्धने युधिष्ठिरको कोई नहीं परास्त कर सकता है) फिर भी जब तुम्हारा
तपा पाण्डवोंको सारा विभव परस्पर बाजी लगा दिया जायगा, अर्थात् जुएमें जब तुम
दोनों अपनी अपनी सारी तन्पत्ति दाँवपर रख दोगे तब, सर्वातिशायी अपने धूतकौशल्यके
द्वारा मैं तुरत उनको पराजयरूप राजमार्ग पर चला दूँगा, अर्थात् हरा दूँगा ॥

वित्ते हृते दरिद्रास्ते विसृष्टा वन्धुभिः स्वयम् ।

विनाशं वा शुचा यायुर्विदेशं वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

वित्तेहन शते । वित्ते सर्वस्वे हृते धूतकपटेन अपहृते सति दरिद्राः निःस्वास्ते
पाण्डवाः वन्धुभिः आनुपुत्रादिभिरपि स्वयम् विसृष्टाः त्यक्ताः सन्तः शुचा धन-

१. ‘तपस्यातनु’ । २. ‘न्नादृशान्’ । ३. ‘तेषां च परस्पर’ । ४. ‘परस्परतय’ ।

५. ‘परिपणनपथा’ । ६. ‘इति’ । इति पाठः ।

परिजनत्यागमूलकेन खेदेन दिनाप्तं मरणं यायुर्गच्छेयुः। अथवा लज्जया निःस्वताऽ-
वासिजनितत्रयया विदेशम् देशान्तरं वा यायुः गच्छेयुः, 'सर्वा माने म्लाने मरणम-
थवा दूरगमन'मिति भर्तुर्हर्षुत्तेरित्यमुक्तम् ॥ २४ ॥

इस तरह जुपमें जद उनकी सारी सम्पत्ति हर हो जायेगी तब दरिद्र हो जानेपर
उनके भाई पुत्र आदि वन्धु उन्हें स्वयं छोड़ देंगे और शोकसे वे या तो मर जायेंगे,
अथवा लज्जाके कारण कहीं परदेशमें जाकर छिपेंगे ॥ २४ ॥

त्वं ततस्तु सुखमात्मसंयुतैः सोदरैः सहस्रसंख्यकाः समाः ।

नीरराशिहरिनीलमेखलां निःसपन्नमनुमुह्य मेदिनीम् ॥ २५ ॥

त्वं ततस्त्विति । ततः पाण्डवेषु शृणामृतेषु लज्जया परदेशं वा प्रयातेषु त्वम्
दुर्गोधनः नीरराशिः सागर एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमणिरचिता काष्ठी य-
स्यास्तां तयोच्छाम् मेदिनीम् पृथ्वीम् आत्मसंयुतैः त्वोपेतैः सोदरैः आत्तुभिः सहस्र-
शतदरूपा संख्या येषां ताः शतसंख्याः समाः संवत्सरान् सुखं विना प्रयासम्
निःसपन्नम् अकण्टकं च अनुमुह्यस्व पालय अनुशाधि ॥ २५ ॥

इस तरह पाण्डवोंके मर जाने या परदेशमें जाकर छिप जाने पर तुम इस सागर-
वेष्टिता पृथ्वीकी अनुजोसे युक्त अपनी संख्याके संवत्सर तक एकसौ वर्ष तक सुखसे तथा
अकण्टक रूपमें भोग करो ॥ २५ ॥

इत्यंकारं रहसि कैल्पिते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधाविनुं दिव्यच-
क्षुषा तेनान्वेन वसुंधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवेशोत्सवव्याजा-
दाहृतः सानुजो धर्मजः कुरुपत्तनमुपेत्य वन्धुतया प्रत्युद्रम्यमानो दुस्तरं
भाविबनवासवर्षमैकैकमेकैकेन प्रणिपातपुण्येन सुप्रतरं करिष्यन्निव पितृ-
व्यं द्वादशकृत्वः पदयोः प्राणंसीत् ॥

इत्यंकारमिति । इत्यंकारम् अनेन प्रकारेण विचार्य रहसि एकान्ते कल्पिते
व्ययस्यापि कैतवदुरध्वे धृतरूपच्छलमार्गे सति। शकुनिदुर्योधनाभ्यां द्यूतं कर्तुं
स्थिरीकृते सतीत्यर्थः, तौ उभौ शकुनिदुर्योधनौ अनुधाधितुम् अनुगन्तुम् तदीयं
मतं समर्थयितुमित्यर्थः, दिव्यचक्षुषा दूरदृष्टिना तेन अन्वेन वसुंधराधिपतिना
राज्ञा दृतराष्ट्रेण नवायाम् प्रत्यग्रनिर्मापितायाम् मणिमण्डपिकायां मणिमयसमायां
प्रवेशोत्सवस्य व्याजात् कपटात् आहृतः आकारितः सानुजः आत्तुभिर्युक्तो धर्मजः
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः, वन्धुतया वन्धुगणेन प्रत्युद्रम्यमानः प्रत्युत्थानादिसत्कारेणा-
द्विषमाणः सन् दुस्तरम् कठिननिस्तारम् भाविबनवासवर्षम् एकैकम् एकैकेन
प्रणिपातपुण्येन प्रणामजन्मना सदहृष्टेन सुप्रतरम् अनयासव्यतियाप्यं करिष्यन्

इमं प्रियं दत्तं द्वादशहृत्वा द्वादशधा पदयोः सत्तरणयोः प्राणंतीत् प्रगत-
वान् । एवं शकुनिदुर्योधनाभ्यां स्थिरीकृते क्षपटघृतप्रयोगे तयोर्विन्ध्यमनुमोदयता
घृतराष्ट्रेण सगिमयनवसमानवनप्रवेशोत्सवध्याजास्तमाहृतो युधिष्ठिरः सानुजः
समागत्य दुर्योधनादिभिः सत्क्रियमाणो घृतराष्ट्रस्य चरणयोर्द्वादशधा प्रणतवान्,
सन्त्ये द्वादशवर्षाणि वने च्यवतिपाप्यानि भविष्यन्ति, तानि वर्षाणि दुस्तराणि बहु-
स्त्रिंशत्वाचेष्टां सुख्याप्यता पुण्योदयादेव संभवति, अतएवैकस्य वर्षस्य सुखाप्य-
स्वार्यैकप्रणामजं पुण्यं कल्पेतेति स घृतराष्ट्रचरणयोर्द्वादशहृत्वाः प्रणतवानिति भावः ॥

इस प्रकार जब शकुनि और दुर्योधनने छलघृत करनेका विचार कर लिया तब
घृतराष्ट्रने भी उनके अनुसरणने दिव्यचक्रका कार्य किया, अर्थात् घृतराष्ट्रने भी समर्थन
किया, और उस अन्वे राजा घृतराष्ट्रने नवनिर्मित मणिसमाप्रवेशोत्सवके छलसे
युधिष्ठिरको बुला भेजा, नाशकों साथ युधिष्ठिर कुरुक्षेत्र राजधानीमें आये, दुर्योधनादि
बन्धुओंने उनका उत्कार किया, उन्होंने घृतराष्ट्रके चरणोंने बारह बार प्रणाम किये मानों
शेक्रेवाले कमवासके बारह वर्ष ढई दुस्तर होंगे, उनसे प्रत्येक वर्षसे प्रत्येक प्रणामके
पुण्यसे दुस्तर-आसान-बना रहे हों ॥

अवभृथान्मुकुणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकैः ।

स्वकवरीं द्रुपदस्य सुतापि सा सुवलजापदयोः समनीयत् ॥ २६ ॥

अवभृथेति । अथ सा द्रुपदस्य सुता द्रौपद्यपि नूतनैः नवीनैः अवभृथान्मुकुणैः
अवभृथनामक्यज्ञान्वत्स्नानसंबन्धिविरिव स्थितैः जाटके नाम शिरोनूपणे मौक्तिकैः
मुक्तानिः अधिगतान् उपेतान् स्वकवरीम् निजं केशपाशं सुवलजापदयोः गान्धारी-
याश्चरणयोः समनीयत् प्राप्तवती । यावद्युधिष्ठिरो घृतराष्ट्रं प्रणमति तावद्द्रौप-
यपि गान्धारीं प्रणतवती, प्रणामकाले तत्कवरी गान्धारीचरणौ पस्पर्श, तस्यां
कवरीं भूषणभावेन स्थापिता मुक्ता अवभृथस्तानसङ्गतजलयिन्दव इवामासन्ते-
त्याशयः ॥ २६ ॥

अनी अनी किये गये यज्ञान्त स्नानकी जज्विन्दुओंके समान लगने वाले भूषणने
नोतिर्योते जगनगाते हुए अपने केशपाशसे द्रौपदीने भी गान्धारीके चरणोंपर रखा,
अर्थात् अवतल युधिष्ठिर घृतराष्ट्रके प्रणाम कर रहे थे, तब तल द्रौपदीने भी गान्धारीके
प्रणाम किया ॥ २६ ॥

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरमिनन्ध क्तुलामलालनामिः ।

सदनाय ससर्ज तं विनीतं स घृताकारनिगूहनो महीपः ॥ २७ ॥

अनुजाभिरिति । घृताकारनिगूहनः अवलम्बिताकारगुप्तिः स्वं मतोगतं दुरभि-
सन्धिं न प्रकाशयन् इत्यर्थः सः महीपः घृतराष्ट्रः अनात्मयानुयुक्तेः कुशलप्रश्नस्य

पशुनाभिः पशुचरीभिः पक्षाज्जाताभिः ऋतुलामलालनाभिः राजसूययज्ञसम्पादन-
प्रशस्ताभिः अभिनन्द्य प्रशस्य तं धर्मराजं सद्नाय विश्रामनिकेताय सत्सर्जं प्रेषित-
याम् । पूर्वं कुशलं पृष्ट्वा तदनन्तरं राजसूयचक्रानुष्ठानं प्रशस्य च छतराष्ट्रो युधिष्ठिरं
सद्वनं प्रेषितयानिति भावः ॥ २७ ॥

यस्ये मनकी दुरभिसन्धिकी छिपाते दुष्ट धृतराष्ट्रने युधिष्ठिरके आनेपर कुशल प्रश्न
करके पीछे राजसूय यज्ञकी सराहना की और तब युधिष्ठिरकी सदन-विधामस्थानमें
भेज दिया ॥ २७ ॥

तावन्मदीयतनुमेदिमदान्तहेतु-

वैरं मिथः प्रभविता कुरुभूभुजां श्वः ।

इत्यन्तराहितशुचेव दिशि प्रतीच्यां

मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

भावदिति । तावत् तस्मिन् काले श्वः प्रभाते मदीयतनुमेदिनीम् मृत्याभ्यु-
मण्डलं भित्त्वा स्वर्गच्छताम् युद्धे मरिष्यताम् भटानाम् वीराणाम् अन्तहेतुः सरणदा-
रणम् कुरुभूभुजाम् कौरववंशोद्भवानां राज्ञाम् मिथः परस्परं वैरं विरोधः (भूतकृता-
प्रभजनजन्म) प्रभविता सम्पत्स्यते इत्यन्तराहितशुचा इव एवंप्रकारकान्तःस्थित-
रेवेन इव मन्दायमानमहसा मन्दीभूततेजसा रविणा प्रतीच्यां दिशि पश्चिमा-
भायां निपेते पतितम् । श्वः कुरुवंश्यानां राज्ञां तद्वैरं जन्म ग्रहीष्यति यत् घट्टनां
कृतानां मरणं कारयिष्यति, त्रियमाणाश्च ते स्वर्गागामिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा स्वर्गं
गमिष्यन्ति, इति स्वमण्डलभेदसम्भावनाजनितशुचेव मन्दीभूततेजाः पश्चिमदि-
शि पपातेत्यर्थः ॥ २८ ॥

कल कुरुवंशियोंका आपत्तमें वह विरोध जन्म लेगा जो सूर्यमण्डलभेदन करनेवाले
वीरोंकी मृत्युका कारण बनेगा, इसी खेदको अन्तःकरणमें रखे रहनेके कारण मन्द तेज
सूर्य पश्चिम दिशामें गिर पड़े ॥ २८ ॥

दिग्धे संतमसैः सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरैः ।

सर्वाः प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्तश्चा तुलाम् ॥ २९ ॥

दिग्धे इति । ततः सूर्ये पश्चिमायां पतिते अस्ते सति सान्द्रैः गाढैः सन्तमसैः
तमोभिः दिशापदिशचत्वरैः प्राच्यादिदिशासु ईशान्यादिष्वपदिशेषु चत्वरैः चङ्गणे
च दिग्धे व्याप्ते सति (सर्वतः तमसि प्रचूते सति) सर्वाः प्रजाः लोकाः दृशा
उपहतया राज्ञा छतराष्ट्रेण तुलाम् सादृश्यम् समारुक्षन् प्राप्ताः । यथा राजाज्ज-
लया प्रजा अपि तमसा लुप्तदृशकयो जाता हृत्यर्थः ॥ २९ ॥

गाढ़े अन्धकारने जब सभी दिशा विदिशारूप चत्वरको व्याप्त कर लिया तब किसीको कुछ दीखता नहीं था, ऐसा मालूम होता था मानो सारी प्रजाने (अन्धकारसे अन्धी होकर) अपने अन्धे राजाको अस्तिके अंशमें समानता प्राप्त कर ली हो ॥ २० ॥

मनुजावलीनयनवर्मने पुनर्मधवादिदेवममभावगोचराः ।

ककुभो विभेजुरमृतांशुमानवः क्षणमेव तं प्रथमशैलरोहिणः ॥ २० ॥

मनुजावलीने । तं क्षणम् एव तस्मिन्नेव क्षणे समये प्रथमशैलरोहिणः उदयाद्रेः प्रकटीभवन्तः अमृतांशुमानवः चन्द्रकिरणाः मनुजावल्याः मनुष्यसमुदायस्य नयनवर्मने नयनानां मार्गाय मानवनेत्रप्रचाराय (मनुष्यैः द्रष्टुम्) पुनः भूयः मधवादीनाम् इन्द्रादीनाम् देवानाम् ममभावगोचराः ममत्ववर्त्तिनीः इन्द्रादिदेव-सम्बन्धिनीः प्राच्यादिकाः ककुभो दिशः विभेजुः विभक्ताः कृतवन्तः । कियतेव-कालेन जाते चन्द्रोदये पूर्वशैलात्प्रकटीभवन्तश्चन्द्रकरा लोकचक्षुःप्रसाराय यथा-पूर्वं प्राच्यादिदिशो व्यभजन्वित्याशयः ॥ २० ॥

वैसी समय उदयशैलसे प्रकट होनेवाले चन्द्रनाके करोंमें मनुष्योंको दृष्टियोंके प्रसारके लिये फिरे इन्द्रादि देवोंके ममत्वका स्थान-इन्द्रादिदेवोंके अधिकार में रहनेवालों इन्द्रा आदि दिशाओंको यथापूर्वरूपमें विभक्त कर दिया ॥ २० ॥

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य संदर्शनायानिश्मापतद्भिः ।

अशेषपौरैरतिवाल्त्यमित्रैरशेषि किञ्चित् तथा रज्न्या ॥ ३१ ॥

अथोपकार्यामिति अथ उपकार्यान् उपवेशगृहम् अधितिष्ठतः भूपयतः अस्य युधिष्ठिरस्य सन्दर्शनाय विलोकनाय अनिशम् सततम् आपतद्भिः आगच्छद्भिः अनिवाल्त्यमित्रैः युधिष्ठिरस्य वाल्यकालसुहृद्भिः अशेषपौरैः सर्वैः नगरवासिभिः अशेषि अवशिष्टम्, तथा रज्न्या रात्र्या तु किञ्चित् अल्पम् अपि नाशेषि न अवशिष्टम् । उपकार्यायां वर्त्तमानस्य तस्य दर्शनाय समागच्छतां पौराणां समवायो यावदायाव्येव, तेषामागमनं यावन्न समाप्तं तावद्वात्रिरेव समाप्ता जातेति भावः । परिलंथालङ्कारः, उभयत्र प्राप्तस्य शेषीभावस्य रात्रेर्व्यवच्छिद्य पौर-मात्रे नियमनात् ॥ ३१ ॥

उसके बाद चन्द्रोदय हो जानेपर उपवेशशाला-बैठकमें बैठे हुए युधिष्ठिरसे मिलनेके लिये सर्वदा आते हुए उनके वाल्यसुहृद् सकल पुरवासिजनके कारण कुछ मिलनेवाले ही मिलनेसे बच गये, उस रात्रिका शेष नहीं रहा, रात्रि शेष हो गई, मिलनेवालोंके आगमन का नाश नहीं हुआ ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मा ततः कर्म निर्मायाहर्मुखोचितम् ।

सभां स भासुरां पौरैर्मूपैर्ध्वपाश्वेदिभिः ॥ ३२ ॥

र्मजन्नेति । ततः प्रभातकाले धर्मजन्मा धर्मात्मजो युधिष्ठिरः बहर्मुत्तोचितम्
प्रातःकालयोग्यं कर्म सन्ध्यावन्दनादि निर्माय कृत्वा अश्वेदिभिः घृतविषाकुशलैः
पौरैः ग्रामवासिभिः भूपै राजभिश्च भासुरां दीप्यमानां सभां घृतशालाम् आप
आयातः ॥ ३२ ॥

इसके बाद प्रातःकालमें धर्मपुत्र युधिष्ठिर प्रातःकालीयसुक्त सन्ध्यावन्दनादि कार्य
नम्य करके घृतविषाविहारद नगरवातिजन तथा वृत्तगते सुशोभित घृतशालामें पदारे ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचतुरिमजल्पाकेषु समाशिल्पेषु दृशं परिक-
ल्पयतः प्रज्ञादृशं निकृष्टं मूर्ते तृतीयगुण इव दिविषद्वपमनीलदृपदासने
निषीदतामुप्य कुलकुलप्रदीपस्य प्रतीपं निविशमानः शकुनिः स्यानाद्भ्रं-
शयितुं साक्षात्कृतेतन्निधी रिक्तमध्यवर्णया तदीयामित्यया वाच्यो ग्रह-
विशेष इव प्रासङ्गिकेन यथा दुरोदरविहारेऽवतारमचिरमभिरोचयाम्मस ॥

नन्वेति । तत्र धृतसमायाम् चित्रीयमाणेषु चित्रीयमाणेषु आश्चर्यजनकेषु अन-
ल्पस्य महतः चतुरिण्याः चानुर्यस्य जल्पाकेषु अभिधायिषु जनहरचानुर्यद्योतकेषु
समाशिल्लेषु समामवननिर्माणपाटवेषु दृशं स्वं नयनं परिकल्पयतः स्थापारयतः
प्रज्ञादृशं धनराष्ट्रं निरुपा मर्मापे नृत्तं शरीरधारिणि तृतीयगुणे तमसि इव दिवि-
षद्वपम इन्द्रस्तस्य नीलद्वयं नीलारम तदासने इन्द्रनीलमग्निनिर्मितासने निषी-
दतः उपविष्टस्य अनुप्य एतस्य कुलकुलप्रदीपस्य कुल्वंशप्रकाशकस्य प्रतीपम् अभि-
मुखम् निविशमानः स्थितः शकुनिः स्यानाद् राज्यपदाद् भ्रंशयितुं पातयितुं साक्षात्
प्रत्यक्षभावेन कृतज्ञविधिः समीपमुपगतः रिक्तमध्यवर्णया दूरीकृत'कु'रूपमध्य-
माक्षरया तदीयामित्यया शकुनिरूपतत्त्वं ज्ञया (शकुनिरूपे मध्यमवर्णलोपे शनी-
तिनया संज्ञया) वाच्यः शनिपदवाच्यो ग्रह इव प्रासङ्गिकेन कथाप्रस्तावागतेन यथा
माणेन दुरोदरविहारे धृतक्रीडायां अवतारम् भागग्रहणम् अचिरम् दीप्तम् अभि-
रोचयामास हविष्योकारयामास । तत्र समायामिन्द्रमग्निनिर्मित आसने उप-
विष्टः समामवनसौन्दर्यं परयन् युधिष्ठिरः पुरत उपविष्टेन शनिनेव शकुनिना कथा-
प्रलप्तेन धृतक्रीडायां भागं ग्रहीतुमनुसंध्यानुकूलित इत्याशयः ॥

उक्त समय आश्चर्यजनक एवं असाधारण चतुरताको कहनेवाले समामवनशिल्पको
देखने हुए एवं धनराष्ट्रको समीपमें तमोगुप्तको तरह नीलवर्ण इन्द्रनीलमग्निनिर्मित आसन
पर बैठे कुलकुलमूषण महाराज युधिष्ठिरको सामने बैठा हुआ शकुनि ऐसा प्रतीत होता

१. 'भूयः प्राशक्तवेदिभिः' । २. 'चारिण' । ३. 'इयः' । ४. 'धुन इव तृतीये' ।
५. 'सन्निधिरन्यम' । ६. 'वाच्य इव ग्रहविशेषः' । ७. 'अचिरात्' । इति पा० ।

था मानो युधिष्ठिरको राज्यपदसे नीचे उतारनेके लिए आया हुआ अनिग्रह हो, (शकुनि शब्दमे मव्यमाक्षरके दृढा देने पर बननेवाली संज्ञाका अभिधेय शनि होता है, उसीकी तरह ग्रीखनेवाले उस शकुनिने) प्रासङ्गिक वार्त्तालापके द्वारा द्यूतक्रीडाके लिये महाराज युधिष्ठिरको तैयार कर लिया ॥

अथ सदसि महत्यार्माज्ञयासौ नियत्याः

सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।

बहुषु जनपदेषु प्राप्तुं वत्सु ग्लहत्वं

सपदि सुवलसूनुर्मसूनुं विजिग्ये ॥ ३३ ॥

अथ सदसीति । अथ युधिष्ठिरेण द्यूतक्रीडास्वीकारे सति महत्यां विशालायां सदसि सभायाम् नियत्या भाग्यलेखाया आज्ञया सुमतिमपि कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञान-
वन्तम् अपि विमुह्य मूढभावं प्रपद्य द्यूतमार्गेऽन्तक्रीडायां प्रवृत्तम् धर्मगुरुं युधि-
ष्ठिरम् बहुषु कतिपयेषु जनपदेषु विभिन्नदेशेषु ग्लहत्वं प्राप्तवत्सु पणत्वेन स्थापि-
त्वे सुवलसूनुः शकुनिः विजिग्ये जितवान् । यद्यपि युधिष्ठिरः कर्त्तव्यविदासी-
त्तथापि भाग्यवशान्मूढो भूत्वा तस्यां सभायां द्यूतं कर्त्तुं प्रावर्त्तत, अथ च स्वीया-
ज्ञानादेशान्पणीचकार, तदा कैतवपटुः शकुनिस्तं जितवानितिभावः 'स्त्री नपुं-
कयोः सदः' इति वचनात् सदसः खालिङ्गत्वम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

यद्यपि युधिष्ठिर सुमति अर्थात् कार्याकार्यं ज्ञानवान् थे, तथापि भाग्यकी आज्ञासे मूढ़ होकर उन्होंने उस भरी सभामें द्यूत खेलना स्वीकार कर लिया, और अपने नाना देशों को दाँवपर रख दिया, फिर द्यूतपटु शकुनिने उन्हें हरा दिया ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुवलभूर्युगपद्ग्रहीतु-

मन्त्रेण सर्वविषयान् नृपतेरशक्नोत् ।

अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य

तिष्ठेत् किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

एकेनेति । सुवलभूः शकुनिः एकेन अन्त्रेण द्यूतपाशेन इन्द्रियेण च नृपतेः युधि-
ष्ठिरस्य सर्वविषयान् सर्वान् देशान् सकलान्ग्राह्यान् शब्दस्पर्शादीन् च युगपत् एक-
समयेन ग्रहीतुम् जित्वा स्वायत्तीकर्त्तुम् ज्ञातुम् च अशक्नोत् शक्यते स्म, अस्मात्
एकेन पाशेन सर्वेषां देशानां जयात्, एकेनेन्द्रियेण एककालावच्छेदेन सर्वपदार्थ-
ज्ञानाच्च परम् अधिकम् अद्भुतवाचकाय आश्चर्यद्योतकाय शब्दाय वाच्यतया अर्थ-
तया अभ्युपेत्य तत्समीपे गत्वा किं नु तिष्ठेत् किमितोऽद्भुतमधिकं स्यात् ? न किम-
पीतोऽद्भुतमधिकं कोऽपि अद्भुतवाचकः शब्दः प्रतिपादयितुं क्षमो यत् शकुनि-

रेकेन पाशेन युधिष्ठिरेण पणीकृतान् सर्वान् देशान् जितवान्, एकेनेन्द्रियेण तुल्य-
कालं सर्वानेव शब्दस्पर्शादीन् विषयांश्च जग्राहेति । 'अयौगपद्याज्ज्ञाननां प्रतिनिय-
तविषयग्राहकत्वाच्चेन्द्रियाणामेकेनेन्द्रियेण सहैव सकलवस्तुज्ञानं यथाऽस्याश्चर्याय
जायते, तथैव युधिष्ठिरस्य सर्वदेशानामेकदैव पणीकरणं तेषां जयश्च लोकानाम-
त्याश्चर्यमजनयदिति भावः ॥ ३३ ॥

शकुनिने एक हो पातेसे एक ही बारमें राजा युधिष्ठिरके समस्त विषयों देशोंको जीत
कर ले लिया. एक ही इन्द्रियसे एक ही साथ सकल शब्दस्पर्शादि विषयोंका ज्ञान किया
यह बात बड़े आश्चर्यकी हुई. इन्से बढ़कर आश्चर्यजनक क्या हो सकता है, आश्चर्यवाचक
शब्दके अर्थरूपमें क्या उपस्थित हो सकता है ? 'यन्मादमुनवान्वक्तव्यं वाच्यतया अम्युपेत्य
किं तु तिष्ठेत् ?' परमादमुनवान्वक्तव्यके अर्थके रूपमें क्या हो सकता है ? कुछ भी इन्से
बढ़कर आश्चर्य नहीं हो सकता है ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषाः प्रचुरान्नचयांश्च हेमराशीन् ।

सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ॥ ३५ ॥

प्रतिदेवनम् इति । सः गान्धारपतिः शकुनिः तु प्रतिदेवनम् सर्वेषु देवनेषु अह-
परिवर्त्तनेषु एवम् उक्तप्रकारेण अस्य युधिष्ठिरस्य भूषाः भूषणानि प्रचुरान् नाना-
विधान् बहून् रत्नचयान् मणिराशीन् स्वर्णनिचयांश्च, जायया द्रौपद्या सह सहजान्
भ्रातृन् भीमादींश्च जित्वा शूने विजित्य हर्षात् प्रसन्नतावशात् जगर्ज गर्जितवान् ।
क्रमशो युधिष्ठिरेण पणीकृतान् अलङ्कारान् बहून्मणीन् स्वर्णराशीन् द्रौपद्या नाम
भार्यया सह सहजान् भ्रातृन्भीमादींश्च जित्वा स्ववशीकृत्य शकुनिरानन्देन गर्जित-
वानिति भावः ॥ ३५ ॥

हर दौवपर जब राजा युधिष्ठिर भूषण, नानाप्रकारके रत्न, सोनेकी राशि एवं स्त्रीके
साथ भाइयोंको भी हर गये तब गान्धारदेशाधीश्वर शकुनि बहुत खीरसे हर्षके कारण
गन्जने लगा ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे,—

घटीचेटी नोऽमृद्बहुपनिवधूटी द्रुपदजा

वराकीं तामत्रानय परिपदीत्यप्रजगिरम् ।

हरद्वैतीयीकः सुवलतनयासुनुषु जवा-

त्समुत्तस्थौ साक्षादैवनिमवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

घटीचेटीति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये युधिष्ठिरसर्वस्वविजयवेलायाम्, बहूनां
युधिष्ठिरादीनां पत्न्यानां भ्रातृणां पत्नीनां वधूटी भार्या इयं द्रुपदजा द्रौपदी नः

अस्माकम् घटीचेटी कुम्भदासी जलाहरणकर्त्री मृत्याऽभूत्, वराकीं घटीदासीत्वेन तुच्छां तां द्रौपदीम् अत्र परिपदि आनय प्रापय हठादाहर इति एवं प्रकाराम् अग्रजगिरम् दुर्योधनवाचं हरन् अनुसरन् सुबलतनयासूनुषु गान्धारीपुत्रेषु द्वैतीयिकः द्वितीयः दुःशासनः साक्षात् प्रत्यक्षीभूय अवनिम् पृथ्वीतलम् अवतीर्णः आयातः यमः यमराज इव अवात् वेगात्समुत्तस्यौ द्रौपदीं सभायामानेतुं चलित इत्यर्थः ॥ शिखरिणीवृत्तम्, 'रसैरीशैश्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणी' इति तल्लक्षणात् ॥ ३६ ॥

इसी समय दुर्योधनने आशा दी कि यह बहुत पतियोंकी खाँ द्रौपदी (धनमें जाती गई होनेके कारण) हमारी कुम्भदासी बनमरनी हो गई, उसे समामें हाजिर करो, उसकी आशाको मानकर गान्धारीके पुत्रोंमें द्वितीय दुःशासन साक्षात् पृथ्वीपर उतरते हुए यम-राजके समान अपनी जगहसे वेगपूर्वक उठा ॥ ३६ ॥

दृष्ट्वा भिया सदसि धावनमाचरन्त्याः

कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्गथाः ।

वक्षोरुहेषु च महीपपुरंध्रिर्वर्गा

नासाग्रसीम्नि सुधियश्च नदीसुताद्याः ॥ ३७ ॥

दृष्टेति । सः द्रौपदीं बलाद् आकृष्य नेतुमायातो दुःशासनः दृष्ट्वा बलान्नेतुमायातं यस्मैपमं दुःशासनमालोक्य भिया भीत्या सदसि सभायाम् धावनम् इतस्ततः पलायनम् आचरन्त्याः आनताङ्गथाः कुचादिभारेण नतावयवाया द्रौपद्याः कैश्ये कचभारे कराङ्गुलिं हस्ताङ्गुलिविनिवेशनं चकार, बलादाकृष्य नेतुं तस्याः केशानग्रहीदित्यर्थः महीपपुरंध्रिर्वर्गाः राजस्त्रीसमुदयाः वक्षोरुहेषु स्वस्वस्तनेषु (हृदयेषु) 'कराङ्गुलिम् हस्तविनिवेशेन दुःखप्रकाशनं चक्रुः, तथा सुधियः बुद्धिमन्तो नदीसुताद्याः भीष्मादयः नासाग्रसीम्नि नासाग्रदेशे अङ्गुलिं चक्रुः कोयं दैवसंयोगः ? नेदमुचितं जातमिति चिन्तामिव प्रकाशयामासुः । अत्रैकस्यैव कराङ्गुलिं चकुरित्यस्य द्रौपद्याः कचेषु पुरन्ध्रीगणेषु भीष्मादिषु चान्वयाच्चमत्कारो दीपनकृतः ॥ ३७ ॥

जब दुःशासन बलपूर्वक घसीटकर सभामें ले जानेके लिये द्रौपदीके पास आया, तब द्रौपदी सभामें श्वर-उधर भागने लगी, क्योंकि वह उस दुष्ट दुःशासनसे दूर होती, उस समय उस दुष्टने नताङ्गी द्रौपदीके बालोंमें अपने हाथकी अङ्गुलियाँ लगा दीं, अर्थात् केश पकड़कर द्रौपदीको सभामें ले जाना चाहा, उसकी इस अनुचिन चेष्टासे दुःखी होकर अन्तःपुरकी राजललनाओंने अपने स्तनों-हृदयों पर अंगुलियाँ रख लीं, छानी पर हाथ रखकर खेद प्रकट किया, और बुद्धिमान् भीष्म आदिने अपनी नासिकाके अग्रभागमें अंगुलियाँ रख लीं, अर्थात् उन लोगोंने आश्चर्य प्रकट किया कि न जाने क्या दैवयोग है कि ऐसी अनुचिन बात घट रही है ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदौर्कर्षणोद्भिदुराणि स्वेदपृपन्तीव भूषाजालकमु-
काफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारौत्करतलनिष्पीडननिर्गलितां कालिमधा-
रामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसभरीमश्रुभिः सह वर्पन्त्यास्तस्याः पा-
तिव्रत्यलक्ष्मीनयासरत्नदिकप्राकारमिव दुकूलमर्प्याहर्तुं प्रावर्तत ॥

नन्वेति । तत्र सभायाम् दुर्मेधाः अष्टबुद्धिः सः दुःशासनः बलवत् दृढम् आकर्ष-
णम् उद्भिदुराणि उद्भेदभाञ्जिप्रकट्टीभूतानि स्वेदपृपन्ति स्वेदविन्दून् इव भूषाजालक-
मुक्ताफलानि भूषणवच्चित्तमौक्तिकानि धारयन्त्याः, (द्रौपद्याः भूषणेषु बहूनि मुक्ता-
फलान्यासंस्तानि तद्वपुषि दृढाकर्षणोद्भूतस्वेदजलपृपन्तीव प्रतीयन्तेस्मेत्येद्विशेष-
णार्थः) चिकुरभारात् केशसमूहात् करतलनिष्पीडननिर्गलिताम् हस्तनिष्पीडित-
चरिताम् कालिमधाराम् नैल्यप्रवाहमिव निर्भराणि सान्द्राणि बहूनि कुवलयानि
नीलकमला गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशस्य माल्यस्य शिरोमाल्यस्य रसभरीम् रस-
प्रवाहमिव अश्रुभिः नयनवारिभिः सह वर्पन्त्याः विसृजन्त्याः (द्रौपद्याः केशपाशे
स्थितानां कुवलयगर्भमाल्यानां रसा बलवत्पीडनेन चरिताः सन्तः केशस्युताः नैल्य-
धारा इव प्रतीयन्ते स्म, तान् रसप्रवाहांश्च साऽश्रुभिः सहामुञ्चदिति विशेषणस्या-
न्यार्थः । तस्याः द्रौपद्याः पातिव्रत्यं पतिमात्रसंयोगित्वं तदेवमत्र नियमस्तद्वचन्याः
निवासाय वसतये स्फटिकप्राकारम् श्वेतप्रस्तरनिर्मितवरणमिव दुकूलम् वस्त्रम्
अपि आहर्तुम् आकण्टुम् प्रावर्तत प्रयुक्तः । दुःशासनस्तद्वासांस्यपि हर्तुं प्रावर्त्त-
न्ति भावः ॥

उक्तं सभामे दृष्टबुद्धिः दुःशासनने—जोरते वस्त्राद्वर लार्द जनके कारण निकले
रमानेकां वृद्धीके समान भूषणमे सजाये गवे मोदियेको धारण करनेवाली, हाथसे नसले
जनिके आरण केशसे बहनी हुई नील धागके समान प्रतीत होनेवाली कुवलययुक्त माल्य-
निर्गत मग्न्य प्रदग्धभाग्यो अनुश्रुते साथ बरतानी हुई उन द्रौपदीके बस्त्रको भी खींचना
प्रारम्भ कर दिया, जो शून्य उसकी पातिव्रत्यलक्ष्मीके निवासप्रासादका स्फटिकनिर्मित
प्राकारके समान लगता था ॥

तादृचे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचंयमे-

प्याध्यायत्सु विधेर्वलं स्वदयितेन्येन्यशक्तेष्वपि ।

निश्चित्यातिमतां गतिं यदुपतिं नीव्यां करो कुर्यती

सा चक्रन्द तैन्नेचकैरिह हरे ! त्रायस्व हा मामिति ॥ ३८ ॥

तादृशं इति । सा द्रौपदी तादृचे तथाविधेऽनुभवैकवधे परिभवे अपमाने वस्त्रा-

१. 'आवर्षणम्योद्भिद्' । २. 'भूषासुताफलानि' । ३. 'भरात्' । ४. 'अपहर्तुम्' ।

५. 'समुच्चयैः' । ६. 'यदुपति' । इति ता०

पहारप्रवृत्तिजनिते समुपस्थिते प्राप्ते सति, सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाच्य-
नेषु धर्मसौख्यनिर्धारणाशक्त्या मूकभावं भजत्सु, स्वदयितेषु स्वपतिषु युधिष्ठि-
रादिषु विधेर्नियत्याः बलं सामर्थ्यं निधायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु, अन्येषु दासीन-
जनेषु अशक्तेषु ततः परिभवात् त्राणमहममाणेषु सत्सु आर्त्तिमतां पीडितानां गतिं
परायणं रक्षकं यदुपतिं श्रीकृष्णं निश्चित्य अवधार्य नीत्यां स्ववस्त्रग्रन्थीं ह्रीं अपि
करो हर्ता कुर्वती (द्वाभ्यामपि स्वहस्ताभ्यां नीवीग्रन्थि धारयन्ती सती) इह
सभागम् हे हरे, मां विपद्यमानां त्रायस्व अस्मादपमानाद्रक्ष इति एवम् उच्छ्वसैः
उच्छ्वसैः शब्दपूर्वकम् चक्रन्द विललाप । सर्वेषु तत्रत्येषु रक्षाविमुखेषु सत्सु भगवन्त-
मेव त्रातारमवधार्य सा तमेवाहुय रक्षां प्रार्थितवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इस तरहके महान् वस्त्रापहरणरूप अपमानके उपस्थित हो जाने पर भी जब भीष्मादि
सभासद धर्मसूक्ष्मताके निश्चयमें लगकर चुप रहे, उसके पनि युधिष्ठिरादि मान्यके सामर्थ्य
की चिन्तामें लगे रहे, और तदन्तर्जन भी उसके उद्धारमें अशक्त हो गये, तब द्रौपदीने
निश्चय कर लिया कि पोटिनोकी रक्षामें भगवान् ही समर्थ हो सकते हैं, और ऐसा
निश्चय कर लेनेके बाद उसने जोरसे पुकारा—‘हे हरे, मुझे रक्ष करके उबारो’ ॥ ३८ ॥

तस्याः सभायां ह्रियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।

कंसारिकारुण्यपयःपयोधेः कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥

तस्या इति । सभायां संसदि सर्वजनसमक्षम् ह्रियमाणवस्त्रान् दुःशासनेना-
कृप्यमागवाप्तमः तस्याः तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः नितम्बात् श्रोणीभागात्
कंसारैः कृष्णस्य कारुण्यं द्रव्यं पयः पानीयं तत्पयोधेः तत्सागरस्य कल्लोलमाला
तरङ्गपरम्परा इव दुकूलपङ्क्तिः वस्त्राशिः सहसा हठात् आविरासीत् प्रकटीकभूत् ।
दुःशासनं वस्त्रमाकर्षति भगवन्त त्रातारमाक्रन्दन्त्यास्तस्या द्रौपद्या नितम्बदेशात्
कृष्णदयामागतरङ्गमालेव वस्त्रपरम्परा इदिति प्रादुर्बभूवेति भावः । कृष्णस्य
कृपया मा नग्ना नाज्ञायत, तस्या वस्त्रमजत्रं बध्ने इत्याशयः ॥ ३९ ॥

मैं सभामें खींचा जा रहा हूँ बस जिसका ऐसी द्रौपदीके नितम्बभाग परसे बखरी
है निक्कलने लगी, वह ऐसी लगती थी मानो भगवान्की दयाके सागरमें तरङ्गमालाएँ
उठ रही हों ॥ ३९ ॥

हते हते वाससि हृद्यरूपं वासोऽन्तरं यद्वृषे वराङ्ग-याः ।

नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नान्योऽजनि चित्रपूरः ॥ ४० ॥

हते हते इति । यत् यस्मात् वराङ्ग्याः सुन्दर्याः तस्याः द्रौपद्याः (एकैकस्मिन्)
वाससि वस्त्रे हते हते सति हृद्यरूपं सुन्दरं वासोऽन्तरम् अन्यद्वस्त्रम् वध्ने,

(एकस्मिन्वाससि हृतेऽन्यत्प्रकटितं पुनस्तस्मिन् हृतेऽन्यत्पुनरेवम्) प्रकटयन्मूत्रं, तेन प्रतिवस्त्रापहारमन्यवस्त्राविर्भावेण एव चित्रपूरः आश्चर्यप्रवाहः कस्य जनस्य चित्तस्य मनसः (कर्तृभूतस्य) नाव्यः नावा तार्यः न अजनि । सर्वस्यापि चित्तेषु अगाधो विस्मयरसः प्रकटीभवूव, सर्वेषामपि मानसान्यगाधे विस्मये मग्नानीवा-
जायन्तेति भावः ॥ ४० ॥

उस सुन्दरी द्रापदाके वस्त्रोंके हरे जानेपर दूसरे सुन्दर वस्त्र प्रकट होने लगे, इससे मग्न हो गई। मनुष्योंके हृदय अगाध-नावते पार करने योग्य आश्चर्यप्रवाहमें डूब गये, मग्न लोगोंके हृदयमें असोम विस्मय हुआ कि एक वस्त्र खींचनेपर दूसरा सुन्दर वस्त्र प्रकट होने लगा ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवाससः ।

अम्बरप्रायता तस्या मध्यम्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

अदृश्यत्वेति । अदृश्यस्य अतिसूक्ष्मतया द्रष्टुमयोग्यस्य अपहारे वस्त्राणां दुःशासनद्वारा कर्पणेऽपि वर्धितानेकवाससः वृद्धिप्राप्तबहुवसनस्य (भगवदनुकम्पया सम्पद्यमानवनवानेकवस्त्रस्य) तस्याः द्रौपद्या मध्यस्य मध्यभागस्य उभयथा प्रकारद्वयेन अपि अम्बरप्रायता-अदृश्यतामूलकेन आकाशसाम्येन अम्बरप्रायता आकाशसमता, नानावस्त्राविर्भावस्थानतया च अम्बरप्रायता बहुलवस्त्रता वस्त्र-
मयता अभूत् । बहुवस्त्रोत्पत्ते वस्त्ररूपता अम्बरप्रायता, सूक्ष्मत्वादाकाशसाद-
र्यादम्बरप्रायतेति प्रकारद्वयेनापि तन्मध्यस्याम्बरप्रायताऽजायतेति बोध्यम् । 'प्रायो
वयसि बाहुल्ये साम्ये निरशनव्रते' इत्यमरः । अयं श्लोको निम्नलिखित शिशुपाल-
वधोपश्लोकस्य न्यायात्, गृहाति—'आकाशसाम्यं द्युरम्बराणि न नामतः केवलमर्थ-
नोऽपि' इति ॥ ४१ ॥

नूतन होनेमें अदृश्य होनेके कारण, तथा दुःशासन द्वारा वस्त्रोंके खींचे जाने पर भी अनेक वस्त्रोंके बढ़ने जलनेके कारण द्रौपदीका मध्यभाग दोनों प्रकारके अम्बरप्रायता—
(आकाशसादरता-वस्त्रमयत्व) का स्थान हो गया ॥ ४१ ॥

चेलानि कर्पश्चिरमन्धमृनुस्तस्यास्तु नग्नंकरणः स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणी पतन्सन्दन्तावलेरेव जनव्रजानाम् ॥ ४२ ॥

चेलानिति । सः अन्धमृनुः धनराष्ट्रपुत्रो दुःशामनः चेलानि द्रौपद्याः वस्त्राणि
चिरं कर्पन् बहुकालं यावदपहरन्नपि तस्याः द्रौपद्याः नग्नंकरणः शिवस्त्रवस्त्रम्पादकः
नाभूत् नाजायत, तु किन्तु श्रमात् चिरकालपर्यन्तं वस्त्रकर्पणजन्यस्तेदात् धरणी
भूमौ स्खलित्वा पतन् मनु जनव्रजानाम् पश्यतां लोकानां दन्तावलेः दन्तपङ्क्तेः

एव नग्नहरणः अनावृतत्वसम्पादक अभूत् । वस्त्रं चिरमपकर्षन्नपि दुःशासनो मगवत्कृपया वदितानेकवाससो द्रौपद्या नम्रतां कर्तुं नाक्षमत, परं श्रमाद्भूमौ पतन् सन् लोकानां दन्तानेव नग्नानकृत, लोकानहासयदित्याशयः । अत्र द्रौपदोदन्ता-
वक्ष्योः प्रसक्तस्य नग्नत्वस्य जनदन्तावल्यामेव नियमनात् परिसंख्यालङ्कारः ॥४२॥

वद्यपि दुःशासन दैर तक द्रौपदीका वस्त्र खींचता रहा, परन्तु वह उसको नग्न-
विवरु-नहीं बना सका, (क्योंकि मगवान्की कृपासे वस्त्र वदना ही जाता रहा) हाँ,
थककर-वस्त्र खींचते खींचते बेहोश होकर जब वह जमीन पर गिर पड़ा तब जनसमुदायकी
दन्तावलि-दन्तपङ्क्तिकी वह जरूर नग्न-अनावृत बना सका, उसका उस प्रकार गिरना
देखकर सभी हँसने लगे, उनके दँत नग्न हो गये ॥ ४२ ॥

अथ तथाभूतपरूपयोपाभिपङ्करोपकलुपेण पृषदश्वजनुपा परिपदि
भीषणमेवं वभाषे ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन (वचसाऽप्रकाश्येन) परूपेण कठोरेण निर्म-
मेण योपायाः स्त्रियो द्रौपद्या अभिपङ्गेण पराभवदुःखेन यो रोपः दुःशासनविषयः
कोपः तेन कलुपेण विकृतचित्तेन अधीरेण पृषदश्वो वायुः ततो जनुर्यस्य तेन पृष-
दश्वजनुपा वायुसुतेन भीमेन परिपदि सभायां भीषणं भयजनकभावेन एवं वच्य-
माणप्रकारं वचनं वभाषे उच्यते स्म । 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः'
इत्यमरः ॥

इसके बाद दुःशासन द्वारा किये गये द्रौपदीके निर्मम अपमानजनित कोपसे अधीर
होकर वायुपुत्र भीमने मरी सगामें भीषण रूपसे इस प्रकारके वचन कहे ॥

उरसि स्वलदुष्प्रमलं मृगाद्व्याः समितावस्त्रमिदं यथाहमक्षणा ।

द्विपतः कचकर्षिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुभव्रेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

उरसिति । समितौ भीष्मादियुक्तायां सभायां मृगाद्व्याः द्रौपद्याः उरसि वस्त्र-
सि स्वलत् निपतत् ऊष्मलम् सन्तापाधिक्यवशादुष्णम् अक्षम् अशु अहम् अक्षमा
स्वदृष्टया यथा येन प्रकारेण अन्वभवम् दृष्टवान्, एवमेव अमुष्या द्रौपद्याः कच-
कर्षिणः केशाकर्षणप्रवृत्तस्य द्विपतो दुःशासनस्य उरसि वस्त्रोदशे (हृदयार्थित्व
अक्षम् शोणितम्) रसनेन जिह्वया अनुभवेयम् पिबेयम् । अहमधुना यथा रुदत्या
द्रौपद्या वक्षसि प्रस्मरमशु स्वदृष्टया पश्यामि, तथैव दुःशासनं व्यापाद्य तदीयहृदयं
विदुर्यं च ततो निर्यदुष्णं शोणितं पास्यामीति प्रतिज्ञा वाक्यार्थः । अक्षपदे
श्लेषः, अनुभवतिपदेऽपि ॥ औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

जिस तरह मैंने इस सभामें द्रौपदीकी छाती पर गिरते हुए उसके उष्ण अशु अपनी

आंखसे देखे हैं उसी तरह द्रौपदीके देशको खींचने वाले इस शत्रुभूत दुःशासनकी छाती पर (हृदयसे) निकलने हुए उसके उष्ण रक्तकी अपनी जीनसे जो लंगा ॥ ४३ ॥

किं च सरसीत्र चलत्कवन्धवन्धुरे समराजिरे तामरसच्छद्दानिव शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाहं धार्तराष्ट्रशब्दशेषां महागदापत्तिं गमयिष्यामीति ॥

किं च सरसांवेति । किञ्च अपिच चलद्भिः इतस्ततः सञ्चरद्भिः कवन्धैः अपमूर्धक-
लेवरैः बन्धुरे विपसे कवन्धेन जलेन च बन्धुरे रमणीये सरसि सरोवरे इव समरा-
जिरे युद्धाङ्गणे विमतान् शत्रून् पुतान् गतसङ्ख्यकान् दुर्योधनादीन् तामरसच्छद्दान्
कमलपत्राणि इव हेमन्तः शीतत्तुः धार्तराष्ट्रशब्दशेषान् हंसनादमात्रशेषान् धार्तराष्ट्र-
संज्ञामात्रावशेषाञ्च महागदस्य शीतपातरूपस्य आपत्तिं महत्या गद्याऽऽपत्तिं च
शमयिष्यामि प्रापयिष्यामि । यथा हेमन्तः सरसि जलपूर्णं कमलपत्राणि महतो
विनाशरूपगदस्य पात्रीकरोति केवलं हंसनाद् शेषयति च, तथाहमपि युद्धाङ्गणे
कवन्धव्याप्ते सर्वानपीमान् दुर्योधनादीन् शत्रून् महत्या गद्या निपातयिष्यामि,
केवलं 'धार्तराष्ट्र' पदप्रतिपाद्यतामात्रं संज्ञामात्रं तेषां स्थास्यतीति भावः । 'धार्त-
राष्ट्रोऽसिते हंसे घृतराष्ट्रपुत्रेऽपिच' इति विश्वः ॥

जैसे हेमन्त ऋतु जलपूर्ण सरोवरमें कमलके पत्तोंको पालेके दाग विनष्ट कर देता है,
केवल हंसोंकी बोलीभर शेष छोड़ देता है, उसी तरह विना शत्रुके घटोंसे पदी रणभूमिमें
मैं इन सौ संख्यावाले दुर्योधनादि शत्रुओंको अपनी गदासे मौतके घाट उतारकर केवल
उनका 'घृतराष्ट्रपुत्र' रूप नानहीं शेष छोड़ दूंगा ।

तत्र सुत्राग्नः पुत्रोऽप्येवं प्रतिजज्ञे,—

तत्रेति । तत्र सभायाम् सुत्राग्नः इन्द्रस्य पुत्रोऽर्जुनोऽपि एवं वच्यमाणरूपेण
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् ।

उक्त समाने इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भी इस प्रकारकी प्रतिज्ञाकी ॥

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीभुवा

राधान्पुत्रस्तौ जहास सदसि ग्राम्यं त्रुर्वन्यन्ततः ।

यस्यां जात्वपि देहिनीऽभ्युदिता नैवाभिनिर्मुक्ता

स्यातां द्वे अपि गाण्डिवो मम तु तां निद्राममुं नेष्यति ॥४४॥

उत्सेकादिति । असौ राधानुः कर्गः सदसि तस्यां द्यूतसभायाम् उत्सेकात्
गवांश्च ग्राम्यम् अश्लीलम् वचनम् ब्रुवन् आपमाणः अमुना गान्धारपुत्रीभुवा
गान्धारीपुत्रेण दुर्योधनेन कृतहस्तनालम् तडस्तोपरि स्वीयं हस्नं निपात्य ध्वनि-

विशेषमुद्गावयन् यत् जहास हासं कृतवान्, ततः तेन तदीयेनापकर्मणा तु मम गाण्डीवी धनुः अमुं कर्णं कृततादृशापराधं यस्यां निद्रायां जात्वपि कदाचिदपि अभ्युदितता अभिनिर्मुक्ता (चेति दोषद्वयं) न स्यातां तां दीर्घनिद्रां मरणं नेष्यति प्रापयिष्यति । अमुमपकारिणं कर्णं रणेऽहं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा बोध्या । सुप्ते सूर्योदये अभ्युदितता दोषः, सुप्ते सूर्यास्ते च सति अभिनिर्मुक्ता दोषः, ताभ्यां यस्यां निद्रायां न सम्बन्ध इति सा दीर्घनिद्रामृत्युः । एतद्दोषद्वयस्वरूपमुक्तममरे-‘सुप्ते यस्मिन्नस्तेमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च ययाक्रमम्’ इति अत्र पर्यायोक्तमलङ्कारः, पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते’ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

दुर्योधनको हाथ पर हाथ मारकर तालियाँ देकर इस सभामें अवाच्य बोलता हुआ यह कर्ण जो मेरा उपहास कर रहा है, उसके बदलेमें मेरा यह गाण्डीव धनुष कर्णको उस नींदमें सुला देगा, जिस नींदमें सो जानेपर अभिनिर्मुक्ता तथा अभ्युदितता नामक दोष लगते ही नहीं हैं, सोते रहने पर यदि सूर्य उदय नै तब अभ्युदितता और यदि उती तरह सोते रहने पर सूर्य अस्त हों तब अभिनिर्मुक्ता नामक दोष मनुस्मृतिमें कहा गया है, परन्तु जो अनन्तनिद्रामें सो जाता है उसे यह दोष नहीं लगते हैं, अतः मैं कर्णको अनन्तनिद्रामें सुला दूँगा, मार दूँगा ॥ ४४ ॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन ‘अयि ! सुखमिहास्व’ इति करास्फाल-ननिर्दिशिते सक्थन्येव तव मृत्युः स्यादिति सुयोधनं प्रति याज्ञसेन्याः शोपेन च भयात्तगन्धाभ्यामन्धदंष्ट्रिभ्यां यथापुरं राज्यं प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थं प्रति प्रस्थापितो युधिष्ठिरः पुनरपि कृतमन्त्रैरमित्रैरयमाहूतमात्रोऽर्धपथा-द्विधिना गलहस्तिकया विनिर्घतित इव तामेव सभां प्रत्यावर्तत ॥

इति तयोरिति । इति उक्तप्रकारेण तयोः भीमार्जुनयोः तादृशेन उक्तरूपेण वीर-वादेन प्रतिज्ञावाक्येन, ‘अयि द्रौपदि, इह मम जङ्घायां सुखमास्व उपविश’ इति एवं प्रकारेण करास्फालितदर्शिते करास्फालनपूर्वकं प्रदर्शिते सक्थनि जङ्घाप्रदेगे एव तव दुर्योधनस्य मृत्युः स्यात्—यत्र जङ्घाभागे मासुपवेष्टुं श्रूषे तस्यैव जङ्घा-भागस्य भङ्गेन तव मरणं भावि, इति एवं सुयोधनं प्रति दुर्योधनं लक्ष्यीकृत्य याज्ञ-सेन्याः द्रौपद्याः शापेन आक्रोशेन च भयात्तगन्धाभ्याम् भीतिपराभूताभ्यां (कदा-चिदेषां विलश्यमानानां बचांसि सत्यानि स्थुरिति संभाव्य भयभीताभ्याम्) ता-भ्याम् अन्धदंष्ट्रिभ्याम् घृतराष्ट्रगान्धारीभ्याम् यथापुरं पूर्वतननिर्दिशेषं राज्यं हस्तिनापुराधिपत्यं प्रत्यर्प्य परावृत्य हरिप्रस्थं प्रति प्रस्थापितो विमृष्टः युधिष्ठिरः

१. ‘वीरवादेन सुखं’ ।

२. करास्फालितदर्शिते ।

३. ‘निजसंविद्य-देव’ ।

४. ‘शापेन भयात्’ ।

५. ‘आहूतमात्रोऽर्धमर्ध’ ।

६. ‘निवर्तित’ । इति पाः

पुनरपि कृतमन्त्रैः कृतविचारैः 'अपमता इमे क्षमां न करिष्यन्ति, अतः पुनर्घृतेनेमान् वनं प्रेषयामस्ततो न संभवति भयम्' इत्यभिसंधानैर्दुर्योधनशकुनिकर्णोदिभिः अमित्रैः शत्रुभिः आहूतमात्रः आकारितः सन्नेव अर्धपथात् मध्यमार्गात् विधिना दैवेन गलहस्तिकया कण्ठे हस्तं दत्त्वा चिनिचर्चितः प्रत्याचर्चितः इव अयम् युधिष्ठिरः ताम् एव सर्भां प्रत्यावृतः पुनरागतः, 'आतगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः ॥

इस प्रकार भीम और अर्जुनके प्रतिज्ञावचन और—'भरी, आओ मेरी इस जङ्घा पर मौजसे बैठो' इस तरह हाथको तालीसे इशारा देकर जिस जङ्घापर मुझे बैठनेको कह रहा था उसी जङ्घा पर आघात पाकर तू मरेगा' इस तरहका द्रौपदीका शाप सुनकर भयभीत होकर धृतराष्ट्र तथा गान्धारीने युधिष्ठिरका घूँमें हारा राज्य पूर्ववत् वापस कर दिया, और उन्हें इन्द्रप्रस्थके लिये विदा भी कर दिया । फिर उनके शत्रु दुर्योधन, शकुनि और कर्णने विचार-विमर्श किया कि—'इन लोगोंका हमने बड़ा अपमान किया है, यह यदि राज्यारूढ़ रहेंगे तब हम लोगोंको चैनसे नहीं रहने देंगे, अतः फिरसे जुआमें हराकर इन्हें वन भेज दिया जाय, जिससे कोई सन्देह नहीं रहे' इस प्रकार विचार करके उन लोगोंने युधिष्ठिरको फिरसे जुआ खेलनेको बुलाया, और वह बुलाने पर तुरत उसी सभामें फिर लौट आये, ऐसा मान्य हुआ मानो माग्य उन्हें गरदनिया देकर आधी राहसे लौटा लाया हो ॥

भूताभिषिष्ट इव बोधवतां वरोऽपि

भूयोऽपि धर्मतनयः सह सौवलेन ।

आद्यत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

माद्यश्वरं विजहदेव पणोऽपि योऽभूत् ॥ ४५ ॥

भूताभिषिष्ट इति । बोधवतां कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानवतां वरः श्रेष्ठोऽपि धर्मतनयः युधिष्ठिरः भूताभिषिष्टः पिशाचाविष्ट इव (उन्मत्त इव) भूयः पुनरपि सौवलेन शकुनिना सह अनार्यजुष्टम् अभद्रजनसेवितम् देवनविहारम् अक्षक्रीडाम् आद्यत्त प्रारब्धवान् । यः देवनविहारः एव आद्यश्वरं प्रथमं वर्णम् 'दे' रूपं विजहत् त्यजन् पणोऽभूत् तत्र द्यूते 'वनवासः' एव पणत्वेन स्थिरीकृत इत्यर्थः । ज्ञानवानपि युधिष्ठिरः पुनः शकुनिना सह द्यूतक्रीडामारभत, तत्र च द्यूतक्रीडायाम् वनविहारः वनवास एव पणः कृतः, यो जायेत स वनं गच्छेदिति पणबन्धं कृतवानिति भावः ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्य ज्ञान रखनेवालोंमें अग्रगण्य होकर भी धर्मपुत्र युधिष्ठिर भूताविष्टकी तरह उन्मत्त होकर उस दुष्ट शकुनिके साथ द्यूत खेलने लगे और बाजी यही लगाई गई कि जो हारेगा वह वनमें जायगा । 'देवनविहार' द्यूतक्रीडा' इसका प्रथम अक्षर 'दे' उसे हटा देनेपर बचा 'वनविहार' वही पण—बाजी रखा गया । वनविहार—वनवास ॥ ४५ ॥

क्रितवे शकुनौ वशंवदान्क्रियति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्ठतः कृतः ॥ ४६ ॥

किन्तु शक्ति । क्रितवे धूर्त अक्षकलाविदग्धे शकुनौ दुर्योधनमातुले वशंवदान् स्ववशगान् पाशकान् वशान् स्वेन करेण निजहस्तेन विक्रियति चालयति सति विजयेन वर्जुनेन जयेन च सदा सर्वदा पुरस्कृतः अग्रतः कृतः युक्तः अपि सः धर्म-
राजः तेन विजयेन द्यूतक्रीडाविषयकविजयेन पृष्ठतः कृतः अपमनः, यद्यपि युधि-
ष्ठिरः सर्वत्र जयेन युज्यते स्म (विजयेनार्जुनेन चानुगम्यते स्म) परं तत्र क्रीडायां
विजयस्तं पृष्ठतश्चक्रे, तं नानुजगान्, स विजयी नामूत, पराजितो जात इत्यर्थः ।
विजयेन पुरस्कृतोऽपि पृष्ठतः कृत इति विरोधः, अर्जुनेनाह्वोऽपि जयेन रहित इति
च तत्परिहारः । विरोधाभासः स्फुटोऽलङ्कारः ॥ ४६ ॥

वत् धूर्त शकुनाने जब अपने वशमें रहनेवाले पक्षियों अपने हाथसे फोकना प्रारम्भ
किया तब विजय-बाँट से सदायुक्त पुरस्कृत होनेवाले युधिष्ठिर भी विजयसे रहित पृष्ठतः
कृत हो गये, विजय अर्जुनसे लेवित होकर भी वत् द्यूतविधाने पराजित हो गये ॥ ४६ ॥

उत्थायाय क्षितीन्द्रः क्षणमपि धरणौ स्थातुमर्थाभ्युक्तं

प्रत्यर्थिस्त्वीकृतायामिति सह सहजैः सत्यसंधः सजानिः ।

पाणौ क्षंतुर्निधाय प्रसुप्तमवतिरामन्तरुत्तप्यमानां

पद्भ्यां प्रापद्वानानि व्यथितहृदमुचत्पौरलोकस्तु दृग्भ्याम् ॥ ४७ ॥

उत्थायेति । अथ पराजयानन्तरम् सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः धर्मराजः युधिष्ठिरः
प्रत्यर्थिस्त्वीकृतायाम् क्षणवशंगतायाम् अस्यां धरणौ राज्ये क्षणम् अल्पकालम्
अपि स्थातुम् अयुक्तम् नोचितम् इति (विचार्य) उत्थाय ततः स्थानादगन्तुमु-
त्थाय अन्तः स्वहृदये अतितराम् अत्यर्थम् उत्तप्यमानां पुत्राणामुपरीदृशविषदुप-
तिपातेन सिद्धमानां प्रसुप्तम् मातरं वत्तुः विदुरस्य पाणौ हस्ते निधाय (कुन्त्या
रत्नविंशगादिभारं विदुरोपरि निधाय) सजानिः सखीकः सहजैः आवृभिः सह
पद्भ्याम् पादचारेण वमानि काननानि प्रापत् गतवान् पौरलोकः नगरवासिजन-
समूहस्तु व्यथितहृदः सखेदहृदयः सन् दृग्भ्याम् नयनाभ्याम् वनानि जलानि
अश्रूणि अमुचत् स्रोदः । सम्भराकृतम् ॥ ४७ ॥

हार जानेके बाद धर्मराजके पुत्र युधिष्ठिरने सोचा कि वह पृथ्वी का हमारे शत्रुओंके
अधिकारमें हो गई, इस पर एक मिनट भी रहना ठीक नहीं, ऐसा सोचकर वह उठ खड़े
हुए, पुत्रोंपर विपत्तिके का जानेते रीति हुई नाचा कुन्तीको विदुरके हाथोंमें सौंप दिया
और खुद अपनी स्त्री द्रौपदी तथा माइयोंके साथ बिना किसी सवारीके पैदल ही जंगलोंमें

बले गये, और नगरवासी लोग उनका विपत्तिसे कष्ट प्राप्त करके आँखोंसे आँतू गिराने लगे, गेने लगे ॥ ४७ ॥

कान्तारवर्त्मनिमृगाः पुरतो निषण्णाः

शान्ताकृतेः सधनुषोऽपि निषङ्गिणोऽपि ।

उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीरं

रोमन्यलोलचिबुकेन मुखेन जघ्नुः ॥ ४८ ॥

कान्तारवर्त्मनीति । कान्तारवर्त्मनि वनमार्गं पुरतः अग्रे निषण्णाः उपविष्टाः मृगाः हरिणाः उत्थाय सधनुषः धनुर्धारिणः अपि निषङ्गिणः तूणीरयुतस्यापि शान्ताकृतेः सौम्यवपुषः तस्य धर्मराजस्य चीरं वल्कलम् रोमन्यलोलचिबुकेन रोमन्यक्रियाचपलमुखाग्रभागेन मुखेन पटुमर्मरचारु मधुरध्वनिसुन्दरं यथा तथा जघ्नुः आस्वादयन् । यद्यपि युधिष्ठिरो धनुषा तूणीरेण च युक्त आसीदपि शान्ताकृतेस्तस्य समीपमागत्य निर्विकारमनसो हरिणास्तदीयं वल्कलं रोमन्यचलितेन मुक्ताग्रेण भञ्जितुमारेभिरे, यत्र स्पृश्यमानेभ्यो वल्कलेभ्यो मर्मरध्वनिर्निरगात् इत्याशयः । 'अथ मर्मरः, स्वनिते वल्लपर्णानाम्' इत्यमरः । अत्र शान्ताकृतित्वस्य पदार्थगत्या मृगकत्तृकवल्कलसुम्बनकारणत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४८ ॥

वनमार्गके ऊपर बैठे हुए हरिण धनुर्धर तथा तरलसयुक्त गद्दनेपर भी शान्त आकृति वाले युधिष्ठिरके पास आकर रोमन्यक्रियाके लिये चलते हुए मुखाग्रसे उनके वल्कलकी चूम लेते थे, उस समय उन वल्कलोंसे मधुर मर्मर ध्वनि निकल रहा थी ॥ ४८ ॥

परागपूर्णं पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोज्ञाः ।

भक्त्योपनीता वनदेवताभिः पाद्योदकुम्भा इव जाग्रति स्म ॥ ४९ ॥

परागेति । परागपूर्णं कोमलरजोयुते पथि वनमार्गे घटस्य प्रतिमाः घटाकृतयः मनोज्ञाः रमणीयाः तस्य युधिष्ठिरस्य पादयोः चरणयोः रेखाः कलशाकृतिचिह्नानि वनदेवताभिः काननाधिष्ठातृदेवताभिः भक्त्योपनीताः सादरमुपहृताः पाद्योदकुम्भाः पाद्योदकवटा इव जाग्रतिस्म प्रतीयन्ते स्म । परागपूर्णं पथि चलतो युधिष्ठिरस्य चरणपातेन जातानि तच्चरणवर्त्तिकलशरेखाचिह्नानि वनदेवताभिर्युधिष्ठिरसत्कारायोपहृताः पाद्योदकवटा इव प्रतीयन्ते स्मेत्याशयः । उल्लेहालङ्कारः ॥ ४९ ॥

कोमल घूलसे भरे हुए वनमार्गमें चलते हुए युधिष्ठिरके चरण पड़नेसे उनके चरण में वर्त्तमान कलश रेखासे सुन्दर-सुन्दर बटकी प्रतिमायें बन जातों थीं, वह ऐसी प्रतीति होती थीं, मानो युधिष्ठिरके स्वागतार्थ वनदेवताओं द्वारा लाये गये पाद्योदक कुम्भ हों ॥ ४९ ॥

क्रमेण ते सजानयो विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जहमुनिर्कणश-
ङ्कुलीपथवशेन शिश्रितैर्गतिविशेषैरिव गर्भरैरावतैर्हनासिक जनताहृतानि
संसारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनद्वदनोदितैरिव कोककुटुम्बकृजितैः कु-
मारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव भागीरथी पुरस्कृत्य तत्र तां
निशीथिनीं पश्चाच्चक्रुः ।

अपरेद्युरतिमात्रमुमुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रैः स्तोत्रैः
सेदुवा चित्रभानुना दत्तमक्षय्यमन्नपात्रमादाय ते कलत्रे निदधुः ।

क्रमेणैति । सजानयः समानस्वोकाः सखीका वा ते पाण्डवाः विविधानि नाना-
प्रकारकाणि विपिनानि वनानि विलङ्घ्य जहमुनेः जह्नुनामकस्य ऋपेः कर्णशङ्कुल्यां
शङ्कुल्याकृतौ कर्णे यः पन्था सञ्चारमार्गः तद्वशेन तत्र यातायातवशेन शिश्रितैः
अभ्यस्तैः गतिविशेषैः गमनप्रकारैरिव गर्भरैः आवतैः जलभ्रमिभिः उपासकजना-
हृतानि सेवकजनेभ्यो गृहीतानि संसारचक्राणि इव दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीं कोकनद-
वदनोदितैः कमलरूपमुखनिर्गतैः कोककुटुम्बकृजितैः चक्रवाकपरिवारशब्दैः कुमा-
रस्य पुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशलम् अनामयं पृच्छन्तीन् इव भागीरथी
गङ्गां पुरस्कृत्य पुरः प्राप्य तत्र गङ्गातीरे निशीथिनीं रात्रिं पश्चाच्चक्रुः व्यतियापया-
मासुः । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिवसे ते पाण्डवाः अतिमात्रम् अत्यन्तं बुभुक्षितानां
बुधितानाम् अनुयात्रिकाणाम् सहगच्छताम् सत्रिजनानां यज्वनां लोकानां परि-
त्राणाय बुभुक्षाशमनद्वारा रक्षणाय पवित्रैः स्तोत्रैः आदित्यहृदयादिभिः प्रलेदुपा
प्रसन्नेन चित्रभानुना सूर्येण दत्तम् समर्पितम् अक्षय्यम् अरिर्व्यमानम् अन्नपात्रम्
भोजनभाण्डम् आदाय स्वीकृत्य ते पाण्डवास्तत् पात्रं कलत्रे द्रौपद्यां निदधुः सम-
र्पितवन्तः । क्रमशः सखीकास्तन्मानस्यीकाश्च ते पाण्डवा नानाकाननानि व्यतियाप्य
गङ्गातटं गताः, तत्र गङ्गायां बहवो जलभ्रमयः अभवन्, मन्ये कुटिले जहमुनेः
कर्णे वासेन तथा कुटिला गतयोऽगिद्यन्त, तथैव शिश्रित्या गङ्गा कुटिलया गत्या
अमति, उपासकास्तत्र गङ्गायां स्नात्वा स्वं मुक्तं कृत्वा स्वीयं संसारचक्रं तत्र
गङ्गायां विसृजन्ति, तानि चक्राणीव जलभ्रमयो नासन्ते, तत्र गङ्गायां कमलवनेषु
चक्रवाकाः कूजन्ति, मन्ये गङ्गा स्वीयेन कमलमुखेन चक्रवाकशब्दद्वारा चिरविसृ-
क्तस्य स्वपुत्रस्य भीष्मस्य कुशलमिव पृच्छति, तदेतादृशीं गङ्गासुपेत्य ते तां रात्रि

१. 'ते विलङ्घ्य' । २. 'वनानि' । ३. 'शङ्कुलिक्ताभ्येन' । ४. 'गम्भीरैः' ।
५. 'वनातकजनादाहृतानि' । ६. 'जनादाहृतानि' । ७. 'उदीरितैः' । ८. 'कुटुम्बिनो' ।
९. 'कुशलमिव' । १०. 'पृच्छन्ती भागीरथी' । ११. 'पुरस्कृत्य तां' । १२. 'मादाय
कलत्रे' । इति पा० ।

तत्रैव गमयामासुः, प्रातश्च अतिबुभुक्षिताननुगच्छता मुनीन् सन्तर्पयितुं सूर्यं स्तवैः प्रसाद्य लब्धमक्षय्यं भोजनपाकपात्रमासाद्य तद्द्रौपद्यै समर्पितवन्त इत्याशयः ।

कमलः अपनी स्त्रीसे युक्त वे पाण्डव नानाप्रकारके वनोंको पार करके गङ्गाके किनारे आये, गङ्गामें जलभ्रमि-आवर्त उठ रहे थे, वे आवर्त ऐसे लगते थे, मानों वह मुनिके कानमें वासुकी द्वारा सीखे गये वक्र गमनसे गङ्गा चल रही हो, और गङ्गामें जो श्रद्धालु जन स्नान द्वारा मुक्त होकर अपना संसारचक्र वहीं छोड़ जाते हैं, जलभ्रम द्वारा गङ्गा उन्हें चक्रोंको दिखा रही हो, कमलरूप गङ्गाके मुखसे प्रकट होनेवाले चक्रवाकके शब्दोंसे मानों वह अपने पुत्र दैवव्रत-भीष्मका कुशल समाचार पूछ रही हो, ऐसी गङ्गाको आगे पाकर वे पाण्डवगण उत्त रात्रिमें वहीं ठहर गये । प्रातःकाल अति क्षुधित साथ चलने वाले यज्ञगणको तृप्त करनेके लिये पवित्र आदित्य हृदयादिस्तोत्र द्वारा सूर्यको प्रसन्न करके उनसे दिये गये अक्षय्य-कमी भी खाली नहीं होनेवाली हण्डो (भोजनपाक पात्र) प्राप्त करके उसे द्रौपदीके जिन्मे लगा दिया ॥

वनं ततः काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्धुकामम् ।

किर्मीरमुग्रं कुणपाशनेन्द्रं क्षिप्रं तदाहारदशामनैषीत् ॥ ५० ॥

वनमिति । ततः सूर्यादक्षय्यपात्रप्राप्यनन्तरं तेषु पाण्डवेषु काम्यकं नाम वनम् अरण्यम् एवम प्राप्य वसत्सु तिष्ठत्सु सत्सु भीमो नाम द्वितीयपाण्डवः नियोद्धुकामम् बाहुयुद्ध कर्तुम् इच्छन्तम् उग्रम् भयङ्करम् कुणपाशनेन्द्रम् शवभक्षिराक्षस-प्रधानम् किर्मीरनाम क्षिप्रम् आशु तदाहारदशाम् तदीयभोजनसामग्र्यम् शवभोजि-नाम् भक्ष्यस्य शवस्य स्थितिम् निष्प्राणत्वमित्यर्थः अनैषीत् प्रापयमास । किर्मीरमवधीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

सूर्यसे अक्षय्यपात्र प्राप्त करनेके बाद पाण्डव काम्यकवनमें पहुँचकर वहीं पर रहने लगे, किर्मीरनामक एक शवभोजियोंमें प्रधान तथा भयङ्कर राक्षस भीमसे बाहुयुद्ध करने आया, भीमने इत उते उत्तके आहार-शव-की दशानें पहुँचा दिया, अर्थात् भीमने उसका वध कर दिया ॥ ५०॥

ततश्चरन्द्वाैतवने स सार्धं वध्वा कदध्वालसतामबुध्वा ।

मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसंचात् ॥ ५१ ॥

ततश्चरन्निति । सः भूयो धर्मराजः कदध्वनि कुशकण्टकादिसङ्कुलतया कुत्सिते वर्त्मनि अलसतां श्रमकृतं शैथिल्यम् अबुध्वा अविगणय्य, कुत्सितेऽपि पथि श्रम-मविभावयन्नित्यर्थः, वध्वा स्त्रिया द्रौपद्या सह ततः काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् मन् द्वैतवने द्वे रागमात्सर्ये इते गते यस्मात् तद्द्वीतम्, द्वीतमेव द्वैतं तच्च वनं

अन्धकृतप्रशस्तिः

इत्कीर्तिरनन्तकविकुञ्जरः ।

—गौडीचम्पुभारतम् ॥ ७ ॥